Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u *Velikom ratu* 1914. – 1918.

Zagreb – Varaždin 2014.

VARAŽDIN I SJEVEROZAPADNA HRVATSKA U *VELIKOM RATU* 1914. – 1918.

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Zavod za znanstveni rad u Varaždinu

Posebna izdanja
knjiga 25

Glavni urednik
akademik Stjepan Damjanović

Urednik
dr. sc. Vladimir Huzjan

Počasni odbor
akademik Stjepan Damjanović, predsjednik,
Predrag Štromar, mag. oec., župan Varaždinske županije,
Goran Habuš, dipl. ing. šum., gradonačelnik Varaždina,
mons. Josip Mrzljak, biskup varaždinski,
Miran Bojanić - Morandini, dipl. oec., ravnatelj Gradskog muzeja Varaždin,
Damir Hrelja, prof., ravnatelj Državnog arhiva u Varaždinu,
prof. dr. sc. Slobodan Kaštela, član suradnik Hrvatske akademije,
prof. emeritus Franjo Ruža

Organizacijski odbor
dr. sc. Vladimir Huzjan, predsjednik,
mr. sc. Alen Kišić, zamjenik župana Varaždinske županije,
mr. sc. Miroslav Huđek, pročelnik, Varaždinska županija,
Danijela Vusić, dipl. inf., pročelnica, Grad Varaždin,
Spomenka Težak, prof., Gradski muzej Varaždin,
mr. sc. Eduard Vargović

Recenzije
Odgovarajući Razredi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

Tisak omogućili
Zaklada Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Međimurska županija,
Varaždinska županija, Grad Varaždin, Varaždinska biskupija

Organizaciju znanstvenog skupa novčano je podržalo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 881022

ISBN 978-953-154-270-8

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Zavod za znanstveni rad u Varaždinu

Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u *Velikom ratu* 1914. – 1918.

Zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanim u Varaždinu 3. i 4. srpnja 2014.

Zagreb – Varaždin, 2014.

Znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem
Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u *Velikom ratu* 1914.–1918.
održan je pod visokim pokroviteljstvom
predsjednika Republike Hrvatske Ive Josipovića

SADRŽAJ

akademik **Zvonko KUSIĆ**, predsjednik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti
Predgovor 9

akademik **Stjepan DAMJANOVIĆ**, voditelj Zavoda za znanstveni rad
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Varaždinu
O projektu „Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u *Velikom ratu* 1914.–1918." 11

akademik **Petar STRČIĆ**
Prvi svjetski rat i vrlo teške višedesetljetne posljedice za Hrvatsku. Prilog za sintezu 13
Prima guerra mondiale e conseguenze pesantissime di più decenni per la Croazia. Contributo per la sintesi 24
Pregledni članak / Review

Spomenka TEŽAK
Varaždinci na bojištima Prvoga svjetskog rata..... 25
People of Varaždin on the battlefields of World War I..... 45
Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper

Zvonimir FREIVOGEL
„Varaždinac na moru" ili kako je Austro-ugarska mornarica dobila kineski razarač klase „Huszar" 47
„Ein Warasdiner zur See" oder Wie kam die Österreichisch-Ungarische Kriegsmarine zu einem
Chinesischen zerstörer der „Huszár"- klasse..... 54
Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Matjaž RAVBAR
Roman Schmidt: letalski as iz Varaždina 71
Roman Schmidt: zrakoplovni as iz Varaždina 85
Stručni članak / Professional paper

Vladimir STRUGAR
Dubravko HABEK
Mortalitet 16. varaždinske pukovnije u *Velikom ratu* 1914.–1918. 99
Mortality in 16th Varaždin Regiment in *The Great War* 1914–1918 123
Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper

Spomenka VLAHOVIĆ
Razvoj i djelovanje bolnice Crvenog križa u Varaždinskim Toplicama od 1914. do 1918. s osvrtom na
poslijeratno razdoblje..... 125
Development and activity of the Red cross Hospital in Varaždinske Toplice from 1914 to 1918 with a
reference to a Post-war period..... 158
Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper

Vladimir HUZJAN
O ranjenicima i zarobljenicima u Varaždinu 1914. i 1915. te invalidima i ratnom groblju nakon
Velikog rata 161
About wounded and war prisoners in 1914 and 1915 Varaždin - about disabled and War cemetery after
The Great War..... 169
Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper

Vladimir HUZJAN
Jasmin MEDVED
O korisnicima osobnih invalidnina sudionika Prvoga svjetskog rata – popis Narodnog odbora kotara Varaždin ... 189
About users of personal disability benefits of World War I - list of People's committee of Varaždin ... 199
Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper

Đurđica CESAR
Politička nadmetanja pravaša i koaliraca u Varaždinu u godinama pred Prvi svjetski rat ... 247
Political competition between members of the coalition and the party of rights in the years leading to World War I ... 272
Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Višnja BUREK
Djelovanje poglavarstva grada Varaždina u ratnim godinama 1914. i 1915. ... 273
Activities of the Varaždin town government during the war years 1914 and 1915 ... 299
Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Madeleine KUKEC
Urbani razvoj grada Varaždina od 1910. do 1920. godine ... 301
Urbanistische Entwicklung der Stadt Varaždin vom Jahre 1910. bis 1920. ... 316
Pregledni članak / Review

Ana KANIŠKI
Kulturni i umjetnički život grada Varaždina za Prvoga svjetskog rata ... 317
Culture and Art in Varaždin in World War I ... 335
Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Siniša HORVAT
Djelovanje varaždinske sveučilišne i srednjoškolske mladeži tijekom Prvoga svjetskog rata ... 349
Activities of the Varaždin university and high - school youth during the First World War ... 370
Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Jasna POŽGAN
Prilike u sjeverozapadnom dijelu Međimurja u razdoblju *Velikog rata* – izvori iz crkvenih (župnih) i privatnih arhiva ... 371
Umstände im nordwestlichen teil von Međimurje im ersten Weltkrieg - urkunden aus den kirchlichen und privaten archiven ... 379
Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Borka BUNJAC
Ratne pjesme na hrvatskom jeziku tijekom Prvoga svjetskog rata u listu *Muraköz-Medjimurje* ... 385
Die Kriegslieder in der Zeitung *Muraköz-Medjimurje* während des ersten Weltkrieges ... 395
Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Magdalena LONČARIĆ
Dobrotvorna djelatnost i humanitarne akcije u Varaždinu i Županiji varaždinskoj tijekom Prvoga svjetskog rata ... 407
Wohltätige und humanitäre Arbeit in Varaždin und in der Varaždiner Gespanschaft während des Ersten Weltkrieges ... 429
Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Siniša HORVAT
Štrajk varaždinske mladeži protiv bana Cuvaja ... 431
The strike of Varaždin youth against Viceroy Cuvaj ... 440
Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Suzana JAGIĆ
Prilike u školstvu kotara Ivanec u vrijeme Prvoga svjetskog rata ... 441
Verhältnisse im Schulsystem des Bezirks Ivanec zur Zeit des ersten Weltkrieges ... 452
Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Tomislav BOGDANOVIĆ
Valentina PAPIĆ BOGADI
Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata ... 455
Royal Agriculture and Forestry College and Ratarnica in Križevci during World War I ... 475
Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Klaudija (Ana) ĐURAN
Doprinos Uršulinskog samostana u Varaždinu za vrijeme *Velikog rata* 1914.–1918. ... 481
Contribution du Couvent des Ursulines de Varaždin Pendant la *Grande Guerre* 1914.–1918. ... 496
Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Iva POTOČNIK
Jelena RANČIĆ
Nova župna crkva u Svetom Iliji ... 501
Neue Pfarrkirche in Sv. Ilija ... 510
Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Sonja POLJAK
Vjerski život u kotaru Ivanec u razdoblju Prvoga svjetskog rata ... 517
Religious life in the Ivanec district during World War I ... 525
Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Biserka VLAHOVIĆ
Razvoj i djelovanje dobrovoljnih vatrogasnih društava na području sjeverozapadne Hrvatske u periodu od 1914. do 1918. godine ... 527
Entwicklung und Tätigkeit von Freiwilligen Feuerwehrgesellschaften im Nordwesten Kroatiens in der Zeitspanne von 1914 bis 1918 ... 575
Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Ivan VUK
Varaždinsko Narodno vijeće i njegova uloga u upoznavanju Središnjega Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba sa stanjem u Međimurju za vrijeme i nakon „Međimurske revolucije" 581
National council in Varaždin and its role in introduction the Central National Council of Slovenes, Croats and Serbs whit the situation in Međimurje during and after „Revolution in Međimurje" 588
Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper

Željko MARTAN
Ustanak „pokvarenih elemenata" protiv „izrabljivačkih elemenata": nemiri u sjeverozapadnoj Hrvatskoj potkraj Prvoga svjetskog rata 593
The Uprising of the „Rotten Elements'' against „Exploitative Elements'': Unrest in Northwestern Croatia at the end of the First World War 624
Izvorni znanstveni članak / Original scientific paper

Goran KOROV
Utjecaj mađarskih revolucionarnih gibanja na Međimurje 1919. godine 635
Influence of Hungarian revolutionary stir on Međimurje in 1919 639
Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Božena FILIPAN
Uloga Varaždinskih Toplica u *Velikom ratu* 1914.–1918. 641
Role of the Varaždinske Toplice in *The Great War* from 1914 to 1918 664
Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Ivana PUZAK
Godišnjak „Stari medjimurski kolendar'' iz Nagykanizse 1920.–1923. 669
„Old Međimurje Calendar'' Almanac from Nagykanizsa 1920–1923 674
Pregledni članak / Review

Predgovor

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti znanstvena je ustanova kojoj je zadatak da potiče i organizira znanstveni rad i zalaže se za njegovu primjenu, da razvija umjetnost i kulturu, brine o hrvatskoj kulturnoj baštini i traži uvijek bolje načine njezina predstavljanja u svijetu. Akademija je rasla, razvijala se, jačala ponajprije stoga što je nastojala pratiti rastuće potrebe hrvatskoga društva i vodila računa o njegovim stvarnim potrebama, o mogućnostima koje to društvo ima i o ograničenjima koja usporavaju željeni napredak. U skladu s tim osnivala je po cijeloj Hrvatskoj svoje zavode da bi lokalnim zajednicama pomogla da što bolje iskoriste svoje svakovrsne mogućnosti. Zavod za znanstveni rad Hrvatske akademije u Varaždinu jedan je od najstarijih i najaktivnijih Akademijinih zavoda te je 2013. proslavio tridesetu obljetnicu svojega uspješnoga djelovanja kojim je postao žarište znanstvenoga rada u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

Pozdravljam pripravnost Zavoda da se na prikladan način uključio u obilježavanje stote obljetnice početka Prvoga svjetskoga rata. Znanstveni skup „Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u *Velikom ratu* 1914.–1918.", koji će se održati pod visokim pokroviteljstvom predsjednika Republike Hrvatske Ive Josipovića, okupit će više od trideset znanstvenika iz zemlje i inozemstva i sigurno će ponuditi puno novih spoznaja o tome kako se taj rat odvijao i kakve je posljedice ostavio u ovom dijelu naše zemlje. Posebno se radujem što je organizator veliku većinu izlaganja na vrijeme priredio za tisak pa će svi sudionici i drugi zainteresirani taj opsežni zbornik radova imati u rukama već na skupu u Varaždinu 3. i 4. srpnja 2014. godine. Uvjeren sam da će kvaliteta toga zbornika biti primjerena važnosti događaja o kojemu tekstovi raspravljaju.

U Zagrebu, lipanj, 2014.

Predsjednik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti
Akademik Zvonko Kusić

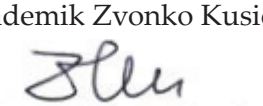

O projektu „Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u *Velikom ratu* 1914.–1918.''

Upravo je stota obljetnica početka Prvoga svjetskog rata bio razlogom za pokretanje znanstveno-istraživačko-nakladničkoga projekta „Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u *Velikom ratu* 1914.–1918.'' u organizaciji Zavoda za znanstveni rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Varaždinu. Ostvarenje ovog višegodišnjeg projekta očituje se u organizaciji znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem kao i tiskanjem zbornika s 28 znanstveno-stručnih radova. Možemo reći kako je ovo prva ozbiljna publikacija koja govori o zbivanjima na području grada Varaždina i sjeverozapadne Hrvatske neposredno prije, za vrijeme i nakon završetka Prvoga svjetskog rata koji je svojim posljedicama zauvijek promijenio Europu.

Posebno zahvaljujemo suradnicima iz raznih znanstveno-istraživačko-obrazovnih ustanova koji su odvojili dio vremena i posvetili ga istraživanju te članovima Društva povjesničara grada Varaždina i Varaždinske županije kao i Društvu povjesničara Međimurske županije. Dodajemo da je organizacija znanstvenog skupa ostvarena uz pomoć Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa, a zbornik radova je tiskan uz pomoć Zaklade Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Varaždinske županije, Međimurske županije, Grada Varaždina te Varaždinske biskupije kojima zahvaljujemo na pomoći. Udruženim naporima i uzornom suradnjom ostvarili smo vrijedne rezultate.

U Varaždinu, lipanj, 2014.

Voditelj Zavoda Hrvatske akademije u Varaždinu
Akademik Stjepan Damjanović

Petar STRČIĆ
Zavod za povijesne i društvene znanosti
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Rijeka

UDK 341.38:94(497.5)"1914/1918"
Pregledni članak
Review

Prvi svjetski rat i vrlo teške višedesetljetne posljedice za Hrvatsku

Prilog za sintezu

Prvi svjetski rat (1914.–1918.) zahvatio je i Hrvatsku, tada dio Austro-Ugarske Monarhije. Brojni mobilizirani muškarci morali su dati i živote za interese vladajućih austrijsko-nemškutarskih i mađarsko-mađaronskih struktura. No, na vremenski dugome frontu uz rijeku Soču između Kr. Italije i austrijske Slovenije svjesno su davali živote i mnogi Hrvati, jer su znali da prijeti još i velika opasnost od posljedica savojsko-talijanske okupacije i dijelova Hrvatske. To se i dogodilo – poslije I. svj. rata okupirani su hrvatski dijelovi istočnoga Jadrana i međunarodno pravno pripali Kr. Italiji. Dogodilo se to zbog nezainteresiranosti vladajuće strukture Kr. Srbije (na strani pobjedničke Antante), koja nije pomogla ni u teškim poslijeratnim tegobama 1918. god. osnovanoj Državi Slovenaca, Hrvata i Srba sa sjedištem u hrvatskoj nacionalnoj metropoli Zagrebu, na prostoru bivše, a tada raspadnute Austro-Ugarske. Obratno – odmah ju je utopila u svoje tada proglašeno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca sa sjedištem u Beogradu, te snaži velikosrpsku nacionalističku politiku. U međuvremenu, na okupiranome pa međunarodnopravno dobivenomu hrvatskome i slovenskom prostoru Kr. Italija zavodi otvoreni teror te podržava na području (tadašnjega) grada Rijeke i prvi utemeljeni fašizam na svijetu. Skršena su i dva oružana ustanka (u Istri), ali ima i prvi uspješni oružani otpor fašizmu na svijetu (na o. Krku). Dalje se krenulo s kraljevsko-fašističkom nasilnom državnom denacionalizacijom u prisvojenim područjima, pa su otjerani malobrojni Austrijanci, Česi, Mađari, Slovaci i drugi, a silom je na druge načine moralo iz tisućljetnoga zavičaja i stotinjak tisuća Hrvata i Slovenaca izbjeći u druge zemlje. Kao posljedica I. svj. rata, u II. svj. ratu odmah 1941. došlo je do rimske okupacije i nekih drugih krajeva Hrvatske. – Uz brojne ljudske žrtve, rezultat I. svj. rata bilo je oduzimanje dijelova Hrvatske i Slovenije u korist Kr. Italije te istjerivanje stotinjak tisuća Hrvata i Slovenaca, kakvoga primjera nema među drugim narodima središnje i balkanske Europe.

Ključne riječi: I. svjetski rat; Hrvatska; žrtve; gubitak dijela prostora; Kr. Italija; fašizam; istjerivanje stotinjak tisuća Hrvata i Slovenaca.

1.

Sveopći prvi međudržavni i međunarodni ratni oružani sukob – opće je poznato – izbio je 1914. god. formalno zbog ubojstva u Sarajevu pripadnika samoga vrha vladajuće carsko-kraljevske dinastije Habsburške Monarhije, od 60-ih godina 19. st. dualne države – Austro-Ugarske; a bio je i prijestolonasljednik u toj državi, kojoj je pripadala i

Bosna i Hercegovina sa svojim Sarajevom. Sukob je prerastao i u izvanevropski, prestao je 1918., a uobičajeno ga je zvati *Prvi svjetski rat.* Tako ga se zove i u historiografiji, a ne samo u publicistici, iako sukobi nisu zahvatili cijelu Zemlju, dakle, ne i cijeli ljudski svijet. No, donio je i nanio vrlo teško i strašno zlo cijelomu nizu država i brojnim drugim upravnim zajednicama te mnogim narodima i narodnostima u njima. Dakle – ističem: iako se zove *svjetski* rat – odmah treba ponoviti – nije obuhvatio doslovce sve države ni drukčije upravne zajednice na cijelome planetu. Obuhvatio je manji broj zemalja, te je u načelu izbio i raširio se između vodećih evropskih, a time i svjetskih država, pa je tako zahvatio, npr., i neke u Africi. Proširio se i na podčinjene te pravno prostorno manje ili politički, vojno i na druge načine slabije države i druge upravne zajednice. Rat je, međutim, doveo čak i do cjelovitoga ili djelomičnoga unutrašnjega raspada nekih država pa tako, primjerice, do propasti i rasula čak i jedne bitne izazivačice rata, višestoljetne, no očito prestarjele dualne Habsburške Monarhije, od druge polovice 19. st. zvane Austro-Ugarska. Došlo je i do stasanja novih država, pa tako upravo i na njezinu bivšem teritoriju koji se nalazi na dijelu prostora središnje i balkanske Evrope. Na sjeveru od nje skršena je i carska Njemačka, također izazivačica rata, pa su i u njoj skinuti vrhovni nositelji vlasti monarsi Hohenzollerni. Usto, došlo je u nekim državama i do burnih ili do mirnijih, postupnih temeljitih društvenih, političkih i drugih promjena. Tako, primjerice, njemačko carstvo pretvara se u republiku, kao i rusko, gdje je skršena i skinuta s vlasti tamošnja carska dinastija Romanovih. No, u ovome propalome carstvu odmah izrasta sasvim novi, neočekivani politički, pa i idejno silovit državni „lenjinistički" sustav koji se uskoro pretvara u veoma surovu „staljinističku" vladavinu. U kasnijem razdoblju tih dvadesetih godina u bivšemu njemačkome carstvu, po nasilju postaje „staljinizmu" sličan i isto tako smrtonosni, s ubilačkom praksom znameniti „nacističko-hitlerovski" sustav.

2.

Sve te velike i zaista presudne promjene sadržajno su se veoma bitno, čak i ubrzano odrazile i u Hrvatskoj koja se nalazila na dotadašnjemu prostoru austrougarske države; ali do tada je upravno bila podijeljena na austrijske i mađarske pa čak i na veće upravne ili na manje, redovito rascjepkane i međusobno odvojene cjeline. Takva je situacija bila i s nekim drugim austrougarskim prostorima, pa tako i u susjedstvu Hrvatske, u Sloveniji, Bosni i Hercegovini. Međutim, u dijelovima Hrvatske brze, praktične i nesretne posljedice I. sv. rata posljedično najuže su vezane i za događanja u 19. st. te u godinama 20. stoljeća do rata. To se, međutim, nerijetko zaboravlja i u znanosti i u struci, a gotovo redovito u publicistici. Stoga je prirodno da se dade najprije uvid u ta prethodna događanja, koja su bitno pridonijela i političkim i drugim posljedicama I. svjetskoga rata.

3.

Svršetak I. sv. rata dočekan je u stanovništvu Hrvatske već i s ranije, apsolutnom, čak tisućljetnom većinom hrvatskoga puka; pa i usprkos trajanju stalnoga useljavanja napose Mađara i Talijana; no, ima manji broj i pripadnika drugih naroda i narodnosti, kao što su bili Austrijanci, Crnogorci, Romi, Srbi, Židovi i drugi.

U austrijskim upravnim zasebnim cjelinama te dualne Monarhije hrvatski puk ipak je slabije bio držan u podložnosti i na manjim udarima tanke, ali bio je vladajuće državne i na druge načine apsolutne nadmoćne austrijske te njezine odnarođene hrvatske nemškutarske strukture; no, one nisu bile izrazito surove, jer su na svoj način ionako s velikim uspjehom stjecale ogromne financijske prihode.

U toj istoj Austro-Ugarskoj slične vladajuće, ali mađarske i mađaronske strukture u upravnim i drugim prostornim cjelinama, dakle, u svojemu mađarskome dijelu zajedničke austrijsko-mađarske države, međutim, nastupale su drukčije u odnosima prema i ovdje apsolutnoj većini puka, dakle Hrvatima. Odnosile su se u veoma oštrome velikonacionalističkome duhu, grubo i silom prilazeći stjecanju kapitala. To je vidljivo napose u drugoj polovini 19. st. i dalje, u 20. stoljeću, prema kraju postojanja Monarhije. U njoj, s ovećom upravnom cjelinom – Banskom Hrvatskom, vladajuća je, dakle, također tanka, ali vrlo snažna mađarska struktura te u njoj i hrvatski i drugi odnarođenici u obliku njezinih otvorenih mađarona/ungareza.

Uz te dvije snažne grupacije, ipak je izrasla i treća, poput mađarsko-mađaronske također veoma oštroga nacionalističkoga stajališta i prakse, koja ponegdje djeluje čak i u obliku vladajuće strukture. Bila je to sve brojnija talijansko-talijanaška grupacija na dijelovima istočne, dakle, hrvatske i slovenske jadranske obale. Ona će bitno utjecati na važan dio poslijeratnih negativnih i veoma štetnih posljedica. Ta se grupacija čvrsto oslanja na savojsko-pijemontsku Kraljevinu Italiju, koja je nakon ratnoga osvajanja osnovana 1861. god. s vlašću na cijelome prekojadranskome Apeninskome poluotoku, ukinuvši gotovo sve druge, čak i višestoljetne također romanske, odnosno talijanske države. Naime, ostale su samostalne sve do danas samo dvije gradske državice – Vatikan u Rimu (zbog velikoga značenja toga općekatoličkoga glavnoga sjedišta i svjetskoga ugleda u njemu samoga Svetoga Oca) i San Marino (na brdu, zaboravljen, a osnivatelj je bio Marin s o. Raba). Ta grupacija stvara iredentističku, velikotalijansku nacionalističku ideologiju s tezom izrazito silovita i osvajačkoga sadržaja. Naime, smatralo se da je Kr. Italija jedina prirodna i pravna sljednica čak veoma velikoga antičkoga evropsko-azijsko-afričkoga Rimskoga Carstva, pa tako napose i njegove nekadašnje istočne obale Jadrana. Stoga, štoviše, već samo nekoliko godina nakon svoga formiranja, Rim je 1866. s ratnom flotom krenuo u zaposjedanje Dalmacije koja se nalazila u austrijskom dijelu dualne Monarhije. Ali – Italija iznenađujuće odmah doživljava potpunu katastrofu, poraz, pa čak i potpuni slom i to uglavnom zahvaljujući običnim mornarima u ratnoj floti Monarhije, a koji su bili Hrvati iz Istre, Kvarnerskoga primorja i Dalmacije. Talijansko–talijanaška struktura u Monarhiji ipak se održala do početaka 20. stoljeća, te je čvrsto i oštro upravljala najvećim dijelom zasebne austrijske pokrajine Istre s Kvarnerskim otocima, a samo donekle i s isto takvom austrijskom pokrajinom Dalmacijom.

4.

Austrijski kapital, međutim, sve češće reagira drukčije od mađarskoga i talijanskoga. Tako, primjerice, tolerira i pojavu novih, znatno bržih načina što većih i novih novčanih zarada. Takav je najočitiji primjer i ono što se zbiva nakon brzoga izrastanja, inače do druge polovice 19. st. nepostojećega, naselja Opatije. To novo naselje i njezino područje istočne obalne Liburnijske Istre ispod planine Učke i u Riječkome zaljevu

izrasta u jedan od najvećih evropskih turističko–hotelijerskih izvora prihoda u Europi. Istodobno, na samome jugu Istarskoga poluotoka naglo se širi i Pula, te izrasta u jednu od najvećih vojnopomorskih i brodogradilišnih luka u evropskim razmjerima.

Na jednome i drugome prostoru, međutim, neočekivano je od austrijskoga kapitala, dakle od strukture i na vlasti, dopuštena, npr., javna upotreba hrvatskoga jezika, pa čak i u svim javnim odnosima. To se, međutim, u ostaloj Istri i dalje zabranjuje ili, štoviše, silom ometa, iako su Hrvati i dalje u apsolutnoj većini stanovništva; ali, taj teror provodi tamošnja vladajuća iredentistička talijansko-talijanaška struktura. U samome opatijskome susjedstvu, međutim, u tadašnjoj Rijeci, u gradu tada samo na zapadnoj strani utoka grobničkoga potoka Rječine u zaljev Jadranskoga mora, u javnoj upotrebi nasilno nestaje hrvatski jezik apsolutne većine puka, ali udara se i na talijanski. Naime, mađarski je kapital taj grad pretvorio u samo svoje mađarsko javno industrijsko, lučko i trgovačko glavno središte, pa čak i jedno od važnijih u Europi uopće. Tako je izrađena i željeznička veza sa Zagrebom i dalje, zatim s druge strane preko Slovenije s Italijom i Austrijom, da bi željeznička pruga ušla i u samu Istru.

5.

Valja napose istaknuti da se u ovim istarsko-kvarnerskootočnim krajevima i u Katoličkoj crkvi većina utjecajnih svećenika nalazi na talijansko-talijanaškoj i mađarsko-mađaronskoj pa i austrijsko-nemškuratskoj strani vladajućih struktura. Ali, treba reći i to da brojno seosko svećenstvo, kao i u nekim gradovima i gradićima, s velikom upornošću uspijeva održavati tisućljetnu glagoljašku Službu Božju, dijelom i potajice, dakle, s hrvatskim jezikom i glagoljicom, a ponegdje i s latinicom na hrvatskome jeziku, kreće s odnosom prema obraćanju Bogu. To se čini osobito na dijelu Kvarnerskih otoka čak i javno, jer su svi tamošnji biskupi u 19. st. uspjeli postati iz redova hrvatskoga naroda na o. Krku, a od 60-ih godina i u dijelu Istre, gdje je biskup dr. Juraj Dobrila i prvi voditelj narodnoga preporoda i pokreta. No, treba upozoriti i na jedan hrvatski prostor koji je čak i u hrvatskoj historiografiji zaboravljan, a bio je sasvim hrvatski. To je San Dorligo della Valle, odnosno na hrvatskome i slovenskome jeziku – Dolina, južno od Gorice i blizu Trsta. Bio je to stari glagoljaški i čakavski kraj, s hrvatskom župom i Sv. Misom, s matičnim i drugim glagoljicom pisanim knjigama. Dakako, i tu se kreće čak i u vjerski dio iredentističkoga, protalijanskoga napada, i to s konačnim uspjehom.

6.

U sveopćemu osnovnome, dakle i bitnome – novčanome karakteru zanimanja austrijskoga i mađarskoga te donekle i drugoga stranog kapitala za pojedine hrvatske razdvojene krajeve u upravnim cjelinama Habsburške Monarhije, stalno se zanemaruje – ponavljamo: mjestimično čak i nasilno – njihov apsolutni tisućljetni hrvatski karakter. I upravo u tome kontekstu treba gledati čak i za ostalu Europu relativno iznenađujuće brzo propadanje dotadašnjega i austrijsko–nemškutarskoga i mađarsko–mađaronskoga apsolutnoga utjecaja u Hrvatskoj upravo u razdoblju I. svj. rata. Tako dolazi čak i do masovnijega dezertiranja iz vojske, do izrastanja otpora tzv. "zelenoga kadra", do javnih štrajkova pa i organiziranoga otpora te pobuna čak i na ratnim brodovima te u kopnenim vojnim austro-ugarskim jedinicama.

Tijekom rata, naime, stalno je dolazilo do katastrofalnih, očito i trajnih materijalnih gubitaka u redovima vladajućih struktura. Takav proces odvijao se na opću radost nekadašnjih kmetova i kolona, a sada isto tako podjarmljenih radnika i seljaka, dakle, stalno apsolutne većine Hrvata, sve češće natjeranih zbog neimaštine na gladovanje i bolesti. Još je gora situacija nastala, ali sada doslovce u svemu, kad je prekojadranska savojska Kraljevina Italija, sa starim spomenutim snažnim velikotalijanskim i s veoma oštrim iredentističkim nacionalističkim opredjeljenjima i aktivnostima izraslima još u vremenu svojih početaka, dakle u drugoj polovici 19. stoljeća, krenula i u praktične akcije. To je doba kad je Kr. Italija usmjerila te svoje akcije u praktična nastojanja da neposredno, čak i otvoreno državnopravno prisvoji materijalno veoma probitačne istočnojadranske, dakle upravo hrvatske jadranske obalne krajeve; dakako, i dijelove susjednih slovenskih prostora. Velikim dijelom i zbog toga je god. 1915. Rim napustio čak i višedesetljetni savez s Habsburškom Monarhijom te neposredno i otvoreno prešao na Antantinu dakle, na bečku i berlinsku protivničku svjetsku ratnu stranu. No, na naglije propadanje i ono nešto tadašnjih materijalnih prihoda apsolutne većine stanovnika, a to su i dalje, stalno bili Hrvati, utjecale su već od 19. st. i stalne prirodne nepogode te nedostatak kapitala u njih samih, dakle u Hrvata; tako se dogodilo da se, npr., jedrenjaci nisu uspjeli zamijeniti parnim brodovima, kojih je sve više i na Jadranu. To je dovelo do konačne propasti čak u svjetskim razmjerima veoma ugledne i financijski vrlo atraktivne i važne brodogradnje na o. Lošinju. Sve je to dovodilo – još i zbog razdoblja posljedica sve češće gladi i bolesti – do masovnoga iseljavanja napose seoskoga svijeta s hrvatskih otoka, i to čak u prekooceanske zemlje, napose u SAD. To je bio i dugogodišnji proces koji je postao uhodan, a još ga je dodatno znatno pospješio i prvi svjetski oružani ratni sukob.

7.

Prvi svjetski rat, dakle, ubrzano je, a i na razne načine zahvatio tada još uvijek upravno rasparčanu Hrvatsku. Pa tako i na svoj osobiti način na nekim hrvatskim prostorima, te s brojnim negativnim, čak i specifičnim posljedicama na znatno duži vremenski rok daleko od kraja rata 1918. god. i od onih posljedica koje su zahvatile druge krajeve i dalje raspačane Hrvatske. Doduše, u otporu stranim vladajućih strukturama, uključujući i navedene domaće odnarođenike – nemškutare, mađarone / ungareze i talijanaše – znatno je pomagala već sasvim jasno utvrđena i otvoreno isticana nacionalna svijest, dakle, hrvatska. Naime, kao što je opće poznato – u općeeuropskome zvanome i znanome „vijeku nacija", dakle u 19. stoljeću, najveći dio Hrvatske – *Banska Hrvatska*, i to u mađaronskome dijelu dualne Habsburške Monarhije, od svih Hrvata u rasparčanoj Hrvatskoj pa i onih izvan nje, prihvaća se kao pravi temelj hrvatske domovine svih Hrvata na svijetu; a tamošnje središte Zagreb kao njihova prirodna metropola. Upravo u toj Banskoj Hrvatskoj zaživio je *Hrvatski narodni preporod*, plodno je krenuo u život te se s odjecima iz nje veoma lijepo i snažnije razvija već od prve polovice 19. stoljeća. No, zbog izuzetno teških okolnosti, preporod se snažnije izvan Banske Hrvatske razvija tek od 60-ih godina toga stoljeća. Tako je i s talijanskim sličnim „Risorgimentom" na susjednome, prekojadranskom Apeninskome poluotoku, do 60-ih godina također raspačanome u niz državnih i upravnih zajednica; ali i s dodatnim idejama i tvrdnja-

ma, npr., o talijanskome prostoru istočne obale Jadrana, što će – rekoh – imati veoma negativne posljedice za tamošnji apsolutno većinski hrvatski puk.

Preporod iz kopnenoga dijela Banske Hrvatske odjeka ima posvuda, pa tako napose i u austrijskoj Istri i u Kvarnerskome primorju življe izrasta od 60-ih godina nadalje. Pa i usprkos tamošnjoj veoma nepovoljnoj situaciji, dakle zbog velike snage i silovita djelovanja već navedenih talijansko–talijanaških vladajućih struktura, a u riječkome, odnosno u kvarnerskom području i zbog mađarsko–mađaronskih također veoma jakih negativnih praktičnih utjecaja. Ali, situacija je znatno povoljnija u Dalmaciji, pa i na Kvarnerskim otocima. *Preporod* se na tim otocima sada ipak razvija sve ubrzanije i toliko snažno da su Hrvati konačno počeli davati, npr., čak i katoličke biskupe, a svesrdno su im pomagali i pridošli slovenski svećenici. Stoga, napose treba istaknuti upravo Slovenca dr. Antona Mahniča u prvim desetljećima 20. stoljeća, koji je do tako visoke razine sanirao velike gospodarske tegobe u svojoj kvarnerskoj otočnoj dijecezi sa sjedištem u Krku da je mogao osnovati čak i akademiju znanosti, dakle, drugu u Hrvatskoj nakon one biskupa Strossmayera u Zagrebu. A Mahnić (tako se, ne više sa slovenskim *č* potpisivao prelaskom u hrvatsku dijecezu) svoju je Akademiju posvetio upravo korijenima tisućljetnoga hrvatstva – glagoljaštvu. Krenuo je čak i s hrvatskim političkim pokretom, pa i u drugim hrvatskim krajevima. Stoga ga je talijanski kraljevski okupator po završetku rata – iako teško bolesnoga – silom odveo u Italiju i na svojevrstan način zatočio, ne liječeći ga, ne dopuštajući mu da umre ni u svojemu slovenskome zavičaju, ni u svojoj hrvatskoj biskupiji. Samo zbog očito očekivanih skandaloznih odjeka te skoroga preminuća, pušten je te je zaista uskoro umro, ali ne u svojemu slovenskome zavičaju ili u svojoj hrvatskoj kvarnerskoj biskupiji, već u Zagrebu. Tek u naše dane na veoma svečan i poštovan način prebačeni su velikanovi ostaci u sjedište njegove Kvarnerske biskupije, u Krk.

Silovit rasap ionako ne baš brojnih hrvatskih intelektualaca započeo je također tijekom rata, pa i zbog sustavnih nasilnih mjera vlasti protiv njih. Tako je, primjerice, sveopće poznati, djelatni i zaslužan općehrvatski novinar i političar Frano Supilo morao pobjeći iz mađarsko-mađaronske (tadašnje) Rijeke na zapadnoj strani potoka Rječina te su čak u svjetskim razmjerima poznate i ugledne njegove novine morale prestati izlaziti; a i on je teško bolestan morao preminuti izvan domovine. Isto tako – samo primjer iz niza – jedan od veoma uspješnih glavnih vođa drugoga naraštaja *Narodnoga preporoda* Istre i Kvarnerskoga primorja pravnik dr. Matko Laginja također je morao pobjeći iz rodne Klane te je i on preminuo izvan svoga okupiranoga zavičaja, u Zagrebu.

8.

U austro-ugarskim jedinicama poginuo je u I. svj. ratu visok broj muškaraca iz Hrvatske, naravno, najviše Hrvata. Ali brojnih stradalnika ima i u zarobljeništvu; a zarobljenika je bilo, čak i niz godina u Rusiji, zadržanih ondje poslije rata kad je njezino carstvo sa završetkom I. svj. rata propalo; a na vlast su došli siloviti i surovi revolucionari te stvorili svoju „lenjinističku" pa „staljinističku" državu, čije silovite i surove vladajuće strukture nisu oslobodile sve zarobljenike.

Rekosmo, ali namjerno ističemo – mnogo je ljudi poginulo u samome ratu, koji su u ratne sukobe tjerale vladajuće strukture. Ali, ima i onih koji su namjerno žrtvovali svoje živote za svoju buduću nacionalnu slobodu kao i svih drugih ugroženika te, dakako, i za svoj rodni zavičaj. Tako je bilo, primjerice, donekle i u historiografiji znamenitim „Sočanskim bitkama", na riječnoj granici između Kr. Italije i Monarhije u rimskoj ratnoj ofenzivi protiv Slovenije kao bečkoga dijela Austro-Ugarske. No, zanimljivo je da je u tim bitkama stalno bila gubitnica talijanska kraljevska vojska, i to zato, jer su se Hrvati i Slovenci – a oni su bili u apsolutnoj većini – kao vojnici u ovdašnjemu dijelu austrijske vojske dualne Monarhije veoma rado, zdušno i veoma hrabro odupirali očito općepoznatome, pa i tada očito namjeravanomu daljnjem osvajačkome prodoru u Austro-Ugarsku preko rijeke Soče. To su nastojali učiniti iredentistički / velikonacionalistički savojski vladari Kr. Italije, pa i krenuti dalje, čak u otvoreno osvajanje kopnenoga i obalnog dijela Slovenije, a potom, naravno, i cijele hrvatske obale Jadranskoga mora.

Pričekavši rasap Monarhije, odmah, već u samim prvim danima raspadanja očito prestarjele višestoljetne Habsburške Monarhije u 1918. godini, zaista se vrlo aktivno pokrenula talijanska kraljevska vojska pa je odmah zaposjela i dijelove primorske Hrvatske.

9.

Pri ovome, međutim, došlo je i do jedne neočekivane pojave koja se čak u hrvatskoj historiografiji bezrazložno rjeđe spominje; a o istini o njoj se u talijanskoj sličnoj povijesnoj znanosti namjerno čak i ne govori – što se stvarno dogodilo s tadašnjim gradom Rijekom i okolnim drugim kvarnerskim obalnim i otočnim područjima. Naime, ovdje, na samoj obali, stigao je na desnu stranu ušća potoka Rječine u grad, vrlo znameniti umjetnik riječi Gabriele D'Annunzio. Naime, taj je književnik, a oštro ratnički i surovo nacionalistički eksponiran i nastrojen, ali ovaj put uglavnom zbog novčanih razloga došao ovamo u (tadašnju) Rijeku uz dopuštenje samoga Rima koji je taj prostor već okupirao. No, vrh Kr. Italije nije bio zainteresiran za taj grad bez mađarsko-panonskoga zaleđa i kapitala, a kad je već imao i niz većih gradova na svojoj jadranskoj obali, kao što su, npr., Trst, Venecija, Ankona (zaboravljeno je ime na hrvatskome: Jakin) i Bari. Naime, Rim je pomišljao samo još da zadrži – ako se to može – grad Zadar na srednjemu istočnom dijelu obale, na tome istome Jadranskome moru. Stoga se (tadašnjega) grada Rijeke Rim već 1915. god. odrekao i u ugovoru kada je prešao na stranu članica Antante, protivnice i Monarhije. Slavohlepni i materijalno jako zainteresiran D'Annunzio, međutim, sa svojim dovedenim legionarima i arditima, kojima se pridružio i dio domaćih talijanaša, tijekom 1919. i 1920. god. pretvorio je taj – „svoj" – tadašnji grad Rijeku u središte šire „Kvarnerske regencije", svojevrsne također samo njegove tvorevine kao „države".

Bit je, međutim, i u tome što je taj zaista izvrstan poeta bio i teži psihijatrijski bolesnik, pa je u (tadašnjoj) Rijeci stvorio prve temelje fašizma – čak – na svijetu. Upravo u Rijeci taj je i danas s pravom slavni umjetnik D'Annunzio začeo i sa svojima arditima i legionarima isprobao praktično sve ono strašno zlo, sve one strahotne podrobnosti koje su fašist Mussolini u Italiji i nacist Hitler u Njemačkoj poslije – od 20-ih godina nadalje – vrlo rado prihvatili te sustavno razvili dalje, dakle, sve do nasilnoga i veoma

surovoga smrtonosnoga savršenstva. Poeta se osobno ponašao veoma nehumano, a jedino nije imao konclogore smrti i praktičnu razvijenu smrtonosnu tehniku, jer mu je vladavina ipak kratko trajala. A kad je sam Mussolini – u počecima svoga političkoga djelovanja, kada još nije bio na vrhu vlasti u Kr. Italiji – posjetio Rijeku, taj budući znameniti državno-fašistički talijanski „Duce", uopće nije bio zapažen pokraj znamenitoga i slavnoga D'Annunzija.

Na isti se način u historiografiji u Italiji namjerno zaboravlja, a u (takvoj) povijesnoj znanosti i u Hrvatskoj zbog nemara, da je na Rijeci susjednome otoku Krku potpuno uspio prvi oružani antifašistički otpor na svijetu. Štoviše, da su i ondje siloviti i surovi danuncijevski protofašisti u potpunosti ubrzo pobijeđeni tako da su se bijegom morali spašavati pred ogorčenim i slobodarski nastrojenim krčkim *Bodulima*, dakle višestoljetnim *„psima* Mlečića". A ti su Boduli stvorili čak i *Bašćansku ploču,* taj prvi krsni list Hrvata, s prvi put upisano na njoj, odnosno uklesanom na nju riječ *hrvatski,* i to hrvatskim jezikom na hrvatskome pismu – glagoljici; k tome još uz titulu i ime kralja Zvonimira, hrvatskoga vladara na znatnome dijelu Hrvatske, kojega je dao kruniti sam papa.

Kraljevski Rim – i sam rado sve više fašistički – silovito i na druge načine ipak je uspio zadržati dijelove obale Dalmacije i Kvarnerskoga primorja, pa čak i cijelu Istru (i dio Slovenije). Konačno, u prvoj polovini 20-ih godina dobio je i (tadašnju) Rijeku, na samoj državnoj granici uz koju se nalazi susjedni grad Sušak, a koji se nalazio u okviru Kraljevine SHS. U tome je prisvajanju fašističkome Rimu na svoj način pomogao i navedeni tzv. „riječki" D'Annunzio koji je, doduše, silom odveden iz Rijeke, ali od vlasti s dozvoljenim ogromnim opljačkanim imetkom; te je do smrti nastavio sigurno i veoma raskošno i rastrošno živjeti u fašističkoj Kr. Italiji kao njezin veliki nacionalni i politički zaslužnik, a time i stalni slavljenik.

No, u svemu što se zbivalo u posljedicama I. sv. rata dodatno je postala štetna i srbijanska kraljevska kuća Karađorđević. O čemu se radi?

10.

Ordinarij u Đakovu dr. Josip Juraj Strossmayer, u ime Katoličke crkve u 19. st. nadležan je za velik dio Slavonije i za Srijem u Banskoj Hrvatskoj te za austrijsku prisvojenu Bosnu kao i za Kraljevinu Srbiju. Od 60-ih godina 19. st. idejni je stvaratelj te glavni nositelj i prenositelj zamisli o potrebi sjedinjenja svih južnoslavenskih naroda, jer su – po njemu – jednako bili teško ugroženi. Tako je govorio o njihovu sjedinjenju na prostoru od (slovenske) planine Triglava do (bugarske) crnomorske luke Varne; jer, Beč i Budimpešta očito su prejaki, a tu su već i Berlin (sa svojim „Drang nach Osten") i Rim (čak i s ranije spomenutom bitkom 1866. god. kod hrvatskoga otoka Visa u okviru austrijskoga dijela Monarhije, ali zbog totalnoga vojnoga poraza, sve do kraja I. svj. rata propala mu je praktična namjera da prisvoji istočnu obalu Jadrana). No, već za biskupova života ta njegova ideja i praktična nastojanja, o čemu se zaista mnogo zna te ima i znatne količine literature, sve više su propadala. Ali, tek po završetku I. svj. r. i stvaranja velikosrpskoga Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca na čelu sa srbijanskim monarsima i praktično je iščezla svaka korisna zamisao na tragu praktičnoga nastojanja velikana kakav je bio biskup Josip Juraj Strossmayer.

Kao što je poznato, naime, u trenucima brzoga raspada Austro-Ugarske 1918. godine, završavanja i općenito I. svj. rata te početka rimske okupacije hrvatskih i slovenskih prostora, na bivšim dijelovima Habsburške Monarhije počelo je nicati više država. Među njima bila je formirana i Država SHS, tj. Država Slovenaca, Hrvata i Srba, na čelu sa slovenskim svećenikom Antonom Korošcem, a sa sjedištem u općeprihvaćenoj hrvatskoj metropoli Zagrebu. No, uvijek poslije ratova ima niz posljedičnih, nerijetko i katastrofalnih tegoba pa i velikih nereda i u drugim, a ne samo u ratom zahvaćenim zemljama. K tome, trajala je već i okupacija Kr. Italije znatnoga dijela Hrvatske. Dakako, općenito ima i nesnalaženja dijela vladajućih struktura poslije ratova, pa je tako bilo tada i u Državi SHS. Ne snalazeći se, vladajući u Zagrebu u tim velikim tegobama zatražili su pomoć od Kraljevine Srbije. A ona – u samome ratu i neposredno ugrožena, no kako je bila u savezničkom odnosu s pobjedničkom svjetskom Antantom, uspjela se i u ratnim okršajima održati na čelu sa svojom dinastijom Karađorđević. Međutim, vladajuća je velikosrpska elita odmah shvatila pravu suštinu završetka I. svj. r. na balkanskome i u susjednome prostoru, pa je doslovce odmah iskoristila zaista velike tegobe Hrvatske i neočekivani zagrebački prijedlog s pozivom za pomoć. Prihvatila ih je u isti tren, ali tako da je sama već u prosincu 1918. god. proglasila upravo svoje Kraljevstvo SHS, tj. Srba, Hrvata i Slovenaca, sa sjedištem u Beogradu, dakle tako da je jednostavno utopila u nju Državu SHS, tj. Slovenaca, Hrvata i Srba sa sjedištem u Zagrebu.

Usto, radosna zbog neočekivanoga velikoga teritorija na koji je proširila svoju vlast, i k tome još ne na ratni već na mirnodopski način i na daleke zapadne hrvatske i slovenske prostore, vladajuća velikosrpska struktura nije marila za dobivanje još i tamo nekih dalekih od Beograda – da tako kažemo – „rubnih" hrvatskih i slovenskih područja. Tako je, primjerice, srbijanski vojni odred brzo i lako napustio i tadašnji grad Rijeku; otvoreno ju je prepustio kraljevskome talijanskom okupatoru, pa već i spominjanome protofašistu D'Annunziju. Zatim je grad predan upravitelju tobožnje samostalne riječke „države" Zanelli. A Beograd je fašističkome Rimu bez ikakva otpora prepustio ne samo tadašnju Rijeku već i cijelo njezino susjedno, zapadno područje, dakle, Istru, dio susjednih Kvarnerskih otoka, ali i dijelove juga, dakle grad Zadar i njegovo područje te neke otoke u ostaloj Dalmaciji. Vladajuća državna struktura Kr. SHS ništa nije marila za sve očitiju, čak i javnu tragediju apsolutno većinskoga, dakle, hrvatskoga puka, kao ni slovenskoga u također odstupljenim slovenskim nacionalnim prostorima. Tako je Italiji pripala i već spominjana Dolina, talijanski zvana San Dorligo della Valle, hrvatski, glagoljaški čakavski prostor. Svećenik iz Istre Božo Milanović, doznavši da fašisti 20-ih godina namjeravaju svu tamošnju veliku baštinu uništiti, iz Trsta je tamo otišao i doslovce „pokrao" najveći njezin dio, privezavši rukopise ispod kaputa i sakrivši ih i u odijelo pa i na samu kožu tijela, te potajice prebacio u Istru. Ovdje je to blago preuzeo Fran Barbalić, doslovce ga je prošvercao preko državne granice na Rječini između Rijeke i Sušaka, te predao Akademiji u Zagrebu. Sve do danas to rukopisno, izvorno blago nalazi se u Akademijinu Arhivu, pažljivo sređeno, čuvano i korišćeno u znanstvene i stručne svrhe.

U međuvremenu, Rim je na cijelome dobivenom hrvatskom području najprije iredentistički, a sada i fašistički krenuo protiv cjelokupnoga netalijanskoga življa. Kako je nekih bilo malo, najprije je i lako i brzo otjerao Austrijance, Čehe, Mađare, Slovake i druge (uglavnom su bili visokokvalificirani stručnjaci). A onda je s udarima, no sada s

veoma oštrima krenuo i na apsolutno većinsko stanovništvo, a to je bio hrvatski puk. To je ipak išlo teško, jer je za Rim neočekivano čak kao državnome nasilniku pružan i snažan otpor, pa čak i oružani. Brojnoj vojsci i policiji, dakako, teško se moglo oduprijeti. Tako su surovo skršena i dva velika oružana ustanka, koja su oba izbila u Istri. Bio je to hrvatski, seljački na proštinskome jugu, te hrvatski i – što je bilo napose neobično i neočekivano za nasilnike – internacionalni rudarski u istočno-središnjoj Istri, u raškome i labinskome području vrlo bogatome ugljenom te s razvijenim ugljenokopima. Krenulo se i dalje protiv svakoga iskazivanja nezadovoljstva, pa i sa strijeljanjima nevinih ljudi. Njihov je sveopći simbol postao Vladimir Gortan.

U međuraću otjerano je silom ili je pred državnim i drugim teroristima izvan Kr. Italije samo moralo pobjeći čak stotinjak tisuća Hrvata i Slovenaca te se tako barem fizički spasiti. Dakako, prisvojena je imovina svih tih izbjeglica, njezin dio je podržavljen, a ostali dio davan doseljenicima iz Italije, domaćim Talijanima i talijanašima. Spaljivano je na tisuće hrvatskih knjiga iz knjižnica i otetih od privatnika – i onih višestoljetnih, pa i glagoljaških, uništavani su kameni i drugi spomenici (npr. čak i prastare te novije grobne kamene ploče s hrvatskim imenima, prezimenima i pismom), zatvorene su sve hrvatske institucije i prisvojene ili srušene njihove zgrade, državnom pravnom odredbom sasvim je zabranjena upotreba hrvatskoga jezika, kao i hrvatska prezimena, imena, toponima te su oni potalijančeni. Itd.

Slična je situacija i s hrvatskim Međimurjem, na sjeveru između rijeke Drave i Mure. Taj je hrvatski prostor stalno pripadao susjednoj Mađarskoj pa i u razdoblju dvojne Austro-Ugarske. I ondje ima znatnih odjeka hrvatskoga *Narodnog preporoda,* ali isto tako se razvija – kao, npr., u Istri – u veoma teškim, gotovo nemogućim političkim, gospodarskim i drugim okolnostima koje nameće vladajuća tamošnja zajednička mađarska i mađaronska struktura. No, pri kraju rata, god. 1918. i Međimurje kao hrvatsko područje uključeno je u tada stvorenu Državu SHS sa sjedištem u Zagrebu, pa odmah u beogradsko Kraljevstvo SHS. Naravno, u II. svj. ratu okupirala ga je Mađarska, čija se vladajuća struktura nalazi na strani nacističke Njemačke, pa se i ovdje razvio antifašistički Narodnooslobodilački pokret s ratom, koji je pridonio da se i Međimurje konačno inkorporira u svoju hrvatsku domovinu. Slično se dogodilo i s Istrom, gdje su vođe NOP-a sami, bez znanja vrha NOP-a Hrvatske 1943. god. proglasili svoje sjedinjenje, dakle Hrvata Istre s ostalom hrvatskom braćom izvan nje, s kojom nikada u tisućljetnoj svojoj povijesti nisu živjeli sjedinjeni. Sjedinjenje je znameniti i zaslužni Vladimir Nazor, predsjednik ZAVNOH-a, vrhovnoga tijela nove Hrvatske kao federalne države u nastajanju (u novoj Jugoslaviji), odmah potvrdio.

Ponešto slična je situacija ranije, u međuraću bila i u preostalome većinskom hrvatskom prostoru u istoj međuratnoj kraljevskoj jugoslavenskoj državi. U svim tamošnjim dijelovima Hrvatske također traje otpor vladajućim strukturama, ali razvija se svojevrsni teror; tako je brzo, npr., već u počecima 20-ih godina smijenjen hrvatski ban Matko Laginja, također prisilni bjegunac iz svoga zavičaja pred nasilnim predstavnicima Kr. Italije. On je bio poznat kao „Otac hrvatske Istre". Međutim, slabo se u javnosti zna, pa tako i u našoj historiografiji, da je potkraj 19. st. isto tako gospodarski teško ugroženome dnu Talijana u dijelu Istre korektno pomogao tako da im je Laginja osnovao gospodarsko društvo. U tome sveopće teškome nevremenu Stjepan Radić, jedan od najuglednijih političara – kad već ne vidi koristi od Zapada i Beograda – ide na daleki istok, čak u novonastali SSSR da vidi ima li barem ondje kakvoga primjera

novoga, praktičnoga, slobodarskoga iskustva i razvoja; to, dakako, nije našao. A onda je stigla i njegova opće poznata i osobna fizička žrtva – potkraj 20-ih godina smrtonosno je ranjen čak u samome državnome parlamentu u Beogradu. Velikosrpska vladajuća struktura tada odmah pretvara svoju Kraljevinu SHS, posljedičnu tvorevinu I. svjetskog rata, opet samo u svoju veliku Kr. Jugoslaviju, i to čak s otvorenom diktaturom.

11.

Sažetak ovoga nevelikoga teksta, u obliku priloga za buduću temeljitu sintezu (autora ili nekoga drugoga), nalazi se u njegovoj uvodnoj riječi, pa ga ne treba ponavljati. Ipak treba naglasiti: *Prvi svjetski rat* – njegovi brojni, ali redoviti i bitni, temeljni uzroci i posljedice mnogo puta su obrađivani te su rezultati istraživanja i sjećanja sudionika objavljeni u veoma opsežnoj literaturi na svjetskoj razini, u historiografiji, struci, publicistici i medijima, i to na uobičajeno ozbiljan, ali i uobičajeno neozbiljan način. No, historiografija i publicistika u Italiji, međutim, i danas su uglavnom pristrane, pa i čak s većim iredentističkim odjecima svojim podsticajima. Tako se, primjerice, i danas smatra da je nekadašnja Rijeka poslije II. svj. r. oteta Italiji; no, zanimljivo je da i u Mađarskoj postoji politička grupacija koja tu istu Rijeku smatra mađarskom. Loš je slučaj i u Hrvatskoj s objavljivanjem rezultata saznanja o takvim stajalištima. No, uvijek treba isticati: u središnjem i balkanskome dijelu Evrope jedino su Hrvatska i Slovenija izgubile mnogo toga, pa čak i dio svojih bitnih nacionalnih prostora. Uz brojne ljudske žrtve u samome Prvome svjetskome ratu, kao njegova posljedica bilo je i silom prostorno smanjivanje domovine Hrvata, fizičko uništavanje njezinih dobara, istjerivanje iz višestoljetnoga zavičaja stotinjak tisuća Hrvata i Slovenaca, pa čak i s novim ljudskim žrtvama, te direktno uvođenje fašizma u te čak i državno i međunarodnopravno oduzete hrvatske i slovenske krajeve.

Isto se zlo – na vidljivome tragu ranijih događanja - nastavilo odmah i u II. svj. ratu, već u samome njegovu početku na hrvatskim prostorima, u god. 1941., kada je fašistička Kr. Italija odmah krenula u novu okupaciju i drugih hrvatskih prostora, pa i uz suglasnost svoje i nacističko-njemačke proglašene „Nezavisne Države Hrvatske" na dijelu hrvatskog prostora. Tek su s tri međunarodna ugovora tijekom desetak godina poslije II. svjetskoga rata konačno riješeni posjedovni i državni granični odnosi nastali još kao posljedica I. svjetskoga rata, tako da su konačno međunarodno i državnopravno svi uključeni u matični dio svoje hrvatske domovine.

Nažalost, nove se nesuglasice neočekivano javljaju i danas, i to kao posljedice Domovinskoga rata 90-ih godina protiv velikosrpske vojne agresije nakon raspada posljednje četvrte Jugoslavije na međunarodno i državnopravno priznatu Republiku Hrvatsku i pokušaja otimanja njezinih dijelova. Štoviše, pojedinci iz beogradskih vrhova te države i javno su govorili da dijelovi hrvatske jadranske obale trebaju biti talijanski. Tako se, prirodno, ponavljamo namjerno i dalje, u Italiji javljaju stara i nova iredentistička svojatanja hrvatskih prostora, kao i u Mađarskoj, pa – neočekivano – čak i u državno osamostaljenoj Sloveniji. Dakle, ništa novoga još od vremena 19. stoljeća, a napose i sada kao glavna posljedica I. svjetskoga rata. O svemu tome novome u navedenim zemljama ima dosta literature, no u Hrvatskoj ima znanstvenih i stručnih malo osvrta, uglavnom publicističkih.

Prima guerra mondiale e conseguenze pesantissime di più decenni per la croazia. Contributo per la sintesi

La Prima guerra mondiale (1914.–1918.) ha travolto anche la Croazia, allora parte della Monarchia Austro-Ungarica. Numerosi maschi sono stati mobilitati e hanno dovuto dare la loro vita per gli interessi delle strutture governanti austriache e ungheresi. Su un altro fronte (in un altro periodo), cioè quello del fiume Isonzo tra il Regno d'Italia e la Slovenia austriaca, hanno coscientemente dato la loro vita anche molti croati, perché conoscevano il pericolo delle conseguenze dopo l'occupazione italiana del territorio croato. Proprio questo accadde – dopo la Prima guerra mondiale sono state occupate le parti croate dell'Adriatico orientale e sono appartenute giuridicamente al Regno d'Italia. Questo accadde per il disinteresse della struttura governante del Regno di Serbia (a fianco dell'Intesa), che non ha aiutato allo Stato degli Sloveni, Croati e Serbi con la sede nella metropoli croata di Zagabria, sul territorio dell'ex Austria-Ungheria, neanche nel dopoguerra (nel 1918), quando c'erano molti problemi. Fece proprio il contrario – subito la incorporò nel suo allora proclamato Regno dei Serbi, Croati e Sloveni con la sede a Belgrado e rafforzò la sua politica nazionale panserba. Nel frattempo, sul territorio occupato (di conseguenza ottenuto giuridicamente) delle zone croate e slovene, il Regno d'Italia eseguì il terrore aperto e sostenne sul territorio della città di Fiume di quel tempo il primo fascismo del mondo. Sono state soffocate due rivoluzioni armate (in Istria), ma nasce la prima resistenza armata al regime fascista nel mondo (sull'isola di Veglia). Di conseguenza iniziò la denazionalizzazione statale eseguita da parte del regime fascista sui territori occupati, e sono stati mandati in esilio gli austriaci, cechi, ungheresi, slovacchi e altri. Con la forza, anche un centinaio di croati e sloveni ha dovuto lasciare la loro terra nativa (di più di mille anni) e scappare negli altri paesi. Come la conseguenza della Prima guerra mondiale, nella Seconda guerra le zone croate sono state occupate già nel 1941. – Accanto alle numerose vittime umane, il risultato della Prima guerra mondiale è stato l'annessione delle parti croate e slovene al Regno d'Italia e la deportazione di centinaia di migliaia di croati e sloveni, un esempio non notato tra gli altri popoli dell'Europa centrale e balcanica.

Parole chiave: Prima guerra mondiale; Croazia; vittime; perdita di una parte del territorio; Regno d'Italia; fascismo; deportazione di centinaia di migliaia di croati e sloveni.

Spomenka TEŽAK
Gradski muzej Varaždin

UDK 355.312:94(497.523)"1914/1918"
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Varaždinci na bojištima Prvoga svjetskog rata

Autorica u radu analizira sudjelovanje stanovnika Varaždinske županije i grada Varaždina na bojištima Prvog svjetskog rata u najvećoj mjeri na temelju građe Gradskog muzeja Varaždin. Glavnina Varaždinaca aktivno je sudjelovala na balkanskom, istočnom, sočanskom i solunskom bojištu popunjavajući 16. varaždinsku pješadijsku, 53. pješačku, 31. lovačku, 5. ulansku, 39. poljsko topničku pukovniju zajedničke vojske te 25. domobransku pješačku i 10. husarsku pukovniju, a kao pučki ustanici bili su raspoređeni postojećim jedinicama koje su popunjavali stanovnici našeg područja.

Uvod

Stanovništvo Varaždinske županije dalo je veliki obol Prvom svjetskom ratu. Samo područje Županije nikada nije bilo na crti bojišnici, no mnogobrojni njeni stanovnici aktivno su sudjelovali u događanjima, bilo da su bili mobilizirani u vojsku, ili se dobrovoljno javili u vojne redove, ili brinuli o mnogobrojnim ranjenicima koji su zbrinjavani na području Županije ili pak sakupljali različite vrste pomoći. Cjelokupno je područje Županije osjetilo strahovite posljedice samog ratnog stanja. Do rujna 1917. s područja Varaždinske županije poginulo je 825 osoba na bojištima, 950 djece s područja Županije postalo je siročad, mnogo je njih umrlo u bolnicama kasnije od raznih posljedica, a mnogo ih je i završilo u zarobljeništvu. Na ulogu i položaj Hrvata u Prvom svjetskom ratu ukazali su istraživači poput Slavka Pavičića, Josipa Horvata, Bogdana Krizmana, Ernesta Bauera, a u novije vrijeme sve se više autora osvrće na ovu temu.

Povijesna istraživanja razdoblja Prvog svjetskog rata na području grada Varaždina, a i na širem varaždinskom području skromna su. Prve je podatke skupio još Rudolf Horvat, no samo za godinu 1914., kojom završava njegovo djelo.[1]

Obaveze koje su Varaždinci kao aktivni vojnici, mobilizirani vojni obveznici ili pak dobrovoljci imali prema austro-ugarskoj vojsci jasno je vidljivo iz same organizacije vojske Austro-Ugarske Monarhije. Način njene organizacije razumljivo i zorno prikazao je Milan Pojić u radu *Ustroj Austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868. – 1914.*, donoseći i tabelarni prikaz njene organizacije, popunjavanja i djelovanja u spomenutom razdoblju za cijelo područje današnje Hrvatske, a time i područja Varaždinske županije.[2]

Veliki zaljubljenik u varaždinsku bogatu povijest i kolekcionar, dr. Vladimir Nöthig prikupio je puno građe o austro-ugarskoj vojsci u Varaždinu i objavio je u knjizi povodeći se kolekcionarskim pristupom.[3]

Pridjev varaždinska nosila je 16. pješačka pukovnija austro-ugarske vojske, iako joj je zapovjedništvo od 1871. godine u Bjelovaru. Riječ je o pukovniji koja korijene vuče iz 1538. godine.[4] Kasnijom reorganizacijom 1871. u ovoj su pukovniji objedinjene su 16.

[1] Rudolf HORVAT, Povijest grada Varaždina, Varaždin 1993.
[2] Milan POJIĆ, „Ustroj Austro-ugarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868.–1914"., *Arhivski vjesnik 2000*. 40, , 147–169.
[3] Vladimir NŐTHIG, „Austro-ugarska vojska u Varaždinu (1868.–1918.)", Kolekcionarski pristup, Varaždin, 2012.
[4] *Naše pravice* 1913., br. 33, 7. 8. 1913, 2.

ugarska s 5. križevačkom i 6. đurđevačkom pukovnijom Varaždinskog generalata. Dio sačuvanog arhivskog gradiva ove pukovnije danas se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Državni arhiv u Bjelovaru 2004. godine kao izvorno arhivsko gradivo objavio je prijevod ratnog dnevnika koji obuhvaća period od 26. srpnja 1914. do 23. lipnja 1918. u dva dijela pod nazivom *Ratni dnevnik C. K. varaždinske pješačke pukovnije br. 16.* Kratki opis ratnog puta 16. varaždinske pješačke pukovnije od 1914. do 1918. dao je Željko Pleskalt.[5]

Zadatak ovog rada je ukazati na sačuvanu građu koja je temom vezana za sudjelovanje Varaždinaca na različitim bojištima Prvoga svjetskoga rata i ukazati na ulogu koju su Varaždinci kao vojnici u najvećoj mjeri vjerni kralju i domovini imali tijekom događanja u ovom ratu. U najvećoj mjeri riječ je o građi Gradskog muzeja Varaždin i njemu srodnih ustanova Državnog arhiva u Varaždinu i Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu te Hrvatskog povijesnog muzeja i privatnih zbirki.[6] Građa koju Muzej posjeduje do sada u najvećoj mjeri nije objavljivana, a ni izlagana. Kako Muzej u svojem fundusu posjeduje najveći broj varaždinskih novina dio njih je digitaliziran kroz projekt Knjižnice i čitaonice Metel Ožegović Varaždin, dok je pet godišta novina *Hrvatsko pravo*, tjednika Stranke prava koji je izlazio od 27. lipnja 1914. do listopada 1918. digitalizirano početkom 2013. i dostupno je na adresi http://library.foi.hr/nv/. Krajem rata, 4. srpnja 1918. počele su izlaziti u Varaždinu novine *Volja naroda,* tjednik Jugoslavenske demokratske stranke koji je izlazio do 1. travnja 1922. Uz novinsku građu u ovome radu je korištena građa i iz drugih muzejskih zbirki koja je u tematskoj koleraciji.

Sam je rad koncipiran u šest odlomaka u kojima se, uz uvodno razmatranje, daje opći prikaz vojnih obveza stanovništva Varaždinske županije, pregled balkanskog, istočnog, talijanskog i solunskog bojištima, prikaz Varaždinaca u ostalim vojnim jedinicama te zaključna razmatranja.

Vojne obaveze stanovništva Varaždinske županije u Austro-Ugarskoj vojsci 1914.

Ustroj vojske Austro-Ugarske Monarhije jedan je od rezultata Austro-Ugarske nagodbe. Oružana sila Monarhije dijelila se na:

- stalnu vojsku (Carska i kraljevska vojska/Kaiserliches und koenigliches Heer) i bojno pomorstvo (Carsko i kraljevska mornarica/Kaiserliches und koenigliches Kriegsmarine),

- domobranstvo: zasebno za austrijski (Carsko-kraljevsko domobranstvo/ Kaiserlich- koeniglich Landwher) i za mađarski dio Monarhije (Kraljevsko hrvatsko ugarsko domobranstvo/Magyar kiraly honvédség),

- pučke ustaše/Landsturm kao posebna obrambena mjera u slučaju rata.

Zapovjedni jezik zajedničke vojske bio je njemački, dok je zapovjedni jezik u Hrvatskome domobranstvu koje je bilo formirano unutar Kraljevsko ugarskog domobranstva bio hrvatski.

Zajednička vojska imala je zadaću braniti Monarhiju protiv „izvanjskog neprijatelja i uzdržavati red i sigurnost u zemlji" (čl. 7). Zadaća domobranstva je podupirati zajedničku vojsku i braniti granice od napada te iznimno za održavanje reda i sigurnosti. Pučki je ustanak planiran kao krajnja obrambena mjera u ratu za slučaj prodora neprijatelja na teritorij Monarhije. Vojna obaveza trajala je u zajedničkoj vojsci 10 godina

[5] Željko PLESKALT, Bjelovarske pukovnije na europskim ratištima 1756. - 1918., *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru.*

[6] Zahvaljujem kolegama iz Državnog arhiva u Varaždinu na suradnji. Isto tako na nesebičnoj pomoći kod istraživanja ove teme zahvaljujem kolegi Jasminu Medvedu.

(3 godine u postrojbi i 7 godina u pričuvi), a u domobranstvu 12 godina (2 godine u postrojbi i 10 godina u pričuvi).

Stanovnici Varaždinske županije kao vojni obveznici popunjavali su prema podjeli vojno popunidbenih zapovjedništva i kotareva carsko-kraljevske vojske i bojnog pomorstva XIII. zagrebački zbor.[7] Kotarevi Ludbreg, Ivanec, Vinica, Varaždinske Toplice, Varaždin i Varaždin grad popunjavali su 16. pješačku pukovniju čije se zapovjedništvo nalazilo u Bjelovaru. Stanovništvo ovih kotareva popunjavalo je i 5. i dio 12. ulanske pukovnije. U Varaždinu se nalazilo zapovjedništvo 5. ulanske pukovnije.

Slika 1. Časnički zbor c. i kr. 12. ulanske pukovnije u Varaždinu, lipanj 1914. (GMV)

S našeg područja, ali i cijelog XIII. zbora popunjavana je i 39. topnička pukovnije čije je sjedište bilo u Varaždinu, a koja je ulazila u sastav 13. topničke brigade.[8]

Prema ustroju domobranstva stanovništvo Varaždinske županije popunjavano je unutar VII. hrvatsko-slavonskog okružnog zapovjedništva, odnosno 42 pješačke divizije. Pješaštvo je bilo ustrojeno u 83. pješačku brigadu kojoj je jedna od pet ustrojbenih jedinica bila 25. pješačka pukovnija čija je 2. bojna popunjavala kotareve Koprivnicu, Križevce, Koprivnica grad, Križevci grad, Varaždin, Ludbreg, Novi Marof, Ivanec, Varaždin grad. U Varaždinu se je nalazilo i zapovjedništvo 10. husarske domobranske pukovnije čiji je zapovjednik početkom 1914. bio Vjekoslav Hauer koji je 1. studenoga 1914. stekao čin pukovnika.[9] Dio stanovnika popunjavao je i 6. domobransko poljsko topničko pukovniju čije je sabirno mjesto bilo u Zagrebu, a sastojala se od 7. i 8. topničkog sklopa.

Prema Zakonu o Pučkom ustanku vojne postrojbe pučkih ustaša formirane su kao pomoćne postrojbe kod zajedničke austro-ugarske vojske i kod domobranstva. Spomenuti zakon propisuje obaveze državljana koji nisu u vojsci, a stari su od 19 do 42 godine, a koji se moraju opremiti i vojno obrazovati. U tu je svrhu tiskan zakonski članak XX u knjižici pod nazivom *Ugarsko-hrvatski narodni ustanak*.[10] Polovicom travnja 1915.

[7] Obrambeni zakoni (XL: 1868; XXXIX: 1882) u naputak za provedbu istih, Budimpešta, 1885.

[8] POJIĆ, n. dj., 164 - 165.

[9] GMV KPO 8418.

[10] Ugarsko hrvatski narodni ustanak, Varaždin, 1887.

vojna je obaveza u austro-ugarskoj vojsci proširena na osamnaestogodišnjake i trajala je sve do napunjene 50. godine. Ove su jedinice bile pridodane redovnim jedinicama zajedničke vojske i domobranstva. Veliki je dio hrvatskog stanovništva mobiliziran na taj način, o čemu nam govore sačuvani dokumenti Bogomira Maltarića, jednogodišnjeg dobrovoljnog ljekarnika[11] i Milivoja Goričana, jednogodišnjeg dobrovoljca.[12]

IV. IZNOVIČNA SMOTRA.
(1891—1872)
Pučko-ustaški iskazni list.

Slika 2. Pučko ustaški iskazni list, 2. ožujka 1917. (GMV 71822)

Varaždinski veliki župan i vladin povjernik ističe da su *se hrabri sinovi Županije varaždinske i grada Varaždina borili osim u 16. c. i kr. pješačkoj pukovniji još i u 53. c. i kr. pješačkoj; 5. u. i kr. ulanskoj pukovniji, 31. c. i kr. lovačkom batalionu i 39. poljsko topničkoj pukovniji, nadalje u 25. kr. ugar. domobranskoj pješačkoj i 10. kr. ugar. domobransko husarskoj pukovniji kao gotovo u svim specijalnim trupama hrabre naše vojske.*[13]

Kao i u čitavoj zemlji objavom rata Austro-Ugarske Srbiji i Varaždinci su, vojni obveznici, bili pozvani na mobilizaciju.[14] *Oglasom o spremi njegovo cesarsko i kraljevsko veličanstvo blagoizvoljelo je premilostivo odrediti općenitu spremu zajedničke vojske, ratne mornarice, obiju domobranstva i bosansko-hercegovačkih četa,* varaždinski je gradski načelnik, Pero Magdić 1. kolovoza 1914. pozvao Varaždince u obranu domovine. Pošto je i veliki broj članova gradskog redarstva potpao pod obvezu mobilizacije, gradonačelnik Magdić, koji je bio zapovjednik Građanske čete, naložio je da se svi koji nisu bili mobilizirani uključe u redarstvenu službu, te je svaki član bio potvrđen certifikatom.[15]

[11] GMV 71801.
[12] GMV 72737.
[13] DAVž Redovni spisi gradskog poglavarstva 1915., 135, 11. 2.
[14] GMV PO 1266.
[15] Hrvatsko pravo 1914., br. 6., 1. 8., 6.

Balkansko bojište

Austrijski vojni pohod velikim je snagama planiran kao vrlo brza i prodorna ofenziva protiv Srbije. Da bi se spriječio prodor Srba preko Save i Dunava te organizirala obrana Bosne i Hercegovine, zapovjednik ovog područja general Potiorek odlučio je da 6. armija brani granicu na Drini, dok je 5. armija koja je bila koncentrirana između Zvornika i Bjeljine trebala prodrijeti u jugoistočnom smjeru. Kratko je vrijeme na ovome bojištu sudjelovala i 2. armija u ograničenoj pomoći. Same su borbe počele 12. kolovoza 1914. napadom austro-ugarske vojske na Srbiju i Crnu Goru. U sastavu 5. armije austro-ugarske vojske na ovom su bojištu uz hrvatske jedinice u XIII. zboru bile i jedinice VIII. zbora koji su činile jedince mobilizirane u Češkoj sa stožerom u Pragu.

Tijekom 1914. 16. pješačka varaždinska pukovnija borila se na srpskom bojištu u teškim bitkama na Drini i Ceru.[16] Sam prijelaz Drine i početak borbi opisan je u novinskom tekstu riječima: *I sad iznova nastade teška borba. Neprijatelj se ne daje suzbijati već jedino korak po korak. Za svakim stablom, za svakim grmom on zastaje i iznova kuša da se opire, dok najzad oko 6 sati u jutro ne slomiše hrabri Varaždinci i posljednji otpor neprijateljske obalne odbrane. Na uzmaku Srbi pale kuće i kućišta, pa bi im požar služio nišanom za njihove topove. Ali hrabra pukovnija ne pušta više iz ruku jednom izvojšteni uspjeh. I sad austro-ugarske čete stoje na neprijateljskom zemljištu. Hrabrost Varaždinaca savladala je u junačkoj borbi tešku zaprijeku, što ju je rijeka pružala (...)*[17] Prateći tijek ratnih događanja u novinskim tekstovima vidimo da su se u borbama kod Šapca, Loznice i Lješnice istakli pripadnici 16. varaždinske pješačke pukovnije i 53. zagrebačke pukovnije uz 78 osječku što je rezultiralo i mnogobrojnim poginulim i ranjenima.[18] Među ranjenima bio je Vlatko Milković, zastavnik kod 16. pješačkoj pukovniji ranjen kod Valjeva, koji se vratio u Varaždin kao prvi ranjenik 23. kolovoza.[19] Među poginulim varaždinske novine ističu Jakova Težaka iz Vidovca, pješaka 16. pješadijske koji je poginuo 14. kolovoza 1914. u bitci kod Dobronić brda u Srbiji.[20] Do listopada 1915. je podijeljeno 488 odlikovanja i to 131 časničko dok ostala pripadaju momčadi.

Sam početak borbi ove pukovnije dokumentiran je i spomen razglednicom *Varaždinci prelaze Drinu kod Lješnice na 12. VIII. 1914*. koja je tiskana s namjerom prikupljanja pomoći za Zakladu za ratne nemoćnike pukovnije.[21] O prve dvije godine, borbama u Srbiji i Galiciji govore i pjesme iz borbi Varaždinske 16. pukovnije u Srbiji i Rusiji 1914. i 1915. koje je spjevao Dušan M(ilan) Nešković i drugi u *Novoj ratnoj pjesmarici*.[22] Sama je pjesmarica popraćena s 50 fotografija koje nam dokumentiraju borbe u prve dvije ratne godine.

Slika 3. Prijelaz topništva preko Drine (GMV 73513)

[16] Željko PLESKALT, „Bjelovarske pukovnije na europskim ratištima 1745.–1918.“, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraćivaćki i umjetnički rad u Bjelovaru 1*, 2007., 123.
[17] Hrvatsko pravo 1917., br. 20, 19. 5., 1 - 2.
[18] Isto 1914., br. 9. 22. 8. 1914., 1; 14, 2.
[19] Isto, br. 10. 29. 8. 1914., 2.
[20] Isto, br. 10. 29. 8. 1914., 2.
[21] GMV PO Fototeka.
[22] GMV 73513.

Vojnike iz Varaždinske županije nalazimo i u 53. pješačkoj pukovniji čija se glavnina vojnika, također borila kao sastavni dio XIII. zbora na Balkanskom bojištu, a početkom 1915. prebačena je kao i ostale jedinice XIII. zbora u Bukovinu. U borbama kod Zavlake stradao je 19. kolovoza 1914. Leo Woitić, jednogodišnji dobrovoljac, rodom iz Ivanca kojeg *Ilustrovani list* ističe među palim junacima.[23]

39. topnička pukovnija na početku rata ratovala je kod prelaza Drine, između Loznice i Lješnice, a zatim u Srbiji na Mačvi, Lazarevcu, Kolubari i Beogradu.[24] Lujo Kratković, vodnik IV. baterije ove jedinice poginuo je 23. listopada 1914. kod. Dolj. Lajkovca na srpskom bojištu.[25]

Također u sastavu 5. armije sudjelovala je tijekom 1914. u operacijama protiv Srbije 42. domobranska divizija, u borbama oko Drine, u Mačvi, Banovu polju, Vrbočavu, Šapcu. Na Drinskoj fronti posebno se istakla i 25. domobranska pješačka pukovnija koja je u svojoj organizaciji potpadala pod 42. diviziju. Drugu bojnu ove pukovnije u kolovozu 1914. većinom su popunjavali Varaždinci koji su nakon prelaska Drine 12. kolovoza i prvih borbi osiguravali gradnju mosta, 13. kolovoza prijelaz divizije kod Šulin hana, 14. stožer generala Sarkotića i 1. topničku pukovniju, 15. napreduje prema Krupnju, 16. se vraćaju na Drinu po kuhinju, a od 20. do 22. štiti povlaćenje.[26] Na Gučevu brdu 30. rujna poginuo je Milovan Bakliža, kr. gimnazijski profesor povijesti i pričuvni poručnik 25. kr. ugarske domobranske pješačke pukovnije kojem je Učiteljski zbor Kr. velike gimnazije izdao osmrtnicu.[27]

Varaždinac iz ove jedince javlja se svojim roditeljima pismom opisujući borbe 14. i 15. listopada 1914. „*Pade noć, mirna i zvijezdana, a mi se nadjosmo pred čvrstim zaklonima Srba. Smjestismo se iza starodrevnih bukava i otvorismo vatru. Grmi, puca, sijeva prasak se razlijeva na sve strane od puška i ručnih granata (bomba) naših i srpskih. Ni riječ svog susjeda ne možeš čuti. A tek ona lomljava i padanje po 30 metara visokih bukava pogodjenih od granata strahota. Na časove vatra popušta, da se malo kasnije tim jače i žešće nastavi. Nasta strašna duga noć. Skočio sam napred do jedne bukve, a pod njom pružio se neki vojnik teško ranjen u glavu, ruku i prsa. U mlaku njegove krvi morao sam sjesti, da se očuvam od pušaka srpskih. Povezao sam mu maramom ranu na ruci. Zahvalio se, pitajući me da li su mu rane teške, a odmah zatim su mu već zadnje riječi bile: Glava! Glava! Smijem li je nasloniti na Vas!? Naslonio glavu na koljeno moje i da nijesam ni opazio, preminuo. Blizina mrtvaca neugodna mi je bila i ja se oprostih nijemom boli u srcu od ovog sirotana, da potražim zaklonište za kojim drugim drvom. Kod druge bukve kao i valjda kod svih ležalo više ranjenih. Tu nadjoh i nekog znanca iz Jalžabeta ranjenog u nogu. Ni da bi uzdahnuo teže. Pokrio se gunjem i čekao sudbinu. Tješio sam ih, šaleći se sve od nužde, da bi za ovakove šusove dao 1000 kruna, a kasnije, kad se već borci izmoriše i vatra popusti, dadoh ih odpremiti zdravstvenicima* (…).[28]

Svojom su se hrabrošću kod ove jedinice istakli mnogi, posebice kod juriša na Crni vrh 6. studenoga 1914. jednogodišnji dobrovoljci Milivoj Somogy, zastavnik i pisar kod. Kr. sud. Stola u Ludbregu Antun Grabarić, narednik.[29] U borbama 23. studenoga 1914. poginuo je i Adolf Ullman, doknadni pričuvnik 25/II.[30]

Među husarima 10. domobranske pukovnije bio je i Bela Kokotović,[31] potpukovnik koji je početkom 1915. postao zapovjednikom 8. husarske domobranske pukovnije koja je sudjelovala u borbama u Galiciji i istakuti se svojom odvažnošću i hrabrošću.[32] U borbama na srpskom bojištu poginuo je i Varaždinac, Ivo Lehpamer, poručnik kr. ug. 10. dom. husarske pukovnije.[33] Za svoje su uspjeh bili nagrađeni jednom zlatnom medaljom za hrabrost, tri srebrne 1. stupnja, 10 srebrnih 2. stupnja. Među istaknutim husarima nalazimo Franju Gažija koji se ovoj jedinici pridružio početkom ratnih operacija na

[23] Ilustrovani list 1915., br. 6., 6. 2., 122.
[24] Hrvatsko pravo 1916., br. 18, 2.
[25] Ilustrovani list 1915., br. 8., 20. 2., 172.
[26] Hrvatsko pravo 1914., br. 14, 27.9., 1 - 2.
[27] Isto, br. 15/5, 9. 10. 1914., 2: Izvješće Gimnazije 1914./15.
[28] Isto, br. 19/3, 14. 11., 1.
[29] Ilustrovani list 1917., br. 13, 31. 3., 179.
[30] Hratsko pravo 1914., br. 24., 6. 12., 4.
[31] Izumitelj univerzalnog ciljnika za pušku i pištolj koji je po njemu dobio ime kokot; BOTHMER Bela, *Antwort auf Ueber Versuche mit neuen Kornformen*, Wien, 1909.
[32] Hrvatsko pravo 1915., br. 37., 11. 9., 2; Hrvatsko pravo 1917., br. 14, 3.
[33] Isto, br. 24, 6. 12. 1914., 4.

južnom bojištu kao pričuvni vodnik. Već krajem kolovoza 1914. postao je narednikom i kao takav sudjelovao u izviđačkim patrolama. Početkom 1915. husari iz ove pukovnije odlaze na bojište u Karpatima, pa i Franjo Gaži koji se posebice istaknuo u izviđačkim akcijama protiv Kozaka do 12. svibnja 1915. kada je teško ranjen u desnu nogu.[34]

Potpukovnik Stjepan pl. Vuchetich utemeljio je početkom Velikog rata Kraljevsku ugarsko-hrvatsku domobransku pučko-ustašku pukovniju i postao njenim zapovjednikom.[35] Pučke ustaše pridruženi su bili redovnim jedinicama. Kao zapovjednik obavijestio je pismom velikog župana Stjepana Beloševića da je njegovu pukovniju odlikovao general Potiorek s jednom zlatnom medaljom za hrabrost, tri srebrne I. stupnja i deset srebrnih II. stupnja ističući to kao dokaz tradicionalne hrabrosti i patriotičke odanosti.[36]

Kao topnik u 13. topničkoj brigadi, u 1. bitnici svoje je ratne dane započeo i Varaždinac Stjepan Wene[37] te ih je djolimično zapisao u svom Dnevniku iz 1. svjetskog rata.[38] Pišući o svojem putu kaže da su 28. srpnja dobili siva, vojnička odijela, slijedećeg dana stigli su navečer u Grkovac, mjestu na granici s Crnom gorom gdje je bio smješten do 9. listopada 1914. kad su otišli u Risan. Prve borbe spominje za 12. kolovoza *grozno pucanje na Lisac brdo, Crngorci su pobjegli, haubica naša ih je pratila sa topovskim granatama. Na nas su 10/X 1914. Crnogorci u 4 sata poslije podne počeli pucati kad smo se vraćali sa Jovičine vode na Grkovac, preko Dragalja, a i mi smo uzvratili vatru sa našim topovima uz pomoć tvrđava Dvošnik i Jankov vrh te se nijesmo vratili istim putem nego jedan po jedan top kroz Crkvice u Grkovac. Noć je bila svijetla od mjeseca i bilo je dosta hladno.*U Risanu je boravio do 18. 11. kada su otišli u Igalo i bili tamo do 2. 12. 1914. *Vrijeme je bilo dosta ugodno, zima bila mala, snijega ništa, more prilično mirno, brodovi ne plove iz Rijeke samo tenderi mnogo rade. Francuski brodovi se ne vide tako često kao prije, tek gđe koji i po koji šus opale na naše tvrđave i odmagle. Iz Igala otišao 2. 12. 914. u Rogaticu (Bosna). Mnogo zime i snijega. Iz Rogatice u Šid (Srijem) 19. 3. 1915. iz Šida u Našice 21. 3. 1915.*

Novom ofenzivom u listopadu 1915. njemačka, austro-ugarska i bugarske vojske osvojile su Srbiju i Crnu Goru. Početkom 1916. godine austro-ugarske jedinice zauzimaju Skadar i ulaze u Albaniju. Kod Soluna Britanci i Francuzi počinju s napadom na bugarske linije, ali jedini uspjeh bilo je zauzimanje Monastira /Bitolja/, u jesen 1916.

Na varaždinskom je groblju sahranjen c. i kr. pukovnik Đuro Maršić. Kao časnik počeo je služiti u 16. pješačkoj pukovniji, 8. 11. 1915. premješten je k Žandarmeriju u Sarajevu gdje će ostati slijedeće dvije godine nakog čega odlazi na kratko vrijeme u Dubrovnik, a onda u Nikšić.[39] Svoje je službovanje opisao u dnevicima koji se također čuvaju Hrvatskom državnom arhivu.[40] Njegov otac i brat su također sudjelovali u ratnim zbivanjima, otac Stjepan bio je pri zagrebačkom zapovjedništvu, a brat Josip nakon završene varaždinske Gimnazije kao jednogodišnji dobrovoljac služio je pri 25. Domobranskoj. U Gradski je muzej Varaždin prije nekoliko godina darom gospođe Marije Terezije Rosenau došao njegov portret nastao u Sarajevu.[41]

U veljači 1918. veći je dio 16. varaždinske pješačke pukovnije povučen u Bačku i Banat gdje je pukovnija podijeljena u manje skupine i sudjelovala u održavanju reda na ovom području i pljenidbi žitarica za vojsku.

Istočno bojište

Na istočnom bojištu s napadima su započeli Rusi napadom na Istočnu Prusiju i Galiciju. Do kraja 1914. osvojili su Karpate i okružili utvrdu Prezymisl. Borbena linija se ustalila od Njemena do Karpata. Nakon početnih uspjeha kod Krasnika i Komareva austrijske su operacije na istočnom bojištu završile neuspjehom.

[34] Ilustrovani list 1916., br. 33, 12. 8., 772.
[35] Enver LJUBOVIĆ, „Brinjska i senjska plemenita obitelj Vučetić-Vuchetich“, Senjski zbornik 2005., br. 32, 86; Hrvatsko pravo 1914., br. 19/1, 2. 11., 2.
[36] Hrvatsko pravo 1914., br. 19/1, 2. 11., 3.
[37] 1892.–1985., vozačka dozvola izdana mu je 19. svibnja 1916. u Beču, živio u Ulici Alojzija Stepinca, od 1928. bio je vozač u TIVAR-u.
[38] GMV 72736.
[39] HDA, Fond obitelji Maršić, kutija 2.
[40] Isto, kutija 8.
[41] GMV 60233.

Hrvatske postrojbe na istočnom bojištu djeluju od ljeta 1914., ali kao bojne ili pukovnije dodavane su i drugim zborovima.[42] Tako i 31. lovački bataljun sudjeluje u bitkama Četvrte armije pod zapovjedništvom grofa Moritza von Auffenberga u Galiciji od 26. kolovoza do 2. rujna 1914. kod Komarowa. U tim je borbama koje su donijele prve pobjede austro-ugarskoj vojsci ranjen i mladi Varaždinac Eugen Grčević koji se ubrzo vratio u borbene redove ove, kako je mnogi smatraju, elitne jedinice. Nastavljajući se hrabro boriti ranjen je drugi puta 4. svibnja 1915. u borbama na Dunajcu i zauzimanja Ujscie-Jezutskije, a treći puta 5. srpnja u bitci kod Lublina.[43]

Cijeli XIII. zbor dolazi na istočno bojište početkom 1915. i dodjeljen je skupini baruna Pflanzer-Baltina koja je počela djelovati kao Sedma armija. I 16. varaždinska pješačka pukovnija kao sastavni dio XIII. zbora premještena je na područje Bukovine i Galicije gdje su ratovali uz promjenljivu sreću do veljače 1918. Zahvaljujući uključivanju njemačke vojske Rusi su pobijeđeni kod Mazurskih jezera početkom 1915. Važna utvrda Przemysl morala se predati u ožujku 1915. Među 120 000 vojnika palih u rusko zarobljeništvo bilo je i Varaždinaca. Zajedničkom ofenzivom njemačke i austro-ugarske vojske probijena je linija kraj Gorlica u svibnja 1915., a nastavljeno je s potiskivanjem Rusa do listopada 1916. godine.

I 53. zagrebačka pješačka pukovnija dolaskom na rusko bojište sudjelovat će u borbama u Galiciji i Bukovini. Posebice će se istaknuti u bitkama kod Gorlice – Tarnowa (1. svibnja - 18. rujna 1915.). Tu se istakao Branko Kropek, djelatni časnik Varaždinac koji je nakon završetka vojne škole u Karlovcu i Mariboru bio 15. listopada 1914. izvanredno promaknut u zastavnika i dodjeljen 53. pješačkoj pukovniji. S tom pukovnijom odlazi na rusko bojište poslije Božića 1914. gdje će hrabro sudjelovati u borbama do 18. srpnja 1915. kada je na Dnjestru ranjen u nogu. U svibnju 1915. unapređen je u poručnika te odlikovan velikom srebrnom kolajnom I. razreda te vojničkim križem III. razreda.[44] Student prava iz Varaždina, Zvonimir Milčetić bio je kao rezervni kadet u 36. topničkoj pukovniji koja je bila pridijeljena 53. zagrebačkoj pješačkoj pukovniji. Zarobljen je na ruskom bojištu 7. rujna 1915. Iz ruskoga je zarobljeništva donio fotografije snimane tijekom zarobljeništva od 1915. do 1917. godine u Harkovskoj i Voronežkoj guberniji. Uz njega su na fotografijama Hrvati koji su dijelili sudbinu s njim, kao i Rusi. Na poleđini fotografija Milčetić je zabilježio zanimljivosti o mjestima, osobama i gorkim iskustvima tijekom zarobljeništva. U domovinu se vratio krajem rata preko Budimpešte.[45]

Isto tako i 42. domobranska pješačka divizija 24. siječnja 1915. odlazi na galicijsko bojište. O njenim vojnicima bečki satirički list *Die Muskete* donosi pjesmu koja u prijevodu glasi:[46]

Vražja divizija
Kad poziv „na juriš˝ u vojsci se čuje
Strašan i silan ko grom,
I valova sila i munje snaga
Zastruji u času tom,
Kroz junačka srca; ko bujica b'jesna
Četa hrvata se sjati,
Grozan, i strašan bič dušmanu doma,
To su, to su – Hrvati…

[42] Dinko ČUTURA, Lovro GALIĆ, Veliki rat: Pregled ratnih događanja, Hrvatska revija, 2004.
[43] Hrvatsko pravo 1915., br. 30, 324. 7.
[44] Hrvatsko pravo 1915., br. 37, 11. 9., 3.; Ilustrovani list 1915., br. 44, 30. 10, 1035.
[45] Ela JURDANA, Dokumentarna zbirka I: Svjedočanstva iz vremena Prvoga svjetskoga rata, Dadoh zlato za željezo, katalog izložbe HPM, Zagreb, 2011., 66; HPM/PMH 6268/1-56.
[46] Isto 1917., br. 7., 3.

Reorganizacijom hrvatskih postrojbi tijekom 1916. većina je hrvatskih jedinica ušla u sastav 42. domobranske divizije koja se sad sastoji od dviju brigada - 83. (25., 26., 27. i 28. domobranske pukovnija) i 72. brigade zajedničke vojske, koju čine četiri bojne 16. varaždinske pješačke pukovnije i tri bojne 53. zagrebačke pješačke pukovnije.[47] U lipnju 1916. započinje prodor ruskog generala Brusilova kraj Lucka i u Bukovinu u ukupnoj širini od 300 km koji završava osvajanjem Bukovine i dijela Galicije i zarobljavanjem 400.000 vojnika krajem rujna, među kojima je bio i velik broj ljudi s našeg područja. Zbog revolucije u Rusiji ruska, Kerenskijeva ofenziva započinje tek početkom srpnja 1917. i njen prodor zaustavljen je zahvaljujući njemačkoj pomoći austro-ugarskoj vojsci nakon dvadesetak dana. Zajednička austro-ugarska i njemačka ofenziva započeta polovicom srpnja odbacila je rusku vojsku daleko na istok. Početkom prosinca 1917. potpisano je primirje između Središnjih sila i Rusije te su počeli pregovori koji su završili potpisivanjem mira u Brest-Litovskom 3. ožujka 1918.

Odvažnost Lovačkog odjela 16. pješačke pukovnije 24. prosinca 1916. Hrvatsko pravo prenijelo je iz stana ratne štampe.[48] O borbama 2. i 3. siječnja 1916. saznajemo iz pisma Stjepana Varaždinca: *Neprijateljska pješadija prelazi u navalu, Imade je ogromna sila, neda se okom pregledati. Viču „Ulja" i samo idu napred. Otvori se zaporna vatra s naše strane, no koliko neprijatelja pade, toliko se ga opet deseterostruko pomalja — ko da iz zemlje niču. Već su sasma blizu, a njihovi crni bodovi upereni u nas ko ražnjevi. Gromki „Hurra" i onda klanje; čovjek čovjeku stoji prsa o prsa. Nema riječi, kojima bi se to moglo opisati. Neprijateljska je nadmoć ogromna, no Varaždinci ne popuštaju ni za dlaku. Nateže se ovamo, onamo, a sreća se smije čas jednome, čas drugome. Spretnim manevrom jednog bataljuna bio je neprijatelj zahvaćen s boka, a kroz cijelu rojnu prugu veselo prostruji: „Odbijeno!" — Neprijatelj bježi, a mi ga pratimo našom vatrom. Bitka se svršila ogromnim porazom po neprijatelja.*[49] Gubici su bili veliki, a držanje časnika i vojnika protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja koji je prodirao u 8-10 redova bilo je za svaku pohvalu. Među poginulim Varaždincima *Ilustrovani list* ističe Stanka Vragovića, varaždinskog tipografa kojeg je neprijateljski metak pogodio u glavu.[50]

Legitimation

für den Inf. Re. Kpl. Mija Kopriek

des k.u.k. Infanterieregiment No. 16

dem das Kommando der k. u. k. 36. Infanterie-Division

mit Res. Nr. 4960 vom 14. November 1917

für tapferes Verhalten vor dem Feinde die

silberne Tapferkeits-Medaille zweiter Klasse

verliehen hat.

Feldpostamt 634, den 11. Februar 1918.

Unterabteilungskommandant. Divisionär.

Slika 4. Iskaz o dodjeljivanju srebrne medalje za hrabrost Iliji Kopreku iz 16. pješačke pukovnije, 11. veljače 1918.

[47] ČUTURA, GALIĆ, n. dj.
[48] Hrvatsko pravo 1917., br. 8, 24. 2. 1.
[49] Isto, br. 5, 20. 1., 3.
[50] Ilustrovani list 1916., br. 5, 29. 1., 100.

Razdoblje primirja vrijedni su ljudi iskoristili da urede prije svega sebe i svoj okoliš, obrade polja koja su nakon dugih zimskih bitki bila u zastrašujućem stanju. Sam opis njihovih aktivnosti u vrijeme odmora donosi Stjepan Varaždinec opisujući odmor u travnju 1916. *Dodjosmo u mjesto S .... na odmor. Takova se prilika updtriebi u najbolje svrhe. „Bakica" se u prvom redu gleda u red postaviti. Tu se čisti oružje, praši odijelo i obuća, pere rublje, čisti se od ušiju čega se u rojnoj pruzi vrlo teško čuvati. Uredjuju se kupališta, da se ljudi mogu čestito okupati, i drugo koješta što se tiče zdravlja čovječjega. Kada se ljudi urediše i očistiše, išlo se je na posao oko uredjenja polja i livada. Naši su ljudi s osobitim veseljem radili oko toga, da se zemlja čim bolje obradi i uredi. Od pregaženih i razrovanih pustara postala su plodna polja zasijana žitom, te zasadjena kukuruzom i krumpirom. Jednom riječju: ono što je ratom bilo opustošeno, pretvorilo se u raj zemaljski. Ondješnji stanovnici nijesu se mogli dosta nahvaliti, što se to sve tako lijepo dalo urediti. Osobito su voljeli nas Hrvate, pa su nam to dali znati riječima: „Vi ste dobri panovi, — Vas možemo lijepo razumjeti, — Vi hoćete samo dobro učiniti, — o kako bi mi htjeli, da znademo tako lijepo govoriti kao i Vi i slično* (…). *Osvanuo je krasan dan. Ustali smo vrlo rano i uredili se. Ja sam sa svojim ˝stožerom˝ izišao u vrtove da se prošećemo i naužijemo jutarnjega zraka. Stali smo kraj potočića i zagledali se u njegovu bistru vodu* (...).[51] Mnogima je glazba bila nezaobilazna potreba, na bojištima nastaju mnogi glazbeni sastavi, između ostalih i tamburaški zbor *Varaždinec*, glazbala su napravili na frontu na poznati ratni način.[52] Inicijatori osnivanja zbora bili su naši sugrađani Stjepan Paklec i Josip Pehara, članovi Slobode.[53]

Slika 5. Austro-Ugarska vojska u streljačkom rovu. (GMV 69574)

U Karpatima i Bukovini ratovala je i 39. topnička pukovnija. Časnici ove jedinice odlikovani su 3 željezne krune, 20 vojnih križeva za zasluge, 5 srebrnih i 26 brončanih medalja za zasluge, 1 viteški križ Franje Josipa, 2 zlatna križa za zasluge. Vojska je

[51] Hrvatsko pravo 1917., br. 8., 24. 2., 1 - 2.
[52] Ilustrovani list 1918., 19. 1. , br. 1.
[53] Hrvatsko pravo 1918., br. 13, 3.

dobila 3 zlatne, 19 velikih, 82 male medalje, 239 brončanih medalja.[54] Među stradalim topnicima na ovom bojištu bio je i Štefan Šimunić iz Ludbrega koji je 4. lipnja 1916. ranjen u desnu nogu., a *Ilustrvani list* ga ističe kao hrabrog junaka.[55]

5. ulanska pukovnija od početka 1915. godine sudjelovala je u borbama u Galiciji, kod poljskog grada Sandomierza, na prelasku Buga, ukrajinskog Ternopila i Dubna. O odvažnosti njenih vojnika u akcijama izviđanja sa satnikom Rikardom Peltzom kod Zloczowa donosi tekst *Hrvatsko pravo*.[56] Major Mavro Possaner pl. Ehrenthal, njihov neposredni zapovjednik na varaždinskog je župana Stjepana Belošević uputio pismo u kojem ističe hrabrost i radišnost varaždinskih ulana.

„Presvietli gospodine veliki Župane!

Evo hitim do Vas, da Vam isporučim srdačni pozdrav junačkih zemljaka Vaše županije, s kojima već peti mjesec dično vojujem za slavu našega oružja. Sinovi su to doista junačkoga hrvatskoga naroda, koji na bojnim poljanama neustrašivo pronose vojničke krijeposti svojih otaca. Njihovo od pradjedova naslijedjeno sveto oduševljenje, kojim kreću u boj za svojega kralja, njihova ustrajnost u podnašanju najvećih ratnih napora, njihova odlučnost u najtežim časovima, koja nikada ne poznaje uzmaka, a uz to podpuno pouzdanje u Boga Velikoga, koji svojih ne ostavlja sve to stvara veličajna djela najvećega udivljenja vrijednoga junačtva (…).[57]

Među ulanima posebice se istanuo narednik Tomo Kavur koji je u borbama dobio tri odlikovanja za hrabrost.[58] Mnoge su obitelji na bojištima imale nekoliko članova obitelji. Tako su u ovoj jedinici bili, a i odlikovani otac i sin, Stjepan i Alfred pl. Leitner.[59] 12. ulanska pukovnija se također od početka 1915. bori na istočnom bojištu. Svojom se hrabrošću istaknuo Ivo pl. Pušić, mladi Varaždinac koji je nakon završenog školovanja u kolovozu 1916. dodijeljen kao zastavnik ovoj pukovniji u Šabcu gdje je služio do 1. prosinca 1916. Nakon toga odlazi na rusko ratište gdje je stradao prilikom jedne izviđačke akcije 13. veljače 1917.[60] U ovoj je jedinici bio i Otto Smidt, sin varaždinskog gruntovčara, koji je uspio pobjeći iz ruskog zarobljeništva i vratiti se svojoj jedinici.[61]

Vojnici 10. domobranske husarske pukovnije dali su obol ratovanju s Rusima. Među njima nalazimo i plemiće Radovana pl. Kukuljevića i Oskara pl. Balogh, koji su obojica bili zastavnici.[62] Mnogi su se istakli: konjanički satnik Hugo Wolf, pukovnik Josip Seh,[63] potpukovnik Eugen pl. Pust,[64] Zvonimir Kovačić, zastavnik.[65] Njih je 129 odlikovano do kraja 1915. medaljom za hrabrost.

Varaždinac Zvonimir Jambrec, satnik kod 25. domobranske pješačke pukovnije opisuje svoj put iz ruskog zarobljeništva.[66] U rusko je zarobljeništvo pao početkom ljeta 1915., svoje je zarobljeništvo provodio u Kerensku, u guberniji Pensa gdje je bilo internirano oko 150 časnika, pobjegao je 17. studenoga 1917., a novine prema njegovu opisu spominju da se postupak prema zarobljenicima znatno promijenio nakon državnog prevrata u Rusiji: *Oko 100 časnika zatvoreno je u jednu kaznionu unatoč živahnog protesta sa strane istih. U toj kaznioni zatvoreno je bilo u vrijeme biega satnika Jambreca nekoliko poznatih časnika i zastavnika Hrvata kao kapetan Mocnaj, Ivan Marić, Saračević (25. pješ. domobr. puk.) pukovnik Kovačević, zast. Jakob Paviša (16. pješ. puk.).*

Djelatni vodnik Marko Knez, izučeni pekar i bravar, od početka rata bio je kod c. i kr. divizijske pekare br. 42 na bojnom polju. Za svoj rad odlikovan je križem za zasluge na vrpci kolajne za hrabrost.[67] Gradski muzej Varaždin u svojem fundusu ima nekoliko njegovih fotografija sa ruskoga bojišta.

[54] Isto 1916., br. 18, 29. 4., 2.
[55] Ilustrovani list 1916., br. 32, 5. 8., 746.
[56] Hrvatsko pravo 1915., 27. 3., 1.
[57] Isto, br. 26., 26. 6., 3.
[58] Ilustrovani list 1917., br. 4, 27. 1., 74.
[59] GMV PO 4148, GMV PO 3296; Alfred Leitner djelatno je služio od 11. svibnja 1916. do 18. prosinca 1918., a do tada je bio ognjar kod 39. topničke pukovnije.
[60] Isto, br. 28, 14. 7., 583.
[61] Hrvatsko pravo 1915., br. 16., 17. 4., 3.
[62] Isto, 1915., br. 22, 29. 5., 3.
[63] Isto, 1916., br. 32, 5. 8., 3.
[64] Isto, br. 53, 30. 12., 6.
[65] Isto, br. 33. 12. 8., 3., 6.
[66] Isto, 1918., br. 21, 25. 5., 6.
[67] Ilustrovani list 1917., br. 34., 25. 8., 704.

Talijansko bojište

Italija je 23. svibnja 1915. objavila rat Austo-Ugarskoj Monarhiji. Vrhovno zapovjedništvo austro-ugarske vojske prebacilo je XV i XVI zbor sa srpskog bojišta smjestiviši ih na osamdesetak kilometara obrambene linije od Krna do Gradeža. Ove će jedinice činiti jezgru Pete armiju pod zapovjedništvo generala pješaštva Svetozara Borojevića kojeg su i Varaždinci imenovali začasnim građaninom 1915. Uz dalmatinske jedinice od otvaranja bojišta ovdje ratuje 4. bojna 53. zagrebačke pješačke pukovnije. Na Koruško granicu smješten je VII zbor koji je povučen iz Galicije. Fronta se polovicom godine ustalila na liniji Batognica-Sleme-Mrzli-Vodel-Tolminski mostobran. Tijekom 1915. Talijani su pokrenuli četiri ofenzive kako bi zauzeli greben sv. Mihael i područje oko Tržića. Borbe tijekom 1916. koncentrirane su u pet ofenziva, tijekom VI. Talijani zauzimaju Sabotin čime je prilaz Gorici bio otvoren, pa se austro-ugarska vojska početkom kolovoza povukla iz Gorice. Do kolovoza 1917. glavnina talijanskih napada bila je usmjerena prema Doberdobskoj visoravni, a nakon toga prema Komenskoj u Desetoj bitci i forsiranju Soče između Plava i Doblara. U jedanaestoj bitci Talijani su doprli do ulaza u Vipavsku dolinu. Glavno uporište austro-ugarske vojske nakon toga postaje sv. Gabrijel kojeg će mnogi pamtiti pod nazivom *Brdo smrti*. U posljednjoj ofenzivi 1917., poznatoj i pod nazivom Bitka za Kobarid austro-ugarskoj vojsci velikim je snagama pomogla njemačka vojska što je omogućilo dubok prodor u talijanski teritorij.

Slika 6. Vojnici sa zapregama pasa u Jamianu (GMV 45033)

Greben sv. Mihael kao i mnoga isturena mjesta na ovom bojištu poznat su i varaždinskim topnicima, Josipu Večeriću, Stjepanu Weneu i Valentinu Stančiću, a i mnogim drugim.

Josip Večerić iz Kneginca, vojnik kod zagrebačke 6. poljsko topničke pukovnije piše roditeljima opisujući događaje od 1. lipnja 1915. *Dragi i mili roditelji znadem da Vam je znati želja živa, kako nam na ovom ratištu biva. Romantična brda neplodna, goli kamen sivi, iz pećina viri. Na prvog lipnja oko devet sati, stali smo sa Talijani vatru mi držati. Naša baterija*

otvorila vatru živu, smijuć se kako talijani bježiju. Al na jednoš dva topa napred, a ostali otraga, kud ćeš nevjerni Talijanče ti sada? Ništa drugo nego umrijeti, jer Hrvat ti se sa sviju planina prijeti. Jer ti si digo ruke na hrvatski dom premili za to Talijane i sad izgini. Bog je s nama on nam silu i hrabrost daje, da Talijani ne nose žive glave (…).[68]

Već prije spomenuti Stjepan Wene, u svome dnevniku, opisuje svoj dolazak na talijansko bojište: *16. 5. došao u Istriju, u Zagrad kod Gozza u 6 sati navečer, bilo je mnogo kiše. 30. 8. 1915. od štelunga otišli u Bukovicu. Bili do 18. 8. navečer kad sa dva nova topa otišli na brdo sv. Mihajla, na staro mjesto. Jedan je dan bilo lijepo, a dalje pada kiša. Na 27. 7. u četiri sata zapucali Talijani. Europlan na podne, ja sam ga gledao. Na 5. 9. 1915. otišao u Feldšpital u Ražano, bio četiri dana. Nakon toga, 9. 9. otišao poslije podne u jedan sat u Voleja dragu. Iz nje otišao u četri i pol poslijepodne sa vlakom u Ljubljanu.*[69] Iskoristio je mogućnost edukacije za vozača i uskoro se opet vratio na ovo bojište kao vozač kola br. 5 u Auto koloni 196.

Slika 7. Vojnička menza u Klosterneuburgu (GMV 72735)

[68] Hrvatsko pravo, 1915., br. 26., 26. 6., 2.

[69] Dnevnik Stjepana Vene iz I. svjetskog rata GMV 72736, riječ je o malom bloku koji u prvom dijelu ima različite zabilješke, od imena nadređenih (kom Mlinarich Graz, vorm Schunchunegg Graz, f. Budnak Graz, kom Shnabel von Graz, kom Sokol von Leibnitz, kom Božić von Hertn, kom Novič Borl, kom Vlah Volovsko), Varaždinaca u njegovoj okolini Klančić, Đorđević, Trević, Bunjac, Renduić, Mladenović, Kerkhet Franz, Čoh Franz, Reizmuler, Bericof 11/3 1916.

Slika 8. K. u K. fahrab. auto-werkstatte nr. 111.(GMV 45017)

U svoj je Dnevnik zapisao: *Dalje sam dodijeljen u Auto kolonu 196 na 8. 6. 1916., a na 10. 6. smo anvagonirali i odmah smo u ist dan u jedan sat otišli Heligestadt i iz njega u pola jedanaest u Wien , iz njega u Wiener-Neustadt preko Semeringa u Grac, pa otuda u Ljubljanu. Tamo 12. 6. izvagonirali ujutro, a poslije podne opet na vagone i u osam i dvadaset časaka otišli u Nabrazinu. Tu smo opet izvagonirali na Duhove pa sam imao lijepog posla, tj. 13. smo došli u Nabrazinu kraj Trsta. Za frištik smo dobili odmah šrapnela, a poslije malo kafe i tu smo čekali do tri sata. Onda smo otišli sa našim kolima u Kostanjevicu na Isono front gdje sam se nalazio drugi puta. Sa Auto kolonom 196 vozili smo većino municiju sa Feld banhofa u magazin i opet noću više puta do arteleru štelunga. 30. 6. 1916. vozili bolesne od gasa, naše i Talijane po noći u Škerbci u špital. Putem ih je mnogo umrlo na kolima. 26. 7. u pola deset počeo je Talijan pucati u Kostanjevicu i bacio 56 granata 15 cm, a na večer isti dan naši europlani su pucali daleko od nas odleteli i naš fesel balon je odletio prema Trstu. Na 4. na 5. 8. po noći u dvanaest sati počeo je Talijan opet pucati na Kostanjevicu i bome tražio našu kolonu. Bili smo neko vrijeme u kućici koju smo zazidali i kamen teško nosili i još nije bila gotova no kad je počelo sve bliže pucati oko nas, a mi magla. Bilo je još na kolima br. 4 tri momka koji su još i komediju pravili, ali nije dugo potrajalo kad je doletjela granata. Ipak kola br. 4 malo da nije sasvim razneslo, a od ove trojice dvojica su bila teško ranjena, a treći ostao neozljeđen. Kako su ova kola izgledala to je strašno i za čuditi za ovog trećeg. A moja kola br. 5. su polak ovih stajala i dobila par rupa i motor da se morala otpelati u Komen na popravak.*

Slika 9. Vojničko groblje između Kostanjevice i Komena, 1917. (GMV 45028)

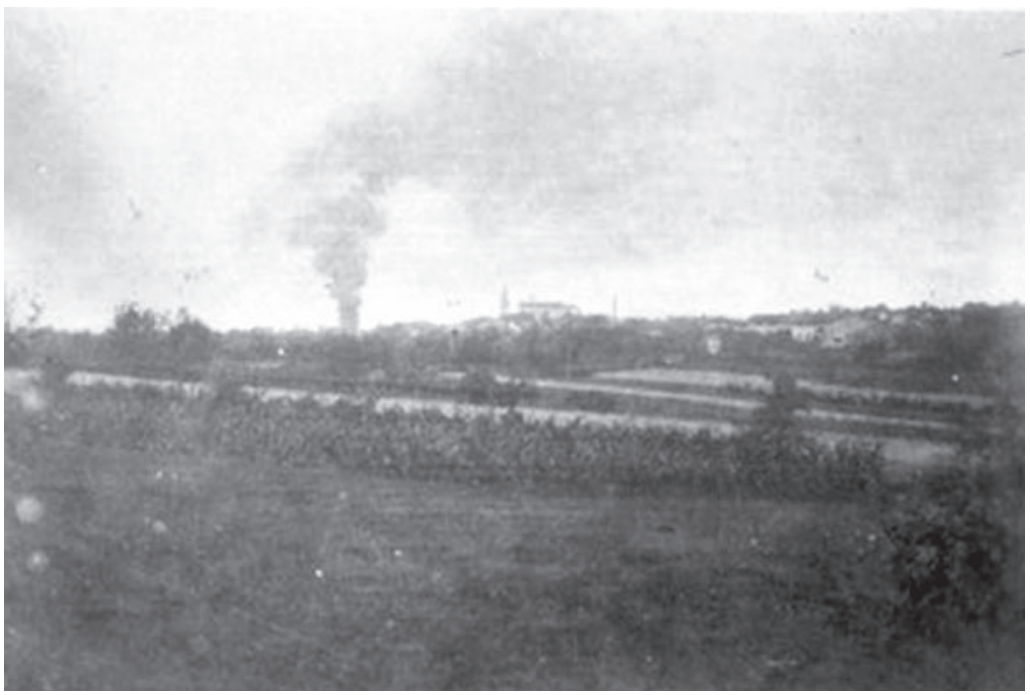

Slika 10. Komen, 1916. (GMV 45024)

A drugi dan smo vozili naša kola i otišli smo dalje od Kostanjevice. Tako smo par dana bili vani dok se municija otpremala u jednu špilju blizu Temnice. Ova špilja je u kamenu i u naravi samo su je preradili da se na jednoj strani može sa autom unutra, a na drugoj van sa municijom. Mi smo tamo blizu imali naš lager, bili smo do 10. 9. u tom lageru kada najednom po noći dođe našg. Obrlt i kaže da svaki svoje stvari neka spremi i da ćemo sad po noći, bilo je deset sati navečer ići na Komen u novi lager jer više u onoj spilji nije bilo municije, nego se sve premjestilo

u Komen. I tako smo mi otišli, našom kolonom u Komen. Kada smo tako tamo pripremili sve za baraku koja još nije bila gotova kada na 13. 9. u šest sati pustio je Talijan prvu granatu u Komen što nije pustio cijelu godinu i mi smo tako isti dan opet morali našu baraku rastrgati, pa smo otišli 100 metara dalje na stranu od Komena. Ove sam dane vozio civilsko pokućstvo u Tutolje i pošto je Talijan 7. opet počeo ofenzivu imali smo mnogo posla sa municijom i dalje bilo neko vrijeme mirno doba dok nije počela osma ofenziva. Tu smo imali toliko posla što nismo ga još imali na toj fronti. Na 12. 10.na večer bio sam sa mun, ali bilo je tako opasno kod (…) haubice na cesti same luknje od teških granata. 14. 10. bio je miran dan, samo malo pucnjave od lakih topova dok na 18. 10. u devet sati ujutro dođu četiri eroplana talijanska i jedan pucao s gev. na naš feselbalon i pogodio ga. Nato počne naglo gorjeti i padao je goreći. Od 26. 10. do 15. 11. 1916. bila deveta ofenziva Talijanska, nešto su Talijani naprijed išli, a mi smo vozili jako puno municije na sve strane i na 4. 11. smo vozili na drugo mjesto (…) haubicu 15. cm. Po noći dobili smo 60 ljudi tjest. Infant. za ako bi Talijani navalili. Nije ove noći ništa bilo. Kad smo vozili bilo je već jutro 5. 11., baš su vozili mrtve na kolima sa fronte. Kako su tamo pokupili tako ih vozili do određenog mjesta gdje su ih pokopali. I tako dalje vozili municiju. Na 22. 11. Dobio sam malu srebrnu kolajnu za hrabrost od našeg komandanta koja je bila od Korps komade potvrđena jer smo bili za brončane opredjeljeni. Na 1., 2. i 3. 12. vozio sam drot na frontu u Novelo i Ranziano, i to nije prošlo bez granata i šrapnela jer je blizu vatrene linije i sve se čuje. Na 3. 12. Poslije podne, oko dva sata dođe 8 talijanskih eoroplana pa je jedan bacio i na nas dvoije bombe, gde sam ja stajao 200 koraka i letio je ober moje glave, no već sam mislio sad će baciti, a n otišao dalje u Italiju. Na 5. 12. sam imao službu, bila je kiša koja je padala cijeli dan i noć. Na 3. 12. jedan naš eoroplan je bacio dolje jedan talijanski sa mašinen gev. kraj Nabrazine je pao, ali od nas se moglo vidjeti. U njemu je bili četvero ljudi, i svi četiri su bili mrtvi. Na 7. 12. u 11. sati po noći vozio sam do baterije 21 cm. Od 8. do 31. 12. vozio sam svaki dan na front drot i druge stvari što dođu za red za streljačke jarke.

Slika 11. Pokop jednog vozača, Gorgo di Molino 1918. (GMV 45034)

Na ruskom i talijanskom bojištu među topnicima bio je i sin varaždinskog gradonačelnika Stanko Magdić, pričuvni topnički poručnik, koji je umro od posljedica ranjavanja u zagrebačkoj bolnici Crvenog križa.[70]

Događaje vezane uz ovo bojište velikim je djelom fotografijama dokumentirao Valentin Stančić u dnevniku kojeg je naslovio *Moj dnevnik u slikama*, a koji je vjerojatno nastao nakon završetka rata.[71] Prve vijesti sa sočanskog bojišta u njegovu dnevniku odnose se na Drugu bitku na Soči koja je trajala 18. srpnja do 3. kolovoza 1915. Uz crteže skloništa zidanih od kamenih blokova tu su i fotografije okolnih mjesta. Među njima su Podgora i Sabotino, mjesta koja su branila ulaz u Goricu, Sveta gora kod Gorice prije razaranja svetišta. Iz toga vremena, potječu i fotografije streljačke postave baterije 3/6, njenog štabskog odjela, ratne patrole kod Gorice, zakloništa i ekspedicija ranjenih. Fotografije prikazuju i napuštanje područja uključuje i seljenje topova na novu lokaciju, transport baterije u Tarvisio 1915, jedinica na putovanju i željezničkog mosta u Tarvisiu. Slijedeći svoj put dokumentira život na novoj lokaciji, u Koruškoj, u prvo vrijeme na Straniger Alpama, zatim u Mouthner Alpama gdje će njegovu bateriju zadesiti lavina 14. prosinca 1916. i Kotschachu. Uz razglednicu Mauthena je zapisao: *Mauthen sa Mauthen alpama gdje sam najviše proboravio. Podsjeća me na veliku nesreću 14. prosinca 1916. 4 sata i 30 časaka navečer kada se je uslijed nevremena velika lavina snijega dokotrljala na barake gdje su se baš moji drugovi poslije večere i već i kroz zlov vrijeme bili svi unutra povukli i gdje su skoro svi zaglavili. Baraka je ostala pod snijegom zgnječena – bješe kod cjelonoćnog otkopavanja po susjednim batterijama koje su nam u pomoć priskočile 18 unakaženih i mrtvih i 18 kojih više koji manje ranjenih. Ja sam se na sreću istodobnp nalazio odsutan. Mrtva tijela bijahu odmah ujutro sheilbhanom spremljena u mjesto Mauthen gdje su treći dan pokopana na lijepom sprovodu na mjesnom kataločkom groblju.* Njegova je baterija napustila talijansko bojište 22. svibnja 1918., s kolodvor Borgo. Parobrodom Kalman kiraly stigli su u albansko pristanište Medna. Svoj je dnevnik upotpunio razglednicama mjesta gdje je boravio, fotografijama njemu nadređenih časnika i članove njihovih obitelji te članova svoje obitelji.

Početkom 1918. na ovo bojište dolaze u veljači 1918. 42. domobranska pješačka divizija i 53. pješačka pukovnija, a nešto kasnije i 16. varaždinska pukovnija. Ove su jedinice sudjelovale u borbi na Piavi od 15. do 23. lipnja 1918. koja je u biti posljednji napad austro-ugarske vojske. Uspjehu u posljednjoj talijanskoj ofenzivi kod Vittorija Veneta (24. 10. - 3. 11.) potpomognutoj savezničkim snagama uz veliku brojčanu nadmoć u velikoj mjeri pripomoći će i pobuna u dijelu austro-ugarske vojske kod Piave. Nakon toga dio će se austro-ugarske vojske probiti do svojih kuća dok će veliki dio biti zarobljen.

Solunsko bojište

Na solunskom bojištu general Franchet d'Esperey (zapovjednik Antantinih snaga) raspolagao je s 20 divizija (jedna od njih jugoslavenska dobrovoljačka), a u Albaniji (kod Valone) su bila 44 talijanska bataljuna: ukupno 233 bojni (od toga 55 jugoslavensko-srbijanskih) i 913 topova. Solunsku frontu praktički su držali samo Bugari (bilo je i nekoliko njemačkih bataljuna). Kod Crne vode je 15. IX. 1918. fronta probijena, najveći dio bugarskih trupa jednostavno je pobjegao i saveznici su već 29. IX. bili u Skoplju. Istog dana u Solunu je potpisano primirje između Antante i Bugarske. Njemački bataljuni su se izvukli iz raspada fronte i zajedno s hitno upućenom 9. austrougarskom divizijom (koja je 3. X. stigla iz Italije, a brojila je ukupno 3500 pušaka i jednu bateriju!)

[70] Hrvatsko pravo 1918., br. 16, 15. 4., 3.
[71] GMV 73216.

uspostavljaju provizornu liniju obrane kod Vranja. Iz Ukrajine dolazi 30. divizija, a i Nijemci su trebali poslati tri do četiri divizije. Na području Bosne i Hercegovine tada je bilo trupa u jakosti od samo jedne divizije, pa je hitno poslana još jedna divizija iz Mađarske. Oko 10. X. linija obrane proteže se od Niša do Leskovca. Dva dana kasnije, pod pritiskom I. srbijanske armije ojačane Francuzima, Austrijanci napuštaju Niš, 2. srbijanska armija 19. X. zauzima Zaječar, a francuska konjanička divizija prodire uz Dunav prema Kladovu. U to vrijeme sile Antante na balkanskom bojištu raspolažu s 33 divizije, a maršal Kövess (koji zapovijeda austrougarskom južnom frontom) ima ukupno tek oko 50 000 ljudi (+ 8 njemačkih divizija u Vlaškoj). Oko 20. X. i uz Dunav dolazi do pobuna većih i manjih austrougarskih odreda (kao i na jugozapadnoj fronti uzduž Piavea i Vičentinskih Alpi), posebno Mađara. Austrijanci se postupno povlače prema Dunavu i Drini, bez posebnog pritiska Antantinih snaga.

Osnivanje Jugoslavenske jedinice na makedonskom bojištu varaždinske novine su tek kratko spomenule.[72] Varaždinac, Borislav Kiš-Šaulovečki, časnik austro-ugarske vojske pri 27. domobranskoj sisačkoj pukovniji, sudjelovao je u ratnim operacijama na srpskom bojištu i u Galiciji. Bio je zarobljen tijekom Brusovljeve ofenzive 1916. na bojištu u Bukovini uz Dnjestar. Zarobljen i otpremljen u logor Darnice kraj Kijeva, a zatim u logor u gradiću Tjetušiju na Volgi gdje je pristupio jugoslavenskim dobrovoljcima.[73] 4. prosinca 1918. u Varaždinu je održao predavanje *O jugoslavenskoj legiji* koje je tiskano u Volji naroda početkom 1919.[74] U svome je predavanju Varaždince upoznao sa njenim nastajanjem prvim borbama, putovanju iz Rusije do Makedonije i situacijom na solunskom bojištu. Ukratko opisuje borbe s 9. austrijskom divizijom i 45. topničkom brigadom te s njemačkom vojskom pred Brestovcem i Kočanima te daljim napredovanjem prema Beogradu. Svoja je sjećanja kasnije proširio i objavio u dvije knjige, *Pričešća*,[75] roman iz skore prošlosti i biografski esej *Veliki dani*.[76]

Slika 12. Jugoslavenski dobrovoljci na solunskom bojištu (GMV Fototeka)

[72] Hrvatsko pravo 1918., br. 13, 4.
[73] http://bib.irb.hr/datoteka/625479.Doktorski_rad_Filip_Hamersak_minimum.pdf Filip HAMERŠAK, Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat, 385.
[74] GMV plakat kojim se najavljuje predavanje; Volja naroda 1919., br. 1 - 4, 1., 9., 16. I 23. 01., 3, O jugoslavenskoj legiji.
[75] Zagreb, 1924.
[76] Zagreb, 1935.

Srbijanska vojska, umjesto da progoni neprijatelja kroz Šumadiju i Mačvu, nadire prema Banatu i — preko Kosova — prema Crnoj Gori. Ciljevi su jasni: onemogućiti uspostavu crnogorske nezavisnosti i zauzeti što više mađarskog istočnog teritorija. Beograd je oslobođen tek 1. 11. Austro-ugarske trupe se gotovo nesmetano povlače i iz Albanije. U Sarajevo će srbijanska vojska ući tek 6. XI (iako je tamošnje Narodno vijeće htjelo da ih oslobode Amerikanci, koji su se tada već bili iskrcali u južnoj Dalmaciji); prvi srbijanski odredi u Zagreb ulaze tek 15. 11. u Rijeku 17. XI, a zatim i u Split, Dubrovnik i Ljubljanu. Veselje je kratka vijeka, jer se uskoro sve do Splita kao okupacijska sila s mandatom savezničke vrhovne komande iskrcavaju Talijani (sa stvarnim ciljem postupnog realiziranja Londonskog ugovora).

Varaždinci u ostalim jedinicama austro-ugarske vojske

Dio Varaždinaca svoju je dužnost tijekom Prvoga svjetskoga rata obavljao i u c. i kr. mornarici. Antun pl. Labaš Blaškovečki c. i kr. pomorsko – linijski poručnik, sin županijskog tajnika Janka pl. Labaš Blaškovečki od početka rata se nalazio i obavljao dužnost na torpednom brodu koji je tražio neprijateljske mine u Jadranu.[77] Aleksandar Kolarić služio je na brodovima *Virubus Unitis* te *S. M. S. Zrinyi*.[78] Božidar Martinec svoje je školovanje završio pred kraj rata kada je upućen na bojni brod Zrinyi.[79]

Stanovnike Varaždinske županije nalazimo i po drugim jedinicama, specijalnim jedinicama, a u malom broju i na drugim bojištima.

Posebice se ističe Roman Schmidt, poručnik topništva koji 1916. prelazi u zrakoplovstvo. Svojim je radom i hrabrošću u zračnim borbama u Galiciji i Alpskom području dobio promaknuće u zapovjednika 74. lovačke eskadrile.[80]

Kao pričuvni poručnik kratko je ratno je iskustvo kod 27. sisačke domobranske pukovnije stekao Ivo Mallin, inače financijski perovođa u Varaždinu koji je poginuo 13.

[77] Hrvatsko pravo 1916., br. 35., 25. 8., 3.
[78] NŐTHIG, n. dj., 121.
[79] Regionalni tjednik, 2. 11. 2010.
[80] Hrvatski vojnik 2010., br. 284, ožujak.

rujna 1914., odmah poslije prijelaza Drine.[81] Stjepan Reichherzer, Varaždinac koji je kao profesor radio u Zagrebu, Splitu i Bjelovaru, bio je poručnik 27. pučko-ustaške pukovnije i umro je od tifusa i teške upale pluća koju je dobio u borbama u Srbiji.[82] Na ruskom bojištu istaknuo se i Varaždinac Roman Malarić koji je bio poručnik kod 97. pješačke pukovnije.[83] Roland Barišić bio je zastavnik u 70. pješačkoj,[84] Edward Breitnfeld kadet kod 47. pješačke pukovnije,[85] a Josip Križan časnik u 78. pješačkoj pukovniji nekoliko puta odlikovan.[86] Kao telefonista u ratu je od prosinca 1914. služio Ivan Potočnjak iz Petrijanca s činom vodnika, a zbog svoje hrabrosti odlikovan je malom srebrnom medaljom za hrabrost.[87] Jedan od sinova varaždinskog gradonačelnika Franko Magdić kao cr. i k. topnički poručnik nalazio se u Betlehemu.[88]

Među prvima umirovljenim časnicima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca bili su varaždinski pješadijski pukovnik Uzorinac, potpukovnik Mrzljak i majori Josip Srkulj i Polešević.[89]

Mnogo je Varaždinica sudjelovalo kao liječnici i bolničko osoblje. Kao liječnik sudjelovao je dr. Artur Sok, rodom iz Vinice, polazio je školu u Varaždinu, a umro je u ruskom zarobljeništvu.[90] Dušan (Adolf) Jurinac promaknut je s čina nadliječnika pučko ustaške 25. domobranske pukovnije na pukovnijskog liječnika.[91] Ljudevit Jurinac kod 2. bosansko hercegovačke pješačke pukovnije, Antun Hočevar kod 69. pješačke pukovnije,[92] Aleksandar Rubinstarin kod 10. domobranske husarske pukovnije, Vilim Taussig, Aleksandar Ernst. Josip Kramarić iz Lepoglave kod poljske bolnice 4/13, cijelo vrijeme na bojištima, od Crne Gore, Srbije i Italije, odlikovan srebrnim križem.[93]

Žena koja se ističe iz ovog muškog svijeta bila je Ksenia Časka, Varaždinka koja je s prvom kolonom Crvenog križa iz Beča krenula u Krakov. Kao bolničarka radila je na nekoliko mjesta u Galiciji gdje su i mnogi Hrvati hvalili njen rad.[94] Ističući nju ne zaboravljam mnogobrojne Varaždinke koje su se uključile u zbrinjavanje ranjenika koji su stizali u grad u velikom broju.

Spomenuta je tek nekolicina poginulih, uglavnom oni koje su isticale tiskovine. Točan broj žrtava Varaždinske županije kao i cijele Hrvatske tek treba nastati. U novije vrijeme pojedine općine, odnosno župe napravile su popise poginulih uglavnom koristeći podatke iz Matica umrlih pojedine župe. Za župu Remetinec popis broji 55 imena,[95] za općinu Visoko 83, a kako nedostaju podaci za selo Radešić autor pretpostavlja da se brojka može zaokružiti na 100.[96] Za općinu Cestica popis žrtava u ratnim i poratnim stradanjima obuhvaća 80 imena i uključuje neposredno poginule u borbama, umrle u bolnicama te žrtve koje se nisu vratili iz zarobljeništva.[97] Za župu Mađarevo broji 168 poginulih tijekom rata.[98] Za Vinicu i sela koja pripadaju župi sv. Marka popis žrtava broji 93 imena poginulih.[99] Za mnoge se ne zna sudbina, a ni mjesto ukopa, dok su mnoga groblja hrvatskih vojnika na istočnom bojištu u jadnom stanju.

Zaključak

Vojnici s područja Varaždinske županije u Veliki su rat krenuli s čvrstim uvjerenjem da brane kralja i domovinu. Tijekom rata proživjeli su sudbinu kao i ostali narodi koji su bili unutar Austro-Ugarske Monarhije. Većina je stanovnika popunjavala 16. varaždinsku i 53. zagrebačku pješačku, 5. i dio 12. ulanske i 39. poljsko topničku pukovniju, 25. domobransku pješačku i 10. husarsku pukovniju te različite specijalne jedinice. Dio se časnika nalazio i po drugim vojnim jedinicama. Vojna ih je obveza odvela tijekom

[81] Isto, 1914., br. 52, 24. 12., 1227.
[82] Ilustrovani list 1915., br. 7., 13., 2., 146.
[83] Isto, 1915., br. 48, 27. 11., 1130.
[84] Isto.
[85] Isto, br. 19., 31. 10, 2.
[86] GMV.
[87] Ilustrovani list 1915., br. 43., 23. 10, 1015.
[88] Hrvatsko pravo 1917., br. 8., 24. 2., 4.; GMV.
[89] Narodno jedinstvo 1923., br. 38., 22. 9., 3.
[90] Isto, 1916., br. 12. 18. 3., 3.
[91] Hrvatsko pravo 1917., br. 9. 3. 3., 3.
[92] Isto, 1914., br. 16., 11. 10., 2.
[93] Ilustrovani list 1916., br. 17., 22. 4., 386.
[94] Ilustrovani list 1915., br. 1, 3. 1., 2.
[95] Anđelko KOŠĆAK, Remetinec i Oštrice, Zagreb - Remetinec, 1998., 224.
[96] Gustav KUZMIĆ, Visoko, 2005., 271.
[97] Franjo TALAN, Žrtve općina Cestica u ratnim i poratnim stradanjima XX. stoljeća(I), Varaždin, 2008.
[98] Anđelko KOŠĆAK, Župa sv. Vida i Jurja u Mađarevu, 2008., 307.
[99] Anđelko KOŠĆAK, Vinica, župa sv. Marka evanđelista, Zagreb, 2013.

1914. na balkansko bojište, od početka 1915. prisutni su na istočnom bojištu, otvaranjem bojišta na Soči malen je broj aktivan na tom bojištu, da bi početkom 1918. većina ovih jedinica bila prisutna na sočanskom bojištu. Varaždinske novine ih bilježe kao junake i odvažne ljude koji su krenuli u rat misleći da će se brzo vratiti. Poteškoće, nedostatak ljudi, hrane, odjeće, a često i streljiva potaknut će ove ljude otvorena srca da počnu razmišljati o smislu dugotrajnog ratovanja. Obilježavanje 100. godišnjice početka ponukalo je istraživače da prikažu barem dijelove ove do sada često izbjegavane teme.

Sažetak

Varaždinci na bojištima Prvoga svjetskog rata

Kao stanovnici Austro-ugarske monarhije stanovnici Varaždinske županije sudjelovali su u ratu u različitim vojnim jedinicama. No, najveći dio stanovništva popunjavao je u jedinicama zajedničke vojske Monarhije 16. varaždinsku pješačku pukovniju, 5. i 12. ulansku pukovniju i 39. poljsko topničku pukovniju i 31. lovački bataljun. Od domobranskih jedinica 10. husarsku domobransku pukovniju i 25. domobransku. Kao pučke ustaše Varaždinci su popunjavali kao pomoćne postrojbe jedinice zajedničke austro-ugarske vojske i domobranstva. Rad prati sudjelovanje ovih jedinica u borbama na srpskom i crnogorskom bojištu 1914. i 1915. godine, na istočnom bojištu od 1914. do 1918., na sočanskom bojištu od 1915. do 1918. i solunskom bojištu s jedinicom jugoslavenskih dobrovoljaca tijekom 1917. i 1918. godine ističući pojedine Varaždince koji su se istakli svojom odlučnošću i hrabrošću u teškim trenucima tijekom ratnih događanja.

Rad je baziran na građi Gradskog muzeja Varaždin koja je dopunjena spoznajama iz gradiva Državnog arhiva u Varaždinu i Hrvatskog državnog arhiva te građom iz Hrvatskog povijesnog muzeja i privatnih zbirki. Među korištenom građom treba istaknuti varaždinske novine koje su izlazile tijekom ratnih godina *Hrvatsko pravo* te *Volju naroda* koja počinje izlaziti 1918. te ratni dnevnici dvojice varaždinskih topnika Stjepana Wenea i Valentina Stančića.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat; Varaždin; 16. varaždinska pješačka pukovnija; 53. pješačka pukovnija; 31. lovački bataljun; 39. topnička pukovnija; 5. ulanska pukovnija; 25. domobranska pješačka pukovnija; 10. husarska pukovnija.

Summary

People of Varaždin on the battlefields of World War I

As the habitants of Austro-Hungarian Monarchy, the people of the Varaždin county participated in various units during the war. But most of the habitants filled out Monarchy's common army units: 16th infantry of Varaždin, 5th and 12th ulan regiment, 39th polish cannon regiment, 10th hussar regiment, 25th home guard pedestrian regiment. As folk rebels they filled out units of the common Austro-Hungarian army and home guard. The paper follows participation on the east battlefield from 1914.

until 1918., battlefield of Isonco from 1915. until 1918. and battlefield of Solun with the yugoslavian home guard unit during 1917 and 1918, validating individuals from Varaždin that stood out with their bravery and firmness in difficult moments during the war.

This paper is based on the data from Varaždin City Museum which was filled with learnings from the data of Varaždin State Archive and State Archive of Croatia as well as data from History Museum of Croatia and private corpus. Amongst all used data, the newspaper of Varaždin that ran during the war years need to be acknowledged. Their names were Croatian right and Will of the nation. Will of the nation started in 1918. Another matter that needs to be acknowledged are diaries of two gunners from Varaždin - Stjepan Wene and Valentin Stančić.

Key words: World War I; Varaždin, 16th infantry; 53rd infantry; 39th cannon regiment; 25th home guard pedestrian; 10th hussar regiment.

Zvonimir FREIVOGEL
Coburg, Njemačka

UDK 629.5.01:94(262.3)"1914/1918"
Prethodno priopćenje
Preliminary communication

„Varaždinac na moru" ili kako je Austro-ugarska mornarica dobila kineski razarač klase „Huszar"

Austro-ugarska carska i kraljevska ratna mornarica raspolagala je prije Prvog svjetskog rata s dvanaest starijih razarača klase „Huszar", kojima se neočekivano priključila i trinaesta „prinova", razarač *Lung* Tuan građen u Trstu za Kinu, a kod ulaska u službu c. i kr. mornarice nazvan Warasdiner. Sudjelovao je tijekom Prvog svjetskog rata u nizu operacija na Jadranu i zatim je kao ratni plijen Antente doživio sudbinu drugih brodova bivše austrougarske mornarice, završivši u rezalištu.

U današnje doba možda djeluje neobično da je austro-ugarska mornarica nazvala jedan od svojih razarača „Warasdiner" (=Varaždinac), ali je istraživačima i ljubiteljima vojne povijesti poznato kako je grad Varaždin svojedobno bio jedno od središta Vojne granice i sjedište Varaždinskog generalata. Tom su generalatu pripadale i dvije graničarske pješačke pukovnije: 5. križevačka (V. Kreutzer Regiment, od 1769. godine pukovnija br. 64) i 6. đurđevačka pukovnija (VI. St. Georger Regiment, od 1769. pukovnija br. 65). U Varaždinu i okolici se nalazila i konjanička pukovnija Varaždinskih graničarskih husara (Warasdiner Grenz-Husaren-Regiment). Kad je 1878. godine Vojna granica ukinuta, Slavonska vojna granica je postala dijelom ugarsko-hrvatskog kraljevstva, a varaždinska konjanička pukovnija nazvana 10. varaždinskom domobranskom (honved) husarskom pukovnijom. Po jedan eskadron je podizan u Zagrebu, Karlovcu, Sisku i Osijeku.[1] Sve su pogranične pukovnije zadržale svoju tradiciju i bile vrlo cijenjene zbog pouzdanosti i visokih bojevnih sposobnosti. Stoga ne čudi što je jednom – premda „prekobrojnom" i trinaestom - razaraču klase „Huszár" (od kojih su neki već bili nazvani prema vojnicima: Huszár, Ulan, Uskoke, Pandur, Scharfschütze, Csikós i Streiter) dodijeljeno ime Warasdiner.

Za razliku od imena puno je čudnije „kinesko" porijeklo tog broda, ujedno i posljednjeg austrougarskog razarača s pogonom na stapne parne strojeve, koji je ušao u službu 1914. godine. Carski i kraljevski razarači klase „Huszár" projektirani su još desetak godina prije Prvog svjetskog rata i građeni po uzoru na prototip dovršen u Ve-

[1] http://de.wikipedia.org/wiki/Milit%C3%A4rgrenze, 30. lipnja 2013.

likoj Britaniji. Početkom rata već su bili zastarjeli, jer su se na moru pojavili veći brži razarači s pogonom na parne turbine, poput austrougarskih razarača klase „Tátra". Sam pojam razarač (Zerstörer; skraćeno od „razarač torpiljarki", što je označavalo brod koji je trebao braniti glavninu flote od protivničkih torpednih napada) nije ni postojao u carskoj i kraljevskoj mornarici (Kaiserliche und königliche Kriegsmarine/ K.u.k. Kriegsmarine), nego su ti brodovi imali službeni naziv „torpedno plovilo" (Torpedofahrzeug), iako se često interno spominju pod izvornim engleskim nazivom „destroyers".[2] Prethodnici klase „Huszár" (razarači odnosno „torpedna plovila" ili torpedne topovnjače Meteor, Blitz, Komet, Planet, Trabant, Satellit i Magnet) građeni su u Njemačkoj i Austro-Ugarskoj, a sam Huszár kao prototip u brodogradilištu Yarrow u Londonu. Bio je nalik japanskim razaračima Ikazuchi i Inazuma, također dovršenima u Engleskoj, ali je imao drugačiji i pomalo neobičan raspored dimnjaka, zbog čega su svi carski i kraljevski brodovi te klase poslije dobili nadimak „poljske kuhinje". Huszár je imao konstrukcijsku istisninu 390 tona i punu 420 tona, duljinu 68,39 m, širinu 6,25 m i gaz od 1,78 do 1,85 m. Četiri vodocijevna kotla Yarrow proizvodila su paru za pogon dva stroja trostruke ekspanzije ukupne snage 6.000 KS, što je omogućavalo tada zavidnu najveću brzinu do 28,5 čvorova. Brod je imao 70 članova posade (od čega su pet bili časnici), a prvotno je bio naoružan jednim topom kalibra 7 cm D/45 (stvarnog kalibra 66 mm), sa sedam malih topova kalibra 47 mm D/44 i dvije torpedne cijevi kalibra 450 mm. Po uzoru na engleski prototip sagrađeno je još pet identičnih razarača u „austrijskom" brodogradilištu Stabilimento Tecnico Triestino (STT) u Trstu (Ulan, Streiter, Wildfang, Scharfschütze i Uskoke), a drugih šest u novom „ugarskom" brodogradilištu tvrtke Danubius u Rijeci (Turul, Pandur, Csikós, Reka, Velebit i Dinara). Bili su tipični za doba kad su građeni i nalikovali razaračima „prvog susjeda" i budućeg glavnog protivnika, talijanskim brodovima klase „Soldati" ili „Granatiere".[3] Svih jedanaest „Husara" je dovršeno u razdoblju do 1909., ali se sam Huszár nasukao 3. prosinca 1908. južno od Boke kotorske i zaljeva Trašte na hrid Albanež. Pokušaji spašavanja nisu uspjeli, iako je s broda skinuto 130 tona oružja i opreme, a brodske prostorije napunjene praznim bačvama za povećanje uzgona. Sve jača oluja je spriječila odsukavanje, slomila kobilicu razarača i konačno ga 12. prosinca povukla u dubinu. Ronioci su pod vodom pronašli ostatke broda slomljenog na tri dijela i od prosinca 1908. do ožujka 1909. spasili sva četiri kotla, obje osovine s propelerima i još neku opremu. Stoga je odlučeno uz uporabu svih podignutih dijelova u pulskom arsenalu sagraditi novi razarač, koji je nazvan Huszár II, a troškovi su pokriveni iz fonda za popravke. Tako je carska i kraljevska mornarica ponovno raspolagala s dvanaest razarača klase „Huszár".[4] Ali gdje je Warasdiner?

Vratimo se ponovno u 1908., u doba gradnje brodova klase „Huszár" u Trstu i Rijeci. Te je godine kinesko carstvo odlučilo pojačati svoju ratnu mornaricu u okviru „Velikog flotnog plana", ali nije raspolagalo brodogradilištima sposobnim za gradnju suvremenih brodova. Zato je u inozemstvo poslana mornarička delegacija pod vodstvom kraljevića Tsai-Tsuna i admirala Sha Chen-Pinga, koja je od 30. prosinca 1909. do 2. siječnja 1910. boravila i u Puli. Slijedilo je sklapanje ugovora s austrougarskim, drugim europskim i američkim brodogradilištima o gradnji tri manje krstarice, od čega dvije u Velikoj Britaniji (Chao Ho u brodogradilištu Armstrong i Ying Swei kod tvrtke Vickers) i jedne u SAD-u (Fei Hung u brodogradilištu Bethlehem Steel Co.), kao i dvije velike topovnjače u Japanu. Naručena su i tri razarača, od čega jedan kod

[2] Postojala je cijela „obiteljska hijerarhija" carskih i kraljevskih brodova naoružanih torpedima, od većih torpednih krstarica i torpednih brodova *(Torpedoschiffe)* preko „torpednih plovila" (razarača) do najmanjih torpednih brodica (torpiljarki; *Torpedoboote).*

[3] *Granatiere* i devet blizanaca istisnine 395 - 414 t, sa stapnim parnim strojevima snage 6.000 KS, naoružani s četiri topa kalibra 76 mm i tri torpedne cijevi. Poslije im se pridružio i 11. brod sličnih svojstava, Ascaro, bivši Ching-Po.

[4] Franz F. BILZER, *Die Torpedoschiffe und Zerstörer der k.u.k. Kriegsmarine 1867-1918,* H. Weishaupt Verlag, Graz 1990., 43. – 80.

STT-a, koji je trebao dobiti ime Lung Tuan.[5] Bila je riječ o neznatno preinačenom razaraču klase „Huszár“, tada suvremenom i pouzdanom projektu, a trebalo ga je graditi već iskusno tršćansko brodogradilište San Marco, dio koncerna STT, kao gradnju s rednim brojem 440.[6] Naručena su još dva prototipa za razarače, po jedan u Italiji (Ching Po, poslije talijanski Ascaro) i Njemačkoj (Chang Feng, poslije prekršten u Yu Chang, istisnine 390 tona), a potonjeg su slijedila još dva blizanca (Chien Kang/ex-Fu Po i Tung An/ex-Yen Yung). Osnovni podaci Lung Tuana bili su isti kao kod brodova klase „Huszár“, ali je zahtjevana najveća brzina do 30 čvorova na pokusnoj plovidbi, što se moglo postići malo lakšom gradnjom (konstrukcijska istisnina je smanjena na 386, a puna na 404,8 tona), boljom izvedbom pramčanog dijela trupa i jačim strojevima, čija je snaga povećana na 6.747 KS. Jedan od krmenih parnih kotlova bio je uređen za dodatno loženje naftom. Brod je umjesto austrougarskih Škodinih topova trebao dobiti engleske, po dva topa Armstrong kalibra 76,2 mm D/50 i dva kalibra 47 mm D/50.[7] Torpedno naoružanje je pojačano na ukupno četiri cijevi kalibra 450 mm u dvije dvocijevne sprave, na pramcu i krmi.[8] Torpedne cijevi i torpeda je kao i za sve austrougarske i brojne strane brodove isporučila riječka tvrtka Whitehead. Kobilica Lung Tuana položena je na navoz 1. travnja 1911., brod je porinut 3. travnja 1912., a na pokusnoj plovidbi 1. lipnja 1912. postignuta je brzina do 30,65 čv.

U međuvremenu je u Kini u listopadu 1911. izbila revolucija, republika je zamijenila carstvo i „Veliki flotni program“ je poništen, a tršćansko brodogradilište ostalo „sjediti“ na dovršenom razaraču. Ponuđen je austrougarskoj mornarici u studenom 1912. za 1,2 milijuna kruna, ali u to doba više nije bio zanimljiv, jer je u međuvremenu odlučeno prijeći na turbinski pogon. Još 1911. je za carsku i kraljevsku flotu naručeno šest dvostruko većih razarača klase „Tátra“ s parnim turbinama, topovima kalibra 100 mm i udvostručenim brojem torpednih cijevi. Svi postojeći „Husari“ su također osuvremenjeni, dimnjaci su im produljeni kako bi se poboljšalo izgaranje u kotlovima i dim manje smetao osoblju na krmi i zapovjednom mostu, a zatim su 1913/1914. mali topovi kalibra 47 mm zamijenjeni s pet kratkih topova kalibra 7 cm (66 mm D/30). Velebit i Csikós su od 1915. na krmi imali dvocijevne torpedne uređaje umjesto jednocijevnih, a tijekom rata su krmeni kotlovi na svim razaračima klase „Huszár“ preinačeni na dodatno loženje naftom, što je olakšavalo popunu gorivom i loženje, a ujedno omogućavalo postizanje veće brzine.[9]

Tek kad je u srpnju 1914. izbio Prvi svjetski rat, austrougarska mornarica se sjetila Lung Tuana i otkupila ga za 1,292 milijuna kruna. Odvučen je iz Trsta u Pulu 28. kolovoza i preuzet istog dana za carsku i kraljevsku mornaricu pod novim imenom Warasdiner. Umjesto planiranih (i navodno već postavljenih) engleskih topova dobio je dva dulja Škodina topa kalibra 66 mm D/45 i četiri kraća kalibra 66 mm D/30, a četiri torpedne cijevi su zadržane. Ukrcavano je 90 tona ugljena i 11 tona nafte, a najveći doplov brzinom do 15 čv iznosio je 1.200 nautičkih milja. Tijekom rata je i drugi krmeni kotao preuređen za dodatno loženje naftom, a postavljena je i jedna protuzrakoplovna strojnica.

Djelovanja tijekom Prvoga svjetskog rata[10]

Brod je ušao u službu 10. rujna 1914., a 19. rujna je poslan na izviđanje u Tršćanski zaljev. Već su prva ratna iskustva pokazala kako razarači neće biti rabljeni u prvotno

[5] Richard N. J. WRIGHT, *The Chinese Steam Navy 1862-1945*, Chatham Publishing, London 2000, 125. – 132.

[6] Ernesto GELLNER, Paolo VALENTI, *Storia del Cantiere San Marco di Trieste*, Edizioni Luglio, Trieste 2002., 70. – 71.

[7] Franz F. BILZER, *Die Torpedoschiffe und Zerstörer*, 80. - 83.

[8] R. N. J. WRIGHT, *The Chinese Steam Navy*, 127., navodi dva Vickersova topa od 12 funti (75 mm), četiri od tri funte i samo dvije torpedne cijevi kalibra 18 palaca (457 mm), a René GREGER, *Austro-Hungarian Warships of World War I*, Ian Allan, London 1976., 44., spominje dva topa kalibra 7,6 cm, četiri mornarička topa Vickers kalibra 4,7 cm i dvije torpedne cijevi kalibra 45,6 cm.

[9] Franz F. BILZER, *Die Torpedoschiffe und Zerstörer*, 83. – 87.

[10] *Isto*, 103. – 104., također Harald FOCK, *Z-Vor – Internationale Entwicklung und Kriegseinsätze von Zerstörern und Torpedobooten 1914 bis 1939*, Koehlers Verlagsgesellschaft, Herford 1989., 407. – 411.

zamišljenoj ulozi kao pratnja glavnine brodovlja, nego u stalnim manjim operacijama izviđanja i lova na mine, polaganja mina i gađanja protivničke (tada samo crnogorske) obale, a poslije i kod pratnje konvoja. U prvom razdoblju rata na Jadranu, poznatom kao „francuski rat", manji brodovi i podmornice su uz potporu hidroplana nastojali ometati dolaske na Jadran francuskog brodovlja, koje je štitilo brodove s vojnim tvarivom za Crnu Goru, ali se taj protivnik uvijek nesmetano vraćao u svoje uporište na Krfu. Tek su poslije ulaska Italije u rat na strani Antente u svibnju 1915. bili mogući veći napadi na protivničku (talijansku) obalu, a trebalo je braniti i vlastitu obalu od neprijateljskih zračnih i topničkih napada. Manji i stariji razarači i torpiljarke su često bili na moru kao potpora za austrougarske hidroplane kod bombardiranja talijanskih gradova i čekali bi povratak letača, kako bi pomogli hidroavionima koji su se prinudno spustili zbog kvarova ili oštećenja. Te su stalne akcije sustavno trošile tvarivo i umarale osoblje, ali su mornari na manjim brodovima i podmornicama imali puno bolji bojevni moral od onih na velikiim brodovima koji su pretežito ležali u lukama.

Warasdiner je od 19. do 21. rujna 1914. zajedno s krstaricom Helgoland bio u ophodnji kod Šibenika zbog najavljenog desanta talijanskih dragovoljaca zbora „Beppino Garibaldi" na dalmatinsku obalu, ali se ta vijest poslije pokazala kao ratna varka, koja je trebala odvući pozornost od francuskih poduhvata na južnom Jadranu.[11] Prvi zapovjednik Warasdinera bio je kapetan korvete Adolf Potočnik.[12] Brod je 22. rujna poslan u Boku kotorsku, ali je već sredinom listopada bio na dokiranju u Puli, a od 24. studenog 1914. ponovno je pridružen postaji u Šibeniku, zaduženoj za obalnu zaštitu na srednjem Jadranu. Warasdiner u zimi 1914/1915. sudjeluje s drugim razaračima i torpiljarkama u lovu na mine, jer se puno austrougarskih mina otkinulo s lanaca zbog jakih zimskih bura, a od 1. travnja je opet u Boki. U to su doba učestali napadi francuskih podmornica na austrougarske luke i brodove, a poznati su poduhvati podmornica Curie (potopljena pred Pulom u prosincu 1914., a poslije podizanja i popravka uvrštena u carsku i kraljevsku flotu kao Ub. 14)[13], Fresnel, Cugnot, Ampère i Monge, koje su djelovale pred Bokom. Austrougarska podmornica Ub. 12 je u prosincu 1914. oštetila torpedom francuski zastavni brod Jean Bart, poslije čega prestaju dolasci francuske flotne glavnine na Jadran. Warasdiner 24. travnja 1915. zajedno s razaračem Pandur traži mine pred ušćem rijeke Bojane i gađa crnogorske bitnice kod Bara. Izviđa i područje oko Palagruže 8. svibnja, a 23. svibnja 1915., dan uoči velikog napada cijele carske i kraljevske flote na talijanske obalne gradove, Warasdiner tegli njemačku podmornicu UB 3 s privremenom austrougarskom oznakom Ub. 9 prema Otrantskim vratima. Podmornica je poslana u Tursku, kako bi pomogla tom novom njemačkom savezniku u obrani od britanskog i francuskog brodovlja, ali nikad nije stigla na cilj.[14] Na prijedlog zapovjednika razarača, kapetana korvete Potočnika, odobren je Warasdinerov napad na naftne tankove u luci Monopoli i izveden 19. lipnja. Tankovi su probušeni granatama, ali su bili prazni i nisu izgorjeli. U lipnju Warasdiner prati prema južnom Jadranu austrougarsku podmornicu Ub. 4, u srpnju njemačku minopolagačku podmornicu UC 12 (koja tijekom operacija na Jadranu nosi austrougarsku oznaku Ub. 24), a 11. kolovoza zajedno s razaračima Huszár, Turul i Pandur gađa talijanske luke Bari i Molfetta. Jedan od Warasdinerovih najvećih uspjeha odigrao se 5. prosinca 1915, poslije napada carskih i kraljevskih brodova na albansku luku Medova (Sv. Ivan Medovanski, Shen Gjin). Luku i trgovačke brodove u njoj uspješno je gađala krstarica Novara s razaračima Huszár i Pandur i torpiljarka-

[11] Dr. V. A. BAČIĆ, *Poviest Prvog svjetskog rata na Jadranu, 1. dio: do proljeća 1916*. Hrvatski izdavalački bibliografski zavod, Zagreb 1945., 116. – 118.

[12] Hans Hugo SOKOL, *Österreich-Ungarns Seekrieg 1914-18*, Amalthea-Verlag, Zürich – Leipzig - Wien 1933., 155.

[13] Zvonimir FREIVOGEL, *Austrougarske podmornice u I. svjetskom ratu – Austro-Hungarian Submarines in World War I*, Adamić, Rijeka 2007., 44. – 53.

[14] Podmornica UB 3 alias Ub. 9 - pod zapovjedništvom poručnika bojnog broda Siegfrida Schmidta - je nestala s cijelom posadom na putu prema Izmiru, a vjerojatno je potonula zbog tehničke greške ili havarije.

ma 66 F i 67 F, dok su Warasdiner i Turul ostali u ophodnji pred ušćem rijeke Bojane, a torpiljarka 61 T je na ušću rijeke Mat iskrcala albanske ustanike. Istodobno je u ophodnji južno od Boke bila i francuska podmornica Fresnel, pod zapovjedništvom poručnika bojnog broda Renéa Jouena, koja se zbog kvara na kompasu nasukala na sprudu pred ušćem Bojane. Nije se uspjela spasiti prije dolaska razarača Warasdiner, stoga je njena posada prešla brodicom na obližnji manji pješčani otok, odakle se htjela braniti. Warasdiner je primjetio podmornicu, teško ju je oštetio topovskom paljbom i zatim gađao otočić sve dok se dva časnika i 25 ljudi nisu predali. Uskoro je stigao i ostatak austrougarske flotile, ali se Fresnel nije moglo odvući i dodatno je oštećena granatama, a olupina prepuštena moru i pijesku.[15] Njeni ostaci se još uvijek nalaze duboko pod sprudovima Bojane.

Od 8. do 10. siječnja 1916. Warasdiner zajedno s Huszárom i torpiljarkama 52 T, 65 F, 67 F, 73 F štiti krstaricu Aspern koja južno od Boke topovskom paljbom podupire operacije austrougarske vojske u velikoj ofanzivi protiv Crne gore. Warasdiner 24. veljače zajedno s razaračima Huszár, Turul i Wildfang i torpiljarkama 77 T, 78 T, 80 T, 83 F, 88 F čini skupinu koja je s krstaricom Helgoland napala Drač, a 28. veljače ga je kod otočića Mulo blizu Rogoznice s dva torpeda napala i promašila francuska podmornica Archimède (poručnik bojnog broda Deville). Warasdiner je u proljeće 1916. u sastavu 6. skupine razarača II. torpedne flotile (6. Fahrzeuggruppe der II. Torpedoflottille). Kad je 4. svibnja južno od Oštrog rta austrougarski razarač Csepel pogođen torpedom francuske podmornice Bernoulli i izgubio je krmu, Warasdiner je također u sastavu skupine koja štiti tegalj oštećenog sudruga u Boku. Warasdiner 2. kolovoza 1916. zajedno s Wildfangom gađa luku Molfetta, a s mora ih štiti krstarica Aspern s dvije torpiljarke. Na povratku slijedi kratki okršaj s francuskim razaračima Commandant Bory i Bisson i talijanskim Ardente, Impavido i Giuseppe Cesare Abba. U progonu sudjeluje i talijanska laka krstarica Nino Bixio s razaračima Ippolito Nievo, Antonio Mosto i Rosolino Pilo, ali ta skupina ne može stići austrougarske brodove koji se neoštećeni vraćaju u Boku. Warasdiner 28./29. kolovoza zajedno s razaračima Wildfang, Turul, Orjen, Balaton i torpiljarkama 83 F, 85 F, 87 F, 88 F pokriva oklopne krstaše Sankt Georg i Kaiser Karl VI. koji zajedno s krstaricama Novara i Helgoland plove pred talijanskom obalom, kako bi izazvali protivnika u nadi da će ga navesti pred torpedne cijevi vlastitih podmornica. Operacija ipak nije uspjela, jer protivnik zbog magle nije ni primjetio austrougarske brodove. Warasdiner je 26. rujna zajedno s Huszárom, Turulom i Wildfangom poslan prema Valoni, kako bi ometao protivnički pomorski promet između Valone i Brindisija, ali razarači nisu našli ciljeva. Razarač se 19. listopada vratio u Pulu odakle sudjeluje u pratnji konvoja i traženju mina do 1. prosinca 1916, a zatim je do 17. siječnja 1917. na remontu. Brod se vraća u Đenoviće 6. veljače, a od 28. do 30. ožujka pomaže pri odsukavanju tankera Vesta kod otočića Ruda u Koločepskom kanalu. Warasdiner 22./23. travnja plovi s Uskokom i Streiterom prema Otrantskim vratima tražeći protivničke brodove, ali razarači ponovno nisu sreli protivnika. U to doba naoružani britanski ribarski brodovi u sastavu „Otrantske baraže” pokušavaju spriječavati prolaske njemačkih i austrougarskih podmornica s Jadrana na Sredozemlje i natrag. Njih su u noći 14./15. svibnja 1917. napale carske i kraljevske izvidničke krstarice Novara, Helgoland i Saida pod zapovjedništvom kapetana bojnog broda Miklósa Horthyja na brodove Otrantske baraže, a na povratku su ih progonili i napadali brojni brodovi Antente (britanske i talijanske krstarice s

[15] Gérard GARIER, *L'Odysée technique et humaine du Sous-marin en France, Tome 3, A l'épreuve de la Grande Guerre*, Marines Editions, Nantes 2002., 82. – 83.

talijanskim i francuskim razaračima). Warasdiner je poslan u pomoć zajedno s oklopnim krstašem Sankt Georg, razaračem Tátra, torpiljarkama 84, 88, 99 i 100, a poslije i oklopnjačom Budapest s torpiljarkama 86, 91 i 96. Tako su se tri su se Horthyjeva broda unatoč oštećenjima i privremenoj protivničkoj premoći uspjela spasiti u Boku Kotorsku.[16]

Warasdiner ponovno sudjeluje u pratnjama konvoja i potpori zračnih napada, a 26. siječnja 1918. ga je kod Koločepa opet neupješno pokušala torpedirati jedna protivnička podmornica.[17] Brodom tada zapovjeda kapetan korvete Friedrich von Wimmer, dok je Potočnik preuzeo veći razarač Csepel klase „Tátra". Sreća je napustila Warasdiner 15. veljače, kad ga je zbog loše vidljivosti u sniježnoj oluji udario kljunom parobrod Herzegowina. Vratio se na popravak oštećene krme u Pulu, gdje su ujedno promijenjeni i kotlovi. Remont je okončan 24. lipnja i slijede nove pratnje konvoja i lov na mine u Kvarneru. Warasdiner 22. rujna gađa jednu protivničku podmornicu kod Crne punte uz istočnu obalu Istre, a 15. listopada dolazi u Pulu na remont, koji nije dovršen do kraja rata. Brod je s drugim jedinicama austrougarske mornarice 31. listopada 1918. predan predstavnicima Narodnog vijeća Države SHS i također je podignuo hrvatsku umjesto austrougarske zastave. To stanje ipak nije dugo trajalo, jer su u Pulu poslije nekoliko dana ušli Talijani, koji su zaposjeli luku i sve brodove. Warasdiner je 1920. kod podjele ratnog plijena među državama Entente i službeno pripao Italiji, ali više nije ušao u djelatnu službu, nego je prodan u rezalište i izrezan. Tako je tužno završio slavni „pomorski Varaždinac", koji je osim u spomenutim većim poduhvatima sudjelovao u 23 konvojske operacije, brojnim traženjima mina i u lovu na podmornice, a jednu je – premda već nasukanu – uspio uništiti. Brodovi austrougarske ratne mornarice su na taj način uspjeli obraniti jadransku obalu od protivničkih napada i iskrcavanja, a Warasdiner potvrditi tradiciju pograničnih pukovnija.

Literatura

1. Dr. V. A. BAČIĆ, *Poviest Prvog svjetskog rata na Jadranu, 1. dio: do proljeća 1916*. Hrvatski izdavalački bibliografski zavod, Zagreb, 1945.
2. Franz F. BILZER, *Die Torpedoschiffe und Zerstörer der k.u.k. Kriegsmarine 1867-1918*, H. Weishaupt Verlag, Graz, 1990.
3. Harald FOCK, *Schwarze Gesellen 2 – Zerstörer bis 1914*, Koehlers Verlagsgesellschaft, Herford, 1981.
4. Harald FOCK, *Z-Vor! – Internationale Entwicklung und Kriegseinsätze von Zerstörern und Torpedobooten 1914 bis 1939*, Koehlers Verlagsgesellschaft, Herford 1989.
5. Zvonimir FREIVOGEL, *Austrougarske podmornice u I. svjetskom ratu – Austro-Hungarian Submarines in World War I*, Adamić, Rijeka, 2007.
6. Zvonimir FREIVOGEL, *Schnelle Aufklärungskreuzer der Admiral-Spaun-/Saida-Klasse*, Simon-Frey-Verlag, Düsseldorf, 2010.
7. Gérard GARIER, *L'Odyssée technique et humaine du Sous-Marin en France, Tome 3, A l'épreuve de la Grande Guerre*, Marines Editions, Nantes, 2002.

[16] Zvonimir FREIVOGEL, *Schnelle Aufklärungskreuzer der Admiral-Spaun-/Saida-Klasse*, Simon-Frey-Verlag, Düsseldorf 2010, 50. – 51., 82. – 85.

[17] Možda francuska podmornica Coulomb koja je u to doba bila na ophodnji pred Bokom kotorskom, ali se u spomenutom djelu (GARIER, *L'odysee*, 128.) napad ne spominje.

8. Ernesto GELLNER, Paolo VALENTI, *Storia del Cantiere San Marco di Trieste*, Edizioni Luglio, Trieste, 2002.
9. René GREGER, *Austro-Hungarian Warships of World War I*, Ian Allan, London, 1976.
10. Hans-Hugo SOKOL, *Österreich-Ungarns Seekrieg 1914.–18*, Amalthea Verlag, Zürich-Leipzig-Wien, 1933.
11. Richard N. J. WRIGHT, *The Chinese Steam Navy 1862.–1945*, Chatham Publishing, London, 2000.

Sažetak

„Varaždinac na moru“ ili kako je Austro-ugarska mornarica dobila kineski razarač klase „Huszar“

Austrougarska mornarica je „prekobrojnom” razaraču klase „Huszár” dodijelila ime Warasdiner u čast varaždinskih graničarskih pješačkih i konjaničkih pukovnija, a brod je prvotno bio građen za kinesku carsku mornaricu kao Lung Tuan. U doba kad su u službu ulazili veći ratni brodovi tog tipa s pogonom na parne turbine predstavljao je i posljednji razarač carske i kraljevske ratne mornarice (*Kaiserliche und königliche Kriegsmarine*) s pogonom na tada već „zastarjele” stapne parne strojeve, ali je ipak na pokusnoj plovidbi dostigao brzinu veću od 30 čvorova. U skladu s poznatom i slavnom tradicijom varaždinskih vojnika sudjelovao je tijekom Prvog svjetskog rata u nizu ratnih operacija na Jadranskom moru, podupirao operacije drugih brodova i hidroplana, tražio mine, lovio podmornice i pratio konvoje. Oštećen je samo jednom, u sudaru s trgovačkim brodom kojeg je pratio, a potkraj rata se nalazio na remontu u Puli, gdje su ga zaplijenili Talijani i izrezali poslije 1920. Njegova služba bila je tipična za većinu lakih i brzih brodova carske i kraljevske mornarice tijekom rata, koji su svojim djelovanjem obranili obalu od protivničkih iskrcavanja.

Ključne riječi: Warasdiner; varaždinske pogranične pukovnije; razarači; klasa „Huszár”; Prvi svjetski rat; Jadran.

Zusammenfassung

„Ein Warasdiner zur See“ oder Wie kam die Österreichisch-Ungarische Kriegsmarine zu einem Chinesischen zerstörer der „Huszár“- klasse

Österreichisch-ungarische Kriegsmarine gab dem „überzähligen” Zerstörer der *„Huszar”*-Klasse den Namen Warasdiner, um dadurch Warasdiner Infanterie - und Kavallerie-Grenz-Regimenter zu ehren. Das Schiff wurde ursprünglich für die kaiserlich-chinesische Marine als Lung Tuan erbaut. Weil damals schon die ersten grösseren Schiffe dieses Typs mit dem Dampfturbinenantrieb in Dienst gestellt wurden, war Warasdiner der letzte Zerstörer der kaiserlichen und königlichen Kriegsmarine mit dem schon „überholten” Dampfmaschinenantrieb, konnte aber während der Probefahrht die hohe Geschwindigkeit von über 30 Knoten erreichen. Im Einklang mit der berühmten und glorreichen Tradition Warasdiner Soldaten nahm das Schiff während des Ersten Weltkriegs an zahlreichen Unternehmungen an der Adria teil, unterstützte die Operationen anderer Schiffe und Seeflugzeuge, suchte nach Minen, jagte gegnerische Unterseeboote und geleitete eigene Konvois. Der Zerstörer wurde nur einmal beschädigt, im Zusammenstoss mit einem geleiteten Handelsschiff, und lag beim Kriegsende in Pola, wo sie während der Instandhaltung von den Italienern beschlagnahmt und nach 1920 verschrottet wurde. Seine Kriegseinsätze waren typisch für den Grossteil der leichten und schnellen Schiffe der k.u.k. Kriegsmarine im Ersten Weltkrieg, die dadurch auch gegnerische Landungen an der Küste vereitelten.

Schlüsselwörter: Warasdiner; Warasdiner Grenz-Regimenter; Zerstörer; *„Huszár”*-Klasse; Erster Weltkrieg; Adria.

Prilozi

Slika 1. Austro-ugarski razarač Ulan klase „Huszar“, prvotni izgled s kratkim dimnjacima i pomoćnim topovima kalibra 47 mm (zbirka Dr. Lothar Baumgartner)

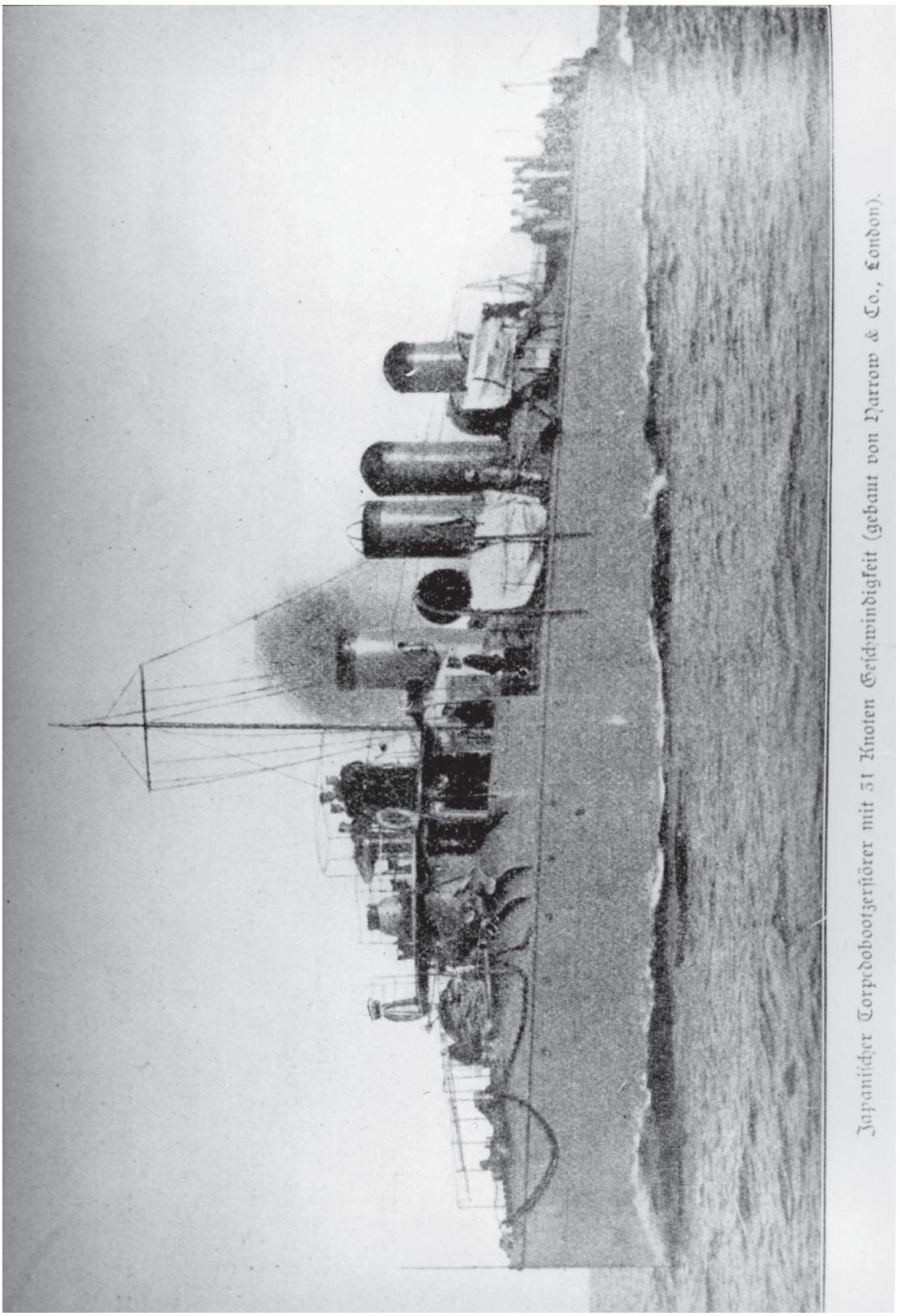

Slika 2. Japanski razarač Ikazuchi je poput „Huszara" sagrađen u brodogradilištu Yarrow u Londonu. Otvoreni zapovjedni most na pramcu broda izložen je djelovanju valova i morske pjene (zbirka Z. Freivogel)

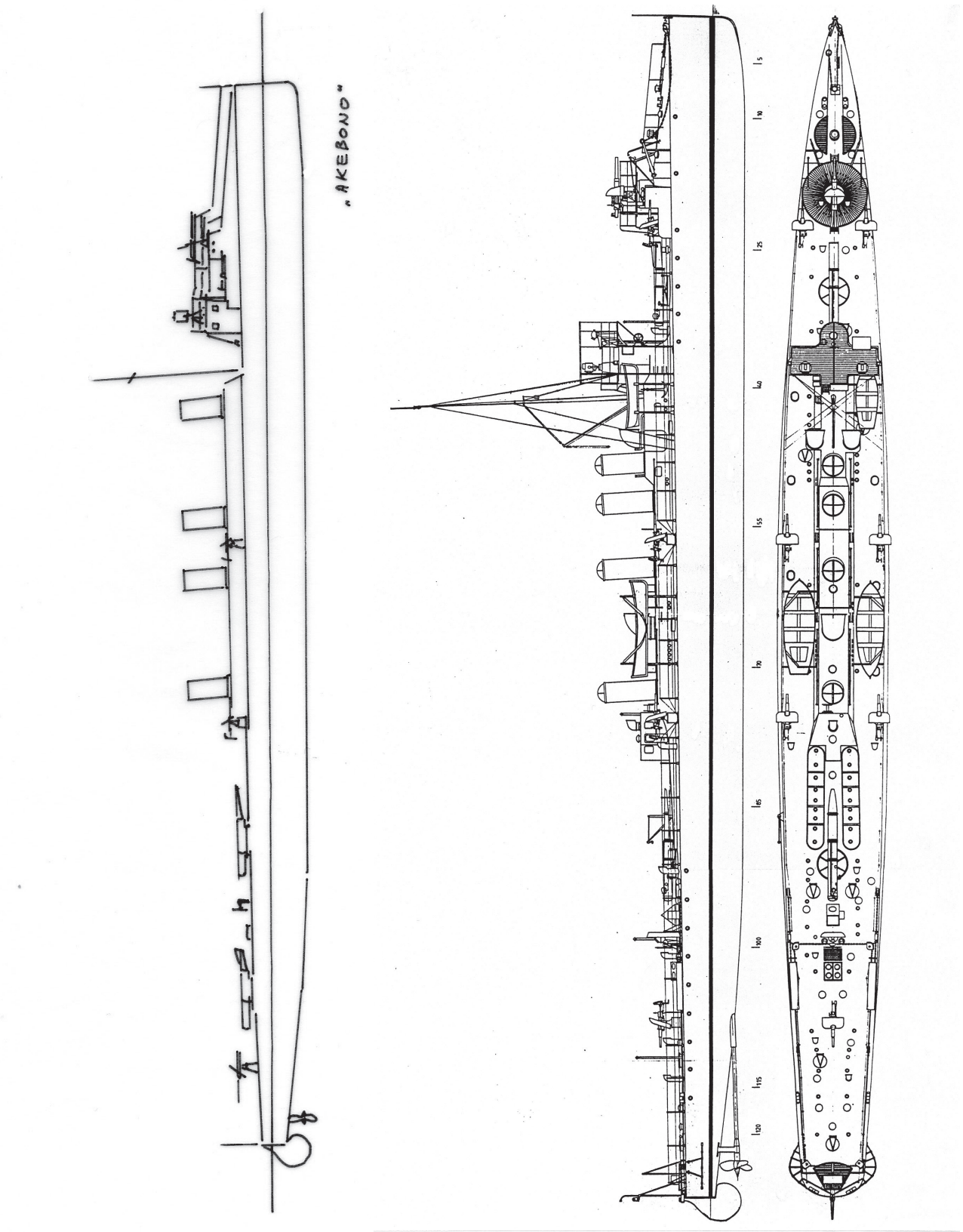

Slika 3. i 4. Usporedne skice izgleda japanskog razarača *Akebono* i austro-ugarskog *Wildfang* klase „Huszar“, gdje se vidi kako su na austro-ugarskom razaraču zapovjedni most i pramčani dimnjak pomaknuti prema krmi kako bi osoblje na mostu bilo manje izloženo moru i valovima, što je dovelo do neobičnog rasporeda dimnjaka (skica *Akebono* = Freivogel, crtež *Wildfang* = Erwin Sieche)

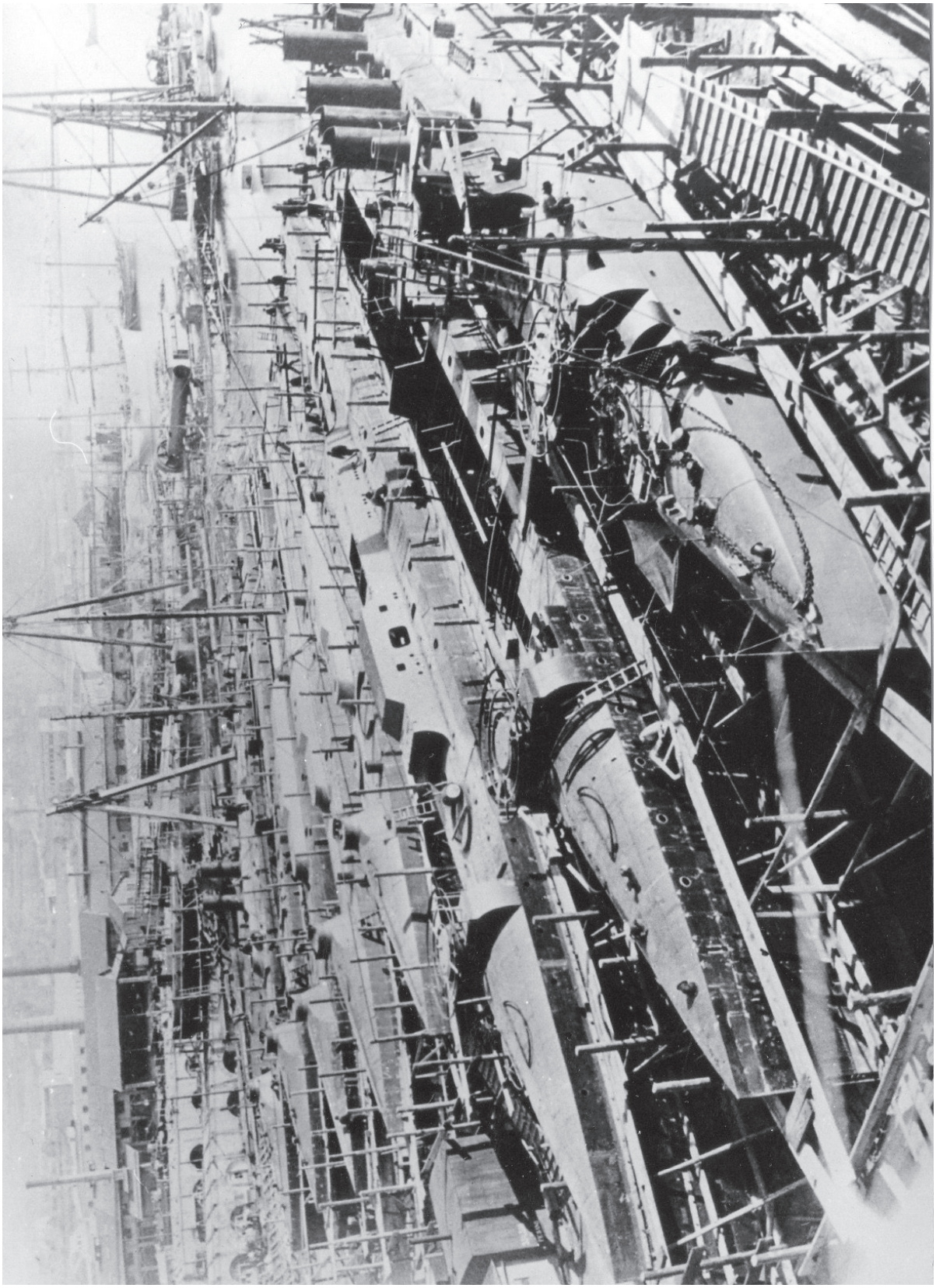

Slika 5. Gradnja serije razarača klase „Huszar“ i torpiljarki klase „Kaiman“ u brodogradilištu STT u Trstu (zbirka Dr. Wladimir Aichelburg)

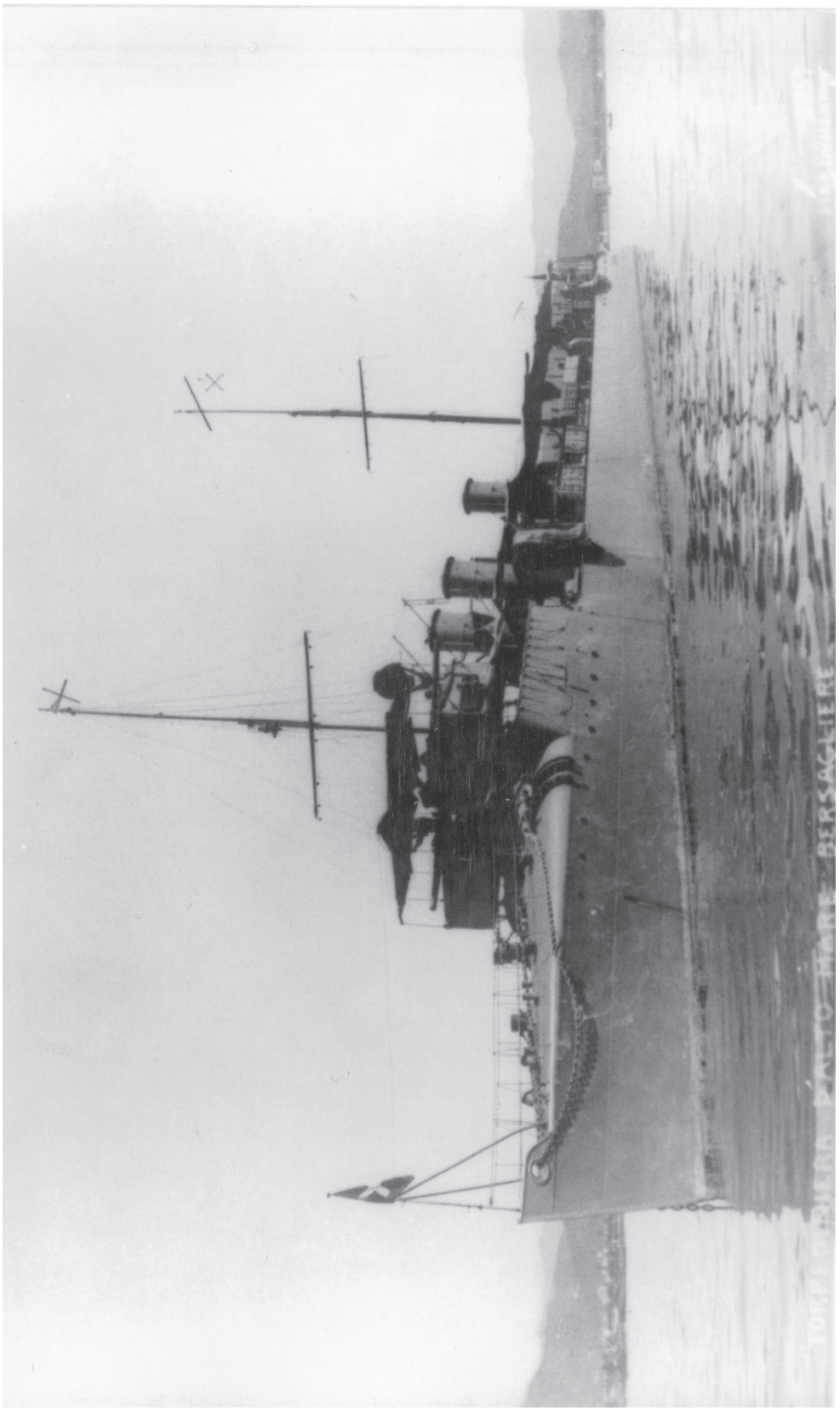

Slika 6. Talijanski razarači („torpiljarke visokog mora“) klase „Soldati“ (vojnici), kojoj je pripadao i Bersagliere, bili su nalik austro-ugarskim „Husarima“ (zbirka Dr. Achille Rastelli)

Slika 7. Razarač „Huszar" (II) poslije „popravka" (nove gradnje) i produljenja dimnjaka. Zbog četvrtog dimnjaka, malo udaljenijeg od ostala tri, brodovi su nazvani „poljskim kuhinjama" (zbirka Dr. Lothar Baumgartner)

Slika 8. Novogradnja *Lung Tuan* – budući *Warasdiner* - na pokusnoj plovidbi 1. lipnja 1912. (zbirka Georg Pawlik)

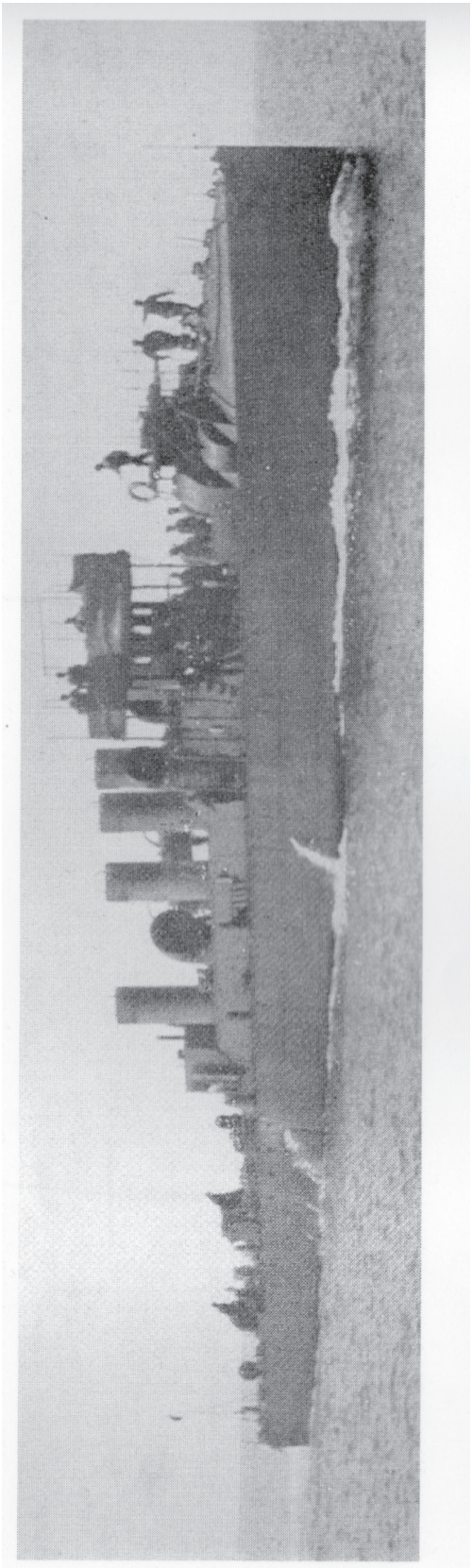

Slika 9. Tek sagrađeni razarač *Lung Tuan* tijekom pokusne plovidbe. Naoružanje još nije postavljeno („Jane's Fighting Ships" via R. N. J. Wright)

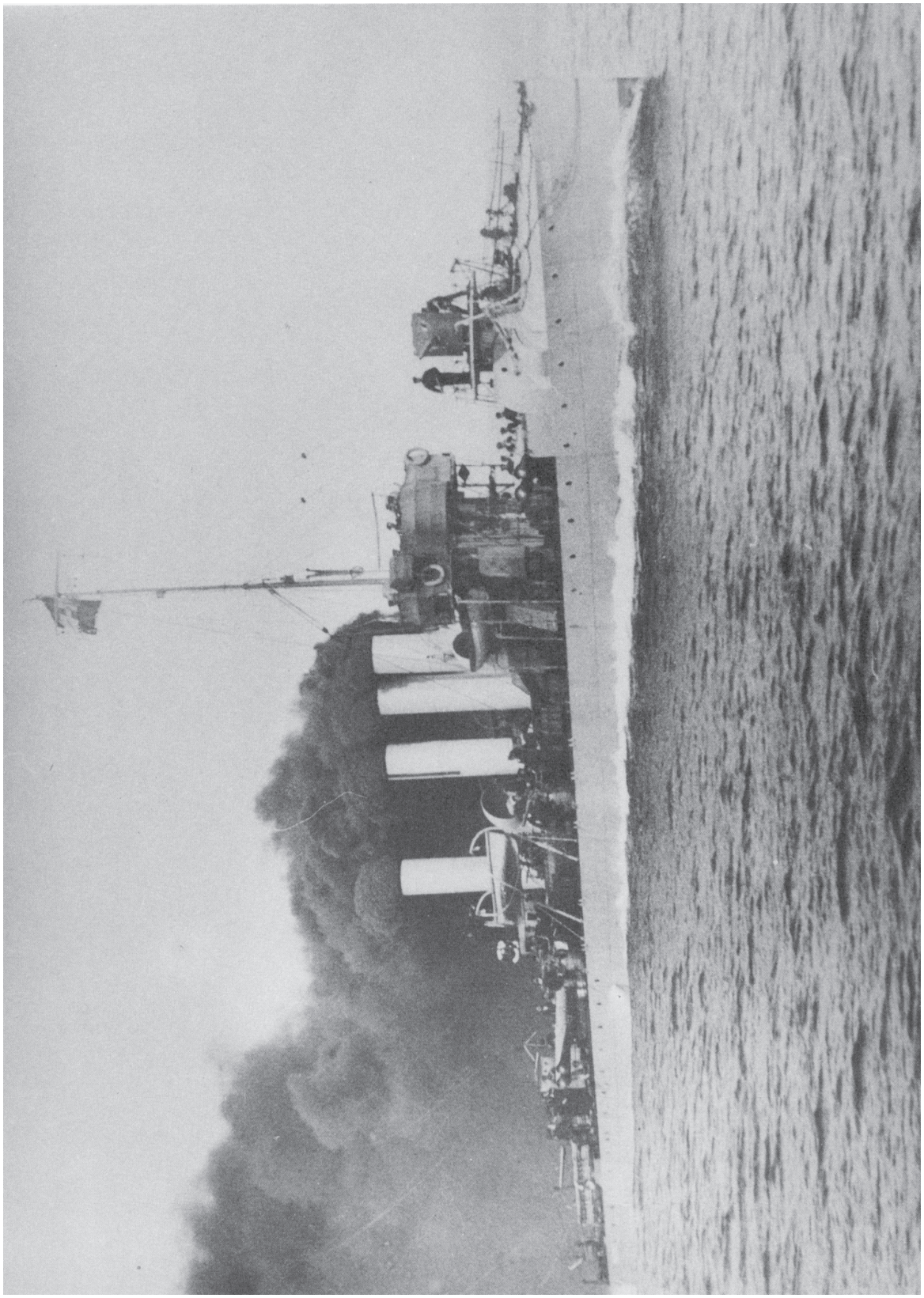

Slika 10. Izgled razarača *Warasdiner,* koji je poslije preinaka i produljenja dimnjaka bio nalik ostalim brodovima klase „Huszar“, ali je imao dvostruke torpedne cijevi (zbirka Georg Pawlik)

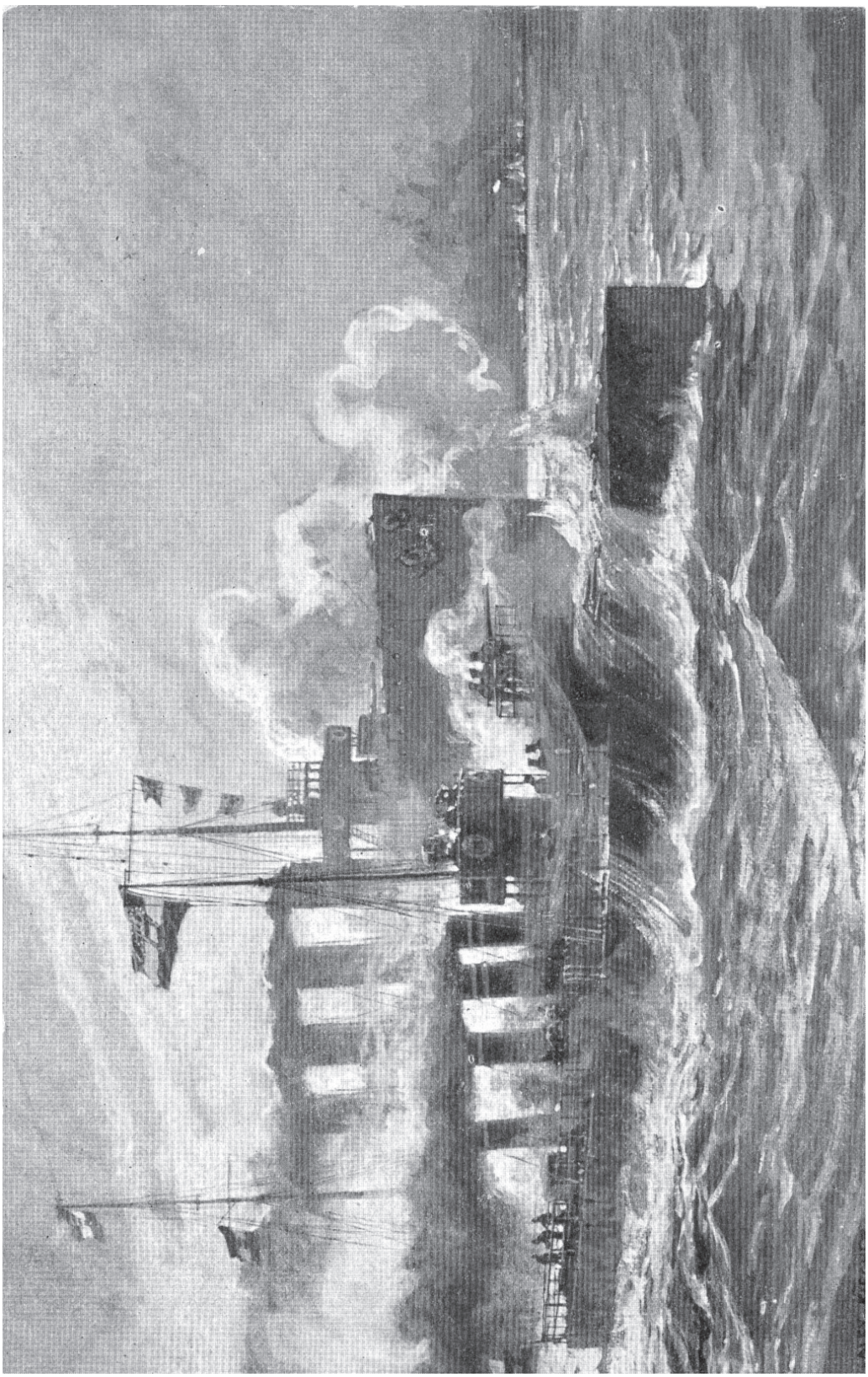

Slika 11. Umjetnički prikaz napada austro-ugarske krstarice *Novara* i jednog razarača klase „Huszar" na albansku luku Shen Gjin, poznatu i kao Medova odnosno Sv. Ivan Medovanski (zbirka Karl Schrott)

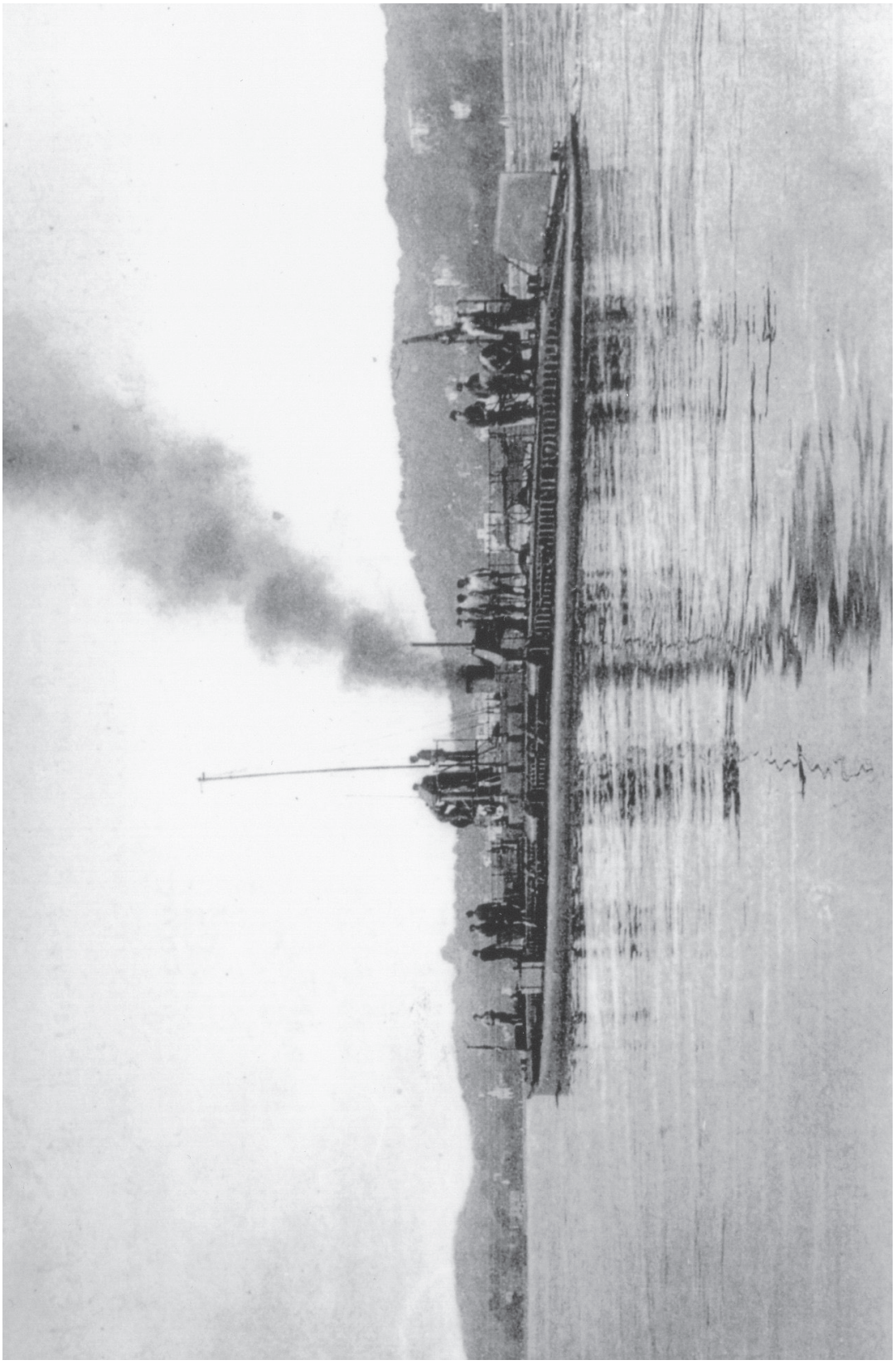

Slika 12. Francuska podmornica *Fresnel* imala je parni pogon (!), a nasukala se pred ušćem rijeke Bojane, gdje ju je zatim topovskom paljbom uništio razarač *Warasdiner* (zbirka Boris Lemachko)

Slika 13. Austro-ugarska krstarica *Aspern* sudjelovala je u nekoliko poduhvata zajedno s razaračem *Warasdiner* (zbirka Dr. Lothar Baumgartner)

Slika 14. Bočno tegljenje razarača *Csepel* u Boku Kotorsku nakon što je od pogotka torpedom izgubio krmu (zbirka Georg Pawlik)

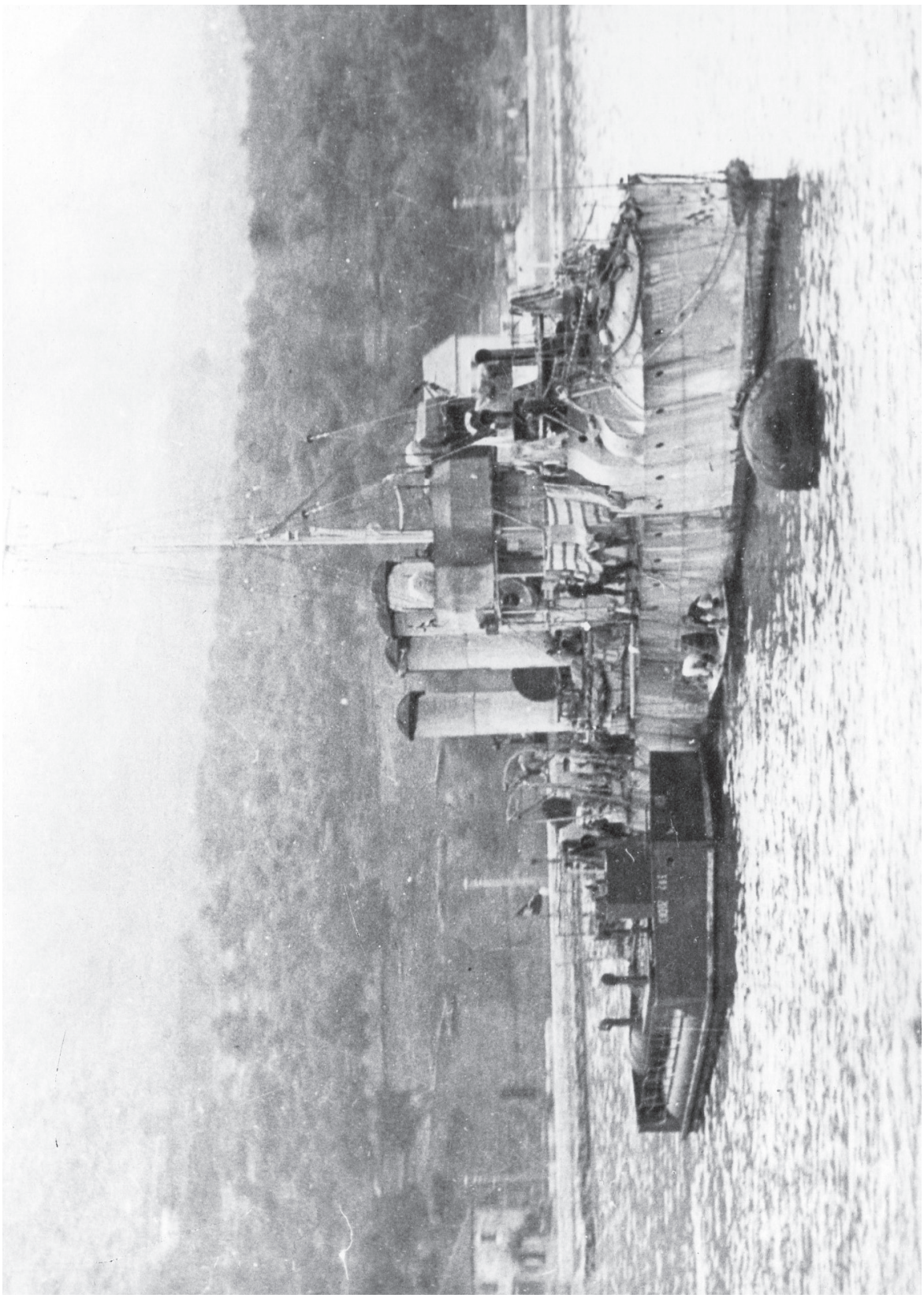

Slika 15. Razarač *Warasdiner* preuzima mine s jednog pontona u Boki kotorskoj. Zanimljiv je „istrošen“ izgled broda, rublje koje se suši i zaštitni pokrovi na dimnjacima (zbirka Karl Schrott)

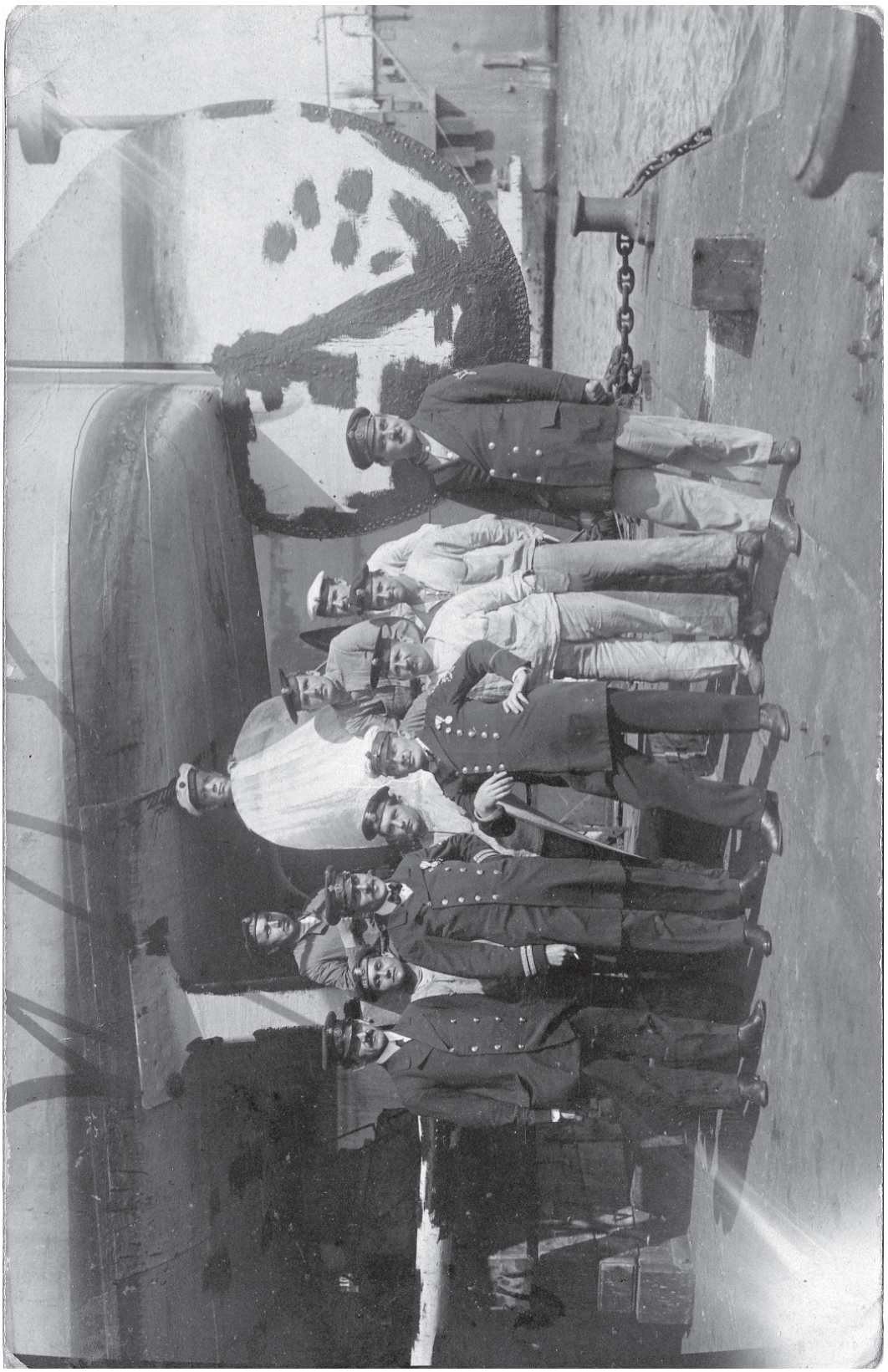

Slika 16. Krma razarača *Warasdiner* u plutajućem doku u Puli. Iza časnika, dočasnika i mornara se vidi obnovljeno kormilo i lijevi brodski propeler (zbirka Karl Schrott)

Matjaž RAVBAR
Vojaški muzej Slovenske vojske
Maribor

UDK 656.071.1Schmidt, R.:94(497.523Varaždin)"1914/1918"
Stručni članak
Professional paper

Roman Schmidt: letalski as iz Varaždina*

Avtor na podlagi arhivskega gradiva poizkuša osvetliti vojaško življenje Romana Schmidta, rojenega Varaždinca. Schmidt se je v času vojne izkazal kot odličen topniški opazovalec, kar ga je potegnilo tudi v letalstvo. Letalsko se je usposabljal v Pulju, ognjeni krst je kot letalski opazovalec doživel na vzhodni fronti nato pa je na piavski fronti „presedlal" na enosedežna lovska letala. Leta 1918 je postal „letalski as" in na njegovem računu je šest potrjenih in ena nepotrjena zračna zmaga. Na žalost je njegovo življenje po razpadu dvojne monarhije zavito v meglo. Prispevek geografsko osvetljuje njegovo delovanje v prvi svetovni vojni.

Avstro–ogrsko letalstvo

Da razumemo zgodbo Romana Schmidta kot letalca, je potrebno sprva nameniti nekaj besed razvoju vojaškega letalstva na splošno in tudi razvoj v Avstro–Ogrski.

Na podlagi izkušenj bojevanja pridobljenih preko celotnega 19. stoletja in uporabi balonov tudi za vojaške operacije, so se vojske po svetu, kmalu po izvedbi prvih poletov z napravami težjimi od zraka, oborožile z njimi. Vojaška letala so bila tako prvič uporabljena v Libiji (1911/12), Teksasu (1911), Maroku (1912) in v vojnah na območju Balkana (1912/13). Če je bil pomen letal v spopadih pred letom 1914 zgolj obroben in predvsem propaganden, je uporaba in pomen s prvo svetovno vojno prešlo v obdobje oprijemljivih rezultatov. Sprva se je razvila opazovalna naloga letalstva, ki je s tem učinkovito prevzelo naloge, ki so jih do takrat opravljale konjeniške enote. Posledično se je razvilo lovsko in bombniško letalstvo. Vse tri vrsti vojaškega letalstva so se sočasno vse bolj razvijale in se z vse bolj dovršenimi tehničnimi rešitvami tudi vse bolj specializirale. Pojavila se je tudi taktična uporaba letal – letenje v skupinah, ponoči itn. Ob koncu prve svetovne vojne je bilo letalstvo in bojevanje v zraku že izredno pomemben dejavnik, kar so se zavedali tudi sodobni vojaški strategi, tako se je letalstvo samo dve desetletji kasneje pokazalo za nenadomestljiv del vojskovanja.

Vojaška letala so v habsburški monarhiji dobila veljavo šele z obiskom cesarja Franca Jožefa, vojnega ministra Alexandra Krobatina in načelnika generalštaba Franca Conrada von Hötzendorfa na letalskem mitingu v Dunajskem Novem mestu leta 1910, kjer so si ogledali zmožnosti novih naprav. V kratkem obdobju je monarhija za letalstvo namenila ogromne količine denarja in v obdobju do začetka prve svetovne vojne je c. in k.

* Urednička napomena: zbog opsežnog sadržaja bilješki, iste se nalaze na kraju teksta.

vojska usposobila devet letalskih stotnij, opremljenih z okoli 55 letali. Povečini so bila to zastarela in kmalu po začetku spopadov tudi neuporabna letala. Edina izjema so v tehnološkem smislu predstavljala mornariška letala Lohner, ki so bila pred svojim časom in nasprotniki so jih v času vojne kopirali in posledično tudi prekosili. Avstro – Ogrska je bila gospodarsko enostavno prešibka, da bi parirala z nasprotnicami in tudi z zaveznico Nemčijo v izdelavi letal. Ravno na severno zaveznico se je dvojna monarhija naslonila, ko je v prvem letu vojne posodabljala svojo letalstvo. Tekom vojne je monarhija že imela izdelano svojo, sicer skromno, letalsko industrijo. Vendar je v času vojne zgolj carska Rusija zgradila manj letal. Obseg proizvodnje ostalih velesil je bil več kot 10 krat večji.

Organizacijsko je bilo avstroogrsko letalstvo v osnovi razdeljeno na kopensko in mornariško. Enote mornariških letal so spadala pod mornarico oziroma njene podrejene enote, ki so bile nastanjene v pristaniščih Boka Kotorska, Pulj, Trst, Šibenik in Drač. „Kopensko" letalstvo pa je bilo podrejeno posameznim armadam in korpusom, te enote pa so bile razporejene po lokacijah v zaledju fronte. V vojni je letalstvo doživelo več reorganizacij in z zadnjo v oktobru 1918 je bil ustanovljena pozicija Šefa letalstva, ki je nakazovala združitev vseh letalstvu sorodnih služb (kopensko, mornariško letalstvo, protizračna obramba, letalske opazovalnice, vremenske postaje, …) v eno vejo vojske. Vojaško letalstvo je v nasprotnih državah krenilo v smer združevanja in v ustanovitev samostojne vojaške veje – letalstva. Zaradi konca vojne ta proces v Avstro – Ogrski ni bil zaključen.

Osnovna avstroogrska letalska enota je bila vseskozi letalska stotnija (Fliegerkompagnie – Flik). Letalske stotnije pa ne moremo enačiti z eskadriljo, ker je bilo v italijanskih in francoskih eskadriljah po 12 letal, medtem je imela stotnija od 8 do 10 letal ter med 100 in 150 mož od tega okoli 10 letalcev (pilotov in opazovalcev). Razlike v organizaciji osnovnih enot v primerjavi z Avstro – Ogrsko, je iskati tudi v manjšem številu proizvedenih letal in v pomanjkanju usposobljenega kadra. V Avstro – Ogrski monarhiji je v celotnem letalstvu delovalo okoli 3.100 letalcev, kar je predstavljalo manj kot 0,1% vseh avstroogrskih vojakov. Za primerjavo absolutnih številk podajam še številke letalcev v Italiji in Franciji, ki sta imeli na voljo 5.370 in 16.830 letalcev. Na splošno velja prepričanje, da letalci na fronti niso živeli dolgo, a za avstroogrsko letalstvo študija na to temo zaenkrat še ni bila izvedena. Številke pa nakazujejo na drugačno sliko, kakor nam jo ponuja površen pogled. Odstotek žrtev med avstroogrskimi letalci se je gibal okoli 30%, vendar je večina podlegla zaradi tehničnih težav aparatov in ne zaradi delovanja nasprotnika. Odstotek žrtev je podoben na italijanski strani.[1]

Za lažje razumevanje zgodbe avstroogrskih letalcev, je potrebno podati in razložiti tudi sistem priznavanja zračnih zmag. Vojskovanje v prvi svetovni vojni je postalo čedalje bolj industrializirano in boj mož na moža je bil vse redkejši in s tem romantiziran. Ko se je tehnika bojevanja v zraku izpopolnila, so javnost in vojaške strukture uspeh letalcev štele predvsem v doseženih zračnih zmagah. Zaradi različnega nivoja razvitosti letalstva so imele udeleženke vojne različne sisteme štetja in priznavanja zračnih zmag. Tako je Avstro – Ogrska vsakemu pilotu ali opazovalcu prisodila zračno zmago v kolikor sta pripomogla k premaganju nasprotnikovega letala. Tako pride iz stališča današnjega preštevanja zmag tudi do nesporazumov, ker se številke premaganih letal in zračnih zmag ne ujemajo. A to je že problem nas raziskovalcev in takratnih letalcev to niti najmanj ni zanimalo.[2]

Za sklenitev uvodnih misli bi rad osvetlil nacionalno strukturo oz. nacionalne težave v Avstro – Ogrski. Uradno so Hrvatje v monarhiji predstavljali okoli 5 % prebivalstva, v vojski je bila ta delež nekoliko nižji, saj je skupina „Srbov in Hrvatov" predstavljala 2,8 %. To številko je postavila pod vprašanje že študija Istvána Deáka, ki je nakazala, da je bil procent Hrvatov (ter tudi drugih narodov) malenkost višji. Med častniki naj bi delež zgolj Hrvatov predstavljal 2,1 % (skupaj s Srbi naj bi predstavljali 3,7 %). Delež je bil med vojaki večji in je skupaj s Srbi predstavljal kar 9 %.[3] Glede nacionalne strukture posameznikov v avstroogrskih letalskih enotah žal še ni bilo izdelane študije in po vsej verjetnosti te študije zaradi problemov ugotavljanja nacionalne pripadnosti je tudi v kratkem ni za pričakovati. Že preje omenjena Deákova študija je nakazala probleme ugotavljanja nacionalnosti posameznikov, saj nam skopi podatki kot so ime in priimek, znanje jezika, naslov bivališča ali kraj rojstva še ne določata nacionalnosti. Ker so vedno obstajale izjeme, tudi dejanja med in po vojni še ne določata nacionalnosti. Poleg tega so se vojaki zaradi službenih obveznosti pogosto selili in lokalne skupnosti niso jemali za domovino, za le-to so imeli skupno monarhijo.[4] Glede na povedano, ta prispevek na žalost in v nasprotju s pričakovanji, ne bo odgovoril na vprašanje katere nacionalnosti je bil Roman Schmidt. V vsej navedeni literaturi Romana Schmidta označujejo ali za Hrvata ali za Avstrijca (Nemca), zanimivo da ga nihče ne šteje za Bukovinca.

Uvod v življenje Romana Schmidta

Eden izmed preje omenjenih 3.100 letalcev je bil tudi Varaždinec Roman Schmidt. Njegov priimek se v različni literaturi ter tudi v arhivskem gradivu pojavlja tudi v obliki Šmidt. Zaradi že zgoraj omenjenih nacionalnih razmer znotraj skupne c. in k. vojske, dejstva da njegova usoda po letu 1918 ni natančneje znana ter da je v vsej relevantni literaturi omenjen kot Schmidt, bom uporabljal obliko Schmidt. Vendar to še ne pomeni, da oblika Šmidt ni pravilna.

Roman Schmidt je po koncu vojne širši javnosti ostal nepoznan vse do leta 1986, ko je izšla O'Connorjeva knjiga o avstroogrskih letalskih asih.[5] Po izdaji knjige se je zanimanje za avstroogrsko letalstvo in pilote izjemno povečalo.[6] Romanovo življenje po letu 1918 in vse do smrti leta 1959, je žal zavito v meglo. Tako se prispevek zaradi pomanjkanja gradiva, namerava osredotočiti na nekatere segmente njegovega letenja za črno – žolto monarhijo. Prispevek tudi geografsko osvetli Romanovo življenje, kajti do sedaj so se kraji zgolj prepisovali in ni bilo natančno določenih lokacij. Zaradi skoraj sto let sprememb meja in političnega zemljevida na območju (vzhodne in srednje) Evrope, so se imena krajev tudi spremenila. Zato so za lažje lociranje imena krajev podana tudi v današnji obliki. Pričujoči tekst temelji predvsem na arhivskem gradivu Vojnega arhiva na Dunaju in Državnega arhiva v Varaždinu.[7]

Družina Schmidt

Romanov oče Rudolf Schmidt je deloval kot ravnatelj pomožnega finančnega urada, izhajal je iz nemške rodbine iz mesta Črnovice v Bukovini (nem: Czernowitz; rom: Cernăuți, danes Černivci v Ukrajini). Za krajši čas je deloval tudi kot stražmojster *(Wachtmeister)* pri varaždinskem 5. ulanskem polku. Med službovanjem v Varaždinu se je poročil z Olgo, ki je izhajala iz znane varaždinske družine Srkulj. Njena družina je, kakor bomo vide-

li, igralo pomembno vlogo v Romanovem življenju. V zakonu sta se rodila Roman in Anton.[8] Družina je kljub drugačni podobi, ki nam jo daje literatura, že pred letom 1899 živela v Bukovini in sicer v Črnovicah na Seminargasse 1a (rom. Vasile Guina, sov. in ukr. Khotinskikh Komsomoltsiv).[9] Kakor bomo spoznali v prispevku, se je odraščanje v Bukovini odražalo tudi v Romanovi osebni mapi iz vojnih let. A se zaenkrat osredotočimo na njegovo družino in njegovega očeta.

Rudolf je 5. septembra 1911 umrl v 49. letu starosti medtem, ko je bil na dopustu na Dunaju. Verjetno je bil Rudolf na obisku pri sinu, kjer naj bi Roman hodil v šolo, a to zaenkrat ni potrjeno.

Olga Schmidt se je po smrti očitno preselila v drugo domovanje, saj je v letu 1914 živela v Črnovicah na Dr. Wolangasse 34 (rom: Wolan, Petru Rareş, ukr: Bokovinskaja).[10] Pred rusko vojsko in zasedbo Črnovic se je Olga ponovno selila, tokrat v domači Varaždin, saj je v letu 1918 prebivala na Gajevi ulici 18 (Ulica Ljudevita Gaja).[11] Družina po mamini strani je po letu 1918 živela v Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Zagotovo je tudi, da Roman ni deloval v kraljevo jugoslovanskem letalstvu, saj bi tako usposobljenega letalca zagotovo lahko uporabili v jugoslovanskem letalstvu – a tega ni zaznati.[12] Zanimiv podatek se najde za leto 1936, ko je Josip Srkulj svojima nečakoma Romanu in Antonu zapustil del vinograda na Dugem Vrhu. Postavlja se vprašanje zakaj je Josip vinograd podaril obema bratoma in zakaj le del (preostali del je prodal Eduardu Štigliću). Podaritev dela vinograda naj bi bila tudi dokaz, da naj bi Roman leta 1936 živel v Varaždinu/Jugoslaviji. Kajti Josip Srkulj je umrl 1951 in nenavadno bi bilo, da bi vinograd podaril nekomu, ki ga ne bi obdeloval.[13] Na tem mestu postavljam teorijo, ki jo bo potrebno še preveriti. Zaradi navedbe iz decembra 1918, ko je za svojo domovino izbral Bukovino,[14] gre verjeti da je sprva nameraval ostati v Črnovicah. Lahko je tudi odšel v Bukovino, a v nepredvidljivem obdobju po vojni, so Črnovice leta 1919 pripadle Romuniji. Njegova odločitev kje živeti po 1918 je bolj ali manj skrivnost. Indici pa nakazujejo, da se je ustalil v Kleingasse 24 na Dunaju.[15] Po tem seznamu je bil Roman trgovec z živino za kar se je v mladosti tudi šolal. Torej če nadaljujem teorijo, trgoval je z živino na relaciji Varaždin – Dunaj. Tako bi lahko dosti časa preživel v obeh krajih ter tako tudi obdeloval vinograd pri Varaždinu. Kljub temu pa ta teorija še vedno pušča ogromno vprašanj. Tudi dejstvo, da je v januarju 1919 dobil diplomo Avstrijskega aero kluba, še ne prejudicira za katero državo se je odločil. Vprašanja ostajajo tudi o njegovem življenju v obdobju druge svetovne vojne.[16] Roman je po podatkih literature umrl 5. aprila 1959 na Dunaju.[17]

Roman Schmidt topniški opazovalec

V hrvaški literaturi se pojavljajo nenatančni podatki o Romanovem šolanju na vojni šoli na Dunaju. Arhivski podatki navajajo, da se je šolal na realki in da je končal trgovsko akademijo ter še dva semestra Tehnične Univerze. Slednje je indic, da ga je tehnika zanimala, kar mu je kasneje pomagalo pri vojnem delovanju v topništvu in letalstvu.[18] Kraj šolanja naj bi bil Dunaj, kjer sta živela njegova krstna botra.[19] Vse te selitve, od kraja rojstva, očetovega službovanja in Romanovega šolanja (Varaždin, Črnovice in Dunaj) so ga označila kot „Tornisterkind" – nahrbtniški otrok, ki je bil uveljavljen vzdevek otroka, ki se je zaradi očetove državne ali vojaške službe pogosto selil.

Roman je šolanje prekinil leta 1913, ker je odšel na služenje vojaškega roka. O'Connor sicer nakazuje, da je bil Roman v vojsko vpoklican.[20] A dokumenti govorijo, da je vstopil

v vojsko kot enoletni prostovoljec (Einjährig Freiwilige).[21] Potemtakem ni bil vpoklican, saj je bil institut namenjen, kakor že ime nakazuje, prostovoljnemu pristopu predvsem civilno šolanega srednjega sloja.[22] Razlogi za njegov odhod v vojsko so lahko večplastni od finančnih težav, ki so nastale po smrti očeta, do zanimanja za tehniko. Manj verjeten je razlog o nadaljevanju očetovega poklica, saj je oče le za kratek čas, pred mnogimi leti, deloval v vojski.

Kot enoletni prostovoljec je bil dodeljen 36. topniškemu polku (Feldkanonen regiment No. 36), ki je imel sedež v Sibiu (madž: Nagyszeben, nem: Hermannstadt). Podatke o njegovem služenju nisem uspel pridobiti, zato natančnega vpogleda v njegovo služenje nimamo. Domnevno je do začetka vojne prilezel do čina rezervnega praporščaka (Fähnrich in der Reserve).

V vojno je bil v svojem polku vpleten že od izbruha vojne. Od 4. avgusta 1914 do 1. marca 1915 je kot izvidnik in poveljnik voda deloval na ruski fronti.[23] Njegova naloga je bila usmerjanje ognja iz različnih opazovalnih točk. Nevarnost na izpostavljenih pozicijah je imela posledice tudi na Romanovo zdravje, saj je domnevno staknil tifus in bil med 1. marcem in 16. julijem 1915 na bolniškem zdravljenju. Roman se je kratek čas zdravil tudi v 1. bolnišnici v Varaždinu.[24] Ko je ozdravel se je vrnil na položaj v svojem polku in vse do 7. septembra 1915 je opravljal naloge topniškega opazovalca. S septembrom je bil povišan v rezervnega poročnika (Leutnant in der Reserve). Do 27. aprila 1916 je deloval kot polkovni telegrafski častnik. Nato pa se je javil v letalstvo. Roman se je kljub izkušnjam moral sprva usposobiti v letalskem tečaju za opazovalce v Pulju in kasneje tudi pri 26. in 7. letalski stotniji, Flik 26 in 7 (Fliegerkompagnie No. 26 in No. 7). Postopoma je Roman postajal vse bolj vpet v letalsko bojevanje. 1. novembra je bil Romanu podeljen tudi čin aktivnega nadporočnika (Oberleutnant). Kot kažejo napredovanja, se je na fronti izjemno izkazal in za svojo bojevanje tudi prejel bronasto in srebrno medaljo za hrabrost (bronzene, silberne Signum laudis).[25]

Preden pa se posvetim letalskemu bojevanju, preverimo kaj razkriva njegova osebna mapa. Podatki so zanimivi in vsekakor niso v skladu s splošno sliko, ki nam jo podaja literatura. Torej mapa podaja mesto rojstva, ki je Varaždin, a kot domovino ima zapisano mesto Črnovice in Bukovino.[26] Nadalje nam osebna mapa posreduje tudi njegovo znanje nemškega in hrvaškega jezika. Vendar je pri znanju hrvaškega jezika tudi zapisano, da je bilo dovolj dobro za vojaško službo („kroatisch zum dienstgebrauch genugend").[27] Ta zapis nam poraja še nadaljnja vprašanja. Ali je ta zapis narejen na njegovo pobudo ali je podan na podlagi uradnega preverjanja oziroma testa? Katerikoli odgovor pa nam tudi postavlja še dodatna vprašanja. Ali je bilo njegovo znanje hrvaščine obširnejše od zgolj „za vojaško službo". Če na to vprašanje ne bom mogel odgovoriti, se nam ob tem podatku pojavi dejstvo. Hrvaščino se je Roman zagotovo naučil z mamo Olgo, kar ni bilo lahko, kljub temu, da je kot otrok živel slabih 1000 km stran od Varaždina. Z mamo sta zagotovo imela tesen stik in razmerje, saj je v času vojne predstavljala tudi prvo žensko v Romanovem življenju. V svoji osebni mapi jo je navedel kot kontaktno osebo. Očitno se do konca vojne ni poročil in o ostalih ženskah ali celo ljubicah lahko le špekuliram.

V osebni mapi je njegovo tehnično znanje opisano kot „dobro". Bolj zanimiv pa je opis njegovega karakterja. Bil naj bi zelo ambiciozen, mirnega in resnega karakterja, odličen v vseh nalogah, izredno spreten in dosleden delavec, specialno izurjen kot radio opazovalec in izreden fotograf.[28]

Roman Schmidt letalec

Kakor sem omenil, se je Roman v drugi polovici leta 1916 usposabljal tudi v letalskem opazovanju in usmerjanju topniškega ognja. Roman je v letalstvo prešel na svojo pobudo oziroma se je javil za usposabljanje. Tako je deloval pri Flik 26, ki je bil nastanjen pri Kudlatowki (danes: Kudlativka). Med 28. novembra 1916 in 14. januarjem 1917 je opravil tri lete z nalogo radio opazovanja in navajanja ognja. Sicer Romanovih pilotov ni poimensko navedenih, a je nalogo z letali Lloyd C. II 42.20, Lloyd C. III 43.82 in Hansa Brandenburg C. I 64.34 uspešno opravil. V vseh primerih je letel nad Stanislavom (danes: Ivano Frankivsk) in Ternopilom.[29] Torej območje njegovega delovanja je bilo kakih 100 km oddaljenih od domačih Črnovic. Ni znano kako je Roman sprejel rusko zavzetje domačega mesta v letih 1914/15, prav tako je neznano ali je bil zaradi tega tudi bolj odločen in motiviran borec.

Po končanem tečaju je bil vrnjen v topniški polk, tokrat kot prvi častnik pri 1. bateriji. Pri polku je od 6. marca 1917 opravljal nalogo častnika za zveze med topništvom in letalstvom. Kljub že več mesečnemu delu in usposabljanju v zvezi z letalstvom je bil Roman šele s 15. majem 1917 uradno pridan letalskim silam oziroma 13. letalski stotniji (Flik 13).[30]

Še preden pa je bil uradno pridan letalskim enotam, pa je Roman že vknjižil prvo zračno zmago. 13. aprila 1917 je Roman deloval v okviru 7. letalske stotnije. Tega dne sta dve letali Hansa Brandenburg C. I 67.03 in 67.04 leteli nad Stanislavom oziroma Bohorodzany (danes: Bohorodčany).[31] V prvem sta z nalogo radio opazovanja letela pilot narednik (Feldwebel) Paul Hablitschek in opazovalec nadporočnik Roman Schmidt. V drugem pa z nalogo varovanja prvega letala pilot četovodja (Zugführer) Alexander Klefacz in opazovalec poročnik (Leutnant) Heinrich Szeliga. Ob opravljanju nalog so štiri ruska letala (Nieuport 21 in Morane Sauliner H) napadla varovalno letalo.[32] Po hudem boju, ki so ga lahko opazovali vojaki na obeh straneh jarkov, je bilo avstroogrsko letalo večkrat zadeto in opazovalec Szeliga je bil hudo ranjen. Kljub zadetkom je posadka prisilila eno izmed ruskih letal k umiku in se nato zaradi zadetkov na lastnem letalu umaknila in pristala na letališču pri kraju Dolina (danes: Dolyna). Ko se je posadka Klefacz/Szeliga umaknila, so preostala tri ruska letala napadla drugo avstroogrsko letalo. Eno izmed letal Nieuport, ki ga je domnevno pilotiral Makienok je bilo v boju prisiljeno pristati. Nato je posadko Hablitschek/Schmidt od zadaj napadlo naslednje rusko letalo. V streljanju je bil pilot Hablitschek hudo ranjen v desno stegno. Njuno letalo je bilo tudi sedemkrat zadeto, tudi v rezervoar za gorivo. Tako sta se odločila za umik iz boja in za pristanek na svoji strani fronte, pri postojanki 14. balonske čete pri kraju Lesiowka (danes: Lesivka). Ob grobem pristanku je posadka utrpela še dodatne poškodbe. Pilot Hablitschek je nato v maju umrl v bolnišnici zaradi zastrupitve krvi. Tako sta ta dan obe strani dosegli po dve zračni zmagi. Roman Schmidt pa je zahvaljujoč svoji prvi zračni zmagi pridobil križ za vojaške zasluge 3. razreda z zaslugami in meči (Militärverdienstkreuz 3. Klasse mit Dekorationen und Schwertern).

Kljub temu, da je Roman že sodeloval pri štirih bojnih poletih in dosegel tudi že zračno zmago, je bil šele 15. maja 1917 uradno dodeljen letalskim enotam v 13. letalsko stotnijo, ki je spadala pod 7. armado. Enota je bila nastanjena v Wierzbolowcah (danes: Verbylivci pri mestu Rogatin). V juliju in avgustu je opravil devet bojnih poletov z letali Hansa Brandenburg C. I in Oeffag C. II in nalogami radio ter foto izvidovanja. Zaradi

spodletele ruske Kerensky ofenzive in avstroogrskega protinapada pa se je morala enota konec julija premakniti. Roman se je po zraku premaknil bližje svojim Črnovicam oziroma na okoli 40 km severnejše letališče Pilatkowce (danes: Pylatkivci).[33]

S 1. septembrom 1917 je Roman prejel letalski znak (Luftfahrer – Abzeichen), znak so na predlog poveljnika Uzelca začeli dodeljevati vsemu personalu z junijem 1917.[34] Še isti mesec je Roman bojno poletel kar desetkrat, tudi po dvakrat na dan. 7. septembra je popoldan poletel z letalom Hansa Brandenburg C. I 64.42 in posadka je ob eno uro trajajočem letu imela tehnične težave, saj so se med letom poškodovale žice, vendar sta s pilotom brez večjih težav opravila nalogo in varno pristala. Naslednji dan pa je Roman poletel z desetnikom (Korporal) Wilhelmom Oppeltom z nalogo radio opazovanja pri Marianowki (danes: Mar`yanivka). Letela sta z letalom Oeffag C. II 52.58. Opazovalno letalo so napadla tri ruska Nieuport letala. V kratkem boju je eno od ruskih letal goreče padlo na nikogaršnjo zemljo. Zračno zmago je potrdilo poveljstvo 55. pehotne divizije.[35] 19. in 21. septembra je bil Roman zopet vpleten v zračne spopade, vendar podrobnosti niso znane. Zagotovo pa ni prišlo do sestrelitve katerega od udeleženih letal.[36]

Schmidt je 4. oktobra poletel s četovodjo (Zugsführer) Adolfom Wiltschem v letalu Lloyd C. V 46.01. Naloga je bila foto izvidovanje nad kraji Skala-Podil`s`ka, Mar`yanivka in Berežanka. Kakor je posadka kasneje poročala, sta bila napadena s strani treh Sopwith letal. Vodilno letalo je bilo na sredini, ostala dva pa sta letela desno in levo zadaj. Vodilno letalo ju je napadlo od zadaj nekoliko iz višine. V krajši izmenjavi ognja je Roman s fosforjevimi naboji zadel vodilno letalo in iz njega se je pokadilo in strmoglavo je padlo proti tlom za ruskimi položaji. Ostali dve letali pa sta opustili lov. Sestrelitev ruskega letala je bila za Romana že tretja zračna zmaga.[37] Zaradi tipa letala, ki je bilo nezanesljivo, je bila ta zmaga še vrednejša. Pilot in opazovalec sta za sestrelitev dobila medalji: pilot Wiltsch srebrno medaljo za hrabrost 1. razreda (Silberne Tapferkeitsmedaille 1. Klasse) in opazovalec Schmidt red železnega križca 3. razreda z vojaškim okrasjem in meči (Orden der Eisernen Krone 3. Klasse mit Kriegsdekoration und Schwertern).[38]

Zaradi oktobrske revolucije so se boji na ruski fronti umirili in Roman je v novembru še dvakrat poletel. 21. novembra je imel ob poletu z letalom Hansa Brandenburg C. I 269.29 nesrečo ob pristanku. V decembru pa sploh ni letel.[39] 10. januarja je bil Roman premeščen k 26. letalski stotniji (Flik 26), ki je delovala na letališču Zastavna, okoli 20 km severno od Črnovic. A to je bila še vedno ruska fronta in ni bilo bojev, tako tudi Roman ni bojno letel. V marcu 1918 se je Roman javil za lovsko pilotsko šolo 6. armade in kmalu je v Avianu opravil 120 letov z dvojnim vodenjem in 37 letov na enojnem vodenju. Po končanju šolanja je bil Roman premeščen na mesto namestnika poveljnika (Chefpilot) v 30. lovsko letalsko stotnijo (Flik 30J). Enota je bila nastanjena na letališču San Pietro in Campo v bližini Belluna, torej na piavski fronti in bila je dodeljena 6. armadi.

V O'Connorjevi knjigi je sicer navedeno, da je Roman v času službovanja pri 30. lovski stotniji prejel znak vojnega pilota (Feldpiloten – Abzeichen). Znak so za eno leto prejeli letalci, ki so v prejšnjem letu opravili 10 letov nad sovražnim ozemljem v trajanju 2 ur. V primerih da so se bojno izkazali ali pa bili ranjeni, pa so znak dobili tudi v trajno last. Glede na pogoje si je Roman znak tudi zaslužil. Vendar, do sedaj objavljeni seznam dobitnikov znaka na žalost nima navedenega Romanovega imena. Zakaj, ni natančno jasno.[40]

V juniju 1918 je Roman začel leteti v novi enoti. V mesecu, ko je potekala avstroogrska ofenziva je kot opazovalec opravil kar 24 bojnih poletov. Od skupno 146 poletov v 30. lovski stotniji to predstavlja dobrih 16%.[41] Roman je pilotiral letalo Phönix D. I 228.47

in 228.49 v povprečnem trajanju 66 minut in dolgih 146 km, v rajonu nad kraji Montello, Vittorio in gorama Tomba (868 m) in Spinoncia (1301 m) v beneškem predalpskem gorovju med rekama Brenta in Piava.[42] V omenjenih letih je imel nalogo obrambnih, zaščitnih in lovskih poletov. Varoval je letala 2. in 53. letalske stotnije (Flik 2D in 53D). Med poleti je kar sedemkrat prišel v kontakt z nasprotnikovimi letali, tudi po štirimi naenkrat. 8. junija se je vpletel v boj celo s šestimi letali Sopwith ter je kasneje še isti dan v drugem poletu odgnal nasprotno letalo, ki je imelo nalogo radio opazovanja.[43]

V juliju 1918 je Roman opravil 18 bojnih letov z letalom Phönix D. I 128.12 in 328.32. Povprečen polet je trajal dobrih 63 minut v dolžini 143 km. Letel pa je povečini nad goro Tombo, kjer je kar šestkrat naletel na sovražnikova letala, tudi po sedem na enkrat. Ta mesec je postal letalski as, saj je dosegel 4. in 5. zračno zmago.[44] Od 101 poletov, ki so jih opravili pri 30. lovski stotniji, so Romanovi predstavljajo slabih 18%. Enota je v tem mesecu dosegla tri zračne zmage, dve od teh je dosegel Roman, kar so bile tudi edine zračne zmage za enoto na sploh.[45]

12. julija je Roman okoli 9. ure zjutraj letel z letalom 128.12. V „verigi" je v rajonu gore Tomba varoval letala 53. letalske stotnije. Nad italijanskimi položaji je prišlo do spopada s sedmimi italijanskimi letali. Roman je uspel sestreliti S.A.M.L. opazovalno letalo, kar je potrdilo več avstroogrskih enot. V istem poletu je Romanovemu kolegu, desetniku (Korporal) Francu Strasserju v letalu Phönix D. I 328.27, uspelo sestreliti lovsko letalo Sopwith.

Roman je svojo peto zmago dosegel 23. julija 1918. Okoli 9.30 ure dopoldan je zopet letel z letalom 128.12. Tokrat je imel nalogo obrambnega leta na ruti Belluno – Tomba – Vittorio. Nad mestom Godega di San Urbano (danes: Godega di Sant`urbano) je naletel na nasprotnikovo izvidniško letalo Bristol F2b s serijsko številko C.4762 iz britanske 139. eskadrilje (Squadron). Roman je britansko letalo sestrelil, a je pilot uspel s poškodbami pristati na avstroogrski strani fronte. Britanski opazovalec podporočnik (Second Lieutnant) W. C. Watkins je že med letom padel ven iz letala nad krajem San Rocco, ameriški pilot poročnik (Lieutnant) V. D. Fernald pa je podlegel ranam ob pristanku letala. Trupli obeh letalcev sta bili pokopani z vsemi vojaškimi častmi na pokopališču v Godegu, podatke o njiju pa so posredovali preko mednarodnega Rdečega križa.[46]

Konec julija je poveljnik XV. korpusa podmaršal (Feldmarschalleutnant) Karl Geřabek za omenjeni dve sestrelitvi poimensko pohvalil Romana Schmidta in mu izrekel korpusno priznanje.[47]

Roman je avgusta 1918 opravil zgolj štiri polete v povprečju trajajočih dobrih 73 minut in v razdalji 160 km. Letel je z letalom Phönix D. I 128.12 in Phönix D. IIa 422.32. V vseh teh poletih je imel nalogo varovalnega leta za letala 2. letalske stotnije. 6. avgusta je bil udeležen v zračnem boju z dvema letaloma Sopwith, ki naj bi ju oba odgnal.[48]

Roman se je v letu 1917 izkazal kot izvrsten opazovalec, v letu 1918 pa še kot izvrsten pilot. Kot potrditev njegove izvrstne službe je dobil bolj dogovorno službo, saj je s 15. septembrom 1918 prevzel poveljevanje nad 74. lovsko stotnijo (Flik 74J), ki je bila nastanjena na letališču San Fior di Sopra. Roman je poveljeval še šestim pilotom in v septembru so opravili v 22 letnih dneh kar 67 poletov v katerih so imeli 4 zračne boje. V sodelovanju z 42. in 56. lovskima stotnijama (Flik 42J in 56J) so izvajali tudi skupne polete, kjer se je vzdignilo kar 17 letal.[49]

V oktobru 1918 so avstroogrski letalci na piavski fronti leteli vse manj in manj. Razlogi so bili pomanjkanje letal, surovin ter tudi slabše vreme. 24. oktobra, na obletnico preboja pri Kobaridu, je antantna vojska izvedla ofenzivo, katero so letalci njegove stotnije poizkušali ustaviti. Romanova enota se je okrepila na 10 pilotov. 27. oktobra se je vreme zjasnilo in letalci obeh strani so se pognali v zrak. Tisti dan so avstroogrski letalci dosegli kar devet zračnih zmag (izgubili pa tudi kar nekaj letal). Okoli poldneva je skupina italijanskih bombnikov Caproni napadla kraj Vittorio. Ob vračanju pa so bombnike napadli piloti 74. in 56. lovske stotnije in dva izmed njih tudi sestrelili. Roman Schmidt je z Aviatik Berg D. I serije 138 (natančna številka ni znana) nad hribovjem med kraji Belluno in Vittorio sestrelil italijanski bombnik. Po enih podatkih naj bi šlo za verzijo Ca.3 serijske številke Ca.4071, po drugih pa verzije Ca.5 serijske številke Ca.11669. Podatki pa so vsaj enotni glede posadke, ki so jo sestavljali: pilota ameriška poročnika (Lieutnant) Dewitt F. Coleman ml. in James L. Bahl ml. ter italijanski opazovalec poročnik (Tenente) Vicenzo Cutello in narednik strelec (Sergente mitragliere) Tarcisio Cantarutti. Preminula posadka je pripadala 6. bombniški eskadrilji (6a Squadriglia da Bombardamento), ki je spadala XI. bombniški grupi na letališču v Padovi.[50] Po podatkih Alessandra Tandure, ki je v okolici Vittoria deloval kot italijanski vohun, naj bi italijanske bombnike napadlo pet letal. Dve avstroogrski letali pa naj bi bili v hudem boju tudi sestreljeni. Italijanski bombnik, ki ga je sestrelil Roman, je strmoglavil v goro Visentin (1763 m) nad krajem Revine. Ravno Tandura je skupaj z revinskim duhovnikom poiskal trupla letalcev in jih v naslednjih dneh pokopal v kraju Revine.[51] To je bila Romanova šesta zračna zmaga in hkrati zadnja potrjena njegove enote. Sicer pa je popoldan Roman poletel še enkrat in med tem poletom naj bi sestrelil še eno letalo. Te podatke nam podaja zgolj literatura in Romanova zračna zmaga je ostala nepotrjena. Domnevno gre za Caproni Ca.11503, ki je padel nad krajem San Pietro di Feletto Rua.[52] Zaradi razpada fronte in nato tudi konca vojne, so avstroogrski arhivski dokumenti za popoldanske dogodke nemi in težko je preveriti domnevno sedmo Romanovo zračno zmago.

Od 28. oktobra se dokumenti za 74. lovsko stotnijo ne pojavljajo več. Začel se je umik enote proti notranjosti monarhije. Natančno ni znano kako in po kaki poti, vendar kaotične razmere ob razpadu monarhije so pustile zgolj splošne podatke. Večino opreme in vojakov so zajele prodirajoče zavezniške enote. Kar nekaj letal in ostale opreme pa je letalcem uspelo rešiti in odpeljati v osrčje monarhije v Celovec, Ajdovščino in Ljubljano. Prav ta letala, oprema in letalci so novembra 1918 tvorili jedro novo nastajajočih letalskih sil Države SHS, nemške Avstrije in ostalih držav naslednic razpadle monarhije. Žal pa o Romanovih dejanjih v prelomnem obdobju ni veliko znanega. Gotovo je kot poveljnik enote vodil umik moštva. Tako naj bi bila stotnija (Flik 74J) razpuščena v kraju San Fior di Sopra, torej na domačem letališču. Letala in tehniko je po vsej verjetnosti zajela italijanska vojska, kako pa je bilo z moštvom pa ni znano. Po vsej verjetnosti je moštvo pot iz San Fior di Sopra nadaljevalo z drugimi prevoznimi sredstvi. Na tem mestu je še veliko odprtih vprašanj npr.: kako in na kakšen način je vodil umik svoje enote? Po kateri poti se je premikal? Za dejanja v obdobju po vojni pa je bilo že nekaj napisanega v zgornjih vrsticah.[53]

Epilog

Če vzamemo klasično lestvico avstroogrskih zračnih zmag, je Roman Schmidt s šestimi zračnimi zmagami med okoli 400 letalci, ki se jim pripisuje zračno zmago, na visokem 33. mestu. Skupaj z nepotrjeno pa bi bil še višje na 26. mestu. Zanimivo je, da po končani vojni kot izkušen letalec ni ostal v letalstvu, tudi npr.: v civilnem.[54] Po koncu vojne mu je Avstrijski Aero Klub, 27. januarja 1919, podelil pilotski certifikat s številko 2666.[55] Kakor sem zapisal, ta podelitev še ne determinira njegove odločitve za katerokoli državo.

Roman je kot opazovalec in pilot letel na različnih tipih letal. Ni natančno znano koliko je imel bojnega naleta, a do konca avgusta 1918, ko je še deloval pri 30. lovski stotniji (Flik 30J), je imel 78 bojnih poletov, zagotovo pa je letel še do konca oktobra 1918, vendar skupno število poletov ni znano:

- kot opazovalec je letel na Lloyd C. II 42.20; Lloyd C. III (WKF) 43.82; Lloyd C. V (Fourniertype) 46.01 in 46.24; Oeffag C. II 52.58; Hansa Brandenburg C. I (Ufag) 64.34, 64.42, 67.03, 68.12, 69.34 in 269.29 ter Lloyd C. V (WKF) 82.20.
- kot pilot je letel na lovskih Phönix D. I 128.12, 228.47, 228.49 in 328.32; Phönix D. IIa 422.32 ter Aviatik Berg D. I (138.??).[56]

K temu impresivnemu seznamu je potrebno dodati tudi dejstvo, da je Roman svojih šest priznanih zračnih zmag dosegel na petih različnih tipih letal. Kar še dodaja vrednost njegovega letenja je tudi podatek, da so bile na treh tipih zračne zmage redke.[57]

V hrvaški literaturi se je ustvaril vtis Romana kot alpskega asa, vendar je iz natančnosti potrebno podati nekatere geografske značilnosti pokrajine nad katero je Roman letel. Roman Schmidt je sprva letel kot opazovalec na vzhodni fronti, nad Bukovino, Galicijo, kjer prevladuje valovita in hribovita pokrajina z širokimi dolinami in vrhovi na višini med 250 in 500 m nadmorske višine.

V letu 1918 pa je kot pilot letel nad beneškim predalpskem gorovjem oziroma belunskem predalpskem hribovju (Prealpi Bellunesi), kjer vrhovi segajo tudi nad 1700 m. To območje je stik ravninskega in alpskega sveta, kjer se teren v kratkem dvigne iz 200 m na okoli 1700 m. Torej ravno nad tem raznolikim območjem je pilot Roman dosegel svoje 4., 5. in 6. zračno zmago ter s tem pridobil status letalskega asa. In na podlagi lokacije njegovega letenja v letu 1918, ga je Eleršek v svojem članku označil za „alpskega asa".

Viri in literatura

Viri

1. Državni arhiv v Varaždinu (DAVŽ), Matica rođenih župe Sv. Nikole 1891.–1901.
2. Österreichische Staatsarchiv/Kriegsarchiv, fond Luftfahrtruppe, Personalakten (ÖStA/KA, LFT, PA), škatla 44.

Internetni viri

1. http://sl.wikipedia.org/wiki/Roman_Schmidt (6. 4. 2013.).
2. http://en.wikipedia.org/wiki/Roman_Schmidt (6. 4. 2013.).
3. http://hu.wikipedia.org/wiki/Roman_Schmidt (6. 4. 2013.).

4. http://www.theaerodrome.com/aces/austrhun/schmidt3.php (6. 4. 2013.).
5. http://www.theaerodrome.com/forum/other-wwi-aviation/21088-american-aviation-italy.html (11. 4. 2013.).
6. http://aces.safarikovi.org/victories/austria_hungary-ww1.pdf (6. 4. 2013.).
7. http://bukowina.info/Empf.html (31. 3. 2013).
8. http://www.czernowitz.ehpes.com/new/hauster/xCzernowitz.html (31. 3. 2013.).
9. http://www.digital.wienbibliothek.at/nav/classification/2609 (2. 4. 2013.).
10. http://library.foi.hr/nv/default.aspx?C=40&G=40 (6. 4. 2013.).
11. http://www.historynet.com/world-war-i-american-caproni-pilots-in-italy. htm (11. 4. 2013.).
12. http://www.hrvatski-vojnik.hr/hrvatski-vojnik/2842010/podlistak.asp (6. 4. 2013.).
13. http://en.valka.cz/viewtopic.php/title/Schmidt-Roman/t/85463/language/de (31. 8. 2013.).
14. http://www.czernowitz.de/pdf/Strassenverzeichnis%20von%20Czer nowitz. pdf (1. 9. 2013.).
15. http://www.czernowitz.ehpes.com/new/hauster/1914Cztotal.xls (1. 9. 2013.).
16. http://www.czernowitz.ehpes.com/new/hauster/1909Cz.xls. (1. 9. 2013.).
17. http://czernowitz.ehpes.com/new/hauster/Cz1914Total.html (1. 9. 2013.).
18. http://www.friedhoefewien.at/eportal/ (1. 9. 2013.).
19. http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/3felmeres.htm (6. 4. 2013.).
20. http://www.worldwar1.com/dbc/caprca5.htm (6. 5. 2013.).
21. http://www.aereimilitari.org/Storia/IGM/Caproni_2.htm (13. 5. 2013.).
22. http://www.lloydfini049nk/httpbois/et/toiles.over/blog.comarticle/lloyd/c/v/40313666.html.jpg (12. 9. 2013.).

Literatura

1. Tomislav ARALICA, Robert ČOPEC, Marko JERAS, Zdenko KINJEROVAC in Tomislav HARAMINĆIĆ, *Sto godina ratnog zrakoplovstva u Hrvatskoj,* Hrvatska povijest, Zagreb, 2012.
2. Lorenzo CADEDDU, „Uno o due Caproni?", *Circolo Vittoriese di Ricerche Storiche, Quaderno 1982.–2002.,* Vittorio Veneto, 2003.
3. Lorenzo CADEDDU, „Due Caproni", *Circolo Vittoriese di Ricerche Storiche, Quaderno 08,* Vittorio Veneto, 2008.
4. Cap. Riccardo CAVIGIOLI, *L'Aviazione Austro-Ungarica sulla Fronte Italiana 1915.–1918.,* Castiglioni & Archenti, Milano, 1934; 1993.
5. Christofer CHANT, *Austro-Hungarian Aces of World War 1,* osprey Publishing, Oxford, 2002.
6. István DEÁK, *Beyond Nationalism : A Social & Political History of the Habsburg Officer Corps 1848 : 1918,* Oxford University Press, Oxford, 1992.

7. Reinhard Karl Boromäus DESOYE, „Die k.u.k. Luftfahrtruppe : Die Entstehung, der Aufbau und die Organisation der österreichisch – ungarischen Heeresluftwaffe 1912 – 1918" (Universität Wien, 1999).
8. Bojan B. DIMITRIJEVIĆ, Milan MICEVSKI in Predrag MILADINOVIĆ, *Kraljevsko vazduhoplovstvo : vojno vazduhoplovstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918.–1944, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2012.*
9. Leonard ELERŠEK, *Homo volans : ratni hrvatski avijatičari 1554.–1927,* Ministarstvo obrane, Oružane snage RH, Hrvatsko ratno zrakoplovstvo i protuzračna obrana, Zadar, 2009.
10. Leonard ELERŠEK, „Roman Šmidt : As alpskog bojišta", *Hrvatski vojnik,* 19. 3. 2010.
11. Leonard ELERŠEK, „Piloti s elitnim statusom: I. dio", *Hrvatski vojnik,* 5. 3. 2010.
12. Norman FRANKS, Russel GUEST in Gregory ALEGI, *Above the war fronts: A complete records of the British two-seater bomber pilot and observer aces, the British two-seater fighter observer aces, and the Belgian, Italian, Austro-Hungarian and Russian fighter aces 1914 - 1918,* Grub Street, London, 1997.
13. Peter M. GROSZ, George HADDOW in Peter SCHIEMER, *Austro – Hungarian Army Aircraft of World War One,* Flying Machines Press, Mountain View, 1986; 2002.
14. Erwin HAUKE, Walter SCHROEDER in Bernhard TÖTSCHNIGER, *Die Flugzeuge der k.u.k. Luftfahrtruppe und Seeflieger 1914.– 1918.,* H. Weishaupt Verlag, Graz, 1998.
15. Reinhard KEIMEL, *Österreichs Luftfahrzeuge : Geschichte der Luftfahrt von den Anfängen bis Ende 1918,* H. Weishaupt Verlag, Graz, 1981.
16. Alexis MEHTIDIS, *Italian and Austro – Hungarian Military Aviation On the Italian Front In World War One,* Tiger Lily Books, Takoma Park, 2008.
17. Karl MEINDL, *Die Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen : Italienische Front 1915.–1918.,* 8. zv., 2. del, samozaložba, Wien, 2007.
18. Karl MEINDL, *Die Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen : Russische Front 1916.– 1917.,* 2. del, ÖFH, Wien, 2002.
19. John Howard Jr. MORROW, *The Great War in the Air : Military Aviation from 1909 to 1921,* Smithsonian Institution Press, Washington, 1993.
20. Josip NOVAK, „Orao iz Varaždina – nepobjeđeni heroj zraka", *Regionalni tjednik,* 27. 11. 2007.
21. Martin O'CONNOR, *Air Aces of the Austro Hungarian Empire 1914.–1918.,* Champlin Fighter Museum Press, Mesa, 1986.
22. Matjaž RAVBAR, „Avstro-Ogrsko letalstvo na soški fronti 1915.–1917. : Cesarska in kraljeva letališka infrastruktura v zaledju soške fronte", (Univerza v Ljubljani, 2011).
23. Walter SCHROEDER, „Die Geschichte der Fliegerkompagnie 74J", *ÖFH Nachrichten,* 2/2005.
24. Walter SCHROEDER in Bernhard TÖTSCHINGER, *Luftsiege der Flik 74 : 1914.– 1918.,* ÖFH Sonderheft 21, Wien, 1996.

25. Jörg STEINER, *Das Feldpiloten – Abzeichen,* Militärhistorische Themenreihe, 4. zvezek, Wien, 1992.
26. Jörg STEINER, *Das Luftfahrer – Abzeichen,* Militärhistorische Themenreihe , 8. zvezek, Wien, 1993.
27. Rok STERGAR, *Vojski prijazen in zaželen garnizon : ljubljanski častniki med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno,* Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, 1999.
28. Branko SVOBODA, *Stare vinogradske kurije i klijenti II. : Zapisi o starim gorične kurijama i klijentima na Varaždinbregu,* Kulturno-prosvjetno društvo Hrvatskih zagoraca, Zagreb, 1967.
29. Bernhard TÖTSCHINGER, „Britische Kampfflieger über Italien 1917/18", *ÖFH Nachrichten,* 3/1994.
30. Jan ZAHÁLKA, Petr Aharon TESAŘ in Sigmund TYRLIK, *Phönix D. I – D. III,* JaPo, Hradec Králové, 2002.
31. Fran ZWITTER, Jaroslav ŠIDAK in Vaso BOGDANOV, *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji,* Slovenska matica v Ljubljani, Ljubljana, 1962.

Sažetak

Roman Schmidt: letalski as iz Varaždina

Roman Schmidt je za raziskovalce letalstva v prvi svetovni vojni izjemno zanimiva oseba, saj se o njegovem življenju po letu 1918 ve le malo. Tudi ta članek na žalost ne bo prinesel novosti za obdobje po letu 1918. A do sedaj tudi Romanovo vojaško delovanje v letih 1914 in 1918 še ni bilo tako natančno raziskano in predstavljeno.

Članek sprva predstavi letalstvo kot način bojevanja in na hitro skicira tudi razvoj v avstroogrski monarhiji. Nato pa članek preide na nacionalno vprašanje, ki je bilo tudi usodno za razpad monarhije in raziskovalce Romanovega življenja predvsem zanima. Roman se je rodil v nacionalno mešani družini, očetu Rudolfu bukovinskem Nemcu iz Črnovic in mami Olgi Hrvatici iz Varaždina. Ravno zaradi mešanega zakona si ga danes „lastijo" tako Avstrijci kakor Hrvatje. Članek se ravno zaradi tega poigra s številkami o nacionalni strukturi monarhije in njene vojske. A ker je bil Roman iz vojaške družine se zagotovo ni nacionalno opredeljeval (vsaj v javnosti). Tudi percepcija nacionalnosti je bila nekoliko drugačna kakor danes. Kakor dokazujejo posamezni zgodovinski primeri tudi odločitev po letu 1918 v kateri državi so posamezniki živeli, še ne pomeni in determinira nacionalne pripadnosti. Tako je zgolj špekulacija kake nacionalnosti je bil Roman. Romanova družina po mamini strani je seveda ostala v Varaždinu in delovala v novi „jugoslovanski" kraljevini. Roman naj bi po letu 1918 živel na Dunaju in tudi v Varaždinu in ukvarjal naj bi se s trgovino. Tako naj bi pogosto živel med obema mestoma. A te navedbe še niso dokončno potrjene. Tako naj bi Roman umrl v letu 1959 na Dunaju, a se podatek navaja zgolj po literaturi.

Članek se nato na podlagi arhivskega gradiva usmeri v Romanovo vojaško kariero. Roman je bil že od leta 1913 neprestano v vojni in je do razpada monarhije od čina eno-

letnega prostovoljca prišel do čina nadporočnika. Tako je Roman predstavljal, kakor je zapisal zgodovinar Martin O`Connor, hrbtenico avstroogrske vojske. Roman se je šolal na dunajski Tehnični univerzi in ravno to tehnično znanje je uporabil tudi v vojaškem poklicu, saj je sprva še pred vojno služboval v 36. topniškem polku. Ob izbruhu vojne je v polku deloval kot izvidnik in poveljnik voda. V topniškem izvidovanju se je izjemno izkazal ter prišel do povišanj. Vse skozi je deloval na vzhodni fronti. Njegovo specialno znanje pa je prišlo prav tudi pri novem orožju – letalstvu. Sprva je deloval v letalstvu kot častnik opazovalec. Tako je le nadgradil svoje znanje, saj je po novem iz višine opazoval nasprotnikovo ozemlje in s tem lažje usmerjal topniški ogenj. V članku je natančneje predstavljeno predvsem njegovo delovanje v letalskih stotnijah (Flik) 26, 13, 30J, 74J. Prav tako so podani podatki o njegovih letalskih sposobnostih, oz. kako so njegovi nadrejeni videli njegovo osebnost in sposobnost. Ravno ti podatki se razlikujejo od do sedaj v literaturi objavljenih.

Roman je letalsko opazovalno usposabljanje opravil v Pulju. Po usposabljanju pa je bil ponovno poslan na vzhodno fronto. Ob prvi zračni zmagi je bilo letalo v katerem je letel sestreljeno, pilot je še varno pristal a kasneje umrl v bolnišnici. Roman si je prve tri zračne zmage prislužil kot opazovalec, ki je s strojnico branil svoje letalo in tudi „odganjal" ruska letala. Za uspehe je napredoval v činu in dobil kar nekaj visokih odlikovanj.

Konec leta 1917 so se boji na vzhodni fronti umirili, a je Roman skupaj z enoto še nekaj časa služboval na tem delu Evrope. Nemirni Romanov duh pa mu ni dal miru in marca 1918 se je prijavil za pilotsko šolo. Šolanje na lovskih letalih je opravil v Avianu, kjer je danes NATO letalska baza. Po šolanju pa je bil postavljen na mesto namestnika poveljnika v lovski letalski stotniji (Flik) 30J. Tako je na piavski fronti letel na lovskih letalih in imel nalogo varovanja zračnega prostora, varovanja opazovalnih letal ob izvajanju njihovih nalog in v napadanju nasprotnikovih opazovalnih letal na območju okoli Belluna in Vittoria. V obdobju do oktobra 1918 je deloval še v lovski letalski stotniji (Flik) 74J, kjer je deloval celo kot poveljnik. Zgolj za zanimivost: v isti enoti je deloval tudi letalski as slovenske krvi – Karl Benko. Skupaj je kot lovski pilot dosegel tri potrjene zračne zmage. A ob zadnji antantni ofenzivi, 27. oktobra 1918, ko je Roman dopoldne dosegel šesto zračno zmago, naj bi poletel še enkrat popoldan in dosegel še eno zmago. Tisti dan je italijansko letalstvo izgubilo dva bombnika in nepotrjeno naj bi Roman sestrelil še eno. Žal avtor ne more zagotovo potrditi sedme zračne zmage.

Kljub neznani ali nedeterminirani zgodbi po letu 1918, predstavlja Roman hrbtenico avstroogrskih častnikov, ki so se borili v celotnem obdobju vojne 1914 – 1918 in je med pomembnejšimi letalci razpadle monarhije.

Ključne besede: Roman Schmidt; letalstvo; as; Varaždin.

Sažetak

Roman Schmidt: zrakoplovni as iz Varaždina

Roman Schmidt je za istraživače zrakoplovstva u I. svjetskom ratu izuzetno zanimljiva osoba, a o njegovom životu nakon 1918. malo se zna. Ni ovaj članak neće donijeti novosti za razdoblje poslije 1918. godine, ali Schmidtovo ratno djelovanje između 1914. i 1918. do sada još nije bilo ovako detaljno istraženo i predstavljeno.

Članak na početku govori o zrakoplovstvu kao načinu ratovanja i ukratko skicira njegov razvoj u Austro – ugarskoj monarhiji. Zatim se u članku govori o nacionalnom pitanju, koje je također bilo presudno za raspad Monarhije, ali je važno i za istraživače Romanovog života. Roman Schmidt rodio se u nacionalno miješanoj obitelji - otac Rudolf bio je bukovinski Nijemac iz Črnovica, a mama Olga Hrvatica iz Varaždina. Upravo zbog miješanog braka danas ga „prisvajaju" Austrijanci i Hrvati. U članku se zbog toga pojavljuju brojke o nacionalnoj strukturi Monarhije i njene vojske. A kako je Roman bio iz vojne obitelji, sigurno se nije nacionalno opredjeljivao (barem ne u javnosti). I sama percepcija nacionalnosti bila je tada drukčija nego danas. Kako dokazuju tadašnji primjeri, odluka nakon 1918. u kojoj državi živjeti, ne znači i ne određuje nacionalnu pripadnost. Tako su nastala nagađanja koje je nacionalnosti bio Roman. Njegova obitelj s majčine strane je, naravno, ostala u Varaždinu, i djelovala u novoj „Jugoslavenskoj" kraljevini. Roman je poslije 1918. živio u Beču i u Varaždinu i bavio se trgovinom. Tako bi često živio između ta dva grada. A ti navodi još nisu dokraja istraženi. Umro je 1959. u Beču, a taj se podatak nalazi samo u literaturi.

Članak nakon toga govori o Romanovoj vojnoj karijeri na temelju arhivskih podataka. Roman je od 1913. neprestano bio u vojsci i do raspada Monarhije od čina jednogodišnjeg dobrovoljca došao do čina natporučnika. Tako je Roman predstavljao, kako je zapisao povjesničar, Martin O`Connor, kralježnicu Austro – ugarske vojske. Jer borio se u cijelom razdoblju rata od 1914. do 1918. te je među najvažnijim letačima raspale monarhije.

Školovao se na bečkom Tehničkom fakultetu čije je znanje primjenjivao i u vojnom pozivu. Pred I. svjetski rat služio je u 36. topničkom puku. Nakon izbijanja rata, u puku je djelovao kao izvidnik i zapovjednik voda. U topničkom izviđanju se iznimno dokazao i došao do promaknuća. Cijelo vrijeme je djelovao na istočnoj fronti. Njegovo posebno znanje se iskazalo pri novom oružju – (ratnom) zrakoplovstvu. Ispočetka je u zrakoplovstvu djelovao kao časnik za opažanje ili izvidnik. Tako je nadogradio svoje znanje, pa je s visina promatrao neprijateljske položaje i tako lakše usmjeravao topničku paljbu. U članku je detaljno prikazano njegov djelovanje u zrakoplovnim satnijama (Flik) 26, 13, 30J, 74J. Tako su predstavljeni podaci o njegovim letačkim sposobnostima ili kako su njegovi nadređeni vidjeli njegovu osobnost i sposobnost. Upravo se ti podaci razlikuju od do sada objavljenih u literaturi.

Roman je letačko usavršavanje obavio u Puli. Nakon toga je bio ponovno poslan na istočni front. Kod prve zračne pobjede, njegova letjelica je bila izrešetana, ali je sigurno sletjela, no pilot je kasnije umro u bolnici. Roman je zapravo prve tri zračne pobjede ostvario kao posmatrač koji je sa strojnicom branio svoju letjelicu i „tjerao" one ruske. Za uspjehe je napredovao u činu i dobio nekoliko visokih odlikovanja.

Krajem 1917. su se ratna djelovanja na istočnoj fronti smanjila, ali je Roman sa svojom jedinicom još neko vrijeme djelovao u tom djelu Europe. Njegov nemirni duh mu nije dao mira, pa se u ožujku 1918. prijavio za pilotsku školu. Školovanje na lovačkim zrakoplovima obavio je u Avianu, gdje je danas zrakoplovna baza NATO-a. Nakon školovanja bio je postavljen na mjesto zamjenika zapovjednika u lovačkoj letačkoj satniji (Flik) 30J. Tako je na piavskoj fronti letio na lovačkim avionima i imao zadatak štititi zračni prostor, osiguravati izvidničke avione nakon izvršenja zadaća te napadati neprijateljske izvidničke zrakoplove na području oko Belluna i Vittoria. U razdoblju od listopada 1918. djelovao je u lovačkoj letačkoj satniji (Flik) 74J, kao zapovjednik. Samo za zanimljivost: u istoj jedinici je također djelovao i letački as slovenačke krvi - Karl Benko. Kao lovački pilot postigao je tri potvrđene zračne pobjede. U zadnjoj antantinoj ofenzivi 27. listopada 1918., kada je Roman do podneva dosegnuo šestu zračnu pobjedu, navodno je poletjeti još jednom poslije podne i ostvariti još jednu pobjedu. Toga dana je talijansko zrakoplovstvo izgubilo dva bombardera i nepotvrđeno je da je Roman srušio još jedan zrakoplov. Na žalost autor ne može sa sigurnošću potvrditi sedmu zračnu pobjedu.

Doprinos zemljepisno približava Romanov život, jer su se mjesta do sada samo kopirala i nikada nije bilo točno određenih lokacija. U skoro 100 godina granice, politička karta i nazivi mjesta na području srednje i istočne Evrope su se mjenjala. Tako su za lakše lociranje napisani nazivi i u današnjoj varianti.

Ključne riječi: Roman Schmidt; zrakoplovstvo; as; Varaždin.

Prilozi

Slika 1. Zemljevid s kraji, ki so povezani z Romanom Schmidtom. Rojstno mesto – Varaždin; Črnovice kraj šolanja – Dunaj; sedež 36. topniškega polka – Sibiu; kraj letalsko izvidniškega usposabljanja – Pulj; kraj pilotskega šolanja – Aviano; letala predstavljajo letališča njegovih enot; točke pa kraje šest oz. sedem zračnih zmag. Vir: https://maps.google.si/maps?hl=sl&tab=wl, (zemljevid)

Slika 2. Roman Schmidt, na fotografiji so opazna odlikovanja: križ za vojaške zasluge 3. razreda z zaslugami in meči, ki ga je prejel za prvo zračno zmago aprila 1917 in bronasta ter srebrna medalja za hrabrost. Vir: M. O'CONNOR, *Air Aces of the Austro – Hungarian Empire 1914.–1918.,* 164. (foto1_Oconnor_164)

Slika 3. Roman Schmidt pred letalom Phönix D. I, v obdobju, ko je deloval kot namestnik poveljnika pri 30. letalski stotniji. Vir: J. ZAHÁLKA, P.A. TESAŘ in S. TYRLIK, *Phönix D. I – D. III,* 39. (foto2_JaPo_39)

Slika 4. 30. letalska stotnija pri San Pietro in Campo, julij 1918. Vir: J. ZAHÁLKA, P.A. TESAŘ in S. TYRLIK, *Phönix D. I – D. III,* 39. (foto3_JaPo_39_2)

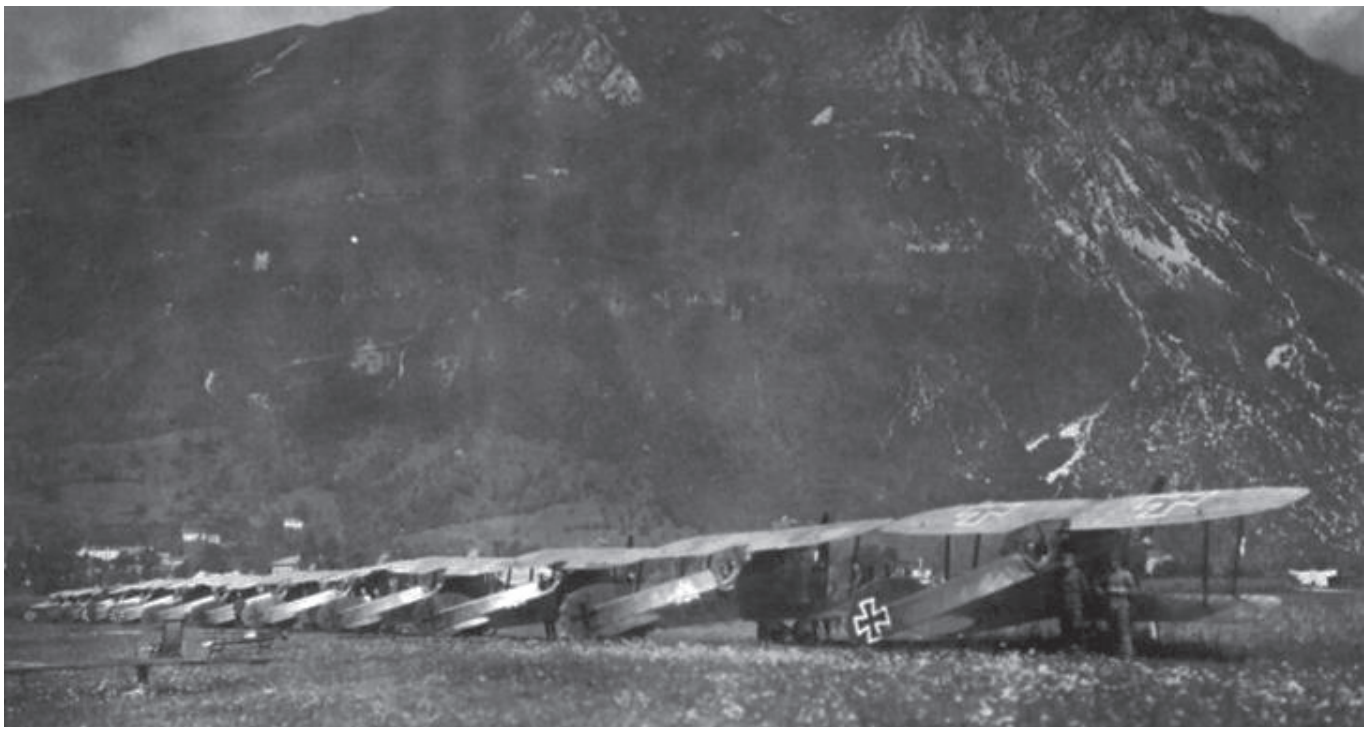

Slika 5. Pogled na isto linijo letal iz druge strani. Vir: J. ZAHÁLKA, P.A. TESAŘ in S. TYRLIK, *Phönix D. I – D. III*, 42. (foto4_JaPo_42)

Slika 6. Letalo Phönix D. I 128.12, poleti 1918. Opaziti je, da sta zgornji krili drugače obarvani. Levo krilo ima križ obrobljen z belo barvo. To naj bi nakazovalo, da je bilo krilo zamenjano. Oznaka 30. letalske stotnije je vidna na trupu. Roman Schmidt je na tem letalu dosegel svoji 4. in 5. letalski zmagi. Vir: J. ZAHÁLKA, P.A. TESAŘ in S. TYRLIK, *Phönix D. I – D. III,* 55. (foto5_JaPo_55.bmp)

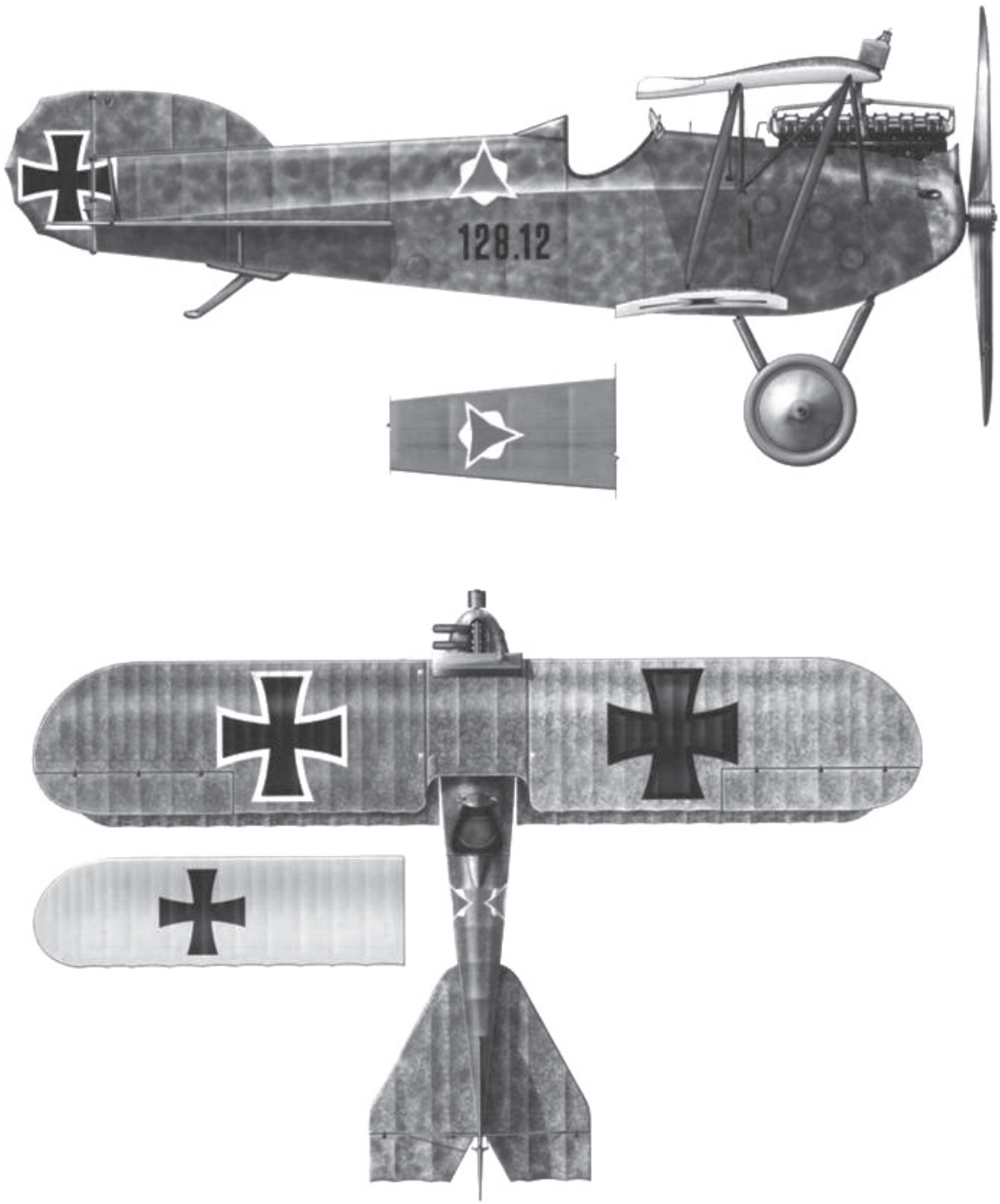

Slika 7. Upodobitev letala Phönix D. I 128.12. Vir: J. ZAHÁLKA, P.A. TESAŘ in S. TYRLIK, *Phönix D. I – D. III,* 67. (foto6_JaPo_67.bmp; foto7_JaPo_67_2.bmp)

Slika 8. Letalo Phönix D. I 128.12 na letališču San Pietro in Campo, avgust 1918. Vir: P. M. GROSZ, G. HADDOW in P. SCHIEMER, *Austro – Hungarian Army Aircraft of World War One* , 119. (foto10_Grosz_119.jpg)

Slika 9. Verjetno se Roman Schmidt ostavlja pred letalom Phönix D. I 328.32. Obdobje Schmidtovog letenja pri 30. letalski stotniji. Vir: J. ZAHÁLKA, P.A. TESAŘ in S. TYRLIK, *Phönix D. I – D. III,* 78. (foto8_JaPo_78.bmp)

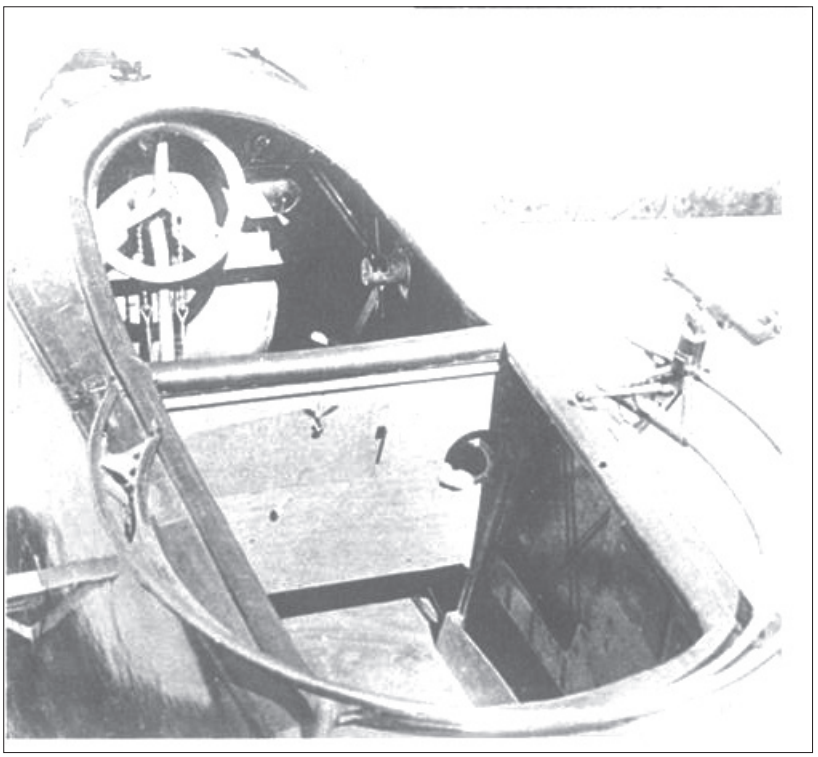

Slika 10. Kabina letala Lloyd C. II, kjer je Roman Schmidt kot opazovalec naredil prve bojne polete. Vir: P. M. GROSZ, G. HADDOW in P. SCHIEMER, *Austro – Hungarian Army Aircraft of World War One,* 214. (foto9_Grosz_214.jpg)

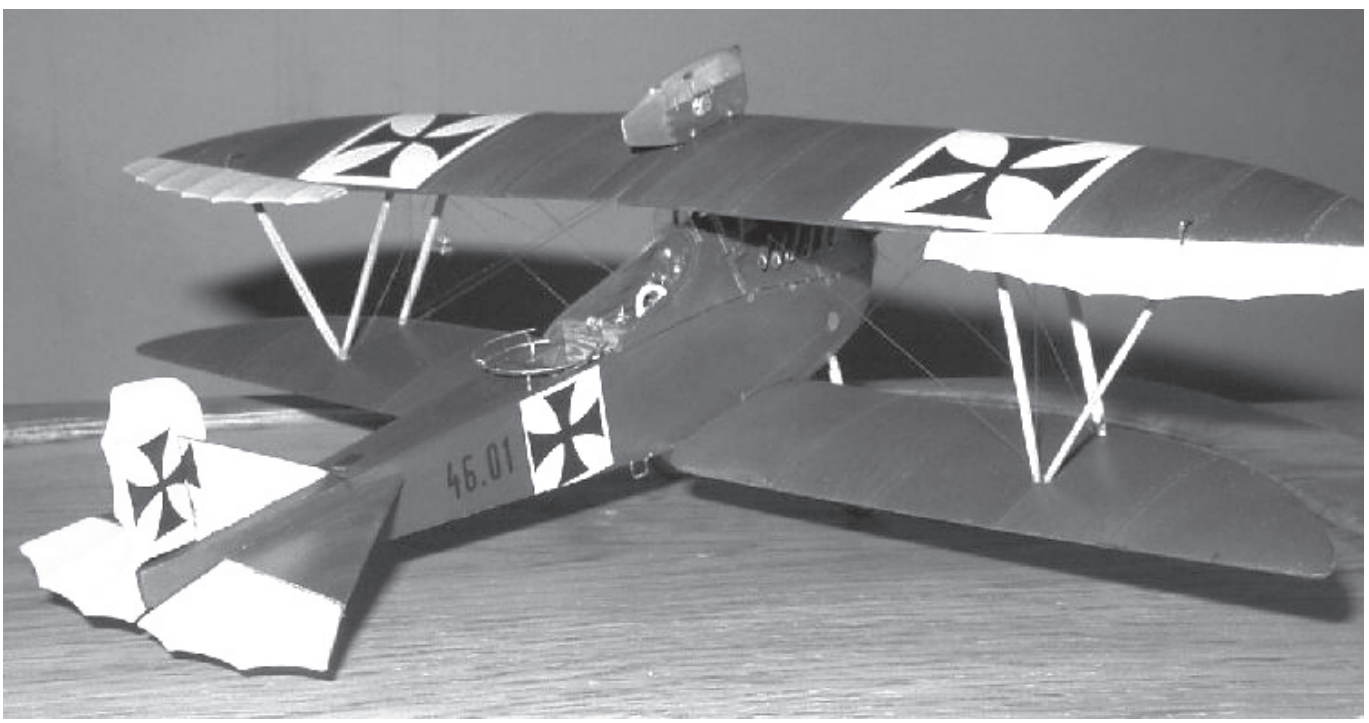

Slika 11. Maketa letala Lloyd C. V 46.01, s katerim sta Roman Schmidt in Adolf Wiltsch sestrelila rusko lovsko letalo. Vir: http://www.lloydfini049nk/httpbois/et/toiles.over/blog.comarticle/lloyd/c/v/40313666.html.jpg; (lloydfini049nk_httpbois-et-toiles.over-blog.comarticle-lloyd-c-v-40313666.html.jpg)

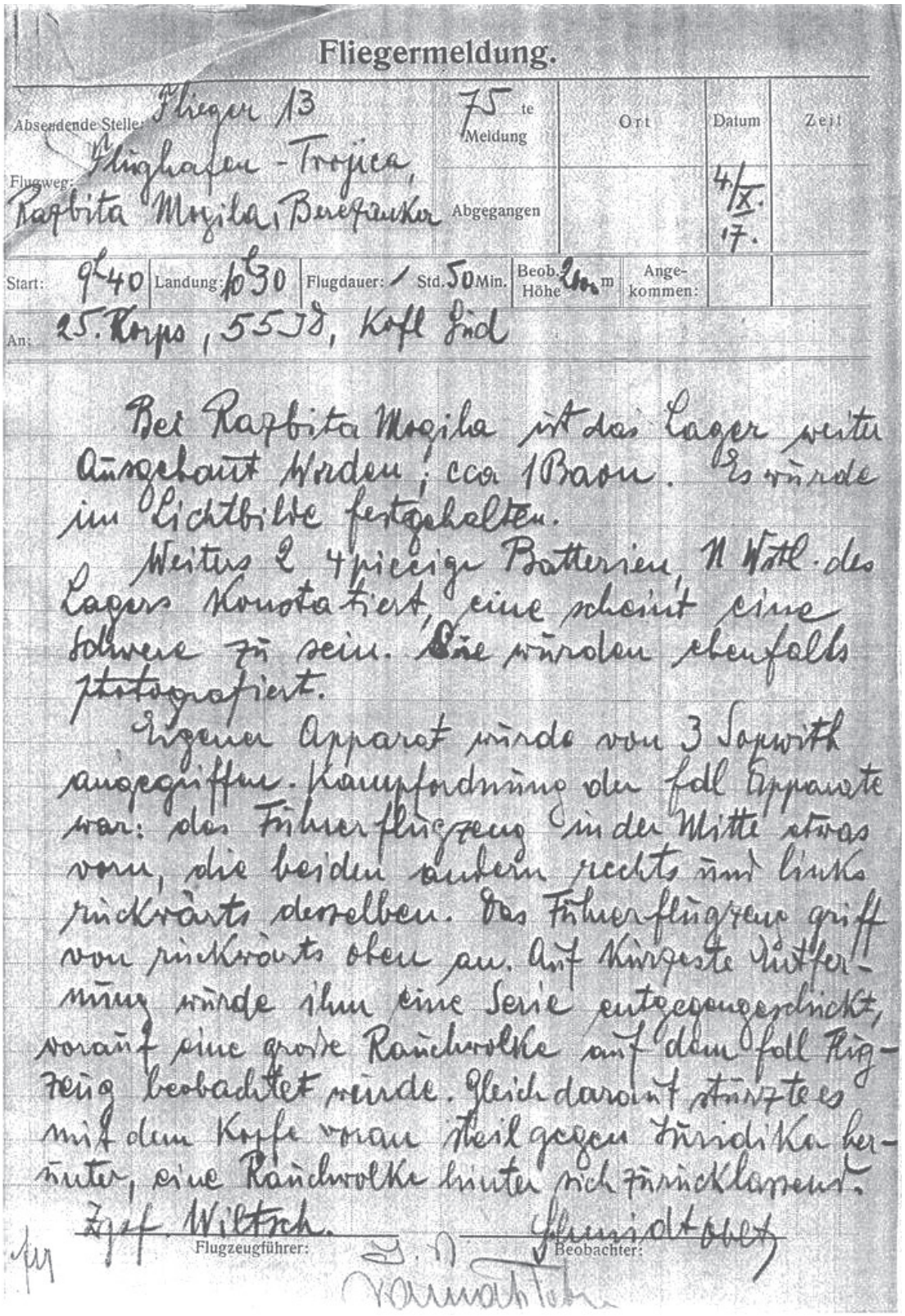

Fliegermeldung.

Absendende Stelle:		75 te Meldung	Ort	Datum	Zeit
Flugweg:	Flughafen - Trojica, Raßbita Mogila, Berečanska	Abgegangen		4/X. 17.	

Start:	Landung:	Flugdauer:	Beob. Höhe	Angekommen:
9h40	10h30	1 Std. 50 Min.	2m m	

An: 25. Korps, 55 JD, Kofl Ind

Bei Raßbita Mogila ist das Lager weiter ausgebaut worden; cca 1 Baon. Es wurde im Lichtbilde festgehalten.

Weiters 2 4rieˇige Batterien, N Wstl. des Lagers konstatiert, eine scheint eine schwere zu sein. Sie wurden ebenfalls photographiert.

Eigener Apparat wurde von 3 Sopwith angegriffen. Kampfordnung der fdl Apparate war: das Führerflugzeug in der Mitte etwas vorn, die beiden andern rechts und links rückwärts derselben. Das Führerflugzeug griff von rückwärts oben an. Auf kürzeste Entfernung wurde ihm eine Serie entgegengeschickt, worauf eine große Rauchwolke auf dem fdl Flugzeug beobachtet wurde. Gleich darauf stürzte es mit dem Kopfe voran steil gegen Turnišče herunter, eine Rauchwolke hinter sich zurücklassend.

Zgsf. Wiltsch. — Flugzeugführer: — Beobachter: Schmidt Oberlt

Slika 12. Poročilo, ki sta ga napisala Adolf Wiltsch in Roman Schmidt po sestrelitvi ruskega letala. Desno spodaj je Romanov podpis. Vir: ÖStA/KA, LFT, Flik 13, preko Geralda Penza. (OStA_KA_LFT.jpg)

Slika 13. Na letalu Lloyd C. III 43.82 je 14. januarja 1917 Roman Schmidt izvedel drugi bojni polet. Na fotografiji iz marca so Romanovi soborci iz 26. letalske stotnije. Vir: E. HAUKE, W. SCHROEDER in B. TÖTSCHNIGER, *Die Flugzeuge,* 89. (schmidt3.jpg)

Bilješke:

[1] Več o tem v Matjaž RAVBAR, „Avstro-Ogrsko letalstvo na soški fronti 1915–1917 : Cesarska in kraljeva letališka infrastruktura v zaledju soške fronte", (Univerza v Ljubljani, 2011); Reinhard Karl Boromäus DESOYE, „Die k.u.k. Luftfahrtruppe : Die Entstehung, der Aufbau und die Organisation der österreichisch – ungarischen Heeresluftwaffe 1912–1918" (Universität Wien, 1999); John Howard Jr. MORROW, *The Great War in the Air : Military Aviation from 1909 to 1921,* Smithsonian Institutional Press, Washington, 1993; Cap. Riccardo CAVIGIOLI, *L'Aviazione Austro-Ungarica sulla Fronte Italiana 1915–1918,* Castiglioni & Archenti, Milano, 1934; 1993.

[2] Martin O'CONNOR, *Air Aces of the Austro Hungarian Empire 1914–1918*, Champlin Fighter Museum Press, Mesa, 1986, 9.

[3] István DEÁK, Beyond Nationalism : A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848–1918, Oxford University Press, New York, 1992, 183–185. Več o nacionalni sestavi habsburške monarhije v Fran ZWITTER, Jaroslav ŠIDAK in Vaso BOGDANOV, *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji,* Slovenska matica v Ljubljani, Ljubljana, 1962.

[4] I. DEÁK, *Beyond Nationalism,* 224; Rok STERGAR, *Vojski prijazen in zaželen garnizon : ljubljanski častniki med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno,* Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, 1999, 55.

[5] M. O'CONNOR, *Air Aces of the Austro-Hungarian Empire 1914–1918, 164–167*; O Romanu se osnovni podatki najdejo tudi v delih, ki so povzemala O'Connorjevo knjigo: Norman FRANKS, Russel GUEST in Gregory ALEGI, *Above the war fronts : A complete records of the British two-seater bomber pilot and observer aces, the British two-seater fighter observer aces, and the Belgian, Italian, Austro-Hungarian and Russian fighter aces 1914–1918,* Grub Street, London, 1997, 198–199; Christofer CHANT, *Austro-Hungarian Aces of World War 1,* Osprey Publishing, Oxford, 2002, 33, 89 in 94; Jan ZAHÁLKA, Petr Aharon TESAŘ in Sigmund TYRLIK, *Phönix D. I – D. III,* JaPo, Hradec Králové, 2002, 39, 41, 66, 67 in 78.

[6] Na Hrvaškem so se z raziskovanjem Romana Schmidta ukvarjali: Leonard ELERŠEK, *Homo volans : ratni hrvatski avijatičari 1554–1927,* Ministarstvo obrane, Oružane snage RH, Hrvatsko ratno zrakoplovstvo i protuzračna obrana, Zadar, 2009; Leonard ELERŠEK, „Roman Šmidt : As alpskog bojišta", *Hrvatski vojnik*, 19. 3. 2010; Leonard ELERŠEK, „Piloti s elitnim statusom : I. dio", *Hrvatski vojnik,* 5. 3. 2010, dostopen tudi na http://www.hrvatski-vojnik.hr/hrvatski-vojnik/2842010/podlistak.asp (6. 4. 2013.); Josip NOVAK, „Orao iz Varaždina – nepobjeđeni heroj zraka", *Regionalni tjednik,* 27. 11. 2007; Tomislav ARALICA, Robert ČOPEC, Marko JERAS, Zdenko KINJEROVAC in Tomislav HARAMINĆIĆ, *Sto godina ratnog zrakoplovstva u Hrvatskoj,* Hrvatska povijest, Zagreb, 2012. Članki se domnevno navezujejo na arhivsko gradivo iz dunajskega Vojnega arhiva ter, da ti dokumenti pričajo o Romanovem hrvatstvu oz. „da je Roman Schmidt po nacionalnosti Hrvat". A kolikor sem uspel pregledati njegovo osebno mapo, le-tega eksplicitno nisem zasledil. V člankih je zaznati tudi nekaj netočnosti (predvsem glede šolanja). V O`Connorjevi knjigi se je pojavil tudi napačen podatek o datumu rojstva (1. november 1893). Posledično se je ta datum ponavljal v večini tuje relevantne literature in na nekaterih internetnih straneh. Šele zahvaljujoč Novakovem raziskovanju, je datum rojstva določen za 6. november. Poleg tega prispevki in Elerškova knjiga uporabljajo kot literaturo Novakov članek z naslovom „Varaždinski crveni barun" iz leta 2008. Po besedah Josipa Novaka gre tu za napako in je mišljen njegov članek „Orao iz Varaždina – nepobijeđeni heroj zraka" iz leta 2007. To dokazuje, da se ‚je v člankih in knjigah o Romanu Schmidtu zgolj prepisovalo in povzemalo Novakov članek. Osnovni podatki o Romanu se najdejo tudi na spletu. Na slovenski, angleški in madžarski strani wikipedije: http://sl.wikipedia.org/wiki/Roman_Schmidt (6. 4. 2013.), http://en.wikipedia.org/wiki/Roman_Schmidt (6. 4. 2013.), http://hu.wikipedia.org/wiki/Roman_Schmidt (6. 4. 2013.). Prav tako pa tudi na priznanem portalu o letalstvu v prvi svetovni vojni http://www.theaerodrome.com/aces/austrhun/schmidt3.php (6. 4. 2013.) in na nepopolnem in v ogromno primerih nenatančnem seznamu avstroogrskih asov http://aces.safarikovi.org/victories/austria_hungary-ww1.pdf (6. 4. 2013.); http://en.valka.cz/viewtopic.php/title/Schmidt-Roman/t/85463/language/de (31. 8. 2013.).

[7] Za pridobitev gradiva z dunajskega Vojnega arhiva se želim zahvaliti prijatelju Geraldu Penzu. Za gradivo iz Državnega arhiva v Varaždinu pa se zahvaljujem ing. Josipu Novaku.

[8] Roman Oto Kažimir je bil rojen 6. novembra 1893 in ob krstu 18. novembra, je družina stanovala na Gajevi ulici 93. Za krstna botra je imel Dragutina in Ano pl. Traenber stanujoča na Dunaju.

17. januarja 1899 se je družina Schmidt povečala za Antona Cirila Ivana Nepomuka, kateremu sta bila botra Jakob in Elizabeta Zadravec (rojena Srkulj) iz Središča ob Dravi. Sicer sta starša navedla naslov na Gajevi ulici 22, vendar je bilo zapisano, da družina živi v Črnovicah in da je Olga svojega drugega sina rodila v Varaždinu. Državni arhiv v Varaždinu (DAVŽ), Matica rođenih župe Sv. Nikole 1891 – 1901, št. 189/1893 in št. 13/1899.

[9] Primerjaj DAVŽ, Matica rođenih župe Sv. Nikole 1891 – 1901, št. 189/1893 in spodaj navedene internetne vire. Podatki nakazujejo, da sta Olga in Rudolf Schmidt prejemnika pošte v Črnovicah v letih 1900 in 1901. http://bukowina.info/Empf.html (31. 3. 2013.). Nato pa so še podatki o naslovu prebivališča iz leta 1909 in 1914.

http://www.czernowitz.de/pdf/Strassenverzeichnis%20von%20Czernowitz.pdf (1. 9. 2013.).

http://www.czernowitz.ehpes.com/new/hauster/1914Cztotal.xls (1. 9. 2013.).

http://www.czernowitz.ehpes.com/new/hauster/1909Cz.xls. (1. 9. 2013.).

http://czernowitz.ehpes.com/new/hauster/Cz1914Total.html (1. 9. 2013.).

http://www.czernowitz.ehpes.com/new/hauster/xCzernowitz.html (31. 3. 2013.).

http://www.czernowitz.de/pdf/Strassenverzeichnis%20von%20Czernowitz.pdf (1. 9. 2013.).

[10] http://czernowitz.ehpes.com/new/hauster/Cz1914Total.html (1. 9. 2013.).

[11] Österreichische Staatsarchiv/Kriegsarchiv, fond Luftfahrtruppe, Personalakten (ÖStA/KA, LFT, PA), škatla 44, Vormerkbaltt, 4327, nedatirano.

[12] Bojan B. DIMITRIJEVIĆ, Milan MICEVSKI in Predrag MILADINOVIĆ, *Kraljevsko vazduhoplovstvo: vojno vazduhoplovstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918–1944,* Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2012, 42–46.

[13] Za posredovanje podatka o darovanju vinograda se zahvaljujem Josipu Novaku; Branko SVOBODA, *Stare vinogradske kurije i klijenti II. : Zapisi o starim goričnim kurijama i klijentima na Varaždinbregu,* Kulturno-prosvjetno društvo Hravtskih zagoraca, Zagreb, 1967, 551 in 672.

[14] ÖStA/KA, LFT, PA, škatla 44, Personaldaten, 12. 12. 1918.

[15] http://www.digital.wienbibliothek.at/wbrobv/periodical/structure/283163 (1. 9. 2013.).

[16] Karl MEINDL, *Die Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen : Italienische Front 1915–1918,* samozaložba, Wien, 2007, 120; http://www.digital.wienbibliothek.at/nav/classification/2609 (2. 4. 2013.).

[17] K. MEINDL, *Die Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen : Italienische Front 1915–1918, 120,* V bazi dunajskih pokopališča ga v tem trenutku ni moč najti. http://www.friedhoefewien.at/eportal/ (1. 9. 2013.).

[18] Podatke o šolanju primerjaj v L. ELERŠEK, *Homo volans : ratni hrvatski avijatičari 1554–1927,* 255; L. ELERŠEK, „Roman Šmidt: As alpskog bojišta", 30; J. NOVAK, „Orao iz Varaždina – nepobjeđeni heroj zraka", 28; M. O'CONNOR, *Air Aces of the Austro-Hungarian Empire 1914–1918,* 165 ter ÖStA/KA, LFT, PA, škatla 44, Beschreibung, Res. Nr. 327/III, nedatirano.

[19] DAVŽ, Matica rođenih župe Sv. Nikole 1891–1901, št. 189/1893; J. NOVAK, „Orao iz Varaždina – nepobjeđeni heroj zraka", 28.

[20] M. O'CONNOR, *Air Aces of the Austro-Hungarian Empire 1914–1918,* 165.

[21] ÖStA/KA, LFT, Personalakten, škatla 44, Res. Nr. 908/1137, 7. 9. 1917.

[22] I. DEÁK, *Beyond Nationalism,* 87.

[23] Vsi nadaljnji podatki o datumih službovanj v določenih enotah so povzeti po ÖStA/KA, LFT, Personalakten, škatla 44, Res. Nr. 908/1137, 7. 9. 1917. Primerjaj tudi M. O'CONNOR, *Air Aces of the Austro-Hungarian Empire 1914–1918,* 165. O`Connorjev tekst se v nekaterih podrobnostih tudi razlikuje od arhivskega gradiva: zdravil se je namreč dobre štiri in ne tri mesece; ni omenjenih letalskih tečajev v Pulju in pri Flik 7; ni omenjenega delovanja pri 1. bateriji 36. polka; delovanje na položaju častnika za zveze; različni so meseci, kdaj je končal tečaj pri Flik 26).

[24] Za podatek se zahvaljujem Josipu Novaku.

[25] Varaždinski tednik *Hrvatsko pravo* je v času vojne objavljal napredovanja in odlikovanja varaždinskih vojakov, a podatkov o odlikovanjih in napredovanjih Romana Schmidta ni. Ostaja nepojasnjeno zakaj ga uredništvo časopisa ni štelo za „svojega". Hkrati pa poudarja arhivske dokumente, ki nakazujejo njegovo navezanost na Bukovino, ki sem jo omenjal v poglavju „Družina Schmidt", preden sem omenil Rudolfovo smrt. http://library.foi.hr/nv/default.aspx?C=40&G=40 (6. 4. 2013.).

[26] ÖStA/KA, LFT, PA, škatla 44, Personaldaten, 12. 12. 1918.

[27] ÖStA/KA, LFT, PA, škatla 44, Beschreibung, Res 327/III, nedatirano.

[28] ÖStA/KA, LFT, PA, škatla 44, Beschreibung, Res. Nr. 327/III, nedatirano.

[29] ÖStA/KA, LFT, PA, škatla 44, Verzeicnis B, Flik 26, 30. 11. 1916.; Verzeichnis B, Flik 26, 31. 12. 1916.; Verzeichnis B, Flik 26, 31. 1. 1917.

[30] ÖStA/KA, LFT, PA, škatla 44, Res. Nr. 908/1137, 7. 9. 1917.

[31] Boj je konstruiran po literaturi: M. O'CONNOR, *Air Aces of the Austro-Hungarian Empire 1914 – 1918,* 165–166; Karl MEINDL, *Die Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen : Russische Front 1916–1917,* 2. del, ÖFH, Wien, 2002, 54–55.

[32] Podana so zgolj tri imena ruskih letalcev: podporočnik (kornjet) Juri Vladimirovič Gilšer, praporščaka (praporšik) Donat Adamovič Makienok in Vasilij Ivanovič Jančenko.

[33] ÖStA/KA, LFT, PA, škatla 44, Res. Nr. 908/1137, 7. 9. 1917.; Verzeichnis B, 31. 7. 1917.; Verzeichnis B, 1. 9. 1917.

[34] Jörg STEINER, *Das Luftfahrer – Abzeichen,* Militärhistorische Themenreihe, 8. zvezek, Wien, 1993, 75.

[35] Kraj padca letala je poimenovan Razbita Mogila, ki je ledinsko ime za polja med kraji Bosyry, Kocyubynčyky, in Dubivka (v bližini mesta Kamjanec – Podilsky). ÖStA/KA, LFT, PA, škatla 44, Verzechnis B, 30. 9. 1917.; Primerjaj v: M. O'CONNOR, *Air Aces of the Austro-Hungarian Empire 1914–1918,* 166; K. MEINDL, *Die Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen : Russische Front 1916–1917,* 96. Primerjaj z zemljevidom iz leta 1910 http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/3felmeres.htm (6. 4. 2013.).

[36] ÖStA/KA, LFT, PA, škatla 44, Verzechnis B, 30. 9. 1917.

[37] V poročilu je navedeno mesto padca letala v smeri kraja Juridika, a tega na zemljevidu na žalost nisem našel. http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/3felmeres.htm (6. 4. 2013.). ÖStA/KA, LFT, PA, škatla 44, Verzechnis B, 31. 10. 1917.; ÖStA/KA, LFT, Flik 13, Fliergermeldung 75, 4. 10. 1917.

[38] M. O'CONNOR, *Air Aces of the Austro-Hungarian Empire 1914–1918,* 166; K. MEINDL, *Die Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen : Russische Front 1916–1917,* 109.

[39] ÖStA/KA, LFT, PA, škatla 44, Verzechnis B, 30. 11. 1917; Verzeichnis B, 31. 12. 1917.

[40] M. O'CONNOR, *Air Aces of the Austro-Hungarian Empire 1914–1918,* 166; Jörg STEINER, *Das Feldpiloten – Abzeichen,* Militärhistorische Themenreihe, 4. zvezek, Wien, 1992, passim.

[41] J. ZAHÁLKA, P.A. TESAŘ in S. TYRLIK, *Phönix D. I – D. III,* 67.

[42] V arhivskem gradivu se ime gore Spinoncia pojavlja v obliki „Spinuccia", tako je literatura povzela ime in ga brez kritike uporabila in reproducirala. Torej gre za goro Spinocia, ki je v neposredni bližini Tombe.

[43] ÖStA/KA, LFT, PA, škatla 44, Verzeichnis B, Juni 1918, Res. Exh. Nr. 252.

[44] ÖStA/KA, LFT, PA, škatla 44, Verzeichnis B, 8. 8. 1918, Res.Exh.Nr. 363.

[45] J. ZAHÁLKA, P.A. TESAŘ in S. TYRLIK, *Phönix D. I – D. III,* 67.

[46] ÖStA/KA, LFT, PA, škatla 44, Verzeichnis B, 8. 8. 1918, Res.Exh.Nr. 363; K. MEINDL, *Die Luftsiege der k.u.k. Luftfahtruppen: Italienische Front 1915–1918,* 129. V članku Bernharda Tötschingerja pa je podan priimek pilota kot nadporočnik Shererd. Bernhard TÖTSCHINGER, „Britische Kampfflieger über Italien 1917/18", *ÖFH Nachrichten,* 3/1994, 13.

[47] K. MEINDL, *Die Luftsiege der k.u.k. Luftfahtruppen: Italienische Front 1915–1918,* 120 in 122.

[48] ÖStA/KA, LFT, PA, škatla 44, Verzeichnis B, avgust 1918, Res. Exh. Nr. 463.

[49] Walter SCHROEDER, „Die Geschichte der Fliegerkompagnie 74J", *ÖFH Nachrichten,* 2/2005, 11.

[50] K. MEINDL, *Die Luftsiege der k.u.k. Luftfahtruppen : Italienische Front 1915–1918,* 189; W. SCHROEDER, „Die Geschichte der Fliegerkompagnie 74J", 12; Walter SCHROEDER in Bernhard TÖTSCHINGER, *Luftsiege der Flik 74 : 1914–1918,* ÖFH Sonderheft 21, Wien, 1996, 10; M. O'CONNOR, *Air Aces of the Austro-Hungarian Empire 1914–1918,* 166; J. ZAHÁLKA, P.A. TESAŘ in S. TYRLIK, *Phönix D. I – D. III,* 45; Alexis MEHTIDIS, *Italian and Austro-Hungarian Military Aviation On the Italian Front In World War One,* Tiger Lily Books, Takoma Park, 2008, 56. http://www.historynet.com/world-war-i-american-caproni-pilots-in-italy.htm (11. 4. 2013.); http://www.worldwar1.com/dbc/caprca5.htm (6. 5. 2013.).

[51] http://www.theaerodrome.com/forum/other-wwi-aviation/21088-american-aviation-italy.html (11. 4. 2013.).

[52] Na zvoniku cerkve v San Pietru di Feletto Rua je še danes spominska plošča, ki spominja na posadko poročnika (Tenente) Maria Tarlija, narednika (Sergente) Gianetta Vassuro, mitraljezca (Mitragliere) Dandola Zambonija in mitraljezca (Mitragliere) Domenica Fantuccija, ki so 27. oktobra strmoglavili v bližini naselja. Lorenzo CADEDDU, „Uno o due Caproni?", *Circolo Vittoriese di Ricerche Storiche, Quaderno 1982–2002,* Vittorio Veneto, 2003, 265–267; Lorenzo CADEDDU, „Due Caproni", *Circolo Vittoriese di Ricerche Storiche, Quaderno 08,* Vittorio Veneto, 2008, 97–101; http://www.aereimilitari.org/Storia/IGM/Caproni_2.htm (13. 5. 2013.). Zahvaljujem se tudi pastorju Fulviju Silottu, ki mi je posredoval podatke o plošči.

[53] M. RAVBAR, „Avstro-Ogrsko letalstvo na soški fronti 1915-1917 : Cesarska in kraljeva letališka infrastruktura v zaledju soške fronte", 109–110; Peter M. GROSZ, George HADDOW in Peter SCHIEMER, *Austro-Hungarian Army Aircraft of World War One,* Flying Machines Press, Mountain View, 1986; 2002, 515.

[54] Po enem seznamu pa je na 34. mestu. M. O'CONNOR, *Air Aces of the Austro-Hungarian Empire 1914–1918.* http://aces.safarikovi.org/victories/austria_hungary-ww1.pdf (6. 4. 2013.).

[55] Reinhard KEIMEL, *Österreichs Luftfahrzeuge: Geschichte der Luftfahrt von den Anfängen bis Ende 1918,* H. Weishaupt Verlag, Graz, 1981, 398.

[56] Največ, kar 23 krat na letalu 228.47. Več o avstroogrskih letalih v Erwin HAUKE, Walter SCHROEDER in Bernhard TÖTSCHNIGER, *Die Flugzeuge der k.u.k. Luftfahrtruppe und Seeflieger 1914–1918,* H. Weishaupt Verlag, Graz, 1998 in P. M. GROSZ, G. HADDOW in P. SCHIEMER, *Austro-Hungarian Army Aircraft of World War One.*

[57] M. O'CONNOR, *Air Aces of the Austro-Hungarian Empire 1914–1918,* 165.

Vladimir STRUGAR
Zavod za znanstveno-istraživački rad
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Bjelovar

UDK 314.4:355.312:94(497.523)"1914/1918"
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Dubravko HABEK
Hrvatsko Katoličko Sveučilište, Zagreb
Klinika za ginekologiju i porodništvo Kliničke bolnice „Sveti Duh", Zagreb

Mortalitet 16. varaždinske pukovnije u *Velikom ratu* 1914.–1918.

U istraživačkom radu autori prikazuju ratni mortalitet 16. varaždinske pukovnije tijekom I. svjetskoga rata na bojištima gdje je pukovnija bojovala. Navedeni su uzroci smrti pripadnika pukovnije tipičnih za onovremeno ratovanje: poginuli na bojišnici / nestali, umrli pod posljedica ranjavanja, tada neizlječivih infekcija te zaraznih bolesti.

Kratki opis povijesti 16. varaždinske pukovnije

Osnovana je kao samostalna postrojba 1538. i ponovno formacijski ustrojena 1703. godine, te su iz nje stvorene dvije graničarske pukovnije Varaždinskoga generalata. Nakon ukidanja Hrvatsko-slavonske Vojne granice, ujedinjenjem dviju spomenutih graničarskih pukovnija, Đurđevačke i Križevačke, ustrojava se 1. listopada 1871. godine kao 16. Varaždinska pukovnija te preuzima ime, broj i odoru 16. pješačke pukovnije baruna von Wezlara. Heinrich Karl Freiherr Giesl von Gieslingen (Ollomutz, 7. kolovoza 1821.-† Beč, 2. srpnja 1905.) imenovan je vlasnikom 16. pukovnije 1884. do 1905. godine, te je tako nosila naslov *K. u. k. Ungarisch-Kroatisches Infanterie Regiment „Freiherr von Giesl" Nr. 16"*, često nazivana i kasnije Gieslerovom pukovnijom. Odore pripadnika pukovnije su bile sumporno žute, a puceta zlatna. Kralj Franjo Josip imenovao je 14. listopada 1914. godine prijestolonasljednika nadvojvodu Karla Franju Josipa vlasnikom 16. pukovnije nakon smrti blagopokojnoga nadvojvode Ferdinanda, koji je očito od Gieslerove smrti do tada bio vlasnik slavne pukovnije.[1]

Koliko je 16. pukovnija bila doslovno „slavna" *(Incluti Regiments)* govori i slijedeći napis u ondašnjim novinama: *„16. Varaždinska pukovnija pod prejasnim žezlom petnaestorice Habsburgovaca od 1538. godine častno su sudjelovali u 123 vojni, da je svoju hrabrost bezprimjerno dokazalo u 35 znamenite bitke, od kojih su neke bile odlučne na povijest Europe. Poznato je da je slavna 16. Varaždinska pukovnija rasijala svoje kosti i slavu od Napulja pa do Baltičkoga mora, od Atlanskog oceana pa do Pripetjevih močvara".*[2]

Godine 1872. zapovjednik 16. pukovnije bio je pukovnik Peter Csikos von Sessia, otac kasnije poznatoga hrvatskoga slikara Bele Sessie, stožer pukovnije bio je u Bjelova-

[1] Rudolf KÜNZEL, *Povijest Križevačke i Đurđevačke graničarske pješačke pukovnije,* Pleskalt Ž. (ur.), Državni arhiv u Bjelovaru, 2008., str. 14., 102., *Hrvatsko pravo, 22. 8. 1914.*

[2] *Hrvatsko pravo,* 22. 8. 1914.

ru, a pripadnici aktivnoga sastava rodom ponajvećma iz Bilogore, Moslavine, Prigorja, Podravine i Zagorja. Naziv „varaždinska" pukovnija povijesnoga je karaktera i označava teritorijsku pripadnost ondašnjem Varaždinskom generalatu, mada je grad Varaždin bio za vrijeme Vojne granice izvan tih okvira. Pred sam početak *Velikoga rata*, 16. pukovni-

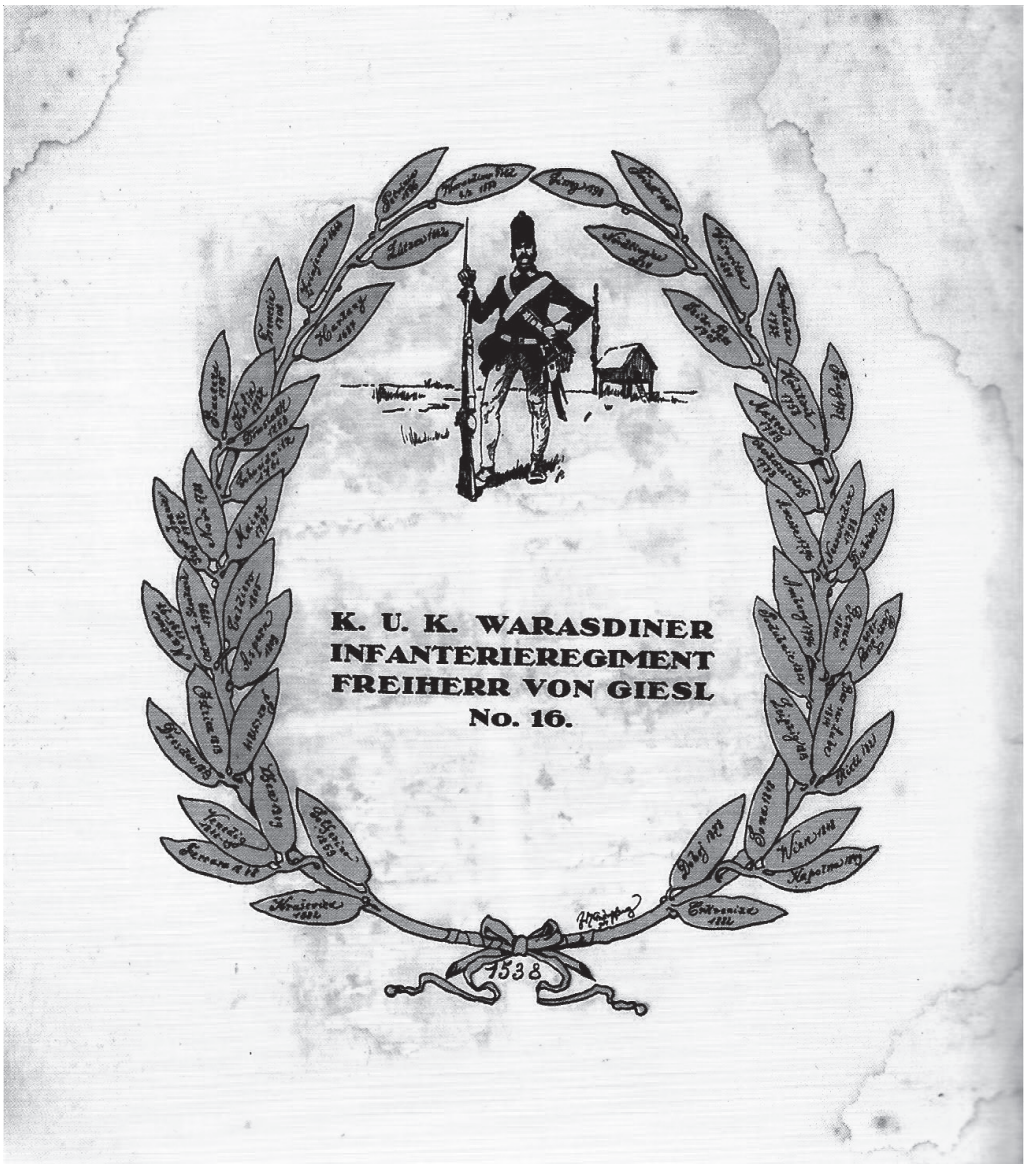

Slika 1. Spomen list Varaždinske 16. pukovnije s popisom najznačajnijih bitaka

ja *(„sehsceneri")* imala je muzejsku izložbu o povijesti pukovnije u bečkoj vojarni kneza Schwarzenberga, tijekom koje su prikazali predmete i slike iz povijesti pukovnije. Izložba je organizirana prema želji časničkoga zbora pukovnije i bila odlično posjećena i pozdravljena u tisku.[3] U pukovniji su vojevali brojni poznati vojnici, dočasnici i časnici, među kojima i članovi obitelji Jelačić: natporučnik pl. Jelachich (koji bijaše 1917. godine odlikovan Vojnim križem 3. razreda za zasluge), a umirovljeni natporučnik 16. pukovnije Ivan pl. Jelačić Bužimski imenovan je naslovnim kapetanom.[4] Dr. Svetozar (upisano i kao Stjepan) pl. Boroević, slavni general-pukovnik s Isonzo bojišnice (na Soči) i drugih bojišta te najpopularniji vojskovođa Monarhije, 2. srpnja 1917. odlikovan je najvišim od-

[3] *Nezavisnost 1914.*, NSK s. 85. 105.
[4] *Hrvatsko pravo,* 11. 7. 1917.

ličjem Ordenom Marije Terezije od kralja Karla,[5] početkom 1918. godine unaprijeđen je u austrijskoga feldmaršala, bio je još 1915. godine proglašen začasnim građaninom Bjelovara.[6] U njegovu rodnome selu Mečenčanima postavljena je i spomen-ploča slavnom vojskovođi u čast pobjeda na sočanskom bojištu, posvetivši ju „hrvatskom Leonidu".[7]

Slika 2. Pukovnik Raimund von Budiner

Nakon atentata na prijestolonasljednika Ferdinanda i objave I. svjetskoga rata, carska i kraljevska 16. Varaždinska pješadijska pukovnija mobilizirana je naredbom od 26. srpnja 1914. godine u 1 sat iza ponoći, a 31. srpnja 1914., zapovjednika pukovnije, pukovnika Raimunda von Budinera iz Beča dočekali su u Bjelovaru veliki župan Bošnjak i predstavnici vlasti uz svečani govor dobrodošlice. Po čitavom gradu bili su izvješeni stjegovi, a nakon smotre preuzete su vojne postrojbe sa 2.322 opremljena vojnika koji su vlakovima krenuli preko Mađarske do Županje koja je bila polazište za daljnja bojišta. Tijekom Velikoga rata, pukovnija je bojovala na brojnim ratištima austrijskoga carstva, uključujući drinsko-srpsko (Kozluk, Drina, Cer) 1914. godine, u Galiciji i Bukovini (Kolomeja, Čermovcy, Ivano-Frankovsk-bivši Stanislau) 1915.–1918., talijansko (Trento) u lipnju 1918. Djelovala je do 1. travnja 1919. godine kada je demobilizirana, a u Bjelovaru je ustrojen 42. pješadijski puk.[8]

Dana 12. kolovoza 1914. rano ujutro pukovnija je dobila zapovijed da prijeđe Drinu široku 130 metara, preko pontonskih mostova.[9] Zapovjednik pukovnije, pukovnik Budiner ranjen je na srpskom bojištu u lijevu goljenicu 19. kolovoza 1914. godine (23. dana mobilizacije) u 19,05 sati, a sa ostalim je ranjenicima prebačen tijekom noći na nosiljkama do bolnice do 22 sata navečer u vrlo teškim uvjetima, jer je prekinuta veza između poljskog sanitetskog odjela i bolnice zbog napada neprijatelja. Mada je 14 dana morao ležati, ipak je srdačnošću svojom i odanošću i dalje rukovodio pukovnijom ležeći s ostalim ranjenicima.[10] I sva tri njegova brata bili su pripadnici austrijske vojske: potpukovnik Rudolf Budiner, major Gustav Budiner, kapetan Dragutin Budiner.[11] Pukovnik Budiner je 3. travnja 1915. napisao pismo iz Brunecka gdje se oporavljao od ponovno zadobivenih rana velikom županu Varaždinske županije Stjepanu pl. Belošević, zahvaljuje mu na lijepim riječima, a Hrvatsko pravo prenosi: *„Radujemo se da je sklad među junacima 16. pukovnije i dičnog im zapovjednika toli srdačan (…)"*, a župan završava riječima *„(…) ovu duboku osjećajnu hvalu i priznanje hrabrosti i ustrajnosti sinovima županije Varaždinske i grada Varaždina stavljam ovime rado do sveopćeg znanja!"*[12] Godine 1916. pukovnik Budiner oprostio se od svoje pukovnije jer je preuzeo zapovjedanje brigadom. U oproštajnom dirljivom pismu navodi čast koju je imao vodeći pukovniju 21 mjesec u ratu i spominje kako je vrhovni zapovjednik dao ime jednom torpedorazaraču po 16. pukovniji uz *„Svemogući Bog štitio pukovniju"*.[13] Budiner je unaprijeđen u čin general-majora krajem 1917. godine.[14]

U Varaždinu je u listopadu 1914. godine skupljeno 444 kruna od čega 200 kruna gospodinu kraljevskom vladinom povjereniku za ratnike 16. pukovnije,[15] a bjelovarski tjednici izvještavaju o skupljenim novčanim i drugim prilozima za vojnike, invalide i njihove obitelji.[16]

Stalne su pohvale slavnoj 16. pukovniji tijekom borbenih aktivnosti na bojišnicama, pa tako 1915. godine za hrabrost na bojišnici Galicije, te i svibnja 1915. od Njegova veličanstva kralja i cara.[17] Primjerice, pukovnijska zapovijed od 18. veljače 1915. glasila je*: „16. veljače o. g. bio je za pukovniju dan prave slave u podpunu smislu riječi. 16. pukovnija je vojevala u bitci kod k. u k. razstavljene grupe. Svaki bataljun je postigao odlične uspjehe, a pukovnija je zarobila 900 neprijatelja, osvojila 1 top i 2 puščana stroja"*. Budiner izriče hvalu *„za energično djelovanje u ime previšnje službe"*. Tako je 16. pukovnija osvojila Koloman, a Rusi se razbježali,

[5] *Hrvatsko pravo*, 9. 6. 1917.
[6] *Nezavisnost 1915.*, NSK s. 85. 105.
[7] *Hrvatsko pravo*, 10. 11. 1917.
[8] *Nezavisnost 1914., NSK s. 85.105.; Tjednik bjelovarsko-križevački 1914.* NSK s. 86. 181.; R. KÜNZEL, nav. dj., str. 14., 102.
[9] *Neue Freie Presse*, kolovoz 1914.
[10] Ratni dnevnik c. k. 16. Varaždinske pukovnije. DAB 2004, str. 22.; Narodne novine, 12. rujna 1914.
[11] *Narodne novine*, 12. 9. 1914.
[12] *Hrvatsko pravo*, 3. 4. 1915.
[13] *Hrvatsko pravo*, 10. 6. 1916.
[14] *Hrvatsko pravo*, 1. 12. 1917.
[15] *Hrvatsko pravo*, 14. 10. 1914.
[16] *Nezavisnost 1914.*, NSK s. 85. 105.; *Tjednik* bjelovarsko-križevački 1914. NSK s. 86. 181.
[17] *Hrvatsko pravo*, 22. 5. 1915.; *Nezavisnost 1914.–1918.*, NSK s. 85. 105.

dok je građanstvo naše vojnike primilo s radošću. Teške uvjete ratovanja na rusko-moldavskom bojištu opisuje i slijedeći dopis sa čestitkama *divne hrabrosti* c. i k. Varaždinske pukovnije br. 16 upućene od feldmaršala Fridrika: *„Kakav je to bio marš, od Bukovine, pa sve dovde. Deset dana bez odmora, bez krova, gdje momak do pazuha propada u snijeg kraj od – 29 do – 33 stupnja. Tako vojuju vazda junački Hrvati, za kralja i za dom!"*[18] Redovito se izvještava o moralu vojnika, njihovim zaslugama te dobivenim odličjima. Tako je do 20. listopada 1915. godine dodijeljeno pripadnicima 16. pukovnije 488 odlikovanja, od čega 131 časnika i 357 za momčad (vojnike).[19] *Hrvatsko pravo* 1916. godine izvještava da će zaslužne postrojbe koje su se posebno odlikovale dobiti naslov gardijskih pukovnija, a to su 16. pukovnija iz Bjelovara, 53. iz Zagreba i 78. pukovnija iz Osijeka.[20] U siječnju 1917. godine *„Jagdkomando I. R. 16."* pod vodstvom zastavnika Ladislava Jelenčića polučila je pobjedu na ruskom bojištu i ponovno dobila priznanja uz trajnu vojničku spomen na pale hrvatske vojnike,[21] a 4. svibnja 1917. kralj Karlo obišao je bojišnicu i ponovno pohvalio 16. pukovniju s *„Veseli me, da vidim časnike i momčad ove hrabre pukovnije, koja se je tako često i vanredno odlikovala!"*[22] Također, 1918. godine vlasnik pukovnije bio je u posjeti stožerima 16. pukovnije i 71. brigade kod Czernowitza, a 1367. dana mobilizacije, 27. svibnja 1918. godine Njegovo Veličanstvo obišlo je II. bojnu u Bickseru.[23]

Prema nalogu Ministarstva rata morale su se raspustiti sve vojničke glazbe, pa tako i glazba 16. c. k. pukovnije koja je djelovala u Varaždinu, što je vrlo loše odjeknulo u kulturnim krugovima Varaždina jer je bilo onemogućeno daljnje predstave, operete i dramske predstave.[24] No, razvodnik 16. pukovnije Stjepan Filipović napisao je dvije knjige pjesama u nakladi Lawoslava Weissa iz Bjelovara 1916. godine („Graničarske ratne pjesme" i „Nove graničarske ratne pjesme") i poslao pukovniku Budineru, koji se dolično zahvalio na pjesmaricama i zamolio razvodnika da pošalje na bojišnicu još 100 primjeraka pjesmarica vojnicima.[25] U ožujku 1917. godine izvještava se osnivanje vojničkih domova na bojišnicama pod Previšnjim pokroviteljstvom Njegova veličanstva cara i kralja Karla, gdje se vojnici mogu odmoriti, čitati, slikati, svirati i pjevati. Tako su se osnovala dva doma za vojsku 16. pukovnije na bojišnici (Moldavija-Bukovina), pa se zamoljava pučanstvo da svojim prilozima u knjigama, novinama, društvenim igrama i instrumentima sudjeluju u darovnim pošiljkama.[26] Očito je stagnacija bojišta tijekom 1917. godine zahtijevala okupacijsku / radnu terapiju vojnika na bojišnicama.

Kao kuriozitet javlja s bojišta tadašnji dopisnik iz Bartla da je vidio žensku slovačku pukovniju s 4 žene u četveroredu s 400 duša koje umjesto puške na ramenu imaju lopate koje koriste za kopanje streljačkih rovova![27]

Zbivanja u ratnome zdravstvu tijekom *Velikoga rata*

U Hrvatskoj i Slavoniji na početku I. svjetskoga rata bilo je 496 liječnika, liječnica i zubara *„koji su provideni doktorskom diplomom"*. Najviše ih ima u Zagrebu (123), Osijeku (34), Zemunu (15), Varaždinu (13), 21 mjesto nema liječnika, a u selima se nalazi 181 liječnik.[28] Mnogi su liječnici mobilizirani na bojišnice, civilne su bolnice prerasle u pričuvne vojne, a civilno pučanstvo nerijetko umoljavano da se strpe i ne opterećuje liječnike i medicinsko osoblje ako doista nije prijeka potreba.[29] Varaždinska, Bjelovarsko-križevačka, Zagrebačka županija i grad Zagreb proglašeni su u kolovozu 1917. godine ratnim područjem, no bez političkih posljedica i ne odnosi se na civilno pučanstvo, već samo na vojsku.[30] U Zagrebu su izaslanici „Hrvatskoga Sokola" na sjednici „Povjerenstva za organizaciju

[18] *Hrvatsko pravo,* 14. 3. 1915.
[19] *Hrvatsko pravo,* 20. 10. 1915.
[20] *Hrvatsko pravo,* 12. 2. 1916.
[21] *Hrvatsko pravo,* 13. 1. 1917.
[22] *Hrvatsko pravo,* 26. 5. 1917.
[23] Ratni dnevnik c. k. varaždinske pukovnije br. 16., II. dio. DAB, 2004, str. 245., str. 264.
[24] *Hrvatsko pravo,* 23. 12. 1916.
[25] *Hrvatsko pravo,* 1. 7. 1916.
[26] *Hrvatsko pravo,* 24. 3. 1917.
[27] *Hrvatsko pravo,* 29. 5. 1915.
[28] *Hrvatsko pravo,* 18. 7. 1914., br. 4.
[29] *Nezavisnost 1914.–1918.,* NSK s. 85. 105 *Dubravko HABEK, Iz povijesti zdravstva Bjelovara.* Radovi HAZU *2013. (in press).*
[30] *Hrvatsko pravo,* 29. 9. 1917.

Slika 3. Pukovnijski stožer na bojišnici Bukovine 1916. godine (Osobni fond Rudolfa Fingerhuta, DABJ-430)

ratnobolničarske službe" izjavili da će sudjelovati kod prijevoza ranjenika od željezničke stanice do bolnica,[31] što je bilo uobičajeno i u drugim mjestima, pa tako i u Bjelovaru. U Bjelovaru je već u kolovozu 1914. godine, pa nastavno i 13. lipnja 1915. započeo tečaj za bolničarke u bolnici Crvenoga križa koji su vodili županijski fizik dr. Vilim pl. Peičić i bjelovarski gradski fizik dr. Herman Fischer.[32] Tek sa završenim tečajem pri bolnicama i potvrdama, bolničarke su mogle raditi u vojnim bolnicama i vojnim bolnicama na bojnom polju prema tadašnjim uredbama.[33]

Početkom kolovoza 1914. godine sanitetskim vlakom koji je došao na kolodvor u Bjelovar u 20 sati prihvaćeno je 316 laka i 63 teška ranjenika. Od njih (lakših) je 145 ranjenika smješteno u pričuvnoj bolnici u Gimnaziji, a ostali u vojarni Filipović. Njima je priređen doček i okrijepa, mada, kako navode novine *„nije trebalo, jer su u vlaku imali preobilne okrijepe".* Ostale ranjenike, njih 171 lakih i 63 teška preveženi su vlakom do bjelovarskoga paromlina gdje je sokolska dobrovoljačka četa prenjela ranjenike iz vagona u vojnu bolnicu koja se nalazila nedaleko. Pukovnijski liječnik koji je vodio sanitetski transport s ovakvim velikim brojem ranjenika, zamoljava da gospođice koje žele dobrovoljno služiti i pomagati ranjenicima, ne ulaze u vagone teškim ranjenicima, *„neka ih ne ispituju i dosađivaju, žale i zgražavaju se, jer su ionako iscrpljeni s puta i svojih rana",* pa su i sami ranjenici na upit treba li im štogod odgovorili: *„Dajte nam mira!"*[34] Dana 26. rujna 1914. u Bjelovar je vlakom stiglo 70 lakših ranjenika i smješteno u bjelovarske vojne pričuvne bolnice, potom u studenom 220 teških i lakših ranjenika, a 13. prosinca 1914. u 21 sat navečer stigao je veliki transport sa još 470 ranjenika. Organizaciju, prihvat i trijažu ranjenika zdušno su provodili dr. Peičić, dr. Fischer i stožerni liječnik 16. pukovnije dr. Kautz.[35] U bolnice je stalno stizala pomoć u hrani, rubenini, odjeći i novcu na čemu se pukovnik Budiner i županijski fizik dr. Vilim pl. Peičić stalno zahvaljuju dobrotvorima iz Bjelovara, okolnih sela, pojedincima, župnicima, u tjednim novinama. Kako bi se uljepšali dani u bolnicama ranjenike, organizirale su se dobrotvorne zabave i predstave za invalide,[36] pa tako i u svibnju 1916. predstave u kinu za 180 ranjenika vojne bolnice i 45 ranjenika iz bolnice Crvenoga križa.[37] Za Božić svaki je bolesnik dobivao Božićnicu, a kazališni klub je priredio zabavu.[38]

U Varaždin je 28. kolovoza 1914. stigao prvi vlak s 407 ranjenika s ratišta iz Srbije (Valjevo),[39] a 23. rujna 1914. još novih 104 ranjenika. U c. k. posadnoj i improviziranoj bolnici u Varaždinu bilo je 235 ranjenika i oboljelih vojnika. Tada su varaždinski liječnici bili dr. Hinko Blau (gradski fizik), dr. Ivan Maixner (ravnatelj i primarni liječnik gradske bolnice), dr. Kozlowski, dr. Spitzer i dr. Krajanski, a županijski fizik je bio dr. Koloman Wunderlich.[40] Dana 4. listopada 1914. blagoslovljena je i otvorena bolnica Crvenoga križa u Varaždinu sa uređenim zračnim sobama i udobno namještenim krevetima, operacij-

[31] *Hrvatsko pravo,* 8. 8. 1914.
[32] *Nezavisnost 1914.,* NSK s. 85. 105.; *Tjednik bjelovarsko-križevački 1915.* NSK s. 86. 181.
[33] *Tjednik bjelovarsko-križevački, lipanj 1916.* NSK s. 86. 181.; Dubravko HABEK, *Iz povijesti zdravstva Bjelovara.* Radovi HAZU 2013. (in press).
[34] *Nezavisnost 1914.,* NSK s. 85. 105.; *Tjednik bjelovarsko-križevački 1914.* NSK s. 86. 181.
[35] *Nezavisnost 1914.,* NSK s. 85. 105.
[36] *Tjednik bjelovarsko-križevački 1914.* NSK s. 86. 181.
[37] *Nezavisnost 1916.,* NSK s. 85. 105.
[38] *Nezavisnost 1915.,* NSK s. 85.105.
[39] *Hrvatsko pravo* 28. 8. 1914.
[40] *Hrvatsko pravo* 4. 9. 1914.

skom dvoranom s operacijskim stolom. Nad bolesničkim krevetima nalazile su se crne pločice s imenima ranjenika, a u sredini svake sobe dugi prostrti stol za blagovanje s vazom cvijeća, a na zidu raspelo i kraljeva slika, što zorno opisuje interijer ondašnjih bolnica. Dana 30. listopada 1914. otpušteno je iz varaždinske bolnice 25 zdravih ranjenih vojnika.[41]

Osoblju bjelovarskih pričuvnih vojnih bolnica (Vojne bolnice, bolnice Crvenoga križa i bolnici u Gimnaziji), te bjelovarske županijske bolnice redovito zahvaljuju brojni bolesni i ranjeni vojnici, koji su tamo liječeni i oporavljeni otpuštani svojim kućama.[42] Vojna pričuvna bolnica u bjelovarskoj Gimnaziji djelovala je do svibnja 1916., a Crvenoga križa u Sokolskom domu do 1918. godine. Bjelovarska vojna bolnica nosila je tijekom Velikoga rata naziv: *k. u. k. Stabilen Reservespital in Belovar No. 63*.[43] Tako i dr. Maixneru i časnim sestrama bolnice se zahvaljuju ranjeni Dalmatinci na skrbi i njezi, a dr. Spitzeru iz Pričuvne bolnice u varaždinskoj Gimnaziji se zahvaljuju Jelačićevci iz sobe 12 na uloženoj brizi i skrbi tijekom liječenja,[44] a hrvatski ban dr. Ivan barun Skerlecz pohvalio je osoblje obiju pričuvnih bolnica u Varaždinu, na čelu sa stožernim liječnikom dr. Franjom Kozlowskim, koji je nedugo zatim premješten na službu u Oderberg u Moravsku.[45] Brojni bjelovarski liječnici mobilizirani na bojišnice dobivali su priznanja, kolajne i odličja od zapovjednika pukovnija pa sve do Njegova veličanstva kralja Franje Josipa i Karla, što redovito izvještavaju novine i javno pohvaljuje. Od poznatih 175 liječnika 16. pukovnije od 1871.–1919. godine, tijekom Velikoga rata više od stotinu njih obavljalo je službu tijekom samoga rata.[46] Tako i pričuvni zdravstveni poručnik 16. pukovnije Viktor Kunović biva odlikovan Zlatnim križem za zasluge na vrpci kolajne za hrabrost u lipnju 1917. godine.[47] Ratne su bolnice djelovale po sustavu ešalonskoga tipa ratovanja, već stoljećima poznatoga u ratnoj medicini gdje je prvu pomoć pružao trupni bolničar, a po izvlačenju s bojišnice i pružene prve pomoći, ukoliko je bila potreba za nastavkom liječenja ranjenici su otpremani u vojne bolnice gdje je bio veći broj liječnika, nerijetko kirurga koji su izvodili operacijske zahvate, tada najčešće amputacije i obrade ratnih rana. Tako iz ratne bolnice u rumunjskom Aradu izvjestio je pukovnijski liječnik dr. Pavao Klemens da je izveo operaciju transfuzije krvi teško ranjenom vojniku kojemu je bila prijeko potrebna krv, pa je od prijavljenih dobrovoljaca iznašao najsnažnijeg i izveo uspješno operaciju.[48] Od rujna 1917. godine prema ugarskoj naredbi (Ministarstva) unutrašnjosti nalaže se uporaba papirnatoga rublja u bolnicama, osobito ručnika, ubrusa, stoljnjaka i zastora.[49]

Na kozlučkom bojištu nalazile su se slijedeće bolnice: *Mobile Reserve Spital 2/13 zu Kozluk, Epidemiespital 3/13 iz Reservespital* u Bijeljini, 9/13 *Feldspital zu Ub (Regimentsarzt dr. Dörner). Epidemiespital* se nalazila i u Rumi tijekom rata, pa su nerijetko oboljeli od zaraznih bolesti liječeni u toj bolnici, a umrli sahranjivani na rumljanskom groblju. Na kozlučkom / srpskom se bojištu spominju imena slijedećih liječnika: dr. Jacob Schalz, dr. Maximilian Fišer, dr. Hageman *(Oberarzt),* dr. Joseph Schuster, dr. Rika *(Stabsarzt),* dr. Mihael Wiess *(Spittalarzt),* dr. Wiktor Goldner *(Militairarzt),* dr. Jambor Koloman, dr. Štangl *(Militairarzt),* dr. Lottman *(k. u. k. Arzt),* dr. Balint, dr. Kafka, dr. Emil Weindein *(Stabsarzt),* na galicijskom dr. J. Müller, dr. Sparmann, dr. Wesselly, dr. Mathias Böhm, dr. Sigismund Drobniewicz *(Oberarzt),* u Bukovini dr. Rudolf Stoz, dr. Alfonso Pavlicki *(Stabsarzt),* dr. Gregor Bardecki *(Spittalarzt in Spittal zu Czernovitz)*[50] i mnogi drugi navedeni u vlastitim nedavnim radovima.[51]

[41] *Hrvatsko pravo* 2. 10. 1914.
[42] *Tjednik bjelovarsko-križevački 1915.* NSK s. 86. 181.
[43] *Matične knjige umrlih 16. pukovnije*, HDA M-466.
[44] *Hrvatsko pravo*, 19. 5. 1915.
[45] *Hrvatsko pravo*, 27. 5. 1916.
[46] Dubravko HABEK, *Iz povijesti zdravstva Bjelovara.* Radovi Zavoda HAZU u Bjelovaru, 2013. *(in press).*
[47] *Hrvatsko pravo*, 16. 6. 1917.
[48] *Hrvatsko pravo*, 30. 1. 1915.
[49] *Hrvatsko pravo*, 29. 9. 1917.
[50] Matice umrlih 16. pukovnije HDA M-466.
[51] Matice Pričuvne vojne bolnice u Bjelovaru HDA M-494, M-495.; Dubravko HABEK, *Iz povijesti zdravstva Bjelovara,* Radovi Zavoda HAZU u Bjelovaru, 2013. (in press).

Slika 4. Doček ranjenika s bojišnica na željezničkim kolodvorima (preuzeto iz: Hrvatsko pravo, 1917.)

I zdravstveno osoblje umiralo je i pogibalo na bojišnicama diljem Europe. Tako je primjerice dr. Jakob Heissfeld teško ranjen u trbuh na moldavskom ratištu 9. lipnja 1915. Rođen je 1871. godine u moravskom Brünn-u (Brno), bio je oženjen, a pripadao je u *Chirurgiegruppe Oberstabsarzta* dr. Ruskowskog. Umro je sedmoga dana po ranjavanju, 16. lipnja 1915. godine u bolnici u Kolomeu, smrt je potvrdio bolnički nadliječnik dr. Sigismund Dobriewicz, a smrt upisao vojni kapelan *(feldkurat)* Witarzek. Dr. Heissfled je sahranjen na kolomejskom groblju.[52]

Tijekom zime su ranjenici prevažani u zagrijanim vagonima. Kompozicija se sastojala od 12 vlakova, svaki po 27 vagona, od kojih 11 za ležeće ranjenike. U sredini vagona bio je parni kotao koji grije drugi dio vlaka sa ranjenicima koji mogu sjediti (za 350 ranjenika). Takve su kompozicije mogle prevoziti odjednom 4000 ranjenika, obavještava Državna austrijska željeznica. Postojao je i „gulašni vlak" koji je bio sasvim kratak sa pet kola i priređen je bio tako da vojnicima može dovoziti svježu hranu. Na njemu je bilo pet štednjaka s puno kotlova u kojima se kuhao gulaš, čaj i riža s mesom, a postojao je i magazin (skladište) te kola u kojoj je mesnica. Za njeg piše: *„Ovaj vlak nikada ne miruje, nego ide bez prestanka sad ovamo, sad onamo (…)"*[53]

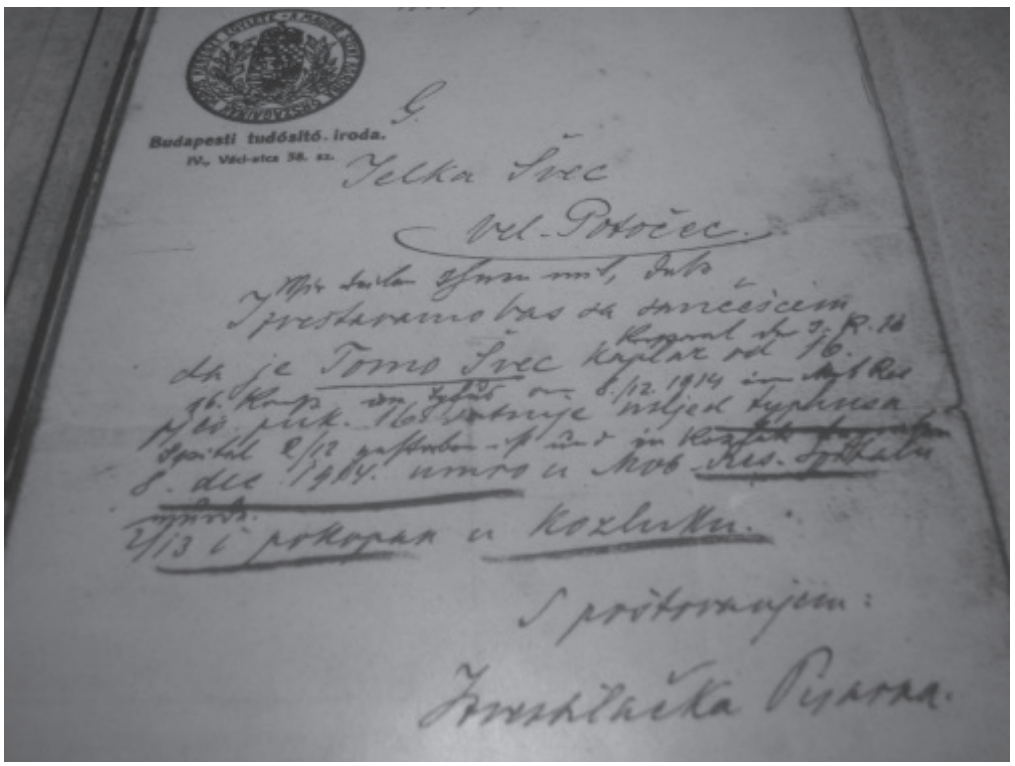

Slika 5. Dopis supruzi umrloga kaplara T. Šveca od tifusa u pričuvnoj bolnici i pokopan u Kozluku iz Budimpešte s izrazima „saučešća". Nesretni Tomo umro je 8. prosinca 1914., a njegova supruga dobila je obavijest od središnjega budimpeštanskog odjela 21. travnja 1915. godine[54]

[52] Matice umrlih 16. pukovnije. HDA Zagreb, M-466, M-467.
[53] *Hrvatsko pravo*, 19. 5. 1915.
[54] Izdanje popisa mrtvih i ranjenih, *Hrvatsko pravo*, 22. 8. 1914.

Posebice se brinulo za ranjenike, invalide i obitelji stradalih pripadnika austrijske vojske. Tako „Budimpeštanska korespodencija" donosi: *„Ratno ministarstvo pobrinulo se da sve dojave o gubicima, bojevima i sve pojave zdravstvenih zavoda budu što prije i što brže i što vjerodostojnije proglašene".*[55] Uredi Crvenoga križa za obavijesti nalazili su se u Beču u *VI. Dreihufeisengasse 4 Kriegsschule* i Uredu za obavijesti u Budimpešti u *IV. Vaczi utcza 38.*, gdje se daju besplatne obavijesti o boravku i o naravi rane ili bolesti ranjenih ili oboljelih pripadnika austrougarske vojske i mornarice, od kuda je poslano bezbroj izvješća o ranjavanjima, invaliditetu i smrti pripadnika pukovnije njihovim obiteljima, najčešće s izrazima sućuti.[56] Originalni dopis navedenoga ureda iz Budimpešte udovici preminuloga pripadnika 16. pukovnije, sahranjenoga u Srbiji, prilježe ovome tekstu.

U bjelovarskim se tjednicima oglašavaju redovito smrti pripadnika 16. pukovnije i njihovi pogrebi ukoliko je poginuli dopremljen u Bjelovar ili okolna sela. Posebice se komentiraju neprijatelji i početci stvaranja drugih protuhrvatskih i velikosrpskih opcija i propagande nazivajući ih *„grobarima Hrvatstva".*[57] Tako je i u Varaždinu zabilježen sprovod prvoga preminuloga ratnika, infanterista 30.-godišnjega Darija Černija umrloga u posadnoj bolnici početkom liostopada 1914. godine, koji je *„ostavio ženu i trogodišnju kćer"* sa *„*(…) *spomenemo li, da kod ove žalobne slave nije gotovo ostalo ni jedno suho oko, rekli smo sve* (…)" Varaždinski tjednik izvještava da je 11. veljače 1916. godine umro i sahranjen na vojničkom groblju 109. umrli vojnik rodom iz Wiselsburga.[58] Zbog progresivnih gubitaka tijekom borbenih operacija ratnih 1914. i 1915. godina, u prosincu 1915. godine se obavještava da će se novačenja za vojsku vršiti i za muškarce od 50-55 godine života.[59]

Sa 155. danom mobilizacije, 29. prosinca 1914. godine bili su slijedeći gubitci 16. pukovnije (tablica 1.):[60]

Tablica 1. Gubitci 16. pukovnije

	Stanje na početku rata	Poginuli	Ranjeni	Bolesni	Nestali
Časnici	108 + 32 + 45	8	56	47	10
Vojnici	4466+ 2841 + 3200	480	2344	635	674

Do 28. rujna 1917. iz svih hrvatskih postrojbi godine poginula su 6433 vojnika na bojišnici, no u ovaj broj ne ulaze i oni koji su nestali u ratu ili umrli kasnije u bolnicama od bolesti ili posljedica ranjavanja. Od njih poginulo je 72 liječnika, odvjetnika ili mjernika. Najviše poginulih, njih 1104, bilo je iz zagrebačke županije, potom 985 iz srijemske, pa 870 iz bjelovarsko-križevačke, potom 825 iz varaždinske županije, 815 iz požeške, 803 iz virovitičke, 518 iz ličko-krbavske, 397 iz modruško-riječke i 116 iz grada Zagreba. Iza poginulih ostalo je 4159 neopskrbljene djece, od kojih najviše, njih 957 iz varaždinske, a 322 iz bjelovarsko-križevačke.[61] Tjednik Hrvatsko pravo prenosi pak vijest iz jednog engleskoga časopisa da je do listopada 1917. godine bilo u Velikom ratu: 9,750.000 mrtvih, 12 milijuna invalida, 4 milijuna ratnih i 250.000 civilnih sužanja. Broj ljudi u vojničku službu pozvanih procjenjuje se na 49,750.000 ljudi.[62]

Tijekom 1916. godine razmjenjivani su ratni zarobljenici, posebice bolesni i invalidi, pa tako je u Linz u vonje bolnice bolničkim vlakom doveženo 183 većinom teško ranjenih vojnika, najčešće Mađara i Hrvata, koji će nakon tri tjedna liječenja biti otpravljeni u ortopedske bolnice i oporavilišta. Također, veći je broj razmjena ratnih zarobljenika posljednje godine ratovanja i dolazak naših vojnika iz zarobljeništva iz Rusije.[63]

[55] *Hrvatsko pravo,* 28. 8. 1914.
[56] Matice umrlih 16. pukovnije. HDA Zagreb, M-466.
[57] *Tjednik bjelovarsko-križevački 1915.,* NSK s. 86. 181.
[58] *Hrvatsko pravo,* 19. 2. 1916.
[59] *Hrvatsko pravo,* 4. 12. 1915.
[60] Ratni dnevnik c. k. varaždinske pukovnije br. 16., I. dio. DAB, 2004, str. 81.
[61] *Hrvatsko pravo,* 9. 2. 1918.
[62] *Hrvatsko pravo,* 6. 10. 1917.
[63] *Hrvatsko pravo,* 9. 3. 1918.

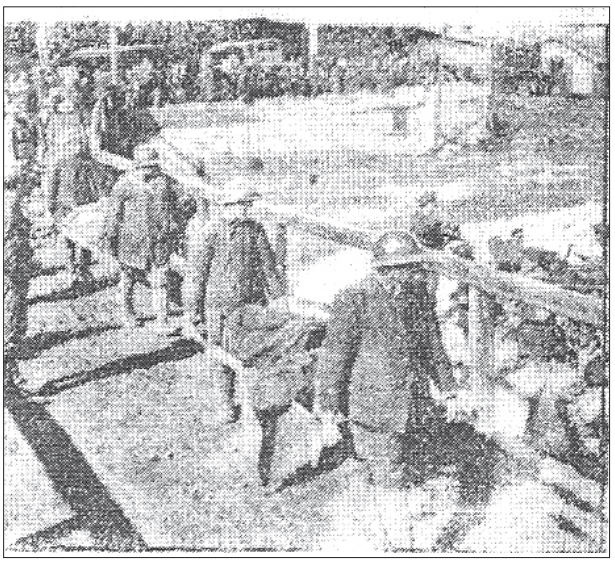

Slika 6. Prijenos ranjenika na talijanskom bojištu

Posvemašnja ratna bijeda nalagala je lokalnim vlastima da daju upute o življenju pučanstvu: o uništavanju hrušteva, hrčaka koji uništavaju usjeve, štednji na masti, pšeničnu i raževu brašnu, šećeru (sladoru), soli, a isto tako javljaju snižene cijene petroleja za čak 26 filira po litri .[64] Savjetuje se da se ne stvaraju zalihe, pa tako nestaju pojedine potrepštine iz trgovina. Sredinom 1916. godine cijene masti bile su i dalje jako visoke, mada je cijena mesa bila snižena. Savjetuje se stavljanje krumpira u brašno pri spravljanju kruha radi štednje brašna.[65] Također spominje se rekviriranje crkvenih zvona za izgradnju topova, a po kilogramu dobit će se 4 krune. Neće se uzimati zvona izrađena prije 1800. godine.[66] Savjetuje se održavanje higijene i čistoće, posebice u vodocrpilištima, pri odvozu smeća, u klaonicama i oko bunara, obvezno je bilo polijevanje cesta vodom, zbog smanjenja stvaranja prašine, a sve zbog smanjenja mogućih epidemioloških čimbenika učestalih a vrijeme ratova i migracija pučanstva i vojske. Zbog ratne bijede u Bjelovarsko-križevačkoj županiji zabranjeno je čak i održavanje karmina jer *„treba štediti narodnu muku"*.[67]

Mortalitet 16. varaždinske pukovnije

Mortalitet pripadnika cijele 16. pukovnije razvidan je iz Matice umrlih 16. pukovnije te Matice umrlih pričuvne vojne bolnice u Bjelovaru i Mrtvarnika bjelovarske županijske bolnice koji se čuvaju u Hrvatskome državnome arhivu u Zagrebu i Državnome arhivu u Bjelovaru. U ovim dokumentima su uz pripadnost niže ustrojbenih jedinica 16. pukovnije upisivano ime i prezime pripadnika, mjesto rođenja i obitavalište, čin / funkcija, datum rođenja, bračno stanje, vjeroispovjest, uzrok / način smrti, mjesto ukopa i napomene. Uzrok smrti upisivan je po dijagnozama na njemačkom ili latinskom jeziku utvrđen po liječnicima čija se imena nalaze kao mrtvozornici. Međutim, veliki broj pripadnika postrojbe poginuo je na bojišnicima, a do njihovih tijela se nije moglo pa su ostali nesahranjeni, što se u pojedinim rubrikama ponajvećma vodilo kao *gefallen* (pao na bojišnici), a kao svjedoci njihove pogibije navodili su se njihovi zapovjednici, ratni prijatelji, liječnici (...). Činjenice smrti upisivane su u spomenute smrtovne matice *(Sterbebuch)* prema smrtovnici - smrtnome listu izdanu od nadležnoga liječnika, prema legitimacijskoj iskaznici umrle osobe ili prema izjavi o smrti svjedoka nazočnih smrtnom ishodu (pao na bojišnici, utopio se u Drini itd.) s upisanim uzrokom smrti gdje je on *(causa mortis)* bio poznat. No, u slučajevima gdje se točan uzrok smrti nije znao, upisivano je da je pokojnik umro *(gestorben)* ili je pao na bojišnici-ubijen *(gefallen).*

Tako će u ovome radu biti obrađeni podatci iz Matice umrlih 16. pukovnije gdje su upisivani svi umrli, poginuli ili nestali pripadnici postrojbe uključujući i spomenutu Maticu umrlih vojne pričuvne bolnice u Bjelovaru i Mrtvarnika bjelovarske županijske bolnice.

Veliki broj poginulih na bojišnici bilo je 1914. godine na srpskom bojištu *(geffalen in Obrež in Serbia)* od 29. kolovoza do 13. rujna 1915. godine gdje je pukovnija izgubila 22 časnika, 20 zastavnika i kadeta i 965 vojnika koji su poginuli, ranjeni, bolesni i nestali;

[64] *Hrvatsko pravo,* 1. 5. 1915.
[65] *Tjednik bjelovarsko-križevački 1916.* NSK s. 86. 181.; 1917.
[66] *Hrvatsko pravo,* 10. 6. 1916.
[67] *Hrvatsko pravo,* 3. 4. 1915.

potom u lipnju i srpnju 1915. godine u borbama kod Vassileia, pa u Ravanoziu (Bukovina) od 1. siječnja do 5. siječnja 1916. kada je bilo 7 poginulih, 18 ranjenih, 4 nestala i 13 bolesnih časnika (ukupno 42), potom 179 poginulih, 598 ranjenih, 363 nestalih i 149 bolesnih vojnika, što iznosi s časnicima ukupno 1331 pripadnika 16. pukovnije u samo spomenute dvije borbene akcije.[68]

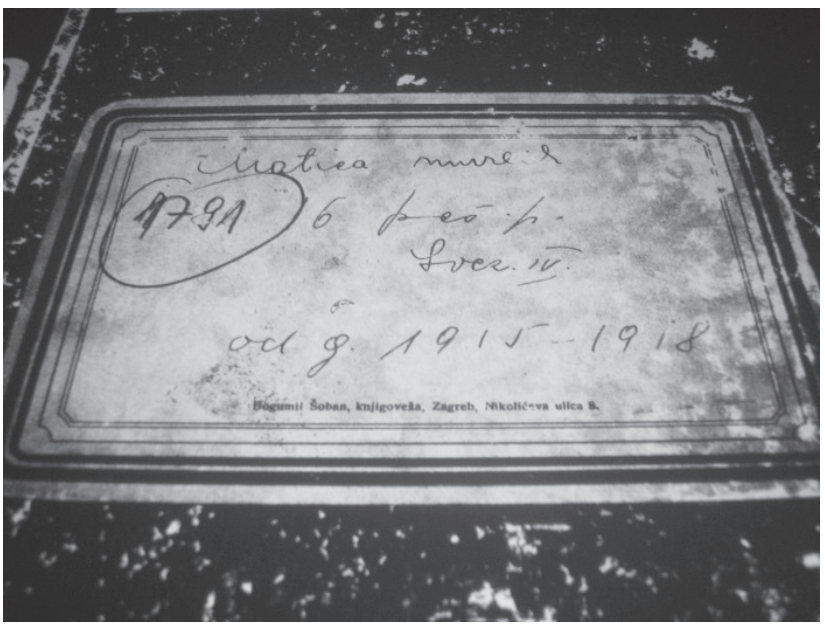

Slika 7. Naslovnica Matice umrlih 16. pukovnije 1915.–1918. godine

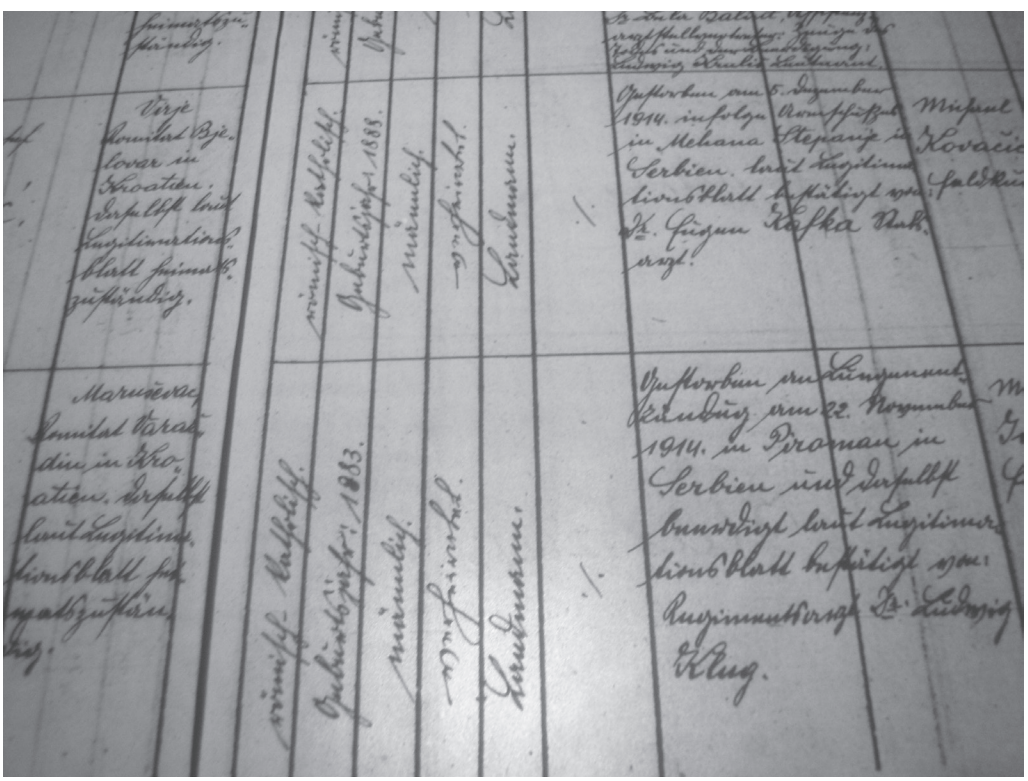

Slika 8. Iz Matice umrlih 16. pukovnije s upisanim poginulim i umrlim vojnicima na srpskom bojištu 1914. godine uz upisane svjedoke pogibije

[68] Matice umrlih 16. pukovnije. HDA Zagreb, M-466. Ratni dnevnik c. k. varaždinske pukovnije br. 16., I. dio. DAB, 2004.

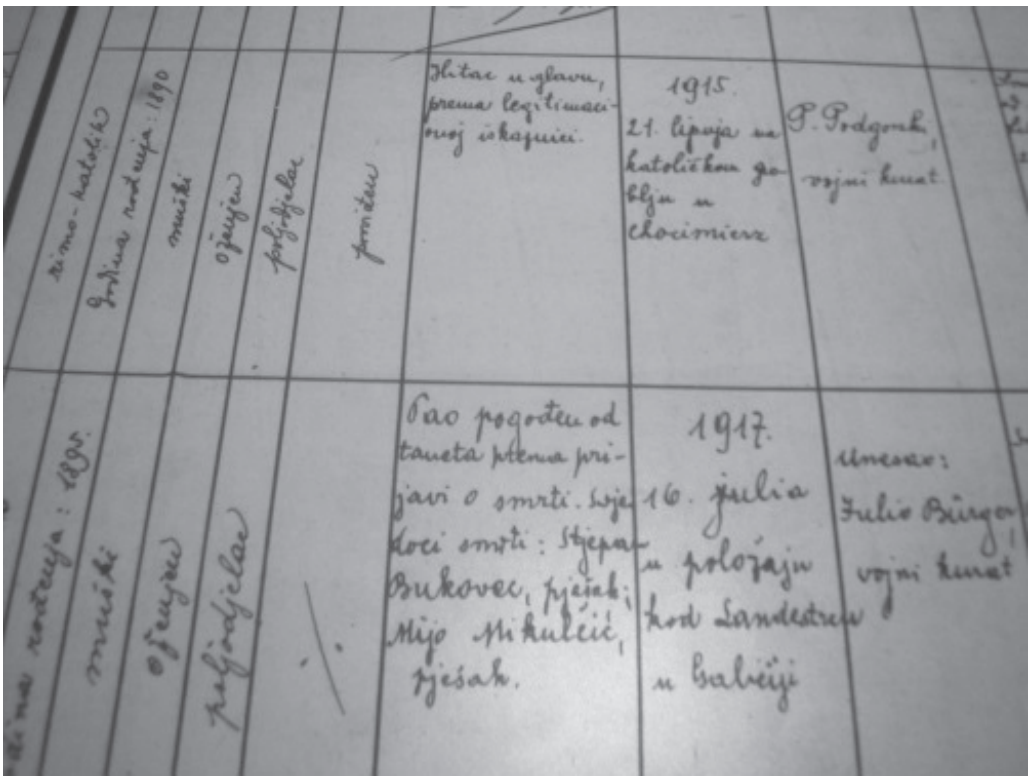

Slika 9. Iz Matice umrlih 16. pukovnije s upisanim poginulim i umrlim vojnicima na galicijskom bojištu 1915. i 1917. godine uz upisane svjedoke pogibije te mjestu sahrane

Tablica 2. Uzroci smrti pripadnika 16. pukovnije 1914.–1918.

Causa mortis *(Uzrok smrti)*	1914.	1915.	1916.	1917.	1918./1919.	ukupno
Gefallen (Poginuo na bojišnici, pao na bojišnici)	246	434	305	226	29	1240 (51,3 %)
Gestorben (Umro na bojišnici, umro u zarobljeništvu)	34	80	34 1	15	4	168 (6,9 %)
Lungentuberkulös *Caseose pneumonia* *Gallopierende Lungenschwindsucht* (Plućna tuberkuloza, sušica)	2 1	32	29	48	49 1	162 (6,7 %)
Milliärtuberculose (Rasapna tuberkuloza, sušica) Laryngitis tuberculosa *(tuberkuloza grkljana)*				1	1	2

Causa mortis *(Uzrok smrti)*	1914.	1915.	1916.	1917.	1918./1919.	ukupno
Lungenentzündung *(Broncho) Pneumonia* (Upala pluća)	5	24	10	12	23	74 (3,0 %)
Lungenherzentzündung (Upala pluća i srca)	1					1
Asthma bronchale (Bronhalna astma) *Bronchitis chronica* (Kronični bronhitis)		1			1	2
Rippenfellentzündung (Pleuritis exudativa, septica) (Upala porebrice / poplućnice)		3	7	2	2	14
Glotis oedema (Edem glotisa)				1		1
Hämoptoe (Hemoptoe)			1			1
Herzlähmung *Herzschwäche* (Slabost-insuficijencija srca)	2	5	3	1	2	13
Herzschlag *Paralysis cordis* (Srčani udar, zastoj srca)	2	2 1	1			6
Herzklappenfehler (Greška srčanih zalistaka)	1	1	1			3
Myocarditis chronica *Myodegeneratio cordis* (Kronična upala srčanoga mišića)				1 2		3
Pericarditis (Upala srčane ovojnice)			1			1
(Ge)Hirnentzündung, encephalitis (Upala velikog mozga)				1		1
Apoplexia (Hirnschlag, Hirnschlaganfall) (Moždani udar)		1			1	2
Haemiplegie. Thrombosis v. femoralis. Bronchopneumonia (Poluoduzetost, tromboza femoralne vene, upala pluća) *Tetraplegia* (oduzetost sva četiri uda)		1		1		2
Gehirnabscess, Abscessus cerebri post v. sclopetarium (Apsces mozga, apsces poslije ustrijela u glavu)		2			2	4
Tumor cerebri (Tumor mozga)		1				1
(Ge) Hirnhautentzündung *Meningitis* (Upala moždanih ovojnica)	1	6	7	12	2	28
Eitrige Mittelohrentzündung, otitis media chronica suppurativa (Gnojna upala srednjega uha)		1		1		2

Causa mortis *(Uzrok smrti)*	1914.	1915.	1916.	1917.	1918./1919.	ukupno
Darmentzündung *Darmkattahr* *Blutige Darmkatar* *Enteritis chronica* (Upala crijeva, kronična upala crijeva)		2 1	3	4		10
Magenkrebs (Rak želuca) *Magenkrebs mit Gallenblasekrebs* (rak želuca i rak žučnjaka)				1 1		2
Akute Magenperforation (Akutna perforacija želuca)				1		1
Akute Blinddarmentzündung (Akutni appendicits-upala crvuljka)			1		1	2
Bauchfellentzündung (Peritonitis) (Upala potrbušnice)	1	5	4	1	2	13
Ileus ("Zapletaj crijeva", nemogućnost crijevne peristaltike)					1	1
Sepsis (Pyemia, Septikopyemia) *Osteomyelitis costae cum sepsis* *Sepsis mit aneurysma* (Sepsa, upala koštane srži rebra sa sepsom, sepsa s aneurizmom)	1	8	13 1 1	10	6	40 (1,6 %)
Icterus gravis (Teška žutica)		1				1
Blutung, hemorrhagia e vulnera *Verletzung der a. subclavia* (Krvarenje, krvarenje iz rane) (Oštećenje potključne arterije)		1	2 1	5		8
Bauchdurchschuss, Bauchschuss (Prostrijel trbuha)	7	12	19	11	6	55 (2,2 %)
Leberverletzung, vulnus sclopetarium hepatis (Prostrijelna ozljeda jetre)					1	1
Kopfschuss (Prostrijel glave) *Kopfschuss und Gehirnhautentzündung* (Prostrijel lubanje s upalom moždanih ovojnica)	16	32 1	15	19	5	88 (3,6 %)
Halsschuss (Prostrijel vrata)		5	9	6	1	23
Durhschuss der Rücken, Rückenschuss (Prostrijel leđa, kroz kralješnicu)		5	6	8	2	21
Gangraena post amputationem (gangrena iza amputacije)			2			2
Schwere Granateverletzung und Blutvergiftung (Teška ozljeda od granate s otrovanjem krvi)		1			4	5
Rissverletzung, amputatio traumatica (Otrgnuće, traumatska amputacija)		1		1		2

Causa mortis *(Uzrok smrti)*	1914.	1915.	1916.	1917.	1918./1919.	ukupno
Schusswund-Schussverletzung *Multiplex schusse, Durchshuss* (Prostrijelna rana / rane)	6	23	4 1	6 1		41 (1,69 %)
Unfall (Nesreća) *In Sava ertrunken* (utopio se u Savi) Ustrijeljen u lovu Srušilo se stablo na njega-prijelom lubanje Ubijen u kući od razbojnika Ustrijeljen		1		1	1 1 1 1	6
Vulnus sclopetarium extremitatis (femoris, cruris) *Fractura complicata explosiva, sclopetaria* (Ustrijelna rana udova-natkoljenice, potkoljenice) Komplicirani strijelni ili eksplozivni prijelom)	2	7	1	1	1	12
V. sclopetarium thoracis penetrans *Lungendurhschuss, Brustschuss* (Strijelna rana prsišta, prostrijel pluća) - *mit pneumothorax* (Strijelna rana prsišta s pneumotoraksom*)* *Herzschuss* (Ustrijel u srce)	9	14 6	10	17	3 1	60 (2,4 %)
Gassphlegmone *Gassphlegmone mit sepsis* (Plinska flegmona)		1	1	2	1	5
Exsanguinatio, Innere verblutung (Iskrvarenje, unutrašnje iskrvarenje)	1					1
Tethanus (Starckrampf)	2	2	4		3	11
Harnblase Ruptur und innere Verblutung V. sclopetarium vesicae urinariae (Razdor mokraćnoga mjehura s unutrašnjim krvarenjem)			1		1	2
Geschwürentzündung, carbunculus (Upala površnoga čira, karbunkul)				1		1
Malaria tropica (Tropska malarija) *Inanitio nach malaria* (iscrpljenost nakon malarije)				8 1	3	12
Cholera asiatica (Azijska kolera)	1	3	5			8
Dysenteria (Griža)	6	4	7	9	5	31 (1,28 %)
Febris recurrens (Opetovana vrućica)				1		1
Variola vera (Crne kozice)					1	1
Scarlatina septica (Septični šarlah)				1		1

Causa mortis *(Uzrok smrti)*	1914.	1915.	1916.	1917.	1918./1919.	ukupno
Rotlauf, Erisypelas (Crveni vjetar)		5	6		3	14
Typhus abdominalis (Bauchtyphus) (Trbušni tifus)	38	96	9	6	6	155 (6,4 %)
Influenza *Influenza mit Herzschwäche* *Influenza mit Gehirnhautentzündung* Gripa sa slabošću srca Gripa s meningitisom	2	1 1 1			2	7
Sifilis *Tabes dorsalis* (Sifilitična destrukcija leđne moždine)	1			1	1	3
Gonorrhoea, tripper (Kapavac)					1	1
Fleckfieber, Flecktyphus *Typhus exanthematicus* (Osipna groznica, pjegavac)		10	7	1	2	20
Fungus multiplex (Sustavna gljivična upala)		1				1
Nephritis *(Eitrige) Nierenentzündung* *Nierenentzündung mit Herzschwäche* (Upala bubrega, gnojna upala bubrega)	1	2 1		4		8
Uraemia (Zatajenje bubrega)					1	1
Purpura haemorrhagica *(Hemoragična purpura)*			1			1
Läukemie *Pseudoläukemie* (Leukemija, Lažna leukemija)		1		1		2
Selbstmord (Samoubojstvo)		1			3	4
Otrovanje plinom pred neprijateljem					1	1
Ukupno	389	851	534	454	188	2416

U tablici su prikazani uzroci smrti prema dijagnozama, najčešće pisanih njemačkim ili rjeđe, latinskim ili hrvatskim jezikom. Više od polovice pripadnika 16. pukovnije palo (poginulo) je na bojišnici *(gefallen)* i nerijetko ostao na mjestu mrtav i nikada ne sahranjen, što i odgovara podatcima o mjestu sahrane poginulih ili umrlih. Umrlih na bojišnici najčešće od neupisanoga uzroka ili umrli u zarobljeništvu *(gestorben)* bilo je 6,9 % pripadnika 16. pukovnije.

Ratne rane značajan su uzrok smrtnosti, posebice ustrijelnih ili prostrijelnih rana glave, prsišta i trbuha s krvarenjem odnosno iskrvarenjem, a tadašnja ratna kirurgija je tek na bojišnicama I. svjetskoga rata uvela u doktrinu otvaranje trbušne šupljine (laparotomija) kod ratnih ozljeda trbuha. Zapravo je većina ozlijeđenih u trbušnu i prsnu šupljinu umrlo zbog iskrvarenja ili komplikacija ratnih rana, najčešće infekcija poput upale moždanih opni (meningitis), poplućnice (pleuritis) ili potrbušnice (peritonitis). Ratnih

ozljeda glave bilo je 3,6 %, vrata 0,9 %, prsišta 2,4 %, trbuha 2,2 %, leđa i kralješnice 0,8 %. Mali broj umrlih zbog ozljeda udova (ruku, nogu) potvrđuje spoznaju da su se amputacije radile vrlo često i da je smrtnost zbog iskrvarenja ili posljedica kompliciranih prijeloma niska, pa je tako na ispitivanim uzrocima smrti pripadnika 16. pukovnije iznosila 0,4 %. Ostalih ratnih rana kod kojih nije navedena lokalizacija na tijelu sa smrtnim ishodom bilo je 1,69 % *(Schusswund, Durchschuss).*

Od tada neizlječive upale pluća umrlo je 3 %, sepse 1,6 % a meningitisa 1,1 % pripadnika pukovnije. Nepostojanje antibiotika glavni je krivac smrtnosti zbog infekcija.

Epidemijske zarazne bolesti tipične za rat i migracije, poput trbušna tifusa, pjegavca i kolere do svibnja 1915. prema procjenama uzele su više od 7000 ljudi koji su ponajvećma sahranjivani u masovnim grobnicama po Moldaviji i Bukovini,[69] što se odnosi na pripadnike brojnih vojnih postrojbi i civilno pučanstvo na navedenim bojištima. Tako je i 96 pripadnika 16. pukovnije umrlo 1915. godine od trbušnoga tifusa, 5 od erizipela, 10 od pjegavca, 4 od dizenterije i tri od kolere. Plućna tuberkuloza odnijela je 162 života (6,7 %).[70]

U ruskim zarobljeničkim logorima umrlo je također više tisuća ljudi, prema podatcima iz dostupne građe dnevno više od petnaestoro ljudi, a do 23. ožujka 1916. godine umrla su i četiri liječnika o čijim imenima nema spomena u postojećim izvorima.[71]

Tablica 3. Država (zemlja) rođenja umrlih / poginulih pripadnika 16. pukovnije

	ukupno
*Kroatien (*Hrvatska)	2357 (97,55 %)
Ungarn-Ungarien (Mađarska)	26 (1,07 %)
*Böhmen (*Češka)	7
Moravien-Mähren (Moravska)	1
Galizien (Galicija)	2
Bukovina (Bukovina)	2
Austrija (Österreich)	16 (0,6 %)
Slowenien (Slovenija)	4
Deutschland (Njemačka)	1
Ukupno	2416

Tablica 4. Godine starosti umrlih / poginulih pripadnika 16. pukovnije

Godine	ukupno
15-20	389 (16,1 %)
21-30	1356 (56,1 %)
31-40	506 (20,1 %)
41-50	145 (6 %)
51-60	20 (0,8 %)
Ukupno	2416

Od ukupnoga broja poginulih pripadnika 16. pukovnije 97,55 % bilo je iz Hrvatske, 1,07 % rodom iz Mađarske, a 16 (0,6 %) iz Austrije, dok je preostali manji broj bio iz Češke, Slovačke, Slovenije, Moravske, Galicije, Bukovine i Njemačke. Više od polovice umrlih pripadnika 16. pukovnije bilo je u dobi od 21–30 godina, 20,1 % u dobi od 31–40 godine, a umrlih / poginulih mladića od 15–20 godine bilo je 16,1 %.

[69] Ratni dnevnik c. k. varaždinske pukovnije br. 16., II. dio. DAB, 2004.

[70] Matice umrlih 16. pukovnije. HDA Zagreb, M-466, M-467.; Dubravko HABEK, Iz povijesti zdravstva Bjelovara, Radovi Zavoda HAZU, Bjelovar, 2013 (in press).

[71] Ratni dnevnik c. k. varaždinske pukovnije br. 16., II. dio. DAB, 2004.

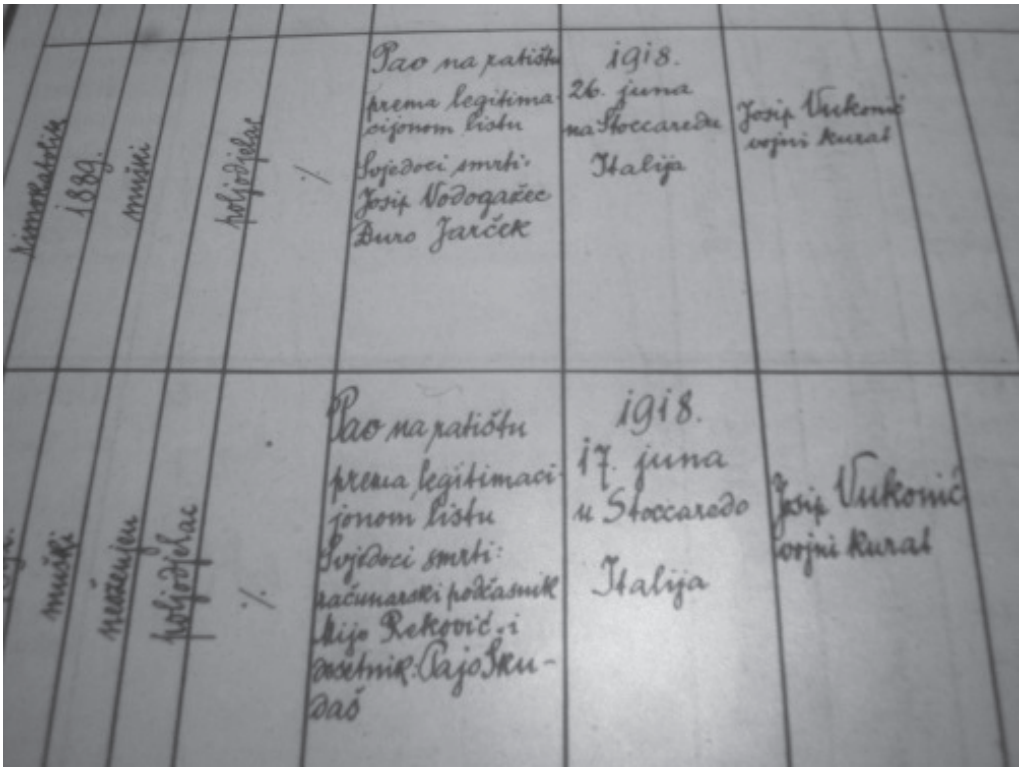

Slika 10. Iz Matice umrlih 16. pukovnije s upisanim poginulim i umrlim vojnicima na talijanskom bojištu 1918. godine uz upisane svjedoke pogibije te mjestu sahrane

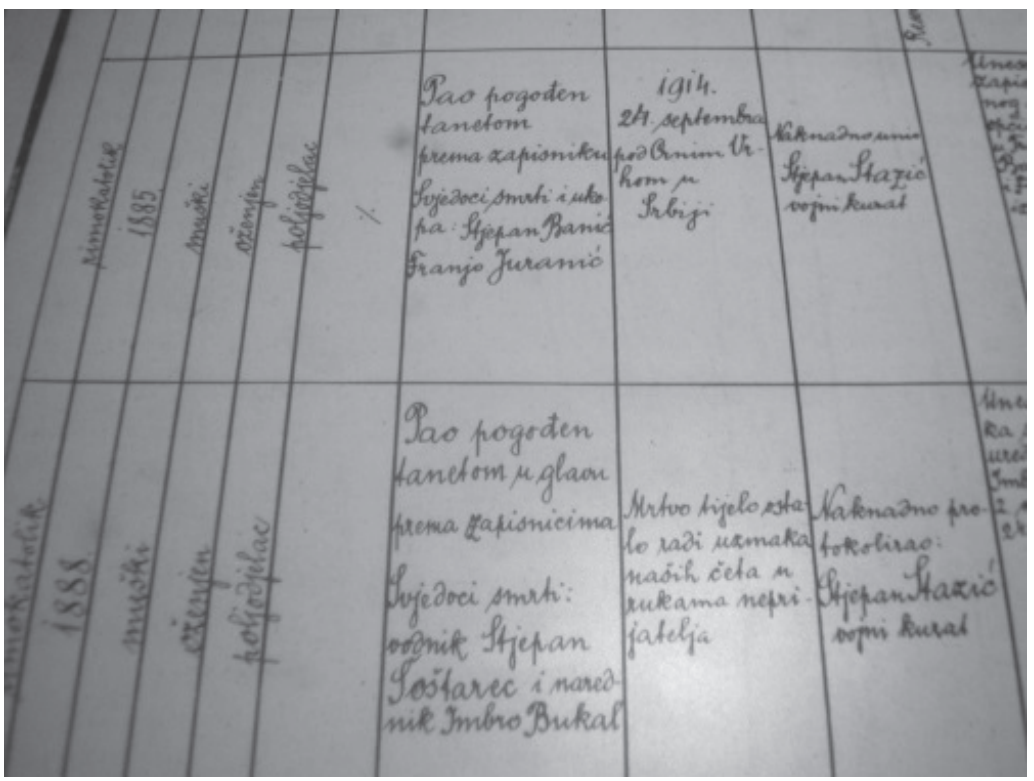

Slika 11. Iz Matice umrlih 16. pukovnije s upisanim poginulim i umrlim vojnicima na srpskom bojištu 1914. godine uz upisane svjedoke pogibije te mjestu sahrane i nemogućnosti sahrane zbog upada neprijateljskih jedinica

Tablica 5. Mjesto sahrane umrlih / poginulih pripadnika 16. pukovnije

	1914.	1915.	1916.	1917.	1918.	ukupno
Bjelovarsko vojno groblje	11	40	22	23	23	119 (8,9 %)
Galicia Stanislaw Kolomea Landestreu Krakow		 46 11 39	 103 1 12	72 1 8 106	 2	401 (30 %)
Bukowina Vassilei Kassa Czernovicz Dolina		 1 1	 36	41 1	 9 1	90 (6,7 %)
Moldavia		1		71		72 (5,4 %)
Russland Minsk			2	 2	1	5
Austrija Wien Graz St. Pölten Klosterneuburg Bregenz Innsbruck Wiener Neustadt Bozen Tirol Kufstein Mauthasen	 2 2 	 12 1 	 1 1 1 1 	 1 3 2 1 	1 15 3 1 1 3 1 1	54 (4,0 %)
Schwabing Baden			1		 1	2
Arad / Rumunjska		1			2	3
Sombor (Zombor)	3			2		5
Moravska Szinna		 1			 1	2
Brünn (Brno)				2		2
Srbija Loznica Šabac Mehana Stepanje Ub Valjevo Crni vrh Amajlija Pepeljevac Beograd Kragujevac Gornji Milanovac	 12 5 1 2 42 1 5 2 5 	1 3 2 2	 1 	 1 	 1	86 (6,4 %)

	1914.	1915.	1916.	1917.	1918.	ukupno
Bosna Kozluk Zvornik Brčko Bijeljina Trebinje Han Zabrđe Mostar Pecka Trebinje	 1 23 3 1 1			 2 1	 1 1	34 (2,5 %)
Slovenija Ptuj Kostanjevica Ljubljana	 1			 6 1		8
Srijem Vrdnik		 13	1			14
Mađarska Budapest Debrecen Nagytadt Miskolcz Munkacs	 15	 90 9 8	 34 5 10 1 3	31 7 2 5	 16 3	239 (17,9 %)
Italija					38	38 (2,8 %)
Pula			2			2
Dubrovnik			3			3
Rača					1	1
Gola				1	1	2
Rovišće				1		1
Velika Pisanica				1		1
Grubišno Polje					1	1
Čazma					1	1
Raven					1	1
Štefanje			1			1
Tomašica				1		1
Kalinovec			1			1
Dubrava					2	2
Rajič					1	1
Križ					1	1
Stare Plavnice		1				1
Slovinska Kovačica				1		1
Žabjak		1				1
Trnovec		1				1
Ferdinandovec		1				1
Kraljevci		1				1
Biškupec		1			1	2
Cvetkovec				1		1
Bukovik		1				1
Apatovec			1			1
Bosiljevo				1		1
Kutina					1	1
Nova Gradiška		2				2

	1914.	1915.	1916.	1917.	1918.	ukupno
Brod na Savi	2	3		2	1	8
Slatina				3		3
Petrinja			1			1
Zagreb	1	5	4	10	13	33
Šestine				1		1
Karlovac		1	2		3	6
Osijek				1		1
Varaždin					2	2
Rijeka	1	2			2	5
Vinkovci	3	1				4
Bršadin					2	2
Ruma	4	20	1			25
Stara Pazova					1	1
Virovitica		2	1			3
Podravske Sesvete			1		1	2
Koprivnica		1	1		4	6
Torčec					1	1
Inđija	2	1				3
Mitrovica		1			1	2
Primorje				2	1	3
Šibenik			1			1
Crna Gora Kolašin Podgorica Cetinje			 1	 1 1	 1 	4
Makedonija Ohrid Skopje				 1 	 1	2
Albanija				2	2	4
Ukupno sahranjenih						1332 (55,1 %)

Poznato mjesto ukopa poginulih ili bolesnih pripadnika 16. pukovnija bilo je u 55,1 %, od čega 30 % po grobljima Galicije, 17,9 % Mađarske, 6,7 % Bukowine, 6,4 % Srbije, 5,4 % Moldavije, 4,2 % Austrije i 2,56 % Bosne, pa sve do pojedinačnih grobišta u Italiji (posebice 1918. godine), te u malom broju i pojedinačno u Crnoj Gori, selima oko Bjelovara, Rusiji, Rumunjskoj, Njemačkoj, Sloveniji, Srijemu, Primorju, Albaniji i Makedoniji. Na bjelovarskom gradskom groblju sahranjeno je 119 pripadnika 16. pukovnije (8,9 %), dok je na varaždinskom groblju svega dva pripadnika 16. pukovnije i to 1918. godine uz nekoliko pojedinačnih ukopa u okolnim selima Zagorja i Prigorja. Upečatljiv je broj gotovo polovice pripadnika 16. pukovnije kojima se mjesto posljednjega počivališta ne zna: bojišnica, proglašeni nestalima, „pali u ruke neprijatelju", bačeni u Drinu, utopili se, ubijeni i bačeni u kojekakve jame čega smo svjedoci i danas iz kasnijih ratova (...).

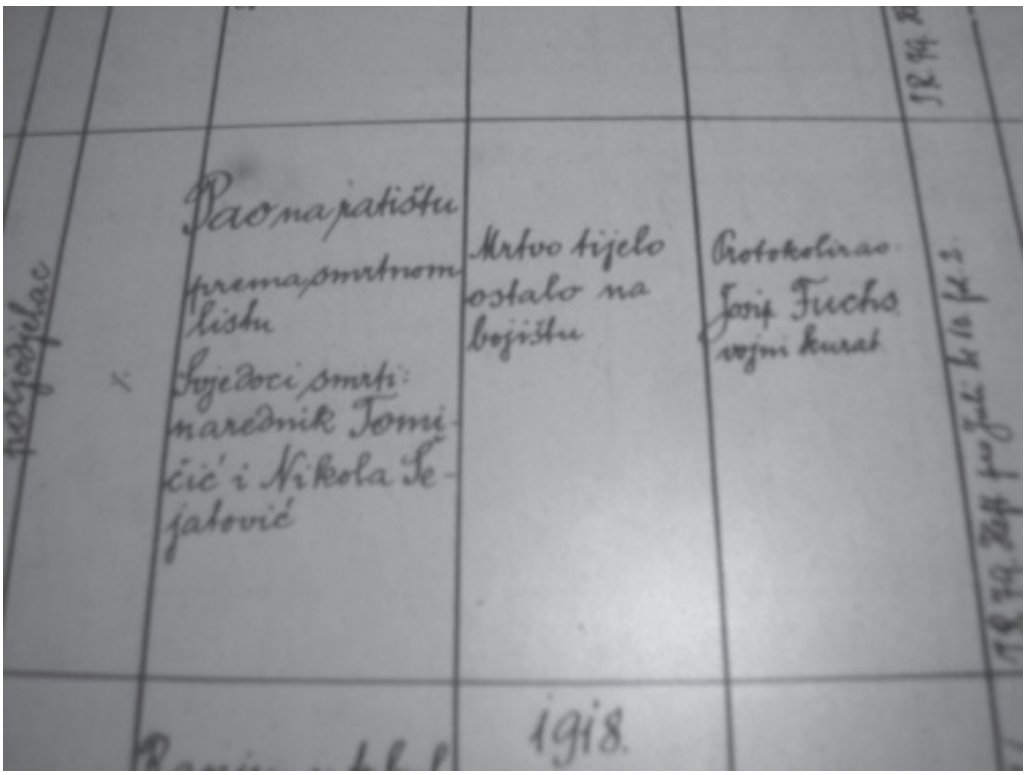

Slika 12. Iz Matice umrlih poginulih pripadnika 16. pukovnije s podatkom pogibije vojnijka nemogućnosti sahrane s podatkom ostaloga mrtvoga tijela na bojištu 1918. godine

Rasprava i zaključak

Istraživanja zbivanja tijekom Velikoga rata, posebice zdravstvene službe tadašnje Monarhije i hrvatskih postrojbi koje su bojovale na europskim bojištima nemaju dostatnih povijesnih istraživačkih radova, pa je svaki prilog ovoj problematici vrijedan pažnje i doprinos shvaćanju utjecaja Hrvatske na povijesna zbivanja u nedalekoj prošlosti, od prije svega jednog stoljeća. Tako je i ovaj istraživački rad prilog poznavanju sanitetske (vojnozdravstvene) skrbi, organizacije ratnoga saniteta u austro-ugarskoj vojsci, epidemiološkim zbivanjima, pobolu i pomoru ne samo u Hrvatskoj, već na širokom europskom bojištu od Srbije, Moldavije, Galicije, Bukovine, Italije i dr.

Podatak da je mobilizacijom 1914. godine iz Bjelovara na bojišnice pošlo 2322 pripadnika 16. pukovnije, da je tijekom četverogodišnjeg rata mobiliziran još višestruki broj ljudi, a prema Maticama umrlih evidentirano je 2416 umrlih, poginulih ili nestalih tumači strahotu ratovanja i (ne)vjerojatnost brojeva kao objektivizacije zbivanja ratovanja, gubitka populacije mladih ljudi 20-40 godina u više od 90 % umrlih itd.[72]

Tijekom Velikoga rata i postojanja pričuvnih vojnih bolnica u Bjelovaru umrlo je 459 pripadnika 16. pukovnije, drugih postrojbi i ratnih zarobljenika, a od čega je u njima umrlo manje od 50 % (46,9 %) vojnika iz Hrvatske (ponajvećma iz Bilogore, Prigorja, Podravine, Zagorja i Moslavine) najčešće od plućne tuberkuloze i upale pluća. U Županijskoj bjelovarskoj bolnici od 231 zaprimljenih vojnika tijekom ratnih godina umrlo je njih 25, i to iz 16. pukovnije samo njih osmorica.[73] No, ovaj se broj odnosi na one vojnike 16. i drugih pukovnija te zarobljenike, koji su liječeni u pričuvnim (pozadinskim) bolnicama u Bjelovaru, tako da je taj broj nepotpun s podatcima 16. pukovnije,

[72] Matice umrlih 16. pukovnije. HDA Zagreb, M-466, M-467.

[73] Dubravko HABEK, *Iz povijesti zdravstva Bjelovara.* Radovi Zavoda HAZU u Bjelovaru, 2013. (in press); Vojna bolnica Bjelovar. Matične knjige pričuvne ratne bolnice u Bjelovaru 1914. - 1919. Hrvatski državni arhiv Zagreb, M-495; Županijska bolnica Bjelovar. Mrtvarnik. Državni arhiv Bjelovar 39 P0-a-8.

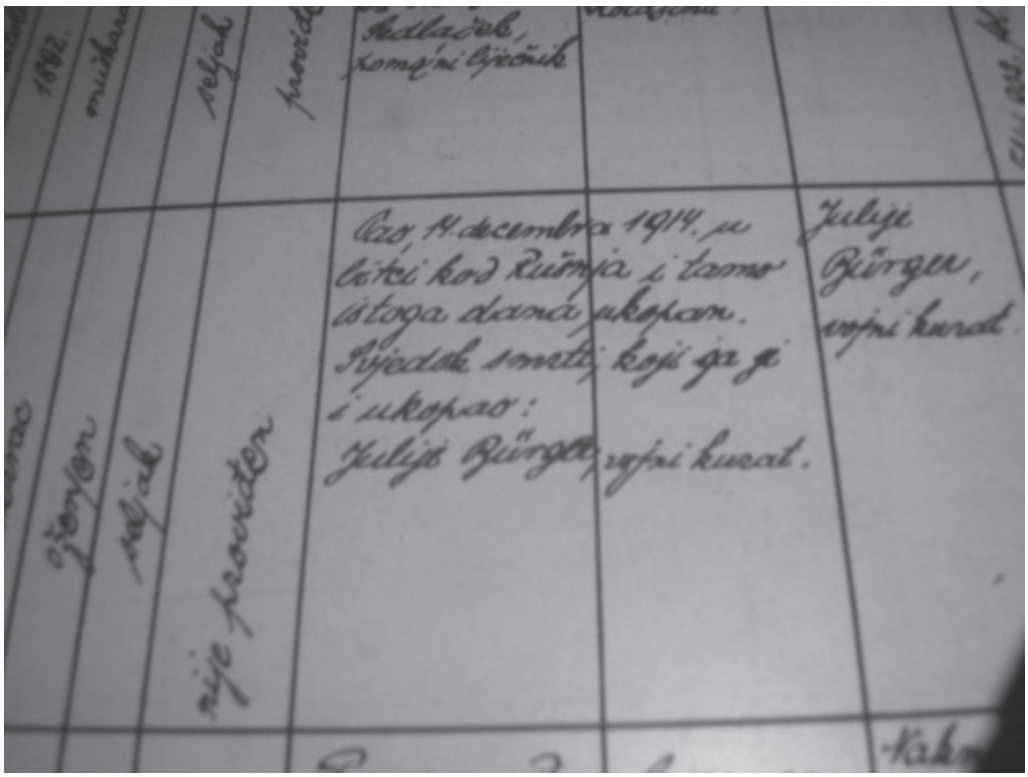

Slika 13. Iz Matice umrlih poginulih pripadnika 16. pukovnije 14. prosinca 1914. godine s podatkom pogibije vojnika u bitci kod Rušnja, svjedoka smrti vojnoga kurata (dužebrižnika) Julija Bürgera koji je pokojnika i ukopao na mjestu pogibije

ali siguran podatak o umrlima u pričuvnim vojnim bolnicama u Bjelovaru. Također, od ukupnoga broja umrlih u županijskoj bolnici u Bjelovaru, prema Mrtvarniku bolnice za vrijeme Velikoga rata umrlo je svega osmorica teško oboljelih ili ranjenih pripadnika 16. pukovnije. Prema cjelovitim, skupnim Maticama umrlih, na posljedice ratnih rana otpada 13,5 %, a na epidemične, zarazne bolesti 17,3 % ukupnoga mortaliteta 16. pukovnije. Potonji je broj uzrokovan višemjesečnim tipičnim rovovskim načinom života i ratovanja, nehigijenskim uvjetima života, nedostatnom logistikom, razmnožavanjem glodavaca kao glavnih prenosnika tadašnjih bolesti, te nepostojanjem kemoterapeutika (sulfonamida, drugih antibiotika). Golemi broj poginulih na bojišnici u više od 50 %, kao i nepoznato mjesto ukopa poginulih daje podatak strahote ratovanja u spomenutom ratu, nemogućnosti zbrinjavanja ranjenih i ukopa mrtvih, te tumači tadašnja zbivanja i nepoštivanje ratnih konvencija.

Grobovi naših vojnika bili su razasuti po raznim grobištima, najčešće ipak u skupnim grobištima po cijeloj bojišnici gdje je pukovnija djelovala diljem Europe. Isto tako, umrli pripadnici drugih postrojbi u bolnicama u Bjelovaru, sahranjivani su na bjelovarskom gradskom groblju, dijelom vojnoga groblja prema Maticama umrlih bjelovarske pričuvne vojne bolnice. Poznato je da su bjelovarske gospođe skupljale milodare za spomenike na grobovima sahranjenih vojnika tijekom studenoga 1916. godine, kako bi se dostojno obilježilo njihovo posljednje počivalište „u tuđoj zemlji".[74] No, danas nema nikakvog spomena o tom groblju. Također, posebice su se pratila izvješća o pogrebima vojnika ili časnika iz Bjelovara koji su dopremljeni s raznih bojišnica, sa naglašenom domoljubnom i emotivnom komponentom.[75] Poznat je i podatak da su dvije Varaždinke tražeći svoje mile na srpskom ratištu pronašle grobnice poginulih 1914. godine iz hrvatskih pukovnija

[74] *Nezavisnost, studeni 1916.* NSK s. 85. 105.

[75] *Nezavisnost 1914. - 1918.,* NSK s. 85. 105.; Tjednik bjelovarsko-križevački 1914. - 1918., NSK s. 86. 181.

(ovdje se radi o drugim varaždinskim domobranskim i pješadijskim pukovnijama) u Koviljači, Gučevu (u jednoj grobnici 67 vojnika), Kozluku i Bataru. Neki su pokopani u zajedničkom, obilježenom grobu, a jedan natporučnik sam, čak u šljiviku jedne seljanke u selu Donjoj Borini, gdje je pokopan i jedan liječnik i dva časnika. U Gučevu pokopan je u jednom grobu *Hauptman* Moritz von Webern 2. listopada 1914. godine, a na zabodenoj lopati piše *„von seine treue soldaten"*. Oko njega bilo je još 14 pojedinačnih grobišta.[76] Novine javljaju da su ekshumacije poginulih vojnika na bojišnicama moguća od 1. listopada 1916. i omogućeno je njihovo ponovno prenošenje u zavičaj na pogreb ukoliko to omogućuju vojno-prometne veze, a odnosi se i na Srbiju.[77] Prema Matici umrlih 16. pukovnije nije zabilježena niti jedna čitljiva ekshumacija pripadnika ove naše Varaždinske, tj. bjelovarske pukovnije.[78]

U Bjelovaru je sada ostao samo jedan poznati spomen na poginule vojnike u Velikom ratu: raspelo s njihovim imenima koji su podigli članovi njihovih obitelji i susjedi iz Ivanovčana, dijela grada Bjelovara 1922. godine i koji i danas, gotovo čitavo stoljeće stoji, mada vapi za uređenjem. Bivše vojno groblje tijekom I. svjetskoga rata ničim nije obilježeno, kao niti skupni spomenik, tako da nema nikakvoga znaka niti spomena zbivanjima i dignitetu umrlih i poginulih sugrađana, osim pojedinačnih grobnica bez znakovlja da su poginuli u I. svjetskom ratu. Možda će i ovaj skup sa brojnim radovima o nedalekoj hrvatskoj prošlosti potaknuti vlasti i udruge da spomenom i mogućim postojećim zapisima imena i prezimena poginulih ili umrlih dostojno obilježe jedno zbivanje na ovim prostorima gdje su se ratovi odvijali svakih nekoliko desetljeća. Europske zemlje svojim su poginulima na svakom koraku odale počast spomenicima u oba svjetska rata dostojno obilježivši grobnice u crkvama, kapelama, katedralama, grobljima i središtima sela i gradova diljem Europe, a kulturološka i etička europeizacija barem dignitetom prema ratnih žrtvama treba promijeniti nedavno jednoumlje promišljanja o I. svjetskom ratu.

Slika 14. Raspelo i spomen na poginule stanovnike Ivanovčana u Velikome ratu 1914.-1918.

[76] *Hrvatsko pravo,* 23. 9. 1916.
[77] *Hrvatsko pravo,* 14. 10. 1916.
[78] *Matice umrlih 16. pukovnije.* HDA Zagreb, M-466, M-467.

Slika 15. Spomen ploča poginulih stanovnika Ivanovčana u *Velikome ratu* 1914.–1918. na kojoj piše: „Na spomen palim Ivanovčancima / u strahovitom svjetskom ratu godine / 1914.–1918. i to: / Valent Paripović, Anton Horvat, Anton Markov, Eduard Posavac / Martin Posavac, Stjepan Posavac, Matija Stankić, Stjepan Stankić / Luka Šmid, Pavao Vodogažec, Ivan Vujčić, Ludvig Verner i P. Posavec / U Ivanovčanima, 3. rujna 1922. / Ivanovčanci“

Sažetak

Mortalitet 16. varaždinske pukovnije u *Velikom ratu* 1914.–1918.

16. Varaždinska pukovnija povijesno je evoluirana ustrojstvom Varaždinskoga generalata sa stožerom u Bjelovaru, pa je mobilizirala muško pučanstvo Bilogore, Podravine, Prigorja, Zagorja i Moslavine. Djelovala je tijekom *Velikoga rata* na bojištima Bosne i Srbije, Galicije, Moldavije, Bukovine i Italije, gdje su ostala bezbrojna skupna i pojedinačna grobišta umrlih / poginulih pripadnika 16. pukovnije. Poznato mjesto ukopa poginulih ili bolesnih pripadnika 16. pukovnija bilo je u 55,1 %, dok je za ostale pripadnike 16. pukovnije posljednje počivalište nepoznato, a najčešće na bojnome polju.

Prema istraživanim Maticama umrlih 16. pukovnije u ovome radu, koje su vodili vojni kapelani, umrlo je, poginulo ili nestalo uz dokaz, 2416 pripadnika pukovnije. Više od polovice umrlih (51,3 %) palo je na bojišnici (poginulo). Na ratne rane i komplikacije

rana otpada 13,5 %, a na epidemične, zarazne bolesti (tifus, pjegavac, erizipel, tuberkuloza, dizenterija) 17,3 % ukupnoga mortaliteta 16. pukovnije. Od ukupnoga broja poginulih 97,55 % bilo je rodom iz Hrvatske, 1,07 % iz Mađarske, a 0,6 % iz Austrije, dok je preostali manji broj bio iz Češke, Slovačke, Slovenije, Moravske, Galicije, Bukovine i Njemačke. Više od polovice umrlih pripadnika 16. pukovnije bilo je u dobi od 21–30 godina (56,1 %), 20,1 % u dobi od 31–40 godine, a umrlih / poginulih mladića od 15–20 godine bilo je 16,1 %.

Potrebna su daljnja sustavna i usporedna istraživanja zbivanja tijekom Velikoga rata uz obilježavanja grobišta poginulih pripadnika hrvatske vojske, kako je moralno uobičajeno i potrebito.

Ključne riječi: I. svjetski rat; 16. Varaždinska pukovnija; mortalitet.

Summary

Mortality in 16th Varaždin Regiment in *The Great War* 1914–1918

16th Varasdin Regiment historically evolved Varasdin military organization with headquarters in Bjelovar, and mobilized the male population from Bilogora, Podravina, Prigorje, Zagorje and Moslavina. Operated during the Great War on the battlefields of Bosnia and Serbia, Galicia, Moldavia, Bukovina and Italy, where they remained numerous group and individual graves of the dead / deceased members of the 16th Regiment. Known place of burial of killed or ill members of the 16th Regiment was at 55.1%, while the other members of the 16th Regiment final resting place unknown, and often on the battlefield.

According to the register of deaths investigated 16th Regiment in this study, led by chaplains, died, killed or disappeared by evidence, in 2416 members of the this Regiment. More than half of the deaths (51.3 %) fell on the battlefield (killed). At war wounds and wound complications waste 13.5 %, while the epidemic, infectious diseases (typhoid, typhus, erysipelas, tuberculosis, dysentery), 17.3 % of the total mortality 16th Regiment. Of the total number of deaths 97.55 % were born in the Croatian, 1.07 % in Hungary and 0.6 % in Austria, while the remaining small number were from the Czech Republic, Slovakia, Slovenia, Moravia, Galicia, Bukovina and Germany. More than half of the deaths of members of the 16th Regiment were aged 21-30 years (56.1 %), 20.1 % aged 31-40 years, and died / killed a young man of 15 to 20 years was 16.1 %.

Further systematic and comparative research developments during the Great War with the marking graves of killed members of the Croatian Army, as usual, and morally necessary.

Key words: I world war; 16th Varaždin Regiment; mortality.

Spomenka VLAHOVIĆ
Zavičajni muzej Varaždinske Toplice,
Varaždinske Toplice

UDK 614.21:94(497.523Varaždinske Toplice)"1914/1918"
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Razvoj i djelovanje bolnice Crvenog križa u Varaždinskim Toplicama od 1914. do 1918. s osvrtom na poslijeratno razdoblje

Tijekom Prvog svjetskog rata Konstantinov dom uređen je za potrebe bolnice koja u to vrijeme nosi naziv Civilna bolnica Crvenog križa Varaždinske Toplice. U periodu od 1914. do 1918. na medicinskoj rehabilitaciji u ovoj bolnici nalaze se brojni vojnici sa gotovo svih ratišta. I po završetku rata ovdje se smještaju i narednih godina pa sve gotovo do 1926. godine ratni vojni invalidi. Posebnu skupinu u radu predstavljaju ratni zarobljenici i ruski izbjeglice smješteni na vlastelinskom posjedu Zagrebačkog kaptola.

Značajna pozornost u radu posvećena je opremi Civilne bolnice Crvenog križa Varaždinske Toplice te prihvatu i zbrinjavanju vojnih ranjenika, djelovanju bolnice u teškim danima Velikog rata i društveno-ekonomskim prilikama nakon Prvoga svjetskog rata.

Priprema i oprema civilne bolnice Crvenog križa Varaždinske Toplice za prihvat ranjenika

Prema sačuvanoj arhivi Zagrebačkog kaptola, koja se danas čuva u Zavičajnom muzeju Varaždinske Toplice, vidljivo je da se odmah početkom rata počelo s opremom i prilagodbom unutrašnjih prostora Konstantinovog doma za potrebe prihvata ranjenika. Prema izvješću kraljevskog i carskog inspekcijskog oficira (potpis nečitak) zaposlenog u Civilnoj bolnici u Varaždinskim Toplicama vidljivo je da je za potrebe ove bolnice nabavljena i posuđena sljedeća oprema: veća količina poljskih kreveta i slamnjača, slamnatih jastuka, lanenih ručnika i vunenih-plišanih deka.[1]

Tijekom ratnih godina oprema je prema potrebi bila popunjavana, a dokaze za to nalazimo u sačuvanim troškovnicima Vojno krevetnog skladišta u Zagrebu gdje čitamo da je za potrebe Civilne bolnice - Bolnice Crvenog križa u Varaždinskim Toplicama naručeno: 34 plahte za zdravu momčad, 55 pokrivača, 4,5 kilograma bijelih krpa i 5 kilograma šarenih vunenih krpa, za bolesnu momčad naručeno je i 80 plahti. Iznos svega iznosio je 1.990 kruna i 68 filira.[2]

Za potrebe Statističkog ureda vodila se detaljna statistika, popis inventara, broj kupališnih gostiju, odnosno posjećenosti kupkama i sl. pa je za godine 1917., 1918. i 1919. dakle tri posljednje ratne godine kupalište u Varaždinskim Toplicama imalo

[1] Zavičajni muzej Varaždinske Toplice, Arhiva Zagrebačkog kaptola, fascikl 131., CXXXI-3, br. 294., dokument je rukopis pisan njemačkom goticom.

[2] ZMVT, AZK, fascikl 133., CXXXIII/1-67, 1919.

kao stalne goste kroz čitavu godinu vojnike koji su imali besplatnu kupelj, a stanovali su u dvorani te u cijelom drugom katu Konstantinove kupelji. Iz podataka se može iščitati da se po završenom ratu „stanje nešto poboljšalo" ali je Kaptol imao velike investicije, jer je po vojnicima nanešeno mnogo štete te se morala cijela zgrada urediti što je obzirom na visoke cijene iznašalo više tisuća kruna (150.000).[3]

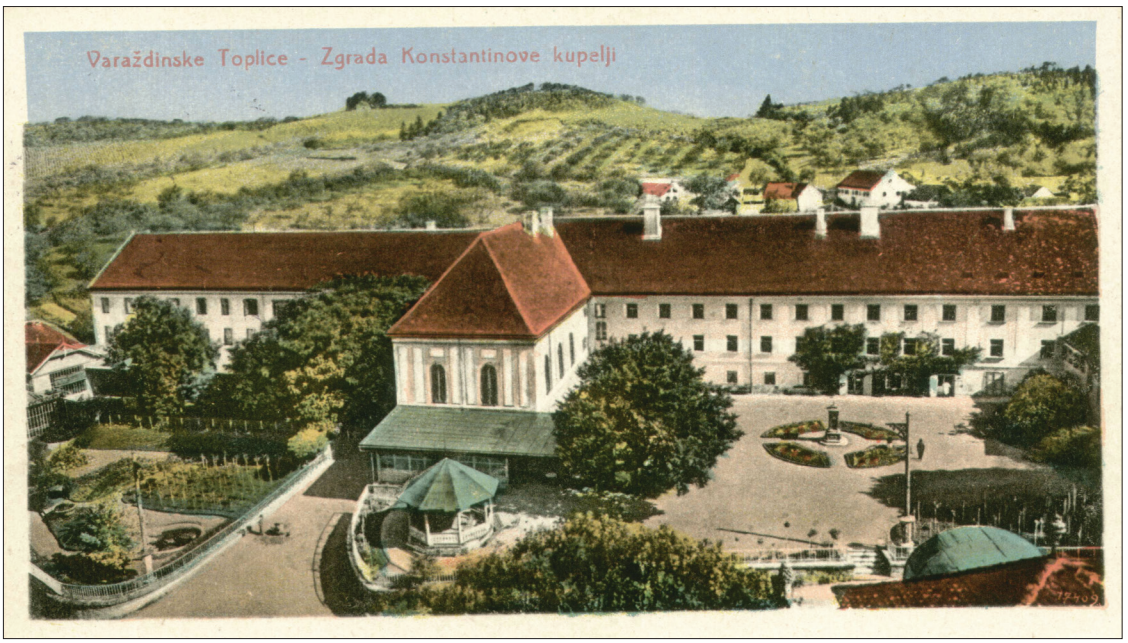

Slika 1. Razglednica s prikazom Konstantinove kupelji - Bolnica Crvenog križa Varaždinske Toplice (ZMVT, KH inv. br. 849, Jakob Strauss, Varaždinske Toplice, 1924.)

Po završetku rata Vojno krevetno skladište u Zagrebu traži od topličke bolnice povrat određene vojne opreme za koju se ustanovilo da je čak djelomice otuđena ili uništena, da su plahte skraćivane i sl.[4] Uprava Kr. bolnice Crvenog križa SHS Varaždinske Toplice 13. maja 1919. godine obavještava Vojno krevetno skladište u Zagrebu da se po navodu liječničkog glavara ove bolnice od traženih predmeta ovdje nalaze sljedeći i to: 49 drvenih poljskih kreveta, 50 željeznih kreveta s daskama, 120 plahti i tri vreće, isto tako kupališno ravnateljstvo obavještava naslov da su spomenutu posteljinu i otuđene predmete ukrali i sa sobom odnijeli vojnici „u vrijeme prevrata mjeseca listopada 1918. koji su se nalazili u ono doba na liječenju u ovdašnjoj bolnici, a bili su većim dijelom magijarski i austrijski vojnici, kako se to iz zapisnika nalazećeg se ovdašnje bolnice vidjeti može. Spomenuti je ujedno da su se vojnici sa ukradjenim predmetima samovoljno u doba noći odstranili te se povratili nisu".[5]

Poglavarstvo upravne općine Varaždinske Toplice obavještava 9. lipnja 1922. godine ravnateljstvo vlastelinstva pozivajući se na molbu od 15. ožujka 1922. br. 7. kojom moli naslov da se vrate konji i kola koji su u vrijeme mobilizacije dani vojsci na korištenje da se vrate po kočijašu Josipu Šebreku iz Tuhovca. S tim u vezi traže vojne vlasti temeljite podatke o kočijašu Šebreku i gdje se on u ovom trenutku nalazi. U odgovoru čitamo da je Josip Šebrek rođen 4. veljače 1898., a nalazi se u službi na mjestu kočijaša na vlastelinskom majuru u Lukačevcu.[6]

[3] Isto, AKZ, CXXXIV- 48, 1920.
[4] Isto, AZK, fascikl 133., CXXXII-24, 1919., br. 44.
[5] Isto, AZK, fascikl 133., CXXXIII-25, br. 18 od 1919.
[6] Isto, AZK, CXXXVI-48, br. 31, 1922.

Od ostalih zanimljivosti vezanih uz djelovanje bolnice Crvenog križa u tijeku rata izdvajamo dopis Kr. zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu br. 5286, Zagreb 25. rujna 1915. koji se odnosi na statistički izvid javne ratne dobrotvornosti za vrijeme od 1. siječnja do 30. lipnja 1915. naslovljen na Stjepana pl. Belošević velikog župana kao vladinog povjerenika za Županiju varaždinsku i grad Varaždin itd. Naime, otpisom predsjedništva Kr. Hr. Slav. Dalm. zemaljske vlade od 6. ožujka 1915. br. 1827 počelo je sabiranje podataka za statistiku javne dobrotvornosti za vrijeme rata. Od 1. kolovoza 1914. do 31. prosinca 1914. postojala su na području Varaždinske županije ratno-pripomoćna dobrotvorna udruženja, navedena u popisu koji se prilaže.[7] U odgovoru Kr. kotarske oblasti u Novom Marofu od 14. listopada 1915. saopćuje naslovu da se u tamošnjem području nalaze sljedeća javna ratno-pripomoćna udruženja:

1. Privatna bolnica sv. Marije povjerbinskog dobra „Greben-Novimarof" grofa Rudolfa i grofice Luise Erdödy, Novimarof i
2. Vlastelinstvo „Var. Toplice" kaptola zagrebačkoga Varaždinske Toplice.[8]

Zahvaljujući velikim dobročiniteljima vlastelinskog dobra Greben-Novimarof grofa Rudolfa i grofice Luise Erdödy osnovana je godine 1890. u Novom Marofu privatna bolnica od 13-15 kreveta za besplatno liječenje bolesnih seljaka koji su najčešće bolovali od sušice i malarije, iako se u početku u bolnicu nisu primali bolesnici oboljeli od zaraznih bolesti. Tijekom djelovanja bolnica se spominje pod raznim nazivima pa u dokumentima možemo naći: „Sukromna bolnica u Novom Marofu", „Sukromna bolnica sv. Marija dela Salute", „Sukromna bolnica Saluti" ili samo „Bolnica Saluti". Na pročelju zgrade bila je ploča s natpisom Ex Cognitione Salus MDCCCLXXXX.[9] U početku o liječenju bolesnika brinuo je osobni liječnik obitelji Erdödy, a kasnije kotarski liječnici iz Novog Marofa. U liječenju i njezi bolesnika pomagale su časne sestre milosrdnice iz Zagreba koje 1906. zamjenjuju sestre milosrdnice sv. Križa iz Đakova. Na vlastelinskom dobru Erdödy u selu Možđencu također je organizirana privatna bolnica za besplatno liječenje bolesnih seljaka čije je otvorenje svečano obilježeno 28. svibnja 1890. uz nazočnost brojnih crkvenih i svjetovnih predstavnika tadašnjih vlasti. Bio je to još jedan dokaz iznimne veličine, dobrote i ljubavi, milosrđa i čovjekoljubivosti za bolesne i siromašne seljake novomarofskog područja. Prema svojim mogućnostima ova je bolnica i u vrijeme Prvog svjetskog rata zbrinula ranjenike, a prema podacima tu su se liječili lakši ranjenici.

Iz Varaždinskih Toplica mobilizacije radi u Osijek je premješten stalni kupališni liječnik dr. Josip Lochert koji ovdje obavlja funkciju c. i kr. vojničkog nadliječnika. Zbog toga otkazuje prvostolnom kaptolu zagrebačkom obavezu plaćanja stanarine.[10]

Ranjeni vojnici i invalidi smješteni u bolnici Crvenog križa u Varaždinskim Toplicama od 1914. do 1926. godine

Već prvih mjeseci rata u vojnu bolnicu u Varaždinskim Toplicama smješteni su prvi ranjenici i invalidi, što je u skladu s naredbom kr. povjerenika u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, kojom se u smislu §. 2. zak. čl. XX.: 1911. proglašuje naredba Hrv. ug. Ministarstva od 7. studenoga 1913. br. 5868.-1913. M. Pr. U predmetu: Promjene koja se

[7] Isto, AZK, fascikl 129., CXXIX-1-26,1915.

[8] Isto, AZK, fascikl 129., CXXIX, br. 3244, 1915.

[9] Lovro MANENICA, Bolnica Novi Marof (Bolnica na maju) Stogodišnjica bolničke djelatnosti u Novom Marofu i 65. obljetnica bolnice za plućne bolesti i TBC Novi Marof, Novi Marof, 1991., 14. O istoj bolnici piše i dr. Gustav PIASEK: „Bolnica Saluti u Novom Marofu", vidi „Liječnički vjesnik„ br. 2., 1975.

[10] ZMVT, AZK, CXXIX-8, br. 102, 1915.

tiče zakonskog čl. XX. od 1911. uzakonjenih konvencija sklopljenih u Ženevi, u svrhu poboljšanja sudbine ranjenika i bolesnika u ratu.[11] Dopremani su s različitih ratišta organizirano prijevozom vlakovima što znači u ovom slučaju vlakom do željezničke stanice Turčin, a zatim su dalje transportirani kolima do odredišta u Toplicama. Pretpostavljamo da su ranjenici bili transportirani i iz smjera Zagreb – Novi Marof, a odatle prema podacima lječilišta vozila su dvoprežna kola (70 kruna) i jednoprežna kola (50 kruna). Činjenica je, da se promet odvijao i iz smjera Varaždin - Varaždinske Toplice dvoprežna kola 70 kruna, a jednoprežna kola 50 kruna. Cijene su objavljene od strane kupališnog ravnateljstva na dan 1. lipnja 1919.

Slika 2. Ranjenici u Varaždinskim Toplicama; Dolazak novog transporta: Zapovjednik bolnice u razgovoru s odlikovanim vojnikom (snimke ispred Konstantinovog doma- istočni ulaz u bolnicu)[12]

Slika 3. Ranjeni vojnici u Varaždinskim Toplicama; Grupa ranjenika; Ranjenici dobivaju poštu[13]

Godine 1922. ravnatelj lječilišta Gabro Kuković piše Kr. financijskom ravnateljstvu obrazloženje: „Kupalište Varaždinske Toplice imade u svrhu prijevoza kupališnih gostiju sa stanice Varaždin – Toplice – Turčin u mjesto kupališta 4 fijakera koji za vrijeme sezone tj. od 1. travnja do konca rujna prevažaju kupališne goste (kola na federima). Pošto ta fijakerska kola neimadu značaj luksuznih kola, već služe u transportske svrhe i pošto se dohodak tih fijakerskih kola priračunava dohotku kupališta, koji dohodak se skupno oporezuje, to molim Kr. financijsko ravnateljstvo da izvoli do znanja uzeti te odobriti, da se učinjena prijava za fijakerska kola po svojoj uporabi i značaju smatraju kao transportna kola za putnike, bez kojih kola ne može opstojati jedno ljekovito kupalište koje ne imade željezničke veze“.[14]

[11] Državni arhiv u Varaždinu, „Sbornik zakona i naredaba valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju god. 1914.“, komad I.-XIX. broj1.-131, Zagreb, tisak Kralj. Zemaljske Tiskare 1915., 214.12 Zahvaljujem se gospodinu Gabrielu Janušiću iz Varaždinskih Toplica na posudbi „Ilustrovanog lista za 1915. g., II.“ i na podacima za ratne ranjenike smještene u topličkoj bolnici.

[13] Isto, op a.

[14] ZMVT, AZK, CXXXVI-22, 1922., predmet: Oslobađanje godišnje takse za putnička prevozna kola.

Poznato je, da je na taj način organiziran transport ranjenika i stradalih diljem cijele Austro-Ugarske monarhije što znači da su zbrinjavani na taj način u brojne bolnice, lazarete, pomoćne bolnice i lječilišta u kojima su prema arhivskim podacima, a vezano na ozljede ostajali čak i više godina u Varaždinskim Toplicama do 1926. godine. Zanimljiv podatak za prijevoz ratnih invalida i u godinama poslije rata nalazimo u potvrdi kupališnog lječilišta od 21. ožujka 1924. g. u kojoj invalid Gjuro Mekovec traži povrat troškova podvoza, a u obrazloženju stoji da su „kolni podvoz plaćali oni invalidi koji su nemoćni bili za hod i to po osobi od stanice Turčin u Toplice 25 din i natrag 25 din".[15]

Loša i neredovita prehrana, i teški uvjeti života na ratištu, ostavili su traga na zdravlju hrabrih vojnika, a sve je bilo popraćeno i drugim brojnim bolestima (tifus, difterija, kolera, sifilis, pjegavac, tuberkuloza, dizenterija, španjolska influenza i dr.). I u godinama nakon rata evidentirana je pojava pjegavca u Međimurju pa Kr. kotarska oblast u Novom Marofu dana 15. listopada 1920. br. 7791. skreće pozornost na ovu bolest i obavještava općinsko poglavarstvo u Varaždinskim Toplicama da su se u kotaru Čakovec pojavila dva slučaja oboljenja na pjegavcu u Trnju kod sv. Jurja u Međimurju. Stoga se poziva naslov da pripazi na sve osobe koje iz kotara Čakovec dolaze i svaki slučaj ovoj kotarskoj oblasti prijave. U potpisu Kr. kotarski predstavnik Gröger. Ista obavijest proslijeđena je kupališnom ravnateljstvu u Varaždinskim Toplicama kako bi se postrožila evidencija gostiju stiglih iz Čakovca.[16] Među ranjenicima smještenim u topličku bolnicu našli su se i ranjenici brojnih nacionalnosti, uz Hrvate, Austrijanci, Mađari i dr.

Iz dostupne arhive Zavičajnog muzeja Varaždinske Toplice može se iščitati velik pritisak što se tiče smještaja invalida i izbjeglica iz okupiranih naših krajeva na lječilište i kupalište u Varaždinskim Toplicama 1920. godine.

Slika 4. Tjednik „Ilustrovani list" donosi 1914. godine oglas o poznatom sumpornom lječilištu Varaždinske Toplice

[15] Isto, AZK, CXXXVIII-58, br. 20, 1924.

[16] Isto, AZK, CXXXIV-51, br. 7791, 1920.

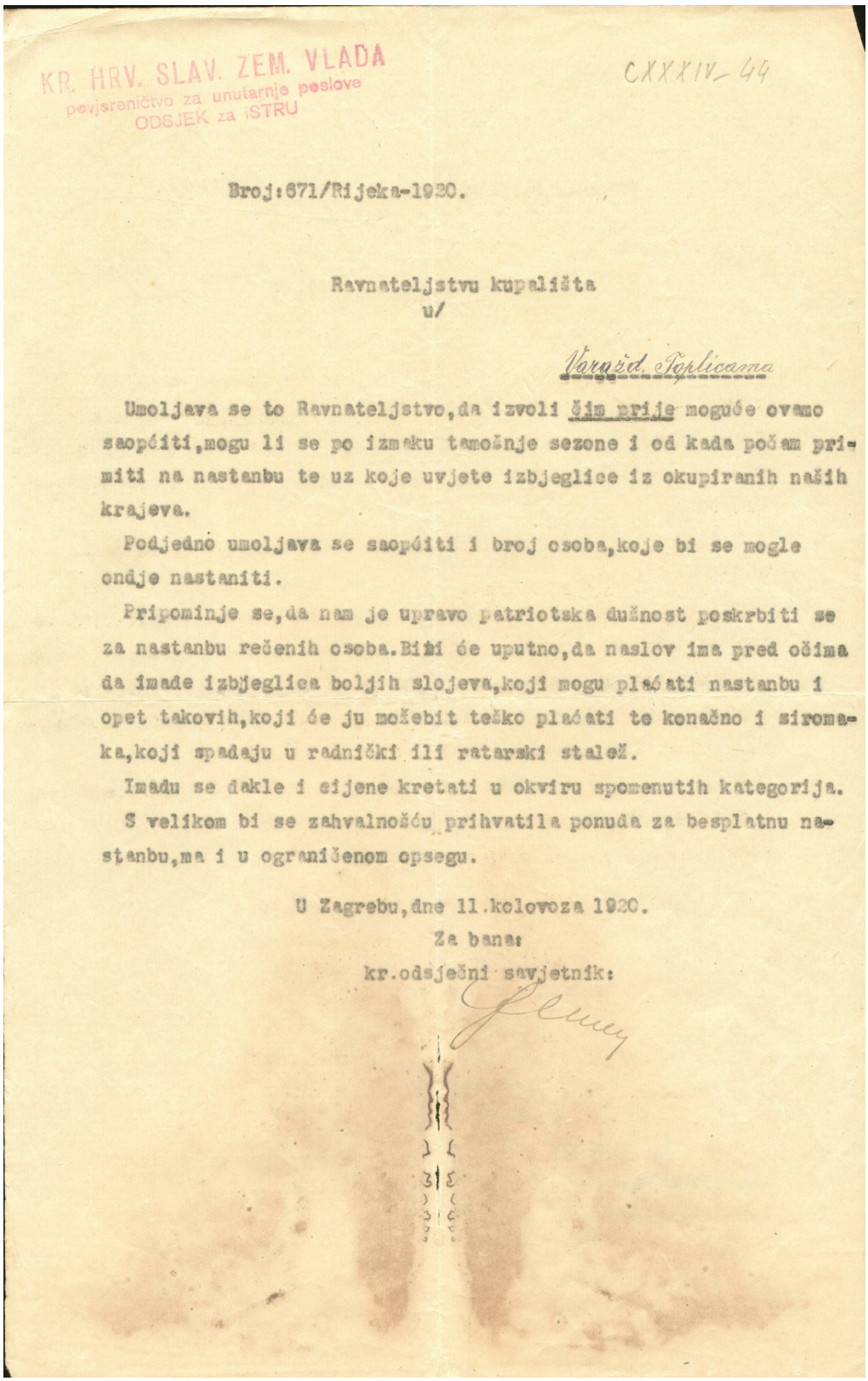
KR. HRV. SLAV. ZEM. VLADA
povjereništvo za unutarnje poslove
ODSJEK za ISTRU

CXXXIV-44

Broj:671/Rijeka-1920.

Ravnateljstvu kupališta
u/
Varaždinskim Toplicama

Umoljava se to Ravnateljstvo,da izvoli čim prije moguće ovamo saopćiti,mogu li se po izmaku tamošnje sezone i od kada počam primiti na nastanbu te uz koje uvjete izbjeglice iz okupiranih naših krajeva.

Podjedno umoljava se saopćiti i broj osoba,koje bi se mogle ondje nastaniti.

Pripominje se,da nam je upravo patriotska dužnost poskrbiti se za nastanbu rečenih osoba.Biti će uputno,da naslov ima pred očima da imade izbjeglica boljih slojeva,koji mogu plaćati nastanbu i opet takovih,koji će ju možebit teško plaćati te konačno i siromaka,koji spadaju u radnički ili ratarski stalež.

Imadu se dakle i cijene kretati u okviru spomenutih kategorija.

S velikom bi se zahvalnošću prihvatila ponuda za besplatnu nastanbu,ma i u ograničenom opsegu.

U Zagrebu,dne 11.kolovoza 1920.

Za bana:
kr.odsječni savjetnik:

Slika 5. Zamolba povjerenstva za unutarnje poslove za smještaj invalida i izbjeglica u kupalište Varaždinske Toplice iz 1920. godine (ZMVT, AZK CXXXIV-44)

U odgovoru visokoj Kr. zem. vladi povjereništvu za unutarnje poslove odsjek za Istru odgovara ravnateljstvu lječilišta da u „ovdašnjoj sumpornoj kupelji" glavna sezona traje doduše do 1. listopada svake godine, nu da samo kupalište u jednom svom dijelu u kojem su smještene peći ostaje i preko zime za uporabu kupališnih gostiju otvoreno, koji ga faktično u to doba i posjećuju. Taj dakle dio kupališnih zgrada koji je namijenjen za uporabu kupališnih gostiju po zimi, nikako se ne bi mogao upotrijebiti za nastambu izbjeglica iz okupiranih naših krajeva. Ostali dio kupališnih zgrada tim manje bi se mogao upotrijebiti u rečenu svrhu jer ne ima peći, i jer se u njima po zimi provadjaju popravci prostorija i pokućstva te inog namještaja, koje su radnje nakon intenzivne uporabe kupališnih zgrada po gostima u ljetnoj sezoni, svake godine od prijeke nužde".[17]

Kako nisu u nevolji bili samo ratni invalidi i izbjeglice već i ostali slojevi stanovništva u slobodnoj državi SHS zbog potrebe liječenja, zbrinjavanja i svake ostale pomoći za pomoć ravnateljstvu kupališta utječe se npr. Zajednica umirovljenika za Hrvatsku i Slavoniju Zagreb, Draškovićeva 20. „Poznato je, da su naši umirovljenici, udove i siročad istih najsiromašniji stališ u cijeloj slobodnoj državi SHS utrošili su sve svoje fizičke i psihičke sile za dobrobit ove države tj. naroda svog, nu stari, iznemogli, odnikuda pomoći, bivaju svakim danom sve to slabijim u ovoj ljutoj zimi i nesnosnoj skupoći, zato nas naši članovi sa svijuh strana mole da im ishodimo kod pt. ravnateljstva dozvolu na popust na liječničkoj pristojbi, na kupkama, na stanarini i itd. do 13. lipnja i od 1. rujna svake godine. Zato smo slobodni učtivo prositi da pt. ravnateljstvo nastoji našim članovima i iznemoglim jadnicima dobrostivo dati dozvolu za što znatniji popust da ako ne odstrane a ono barem ublaže tjelesne boli svoje. Gojeći stalno nadu, da će pt. ravnateljstvo poznatom dobrotom i plemenitošću srca svog nama bijednicima upomoć priskočiti te nam bar donekle ublažiti fizičke boli naše, moleći podjedno da izvolite primiti izraz našeg odličnog poštovanja i zahvalnost. U Zagrebu 31. siječnja 1922".[18] U odgovoru ravnateljstva Predsjedništvu zajednica umirovljenika za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu suosjeća se s teškim stanjem i neimaštinom istih posebno što se tiče udovica i siročadi među kojima su sigurno i djeca poginulih ratnih invalida i donosi sljedeću odluku: „U periodu do 13. lipnja i od 1. rujna svake godine imat će popust od 50% na stanu, kupkama i lječilišnoj pristojbi s time da su dužni prilikom dolaska svog ispravom potvrditi da su članovi te zajednice".[19]

U dopisu Povjerenstva za socijalnu skrb u Zagrebu upućenom lječilišnom povjerenstvu u Varaždinskim Toplicama 1. ožujka 1920. godine namjerava smjestiti od 1. svibnja do 30. rujna oko 50 ratnih invalida radi liječenja. Prema programu ti bi invalidi bili ovdje smješteni u 7-8 partija, a svaka bi na liječenju bila oko tri tjedna. Naslov moli lječilište da ih obavijesti o bolestima koje se najuspješnije ovdje liječe, o smještaju, hrani i troškovima. Također mole da se što hitnije poduzmu sve pripremne radnje koje su nužne kako bi se invalidima osiguralo liječenje. „Ovo povjereništvo drži da nije nužno naglasiti dužnost koju društvo i država imade prema bijednim invalidima, pa se nada, da će naslov obnašati pravu svrhu te akcije, rado i hitno sve poduzeti što je nužno, da se u tom pogledu postigne uspjeh.

Moli se stoga pospješenjem odgovor i priposlanje prospekta, iz kojega će vidljivo biti potonji uvjeti prema današnjim prilikama".[20] U odgovoru Povjereništvu za socijalnu skrb u Zagrebu čitamo: „Na upit od 8. 3.t. g. br. 3705/920 čast nam je saopćiti tom naslovu da smo voljni primiti na liječenje 7-10 ratnih invalida, koje ćemo smjestiti u pokrajnju zgradu kupališta, pod tim uvjetom ako će naslov za iste poslati ovamo

[17] Isto, AZK, CXXXIV-45, 1920.
[18] Isto, AZK, CXXXVI-25, br. 22.
[19] Isto, AZK, CXXXVI-25, br. 14, 1922.
[20] Isto, AZK,CXXXIV-10, br. 3705, 1920.

potrebite krevete i plahte, pošto ovo ravnateljstvo toga ne imade, nadalje je naslov voljan platiti za stan, kupanje, hranu i pranje rublja, po osobi dnevno 40 kruna te trošak dopreme iz stanice Varaždinske Toplice i natrag za svaku ovamo poslanu partiju 80 kruna. Pošto ovo ravnateljstvo ne imade petroleuma, stoga bit će naslov dužan svoj petroleum u svrhu rasvjete za ovdje smještene invalide davati".[21]

Slika 6. Vojni časnici prilikom proučavanja vojne karte na Konstantinovoj šetnici u Varaždinskim Toplicama u svibnju 1915., s pogledom na Stari grad (privatna kolekcija Ivana Bogavčića iz Zagreba)

Potrebno je naglasiti, da su prilikom prijevoza i transporta ranjenika značajnu ulogu odigrali članovi Crvenog križa i članstvo osposobljeno za vršenje sanitetske i spasilačke službe, a poznato je da su od željezničkih stanica do bolnica ti transporti vršeni uz liječnički nadzor. Brojni dragovoljci i članovi Dobrovoljnih vatrogasnih društava odigrali su pritom značajnu ulogu. Brigu o bolesnicima smještenim u topličkoj bolnici obavljali su vojni liječnici osposobljeni za vojnu medicinu. Tijekom ratnih godina građanstvo Varaždinskih Toplica, učitelji, školska mladež i crkva često su organizirali koncerte i brojne humanitarne akcije u korist teško ranjenim vojnicima smještenima u bolnici. O zanimljivoj akciji u božićno vrijeme nalazimo podatak u školskoj Spomenici Osnovne škole Antuna i Ivana Kukuljevića Sakcinskog kad se organizirala priredba pod nazivom „Božićno drvce" kojom su se prikupljali dobrotvorni prinosi dobročinitelja, roditelja, školske djece i učitelja za pomoć siromašnoj školskoj djeci, ali i vojnicima. Ovoj humanitarnoj akciji priključio se i financijskom potporom i prvostolni kaptol sa 100 kruna vojnicima i 100 kruna siromašnoj školskoj djeci.[22]

Što se tiče evidencije liječenih invalida i stradalnika rata u bolnici Crvenog križa u Varaždinskim Toplicama velika je šteta što u ovom trenutku ne raspolažemo temeljitim brojčanim podacima i popisima istih, ali ilustracije radi dajemo uvid u dio sačuvane arhive ratnih invalida koji nastavljaju potrebno liječenje po završetku rata.[23]

[21] Isto, AZK, CXXXIV-10, br. 16, 1920.

[22] Isto, AZK, CXXXI-58, br. 905, 1917.

[23] Isto, AZK, CXL-79,CXL-78, CXL-77, Iskazi ratnih invalida predloženi radi naplate hrane na temelju br. 46.433 od 31. 8. 1926., br. 59.501 od 23. 9. 1926. i br. 59.501 od 23. 9. 1926. g. velikog župana zagrebačke oblasti.

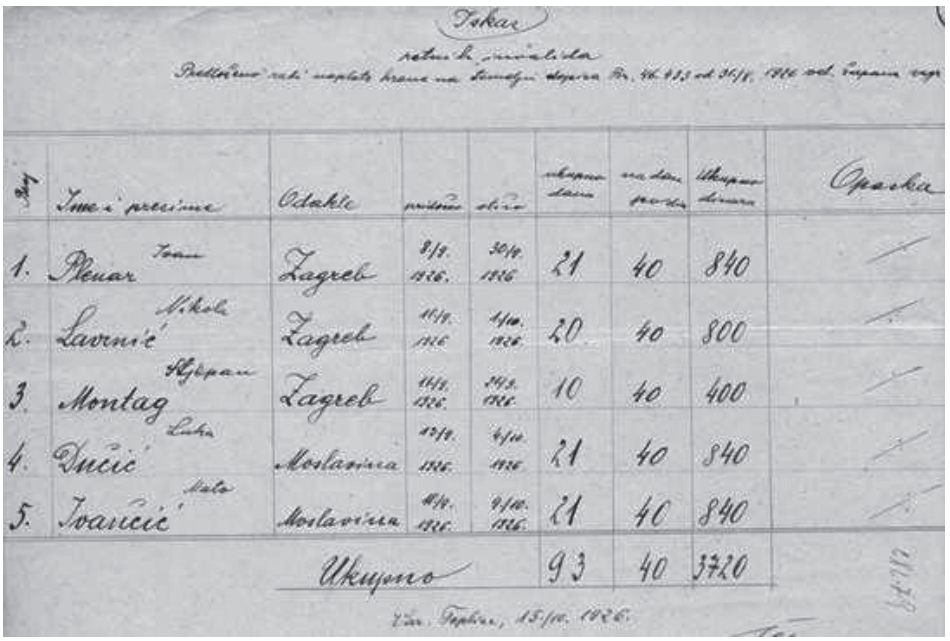

Iskaz
ratnih invalida

Broj	Ime i prezime	Odakle			Ukupno dana	na dan po dinara	Ukupno dinara	Opaska
1.	Ivan Pleuar	Zagreb	3/9. 1926.	30/9. 1926	21	40	840	
2.	Mikola Lavrnić	Zagreb	11/9. 1926	1/10. 1926	20	40	800	
3.	Stjepan Montag	Zagreb	11/9. 1926.	30/9. 1926.	10	40	400	
4.	Luka Dučić	Moslavina	13/9. 1926.	4/10. 1926	21	40	840	
5.	Mato Ivančić	Moslavina	16/9. 1926.	6/10. 1926.	21	40	840	
		Ukupno			93	40	3720	

Var. Toplice, 15/10. 1926.

Slika 7. Iskaz ratnih invalida za potrebe prehrane u bolnici u Varaždinskim Toplicama za 1926. godinu (ZMVT, AZK CXL-79)

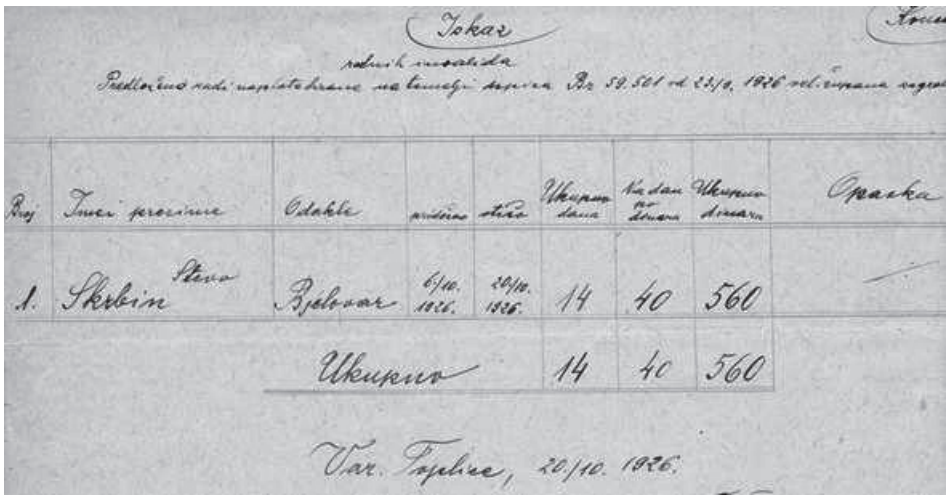

Iskaz
ratnih invalida

Broj	Ime i prezime	Odakle			Ukupno dana	Na dan po dinara	Ukupno dinara	Opaska
1.	Stevo Skrbin	Bjelovar	6/10. 1926.	20/10. 1926.	14	40	560	
		Ukupno			14	40	560	

Var. Toplice, 20/10. 1926.

Slika 8. Iskaz ratnog invalida za potrebe prehrane u bolnici u Varaždinskim Toplicama za 1926. godinu (ZMVT, AZK CXL-78)

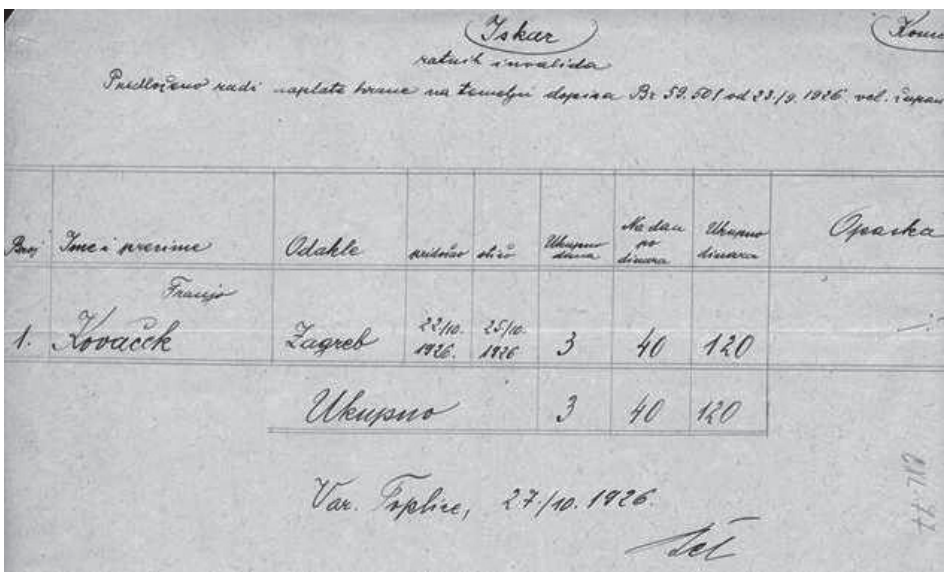

Iskaz
ratnih invalida

Broj	Ime i prezime	Odakle			Ukupno dana	Na dan po dinara	Ukupno dinara	Opaska
1.	Franjo Kovačck	Zagreb	23/10. 1926.	25/10. 1926	3	40	120	
		Ukupno			3	40	120	

Var. Toplice, 27/10. 1926.

Slika 9. Iskaz ratnog invalida za potrebe prehrane u bolnici u Varaždinskim Toplicama za 1926. godinu (ZMVT, AZK CXL-77)

Iz tablica je vidljivo da je ravnateljstvo bolnice dobilo iz blagajne zagrebačke oblasti 4.400 kruna za opskrbu invalida koji su na besplatnom liječenju u ovim kupkama.[24]

Posljednji podaci kojima raspolaže arhiva Zavičajnog muzeja Varaždinske Toplice odnose se na dopis ministarstva socijalne politike iz Beograda upućenog kupališnom ravnateljstvu Varaždinske Toplice 20. kolovoza 1926. „Na Vaš cijenjeni dopis od 29. kolovoza 1926. br. 15800 u predmetu besplatnog liječenja invalida, u našem kupalištu imademo čast odvratiti: da smo mi svim invalidima, koji su nam se tečajem vremena prijavljivali, vazda spremno dozvoljavali bezplatnu uporabu naših kupkah, odprost od lječilišne pristojbe i druge tomu slične pogodnosti. Jednako smo pripravni u smislu čl. 14. invalidskog zakona od 17. studenog 1925. našim dužnostima u pogledu bezplatnog liječenja invalida podpuno udovoljavati.

Ipak smo slobodni uljudno zamoliti, da bi se podjela invalida u pogledu liječenja brojčano pravedno provodila na sva naša kupališta tako, da ne bi možda izvršivanje člana 14. invalidskog zakona za pojedino kupalište bilo tegotno da ne rečemo štetno u pogledu smanjivanja broja kupališnih posjetioca. Ovakav naš petit čini se tim opravdanijim što naša kupališta osim invalida posjećuje još oko 300 državnih činovnika koji sa članovima svojih obitelji uživaju u našem kupalištu znatan popust, na ime u sezoni 50 % na kupanju i lječilišnoj taksi, a izvan sezone i 50 % na stanu.

Osim državnih činovnika u našem kupalištu znatne popuste uživaju i članovi ostalih stališa npr. vojnici, oružnici, svečenici svih vjeroispovijesti, redovnici i redovnice, zatim članovi središnjeg ureda za osiguranje radnika, konačno članovi ostalih obrtničkih, rudarskih, trgovačkih organizacija, a u pojedinim obzira vrijednim slučajevima kojih godišnje biva oko 150 podjeljuje se pojedinim članovima siromašnih slojeva jednako kao i invalidima besplatan stan, kupanje i oprost od lječilišne takse. Ako se imadu pred očima sve te okolnosti i činjenice, da naše kupalište povrh svih ostalih državnih i komunalnih dača i osim svojih režijskih troškova plača još godišnje 8854 dinara invalidskog poreza i da je najveći dio našeg kupališnog posjeda podvučen pod udar agrarne reforme, a nama uslijed toga za današnji broj kupališnih posjetioca nije moguće podržavati niti dovoljan broj krava za produkciju neophodno nužnog i zdravog mlijeka i maslaca, koji su produkti za uspješno liječenje naših gostiju bezuvjetno potrebiti, onda je mislimo naš uvodno spomenuti petit za pravedno brojčano dodjeljivanje invalidskih članova za liječenje među sva kupališta naše kraljevine potpuno motiviran“.[25]

Činjenica je, što potvrđuju i podaci navedeni u literaturi tih ratnih godina, da se vodila skrb za naše ratne invalide, da im se nastojalo na brojne načine olakšati i pomoći u svladavanju novonastale životne situacije kao u zdravstvenom tako i na socijalnom planu. Što znači da ih se nastojalo ponovo uključiti u životnu svakodnevnicu, kako bi bili korisni članovi društva, a ujedno vratili pouzdanje u sebe.

„Zasluga oko spasavanja naših invalida ide u prvom redu Miroslava grofa Kulmera, predsjednika zemaljskog odbora za liječenje i naobrazbu hrvat.-slav. ratnih invalida.

Kraj njega idu velike zasluge oko napretka invalidske škole g. Stjepanu Lepeé-a, dra Božidara Špišića, pisca knjige „Kako da pomognemo našim invalidima“, i upravitelja ortopedijske radionice Vikota pl. Rimay-a.

[24] Isto, AZK, CXL- 76, 1926.
[25] Isto, AZK, CXL-81, br. 42, 1926.

Požrtvovni liječnici svaki dan smišljaju nove načine, da spase ono, što je okrutni rat tako ugrozio: dragocjeni, plemeniti život čovjeka. No time, što je spašen život, slabo bi bilo invalidu pomoženo. Onome, koji je izgubio nogu, ruku ili kako drugačije ostao sakat, treba najprije da mu iscijeli rana. Kad je rana iscijeljena dolazi invalid u ortopedijsku bolnicu, gdje mu pod liječničkim nadzorom bandažista izradi umjetnu privremenu nogu ili ruku. Ima i takovih invalida, koji imaju vlastitu ruku ili nogu, samo je sakata, kraća ili ukočena, jer su joj živci prostreljani. Takovi se nemoćnici moraju podvrći ponovnoj operaciji, a po tom idu na masažu. Maser im ruku trlja (masira) nekim bijelim i masnim prahom (talkum) ili mašću (vazelin), pa živci opet postaju gibivi i elastični. A ima medico-mehaničkih strojeva, u koje sakati stavlja ruku ili nogu, pa mu stroj postepeno vježba sakato udo u gibanju. Drugima se opet liječe sakata uda elektricitetom ili toplim uzduhom. Radom se (radna terapija) vrlo povoljno liječe nemoćnici, jer živci radnim gibanjem postaju elastičniji.

Invalidska škola je divna uredba na socijalnom polju. Tako onaj invalid, koji je prije bio siromašni seljak, a sad je nesrećom izgubio nogu, posvećuje se obrtu i postaje urar, postolar, krojač, košarač, opančar ili što slična. Onaj što je bio trgovački pomočnik ili što slična, polazi bankovno-osiguravajući tečaj i postaje komptoarista, skladištar, pače i bankovni činovnik-a drug mu bez ruke, a prije je bio obrtnik bit će lugar, pisar, manipulacioni podčinovnik, inkasator. A ima i takovih invalida koji imadu dosta zemljišta, pa im nije potrebno, da uče zanat, polaze poljoprivredni ili vrtlarski tečaj. Sva ta zvanja daju invalidu nove snage i čvrsto pouzdanje u sebe i u novi život. (Na našoj školi je 36 tečajeva sa 65 učitelja). Do sada je školu svršilo oko 1000 invalida. Osim toga drže se invalidima poučna pučka predavanja, polaze od zgode do zgode kazalište, kinematograf i poučne izlete.

Tako dakle naši invalidi, koji su se u streljačkim jarcima borili s puškom u ruci, sada se bore sa svrdlom i čekićem, da odole drugom neprijatelju, a to je život. Teška je to borba, ali onaj, koji je primio pomoćnicu ruku svoga bližnjega i vlastitim se marom i ozbiljnošću spremio za tu borbu, moći će se i radovati konačnoj pobjedi. Njihova pobjeda i naša je pobjeda, jer svaki pojedinac, koji svojim radom čuva najmanji komadić svoje zemlje, stoji na straži i čuva nam dom naš, čuva kuću našu, da se u nju ne uvuće tudjinac.

Voda kao sredstvo protiv nespavanja

U stručnom časopisu „Medical News“ mnogi su se liječnici izjasnili protiv toga, da se bolesnicima, koji trpe od nespavanja uslijed živčane slabosti i histerije, daje kakav lijek, pošto da lijekovi ne prizvadjaju san, već neke ruke omamljivanje, za kojega je djelovanje organa prekinuto. Gdjekad može već čaša piva ili čaša jakog vina izazvati željeni učinak i posve suzbiti upotrebu bromovih soli i sulfonala i trionala. Dobro će biti, i da se uopće čuvamo upotrebljavanja sulfonala i trionala, pošto ova sredstva mogu izazvati pojave otrovanja. Najvažnije sredstvo protiv nespavanja je voda. Medju takove mjere spada omotavanje u ponjave, namočene u studenu vodu, a iza toga slijedi protiranje, koje ima slijediti jedan sat ili dva iza zamotavanja. Jednako dobro djeluju Priessnitzovi oblozi oko trbuha i hladno kupanje sjedečke. Ako nespavanje prate bolovi u ledjima ili udovima ili navala krvi u glavu, tad je dobro upotrebiti protiranje, a kada i opće elektrizovanje. Kronično nespavanje dobro se i brže izliječi boravljenjem u višim šumovitim predjelima. Za svaki pojedini slučaj valja odabrati zasebno sredstvo, koje će koristiti, ako budemo provodili miran život, štićen od svakog uzrujavanja“.[26]

[26] Zvonimir Pečnjak, „Skrb za naše ratne invalide“, Ilustrovani list, br. 25, Zagreb, 27. srpanj 1918., 392.

Položaj ratnih zarobljenika na kaptolskom vlastelinskom posjedu u Varaždinskim Toplicama za vrijeme rata

U dopisu kr. banskog savjetnika Maravića, Zagreb 1915. godine naslovljenog na Kr. kotarsku oblast u Novommarofu, a kasnije i na upravu dobara prečasnog kaptola u Varaždinskim Toplicama skreće se pozornost na strogo pridržavanje odredaba koje donosi C. i Kr. zapovjedničtvo jugo-zapadne fronte što se tiče naredbe od 12. studenog 1915. g. br. 34399 a tiče se smještaja i ukonačivanja ratnih zarobljenika na pojedinim gospodarstvima i vlastelinstvu kaptolskom. Zbog zanimljivosti dokumenta donosimo ga u cijelosti u prijepisu:

Broj IV-B,2429 res. ex. 1916. *Prim. II/5 916*
Broj 18

Svim g. g. vladinim povjerenicima.

C. i kr. zapovjedničtvo jugo-zapadne fronte, saopćilo je ovamo svoju naredbu od 12. studenoga 1915. broj 34399 sliedećeg sadržaja.

U konačivanje pojedinih ratnih zarobljenika u pojedinim gospodstvima kao i njihovo ukonačivanje u grupama u pojedinim mjestima prouzročilo je već znatnih nepodopština. Civilno se pučanstvo u saobraćaju sa ratnim zarobljenicima često ne drži onih granica, koje su samo po sebi razumljive i koje bi im granice morao nalagati ne samo njihov osjećaj dužnosti patriote, nego i osjećaj ćudorednosti i pristojnosti.

Često se je dešavalo, da su žene i djevojke u svom saobraćaju sa ratnim zarobljenicima zaboravile na obzire koje bi morale imati spram svoje narodnosti rase i obiteljske časti.

Dužnost je stoga svih oblasti da se svojski pobrinu zato da obiteljska čast naših pred neprijateljem stojećih vojnika bude očuvana.

U tu svrhu kao i u svrhu održaja čistog plemena obnalazim odrediti slijedeće:

Kao pravilo imade vrijediti da svi ratni zarobljenici koji su zaposleni u poljsko gospodarskim radnjama unutar pojedine općine budu ukonačivani u zajedničkim konacima. – Samo ondje gdje nebi bilo moguće da budu svi u jednoj općini poljsko gospodarskim radnjama zaposleni ratni zarobljenici u pojedinim grupama ukonačivati. – Isti se imadu ukonačivati u općinskim zatvorima, ubožnicama ili drugim zgradama, koje su prikladne da zarobljenici budu odijeljeno od drugih smješteni.-

Zabranjeno je da ratni zarobljenici budu pojedince kod posjednika gospodarstva nastanjeni.-

Ratni zarobljenici imadu se nakon obavljenog dnevnog/posla/ rada smjestiti uz sigurnosne mjere u svojim konacima a ove im je dozvoljeno ostaviti istom onda kada imadu svoj dnevni rad započeti.

U slučaju da gornji propisi ne budu obdržani imadu se ratni zarobljenici dodijeljeni na rad pojedinoj općini istoj oduzeti.-

Što se Presvietlosti Vašoj znanja i daljnjeg uredovanja radi saopćenje uz poziv da gornje odredbe u tamošnjem području svestrane proglasiti dati izvoli i strogo obdržavanje istih naložiti.

Podjedno se obnalazi odrediti sljedeće:

1/ Strogo je zabranjeno svaki saobraćaj civilnog pučanstva sa ratnim zarobljenicima osim da je taj saobraćaj neobhodno potreban na stav u odnošaju izmedju poslodavca i posloprimca.-

Prekršaj ove zabrane imade se kazniti po političkim oblastima na temelju ustanova carske naredbe od 20. travnja 1854.-

2/ Ratnim zarobljenicima imade se ova odredbe proglasiti.- Oni ratni zarobljenici koji se ovoj odredbi nebi pokoravali imadu se prijaviti vojnim sudovima u svrhu izricanja kazne po §-u 296 vojno-kaznenog zakona.-

3/ Poradi nedozvoljenoga saobraćaja izmedju civilnog pučanstva i ratnih zarobljenika kazniti će se oni posjednici gospodarstva u čijem području će gospodarstvu prekršaj uslijediti oduzećem sviju ratnih zarobljenika koji su tom gospodarstvu na rad dodijeljeni.-

Političke oblasti prve molbe imadu u svakom slučaju kada ih kakav slučaj po oružništvu odnosno na koji drugi način prijavljeni bude isti onom vojnom zapovjedništvu prijaviti koje je na svom djelokrugu za ono područje u kojem se prekršaj zbio nadležno.-

4/ U slučaju kada bi dokazano bilo da je koja osoba ženskoga roda stupila u kakav ljubavni i spolni odnošaj sa kojim od ratnih zarobljenika tada se imade po političkoj oblasti u prvoj molbi izrečena presuda /§1/ u onoj općini u kojoj leži prebivalište odnosne osobe običajnim putem proglasiti.-

5/ Gornje odredbe imadu se upozoriti na sve prekršaje nastale nakon proglašenja istih odredba.-

Poziva se stoga Presvietlost Vaša da gornje odredbe u tamošnjem području svestrano proglasiti dati izvoli i strogo obdržavanje istih naloži.-

U Zagrebu dne 24. studenog 1915.

Za bana :
kr. banski savjetnik:
Maravić v.r.

Broj 10124/15. Kr. kotarska oblast u Novommarofu, 9. svibnja 1916.

Upravi Bolnice
prečasnog kaptola
u Varaž. Toplicama

Pošto imade sada kod naslova zaposlenih ruskih zarobljenika to se šalje naslovu prijepis privite vladine naredbe time da na istu upozori i uputi tamo nalazeće se zarobljenike.-

Kr. kot. predstojnik[27]

[27] ZMVT, AZK, CLXX-201, 1915-1916.

Činjenica je, da su ratni zarobljenici bili smješteni na privatnim gospodarstvima u Varaždinskim Toplicama gdje su bili uključeni u rad na poljoprivredi, ali su se trebali strogo pridržavati propisanih odredbi. Bilo je primjera, što potvrđuje i sačuvana arhiva, da su ratni zarobljenici često odlazili u gostionice, krčme ili rakijašnice gdje su se opijali i pravili disciplinske probleme, a pošto je pohađanje javnih lokala posebno prodavanje žestokih pića ratnim zarobljenicima bilo najstrože zabranjeno potrebno je sve poslodavce, gostioničare i krčmare i dr. koji se bave prodajom alkohola kao i pučanstvo upozoriti da ni u kojem slučaju ne smiju davati niti prodavati ratnim zarobljenicima alkoholna pića. Ovim propisom predviđene su i najstrože kazne protiv prekršitelja istih. Obavijest je potpisao veliki župan Belošević, a proslijeđena je na Kr. kotarsku oblast u Novom Marofu i općinskom poglavarstvu u Varaždinskim Toplicama.[28]

Za moguće rješavanje eventualnih sporova do kojih je moglo doći između poslodavaca te zarobljenika ili vojničkih radnika kao u ovom slučaju za vrijeme žetve i vršidbe, ali i ostalih poljskih radnja dodijeljen je županijskom povjerenstvu jedan časnik za rješavanje istih, što je bilo u skladu s naredbom C. Kr. ratnog ministarstva u Beču od 20. lipnja 1916. br. 81298/odsjek 10. U slučaju da dođe do eventualnog spora potrebno je što prije obavijestiti nadležne brzojavom ili telefonom.[29]

Novu zanimljivost donosi Kr. kot. oblast u Novom Marofu u dopisu od 18. lipnja 1916. br. 5645 naslovljenom na Ravnateljstvo kaptolskog vlastelinstva u Varaždinskim Toplicama i Poglavarstvo upravne općine Varaždinske Toplice, a odnosi se na nazočnost ratnih zarobljenika službi Božjoj. Naime, prema rješenju Kr. zem. vlade odjela za bogoštovje i nastavu od 31. svibnja 1916. br. IV. 13 3894 sljedećeg sadržaja: „Povod toga što je ova Kr. zem. vlada doznala da je jedan općinski načelnik unatoč postojeće vojničke naredbe kojom je ratnim zarobljenicima zabranjeno zajedno prebivati s ostalim pučanstvom u službi Božjoj, ove ipak pozvao u crkvu kad se je bogoslužje i za ostalo žiteljstvo u mjestu obdržavalo usprkos što je bio upozoren na zabranu po dotičnom nadzornom vojniku… S obzirom nato, da su se uslijed toga što su ratni zarobljenici s pučanstvom zajedno pribivali službi Božjoj dešavale već mnoge neurednosti, neka se Presvetlost Vaša izvoli staviti u sporazum s nadležnim crkvenim oblastima, da se za ratne zarobljenike u dotičnom mjestu jedan do dva sata prije običajne službe Božje održaje posebna služba božja (…)[30]

Da se vodila briga o ratnim zarobljenicima zaposlenim na topličkom vlastelinstvu nalazimo potvrdu u dopisu pisanom u Zagrebu dne 27. studenoga 1917. godine. Dekanata prvostolnog kaptola zagrebačkog u potpisu dr. Lovro Radičević kanonik dekanata kojim obavještava ravnateljstvo vlastelinstva da se iz tekućeg dohotka vlastelinstva nabavi za ratne zarobljenike zaposlene na ovom vlastelinstvu „solidna obuća i odjeća“ što je riješeno u sporazumu s kaptolskim dekanatom.[31]

Ces. i Kr. nadzorni časnik ratnih zarobljenika za županiju zagrebačku obavještava vlastelinsko ravnateljstvo o novom naplatnom redu proglašenom naredbom ratnog ministarstva odio 10/rat. zarob. Od 30/8.1917. br. 41.000 koji se odnosi na povišicu minimalnog doplatka za ratne zarobljenike što znači da prema novom naplatnom redu koji stupa na snagu 1. studenoga 1917. „minimalna zaslužba iznosi na dan u poljodjeljskim poduzećima 30 filira“.[32]

[28] Isto, AZK, CLXX-202, br. 2540/16.v. ž., 1916., Ratnim zarobljenicima zabrana pohađanja gostiona.

[29] Isto, AZK, CLXX- 200, br. 3225, 1916., Ratni zarobljenici rješavanje sporova.

[30] Isto, AZK, CLXX-203, br. 3052, 1916, Ratni zarobljenici prebivanje službi Božjoj.

[31] Isto, AZK, CXXXI-44, br. 808, 1917.

[32] Isto, AZK, CXXXI-52, br. 751, 1917.

Slika 10. Dopisnica iz Varaždinskih Toplica za vrijeme I. svjetskog rata (ZMVT, KH inv. br. 849., Jacob Strauss, Warasdin-Töplitz, B. F. W.)

Slika 11. Porcelanska figura s prikazom medicinske sestre Crvenog križa i psa tragača preživjelih u *Velikom ratu* - u potpisu dolje: des roten Kreuzes (privatna kolekcija Adelhajde Ostović iz Varaždinskih Toplica)

Pučki ustaše na kaptolskom posjedu u Varaždinskim Toplicama za vrijeme Prvoga svjetskog rata

Na velikom kaptolskom posjedu i u lječilištu vlastelinstva u Varaždinskim Toplicama radila je grupa radnika različitih zanimanja koji su bili od izuzetne važnosti za funkcioniranje kaptolskog posjeda i lječilišta što se vidi iz sačuvane muzejske arhive za 8 takvih osoba pa se na temelju iste može rekonstruirati dio njihovog djelovanja u vrijeme Prvoga svjetskog rata odnosno od trenutka njihovog djelovanja na spomenutom imanju do mobilizacije kao i do intervencije Kaptola kod vojnih vlasti da se iste osobe oslobode vojne obveze zbog važnosti i potrebe njihove prisutnosti na vlastelinskom imanju.

Radi se o sljedećim osobama: Antun Wokšan kupališni upravitelj, Ivan Remenar namještenik na kaptolskom posjedu, Gjuro Ivanek vinogradar – vincilir, Mijo Levatić vinogradar - vincilir i lugar, Rudolf Jovanovac lugar i lovopazitelj, Ivan Kic poljoprivredni radnik, Jakob Lukač bačvar i Vikor Cecelja zadužen za poljoprivredne radove i skupljanje ljetine na imanju.

Na temelju arhive može se zaključiti da se radi o radnicima koji su za vlastelinsko imanje bili od izuzetnog značaja u organiziranju radova i planiranju, te nadgledanju obavljenih poslova u njihovom djelokrugu rada, što je temeljito i objašnjeno u kaptolskim zamolbama za oslobođenje istih od vršenja vojne obaveze. Činjenica je, da taj put nije bio lagan jer su vojne vlasti tražile vrlo temeljite podatke za svaku osobu kao npr. za lugara koliko hektara šume nadgledava i sl. U odgovoru uprave može se pročitati da je bio nedostatak zamjenskog kadra, što je normalno, jer je većina radno sposobnog stanovništva bila na ratištu.

Iz cjelokupne prepiske može se zaključiti da je svaka osoba u tom trenutku mobilizacije, a i tijekom godina rata bila potrebna na ratištu, jer sva prije spomenuta lica nisu dobila traženi oprost od vršenja vojne obaveze pa tako neki imaju privremeni oprost ili ograničeni, nekima je oprost odobren, a neki su odbijeni.

Iz tabelarnog priloga koji slijedi vidljivo je da je većina spomenutih pučkih ustaša bila uključena u vojne aktivnosti pa čak i prije Prvog svjetskog rata.

Tablica 1. Pučki ustaše iz Varaždinskih Toplica u vrijeme Prvoga svjetskog rata

Pripadnici pučko ustaške djelatne službe u Velikom ratu na Kaptolskom posjedu Varaždinske Toplice	*Radna mjesta u sklopu posjeda Varaždinske Toplice i zamolbe za oprost od strane Kaptola zagrebačkog*	*Naredba kraljevskog ugarskog ministra, broj:*
1. IVAN REMENAR, rođen 1873.	na kaptolskom posjedu namještenik 31. listopada 1916. - molba Kaptola za privremeni oprost	188.876/4-1916. molba za privremeni oprost odobrena
2. ANTUN WOKŠAN, rođen 1874, desetnik 25. domobranske pješačke pukovnije	na kaptolskom kupalištu na radnom mjestu kupališnog upravitelja zamolba od strane Kaptola za privremeni oprost 1916. g.	nepoznati podaci
3. GJURO IVANEK, rođen 1893., iz sela Ćurilovca, novak na mjestu vozara tzv. Trainsoldat kod 13. povozne divizije u Zagrebu	na kaptolskom posjedu Varaždinske Toplice na mjestu vinogradara (vinicilira) zamolba kaptolske uprave za oprost izdana godine 1916.	3685/1917. molba za oprost odobrena na ograničeno vrijeme
4. MIJO LEVATIĆ, iz Varaždinbrega	na kaptolskom posjedu na mjestu vinogradara (vinicilira) i lugara zamolba kaptolske uprave izdana 1916. g.	nepoznati podaci
5. RUDOLF JOVANOVAC, vodnik kod 1/20 etapnog bojnog bataljuna, 2 satnija	na kaptolskom posjedu na mjestu lugara i lovopazitelja zamolba kapt. uprave 1916.	8472/1916. molba za oprost nije odobrena
6. IVAN KIC, rođen 1867., kod 25. domobransko pješačke pukovnije	na kaptolskom posjedu na mjestu poljoprivrednog radnika zamolba kaptolske uprave izdana 1916.	7577/1916. molba za oprost odobrena
7. JAKOB LUKAČ, iz Križanca općina Biškupec Kotar Varaždin, kod 13. povozne divizije u Zagrebu	na kaptolskom posjedu na mjestu bačvara zamolba kaptolske uprave izdana 1917.	nepoznati podaci
8. VIKTOR CECELJA, iz Varaždinskih Toplica, kod 25. domobransko pješačke pukovnije u Zagrebu	zamolba kaptolske uprave za oprost izdana 1917. radi nedostatka ljudstva za poljsko-gospodarske poslove na posjedu Varaždinske Toplice	nepoznati podaci

Pali i nestali mještani Varaždinskih Toplica u Prvom svjetskom ratu od 1914. do 1918.

Brojne obitelji iz Varaždinskih Toplica po završenom Velikom ratu zavijene su u crno. Broj nestalih i palih osoba iznosi prema popisu na pločama u župnoj Crkvi sv. Martina Biskupa u Varaždinskim Toplicama 141. Donosimo popis župljana poimence kako su zabilježeni na spomen-pločama koje su podigli članovi Hrvatskog kulturnog društva Napredak 1933. godine.

Tablica 2. Popis palih i nestalih župljana Varaždinskih Toplica u Prvom svjetskom ratu od 1914. do 1918. u Crkvi sv. Martina Biskupa u Varaždinskim Toplicama nalazi se na zidu u južnoj kapelici, a popis žrtava donosimo onim redom kako su zapisane na pločama:

BAHUNEK ANTUN	DVORSKI FRANJO
BAHUNEK MIJO	DVORSKI IVAN
BELIĆ STJEPAN	DVORSKI IMBRO
BEŠENIĆ ANTUN	DVORSKI MARTIN
BEŠENIĆ JAKOB	DVORSKI STJEPAN
BEŠENIĆ PAVAO	DVORSKI STJEPAN
BEŠENIĆ MATO	DVORSKI STJEPAN
BEŠENIĆ STJEPAN	DVORSKI STJEPAN
BEŠENIĆ STJEPAN	FOŠNJAR IVAN
BEŠENIĆ STJEPAN	GAJSKI MARTIN
BEŠENIĆ TOMO	GJURANEC STJEPAN
BIŠKUP MIJO	GLUHAK IVAN
BOBEK JOSIP	GREDELJ VALENT
BOBEK MATO	GRABNIK VALENT
BOBEK MIJO	HAJDUK IVAN
BOBEK TOMO	HAJDUK MATO
BORČEK IVAN	HARAMOS JAKOB
BORČEK IMBRO	HLEBEC ANDRIJA
BORČEK MARTIN	HOLOMEC IMBRO
BORČEK MATO	HORVAT MATO
BOROVAC JOSIP	HORVAT MATO
BUBNJARIĆ JOSIP	HORVAT MIJO
BUBNJARIĆ STJEPAN	HORVAT STJEPAN
BUJANEC IMBRO	HRŽENJAK MARTIN
CAR STJEPAN	JUG ANDRO
CECELJA MARTIN	JUG PETAR
CVETKOVIĆ JAKOB	KALNIČANEC STJEPAN
CVETKOVIĆ JOSIP	KANEŠIĆ ĐURO
CVETKOVIĆ MATO	KANEŠIĆ IVAN
CVETKOVIĆ TOMO	KANEŠIĆ JAKOB
DEBIĆ ĐURO	KANEŠIĆ JOSIP
DIVJAK ĐURO	KANEŠIĆ JOSIP
DRMAN ANTUN	KANEŠIĆ STJEPAN
DUŠAK IVAN	KAPITAN PETAR
DVORSKI FRANJO	KAPITAN STJEPAN
DEBIĆ ANTUN	KELEMINEC IVAN
KELEMINEC TOMO	SAMOBOR JOSIP
KEREŠA IMBRO	SENKO FRANJO
LEDINSKI STJEPAN	SMEREK ANTUN
LEVATIĆ JOSIP	SOPIĆ ANDRIJA
LEVATIĆ STJEPAN	SVETEC PETAR
LONČAR MARTIN	SVETEC STJEPAN
LONČAR MIJO	ŠAC FABIJAN
LUKMAN STJEPAN	ŠAC FRANJO
MATKUN IVAN	ŠAMEC STJEPAN
MATKUN JOSIP	ŠEREK IVAN

MESARIĆ FRANJO	ŠEBREK JOSIP
MIKULČIĆ MIRKO	ŠIMEK ANDRO
MODRIĆ MARTIN	ŠIMUNIĆ FRANJO
NOVAK FRANJO	ŠIMUNIĆ MATO
NOVAK MATO	ŠIMUNIĆ MATO
NOVAK MIJO	ŠPOLJARIĆ STJEPAN
NOVAK VINKO	ŠPOLJARIĆ MATO
NOVOSEL ROK	TEŽAČKI ANDRO
PARAMINSKI IMBRO	TEŽAČKI MARTIN
PENTIĆ ĐURO	TEŽAČKI MARTIN
PERNAR MIJO	TEŽAČKI MIJO
POSAVEC MARTIN	TEŽAČKI STJEPAN
PRSTEC JOSIP	TEŽAČKI STJEPAN
PRSTEC JOSIP	TUK MARTIN
PRSTEC JOSIP	VARADIN IVAN
PRSTEC JOSIP	VIDIČEK IVAN
PRSTEC JOSIP	VUGRINEC PAVAO
PRSTEC ĐURO	VUKOVIĆ ANDRO
PRSTEC MATO	VUKOVIĆ MIJO
RATKOVIĆ ANDRO	VUKOVIĆ PAVAO
RATKOVIĆ JOSIP	VUSILOVIĆ ANDRO
RATKOVIĆ MARTIN	VUSILOVIĆ MATO
RATKOVIĆ MIJO	ZADRAVEC FRANJO
RATKOVIĆ STJEPAN	ZIDAR ANTUN
	SAČIĆ JAKOB

Slika 12. Ignac Knapić, pješak 78. pješačke pukovnije poginuo 1914. g. na Crnom Vrhu

„Ignac Knapić, pješak 78. pješačke pukovnije, krenuo je, početkom mobilizacije sa svojom pukovnijom na srpsko ratište, gdje je za kratko vrijeme bio ranjen na Crnom Vrhu. Iz bolnice se doskora povratio svojoj pukovniji. No ne za dugo, jer ga neprijateljsko tane shvati i pade žrtvom na Crnom Vrhu godine 1914. Rodom je iz Drenovca, kotara Marofskoga“.[33]

[33] Ilustrovani list, br. 48., Zagreb 27. studenoga 1915., God II., 1131.

Život ruske kolonije na kaptolskom posjedu nakon rata u Varaždinskim Toplicama

U godinama poslije rata vladala je bijeda i neimaština. Nedostatak hrane i osnovnih životnih namirnica narušavaju zdravlje ljudi. Diljem Europe lutale su brojne skupine izbjeglica u potrazi za domom, pa tako ilustracije radi, a i zbog povijesne istine donosimo primjer jedne grupe ruskih izbjeglica, točnije njih 190, koji su se u mjesecu prosincu 1920. godine zatekli u Varaždinskim Toplicama na vlastelinskom posjedu zagrebačkog kaptola tražeći smještaj. Iz sačuvanih skromnih arhivskih podataka vidljivo je, da su smješteni u sobe u gostioni br. 1. kao i u prostorije u Starom gradu (topličkom kaštelu).

Slika 13. Pogled na Stari grad (kaštel) u Varaždinskim Toplicama (ZMVT, KH, bez inv. br., Ferd. Rosenberg i Sinovi, 1931.)

Bez ikakve financijske potpore, usprkos zakonskoj obvezi vlade na pravo na potporu u iznosu od 1600 kruna mjesečno koja nije isplaćivana redovito, a ravnateljstvo lječilišta procijenilo je sobe od 300-400 kruna mjesečno. Činjenica je, da tri mjeseca bjegunci nisu dobili doznačenu potporu. Za pretpostaviti je da su živjeli u izuzetno teškim uvjetima. Tek od mjeseca travnja 1921. godine počeli su dobivati financijsku potporu, ali u smanjenom mjesečnom iznosu raspoređenom na sljedeći način: glavar obitelji 960 kr, žene po 720 kr, a djeca po 360 kr. Kako iznos ove potpore nisu dobili za tri mjeseca odjednom, našli su se u situaciji da nisu mogli podmiriti sve dugove, ali ni dugove lječilištu za stanarinu. Iz podataka je vidljivo da su neki od tih ruskih izbjeglica dobili namještenje u lječilištu pa su bili u mogućnosti platiti barem jedan dio duga, međutim velika većina ostalih nisu mogli podmiriti svoje dugove za smještaj,

radi čega su se u nekoliko navrata obraćali pismeno upravi topličkog lječilišta kaptolskog vlastelinstva Varaždinske Toplice sa zamolbom da im se oprosti zaostatak duga. Činjenica je, da nisu bili neorganizirani što potvrđuje i glava njihovog dopisa u kojem stoji: Uprava varaždinske topličke ruske kolonije, a u potpisu čitamo: Predsjednik uprave kolonije generalnog štaba general leutnant Dracenko i tajnik uprave poručnik Zubačevski.[34]

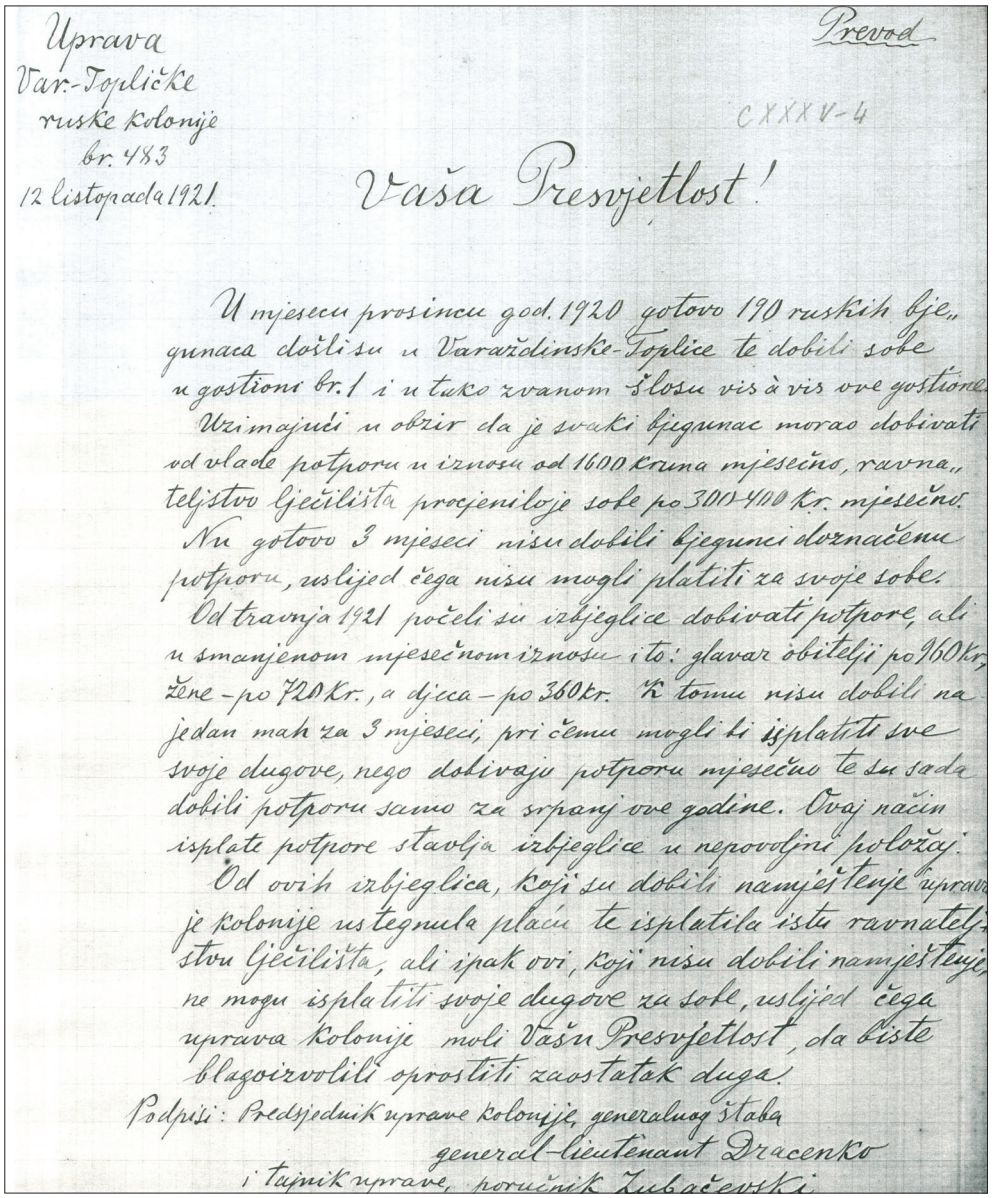

Uprava
Var.-Topličke
ruske kolonije
br. 483
12 listopada 1921.

Prevod

CXXXV-4

Vaša Presvjetlost!

U mjesecu prosincu god. 1920 gotovo 190 ruskih bje-
gunaca došli su u Varaždinske-Toplice te dobili sobe
u gostioni br. 1 i u tako zvanom Šlosu vis à vis ove gostione.
Uzimajući u obzir da je svaki bjegunac morao dobivati
od vlade potporu u iznosu od 1600 kruna mjesečno, ravna-
telstvo lječilišta procjenilo je sobe po 300-400 kr. mjesečno.
Nu gotovo 3 mjeseci nisu dobili bjegunci doznačenu
potporu, uslijed čega nisu mogli platiti za svoje sobe.
Od travnja 1921 počeli su izbjeglice dobivati potpore, ali
u smanjenom mjesečnom iznosu i to: glavar obitelji po 960 kr.,
žene – po 720 kr., a djeca – po 360 kr. K tomu nisu dobili na
jedan mah za 3 mjeseci, pri čemu mogli bi isplatiti sve
svoje dugove, nego dobivaju potporu mjesečno te su sada
dobili potporu samo za srpanj ove godine. Ovaj način
isplate potpore stavlja izbjeglice u nepovoljni položaj.
Od ovih izbjeglica, koji su dobili namještenje uprava
je kolonije ustegnula plaću te isplatila istu ravnatelj-
stvu Lječilišta, ali ipak ovi, koji nisu dobili namještenje,
ne mogu isplatiti svoje dugove za sobe, uslijed čega
uprava kolonije moli Vašu Presvjetlost, da biste
blagoizvolili oprostiti zaostatak duga.
Podpisi: Predsjednik uprave kolonije generalnog štaba
general-lieutenant Dracenko
i tajnik uprave, poručnik Zubačevski.

Slika 14. Zamolba varaždinsko-topličke ruske kolonije zagrebačkom Kaptolu od 12. listopada 1921. godine (ZMVT, AZK CXXXV-4)

Prateći dokumentaciju vezanu uz ruske izbjeglice u Varaždinskim Toplicama vidljivo je da su troškovi dugovanja za stanarinu od mjeseca prosinca 1920-te do svibnja 1921. narasli na 32. 327 jugoslavenskih kruna. Kako je većina članova ove kolonije našla namještenje u državi SHS bilo im je omogućeno početi otplaćivati nastali dug što je i vidljivo iz uplatnica da je otplaćeno 12.133 krune i da prečasnom kaptolu

[34] Isto, AZK,CXXXV-4, br. 483, 1921.

duguju još 20.264 krune. Međutim većina njih i dalje je bila bez ikakvih materijalnih potpora, jer je pomoć od vlade neredovito pristizala ili je bila malena. „Uprava kolonije mora priznati da ovaj žalostan položaj bjegunaca isključuje svaku mogućnost plaćanja svojih dužnosti. Zato članovi kolonije mole ovim smjerno preč. kaptol da ih dužnosti plaćanja riješi.

Jedan dio kolonije koji se u poljodjeljstvo i vrtlarstvo razumije moli da im prečasni kaptol voćnjak i vrt u Pićšanovcu u najam dade i moli gospodina ravnatelja da njihovu molbu prečasnom kaptolu zagovara. Ista molba je odaslana od kolonije i na Dekanat prečasnog kaptola u Zagrebu".[35] Za upravu kolonije je potpisan general Dracenko.

Veći dio izbjeglica Varaždinsko-topličke ruske kolonije uselio je u obližnji dvorac Pišćanovec u selu Pišćanovec, koji u tom trenutku od strane kaptola nije bio održavan. To su bili ujedno i najsiromašniji članovi spomenute kolonije koji su se smjestili u prostorije na prvom katu koje nisu bile pogodne za stanovanje u zimi. Pretpostavljamo da je ova skupina ljudi bila radosna što se uz kuću nalazi vrt i komad polja koji su bili u trenutku njihova dolaska u zapuštenom stanju i nisu davali nikakvog prihoda. „Rusi koji stanuju sada u Pišćanovcu mole Vašu Presvijetlost dabiste blagoizvolili iznajmiti njima cio folvark Pišćanovec sa poljem i vrtom (bez vinograda) na 3-5 godina time da bi se plača uzimala od 1923. godine, pri čemu su bjegunci obavezni urediti kuću, zgradu i vrt. Voditi pregovore povjeravamo državnom savjetniku S. S. Skovronskom, kojemu je uručena punomoć od uprave s potpisom i pečatom uprave".[36]

Slika 15. Imanje Pišćanovec kraj Varaždinskih Toplica (ZMVT, AZK, detalj promiđbenog plakata iz arhive kupališta, tisak Drag. Albrecht, Zagreb, bez inv. br.)

[35] Isto, AZK,CXXXV-4, br. 694, 1921.

[36] Isto, AZK, CXXXV-4, br. 484, 1921. Svi dokumenti vezani uz podatke o ruskoj koloniji u Varaždinskim Toplicama pisani su ruskim jezikom, a ovdje ih donosimo u prijevodu (op.a.).

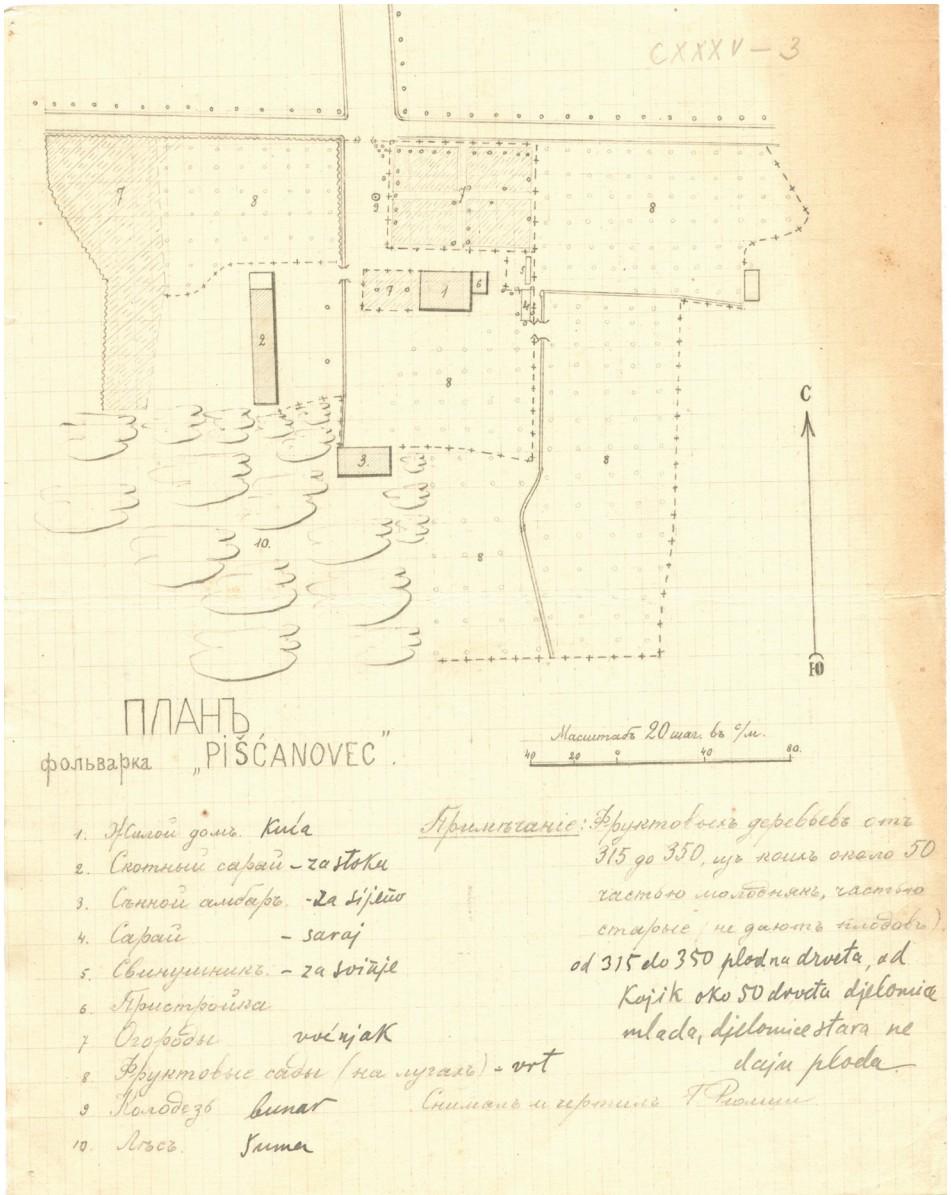

Slika 16. Shematski prikaz kaptolskog posjeda Pišćanovec s detaljnim prikazima kuća, gospodarskih objekata, voćnjaka, vrta i šuma (ZMVT, AZK CXXXV-3)

Cijela priča o životu ruske kolonije u Varaždinskim Toplicama završava odbijenicom Kaptola zagrebačkog s obrazloženjem da vlastelinstvo nije dužno držati nikoga besplatno na stanu, a i sama županijska oblast je naložila da se stanarina mora platiti. „Što se tiče Rusa nastanjenih na majuru Pišćanovec potrebno je precizno popisati svakog pojedinog člana od kad stanuje tu, a uplate za stanove moli naslov da se uplate na ravnateljstvo kupališta jer do danas ništa nije bilo uplaćeno. Ako ne mogu stanarinu platiti novcem, neka ju odsluže radom".[37]

Zbog nedostatka arhivskih dokumenta nismo u mogućnosti pratiti daljnji tijek života i djelovanja ove ruske izbjegličke zajednice na području Varaždinskih Toplica, stoga je nepoznat kraj ove teške životne priče.

[37] Isto, AZK, br. 4, 1922., odgovor vezan uz br. 484.

Društveno-ekonomske prilike u Varaždinskim Toplicama u godinama nakon Prvoga svjetskog rata

Više izvora koji su korišteni (Spomenica osnovne škole, Spomenica župe Varaždinskih Toplica i arhiva Zavičajnog muzeja Varaždinske Toplice) ukazuju na teške ekonomske prilike koje su za vrijeme rata, ali i nakon završenog rata vladale u Varaždinskim Toplicama i diljem cijele Europe. Brojne namirnice i hrana gotovo su nestali iz uporabe u domaćinstvima. Mesnih dana gotovo da i nije bilo što je sve prouzročilo i dodatne bolesti vezane uz neishranjenost stanovništava. U Spomenici župe sv. Martina Biskupa ratne 1915-te piše: „Nema bijelog brašna - crni kruh se peče, rat traje grozni, ulja nema sve poskupjelo." U istom izvoru za 1917-tu čitamo: „Skupoća, rat traje, badava naredbe kad će biti konac krvoproliću." Te godine župnik je zabilježio pet smrtnih slučajeva umrlih od dizenterije, a 1918-te u istom izvoru čitamo da u Toplicama vladaju vodene koze, boginje i španjolska influenca. Uz ostale bilješke nađene u Spomenici župe župnik je zapisao: „O svršetku vojske ne pišem ništa dosta je na drugim mjerodavnim mjestima o tom zabilježeno".[38]

Ovu tešku situaciju često su iskorištavali lihvari koji su se podizanjem cijena proizvoda bespravno bogatili. Kako bi tome stala na kraj Kr. kotarska oblast u Novom Marofu reagirala je službenim dopisom prema općinskom poglavarstvu i ravnateljstvu Kaptola u Varaždinskim Toplicama u predmetu: „Lihvarenja sprečavanje". Usprkos tome što je banskom naredbom od 2. prosinca 1919. br. 62 000.074 o suzbijanju skupoće i lihvarenja robom određeno da se nijednom predmetu ne smije cijena povisiti preko one cijene uz koju se prodavalo dana 5. studenog 1919-te. Vezano uz to Kotarskoj oblasti u Novom Marofu je prijavljeno da je npr. cijena mlijeku u nekim mjestima u mjesecu siječnju 1920-te lihvarski povišena za 50 % tj. od 2- Kr na 3 Kr bez ikakvog razloga, a poznato je da je u gradu Varaždinu maksimalno mlijeko stajalo 2 Krune po litri. U obavijesti su predviđene stroge kazne za prodavače i kupce. Predviđena je novčana globa do 20.000 kruna, a osim toga i kazna zatvora do 6 mjeseci-nepretvorivo u globu. Dopis je potpisan od strane Kraljevskog kotarskog predstojnika Grögera.[39]

Ilustracije radi vezano uz problem lihvarenja u poslijeratnom razdoblju na sjednici općinskog zastupstva 2. listopada 1919–te donijete su cijene sajamskih pristojba.

[38] Župna spomenica župe sv. Martina Biskupa Varaždinske Toplice br. 2., podaci za ratne godine.

[39] ZMVT, AZK, CXXXIV-1, br. 271, 1920.

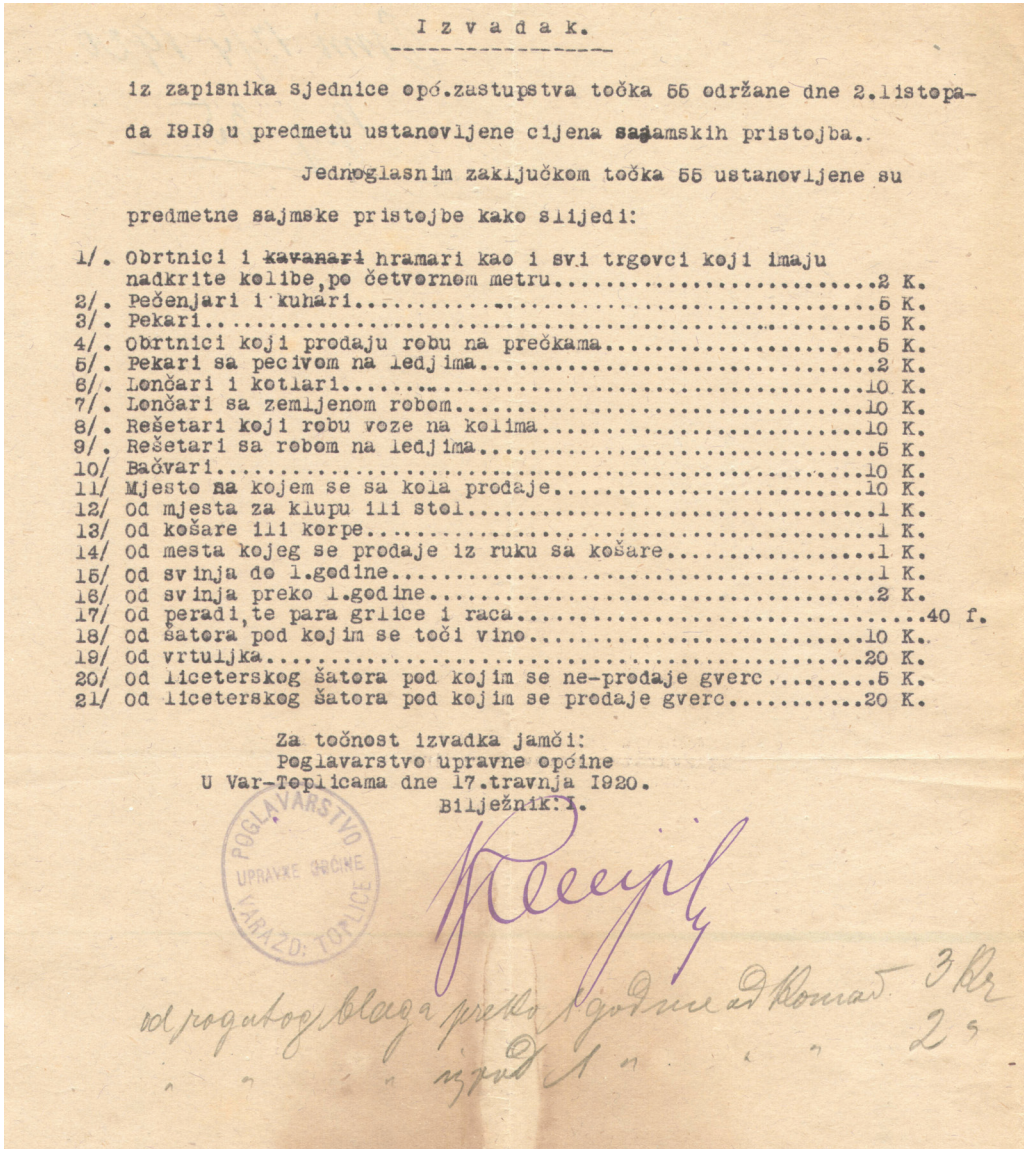

I z v a d a k.

iz zapisnika sjednice opć.zastupstva točka 55 održane dne 2.listopada I9I9 u predmetu ustanovljene cijena sajamskih pristojba.

Jednoglasnim zaključkom točka 55 ustanovljene su predmetne sajmske pristojbe kako slijedi:

1/. Obrtnici i ~~kavanari~~ hramari kao i svi trgovci koji imaju nadkrite kolibe,po četvornom metru.....2 K.
2/. Pečenjari i kuhari.....5 K.
3/. Pekari.....5 K.
4/. Obrtnici koji prodaju robu na prečkama.....5 K.
5/. Pekari sa pecivom na ledjima.....2 K.
6/. Lončari i kotlari.....10 K.
7/. Lončari sa zemljenom robom.....10 K.
8/. Rešetari koji robu voze na kolima.....10 K.
9/. Rešetari sa robom na ledjima.....5 K.
10/ Bačvari.....10 K.
11/ Mjesto na kojem se sa kola prodaje.....10 K.
12/ Od mjesta za klupu ili stol.....1 K.
13/ Od košare ili korpe.....1 K.
14/ Od mesta kojeg se prodaje iz ruku sa košare.....1 K.
15/ Od svinja do 1.godine.....1 K.
16/ Od svinja preko 1.godine.....2 K.
17/ Od peradi,te para grlice i raca.....40 f.
18/ Od šatora pod kojim se toči vino.....10 K.
19/ Od vrtuljka.....20 K.
20/ Od licetarskog šatora pod kojim se ne-prodaje gverc.....5 K.
21/ Od licetarskog šatora pod kojim se prodaje gverc.....20 K.

Za točnost izvadka jamči:
Poglavarstvo upravne općine
U Var-Toplicama dne 17.travnja I920.
Bilježnik:

POGLAVARSTVO UPRAVNE OPĆINE VARAŽD: TOPLICE

od pogutog blaga preko 1godine 3 Kr
" " izpod 1 " " 2 "

Slika 17. Izvadak sajamske pristojbe iz 1919. za Varaždinske Toplice (ZMVT, AZK CXXXIV-24)

Prema obavijesti Zdravstvenog odsjeka za Hrvatsku, Slavoniju i Medjimurje u Zagrebu pozvan je arhitekt Paul Brang iz Beča, stručnjak za kupališta, da dođe u Zagreb s zadatkom da pregleda zemaljska kupališta Lipik i Topusko. Prvostolni kaptol je također bio zainteresiran da spomenuti stručnjak pregleda i kupalište u Varaždinskim Toplicama, a troškovi će iznašati za obavljeni posao maksimalno 1200 K.[40]

U ovom periodu postrožena je kontrola dolaska državljana austrijske republike na područje Kraljevine SHS pa su se za lječilišta u Hrvatskoj i Slavoniji tražile dozvole od nadležnih oblasti koje su se mogle podići i u predstavništvima Kraljevine SHS u Beču i Gracu, koje su bile opunomoćene za izdavanje putovnica i boravak u određenim lječilištima. „Kod podjeljivanja dozvola za doputovanja u lječilišta valja najrigoroznije postupati, da ne bi na ovaj način mogle u državu doputovati osobe čiji boravak ovdje ne bi bio poželjan a eventualno i štetan“.[41]

[40] Isto, AZK, CXXXIV-73, br. 692, 1920.

[41] Isto, AZK, CXXXIV-47, br. 30571, 1920., Dopis Kr. hrv. slav. zem. vlade, povjereničtvo za unutarnje poslove.

Poznato je, da se u Toplicama povijesno barbirilo što se u godinama poslije rata nastojalo staviti pod još stroži liječnički nadzor pa u vezi s tim donosimo prijepis original dokumenta zbog lošeg stanja očuvanosti:

Br. 9/1921.

Savez kupališta, lječilišta itd. SHS

Zdravstvenom odsjeku za Hrvatsku, Slavoniju,
i Medjimurje
u Zagrebu

Zdravstveni odsjek svojim dopisom od 26. studenog 1921. br. 29.129 intimirao je upravama naših kupališta, koja su udružena u potpisanom savezu kupališta, banja, lječilišta, ljetovališta i sanatorija Kraljevine SHS odluku gospodina ministra narodnog zdravlja od 9. jula 1921. br. 23.290 kojom se zabranjuje puštanje krvi nekvalificiranim licima i neliječnicima, pošto se puštanje krvi ima vršiti aseptički itd.

Slične naredbe kojima se bezuvjetno zabranjuje puščanje krvi po javnim kupalištima bile su izdane već prije od strane kr. zemaljske vlade odjela za unutarnje poslove u Zagrebu, tako naredba od 4. travnja 1876. broj 6332 i naredba od 16. svibnja 1877. br. 9782, ali su sve te naredbe kasnije izdanim odredbama iz prevažnih higijensko-redarstvenih obzira stavljene izvan snage.

Naročito naredba kr. zemaljske vlade odjela za unutarnje poslove od 11. svibnja 1902. br. 32.456 izričito određuje.

„Povodom tim, što se je temeljem višegodišnjeg iskustva ispostavilo, da naredbom od 18. veljače 1894. br. 8798 bezuvjetno zabranjeno puščanje krvi stavljanjem rogova (kupicah) po javnih kupalištih nije vodilo željenom cilju, pa će se ispostavilo, da se od tada sve to više potajno bave puščanjem krvi presjekom žile a i metanjem rogova na to neovlaštene osobe bez liječničke odredbe, oštećujući tako zdravlje neukog seljačkog žiteljstva prekomjerno i neumjesnim puščanjem krvi, obnalazi ova kr. zemaljska vlada, odjel za unutarnje poslove gore označenu svoju naredbu izvan krijeposti staviti te odrediti da se ubuduće ima dozvoljavati pušćanje krvi u javim kupalištima uporabom stoga propisanih §5. u krijeposti stojeće ovovladne naredbe od 4. travnja 1876. br. 6332 proti prekomjernom puščanju krvi, te točke 17., 18., 19. i 23. provedbenog naputka k istoj naredbi.“

Na temelju najpouzdanijih informacija, što ih je potpisani savez kupališta pribavio, može se posve apodiktično ustvrditi, da će se kako prije tako i sada nakon izišle navodno citirane naredbe gospodina ministra za narodno zdravlje od 9. jula 1921. br. 23.290 puščanjem krvi presjekom žile, a i metanjem rogova potajno moći baviti na to neovlaštene osobe bez znanja i liječničke odredbe, što će veoma štetno djelovati na zdravlje neukog seljaštva osobito u ovo doba, gdje su bolesti tuberkuloze i sifilisa preuzele mah više nego ikad prije.

Da se potajno i nedozvoljeno puštanje krvi po selima uspješno spriječi i takoreći onemogući, umoljava se uljudno zdravstveni odsjek, da na sve preistaknute okolnosti izvoli upozoriti gospodina ministra za narodno zdravlje pak mu povjedno pred-

ložiti, da mogućim pospješenjem, ali svakako prije najstupajuće kupališne sezone izvoli izdati novu odredbu: da se ubuduće kao i do sada imade dozvoljavati puščanje krvi u javnim kupalištima i po osobama, koje se tim poslom bave (?) a liječnici nu samo po odredbi i pod nadzorom liječnika odnosno pod nadzorom političke oblasti uporabom stega §5. naredbe kr. zem. vlade od 4. travnja 1876. br. 6332 proti prekomjernom puštanju krvi te točke 17., 18., 19 i 23. provedbenog naputka k istoj naredbi.

Iz prakse dobro znademo da su kupališni liječnici u vrijeme kupališne sezone svojim redovitim poslovima oko pregledbe i njege kupališnih posjetioca toliko zaokupljeni, da im upravo fizički nije moguće da još posao puštanja krvi osobno vršiti mogu, osobito kad se imade pred očima, da se i taj posao mora obavljati istodobno, kad se obavljaju i drugi važni poslovi liječnikove ordinacije.

Stih razloga neće kupališni liječnici niti ubuduće biti u stanju osobno obavljati sva puštanja krvi stavljanjem rogova ili pijavica i siječenjem žila, kako to odredjuje jur. citirana odredba gospodina ministra za narodno zdravlje, nego će biti od potrebe, da taj posao po njihovoj pismenoj odredbi uz prethodno pregledanje dotičnog pacijenta iznimno obavljaju i druge osobe, koje doduše nisu liječnici, ali su za taj posao izučene te za njegovo obavljanje pod liječničkim nadzorom od političke oblasti ovlaštene.

Samo na taj način moći će se uspješno spriječiti prekomjerno i neumjerno puštanje krvi jer će se obavljati pod strogim nadzorom kupališnih liječnika, a tim će biti polučena ona glavna svrha koju je imao pred očima gospodin ministar narodnog zdravlja, kad je onu svoju odredbu o bezuvjetnoj zabrani puštanja krvi po nekvalificiranim licima izdao, za koji potpisani savez kupališta ovime iz temeljnih razloga traži, da se ista revidira.

U Zagrebu, dne 10. veljače 1922.

Tajnik: Dragomanović

Podpredsjednik: Doktor Lovro Radičević[42]

U sljedećem dopisu u vezi predmeta puštanja krvi u kupalištima zastupnik Ministarstva narodnog zdravlja odlukom od 5. svibnja br. 15207 riješio je: „Da se prethodno rješenje br. 23290 od 9. srpnja 1921. promijeni u toliko da se u kupalištima na teritoriji Hrvatske, Slavonije i Medjimurja dozvoli puštanje krvi rogovima i kupicama samo ako to liječnik dozvoli i ako se ovo puštanje obavlja pod strogim nadzorom. Žilosjek može i smije obavljati samo liječnik pošto je to kirurški zahvat i ne smije se dozvoliti nestručnom licu. Liječnici mogu dati dozvole za puštanje krvi samo u slučajevima prekopotrebnim posve opravdanim, te o tim dozvolama dužni su voditi zabilježnicu i navesti razlog radi kojih su ove dozvole dane. Po naredbi ministra narodnog zdravlja načelnik dr. Štampar“.[43]

Primjećeno je da sve više nestručnih osoba pruža usluge masaže topličkim gostima. U vezi toga kupališni liječnik dr. Lochert obraća Zdravstvenom odsjeku za Hrvatsku, Slavoniju, Medjimurje u Zagrebu i poziva naslov da se u pogledu davanja dozvole za masažu, strogo drži naredbe Kr. zemaljskog, odjela za unutarnje poslove od 7. prosinca br. 94.245/1902“.[44]

[42] ZMVT, AZK, CXXXVI-8, br. 9, 1922.

[43] Isto, AZK, CXXXVI-47, br. 15207, 1922.

[44] Isto, AZK, CXXXVI-51, br. 12738, 1922., predmet: Masaža po ne liječnicima.

Pregledom arhive vidljiv je sve veći broj dopisa i upita od strane inspektorata ministarstva narodnog zdravlja u Zagrebu i statističkog ureda koji traže brojne podatke vezane uz kretanje broja kupališnih posjetitelja u posljeratnim godinama od 1920. do 1924. a traži se iskazivanje točnog broja za svaku godinu. Isto tako čitamo upite o broju liječnika koji rade u ovom kupalištu, a iz dokumenata doznajemo da je iskazani broj posjetitelja u ovom kupalištu 1921. godine redovitih bio 1.415, prolaznih u Pučkoj kupelji 9.935 ili svega u 1921. 11.350. Godine 1922. redovitih stalnih gostiju je bilo 1.725, a prolaznih u Pučkoj kupelji 13.556 ili svega u 1922. godini 15.281. Godine 1923. redovitih stalnih gostiju je bilo 1.672, prolaznih 8.877 ili svega 10.549, a u kupalištu rade dva liječnika. Brojčano stanje je objavljeno 16. veljače 1924. godine.[45] Što se tiče liječnika dr. Josip Lochert imenovan je i postavljen kupališnim liječnikom od strane vlasnika kupališta prvostolnog kaptola zagrebačkog u Zagrebu, a isti se nalazi na radu u lječilištu više od 10 godina. Što se tiče liječnika Davida Weissa on nije kupališni liječnik već općinski koji je izabran po općinskom odboru i imenovan liječnikom za općinu Varaždinske Toplice ali je samo preko zime vršio ljekarsku praksu u kupalištu.[46] Prema propisima Ministarstva narodnog zdravlja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Administrativno odelenje u Beogradu br. 6627 od 19. veljače 1925. potrebno je odobrenje ministarstva na osnovu §114. zakona za vršenje liječničke prakse u banjama.[47]

Od ostalih zanimljivosti u ovom periodu skrećemo pozornost na održavanje liječničkog kongresa cijele kraljevine u vremenu od 1. do 24. listopada 1924. Tom prigodom priređena je bila izložba. „Pozivlje se naslov, da bezodvlačno pošalje ovome Inspektoratu sekciji za zdravstvenu propagandu, za ovu izložbu potrebne izložbene predmete i to: I. po dvije fotografije zavodske stare zgrade, novogradnje, ili nove zgrade te područnih zavodskih stanica. II. skrižaljku s podacima o zavodskom radu, sadržavajući: godinu osnutka institucije, godinu podignuća zavodske zgrade, godinu proširenja zavoda kao i nadogradnje, godinu započete novogradnje, zavodski budget za godine od 1918. do 1924., broj zaposlenog stručnog osoblja na zavodu od 1918. do 1924., broj bolničkih kreveta, broj bolesnika od 1918.- 1924., broj posjeta ili ambulantnih ordinacija od 1918. do 1924., broj izdanih vakcina od 1918. - 1924., broj zavodskih dezinfekcijskih aparata, broj zavodskih vozila, iskaz prinosa privatnih ili samoupravnih institucija za uzdržavanje zavoda od 1918.- 1924. i kupališta neka pošalju svoje prospekte, reklame, plakate, slike parkova itd. Takvi autentični podaci imaju stići ovom Inspektoratu najkasnije do 5. listopada 1924.“ U odgovoru Inspektoratu narodnog zdravlja u Zagrebu uprava lječilišta u Varaždinskim Toplicama odgovara sljedeće: „Za potrebe izložbe prigodom državnog kongresa liječnika šaljemo tražene predmete i to: fotografije kupališnih zgrada 2 veće, 9 manjih, 10 prospekata, 10 albuma, te skrižaljku s podacima o zdravstvenom radu. Za lječilište potpisao dr. Lochert“.[48]

Od ostalih statističkih podataka koji se od lječilišta traže navest ćemo zamolbu Društva za promet stranaca u Zagrebu koje traži također statističke podatke koji se odnose na pregled broja boravećih gostiju u kupalištu u Varaždinskim Toplicama za 1924. godinu.[49]

[45] Isto, AZK, CXXXVIII-146, br. 61, 1924.

[46] Isto, AZK, CXXXVIII-146, br. 61, 1924.

[47] Isto, AZK, isto.

[48] Isto, AZK, CXXXVIII-150, br. 64, 1924. Tijekom provedenog istraživanja za potrebe izrade ovog rada pregledana je i arhiva današnje Specijalne bolnice za medicinsku rehabilitaciju Varaždinske Toplice s željom da se za potrebe istraživanja pronađe 10 albuma o kojima govori kupališni liječnik dr. Josip Lochert, međutim skrenuta je pozornost uprave Bolnice da su ti albumi zaista postojali, ali su u novije vrijeme otuđeni, velika je šteta što nismo u mogućnosti dati originalnu fotodokumentaciju koju je Bolnica čuvala do novijeg vremena (op.a.).

[49] Isto, AZK, CXXXVIII-170, br. 15, 1924.

U ovom periodu iz arhive izdvajamo podatke vezane uz objavljen oglas kupališnog ravnateljstva u Varaždinskim Toplicama za radno mjesto vrtlara. Zanimljivo je, da se na to mjesto javio Alojs Kalšeg kupališni vrtlar iz Crikvenice star 36 godina, rođen u Mariboru, oženjen, otac četverogodišnjeg djeteta, govori i piše hrvatski, slovenski i njemački. Iz bogate biografije vidljivo je, da je izučeni i školovani vrtlar, umjetnik nasada i dekorater cvijeća. Radio je s uspjehom na brojnim vlastelinstvima diljem Slovenije, Austrije i Hrvatske. Zbog izuzetnih kvaliteta postignutih u prethodnim radnim mjestima i preporuka pošto je na brojnim vlastelinstvima radio i kao samostalni vrtlar (imanje baruna Vranycanija u Bedekovčini), primljen je na posao u kupalište Toplice s mjesečnom plaćom 1250 dinara. Uz brojne pogodnosti (stan, rasvjeta, drva, kuhinjski vrt) zanimljivo je, da je isti dobio dozvolu od kupališnog ravnateljstva za slobodnu prodaju cvijeća za bukete, vijence i dr. S radom je počeo 7. ožujka 1926. godine.[50]

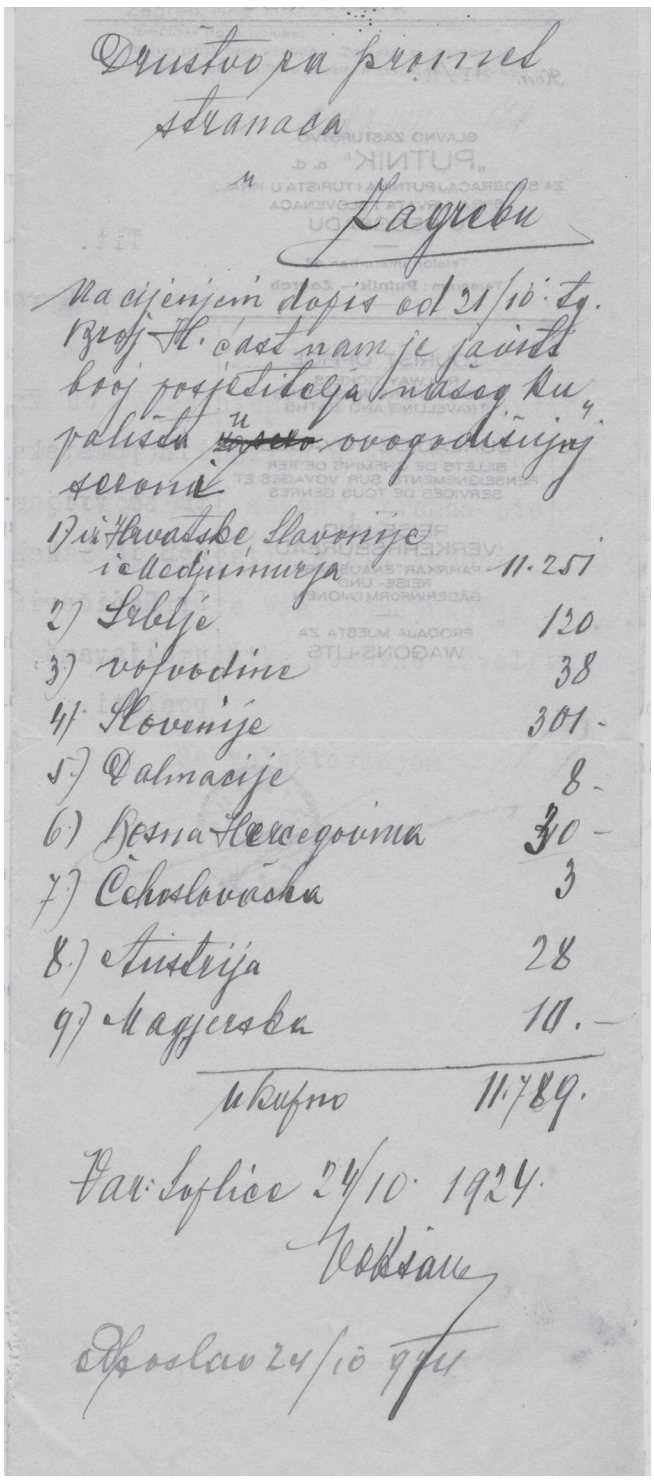
Društvo za promet stranaca
u Zagrebu

Na cijenjen dopis od 21/10. tg. broj [illegible] čast nam je javiti broj posjetitelja našeg kupališta u ovogodišnjoj sezoni

1) iz Hrvatske Slavonije i Međimurja	11.257
2) Srbije	120
3) vojvodine	38
4) Slovenije	301
5) Dalmacije	8
6) Bosna Hercegovina	30
7) Čehoslovačka	3
8) Austrija	28
9) Mađarska	10
ukupno	11.789

Var. Toplice 24/10. 1924.

Odposlano 24/10 [illegible]

Za pretpostaviti je, da je Alojs Kalšeg ostavio uz ostale kupališne vrtlare značajan trag u hortikulturnom uređenju i izgledu cjelokupnog okoliša lječilišnog kupališta u Varaždinskim Toplicama poput onog o kojem smo čitali u brojnim putopisnim bilješkama posjetitelja Toplica u vrijeme Austro-Ugarske monarhije.

Slika 18. Pregled kupališnih gostiju za 1924. g. na traženje Društva za promet stranaca (ZMVT, AZK CXXXVIII-171)

[50] Isto, AZK, CXL-7 I CXL-9, 1926.

Literatura

1. Državni arhiv Varaždin

Der Krieg-Illustrierte Chronik des Krieges 1914-Erster Band, Stuttgart 1914, Frankchische Verlagshandlung.

Der Krieg–Illustrierte Chronik des Krieges 1914/15-Zweiter Band, Stuttgart 1915, Frankchische Verlagshandlung.

Ilustrovani list, br. 33., Zagreb, 14. kolovoza 1915., God. II.

Ilustrovani list, br. 37., Zagreb, 11. rujna 1915., God II.

Ilustrovani list, br. 48., Zagreb, 27. studenoga 1915., God. II

Ilustrovani list, br. 25., Zagreb, 27. srpnja 1918., God. V.

Ilustrovani list, br. 3., Zagreb, 19. siječnja 1918., God. V.

Ilustrovani list, br. 9., Zagreb, 2. ožujka 1918., God. V.

Ilustrovani list, br. 14., Zagreb, 6. travnja 1918., God. V.

Jutarnji list, br. 2492., Zagreb, 5. studenog 1918., God. VII.

Sbornik zakona i naredaba valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju god. 1914., komad I.-XIX. broj 1.-131., Zagreb, tisak Kralj. Zemaljske tiskare 1915.

Woinovich Emil:Unsere Soldaten-Episoden aus den Kämpfen der österreichisch-ungarischen Armee im Weltkrieg 1914/15, Verlag der Manzschen k. u. k. Hof-Verlags und Universitäts-Buchhandlung, Wien, 1915.

2. Hrvatski državni arhiv Zagreb

Zajedničke austrijsko/austrougarske vojne postrojbe od 1914.-1918., (1697) Carsko kraljevsko vojno zapovjedništvo u Zagrebu /K.u.k. Militärkommando in Zagreb/Zagreb 1916.-1918.-kutija 1;C 2.1.,O,1.A.P.:

Militärkommandobefehl Nr.163., Zagreb, am 21. Juni 1916.,"Verbandmaterial Sparsamkeit"

Reservat-Militärkommandobefehl Nr. 19., Zagreb, am 22. März 1918., „Kriegsfürsorge bei Inspizierug der Heilanstalten und bei den Ersatzkörpern"

Reservat-Militärkommandobefehl Nr. 21., Zagreb am 19. März 1918. "Sanitätsgeschichte des gegenwärtigen Krieges, beabsichtige Verfassung"

Reservat-Militärkommandobefehl Nr. 22., Zagreb am 23. März 1918. "Reinlichkeitspflege bei den Truppen und Anstalten"

Reservat-Militärkommandobefehl Nr. 27., Zagreb am 12. April 1918. "Personen des Roten Kreuzes, Gebüren und Zulagen"

Militärkommandobefehl Nr. 5., Zagreb am 7. Jänner 1918. "Nachweisung über Dampfdesinfektoren u. Badeanlagen im MK Bereiche"

Militärkommandobefehl Nr. 37., Zagreb am 25. Februar 1918. "Sanitätsanstalten Reinigungsmaterial"

Militärkommandobefehl Nr. 133., Zagreb am 24. August 1918. "Häftlingerverkehr-Standorte, ergänzende Bestimmungen"

3. Osnovna škola Antuna i Ivana Kukuljevića-Sakcinskog u Varaždinskim Toplicama

Školska spomenica br. 2. od 1902.–1944. godine

4. Zavičajni muzej Varaždinske Toplice

Arhiva Zagrebačkog Kaptola: fascikli od 1914. do 1926.

Prof. Dr. Vladimir ČEPULIĆ: Muzej za povijest zdravstva u Hrvatskoj, Medicinsko-povijesna skica o razvoju zdravstva u Hrvatskoj, „Liječnički vjesnik„ br. 6, Zagreb, 1942.

Mr. Josip ČABRIJAN: O razvoju zdravstvene službe u Varaždinskim Toplicama

Dr. Lovro MANENICA: Bolnica Novi Marof (Bolnica na majuru) stogodišnjica bolničke djelatnosti u Novom Marofu i 65. obljetnica bolnice za plućne bolesti i TBC Novi Marof, Novi Marof, 1991.

Kulturno-historijska zbirka Zavičajnog muzeja Varaždinske Toplice

Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slavenačka, prof. St. Stanojević i suradnici, IV. knjiga S-Ž, Bibliografski zavod D.D. Zagreb, 1929.

Dr. L. TRAUTNER: Klinička studija o barbirenju, „Liječnički vjesnik„ br. 11, Zagreb, 1940.

Zbirka povijesnih razglednica Zavičajnog muzeja Varaždinske Toplice

5. Župna crkva sv. Martina Biskupa u Varaždinskim Toplicama

Župna spomenica br. 2., 1914. do 1918. godine

Sažetak

Razvoj i djelovanje bolnice Crvenog križa u Varaždinskim Toplicama od 1914. do 1918. s osvrtom na poslijeratno razdoblje

Glavno obilježje Varaždinskih Toplica je tijekom povijesti geotermalni izvor vode koja se prije svega koristi za liječenje. Od 12. stoljeća Toplice se nalaze u posjedu zagrebačkog kaptola koji upravlja lječilištem i kupalištem, ali i ogromnim pripadajućim posjedom. Pravi procvat lječilište doživljava u godinama pred Prvi svjetski rat kad dolazi do značajnih promjena u kupališnom životu. Početkom ratnih aktivnosti 1914. godine Konstantinov dom je preuređen za potrebe vojne bolnice koja od sada nosi naziv Civilna bolnica Crvenog križa Varaždinske Toplice. Prema izvještaju kraljevskog i carskog inspekcijskog oficira zaposlenog u ovoj bolnici posuđena je veća količina potrebne opreme za ovu bolnicu kao što su: poljski kreveti, slamnjače, jastuci, deke, laneni ručnici, plahte i dr. Prema potrebi oprema je tijekom ratnih godina dopunjavana i posuđivana iz Vojno krevetnog skladišta u Zagrebu. Prema obavezi po svršetku rata oprema je djelomično vraćena, dok je jedan dio opreme otuđen i uništen što potvrđuju dokumenti, a djelo je odbjeglih austrijskih i mađarskih vojnika.

Od dana 6. ožujka 1915. počelo je sabiranje podataka za statistiku javne dobrotvornosti za vrijeme rata prema naredbi zemaljske vlade Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Iz statistike popisa inventara i kupališnih gostiju vidljivo je da je godina 1917., 1918. i 1919. u ovom lječilištu bilo najviše vojnika.

Od 1. kolovoza 1914. do 31. prosinca 1914. postojala su na području Varaždinske županije dva ratna javna pripomoćna dobrotvorna udruženja. To su bile privatna bolnica Sv. Marije povjerbinskog dobra „Greben Novimarof" grofa Rudolfa Erdödy i grofice Lujze Erdödy i vlastelinstvo „Varaždinske Toplice" kaptola zagrebačkog. Privatna bolnica Sv. Marije u Novom Marofu tijekom Prvog svjetskog rata prihvatila je također prema svojim mogućnostima lakše ranjenike.

Već prvih mjeseci rata počeli su u bolnicu u Varaždinske Toplice stizati prvi ranjenici-invalidi rata. Transportirani su od ratišta do željezničke stanice Turčin odakle su prevoženi jednoprežnim ili dvoprežnim kolima do Varaždinskih Toplica, ili iz smjera Zagreba do Novog Marofa vlakom i dalje kolima do Varaždinskih Toplica. Prilikom transporta ranjenika važnu ulogu odigrali su članovi Crvenog križa kao i osoblje osposobljeno za prijevoz ranjenika i pružanje sanitetsko-spasilačke službe, a u većini slučajeva u pratnji transporta ranjenika bio je liječnik. Nakon smještaja ranjenika uslijedilo je dugotrajno liječenje i rehabilitacija, ali i skrb za ratne invalide u obliku pružanja naobrazbe i liječenja hrv. slav. ratnih invalida u okviru zemaljskog odbora za liječenje istih kao i njihovog ponovnog uključivanja u svakodnevni život, pa je u tu svrhu osnovana invalidska škola u Zagrebu u kojoj su se ratni invalidi prekvalificirali za ona zanimanja koja su mogli obavljati. Brojni stradalnici ostali su na liječenju sve do 1926. godine. Stanje invalida prilikom dolaska u bolnicu bilo je izuzetno teško. Značajan trag ostavili su na zdravlje vojnika posebno teški uvjeti života na ratištu (loša i neredovita prehrana, higijena, stres, vremenski uvjeti i dr.), a bolesti kao što su tifus, difterija, kolera, sifilis, pjegavac i tuberkuloza bile su stalno prisutne. Upravo zbog toga bila je pojačana kontrola dolaska pacijenata u lječilište Varaždinske Toplice prema naputcima Ministarstva narodnog zdravlja. Među ranjenicima našli su se vojnici brojnih nacionalnosti pa su uz Hrvate ovdje liječeni Austrijanci, Mađari i dr.

Što se tiče smještaja invalida i izbjeglica iz okupiranih krajeva osjeća se tijekom ratnih i poslijeratnih godina velik pritisak na lječilište i kupalište u Toplicama. Usprkos patriotske dužnosti i humanosti da se pomogne ljudima u nevolji nije se nažalost moglo udovoljiti i prihvatiti sve. Uprava lječilišta upravo zbog tog velikog pritiska na ovo lječilište traži od vlasti da se napravi ravnomjerna raspodjela invalida i potrebitih po svim hrvatskim lječilištima.

Tijekom rata organizirane su u Varaždinskim Toplicama razne humanitarne aktivnosti (koncerti, igrokazi, „Božićno drvce" i dr.) kojima se nastojala prikupiti pomoć vojnicima na ratištu kao i onima na bolničkom liječenju u Toplicama. U tim su akcijama solidarno sudjelovali brojni dobrotvori, učitelji i učenici osnovne škole Varaždinske Toplice, vatrogasci, zagrebački kaptol i brojni drugi.

Tijekom ratnih i poslijeratnih godina zbog teških socijalno-ekonomskih prilika lječilište je u Varaždinskim Toplicama često iznalazilo mogućnosti za pružanje pomoći najpotrebnijima (vojnici, svećenici, redovnice, udovice, siročad, članovi raznih organizacija, penzioneri i dr.) 50%-tnim smanjenjem smještaja i liječenja u ovom lječilištu.

Osim vojnih invalida na kaptolskom vlastelinskom posjedu našli su se u vrijeme rata i ratni zarobljenici koji su bili smješteni u zajedničkim konacima, a zaposleni su bili na poljskim radovima na kaptolskom posjedu, pod stalnom kontrolom i uz sigurnosne mjere, što znači da nije smjelo doći do kontakata s domaćim stanovništvom.

Rad donosi i zanimljive podatke vezane uz život Varaždinsko-topličke ruske kolonije. Radi se o ruskim izbjeglicama koji su se u mjesecu prosincu 1920-te našli u Varaždinskim Toplicama na vlastelinskom posjedu Zagrebačkog kaptola. Grupa je bila mješovita tj. bilo je muškaraca, žena i djece različite dobi. Usprkos zakonske obveze na mjesečnu financijsku potporu koja nije redovito uplaćivana, svi su članovi ove zajednice živjeli u vrlo skromnim i otežanim uvjetima. Jedan dio članova bio je smješten na prvom katu u Starom gradu u Toplicama, a drugi na majuru Zagrebačkog kaptola u dvorcu Pišćanovcu. Potrebno je naglasiti, da je na kaptolskom posjedu i u lječilištu Zagrebačkog kaptola djelovala i grupa radnika različitih zanimanja, a koji su bili od izuzetne važnosti za funkcioniranje kaptolskog posjeda i lječilišta. Prema dokumentaciji muzeja rekonstruirano je djelovanje tijekom Prvog svjetskog rata za osam osoba. Zbog njihove neizostavne prisutnosti na kaptolskom imanju Zagrebački je kaptol tražio za svakog pojedinog oprost od vršenja vojne obveze. Neki od njih oslobođeni su vršenja vojne službe, neki su djelomično oslobođeni na dva do četiri mjeseca, dok je nekima molba u cijelosti odbijena.

Po završetku rata brojne topličke obitelji zavijene su u crno jer su ostale bez svojih najmilijih. Brojčani podaci govore o 142 osobe pale ili nestale u Velikom ratu. Imena i prezimena junaka palih ili nestalih u ratu upisana su za pamćenje, povijest i trajno sjećanje na dvije spomen-ploče koje se nalaze u župnoj crkvi svetog Martina Biskupa u Varaždinskim Toplicama, a podignuli su ih članovi hrvatskog društva Napredak godine 1933.

Prateći stanje i društveno-ekonomske prilike u Varaždinskim Toplicama za vrijeme i nakon Prvog svjetskog rata, nalazimo podatke o vrlo teškim životnim prilikama. Nedostatak osnovnih prehrambenih namirnica, bezmesni dani bili su sve učestaliji, a veliki problem predstavljalo je divljanje cijena i lihvarenje što je izazvalo bogaćenjem pojedinaca. Banskom naredbom od 2. prosinca 1919–te naređena je stoga zabrana povišenja cijena, a naredbom su predviđene novčane i zatvorske kazne za prodavače i kupce.

Ključne riječi: Civilna bolnica Crvenog križa Varaždinske Toplice; ratni invalidi; prijevoz ranjenika; sanitet i služba spašavanja; izbjeglice; pučki ustaše; pali i nestali u ratu.

Summary

Development and activity of the Red cross Hospital in Varaždinske Toplice from 1914 to 1918 with a reference to a Post-war period

The main feature of Varaždinske Toplice during history has been a geothermal water source primarily used for treatment. Since 12th century Toplice was owned by Zagreb Kaptol which managed the treatment centre and the baths, but also the vast land around it. The treatment centre flourished particularly in the years before the First World War when there were significant changes in the bath life. At the beginning of war activities in 1914, Konstantinov dom was redecorated for the needs of the hospital called since then the Civil Red Cross Hospital Varaždinske Toplice. According to the report of the Royal and Tsar inspection officer employed at this hospital, a huge quantity of necessary equipment for this hospital was borrowed like: field-beds, straw beds, pillows, blankets, flax towels, sheets, etc. When necessary, during war years the equipment was supplemented and borrowed from the Military bed warehouse in Zagreb. According to the obligation, the equipment was partly returned after the war, while a part of the equipment was stolen and destroyed confirmed by documents, which was done by Austrian and Hungarian deserters.

Since 6 March 1915, data started to be collected for the statistics of public charity during the war, as ordered by the country government of the Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia. From the statistics of the list of inventory and bath guests, it can be seen that most soldiers were in this treatment centre in 1917, 1918 and 1919.

Since 1 August 1914 to 31 December 1914 there were two war public accessory charity association in the area of Varaždin county. They were the private hospital St. Mary of the majorat property "Greben Novi Marof" of the count Rudlof Erdödy and the countess Lujza Erdödy and a landed estate "Varaždinske Toplice" of the Zagreb Kaptol. The Private hospital St. Mary in Novi Marof also admitted mildly wounded persons according to its capacities.

The first wounded persons - war disabled persons started coming in the first months of war to the hospital in Varaždinske Toplice. They were transported from the battlefield to the railway station Turčin from where they were taken by a one-horse or two-horse carriages to Varaždinske Toplice or from Zagreb direction to Novi Marof by train and then by carriages to Varaždinske Toplice. During the transport of wounded persons, Red Cross members, as well as staff educated for the transport of wounded persons and providing medical-rescuing service had an important rule. In most cases, a doctor was also present during the transport of wounded persons. After the accommodation of wounded persons, a long-lasting treatment and rehabilitation followed, but also care for war disabled persons in a form of providing education and treatment of the Croatian war disabled persons with the country board for their treatment and their re-inclusion in everyday life. To that purpose, the school for disabled persons was established in Zagreb where war disabled persons were retrained for jobs they could have performed. Many people remained in the hospital until 1926. The condition of disabled persons upon their arrival to the hospital

was extremely difficult. Severe conditions of life at the battlefield (poor and irregular diet, hygiene, stress, weather conditions, etc.) left a significant impact on the health of soldiers. Diseases like typhus, diphtheria, cholera, syphilis, spotted typhus were constantly present. Due to that, the control of patients' arrival to Varaždinske Toplice was increased according to the instructions of the Ministry of National Health. Apart from the Croats, soldiers of various nationalities were among wounded persons, like Austrians, Hungarians, etc.

Regarding the accommodation of disabled persons and refugees from the occupied areas, during war and post-war years, there was a huge pressure on the treatment centre and baths in Toplice. Despite the patriotic duty and wish to help people in trouble, it was impossible to meet everybody's needs and take everyone. Due to that huge pressure on this treatment centre, the Management asked the government to make equal distribution of disabled persons and people in need in all the Croatian treatment centres.

During the war various humanitarian activities were organised (concerts, plays, "Christmas tree", etc.) in Varaždinske Toplice trying to collect the help for soldiers on battlefields and those on hospital treatment in Toplice. Numerous benefactors, teachers and students of the primary school Varaždinske Toplice, fire-fighters, the Zagreb Kaptol and many others participated in these activities.

During war and post-war years, due to difficult socio-economic conditions, the treatment centre in Varaždinske Toplice frequently found the way to help those who needed it most (soldiers, priests, nuns, widows, orphans, members of various organisations, retired persons, etc) by 50 % decrease in the accommodation and treatment in this treatment centre.

Apart from war disabled persons, war prisoners accommodated in common shelters and employed in field works on Kaptol property under the constant supervision and security measures (which meant that there should be no contact with the local population), were also on Kaptol property during the war.

The paper also gives interesting data connected with the life of Varaždinsko-toplička Russian colony. These are Russian refugees who were in December 1920 in Varaždinske Toplice on the property of the Zagreb Kaptol. The group was mixed, i.e. there were men, women and children of various age. Despite the legal obligation for the monthly financial support, which was not regularly paid, all the members of this community lived in very modest and difficult conditions. A part of these members were accommodated on the first floor in the Old Town in Toplice and the other on the Zagreb Kaptol farm in the castle Pišćanovec. It should be emphasised that a group of workers of various professions was also active on the Kaptol property and the treatment centre of the Zagreb Kaptol. They were extremely important for the functioning of the Kaptol property and treatment centre. According to the museum's documentation, the activity of eight persons was reconstructed during the First World War. Due to their unavoidable presence at the Kaptol property, the Zagreb Kaptol asked for their exemption from military service. Some of them were exempted from military service, some were partly exempted for two to four months, while some were completely denied the exemption.

Upon the end of the war many families from Toplice were shroud in mourning since they lost their dearest. Data indicate that 142 people were killed or disappeared in the war. The names and surnames of heroes killed or disappeared in the war were written to be remembered and for history on two memorial tablets which are in the parish church of St. Martin Bishop in Varaždinske Toplice, put by members of the Croatian association Napredak in 1933.

Following the condition and socio-economic conditions in Varaždinske Toplice during and after the First World War, we can find data on very difficult life conditions. The lack of basic food, days without meat were more and more frequent. The great problem was also posed by increasing prices and usury which led to enrichment of individuals. Therefore, the Viceroy's order on 2 December 1919 forbade the increase of prices and the order envisaged fines and imprisonment for sellers and buyers.

Key words: Civil Red Cross Hospital Varaždinske Toplice; war disabled persons; transport of wounded persons; medical-rescuing service; refugees; third-class infantry regiments; killed and disappeared in war.

Vladimir HUZJAN
Zavod za znanstveni rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Varaždin

UDK 355.1:94(497.523Varaždin)"1914/1918"
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

O ranjenicima i zarobljenicima u Varaždinu 1914. i 1915. te invalidima i ratnom groblju nakon *Velikog rata*[*]

U ovome radu se po prvi puta historiografski obrađuju podaci o ranjenim i zarobljenim vojnicima i civilima smještenim u Varaždinu tijekom 1914. i 1915. godine kao i o poslijeratnom odnosu gradskih vlasti prema ratnim invalidima i uređenju ratnog djela groblja.

Uvod

Tijekom postojanja Države, Kraljevstva i Kraljevine S. H. S. te kasnije Kraljevine Jugoslavije uloga hrvatskih vojnika i vojnih odreda u borbama *Velikog rata* nije bila dovoljno ili uopće istražena, a isto se može reći i za razdoblje socijalističke Jugoslavije.[1] Unatoč tome gdjekoji su lokalni istraživači u svojim radovima dotakli ovu temu i naveli da su u Varaždinu npr. gradska bolnica i neke druge javne zgrade bile uređene za prihvat većeg broja ranjenika, kao i informacija da su neki bogati veleposjednici zbrinuli nesretne na svojim imanjima.[2] S druge strane o imenima poginulih, zarobljenih, ranjenih, njihovom broju, narodnosti, uvjetima boravka i liječničkoj brizi u Varaždinu zatim njihovom pokopu ili kasnijim sudbinama kao invalidima rata ništa se ne zna jer ova tema historiografski do sada nije obrađena.[3] U tom smislu ovaj rad donosi pomak s ciljem rekonstrukcije temeljnih podataka vezanih uz organizaciju života saniteta, odnosa prema zarobljenicima i invalidima rata. Istraživanje je rađeno na neobjavljenom izvornom arhivskom gradivu u Državnom arhivu u Varaždinu, Gradskom muzeju Varaždin te u suvremenom tisku Hrvatsko pravo koje je u Varaždinu izlazilo od 1914. do 1918. godine.[4]

Dolazak prvih ranjenika u Varaždin

Varaždinski Odbor podružnice Crvenog križa, smješten u to vrijeme u Gajevoj ulici br. 5, uputio je 30. srpnja 1914. javni poziv lokalnom stanovništvu, a posebno ženama neka se uključe i pomognu ranjenicima koji će biti dopremljeni u grad.[5] Već je 4. kolo-

[*] Urednička napomena: zbog opsežnog sadržaja bilješki, iste se nalaze na kraju teksta.

voza stigla zapovijed da se „(…) školske zgrade određene za vojničke bolnice moraju odmah predati i prirediti",[6] a 23. kolovoza u Varaždin je stigao i prvi ranjenik sa srpskog bojišta - zastavnik 16. varaždinske pješačke pukovnije Vlatko Milković ranjen kod Valjeva.[7] Prvi veći broj ranjenika – njih 407 stigao je u Varaždin 28. kolovoza koje su na željezničkoj stanici dočekali članovi Crvenog križa, skauta i vatrogasaca.[8] „Prije svega pružena im je okriepa, a zatim su bili nadareni cigaretama i duhanom. Teže ranjeni odpremljeni su u bolnicu (Topničku vojarnu) ambulancama, dok su laglje ranjeni preveženi bili automobilima i kolima koje su stavili požrtvovno na raspolaganje varaždinski privatnici i seljaci iz okolice. Ulicama kud su ranjenici preveženi slegao se neprekidan lanac ljudi, koji su niemo pozdravljali stigle junake i putem im sipali cvijeće".[9]

Kako je vrijeme odmicalo, u grad su stizali novi ranjenici - 19. rujna stiglo ih je 120, a 24. rujna još 104.10 Radi takvog povećanja, Crvenom križu su na raspolaganje stavljene dodatne kočije i automobili za prijevoz do bolnica. Ranjenici su iz vagona prenašani u prostorije čekaonica gdje su ih članice Crvenog križa počastile toplom kavom, čajem i hranom. Za okrjepu novih ranjenika pobrinule su se „(…) članice crvenog križa, gdje. Blau, Berger, Vanjek, grofica Poezay, Riedl, Gelert, Kraus, Marković, te gdjice Križan i Štamberger, sa svojom neumornom i požrtvovnom predsjednicom vis. blagor. gdj. Melanijom pl. Belošević na čelu".[11] Ranjenike je dočekao i *Kraljevski vladin povjerenik za Varaždinsku županiju i grad Varaždin* Stjepan pl. Belošević, zatim podžupan Gaj, kapetan Antunović, gradski liječnik dr. Blau, a od strane postajnog zapovjedništva poručnik Stjepan pl. Leitner i drugi.[12]

Novi broj ranjenika – njih oko 400 stigao je u grad 14. listopada,[13] a istoga dana stigao je i „(…) transport srpskih veleizdajnika i to njih 1.050 na broju. Smješteni su u domobransku vojarnu gdje će (…) po redarstvu preuzeti biti i pod vojničkom eskortom odpremljeni na svoja odredišta diljem Zagorja".[14] Podružnica Crvenog križa u Varaždinu donijela je odluku da se svim vojnicima koji će se vratiti na bojište osigura topla odjeća, kape, rukavice i slična oprema.[15] Također, Crveni križ je za potrebe liječenja ranjenika osnovao i manju (rezervnu) bolnicu u Pavlinskoj ulici br. 4 koja je mogla prihvatiti do 60 osoba.[16] Dapače i bogatiji su se uključili u brigu o ranjenicima – na novomarofskom posjedu Erdödya i viničkom Bombellesa zbrinuti su neki od njih.[17] U tadašnjem tisku gotovo svakog tjedna su se objavljivali popisi ranjenika koje je slalo lokalno vojno zapovjedništvo, no kako se njihov broj stalo povećavao, krajem 1914. od toga se odustalo radi uvođenja cenzure.[18]

Odjel za unutarnje poslove Zemaljske vlade Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije uputio je 12. studenoga 1914. Gradu Varaždinu *Načela za okrijepu prolazećih ratnika, ranjenika i bolesnika* kojima se određuje rad na pojedinim željezničkim postajama – briga za vojnike koji odlaze na bojište te za ranjene i bolesne koji se vraćaju: „Ova se načela temelje na toj pretpostavci da će službu za okrijepu društvo crvenog križa zemalja svete krune ugarske vršiti sporazumno za željezničkim poslovnim upravama (…) i s upravnim oblastima".[19] Preporučeno je da se okrepa – hrana, piće, cigarete i sl. nabavljaju donacijama, a ako na željezničkoj stanici postoji gostionica, vlasnik iste mora pomoći npr. kod kuhanja toplih jela. Također, posebno je istaknuta i zdravstvena kontrola prema kojoj liječnici moraju biti na raspolaganju i po dolasku nadzirati vojnike.[20]

Kako se u Varaždinu u kratkom roku pojavio velik broj ranjenika, nastao je pritom važan higijenski problem – nedovoljno brz odvoz izmeta. Već u siječnju 1915. gradonačelnik Pero Magdić (1863.–1922.) piše lokalnom vojnom zapovjedništvu i županu Beloševiću tražeći pomoć: „Odkada su ovdješnje vojničke kasarne i školske zgrade pretvorene u rezervne vojne bolnice, dolazi u dotične zahode toliko ljudskih izmetina, da bi se u svim ovim zgradama morale bar svaki drugi dan očistiti zahodske jame. Budući ali, da se u zahode izlijeva i sva voda, koja se rabi kod kupanja i čišćenja rana, kao i u kuhinjama – nakuplja se toliko nečisti, da bi bilo potrebe, da se zahodi dapače svaki dan čiste. Ovo bi bilo tim više od potrebe, što vlada medju vojništvom zarazna bolest typhusa, koja bi mogla okužiti cijeli grad".[21] Zaraženi umrli vojnici pokapali su se zato rano ujutro ili kasno poslije podne kako bi se smanjio broj građana na sprovodu i spriječila mogućnost širenja zaraze.[22] Magdić dalje navodi kako je *gradski živoder,* koji je zadužen za čišćenje zahodskih jama, na ratištu kao i njegovi najbolji radnici, te da je sve prepušteno njegovoj supruzi koja ne može preostale radnike kontrolirati od opijanja: „Da se često opijaju nije čudo, kad se znade, s kako se ogavnim poslom bave dan i noć".[23] Drugi problem je bio da su dvoja *latrinskih kola* već neupotrebljiva, a dvoja novih nemaju četiri dobrih konja za vuču.[24] Kako bi riješio problem, Grad je naručio još jedna *latrinska kola,* jedna stara dao je popraviti te moli lokalno vojno zapovjedništvo da ustupi četiri dobra konja. Cilj je dnevno odvesti do 200 hl. izmeta i time zadovoljiti higijenske uvjete. Kada je isti prikupljen: „Zapadno od kolnog mosta preko Drave u udaljenosti od po prilici 20 koraka, daje grad Varaždin izradjivati napravu za izlijevanje izmetina kužnobolestnih vojnika u rieku Dravu (da se) tako uredi, da je buduće svaka mogućnost isključena da bi se tkogod (…) okužio".[25]

S obzirom na sve veći broj ranjenika i potrebe da se o njima vodi adekvatna briga, 9. veljače 1915. na izvanrednoj skupštini Varaždinske županije donijeta je odluka o osnivanju *Zaklade za nemoćne vojnike iz svjetskog rata od godine 1914.–1915. županije Varaždinske i kr. i slob. grada Varaždina.*[26] „Hrabri sinovi županije varaždinske i grada Varaždina borili su se osim u 16. c. i kr. pješačkoj pukovniji još i u 53. c. i kr. pješakoj, 5. c. i kr. ulanskoj pukovniji, 31. c. i kr. lovačkom batalionu i 39. poljsko topničkoj pukovniji, nadalje u 25. kr. ugar. domobranskoj pješačkoj i 10. kr. ugar. domobransko husarskoj pukovniji kao gotovo i u svim specijalnim trupama hrabre naše vojske".[27] Nakon osnutka upućen je javni poziv za donacije i Zaklada je do kraja rata prikupljeni novac donirala potrebitima.[28] Dapače, natporučnik Dragutin Hoffer uglazbio je *Varaždinsku bojnu pjesmu,* a novac od prodaje tiskanice doniran je Zakladi.[29] Uz navedenu Zakladu, postojao je i *Odbor za zaštitu porodica mobilizovanih i u ratu poginulih vojnika iz Varaždina* koji je također humanitarno radio.[30] Kako bi se ranjenicima moralno odužilo, u svibnju 1915. predloženo je da se za neke „(…) ratne nemoćnike i ratne kljakavce" pripreme cesarsko – kraljevska odlikovanja jer su ispunili svoju dužnost prema Caru i domovini.[31] Za sve njih su u bolnicama služene Svete mise, za nepismene su organizirani tečajevi čitanja, a za pismene redovito dopremane knjige i časopisi iz donacija. U gradu je kino Tomasi povremeno besplatno prikazivalo filmove, a u posjet ranjenicima stigao je i ban Ivan Skerlecz Lomnički (1873.–1951.).[32] Uz pomoć javnih donacija, lutrija, prodajom prigodnih maraka, dopisnica i razglednica, prikupio se novac, a ranjenici bi za Božić dobili dar ili tijekom godine razne potrepštine. Takav se odnos prema ranjenicima primjenjivao sve do kraja rata.

O ratnim invalidima

Među preživjelim ranjenicima neki su postali invalidi i živjeli su u Varaždinu ili na području Varaždinske županije do smrti.[33] Tijekom kolovoza 1917. donijete su odredbe o pomoći ranjenicima kojima su amputirani dijelovi tijela. Svatko kome je npr. amputirana noga ili ruka mogao je dobiti dvije proteze – jednu radnu za svaki dan, a drugu koja odgovara: „(…) svim kozmetičkim zahtjevima".[34] Slijepima su bile namijenjene umjetne oči, za druge pak umjetne čeljusti, nosevi, zubi i slično.[35] S druge strane, udovice i žene nestalih vojnika dobivale su novčane iznose pomoći u visini stalne vojničke opskrbe.[36] Nedugo nakon ulaska u novu državnu zajednicu, 11. rujna 1919. naredbom je određeno da se mora izvršiti: „(…) revizija nadpregleda svih invalida koji su tokom rata do uključivo 10. februara o. g. nadpregledani i kojima su invalidske pristojbe već dopitane".[37] Za one invalide koji su bili sposobni za rad, grof Miroslav Kulmer je u ime *Zemaljskog odbora za liječenje i naobrazbu hrv. slav. ratnih invalida u Zagrebu* poslao 11. srpnja 1919. gradu Varaždinu popis onih koji su završili tečaj za pisare i manipulante kod upravnih i sudskih vlasti te moli Grad da prilikom zapošljavanja novog osoblja prednost da njima.[38] U studenom 1920. središnja je vlast tražila od Grada Varaždina konkretne podatke o invalidima koji su: „(…) potpuni invalidi, to jest: slijepi na oba oka, bez ijedne noge ili ruke, koji su stalno u postelji i ne mogu da se kreću (teško tuberkulozni, reumatični itd), duševno bolestni",[39] odnosno o obiteljima poginulih, umrlih i nestalih vojnika, siročadi bez roditelja i doma, zatim siromašnih, interniranih i konfiniranih građana koji su zadobili ozljedu ili bolest, zatim siromašnih obitelji čije je članove neprijatelj usmrtio iz političkih razloga i još drugih podataka.[40] Ovaj popis je trebalo sastaviti do kraja 1920. godine u tri primjerka od kojih bi jedan ostao Gradu Varaždinu.[41] Prema podacima iz *Matične knjige korisnika ličnih invalidnina sudionika Prvog svjetskog rata*, a koja je nastala najvjerojatnije u prvim godinama nakon II. svjetskog rata, ukupno je u nju bilo upisano 390 osoba s područja Varaždina ili bliže okolice.[42]

Da bi invalidi prikupili novac za svoje potrebe, organizirali su prigodom Invalidskog dana javne zabave i dobrotvorne priredbe.[43] Jedna takva zabava održana je u Varaždinu 28. i 29. lipnja, a druga 18. rujna 1921. - tzv. Berba grožđa. Sav prikupljeni novac bio je namijenjen najpotrebitijim članovima udruge. Unatoč tome što su radili za dobro *Udruženja ratnih invalida,* lokalni odbor te organizacije je zbog malverzacija mjesec dana kasnije raspušten: „(…) nikako ne možemo dozvoliti da bi ljaga nekolicine moralno utjecala, odnosno škodila našem časnom Udruženju pod čijim okriljem je sakupljena najbjednija klasa ljudskog društva t. j. udruženje onih, koji su za domovinu žrtvovali sve, što im je najmilije i koji treba da budu od države i društva posmatrani kao časni gradjani slobodne i mile nam otadžbine".[44] Iako je u ovom odlomku ukratko prikazana tema ratnih invalida do 1921. godine, njihove organizacije bile su aktivne do početka II. svjetskog rata te sigurno zaslužuju detaljniju historiografsku analizu, no to će biti tema nekog drugog članka.

O neizgrađenom spomeniku

Banskom naredbom od 10. svibnja 1917. naređeno je prikupljanje novca za podizanje spomenika caru i kralju Franji Josipu I. (1830. – 1916.) na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije te da se mora osnovati poseban odbor koji će rukovoditi cijelim procesom.[45]

Odmah po toj odredbi Grad Varaždin je na prijedlog gradonačelnika Magdića darovao 5.000 kruna, a gradski zastupnici 1.345 kruna.[46] Završetkom rata i uspostavom Države i Kraljevstva S. H. S., Ban je 6. prosinca 1918. zaustavio prikupljanje priloga te odredio da se prikupljeni novac donira potrebitim školskim ili humanitarnim udrugama na području grada ili županije gdje je novac prikupljen. „Obzirom na to što je dan danas jedna od najhumanijih svrha podupiranje ratnih invalida te oskudjevajućih dobrovoljaca, umoljava se naslov (Grad Varaždin), da poradi oko toga, da bi prinosi sakupljeni na tamošnjem području bili ustupljeni ovom povjereništvu u svrhu osnivanja fondova za podupiranje ratnih invalida i jugoslavenskih dobrovoljaca, zavičajnih u Hrvatskoj i Slavoniji".[47] Za donatore je ostavljena mogućnost povlačenja novca ako nisu bili suglasni s ovom odredbom.[48] Do 13. srpnja 1919. u Varaždinu je prikupljeno ukupno 6.072 krune i 40 filira.[49] Pošto nitko nije zatražio povrat, novac je podijeljen tako da je manji dio darovan *Središnjem zemaljskom odboru za zaštitu porodica mobilizovanih i u ratu poginulih vojnika iz Hrvatske i Slavonije* u Zagrebu, a najveći dio *Odboru za zaštitu porodica mobilizovanih i u ratu poginulih vojnika u Varaždinu* i to kao dar Grada Varaždina koji će se uručiti u povodu dana Ratne siročadi 4. svibnja.[50]

O interniranim Srijemcima

Dio zarobljenih Srijemaca, ranije u članku opisanih kao *srpski veleizdajnici,* koji su se po svom dolasku u Varaždin razboljeli bili su smješteni u gradskoj bolnici, no zbog njihovog velikog broja gradski načelnik Magdić tražio je od Beloševića dozvolu za prebacivanje u nemoćnicu (gradsko sirotište) kraj crkve sv. Florijana, što je s obzirom na okolnosti odobreno.[51] Zarobljenici su stizali iz raznih gradova i sela današnje Vojvodine u Varaždin: iz Zemuna (Aleksandar Bačvanin, Njegovan Ilić, Marija Cikoš i dr.), iz Bukovaca (Joso Popović, Miloš Petrović i dr.), iz Šašinaca (Stojan Kečić, Grujo Bovoić, Živan Milutinović, Jovan Mandjelovski i dr.), zatim iz Ugrinovaca (Stevo Jovanović, Dušan Zorkić, Radovan Stojaković, Žarko Savić i dr.), iz Dobanovaca (Čeda Vuković, Paja Vuković, Aco Ignjatović i dr.) te iz drugih mjesta.[52] Sa zarobljenim Srijemcima u Varaždinu se humano postupalo, a posebno u gradskoj nemoćnici gdje su bili njegovani i liječeni u ime gradske bolnice. Brigu o težim bolesnicima vodile su i sestre milosrdnice, a kraljevska je vlada davala dnevno dvije krune po bolesniku za njegovo zbrinjavanje, a kasnije i 2,50 krune. Sestre milosrdnice su za svoj rad dobivale po 1,50 krunu dnevno, a kasnije 2 krune, dok je ostatak novca trošen za kupnju lijekova i drugih medicinskih potrepština za Srijemce.[53] Dapače, Belošević je plaćao račune koje su lokalni trgovci i obrtnici slali za robu i usluge učinjene interniranim Srijemcima.[54] Tako su do zime 1914. stigli prvi računi - J. Dragoner naplatio je 104 krune za 20 pernatih gunjeva, M. L. Steiner 74,40 kruna za 20 komada slamnjača i jastuka, a ljekarna *K Salvatoru* predala je račun za „(…) povoje i ljekarije srbskim zatočenim ranjenicima u Varaždinu" u iznosu od 126,98 kruna odnosno - za obloge, četke, sapune, prašak, pamuk, mast, kapi i druge predmete.[55] Kupljena su i dva umivaonika, plehnata šalica, porculanske zdjele, slama za jastuke, naručeno je pranje rublja, raskuživanje, a u posebnoj *kolera baraki* ugrađene su i dvije žarulje.[56] Kako se broj teško bolesnih Srijemaca povećao, Magdić je izvijestio 23. studenoga 1914. da je cijela gradska nemoćnica njima predana na uporabu, osim tri sobe koje su ostavljene za potrebite Varaždince.[57] Naravno, kada je rat završio i kada su se zatočeni Srijemci oporavili, vraćeni su kućama.[58] Ipak, radi nedostatka arhivskog gradiva trenutno se ne može točno odrediti mjesta gdje su bili smješteni i drugi ratni

zarobljenici u Varaždinu, poput Rusa ili Ukrajinaca, no sigurno je da su neki od njih bili zaposleni kod lokalnih trgovaca i obrtnika. Dapače, 28 potonjih[59] je u studenome 1916. pozvano neka zaposlenog zarobljenika: „(…) potpuno odpremljenog i providjenog obrokom hljeba za dva dana, pod vlastitom odgovornošću i pod prijetnjom osjetljivih posljedica, na kolodvor varaždinski otprem(it)e''.[60] Zarobljenici su u Varaždinu radi prepoznavanja morali nositi na svojoj odjeći bijelu crtu i to - na kapi, hlačama s vanjske strane šava i na prsluku[61] te su imali obavezu dopisnicom se javiti obitelji o svom zdravstvenom stanju.[62] Nekoliko dana prije kraja rata, 5. studenoga 1918., određeno je da se svi zarobljenici koji se nalaze na području grada Varaždina pripreme za slanje u domovinu.[63]

Ratnički odjel gradskog groblja

Mjesec dana nakon početka I. svjetskog rata, 29. kolovoza 1914. Gradsko poglavarstvo je poslalo dopis upravitelju Gradskog groblja[64] Hermanu Halleru da sve ranjenike koji umru u Varaždinu za vrijeme rata besplatno pokopa na groblju, u polju II. razreda.[65] U svibnju 1917. prihvaćena je ideja da se nakon rata podigne i spomenik za poginule vojnike.[66] Iako su se tijekom rata na groblju pokapali vojnici i sam prostor je bio uredno održavan, nakon završetka rata briga o tom djelu groblja je zakazala te je Gradsko poglavarstvo 12. travnja 1929. zaključilo da je *ratnički odjel* u zapuštenom stanju te da ga svakako treba urediti. Predloženo je više načina uređenja: „Najjeftinije a ukusno (bi) bilo, da se grobno polje posve izravna, zasadi niskim ukrasnim drvećem, a na uzdignuta mjesta s(a)danjih grobnih humka polože koso uzglavne betonske ploče 30 x 60 cm s utisnutim brojem grobnog katastra''.[67] Drugi je prijedlog bio da se u sredini grobnog polja postavi granitni obelisk ili jednostavan hrastov križ, odnosno kip Krista s trnovom krunom te za svaki grob izradi nadgrobna ploča od umjetnog kamena veličine 40 x 60 cm i ugravira brojčana oznaka. Treći i posljednji prijedlog bio je izrada grobnog obruba od betona dimenzija 90 x 180 cm s križem od betona visokim 100 cm s ugraviranom brojčanom oznakom.[68] U daljnjem objašnjenju Poglavarstva se navodi kako je na varaždinskom groblju pokopano 204 stranih i 220 domaćih vojnika, odnosno ukupno 424 osobe s tim da je jedna u međuvremenu ekshumirana.[69] Poglavarstvo je predložilo da se *ratničko groblje* izravna, na njemu zasije trava i posadi ukrasno nisko bilje te da se postojeći željezni i kameni stupovi povade, a putovi prošire.[70] Pet mjeseci kasnije, 25. rujna, Poglavarstvo je zaključilo da je *ratničko groblje* poravnano i uređeno u plohe s puteljcima te da još preostaje pitanje uređenja samih grobova i središta grobnog polja.[71] Prijedlog je bio: „(…) označiti po dva ratna groba sa jednim željeznim stalkom cca 35 cm. visokim na kojem stalku bi bile s obe strane dvije pločice iz mjedi sa brojem groba, dočim, da se u sredini groblja zasadi lipa, postavi jedan drveni križ i klecalo''.[72] Krajem listopada Uprava gradskog groblja izvijestila je Grad kako je lipa u sredini ratničkog groblja posađena, ali je problem bio u izradi hrastovog križa i klecala do blagdana Svih Svetih jer u Varaždinu nije bilo odgovarajućeg drva. Iako su od domaćih tvrtki zatražene ponude za izradu mjedenih pločica, iste nisu stigle te je u siječnju 1930. Karlo Steinkust iz Graza ispostavio račun Gradu za izradu 200 komada željeznih stalaka za oznake ratnih grobova.[73] Na redovitoj sjednici Gradskog poglavarstva 16. veljače 1931. raspravljen je prijedlog od 29. rujna 1930. da se na varaždinskom groblju postavi zajednički spomenik vojnicima poginulim u *Velikom ratu*. Gradsko po-

glavarstvo u objašnjenju je prihvatilo komentar H. Hallera da je groblje skladno uređeno „(…) kao cvjetna bašta, koja pruža mnogo utjehe bolnima i nesretnima (…) Ratničko groblje predstavlja odsječak fronta poslije borbe. Mir. Pod širokom lipom, simbolom slavenske ljubavi, počivaju ujedinjeni u smrti ratnici sviju naroda".[74]

Ipak, treba dodati kako Gradsko poglavarstvo nije htjelo samostalno sudjelovati u uređenju ratničkog dijela groblja već su upućeni dopisi veleposlanstvima onih zemalja čiji su vojnici pokopani u Varaždinu. No neka veleposlanstva, poput Čehoslovačke[75] i Poljske, su odbile financijski pomoći.[76] Što se tiče sudbine spomenika poginulim vojnicima *Velikog rata:* „(…) vlasti (su) u Varaždinu — odmah nakon drugog svjetskog rata dale preorati groblje svojih ratnih protivnika, kao i ukloniti spomen znamenje (obelisk, izrađen od viničkog kamena) s varaždinskoga groblja ratnika prvog svjetskog rata, koji je zauvijek završio na smetlištu u obližnjem Motičnjaku!?"[77]

Zaključak

U ovom članku prikazani su podaci o imenima i broju poginulih, zarobljenih, ranjenih ili nestalih vojnika, njihovoj narodnosti, uvjetima boravka i liječničkoj brizi, pokopu ili statusu invalidnosti u Varaždinu za vrijeme Prvog svjetskog rata. Varaždin je, također, dijelio sudbinu drugih gradova Austro-Ugarske Monarhije u prihvaćanju ranjenika, zarobljenika, invalida kao i u suočavanju s nestašicom, redukcijama i visokim cijenama te tako dočekao kraj rata i nove dramatične političke promjene.

U Varaždinu su tijekom *Velikog rata* javne i vojne zgrade pretvorene u bolnice kako bi mogle primiti dovoljan broj ranjenika koji su stizali iz svih krajeva Monarhije. O njima se vodila posebna briga, a važnu ulogu odigrale su i humanitarne udruge čiji su članovi većinom bile žene. U gradu su bili internirani i tzv. srpski veleizdajnici, odnosno građani Srijema za koje je varaždinski župan Belošević plaćao sve račune. Unatoč otežanim okolnostima, briga o žrtvama rata u Varaždinu bila je dobro organizirana i učinkovita.

U poglavlju Prilozi po prvi puta je objavljen popis stranih vojnika pokopanih na gradskom groblju kao i popis ranjenih i bolesnih vojnika u gradskim bolnicama dopremljenih do kraja 1914. godine čime će se olakšati daljnje analize i istraživanja na ovu temu. No, cjelovita saznanja dobit će se nakon detaljnijeg istraživanja arhiva u Hrvatskoj i susjednim zemljama.

Ovaj rad je, uz neke ranije poznate podatke, omogućio pomak u rekostrukciji i spoznajama o načinu organizacije i djelovanju saniteta u gradu Varaždinu tijekom Prvog svjetskog rata. Ako tome pridodamo važnost odnosa prema invalidima i zarobljenicima, onda se pokazuje kako se u tada iznimno teška vremena nije izgubila vjera u važnost brige prema stradalnicima rata.

Sažetak

O ranjenicima i zarobljenicima u Varaždinu 1914. i 1915. te invalidima i ratnom groblju nakon *Velikog rata*

Početkom *Velikog rata* Varaždinski *Odbor podružnice Crvenog križa* uputio je 30. srpnja 1914. javni poziv lokalnom stanovništvu, a posebno ženama neka se uključe i pomognu ranjenicima koji će biti dopremljeni u grad. Školske zgrade određene su za vojničke bolnice jer je već 23. kolovoza u Varaždin stigao i prvi ranjenik sa srpskog bojišta. Prvi veći broj ranjenika – njih 407 stigao je u Varaždin 28. kolovoza koje su na željezničkoj stanici dočekali članovi Crvenog križa, skauta i vatrogasaca. Teže ranjeni otpremljeni su u bolnicu (Topničku vojarnu). S ranjenicima u Varaždin su stigli i tzv. srpski veleizdajnici koji su smješteni u domobransku vojarnu, a kasnije otpremljeni na druga odredišta. S povećanjem broja ranjenih u gradu Varaždinu, Crveni križ je osnovao i manju (rezervnu) bolnicu. Država je odredila kako se mora postupati s ranjenicima, a samim time prihvat u Varaždinu nije bio neorganiziran. No, kako se u Varaždinu u kratkom roku pojavio velik broj ranjenika, nastao je pritom važan higijenski problem – nedovoljno brz odvoz izmeta. Mjesec dana nakon početka I. svjetskog rata, 29. kolovoza 1914. Gradsko poglavarstvo poslalo je dopis upravitelju Gradskog groblja Hermanu Halleru da sve ranjenike koji umru u Varaždinu za vrijeme rata besplatno pokopa na groblju, u polju II. razreda. U svibnju 1917. prihvaćena je ideja da se nakon rata podigne spomenik za poginule vojnike.

S obzirom na sve veći broj ranjenika i potrebe da se o njima vodi adekvatna briga, 9. veljače 1915. na izvanrednoj skupštini Varaždinske županije donijeta je odluka o osnivanju *Zaklade za nemoćne vojnike iz svjetskog rata od godine 1914.–1915. županije Varaždinske i kr. i slob. grada Varaždina.* Među preživjelim ranjenicima neki su postali invalidi i živjeli su u Varaždinu ili na području Varaždinske županije do smrti. Uz navedenu Zakladu, postojao je i *Odbor za zaštitu porodica mobilizovanih i u ratu poginulih vojnika iz Varaždina* koji je također humanitarno djelovao.

Banskom naredbom od 10. svibnja 1917. naređeno je prikupljanje novca za podizanje spomenika caru i kralju Franji Josipu I. (1830.–1916.) na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Grad Varaždin je darovao 5.000 kruna, a gradski zastupnici 1.345 kruna. Završetkom rata i uspostavom Države i Kraljevstva S. H. S., Ban je 6. prosinca 1918. zaustavio prikupljanje priloga te odredio da se prikupljeni novac donira potrebitim školskim ili humanitarnim udrugama na području grada ili županije gdje je novac prikupljen.

Dio zarobljenih Srijemaca, u članku opisanih kao tzv. *srpski veleizdajnici*, koji su se po svom dolasku u Varaždin razboljeli bili su smješteni u gradskoj bolnici, no zbog njihovog velikog broja gradski načelnik P. Magdić tražio je od velikog župana S. Beloševića dozvolu za prebacivanje u nemoćnicu (gradsko sirotište) kraj crkve sv. Florijana, što je s obzirom na okolnosti odobreno. Belošević je plaćao račune koje su lokalni trgovci i obrtnici slali za robu i usluge učinjene interniranim Srijemcima, a brigu o težim bolesnicima vodile su i sestre milosrdnice. Zarobljenici su u Varaždinu radi prepoznavanja morali nositi na svojoj odjeći bijelu crtu i to - na kapi, hlačama s vanjske strane šava i na prsluku.

U poglavlju Prilozi po prvi puta je objavljen popis stranih vojnika pokopanih na gradskom groblju kao i popis ranjenih i bolesnih vojnika u gradskim bolnicama dopremljenih do kraja 1914. godine. Ovaj tekst je tek uvod u temu, a nova saznanja dobit će se nakon detaljnijeg istraživanja arhiva u Hrvatskoj i susjednim zemljama.

Ključne riječi: Varaždin; Prvi svjetski rat; ranjenici; zarobljenici; invalidi; umrli; vojnici.

Summary

About wounded and war prisoners in 1914 and 1915 Varaždin - about disabled and War cemetery after *The Great War*

At the beginning of *The Great War* Committee branch of the Red Cross in Varaždin sent July 30th 1914 public call to the local population, especially women to get involved and help the wounded who will be brought to the city. School buildings were determined for military hospitals, and at August 23rd arrived in Varaždin first casualty from the Serbian front. The first large number of wounded - 407 of them arrived in Varaždin at August 28th, which were at the train station greeted by the members of the Red Cross, scouts and firefighters. Heavier wounded were dispatched to the hospital (Artillery barracks). With the wounded arrived in Varaždin so called *Serbian traitors* which were later shipped to other destinations. With the increasing number of wounded in the town of Varaždin, the Red Cross founded backup hospital. The state was determined how to handle with the wounded, and thus acceptance in Varaždin was well organized. However, as in Varaždin in the short term appeared a large number of wounded, it was created an important hygienic problem - not enough fast removal of feces. One month after the start of World War I, August 29th City Council sent a letter to the manager of City Cemetery Herman Haller that all the wounded who die in Varaždin in time of War must be buried for free in the cemetery, in the field II. In May 1917. was accepted the idea that after the War should be raised a monument to fallen soldiers.

Given the increasing number of wounded and raising need to take adequate care, on February 9th 1915 it was established the *Foundation for the infirm soldiers of the 1914 1915 World war for City and Varaždin County.* Among the survivors, some wounded have become disabled and lived in Varaždin or in the Varaždin County until death. With the mentioned Foundation, there was also a *Committee for the protection of families and immobilized dead soldiers from Varaždin* which also act as humanitarian organization.

By the command of Croatian Ban (viceroy) of the May 10th 1917. it was ordered to raise money to build a monument to the Emperor and King Francis Joseph I (1830 - 1916) in the Kingdom of Croatia and Slavonia. City of Varaždin donated 5,000 crowns and 1,345 crowns by city representatives. When the war ended and in the new establishment of the State and later the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, on December 6th 1918 collecting contributions were stopped and ordered that the money collected should be donated to needy schools or charities in the city or county where the money was collected.

Part of captured Srijem region civilian population, which were in this article described as so called *Serbian traitors*, by their arrival in Varaždin were sick and placed in the city's hospital, but due to their large number city Mayor P. Magdić sought by the S. Belošević permission to switch them to the city's orphanage near the Church of St. Florian, which is due to circumstances approved. Beloševic also paid accounts that are local traders and craftsmen sent for goods and services rendered to Srijem civilian population. Care for difficult patients led the Sisters of Charity. The prisoners in Varaždin for recognition had to wear on their clothes white line on hats, pants on the outside seam and vest.

In Chapter Contributions for the first time is published a list of foreign soldiers buried at the cemetery as well as a list of wounded and sick soldiers in the city brought to hospitals by the end of the year 1914. This paper is just an introduction to the topic, and new insights will be gain after detailed archive research in Croatia and neighboring countries.

Key words: Varaždin; World War I; wounded; prisoners; disabled; dead; soldiers.

Prilozi

Slika 1. Obelisk i lipa na *Ratničkom odjelu* varaždinskog groblja[78]

Slika 2. *Ratnički odjel* varaždinskog groblja[79]

Johann Steinparzer
ledíger Knecht in Neuſtift
bei einem ſchweren FAR.
† am 29. April 1917 im
18. Lebensjahre in Warasdin
fürs Vaterland.

Slika 3. Jedina preostala pločica s oznakom grobnog mjesta[80] i osmrtnica Johanna Steinparzera pokopanog u Varaždinu[81]

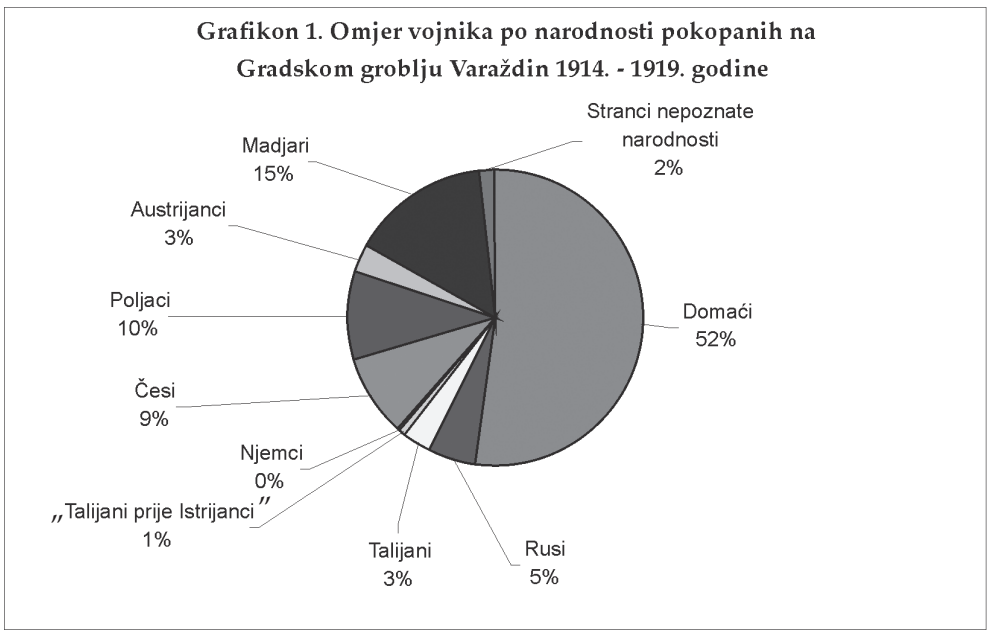

Grafikon 1.[82]

Slika 4. Grob Ernesta Schmidta na *Ratničkom odjelu* varaždinskog groblja prije uređenja[83]

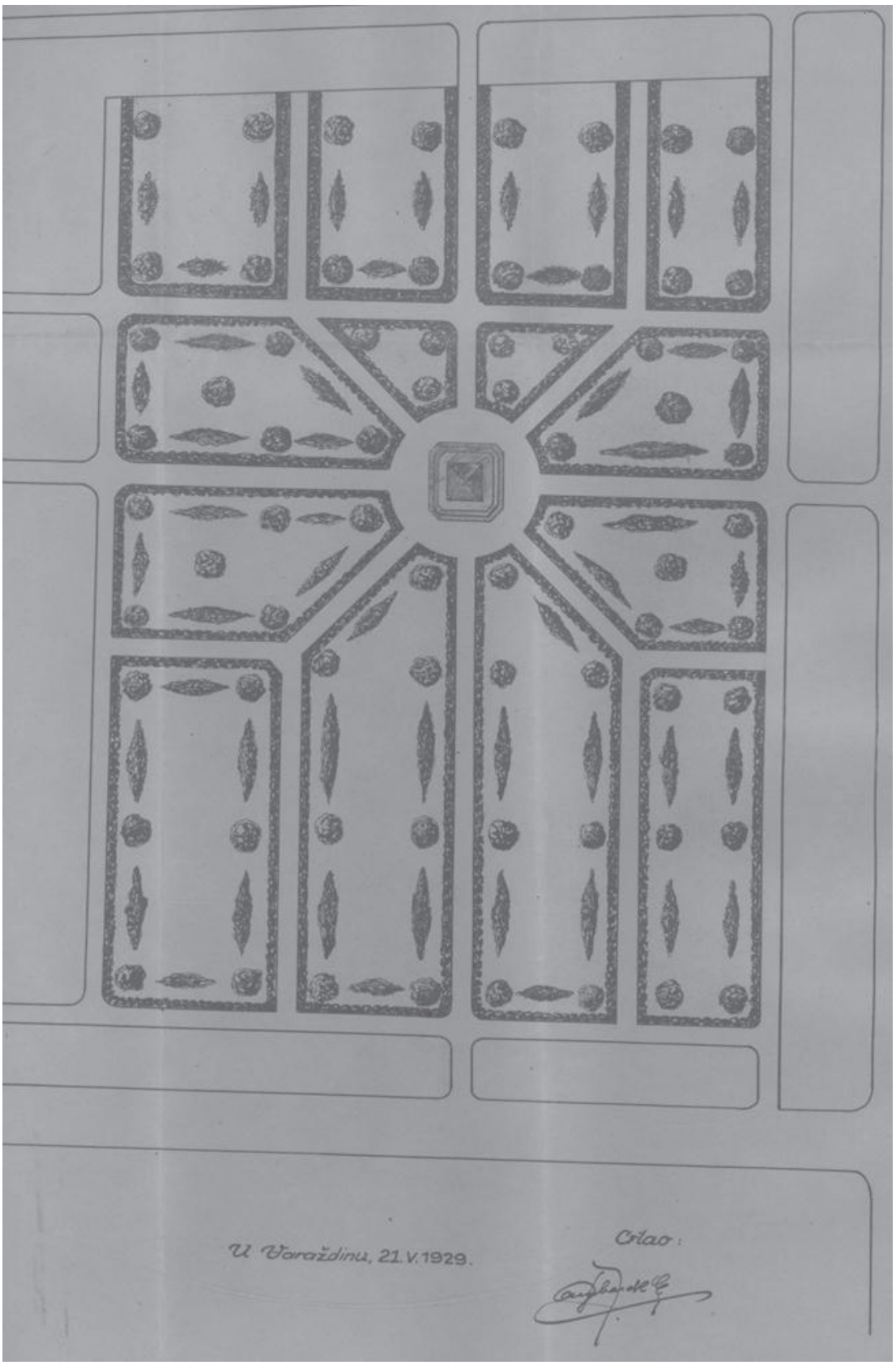

Slika 5. *Pregledni nacrt dijela gradskog groblja za Pale junake*[84]

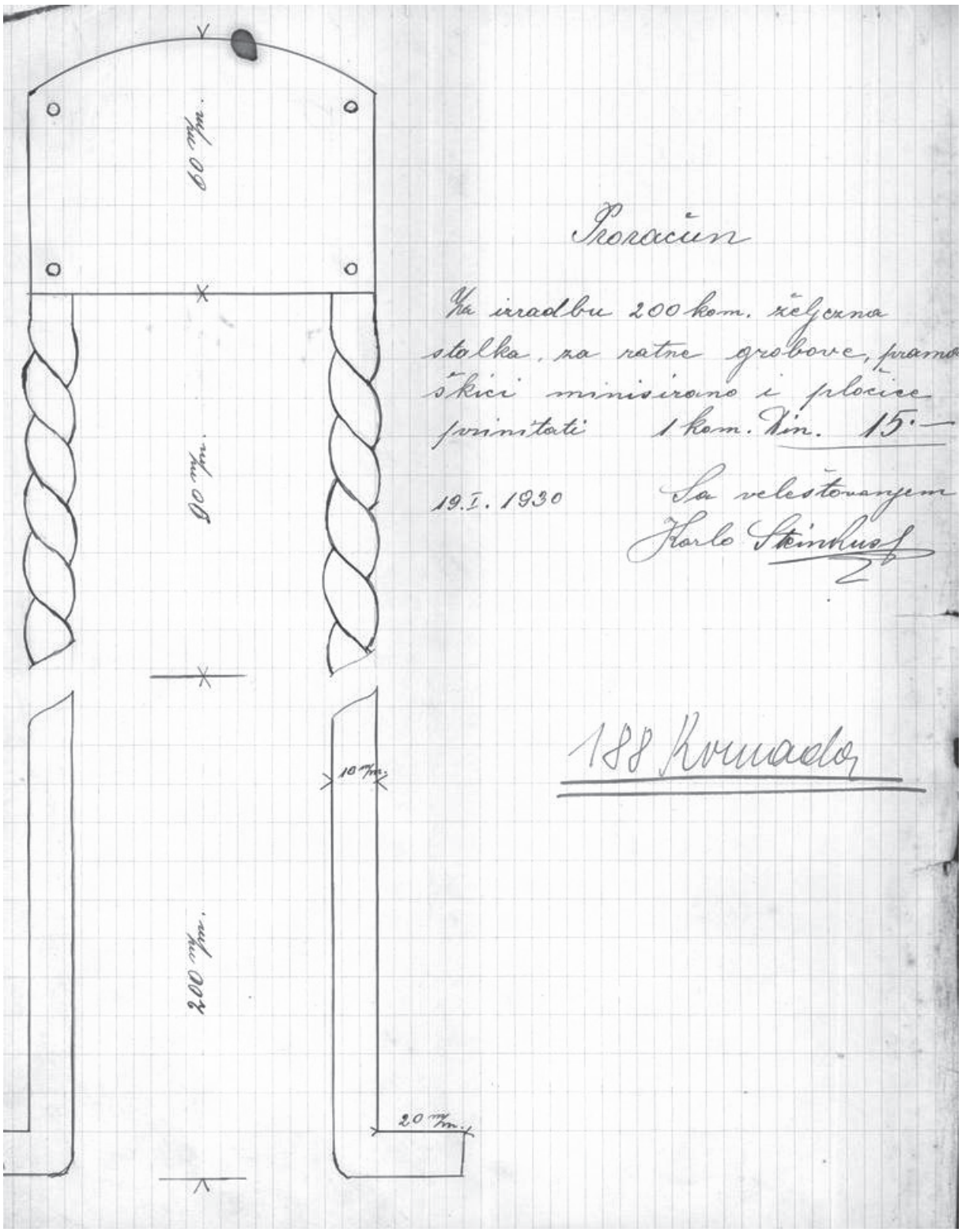

Slika 6. Predračun za kupnju 200 komada nadgrobnih brojčanih pločica[85]

Imenik stranih ratnika pokopanih na gradskom groblju u Varaždinu[86]

Rusi; 1; Ludvig Senjicki; Bock Ruska; 31. 8. 1917.; 4. 14. 31.; 2; Fjodor Omiljčuk Filipovica; Gub. Woloska Ruska; 9. 9. 1917.; 4. 14. 32.; 3; Kusma Levicky; Ivanovska; Gub. Woloska Ruska; 16. 10. 1917.; 4. 13. 67.; 4; Filip Hudjimenko; Tomorok; Ruska; 25. 10. 1917.; 4. 13. 69.; 5; Naum Mrzljakov; Nikolajevski Tomski Ruska; 17. 4. 1918.; 4. 13. 31.; 6; Jefim Romenko d. Emiljanović; Petropavlovik Tahanrovcki Ruska; 3. 5. 1916.; 4. 14. 69.; 7; Teodor Djerekaluk – Ivanović; Zeleni Kurilovci Gb. Podolska Ruska; 4. 8. 1918.; 4. 12. 68.; 8; Kreveljan – Vasilj Leontijević; Džavna Besarabija Ruska; 16. 9. 1918.; 4. 12. 71.; 9; Pietr Ozočenko; Hajice Tauris Ruska; 19. 9. 1918.; 4. 12. 29.; 10; Nikifor - Andrijević Kovužnik; Serebinkova Gub. Tomsk Ruska; 8. 10. 1918.; 4. 12. 31.; 11; Ivan Stepanović Meljnjikov; Novo Zajina Gub. Topolsk Ruska; 8. 10. 1918.; 4. 12. 32.; 12; Aleksij - Mirnov Močalov; Ležajkina Gub. Pskov Ruska; 8. 10. 1918.; 4. 12. 33.; 13; Teodor Lekasov; Aseln Uffa Ruska; 11. 10. 1918.; 4. 13. 34.; 14; Ivan Vasiljev; Dilevnik Petrograd Ruska; 14. 10. 1918.; 3. 7. 60.; 15; Ivan Kovaljenko; Konstantinovski Gub. Jekaterinska Ruska; 17. 10. 1918.; 4. 12. 34.;[87] 16; Anufri Ratmony; (?) Ruska; 18. 10. 1918.; 4. 11. 69.; 17; Mifody Taračov; Markovo Gub. Tobolsk Ruska; 18. 10. 1918.; 4. 11. 67.; 18; Fedor Pančenko; Jakova Gub. Jekaterinoslav Ruska; 18. 10. 1918.; 4. 11. 71.; 19; Fjodor Ivanov; Roskov Gub. Tokovsk Ruska; 20. 10. 1918.; 4. 11. 68.; 20; Pavel Nosonov; Mostankis Gub. Tula Ruska; 21. 10. 1918.; 4. 11. 70.; 21; Stefan Revenko; Lehasko Kubanjski Ruska; 5. 11. 1918.; 4. 11. 29.; 22; Fjodor Mihalčenko; Knišejsk Ruska; 8. 11. 1918.; 4. 11. 30.; 23; Matej Averan; Stomice Bijeli Horod Ruska; 8. 5. 1919.; 4. 11. 32.[88]

Italijani; 1; Rinaldo Bartolini; Halivaderzo Bz. Siera Italija; 5.4. 1918.; 4. 13. 30.; 2; Marijano Celio; Rosolini Bz. Sirakusa Italija; 25. 3. 1917.; 4. 14. 29.; 3; Marcelo Eraclio; Pitravavirano Bz. Sirakusa Italija; 22. 5. 1918.; 4. 13. 38.; 4; Luigi Bruno; Limo Guv. Novara Italija; 30. 6. 1918.; 4. 13. 33.; 5; Bernardo Marconi; Sekugnago Evavisino Italija; 6. 7. 1918.; 4. 12. 67.; 6; Neronese Angelo de Antonio; Broceta Rovigo Italija; 27. 8. 1918.; 4. 12. 69.; 7; Francesko Porko; Alles Kaljeri Italija; 12. 9. 1918.; 4. 12. 70.; 8; Emilu Pesarin; Kontarino Rovigo Italija; 29. 9. 1918.; 4. 12. 30.; 9; Vito Faneli; Putigiano Guv. Bari Italija; 11. 10. 1918.; 4. 14. 70.; 10; Giovani Bianko; Fontanarosa Avelina Italija; 15. 10. 1918.; 4. 13. 7.; 11; Giovani D Andrea Jacris; Gub. Udine Italija; 17. 10. 1918.; 4. 12. 72.; 12; Salvatore Sogin; Htiri Sasori Italija; 28. 10. 1918.; 4. 11. 27.; 13; Arkadio Tenani; (?) Italija; 12. 11. 1918.; 4. 11. 31.[89]

Nijemci; 1; Hans Krondorfer; Sechau Bayern Bavarska; 30. 12. 1917.; 3. 12. 2.[90]

Česi (:Češka, Moravska i Šleska:); 1; Artur Hrdlička; Grahović Karlove vari Češka; 18. 12. 1914.; 3. 9. 52.; 2; Anton Haberer; Leopoldskliemes Bz. Salkins Češka; 22. 12. 1914.; 3. 9. 56.; 3; Georg Reiter; Molgan Dahau Češka; 24. 12. 1914.; 3. 9. 55.; 4; Georg Frank; Schunkal Bz. Marienbad Češka; 24. 12. 1914.; 3. 9. 57.; 5; Franz Zahradnik; Ždance Pardubice Češka; 25. 12. 1914.; 3. 10. 14.; 6; Ernest Schmidt; Böhmisch Leiper Češka; 31. 12. 1914.; 3. 10. 13.; 7; Johan Hržiček; Silberlos Bz. Budweis Češka; 23. 1. 1915.; 3. 10. 11.; 8; Andreas Stich; Diermal Bz. Plzen Češka; 19. 3. 1915.; 3. 10. 56.; 9; Jozef Bečkas; Rupnaretz Bz. Pilgram Češka; 20. 4. 1915.; 3. 11. 13.; 10; Franz Vogl; Hermerzdorf Bz. Deutschgabel Češka; 7. 5. 1915.; 3. 11. 19.; 11; Franz Dadok; Belovička Brilitz Šleska; 9. 2. 1915.; 3. 16. 51.; 12; Jozef Jerhot; Mydlovar Bz. Budweis Češka; 7. 8. 1915.; 3. 12. 54.; 13; Josef Peony; Paulitz Moravska; 24. 9. 1915.; 3. 9. 60.; 14; Rudolf Zimer; Dobevreik Bz. Roemerstadt Moravska; 5. 5. 1916.; 3. 13. 19.; 15; Augustin Gunther; Hengsterber Bz. Neudek Češka; 24. 5. 1916.; 3. 13. 16.; 16; Franz Psika; Vitalily Češka; 29. 8. 1916.; 3. 13. 24.; 17; Venzel Ptaček; Ratenicz

Češka (?); 30. 9. 1916.; 3. 12. 58.; 18; Jozef Flachsel; Bum Neugasse 63 Moravska; 19. 12. 1916.; 3. 14. 16.; 19; Alviz Barto; Hladur Češka; 11. 6. 1917.; 3. 11. 10.;[91] 20; Karl Hubanek; Frcklebaun Gaja Moravska; 13. 10. 1918.; 3. 7. 56.; 21; Josef Hliks; Voltyov Bz. Mülhausen Češka; 17. 6. 1917.; 3. 12. 11.; 22; Hudvig Siroky; Stechovita Smichov Češka; 18. 6. 1917.; 3. 12. 7.; 23; Franz Mikulaštik; Jessena Bz. Holeschaü Moravska; 20. 6. 1917.; 3. 12. 8.; 24; Jozef Valta; Trh. Duschinsky Bz. Pribuam Češka; 17. 7. 1917.; 3. 12. 45.; 25; Franz Tesaž; Ober Duschitz Sterkenbach Češka; 16. 8. 1917.; 3. 12. 48.; 26; Manfred Häusler; Steinitz Bz. Gaja Mähren; 25. 8. 1917.; 3. 12. 44.; 27; Franz Filak; Szamov Bz. Uny. Brod Češka; 16. 9. 1917.; 3. 13. 11.; 28; Gabriel Džida; Freistadt Šleska; 13. 9. 1917.; 3. 13. 48.; 29; Franz Fišer; Sandon Bz. Marienbad Češka; 16. 9. 1917.; 3. 14. 12.; 30; Karl d. Thomas Sačina; Uhelrai Bz. Pribrany Češka; 2. 10. 1917.; 3. 9. 5.; 31; Heinrich Horna; Zasady BZ. Seničk Češka; 2. 10. 1917.; 3. 9. 2.; 32; Jakob Müller; Wiesenani Schluckerau Češka; 22. 11. 1917.; 3. 10. 2.; 33; Jozef Svoboda; Čekanov Bz. Kuttenberg Češka; 27. 12. 1917.; 3. 12. 3.; 34; Heinrich Hinke; Neusoye Bz. Deutsch Gabel Češka; 14. 10. 1918.; 3. 7. 62.; 35; Johan Benesch; Potetzky Carlani Češka; 16. 10. 1918.; 3. 7. 17.; 36; Rudolf Böhn; Schwedebach Bz. Kraslik Češka; 19. 10. 1918.; 3. 7. 18.; 37; Adolf Ernst; Schönbinde Češka; 21. 10. 1918.; 3. 7. 24.; 38; Wenzel Präger; Neboredl hudite Češka; 25. 10. 1918.; 3. 6. 62.[92]

Poljaci; 1; Thomas Gargala; (?) Galicia; 21. 11. 1914.; 3. 9. 54.; 2; Petro Hrnopicki; Bavrov Bz. Tauropol Galicia; 28. 4. 1915.; 3. 11. 17.; 3; Petar Hanjuka; Dobrasius Bz. Sokal Galicija; 14. 2. 1915.; 3. 10. 52.; 4; Michael Gavet; Widetis Bz. Holbusova Galicija; 7. 8. 1915.; 3. 12. 51.; 5; Konstantin Hisrczak; Neuhaczav Bz. Javorovo Galicija; 17. 8. 1915.; 3. 12. 57.; 6; Julijan Rudžinsky; Botzwowu (?) Jaworowo Galicija; 22. 8. 1915.; 3. 9. 23.; 7; Antun Svoboda; (?) Galicija; 22. 9. 1915.; 3. 9. 61.; 8; Ladislawo Podgorski; Tupmjereni BZ. (?) Galicija; 4. 11. 1915.; 3. 10. 24.; 9; Andreas Skobarczijk; Bsehyme Bz. Przenysl Galicija; 11. 11. 1915.; 3. 11. 21.; 10; Hyils Peles; Hunmen Bz. Zerkav Galicija; 12. 11. 1915.; 3. 10. 61.; 11; Marijan Eugen Gatezykus; Drohojiv Bz. Przenysl Galicija; 16. 11. 1915.; 3. 11. 22.; 12; Josef Beznečki; Stare mesto Pozb. Hežanjek Galicija; 10. 5. 1916.; 3. 13. 18.; 13; Leon Haramsky; Medjedovik Buczacz Galicija; 18. 5. 1916.; 3. 13. 20.; 14; Vasÿl Hrecki; Molotkov Brhovoczany Galicija; 9. 8. 1916.; 3. 13. 22.; 15; Alvis Pikur; Sokal Galicija; 28. 8. 1916.; 3.13. 24.; 16; Demetro Parudurak; Horodeska Galicija (?); 4. 11. 1916.; 3. 14. 17.; 17; Alekur Kusmin; Meden Galicius; 12. 12. 1916.; 3. 14. 19.; 18; Danielo Szustak; Bials bzotkov Galicija; 20. 12. 1916.; 3. 14. 23.; 19; Wasyl Hauser; Wrimorovogozny Bz. Stanislai Galicija; 25. 9. 1916.; 3. 14. 18.;[93] 20; Franz Tzemczyszÿn; Želechov Wielki Galizius; 6. 4. 1917.; 3. 9. 44.; 21; Nikitus Kuzma; Panikovic Braly Galicius; 16. 6. 1917.; 3. 11. 6.; 22; Stefan Vessna; Podbrestyr Bz. Hembercz Galizia; 18. 6. 1917.; 3. 12. 10.; 23; Demeter Nos; Jeme Hany(?) Galizin; 10. 9. 1917.; 3. 13. 45.; 24; Josef Dabros; Wold Greboszovka Galizin; 18. 7. 1917.; 3. 14. 10.; 25; Tomas Jaczuba; Treblina Bz. Muplene Galizia; 4. 1. 1918.; 3. 10. 43.; 26; Nikolaj Dimÿtrud; Kravicz hezva Bz. Lizanov Galizia; 16. 1. 1918.; 3. 10. 45.; 27; Franz Kaluža; Wyzok (?) Galizius; 18. 1. 1918.; 3. 10. 40.; 28; Senko d Paul Havzyluk; Nikolajus Radziecho Galicija; 19. 1. 1918.; 3. 11. 4.; 29; Franz Sedziemer; Bukovius Brni Potok Galicija; 26. 1. 1918.; 3. 11. 3.; 30; Johan Molkos; Gibreutov Novegudec Galicija; 12. 4. 1918.; 3. 13. 1.; 31; Josef Krukieriek; Hrozna Galicija; 13. 9. 1918.; 3. 7. 52.; 32; Teodoer Miserok; Horzovo Bz. Hutko Galicija; 11. 10. 1918.; 3. 7. 61.; 33; Ignac Tereziak; Bozmaviells Bz. Brezor Galicija; 14. 10. 1918.; 3. 7. 13.; 34; Stanislav Zabaglo; Bzernichov Bz. Krakau; 27. 9. 1917.; 3. 14. 6.; 35; Roman Meck; Przenyzl Galicija; 15. 10. 1918.; 3. 7. 15.; 36; Marhin Liezc; Mala Renul(?) Bz. Himanove Galizia; 16. 10. 1918.; 3. 7. 19.; 37; Mihaly Szop; Humleck

Trembolys Galizia; 22. 10. 1918.; 3. 6. 57.; 38; Jan Mann; Razskouh Bochried Krakov; 27. 10. 1918.; 3. 6. 54.;[94] 39; Franz Okschos; Zekl Vadovice Galiczius; 17. 11. 1918.; 3. 6. 61.; 40; Michael Hyzok; Grbenko Galiczius; 24. 12. 1918.; 3. 8. 44.; 41; Andamecki Stanislavus; Burateny Bz. Jarsoalu Galizius; 30. 10. 1918.; 3. 6. 58.[95]

Austrijanci (:Doljnja i gornja Austrija, Tirol, Koruška i Štejerska:) (:Salzburg:); 1; Franz Heuz; Pirckhof Deutsch-ha(?)dberg Austrija; 2. 4. 1915.; 3. 10. 58.; 2; Adolf Eckel; Wurmbrandt Bz. Gros(?) Dol. Austrija; 27. 5. 1915.; 3. 9. 62.; 3; Johan Steinparzer; Neustifl Bz. Steier Gor. Austrija; 1. 5. 1917.; 3. 10. 11.; 4; Johan Haberfelder; Gross-Holkustein/ Ibs Bz. Amsteten Gor. Austrija; 26. 5. 1917.; 3. 10. 45.; 5; Jozef Ernst; Schwechal Bz. Brüch(?) heit Dol. Austrija; 27. 5. 1917.; 3. 11. 11.; 6; Paul Laminondes; Abtei Bz. Bruneck Tirol; 10. 11. 1917.; 3. 9. 42.; 7; Gotfried Zwieschbauer; Pirau Bz. St. Pölter Dol. Austrija; 1. 7. 1918.; 3. 8. 55.; 8; Jakob Rozman; St. Georgen Bz. Wolfberg Koruška; 6. 7. 1918.; 3. 8. 17.; 9; Michael Archamer; Pokreuten Bz. Berg. Gor. Austrija; 12. 7. 1918.; 3. 8. 60.; 10; Franz Hofstäter; Raunschau Bz. Hilienfeld Dol. Austrija; 30. 10. 1918.; 3. 6. 56.; 11; Ludvig Flualner; Palfa Bz. Hiesen Štajerska; 9. 1. 1916.; 3. 12. 60.; 12; Jozef Oberhauser; I(?) Bruneck Tirol; 27. 10. 1916.; 3. 13. 61.; 13; Geisler Ludvig; Murck Salzburg; 1. 7. 1918.; 3. 8. 57.[96]

Madjari; 1; Baltazar Kuzjački; Szenttomas (?) Ugarska; 9. 10. 1914.; 3. 9. 15.; 2; Johan Szauer; Vertes Bz. Acks Ugarska; 18. 11. 1914.; 3. 9. 17.; 3; Johan Skertecz; Gyordelek Ugarska; 24. 11. 1914.; 3. 9. 18.; 4; Istvan Macsai; Kalocza Ugarska; 25. 11. 1914.; 3. 9. 19.; 5; Janos Szabo; Nyri Abanus t(?) Ugarska; 20. 11. 1914.; 3. 9. 53.; 6; Peter Beseny; Mezalsavas Bz. Maros t(?) Ugarska; 28. 12. 1914.; 3. 10. 16.; 7; Michael Klumer; Ocsod Bz. Szekesfehervar Ugarska; 2. 3. 1915.; 3. 10. 54.; 8; Bazilijus Vlacz; Marosludes kom. (?) Ugarska; 27. 4. 1915.; 3. 11. 14.; 9; Jozef Ravacz; Kelemeni telke Bz. Maros-Vasashely Ugarska; 3. 5. 1915.; 3. 11. 16.; 10; Johan Sutnjak; Ronapatak Bz. Ratka Ugarska; 9. 2. 1915.; 3. 10. 53.; 11; Antal Simon; Miholzi Ugarska; 24. 2. 1915.; 3. 10. 55.; 12; Jakob Rabatys; Haranysebes Ugarska; 24. 2. 1915.; 3. 9. 57.; 13; Peter Vitye; Nagyoza Bz. Nagyszentmiklos Ugarska; 19. 7. 1915.; 3. 12. 15.; 14; Lajoš Nagy; Nagybonhegyes Bz. Botonja Ugarska; 30. 7. 1915.; 3. 12. 14.; 15; Vitalis Grim; Vojkovec Bz. Versecz Ugarska; 3. 8. 1915.; 3. 12. 18.; 16; Imre Folnai; Krohmesvasarhely Ugarska; 5. 8. 1915.; 3. 12. 52.; 17; Jozef Szabo; Tiszaterjan Bz. Mesoczak Ugarska; 8. 8. 1915.; 3. 12. 53.; 18; Puto Korincz; Harcsag (?) Ugarska; 16. 8. 1915.; 3. 12. 5(?);[97] 19; Ferenz Nagy; Szeged Bz. (?) Ugarska; 23. 8. 1915.; 3. 9. 22.; 20; Johan Pap; Skuczak kom. Koboczvar Ugarska; 16. 9. 1915.; 3. 9. 59.; 21; Johan Szikczay; Salgotarijan Bz. Nagiad Ugarska; 16. 9. 1915.; 3. 9. 59.; 22; Gjula Kovacs; Herdivarashely Bz. Belta Ugarska; 25. 10. 1915.; 3. 10. 22.; 23; Andreas Zeher; Pustafaloa Bz. Juros Ugarska; 5. 11. 1915.; 3. 10. 59, ; 24; Josef Ran; Szeged Bz. (?)grad Ugarska; 7. 11. 1915.; 3. 10. 62.; 25; Dr. Ambrozio Danoczy; Nagy-Koves Bz. -//- Ugarska; 12. 11. 1915.; 3. 9. 51.; 26; Johan Balbierer; Szatat Bz. Sreme Torontal Ugarska; 13. 11. 1915.; 3. 11. 23.; 27; Rok Demetrie; Szakul Bz. -//- kom. Krasozsony Ugarska; 18. 11. 1915.; 3. 11. 24.; 28; Stefan Molnar; Szb. Kiraly Bz. Szombately Ugarska; 1. 1. 1916.; 3. 12. 23.; 29; Marko Bešlin; Ada Bz. Zenta Ugarska; 4. 1. 1916.; 3. 12. 22.; 30; Josef Koloczvar; Wieselburg (?) ; 13. 2. 1916.; 3. 12. 59.; 31; Stefan Andala; Kishelveny Ugarska; 24. 22. 1916.; 3. 13. 15.; 32; Mathias Urban; Palosmagyarme (?) Ugarska; 13. 4. 1916.; 3. 13. 14.; 33; Kes Szarka; Svas Potok (?) Nagy – Tuma Ugarska; 27. 8. 1916.; 3. 13. 50.; 34; Antal Boltizsar; Siktuoma Ugarska; 28. 8. 1916.; 3. 13. 52.; 35; Michael Palinkas; Kiskum Dorosuma; Kom. Szongrad Ugarska; 26. 9. 1916.; 3. 13. 53.; 36; Ludwig Bertalam; Nagy Kodmozsvarahe y Bz. Szomgrad Ugarska; 29. 9. 1916.; 3. 12. 56.;[98] 37; Marijan Gyorgy; Gataly Ugarska; 10. 10. 1916.; 3. 12. 57.; 38; Johan Smerda; Bu-

dofok Pestmegye Ugarska; 25. 5. 1917.; 3. 10. 47.; 39; Lajos Szontos; Neszvad Bz. (?) Kom. Komaron Ugarska; 15. 6. 1917.; 3. 11. 9.; 40; Josef Braun; Mohacs Bz. Mohacz Ugarska; 15. 6. 1917.; 3. 11. 8.; 41; Haszbo Vologyrgy; Alsoszinczvar Bz. Okermezo Ugarska; 17. 6. 1917.; 3. 12. 9.; 42; Johan Nedelka; Peostyen kom. Nytos Ugarska; 8. 7. 1917.; 3. 12. 49.; 43; Jozef Tomasiborny; Red Bz. Hatszey kom. Hunyad Ugarska; 11. 9. 1917.; 3. 13. 9.; 44; Johan Hochlonski; Rassa Ugarska; 19. 9. 1917.; 3. 14. 11.; 45; Johan Benko; Nagy – Kerekek Ugarska; 30. 9. 1917.; 3. 14. 7.; 46; Pal Krvinak; Totkemilos kom. Bekes Ugarska; 30. 9. 1917.; 3. 9. 4.; 47; Antal Hvresni; Bukkod Baranya megie Ugarska; 6. 10. 1917.; 3. 9. 1.; 48; Teodor Avram; Fehorvolgy Bz. Papafahra Ugarska; 7. 1. 1918.; 3. 10. 41.; 49; Ivan Marosa; Bratomyos Bz. Also - Kendra Ugarska; 7. 1. 1918.; 3. 11. 2.; 50; Michael Oyozsei; Gyoros Sopron Ugarska; 31. 1. 1918.; 3. 11. 2.; 51; Peter Hupu; Hugos Krasoszeren Ugarska; 27. 5. 1918.; 3. 14. 4.; 52; Karl Hepp; Kissabaden Ugarska; 28. 6. 1918.; 3. 8. 53.; 53; Ludvig Szarvas; Boczo – Szemere Bz. Mero Koczdy (?) Ugarska; 29. 6. 1918.; 3. 8. 56.;[99] 54; Johan Dablik; Harmatos Bz. Szolna Ugarska; 29. 6. 1918.; 3. 8. 13.; 55; Jozef Galko; Beresen Kom. Trenczen Ugarska; 2. 7. 1918.; 3. 8. 14.; 56; Josef Balek; Hrasna Tordarin (?)egye Ugarska; 7. 9. 1918.; 3. 7. 51.; ~~57; Dezso Eöri; ekshumiran i prevezen u Domovinu u god. 1918.; Brabacsany Gyor Komoron Ugarska; 11. 10. 1918.~~; 58; Anton Kelemen; Brakonupzag Kom. Papa Ugarska; 13. 10. 1918.; 3. 7. 58.; 59; Johan Hukacs; Vörös – Edo Galgota Nyt(?) m. Ugarska; 17. 10. 1918.; 3. 7. 21.; 60; Franz Vogel; Duma Bogdan Bz. Pomas Budapest megye Ugarska; 19. 10. 1918.; 3. 7. 54.; 61; Pal Kiss; Mohol Bz. Zentos B. B(?)ovrony Ugarska; 19. 10. 1918.; 3. 7. 16.; 62; Johan Szovorda - Misinger; Szuhaböra Trstenander Ugarska; 21. 10. 1918.; 3. 6. 51.; 63; Mathias Frita; Karany Bz. Kismarton Soprony Ugarska; 24. 10. 1918.; 3. 7. 57.; 64; Nikolaus Myrzcyczyn; Bilinko mala Bz. Sombor (?); 21. 10. 1918.; 3. 7. 53.; 65; Jozef Hacko; Vegszabes Frencin Ugarska; 8. 5. 1919.; 3. 8. 9.[100]

Istrijanci (: sada Italija:); 1; Anton Musković; Pisino Bz. Torre Istria; 5. 5. 1917.; 3. 10. 50.; 2; Josef Havale; Schwarzeneg Istria; 24. 3. 1918.; 3. 13. 4.; 3; Ivan Skrn; Urbance Bz. Pravics Istria; 1. 7. 1918.; 3. 8. 15.[101]

Nepoznate strane narodnosti; 1; Anton Opamböck; St. Veit a. d. Gelsn (?); 17. 10. 1916.; 3. 13. 59.; 2; Michael Olinek; Hrapses Byükovinus; 2. 11. 1916.; 3. 14. 15.; 3; Franz Huemer; Frankenburg (?); 5. 12. 1916.; 3. 14. 21.; 4; Dumitru Bogean; Neu Fratonk Bz. Rodank Bukovinus; 30. 1. 1917.; 3. 14. 22.; 5; Franz Vojnar; Nesarić Bz. Neustadt (?); 11. 5. 1918.; 3. 14. 3.; 6; Peter Oblar; Tereblecse Seveth Bukovin; 29. 8. 1918.; 3. 8. 24.; 7; Johan Fischer; (?); 17. 10. 1918.; 3. 7. 23.[102]

Iskaz ranjenih i bolesnih Ces. i kr. posadne bolnice i improvizirane bolnice u topničkoj vojarni u Varaždinu.[103]

1.	Ambruš Andrija topnik Top, R. 12 K. 12. B.	122.	Marušić Gjuro pješak D. P. P. 4/25.
2.	Arnovski Miško pješak D. P. P. 3/28	123.	Mašnek Josip pješak D. P. P. 9/53.
3.	Baerufeind Dragutin pješak D. P. P. 5/6.	124.	Matan Janko des. P. P. 8/78.
4.	Bahajić Dragoljub domobran D. P. P. 9/28.	125.	Matić Petar des. D. P. P. 11/27.
5.	Balić Štetan jednog, dobrovoljac P. P. 5/78.	126.	Matoš Rok des. D. P. P. 6/25.
6.	Banjeglav Nikola prič. pješak, p. b. P. P. 12/26.	127.	Matošević Dikola dok. prič. P. P. 8/78.
7.	Baštar Antun pješak P. P. 12/37.	128.	Matošević Gera prič. sappeur. S. B. 13.
8.	Batunek Stjepan pričuv. p. b. P. P. 12/26.	129.	Mayer Rudolf des. P. P. 1/73.
9.	Bektenvald Nikola pješ. kapral P. P. 37.	130.	Medjimorec Vidoslav prič. razv. B. T. 5/13.
10.	Belošević Eduard pješak D. P. P. 9/25.	131.	Meinl Josip pješak D. P. P. 7/6.
11.	Bendorflor Aloiz pješak P. P. 9/91.	132.	Mencoch Josip pješak P. P. 14/78.
12.	Bertović Mijo pr. kapral D. P. P. 11/25.	133.	Merak Stjepan domobran D. P. P. 4/25.
13.	Berunović Stjepan prič. nar. D. P. P. 12/28.	134.	Merhof Franjo pješak P. P. 7/73.
14.	Biro Petar pješ. kapral P. P. 3/37.	135.	Miklić Gjuro dok. prič. D. P. P. 2/27.
15.	Blanuša Stevo pješ. vodnik D. P, P. 9/26.	136.	Mikloš Stanko topnik E. P. 1/12.
16.	Blažek Josip pješak P. P. 4/11.	137.	Miličević Redivoj pješak D. P. P. 12/28.
17.	Blechschmidt Ivan pr. pj., p. b. D. P. P. 11/16.	138.	Miljuš Kuburić Steva dom. D. P. P. 10/26.
18.	Bohner Franjo pješ. vodnik P, P. 14/52.	139.	Mirković Živojin prič. des. D. P. P. 10/28.
19.	Boresok Mihael prič. pješak P. P. 4/46.	140.	Miško Krbata pješak P. P. 2/53.
20.	Boršćak Stjepan domobran D. P. P. 8/25.	141.	Mohenstri Blaž pješak P. P. 4/16.
21.	Božić Mladen pješak P. P, 4/79	142.	Mora Gabrijel pješak P. P. 10/37.
22.	Bradić Josip pješak D. P. P. 1/26.	143.	Mornes Demetar pješak P. P. 2/37.
23.	Briški Marko pješak P. P. 16/16.	144.	Morucz Grga pješak P. P. 10/37.
24.	Brunner Dragutin pješak D. P. P. 11/6.	145.	Mraković Ignac pješak P. P. 16/78.
25.	Bruvik Ivan vorm. P. O. P. 4/23.	146.	Mustač Petar pješak D. P. P. 12/25.
26.	Bugarski Georgije pješak D. P. P. 1/28.	147.	Mužić Mato pješak D. P. P. 2/27.
27.	Bulk Nikola pješak P. P. 12/37.	148.	Nadj Dimitrije nar. D. P. P. 10/25.
28.	Buntak Stjepan pješak P. P. 8/53.	149.	Nai Solak Ferenz des. P. P. 9/37.
29.	Burianek Ivan pješ. kapral P. P. 12/37.	150.	Nasakandu Stjepan razv. P. P. 5/16.
30.	Csora Jovo pr. pješak P. P.-13/37.	151.	Nedić Milivoj pješak P. P. 16/72.
31.	Cviker Stjepan pr. pješak D. P. P. 6/28.	152.	Nemesz Laszlo prič. pješ. P. P. 10/37.
32.	Cvitaš Tomo pr. domobranac D. P. P. 3/27.	153.	Nemešić Matija prič. pješ. P. P. 8/16.
33.	Čaldarević Ivan pr. pješak P. P. 6/78.	154.	Novak Venzel nar. D. P. P. 8/8.
34.	Čapek Franjo pješak P. P. 3/21.	155.	Novotni Antnn prič. top. F. P. 23.
35.	Čedavec Franjo pr. domobr. 8/23.	156.	Njegovan Ilija dom. D. P. P. 11/26.
36.	Černy Franjo pr. topnik Poljsko top. P. 3/8.	157.	Njegovan Petar des. P. P. 10/79.
37.	Čihelka Josip dom. nar. D. P. P. 11/18.	158.	Obranski Karlo oružar D. P. P. 12/28.
38.	Čusan Josip dom. nar. P. P. 2/52.	159.	Ores Josip sanitet S. O. 23.
39.	Daničić Josip pješak P. P. 12/16.	160.	Oroš Andro pješak P. P. 6/16.

40.	Daubar Franjo pješak P. P. 2/11.	161.	Palović Ignac dok. domobr. D. P. P. 2/27.
41.	Davidović Ernst jednog, dobr. kpl. P. P. 4/37	162.	Pap Šandor deset. p. b. P. P. 2/37.
42.	Deisinger Josef pješak P. P. 14/73.	163.	Paripović Petar razv. P. P. 5/79.
43.	Dejanović Simon kapral P. P, 15/96.	164.	Paunović Martin domobran D. P. P. 2/27.
44.	Dolansky Josip pješak p. b. P. P. 11/12.	165.	Pauszak Tymatius pješak P. P. 13/77..
45.	Dragoljević Mladen poručnik pr. D. P. P. 9/28.	166.	Pavišić Mile prič. pješak P. P. 13/79.
46.	Drvarić Mirko pješak P. P. 14/16.	167.	Peluh Ivan prič. pješak P. P. 16/77.
47.	Dubacz Inkas lovac 3 vod.	168.	Periček Josip prič. nar. p. b. P. P. 3/79.
48.	Dubsky František pješak P. P. 6/11.	169.	Perši Baltazar razv. P. P. 4/16.
49.	Dulić Teodor pr. pješak P. P. 16/52.	170.	Petroyić Blagoje prič. pješ. P. P. 4/78.
50.	Dusbiva Josip pješak P. P. 1/11.	171.	Pfalz Anton dok. prič. D. P. P. 10/8.
51.	Dvorak Beloslav vodnik D. P. P. 9/8.	172.	Pfeiffer Englbert prič. pješak P. P. 13/52.
52.	Dvorak Josip vorm. P. T. P. 2/23.	173.	Pilaner Stjepan domobran D. P. P. 3/28.
53.	Ilijević Josip prič. pješ. P. P. 10/16.	174.	Podhornig Paul deset. P. P. 11/52.
54.	Iljerec Mihalj pješ. P. P. 4/16.	175.	Pohunek Venzl prič. pješ. P. P. 14/102.
55.	Ištvanović Milan P. P. 10/16.	176.	Polan Emanuel pješak P. P. 6/11.
56.	Ivanović Ivan pr. nar. P. P. 13/16.	177.	Popa Johan prič. pješ. P. P. 3/37.
57.	Jakša Stanko prič. pješak P. P. 5/78.	178.	Poperl Anton pješak D. P. P. 11/6.
58.	Jambrač Luka des. P. P. 5/16.	179.	Popović Milutin dok. domobr. D. P. P. 8/25.
59.	Jambrek Dragutin P. P. 6/53.	180.	Posavec Maljek Andro prič. pješ. P. P. 2/16.
60.	Jandrešić Eranjo pješ. D. P. P. 2/27.	181.	Posavec Štefan prič. domobr. D. P. P. 8/25.
61.	Janega Stjepan čas. sluga P. D. 6/13.	182.	Praull Tomaš pješak P. P. 16/11.
62.	Juras Ignac pješ. P. P. 8/16.	183.	Prelec Jakob pješak P. P. 7/16.
63.	Kaldoš Ignac des. P. P. 6/16.	184.	Premužić Izidor prič. pješ. D. P. P. 8/25.
64.	Kalons Josip pješak D. P. P. 11/8.	185.	Prohaska Venzel prič. pješak D. P. P. 10/8.
65.	Karalić Lazar pr. pješak D. P. P. 10/28.	186.	Prokop Falj prič. opskrb. Opskrb. Div. 21.
66.	Kasanović Tadija pješ. P. P. 1/16.	187.	Prokopec Franjo prič. dom. P. P. 20/7.
67.	Kebrdle Dragutin dragun D. P. 1/14.	188.	Pruša Franjo narednik D. P. P. 9/8.
68.	Kesegić Adam dom. pješak D. P. P. 1/28.	189.	Rajković Stevo pješak D. P. P. 4/27.
69.	Kincl Ivan razvodnik P. P. 14/102.	190.	Rak Josip pješak P. P. l/z.8.
70.	Kleset Dikola nar. D. P. P. 12/26.	191.	Ralek Johan nar. P. P. 6/102.
71.	Kobroch Antun pr. pješ. P. P. 11.	192.	Rališ Miloš prič. pješ. D. P. P. 12/26.
72.	Kokat Josip prič. pješak D. P. P. 1/25.	193.	Randašek Johan prič. pješ. P. P. 12/102.
73.	Kolar Vinko P. P. 15/52.	194.	Rezniczek Karl jed. dobr. P. P. 9/16.
74.	Koller Mihael prič. nar. P. P. 15/52	195.	Ristić Dorž prič. dom. D. P. P. 4/23.
75.	Koner Stjepan pješak P. P. 8/38.	196.	Rodić Lazo nar. D. P. P. 11/27.
76.	Konyi Josip prič. pješ. p. b. P. P. 15/52.	197.	Rodig Rikard pješak P. P. 2/102.
77.	Kopecky Dragutin puč. ust. razv. T. P. 3/12.	198.	Ronald Freitag prič. pješ. P. P. 2/52.
78.	Korenika Ivo prič. des. P. P. 15/16.	199.	Rosavić Josip pješak P. P. 16/79.
79.	Kos. Franjo pješak P. P. 14/16.	200.	Ruppert Gjula prič. razv. P. P. 4/52.
80.	Kosrela Milhalj prič. nar. P. P. 2/10.	201.	Ruppert Hugo prič. pješ. P. P. 15/73.

81.	Kotlin Anton pješak P. P. 1/88.	202.	Stadnik Anton prič. des. p. b. P. P. 5/28.
82.	Kotona Janoš prič. pješak P. P. 13/52.	203.	Stankić Andro top. pred. P. P. 3/16.
83.	Kotva Ivan domobran D. P. P. 7/7.	204.	Stefanie Stjedan prič. des. D. P. P. 6/25.
84.	Kovačević Antun pješak D. P. P. 6/28.	205.	Stepanić Nikola vod. P. P. 8/53.
85.	Kralj Martin pješak D. P. P. 1/25.	206.	Storkan Josip pješak D. P. P. 1/8.
86.	Kramarić Josip pješak P. P. 14/16.	207.	Štefanović Pavao jed. dobr. deset. D. P. P. 5/28.
87.	Krantzer Adam pješak p. b. P. P. 13/52.	208.	Štorhan Antun prič. pješak P. P. 13/88.
88.	Kranjčec Franjo nar. P. P. 3/16.	209.	Šuler Franjo pješak P. P. 2/52.
89.	Krehsl Franjo pješak P. P. 14/73.	210.	Taček Josip pješ. P. P. 3/11.
90.	Kretohvil Oldrih prič. pješ. D. P. P. 8/8.	211.	Tepšić Stanko pješak P. P. 6/78.
91.	Križbanec Ivan pješak P. P. 13/11.	212.	Toma Emil prič. pješak p. b. D. P. P. 1/6.
92.	Krznarić Kato dom. pješak D. P. P. 2/28.	213.	Topalović Imbro top. prič. B. T. 1/10.
93.	Kufner Fabian Sebastian prič. pj. P. P. 3/78.	214.	Triphat Josip dom. pješak D. P. P. 5/25.
94.	Kulyk Demeter prič, pješak P. P 11/77.	215.	TurkuS Petar dok. prič. P. P. 12/37.
95.	Kupčić Antun razv. P. P. 11/16.	216.	Udić Juraj domobran D. P. P. 8/27.
96.	Kurtović Stjepan vješak P. P. 9/53.	217.	Ureš Antun vodnik D. P. P. 4/8.
97.	Kust Andrija pješak P. P. 3/78.	218.	Valinčak Marko dok. prič. D. P. P. 1/25.
98.	Kuštrić Nikola dom. pješak D. P. P. 4/27.	219.	Vanek Josip dragun D. P. 2/14.
99.	Kutnik Josip domobran D, P. P. 11/25	220.	Venzl Kratochvvil pješak D. P. P. 1/8.
100.	Kutschera Adalbert prič. pj. D. P. P. 8/8.	221.	Venzl Vlahovec pješak P. P. 11/11.
101.	Lander Adam P. P. 13/77.	222.	Venzl Vojik pješak P. P. 2/11.
102.	Laza Konstantin P. P. 10/37.	223.	Vinarski Štanislav nar. p. b. P. P. 4/10.
103.	Lazar Mile D. P. P. 6/25.	224.	Vintnić Rado pješak P. P. 2/27.
104.	Leskovar Dragutin prič. pješ. P. P. 10/16.	225.	Vitaček Karl prič. pješak D. P. P. 1/8.
105.	Levak Petar domobran D. P. P. 7/27.	226.	Vlas Janoš pješak P. P. 2/37.
106.	Lily Kisfo topnik G. F. P. 2/12.	227.	Vlaškalić Savo dom. pješ. D. P. P. 4/28.
107.	Linzmayer Hinko domobran D. P. P. 7/7.	228.	Vojvodić Nikola des. P. P. 12/79.
108.	Lovrečić Petar pješak P. P. 53.	229.	Vukas Ljudevit prič. pješak D. P. P. 2/27.
109.	Lovrić Adam, pješak D. P. P. 5/27.	230.	Vukelić Marko nar. P. P. 16/96.
110.	Lrinetz Reimond dok. prič. p. b. P. P. 2/52.	231.	Werner Ivan prič. des. D. P. P. 21.
111.	Luchomer Ignac razv. D. P. P. 7/25.	232.	Woldrich Franjo nar. P. P. 11/11.
112.	Lw Michl pješak P. P. 15/73.	233.	Zacher Antun prič. pješ. P. P. 15/91.
113.	Macha Weme nar. D. P. P. 3/28.	234.	Zagorac Stjepan prič. dom. D. P. P. 8/25.
114.	Macsi Sigmund pješak P. P. 11/37.	235.	Zahradil Dragutin pješak P. P. 9/91.
115.	Maček Josip pješak D. P. P. 4/8.	236.	Zajac Dragutin pješak P. P. 15/77.
116.	Majer Maksimilijan pješak D. P. P. 3/7.	237.	Zaklan Dimitar pješak P. P. 5/73.
117.	Maly Veezel razv. D. P. P. 3/8.	238.	Zavora Josip dragun D. P. 5/14.
118.	Mandelićek Antun dom. pješ. P. P. 8/91.	239.	Zdwihal Vencel pješak D. P. P. 8/28.
119.	Margarić Dragutin narednik P. P. 1/16.	240.	Zeljević Alois pješak P. P. 12/53.
120.	Marinčić Mato dok. prič. P. P. 10/16.	241.	Zorac Milan vodnik P. P. 13/16.
121.	Marjanović Petar des. P. P. 5/79.		

Popis novo nadošlih ranjenika od 18. rujna 1914. koji se nalaze u rezervnoj bolnici (topnička vojarna)[104]

1	Asanović Osman, desetnik.	79	Maras Antun, pješak 15/22.
2	Atyim Gabro, P. P. prič. pješak P. P. 3/51.	80	Maričić Josip, prič. desetnik T. P. 1/25.
3	Bach Andrija, pješak.	81	Marinić Roko, D. P. P. /37.
4	Bachafner Leopold, pješak.	82	Marunica Mato, pješak 6/22.
5	Bacher Ivan prič. desetnik 10/49.	83	Marunica Mijo, domobran 5/37.
6	Bailius Lazar, prič. pješ. P. P. P. 1/63.	84	Matutinović Vinko, domobran D. P. P. 9/37.
7	Bajić Kuzman, pješak.	85	Mehić Andrija, pješak bos.-herceg. 9/3.
8	Bajurin Mato, pričuvni doknadnik.	86	Meštrović Gjuro, pješak 12/22.
9	Baničević Marijan, pričuvni domobran.	87	Mijić Mijo, pješak bos.-herceg. 12/3.
10	Baran Josip, pješak.	88	Mikić Mato, pješak bos.-herceg. 10/3.
11	Benković Vinko prič. pješak 12/22.	89	Miljević Mita, pješak 2/22.
12	Bertl Josip, Deutschmeister pješak,	90	Miljković Marko, pješak 4/22.
13	Bizjak Karlo, pješak.	91	Močić Ivan, prič. pješak 2/22.
14	Bradarić Georg, doknadni pričuvnik.	92	Morić Josip, pješak 1/22.
15	Brašković Antun prič. P. P. 4/222.	93	Neković Dane, prič. domobran 8/23.
16	Cazan Lazar, pječak P. P, 1/31.	94	Nenadić Gjuro, domobran 8/23.
17	Cieverić Juraj, domobr. pješak.	95	Novaček Ivan, pješak 12/8.
18	Crnogorac Gjuro, pješak.	96	Osmanović Mijo, pješak bos.-herceg. 10/3.
19	Cvitković Antun, Deutschmeister pješak.	97	Padurean Konstantin, prič pješak P. P. 9/31.
20	Cvitković Mijo, domobran.	98	Paić Mile, pješak 5/23.
21	Čabanović Petar, domobr. pješak.	99	Pavelka Rudolf, pješak 12/8.
22	Čelović Mile, domobr. pješak.	100	Pende Petar, pješak P. P. 3/25.
23	Četnik Marko, tvrdjavni topnik Baterija I.	101	Petrović Stevan, dokn. prič. pješak 2/22.
24	Četnik Petar, pričuvni desetnik.	102	Pologubić Mijo, pješak 1/22.
25	Čičak Ivan, pješak.	103	Posnik Pavao, pješak P. P. 10/69.
26	Čuri Andrija, domobran 6/87.	104	Pruša Franjo, prič. pješak P. P. 9/8.
27	Deur Luka domobr. pješak.	105	Radečić Antun, prič. 4/22.
28	Dević Petar, domobr. pješak.	106	Rako Marijan, domobran 4/37.
29	Dragišić Nikola, domobr. pješak.	107	Rath Franjo, prič. pješak P. P. 10/49.
30	Dvorak Franjo, pješak P. P. 1/102.	108	Rebić Mate, domobran 4/37.
31	Elek Spasoje, Bos. herceg, pješak.	109	Regić Šimun, prič. pješak P. P. 1/22.
32	Elsesen Dragutin pješak 14/4.	110	Remić Lazo, domobran 6/23.
33	Engelhart Franz narednik 11/59.	111	Ridl Ferdinand, prič. desetnik P. P. 2/1.
34	Fentonet Kari, pješak.	112	Risko Mihalj, desetnik P. P. 10/85.
35	Filip Janos, pješ. P. P. 11/85.	113	Sallai Mihalj, pješak P. P. 3/63.
36	Gischek Vjekoslav pješak 24/4.	114	Sandrigo Oiusepo, pješak 16/87.
37	Gjeka Petar prič. pješak P. P. 2/22.	115	Schnabl Franjo, pješak P. P. 81/Mg, 3.
38	Glck Josip prič. desetnik 2/63.	116	Schultz Dragutin, domobran D. P. P. 10/37.
39	Glos Vid, pješak P. P. 9/74.	117	Schwab Rudolf, pješak batalj. 4/4.

40	Grašić Marijan, Bos. herceg, domobran	118	Sedlak Josip, prič. desetnik P. P. 4/1.
41	Grbeša Valentin, Diviš, pješak baterie 1.	119	Skokić Niko, desetnik bos.-herceg 9/3, 74.
42	Grgić Božo, prič. pješak P. P. P. 3/22.	120	Stako Ivan, odjela stroj, pušaka br. 4.
43	Hansel Štefan prič. desetnik 9/52.	121	Szanto Štefan prič. pješak 3/48.
44	Hašek Johan, domobran.	122	Šemrina Dujo, domobran 3/23.
45	Hepp Ignjat prič. vodnik 16/4.	123	Šestanović Antun, prič. domobranj.7/37.
46	Hitinger Matija, prič. desetnik P. P. 13/76.	124	Šestanović Franjo, prič. domob. D. P. P. 12/37.
47	Hosl Lavoslav, pješak P. P. 12/49.	125	Šimac Mato, pješak 4/22.
48	Ilić Vladimir, pješak 1/22.	126	Šivoljski Živan, pješ. P. P. 7/70.
49	Ivo Artur, pješak.	127	Šupeliak Todor, prič. domobran 8/23.
50	Jelinić Ivan, pješak.	128	Taschner Josip, prič. desetnik P. P. 12/76.
51	Jisić Atif, pješak (Telefonski odio.)	129	Tinauer Robert Dragutin pješak, 9/8.
52	Kamber Nikola, pješak 3/22.	130	Tinter Atanasije, razvodnik 1/22.
53	Kandrić Imbre, pješak P. P. 9/4.	131	Tinter Dmitar, prič. domobran 12/37.
54	Kanežin Vjekoslav, pješak 15/87.	132	Tončić Rudolf prič. zastavnik P. P. ¾
55	Kanežir Obrad, pješak 2/22.	133	Trcsik Gjuro, prič. pješ. P. P. P. 2/101.
56	Katić Sava prič. pješak 3/22.	134	Tresche Niko, prič. desetnik 2/23.
57	Kere Ivan, pričuvni pješak 2/22.	135	Trivan Stevan, pješak 3/22.
58	Keretaj jure pješak 10/22.	136	Uzelac Trifun, pješak 4/22.
59	Kević Ivan, pješak 4/22.	137	Veselić Antun, domobran 5/23.
60	Kiedje Filip, prič. pješak 4/22.	138	Vicić Attilis, pješak 4/22.
61	Klaixner Mi'nalj, pješak 5/22.	139	Vidak Vite prič. domobran 5/37.
62	Klenics Ivan, pješak P. P. 8/72.	140	Vidak-Trusku Anton, D. P. P. 12/37.
63	Knege Antun, prič. domobran 7/37.	141	Vidić Jakob, doknadni prič. 11/37.
64	Knežević Kuzman, pješak P. P. 7/22.	142	Vidović David, prič. domobran 6/23.
65	Knigsberg Ivan, prič. topnik T. R. 9. bat. 11.	143	Vidović Stjepan, prič. domobran 5/37.
66	Kobudžija Josip, prič. domobran 5/23.	144	Vinszan Štefan, pješak P. P. 6/37.
67	Koller Ivan, prič. desetnik P. P. 9/85.	145	Visković Bartol, domobran 6/37.
68	Koljunčić Luka, domobran 8/37.	146	Vojvodić Mile, pješak 10/22.
69	Kretschmar Otto, domobran 4/37.	147	Vučenela Mato, prič. domobran 7/23.
70	Krner Josip domobran 8/37.	148	Vujatovič David, prič. desetnik P. P. 4/22.
71	Krneta Nikola, pješak 4/22.	149	Vujić Franjo, domobran 7/23.
72	Kunarac Vidak, pješak 5/22.	150	Zaradić Josip, vodnik D. P. P. 10/37.
73	Kurtić Bečir, pješak bos.-herceg. 9/3.	151	Zec Antun, domobran 9/37.
74	Lang Malija, prič. razvodnik 16/75.	152	Zlošilo Niko, prič. domobran D. P. P. 10/37.
75	Lasku Nikola, prič. pješak 10/31.	153	Žebić Mato, pješak 4/22.
76	Lukić Mitar, pješak P. P. 4/10.	154	Žiga Jure, prič. domobran 2/23.
77	Malešević Dušan, pješak 1/22.	155	Žigić Ilija, pješ. P. P. 6/70.
78	Manić Sine, domobran 7/37.	156	Živković Petar, prič. pješak 4/22.

Bilješke:

[1] O zbivanjima u Hrvatskoj tijekom I. svjetskog rata vidi više u: Josip HORVAT, Prvi svjetski rat: panorama zbivanja 1914. – 1918., Stvarnost, Zagreb, 1967; Bogdan KRIZMAN, Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko – srpski politički odnosi, Globus, Zagreb, 1989.; Mira KOLAR - DIMITRIJEVIĆ, „Utjecaj prvoga svjetskog rata na kretanje stanovništva i stočarstva na području Hrvatske i Slavonije'', Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, br. 24, Zagreb, 1991., str. 41. – 56; Mira KOLAR, Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2008.; Slavko PAVIČIĆ, Hrvatska vojna i ratna povijest i Prvi svjetski rat, Knjigotisak, Split, 2009.; Filip NOVOSEL, „Hrvatsko - slavonske postrojbe u sastavu austrougarske vojske za vrijeme Prvog svjetskog rata'', Scrinia Slavonica, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, br. 10, 2010., str. 267. - 289.; Dadoh zlato za željezo: Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 2011.; 1918. u Hrvatskoj povijesti, gl. ur. Romana HORVAT, Matica hrvatska, Zagreb, 2012. i dr.

[2] Vladimir ČAVEC, Stoljeće humanosti, Varaždin, 1981.; Siniša HORVAT, „Povijest grada Varaždina u razdoblju od 1880. do 1918.'', Gimnazija – SC – Gabriel Santo 1636. – 1986., gl. ur. Josip RUNJAK, Varaždin, 1986., str. 30. – 49; Rudolf HORVAT, Povijest grada Varaždina, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Grad Varaždin, Varaždin, 1993.; Politički i stranački život Varaždina 1861. – 1941., Katalog izložbe s kronološkim pregledom važnijih političkih zbivanja, autor teksta kataloga i izložbe Magdalena LONČARIĆ, Gradski muzej Varaždin, Varaždin, 1994.; Mira ILIJANIĆ, Urbanizam, graditeljstvo, kultura, zbornik radova, gl. ur. Andre MOHOROVIČIĆ, Grad Varaždin, Gradski muzej Varaždin, Varaždin, 1999.; Vladimir NÖTHIG, Austro-Ugarska vojska u Varaždinu (1868.–1918.). Kolekcionarski pristup, Vladimir Nöthig, Varaždin, 2012.

[3] Odabir radova o ratnim invalidima i ranjenicima žrtvama I. svjetskog rata: Deborah COHEN, The war come home. Disabled veterans in Britain and Germany, 1914. – 1939., University of California Press, 2001; Vijoleta HERMAN, „O osoblju kraljevske bolnice Pakrac u razdoblju 1898. – 1918. god.'', Scrinia Slavonica, 1 (2001), Slavonski Brod, 2001., str. 357. - 368.; Zdenka BAŽDAR, „Pošastna bolnica, u Bršadinu – 'drvenom Beču' 1915.–1918. godine'', Scrinia Slavonica, 1 (2001), Slavonski Brod, 2001., str. 369. - 376.; Stjepan NAJMAN, „Bolnica Crvenog križa u Vlapovu'', Hrvatska revija, IV (2004), br. 3, Zagreb, 2004., str. 70.-73; Božidar ŠPIŠIĆ, „O naknadnom liječenju naših invalida,'' Liječnički vjesnik, god. 39, br. 12, Zagreb, 1917., str. 403 – 417; Božidar ŠPIŠIĆ, Kako pomažemo našim invalidima. Slike iz naše ortopedske bolnice i invalidskih škola, Zagreb, 1917., ur. pretiska: Stella FATOVIĆ-FERENČIĆ, Goran IVANIŠEVIĆ, KBC Zagreb – Klinika za ortopediju, Zagreb, 2005; Beth LINKER, War›s waste. Rehabilitation in World War I America, University of Chicago Press, 2011.

[4] Zahvaljujem na pomoći pri istraživanju djelatnicima Državnog arhiva u Varaždinu i muzejskoj savjetnici Spomenki Težak.

[5] Sugradjani! Pošto je Njegovo cesarsko i kraljevsko Apoštolsko Veličanstvo naš premilostivi kralj i gospodar blagoizvolio svojim previšnjim rješenjem odrediti mobilizaciju dijela naše junačke vojske, to se odbor podružnice društva crvenoga križa u Varaždinu obraća na poznato rodoljublje našeg vazda lojalnog i domoljubnog gradjanstva, a ne manje na tradicionalno patriotično obćinstvo i velevlasteline županije varaždinske s usrdnom molbom, da ga izvoli u vršenju njegove teške nu plemenite zadaće po mogućnosti poduprieti bud darovima, bud redovitim novčanim prinosima. P. n. gospodje i gospodjice grada Varaždina i okolice umoljavaju se, da izvole pristupiti ovoj podružnici u svrhu njege ranjenih vojnika, budu li dopremljeni u naš grad, da se istima pruži što izdašnija pomoć, a njihove patnje ublaže te tužan položaj olahkoti. Zadaća je naše podružnice, da prema razpoloživim sredstvima podupire i siromašne udove te sirotčad onih vojnika, koji su pred neprijateljem pali ili usljed ozleda za privredu nesposobni postali. Pošto je brza pomoć od prieke nužde, to ovaj odbor smjerno moli požrtvovno gradjanstvo, obćinstvo i vlasteline županije varaždinske za što bržu i izdašniju potporu. Prijave za njegu ranjenih vojnika za grad Varaždin kao i darove te novčane prinose prima društveni blagajnik g. Josip Vanjek ljekarnik. U Varaždinu 30. srpnja 1914. Za odbor podružnice crvenoga križa: Predsjednica Melanija pl. Belošević. Podpredsjed. Drag. pl. Kiss Šaulovečki. „Sugradjani!'', Hrvatsko pravo, 1. kolovoza 1914., str. 6.

[6] Državni arhiv u Varaždinu, Redovni spisi Gradskog poglavarstva Varaždin (dalje DAVŽ, RS GPV), 1914., br. 8990.

[7] „Prvi ranjenik u Varaždinu'', Hrvatsko pravo, 29. kolovoza 1914., str. 4.

[8] „Ranjenici u Varaždinu'', Hrvatsko pravo, 29. kolovoza 1914., str. 4.

[9] Isto, str. 4.

[10] O tome je pisao i R. Horvat: „Velike su zgrade u Varaždinu pretvorene u vojne bolnice. Tako je u gimnazijskoj zgradi uređena bolnica za 400 ranjenika, a u domobranskoj vojarni za 600 ranjenika. (…) Varaždinci su s velikom sućuti dočekivali ranjenike, a Varaždinke su ih kao dobrovoljne bolničarke njegovale u improviziranim bolnicama.'' R. HORVAT, nav. dj., str. 512.
[11] „Jutrašnji dovoz ranjenika'', Hrvatsko pravo, 24. rujna 1914., str. 2.
[12] Isto, str. 2.
[13] „Novi ranjenici'', Hrvatsko pravo, 14. listopada 1914., str. 2.
[14] „Dalnji transport srpskih veleizdajnika'', Hrvatsko pravo, 14. listopada 1914., str. 2.
[15] „Zamolba podružnice Crvenog križa'', Hrvatsko pravo, 14. listopada 1914., str. 2.
[16] Isto, str. 2. Treba napomenuti kako među arhivskim gradivom nema podataka o medicinskom osoblju, načinu liječenja poput vrsta operacija, njege, korištenih lijekova i sl. (op. a.).
[17] „Sitne domaće vijesti'', Hrvatsko pravo, 12. rujna 1914., str. 4.
[18] Popis ranjenika pristiglih u Varaždin tijekom 1914. godine vidi u poglavlju Prilozi.
[19] DAVŽ, RS GPV, 1914., br. 13801.
[20] Isto, br. 13801.
[21] DAVŽ, RS GPV, 1915., br. 796.
[22] Isto, br. 267.
[23] Isto, br. 796.
[24] „U rezervnoj bolnici broj 1. /: artiljerijska vojarna :/ se dnevno nakupi 40 hl. nečisti. Sa velikim latrinskim kolima može se kraj slabih konja, a teških kola samo 3 put dnevno mašina napuniti. Ova izvuče dnevno 45 hl. nečisti. Prema tomu bi ova latrinska kola morala svaki dan samo artiljerijskoj vojarni na dispoziciju biti, a druge bolnice kao i preko 2.000 kuća bi moralo ostati bez čišćenja. Imadu još 2 lagva za punjenje ljudskim blatom, nu taj se posao može samo noćju obavljati uz velike poteškoće, a njima se može iz zahodne jame izvaditi do 30 hl. izmetina. Nu i to je teško, jerbo ljudi ne mogu neprestance dan i noć raditi, već se moraju kadkada i odmoriti i izpavati.'' Isto, br. 796.
[25] Isto, br. 572.
[26] „Mnogi hrabri sinovi ove županije (…) boreći se za kralja i domovinu izgubili su svoje zdravlje i privrednu sposobnost. Imade medju njima mnogo njih, koji bi bili unatoč državne pomoći radi svojih obiteljskih i drugih prilika prepušteni najvećoj bijedi. Naša je sveta dužnost, da mi takovim našim sinovima pomognemo i da im ublažimo njihovu sudbinu i osiguramo budućnost. Predlaže stoga županijskoj skupštini, da se ovu županiju i slob. kr. grad Varaždin osnuje: Zaklada za nemoćne vojnike iz svjetskog rata od godine 1914. – 1915. županije varaždinske i kr. i slob. grada Varaždina.'' Isto, br. 1936.
[27] Isto, br. 135.
[28] Grad Varaždin je npr. 20. veljače 1915. odredio uplatu u iznosu od 10.000 kruna Zakladi. Isto, br. 2663.
[29] DAVŽ, RS GPV, 1916., br. 3221.
[30] DAVŽ, RS GPV, 1918., br. 12139.
[31] DAVŽ, RS GPV, 1915., br. 12779.
[32] „Jučerašnje prije podne posvetio je ban posjetu ovdješnjih bolnica i to navlastito onoj Crvenog križa i pričuvnoj bolnici u topničkoj vojarni. Na posjetu pratili su bana vel. župan, gradonačelnik i gradski kapetan. Ponajprije je posjetio bolnicu Crvenog križa, gdje ga na ulazu dočekaše dame i gg. liječnici, dok ga je zapovjednik bolnice, major u m. pl. Balogh pozdravio oduševljenim govorom. Po tom je ban razgledao bolnicu, te gotovo sa svakim ranjenikom prozborio po koju rieč. „Ban u bolnici'', Hrvatsko pravo, 27. svibnja 1916., str. 3.
[33] U ranije spomenutoj monografiji Božidara Špišića, autor je opisao kako postupati s invalidnim vojnicima s glavnom mišlju da ih se učini vrijednim članovima zajednice. Autor je opisao kako izgleda uređena bolnica – stacionarni i operativni dio s posebnim osvrtom na odio za tzv. amputirce te radionicu gdje se izrađuju proteze i druga ortopedska pomagala i njihovo namještanje.
[34] DAVŽ, RS GPV, 1917., br. 10320.
[35] Isto, br. 10320.
[36] Isto. Na spisu Kr. hrv. slav. dalm. zemaljske vlade, odjel za unutarnje poslove je broj 66330 ex 1917.
[37] DAVŽ, RS GPV, 1919., br. 9556.
[38] Isto, br. 7246.
[39] DAVŽ, RS GPV, 1920, br. 12786.
[40] Isto, br. 10598.
[41] Tijekom istraživanja u Državnom arhivu u Varaždinu oko 2/3 traženih spisa vezanih uz zarobljenike, ranjenike, umrle vojnike ili invalide nije na označenom mjestu u kutijama od 1914. do 1919. godine. Kako su se pojedinačne revizije radile i u 30-im godinama 20. stoljeća vrlo je vjerojatno da su navedeni spisi premješteni u kutije kasnijih godina.

[42] Analizu podataka iz ove knjige vidi u članku: Vladimir HUZJAN, Jasmin MEDVED: „O korisnicima osobnih invalidnina sudionika Prvog svjetskog rata – popis Narodnog odbora kotara Varaždin'' objavljen u ovom zborniku. Iz navedene Matične knjige analizirani su sljedeći podaci: „Redni broj''; „Prezime, očevo ime i ime''; „Godina i mjesto rođenja'', „Čin i dužnost'', „Datum i godina stupanja u vojsku i koju''; „Narodnost i porodično stanje, oženjen, neoženjen i broj djece''; „Zanimanje prije rata, sadanje zanimanje i gdje radi''; „Ušto je ranjen i kada i koji mu dio tijela fali, broj rješenja i % nesposobnosti''; „Ako nije zaposlen gdje želi da se zaposli i kakav posao''; „Da li mu je potrebno da se uslijed ranjavanja osposobi za drugi posao i koji''; „Kakovu nepokretnu imovinu ima i od čega živi''; „Da li želi da se smjesti u invalidski dom i zašto, radi obrazovanja ili trajnog smještaja''; „Koje je škole i kurseve svršio gdje i kada''; „Sadašnja tačna adresa istoga''; „Primjedba''. DAVŽ, 35. Narodni odbor Kotara Varaždin, Matična knjiga korisnika ličnih invalidnina sudionika Prvog svjetskog rata, br. 168.

[43] DAVŽ, RS GPV, 1921., br. 5324.

[44] Isto, br. 8603.

[45] DAVŽ, RS GPV, 1920., br. 12779.

[46] Isto, br. 6422.

[47] Isto, br. 12525.

[48] Isto, br. 21.

[49] Isto, br. 11080.

[50] Isto, br. 5754.

[51] „Presvijetli gospodine! Čini se je u gradu Varaždinu internirano preko 500 stanovnika pravoslavne vjere iz Srijema (…) imade medju njima teških bolesnika, koji su bezuvjetno trebali bolničku njegu. Ovogradska bolnica Franje Josipa I. nije mogla da jih primi u svoju njegu, jerbo je već prije bilo sa vojnom oblasti utanačeno da će se u gradskoj bolnici smjestiti 100 ranjenih vojnika, što je i učinjeno, pa je tako broj gradjanskih bolesnika morao biti ograničen. (…) da se nadju zgodne prostorije gdje bi se mogla smjestiti bolnica specijalno za bolesne zatočenike, kojima bi se davala isto onakova njega, kao i u gradskoj javnoj bolnici. Gradsko poglavarstvo (…) je odredilo da se u gradjanskoj nemoćnici teški bolesnici (smjeste).'' Isto, br. 14093.

[52] Spisi o zatočenim Srijemcima u Varaždinu nastali su od 1914. do 1918. godine i danas se u DAVŽ nalaze u kutiji RS GPV za 1920. godinu. U toj kutiji navedeni spisi nisu posebno odvojeni od drugih spisa niti su posebno numerirani.

[53] DAVŽ, RS GPV, 1920., kutija 11201 – 12000. Dokument je pisan rukom 20. lipnja 1918. godine. Nije numeriran.

[54] DAVŽ, RS GPV, 1914., br. 8883.

[55] DAVŽ, RS GPV, 1920., kutija 11201 – 12000. Dokument nije numeriran.

[56] Isto. Na računima je zabilježena opaska: „Ovi predmeti naručeni su za gradsku nemoćnicu k Svetom Florijanu za Srijemce na račun presvijetlog gospodina vladinog povjerenika za grad Varaždin.''

[57] Isto.

[58] „Pregledni račun od 20. listopada 1914. do konca godine 1915. u gradskoj nemoćnici u Varaždinu liječenih i obskrbljenih interniranih osoba (srijemskih zarobljenika): Broj obskrbljenih (osoba) – 359; Broj obskrbnih dana – 12.139; Odpadajuća obskrbnina kr. fil. – 24.278.'' Isto. Dokument je pisan rukom 31. prosinca 1915. godine. Nije numeriran.

[59] DAVŽ, RS GPV, 1916., br. 13222.

[60] Isto, br. 13222.

[61] Isto, br. 10362.

[62] DAVŽ, RS GPV, 1917., br. 10378.

[63] DAVŽ, RS GPV, 1918., br. 11364. „Oglas. Svi ruski ratni zarobljenici na području grada imadu se odmah kod častnika za nadzor ratnih zarobljenika kod županijske oblasti u svrhu odaslanja u domovinu prijaviti. Gradsko poglavarstvo."

[64] Više o gradskom groblju vidi u: Ljepota prolaznosti. Varaždinsko groblje, ur. Mirjana DUČAKIJEVIĆ, TIVA Tiskara Varaždin, Varaždin, 2007.

[65] DAVŽ, RS GPV, 1914., br. 10057.

[66] DAVŽ, RS GPV, 1917., br. 6415.

[67] DAVŽ, RS GPV, 1931., ad 4382 / 1931. Na dokumentu: 24. 4. 1929., br. 5427.

[68] Troškovnik je bio sljedeći: za grobarske i vrtlarske poslove 10.000 dinara, za kupnju kamenih oznaka za pojedine grobove 72.000 dinara, a za gradnju obeliska 120.000 dinara. Ukupno 202.000 dinara. Isto. Na dokumentu: 5. 7. 1929., br. 9080.

[69] U poglavlju Prilozi vidi primjer madžarskog vojnika Dezso Eöri (red. br. 57).

[70] DAVŽ, RS GPV, 1931., ad 4382 / 1931. Na dokumentu: 24. 4. 1929., br. 5427.
[71] Mira Ilijanić je taj dio groblja opisala kao reminiscenciju na rimski logor gdje se dvije staze sijeku u sredini polja u pravom kutu. Mira ILIJANIĆ, nav. dj., str. 258.
[72] DAVŽ, RS GPV, 1931., ad 4382 / 1931. Na dokumentu: 8. 10. 1929., br. 14064.
[73] Isto. Na dokumentu: 22. 10. 1929., br. 14890.
[74] DAVŽ, RS GPV, 1931., ad 4382 / 1931.
[75] Isto. Na dokumentu: 12. 9. 1929., br. 12781.
[76] Isto. Na dokumentu: 11. 10. 1929., br., 14316.
[77] Ernest FIŠER, „Po europskim normama'', Varaždinske vijesti, 22. siječnja 1992., str. 8.
[78] Ljepota prolaznosti. Varaždinsko groblje, str. 42.
[79] Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Varaždinu, Fototeka P/ 729.
[80] Snimila Sanja Huzjan 26. lipnja 2013. godine.
[81] Privatna kolekcija Josip Novak. U Imeniku stranih ratnika pokopanih na gradskom groblju u Varaždinu Johann Steinparzer nalazi se u popisu poginulih Austrijanaca (red. br. 3).
[82] Brojčani podaci i izrazi za opis narodnosti vojnika preuzeti iz: Imenik stranih ratnika pokopanih na gradskom groblju u Varaždinu, DAVŽ, RS GPV, 1931., ad. 4382/ 1931. 1r.
[83] GMV 70049. U Imeniku stranih ratnika pokopanih na gradskom groblju u Varaždinu Ernest Schmidt nalazi se u popisu poginulih Čeha (red. br. 6).
[84] Ovaj prikaz uređenja Ratničkog groblja napravljen je 21. svibnja 1929. godine. DAVŽ, RS GPV, 1931., ad 4382 / 1931.
[85] Isto.
[86] Izvorno je upis podataka obrađen u obliku tablice sa sljedećim stupcima: „Tekući broj''; „Ime i prezime''; „Mjesto rođenja''; „Dan ukopa''; „Polje, red, broj groba''. Kako bi prijepis u obliku tablice zauzeo mnogo prostora u ovome radu, sadržaj je prenijet u oblik nabrajanja. Podaci u stupcu „Dan ukopa'' su standardizirani.
[87] Imenik stranih ratnika pokopanih na gradskom groblju u Varaždinu, 2r.
[88] Isto, 2v.
[89] Isto, 3r.
[90] Isto, 4r.
[91] Isto, 5r.
[92] Isto, 5v.
[93] Isto, 6r.
[94] Isto, 6v.
[95] Isto, 7r.
[96] Isto, 8r.
[97] Isto, 9r.
[98] Isto, 9v.
[99] Isto, 10r.
[100] Isto, 10v.
[101] Isto, 11r.
[102] Isto, 12r.
[103] „Iskaz ranjenih i bolesnih Ces. i kr. posadne bolnice i improvizirane bolnice u topničkoj vojarni u Varaždinu'', Hrvatsko pravo, od 7. do 15. rujna 1914., str. 2 - 4. Popis ranjenika nije naveden točno po abecedi, pa su za potrebe ovog rada isti abecedno složeni iz više različitih popisa, a opis kratica je sljedeći: D. P. P. - domobranska pješačka pukovnija; T. R. - topnička regimenta; P. O. P. - poljska obička pukovnija; P. P. - pješačka pukovnija; prič. – pričuvnik; razv. - razvodnik; des. - desetnik; straž. - stražmeštar; nar. - narednik. Isto, 7. rujna 1914., str. 2.
[104] „Popis novo nadošlih ranjenika od 18. rujna 1914. koji se nalaze u rezervnoj bolnici (topnička vojarna)'', Hrvatsko pravo, od 18. rujna do 1. listopada 1914., str. 2. Popis ranjenika nije naveden po abecedi, pa su za potrebe ovog rada isti abecedno složeni iz više različitih popisa, a opis kratica je sljedeći: „U izkazu nalazi se na prvom mjestu redni broj, na drugom ime i prezime ranjenika, na trećem mjestu čin koji dotični obnaša i oznaka vrste vojničtva kojoj pripada, a na četvrtom oznaka satnije slomjena sa oznakom broja pukovnije kojoj ranjeni ili bolesni pripada. Ranjenici smješteni u ovdješnjoj posadnoj bolnici imadu iza oznake čina i vrste kojoj pripadaju kratice p. b. (posadna bolnica,) dok se svi drugi kod kojih spomenute oznake nema, nalaze se u improviziranoj topničkoj bolnici.'' Isto, 18. rujna 1914., str. 2.

Vladimir HUZJAN
Zavod za znanstveni rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Varaždin

Jasmin MEDVED
Gradski muzej Varaždin

UDK 355.01:94(497.523Varaždin)"1914/1918"
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

O korisnicima osobnih invalidnina sudionika Prvoga svjetskog rata – popis Narodnog odbora kotara Varaždin*

U ovom članku autori su analizirali popis korisnika osobnih invalidnina sudionika Velikog rata na području Narodnog odbora kotara Varaždin koji su nastali najvjerojatnije krajem 1947. godine. U prilogu je po prvi puta objavljena transkripcija popisa invalida.

Uvod

Nakon završetka ratnih sukoba određeni broj vojnika dočekao je mir kao ratni invalidi, bilo da su tijekom sukoba zadobili teške tjelesne ili psihičke traume. Nakon rata, država i lokalna zajednica nastojale su se adekvatno brinuti o njima dajući im određene potpore i povlastice koje nisu uvijek bile dostatne.[1] Iako se ratne invalide nastojalo ponovno uključiti u društvo npr. njihovom radnom prekvalifikacijom ili ortopedskim pomagalima, dio njih živio je na granici preživljavanja. Učlanjeni u različita udruženja i organizirajući dobrotvorne akcije, ratni invalidi nastojali su olakšati egzistenciju. No, za područje grada Varaždina i Varaždinske županije do sada nije izrađeno ni jedno historiografsko istraživanje o korisnicima osobnih invalidnina sudionika Prvog svjetskog rata, odnosno potpuno su nepoznati njihovi identiteti. Zahvaljujući pronalasku dokumenta koji čini informacijsku srž ovoga članka – *Matična knjiga korisnika ličnih invalidnina sudionika Prvog svjetskog rata* po prvi puta se dobiva uvid u njihovu sudbinu.[2] Istraživanje je rađeno u Državnom arhivu u Varaždinu gdje se čuva navedeni dokument. U toj knjizi je ukupno 390 numeriranih upisa, a podaci su transkribirani u Tablici 1 koja se nalaze na kraju članka, u poglavlju Prilozi.[3]

Što se tiče vremena nastanka ove knjige, najvjerojatnije se radi o kraju 1947. godine jer se u stupcima *Primjedba* navode rješenja nastala najkasnije krajem te godine. Kada su sva rješenja određena sastavljen je popis. To znači da na popisu nisu svi invalidi *Velikog rata* sa šireg varaždinskog područja jer su neki do tog doba već umrli. No, postojeći podaci daju sasvim dovoljno podataka da se učini adekvatna historio-

* Urednička napomena: zbog opsežnog sadržaja bilješki, iste se nalaze na kraju teksta.

grafska analiza. No, prije nego se iznesu rezultati istraživanja treba objasniti određene nepravilnosti u Tablici 1 koje nisu rezultat transkripcije autora, već pogreška osobe koja je upisivala podatke u izvorni dokument. Iako postoji 390 numeriranih zapisa, upisivač je učinio grešku kod upisa Antuna Samboleca[4] iz Vratnog dodijelivši mu redni broj 344 umjesto 346 te kod Andre Cepanca iz Črnca dodijelivši mu redni broj 349 umjesto 356.[5] Dakle radi se o 393 točno numeriranih upisa. No, Josip Bahun[6] i Josip Hrženjak[7] iz Ladanja Gornjeg, Petar Kefelja[8] iz Beretinca, Josip Radošić[9] iz Varaždinbrega, zatim Josip Šimek[10] iz Osječke kod Ivanca, Antun Vitez[11] iz Donjeg Kneginca i spomenuti Andro Cepanec[12] iz Črnca dva puta su upisani u Tablicu 1, a Mijo Strelec[13] čak tri puta! Njihove podatke obradili smo samo jednom, a kada s popisa isključimo i udovicu Maru Ljeljak iz Domitrovca, koja spada u korisnike obiteljske invalidnine, broj proučavanih osoba sveden je na 383.[14] No, u Tablici 1 ima još nepravilnosti. Osam osoba je uvršteno u ranjenike I. svjetskog rata iako su ranjeni nakon 1918. godine. Tako je Stjepan Jurinjak[15] iz Gornjeg Kučana 1919. ranjen u desno koljeno, Filip Kocijan[16] iz Nedeljanca 1927. u crijeva, Rok Hublin[17] iz Breznice 1931. u lijevo oko, Stjepan Golenko[18] iz Svetog Urbana 1935. u desno koljeno, zatim Slavko Korpar[19] iz Jurketinca 1938. je oglušio, Tomo Polančec[20] iz Hrženice 1939. je ranjen u desnu nogu, Rudolf Poljan[21] iz Varaždina 1941. u obje noge i rame, a Drago Koprek[22] iz Beretinca 1941. u nadlakticu. Na kraju treba još dodati Martina Hruškara čije su ime i prezime prekriženi na popisu.[23] Dakle, iako su u izvornom dokumentu navedene 393 osobe, kada se provede osnovna analiza i isključe oni koji su više puta navedeni ili nisu postali invalidi kao žrtve I. svjetskog rata ili su jednostavno prekriženi s popisa - radi se o ukupno 374 osobe s čijim je podacima izrađeno historiografsko istraživanje. Ovdje se napominje da su u članku, grafikonima, bilješkama i prilozima korišteni oni nazivi kako su navedeni u izvornom dokumentu.

Analiza dobivenih podataka

Zahvaljujući sačuvanim podacima može se odrediti u kojim su mjestima rođeni invalidi sudionici Prvog svjetskog rata, a to je više od 100 sela i gradova uglavnom s područja današnje Varaždinske županije, no ima i onih iz Dalmacije, Slovenije pa i Rusije. Najviše invalida je rođeno u Varaždinu – njih 10 posto, zatim u Kneginu Gornjem - četiri posto te u Petrijancu i Sračincu – tri posto. Mjesta gdje je rođeno manje od tri posto invalida su navedena u tekućoj bilješci.[24] S druge strane, Karlo Garafulić[25] rodom je iz Mlina na otoku Braču, Tomo Kraljić[26] je iz Otočca, Franjo Kovač[27] iz slovenskog Terzinja, a Konstantin Pilkin[28] iz Lenjingrada, današnjeg Petrograda. Među invalidima najstariji je Mirko Bogović[29] iz Kučana Gornjeg rođen 1863., a najmlađi Antun Novak[30] iz Nedeljanca rođen 1906. koji je u vrijeme stupanja u Austro – Ugarsku vojsku 1915. imao devet godina. U ovom slučaju ne možemo nagađati zašto je ta osoba uvrštena na popis. Najveći broj invalida rođen je između 1879. i 1897. koji su u vrijeme početka I. svjetskog rata imali od 17 do 35 godina starosti. Najviše invalida rođeno je 1892. godine – sedam posto, dok s druge strane, za njih osam posto nije navedena godina rođenja.

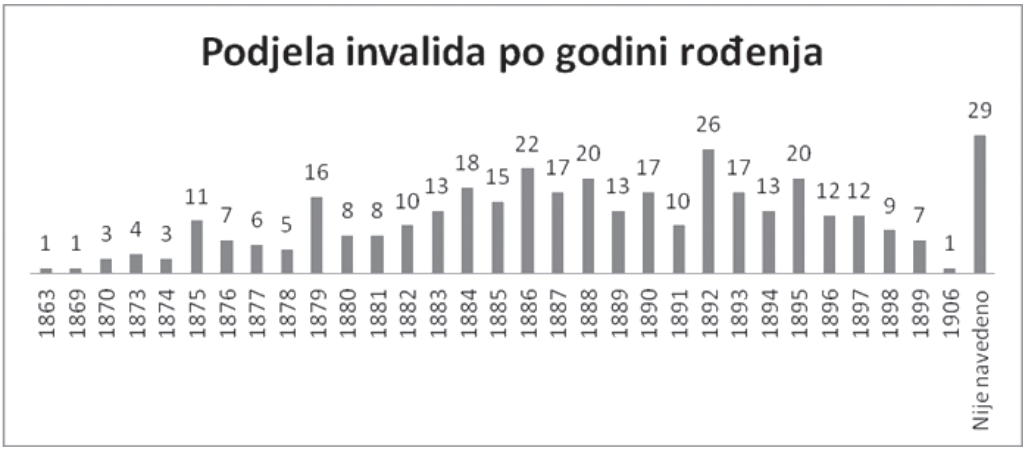

U Tablici 1 zatim slijede podaci o činovima koje su invalidi imali u vojsci. Najveći postotak među njima su redovi ili borci koji čine 75 posto od ukupnog broja. Slijede razvodnik / kaplar - pet posto, vodnik - četiri posto, desetar / desetnik - tri posto, dok su ostali zastupljeni u manjim omjerima.[31] Ipak, za devet posto invalida nije navedeno koji su čin imali. Među časnicima zabilježena su dva kapetana – Josip Križan iz Varaždina[32] i Ferdo Menzinger iz Bjelovara.[33] Kao posebnost svakako se ističe Rus Konstantin Pilkin iz Petrograda koji je bio *komandant pješačke divizije* u Rusiji.[34]

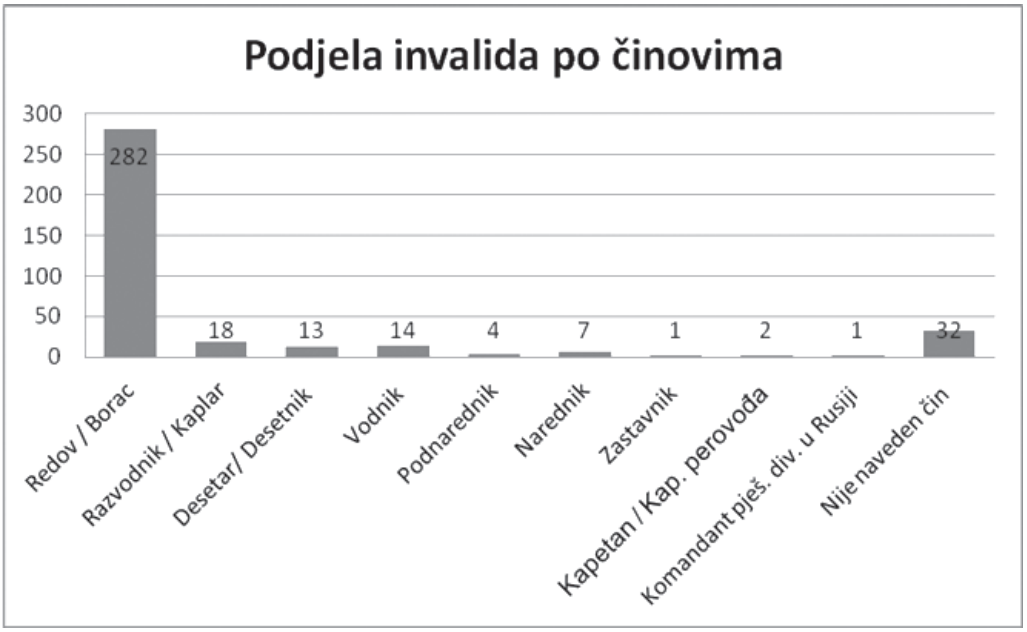

Ratni invalidi mogu se dijeliti i po godini stupanja u vojsku. Najveći je broj onih koji su bili mobilizirani 1914. godine i čine 48 posto od ukupnog broja. Zatim slijedi 1915. godina u kojoj je mobilizirano njih 20 posto, dok su kasnije godine slabije zastupljene – 1916. šest posto, 1917. jedan posto, a 1918. nije mobiliziran ni jedan invalid s popisa. S druge strane, za 22 posto nije navedeno kada su stupili u vojsku, a tri posto invalida stupilo je u vojsku prije početka I. svjetskog rata.[35] U Tablici 1 je za većinu invalida navedeno da su stupili u Austro – Ugarsku vojsku, a jedino je spomenuti Rus K. Pilkin pristupio Ruskoj vojsci.

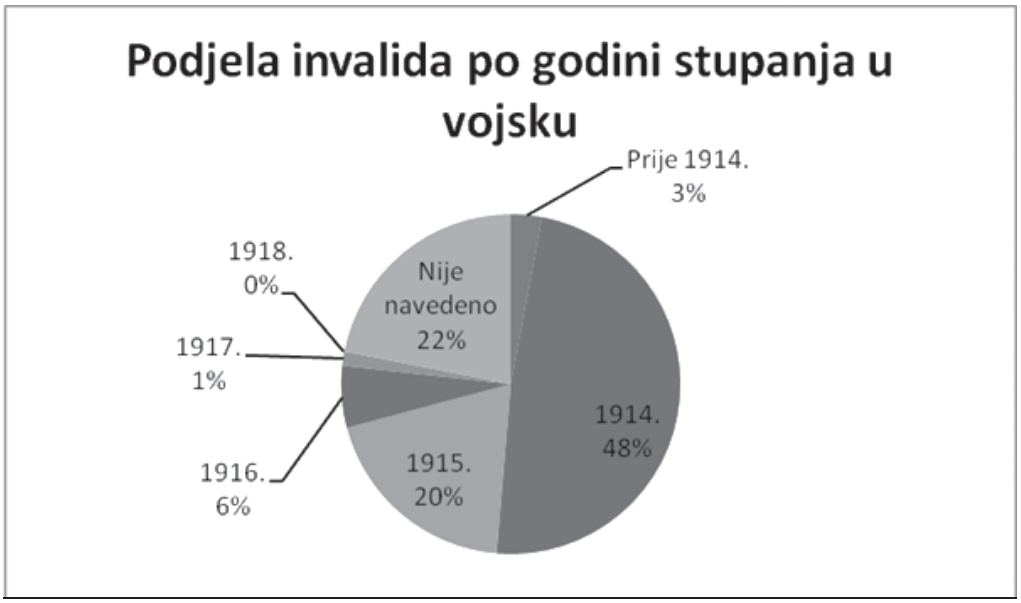

Prema nacionalnoj podjeli, najviše invalida činili su Hrvati – čak 92 posto. Među ostalima se spominju samo dva Slovenca i jedan Rus. Ipak, za sedam posto invalida nije navedeno kojoj su nacionalnoj zajednici pripadali.[36] Što se tiče bračnog stanja među invalidima, najveći je broj oženjenih muškaraca koji čine 77 posto od ukupnog broja. Udovci su činili devet posto, neoženjeni četiri posto, a rastavljeni jedan posto. Za devet posto muškaraca nije navedeno u kakvom su bračnom stanju bili.[37]

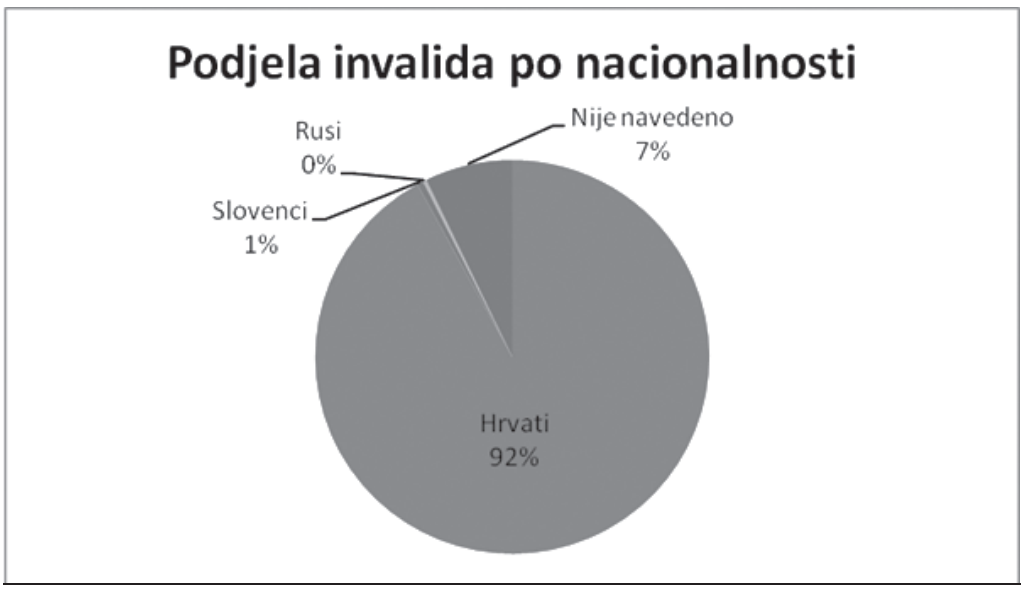

Nadalje, čak 44 posto invalida nema djecu. Podjednak je broj onih koji imaju po jedno - 12 posto ili dvoje djece - 14 posto, a jednak kod onih koji imaju troje i četvero djece - sedam posto. Petero djece ima četiri posto, a šestero djece tri posto invalida. Oni, pak, koji imaju više od šestero djece čine dva posto od ukupnog broja invalida.[38] Među njima se izdvajaju Juraj Gjurasek iz Stažnjevca[39] koji je imao devetero djece, zatim Martin Remek, rastavljeni Slovenac iz Reichensteina,[40] je također imao devetero djece, a Franjo Magić iz Trnovca čak 11 djece.[41] Na kraju, za sedam posto invalida nije navedeno imaju li ili nemaju djecu.

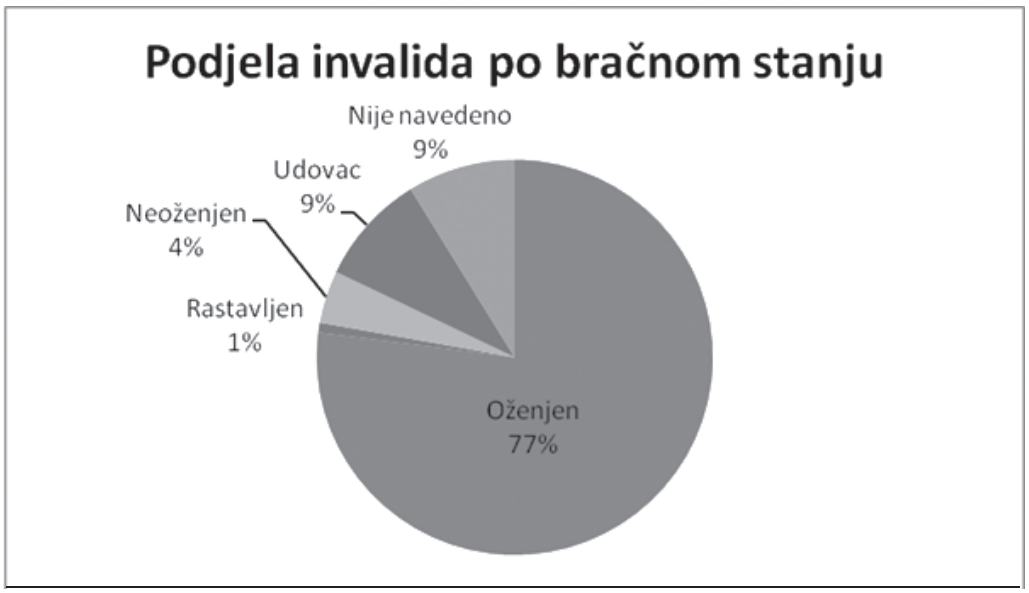

Što se tiče zanimanja invalida, ona su svakako šarolika. Najveći broj njih - 80 posto bili su ratari / zemljoradnici, dok za sedam posto nije bilo navedeno zanimanje (za detaljan popis više od 30 zanimanja vidjeti bilješku).[42] No, u ukupnom zbroju svakako se izdvajaju oni koji su prije rata bili npr. ratari, a nakon rata promijenili zanimanje. Tako je npr. August Kitner[43] iz Sv. Ilije postao kotarski činovnik, a Ivan Lambrešćak iz Tužnog trafikant.[44] U vrlo rijetkim slučajevima je navedeno što i gdje su točno osobe radile. Tako je za Ivana Novaka[45] iz Murskog Središča i Petra Jurgeca[46] iz Brodarevca navedeno da su kao postolari radili u tvornici namještaja Mundus, zatim Mato Vučenić[47] iz Šumećana kraj Čazme kao namještenik u zadruzi mješovite robe u Kelemenu ili već spomenuti kapetan F. Menzinger koji je kao željezničarski činovnik radio na sudu pri Okružnom Narodnom odboru.[48] U tom kontekstu se spominju još i Stjepan Žunek[49] iz Gornjeg Mihaljevca koji je bio radnik u Varteksu, zatim spomenuti Rus K. Pilkin[50] koji je kao aktivni časnik živio od ženine plače ili Stanko Kropek iz Varaždina koji je bio blagajnik gradske bolnice.[51]

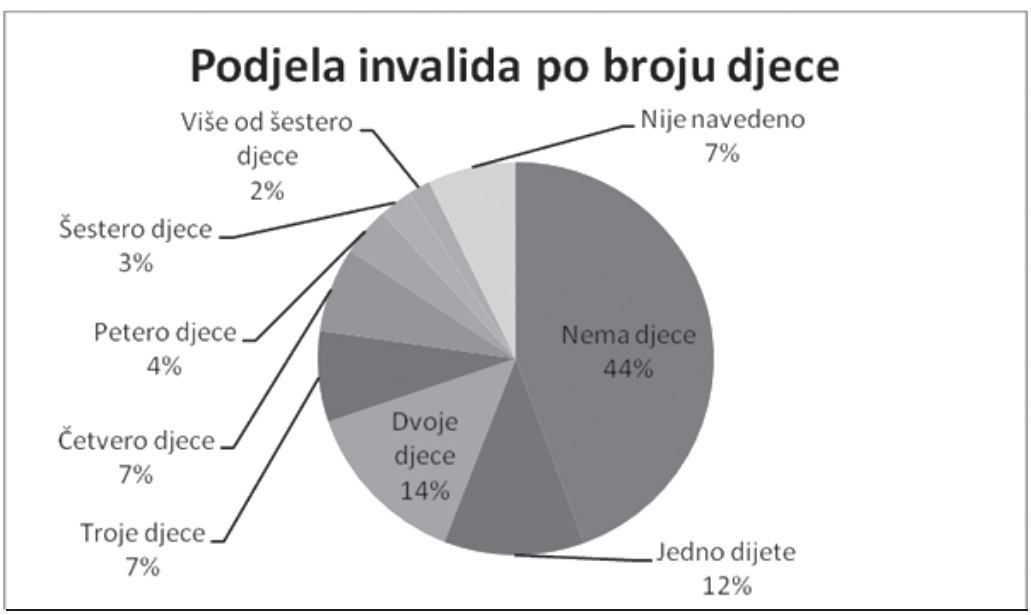

Uz mobilizaciju zanimljivi su podaci kada su, gdje i u što invalidi ranjeni. Najviše invalida ranjeno je 1915. - 18 posto, zatim 1916. - 17 posto, 1914. - 16 posto, 1917. - 14 posto, a najmanje 1918. - osam posto. Za 27 posto invalida nije navedeno koje su godine ranjeni.[52] Što se tiče vrste invaliditeta nepoznato je u kakvom su omjeru psihički i tjelesni invalidi jer psihički invalidi nisu pod tim ili sličnim imenom opisani. Premda postoji karakteristika u opisu invaliditeta poput "obolio je" ne može se tvrditi da se u tim slučajevima radilo o psihičkim invalidima.[53] Zato se sljedeća analiza odnosi na tjelesna oštećenja. Odmah se uočava kako za 29 posto invalida nije navedeno zašto su invalidi, odnosno gdje su ranjeni, a 14 posto njih ima više od jedne rane. Na primjer Jakob Vrbanić[54] iz Donjeg Kučana ranjen je u oba dvije noge i ruku, Janku Golubiću[55] iz Biškupca amputirane su desna ruka i lijeva noga, a Gjuro Peras ranjen je u desnu ruku i lice.[56] Najčešći uzroci invaliditeta su ranjavanja u ruke i noge – u lijevu ruku ranjeno je 11 posto, lijevu nogu i desnu ruku devet posto, a u desnu nogu sedam posto invalida. Zatim slijede ranjavanja u glavu – četiri posto i razne bolesti od tri posto. Među oboljele od raznih bolesti, zbog kojih su postali invalidi, ubraja se npr. Martin Mihalić[57] iz Donjeg Kneginca koji je obolio od malarije, Juraj Petrović[58] iz Križanče kojem su noge ozeble, zatim Gustav Križanec[59] iz Varaždina koji je obolio od skorbuta ili Tomo Mušić iz Vinica Brega koji je bio prehlađen.[60] U dva posto invalida ubrajaju se oni koji su ranjeni u prsa, ramena ili su oslijepili ili ostali bez oka. U jedan posto se ubrajaju oni koji su ranjeni u trbuh, kuk, lopatice, vrat, leđa ili su oglušili. Iz dobivenih podataka o ranjavanju određivali su se i postoci invaliditeta, ali on je određen za svega 193 vojnika ili njih 51 posto. Među njima samo dvojica imaju 100 postotni invaliditet –Alojz Tomašković[61] iz Jalkovca koji je *obolio* 1914. i Rok Križanić iz Jalžabeta koji je oslijepio 1916. godine.[62] Ostalim vojnicima se postotak invaliditeta kreće od 20 do 90 posto, a Antun Furjan[63] iz Selci ima invaliditet od dva posto.[64]

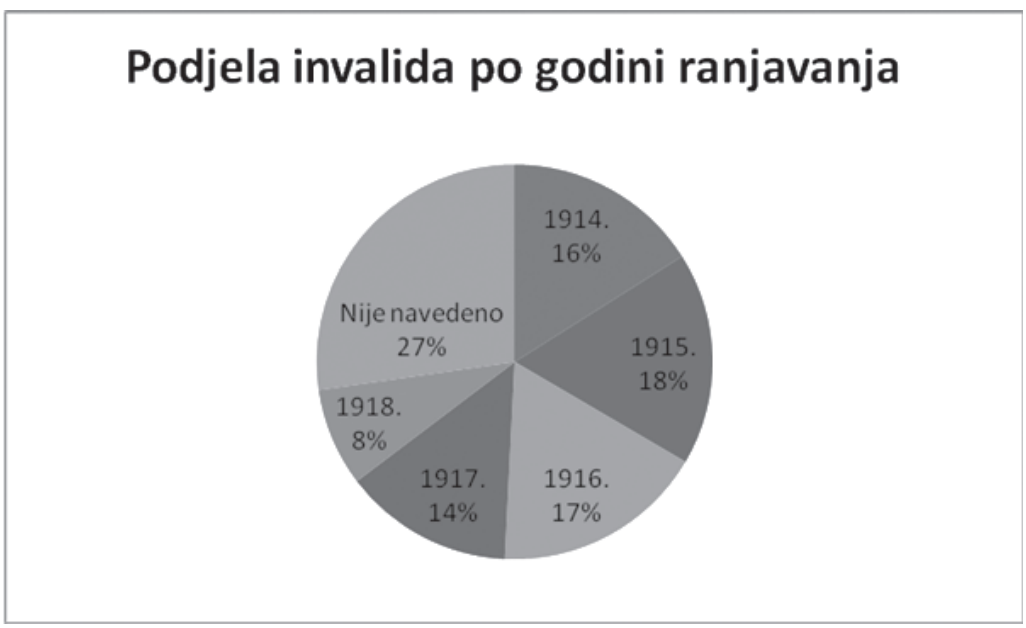

Gdje su u vrijeme sastavljanja popisa radili invalidi?[65] Njih 59 posto radilo je na svom gospodarskom imanju (kod kuće), tri posto u svom obrtu, dok dva posto njih nije željelo nigdje raditi. Zaposlenje je tražila svega jedna osoba, a za 33 posto invalida nije navedeno gdje su i jesu li uopće radili. Od ukupnog broja, tri posto invalida

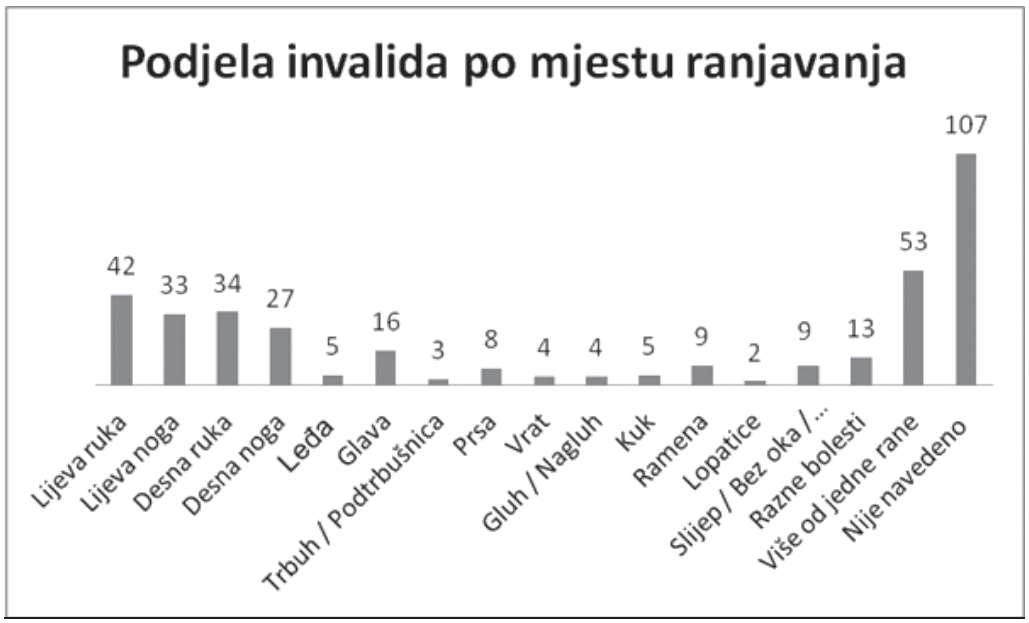

radilo je tzv. druge poslove npr. Gjuro Gosarić[66] iz Varaždina radio je u Mundusu, Alojz Čepar,[67] također iz Varaždina, radio je kao željezničar, Andrija Mravlinčić,[68] isto iz Varaždina, želio je raditi kao konobar, zatim Antun Mežnarić[69] iz Jalkovca radio je u Varteksu, a Đuro Vitez iz Kneginca Donjeg bio je noćni čuvar u ciglani Dubravka.[70] Invalidima je bila ponuđena mogućnost da se zbog ranjavanja osposobe za drugi posao, no 75 posto njih je odbilo tu mogućnost, dok za 25 posto nije ništa navedeno. Ipak, imovinska razlika među invalidima bila očita. Njih 68 posto bili su vlasnici kuće i zemlje, osam posto posjedovalo je samo zemlju, a tri posto samo kuću. S druge strane, 11 posto invalida nije posjedovalo ništa. Među njima, Stjepan Žunek[71] iz Gornjeg Mihaljevca koji je „živio od zarade", Miji Podolnjaku iz Svetog Ivana Zeline pomagala je kćer, a Josipu Butiji iz Varaždinu zet. Treba reći i da za 10 posto invalida nije naveden nikakav podatak o posjedovanju imovine.[72]

Invalidi koji posjeduju kuću i zemlju ili samo zemlju bave se poljoprivredom koja im predstavlja znatan izvor prihoda. Najviše je invalida koji su imali od dva do tri jutara zemlje (27 posto), zatim oni od jednog do dva jutara zemlje (26 posto) te od tri do četiri jutara zemlje (17 posto). Za one koji su posjedovali manje treba vidjeti tekuću bilješku.[73] S obzirom na to da je postojala mogućnost smještaja invalida u dom, bilo radi dodatnog obrazovanja ili trajnog boravka, njih 91 posto je kazalo da ne želi u dom. Samo je Vjekoslav Mikac[74] naveo da želi, dok je Drago Papeš iz Varaždina, rođen 1869., već bio u staračkom domu.[75] Ipak za devet posto invalida nije navedeno žele li biti u domu ili ne.[76]

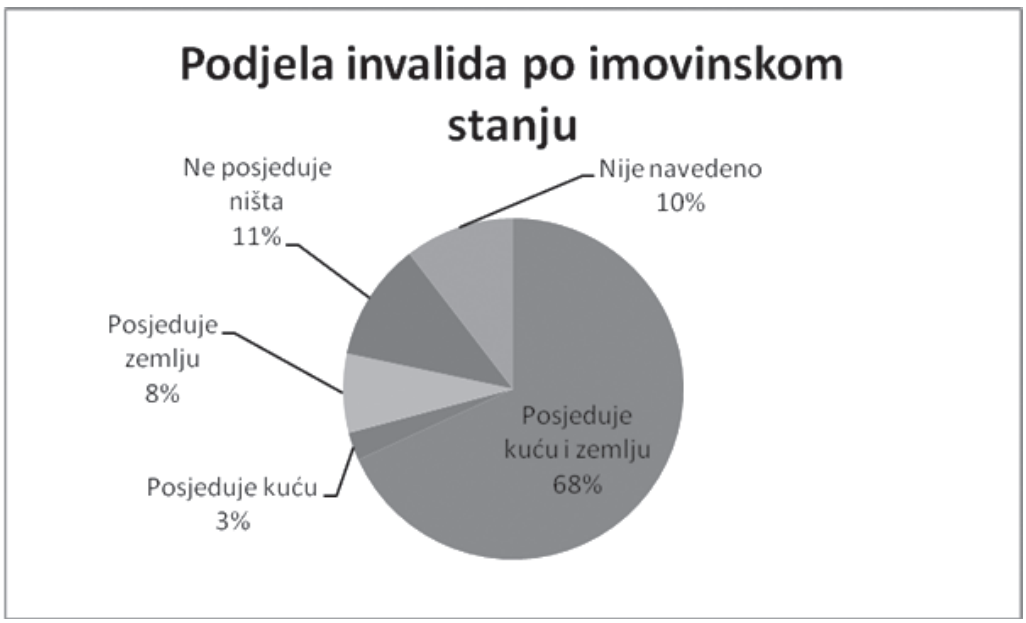

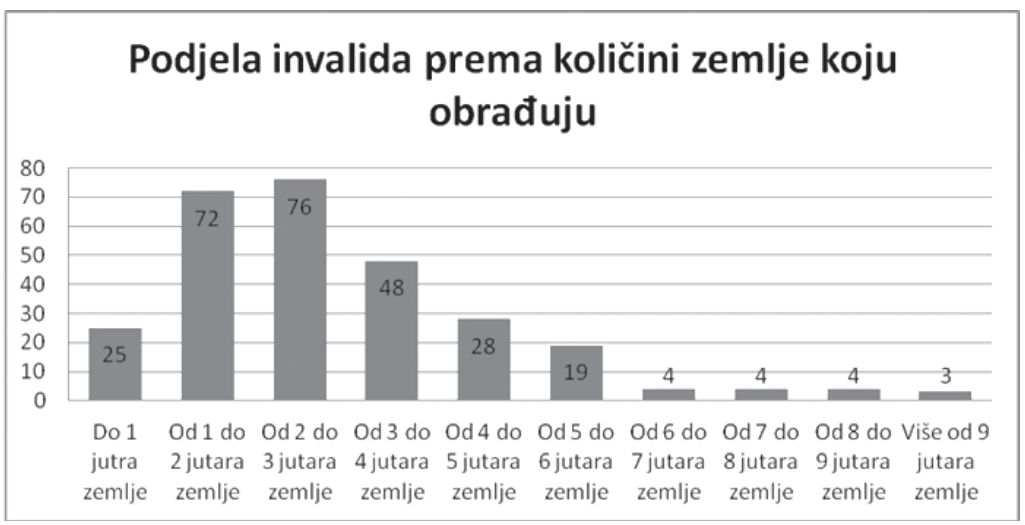

Poseban stupac u Tablici 1 bilo je obrazovanje invalida, odnosno koje su škole i tečajeve - *kurseve* završili. Najveći broj invalida je imao završene neke od razreda osnovne škole – njih 63 posto. Nepismenih je bilo 16 posto, a za njih 14 posto nije

navedeno kakvo su obrazovanje imali. Gimnazijalci – Ljudevit Šeruga[77] iz Male Subotice i Julije Andrović iz Varaždina te studenti – Ivan Kopričanec[78] iz Molva i Ferdo Menzinger[79] iz Bjelovara, koji je završio tečaj za računovodstvo, telegrafistu, promet i komercijalu, u svojim kategorijama čine svega jedan posto. Samouka i onih koji su završili neku obrtnu ili stručnu školu bilo je tri posto.[80]

Na kraju, što se tiče Tablice 1, ostala su dva stupca – „Sadašnja tačna adresa istoga" i „Primjedbe" koji nisu obrađeni jer sadrže podatke o adresi stanovanja (gotovo svi invalidi živjeli su u rodnim mjestima) i administrativnim podacima tj. kada je npr. predan zahtjev komisiji i slično. U „Primjedbama" se ipak mogu izdvojiti Vinko Okun[81] iz Šemovca i Valent Žunec[82] iz Radovca čiji su zahtjevi za invalidninom odbijeni premda je prvi ranjen u desnu nogu i lijevi kuk, a drugi u desnu stranu grudi.

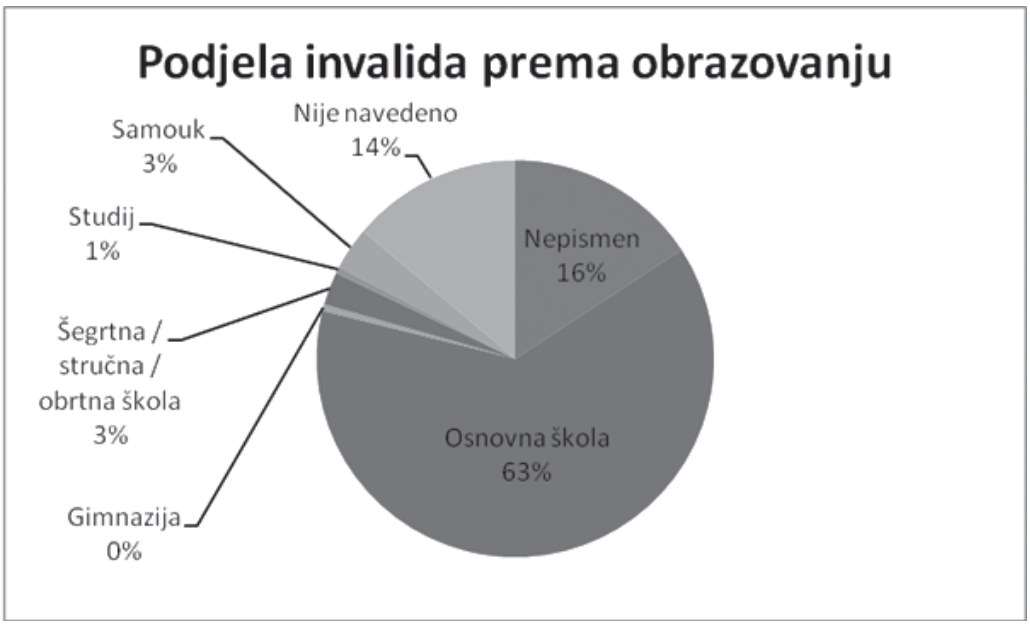

Zaključak

U ovom radu po prvi puta su obrađeni i znanstvenoj javnosti predstavljeni podaci iz *Matične knjige korisnika ličnih invalidnina sudionika Prvog svjetskog* rata koja je nastala najvjerojatnije krajem 1947. godine i obuhvaćala je osobe s nekadašnjeg područja Narodnog odbora kotara Varaždin. Do tog doba jedan dio invalida Velikog rata je već umro, stoga ne znamo njihov ukupan broj. No, oni preživjeli invalidi pružili su dovoljno informacija da se napravi historiografsko istraživanje. Iz knjige je obrađeno ukupno 374 osoba, a podaci su transkribirani i nalaze se na kraju članka, u poglavlju Prilozi.

Prema analiziranim podacima, invalidi sudionici Prvog svjetskog rata rođeni su u više od 100 sela i gradova na području današnje Varaždinske županije, a najviše u Varaždinu, Gornjem Knegincu, Petrijancu i Sračincu. No, bilo ih je iz Dalmacije, Slovenije i Rusije. Među invalidima najstariji je bio Mirko Bogović iz Kučana Gornjeg rođen 1863., a najmlađi Antun Novak iz Nedeljanca rođen 1906. godine. Najveći broj upisanih invalida bili su redovi ili borci, dok je među višim činovima bilo svega dva kapetana i jedan komandant pješačke divizije iz Rusije.

Ratni invalidi mogu se podijeliti i po godini stupanja u vojsku. Najveći je broj mobiliziran 1914. godine i čine 48 posto od ukupnog broja invalida dok npr. 1918. nije mobiliziran ni jedan muškarac. Prema nacionalnoj podjeli, najviše invalida činili su Hrvati – čak 92 posto. Među ostalima se spominju samo dva Slovenca i jedan Rus. Što se tiče bračnog stanja među invalidima, najveći je broj oženjenih muškaraca koji čine 77 posto od ukupnog broja, no njih 44 posto nema djecu. S druge strane Franjo Magić iz Trnovca je imao čak 11-ero djece. Po zanimanju 80 posto invalida su bili ratari / zemljoradnici.

Posebno su zanimljivi podaci kada su, gdje i u koji dio tijela invalidi bili ranjeni. Najviše invalida ranjeno je 1915. - 18 posto, zatim 1916. - 17 posto, 1914. - 16 posto, 1917. - 14 posto, a najmanje 1918. - osam posto. Najveći dio rana invalida bio je tjelesni, dok za invalide koji su pretrpjeli psihička oštećenja nema konkretnih podataka. O njima se može samo nagađati. Analizom podataka se uočava kako za 29 posto invalida nije bilo navedeno zašto su invalidi, odnosno gdje su ranjeni, a 14 posto njih imalo je više od jedne rane. Među njima samo dvojica imaju 100 postotni invaliditet – Alojz Tomašković iz Jalkovca koji je obolio 1914. i Rok Križanić iz Jalžabeta koji je oslijepio. Unatoč invaliditetu, veterani su uglavnom bili zaposleni. Njih 59 posto radilo je kod kuče, tri posto u svom obrtu, dok dva posto nije željelo nigdje raditi. Također, imovinska razlika među invalidima je bila očita - 68 posto su bili vlasnici nekretnina, a 11 posto nije posjedovalo ništa. Glede obrazovanja, najveći broj invalida – njih 63 posto imao je završene neke od razreda osnovne škole, dok je nepismenih bilo 16 posto.

Sažetak

O korisnicima osobnih invalidnina sudionika Prvoga svjetskog rata – popis Narodnog odbora kotara Varaždin

U ovom radu po prvi puta su obrađeni i znanstvenoj javnosti predstavljeni podaci iz *Matične knjige korisnika ličnih invalidnina sudionika Prvog svjetskog rata* koja je nastala najvjerojatnije krajem 1947. godine i obuhvaćala je osobe s nekadašnjeg područja Narodnog odbora kotara Varaždin. Do tog doba jedan dio invalida *Velikog rata* je već umro, stoga ne znamo njihov ukupan broj. No, preživjeli invalidi pružili su dovoljno informacija da se napravi historiografsko istraživanje. Iz te je knjige obrađeno 374 osoba.

Prema analiziranim podacima, invalidi sudionici Prvog svjetskog rata rođeni su u više od 100 sela i gradova na području današnje Varaždinske županije, a najviše u Varaždinu, Gornjem Knegincu, Petrijancu i Sračincu. No, bilo ih je iz Dalmacije, Slovenije i Rusije. Najveći broj upisanih invalida bili su redovi ili borci, dok je među višim činovima bilo svega dva kapetana i jedan *komandant pješačke divizije* iz Rusije. Najveći broj ratnih invalida mobiliziran je 1914., a prema nacionalnoj strukturi 92 posto bili su Hrvati. Među ostalima se spominju dva Slovenca i Rus. Što se tiče bračnog stanja među invalidima, najveći je broj oženjenih koji čine 77 posto od ukupnog broja, a njih 44 posto nema djecu.

Posebno su zanimljivi podaci kada su, gdje i u koji dio tijela invalidi bili ranjeni. Najviše invalida ranjeno je 1915. - 18 posto, zatim 1916. - 17 posto, 1914. - 16 posto, 1917. - 14 posto, a najmanje 1918. - osam posto. Analizom podataka se uočava kako za 29 posto invalida nije bilo navedeno gdje su ranjeni, a 14 posto njih imalo je više od jedne rane. Unatoč invaliditetu, veterani su uglavnom bili zaposleni. Njih 59 posto radilo je kod kuče, tri posto u svom obrtu, dok dva posto nije željelo nigdje raditi. Također, imovinska razlika među invalidima je bila očita - 68 posto su bili vlasnici nekretnina, a 11 posto nije posjedovalo ništa. Glede obrazovanja, najveći broj invalida je bio elementarno obrazovan, dok je nepismenih bilo 16 posto.

Ključne riječi: Varaždin; Prvi svjetski rat; invalidi.

Summary

About users of personal disability benefits of World War I - list of People's committee of Varaždin

In this paper, for the first time are analyzed and presented scientific data from *Public register of personal disability participants of the World War I* which is most likely formed in late 1947, and includes people from the former area of the National Committee of Varaždin. By that time a part of disabled of the *Great War* had already died, so we do not know their total number. But survived disabled users provided sufficient information to make historiographic research. From this book its processed 374 users.

According to the analyzed data, the disabled participants of the First World War were born in more than 100 villages and towns in the area of the Varaždin County, most in city of Varaždin, Gornji Kneginec, Petrijanec and Sračinec. But they were also from Dalmatia, Slovenia and Russia. The largest number of registered disabled persons were basic soldiers, while among the higher ranks there were only two captains and one *Infantry Division Commander* from Russia. The largest number of war disabled was mobilized in the year 1914, according to the national structure - 92 percent were Croats. Among others mentioned, two were Slovene and one Russian. Regarding marital status among the disabled, the majority were married - 77 percent, and 44 percent of them had no children.

Special interest are the data when, where and in which part of the body disabled were wounded. Most disabled persons were injured in 1915 - 18 percent, then in the 1916 - 17 percent, 1914 - 16 percent, in 1917 - 14 percent and in 1918 - eight percent. But for 29 percent of disabled was not indicated where they were wounded, and 14 percent had more than one wound. Despite the disability, veterans were mainly employed - 59 percent worked at home, three percent in their craft, while two percent did not want to work anywhere. Also, the material differences between the disabled was evident - 68 percent were property owners, and 11 percent did not have anything. Regarding education, the largest number of disabled was an elementary educated, while 16 percent were illiterate.

Key words: Varaždin; World War I; disabled.

Prilog. *Matična knjiga korisnika ličnih invalidnina sudionika Prvog svjetskog rata*

Redni broj	PREZIME, OČEVO IME I IME	Godina i mjesto rođenja	Čin i dužnost	Datum i godina stupanja u vojsku i koju	Narodnost i porodično stanje, oženjen, neoženjen i broj dece	Zanimanje prije rata, sadanje zanimanje i gdje radi
1	Kovačić, Florijana, Martin	1885. g., Sračinec	vodnik	/	Hrvat, oženjen	ratar
2	Kovačić, Petar, Andre	1879., Kućan Gor.	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
3	Jurinjak, Stjepan, Đure	19. VIII. 1896. g. Kućan Gor.	redov	1915. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
4	Tenko, Ivan, Tome	Vratno gor.	/	/	/	/
5	Pernar, Djuro, Andrije	1885. g. Lužan	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
6	Bogović, Mirko, Adama	4. XI. 1863. g., Kućan Gor.	/		Hrvat, udovac	/
7	Galinec, Ivan, Blaža	1893., Varaždin, Graberje	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
8	Rauš, Dragutin, Franje	1881. g., Varaždin, Zrinska 4	vodnik	1914. g.	Hrvat, oženjen	stolar
9	Dombaj, Stjepan, Mate	30. IX. 1880. g., Petrijanec	desetar	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
10	Gosarić, Djuro, Matije	1892. g., Varaždin, Kukuljevićeva 23	podnared.	/	Hrvat, oženjen	radnik
11	Ister, Valent, Luke	11. II. 1898. g., Gojanec	redov	/	Hrvat, neoženjen	ratar
12	Cafuk, Ivan, Gašpara	16. IV. 1892. g., Vidovec	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
13	Fadiga, Stjepana, Tomo	10. VI. 1888. g., Ladanje gor.	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
14	Sabolić, Stjepan, Josipa	5. VII. 1887. g., Kneginec g.	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen, 1 dj.	ratar
15	Kupčić, Antun, Josipa	Šijanec	/	/	/	/
16	Novak, Gjuro, Josipa	1884. g., Zamlaća	redov	/	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar

Ušto je ranjen, kada i koji mu dio tijela fali, broj rješenja i % nesposob.	Ako nije zaposlen, gdje želi da se zaposli i kakav posao	Potrebno osposobljavanje za drugi posao?	Kakovu nepokretnu imovinu ima i odčega živi	Želi li da se smjesti u invalidski dom?	Koje je škole i kurseve svršio, gdje i kada	Sadašnja tačna adresa istoga	Primjedba
1918.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	2 osnov. u Sračincu	Sračinec, 53	/
1914. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	5 osnov., Kućan G.	Kućan g., 86	/
u desnu nogu, u koljeno,1919. g., 20%, Rješ. br. 12661/I, 12. V. 47.	Zaposlen	nije	Ima kuću, 2 j., 1.400 čhv. zemlje	Nije	nepismen	Kućan g., 42	reg. rješ. br. 161
/	/	/	/	/	/	/	/
1914. g.	/	nije	Ima kuću, 1 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Knegincu	Lužan, 60	/
/	/	/	/	/	/	/	uveden u knj. IV. gr. pod br. 402
1917. g.	/	nije	Ne posjeduje ništa	Ne želi	nepismen	Graberje 7, Varaždin	/
ranjen u leđa, 1918. g., Rješ. Inv. kom. br. 20783/I	/	nije	||	Ne želi	4 osnov., Varažd.	Zrinjska 4, Varaždin	/
u desno rame, 1914. g. 50%, Rješ. št. II. J. A. br. 11104/I, 30.IV.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 7 j. zemlje	~~Nije~~ Ne želi	4 osnov. u Petrijancu	Družbinec, 46	/
1917. g.	Zaposlen kao radnik u "Mundus"	nije	Ne posjeduje ništa	Ne želi	4 osnov. u Prelogu	Kukuljevićeva 23, Varaždin	/
1918.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima 1 j. , 500 čhv. zemlje	Ne želi	2 osnov. u Vidovcu	Gojanec, 44	/
1915. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 2.000 čhv. zemlje	Ne želi	2 osnov. u Vidovcu	Vidovec, 60	/
1916. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 2 j., 800 čhv. zemlje	Ne želi	nepismen	Ladanje g., 154	/
u desnu nogu i uho, 1914. g., 50%	||	nije	Ima kuću 1½ j. zemlje	Nije	5 osnov. u Knegincu	Kneginec g., 26	/
/	/	/	/	/	/	/	/
1917. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	nepismen	Nedeljanec, 16	/

17	Zagorec, Marko, Stjepana	1873. g., Prekno	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
18	Petrić, Grga, Jakoba	1875. g., Zamlača	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
19	Ferina, Josip, Petra	Kalinovec	/	/	/	/
20	Petrić, Valent, Stjepana	Varaždin, Franjev. samost.	/	/	/	/
21	Ivančić, Gašpar, Mije	Črešnjevo	/	/	/	/
22	Tudjan, Tomo, Mije	Trnovec	/	/	/	/
23	Stolnik, Pavao, Josipa	11. III. 1875. g., Ladanje Dol.	redov	1914. g. - || -	Hrvat, oženjen	ratar
24	Vrbanić, Jakob, Josipa	23. VIII. 1886. g., Kućan Dol.	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen, 1 dj.	ratar
25	Viher, Florijan, Andrije	Svibovec	/	/	/	/
26	Vitez, Josip, Josipa	1890. g., Kneginec g.	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
27	Šimek, Josip, Ivana	1885. g., Osječka	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
28	Vidačić, Rok, Jakoba	Imbriovec	/	/	/	/
29	Kolarek, Tomo, Izidora	3. VI. 1882., Ladanje gor.	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen, 5 dj.	ratar
30	Krobot, Martin, Stjepana	- || -	/	/	/	/
31	Pozder, Grga, Mije	1892. g., Nedeljanec	narednik	/	Hrvat, oženjen	ratar
32	Kokot, Andrija, Antuna	1890., Strmec	razvod.	/	Hrvat, oženjen	ratar
33	Vrček, Mato, Lovre	17. II. 1896. g., Sračinec	redov	1915. g. ||	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar
34	Šimek Cvetko, Florijan, Ivana	1889., Margečan	ratar	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar

1917. g.	||	nije	Ne posjeduje ništa	Ne želi	nepismen	Prekno, 13	/
u desnu nogu, 1916. g. 80%, Rješ. št. II. J. A. br.	/	nije	Ima kuću, 4 j. zemlje	Ne želi	nepismen	Zamlaća, 15	/
/	/	/	/	/	/	/	/
/	/	/	/	/	/	/	/
/	/	/	/	/	/	/	/
/	/	/	/	/	/	/	/
desnu ruku, 50%	Zaposlen	nije	Ima kuću, 2 jut. zemlje	Ne želi	2 osnov. šk. u Maruševcu	Ladanje Dol., 182	/
u obadve noge i desnu ruku, 1914. g., 20%	||	nije	Ima kuću, 2½ j. zemlje	Ne želi	nepismen	Kućan d., 80	Izd. potvrda v.d.br. 216 (urudž. ?), otpr. 12.III.47.
/	/	/	/	/	/	/	/
1913. g.	/	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Knegincu	Kneginec g., 150	/
u desnu ruku, 1918. g., 50%, Inv. kom. br. 4885/I	/	nije	Ima kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Radovanu	Osječka, 53	reg. rješ. br. 257, 1075.
/	/	/	/	/	/	/	/
u lijevu ruku, u desnu nogu, 1914. g. 20%, Rješ. I. K. p. št. II. J. A. br. 5186/I, 8. III. 47.	Zaposlen na svom posjedu	Nije	Ima kuću 1 j. zemlje	Ne želi	nepismen	Ladanje g., 205	reg. rješ. br. 122.
/	/	/	/	/	/	/	/
1918. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 4 j. zemlje	Ne želi	5. osnov. u Vidovcu	Nedeljanec, 163	/
1918. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 4 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. Petrijancu	~~Srlonac~~ Strmec, 36	/
u lijevu nogu, 1916. g. - 10. VI., 50%	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 5 jut. u zajed.	Ne želi	4 osnov. u Sračincu	Sračinec, 46	/
u desnu ruku	/	/	/	/	/	/	/

35	Bešvir, Stjepan, Marka	1895. g., Vinica Breg	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
36	Njegovec, Ivan, Josipa	18. VI. 1888. g., Škriljevec	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 6 dj.	ratar
37	Hrženjak, Josip, Franje	Ladanje Gor.	/	/	/	/
38	Dugi, Ivan, Feliksa	26. I. 1891., Vratno Gor.	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
39	Meštrić, Martin, Josipa	1895. g., Lužan	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
40	Vugrinec, Florijan, Mije	1885. g., Trnovec	redov	/	Hrvat, neoženjen	ratar
41	Mišak, Pavao, Đjure	1875. g., Trnovec	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
42	Željeznjak, Stjepan, Mije	1898. g., Zbelava	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
43	Žmuk, August, Josipa	1886. g., Trnovec	redov	1914. g.	Hrvat, ~~oženjen~~ udovac	ratar
44	Talan, Josip, Josipa	1885. g., Štefanec	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
45	Vidović, Imbro, Pavla	26. X. 1882. g., Kućan Dol.	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 5 dj.	ratar
46	Mekota, Mato, Josipa	1879., Beretinec	redov	1914. g. u biv. austr. voj.	Hrvat, oženjen	ratar
47	Bužanić, Adam, Josipa	1881. g., Beletinec	desetnik	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
48	Šanjek, Bruno, Martina	1888. g., Varaždin, Zagrebačka 57	redov	/	Hrvat, neoženjen	tapetar
49	Poljanec, Alojz, Mirka	1883. g., Šemovec	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
50	Detić, Antun, Ivana	14. I. 1887. g., Poljana	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
51	Borovec, Vjekoslav, Ivana	21. VI. 1897., Kućan Marof	redov	1915. g. ||	Hrvat, oženjen, 1 dj.	ratar
52	Vitez, Ivan, Martina	20. VI. 1886. g., Kneginec Gor.	vodnik	1914. g.	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar

1916. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 1 j. zemlje	Ne želi	4. osnov u Sv. Barbari	Vinica Breg	/
u lijevi kraj leđa i prsa, 30%	||	/	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Radovanu	~~Rado~~ Škriljevac, 7	/
/	/	/	/	/	/	/	/
1916. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 3 j. 600 čhv. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Križovljanu ?	Vratno, 20	/
1916. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	nepismen	Lužan, 8	/
1916. g.	||	nije	Ima kuću, 1 j. 800 čhv. zemlje	Ne želi	nepismen	Trnovec, 47	/
1916. g.	||	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	2 osnov. u Bartolovcu	Trnovec, 165	/
1917. g.	||	nije	Ima kuću, 1 j. 800 čhv. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Biškup.	Zbelava,10	/
1914.	||	nije	Ima kuću, 1 j. 800 čhv. zemlje	Ne želi	nepismen	Trnovec, 49	/
1914. g.	/	nije	Ima kuću, 6 j. zemlje	Ne želi	3 osnov. u Bartolovcu	Štefanec, 45	/
u desnu nogu, 90%	||	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	5. osnov. u Biškupcu	Kućan d., 73	/
u lijevu ruku, 1914. g., 40%, Rješ. br. 9808/I, 22 V. 47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Sv. Iliji	Beretinec, 2	reg. rješ. br. 215, 600.
1914. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Sv. Iliji	/	/
1916. g.	||	nije	Ne posjeduje ništa	/	4 osnov. u Varaždi.	Zagrebačka, 57	/
1917. g.	||	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Bartolovcu	Šemovec, 27	/
1918. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima 1 j. zemlje	Ne želi	3 osnov. u Sv. Iliji	Poljana, 30	/
u lijevu ruku, 60%	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 3½ jut. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Biškupcu	Kućan Marof	/
u desnu lopaticu i ruku, 30%	||	nije	Ima kuću, 1000 čhv. zemlje	Ne želi	4 osnov. Knegincu	Kneginec g., 27	/

53	Lisičak, Vid, Ivana	1895. g., Beretinec	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
54	Roužić, Franjo, Stjepana	1899., Zamlača	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
55	Papec, Djuro, Fabijana	1892. g., ~~Cargovec~~ Papinec	kaplar	/	Hrvat, oženjen	ratar
56	Krklec, Ladislav, Tome	1885. g., Sv. Ilija	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
57	Koprek, Drago, Ivana	8. V. 1911. g., Beretinec	podnar.	1941. u biv. Jug. voj.	Hrvat, oženjen, 2 dj.	kovač
58	Golubić, Janko, Stjepana	23. VII. 1886. g., Biškupec	vodnik	1914. g., biv. austr. voj.	Hrvat, oženjen, 4 dj.	ratar
59	Oskoruš, Andro, Stjepana	5. XI. 1879., Zbelava	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar
60	Horvatić, Mijo, Antuna	26. VIII. 1886., ~~Sračinec~~ Vratno	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	zidar
61	Vrbančić, Tomo, Andrije	1886. g., Šemovec	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
62	Šinko, Vjekoslav, Andrije	Beretinec	/	/	/	/
63	Hrupek, Gabro, Josipa	27. II. 1886. g., Jalkovec	vodnik	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
64	Hosni, Josip, Lovre	5. VII. 1894., Tužno	redov	/	Hrvat, neoženjen	ratar
65	Bizjak, Stjepan, Mate	Željeznica	/	/	/	/
66	Lukavečki, Stjepan, Josipa	1884. g., Kneginec	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
67	Mesek, Franjo, Valenta	1897. g., Sračinec	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
68	Vidović, Bartol, Pavla	24. III. 1877. g., Kućan Dol.	redov.	1914. g. ||	Hrvat, udovac, 3 dj.	ratar
69	Balažinec, Ivan, Ignaca	4. XII. 1884., Zbelava	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
70	Petrić, Bartol, Josipa	Beletinec	/	/	/	/

1916. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 1 j. zemlje	Ne želi	3 osnov. u Sv. Iliji	Beretinec, 16	/
1917. g.	||	nije	Ima kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	nepismen	~~Cargovec 42~~ Zamlaća 10	/
1916. g.	/	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Vidovcu	Cargovec, 42	/
1916. g.	/	nije	Ima kuću, 2 j. 400 čhv. zemlje	Ne želi	5 osnov., 2 opet. u Sv. Iliji	Sv. Ilija, 10	/
u lijevu nadlak., 12. IV. 1941. g.	Zaposlen u tvor. Vartex kao čuvar	/	Ima kuću, 400 čhv. zemlje	Ne želi	4 osnov., 3 šegrt. u Radovanu	Beretinec, 114	/
amput. ~~leve~~ desne ruke i leve noge, 1915. g.	Zaposlen na svom posjedu	/	Ima kuću, 3 jut. zemlje	Ne želi	5 osnov., 2 opet. u Biškupcu	Biškupec, 82/a	/
u lijevu nogu, 1916. g.	Zaposlen na svom posjedu	/	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	5 osnov, 2 opetov. u Biškupcu	Zbelava, 49	/
u desnu ruku, 1914. g., 60%	Zaposlen	/	Ima kuću, 5 j. 100 čhv. u zajed.	Ne želi	4 osnov. u Križovljanu	Sračinec, 55	/
1915. g.	Zapolen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 5 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Bartolovcu	Šemovec, 91	/
/	/	/	/	/	/	/	/
1914. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Biškupcu	Jalkovec, 4	/
1918. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 800 čhv. zemlje	Ne želi	~~Tu~~ 5 osnov. u Radovanu	Tužno, 40	/
/	/	/	/	/	/	/	/
1915. g.	/	nije	Ima kuću, 1 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Knegincu	Kneginec, 134	/
1918. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 6 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Sračincu	Sračinec, 131	/
u lijevu ruku, 1917. g., 50%	Zaposlen na svom posjedu	Nije	1 jut. zemlje	Ne želi	nepismen	Kućan d., 68	/
1915. g.	Zaposlen na svom posjedu	Nije	Ima kuću, 4 j. zemlje	Ne želi	nepismen	Zbelava, 35	/
/	/	/	/	/	/	/	/

71	Temšić, Petar, mije	21. II. 1893., ~~Vinica Breg~~ Mađarevo	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
72	Strelec, Marko, Nikole	15. III. 1886. g., Nova Ves	vodnik	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
73	Levanić, Tomo, Tome	1877. g., Sračinec	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
74	Levatić, Stjepan, Pavla	22. V. 1892., Kneginec Gor.	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar
75	Horvat, Stjepan, Đjure	1890. g., Sv. Ilija	redov	/	Hrvat, neoženjen	ratar
76	Kobal, Stjepana, Josip~~a~~	19. III. 1894. g., Tomaševec	borac	15. XII. 1915. u biv. austr. voj.	Hrvat, udovac, 2 dj.	ratar
77	Slunjski, Andro, Martina	19. X. 1887. g., Škriljevec	borac	27. VII. 1914. g. u biv. austro ug. voj.	Hrvat, udovac, 6 djece	zemljorad.
78	Prahić, Mijo, Đure	29. I. 1887. g., Lužan	borac	1914. g., -||-	Hrvat, oženjen, 1 djete	-||-
79	Ptiček, Mirko, Ivana	1887. g., Beletinec	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
80	Paraminski, Mato, Ivana	19. IX. 1886. g., Novi Marof	desetnik	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 3 dj.	ratar
81	Brgles, Mijo, Đure	27. VII. 1897., Svibovec	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
82	Novak, Đuro, Jakoba	12. IV. 1885. g., Jakopovec	borac	1914. g. u biv. austro - ugar. voj.	Hrvat, oženjen, 2 djece	zemljorad.
83	Zrinjski, Ivan, Marka	17. III. 1890. g., Ladanje Gor.	borac	1915. g. u -||-	Hrvat, oženjen, 4 djece	ratar
84	Kefelja, Petar, Mirka	31. V. 1893., Beretinec	borac	1914. g. ||	Hrvat, udovac, 1 dj.	ratar
85	Križan, Josip, Josipa	1895. g., Varaždin, Mihanovićeva 25	kapetan	/	Hrvat, oženjen	akt. oficir sada u m.
86	Klepač, Josip, Roze	18. II. 1892. g., Ladanje dol.	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
87	Njegovec, Ivan, Andrije	4. VII. 1889. g., Škriljevec	redov	1915. g.	Hrvat, udovac, 2 dj.	ratar
88	Cepanec, Đuro, Mirka	1893., Tomaševac	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar

u lijevo rame, 1917. g., 30%, Rješ. br. 12635/I, 10.V.47.	||	Nije	Ima kuću, 1 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Mađarevu	Vinica, 8	reg. rješ. br. 160
u lijevu str. podtrbušnice št. II. J. A. br. 18423/II - 23.II (inv. pred. 1944.), Rješ. Inv. Kom. pri št. II. J. A. br. 12630/I - 10.V.47., inv. pred 1915	/	/	Ima kuźu, 7½ j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Petrijancu	Nova Ves, 1	v. d. reg. rješ. br. 47
u glavu, 1914. g., 60%, Rješ. Isti br. 12633/I, 10.V.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	6 osnov. u Sračincu	Sračinec, 66	reg. rješ. br. 140
u desnu lopaticu, 1916. g., 30%, Rješ. br. 12653/I, 10.V.47.	||	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Knegincu G.	Kneginec g., 160	reg. rješ. br.
1918. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	nepismen	Sv. Ilija, 47	/
desna noga, 1916. g., 40%, Rješ. br. 12634, 16. V. 47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuźu ? 2¾ j. zemlje	Ne želi	5 osnov. Sv. Iliji	Tomaševec, 25	reg. rješ. br. 216, 600
u lijevu podlakticu, 50%, V.J.S. - Bgd. br. 30393 - 19.IX.4?, Rješ. Inv. kom. br. 12654/I, 10.VI.47.	Zaposlen na svom posjedu .	Nije	Posjeduje kuźu i 1½ jut. zemlje	Ne želi	3 osnovne šk. - Radovan	Škriljevec, br. ~~br.~~ 6	reg. rješ. b. 264, 1075 g.
u desnu nogu, 30%	-||-	Nije	Ima kuću, 2 jut. zemlje	Ne želi	nepismen	Lužan, 57	/
u lijevu ruku, 1915. g., 30%, Rješ. br. 12667/I, 12.V.47.	||	nije	Ima kuću, 114 j. (!) vrta	Ne želi	nepismen	Beletinec, 59	reg. rješ. br., 500
u lijevu ruku, 11.IX.1914. g., 50%, Rješ. br. 12648/I, 10.VII.47.	||	nije	Ima kuću, 8 j. zemlje	Ne želi	5 osnov., 2. opetov. u Varaž. Topl.	Jakopovec, 35	reg. rješ. br. 240, 900.
1916. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	5 osnov., 2 opet. u Sračincu	/	/
u desnu ruku i || nogu, 20%	||	Nije	Ima kuću, 2 jut. zemlje	Ne želi	nepismen	Jakopovec, 29	/
u glavu, 30%, 12.V.1915. g., Rješ. br. 10666/I	||	Nije	Ima kuću, 3 jut. zemlje	Ne želi	nepismen	Ladanje g., 25	reg. rješ. br. 266, 675
u ruku i glavu, 70%, Rj. št. II. J. A. br. 11134 - 28.IV.47.	||	Nije	Ima kuźu 2½ jut. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Sv. Iliji	Beletinec, 103	v.d. regist. rješ. r.b. 40
1914. g.	/	nije	Ne posjeduje ništa	Ne želi	5 srednje u Varaždu.	Mihanovićeva 5, Varaždin	/
amput. lijeve noge, 70%, 1915. g., Rješ. br. 12632/I, 10.V.47.	||	Nije	Ima kuću, 2 jut. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Maruševcu	Ladanje Dol., 40	reg. rješ. br.
u lijevu str. ?, 1915. g., Inv. 30%, Rješ. br. 12631/I, 1'0.V.47.	||	Nije	Ima kuću, 2 jut. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Radovanu	Škriljevec, 27	reg. rješ. br. 148
izgubio lijevo ?, 1915. g., 50%, Rješ. 12650/I, 10.V.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 1 j. 400 čhv. zemlje	Ne želi	nepismen	Tomaševec, 4	reg. rješ. br. 181

89	Strelec, Mijo, Jakoba	1895. g., Vinica	redov	/	Hrvat, neoženjen	ratar
90	Vitez, Pavao, Fabijana	14. I. 1898. g., Kućan Marof	redov	1916. g.	Hrvat, oženjen, 1 dj.	||
91	Šipek, Antun, Jakoba	14. XII. 1895., Kućan Marof	redov	1915. g. u biv. austr. voj.	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar
92	Filko, Mijo, Mije	1892. g., Varaždin, Vrazova 27	vodnik	1914. g.	Hrvat, oženjen	krovopokrivač
93	Hunjadi, Josip, Josipa	28. II. 1890. g., Jalkovec	kaplar	1911. g -||-	Hrvat, oženjen, 1 dj.	ratar
94	Koričan, Josip, Josipa	14. XI. 1875. g., ~~Varaždin, Brezje~~ Križanec	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen, 4 dj.	ratar
95	Piskač, Franjo, Martina	Završje, 1895. g.	borac	15. V. 1915. g. u biv. austr. voj.	Hrvat, oženjen, 4 djece	zemljorad.
96	Čepar, Alojz, Ivana	1896., Varaždin, Optujska 107	redov	/	~~Hrvat~~ Slovenac, oženjen	ratar, sada željezničar
97	Punčec, Valent, Imbre	1888. g., Gorušenjak	redov	1914. g. u biv. austroug. voj.	Hrvat, udovac, 3 djece	zemljoradnik
98	Skupnjak, Mijo, Bartola	Šemovec	/	/	/	/
99	Rožđjak, Mirko, Đure	1896. g., Majerje	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
100	Kupak, Vjekoslav, Josipa	1879. g., Varaždin	vodnik	/	Hrvat, oženjen	malar
101	Prizl, Andrija, Franje	5. X. 1889. g., Vinica	kaplar	/	Hrvat, oženjen, 1 dj.	ratar
102	Benkus, Blaž, Andrije	2. II. 1892. g. ~~Cerje Tužno~~ Gaćice	narednik	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
103	Korotaj, Franjo, Ivana	6. X. 1888. Lovrečan	redov	1915. g.	Hrvat, oženjen, 3 dj.	ratar
104	Lončar, Jakob, ~~Mirka~~ Mate	Stažnjevec	/	/	/	/
105	Kefelja, Petar, Mirka	Beretinec	/	/	/	/
106	Pomper, Mato, Jure	1895. g., ~~Nedeljanec~~ Gojanec	redov	1914. g. u biv. austroug. voj.	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar

1916. g.	||	nije	Ima kuću, 1.200 čhv. zemlje	Ne želi	3 osnov. u Vinici	Vinica, 131	/
u desno koljeno, 40%, Rješ. Inv. kom. br. 24756/I ?	||	||	Ima kuću, 4 jut. zemlje	Ne želi	2 osnov. u Biškupcu	Kućan Marof, 45	600
u glavu, 30%, Rješ. Inv. kom., br. 24762/I, 1.XI.47. g.	Zaposlen na svom posjedu	Nije	Ima kuću, 5 jut. zemlje	Ne želi	7 osnov. i opet. u Biškupcu	Kućan Marof, 49	reg. rješ. br. 290, 250
1914. g.	Zaposlen u svom obrtu	nije	Ne posjeduje ništa	Ne želi	4 osnov., 3 šegrt. u Zgb.	Vrazova, 27, Varaždin	/
u desnu ruku ?, 30%, 1914. g., Rješ. br. 12652/I, 10.V.47.	||	Nije	Ima kuću, 2½ j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Biškupcu	Jalkovec, 87	reg. rješ. br., 133
u desnu ruku, 1915. g., 20%, Rješ. br. 12657/I, 10.V.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 300 čhv. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Sv. Iliji	Brezje 17, Varaždin	reg. rješ. br. 146
u obadve noge, 30%, Rješ. br. 12632 - 28.VI.47. g.	Zaposlen na svom posjedu	Nije	Ima kuću, 2 jut. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Radovanu	Završje, 131	reg. rješ. br. 262, 850
1916. g.	Zaposlen kao željezn.	nije	Ima kuću	Ne želi	4 osnov. u Rodeki (?)	Optujska 107, Varaždin	/
u lijevu nogu, 40%	Zaposlen na svom posjedu	/	Posjeduje ¾ j. zemlje	Ne želi	nepismen	Gorušenjak, 2	/
/	||	nije	~~Ima 4 j. zemlje~~	Ne želi	4 osnov. ~~u Petrijancu~~	~~Majerje, 30~~	/
u lijevu nogu, 1916. g., 20%, Rješ. br. 11116/I, 30.IV.47.	/	nije	Ima kuću, 5 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Petrijancu	Majerje, 33/e	400. ?
1914. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	4 osnov., 4 obrt. u Varaždinu	Kurelčeva 23, Varaždin	/
u ~~lijevu ruku~~ bez ljeve podlaktice, 1918. g., 70%, Rješ. br. 11101/I, 30.IV.47.	||	nije	Ima kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Vinici	Vinica, 82	reg. rješ. br. 174
u lijevu ruku, 1915. g., 20%, Rješ.br. 11130/I, 2.V.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 3 j. zemlje	ne želi	4 osnov. u Radovanu	Cerje Tužno, 8	reg. rješ. br. 189
u desnu ruku, 1915. g., 50%, Rješ. br. 11096/I, 30.IV.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 6 j. zemlje	ne želi	4 osnov. u Križovljanu	Lovrećan, 19	reg. rješ. br. 147
/	/	/	/	/	/	/	Krivo uveden, IV gr.
/	/	/	/	/	/	/	/
1917. g., 30%	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 1 j. zemlje	Ne želi	nepismen	Nedeljanec, 190	/

107	Horbec, Petar, Ivana	22. VI. 1878. g., Greda	redov	1914. g., ||	Hrvat	/
108	Hranić, Stjepan, Pavla	18. VIII. 1890., Gačice	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen, 3 dj.	ratar
109	Gužvinec, Antun, Valenta	Varaždin, Kukuljevićeva, 26	/	/	/	/
110	Popijač, Ivan, Tome	9. V. 1881. g., Ledinec	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 2 djece	ratar
111	Požgaj, Stjepan, Đure	10. III. 1888. g., Poljana	vodnik	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
112	Kumić, Antun, Tome	15. I. 1892. g., Jurketinec	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 1 dj.	ratar
113	Filipašić, Martin, Filipa	25. X. 1889., Pihovec	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
114	Komes, Martin, Antuna	9. X. 1892. Voća D.	redov	/	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar
115	Korotaj-Majhen, Antun, Josipa	13. VI. 1882. g., Falinić Breg	redov	1915. g.	Hrvat, oženjen, 1 dj.	ratar
116	Pavlović, Juraj, Jakoba	1884. g., Virje	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar
117	Bahun, Josip, Marka	9. III. 1877., Ladanje gor.	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
118	Vitez, Mate, Andrija	24. XI. 1875. g., Kućan Dol.	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen, 3 dj.	ratar
119	Vrček, Mijo, Ignaca	29. IX. 1892. g., Sračinec	kaplar	1914. g.	Hrvat, oženjen, 6 dj.	ratar
120	Jakopec, Ivan, Andrije	1897. g., ~~Varaždin, Vrazova 27~~ Volođe (Voloder?), Kutina	kaplar	1914. g.	Hrvat, oženjen, 6 dj.	ratar
121	Novosel, Mato, Roka	1893. g., Imbriovec	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
122	Žlibar, Tomo, Stjepana	19. II. 1889. g., Ladanje Dol.	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
123	Bajzec (Bajrec?) - Lončarić, Ivan, Stjepana	14. III. 1887. g., Ladanje Dol.	redov.	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
124	Požgaj, Matija, Jele	23. II. 1897. g. Beretinec	redov.	1915. g.	Hrvat, oženjen	ratar

lijevi lakat, 1917. g., 30%, Rješ. 11133/I, 28.IV.47.	||	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	2 osnov. Maruševcu	Greda, 14	reg. rješ. 192
u lijevu nogu, 1917. g., 50%, Rješ. I. K. pri št. II. J. A. br. 11099/I, 30.IV.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u C. Tužno	Gačice, 39	reg. rješ. br. 141
/	/	/	/	/	/	/	/
u levu ruku, 40%, Rješ. br. 3522/I, 18.III.47. g.	Zaposlen na svom imanju	nije	Ima kuću, 1 jut. zemlje	Ne želi	samouk	Ledinec, 1	reg. rješ. br. 217, 600. -
u desno rame, 1917. g., 30%, Rješ. br. 11100/I, 30. IV. 47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 4 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Sv. Iliji	Biškupec, 56	reg. rješ. br. 218, 250 -
u desno rame i desno oko, 40%, 1915. g. Rješ. br. 11094/I, 30.IV.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	4 osnov., Maruševac	Jurketinec, 60	reg. rješ. br. 201
nemoč na lijevoj ruki, palac i kažiprst, 1914. g., 20%, Rješ. br. 11116/I, 30.IV.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 5 j. zemlje	Ne želi	2 osnov. u Jalžabetu	Pihovec, 15	reg. rješ. br. 167
u lijevu ruku, 1917. g., 20%, Rješ. br. 11115/I, 30. IV. 47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	nepismen	Trnovec, 223	reg. rješ. br. 182
u lijevu ruku, 1915. g., 30%, Rješ. br. 11111/I, 2.V.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 1½ j. zemlje	Ne želi	3 osnov. u Križ. Cest.	Falinić Breg, 223	reg. rješ. br.
u ~~desnu~~ lijevu ruku (amputirana), 1915. g., 60%, Rješ. 11109/I, 30.III.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 1 j. zemlje	Ne želi	nepismen	Virje, 5	reg. rješ. br. 151
1914. g.	/	nije	Ima kuću, 1 j. 800 čhv. zemlje	Ne želi	nepismen	G. Ladanje, 201	/
u desnu nogu, koljeno, 1915. g., 20%, Rješ. br. 11124/I, 30 IV.47.	||	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	nepismen	Kućan d., 51	otps. 29. III., reg. rješ br. 164
u lijevu nogu, 1915., 30%, Rješ. br. 11107/I, 30. IV. 47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Sračincu	Sračinec, 157	reg. rješ. br. 199
u glavu - nema des. oko, 1916. g., Rješ. št. II. J. A. br. 11108/I, 29.V.47.	Zaposlen kao noćni čuvar opće trg. podruž.	nije	Ne posjeduje ništa	Ne želi	samouk	Vrazova 27, Varaždin	reg. rješ. br. 106, 400
u obe ruke, 1917. g., Rješ. Inv. kom. št. br. 11120/I, 2.V.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 3 j. zemlje	~~4~~ ne želi	4 osnov. Jalžabetu	Imbriovec, 8	reg. rješ. b. 219, 107, 400
u lijevi kuk, 70%, Rješ. Inv. kom. br. 11131/I - 2.V. 47.	||	/	Ima kuću, 2 jut. zemlje	Ne želi	3 osnov. u Maruševcu	Ladanje Dol., 112	reg. rješ. b. 1300
u desnu nogu, 30%, Reš. II. A. 11114/I, 30.IV.47.g.	||	/	Ima kuću, 3 jut. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Maruševcu	Ladanje Dol., 49	/
u obje ruke, 1918.g., 31. VIII., Rješ. br. 11093/I, 2.V.47.	||	/	Ima kuću, 2.400 čhv. zemlje	Ne želi	3 osnov. u Sv. Iliji	Beretinec, 11	reg. rješ. br. 209

125	Punčec, Marko, Mije	18. III. 1887. g. Vinica Breg, Varaž. Breg	razvod.	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 3 dj.	ratar
126	Mekša, Valent, Ivana	1890., II., Trnovec	redov	1915. g. I.	Hrvat, oženjen, 5 djece odrasli	ratar
127	Novak, Ivan, Furjana	1899. g., ~~Jalkovečka~~ Mur. Središće	narednik	/	Hrvat, oženjen, 5 dj.	postolar, sada radi u tvor. Mundus
128	Močanić, Izidor, Pavla	18. IV. 1886. g., Čalinovec	redov	1914. g.	Hrvat, udovac, 2 dj.	ratar
129	Cvek, Ignac, Tome	22. II. 1896. g., Kneginec	redov.	1915. g.	Hrvat, oženjen, 3 dj.	||
130	Magić, Franjo, Bolte	28. I. 1888. g. Trnovec	redov	1915. g. ||	Hrvat, oženjen, 11 dj.	ratar
131	Benčina, Ljudevit	1885. g., Lepoglavi	razvod.	1914. g.	Hrvat, ~~oženjen~~ udovac, 3 dj.	ratar
132	Vidaček, Stjepan, Juraja	1893. g., Seljanec	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
133	Vrbanec, Ivan, Stjepana	7. X. 1895. g., Maruševec	redov	1915. g. ||	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar
134	Habunek, Vinko, Josipa	3. IV. 1889., Radovan	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen, 6 dj.	ratar
135	Đunđek, Grega, Ivana	1824. g., Lovrećan	borac	1914. g. u biv. austr. voj.	Hrvat, oženjen, 5 djece	zemljoradnik
136	Strelec, Mijo, Jakoba	Vinica	/	/	/	/
137	Vrbanec, Izidor, Ivana	1898. g., Maruševec	/	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 3 dj.	ratar
138	Kramberger, Ivan, Franje	Radovec	/	/	/	/
139	Đerđek, Josip, Janka	Varaždin, Novi Varoš	/	/	/	/
140	Franjčić, Jakob, Bare	29. IV. 1873., Jalžabet	redov	~~Hrvat~~	Hrvat, oženjen	ratar
141	Možanić, Stanko, Matije	Koretinec	/	/	/	/
142	Conar, Ivan, Tome	7. VI. 1894. g., Biškupec	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 2 dj.	obć. činov. u. m.

u lijevu nogu, 1916. g., 30%, Rješ. št. II. J. A. br. 3905 - 29.V.47.	||	/	Ne posjeduje ništa	Ne želi	~~n~~samouk	Varaž. Breg, 58	v .d. reg. rješ.br. 44
u lijevu ruku, u lakat i u prste, rješenje 11110, 30%, 30/IV.1947.	Zaposlen kod kuće	nije	Kuću i 260 čhv. zemlje	ne želi	samouk	Trnovec, kbr. 229	500 Din
1918. g.	/	nije	Ne posjeduje ništa	ne želi	nepismen	Jalkovečka 7, Varaždin	/
u desnu nogu, 1915. g., 40%, Rješ. br. 11123/I, 30.IV.47.	/	nije	Ima kuću, 2½ j. zemlje	ne želi	5 osnov. u Maruševcu	Čalinovec, 7	reg. rješ. br.
u desni kuk, 1915. g., 40%, Rješ. br. 11095/I, 2.V.47.	||	nije	1½ jut. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Knegincu g.	Kneginec g., 18	reg. rješ. br. 165
u desnu ruku, 20%, Rješ. št. II. J. A., br. 3540/I - 5.I.47., ranjen 1916. g.	||	/	Ima kuću, 1 jut. zemlje	Ne želi	3 osnov. u Trnovcu	Trnovec, 63	v. d. registr. rješenje n. br. 38
1914. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 4 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Lepoglavi	Špinčićeva 42, Varaždin	/
u lijevu nogu, 1917. g., 40%, Rješ. br. 11112/I, 30.IV.47.	||	nije	Ima kuću, 4 j. zemlje	Ne želi	3 osnov. u Radovanu	Seljanec, 1	reg. rješ. br.
u lijevu nogu, 1917. g., 30%, Rješ. br. 5134/I, 3.V.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 4 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. Maruševcu	Maruševac, 11	reg. rješ. br.
u lijevu nogu, 1915. g., 30%, Rješ. br., 11127/I, 30.IV.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 4 j. zemlje	Ne želi	5. osnov. u Radovanu	Radovan, 5	reg. rješ. br. 134
ranjen u levu nogu, 1915. g., Inv. kom. br., 11126/I - 11.VI.47. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 1 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Radovanu	Lovrećan, 21	reg. rješ. br. 287
/	/	/	/	/	/	/	uveden pod brojem 89
obolio 1916. g., 30%, Rješ. br. 11125/I, 30.IV.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	nepismen	Maruševec,15	reg. rješ. br.
/	/	/	/	/	/	/	/
/	/	/	/	/	/	/	/
u desnu ruku, 1917. g., 30%, Inv. rješ. br., 17057/I - 14.VI.47. g.	Zaposlen na posjedu kćeri	nije	Ima kuću	Ne želi	3 osnov. u Jalžabetu	Jalžabet, 128	reg. rješ. br. 274, 500
/	/	/	/	/	/	/	/
u desnu nogu nadkolj, 1916. g., 80%	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 500 čhv. zemlje u zajed.	Ne želi	5 osnov. u Biškupcu	Biškupec, 31	Izd. potv.

143	Bubnjarić, Franjo, Mije	29. V. 1899., ~~Peščenica~~ Kneginec	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 5 dj.	ratar
144	Hrnčić, Antun, Matije	1879. g., Gorušenjak	redov	1915. g.	Hrvat, oženjen, 7 dj.	ratar
145	Henčić, Josip, ~~Vide~~ Josipa	2. III. 1873. - || -	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
146	Lazar, Rok, Valenta	1899. g. - || -	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
147	Beli, Janko, Josipa	27. XII. 1891. g., Kućan Marof	redov	1914.g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
148	Vidačić, Pavao, Đure	Svibovec	/	/	/	/
149	Svenčić, Đuro, Mije	Vratno	/	/	/	/
150	Cafuk, Ivan, Josipa	1881. g., Šijanec	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
151	Gregurić, Mirko, Mije	10. X. 1897., Jalžabet	redov	~~H~~	Hrvat, oženjen	ratar
152	Hanžek, Ivan, Stjepana	23. VI. 1883. g., Maruševac	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 6 dj.	ratar
153	Benčić, Mijo, Stjepana	1892. g., Kneginec	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 8 dj.	ratar
154	Blaži, Đuro, Andrije	1884., Črešnjevo	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar
155	Domiter, Josip, Martina	3. III. 1886., Kneginec Dol.	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
156	~~Hruškar, Martin, Ferde~~	~~Varaždin~~	/	/	/	/
157	Kraljić, Tomo, Tome	Otočac	/	/	/	/
158	Kaniški, Gustav, Ivana	1883. g., Varaždin	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
159	Golubar, Martin, Andrije	1891. g., Nova Ves	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 3 dj.	sitničar
160	Božić, Juraj, Josipa	28. III. 1874. g., Nedeljanec	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar

u oči, 1918. g., 80%	/	/	Ima kuću, 5 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Knegincu	Kneginec d., 52	izd. potvr. br. 220, otp. N. III.
izgubio levo oko, 50%, 1916. g., Rješ. br. 17063/I, 19.VI.47.	||	nije	Ima kuću	Ne želi	5 osnov. u Barbari	Gorušenjak, 17	reg. rješ. br. 265, 900
u rame, 1914. g., 30%, Rješ. Inv. kom. br. 17068/I - 14.VI.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 1 j. zemlje	Ne želi	nepismen	Vinica Breg, 23	reg. rješ. br. 269, 500
u desnu ruku, 1917., 50%, Rješ. Inv. kom., br. 17060/I. 14.VI.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 1 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Vinice Breg	Gorušenjak, 29	reg. rješ. br. ~~156~~ 267, 1250
u lijevu ruku, 1915. g., 30%, Rješ. Inv. kom. št. II. J. A. br. 11070/I, 14.VI.47. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	nepismen	Kućan Marof, 4	reg. rješ. br. 259, 675
/	/	/	/	/	/	/	/
/	/	/	/	/	/	/	/
u desnu nogu, 20%, 1914. g., Rješ. br. 5178/I, 14.VII.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	2½ jut. zemlje u zajed.	Ne želi	nepismen	Šijanec, 31	reg. rješ. br.
1916. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 1 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Jalžabetu	Jalžabet, 71	/
u prsa, u glavu i lijevu ruku, 1917. g.	||	/	Ima kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Maruševcu	Maruševec, 96	/
u glavu, 8. VIII. 16 g., 40%, Rješ. št. II. J. A. br. 17067/I, 14.VI.	||	/	Ima kuću, 1 jut. zemlje	Ne želi	5 osnov., 2 opetov. u Knegincu	Kneginec d., 81	reg. rješ. br. 256, 600
u desno rame, 17.VIII.1914. g., Rješ. br. 17063/I, 14.VI.47.	||	nije	Ima kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Črešnjevu	Črešnjevo, 32	reg. rješ. br. 252, 500
u lijevu ruku, 1914. g., 40%, Rješ. br. 17061/I, 14.VI.47.	Zaposlen na svm posjedu	nije	Ima kuću, 1.000 čhv. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Knegincu g.	Kneginec g., 72	reg. rješ. br. 253, 600
/	/	/	/	/	/	/	/
/	/	/	/	/	/	/	/
1914. g.	/	nije	Ne posjeduje ništa	Ne želi	4 osnov. u Varaždinu	Fabijanska 2, Varaždin	/
8.VI.1915. g., ranjen u levu nogu, 20%, Rješ. Inv. kom. br. 17074/I - 23.X.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	|| živi od obrta	Ne želi	5 osnov. u Sv. Iliji, 2 šegrt. Cernik	Nova Ves, 110	reg. rješ. br. 291, 400
u desnu nogu, 1917. g., 20%, Rješ. br. 17075/I, 22.VII.47.	||	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	nepismen	Nedeljanec, 40	reg. rješ. br. 163

161	Grabar, Andrija	15. XI. 1885. g., Kneginec Dol.	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar
162	Kolenko, Marka, Tomo	7. IV. 1881. g., Ladanje Dol.	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
163	Jurešković, Juraj	Grešćevina	/	/	/	/
164	Dvoršćak, Pavao	15. I. 1895. g., Petrijanec	~~15. I. 1895. g.~~ redov	1915. g. - || -	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar
165	Mak, Antun, Petra	1894., Varaždin, Uršulinska 6	redov	/	Hrvat, oženjen, 1 dj.	tokar pom., sada trafikant
166	Mikulan, Stjepan, Mirka	1891. g., Nova Ves	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
167	Pocedulić, Ivan, Pavla	8. V. 1876. g., Kućan Dol.	redov	1915. g. ||	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar
168	Mihalić, Matija, Tome	1883. g., Varaždin, Bolnička 12	kaplar	1914. g.	Hrvat, rastavljen	radnik
169	Ištvanović, Stjepan, Kate	1886. g., Varaždin, Ludbreška 45	~~de~~ kaplar	/	Hrvat, oženjen	limar, radi u m. željez.
170	Sviben, Mato, Šimuna	1884. g., Beretinec	redov	/	Hrvat, udovac	ratar
171	Šalamon, Franjo, Stjepana	20. V. 1878., Kućan Gor.	/	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 1 dj.	ratar
172	Sambolec, Juraj, Andrije	1. IX. 1883. g., Svibovec	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
173	Vidaček, Stjepan, Mije	1892. g., Margečan	razvod.	/	Hrvat, oženjen	ratar
174	Mikić, Ivan, Tome	1887. g., Doljan	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
175	Žgenjar, Florijan, Đure	1879. g., Kućan gor.	redov	1914. g. ||	Hrvat, udovac	ratar
176	Miklošić, Josip, Stjepana	10. X. 1892., Kneginec Dol.	redov	||	Hrvat, udovac, 4 dj.	||
177	Vidačić, Antun, Martina	17. I. 1892. g., Kelemen	/	1913. g. u biv. austr. voj.	Hrvat, oženjen	ratar
178	Mravlinčić, Andrija, Janka	1893. g., Varaždin, Trakošćan, Hercegovačka 22	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar

u lijevu nogu, 29.X.1914. g., 20%, Rješ. br. 17075/I, 18.VI.47. g.	||	nije	Ima kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	7 osnov., Kneginec	Kneginec gor., 149	reg. rješ. br. 754, 200
u desni kuk, 30%, Rješ. Inv. kom. br. 17077/I, 13.VI.47. g.	||	nije	Ima kuću, 3 jut. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Maruševcu	Ladanje Dol., 150	reg. rješ. br. 285, 500
/	/	/	/	/	/	/	/
u levu ruku, 20. I. 1916. g., 40%	||	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. Petrijancu	Petrijanec, 11	reg. rješ. br., 300
u glavu, 1917. g., 60%, Rješ. Inv. Kom. br. 16700/I, 11.VI.47.	/	nije	Ne posjeduje ništa	Ne želi	5 osnov. u Varaž.	Uršulinska 6, Varaždin	reg. rješ. br., 550
u prsa, 30%, 1916. g., Rješ. br. 16733/I, 12.VI.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 5 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u N. Vesi	Nova Ves, 59	reg. rješ. br., 250, 1375
u lijevo oko, 1916. g., 40%, Rješ. I. K. pri št. II. J. A. br. 417? 21.III.47.	/	nije	Ima kuću, 2 jut. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Biškupcu	Kućan g., 7	reg. rješ. br.
u lijevu ruku, 1916. g.	||	nije	Ne posjeduje ništa	Ne želi	5 osnov. u Domašincu	Bolnička 12, Varaždin	/
u levu ruku, 1915. g., Rješ. Inv. kom. št. II. J. br. 16767, 13.IX.47.	Zaposlen kod kuće	nije	Ima kuću	Ne želi	2 osnov. u Čakovcu	Ludbreška, 45	/
izgubio zube, 1915. g., 30%, Rješ. št. II. J. A. br. 16768/I - 11.III.47.	||	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	1 osnov. u Sv. Iliji	Beretinec, 72	reg. rješ. br. 258
u lijevu nogu ispod koljena, 30%, 1914. g., Rješ. Inv. kom. br. 2923/I, 7.II.47. g.	/	nije	Ima kuću 2 j. 800 čhv. zemlje	Ne želi	nepismen	Kućan g., 20	umro 6.VIII.47. g., žena povela daljni postupak - ? br. 463/ IV
obolio 1914. g.	||	/	Ima kuću, 370 čkv. zemlje	Ne želi	nepismen	Svibovec, 83	/
1918. g.	/	nije	Ima kuću, 1 j. 800 čhv. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Radovanu	Margečan, 14	/
1915. g.	||	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	1 osnov. u Sv. Iliji	Doljan, 22	/
u lijevu nogu, 1914. g., 20%, Rješ. Inv. kom. pri št. II. J. A. br. 16757/I - 11.VI.47.	/	nije	2 j. 400 čhv. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Biškupcu	Kućan g., 58	reg. rješ. br., 400
u lijevo koljeno, 1915. g., 80%	/	nije	Ima kuću, 1 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Knegncu	Kneginec, 68	Izd. potv. br. 222, otp. 15.III.47
u glavu i desnu nogu, 40%, Rješ. br. 16688/I, 13.VI.47.	Zaposlen	nije	Ima kuću, 1½ jut. zemlje	Ne želi	nepismen	Kelemen, 101	reg. rješ. br. 251, 600
1916. g.	Želi se zaposliti kao konobar	nije	~~Ima 3½ j. zemlje~~ Ne posjeduje ništa	Ne želi	~~4 osnov~~ u samouk	Hercegovačka, 22	/

179	Vitez, Antun, Mije	8. V. 1891. g., Kneginec Dol.	kaplar	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
180	Sudec, Imbro, Juraja	24. IV. 1896. g., Tužno	borac	1914. g.	Hrvat, oženjen, 1 dj.	ratar
181	Mesarić, Mato, Martina	Jakopovec	/	/	/	/
182	Okroša, Franjo, juraja	Varaždin, Padovčev trg 3	/	/	/	/
183	Pintarić, Ivan, Jure	1895. g., Petrijanec	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
184	Jurgec, Petar, Mije	21. IV. 1887. g. ~~Čalinovec~~ Brodarevac	redov	1914. g. ||	Hrvat, udovac, 3 dj.	postolar, sada radi u tvor. Mundus
185	Petovar, Pavao, Šimuna	1886. g., Virje	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen, 4 dj.	ratar
186	Kolmečić, Imbro, Franje	2. XI. 1880. g., Vratno	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
187	Prepelić, Florijan, Franje	1884. g., Petrijanec	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
188	Lukavec, Franjo, Ivana	Varaždin, Milička 38	/	/	/	/
189	Kociper, Franjo, Ivana	~~Varažd., Florijanska 9~~ 1880. g., Jarki	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	stolar
190	Strelec, Mijo, Jakoba	Vinica	/	/	/	/
191	Cvek, Josip, Stjepana	7. I. 1897., Kneginec	redov	1916. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
192	Drvar, Tomo, Mirka	X. 1877. g., Petrijanec	redov	1914. g. u biv. austr. voj.	Hrvat, oženjen	ratar
193	Štefanec, Stjepan, Ivana	1882., Selnik	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar
194	Kocijan, Andro, Ivana	28. V. 1893. g., Osječka	redov	1914. g. ||	Hrvat, udovac, 1 dj.	ratar
195	Novak, Petar, Marka	1890. g., Jurketinec	redov	1915. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
196	Lazar, Mijo, Valenta	24. V. 1879., Vratno	redov	1916. g., u biv. austroug. voj.	Hrvat, oženjen, 2 djece	zemljorad., i sada isto

u lijevu nogu, 1915. g., 40%	||	nije	Ima 2½ j. zemlje	Ne želi	4 osnov. Knegincu	Kneginec d., 22	/
u ~~lijevu~~ desnu nogu, 1918. g., 30%, Rješ. Inv. kom. pri št. II. J. A. br. 15790/I od 3.VI.47.	||	nije	Ima kuću, 1200 čhv. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Radovanu	Tužno, 76	v. d. reg. rješ. 65
/	/	/	/	/	/	/	/
/	/	/	/	/	/	/	/
u lijevu nogu, 1918. g., 20%, Rješ. br. 15786/I, 3.VI.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 1 j. zemlje	/	4 osnov. u Petrijancu	Petrijanec	reg. rješ. br. 222, 400
u vrat, 60%, 1915. g.	Zaposlen u svom obrtu	Nije	Ima kuću, 1 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Maruševcu	Čalinovec, 3	/
u glavu, 30%, 1914. g., Rješ. Inv. kom. br. 15781/I	Zaposlen kod kuće	nije	Ima kuću, 5 j. zemlje	Ne želi	2 osnov. Križ. Cestici	Virje, 31	reg. rješ. br. 276, 500
u lijevu nogu, 1915. g., 40%, Rješ. br. 15769/I, 3.VI.47. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 5 j. zemlje	Ne želi	5 osnov., Križovljan	Vratno, 135	reg. rješ. br. 220, 300
bez levog oka, 1916. g., 50%, Rješ. br. 15779/I, 3.VI.47.	||	nije	Ima kuću, 800 čhv. zemlje	Ne želi	3 osnov. u Petrijancu	Petrijanec, 25	reg. rješ. br. ~~219~~ 221, 700
/	/	/	/	/	/	/	/
1914. g.	/	nije	Ima kuću	Ne želi	4 osnov. u ?	Florijanska 9, Varaždin	/
/	/	/	/	/	/	/	/
u desnu nogu, 1918. g., 50%, Rješ. br. 5179/I, 8.III.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću,1 j. zemlje	Ne želi	5 osnov., 2 opetov. Knegincu	Kneginec g., 23	reg. rješ. br. 150
u vrat, 40%, Rješ. št. II. J. A. br. 15774/I, 4.III.	Zaposlen na svom posjedu	/	Ima kuću, 5 jut. zemlje	Ne želi	4 osnov. Petrijancu	Petrijanec, 104a	reg. rješ. br. 261, 300
u desnu lopaticu, 1916. g., Rješ. Inv. kom. 15782/I - 29.IX.47.g.	||	nije	Ima kuću, 1 j. zemlje	Ne želi	nepismen	Selnik 4	/
u lijevu nogu, 1917. g., Rješ. 15784/I, 28.VI.47.	||	/	Ima kuću, ~~30~~ 3 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Radovanu	Osječka, 6	18.VI.47. upućen ponovno na Višu bel. kom.
u lijevu ruku, 1918. g., 20%, Rješ. št. II. J. A. br. 14263/I - 30.V.47.	Traži zaposlenje	/	2 j. zemlje	Ne želi	4 osnov.	Jurketinec, 40	v. d. reg. rješ. br. 46
obolio na frontu Ruskom, 1917. g., Rješ. br. 15783/I, 3.VI.47.g.	Zaposlen na svom posjedu	Nije	Posjeduje kuću i 3 j. zemlje i od toga živi	Ne želi	5 osnov. šk., Vinica	Vratno Dol., kbr-8	otpr. Arm. 6.VI.47., 375

197	Šipek, Tomo, Jakoba	XII. 1886. g., Biškupec	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
198	Detić, Mirko, Ivana	15. XI. 1897., Poljana	redov	/	Hrvat, neoženjen	ratar
199	Kontak, Josip, Stjepana	Ladanje g.	/	/	/	/
200	Kovačić, Mirko, Antuna	1896. g., Vinica	redov	/	Hrvat, oženjen	sudski podvornik
201	Peharda, Viktor, Martina	Varaždin	/	/	/	/
202	Horvat, Ivan, Stjepana	10. VI. 1876. g., Vratno D.	redov	/	Hrvat, oženjen	ratar
203	Frič, Čiril, Josipa	4. VII. 1889. g., Varaždin	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 2 djece	knjigoveža
204	Rožić, Gašpar, Blaža	1877., XII., Nedeljanec	redov	1900. g.	Hrvat, oženjen, 3 djece, odrasle	ratar
205	Tomašković, Alojz, Stjepana	16. VI. 1890. g., Jalkovec	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen, 1 dj.	ratar
206	Kračun, Mije, Andrije	1884. g., Greda	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 1 dj.	ratar
207	Ljubek, Bedenik, Vida	21. III. 1878. g., Nedeljanec	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen, 6 dj.	ratar, Rješ. Min. nar. odbr. br. 35817, 1.VIII.47.
208	Maruševac, Marko, Franje	17. IV. 1890. g., Varaždin	redov	1915. g. ||	Hrvat, oženjen, 2 dj.	kovač
209	Kolenko, Stjepan, Mirka	2. XI. 1890. g., Ladanje D.	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
210	Maruševac, Jakob	1878. g., Jurketinec	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
211	Lovrić, Josip, Josipa	15. III. 1887. g., Varaždin	desetnik	1916. g., u biv. aust. voj.	Hrvat, oženjen, 2 dj.	trgovac
212	Mežnarić, Antun, Kate	17. I. 1897., ~~Varaždin~~ Jalkovcu	redov ~~1897. g.~~	1916. g. ||	Hrvat, oženjen, 4 dj.	postolar
213	Biškup, Stjepan, Juraja	11. IV. 1888. g., Škriljevec	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
214	Cerovečki, Imbro, Pavla	17. X. 1884. g., Črnec	narednik	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar

u lijevu nogu, 1915. g., ~~30~~%, Rješ. Inv. kom. pri št. II. J. A. br. 16326/I - 16.VIII.	||	Nije	3 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Biškupec	Biškupec	/
1917. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima 2.000 čhv. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Sv. Iliji	Poljana, 40	/
/	/	/	/	/	/	/	/
1915. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 4 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Vinici	Vinica, 27	/
/	/	/	/	/	/	/	/
1916. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	3 osnov. u Vinici	Vratno, 47	/
u lijevu ruku i desnu nogu, 20%, Rješ. Inv. kom. br. 16362/I - 8.XI.47.	Zaposlen u svom obrtu	Nije	Ima kuću	Ne želi	5 osnov., 2 struč. u Varaždinu	Varaždin, Zrinjska 4	Izdana potvrda da je pokrenuo inv. pred. 15.II.47., v. d. br. urnol. (?) 167
u lijevu ruku, 20%, 16363/I, 23/VI.47.	Zaposlen kod kuće	Nije	Kuću i 1 ral zemlje	Ne želi	samouk	Nedeljanec, kbr 6	400 D
obolio, 1914. g., 100%, Rješ. I. K. pri. št. II. J. A. br. 16364/I, 10.VI.47.	/	/	Ima 2 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. Biškupcu	Jalkovec, 20	reg. rješ. br. 118
obolio 1916. g., Rješ. Inv. kom., br. 16365/I - 6.X.47.g.	Zaposlen na svom posjedu	Nije	Ima kuću, 4 j. zemlje	Ne želi	samouk	Greda, 53	/
u desnu ruku, 1915. g., 20%, Rješ. Inv. kom. pri št. II. J. A. br. 16463/I, 7.VI.47.	Zaposlen na svom posjedu	Nije	Ima kuźu, 1½ j. zemlje	Ne želi	nepismen	Nedeljanec, 9	v.d. reg. rješ. br. 69
izgubio zube, 1917. g., 30%, Rješ. I.K. pri št. II. J. A. br. 16366/I, 23.VI.47.	Zaposlen u svom obrtu	Nije	Ima kuźu, 1½ j. zemlje	Ne želi	5 osnov., 3 šegrt.	Milička 19, Varaždin	reg. rješ. br.
/	||	Nije	Ima kuću, 3 jut. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Ladanju	Ladanje Dol., 166	/
oglušio, 1915. g., 50%, Rješ. br. 16485/I - 13.XI.47.	||	nije	/	Ne želi	4. osnov., Jurketinec	Jurketinec, 53	reg. rješ. br. 260
obolio 1917. g.	Zaposlen u svom obrtu	nije	Ima ½ kuźe	Ne želi	4 srednj. šk. u Zadru (?)	Končareva 32, Varaždin	/
u desnu ruku, 1918. g., 20%, Rješ. I. Kom. pri št. II J. A. br. 16433, 11.VI.47.	Zaposlen u tvor. Vartex	nije	Ne posjeduje ništa, živi od zarade	Ne želi	4 osnov., 4 šegrt. u Varaždi.	Rad. naselje 3/a	reg. rješ. br. 112
amput. ljeva noga, 1918. g., Inv. kom. br. 16488/I - 30.IX.47. g., 30. IX.47. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Radovanu	Škriljevec 3	500, reg. rješ. br. 280
Obolio 1915., 20%, Rješ. Inv. K. pri št. II. J. A br. 16489/I - 21.VII.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	5 osnov., 2 opetov. u Biškupcu	Črnec 56	reg. rješ. br 143

215	Obad, Josip, Grge	Poljana Dol.	redov	1914. god.	Hrvat, oženjen	ratar
216	Pravdić, Mijo, Tome	1895., Vinica	redov	1916. g. ||	Hrvat, oženjen, 3 dj.	ratar
217	Jurajec, Tomo, Bare	1894. g., Strmec	redov	1915. g. ||	Hrvat, oženjen, 3 dj.	ratar
218	Gjurasek, Juraj, Jakoba	26. III. 1887. g., Stažnjevec	kaplar	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 9 dj.	ratar
219	Varović, Martin, Matije	5. XI. 1882. g., Kelemen	redov	1914. g. u biv. austr. voj.	Hrvat, udovac	ratar
220	Požgajec, Josip, Ivana	1890. g., Petrijanec	kaplar	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
221	Mikac, Vjekoslav, Ivana	21. VI. 1884. g., Varaždin	kaplar	1914. g. u biv. austroug. voj.	Hrvat, udovac, 1 djete	radnik, isto i sada
222	Ljubek, Mijo, Vida	27. IX. 1885. g., Nedeljanec	vodnik	1914. g. -||-	Hrvat, oženjen, 3 djece	zemljorad., isto i sada
223	Menzinger, Ferdo, Stjepana	15. V. 1889. g., Bjelovar	kapetan, perovođa	27. VI. 1914. g., u biv. aust. voj.	Hrvat, oženjen, 2 djece	željez. činov. i sada uprav. Inv. suda pri Okruž. N. O.
224	Poljan, Ivana, Rudolfa	14. II. 1919. g., Varaždin	podnared.	5. V. 1940. g., u biš. Jugosl.	Hrvat, oženjen, 1 djete	tkalački majstor
225	Gereci, Klement, Đure	1886., Novakovec	borac	27. VII. 1914. g., u biv. austroug. voj.	Hrvat, oženjen, 2 djece	zemljorad.
226	Gradiček, Juraj, Andrije	1873. g., Selnik	borac	1914. g. u biv. austr. voj.	Hrvat, udovac, 1 djete	zemljojrad.
227	Plantak, Josip, Mate	15. III. 1895. g., Sračinec	desetar	15. V. 1915. g., u biv. austr. voj.	Hrvat, oženjen, 7 djece	zidar
228	Šimek, Josip, Ivana	1885. g., Osječka	borac	27. VII. 1914. g., u biv. austr. voj.	Hrvat, oženjen, 5 djece	zemljorad.
229	Radošić, Josip, Petra	VIII. 1891. g., Varaž. Breg	desetar	1913. g., u biv. austr. voj	Hrvat, neoženjen	zemljorad.
230	Kolar, Ivan, Juraja	1885. g., Radovec	borac	2. I. 1915. g., u biv. austr. voj.	Hrvat, oženjen, 1 djete	zemljorad.
231	Mikac, Josip, Mije	24. VII. 1888. g., Petrijanec	borac	1. I. 1915. g., u biv. austr. voj.	Hrvat, oženjen, 4 djece	zemljorad.
232	Novak, Antun, Gjure	22. V. 1906. g., Nedeljanec	borac	1915. g., u biv. austr. -ug. voj.	Hrvat, oženjen, 1 djete	zemljorad.

u desnu ruku i lievo oko, 16490/I, 27/VI.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću i 5 jutara zemlje	Ne želi	1 razred osnovne u Svibovcu	Poljana dolna, 3	/
u lijevu nogu, 1917. g., Rješ. Inv. kom. br. 16491/I - 27.II.47.	||	nije	Ima kuću, 2 j., 1300 čhv. zemlje	Ne želi	4 osnov.	Vinica, 152	reg. rješ. br. 273, 850
obolio na glas, 1916. g., Rješ. Inv. kom. br. 16492/I - 11.XI.47. g.	||	Nije	kuću, 4 j. zemlje	Ne želi	5 osnov.	Strmec, 21	/
u leđa i ruku, 1914. g., ~~0%~~, Rješ. Inv. kom br. 16493/I, 30.IX.47. g.	/	nije	Ima kuću, 3 jut. zemlje	Ne želi	5 osnov., 3 opet. u Cerje Tužn.	Stažnjevec, 78	/
u desnu ruku i nogu, 20%	Ne želi	/	Ne posjeduje ništa	Ne želi	2 osnov.	Kelemen, 157	/
u lijevu ruku, 1914. g., 40%, Rješ I. K. št. II. J. A. br. 16325/II, 9.VI.47.	Zaposlen na svom posjedu	Nije	Ima 4 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Petrijancu	Petrijanec, 72	v.d. reg. rješ. br. 123
u desnu i lijevu ruku, 1914. g., 20%, Rješ. št. II. J. A. br. 15865/I - 5.VI.47.	Ne želi	Nije	Ne posjeduje ništa, živi od zarade	Želi	2 osnov. šk. Varaždinu	Varaždin, Vežićeva 25	v.d. reg. rješ. br. 53
u lijevu ruku, Rješ. Inv. kom. št. II. J. A. br. 15359/I, 4.VI.47.	Ne želi	Nije	Posjeduje kuću i 1½ j. zemlje	Ne želi	5 osnov., 3 opetov. u Vidovcu	Nedeljanec, kbr. 11	v.d. reg. rješ. br. 57
u trbuh i kičmu, Rješ. br. 7652, 21.IV.37. g., 80%	Ne želi	Nije	Živi od zarade	Ne želi	8 raz. gimn., 1 god. teolog., kurseve: računovod., telegraf., saobračaj i komerc.	Varaždin, Ognj. Price 2 (Špinčićeva)	
u obe noge i lijevo rame, 1941. g., 30%, Rješ. I. K. br. 10677/I, 13.V.47.	~~N~~ Zaposlen u svilani	Nije	Živi od zarade	Ne želi	4 srednje, 4 tekstil. šk. u Kranju	Varaždin, Primorska 14	v.d. reg. rješ. br. 111
~~u~~ izgubio levo ?, 50%, Rješ. V. I. I. br. 18815/I od 8.IX.1938., Rješ. št. II. J. A. br. 3171/I, 12.VI.47. g.	/	nije	Ima kuću, 1 j. zemlje	Ne želi	nepismen	Novakovec, 35	reg. rješ. br. 255
izgubio zube, ~~30%~~, Rješ. št. II. J. A. br. 10657/II - 131 - II.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 800 čhv. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Maruševcu	Selnik,11	/
u desno koleno, 20%, 1917. g., Rješ. št. II. J. A. br. 10675/I od 26.VII.47.	Zaposlen u svom obrtu u tvor. Vartex	Nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	5 osnov, 3 šegrt. u Varaždinu	Sračinec, 145	v.d. reg. rješ. br.
u desnu nadlakticu, 50%	/	/	/	/	/	Osječka, 53	/
u trbuh, 20%, 1915. g., Rješ. I. K. pri št. II. J. A. br. 10117, 23.II.47.	Zaposlen ~~na~~	Nije	Ne posjeduje ništa, živi kod ???	Ne želi	nepismen	Varaž. Breg, 16	v.d. reg. rješ. br. 98
u lijevu ruku i lice, 0%	- || -	/	Ima kuću, 4 jut. zemlje	Ne želi	4 osnovne u Križovlj. Cestici	Radovec, 45	/
u lijevu str. prsnog koša, 0%, št. II. Inv. kom. br. 11088/I - 12.VI.47.	- || -	/	Ima kuću, 4 jut. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Petrijancu	Petrijanec, 106	v.d. reg. rješ. br. 78
u desnu nogu, ~~20%~~, Rješ. Inv. kom. pri št. II. J. A. br. 16826 - 14.VI.47.	Zaposlen na svom posjedu	Nije	Posjeduje 2 ral. zemlje	Ne želi	nepismen	Nedeljanec, 32	v.d. reg. rješ. br.

233	Furjan, Antun	16. I. 1893. g., Selci	redov	8.VIII.1914. g. -||-	Hrvat, oženjen, 5 djece	zemljorad.
234	Vitez, Đuro	1892., 24/II, Kneginec dol.	vodnik	1914. god., 8/ VII., 16 Rg., Belovar	Hrvat, oženjen, 2 djece	ratar
235	Šeruga, Mije, Ljudevit	28. VII. 1896. g., M. Subota	redov	1915. g., 15. V. ||	Hrvat, oženjen, 4 dj.	ratar
236	Lončarić, Josip, Stjepana	19. III. 1889., Črncu	borac	1915. g. u biv. austro - ug. voj.	Hrvat, oženjen, 2 djece	zemljorad.
237	Kovač, Franjo, Jakoba	26. I. 1884. g., Terzinj (?), Slovenija	podnared.	1914. g. u biv. austr. voj	Hrvat, neoženjen	penzioner
238	Mihalić, Martin, Ivana	5. III. 1882. g., Kneginec Dol.	redov	- || -	Hrvat, oženjen, 4 djece	zemljorad.
239	Žganec, Aleksa, Ivana	10. VII. 1880., Šemovcu	redov	1914. g. - || -	Hrvat, oženjen, 1 djete	- || -
240	Žunek, Stjepan, Ivana	7. VIII. 1895. g., Mihaljevec g.	redov	1915. g. ||	Hrvat, oženjen, 2 djece	radnik u tvor. Vartex
241	Križanec, Pavao, Đure	5. I. 1898. g., Sračinec	redov	3. X. 1916. g., u biv. austr. ugar. voj.	Hrvat, oženjen, 8 djece	zemljorad., radi na svom posjedu
242	Jelenski, Ivan, Stjepana	26. V. 1880. g., Tomaševec	redov	1915. g. - || -	Hrvat, oženjen, 4 djece	zemljorad. - || -
243	Ipša, Stjepan, Jakoba	1883 g., Mađarevo	redov	1915. g. - || -	Hrvat, oženjen	- || -
244	Pernar, Imbro, Pavla	1875. g., Jakopovec	redov	1914. g. - || -	Hrvat, oženjen	- || -
245	Šempet, Josip, Ignaca	IX. 1879. g., Kneginec g.	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 3 djece	- || -
246	Šambarek, Đuro, Mije	15.IV.1892. g., Kelemen	redov	1913. g. ||	Hrvat, oženjen, 5 djece	- || -
247	Lazar, Mijo, Josipa	X. 1883. g., Jarki	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 1 djete	- || -
248	Korpar, Slavko, Franje	27.V.1914. g., Jurketinec	redov	1937. g. u biv. Jugosl.	Hrvat, oženjen, 1 djete	- || -
249	Bedeković, Franjo, Vinka	9. X. 1892. g., Leštakovec	redov	1914. g. u biv. austr. voj.	Hrvat, oženjen, 2 djece	- || -
250	Pintarić, Ivan, Mate	9. V. 1880. g., Jakopovec	redov	1915. g. - || -	Hrvat, oženjen, 1 djete	- || -

u lijevu ruku, 2%	||	Nije	Ima kuću i 2 jut. 400 čhv. zemlje	Ne želi	3 osnov. Sv. Barbare	Falinić Breg, 9	/
u desnu ruku, 20%, riešenje 16455, 9/VI, 47.	noćni stražar Dubravke, ciglane	Nije	Kuću i 800 čhv.	Ne želi	4 osnovne škole, Kneginec Dol.	Varažd. breg, kbr. 154	/
u hrptenjicu, 1915. g., 50%	||	Nije	Ima kućzu, 2½ j. zemlje	Ne želi	4 osnov., 1 gimn. u Varaždinu	Kumičićeva, 20	/
u desno rame i lijevo uho, Rješ. Inv. kom. br. 28156/I, 9.X.47. g.	Zaposlen na svome posjedu	Nije	Posjeduje kuću, 2 jut. 80 čhv. zemlje	Ne želi	2 osnov. šk. Biškupcu	Črnec, kbr. 19/a	/
obolio na srce, reuma, 20%	/	/	Ne posjeduje ništa, živi od penzije	Ne želi	4 osnov. u Torzinju (?)	Varaždin, Kurelčeva 6	/
obolio malarijom, 30%, Rješ. Inv. kom. br. 28152/I, 29.X.47.g.	Zaposlen na svom posjedu	Nije	Posjeduje kuću, 1 jut. zemlje	Ne želi	4 osnov. Knegincu	Kneginec Dol., 5	reg. rješ. br. 293, 500
u lijevu lopaticu, 30%, 1914. g. Rješ. Inv. kom. br. 28154/I - 10.X.47. g.	||	Nije	Posjeduje kuću, 8 kut. zemlje u zajed.	Ne želi	4 osnov. u Bartolovcu	Šemovec, 58	reg. rješ. br. 289, 500
u obadve noge i glavu, 40%, Rješ. I. K. pri št. br. 17775/I - ?	Zaposlen	Nije	Ne posjeduje ništa, živi od zarade	Ne želi	5 osnovne G. Mihaljevcu	Varaždin, Rad. Naselje, 20/a	/
gubitak krajnih članaka 2 i 3 prsta na desnoj ruki, 20%, Rješ. Inv. kom. br. 28153/I, 7.XI.47.g.	Zaposlen	Nije	Posjeduje kuću i 3 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Sračincu	Sračinec, 101	reg. rješ. br. 292, 750
obolio 1918. g., Rješ. I. K. pri št. II. J. A. br. 16824/I, 13.VI.47.	||	Nije	Posjeduje kuću i 1900 čhv. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Sv. Iliji	Tomaševec, 8	/
u obadve noge, 30%	||	Nije	Ima kuću (gospodar.), 124 čhv. vrta	Ne želi	/	Varaždin - Brezje, 69	/
u lijevu str. lica, 30%, Rješ. br. ~~16042/I, 5.VIII.47.~~	||	Nije	Ima kuću, 1 jut. zemlj.	Ne želi	/	Jakopovec, 53	reg.rješ.br. 197
u desnu ruku i prsa, 1914. g., 30%, Rješ. 18063/I, 5.VIII.47.	||	Nije	Ima kuću, 750 čhv. zemlje, agreg.	Ne želi	nepismen	~~Kneginec g.~~ Turčin, 14	otpr. Arm. 6.VI.47., reg. rješ. br. 197
u desnu nogu, 1915. g., 50%, Inv, kom. br. 18058/I - 30.IX.47. g.	||	Nije	Ima kuću, 3 jut. zemlje	Ne želi	nepismen	Kelemen, 106	reg. rješ. br. 275 - || -
u lijevu nogu, 20%, Rješ. Inv. kom. Rješ. pri. št. II. J. A. br.14241 - 30.V.47.	||	Nije	Ima kuću, 5 jut. zemlje	Ne želi	samouk	Jarki, 29	v.d. reg. rješ. br.66
obolio i od toga oglušio, 1938. g., Rješ. Inv. kom. št. II. J. A. br.16359/II, 10.IX.47. g.	||	Nije	Ne posjeduje ništa	Ne želi	4 osnov. u Maruševcu	Jurketinec, 61	/
u lijevu nogu i gležanj, 1914. g., 40%, Rješ. I. K. pri št. II. J. A. br. 18056/I, 18.VI.47.	||	Nije	Ima kuću, 2 r. zemlje	Ne želi	1 osnov.	Leštakovec, 24	otpr. Arm. 6.VI.47., reg. rješ. br.
u glavu i lijevu nogu, 1915. g., Rješ. št. II. A. J. br. 15863/I - 4.VI.47.	||	Nije	Ima kućzu, 1½ j. zemlje	Ne želi	nepismen	Kneginec g., 116	v.d. reg. rješ. br. 52

251	Seketin, Stjepan, Franje	1893. g., Nova Ves	redov	1914. g. - || -	Hrvat, oženjen, 1 dj.	- || -
252	Seketin, Josip, Franje	7. IV. 1884. g., Nova Ves	redov	1914. g. - || -	Hrvat, udovac, 2 djece	- || -
253	Lovrenčić, Ivan, Stjepana	23. VI. 1881. g.	redov	1914. g. - || -	Hrvat, oženjen, 3 djece	- || -
254	Hrnčić, Alojz, Josipa	1888.g., Selci	redov	1915. g. - || -	Hrvat, oženjen, 3 djece	- || -
255	Kopričanec, Ivan, Martina	15. V. 1899. g., Molve, Đurđevac	zastavnik	1917. g. - || -	Hrvat, oženjen	ljekarnik
256	Korotaj, Stjepan, Jakoba	11. XII. 1893. g., Križanče	redov	1916. g., u biv. austroug. voj.	Hrvat, oženjen, 1 djete	ratar
257	Kokot, Juraj, Franje	7. IV. 1881. g., Križanče	redov	1915. g. - || -	Hrvat, oženjen, 1 djete	- || -
258	Rodeš, Blaž, Juraja	29. I. 1875., Kolarevcu	redov	1916. g. - || -	Hrvat, udovac	||
259	Kutnjak, Ivan, Mije	12. V. 1894. g., Križanče	redov	15. XII. 1915. g. - || -	Hrvat, oženjen, 3 djece	- || -
260	Petrović, Juraj, Valenta	4. II. 1880. g., Križanče	redov	1914. g. - || -	Hrvat, oženjen, 1 djete	||
261	Remek, Martin, Franje	13. XI. 1886. g., Reichenštein, Slovenija	narednik	1915. g. ||	Slovenac, rastavljen, 9 djece	radnik
262	Ivačić, Pavao, Đure	29. VI. 1898. g., Vinici	borac	I. 1916. g. u - || -	Hrvat, oženjen	ratar
263	Barulek, Franjo, Martina	16. IX. 1887. g. Doljanu	redov	1914. g. - || -	Hrvat, udovac, 1 dj.	ratar
264	Križanec, Gustav, Josipa	9. VIII. 1884. g., Varaždin	redov	15. II. 1915. g. - || -	Hrvat, oženjen	krojač Rj.
265	Mušić, Tomo, Grge	1892. g., Vinica Breg	redov	1913. g., u biv. austr. voj.	Hrvat, oženjen	pekar
266	Hosni, Milan, Grge	28. V. 1890. g., Lovrećan	redov	15. I. 1915. g. - || -	Hrvat, oženjen	zemljorad.
267	Radošić, Josip, Petra	1891. g., Varaž. Breg	kaplar	7. X. 1913. g. ||	Hrvat, neoženjen	||
268	Vugrinec, Franjo, Mije	14. VIII., 1896. g., Kneginec g.	redov	15. VII. 1915. g. u ||	Hrvat, oženjen	||

u lijevu nogu iznad koljena	||	Nije	Ima kuću, 4 jut. zemlje	Ne želi	nepismen	Nova Ves, 138	/
u desnu nogu	||	Nije	Ima kuću, 4 jut. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Petrijancu	Nova Ves, 84	/
u desnu ruku	||	Nije	Ima kuću, 5 jut. zemlje	Ne želi	3 osnov. u Petrijancu	Nova Ves, 76	/
u leđa, 1916. g., 30%, Inv. kom. br. 18061/I - 30.VI.47. g.	Zaposlen	Nije	1 j. 800 čhv. zemlje	Ne želi	2 osnov. Lovrećanu	Lovrećan, 38	otpr. Arm. 6.II.47., reg. rješ. br. 277
kroz rameni zglob u leđa, 50%, Rješ. Inv. kom. br. 22157/I, 11.X.	Zaposlen	Nije	Ne posjeduje ništa, živi od zarade	Ne želi	studiji pfarmacije	Varaždin, Lj. Kovačića 21 (Ljubljanska)	450
u lijevu nadlakticu, 20%	Zaposlen na svom posjedu	Nije	Ima kuću, 18½ jut. zemlje u zajednici	Ne želi	3 osnov. u Nadkrižovljan	Križanče, 30	otpr. Arm. 6.VI.47.
u desni kuk i kroz trbuh, 30%, Rješ. br. 18039/I, 18.IX.47. g.	- || -	Nije	Ima kuću, 3½ jut. zemlje	Ne želi	2 osnov. u Sv. Barbari	Selci, 33	reg. rješ. br. 268/ - || - 900
prozeble noge	||	Nije	Ima kuću, 2 jut. zemlje	Ne želi	3 osnov. u Križovljanu	Kolarevac, 22	/
ranjen u noge, 50%, Rješ. V. J. S. Bgd. br. 93477	||	Nije	Ima kuću, 3 jut. zemlje	Ne želi	3 osnov. u Sv. Barbare	Selci, 42	/
ozebline na noge	||	Nije	Ima kuću, 5 jut. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Barbari	Križanče, 40	/
u obadve noge, 50%	||	Nije	Ne posjeduje ništa	Ne želi	4 osnov u ~~Završje~~ Sloveniji	U Varaždˇ., Kukuljev. 28	/
u desnu ruku, 18.VI.1918. g., 30%, Rješ. Inv. kom. br. 5190/I - 22.VI.47.	||	Nije	2 jut. 800 čhv. u zajed.	Ne želi	4 osnov u Vinici	Svibovec, 12	reg. rješ. br. 283, 500
u desno rame, 30%, Rješ. I. K. pri št. II. J. A. br. 16826/I, 13.VI.47.	||	Nije	Ima kuću, 6 jut. zemlje	Ne želi	4 osnov u Sv. Iliji	Doljan, 32	/
obolio - skorbut, 50%, V. J. P. - Bgd. br. 46314 - 2.XI.47., Rješ. 3. K. št. II. J. A. br. 9560/I, 21.VI.47.	Zaposlen u svom obrtu	Nije	Ima kuću, ½ jut. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Varaždˇ.	(Novi Varaš), Križanićeva, 58	pred. odasl. pod. br. 4 - 47 - 4.VI./47
Prehlađen, 1917. g., Rješ. br. 18721/I, 30.VII.47.	Zaposlen	Nije	Ne posjeduje ništa, živi od trgov. st. robe	Ne želi	5 osnov., 3 šegrt.	Florijanska, 10	/
u desnu nogu, 1915. g., 40%, Rješ. Inv. pri št. II. J. A. br. 18057 - 19.VI.47.	||	Nije	Ima kuću, 1 jut. zemlje	Ne želi	5 osnov. šk. Radovanu	Tužno, 34	otp. Arm. 6.VI.47., v.d. reg. rješ. br.
u trbuh, 20%	||	Nije	Ne posjeduje ništa	Ne želi	nepismen	Varaž. Breg, 16	/
obolio, srez (?) reuma, 1918. g., 20%, Rješ. br. 16231/I, 23.VII.47.	||	Nije	Ima kuću, 1¼ zemlje	Ne želi	4 osnov. u knegincu	Kneginec, G., 8	reg. rješ. br. 177

269	Ivančić, Antun, Martina	9. I. 1879. g., Vratno	desetnik	26. VII.1914. g. ||	Hrvat, oženjen	||
270	Kitner, August, Ivana	19. VIII. 1891. g., Sv. Ilija	redov	X. 1913. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar, sada kotar. čin
271	Horvat, Martin, Josipa	14.II.1875. g., Kaštelanec	redov	1914. g., u biv. austr. voj.	Hrvat, oženjen, 5 dj.	ratar
272	Hudoletnjak, Andro (?), Roka	1883. g., Kaštelanec	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 1 dj.	||
273	Kotolenko, Josip, (Marka)	4. III. 1896. g., Vinica Bregu	redov	1916. g. ||	Hrvat, oženjen, 3 dj.	||
274	Hulama, Pavao, Vida	15. I. 1891. g., Budislavec	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	||
275	Vincek, Rok, Petra	24. I. 1885. g., Jurketinec	redov	1915. g. ||	Hrvat, oženjen, 3 dj.	||
276	Deduš, Josip, Petra	1882. g., Bukovcu	||	1915. g. ||	Hrvat, oženjen, 4 dj.	||
277	Križanić, Rok, Josipa	1884. g., Jalžabet	||	1916. g. ||	Hrvat, neoženjen	/
278	Štrlek, Andro, Josipa	1884. g., Ladanje D.	||	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 4 dj.	||
279	Levanić, Mato, Mije	1870. g., Sračinec	||	1890. g. ||	Hrvat, udovac	||
280	Sukačić, Andro, Ivana	19. X. 1892. g., Petrijancu	vodnik	~~1913. g. ||~~	Hrvat, oženjen, 2 dj.	||
281	Bakač, Mirko, Franje	28. X. 1899. g., Mur. Središće	/	2. II. 1917. g. ||	Hrvat, oženjen, 1 dj.	činov.
282	Lazar, Valent, Ivana	14. II. 1881. g., Nadkrižovljan Breg	redov	1915. g., 15. III. ||	Hrvat, oženjen	ratar
283	Šestak, Franje, Aleksandar	1885. g., Dubovac, Križevci	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	tapecirer
284	Pilkin, Konstantin, Konstantina	1870., Lenjingrad	komandant pješ. Div. u Rusiji	1890. g., u art. (arl.?) konj. u Rusiji	Rus, oženjen	aktiv. oficir, sada živi od zarade žene
285	Peras, Gjuro, Blaža	1894. g., Pušćine	narednik	1914. g., u biv. austro ug.	Hrvat, oženjen, 6 dj.	ratar
286	Cukor, Jeronim, Jakoba	25. IX. 1889. g., Novakovcu	redov	1915. g., u biv. austr.voj.	Hrvat, oženjen	ratar

obolio na oči, 1917. g., 60%, Rješ. Inv. kom. b. 3905/I - 30.	||	Nije	Ima kuću, 4 jut. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Križovlj. b.	Vratno G., 125	reg. rješ. br. 284, 1100
amput. lijeve podlaktice, 70%, Rješ. J. K. št. II. J. A. br. 4299/I, 15.II.47.	||	Nije	1 jut. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Sv. Iliji	Varaždin, Biškupečka, 66	Potvrda izdata da je predmet pokrenuo 31.V.
u glavu, 30%, Rješ. št. II. A. J. pri 18.064/I, 5.VIII.47. g.	Zaposlen na svom posjedu	Nije	Ima kuću, 1 jut. zemlje	ne želi	nepismen	Kaštelanec, 77	otpr. Arm., 6.VI.47.
u lijevu nogu, 0%, Rješ. I. K. pri št. II. J. A. br. 18062/I, 28.II.47.	||	/	Ima kuću, 2 jut. zemlje	Ne želi	nepismen	Kaštelanec, 34	-||-
Prehlađen, 1917. g., V. J. S. Bgd. br. 1848 - 14.III.48.g., Rješ. J. K. pri št. II. J. A. br. 16841/II, 13.VI.47.	||	/	Ima kuću, 2½ j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Vinici bregu	Vinica breg, 139	/
u desnu ruku, 1914. g., Rješ. I. K. pri št. II. J. A. br. 17569/I, 18.VI.47.	||	/	Ima kuću, 5 j. zemlje u zajed.	Ne želi	4 osnov. u Vidovcu	Vidovec, 26	/
u desnu nogu, 5.VI.1915. g., Rješ. št. II. J. A., br. 16840 - 13.VI.47.	||	/	Ima kuću, 2.000 j. (!) zemlje	Ne želi	nepismen	Biljevec, 20	/
oslabio vid, 1915. g., 90%, Inv. kom. rješ. br. 73607/I - 26.II.	||	nije	Ima kuću, 3 jut. zemlje	Ne želi	nepismen	Bikovec, 4	reg. rješ. br. 278, 1800
slijep, 1916. g., 100%, Inv. kom. br. 22443/I - 30.XI.47.	/	/	600 čhv. zemlje	Ne želi	nepismen	Jalžabet, 103	4000
u obadve ruke, 50%	||	/	Ima kuću, 3 jut. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Maruševcu	Ladanje D., 101	/
u lijevu nogu, ~~20%~~, Inv. rješ. Inv. kom. br. 73/III	||	/	Ne posjeduje ništa	Ne želi	4 osnov. u Sračincu	Sračinec, 69	otpr. Arm., 6.VI.47.
u lijevu podlak., 20%	||	/	Ima kuću, 3 jut. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Petrijancu	Petrijanec, 62	Krivo navedeno, spada u I. gr.
u lijevu ruku, 27.VIII.1917. g.	Zaposlen čin. jav. tužištva	Nije	Ne posjeduje ništa	Ne želi	/	Zagrebačka, 11, Varaždin	otpr. Arm., 6.VI.47.
Prehlađen, 1915. g., 10.IV., 40%, št. II. J. A. Inv. kom. 17.590, 17.VI.1947.g.	/	/	Ima kuću, 1½ j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Križovlj. Bregu	Križovljan Breg, 77	/
u desnu nogu, 1915. g., 20%, Rješ. br. 18066/I, 10.IX.47.	Zaposlen u svom obrtu	Nije	Ne posjeduje ništa	Ne želi	/	Varaždin, Trg Republike, 4	otp. J. A., 6.VI.47., reg. rješ. br., 400
obolio 1916. g., Rješ. Inv. kom. br. 27058/I, 5.XI.47.g.	/	Nije	||	Ne želi	/	Vidovski trg. 16	-||-
u desnu ruku i lice, 5.VI.16.g., 20%, Rješ. br.18067/I, 17.IX.47.	Zaposlen na svom posjedu	Nije	3 jut. zemlje	Ne želi	/	Široke Ledine, 34	otpr. J. A, reg. rješ. br. 263, 6.VI.47., 1625
u desnu nogu, 1915. g., 50%	Zaposlen na svom posjedu	/	Ima kuću, 1¼ zemlje	Ne želi	4 osnov. šk. Jalžabet	Novakovec, 85	/

287	Zagorec, Mirko, Tome	1888.g., Margećan	razvod.	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	||
288	Mašić, Josip, Fabijana	11. II. 1882 g., Domitrovcu	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	||
289	Kovačić, Andrija, Petra	14. X. 1879. g., Kućan g.	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	||
290	Hrupek, Eduard, Josipa	13. X. 1878. g., Jalkovec	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 1 dj.	||
291	Rukelj, Stjepan, Mirka	10. XII. 1887. g., Vinica	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 3 dj.	||
292	Krobot, Franjo, Josipa	7. V. 1884. g., Vratno	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	||
293	Herceg, Ivan, Mirka	1892. g., Jalžabet	kaplar	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 4 dj.	||
294	Ščurić, Marko, Gjure	1874. g., Vratno	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 1 dj.	||
295	Križanić, Drago, Ivana	1888. g., Varaždin	narednik	1914. g. ||	Hrvat, udovac, 2 dj.	||
296	Kocijan, Filip, Jure	20. IV. 1906. g., Nedeljanec	kaplar	1927. g. ||	Hrvat, oženjen, 4 dj.	||
297	Henčić, Martin, Bare	1. XI. 1894. g., Ladanje g.	redov	1915.g. ||	Hrvat, oženjen	||
298	Košutić, Miroslav, Jakoba	3. IV. 1895. g., Radoboj, Krapina	redov	1915.g. ||	Hrvat, oženjen, 2 dj.	postolar
299	Magić, Đuro, Tome	24. IV. 1876. g., Kneginec	redov	1914. g. ||	Hrvat, udovac	ratar
300	Sokačić - Matišek, Mijo	IX. 1880. g., Jurketincu	redov	1914. g. ||	Hrvat, rastavljen	ratar
301	Lambrešćak, Antun, Milana	19. VII. 1898. g., Tužno	redov	1916. g., u biv. austr. voj.	Hrvat, oženjen, 4 dj.	ratar
302	Kocijan, Đuro, Stjepana	21. XII. 1879. g., Osječka	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
303	Mumlek, Mijo, Andrije	14. VIII. 1896. g., Radovec	redov	1915. g. ||	Hrvat, oženjen, 3 dj.	ratar
304	Breški, Juraj, Tome	1888. g., Ladanje D.	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar

u vrat, 1914. g., Rješ. Inv. kom. br. 23608/I, 21.X.	||	/	Ima kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	5 osnov., 3 opatov. u Radovanu	Margečan, 67	/
u obadve ruke i noge, ~~40%~~, Rješ. 11090/I, 18.VII.47.	||	/	Ima 3 j. zemlje	Ne želi	2 osnov. u Vidovcu	Domitrovec, 23	/
u desnu ruku, 30%	||	/	Ima kuću, 4 j. 600 čhv. zemlje	Ne želi	3 osnov. u Biškupcu	Kućan Gor., 86	/
u glavu, 1914. g., 50%	||	/	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Biškupcu	Jalkovec, 39	/
u obadve ruke - 1914. g., 50%	||	/	Ima kuću, 8 jut. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Vinici	Vinica, 77	/
u donji dio tijela, 40%	||	/	Ima kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	nepismen	Vratno, 97	/
u lijevu ruku i grudi	||	/	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	3 osnov. u Jalžabetu	Jalžabet, 73	upućen od vojn. lek. kom., 14.VI.
obolio 1916. g., Rješ. št. II. J. A. br. 15864/I, 4.VI.47.	||	/	Ima kuću, 1 j. zemlje	Ne želi	nepismen	Vratno, 166	v.d. reg. rješ. br. 49
nagluhost, Rješ. Inv. kom. št. II. J. A. br. 22445/I - 25.IX.47.	||	/	Ima kuću, 3 jut. zemlje	Ne želi	5 osnov., 3 opetov. u Varaždinu	Jalžabet, 131	/
u crijeva, 1927. g., 50%, Rješ. br. 59/III, 21.VII.47.	||	/	Ima kuźu, 3½ zemlje	Ne želi	5 osnov. u Vidovcu	Nedeljanec, 172	reg. rješ. br
u lijevu nogu, 1916. g., 20%, Rješ. št. II. J. A. br. 14015/II, 29.V.47.	/	/	Ne posjeduje ništa	Ne želi	nepismen	Međimurska 19, Varaždin	v.d. reg. rješ. br. 51
prozebao, 1917. g., Rješ. 18724/I, 1.VII.47.	||	/	½ kuźe	Ne želi	5 osnov., 3 šegrt. u Radoboj	Vrtna 12, Varaždin	reg. rješ. br.
u desnu nogu, 1918. g., Rješ. Inv. kom. br. 22444/I - 25.IX.47.	||	/	Ima kuću, 3 jut. zemlje	Ne želi	samouk	Varaž. Breg, 62	/
u lijevu ruku, 1914. g., 20%, Rješ. št. II. J. A. br. 15003/I - 31.I.	||	/	~~Ima~~ Ne posjeduje ništa, od milostinje	Ne želi	1 osnov. u Maruševcu	Jurketinec, 9	v. d. reg. rješ. br. 54
prehlađen, 1917. g. - 30%, Rješ. št. II. J. A. br. 15017 - 29.V.	Zaposlen kod kuće	/	1 j., 600 čhv. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Radovanu	Cerje Tužno, 92	v.d. reg. rješ. br. 59
u desni kuk, 1915. g.	||	/	½ j. zemlje	||	3 osnov. u Radovanu	Osječka, 1	v.d. reg. rješ. br. 56
u lijevu ruku, 1916. g., Rješ. št. II. J. A. br. 14266/I, 30.V.47.	||	/	Ima kuźu, 2½ jut. zemlje	||	2 osnov. u Radovcu	Vratno G., 89	v.d. reg. rješ. br. 59
u lijevu nogu, 1914. g., Rješ. št. II. J. A. br. 14230/I od 31.V.47.	||	/	Ima kuću, 3 jut. zemlje	||	½ g. u osnov. u Maruševcu	Ladanje D., 84	v.d. reg. rješ. br. 61

305	Vidačić, Blaž, Gašpara	2. II. 1879. g., Imbriovec	redov	1915. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
306	Hamelec, Martin, Gjuro	1877. g., Varaž. breg	redov	1914. g. ||	Hrvat, udovac	ratar
307	Vučenić, Mato, Andrije	15. IX. 1898. g., Šumećani, Čazma	desetar	1916. g. ||	Hrvat, oženjen, 4 dj.	namješt. u zadrugi mješ. robe, Kelemen
308	Lazar, Mijo, Jakoba	14. VII. 1893. g., Nadkrižovljan	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 1 dj.	ratar
309	Petković, Mirko, Barbare	5. X. 1876. g., Varaždin	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 5 dj.	mlinar
310	Vitez, Josip, Tome	26. II. 1879. g., Zbelavi	redov	1916. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
311	Hruškar, Milan, Blaža	9. IX. 1879. g., Stažnjevec	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 1 dj.	ratar
312	Habunek, Lovro, Stjepana	3. III. 1888. g., Radovec	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen, 4 dj.	ratar
313	Žunec, Valent, Juraja	7. I. 1884. g., Radovec	desetar	1915. g. ||	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar
314	Huzjak, Martin, Ivana	9. XI. 1897. g., Jalžabet	redov	1916. g.	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar
315	Okun, Vinko, Mije	6. VII. 1899. g., Šemovec	redov	1917. g. ||	Hrvat, oženjen, 3 dj.	ratar
316	Vincek, Drago, Mije	28. VIII. 1893. g., Jurketinec	redov	1914. g. u biv. austr. voj.	Hrvat, neoženjen	ratar
317	Bedenik, Luka, Mirka	17. X. 1895. g., Petrijancu	redov	1916. g. ||	Hrvat, neoženjen	ratar
318	Vitez, Antun, Mije	8. V. 1891. g., Kneginec D.	kaplar	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 1 dj.	ratar
319	Cesar, Andro, Mije	11. XI. 1890. g. Križanica, Gredišće	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
320	Futač, Vid, Tome	2. VII. 1895. g., Makojišće D., N. Marof	redov	1915. g. ||	Hrvat, neoženjen	ratar
321	Horvat, Mato, Izidora	18. II. 1887. g., Beretinec	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
322	Kropek, Stanko, Josipa	2. X. 1895. g., Varaždin	podnared.	15. V. 1915. g. ||	Hrvat, oženjen, 2 dj.	blagajnik grad. bolnice

u desnu str. grudi, 1915. g., Rješ. Inv. kom. pri št. II. J. A. br. 14248 od 30.V.47.	||	/	Ima kuću, 1 jut. zemlje	||	4 osnov. u Jalžabetu	Imbriovec, 22	v.d. reg. rješ. br. 62
obolio 1916. g., Rješ. Inv. kom. pri št. II. J. A. br. 15006/I - 31.?	||	/	Ima kuću, 2 jut. zemlje	||	~~Križanec 12~~ 4 osnov. u Knegincu	Križanec, 12	v.d. reg. rješ. br. 67
u desnu nogu, 1917. g., Rješ. Inv. kom. Isto br. 14240/I - 30.?	||	/	Ne posjeduje ništa, živi od zarade	||	5 osnov., 3 opet. u Vrapci (?)	Kelemen, 124	v.d. reg. rješ. br. 70
obolio 1917. g., 20%, Isto, br. 15783/I, 3.II.	||	/	Ima kuću, 2 j. zemlje	||	5 osn. u Nadkrižo-vljanu	Nadkrižovljan, 38	v.d. reg. rješ. br. 72
u desnu ruku, 1914. g.	||	/	Ne posjeduje ništa	||	4 osnov. u Varaždinu	Medjimurska, 9	/
u lakat desne ruke, 1916. g., Inv. rješ. Inv. kom. št. II. J. A. b. 29812/I - 25.IX.47. g.	||	/	Ima kuću, 4 j. zemlje	||	4 osnov. u Biškupcu	Zbelava, 32	v.d. reg. rješ. br. 71
u desnu ruku. 1914. g., 30%, Rješ. I. K. pri št. II. J. A. - 17.VI.	||	/	Ima kuću, 2 j. zemlje	||	nepismen	Stažnjevac, 59	v.d. reg. rješ. br. 84
u levu ruku, 1916. g.	||	/	Ima kuću, 1½ j. zemlje	||	3 razr. osnov. u Radovanu	Radovan, 7	v.d. reg. rješ. br. 86
u desnu str. grudi, 1915. g., Rješ. I. K. pri št. II. J. A. br. 16694 - 12.VI.47.	||	/	Ima kuću, 900 čhv. zemlje	||	4 osnov. u Križovljanu	Vinica Breg, 59	odbijen da se primi za rat. voj. inv.
u lijevu nogu, 1917. g., 20%, Rješ. I. K. pri št. II. J. A. br. 17546, 19.VI.47.	||	/	Ima kuću, 2½ j. zemlje	||	4 osnov. u Jalžabetu	Jalžabet, 49	v.d. reg. rješ. br. 87
u desnu nogu, u lijevi kuk, 1918. g., Rješ. J. K. pri št. J. A. br. 16829/I, 14.VI.47.	||	/	Ima kuću, 3 j. zemlje	||	2 osnov. u Bartolovcu	Jalžabet, 52	odbijen
u lijevu ruku, 1915. g., Rješ. I. K. pri št. II. J. A. br. 16692/I - 13. VI.47.	Zaposlen na svom posjedu	Nije	Ima ½ j. zemlje, živi kod sestre	Ne želi	samouk	Greda, 49	v.d. reg. rješ. br. 90
u desnu nogu, 1917. g., Rješ. V. K. pri št. II. J. A. br. 16450 - 23.VI.47.	||	||	Ima 1 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Petrijancu	Petrijanec, 7	v.d. reg. rješ. br. 91
u lijevu nogu, 1915. g.	||	Nije	Ima 2½ j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Knegincu	Kneginec D, 22	/
? se lijeva noga, 1914. g., 20%, Rješ. Inv. kom. br. 30331/I - 3.X.	||	Nije	Ima 1½ j. zemlje	Ne želi	4 osnov. Barbari	Križovljan Breg, 51	v.d. reg. rješ. br. 281
u desnu ruku, 1917. g., Rješ. Inv. kom. br. 30771/I, 8.X.47.g.	/	Nije	Ne posjeduje ništa, živi kod sestre	Ne želi	samouk	Turčin, 81	/
u lijevu ruku, 1915. g., 20%, Rješ. I. K. pri št. II. J. A. br. 16695/I, 11.VI.47.	||	Nije	Ima kuću, 1½ jutro zemlje u zajednici	Ne želi	nepismen	Križanec, 43	v.d. reg. rješ. br. 94
lijeva šaka, 1916. g.	Zaposlen	Nije	Ne posjeduje ništa, živi od zarade	Ne želi	/	Nazorova, 14, Varaždin	/

323	Kolar, Imbro, Andre	1883. g., Selniku	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 1 dj.	ratar
324	Ivačić, Stjepan, Josipa	4. VII. 1890., Marćan	redov	1915. g. ||	Hrvat, udovac, 2 dj.	ratar
325	Lazar, Ladislav, Jakoba	4. IV. 1898. g., Vinica Breg	redov	1917. g. ||	Hrvat, udovac	ratar
326	Novak, Ivan, Mate	7. IV. 1890. g., Varaž. Breg	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar
327	Podoljnjak, Mijo, Marije	16. IX. 1883. g., Sv. Ivan zelina	redov	1915. g. ||	Hrvat, udovac, 2	ratar
328	Butija, Josip, Đure	1874. g., Varaždin	redov	1914. g. ||	Hrvat, udovac	postolar
329	Besak, Franjo, Jakoba	24. XI. 1893. g., Seketin	redov	1915. g. ||	Hrvat, oženjen, 3 dj.	ratar
330	Biškup, (Marije), Fabijan	16. I. 1889. g., Šemovec	redov	1915. austrougarske	Hrvat, oženjen, 3 djece	ratar
331	Horvat, (Josipa), Valenta	1879., Beretinec	redov	1914., 16 peš. puk., Belovar	Hrvat, oženjen, 4 djece	ratar
332	Brežnjak, Petar, Juraja	25. VIII. 1886. g., Margećan	redov	1915. g., u biv. austr. voj.	Hrvat, oženjen, 1 dj.	ratar
333	Lambrešćak, Ivan, Milana	28. IV. 1893. g., Tužno	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar, sada trafikant
334	Kolar, Juraj, Ivana	1885. g., Radovec	redov	1915. g.	Hrvat	ratar
335	Garafulić, Karlo, Vida	11. IV. 1879. g., Milna, Brač	~~majstor~~ redov	1917. g.	Hrvat, oženjen, ? dj.	trgovac
336	Lončarić, Mirko, Mirka	1. X. 1895. g., Nova Ves	redov	1915. g.	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar
337	Cvek, Antun, Tome	21. XI. 1886. g., Kneginec g.	redov	1915. g. ||	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar
338	Korenić, Martin, Ivana	30. X. 1886. g., Kneginec g.	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen, 5 dj.	ratar
339	Novačko, Stjepan, Mije	18. VIII. 1887. g., Vidovec	redov	1914. g.	Hrvat, udovac, 4 dj.	ratar
340	Novak, Antun, Franje	15. V. 1888. g., Šijancu	vodnik	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar

u obe noge, 1914. g., Rješ. I. K. št. II. J. A. br. 17485/I, 23.VI.47.	||	Nije	Ima kuću	Ne želi	4 osnov. u Gredi	Selnik, 3	/
u desnu ruku, 1915. g., 20%, Rješ. I. K. pri št. II. J. A. br. 1752 - 18.VI.47.	||	Nije	Ima kuću, 5 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Marćanu	Marćan, 102	v.d. reg. rješ. br. 97
u glavu, 1917. g., 40%, Rješ. I. K. pri št. II. J. A. br. 17531/I, 17.VI.47.	||	Nije	Ne posjeduje ništa, živi kod oca	Ne želi	4 osnov. u Nadkrižov-ljanu	Vinica Breg, 123	v.d. reg. rješ. br. 100
u obe noge, 1916. g., Rješ. I. K. pri št. II. J. A. br. 17924/I - 24.XI.47.	||	Nije	Ima kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Varaž. Topl.	Vrtlinovec, 59, N. Marof	/
oglušio na desno uho, 1917. g.	/	Nije	Ne posjeduje ništa, živi od zarade kćeri	Ne želi	samouk	Nazorova, 27, Varaždin	/
na obe noge	/	Nije	Ne posjeduje ništa, živi od zarade zeta	Ne želi	4 osnov.	Bolnička 7, Varaždin	Brzojaviti Mikulaš Mariji, Zgb. Nova Ves, 17/I levo (?)
u glavu, 1916. g.	Zaposlen na svom posjedu	Nije	Ima kuću, 4 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Sv. Iliji	Seketin, 5	/
u desno stegno, 50%, Reš. Inv. kom. št. II. J. A. pri 16449/I od 23.VI.1947. g.	Zaposlen na svome posjedu	Nije	Ima kućU, 2½ jutra zemlje	Ne želi	2 razreda osnovne škole u Bartolovcu	Šemovec, 132	Reg. reš. 103/47
u desnu šaku i palac reš. štaba armije br. 17525, ? VI. 47.	ne traži zaposlenje	ne treba	4 rali svega zemljišta, živi od zemlje zadruge	ne želi	4 razreda pučke škole u Sv. Iliji	Beretinec, kbr. 113	/
u lijevu ruku i obe noge, 30%, 1916. g., Rješ. I. K. pri št. II. J. A. br. 16690/I 12.VI.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 1.200 čhv. zemlje	ne želi	2 osnov. u Radovanu	Margećan, 57/a	reg. rješ. br. 105
u lijevo rame, 1917. g., 30%, Rješ. I. K. pri št. II. J. A. br. 17532/I, 17.VI.47.	Zaposlen u drž. trafici	nije	Ima 500 čhv. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Vidovcu	Vidovec, 50	reg. rješ. br. 106
u obe ruke, 1916. g., Rješ. Inv. kom., br. 10177/I - 27.VII.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 4 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. Radovcu	Radovec, 45	reg. rješ. br. 282
u desnu ruku i lijevu nogu, 1917. g., Rješ. br. 15001/I, 29.V.47.	Zaposlen kod trgov.	nije	Ne posjeduje ništa	Ne želi	4 osnov. u Sarajevo	Optujska 105, Varaždin	/
u bokove, 1916. g., 30%, Rješ. br. 2919/I, 7.II.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 5 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u N. Vesi	Nova Ves, 119	reg. rješ. br. 110
u lijevo rame, 1916. g., 30%, Rješ. br. 16447/I, 26.VI.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	nepismen	~~Ladanje~~ Kneginec G. 3	reg. rješ. br. 114
u desni kuk, 1915. g., Rješ. I. K. pri št. II. J. A. br. 15000/I 29.V.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	5 osnov., 2 opet.	Kneginec G., 82	/
u desnu nogu, 1914. g., 40%, Rješ. I. K. pri št. II. J. A. br. 2917/I - 7.II.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Vidovcu	Vidovec, 42	reg. rješ. br. 117
u lijevu ruku, 1915. g., 60%, Rješ. I. K. pri št. II. J. A. br. 5173/I, 8.III.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	nepismen	Šijanec, 5	reg. rješ. br. 119

341	Vitez, Stjepan, Josipa	1. XI. 1896. g., Kneginec G.	redov	1915. g. ||	Hrvat, oženjen, 1 dj.	ratar
342	Šokman, Franjo, Ivana	1894. g., Sračincu	redov	1916. g.	Hrvat, oženjen, 5 dj.	ratar
343	Bahun, Josip, Marka	9. III. 1877., Ladanje g.	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen	ratar
344	Bais, Augusta, Jakob	1893., Imbriovec	redov	1916.	Hrvat, oženjen	ratar
345	Ljeljak, Mara	Domitrovec, kbr. 27	udova	uneseno u grupu IV	/	/
344 (346)	Sambolec, Antun, Ivana	1884. g., Vratno g.	redov	1914. g., u biv. aust. voj.	Hrvat, neoženjen	ratar
345 (347)	Lukinec, Josip, Antuna	1892., Kneginec D.	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 5 dj.	ratar
346 (348)	Poljak, Valent, Andrije	21. VIII. 1870., Bednji	podnarednik	1916. g. ||	Hrvat, oženjen	podvornik u. m.
347 (349)	Lončar, Tome, Mato	1888., 24/VIII., Jakopovec	redov	1909., 16 Rgmt, Belovar	Hrvat, oženjen	ratar
348 (350)	Posavec, Juraja, Stjepan	1890, 1/VII, Nedeljanec	desetar	1914., 16 Rgmt, Belovar	Hrvat, udovac	ratar
349 (351)	Bombek, Franjo, Ernesta	1888. g., Varaždin	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	~~ratar~~ radnik
350 (352)	Cepanec, ~~Antun~~ Andro, Franje	1889., Črnec	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
351 (353)	Črepinko, Đuro, Stjepana	23. IV. 1885., Nova Ves	redov	1915. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
352 (354)	Hrženjak, Josip, Franje	3. IX. 1892.	desetnik	/	Hrvat, neoženjen	ratar
353 (355)	Žganec, Ivana, Dragutin	9. II. 1894. g., Črešnjevo	redov	1915. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
349 ~~354~~ (356)	Cepanec, Andro, Franje	20. XI. 1889. g. u Črncu	desetar	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 5 dj.	ratar
354 (357)	Kokot, Franjo, Mate	23. XI. 1886. g., Lovrećan	redov	1915. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
355 (358)	Stipan, Ignac, Martina	15. VII. 1894. g., Ostrica	redov	1915. g. ||	Hrvat, oženjen, 4 dj.	ratar

u desnu nogu, 1916. g. 30%, Rješ. I. K. p. št. II. J. A. br. 2306/I, 6.III.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 1.800 čhv. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Knegincu	Varaž. Breg, 161	reg. rješ. br. 121
obolio na ?, 1917. g., Rješ. I. K. pri št. II. J. A. br. 17154/ II., 17.VI.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 4 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Sračincu	Sračinec, 153	/
ranjen 1914., 30%, ~~rješ. In. ? 7601 14/III 1941~~ Rješ. 11113/I - 30.IX.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću sa 1 j. 800 čhv. zemljišta	Ne želi	Nepismen	Ladanje gor., 201	reg. rješ. br.
ranjen 1916. ? 7140/1943	/	/	/	/	/	/	Krivo uvedeno
/	/	/	/	/	/	/	Krivo uvedeno
u lijevu ruku, 1917. g., 20%, Rješ. Inv. kom. br. 17552/I - 29.II.	/	nije	Ima 1. j. zemlje	ne želi	3 osnov. Križ. Cestici	Vratno g., ~~66~~ 54	reg. rješ. br. 273, 375
u lijevu ruku, 1915. g., 20%, ~~Rješ. Inv. kom. br. 17552/I - 28.IX.~~	Ne želi	nije	/	ne želi	/	Kneginec D., 45	/
.g.u desnu nogu, 1917. g., Rješ. Inv. kom. br. 17069/I, 3.X.47. g.	Inv.	nije	Ne posjeduje ništa, živi od mirovine	ne želi	/	Optujska 7, Varaždin	reg. rješ. br. 272, 200
u desnu nogu i kuk, 1914., 15/X, 50%	ne želi	nije	Kuću i 1 ral posjeda	ne želi	/	Jakopovec, kbr. 90	riešenje 16357/I, 28/IV, 900D
u vrat, 1914., 4/XII., 20%	ne želi	nije	Kuću i 4 rali zemljišta	ne želi	pet razreda u Vidovcu	Nedeljanec, kbr. 158	riešenje 4305/I, 15/III.47., 200 D
u pluća, 1914. g., 20%, Rješ. br. 12649/I, 10.V.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima 800 čhv. zemlje	ne želi	5 osnov. u Varaždinu	Zagrebačka 63, Varaždin	reg. rješ. br. 223, 200
1914. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima 3 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Biškupcu	Črnec, 72	/
u bok desni, 1915. g., Rješ. br. 18423/I, 27.VI.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 9 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Novoj Vesi	Nova Ves, 122	/
1916. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima 2 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Vinici	Ladanje g., 206	/
ranjen u desnu str. prsa, ruku i nogu, 30%, Rješ. I. K. pri št. II. J. K. br. 12659/I, 10.V.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 1 j. 800 čhv. zemlje	Ne želi	4 osnov. u Črešnjevu	Črešnjevo, 40	v.d. reg. rješ. br. 130
ranjen u lijevu ruku i nogu, 1914. g., Inv. 30%, rješ. br. 9770/I, 23.IV.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Biškupcu	Črnec, 72	reg. rješ. br. 132
u desnu ruku, 1915. g., Inv. 50%, Rješ. Inv. kom. pri št. II. J. A. br. 10669/I, 24.II.	Zaposlen na svom posjedu	nije Min. nar. odb. br. 22092 -6.VII.47.	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	3 osnov. u Križ. Cestici	Lovrećan, 41, Dubrava	reg. rješ. br. 144
u lijevo rame i ruku, Inv. 90%, 1916. g., Rješ. Isto 16294/I, 10.VI.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 400 čhv. zemlje	Ne želi	2 osnov. u Remetincu	Oštrice, 40	reg. rješ. br. 148

356 (359)	Mužar, Mirko, Stjepana	7. X. 1882. g., Majerje	redov	1916. g.	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar
357 (360)	Štrlek, Stjepan, Ivana	18. X. 1883. g., Maruševec	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen, 4 dj.	ratar
358 (361)	Šuček, Mirko, Jakoba	29. X. 1875., Bartolovec	redov	1914. g., u biv. austroug. voj.	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar
359 (362)	Majhen, Ivan, Fabijana	8. V. 1875. g., Vratno	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar
360 (363)	Bedjanić, Stjepan, Mije	19. VII. 1887. g., Babinec	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 4 dj.	ratar
361 (364)	Skupnjak, Ivan, Ivana	15. V. 1892. g., Trnovec	redov	1915. g. ||	Hrvat, oženjen, 1 dj.	ratar
362 (365)	Herceg, Ivan, Imbre	22. VI. 1892. g., Jalžabet	razvodnik	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 4 dj.	ratar
363 (366)	Hublin, Rok, Tome	14. VII., 1907. g., Breznica	redov	1929. g., biv. jug.	Hrvat, oženjen, 1 dijete	ratar, kovač
364 (367)	Pintarić, Juraj, Josipa	12. V. 1892. g., Greda	redov	1915. g. u austroug. voj.	Hrvat, oženjen, 4 dj.	ratar
365 (368)	Sopić, Mato, Petra	22. II. 1891. g., Tuhovcu	redov	1914. g. ||	Hrvat	postolar
366 (369)	Srbljinović, Mate, Mirka	1888. g., Dropkovec	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar
367 (370)	Dvorski, Đuro, Ivana	1875. g., Lukačevec	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 4 dj.	ratar
368 (371)	Gotić, Ivan, Đure	1895. g., Tuhovec	redov	1914. g. ||	Hrvat	ratar
369 (372)	Mičuda, Andro, Stjepana	23. VIII. 1891. g., Hrastovec	redov	1914. g. ||	Hrvat	ratar
370 (373)	Prekupec, Franjo, Ivana	1887. g., Križanec	redov	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 1 dj.	ratar
371 (374)	Vragović, Stjepan, Mije	1876. g., Mađarevo	redov	1914. g.	Hrvat, oženjen, 4 dj.	ratar
372 (375)	Mihaljek, Mirko, (Josipa)	27. VII., 1894. g., G. Makoišće	redov	1916. g.	Hrvat	ratar
373 (376)	Lazar, Ivan, Ćirila	16. VII. 1897. g., Petrijanec	redov	13. V. 1915. g., u biv. austr. voj.	Hrvat, oženjen	ratar

u glavu, 1916. g., inv. 50%, Rješ. br. 3515/I, 20.II.?	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 8 j. zemlje	Ne želi	5 osnov. u Petrijancu	Majerje, 47	reg. rješ. br. 152
u lijevu ruku, 1914. g., Rješ. 7476/I, 26.V.47.	/	nije	Ima kuću, 4 j. zemlje	Ne želi	7 osnov. u Maruševcu	Maruševec, 64	/
u lijevu ruku, 1914. g., 40%, Rješ. Inv. kom. pri št. II. J. A., br. 2724/II, 7.II.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 5 j. zemlje	Ne želi	4 osnov., 3 poljopriv. u Kućanu	Bartolovec, 88	reg. rješ. br. 169
u lijevu nogu, 1918. g., 20%, Rješ. br. 17535/I, 27.VII.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	nepismen	Vratno g., 35	reg. rješ. br. 172
u desnu nogu, lijevu ruku, 1915. g., 40%, Rješ. br. 3516/I, 20.II.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 4 j. zemlje	Ne želi	1 osnov. K. Cestici	Vratno, 118	reg. rješ. 175
u trbuh, 1917. g., 40%, Rješ. br. 10174/I, 22.IV.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 1½ j. zemlje	Ne želi	2 osnov. u Bartolovcu	Trnovec, 258	reg. rješ. br
u lijevu ruku, 1917. g., Rješ. br. 18725/II, 30.III.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	3 osnov. u Jalžabetu	Jalžabet, 73	/
u glavu, lijevo oko, 15. VIII. 1931. g., 70%, Rješ. br. 45. III. Inv. kom. II. J. A., 14.VII.1947.g.	Nije zaposlen, ne želi zaposlenje	nije	Živi u zaj. kućanstvu s ocem i braćom	Ne želi	3 razr. osn. škole u Humu	Breznica, 175	Sv. Ivan Zel.
~~u~~ desna noga amputir., 1915. g., 70%, Rješ. br. 11128/II, 2.V.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 1 j. zemlje	Ne želi	samouk	Greda, 25	reg. rješ. br. 206
1914. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću	Ne želi	/	Tuhovec, 71	N. Marof
u desnu ruku, 1915. g., Rješ. br. 20444/I, 14.VII.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	nepismen	Dropkovec, 65	N. Marof, Kruševac
desnu nogu i lijevu ruku, 1918. g.	/	nije	/	Ne želi	/	Lukačevec, 16	N.M.
u rame desne ruke sa amputacijom ostalog prsta, 1915. g.	/	nije	/	Ne želi	/	Tuhovec, 2	N.M.
obolio 1914. g.	/	nije	/	Ne želi	nepismen	Hrastovec, 9	N.M. umro 10.XI.47. g., nije uvršten, prema uvj. K. IV. o. br 18131/47
u glavu 1917.g., 40%, Rješ. br. 11102/I, 2.V.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 2½ j. zemlje	Ne želi	nepismen	Vinica Breg, 10	reg. rješ. br. 224, 600
u desnu nogu i lijevu ruku, 20%, 22.VII.1916., Rješ. br. 17356/I, 18.VIII.47.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, ½ j. zemlje	Ne želi	4 osnov. Mađarevo	Mađarevo	reg. rješ. br. 225, 400
obolio na srce, 1918. g.	/	nije	/	Ne želi	4 osnov.	Makoišće g., 38	N.M.
u desnu nogu, 1917. g., na Rusk.	/	/	/	/	/	Petrijanec, 120	/

374 (377)	Valentak, Josip	1876. g., Črešnjevo	redov	1914. g. -||-	Hrvat, oženjen	ratar
375 (378)	Ljubek, Jakob, Vida	1876. g.	redov	1915. g., u biv. Austr. voj.	Hrvat, udovac, 1 dj.	ratar
376 (379)	Papeš, Drago, Gabriela	15. X. 1869., Varaždin	redov	3.IV.1915. g. ||	Hrvat, udovac	slastičar
377 (380)	Pintarić, Imbro, Gašpar	1886. g., Vinica	borac	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 6 dj.	ratar
378 (381)	Andjel, Ivan, Mije	1897. g., Varaž. Topl.	borac	15. XI. 1915. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
379 (382)	Vupora, Josip, Ivana	1888. g., Kneginec	~~redov~~ vodnik	1914. g. ||	Hrvat, oženjen, 1 dj.	ratar
380 (383)	Čusek, Petar, Benedikta	1882. g., Tužno	borac	1915. g. ||	Hrvat, oženjen, 2 dj.	ratar
381 (384)	Degač, Juraj, Stjepana	1888. g., Moždjenec	redov	15. I. 1915. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
382 (385)	Belavić, Antun, Mate	1889., Varaž. Topl.	redov	15. I. 1915. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
383 (386)	Andrović, Julije, Rozalije	1896. g., Varaždin	desetnik	1915. g. ||	Hrvat, oženjen	trg. pom.
384 (387)	Polančec, Tomo, Jakoba	1918. g., Hrženica	redov	1938. g. u biv. Jug. voj.	Hrvat, oženjen, 4 dj.	trg. pom.
385 (388)	Golenko, Stjepan, Josipa	13. VIII. 1912. g., Sv. Urban	redov	16. V. 1935. g. u biv. Jug.	Hrvat, oženjen, 1 dj.	radnik
386 (389)	Čabrajec, Ivan	12. VI. 1883. g., Ključ	redov	10. X. 1914. g. u Austr. voj.	Hrvat, oženjen, 6 dj.	ratar
387 (390)	Bešenić, Josip, Ivana	1883. g., Petkovec	redov	1914. g. ||	Hrvat, udovac, 2 dj.	ratar
388 (391)	Loborec, Antun, Mate	1886. g., Ključ	redov	1915. g., u biv. Austr. voj.	Hrvat, oženjen, 3 dj.	ratar
389 (392)	Ptiček, Bartol, Josipa	1894. g., Beletinec	redov	1915. g. ||	Hrvat, oženjen	ratar
390 (393)	Tkalčec, Martina, Đuro	1893. g., Črnec	borac	rujna 1914.	Hrvat, neoženjen	zemljorad.

u prsa., 1.I.1916. g., na Rusk. rat.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Kuću, 2 j. zemlje	Ne želi	/	Črešnjevo, 66	/
ranjen 1916. g., u glavu	/	nije	Kuću i 2 j. zemlje	Ne želi	/	Nedeljanec, 125	/
sasut zemljom, 20%, 9.VI.1916. g., Rješ. Inv. kom., br. 31620/I - 18.X.47.	Živi u domu staraca	nije	Ne posjeduje ništa	smješten u "domu staraca"	4 osnov., 3 šegrt., Varaždinn	Dom staraca, Bolnička 8-10, Varaždin	reg. rješ. br. 288, 250
u desnu ruku, 1914. g., 21. XI., 30%, Rješ. Inv. kom. br. 17064/I, 19.VI.47. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Ima kuću, 3 j. zemlje	nije smješten	4 osnov., 3 opet. Vinici	Vinica, 155	reg. rješ. br. 270/ , 500
u levu str. prsa, 1917. g.	||	nije	/	Ne želi	/	Varaž. Topl., 115	/
ranjen u trbuh i oslabio vid 1916. g., Rješ. Inv. kom. br. 26825/I, 7.X.47.g.	||	nije	Ne posjed. ništa, živi kod kćeri	Ne želi	5 osnov., Kneginec	Kneginec g., 150/a	/
ranjen u levu nogu, 1915. g., 20%, Rješ. Inv. kom. br. 5423/I - 10.II.47. g.	||	nije	Kuću, 1 j. zemlje	Ne želi	4 osnov. Radovanu	Tužno, 24	reg. rješ. br. 286
ranjen, 1918. g.	||	nije	/	/	/	Možđenec, 5/22	/
ranjen u glavu, 3.VIII.1915. g.	||	nije	Kuću, 1½ j. zemlje	Ne želi	/	Varaž. Topl., 141/a	/
~~ranjen~~ obolio na pluća 1915. g., Rješ. Inv. kom. br. 23568/I, 8.X.47.	Radi u ? ugostit. poduzeću	nije	Ne posjeduje ništa, živi od zarade	Ne želi	4 osnov., 2 gimn. u Varaždinu	Šir. ledine, 17	/
ranjen u desnu nogu, 6.VIII.39. g., 30%, Rješ. Inv. kom. br. 247/III	/	nije	Ne posjeduje ništa	Ne želi	4 osnov., 3 šegrt. u Zemunu	Varaždin, Kukuljevićeva 25	/
ranjen u desno koljeno, 1935. g.	/	nije	Ne posjeduje ništa	Ne želi	4 osnov. u Štrigovi	Prvomajska, 65	/
ranjen u desnu nogu, 1914. g.	/	nije	Kuću, 3 j. zemlje	Ne želi	/	Ključ, 82	/
ranjen i obolio (?), 1916. g.	/	nije	Kuću, 7 j. zemlje	Ne želi	/	Petkovec, 17	/
ranjen u desno rame, 16.VII.1916. g.	Zaposlen na svom posjedu	nije	Kuću, 1 j. zemlje	Ne želi	/	Makoišće g., 40	/
izgubio oko, 1918. g.	||	nije	Kuću, 7 j., 1780 čhv. zemlje	Ne želi	~~kuću, 7 j. 1780 čkv.~~ zemlje	Beletinec	/
desnu ruku na tal. rat., ostao bez 3 prsta	zaposlen kod kuće	nije	Kući m 400 čhv. zemlje	Ne želi	5 razreda osnovne škole	Črnec, 27	/

Bilješke:

[1] Odabir radova o ratnim invalidima žrtvama I. svjetskog rata: Deborah COHEN, *The war come home. Disabled veterans in Britain and Germany, 1914. – 1939.,* University of California Press, 2001; Božidar ŠPIŠIĆ, „O naknadnom liječenju naših invalida,'' *Liječnički vjesnik,* god. 39, br. 12, Zagreb, 1917., str. 403 – 417; Božidar ŠPIŠIĆ, *Kako pomažemo našim invalidima. Slike iz naše ortopedske bolnice i invalidskih škola,* Zagreb, 1917., ur. pretiska: Stella FATOVIĆ – FERENČIĆ, Goran IVANIŠEVIĆ, KBC Zagreb – Klinika za ortopediju, Zagreb, 2005; Beth LINKER, *War's waste. Rehabilitation in World War I America,* University of Chicago Press, 2011.

[2] Državni arhiv u Varaždinu (DAVŽ), Matična knjiga korisnika ličnih invalidnina sudionika Prvog svjetskog rata, Narodni odbor kotara Varaždin, br. 168.

[3] U matičnoj knjizi su podaci podijeljeni u 15 stupaca. Na lijevoj stranici: Redni broj; Prezime, očevo ime i ime; Godina i mjesto rođenja; Čin i dužnost; Datum i godina stupanja u vojsku i koju; Narodnost i porodično stanje, oženjen, neoženjen i broj dece; Zanimanje prije rata, sadanje zanimanje i gdje radi; Ušto je ranjen, kada i koji mu dio tijela fali, broj rješenja i % nesposob(nosti), a na desnoj stranici: Ako nije zaposlen, gdje želi da se zaposli i kakav posao; Da li mu je potrebno da se uslijed ranjavanja osposobi za drugi posao i koji; Kakovu nepokretnu imovinu ima i od čega živi; Da li želi da se smjesti u invalidski dom i zašto, radi obrazovanja ili trajnog smještaja; Koje je škole i kurseve svršio, gdje i kada; Sadašnja tačna adresa istoga; Primjedba.

[4] Vidi Tab. 1. red. br. 346.

[5] Vidi Tab. 1. red. br. 356.

[6] Vidi Tab. 1. red. br. 117 i 343.

[7] Vidi Tab. 1. red. br. 37 i 354.

[8] Vidi Tab. 1. red. br. 84 i 105.

[9] Vidi Tab. 1. red. br. 229. i 267.

[10] Vidi Tab. 1. red. br. 27 i 228.

[11] Vidi Tab. 1. red. br. 179 i 318.

[12] Vidi Tab. 1. red. br. 352 i 356.

[13] Vidi Tab. 1. red. br. 89, 136 i 190.

[14] Vidi Tab. 1. red. br. 345.

[15] Vidi Tab. 1. red. br. 3.

[16] Vidi Tab. 1. red. br. 296.

[17] Vidi Tab. 1. red. br. 366.

[18] Vidi Tab. 1. red. br. 388.

[19] Vidi Tab. 1. red. br. 248.

[20] Vidi Tab. 1. red. br. 387.

[21] Vidi Tab. 1. red. br. 224.

[22] Vidi Tab. 1. red. br. 57.

[23] Vidi Tab. 1. red. br. 156.

[24] Varaždin – 36; Kneginec Gornji – 16; Petrijanec i Sračinec – 10; Nedeljanec i Nova Ves – 9; Beretinec, Ladanje Donje, Radovec, Trnovec i Vratno Donje – 8; Kneginec Donji i Ladanje Gornje – 7; Jalžabet, Jurketinec, Križanče, Šemovec, Tužno i Vinica Breg – 6; Jakopovec, Jalkovec, Kučan Donji, Kučan Gornji i Svibovec – 5; Beletinec, Biškupec, Črešnjevo, Gorušenjak, Imbriovec, Kučan Marof, Lovrečan, Margečan, Maruševec, Poljana, Stažnjevec, Škriljevec i Zbelava – 4; Greda, Kelemen, Lužan, Mađarevo, Novi Marof, Selnik, Strmec, Sv. Ilija, Šijanec, Tomaševec, Varaždin Breg, Vratno Gornje i Zamlača – 3; Čalinovec, Črnec, Doljan, Gaćice, Jarki, Ključ, Majerje, Mursko Središče, Nadkrižovljan Breg, Selci, Tuhovec, Varaždinske Toplice, Vidovec i Virje – 2; Dubovec, Babinec, Bartolovec, Bjelovar, Brodarovec, Bukovec, Domitrovec, Dropkovec, Gojanec, Greščevina, Hrastovec, Kalinovec, Kolarevec, Koretinec, Ledinec, Lenjingrad, Lepoglava, Leštakovec, Lukačevac, Makoišče, Mihaljevec, Milna, Molve, Možđenec, Murska Subota, Novakovec, Oštrice, Otočac, Papinec, Petkovec, Pihovec, Prekno, Puščine, Radoboj, Radovan, Reichenstein, Seketin, Seljanec, Sveti Ivan Zelina, Štefanec, Šumećani, Terzinj, Voća, Voloder i Završje – 1. Za pet invalida nije navedeno gdje su rođeni. Ukupno 374 osobe.

[25] Vidi Tab. 1. red. br. 335.

[26] Vidi Tab. 1. red. br. 157.

[27] Vidi Tab. 1. red. br. 237.

[28] Vidi Tab. 1. red. br. 284.

[29] Vidi Tab. 1. red. br. 6.

[30] Vidi Tab. 1. red. br. 232.
[31] Redov / Borac - 282; Razvodnik / Kaplar – 18; Desetar/ Desetnik - 13; Vodnik – 14; Podnarednik – 4; Narednik – 7; Zastavnik – 1; Kapetan / Kapetan perovođa – 2; Komandant pješačke divizije u Rusiji – 1; Nije naveden čin – 32. Ukupno 374 osobe.
[32] Vidi Tab. 1. red. br. 85.
[33] Vidi Tab. 1. red. br. 223.
[34] Vidi Tab. 1. red. br. 284.
[35] Prije 1914. – 11; 1914. – 181; 1915. – 73; 1916. – 22; 1917. – 5; 1918. – 0; Nije navedeno – 82; Ukupno 374 osobe.
[36] Hrvati – 344; Slovenci – 2; Rusi – 1; Nije navedeno – 27. Ukupno 374 osobe.
[37] Oženjen – 288; Rastavljen – 3; Neoženjen – 16; Udovac – 34; Nije navedeno – 33. Ukupno 374 osobe.
[38] Nema djece – 166; Jedno dijete – 43; Dvoje djece – 52; Troje djece – 28; Četvero djece – 26; Petero djece – 15; Šestero djece – 10; Više od šestero djece – 7; Nije navedeno - 27. Ukupno 374 osobe.
[39] Vidi Tab. 1. red. br. 218.
[40] Vidi Tab. 1. red. br. 261.
[41] Vidi Tab. 1. red. br. 130.
[42] Blagajnik – 1; Činovnik – 3; Knjigoveža – 1; Kovač – 1; Krojač – 1; Krovopokrivač – 1; Limar / Željezničar – 1; Ljekarnik – 1; Malar – 1; Mlinar – 1; Namještenik – 1; Oficir – 2; Pekar - 1; Penzioner – 1; Postolar - 6; Radnik – 5; Ratar / Kotarski činovnik – 1; Ratar / Radnik – 1; Ratar / Trafikant – 1; Ratar / Zemljoradnik – 299; Ratar / Željezničar - 1; Sitničar – 1; Slastičar – 1; Stolar - 2; Sudski podvornik / Podvornik – 2; Tapetar / Tapecirer – 2; Tokarski pomoćnik / Trafikant – 1; Trgovac / Trgovački pomoćnik – 3; Zidar - 2; Željezničarski činovnik / Uprav. inv. suda pri Okružnom N. O. – 1; Nije navedeno – 28; Ukupno 374 osobe.
[43] Vidi Tab. 1. red. br. 270.
[44] Vidi Tab. 1. red. br. 333.
[45] Vidi Tab. 1. red. br. 127.
[46] Vidi Tab. 1. red. br. 184.
[47] Vidi Tab. 1. red. br. 307.
[48] Vidi Tab. 1. red. br. 223.
[49] Vidi Tab. 1. red. br. 240.
[50] Vidi Tab. 1. red. br. 284.
[51] Vidi Tab. 1. red. br. 322.
[52] 1914. – 60; 1915. – 65; 1916. – 65; 1917. – 52; 1918. – 30; Nije navedeno – 102. Ukupno 374 osobe.
[53] Na primjer: Mijo Lazar iz Vratnog je „obolio na frontu Ruskom'' ili Martin Hamelec iz Varaždinbrega za kojeg je samo navedeno da je obolio 1916. Vidi Tab. 1. red. br. 196 i 306.
[54] Vidi Tab. 1. red. br. 24.
[55] Vidi Tab. 1. red. br. 58.
[56] Vidi Tab. 1. red. br. 285.
[57] Vidi Tab. 1. red. br. 238.
[58] Vidi Tab. 1. red. br. 260.
[59] Vidi Tab. 1. red. br. 264.
[60] Vidi Tab. 1. red. br. 265.
[61] Vidi Tab. 1. red. br. 205.
[62] Vidi Tab. 1. red. br. 277.
[63] Vidi Tab. 1. red. br. 233.
[64] Manje od 10 posto – jedan; 10 posto - 0, 20 posto – 52; 30 posto – 56; 40 posto – 29; 50 posto – 31; 60 posto – osam; 70 posto – šest; 80 posto – pet; 90 posto – tri; 100 posto – dva. Ukupno 193 osobe.
[65] Zaposlen na svom posjedu / kod kuće – 219; Zaposlen u svom obrtu – 11; Drugi poslovi – 13; Ne želi raditi – 8; Traži zaposlenje – 1; Nije navedeno – 122. Ukupno 374 osobe.
[66] Vidi Tab. 1. red. br. 10.
[67] Vidi Tab. 1. red. br. 96.
[68] Vidi Tab. 1. red. br. 178.
[69] Vidi Tab. 1. red. br. 212.
[70] Vidi Tab. 1. red. br. 234.
[71] Vidi Tab. 1. red. br. 240.
[72] Posjeduje kuću i zemlju – 255; Posjeduje kuću – 10; Posjeduje zemlju – 28; Ne posjeduje ništa – 42; Nije navedeno – 39. Ukupno 374 osobe.

[73] Do 1 jutra zemlje – 25; Od 1 do 2 jutara zemlje – 72; Od 2 do 3 jutara zemlje – 76; Od 3 do 4 jutara zemlje – 48; Od 4 do 5 jutara zemlje – 28; Od 5 do 6 jutara zemlje – 19; Od 6 do 7 jutara zemlje – 4; Od 7 do 8 jutara zemlje – 4; Od 8 do 9 jutara zemlje – 4; Više od 9 jutara zemlje – 3. Ukupno 283 osoba. U Tablici 1 postoje krivo upisani podaci o količini zemlje u vlasništvu pojedinaca. Tako je navodno Rok Vince iz Jurketinca (vidi Tab. 1. red. br. 275.) imao kuću i 2.000 jutara zemlje, Mirko Ptiček iz Beletinca (vidi Tab. 1. red. br. 79.) kuću i 114 jutara zemlje, a Stjepan Korotaj iz Križanče (vidi Tab. 1. red. br. 256.) kužu i 18 ½ jutara zemlje. Te površine su veće od današnje Varaždinske županije (op. a.).

[74] Vidi Tab. 1. red. br. 221.

[75] Vidi Tab. 1. red. br. 379.

[76] Ne želi – 339; Nije navedeno – 33; Smješten u domu staraca – 1; Želi – 1; Ukupno 374 osobe.

[77] Vidi Tab. 1. red. br. 235.

[78] Vidi Tab. 1. red. br. 255.

[79] Vidi Tab. 1. red. br. 223.

[80] Nepismen – 59; Osnovna škola – 236; Gimnazija – 2; Šegrtna / stručna / obrtna škola – 10; Studij – 2; Samouk – 13; Nije navedeno – 52. Ukupno 374 osobe.

[81] Vidi Tab. 1. red. br. 315.

[82] Vidi Tab. 1. red. br. 313.

Đurđica CESAR
Prva gimnazija Varaždin

UDK 329:94(497.523Varaždin)"1914/1918"
Prethodno priopćenje
Preliminary communication

Politička nadmetanja pravaša i koaliraca u Varaždinu u godinama pred Prvi svjetski rat

Tema ovog rada je politička borba pristaša dvaju političkih pravaca: koaliraca (Hrvatsko – srpska koalicija) i pravaša (tzv. frankovaca) na početku XX. stoljeća u Varaždinu. Ta je borba odraz političkih prilika u Hrvatskoj uoči Prvoga svjetskog rata, nakon što je dotadašnja vladajuća Narodna stranka kod izbora 1906. godine ustupila većinu mandata u Hrvatskom saboru novoosnovanoj Hrvatsko – srpskoj koaliciji. Izbore narodnih zastupnika i članova gradskog zastupstva te izbore obnašatelja raznih javnih službi u gradu Varaždinu, redovito su pratili žestoki sukobi pravaša i koaliraca, koji su nerijetko izlazili iz okvira verbalnih, a osobito je bio interesantan tzv. „medijski rat"- preko lokalnih stranačkih glasila.

Pravaši

Pravaška se ideologija u političkom životu Hrvatske javila prvi put još 1861. godine, kad su se Eugen Kvaternik i dr. Ante Starčević otvoreno usprotivili jačim vezama Hrvatske s Ugarskom i Austrijom, pozivajući se na ideju o personalnoj uniji i teritorijalnoj cjelovitosti, te neposrednim pregovorima s Kraljem, što se smatra rođenjem Stranke prava. To je bila moderna građanska stranka, bitno različita od drugih tadašnjih političkih stranaka, koje su budućnost Hrvatske vidjele uglavnom u savezu s Ugarskom (Narodna stranka i Unionistička stranka) ili s Austrijom (kratkotrajna Samostalna narodna stranka).

S obzirom da je ta stranka redovito bila na udaru vlasti, i nerijetko bila prikazivana kao veleizdajnička, službeni program stranke prava donesen je tek 1894. godine i po njemu se budućnost Hrvatske vidi unutar granica Monarhije.

No, ta je stranka pred kraj XIX. stoljeća zbog, između ostalog, različitog stava prema činu spaljivanja mađarske zastave 1895. godine, doživjela unutrašnja suprotstavljanja i raskol na frankovce i domovinaše.[1] Domovinaši su se početkom XX. stoljeća, osobito zbog velikog utjecaja Napredne omladine, počeli približavati „obzorašima" (tj. Neodvisnoj narodnoj stranci), pa je tako početkom 1902. godine nastala ujedinjena Hrvatska opozicija. Kad je 1903. godine započeo narodni pokret, uperen protiv Khuenove politike, sve su se političke snage nastojale jače povezati, a Hrvatskoj se opoziciji pridružila i Čista stranka prava, nakon čega će sve stranke zajedno uzeti novo ime - Hrvatska stranka prava.

[1] G. 1895. Stranka prava se raspala na Čistu stranku prava ili „frankovce" (Ante Starčević, Mile Starčević, Josip Frank, Eugen Kumičić) i Maticu stranke prava ili „domovinaše" (Fran Folnegović).

S obzirom da se 1905. godine pojavila nova politička stranka, Hrvatsko – srpska koalicija, koja se razvila iz politike „novog kursa“,[2] Čista stranka prava (zovu je i Starčevićeva hrvatska stranka prava) smatrala se najboljom zastupnicom hrvatskih interesa,[3] što je, međutim, dovelo do novog raskola. Mile Starčević je sve više pokazivao sklonost suradnji s Koalicijom i rješavanju hrvatskog pitanja izvan Monarhije, pa će 1908. godine osnovati tzv. Starčevićevu stranku prava (milinovci).[4] U političkoj krizi vezanoj uz aneksiju Bosne i Hercegovine, Čista stranka prava, tj. frankovci, podržala je bana Pavla Raucha i njegov politički pritisak na Hrvatsko – srpsku koaliciju, koja se protivila aneksiji. Kad je Rauch doživio politički pad, utjecaj frankovaca je bio sve slabiji. Pošto je stranka zapadala u dugove, a Josip Frank zbog bolesti postupno gubio utjecaj, vodstvo stranke preuzeli su Aleksandar Horvat i dr. Vladimir Prebeg, koji su dugovanja stranke riješili uz pomoć Katoličke banke. Nakon toga se Čista stranka prava 1910. godine povezala s Kršćansko – socijalnom strankom prava,[5] u kojoj više nije bilo dinastije Frank.[6]

Uoči izbora za Hrvatski sabor 1911. godine došlo je do sporazuma između frankovaca, milinovaca (Starčevićeve stranke prava) i tzv. klerikalaca (Kršćansko – socijalna stranka prava), pa su na izbore izašli pod starim nazivom, Stranka prava. Njihov zajednički istup na izborima za Hrvatski sabor rezultirao je dobivanjem većine mandata.

Međutim, od 19. V. 1913. godine milinovci su se ponovno izdvojili i djelovali kao Starčevićeva stranka prava, dok će frankovci i tzv. klerikalni pravaši dalje nastupati pod imenom Hrvatska stranka prava.

Koalirci (hrvatsko – srpska koalicija)

Politika „novog kursa“ pojavila se početkom XX. stoljeća u Dalmaciji kao izrazito protuaustrijska politika, a ubrzo je bila prihvaćena i u Banskoj Hrvatskoj, u kojoj je banovanje Khuena Hedervaryja završilo tijekom velikog protumađarskog pokreta 1903. godine.

Ta je politika najveću opasnost vidjela u ideji njemačke ekspanzije prema istoku („Drang“), te nudila podršku mađarskim oporbenjacima (Nezavisnoj stranci) da dođu na vlast, nakon čega bi se zajednički borili protiv te njemačke opasnosti. To bi ujedno dovelo i do destabilizacije Monarhije. Jedan od glavnih zahtjeva politike „novog kursa“ bio je sjedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom.

Nositelji politike „novog kursa“[7] kao protutežu njemačkom „Drangu“ nudili su hrvatsko – srpsku slogu i suradnju, što je bilo prihvaćeno u listopadu 1905. godine Riječkom i Zadarskom rezolucijom.[8] Tako su bili stvoreni uvjeti za osnivanje Hrvatsko – srpske koalicije,[9] stranke koja je pobijedila na izborima za Hrvatski sabor 1906. godine te iz vodstva politike istisnula Narodnu stranku, koja je za režima Khuena Hedervaryja dobila sve karakteristike mađaronske stranke,[10] i izgubila povjerenje hrvatskih birača.

Međutim, u trenutku kad je Koalicija ostvarila veliku izbornu pobjedu, pokazalo se da je ona u svojim temeljima bila promašaj, jer je mađarska Nezavisna stranka, nakon što je došla na vlast u Ugarskoj, nastavila politiku mađarizacije i hegemonije nad Hrvatskom. Najočitiji pokazatelj toga bilo je donošenje tzv. Željezničke pragmatike 1907. godine, kojom se na željeznice u Hrvatskoj uvodi mađarski jezik.

[2] Ta je politika rezultirala Riječkom i Zadarskom rezolucijom, koje su, kao protutežu ideji njemačkog „Dranga“ nudile hrvatsko – srpsku slogu, što se u budućnosti razvilo u južnoslavensku ideju.

[3] Tj. samostalnu Hrvatsku unutar cjelovite Monarhije, Mirjana GROSS, *Povijest pravaške ideologije,* Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1973., 337.

[4] Isto mj.

[5] Kršćansko – socijalna stranka prava postoji od 1906. g, a njezino osnivanje vezano je uz Hrvatski katolički pokret; tu stranku i njezine članove nazivaju se klerikalcima.

[6] Nova je stranka zadržala program iz 1894. I tvrdila da se pridržava nauka dr. Ante Starčevića. Počinje izdavati list Hrvatsko pravo; Josip Frank je umro sredinom prosinca 1911. g. ; M. GROSS, 367.

[7] To su bili Frano Supilo i dr. Ante Trumbić.

[8] Riječku rezoluciju potpisuju dalmatinski i banovinski političari, a Zadarskom uz tu politiku pristaju hrvatski Srbi, koji tada zahtijevaju i dobivaju ustupke vezane uz uporabu jezika i obrazovanje.

[9] U Koaliciju ulaze: Hrvatska stranka prava, Hrvatska napredna stranka, Srpska narodna samostalna stranka, Srpska narodna radikalna stranka, te povremeno Socijaldemokratska stranka.

[10] Politički protivnici su tu stranku nazivali „službavkom Khuenova režima“.

Iako se Hrvatsko – srpska koalicija smatrala strankom koja je radila na ujedinjenju Dalmacije s Banskom Hrvatskom, te isticala borbu za građanske slobode i obećavala oporavak Hrvatske, njezin je krajnji cilj bilo stvaranje južnoslavenske zajednice, čemu je trebao prethoditi raspad Monarhije. Zbog toga je politika Koalicije bilo vrlo opasna za vrh Monarhije, koja je tu stranku u početku žestoko progonila, osobito za banovanja Pavla Raucha, kad je Koalicija izravno bila optužena za suradnju s vladom Kraljevine Srbije, a s ciljem rušenja Monarhije.[11]

Po svršetku aneksijske krize, Koalicija je počela postupno mijenjati svoju politiku, želeći prije svega zadržati vladajuću poziciju, pa je čak za banovanja Nikole Tomašića sklopila s njim sporazum u korist Narodne stranke. Na taj je način dosljednost Koalicije bila dovedena u pitanje.

Kad je nakon istupa razočaranog Frana Supila čelno mjesto u Koaliciji preuzeo Svetozar Pribičević, uglavnom se odustalo od ideje Riječke rezolucije, a kako je izjavio Frano Supilo, „nad idejom narodnog jedinstva prevagnuo je srpski ekskluzivizam".[12]

Bez obzira na sve, Hrvatsko – srpska koalicija uspjela se održati na vlasti, a njezina se politika zasnivala uglavnom na nizu kompromisa s režimom, te je bila spremna i na poteze koji su bili na štetu Hrvatske.[13]

Varaždin uoči izbora za Hrvatski sabor 1906. godine

Početak XX. stoljeća u Varaždinu je, kao i u ostatku Banske Hrvatske, bio u znaku velikog narodnog protumađarskog pokreta i završetka dvadesetogodišnjeg režima bana Dragutina Khuena Hedervaryja (1883. - 1903.). Nemiri su tada zahvatili i varaždinsko područje, a *Varaždinski viestnik* piše o „nepoznatim agitatorima koji zavađaju i zasljepljuju narod idejama koje taj narod ni ne razumije".[14]

Tada se dogodilo više incidenata, koji su rezultat ogorčenja varaždinskih oporbenjaka promađarskom (mađaronskom) politikom tada vladajuće Narodne stranke. Vodeći oporbenjaci u Varaždinu bili su odvjetnik dr. Pero Magdić iz Hrvatske stranke prava i Josip Milković iz Starčevićeve hrvatske stranke prava (tj. Čiste stranke prava).

Među tim incidentima treba spomenuti demonstracije pred kućom gradonačelnika Gustava Breitenfelda, zatim demonstracije seljaka iz varaždinske okolice nakon mise zadušnice za žrtve iz Zaprešića, podmetnuti požar na imanju saborskog zastupnika Imbre pl. Josipovića i drugi. Kod svih tih uznemirujućih događaja intervenirala je vojska na poziv velikog župana Varaždinske županije Radoslava Rubida Zichya, a također su od strane gradonačelnika Breitenfelda bile donesene stroge odredbe o zabavama, skupovima i uopće o zadržavanju na ulicama nakon osam sati navečer.[15]

Iako je bio Khuenov čovjek, veliki župan Rubido Zichy uspio se održati na funkciji sve do 1906. godine, kad je, tek nakon izbornog poraza Narodne stranke, dao ostavku i napustio Varaždin.

Nakon pada Khuenova režima, dotadašnje oporbene stranke, Hrvatska stranka prava (Pero Magdić) i Starčevićeva hrvatska stranka prava (frankovci - Josip Milković), sve su se više razilazile, štoviše Magdićevi pristaše počeli su optuživati frankovce da im se politika ne razlikuje od mađaronske i da su lojalni politici velikog župana Radoslava Rubida Zichyja.[16] Te će se optužbe pretvarati i u prave sukobe.

[11] Zv. Veleizdajnički proces i Friedjungov proces, vezano uz aneksijsku krizu 1908. - 1909. g.

[12] Josip HORVAT, *Politička povijest Hrvatske 1*, August Cesarec 1989., 309.

[13] Usp. Đurđica CESAR, „Opće prilike u Hrvatskoj u Jurinčevo vrijeme", *Adolf Jurinac i njegovo djelo,* Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Varaždinu 26. studenoga 2004. u Varaždinu, HAZU, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, 21 – 22.

[14] Varaždinski viestnik br. 24 (od 13. VI. 1903.), 1.

[15] (Usp. Đurđica CESAR, „Pregled povijesti Varaždina u prvoj polovici dvadesetog stoljeća", *Franjo Košćec i njegovo djelo,* Zbornk radova sa znanstvenog skupa, HAZU, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, varaždin 2008., 1 – 2.

[16] Kritičari politike Josipa Franka, uspoređujući ga s A. Starčevićem, optužuju ga da nije liberalan, nego vodi klerikalnu politiku, a za razliku od protuaustrijske i protunagodbenjačke Starčevićeve politike, on vodi prorežimsku, nagodbenjačku politiku; Naše pravice br. 41 (od 12. X. 1905.), 2.

Jedan takav sukob dogodio se u vezi naknadnog izbora narodnog zastupnika za Hrvatski sabor u Biškupcu 3. prosinca 1904. godine.[17] Za saborski mandat borili su se varaždinski odvjetnik dr. Pero Magdić (Hrvatska stranka prava), i Juraj Tomac, upravitelj župe Sv. Ivan Žabno (Starčevićeva hrvatska stranka prava). Konačnu je pobjedu odnio Tomac sa 95 glasova, nasuprot Magdiću koji je dobio 92 glasa. Međutim, poraženi je Pero Magdić ustvrdio da je Tomac ostvario većinu zahvaljujući tome što je dobio pet činovničkih glasova, dok je, kad bi se uzeli u obzir samo glasovi tzv. „neodvisnih izbornika", prednost bila Magdićeva (92 glasa, nasuprot Tomčevih 90).[18]

Magdićeve novine *Naše pravice* Tomčevu pobjedu nazivale su mađaronskom pobjedom, pri čemu se naglašavalo da je „pet činovničkih dakle službenih glasova pomoglo gosp. Tomcu, da je izabran narodnim zastupnikom i to sa 95 glasova, dok je g. dr. Pero Magdić dobivši pri konačnom čitanju 92 slobodnih glasova imao većinu od dva slobodna glasa", te da činovništvo ionako mora glasovati za mađaronske kandidate.[19] Magdićevi protivnici imali su odgovor na ove optužbe tvrdeći da „je za g. Tomca glasovalo 90 tzv. neodvisnih izbornikah, a za dr. Magdića 92. Povrh toga glasovao je za g. Tomca seoski načelnik občine jalžabetske sa svojim seljacima i dva izbornika, koji su slučajno občinski dnevničari – nečinovnici – i ova trojica, dotično jedan od istih – koji to je posve irelevantno – odlučio je već za povoljan izbor g. Tomca, jer 90 više 3 je 93, dočim je dr. Magdić dobio 92 glasa. Taj račun razumjeti će svaki učenik pučke škole u Sračincu, da je naime 93 više od 92".[20]

Peri Magdiću se osim toga prigovaralo što je u svojim novinama političke protivnike nazivao „frankovačkim psima", a seljake koji su glasovali za Jurja Tomca „marvom".[21] I jedna i druga sukobljena strana metode agitacije (korteširanja) svojih protivnika nazivala je terorističkima.

U isto vrijeme, tj. 1., 2. i 3. prosinca 1904. godine bili su i izbori za gradsko zastupstvo, održani u tri izborništva. Odbor neodvisnoga građanstva (tj. pristaše dr. Pere Magdića) istaknuo je svoje kandidate u sva tri izborništva: Ivana Bilyja, Davida Hönigsberga, Vinka Koterbu, Rudolfa Netiga i Šimuna Putara u prvom izborništvu; Josipa Đuraseka, Dragutina Kosa, dr. Peru Magdića i Josipa Srkulja u drugom i Janka Belaja, Jakoba Furjana, Ljudevita Pasarića, Stjepana pl. Platzera, Valenta Peteka i Augusta Šoka u trećem izborništvu.[22]

Na izvanrednoj javnoj skupštini gradskog zastupstva, održanoj 15. prosinca 1904. godine, bili su objavljeni rezultati izbora. Većina novoizabranih gradskih zastupnika pripadala je Starčevićevoj hrvatskoj stranci prava, tj. frankovcima.

U prvom izborništvu izabrani su: Aleksandar Dočkal, David Hönigsberg, Vinko Koterba, Matija Schrenk i Josip Milković; u drugom: dr. Gustav Beil, Đuro Gruber, Stjepan pl. Pejčić i Josip Srkulj; a u trećem izborništvu: Antun Cmrečki, Antun Hirnschrodt, Stjepan pl. Novaković, Gustav Petroczy, Antun Rugan i Mijo Vuradin.[23] Dr. Pero Magdić nije bio izabran u gradsko zastupstvo, jer je svoju kampanju usmjerio prvenstveno prema izborima za narodnog zastupnika u Biškupcu, na kojima je izgubio od Jurja Tomca. Nije bilo slučajno da su se oba izbora vremenski poklopila. Veliki župan Rubido je na taj način želio umanjiti šanse svog glavnog političkog protivnika u Varaždinu.

[17] Naime, narodni zastupnik grof Marko Bombelles odrekao se zastupničkog mandata.

[18] Varaždinski viestnik br. 50 (od 10. XII. 1904.), 1.

[19] Naše pravice br. 38 (od 8. XII. 1904.), 1.

[20] Varaždinski viestnik br. 50, str. 1.

[21] Isto.

[22] Naše pravice br. 37. (od 1. XII. 1904. g.), 2.

[23] Varaždinski viestnik br. 51 (od 17. XII. 1904.) str. 3 (usp. Varaždinski viestnik br. 49 (od 3. XII. 1904.) str. 7.

Nakon pojave „politike novog kursa“ i osnutka Hrvatsko – srpske koalicije 1905. godine, nova je stranka u Varaždinu stekla znatan broj pristaša, prvenstveno zbog utjecaja dr. Pere Magdića, dotadašnjeg varaždinskog čelnika Hrvatske stranke prava, koja je prihvatila Riječku rezoluciju i ušla u Koaliciju. Pristaše Hrvatsko – srpske koalicije nazivani su koalircima.

Varaždinski koalirci su u politici nove stranke vidjeli mogućnost konačnog obračuna s mađaronskom i nagodbenjačkom politikom koju je podržavala Narodna stranka, koja je tada imala većinu u Hrvatskom saboru.

Drugi varaždinski oporbenjak, Josip Milković (Starčevićeva hrvatska stranka prava, frankovci), od početka se žestoko sukobljavao s koalircima, smatrajući njihovu politiku protuhrvatskom. Zato je za 5. studenoga 1905. godine sazvao javnu pučku skupštinu u kazališnoj restauraciji, s ciljem da se javno usprotive mjesec dana ranije potpisanoj Riječkoj rezoluciji. Ispred kazališne restauracije pojavili su se i koalirci („varaždinsko neodvisno građanstvo i organizirano radništvo“) predvođeni dr. Magdićem i dr. Lorkovićem, s ciljem da onemoguće rad skupštine.[24] Nastali su neredi s tučnjavom, pri čemu su bila ranjena četvorica radnika koji su došli s Magdićevom grupom, a nastala je i znatna materijalna šteta, nakon čega je gradski kapetan raspustio skupštinu. To su Magdićevi pristaše shvatili kao svoju pobjedu, te su s odobravanjem Magdiću i Lorkoviću napustili dvoranu. Pravaši su održavanje skupštine tada preselili na Župni trg, a onda u dvorište obitelji Milković, gdje su nastavili s govorima.[25]

Pero Magdić je pred župnom crkvom održao govor pred svojim pristašama, kojih je prema pisanju *Naših pravica* bilo oko 2.000. Zbog toga je zaradio prijavu zbog kršenja Zakona o pravu sakupljanja i kaznu od 200 kruna globe ili dvadeset dana zatvora.[26]

Nakon skupštine, seljake, koji su iz okolnih sela došli podržati pravaše, na putu do kolodvora radnici su napali kamenjem, izvikujući parole o općem pravu glasa i pjevajući marseljezu![27]

Taj je dan svršio strašnom nesrećom - pogibijom mladića Ivana Ilčića, čizmarskog pomoćnika, kojeg je cjepanicom ubio pravaš Mijo Vuradin. Tu su nesreću pravaši opravdavali kao posljedicu tučnjave pijanih osoba, dok su je koalirci iskoristili za daljnje napade na pravaše, tvrdeći da je ubojstvo bilo planirano i politički motivirano, a sprovod nesretnog mladića pretvorio se u političku manifestaciju.[28] Magdić je čak pokojnog Ilčića proglasio prvom žrtvom Riječke rezolucije.[29]

Glavna sudska rasprava o tom ubojstvu bila je održana 3. siječnja 1906. godine. Miju Vuradina zastupao je dr. Ljudevit Jurinac, dok je optužnicu iznio dr. Rehman. Pero Magdić je zastupao pokojnikova oca, u čije ime je postavio odštetni zahtjev.[30]

Proces protiv Vuradina završio je tek početkom veljače 1907. godine kod Zagrebačkog sudbenog stola. Vuradin je bio osuđen na šest mjeseci zatvora zbog prekoračenja nužne obrane.[31]

[24] Naše pravice br. 45 (od 9. XI. 1905.) str. 2 – 3.
[25] Naše pravice br. 45 (od 9. XI. 1905.) str. 2 – 3.
[26] Naše pravice br. 50 (od 14. XII. 1905), str. 6.
[27] Naše pravice br. 50 (od 14. XII. 1905), str. 6.
[28] Varaždinski viestnik br. 45 (od 11. XI. 1905.), usp. Naše pravice br. 45 (od 9. XI. 1905.) str. 2 – 3.
[29] Naše pravice br. 25. (od 21. VI. 1906.) str. 3.
[30] Naše pravice br. 1 (od 4. I. 1906.), str. 2.
[31] Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina,* HAZU i Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Varaždin 1993. str. 472.

Izbori za Hrvatski sabor u razdoblju od 1906. do 1913. godine u Varaždinu

U razdoblju od 1906. do 1913. hrvatski su birači, pa tako i Varaždinci, pet puta izašli na birališta da bi izabrali narodne poslanike u Hrvatski sabor. To je bilo 1906., 1908., 1910., 1911. i 1913. godine.

Polovicom travnja 1906. godine bio je sazvan Hrvatski sabor, pa je odmah bio raspušten, a novi izbori bili su raspisani već za 3., 4. i 5. svibnja iste godine, dakle nedovoljno za konkretnu kampanju, što je bio veliki udarac oporbi, s obzirom da se zbog minulih burnih događanja oporbene stranke nisu još uspjele u potpunosti organizirati. Upravo zbog toga je poraz vladajuće Narodne stranke bio još teži, a pobjeda Hrvatsko – srpske koalicije upečatljivija.[32]

Varaždinski izbori za Hrvatski sabor održani su 3. svibnja 1906. godine. Oporba je ukazivala da je došao pravi trenutak da se zajedničkim snagama suprotstave mađaronskoj Narodnoj stranci.

Narodna je stranka u Varaždinu postavila kao svog kandidata Imbru pl. Josipovića, koji je i u ranijem mandatu bio narodni poslanik, i koji je uživao veliki ugled i imao znatnu podršku u Varaždinu. Kandidacijski odbor neodvisnog građanstva je uoči izbora objavio proglas, u kojem izjavljuje da odustaje od svog kandidata koji bi se suprotstavio Josipoviću, s obzirom da pravaši nisu pristali da sve oporbene stranke izađu na izbore sa zajedničkim kandidatom, što bi bio jedini način da Narodna stranka u Varaždinu bude poražena. Štoviše, pravaši su izašli sa svojim kandidatom, Josipom Milkovićem, želeći prije svega ispitati kakvu podršku ima njihova stranka među Varaždincima.[33]

Vodeći je varaždinski oporbenjak dr. Pero Magdić, dakle, odustao od kandidature u Varaždinu, ali se kandidirao za izborni okrug Vrbovsko, gdje mu je uspjeh za ulazak u Hrvatski sabor bio puno izgledniji.[34]

Zato je najveći interes varaždinskih oporbenjaka bio usmjeren na izbore u Biškupcu, koji su se također trebali održati 3. svibnja. Za saborski mandat tamo su se borili sveučilišni profesor dr. Fran Vrbanić, koji je istaknuo svoju kandidaturu kao nezavisni kandidat, uz jaku podršku Koalicije, i pravaški kandidat svećenik Juraj Tomac. Oba su kandidata već bili narodni zastupnici u ranijim sazivima Hrvatskog sabora. Među njima vodila se žestoka predizborna borba, iako su obojica zapravo bili kandidati oporbe. Međutim, pravaši su bili optuživani da su u sprezi s mađaronima i da su na taj način i postavili u Biškupcu svog kandidata Tomca, kojeg su protivnici žestoko kritizirali, analizirajući čak i njegove govore, za koje su pisali da su dosadni te da ih ne govori iz srca, već ih čita s raznih papirića.[35] Navodno ga za vrijeme kampanje u Vinici i Petrijancu okupljeni narod nije ni htio slušati, pa se on pred njihovim nezadovoljstvom jedva sklonio u obližnju krčmu![36]

Dr. Vrbanića se pak isticalo kao obrazovanog čovjeka i domoljuba, koji je uvijek radio za dobrobit domovine, i kojeg je narod u svim mjestima koja je obilazio, dočekivao s oduševljenjem. Bez obzira na to, u Biškupcu je Juraj Tomac pobijedio dr. Frana Vrbanića. Tomčevi su protivnici nakon toga optuživali pravaše zbog nasilne „kortešacije".[37]

[32] Od ukupno 88 mandata oporba je osvojila 51, i to Starčevićeva hrvatska stranka prava (Čista stranka prava) 19, a Koalicija (Hrvatska i srpska udružena oporba) 32, Naše pravice br. 19 (od 10. V. 1906.) str. 2.

[33] Naše pravice br. 18 (od 4. V. 1906.) str. 3.

[34] Naše pravice br. 17 (od 26. IV. 1906.) str. 2.

[35] Naše pravice br. 17 (od 26. IV. 1906.) str. 2.

[36] Naše pravice br. 18 (od 4. V. 1906.), str. 2.

[37] Naše pravice br. 19 (od 10. V. 1906.), str. 6.

Iako je na razini čitave Hrvatske oporba iznijela pobjedu nad Narodnom strankom, u Varaždinu je za narodnog zastupnika bio izabran narodnjak Imbro pl. Josipović, i to s natpolovičnom većinom svih varaždinskih birača, tj. 260 glasova. Pravaški kandidat Josip Milković dobio je 35 glasova.[38] Ali činjenica je da neodvisno građanstvo velikim dijelom nije izašlo na izbore.

Na taj je način Varaždin bio jedini grad u županiji u kojem je Narodna stranka dobila većinu. U drugim većim mjestima županije, Ivancu, Ludbregu i Novom Marofu, većinu glasova dobili su pravaši.[39]

Međutim, bez obzira na izbornu pobjedu, Imbro Josipović se ubrzo odrekao svog zastupničkog mandata, pa su se naknadni izbori za narodnog zastupnika iz Varaždina održali 28. lipnja 1906. godine. Neodvisno je građanstvo ovom prilikom kao svog kandidata istaknulo, nedavno u Biškupcu poraženog dr. Frana Vrbanića, dok pravaši, poučeni iskustvom minulih izbora, nisu istaknuli nikoga.

Neodvisno je građanstvo 16. lipnja, nekoliko dana prije izbora, sazvalo sastanak svih svojih birača, kojih se prema pisanju novina odazvalo 400, a sastanku je prisustvovao i Fran Vrbanić koji je u govoru objasnio svoj izborni program, naglašavajući da nikad nije podržavao Khuenovu Narodnu stranku, ali nije podržavao ni one koji su isticali slobodu i neovisnost Hrvatske, nego da se uvijek borio za zakon i poštivanje ustavnosti, pa kad zakon i ustavnost pobijede, tek se onda može započeti borba za samostalnu i neovisnu Hrvatsku. Također je naglasio da je u načelima Riječke rezolucije prepoznao ideale za koje se borio u Hrvatskom saboru u dosadašnjim mandatima. Pero Magdić, koji je predsjedao skupštinom, na kraju je pozvao birače da 28. lipnja 1906. godine izađu na izbor i daju svoj glas Vrbaniću.[40] je da su se u Magdićevim novinama uoči izbora pojavile, doduše neprovjerene, vijesti da će svoju kandidaturu kao pravaški kandidat istaknuti dr. Iso Kršnjavi, pa je ta vijest bila popraćena žestokom kritikom politike bivšeg Khuenovog ministra.[41]

Na dan izbora Varaždin je bio iskićen zastavama i u svečarskom ruhu. S obzirom da nije imao protukandidata, Vrbanićeva pobjeda nije dolazila u pitanje. Od 510 birača, 338 ih je glasovalo za dr. Frana Vrbanića, a njegov izbor za narodnog zastupnika bio je popraćen s odobravanjem okupljenog mnoštva.[42]

Taj izbor, i umirovljenje župana Radoslava Rubida Zichyja, značilo je konačni slom utjecaja Narodne (mađaronske) stranke u Varaždinu.

Nakon poraza Narodne stranke na izborima, ban Teodor Pejačević je dao ostavku, a nakon kratkog banovanja Aleksandra Rakodczaya, za novog je bana početkom 1908. godine bio postavljen Pavao Rauch (1908. - 1910.), koji je raspisao nove izbore za Hrvatski sabor, s obzirom da je kralj u prosincu 1907. godine dotadašnji saziv sabora raspustio. Novi izbori sazvani su za 27. i 28. veljače 1908. godine.

Novoimenovani ban Rauch je uoči izbora osnovao novu Ustavnu stranku, koja se, međutim nije stigla na vrijeme organizirati, tako da nije dovodila u pitanje izborni rezultat ni Koaliciji, a ni Starčevićevoj hrvatskoj stranci prava.

[38] Isto.
[39] Isto.
[40] Naše pravice br. 25 (od 21. VI 1906.), 2 – 3.
[41] Naše pravice br. 25 (od 21. VI 1906.), 1.
[42] Naše pravice br. 27 (od 5. VII. 1906.), 2.

Slika 1. Proslava izbora dr. Frana Vrbanića za narodnog zastupnika 1906. godine[43]

Hrvatsko – srpska koalicija je na ovim izborima osvojila 56 mandata,[44] dok je Starčevićeva hrvatska stranka prava osvojila 32 mandata. Ostale stranke prošle su znatno slabije.

U Varaždinu se narodni zastupnik birao 27. veljače 1908. godine. Kako Rauchova stranka ovdje nije imala ni jednog kandidata, izborna se borba vodila između koaliraca i pravaša. Stranke Hrvatsko – srpske koalicije ponovno su odlučile podržati dr. Frana Vrbanića, koji je na izbore izašao kao neovisni kandidat, dok su pravaši kandidirali odvjetnika dr. Ljudevita Jurinca. U Varaždinu je u vrijeme ovih izbora 609 građana imalo izborno pravo, a na izbore je izašlo 392 birača. Većinu od 234 glasa dobio je dr. Fran Vrbanić, dok je dr. Ljudevit Jurinac dobio 158 glasova.[45]

Varaždinac dr. Pero Magdić ponovno se kandidirao i pobijedio u Vrbovskom sa 245 od ukupno 339 glasova. S tim u vezi njegove su novine pozvale Varaždince da ga svečano dočekaju na kolodvoru kad se bude vraćao iz svog izbornog kotara.[46]

Godine 1910. Varaždinci su čak dva puta izašli na izbore za narodnog zastupnika. Najprije je trebalo izabrati narodnog zastupnika koji će u Hrvatskom saboru naslijediti nedavno preminuloga dr. Frana Vrbanića. Ti, naknadni, izbori održali su se 18. travnja 1910. godine.

Tom se prilikom odigrao neobični scenarij, jer su varaždinski koalirci kao svog kandidata istaknuli dr. Julija Rorauera, kojeg je preporučio i podržao novi ban Nikola pl. Tomašić (1910.-1912.). Interesantno je da su predstavnici neodvisnog građanstva predvođeni Perom Magdićem, prije toga kandidaturu ponudili samom banu Tomašiću, kojeg *Naše pravice* ističu kao odličnog rodoljuba, zaslužnog za uspostavu ustav-

[43] Fotografija je iz fundusa GMV, preuzeta iz *„Politički i stranački život Varaždina 1861. - 1941."* (katalog izložbe), Varaždin, 1994., str. 3.

[44] Od toga Hrvatska stranka prava 24 mandata, Srpska samostalna stranka 19, Hrvatska pučka napredna stranka 4 mandata, dok je 9 bilo izvan stranaka. R. Horvat, 483.

[45] Naše pravice br. 10 (od 29. II. 1908.), 1 – 2.

[46] Naše pravice br. 10 (od 29. II. 1908.), 3.

nog života, zaboravljajući pri tom da je Tomašić postao hrvatskim banom na prijedlog i uz podršku omrznutog bivšeg hrvatskog bana, a sada mandatora ugarske vlade, grofa Khuena Hedervaryja.[47]

Međutim se pripremao sporazum Hrvatsko – srpske Koalicije s banom Tomašićem, pa je ovakva retorika bila u skladu s aktualnom politikom.

Treba istaknuti i da je dr. Pero Magdić bio 19. ožujka 1910. godine bio izabran za prvoga potpredsjednika Hrvatskog sabora.[48]

Kao svog kandidata varaždinski su pravaši ponovno istaknuli dr. Ljudevita Jurinca. Izbornu je pobjedu iznio Julije Rorauer, dobivši 325 glasova od ukupno 433 izbornika, dok je Jurinac dobio samo 108 glasova, što je bilo osjetno manje nego na izborima 1908. godine.[49]

Varaždinski pravaši su ovaj poraz stavljali na dušu činovnicima, kojih je u Varaždinu bilo dvjestotinjak, i koji su glasovali za Rorauera prvenstveno iz straha od premještanja, a za njega su otvoreno agitirali šefovi pojedinih ureda, te mađarski službenici s kolodvora. Naglašava se da su i mnogi dobronamjerni Varaždinci podlegli propagandi da je dr. Rorauer oporbenjak, ne vidjevši da je zapravo mađaron![50]

Varaždinski su pravaši žestoko napadali sporazum između Koalicije i Tomašića, jer „svesrbsko hrvatska koalicija nije prodala samo svoje vrijedne štipendijske kože, nego i – svoje izbornike. Prodala je izbornike jednom Hedervaryju kao kakovu marvu na sajmu“.[51]

Novostvoreni sporazum između Hrvatsko – srpske koalicije i bana dr. Nikole Tomašića rezultirao je novim izbornim zakonom koji je donesen uoči novih izbora za Hrvatski sabor, raspisanih za 28. listopada 1910. godine. Po tom zakonu bio je snižen izborni cenzus, tako da se broj birača (izbornika) u Banskoj Hrvatskoj povećao s oko 50 000 na oko 200 000.[52]

Na taj se način povećao i broj birača u Varaždinu, kojih će prema novoj izbornoj reformi biti 1515 (ranije je taj broj iznosio 605), odnosno 13,18% sveukupnog stanovništva grada. U Varaždinskoj županiji (bez grada Varaždina) broj birača će se sada povećati na 34 010 umjesto ranijih 2 192 birača.[53]

Pravaši su tvrdili da se ovom izbornom reformom pogodovalo srpskom dijelu stanovništva, te navode primjer mjesta Srb gdje je izborno pravo imao onaj tko je plaćao 6 kruna poreza, dok je drugdje bilo potrebno 10 kruna.[54] Takve su prigovore koalirci odlučno pobijali.

Na novim je izborima za Hrvatski sabor 28. listopada 1910. godine, Hrvatsko – srpska koalicija[55] predložila je za varaždinskog narodnog zastupnika odvjetnika dr. Božu Vinkovića, koji je tada obnašao dužnost gradonačelnika Karlovca, a odrekli su se vladinog kandidata Rorauera, za kojeg su tako uspješno agitirali na prethodnim izborima. Naime, nakon provedene izborne reforme, ban Tomašić i Koalicija počeli su se sukobljavati, što se u Varaždinu moglo pratiti tijekom predizborne agitacije Vinkovićevih i Rorauerovih pristaša.

Pero Magdić se na svim predizbornim skupštinama neodvisnog građanstva opravdavao da je on, doduše, doveo dr. Julija Rorauera u Varaždin i predložio ga za varaždinskog narodnog zastupnika, ali da se nije borio za njegovu osobu, nego za „pošteni obraz onih ljudi koji su u ime Koalicije sklopili pakt s Tomašićem“, te da je Koalicija „da spasi domovinu učinila žrtvu!“[56]

[47] Naše pravice br. 14 (od 7. IV. 1910.), 4.

[48] Naše pravice br. 12 (od 24. III. 1910.) str. 8, (usp. R. HORVAT, 487).

[49] Možda je najvažniji razlog tom rezultatu raskol koji se 1908. dogodio unutar Starčevićeve hrvatske stranke prava, jer se iz te stranke izdvojio Mile Starčević i osnovao Starčevićevu stranku prava, koja će se svojim programom približiti Koaliciji.

[50] Hrvatske pravice br. 17 (od 23. IV. 1910.), 4.

[51] Hrvatske pravice br. 7 (od 12. II. 1910.), 1.

[52] Inače Koalicija je zahtijevala u svom programu opće pravo glasa.; Josip HORVAT, 310.

[53] Varaždinska je županija tada imala 267 846 stanovnika: Naše pravice br. 20 (od 12. V. 1910.), 4.

[54] Hrvatske pravice br. 7 (od 12. II. 1910.), 1 - 2.

[55] Stranke koalicije su se u međuvremenu fuzionirale te istupaju kao jedna stranka.

[56] Naše pravice br. 38 (od 15. IX. 1910.), 1 - 2.

Kandidat varaždinskih pravaša ponovno je bio dr. Ljudevit Jurinac, predložen u ime Kršćansko – socijalne stranke prava, koja se s tim imenom, i programom iz 1894. godine tada pojavila u političkom životu Hrvatske, a isto tako i Varaždina.[57] Varaždinski koalirci odsad su pripadnike te stranke nazivali frankofurtimašima.[58]

Iako je Hrvatsko – srpska koalicija dobila većinu u Hrvatskom saboru, rezultat je bio slabiji nego na izborima 1908. godine, kad su izborili 56 mandata, dok su na ovim izborima izborili samo 35 mandata.

Koalicija je pobijedila i u Varaždinu, gdje je od 939 birača izborima pristupilo 742, a većinu od 375 glasova dobio je dr. Božo Vinković, dok je Tomašićev kandidat dr. Julije Rorauer dobio 213 glasa, a dr. Ljudevit Jurinac 154 glasa. Prema tome Vinković je dobio 8 glasova više od obojice protukandidata, te 4 glasa iznad natpolovične većine predanih glasova.[59]

Pred kraj 1911. godine ponovno su bili raspisani izbori za Hrvatski sabor, pošto je prethodni saziv sabora bio raspušten proglasom od 1. studenoga 1911. godine jer nije ispunio očekivanja vlasti.[60] Ban Tomašić je također, zbog sve žešćih sukoba s koalircima, s njima razvrgnuo sporazum.

Uoči izbora sukobi između bana i Koalicije bili su na vrhuncu, pa je protiv vodećeg varaždinskog koalirca i načelnika dr. Pere Magdića kod Varaždinskog sudbenog stola podignuta optužnica kojom ga je varaždinsko kr. državno odvjetništvo teretilo za zlouporabu uredovne vlasti (§101 Kz), za klevetu (§209 Kz), za prekršaj protiv tjelesne sigurnosti (§411 Kz), te prekršaj protiv javnih ustanova i naredbama koje spadaju u opću sigurnost (§312 Kz). Prekršaji su, prema tužiteljstvu, bili motivirani osobnim Magdićevim neprijateljstvom prema političkim neistomišljenicima. Zbog toga ga je i ban 16. studenoga 1911. suspendirao s položaja varaždinskog gradskog načelnika.[61] Na sudskom procesu u srpnju 1912. godine Pero Magdić je za uvredu poštenja nanesenu vijećniku Somođiju i zbog nanošenja tjelesne ozlijede M. Uroiću osuđen na globu od 300 K.[62]

Ban Tomašić je iz istog razloga obustavio i izbor za narodnog zastupnika u Vrbovskom, gdje je dr. Magdić bio kandidat,[63] pa su mu varaždinski koalirci ponudili da se kandidira u Varaždinu, što je on rado prihvatio.

Izbori za novi saziv sabora bili su 15., 16. i 17. prosinca 1911. godine. Ban je kratko prije ovih izbora osnovao Stranku narodnog napretka, a njegov kandidat u Varaždinu ponovno je bio dr. Julije Rorauer.

Uoči izbora došlo je do sporazuma između pravaških frakcija, koje su svoje kandidate istaknule zajednički, pod imenom Stranke prava.[64] To se pokazalo kao dobar potez, jer su od 52 saborska mandata ostvarili 26, dva mandata više od stranaka Koalicije.

Varaždinski su pravaši kandidaturu ponovno ponudili dr. Ljudevitu Jurincu.[65] Međutim se od njegove kandidature ipak odustalo, jer se, kako pišu *Hrvatske pravice*, uvidjelo da on može u najboljem slučaju dobiti 156 glasova, dakle premalo za pobjedu.[66]

Tako je dr. Pero Magdić, dobivši 361 glas (od ukupno 634 birača) protiv Rorauerovih 265 glasova postao narodni zastupnik grada Varaždina u Hrvatskom saboru.[67]

[57] Vidi bilješku br. 6.

[58] Furtimaš je nadimak kojim se pogrdno nazivaju klerikalci.

[59] Naše pravice br. 46 (od 3. XI. 1910.), 4.

[60] Naše pravice, br. 45 (od 9. XI. 1911.).

[61] Tužili su ga Ante Cmrečki, Milivoj pl. Somogji, dr. M. Uroić, i dr. M. Dittmayer; Naše pravice br. 46 (od 16. XI. 1911.), 5.

[62] Naše pravice br. 29. (od 18. VII. 1912.), 3.

[63] Naše pravice br. 52 (od 22. XII. 1911.), 5.

[64] Naše pravice koriste naziv Hrvatska stranka prava; Naše pravice br. 52 (od 22. XII. 1911.), 4 – 5.

[65] Prvobitan prijedlog bio da se kandidira Tomo Kumičić. Naše pravice br. 48 (od 30. XI. 1911.), 7.

[66] Hrvatske pravice br. 50. (od 16. XII. 1911.), 1.

[67] Isto mj.

Nakon ostavke bana Nikole Tomašića u siječnju 1912. godine,[68] u hrvatskoj politici dogodile su se velike i teške promjene: novi ban Slavko Cuvaj je raspustio Hrvatski sabor i za dogledno vrijeme suspendirao ustavnost, uveo strogu cenzuru, zabranio političko okupljanje, postavio povjerenike u općinama i gradovima itd. Vrhunac njegove politike bilo je uvođenje komesarijata početkom travnja 1912. godine, što je dovelo do prosvjeda, koje, međutim, nisu pokrenule oporbene stranke, nego srednjoškolska i studentska mladež. Vrhunac prosvjeda bila su dva pokušaja atentata na bana Cuvaja.

S obzirom na burna događanja na Balkanu gdje su se vodili Balkanski ratovi, te sveopćeg osjećaja solidarnosti s balkanskim saveznicima u borbi za oslobođenje od Turske, vrh Monarhije morao je omekšati svoju politiku. Zato je ban Cuvaj, nakon što su na njega pokušana dva neuspjela atentata, u prosincu 1912. godine bio upućen na dopust, opravdan zdravstvenim razlozima, a upravu u Hrvatskoj dobio je podban Dragutin Unkelhäuser. Nakon što je u srpnju 1913. godine Cuvaj službeno odstupio, upravu je preuzeo Ivan Skerletz, i to najprije kao vladin povjerenik sa zadatkom da pokuša riješiti političku krizu u Hrvatskoj, a onda i kao ban. Tako je u Hrvatskoj bio vraćen ustavni poredak.

Vrhu Monarhije je bilo važno da se i u Hrvatskoj politika konačno stabilizira. Zato će ban Skerletz posredovati sporazumu između Hrvatsko – srpske koalicije i ugarskog ministra predsjednika grofa Tisze u studenom 1913., nakon čega će početkom prosinca biti ukinuta Željeznička pragmatika, što je bila i jedna od glavnih točaka tog sporazuma.

Ban Skerletz je nakon toga raspisao nove izbore za Hrvatski sabor, koji su se održali 16. prosinca 1913. godine.

Na tim je izborima veliku većinu mandata osvojila Hrvatsko – srpska koalicija, ukupno 48, dok su pravaši prošli znatno slabije nego za prošlih izbora, dobivši ukupno 23 mandata, prvenstveno zbog toga što su izašli zasebno, pa je Hrvatska stranka prava[69] dobila 10 i Starčevićeva stranka prava (milinovci) 13 mandata.[70]

Suradnju bana Skerletza sa Hrvatsko – srpskom koalicijom, varaždinski će koalirci s dr. Perom Magdićem na čelu, znati iskoristiti za osiguranje svoje pozicije u gradskoj politici.

Varaždinski su koalirci kao svog kandidata na ovim izborima istaknuli Maksa pl. Horvata, Međutim, na zahtjev središnjeg odbora Hrvatsko – srpske koalicije on se te kandidature odrekao da bi se osigurala kandidatura Ljubi Babiću – Gjalskom, koji je ostao bez izbornog kotara Nova Gradiška, koji je bio ponuđen dr. Hinku Hinkoviću.[71] Predsjednik izvršnog odbora Koalicije dr. Vladimir Nikolić Podrinski osobno je došao u Varaždin, da bi građanstvu objasnio situaciju, te pohvalio domoljubnu požrtvovnost Maksa Horvata.[72] Ljubo Babić - Gjalski pobijedio je u Varaždinu s 464 glasa, iako je tek osam dana uoči izbora boravio u tom gradu i agitirao među građanstvom. Međutim, kandidat Koalicije nije u Varaždinu imao protivnika, jer ni pravaši ni mađaroni nisu istaknuli svoje kandidate.[73]

Tim više je pažnja Varaždinaca bila uperena u prigradsko naselje Biškupec, gdje je kandidat Koalicije varaždinski odvjetnik dr. Hinko Krizman izgubio od pravaša Josipa Milkovića, a taj poraz varaždinski koalirci su opravdavali činjenicom da je dr.

[68] Tomašić je već u srpnju 1910. ponudio svoju ostavku, ali je vladar nije prihvatio.

[69] Tj. frankovci i klerikalni pravaši.

[70] R. Horvat, 508.

[71] Tom se prilikom odigrao sličan scenarij kao i kod izbora 1910. kad je Supilu oduzeta kandidatura u Glinskom kotaru na izričit zahtjev S. Pribičevića i srpskih izbornika!

[72] Naše pravice br. 51 (od 12. XII. 1913.), 5.

[73] Naše pravice br. 52 (od 24. XII. 1913.), 2.

Hinko Krizman tek 11. prosinca, dakle pet dana prije izbora, saznao da će se u Biškupcu kandidirati umjesto starog viničkog župnika Franje pl. Tompića.[74]

Pero Magdić ponovno je osvojio svoj stari izborni kotar Vrbovsko.

Borbe pravaša i koaliraca za gradsko zastupstvo do 1914. godine

Stranačko nadmetanje između pravaša i koaliraca osobito je bilo naglašeno u borbi za gradsku vlast. S obzirom da je nakon izbornog poraza Narodne stranke 1906. godine veliki župan Radoslav Rubido Zichy napustio svoj položaj, oporba je sve glasnije postavljala zahtjev gradskom zastupstvu da položi mandate koje su dobili u njegovo vrijeme. Osobito kad se saznalo da će zagrebački načelnik dr. Amruš odstupiti i da će se raspustiti zagrebačko gradsko zastupstvo, oporba je tražila da se to isto provede i u Varaždinu, gdje su dosad „izbornici morali glasovati pod pritiskom terorizma franko – mađaronske klike".[75]

Zapažena i medijski popraćena bila je javna građanska – obrtnička skupština koja se 11. studenoga 1906. godine pod predsjedanjem prof. Ivana Milčetića održala u kazališnoj restauraciji, i koja je bila izuzetno dobro posjećena, iako na njoj, kako je u svom govoru naglasio dr. Pero Magdić, nije bio prisutan ni jedan gradski zastupnik. Kako su glavna tema bili gradski komunalni problemi, oštrica napada bila je uperena na aktualno gradsko zastupstvo.[76]

Vodeći ljudi gradske uprave tada su bili veliki župan Milan pl. Kiepach, gradski načelnik Gustav Breitenfeld, te donačelnik Ljudevit Jurinac.[77]

Prvi put nakon političkih promjena, Varaždinci su imali mogućnost da se izjasne za ili protiv nove političke snage – Koalicije, i to prilikom izbora za dva člana gradskog zastupstva. Naime, zbog premještaja gimnazijskog ravnatelja Dolanskog, i kotarskog predstojnika Pejčića, njihova mjesta u gradskom zastupstvu ostala su upražnjena. Izbori su bili raspisani za 29. travnja 1907. za prvo izborništvo, a 30. travnja 1907. za drugo. Kandidati koaliraca bili su veleposjednik Franjo Pust u prvom i dr. Pero Magdić u drugom izborništvu.[78] Njihovi izborni protivnici su bili Stjepan Leitner i dr. Nikola Pečornik kao izvanstranački kandidati koje su podržavali pravaši.

Većinu glasova dobili su, i tako postali članovi gradskog zastupstva, Stjepan Leitner i Pero Magdić,[79] a Magdićevi su protivnici naglašavali da je Magdić pobijedio za samo dva glasa više od svog protivnika.[80] Međutim, zakonitost Magdićevog izbora ubrzo je došla u pitanje jer su na izbore bili pozvani ljudi, koji više nisu stanovnici Varaždina, te im aktivno izborno pravo više nije pripadalo, što se protivilo §§ 16. i 26. *Zakona ob ustroju gradskih općina u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji* (od 21. lipnja 1895.). O tome se raspravljalo 14. svibnja 1907. godine na sjednici Pravno – političkog odbora, i to na inicijativu trojice Magdićevih političkih protivnika, o čemu se na sjednici odbora očitovao podžupan Belošević.

Koalirci su negirali nezakonitost izbora, ukazujući na § 45 *Zakona ob ustroju gradskih općina u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, u kojem stoji da se naknadi izbori mogu provesti na temelju posljednjih izbornih lista, a to je u ovom slučaju značilo da su i oni sporni izbornici imali izborno pravo, pošto su kod ranijih izbora bili stanovnici Varaždina.[81]

[74] Naše pravice br. 52 (od 24. XII. 1913.), 4.
[75] Naše pravice br. 34 (od 23. VIII. 1906.), 5.
[76] Naše pravice br. 47 (od 15. XI. 1906.), 2.
[77] Varaždinac br. 20 (od 18. V. 1907.), 2.
[78] Naše pravice br. 16 (od 18. IV. 1907.), 4.
[79] Naše pravice br. 18 (od 2. V. 1907.), 4.
[80] Varaždinac br. 18 (od 4. V. 1907.), 2.
[81] Varaždinac br. 20 (od 18. V. 1907.), 3; Naše pravice br. 20 (od 16. V. 1907.), 3 – 4.

Bez obzira na to, Magdićev izbor je bio poništen tajnim glasovanjem. Od 12 glasova, 11 ih je bilo protiv verifikacije njegovog izbora.[82] Protiv ove odluke dr. Pero Magdić je uložio priziv na Hrvatsku zemaljsku vladu, koja je najprije potvrdila, ali kasnije ipak opozvala verifikaciju Magdićevog izbora.

Suparništvo između koaliraca i pravaša nakon toga sve se više zaoštravalo, a koalirci su željeli na svaki način postići da se provedu novi izbori za gradsko zastupstvo. Magdić je uspješno okupljao svoje simpatizere i podržavatelje, koji su se nazivali *„neodvisno građanstvo"*. Jedna od tako uspješnih akcija bila je 2. studenoga 1907. godine, uoči novih gradskih izbora, kad je Pero Magdić sazvao građansku skupštinu, da bi se utvrdili kandidati neodvisnog građanstva za novo gradsko zastupstvo.

Izbori su bili održani 16. studenoga 1907. u prvom izborništvu, gdje je listu kandidata neodvisnog građanstva predvodio Stjepan Leitner, zatim 18. studenoga u drugom izborništvu, gdje je listu predvodio Hubert Goger, i 20. studenoga u trećem izborništvu, gdje su koalirci istaknuli samo dva kandidata: Franju Horvata i Vjenceslava Podgajskog.[83]

Pravaši su svoje kandidate istaknuli u drugom izborništvu,[84] ali, kako ih optužuju *Naše pravice,* kao izvanstranačke kandidate, a zapravo „prikrivene pravaše". Među njima su bili Ljudevit Jurinac, Andro Sieber, Franjo Vukmanić i Antun Vergles, ali se pravim izvanstranačkim kandidatom smatrao samo Nikola Pečornik.[85] U trećem izborništvu pravaši su istaknuli kao svoje kandidate Andru Kišičeka i Antuna Strunjaka.[86]

Posebnost ovih izbora je bila ta da se na izbore nije pozivalo posebnim pozivnicama, kako je do sada bio običaj, nego su se birači javno pozivali da na dan izbora dođu glasovati u vijećnicu.[87]

U prvom izborništvu najviše je glasova dobio Stjepan Leitner (63), zatim Adolf Plachte (56), Belošević (49), Kiss (45), Broch (43), Breitenfeld (42).

U drugom su izborništvu bili izabrani svi pravaški kandidati, osim Franje Vukmanića. Između ostalih kandidata drugog izborništva trebao se održati uži izbor, tj. drugi krug, koji je održan 26. studenoga 1907. godine,[88] i tada su bili izabrani koalirac dr. Edo Spitzer, te pravaški kandidat Antun Wergles.

Varaždinski su koalirci pobjedu dr. Spitzera proglasili izuzetno važnom za klub koaliraca, jer je to bila „pobjeda nad ligom neprijatelja, četvorice saveznika: mađarona, frankovaca, furtimaša i varaždinskih Židova".[89]

Za izvanstranačkog kandidata Nikolu Pečornika *Hrvatske pravice* naglašavaju da se on, kao protivnik unije s Mađarima, protivnik „srbstva" i obzoraške jugoslavenske ideje, mirne duše može smatrati političkim sumišljenikom pravaške ideje.[90]

U trećem izborništvu Kišiček je dobio najviše - 218 glasova. Antun Strunjak je dobio 196, a Vjenceslav Podgajski 193, pa se između ove dvojice moralo pristupiti užem izboru, održanom 27. studenoga 1907., i tom prilikom bio je izabran Vjenceslav Podgajski sa 240 glasova (Strunjak je dobio 221 glas). Naše pravice pišu da je to bio „grozan poraz frankovačke klike u III. izborništvu".[91]

Izbor Vjenceslava Podgajskog, međutim, nije mogao biti ovjerovljen, jer se uvidom u njegove porezne knjige utvrdilo da nije uplatio sav porez, te je državi tako dugovao 95 K i 72 fil, a također je i općini, u ime općinskog nameta, dugovao 15 K i

[82] Naše pravice br. 22 (od 30. V. 1907.), 4.
[83] Naše pravice br. 46 (od 14. XI. 1907.),1.
[84] U prvom izborništvu nadmetali su se koalirci s narodnjacima (mađaronima).
[85] Naše pravice br. 46. (od 14. XI. 1907.), 6; Hrvatske pravice, br. 25 (od 16. XI. 1907.), 1.
[86] Hrvatske pravice br. 25 (od 16. XI. 1907.), 1.
[87] Naše pravice br. 46 (od 14. XI. 1907.), 5.
[88] Naše pravice br. 47. (od 21. XI. 1907.), 6.
[89] Naše pravice br. 48 (od 28. XI. 1907.), 5.
[90] Hrvatske pravice br. 27 (od 30. XI. 1907.), 4.
[91] Naše pravice br. 48 (od 28. XI. 1907.), 5.

14 fil.[92] Interesantan je bio način na koji je Vjenceslava Podgajskog u svojim novinama opravdao Pero Magdić. On je, naime, tvrdio da Podgajski općini zapravo nije ništa dužan, već upravo suprotno, općina njemu duguje 652 K i 99 fil. za razne elektrotehničke i bravarske radove koje je on izvodio za općinu, te da je pritužba djelo „mađaronsko – frankovačke alijanse".[93]

Podgajski je zbog optužbi na njegov račun podnio kaznenu prijavu za uvredu poštenja protiv svih koji su ga napadali za neplaćanje poreza, između ostalih i protiv Mihovila Uroića, urednika *Hrvatskih pravica*.[94]

Ipak je zastupnički mandat Vjenceslava Podgajskog bio poništen, pa su se 10. ožujka 1908. godine za njegovo mjesto ponovili izbori, na kojima se on ponovno kandidirao i dobio 184 glasa, te opet ušao u gradsko zastupstvo, dok je njegov protukandidat, pravaš Valent Popijač dobio 175 glasova. Međutim je novi izbor Podgajskoga bio i po drugi put opozvan, uz obrazloženje da se njemu za njegove usluge općini svake godine isplaćivao paušal od 70 K, pa mu prema tome općina nije ništa dugovala.[95]

S obzirom da je mandat, načelnika Gustava Breitenfelda završio, trebalo je izabrati novog gradskog načelnika. U tu je svrhu veliki župan Janko pl. Jelačić sazvao sjednicu gradskog zastupstva, na kojoj je kandidacijski odbor istaknuo tri kandidata za novog načelnika: dosadašnjeg nositelja te funkcije Gustava Breitenfelda, dr. Ljudevita Jurinca i Vatroslava Leitnera. Od 28 članova gradskog zastupstva dr. Jurinac je dobio 13 glasova, Breitenfeld 10, Leitner 3, a 2 glasačka listića bila su prazna. Kako ni jedan nije dobio natpolovičnu većinu, morao se održati drugi krug glasovanja (ovaj put bez bez Leitnera) u kojem je, Jurinac je ponovno dobio 13 glasova, a Breitenfeld 11, dok se četvorica zastupnika nije izjasnilo. Ni sada nije bila postignuta potrebna većina, pa se izbor načelnika odgodio.[96]

Kod novih načelničkih izbora 23. travnja 1908. godine, Gustav Breitenfeld se više nije pojavio kao kandidat, već su se uz Ljudevita Jurinca kandidirali dr. Đuro Gruber i Aleksandar Dočkal.

Naše pravice su uoči izbora donijele vijest da je kandidat Jurinac bio kod velikog župana Jelačića i najavio svoj izlazak iz Starčevićeve hrvatske stranke prava, te je na taj način postigao da dosadašnji Breitenfeldovi glasači njemu daju svoj glas.[97] Od 27 zastupnika, 20 ih se izjasnilo za dr. Jurinca, tako da je on postao novi varaždinski načelnik, što nikako nije odgovaralo koalircima, koji su mu prigovarali što je u nastupnom govoru isticao pravaška načela, te čak izjavio da se i dalje smatra članom Starčevićeve hrvatske stranke prava.[98] Svjestan nezadovoljstva dijela građanstva, a da se situacija što prije primiri, Jurinac je otklonio javnu proslavu svog imenovanja.[99]

Potkraj 1909. godine u Varaždinu se moralo pristupiti izborima za upražnjena mjesta u gradskom zastupstvu. Glasovanje se provodilo u dva izborništva, održana 17. i 18. prosinca 1909., a novi članovi gradskog zastupstva postali su Žiga Egersdorfer i Aleksandar Plachte, te koalirac Franjo Pust – svi u prvom izborništvu, dok je u drugom izborništvu pravaš Rudolf Putar pobijedio kandidata Koalicije Josipa Vanjeka.[100]

Početkom 1910. godine sve je vidljivija bila kriza gradske vlasti, a prigovori su uglavnom išlo na račun frankovaca i načelnika Jurinca, jer „frankovačka manjina je znala svojim terorom i lažnim obećanjima predobiti za sebe mirne i nepartajične članove većine, i tako postade frankovac dr. Jurinac gradskim načelnikom".[101] Zbog toga je deset gradskih zastupnika: dr. Đuro Gruber, Gustav Breitenfeld, Aleksandar Doč-

[92] Hrvatske pravice br. 27 (od 30. XI. 1907.), 5.
[93] Naše pravice br. 49 (od 5. XII. 1907.), 5.
[94] Naše pravice br. 49 (od 5. XII. 1907.), 6.
[95] R. Horvat, 480.
[96] Naše pravice br. 15 (od 2. IV. 1908.), 3; Hrvatske pravice br. 14 (od 4. IV. 1908.), 4.
[97] Naše pravice br. 18 (od 23. IV. 1908.), 4.
[98] Hrvatske pravice br. 18 (od 2. V. 1908.), 4.
[99] Naše pravice br. 19 (od 30. IV. 1908.), 1, 5; Hrvatske pravice br. 18 (od 2. V. 1908.), 4.
[100] Naše pravice br. 52 (od 30. XII. 1909.), 6; Naše pravice br. 2 (od 13. I. 1910.), 5.
[101] Naše pravice br. 10 (od 10. III. 1910.), 1.

kal, Žiga Egersdorfer, Franjo Pust, dr Edo Spitzer, Hubert Goger, Ante Hirnschrodt, Matija Schrenk i Dragutin Kos 2. ožujka 1910. godine potpisalo izjavu u kojoj su najavili istup iz gradskog zastupstva, a kao izravni povod za to naveli su da načelnik Jurinac nije uzeo u zaštitu zastupnika Maksa Kolarića, župnika i kanonika, kojega je uvrijedio jedan frankovački zastupnik. Iz istog je razloga i sam zastupnik Kolarić u posebnom dopisu zahvalio na zastupničkoj časti.[102] Očito je da su stranačka prepucavanja često bila ispred interesa grada.

Za ovu krizu varaždinski pravaši su okrivili „ovdašnje rezolucionaše", tvrdeći da je njihov glavni cilj rušenje aktualne gradske vlasti, te postavljanje svog čovjeka, tj. „rezolucionaša" za gradskog načelnika![103]

Posljedica toga bila drastična: Zemaljska je vlada raspustila gradsko zastupstvo s načelnikom na čelu, i gradsku vlast predala u ruke komesaru Stjepanu pl. Pejčiću, dotadašnjem tajniku županijske skupštine. Varaždinski su koalirci to doživjeli kao svoj veliki uspjeh i naglašavali da je gradsko zastupstvo palo zahvaljujući istupu jedanaestorice gradskih zastupnika, te da su se sada frankovci kompromitirali u očima građana, koji više za njih neće glasovati.

Ujedno su se na račun vladinog komesara Pejčića izricale pohvale kao o dobrom upravniku, koji će „svojom nepristranošću znati zakonu i pravdi pribaviti autoritet, te svom energijom uznastojati da počisti gradsku upravu od kukolja (…)"[104]

S obzirom da je u to vrijeme još uvijek trajalo „prijateljstvo" Koalicije i Pere Magdića s tek izabranim banom Nikolom Tomašićem, raspuštanje gradskog zastupstva se smatralo Tomašićevim ustupkom Magdiću. Jednako tako, važna promjena koja se dogodila u Varaždinu je bio i odlazak velikog župana Janka Jelačića,[105] što se također smatralo ustupkom Magdiću i koalircima.

Novi izbori za članove gradskog zastupstva bili su raspisani za 6., 7., i 8. lipnja 1910. godine, a odbor udruženog neodvisnog građanstva je uoči izbora, 22. svibnja sazvao u kazališnoj restauraciji javnu građansku skupštinu, na koju je došao i tek izabrani narodni zastupnik dr. Julije Rorauer, koji je trebao dati podršku predloženim kandidatima Koalicije.[106]

Tada je bilo predloženo da se kandidatura najprije ponudi onoj jedanaestorici bivših gradskih zastupnika čiji istup je i doveo do raspuštanja gradskog zastupstva, što je bilo prihvaćeno. Kandidati neodvisnog građanstva u prvom izborništvu bili su: Gustav Breitenfeld, Žiga Egersdorfer, Adolf Plachte, dr. Mil. Brezinšćak, David Honigsberg, Franjo Pust, Albert Broch, Makso Kolarić, Mavro Schlenger, Aleksandar Dočkal, Stjepan Leitner i Matija Schrenk; u drugom izborništvu: dr. Đuro Gruber, dr. Pero Magdić, August Šok, Hubert Goger, Rudolf Nöthig, Josip Vanjek, Vladoj Jungman, dr. Edo Spitzer, Petar Zgrebec i Dragutin Kos; u trećem izborništvu: Jakob Furjan, Fr. Kosmanhuber, Ljudevit Pasarić, Antun Hirnschrodt, Josip Košić, Vjenceslav Podgajski, Franjo Horvat i Slavoljub Majcen.[107]

Pravaši su svoje kandidate istaknuli samo u trećem izborništvu, iako su i u prvom i drugom izborništvu podržali kandidate, koji, međutim, nisu istupali pod imenom Starčevićeve hrvatske stranke prava. Tako su, između ostalih, podržali vladinog komesara Stjepana Pejčića, zatim dr. Gustava Beila, dok im je u trećem izborništvu kandidat bio Antun Rugan, bivši gradski zastupnik.[108]

[102] Naše pravice br. 10 (od 10. III. 1910.), 1 - 2.
[103] Hrvatske pravice br. 10 (od 5. III. 1910.), 4.
[104] Naše pravice br. 11 (od 17. III. 1910.), 2.
[105] Naše pravice br. 11 (od 17. III. 1910.), 4: Hrvatske pravice br. 10 (od 5. III. 1910.), 4.
[106] Naše pravice br. 21 (od 19. V. 1910.), 1.
[107] Naše pravice br. 23 (od 2. VI. 1910.), 1.
[108] R. HORVAT, 487.

Naglašavali su da gradsko zastupstvo nije mjesto za političke borbe, nego da je u njemu mjesto prvenstveno politički neutralnim, ali za interese grada motiviranim građanima. Naročito su kao negativnost isticali agitaciju narodnog zastupnika Rorauera u korist Magdića i koaliraca, te podsjetili javnost da se pokojni zastupnik Vrbanić nikad ne bi ponašao na taj način.[109]

Na ovim je izborima neodvisno građanstvo, tj. Koalicija, nadmoćno pobijedilo u sva tri izborništva. Izbor gradskih zastupnika u prvom izborništvu bio je obavljen 6. svibnja 1910. godine, a na izbore izašlo 67 birača.

U gradsko zastupstvo ušli su: Honigsberg (65 glasova), Brezinšćak, Broch, Leitner, Kolarić, Dočkal, Plachte, Egersdorfer, Schlenger i Pust, Schrenk i Breitenfeld.

U drugom izborništvu 7. svibnja izabrani su također kandidati Koalicije. Od 225 birača najviše se izjasnilo za Gogera (193), a za njim po broju dobivenih glasova slijede: Spitzer, Vanjek, Magdić, Kos, Gruber, Jungman, Nöthig, Šok, i Zgrebec.

U trećem izborništvu 8. svibnja također su svi izabrani kandidati bili iz Koalicije. Od 399 predanih glasova, najviše je dobio Podgajski (330), zatim slijede: Furjan, Majcen, Košić, Horvat, Kosmanhuber, Pasarić i Hirnschrodt.[110]

Konstituirajuća sjednica novog gradskog poglavarstva bila je održana 15. lipnja 1910. godine, i tom prilikom su novi zastupnici bili propisno zavjereni pred vladinim povjerenikom Stjepanom Pejčićem, koji je još uvijek službeno vodio grad. Nakon toga su dvojica novoizabranih gradskih zastupnika vratili tek osvojene mandate: Stjepan Leitner je svoju ostavku obrazložio čestim izbivanjem iz Varaždina, pa stoga nije u mogućnosti kvalitetno obavljati zastupničku dužnost, dok Adolf Plachte svoju ostavku nije obrazlagao. Stjepan Leitner je novoimenovano gradsko zastupstvo zadužio brigom za što bolje uređenje gradskog šetališta, te u tu svrhu priložio 1 000 kruna, što je bilo prihvaćeno s bučnim odobravanjem.[111] Njihovo mjesto bilo je popunjeno u srpnju 1910. godine kad su bili obavljeni naknadni izbori, nakon kojih su novi članovi gradskog zastupstva postali sudbeni vijećnik Franjo pl. Plenar i trgovac Artur Deutsch.[112]

Drugi zadatak konstituirajuće sjednice gradskog zastupstva bio je izbor novog gradonačelnika. Predloženi kandidati su bili: dr. Pero Magdić, Josip Vanjek i Franjo Pust. S 26 od 27 glasova za novog je gradonačelnika bio izabran dr. Pero Magdić,[113] koji je u čast svog izbora gradskim siromasima dao 120 K.[114]

Ovo je bila velika pobjeda varaždinskih koaliraca, koja je pokazala da je Pero Magdić vrlo smišljeno vodio gradsku politiku, s jedinim ciljem – da osvoji vlast u gradu i u potpunosti neutralizira pravaše.

Politička idila između bana Nikole Tomašića i varaždinskih koaliraca i Pere Magdića nije dugo potrajala. Kao što je već bilo navedeno, protiv Pere Magdića bio je pokrenut kazneni postupak, pa ga je ban zbog toga 16. studenoga 1911. godine suspendirao s položaja gradonačelnika.[115] Iako je Magdić imao punu podršku svojih političkih istomišljenika, te čak ušao kao narodni zastupnik Varaždina u Hrvatski sabor,[116] grad je ponovno dobio vladinog komesara, i to ponovno u osobi Stjepana Pejčića.

[109] Hrvatske pravice br. 19 (od 7. V. 1910.), 5.
[110] Naše pravice br. 24 (od 9. VI. 1910.),1 – 3.
[111] Naše pravice br. 25 (od 16. VI. 1910.), 2.
[112] Naše pravice br. 30 (od 21. VII.1910.) , 5.
[113] Naše pravice br. 25 (od 16. VI. 1910.), 2.
[114] Naše pravice br. 25 (od 16. VI. 1910.), 4.
[115] Vidi str. 14 - 15 i bilješku 59.
[116] Isto.

Nakon ostavke bana Nikole Tomašića početkom 1912. godine i dolaska Slavka Cuvaja, najprije kao bana, a onda kao komesara, nakon što je Hrvatski sabor bio raspušten, a u zemlji zaveden politički pritisak i stroga cenzura, oporba će u čitavoj zemlji, pa tako i u Varaždinu, pokušati zajednički djelovati.

Donedavni politički protivnici, pravaši i koalirci, održali su 3. ožujka. 1912. godine na Strossmayerovom (Kapucinskom) trgu zajedničku narodnu skupštinu, kojoj je prisustvovalo oko 5 000 građana, predvođeni predstavnicima stranaka, a kao govornici su se izmjenjivali Vjenceslav Podgajski, Hinko Krizman, Ljudevit Šolc, Juraj Demetrović i drugi, i svi su oni kritizirali neustavan Cuvajev režim.[117]

Političke stranke ipak nisu imale snage za neku radikalniju akciju, ali su je zato poduzeli varaždinski gimnazijalci, i učenice Više djevojačke škole i Djevojačke stručne škole, te neke učenice uršulinske više djevojačke škole. Oni su 14. ožujka 1812. organizirali demonstracije ulicama grada i na skupštini dogovorili veliki štrajk za 19. ožujka 1912.[118]

Gradsko je zastupstvo još uvijek bilo na okupu, iako je gradska vlast bila u rukama povjerenika Stjepana Pejčića. Međutim, 17. srpnja 1912. Cuvaj je raspustio gradsko zastupstvo, navodno zbog lošeg poslovanja, a novi vladin povjerenik za grad Varaždin postao je dr. Ernest Spies.[119]

Ban Slavko Cuvaj je pred kraj 1912. godine otišao na dopust, a odlazak je opravdao zdravstvenim problemima.[120] Podban Dragutin Unkelhäuser, je, želeći obnoviti varaždinski gradsko zastupstvo, odredio da se izbori održe 13., 14. i 15. ožujka 1913. godine.

Uoči izbora koalirci su pravašima ponudili izborni kompromis, te je čak Pero Magdić ponudio da će se povući iz gradskog zastupstva, s time da udruženi pravaši i koalirci za gradonačelnika izaberu koalirca Maksa Horvata, ali pravaši su ponudu odbili.[121]

U prvom izborništvu 13. ožujka 1913. godine na izbore je od 86 birača izašao 71, što je govorilo o velikom interesu Varaždinaca za te izbore. Pobjedu su ostvarili vladini kandidati udruženi s pravašima, i oni su dali svih dvanaest članova gradskog zastupstva iz prvog izborništva. Najviše je glasova, 65, dobio pravaški kandidat Đuro Radačić, slijedi David Hönigsberg sa 63 glasa, zatim dr. Edo Milanić, Mavro Schlenger, Adolf Plachte, Artur Deutsch, Ljudevit Gaj, Aleksandar Dočkal, Josip Milković, Vilim Pavlić, dr. Ernest Spies i Albert Broch.

Kandidati Koalicije su dobili znatno manje glasova: prof. Ivan Milčetić, Makso Horvat i Franjo Pust dobili su po 31 glas, a ostali kandidati još manje. Tako ni jedan njihov kandidat nije prošao u prvom izborništvu.[122]

Izbori u drugom izborništvu održali su se 14. ožujka, a izborima je pristupilo 205 birača. Od deset izabranih gradskih zastupnika, pet je bilo koaliraca: Hubert Goger, koji je dobio najviše glasova – 163, kanonik Milan Kučenjak, Josip Vanjek, Edo Spitzer, i Vladoje Jungman; tri pravaša: dr. Ljudevit Jurinac, Andro Sieber i Andro Kišiček, dok su kao izvanstranački kandidati bili izabrani odvjetnik dr. Nikola Pečornik i liječnik dr. Gustav Beil.

Izbori u trećem izborništvu bili su održani 15. ožujka 1913. godine, a odazvalo se 332 birača, koji su izabrali svih osam predloženih kandidata Koalicije: Vjenceslava

[117] Naše pravice br. 10 (od 7. III.1912.), 1.
[118] Naše pravice br. 12 (od 21. III. 1912.), 1.
[119] Naše pravice br. 29 (od 18. VII.1912.), 3.
[120] Vidi str. 16.
[121] R. HORVAT, 504.
[122] Naše pravice br. 13 (od 20. III. 1913.), 1.

Podgajskog, koji je dobio 248 glasova, te Jakoba Furjana, Antuna Hirnschrodta, Franju Kosmanhubera, Josipa Košića, Franju Horvata, Janka Belaja i Jakoba Ljubeca.[123]

Nakon izbora koalirac Nikola Gamulin je u svoje i u ime svojih kolega uložio prigovore vladi protiv cijelog izbornog čina, obrazlažući to u prvom redu nepridržavanjem §34 *Zakona o ustroju općina,* zatim izborom Adolfa Plachtea, koji se u prošlom zasjedanju zahvalio na časti zastupnika, a sad se opet kandidirao, te izborom dr. Pečornika, koji nije platio porez.[124]

S obzirom na te prigovore, odlučeno je da se ponište izbori dvojice izabranih gradskih zastupnika: izvanstranačkog dr. Nikole Pečornika i koalirca Jakoba Furjana,[125] te su se zbog toga za njihova mjesta 2. rujna morali raspisati naknadni izbori u drugom i trećem izborništvu.

U oba izborništva kandidati Koalicije pobijedili su pravaše: kanonik Stjepan Valdec je u drugom izborništvu pobijedio Rudolfa Putara, a u trećem je izborništvu Jakob Furjan, koji se ponovno kandidirao, pobijedio Antuna Rugana.[126]

Svi izabrani zastupnici „nezavisnog oporbenog građanstva" su još 17. ožujka 1913. osnovali *Klub gradskih zastupnika nezavisnog građanstva,* koji je nakon ovih, naknadnih, izbora brojio 14 članova. Na čelu kluba bio je kanonik Milan Kučenjak, a svrha kluba je bila da svi izabrani zastupnici nezavisnog građanstva u svim pitanjima gradske politike istupaju jedinstveno. Klub je ponudio suradnju petorici pravaša u novom gradskom zastupstvu, na što oni nisu bili spremni.[127]

Odmah nakon osnivanja, izaslanici *Kluba gradskih zastupnika nezavisnog građanstva* Kučenjak, Vanjek i Spitzer otišli su velikom županu Stjepanu pl. Beloševiću, sa zahtjevom da se novi gradonačelnik bira iz njihovih redova, s obzirom na relativnu većinu koju nezavisno građanstvo – koalirci – imaju u gradskom zastupstvu.[128]

Kako njihov prijedlog nije bio prihvaćen, koalirci se nisu odazvali na prvu sjednicu novog gradskog zastupstva 16. rujna 1913. godine, nego je prije početka sjednice svih četrnaest novoizabranih zastupnika iz redova Koalicije položilo svoje mandate, uz obrazloženje da trenutni sastav novog gradskog zastupstva ne može dovesti do suradnje za dobrobit grada, te da mjerodavnim faktorima nije ni na kraj pameti da se izabere načelnik iz redova nezavisnog građanstva, tj. koaliraca, a oni pak ne mogu podržati drugog načelnika.[129]

Iako je namjera koaliraca bila izazvati raspuštanje novoizabranog gradskog zastupstva i nove izbore, to se nije dogodilo, već su ostali novoizabrani gradski zastupnici bili potvrđeni, a odlučeno je da se raspišu naknadni izbori u drugom i trećem izborništvu, da bi se nadopunio broj članova gradskog zastupstva.[130]

Naknadni su izbori bili raspisani 13. listopada za drugo i 14. listopada 1913. godine za treće izborništvo. Varaždinsko slobodno i neovisno građanstvo objavilo je da na tim izborima kandidira iste kandidate koji su mjesec dana ranije položili svoje mandate, jer da to traži njihova čast i poštenje. Tako će se prvog dana izbora za drugo izborništvo kandidirati: Goger, Jungman, Kučenjak, Spitzer, Vanjek i Valdec, a drugog dana za treće izborništvo Belaj, Furjan, Hirnschrodt, Horvat, Kosmahuber, Košić, Ljubec i Podgajski.[131]

Od 258 birača koliko ih je bilo na popisu 13. listopada u drugom je izborništvu bilo izabrano petero kandidata, i to s liste nezavisnog građanstva, tj. Koalicije: Edo

[123] Naše pravice br. 13 (od 20. III. 1913.), 1.
[124] Naše pravice br. 13 (od 20. III. 1913.), 2.
[125] Naše pravice br. 33 (od 7. VIII. 1913.), 4.
[126] Naše pravice br. 37 (od 4. IX. 1913.), 5.
[127] Naše pravice br. 13 (od 20. III. 1913.), 2.
[128] Isto.
[129] Naše pravice br. 39 (od 18. IX. 1913.), 2.
[130] Naše pravice br. 39 (od 18. IX. 1913.), 3.
[131] Naše pravice br. 42 (od 9. X. 1913.), 1 - 2.

Spitzer, Hubert Goger i Josip Vanjek, dok su s liste pravaša izabrani Oskar Lypolt i Rudolf Putar.

U trećem izborništvu prošla je cijela lista nezavisnog građanstva.[132]

U drugom izborništvu je trebao biti naknadno izabran još jedan gradski zastupnik, a nadmetanje se vodilo između koalirca Milana Kučenjaka i nezavisnog kandidata dr. Nikole Pečornika, koji je dobio više glasova i kao šesti zastupnik drugog izborništva ušao u gradsko vijeće.[133]

Manevar koji je nezavisno građanstvo izvelo sa ostavkama nakon prvih izbora, nije uspio, jer je u novom sastavu gradskog zastupstva bilo sad samo jedanaest koaliraca od ukupno trideset gradskih zastupnika. Međutim, ponovno ni jedna stranka nije imala apsolutnu većinu, i bilo je malo šanse za bilo kakvu suradnju na dobrobit grada.

Novo je gradsko zastupstvo tek 26. studenoga 1913. održalo konstituirajuću sjednicu na kojoj su novoizabrani zastupnici položili prisegu pred velikim županom Belošević, a na istoj se sjednici trebalo pristupiti i biranju novog gradonačelnika.

Zastupnici nezavisnog građanstva tražili su da se izbor načelnika odgodi radi dogovora, ali su ostali zastupnici, pravaši i pristaše vlade, to odbili. Ujedno su, uz prosvjed koaliraca, predložili povećanje načelničke plaće na 8 000 K. Nakon toga je veliki župan Belošević predložio tri kandidata za budućeg načelnika: dr. Ljudevita Jurinca, dr Ernesta Spiesa i dr. Oskara Lypoldta. Izborima se odmah pristupilo, a dvojica zastupnika, Schlenger i Dočkal su neposredno pred izbore napustili dvoranu jer im je, navodno, pozlilo.

Najviše je glasova, 16, dobio dr. Jurinac, a za njega su osim pravaša glasovali i svi koalirci, smatrajući da je njegov izbor za gradsku samoupravu daleko bolje rješenje nego izbor vladinog povjerenika Ernesta Spiesa.

Međutim je Jurinac svoj izbor otklonio, a kod novog izbora svi su pravaši i vladini kandidati podržali dr. Spiesa, koji je dobio 17 glasova, dok su se koalirci suzdržali od glasovanja.[134]

Ernest Spies je izjavio da se o svom izboru ipak mora savjetovati s vladom, koja mu je, međutim, uskratila potvrdu izbora za varaždinskog gradonačelnika.[135]

Nakon što je sklopljen sporazum između Hrvatsko – srpske koalicije i vlade, i ukinuta Željeznička pragmatika,[136] pozicija koaliraca se i u Varaždinu bitno promijenila, što će Pero Magdić iskoristiti da konačno preuzme svu vlast u gradskom zastupstvu.

Tako je zadnjeg dana 1913. godine gradsko poglavarstvo dobilo rješenje o raspuštanju gradskog zastupstva odlukom Kraljevske zemaljske vlade.[137]

Novi su se izori za gradsko zastupstvo održavali od 16. do 18. ožujka 1914. godine, a pobjedu su u sva tri izborništva ostvarili koalirci. U prvom izborništvu bili su izabrani s liste nezavisnog građanstva: Makso Horvat, David Hönigsberg, Franjo Pust, Edo Milanić, Antun Deutsch, Mirko Košćec i Vjekoslav Pacher; osim njih bili su izabrani i Ljudevit Gaj, Josip Milković, Adolf Plachte i Mavro Schlenger.

U drugom izborništvu su s liste nezavisnog građanstva bili izabrani svi njihovi kandidati: Hubert Goger, Edo Spitzer, Pero Magdić, Josip Vanjek, Vladoj Jungman, Milan Kučenjak, Stjepan Valdec, Rudolf Nöthig, August Šok, Petar Zgrebec.

[132] Naše pravice br. 43 (od 16. X. 1913.), 1.
[133] Naše pravice br. 44 (od 23. X. 1913.), 2.
[134] Naše pravice br. 49 (od 27. XI. 1913.), 4 – 5.
[135] Naše pravice br. 51 (od 12. XII. 1913.), 5.
[136] Vidi str. 16.
[137] Naše pravice br. 1 (od 1. I. 1914.), 5.

U trećem izborništvu su također prošli svi predloženi kandidati s liste nezavisnog građanstva: Vjenceslav Podgajski, Jakob Furjan, Franjo Horvat, Josip Košić, Jakob Ljubec, Janko Belaj, Antun Hirnschrodt i Franjo Švarc.[138]

Dakle velika većina članova gradskog zastupstva bili su predstavnici nezavisnog građanstva. Konstituirajuća sjednica novog gradskog zastupstva bila je održana 28. ožujka 1914. godine, a prisutno je bilo 27 zastupnika, dok su se dvojica ispričala poslovnim razlozima. Makso Horvat se zahvalio na zastupničkoj časti, uz obrazloženje da kao ravnatelj *Varaždinske županijske štedione* ima previše obveza koje bi ga sprečavale da savjesno obavlja zastupničku dužnost. Čak je u ime globe uplatio svotu od 200 K, ali mu je ista odmah vraćena, jer su razlozi njegove ostavke, prema zaključku ostalih zastupnika, bili opravdani.[139]

Kandidacijski odbor je predložio da se novi gradonačelnik izabere između trojice kandidata: dr. Pere Magdića, dr. Ede Milanića i Mirka Koščeca. S 23 zastupnička glasa bio je izabran dr. Pero Magdić, i tako po drugi put postao varaždinskim gradonačelnikom, a na toj funkciji ostao je i kroz čitavo vrijeme rata.[140]

Dakle, neposredno pred početak Prvoga svjetskog rata, varaždinsko je gradsko zastupstvo bilo u potpunosti u rukama varaždinskog nezavisnog građanstva, tzv. koaliraca, predvođenih s dr. Perom Magdićem.

Zaključak

Političko nadmetanje vodećih političkih stranaka u Varaždinu, osim na javnim građanskim skupštinama, odvijalo se preko njihovih novina. To su prvenstveno *Naše pravice,* oporbeni tjednik koji je pokrenuo dr. Pero Magdić, a koji je počeo izlaziti u veljači 1904. godine, dok je poslijednji broj izašao na početku Prvoga svjetskog rata, u kolovozu 1914. godine. Od 1908. tjednik je izlazio s podnaslovom *„glasilo Hrvatsko – srpske koalicije"*, a od 1911. godine pa sve do posljednjeg broja *„glasilo Hrvatske ujedinjene samostalne stranke"*. Preko tog tjednika Pero Magdić je vrlo oštro obračunavao s političkim protivnicima, najprije Narodnom strankom, koja je u vrijeme dugogodišnjeg režima Khuena Hedervaryja postala režimska, promađarska (mađaronska) stranka, a nakon 1905. godine oštrica *Naših pravica* osobito je bila uperena prema Starčevićevoj hrvatskoj stranci prava (tj. Čistoj stranci prava), s ciljem da se pravaši izjednače s mađaronima i prikažu u najnegativnijem svjetlu, kao stranka koja podržava dualističku politiku Monarhije, rukovodeći se prvenstveno vlastitim interesima.

Nakon potpisivanja Riječke rezolucije, ta je retorika postala još žešća, pa su koalirci (tzv. „rezolucionaši") na javnoj pučkoj skupštini 5. XI. 1905. godine grmjeli, a o tome su *Naše pravice* detaljno izvještavale: *„dolje s frankovskom fakinažom, dolje s ortaci Khuena i kamarile*!".[141] Napadi na pravaše postajali su intenzivniji osobito pred izbore, bilo da se radilo o izborima varaždinskih narodnih zastupnika u Hrvatskom saboru, bilo o izborima članova gradskog zastupstva.

Naše pravice su se u ožujku 1906. godine optužile pravaše da vrijeđaju varaždinsko radništvo: „varaždinski Bućoglavci i Mefistofelesi ne propuštaju ni jedne sgode da neuvrijede naše vrijedno radništvo. Frankovi „volovi" rado bi od njih napravili „teliće", a kada jim to nepolazi za rukom, onda udri po njima".[142] Također pišu „koliko članaka su napisali plaćeni frankovi agenti o varaždinskim radnicima (…)"[143]

[138] Naše pravice br. 12 (od 19. III. 1914.), 4 – 5.
[139] Naše pravice br. 14 (od 2. IV. 1914.), 1.
[140] Isto.
[141] Naše pravice br. 45 (od 9. XI. 1905.), 2.
[142] Naše pravice br. 10 (od 8. III. 1906.), 3.
[143] Isto.

Za međusobna optuživanja koriste se i naoko nepolitička događanja, kao što je npr. bio slučaj s glavnom skupštinom hrvatskog radničkog društva *Vijenac*, čiji je predsjednik bio pravaš Josip Milković (*„poznati frankovački zasukanac Milković“*) što ga nije spriječilo da „u njegovom lajbžurnalu, sramotnom „Hrvatskom pravu“, izađe gnjusni članak, u kojem se varaždinsko radništvo naziva bezgačnicima i skitnicama“.[144]

Smrt nesretnog čizmarskog pomoćnika Ivana Ilčića[145] *Naše pravice* prikazivale su kao smišljen i organiziran atentat, i redovito pratile sva događanja u vezi s tim: mladićev pokop, istragu i suđenje Miji Vuradinu.

Kad je pravaški kandidat svećenik Juraj Tomac na izborima za Hrvatski sabor 1906. godine pobijedio koalicijskog kandidata dr. Frana Vrbanića, optužbe *Naših pravica* na Tomčev račun su išle tako daleko, da se njegovi pristaše optužuju čak i za paleže i uništavanje vinograda Marku grofu Bombellesu i još nekim Vrbanićevim biračima![146]

Dr. Pero Magdić uglavnom kandidirao za narodnog poslanika u Vrbovskom, pa su varaždinske novine *Naše pravice* redovito izvještavale o njegovom angažmanu u tom izbornom kotaru, prikazajući prije svega njegove govore na skupštinama nakon izbora. Za vrijeme jednog takvog govora u Bosiljevu je u kolovozu 1906. godine došlo do incidenta, kad je za vrijeme govora neki pravaš počeo „zanovijetati“, ali mu je jedan izbornik „brzo začepio usta, davši mu rukopipateljno razumijeti da frankovaca u Bosiljevu ne treba“.[147] Skupštini se tom prilikom pokušalo približiti nekoliko đaka s „gnjusnim Hrvatskim pravom“, no morali su zašutjeti „jer bi i oni izvukli zasluženu porciju“.[148] Ovakvi, prilično nedemokratični, istupi Magdićevih simpatizera bili su redovito prisutni kao dio političke borbe.

Kad je u lipnju 1906. godine Juraj Tomac organizirao skupštinu u kazališnoj restauraciji, nakon koje je planirao obići sela Varaždinske županije, *Naše pravice* pozivaju građanstvo „da mu okrenu leđa kada dođe među njih, jer ovakvih zastupnika kao što je pop Tomac u Hrvatskom saboru netreba“.[149]

S obzirom da se većina varaždinskog svećenstva, osim župnika Maksa Kolarića, koji se kao nestranački kandidat pojavljivao na izbornim listama Hrvatsko – srpske koalicije, izjašnjavalo za Josipa Milkovića i njegove pravaše, *Naše pravice* su osobito negativno bile raspoložene prema katoličkom svećenstvu u Varaždinu.

To negativno raspoloženje naročito je bilo prisutno u glasilu varaždinskih koaliraca, nakon što se 1910. godine Čista stranka prava povezala s Kršćansko – socijalnom strankom prava tj. s klerikalcima.[150]

Od tada se pravaši uglavnom podrugljivo nazivaju „frankofurtimašima“, a na udaru *Naših pravica* osobito su bili varaždinski franjevci i njihov gvardijan o. Kazimir Vajdić, o kojima pišu vrlo uvredljivo: „povodom predstojećih izbora za Hrvatski sabor razmahala je frankofurtimaška banda bezprimjernu kortešaciju, kojoj na čelu stoji od žuljeva varaždinske sirotinje osobito dobro ugojeni gvardijan franjevačkog samostana, koji je ujedno podpredsjednik frankofurtimaške organizacije“.[151]

Franjevci su napadani jer navodno za svoju stranku agitiraju *„po noći pred pijanim ljudima“*. Zato se otvoreno pozivaju građani: „Nedajte varaždinskim fratrima ništa. Prekinite s njima svaku vezu i pokažite im vrata, kad vas dođu u kuće napastovati“.[152]

[144] Naše pravice br. 10, 4.
[145] Vidi bilješku 28 i 29, str. 8.
[146] Naše pravice br. 19 (od 10. V. 1906.), 6.
[147] Naše pravice br. 34 (od 23. VIII. 1906.), 4.
[148] Isto mj.
[149] Naše pravice br. 24 (od 14. VI. 1906.), 4.
[150] Vidi str. 2 – 3.
[151] Vidi str. 2 – 3.
[152] Isto.

Napadi su se neposredno pred izbore pojačali, pa se franjevci nazivaju *„zlotvorima u svećeničkim mantijama“*, koji s toljagama u ruci po noći u krčmama propovijedaju mržnju među ljudima, te kleveću i lažu, a navodno su čak stanovnicima Novog Sela zaprijetili da im neće služiti misu polnoćku![153]

Nisu, međutim ovakvim žestokim napadima *Naših pravica* bili izloženi samo katolički svećenici. Jednako su oštro pisali i o varaždinskim Židovima, koji se uglavnom optužuju da podržavaju mađaronsko – frankovačku kliku, i na svim izborima glasuju za frankofurtimaše. Jedan od najistaknutijih varaždinskih pravaša, odvjetnik dr. Vladimir Sachs, Židov, često je bio na udaru napisa koalirskog glasila. U broju 50 iz 1907. godine, izašao je prilično protužidovski obojen članak, u kojem se Židovi prikazuju kao protunarodni elementi.[154]

„Najčudnije je da ima Hrvata koji (više) vole Židove nego Srbe. Daleka od nas pomisao da iz vjerskih pobuda dižemo hajku na naše Židove. No ipak je istina da su nam Srbi sto puta bliži nego Židovi.“ Isti članak u *Našim pravicama* upozorava da je prije tridesetak godina u Hrvatskoj živjelo oko 3 000 Židova, dok ih je sada oko 20 000, jer su se doselili iz Austrije i Ugarske. Također se kritizira kanonik Lehpamer, pravaš „koji prijaznije govori o našim Židovima nego o Srbima“.[155]

Varaždinski su pravaši (Starčevićeva hrvatska stranka prava) za vrijeme protumađarskog pokreta 1903. godine bili u oporbi Narodnoj stranci, dakle, djelovali su zajedno s neodvisnim građanstvom. Međutim, nakon nastanka Hrvatsko - srpske koalicije, čijoj se politici pravaši protive, između pristaša jedne i druge politike javio se nepremostivi jaz. Kao što su koalirci preko svog lista napadali pravaše, slično će i oni preko *Hrvatskih pravica*,[156] glasila Starčevićeve hrvatske stranke prava, tjednika koji je izlazio od lipnja 1907. godine, pa sve do kraja 1911. godine. Glavni pokretač *Hrvatskih pravica* bio je dr. Vladimir Sachs, a jedan od istaknutijih urednika dr. Mihovil Uroić.

Glavna zamjerka Koaliciji bila je podrška mađarskim oporbenjacima, iza koje stoji težnja za vlašću. Pravaški zastupnik Juraj Tomac u *Hrvatskim pravicama*, u broju 26 za 1908. godinu analizirao je tu politiku, pa između ostalog piše:

„Magjari diele u Hrvatskoj vlast komu hoće, kada hoće, i na kako dugo hoće. Naša koalicija bori se samo i jedino zato, da ona dobije u Hrvatskoj vladu u ruke. A sada ajdmo dalje. Za sada, kada postoji nagodba u Hrvatskoj nitko ne može dobiti vladu u Hrvatskoj bez dozvole Magjara. Dakle, naša koalicija pripravna je primiti vladu u Hrvatskoj iz Magjarskih ruku. Koalicija hoće i pripravna je postati služkinja Magjara!“[157]

S obzirom da je 1908. godina bila godina aneksije Bosne i Hercegovine, kojoj se Koalicija protivila, pa je i Frano Supilo pisao „da će svaki pravi i pošteni Hrvat radije gledati kako (Bosna i Hercegovina) pripada bratskim Srbima umjesto strancima (…)“,[158] upravo se oko tog pitanja vode žestoke polemike između pravaša i koaliraca, jer pravaši očekuju mogućnost pripojenja ove pokrajine Hrvatskoj, te na taj način i ujedinjenje svih hrvatskih pokrajina pod habsburškom krunom.

Pravaši su osobito zamjeravali koalircima sporazum s banom Nikolom Tomašićem,[159] te izborni rezultat objašnjavaju: „mađaroni su izabrani u Hrvatski sabor samo za to što ih je koalicija kandidirala kao svoje kandidate, i što oni nisu nastupali kao kandidati Narodne stranke“.[160]

[153] Naše pravice br. 46 (od 3. XI. 1910.), 4.
[154] Naše pravice br. 50 (od 12. XII. 1907.), 3.
[155] Naše Pravice br. 12 (od 12. III. 1908.), 3.
[156] Prije toga u tu svrhu koriste list Varaždinac, koji je bio nestranački, ali je bio naklonjen pravašima.
[157] Hrvatske pravice br. 26 (od 27. VI. 1908.), 1.
[158] Usp. Đ. Cesar, *Opće prilike u Hrvatskoj u Jurinčevo doba,* 20.
[159] Vidi str. 12 – 14.
[160] Hrvatske pravice br. 17 (od 23. IV. 1910.), 2.

Hrvatske pravice koalirce nazivaju Slavosrbima, rezolucionašima ili Magdićevcima, a optužene u veleizdajničkom procesu nazivaju *„vlaškim veleizdajnicima"*. Oštrica pravaškog glasila uperena je prije svega prema velikosrpskoj propagandi, osobito u vrijeme veleizdajničkog procesa.

U *Hrvatskim pravicama*, broju 49 iz 1909. godine, detaljno se, uz imenovanje svjedoka, iznose istupi dr. Pere Magdića protiv političkih neistomišljenika, npr. prijetnja „odvjetničkom perovođi Mihovilu Uroiću, javno u sudnici, da će ga iščuškati", zatim verbalni napadi na Uroića i Milkovića, kojima je na ulici vikao izraze kao „svinja" i „prasec", čemu je svjedočio pravoslavni paroh Velimir Janković.

Drugo izdanje.

HRVATSKE PRAVICE

Tjednik Starčevićeve hrvatske stranke prava.

„Hrvatske Pravice" izlaze svake subote. — Pretplata za Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju: na godinu 8 K, na pol g. dine 4 K, na 3 mjeseca 2 K. — Seljaci dobivaju list za K 4.— godišnje. Pojedini broj 20 filira.

Oglasi računaju se po petit-redku 10 filira. Kod višekratne objave znatan popust. — Članci, poslani pretplatnici i oglasi šalju se uredništvu. Rukopisi se ne vraćaju. Nefrankirana pisma ne primaju se. — Platitvo i tečivo u Varaždinu.

Godina I. U Varaždinu dne 1. lipnja 1907. Broj 1.

Braćo Hrvati!

Hrvatska Hrvatom!!!

VARAŽDINSKI MUZEJ
BR. INV. 694

To mora biti sveto geslo, koje si imadu na barjak zapisati svi Hrvati bez razlike vjere i stališa, — bez obzira na političke struje i obiteljske odnošaje.

To je geslo odavna osjećao svaki pošten Hrvat u dnu svoje duše, — bojnom lozinkom ali posveti ga neprežaljeni otačbenik Dr. Ante Starčević, označiv mu puteve u programu od 1894.

I ovim našim listom, koji započimljemo u čednom obsegu, — zavjerismo se uzraditi po mogućnosti za oživotvorenje gori izlaknutog gesla i programa.

Da izdavanjem tog lista počimljemo u ovaj čas, — ima zato puno razloga.

Držimo, da je Varaždinska županija lozinku: „Hrvatska Hrvatom" od vajkada visoko na svoj stieg upisala, — i pošteno pod njim vojevala. Ali za trajne i znatnije rezultate manjkala je jedinstvena organizacija.

Ovim listom kanimo tomu doskočiti.

No i same mjestne Varaždinske prilike, koje su prilično u ove posljednje godine postale klimave nukaju nas, da izadjemo na svietlo sunca želeći našim predlozima pokrenuti objektivnu razpravu, ter kresanjem raznolikih mislih polučiti nepobitne dokaze, na čijoj je strani pravo.

Ne manje ponukalo nas, da izadjemo ovim listom na božje svietlo i netom u Budapešti zaigramo kolo.

Rezolucionaši su netom došli i sami do uvjerenja, — e su na pieska gradili.

Magjarski državnici idu sada za tim, da uzakone magjarski jezik na hrvatskoj zemlji. To su htjeli učiniti i godine 1848. tako, da su naši djedovi morali mačem u ruci obraniti prava hrvatske države.

Do toga sada ne će i ne smije da dodje! Narode! podupri jedinu pravu hrvatsku stranku: Starčevićevu hrvatsku stranku prava, a ona će Ti znati, a Tvojom složnom podporom i moći, izvojštiti hrvatske pravice.

Medju daljnje naše zadaće ide i ona, da se brani svaki vjerski osjećaj, — i njezin službenik, — ali držimo se najstrožje naše predaje, da ovdje do Hrvatskog naroda, bio on kakve mu drago vjere, drugog neima.

U Varaždinu, 1. lipnja 1907.

Klub Starčevićeve hrvatske stranke prava u Varaždinu:

Gustav Petrovi, predsjednik. Mihovil Uroić, tajnik.

Slika 2. Naslovnica Hrvatskih pravica[161]

Medijsku je pažnju izazvao i incident koji se dogodio 12. prosinca 1908. godine, kad je „napao Magdić u bioskopu urednika „Hrvatskih pravica" odvjetničkog perovođu dr. Mihovila Uroića udarivši ga sa zatvorenom šakom i čitavom jakošću – na sljepočicu (…)" Zbog tog se čina Pero Magdić našao na sudu optužen radi javnog nasilja na temelju § 98 k.z.[162]

[161] Slika preuzeta iz *„Politički i stranački život Varaždina 1861.-1941."* (katalog izložbe), Varaždin, 1994., str. 3.

[162] Hrvatske pravice br. 49 (od 4. XII. 1909.), 4 - 5; Hrvatske pravice br. 50 (od 11. XII. 1909.), 3.

Novine Peru Magdića također prikazuju kao čovjeka koji je koristio svoj utjecaj da „narodna vlada na komandu jednog Magdića premješta činovnike", pa se spominjao slučaj kr. kotarskog suca dr. Sigmunda Finka, koji je po Magdićevoj želji bio premješten u Požegu, a na sličan je način Stjepan Pejčić bio premješten u Udbinu.[163] Svi nabrojeni krimeni izneseni su na sudu, „a dr. Saks je zamolio, da se u interesu javnoga morala postupak pospješi. Medjutim nastavlja dr. Magdić gospodin odvjetnik, narodni zastupnik, predsjednik Stranke prava, predsjednik Sokola itd. itd. sa zaglupljivanjem svojih pristaša u svojemu listu Naše Pravice, ne osvrće se naravno na sudbeno iznesene dokaze, nego dekretira, da je čist kao sunce, a nabacuje se i dalje blatom na svoje političke protivnike, koji su ga tako uzorno sudbeno raskrinkali".[164]

Prvi svjetski rat i promjene koje se budu dogodile nakon njega – raspad Austro – ugarske monarhije i uključivanje hrvatskih zamalja u novostvorenu južnoslavensku državu – doveli su do prestanka političkih nadmetanja koaliraca i pravaša. U novoj se političkoj stvarnosti, međutim, stranačke borbe nastavljaju, a neki od dosadašnjih političkih protivnika naći će se na istoj strani, povezani zajedničkim interesima – borbom protiv centralizma i velikosrpske hegemonije.

Popis literature

1. Mirjana GROSS, *Povijest pravaške ideologije,* Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb 1973.
2. Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina,* Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za znanstveni rad Varaždin i Grad Varaždin, Varaždin, 1993.
3. Josip HORVAT, *Politička povijest Hrvatske 1. dio,* August Cesarec 1989.
4. Đurđica CESAR, *Opće prilike u Hrvatskoj u Jurinčevo vrijeme,* Adolf Jurinac i njegovo djelo, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Varaždinu 26. studenoga 2004. u Varaždinu, HAZU, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu.
5. Đurđica CESAR, *Pregled povijesti Varaždina u prvoj polovici dvadesetog stoljeća,* Franjo Košćec i njegovo djelo, Zbornk radova sa znanstvenog skupa, HAZU, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Varaždin 2008.
6. Jaroslav ŠIDAK, Mirjana GROSS, Igor KARAMAN, Dragovan ŠEPIĆ. *Povijest hrvatskog naroda 1860.–1914.,* Zagreb 1968.
7. Politički istranački život Varadina 1861.–1941. (Katalog izložbe), Gradski muzej Varaždin, 1994.

Novine:

1. Varaždinski viestnik br. 50 (od 10. XII. 1904.) , br. 51 (od 17. XII. 1904.), br. 45 (od 11. XI. 1905.)
2. Varaždinac br. 20 (od 18. V. 1907.), br. 18 (od 4. V. 1907.), br. 20 (od 18. V. 1907.)
3. Hrvatske pravice, br. 25 (od 16. XI. 1907.), br. 27(od 30. XI. 1907.), br. 14 (od 4. IV. 1908.), br. 18 (od 2. V. 1908.), br. 26 (od 27. VI. 1908.), br. 49 (od 4. XII. 1909.), br. 50 (od 11. XII. 1909.), br. 7 (od 12. II. 1910.), br. 10 (od 5. III. 1910.), br. 17. (od 23. IV. 1910.), br. 19 (od 7. V. 1910.) br. 50 (od 16. XII. 1911.)

[163] Isto; u ovom i u sljedećem broju „Hrvatskih pravica" navodi se čitav niz primjera koji Peru Magdića prikazuju u vrlo negativnom svjetlu.

[164] Hrvatske pravice br. 50 (od 11. XII. 1909.), 3; vidi bilješku 59.

4. Naše pravice br. 37 (od 1. XII. 1904.) br. 38 (od 8. XII. 1904.) - br. 41 (od 12. X. 1905.), br. 45 (od 9. XI. 1905.) br. 50 (od 14. XII. 1905), br. 45 (od 9. XI. 1905.)

- br. 1 (od 4. I. 1906.), br. 10 (od 8. III. 1906.), br. 17 (od 26. IV. 1906.), br. 18 (od 4. V. 1906.), br. 19 (od 10. V. 1906.), br. 24 (od 14. VI. 1906.), br. 25 (od 21. VI. 1906.), br. 27 (od 5. VII. 1906.), br. 34 (od 23. VIII. 1906.), br. 47 (od 15. XI. 1906.),

- br. 16 (od 18. IV. 1907.), br. 18 (od 2. V. 1907.), br. 20 (od 16. V. 1907.), br. 22 (od 30. V. 1907.), br. 46 (od 14. XI. 1907.), br. 47 (od 21. XI. 1907.), br. 48 (od 28. XI. 1907.), br. 49 (od 5. XII. 1907.), br. 50 (od 12. XII. 1907.)

- br. 10 (od 29. II. 1908.), br. 12 (od 12. III. 1908.), br. 15 (od 2. IV. 1908.), br. 18 (od 23. IV. 1908.), br. 19 (od 30. IV. 1908.)

- br. 52 (od 30. XII. 1909.),

- br. 2 (od 13. I. 1910.), br. 10 (od 10. III. 1910.), br. 14 (od 7. IV. 1910.), br. 20 (od 12. V. 1910.), br. 24 (od 9. VI. 1910.), 25 (od 16. VI. 1910.), br. 30 (od 21. VII. 1910.), br. 38 (od 15. IX. 1910.), br. 43 (od 20. X. 1910.), br. 46 (od 3. XI. 1910.), br. 11 (od 17. III. 1910.), br. 21 (od 19. V. 1910.), br. 23 (od 2. VI. 1910.),

- br. 10 (od 7. III. 1912.), br. 12 (od 21. III. 1912.), br. 29 (od 18. VII. 1912.),

- br. 13 (od 20. III. 1913.), br. 33 (od 7. VIII. 1913.), br. 37 (od 4. IX. 1913.), br. 39 (od 18. IX. 1913.), br. 42 (od 9. X. 1913.), br. 43 (od 16. X. 1913.), br. 44 (od 23. X. 1913.), br. 49 (od 27. XI. 1913.), br. 51 (od 12. XII. 1913.),

- br. 1 (od 1. I. 1914.), 12 (od 19. III. 1914.), br. 14 (od 2. IV. 1914.)

Sažetak

Politička nadmetanja pravaša i koaliraca u Varaždinu u godinama pred Prvi svjetski rat

Nakon pada Narodne stranke na izborima za Hrvatski sabor 1906. godine, političke strasti lomile su se uglavnom oko dvije političke stranke: Hrvatsko – srpske koalicije i Čiste stranke prava (Starčevićeve hrvatske stranke prava), čije su ideje oko budućnosti Hrvatske bile potpuno oprečne. Koalicija je bila usmjerena prema suradnji s Mađarima u borbi protiv Austrije i sloma dualizma, a u konačnici ta je politika vodila prema južnoslavenstvu, dok je Čista stranka prava Hrvatsku vidjela kao ujedinjenu zemlju u jakoj i stabilnoj Monarhiji.

U Varaždinu su sukobi ove dvije stranke osobito bili izraženi tijekom izbora za narodne zastupnike, i u borbama za gradsku vlast. Na čelu varaždinskih koaliraca bio je dr. Pero Magdić, dok je jedan od najistaknutijih pravaša bio Josip Milković. Njihova politička nadmetanja su se vodila preko javnih građanskih skupština, uglavnom pred izbore, i preko stranačkih glasila, prije svega *Naših pravica* (1904.–1914.), glasila koaliraca, i *Hrvatskih pravica (*1907.–1911.), glasila pravaša.

Borbe za vlast često su rezultirala destabilizacijom unutar gradskog zastupstva, što je u par navrata dovodilo i do imenovanja kraljevskih povjerenika.

Politika Koalicije se s vremenom, u težnji da sačuva vodeću poziciju u hrvatskoj politici, pretvorila u niz kompromisa s režimom, kao što je to bilo za banovanja Ni-

kole Tomašića, i, osobito, za banovanja Ivana Skerletza. Neposredno pred početak Prvoga svjetskog rata Koalicija je, upravo zahvaljujući takvoj politici, dobila većinu mandata u Hrvatskom saboru, ali i u varaždinskom gradskom zastupstvu, što je konačno osiguralo Peri Magdiću gradonačelničko mjesto.

Ključne riječi: Pravaši; koalirci; Hrvatsko – srpska koalicija; Starčevićeva hrvatska stranka prava; Čista stranka prava; Riječka rezolucija; Hrvatski sabor; narodni zastupnici; gradsko zastupstvo; frankovci.

Summary

Political competition between members of the coalition and the party of rights in the years leading to World War I

Following the failure of People's Party during the parliamentary elections of 1906 the political arena became mostly occupied by two political parties: Croatian-Serbian Coalition and the Pure Party of Rights (Starčević's Croatian Party of Rights). Their ideas about the future of Croatia were completelly opposed. The Coalition was in favour of cooperation with the Hungarians and fighting the Austrians with the goal of dismantling the dualism which ultimatelly led to South-Slavism. Opposing that, the Pure Party of Rights saw Croatia as a unified country within a strong and stabile Monarchy.

Confrontations between those two parties in Varaždin were particularly prominent during parliamentary elections and while struggling for authority over the city. Leading the representatives of the Coalition in Varaždin was Pero Magdić, Ph.D., and the most prominent representative of the Party of Rights was Josip Milković. Their political rivalry mostly came to life before the elections, during public assemblies and through party newsletters: *Naše pravice* (1904.–1914.) for the Coalition, and *Hrvatske pravice* (1907.–1911.) for the Party of Rights.

The power struggle often destabilized functioning of the city, so royal commissioners had to be appointed a couple of times.

Coalition policies were changed with time in order to maintain the leading position in Croatian policies and they became a series of compromises with the regime. That was the case during the reign of viceroy Nikola Tomašić and particularly during the reign of viceroy Ivan Skerletz. Shortly before the outbreak of World War I the Coalition managed to obtain the majority in Croatian Parliament owing to such policies. The situation was the same in city assembly of Varaždin where Pero Magdić finally became mayor.

Key words: *pravaši* (informal name for supporters and representatives of the Party of Rights); *koalirci* (informal name for supporters and representatives of the Coalition); Croatian-Serbian Coalition; Starčević's Party of Rights; Pure Party of Rights; the Rijeka resolution; Croatian Parliament; members of parliament; members of city assembly; *frankovci* (informal name for supporters of the policies of the politician Josip Frank).

Višnja BUREK
Prva gimnazija Varaždin

UDK 352(497.523Varaždin)"1914/1915"
Prethodno priopćenje
Preliminary communication

Djelovanje poglavarstva grada Varaždina u ratnim godinama 1914. i 1915.

Tema ovog članka je djelovanje poglavarstva grada Varaždina u vrijeme Prvog svjetskog rata. Članak obuhvaća razdoblje neposredno pred rat, početak rata te razdoblje do završetka ratnih operacija na balkanskom bojištu krajem 1915. U članku se istražuje kako se ustroj i rad poglavarstva prilagođavao ratnim okolnostima te koje je mjere poglavarstvo provodilo kako bi osiguralo snabdijevanje građana osnovnim potrepštinama i higijensko-zdravstvene uvjete života u gradu.

Uvod

Djelovanje gradske uprave slobodnog i kraljevskog grada Varaždina istraživalo je više autora, ali je njihov interes uglavnom usmjeren prema razdoblju od 13. do 18. stoljeća. Srednjovjekovno razdoblje obradio je Zlatko Tanodi u članku *Uprava grada Varaždina u srednjem vijeku*,[1] dok je cjelovit prikaz razvoja gradske uprave od 15. do kraja 18. stoljeća dao Zlatko Herkov u članku *Organizacija uprave grada Varaždina i njezin djelokrug od 15. do 18. stoljeća*.[2] Uz navedana dva rada postoji veći broj knjiga, zbornika radova, monografija i znanstvenih članka u kojima se, uz druge teme, obrađuje funkcioniranje gradske uprave u srednjem i u ranom novom vijeku. Posljednja dva stoljeća slabo su istražena i pojavljuju se tek usput u monografijama o pojedincima, institucijama ili u člancima koji obrađuju neki od aspekata gospodarskog, političkog ili kulturnog života grada. Rudolf Horvat u svojoj knjizi *Povijest grada Varaždina* daje važne informacije o promjenama u gradskoj upravi kroz stoljeća, ali njegova knjiga završava s početkom Prvog svjetskog rata.[3] Članak Spomenke Težak *Varaždinska gradska vlast u 20. stoljeću* prvi je prikaz razvoja gradske vlasti tijekom posljednjih sto godina.[4]

Članak je rezultat rada na dosad neobjavljenoj arhivskoj građi, Zapisnicima sjednica gradskog zastupstva za godine 1895., 1912.–1914. i 1915.–1916. te redovnim spisima Poglavarstva grada Varaždina za godine 1914. i 1915. Uz arhivsku građu Državnog arhiva u Varaždinu korišteni su zakoni i naredbe objavljeni u *Sbornicma zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju* za 1895., 1912., 1914. i 1915. godinu te lokalne novine koje pokrivaju istraživano razdoblje, *Varaždinski viestnik, Naše pravice*

[1] Zlatko TANODI, „Uprava grada Varaždina u srednjem vijeku", *Život* 5 - 6, Zagreb, 1940., 250 - 265.

[2] Zlatko HERKOV, Organizacija uprave grada Varaždina i njezin djelokrug od 15. do 18. stoljeća, u: *Varaždinski zbornik 1181.–1981.,* Varaždin, 1983., 218 – 232.

[3] Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina,* Zavod za znanstveni rad HAZU Varaždin i Grad Varaždin, Varaždin, 1993.

[4] Spomenka TEŽAK, „Varaždinska gradska vlast u 20. stoljeću", u: *800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina 1209.–2009.* (urednik Miroslav ŠICEL, Slobodan KAŠTELA), Zagreb - Varaždin: Zavod za znanstveni rad Varaždin HAZU, 2009., 159 – 168.

i *Hrvatsko pravo.* U članku je, zbog opširnosti teme i opsežne arhivske građe, obrađen samo onaj dio aktivnosti poglavarstva koji je povezan s ratnim zbivanjima te je utjecao na djelovanje poglavarstva.

Ustroj gradske uprave

Gradska uprava pred Prvi svjetski rat bila je uređena prema *Zakonu od 21. lipnja 1895. godine ob ustroju gradskih obćinah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji.* Prema *Zakonu* poslove gradske općine obavlja gradsko zastupstvo, gradsko poglavarstvo i načelnik, koji je na čelu poglavarstva, saziva i predsjeda sjednicama zastupstva. Načelnika bira zastupstvo iz redova izabranih zastupnika između više kandidata. Uz načelnika gradsko poglavarstvo čine *perovodno,* stručno i pomoćno osoblje. Član poglavarstva je i gradski kapetan kojeg imenuje ban. *Zakon* određuje djelokrug gradskog poglavarstva koji obuhvaća unutarnje općinske poslove i poslove javne uprave. Unutarnjim općinskim poslovima, koji su autonomni gradskoj općini, upravlja poglavarstvo pod kontrolom gradskog zastupstva. Oni su popisani u § 89. *Zakona* i obahvaćaju poslove od pripreme izbora za gradsko zastupstvo, imenovanja činovnika, upravljanja gradskom imovinom, nadgledanja gradskih zaklada, brige za siromašne do održavanja i čišćenja ulica i gradske rasvjete. *Zakonom* je Zemaljskoj vladi omogućen nadzor nad autonomnim i javnim poslovima gradske općine preko institucije velikog župana kojeg imenuje kralj na prijedlog bana. Od 1910. do 1918. dužnost velikog župana obnašao je Stjepan pl. Belošević. Za javne poslove imenuju se upravni odbor u koji se, uz velikog župana, načelnika i gradskih zastupnika, imenuju i ravnatelji te činovnici vladinih ureda na području gradske općine. Vrhovni nadzor nad odlukama cijele gradske uprave ima Zemaljska vlada, a posebno u nadzoru financija i proračuna (§§ 122.–125).[5]

Zakon je obavezao gradsku općinu na donošenje statuta (§ 8.). *Statut slobodnog i kraljevskog grada Varaždina ob unutarnjem uređenju gradske uprave po zakonu od 21. lipnja 1895.* koji je odobrila Zemaljska vlada 7. srpnja 1896., te uređuje gradsku upravu prema *Zakonu od 21. lipnja 1895.* i konkretizira pojedine njegove odredbe na koje se često i poziva. Dodatak *Statutu* je *Razredba posala kod gradskog poglavarstva u Varaždinu* kojim je utvrđen ustroj poglavarstva. Poglavarstvo se sastoji od šest referada, gospodarske, pravno-političke, redarstvene, građevne, zdravstvene i sirotinjsko-skrbničke, koje imaju određen djelokrug poslova. *Statut* je nekoliko puta izmijenjen i dopunjen u nekim paragrafima, a 1905. donijeta je nova *Plaćevna šema* za činovnike i namještenike prema kojoj bi poglavarstvo imalo 39 zaposlenika.[6]

Gradsko poglavarstvo pred početak rata

Početkom 1914. završeno je višegodišnje razdoblje sukoba između dviju političkih opcija u gradskom zastupstvu, članova i simpatizera Hrvatsko-srpske koalicije (koaliraca) i pravaša. U ožujku 1914. provedeni su izbori za gradsko zastupstvo na kojima su većinu dobili pristaše koalirca dr. Pere Magdića. Na Konstituirajućoj sjednici gradskog zastupstva Magdić je izabran za načelnika. U nastupnom govoru Magdić je najavio traženje novih izvora dohotka za grad, osnivanje gradske štedionice i unapređenje školstva *kako bi se djeci osigurao dostojan prosvjetni hram.* Traži suradnju svih za-

[5] Zakon od 21. lipnja 1895. godine ob ustroju gradskih obćinah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji (dalje: Zakon od 21. lipnja 1895.), *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavonije* (dalje: *Sbornik zakona*), Tisak kraljevskih zemaljskih tiskara, Zagreb, 1896., 219.–250.

[6] *Statut slobodnog i kraljevskog grada Varaždina ob unutarnjem uređenju gradske uprave po zakonu od 21. lipnja 1895.*, (dalje: *Statut*) Tiskara Platzerova u Varaždinu, 1910., 26 – 59.

stupnika i činovnika gradske uprave, a od župana da gradskoj općini bude prijatelj.[7] Obraćajući se Belošević, Magdić aludira na njegovu političku prošlost. Belošević, načelnik Varaždina od 1893. do 1895., pripadao je političkoj eliti koja se formirala u vrijeme Khuena Hedervaryja pa je u gradu bio obilježen kao pripadnik stare Khuenove politike i protivnik HSK. Prema *Zakonu od 21. lipnja 1895.* veliki župan ima značajne ovlasti u nadziranju rada načelnika i cijele gradske uprave koje će se još povećati imenovanjem Beloševića vladinim povjerenikom početkom rata.

Prvi posao poglavarstva pod Magdićevim vodstvom bio je izrada prijedloga poračuna za 1914. koji nije, prema zakonu, izrađen u jesen 1913. Prijedlog proračuna je pokazao da prihodi neće pokriti rashode te je manjak za njihovo pokriće iznosio 114.261 krunu. Zastupstvu je predloženo da se manjak pokrije općim nametom u iznosu od 30 % na čistu poreznu obvezu za 1913. godinu i 4 % najamnim filirom na propisanu kućnu najamninu.[8] Gotovo 22 % rashoda odnosilo se na kamate i otplatu glavnica za zajmove koje je gradska uprava podigla uglavnom krajem 19. stoljeća za izgradnju vojarni, bolnice i drugih objekata. Početkom 1911. ukupni gradski dug iznosio je 2,161.252 krune.[9] U vremenu koje dolazi saniranje gubitaka u gradskom proračunu povećanim poreskim opterećenjem bit će dodatni teret za građane.

Do ljeta 1914. poglavarstvo se uglavnom bavilo redovnim poslovima, naplatom gradskih i državnih daća, podmirivanjem bolničkih troškova, proširenjem groblja, plaćanjem dostiglih anuiteta, rješavanjem različitih podnesaka građana i sastavljanjem različitih izvješća. Na vijest o atentatu u Sarajevu načelnik je 30. lipnja sazvao izvanrednu skupštinu zastupstva. Uz prigodni govor o žrtvama obavijestio je zastupnike da je na dan atentata dao izvjesiti crne barjake, otkazao sve zabave, koncerte i predstave. Predlaže duboku korotu, nošenje crnog vela na lijevoj ruci za zastupnike i činovništvo do dana sahrane. Sljedeći dan putem novina uputio je proglas građanstvu, obratio se žrtvama i njihovim obiteljima, dinastiji i caru. Poziva građane da izvjese crne barjake na svojim kućama do dana pokopa žrtava.[10] Istog je datuma dopis bana Skerlecza kojim se određuje da se povodom smrti prijestolonasljednika i njegove supruge s obzirom na postojeću korotu do daljnje svi službeni spisi pečate crnim voskom, odnosno zatvaraju crnim naljepnicama.[11]

Djelovanje poglavarstva u ratnim uvjetima

Poslovi koje obavlja poglavarstvo nakon atentata uobičajeni su, promjene nastaju nakon što je Srbija odbila austro-ugarski ultimatum. U noći s 25. na 26. srpnja određena je djelomična mobilizacija vojske i djelomičan poziv pučkog ustanka. U nedjelju, 26. srpnja, ujutro u gradu su pribijeni plakati crvene boje za mobilizaciju vojnih obveznika do 37 godina, a zeleni za poziv pučkih ustanika do 42 godine.[12]

Objavi rata 28. srpnja prethodilo je objavljivanje banove naredbe o *Iznimnim mjerama za slučaj rata* kojima ban u slučaju prijetnji ratom i za vrijeme rata dobiva izvanredne ovlasti. One imaju uporište u *Zakonskom članku br. LXIII o iznimnim mjerama u slučaju rata iz 1912. godine*. Za djelovanje poglavarstva važan je § 4. na temelju kojeg ban može za provedbu administrativnih zadataka imenovati vladine povjerenike podčinjene banu. Povjerenik je odgovoran za javni red i mir i provođenje mjera važnih za uspješno vođenje rata te postupa u skladu s naredbama vojnih zapovjednika. Na temelju takvih ovlasti povjerenici su nadređeni svim zemaljskim, gradskim i općin-

[7] Državni arhiv u Varaždinu (dalje: DAVŽ), 2. Poglavarstvo grada Varaždina (dalje: PGV), zapisnici, 1912. - 1914.
[8] DAVŽ, PGV, zapisnici, 1912.–1914.
[9] R. HORVAT, n. dj. 493.
[10] *Naše pravice* 2. 07. 1914. br. 27, 2 –3.
[11] DAVŽ, 16. Gradsko poglavarstvo Varaždin (dalje: GPV), redovni spisi, 7 757/1914.
[12] *Naše pravice,* 30. 07. 1914. br. 31, 4.

skim činovnicima i oružništvu kojima mogu davati izravne naloge. Prema § 5. ban može poništiti zaključke županijskih skupština ili općinskih i gradskih zastupstava ako su suprotni ratnim interesima.[13] Na dan objave rata, 28. srpnja, ban je uputio brzojav velikom županu Beloševiću kojim ga obavještava o *Proglasu prijekog suda* koji odmah stupa na snagu. Belošević je brzojav proslijedio gradskom poglavarstvu u kojem se već titulira kao vladin povjerenik.[14] Naredba bana je objavljena oglasom 28. srpnja 1914. u četiri sata poslije podne po svim ulicama uz bubanj te postavljanjem i dijeljenjem oglasa na javnim mjestima u svim dijelovima grada.[15] *Naše pravice* su objavile oglas poglavarstva o uvođenju prijekog suda *za zločine buna, umorstva, razbojstva, paleža i javnog nasilja zlobnom odštetom tuđeg vlasništva.* Poglavarstvo poziva stanovništvo da se kloni takvih čina ili sudjelovanja u njima te se pokori svim naredbama poglavarstva jer će se svaki zločin naveden u proglašenju prijekog suda kazniti smrću.[16]

Novine su objavile suzdržan i emotivan proglas dr. Magdića građanima povodom objave rata, obraća se onima koji su pozvani u rat i njihovim obiteljima koje su prepuštene bijedi i nevolji. Poziva građane na solidarnost, na rodoljublje i *plemenštinu*, poziva posebno one imućne te poduzeća da novčanim doprinosima ublaže nevolju.[17] Ban je izdao naredbu o radnom vremenu rakijašnica i *kavotočja* koje su otvorene od šest ujutro do šest navečer, a krčme od šest ujutro do osam sati navečer. Jedino kavane mogu biti otvorene od šest ujutro do jedanaest sati navečer. Kućna vrata i vrata trgovina moraju biti zatvorena od osam navečer do 6 sati ujutro. Gostioničari moraju prijaviti goste istog dana kad su stigli, kućevlasnici svaku promjenu stanara.[18] Na taj način život je na gradskim ulicama navečer zamro i gradom se kretala vojska i vojne ophodnje te pripadnici redarstvene straže koji su trebali nadzirati provođenje ovih mjera, čuvati red i mir, štititi imovinu i osobnu sigurnost građana. Momčad gradske redarstvene straže mobilizirana je već tijekom djelomične mobilizacije. Zbog toga je gradsko poglavarstvo 26. srpnja pozvalo članove građanske čete koji nisu mobilizirani, da se stave na raspolaganje poglavarstvu, odnosno gradskom kapetanu. Članovi građanske čete ipak nisu bili ni osposobljeni, a ni motivirani za tu službu, o čemu svjedoči Beloševićevo pismo od 19. rujna kojim prigovara poglavarstvu da članovi gradske čete ne obavljaju svoju dužnost, ne dolaze u službu i izgovaraju se svojim poslovima te je zbog toga u ovim ozbiljnim vremenima sigurnost građana i imovine ugrožena. Zahtijeva da gradski kapetan uz osam redarstvenika osposobi dvadeset dva nova koji će primati plaću iz proračuna županije pa zbog toga grad neće imati novih izdataka.[19]

Ubrzo nakon objave rata donijete su dvije uredbe o uredovanju poglavarstva i ponašanju činovnika u ratnim uvjetima. Prvu, o načinu ratnog uredovanja, poglavarstvu je uputio vladin povjerenik 1. kolovoza 1914. Svi spisi, molbe, izvješća, podnesci koji se odnose na rat, mobilizaciju, održavanje javnog reda i mira te aprovizaciju koji se podnose županiji, poglavarstvu ili redarstvu ili pak su namijenjeni međusobnoj komunikaciji trebaju imati i koncept i čistopis te moraju biti označeni crvenim slovom *R* koje se mora zabilježiti na prvoj stranici između službenog broja i datuma. Ti se spisi ne smiju pomiješati s ostalima i moraju se slati odvojeno u posebnoj omotnici. Na omotnici u sredini iznad adrese mora također stajati *R*. Takve spise treba odmah riješiti i posebno pohraniti. Sve spise označene slovom *R* treba poslati povjereniku (prilog 1).[20]

[13] Iznimne mjere za slučaj rata, *Sbornik zakona*, 1915., 142 – 143.
[14] DAVŽ, GPV, redovni spisi, 8687/1914.
[15] Isto, 8 763/1914.
[16] *Naše pravice* 30. 07. 1914., br. 31, 1 - 2.
[17] Isto, 5.
[18] Isto, 5.
[19] DAVŽ, GPV, redovni spisi, 10 902/1914.
[20] Isto, 8 883/1914.

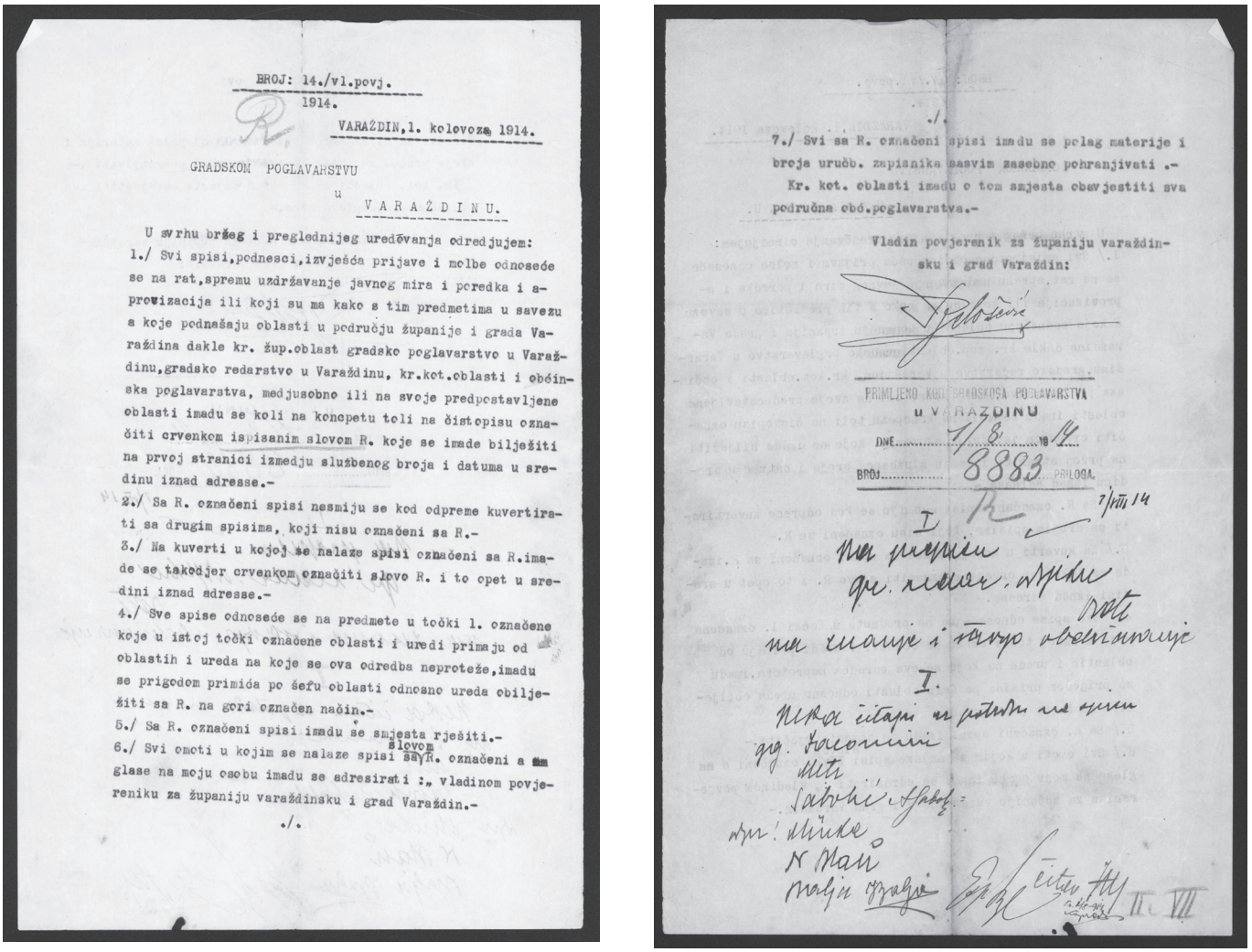

BROJ: 14./vl.povj.
1914.

VARAŽDIN, 1. kolovoza 1914.

GRADSKOM POGLAVARSTVU
u
V A R A Ž D I N U.

U svrhu bržeg i preglednijeg uredovanja odredjujem:
1./ Svi spisi, podnesci, izvješća prijave i molbe odnoseće se na rat, spremu uzdržavanje javnog mira i poredka i aprowizacija ili koji su ma kako s tim predmetima u savezu a koje podnašaju oblasti u području županije i grada Varaždina dakle kr. žup. oblast gradsko poglavarstvo u Varaždinu, gradsko redarstvo u Varaždinu, kr. kot. oblasti i obćinska poglavarstva, medjusobne ili na svoje predpostavljene oblasti imadu se koli na koncepetu toli na čistopisu označiti crvenkom ispisanim slovom R. koje se imade bilježiti na prvoj stranici izmedju službenog broja i datuma u sredinu iznad adresse.-
2./ Sa R. označeni spisi nesmiju se kod odpreme kuvertirati sa drugim spisima, koji nisu označeni sa R.-
3./ Na kuverti u kojoj se nalaze spisi označeni sa R. imade se također crvenkom označiti slovo R. i to opet u sredini iznad adresse.-
4./ Sve spise odnoseće se na predmete u točki 1. označene koje u istoj točki označene oblasti i uredi primaju od oblastih i ureda na koje se ova odredba neproteže, imadu se prigodom primića po šefu oblasti odnosno ureda obilježiti sa R. na gori označen način.-
5./ Sa R. označeni spisi imadu se smjesta rješiti.-
6./ Svi omoti u kojim se nalaze spisi sa R. označeni a glase na moju osobu imadu se adresirati :„ vladinom povjereniku za županiju varaždinsku i grad Varaždin.-
./.

./.
7./ Svi sa R. označeni spisi imadu se polag materije i broja uručb. zapisnika sasvim zasebno pohranjivati .-
Kr. kot. oblasti imadu o tom smjesta obavjestiti sva područna obć. poglavarstva.-

Vladin povjerenik za županiju varaždinsku i grad Varaždin:

PRIMLJENO KOD GRADSKOGA POGLAVARSTVA
u V. RAZDINU
DNE 1/8 1914
BROJ 8883 PRILOGA

Prilog 1. Naredba Vladinog povjerenika Stjepana pl. Beloševića o ratnom uredovanju poglavarstva. HR-DAVŽ-16. GPV, redovni spisi, 8883 / 1914.

Drugu okružnicu uputio je Magdić činovnicima poglavarstva kojom poziva cjelokupno gradsko činovništvo i namještenike da u ozbiljnim vremenima o vojničkim i ratnim prilikama što manje govore, ne raznose druge vijesti osim službenih jer su druge obično izmišljene ili pretjerane te nepotrebno uzrujavaju građanstvo. Očekuje se od njih da spriječe njihovo širenje. Oni koji budu postupali suprotno okružnici, bit će najstrože kažnjeni (prilog 2).[21]

[21] Isto, 8 987/1914.

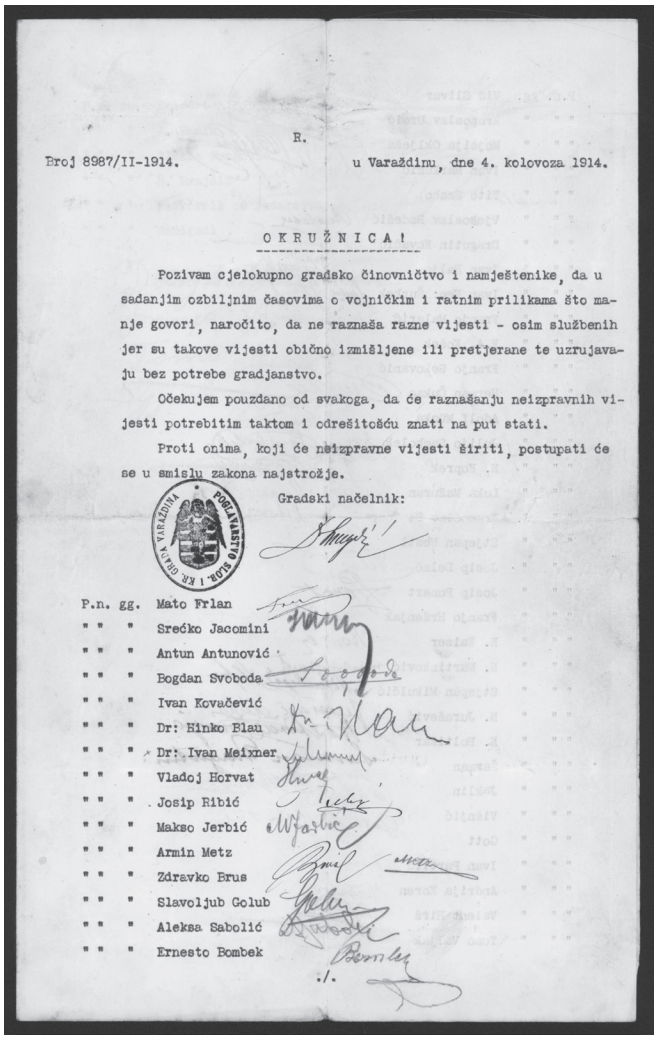

R.

Broj 8987/II-1914. u Varaždinu, dne 4. kolovoza 1914.

OKRUŽNICA!

Pozivam cjelokupno gradsko činovničtvo i namještenike, da u sadanjim ozbiljnim časovima o vojničkim i ratnim prilikama što manje govori, naročito, da ne raznaša razne vijesti - osim službenih jer su takove vijesti obično izmišljene ili pretjerane te uzrujavaju bez potrebe gradjanstvo.

Očekujem pouzdano od svakoga, da će raznašanju neizpravnih vijesti potrebitim taktom i odrešitošću znati na put stati.

Proti onima, koji će neizpravne vijesti širiti, postupati će se u smislu zakona najstrožje.

Gradski načelnik:

P.n. gg. Mato Frlan
" " " Srećko Jacomini
" " " Antun Antunović
" " " Bogdan Svoboda
" " " Ivan Kovačević
" " " Dr: Hinko Blau
" " " Dr: Ivan Meixner
" " " Vladoj Horvat
" " " Josip Ribić
" " " Makso Jerbić
" " " Armin Metz
" " " Zdravko Brus
" " " Slavoljub Colub
" " " Aleksa Sabolić
" " " Ernesto Bombek

./.

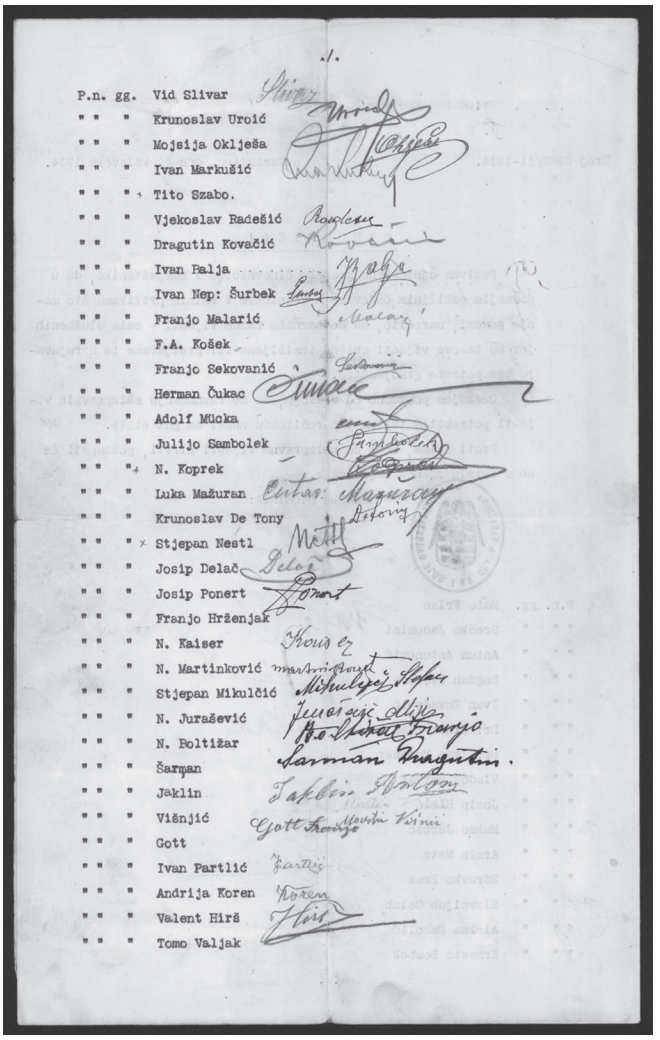

./.

P.n. gg. Vid Slivar
" " " Krunoslav Uroić
" " " Mojsija Oklješa
" " " Ivan Markušić
" " " Tito Szabo.
" " " Vjekoslav Radešić
" " " Dragutin Kovačić
" " " Ivan Palja
" " " Ivan Nep: Šurbek
" " " Franjo Malarić
" " " F.A. Košek
" " " Franjo Sekovanić
" " " Herman Čukac
" " " Adolf Mücka
" " " Julijo Sambolek
" " " N. Koprek
" " " Luka Mažuran
" " " Krunoslav De Tony
" " " Stjepan Nestl
" " " Josip Delač
" " " Josip Ponert
" " " Franjo Hrženjak
" " " N. Kaiser
" " " N. Martinković
" " " Stjepan Mikulčić
" " " N. Jurašević
" " " N. Boltižar
" " " Šarman
" " " Jaklin
" " " Višnjić
" " " Gott
" " " Ivan Partlić
" " " Andrija Koren
" " " Valent Hirš
" " " Tomo Valjak

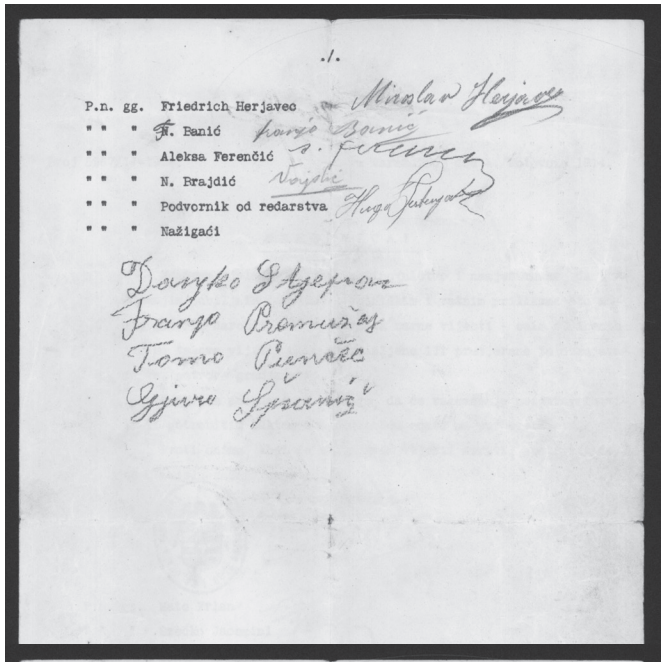

./.

P.n. gg. Friedrich Herjavec
" " " M. Banić
" " " Aleksa Ferenčić
" " " N. Brajdić
" " " Podvornik od redarstva
" " " Nažigaći

Prilog 2. Okružnica načelnika P. Magdića gradskim činovnicima i namještenicima s popisom činovnika i potpisima da su upoznati s tekstom. HR-DAVŽ-16. GPV, redovni spisi, 8 987/1915.

Interes Zemaljske vlade bio je funkcioniranje upravnih tijela i službi na svim razinama koje su obavljale brojne administrativne poslove povezane s ratom. Iz prepiske poglavarstva i Vlade u kolovozu 1914. vidljivo je da nije bilo jasno jesu li svi činovnici oprošteni vojnih dužnosti na temelju § 57. *Zakonskog članka XXX.: 1912. o obrambenoj sili.* Nedoumice je razjasnilo tumačenje vladinog Odjela za unutarnje poslove od 6. studenoga 1914. prema kojoj su javni činovnici oprošteni vojne službe samo poimence.[22]

Poglavarstvo je mobilizirane činovnike zamijenilo dnevničarima. Kako se mobilizacijom smanjio broj muškaraca osposobljenih za obavljanje činovničke službe, poglavarstvo je u veljači 1915. zaposlilo prvu ženu kao dnevničarku. Ella Madjerić upućuje načelniku molbu za povišicu dnevnice od 40 na 60 kruna. Navodi da je samostalna osoba koja mora plaćati stan i hranu, što je sve teže s obzirom na skupoću pa joj ništa ne ostaje za odjeću i obuću. Dnevnica joj je povišena, ali samo na 50 kruna jer je, kako je u napomeni zapisao njezin pretpostavljeni, dotad njezin učinak bio prilično slab.[23] Od kolovoza 1915. u poglavarstvu je zaposlena dnevničarka Barbara Hrbut,[24] a u dopisu dnevničara, koji su dobili novčanu nagradu povodom božićnih blagdana, u prosincu 1915. spominje se i Jelka Bombek.[25] Jedan dio poslova u poglavarstvu obavljali su učitelji gradskih škola koji su bili angažirani na raznim poslovima u poglavarstvu, sastavljali su vojničke pozive i izvješća o potporama za mobilizirane, popisivali stoku i zemljišta te radili u gradskom uredu za prijepise.[26]

Prvu ratnu sjednicu zastupstva sazvao je načelnik 18. kolovoza 1914. povodom 84. rođendana Franje Josipa I. Na sjednici je pročitana okružnica bana kojom traži da grad doprinese rođendanu kralja s 4 000 kruna. Iako je sjednica bila svečana, nisu se mogle izbjeći ratne teme. Podružnici Crvenog križa Varaždina uplatit će se iz blagajne 4 000 kruna za ranjenike, a načelnik može raspolagati s 3 000 kruna za eventualne potpore siromašnim obiteljima domaćih pričuvnika ako bi milodari koje poglavarstvo prikuplja bili nedovoljni. S obzirom na to da gradska općina nema raspoloživih sredstava jer se uslijed izvanrednih prilika prihodi stalno smanjuju, načelnik je predložio da se podigne 10 000 kruna od ostatka zajma namijenjenog za proširenje topničke vojarne. S obzirom na to da banke i štedionice zbog moratorija cijelu svotu ne mogu isplatiti, to će se učiniti kad moratorij prestane. Načelnik je na kraju upozorio zastupnike na ozbiljnost trenutka i spremnost na svaku žrtvu. U ova teška vremena treba ukloniti sumnjičenja i podmetanja te vođenje stranačke politike u zastupstvu. On osobno neće to činiti, radit će u korist kralja, domovine i grada Varaždina. Ponašat će se objektivno i pravedno prema svim sugrađanima i raditi na dobrobit grada.[27]

U studenome 1914. poglavarstvo je sastavilo prijedlog proračuna za 1915. koji je usvojen na sjednici zastupstva 14. studenoga 1914. godine.

Tablica 1: Usporedba gradskog proračuna za 1914. i 1915.

Planirani prihodi u krunama	1914.	1915.	Planirane potrebe u krunama	1914.	1915.
redovni	608 809	614 312	redovne	691 318	715 474
izvanredni	6 150	5 600	izvanredne	37 902	44 201
ukupno	614 312	619 912	ukupno	729 220	759 677

[22] Isto, 13 140/1914.
[23] Isto, 5 919/1915.
[24] Isto, 10 436/1915.
[25] Isto, 13 608/1915.
[26] Isto, 1915, bez služb. br.
[27] DAVŽ, PGV, zapisnici, 1912.–1914.

Usporedba proračuna za 1914. i 1915. pokazuje da su planirani prihodi u 1915. neznatno povećani u odnosu na 1914., ali su povećani planirani rashodi za nepredvidljive troškove uslijed ratnog stanja, a najveći dio je namijenjen za dodatak na plaće od 10 % stalno namještenim gradskim činovnicima i namještenicima od siječnja do lipnja 1915. zbog velike skupoće (tablica 1). Manjak u gradskoj blagajni pokrit će se ponovnim povećanjem poreza na čistu obavezu za 1914. od 40 % i 4 % najamnim filirom na najamninu u 1914. godini. Načelnik je obrazložio povećanja poreza nepredviđenim izdacima i izvanrednim potrebama koje iziskuju daleko veće žrtve nego do tada. Smatra da je zadatak gradske uprave da uvažava teške prilike i udovolji patriotskoj i građanskoj dužnosti i traženjem novih dohodaka zadrži u gospodarstvu neku ravnotežu. Svaki građanin osjeća potrebu za izvanrednim izdacima, svaki je spreman na veće žrtve nego do tada i to treba pohvaliti. Magdić ističe da su glavni zadaci poglavarstva ispuniti mnoge vojničke zahtjeve, pokazati pažnju prema onima koji se žrtvuju za kralja i svoju domovinu i spriječiti pojavu kolere. Nada se miru sljedeće godine kako bi se posvetili cijeljenju dobivenih rana i uspostavili normalne prilike u svim granama javnog i privatnog života. Magdić je završio nadahnuto: *„(...) u ovim teškim časovima ne klonite duhom kako bi mogli prebroditi ova kritična vremena i kako naša hrvatska otađbina i mili naš grad Varaždin proviesti u krilo lijepšeg i trajnim mirom ovjenčane budućnosti“*.[28]

Iako prihodi nisu mogli pokriti rashode i pokriveni su novim poreskim opterećenjem sve siromašnijih građana, grad će se ponovo zaduživati kako bi upisao ratne zajmova koje je raspisalo zajedničko Hrvatsko-ugarsko ministarstvo financija za financiranja rata. Prvi zajam je raspisan u studenom 1914. u ukupnom iznosu od 100 000 kruna. Načelnik je zastupstvu predložio da se za tu namjenu podigne gotovina zaklada koje su pod upravom grada i nabave državne obveznice rentovnog zajma.[29] U svibnju 1915. raspisani je drugi, a u rujnu iste godine treći ratni zajam za koje je grad upisao po 50 000 kruna. Za treći ratni zajam u gradskoj blagajni i zakladama više nije bilo novca pa je načelnik predložio lombardski zajam koji se trebao ukupnim iznosom provesti kroz *Zakladu Juraj Haulik za uboge grada Varaždina*.[30]

Mobilizacija

Varaždin je kao *popunidbeni* kotar imao stalno povjerenstvo za novačenje i stalno domobransko *popunidbeno* zapovjedništvo koje je bilo podređeno *popunidbenom* zapovjedništvu 25. pješačke pukovnije u Zagrebu.[31] Pravno-politička referada gradska poglavarstva obavljala je i vojne poslove kao što je novačenje, otpust iz vojske, vođenje popisa svih vojnih obveznika na području općine, izdavanje ženidbenih dozvola za vojnike, vodila popise konja i zaprega za vojne svrhe, brinula se za ukonačavanje i opskrbu vojske.[32] Za poslove je bio odgovoran vojni izvjestitelj. Poglavarstvo je proglašenjem mobilizacije bilo zaduženo mobiliziranim osobama uručiti vojne pozive. Neki od mobiliziranih ne nalaze se u Varaždinu, zbog toga Magdić upućuje pozive upravama mjesta u kojima bi se prema prijavi boravišta morali nalaziti. Tako su na primjer Bogumila Lehpamera tražili prema boravišnoj prijavi u Beču, ali se iz Beča vratio poziv i dostavnica bez Lehpamerovog potpisa, što znači da mu poziv nije mogao biti uručen.[33] Neki vojni obveznici nisu dostavili podatke o boravištu pa je gradsko poglavarstvo zaduženo da pronađe njihove adrese. Osobe koje nisu pro-

[28] Isto, 1912.–1914.
[29] Isto, 1912.–1914.
[30] Isto, 1915.–1916.
[31] Milan POJIĆ, „Ustroj austro-ugarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868.–1914.“, Arhivski vijesnik, god. 43 (2000), 163.
[32] *Statut*, 43.
[33] DAVŽ, GPV, redovni spisi, 8 619/1914.

nađene na adresi boravišta i nije im se moglo utvrditi boravište proglašeni su vojnim bjeguncima i trebalo ih je prisilno privesti. Magdić tako 10. kolovoza 1914. upućuje dopis gradskom poglavarstvu u Trstu o vojnom bjeguncu Franji Viktoru Stjepanu Čusu. Potraga za njim je bezuspješna jer je posve zametnuo trag. S obzirom na to da je konobar, postoji mogućnost da je zaposlen na brodu ili u krčmi. Kako se proglašenjem mobilizacije nije pojavio u svojoj jedinici, za njim je raspisana potjernica. Poglavarstvo Trsta moli se da ga po oružništvu ili redarstvu potraže.[34] Dopis se vratio sa žigovima mjesta u kojima je Čus tražen s više datuma u listopadu i studenom, što navodi na zaključak da je potraga bila neuspješna.

Poglavarstvo je bilo obavezno napraviti popis osoba koje su zadužene za prijevoz u vojnim jedinicama konjskom zapregom ili *motornim kolima* i *motornim biciklima* te, prema zahtjevu vojnih vlasti, osigurati pučko-ustaške radnike, vojnički neizvježbane i one koji spadaju pod ukaz § 4. *Zakonskog članka LXVIII.* iz godine 1912. koji su obavljali različite administrativne, obrtničke i pomoćne poslove u vojarnama, zapovjedništvima te kao osobe bez oružja u vojnim jedinicama. Prema naredbi 25. pučko-ustaškog zapovjedništva u Zagrebu od 26. srpnja 1914. poglavarstvo je 30. srpnja sastavilo pozive i pozvalo dobrovoljce koji su spremni da vlastitim automobilom ili *motornim koturom* budu na raspolaganju za vrijeme mobilizacije uz naknadu.[35] Na dan objave rata poglavarstvo je na zahtjev vojne uprave pozvalo 22 pučko-ustaška radnika bez oružja, pod prijetnjom prisilnog privođenja i stroge kazne, koji će se odvesti u Zagreb i staviti na raspolaganje vojnoj upravi.[36] Pučko-ustaška služba se obavljala u građanskom odijelu, za što je bila predviđena odšteta. U pozivu poglavarstva pučkim ustašama traži se da se na dužnost jave u što boljoj i toploj odjeći i obući, a sa sobom, ako je moguće, ponesu i gunjić.[37] Zagrebačko 25. pučko ustaško zapovjedništvo dopunilo je upute o opremi, uz gunj ili kabanicu bilo bi dobro da ponesu i čuturu.[38] U pojedinim naredbama vojna zapovjedništva navode kakve struke radnika traže. Naredbom od 7. siječnja 1915. zagrebačko 25. pučko ustaško zapovjedništvo traži *odmah i silno* pet bravara, četiri tokara željeza, dva kolara i četiri sedlara određenog godišta. Poglavarstvo je odgovorilo da toj naredbi ne mogu udovoljiti jer tih radnika na njihovom području jednostavno nema. Zbog toga su prisiljeni poslati radnike mlađih godišta, obrtničke namještenike za koje nisu sigurni da će ih moći uputiti jer bi uskoro mogli biti pozvani u aktivnu vojnu službu. Poglavarstvo navodi da je u Varaždinu nestašica radnika bravarske i kovačke struke zbog odlaska mnogih u rat. Preostali ne mogu pokrivati potrebe građanstva, ali ni vojarni, stoga mole da bar trojica budu oslobođena vojne službe.[39] Zahtjev za upućivanjem obrtnika na rad za vojne potrebe ponovno je stigao u travnju 1915., ali 25. pučko ustaško zapovjedništvo više ne prihvaća molbu poglavarstva da uputi radnike mlađih godišta i nezaposlene navodeći da će kod poziva voditi brigu da se ne našteti gospodarskom životu grada.[40] Služba pučko-ustaških radnika nije bila ograničena i često se nalazila daleko izvan Varaždina. U redovnim spisima GPV postoji više zahtjeva koje su pučko ustaški radnici ili njihove obitelji upućivale poglavarstvu s molbom da ih se zamijeni jer su odlaskom u službu morali zatvoriti svoje obrtničke radnje, a njihove obitelji su ostale bez hranitelja.[41]

Gradsko poglavarstvo je bilo obavezno prema *§ 8. Zakonskog članka XXXVI. od 1879. godine o nastambi vojske ili domobranstva tijekom vježbi* osigurati smještaj za časnike, vojnike i konje izvan vojarni u kućama građana. Tijekom mobilizacije zbog

[34] Isto, 8 575/1914.
[35] Isto, 8 637/1914.
[36] Isto, 8 575/1914.
[37] Isto, 9 706/1914.
[38] Isto, 9 813/1914.
[39] Isto, 362/1914.
[40] Isto, 4 655/1915.
[41] Isto, 1 479/1915.

nedostatka slobodnih stanova i soba vojska je bila smještena u gradskim svratištima. Zbog stalne prisutnost vojske tijekom vježbi, smotri i naknadnih mobilizacija stanova i soba u gradskim svratištima nije bilo dovoljno pa su se vojnici smještali i u gradsku gombaonu.[42] Iz dopisa varaždinskog zapovjedništva cesarske i kraljevske ulanske pukovnije u kojem obavještava poglavarstvo da su u gradsku blagajnu uplatili novac za konačenje 17 926 momaka i 37 385 konja, možemo tek djelomično stvoriti predodžbu o broju vojnika koji su prošli kroz Varaždin u prvoj godini ratovanja.[43]

Briga poglavarstva bili su različiti popravci i nabavke za vojarne u Varaždinu kao što su zidanje peći u kuhinji, zamjena dimnjaka ili zamjena trošnih dijelova staja. Ti su popravci dodatni teret za ionako siromašnu gradsku blagajnu pa 14. siječnja 1915. Magdić upućuje Beloševiću pismo u kojem ga moli da podupre molbu koju je poglavarstvo uputilo mjesnom vojnom zapovjedništvu o pomoći oko čišćenja latrina u vojnim bolnicama jer grad ne može sam snositi troškove. Na molbu poglavarstva da Ministarstvo za zemaljsku obranu snosi barem polovicu troška izgradnje kolnice u vojarni u Hrašćici, odgovoreno je da se molbi udovoljiti ne može.[44]

Naknadne mobilizacije provodile su se tijekom svih ratnih godine, ali su glavne aktivnosti poglavarstva nakon početka rata usmjerena prema aprovizaciji grada, higijensko zdravstvenim prilikama u gradu te sprečavanju širenja zaraza.

Aprovizacija grada

Zakon od 21. lipnja 1895. u § 89. određuje da je poglavarstvo zaduženo za aprovizaciju grada.[45] Prema *Satutu* iz 1896. posao aprovizacije obavljala je Pravo-politička referada poglavarstva.[46] Uz snabdijevanje građana poglavarstvo je bilo dužno prema § 25. *Zakonskog članka LXIII.: 1912. o ratnim davanjima* da u slučaju rata brine o snabdijevanju vojnih bolnica davanjem prehrane bolesnicima, snabdijevanjem liječničkim i bolničkim potrepštinama te ogrjevom.[47] Od početka rata u gradu je djelovao Odbor za aprovizaciju, ali nije bilo moguće točno utvrditi kad je Odbor osnovan.

Naše pravice u članku od 30. srpnja 1914. pod naslovom *Aprovizacija gradova* pišu o problemima koji bi mogli nastati u snabdijevanju zbog ograničenja željezničkog prometa s obzirom na to da je objavom rata uveden ratni vozni red željeznice koja je isključivo služila u vojne svrhe, za prijevoz vojnika i oružja. Autor članka apelira na poglavarstvo da se u sporazumu s vojnim vlastima pobrine za aprovizaciju grada.[48] Istog dana Zemaljska vlada je poslala poglavarstvu naredbu o cijenama u ratnim okolnostima. U proglasu o maksimiranju cijena najvažnijih živežnih namirnica objavljenog u *Našim pravicama* 2. kolovoza poglavarstvo je pozvalo građane da ne stvaraju nepotrebne zalihe jer će se poglavarstvo pobrinuti da u skladištima uvijek bude dovoljno robe.[49] Probleme u snabdijevanju građana živežnim namirnica odmah nakon objave rata potvrđuju certifikati koje pojedini trgovci traže od poglavarstva kako bi dokazali da je roba koju nabavljaju u veleprodaji namijenjena za aprovizaciju grada. Takav certifikat poglavarstvo je izdalo trgovcu Davidu Löwensteinu 12. kolovoza za brašno koje naručuje u Budimpešti od *I. Budapester Dampfmühle*[50] i tvrtki *Barbot* za nabavku kave u tvornici kavnih pripravaka *Patria* jer je neophodno potrebno stanovništvu i vojsci koja se nalazi u gradu.[51] Iz toga se može zaključiti da je aprovizacija grada bila prepuštena gradskim trgovcima.

[42] Isto, 1 003/1915.
[43] Isto, 4 489/1915.
[44] Isto, 1 787/1915.
[45] Zakon od 21. lipnja 1895., *Sbornik zakona,* 1896., 242.
[46] *Statut,* 41.
[47] Zakonski članak LXIII.; 1912. o ratnim davanjima, *Sbornik zakona,* 1913., 512.
[48] *Naše pravice,* 30. 07. 1914., br. 31, 6.
[49] *Naše pravice,* 6. 08. 1914., br. 32, 3.
[50] DAVŽ, GPV, redovni spisi, 9 346/1914.
[51] Isto, 9 775/1914.

Rast cijena i sve veće nestašice živežnih namirnica utjecali su na odluku poglavarstva da se uključi u aprovizaciju grada. Magdić je u studenom 1914. na sjednici zastupstva tražio ovlaštenje da se na račun gradske općine u svrhu aprovizacije gradskih općinara u proljeće, kad se očekuje ne samo velika skupoća već i glad, nabavi veća količina brašna, kukuruza, graha i krumpira do iznosa od 20 000 kruna. Zastupstvo je prijedlog prihvatilo i zaključilo da se prema potrebi ta svota može udvostručiti. Nakon što je načelnik dobio odobrenje zastupstva, 18. prosinca sazvao je Odbor za aprovizaciju. Uz Magdića, koji je predsjedao odborom, članovi su bili predstavnik mjesnog vojnog zapovjedništva, zastupnici Artur Deutsch, Franjo Pust i Mavro Šlenger te stručne osobe Hinko Moses i Josip Krausz. Odbor je zaključio da će potrebnu količinu krumpira nabaviti gradska općina sama i to najmanje 4 vagona. Vojska treba rekvirirati i u vojne magazine spremiti barem 25 vagona pšenice i raži, 30 vagona krumpira te 1 vagon graha koje će gradu za aprovizaciju prepustiti u proljeće 1915. Odbor je odlučio da će se nabavljena živežna sredstva staviti u promet isključivo za stanovnike varaždinske općine i ne ranije od 1. travnja 1915. Bilješke na kraju zapisnika pokazuju da je poglavarstvo odmah uputilo dopise proizvođačima krumpira. Prvi dopis je upućen upravi vlastelinstva grofa Bombellesa od kojeg traže prodaju 2 vagona krumpira koji bi se predao gradskoj vlasti u ožujku 1915.[52] Drugi dopis je upućen 22. prosinca 1914. upravi nadbiskupskih dobara u Zagrebu. U dopisu se navodi da se u proljeće očekuju nestašice i skupoća pa poglavarstvo uz odobrenje vlade želi nabaviti nužne živežne namirnice kao što je krumpir kako bi ih moglo uz što povoljniju cijenu prodavati svojim građanima. Nabava se tiče i aprovizacije vojske, a naročito vojnih bolnica u kojima ima o. 1 710 ranjenika. Ravnateljstvo je odgovorilo da graha uopće nemaju na zalihi, krumpir je većim dijelom rasprodan okolnom stanovništvu, a da je u Biškupcu ostao jedan vagon krumpira pa, ako u međuvremenu nije prodan, rado će ga prodati poglavarstvu, a može ostati u skladištu do kraja ožujka 1915.[53] Koje su bile sljedeće aktivnosti Odbora, nije poznato. U zapisniku sjednice gradskog zastupstva od 30. travnja 1915. nalazi se bilješka da je nakon sjednice održana povjerljiva konferencija o aprovizaciji grada, ali nije pronađen zapisnik pa ne znamo o čemu se raspravljalo.[54] Naziv konferencija pretpostavlja da je to bio širi sastanak na koji su, uz predstavnike vojske i gradske uprave, pozvani građani, možda župnik i činovnici pojedinih vladinih ureda u Varaždinu. Naznaka da je konferencija povjerljiva pokazuje da se raspravljalo o osjetljivim pitanjima aprovizacije stanovništva i vojske te mjerama kojima bi se snabdijevanje poboljšalo. Nakon tog sastanka u gradskim spisima i novinama nema vijesti o novom sastanku Odbora tijekom 1915. godine.

O problemima oko nabave žita i snabdijevanja brašnom u Varaždinu svjedoči zapisnik napravljen 29. siječnja 1915. prilikom dolaska veletrgovaca brašnom Vladka Marića i Gustava Mosesa te trgovca i vlasnika mlina Franje Pusta u poglavarstvo. Opširan zapisnik govori ne samo o problemima aprovizacije brašnom u Varaždinu već i o prilikama na tržištu hranom u ugarskom dijelu Monarhije. Trgovci izjavljuju da nisu više u stanju prodavati brašno uz dosadašnje maksimalne cijene jer uz tu cijenu nigdje više ne mogu nabaviti pšenicu i brašno. U Budimpešti ima zaliha brašna i pšenice za prodaju, ali se ne može kupiti po maksimalnim cijenama za Budimpeštu jer prodavači preko svojih agenata traže proviziju 1 000 kruna za jedan vagon. Trgovci navode da su gradske zalihe brašna pri kraju i da postojeće količine pokrivaju potrošnju još 8 do 10 dana. Nakon toga grad ostaje bez brašna. Uz domaće stanov-

[52] Isto, 15 118/1914.
[53] Isto, 15 491/1914.
[54] *Hrvatsko pravo*, 3. 04. 1915., br. 14, 2.

ništvo u gradu se nalazi oko 5 000 vojnika i 800 ranjenika te je potražnja za brašnom velika. Predlažu da gradsko poglavarstvo moli povjerenika Beloševića da posreduje kod bana, a ban kod ugarskog ministra za poljodjelstvo kako bi se iz rekviriranih zaliha varaždinskoj općini ustupilo mjesečno 10 vagona pšenice, 5 vagona ječma ili 12 – 13 vagona brašna počevši od 5. veljače 1915.[55] Zapisnik daje vrlo važne podatke o promjeni strukture stanovništva u gradu i mjesečnim potrebama žita i brašna. Grad koji je prije rata imao oko 12 000 stanovnika povećan je za najmanje 6 000, a u razdoblju provođenja mobilizacije i dopremanje ranjenika s balkanskog bojišta i više od toga. Aprovizacija je bila samo jedan od problema s kojim se suočilo poglavarstvo.

U slučaju nestašica *Zakonski članak LXIII.: 1912. o ratnim davanjima* dozvoljavao je rekviziciju koja se ograničeno provodila od jeseni 1914., a 1915. postala je sve češća mjera kojom su vlade u Budimpešti i Zagrebu nastojale riješiti nestašicu najčešće žita i brašna.

Rekvizicija je omogućila skladištenje preuzetog žita i brašna u velikim skladištima, nadzor nad količinama, potrebama i njihovom distribucijom upravnim oblastima. S obzirom na to da su za taj posao vlade u Budimpešti i Zagrebu osnovale posebne urede i povjerenstva i na taj način centralizirale posao aprovizacije, poglavarstva su im se direktno obraćala i naručivala brašno i žito za svoje područje. To potvrđuje vijest koju donosi *Hrvatsko pravo* da je 12. srpnja 1915. postignut dogovor između odjelnog predstojnika za narodno gospodarstvo Zvonimira Žepića i načelnika Magdića o opskrbi grada žitaricama i brašnom.[56] U kolovozu je objavljena *Naredba bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 15. kolovoza 1915. o opskrbi pučanstva sa prijeko potrebnim životnim namirnicama* koja je omogućavala, uz rekviziciju namirnica za opskrbu ljudi i blaga, rekviziciju sirovina i potrepština za ogrjev i svjetlo.[57]

Hrvatsko pravo je u kolovozu 1915. objavilo tekst o nestašicama. U Varaždinu nedostaje drva, petroleja i sladora. Uzrok nestašica drva i sladora su špekulacije, nestašicu petroleja uvjetovao je rat u Galiciji, ali budući da su sad borbe u Galiciji okončane, rafinerije su počele s radom pa će se tržište stabilizirati.[58]

Tekst je možda bio povod Magdiću, kojeg su urednici *Hrvatskog prava* često kritizirali da ne čini dovoljno, da na skupštini zastupstva 18. kolovoza obavijesti zastupnike što je sve poglavarstvo poduzimalo od početka rata. Poglavarstvo je organiziralo prijem i prijevoz ranjenika, skupljalo je milodare za vojsku, obitelji vojnika i druge humanitarne svrhe. Gradska općina je upisala 150 000 kruna ratnog zajma, u korist varaždinske podružnice Crvenog križa uplaćeno je 3 000 kruna, u korist obitelji pozvanih pričuvnika 4 000 kruna, u korist varaždinskih vojnika 3 000 kruna, uredu za ratnu pripomoć u Budimpešti 1 000 kruna, u korist zaklade za invalide grada Varaždina i Varaždinske županije 10 000 kruna te je podijelila razne milodare za ratne bolnice.[59]

[55] DAVŽ, GPV, redovni spisi, 1 193/1915.
[56] *Hrvatsko pravo,* 21. 08. 1915., br. 24, 3.
[57] DAVŽ, GPV, redovni spisi, bez služb. br., 1915.
[58] *Hrvatsko pravo,* 14. 08. 1915., br. 33, 3
[59] DAVŽ, PGV, zapisnici, 1915.–1916.

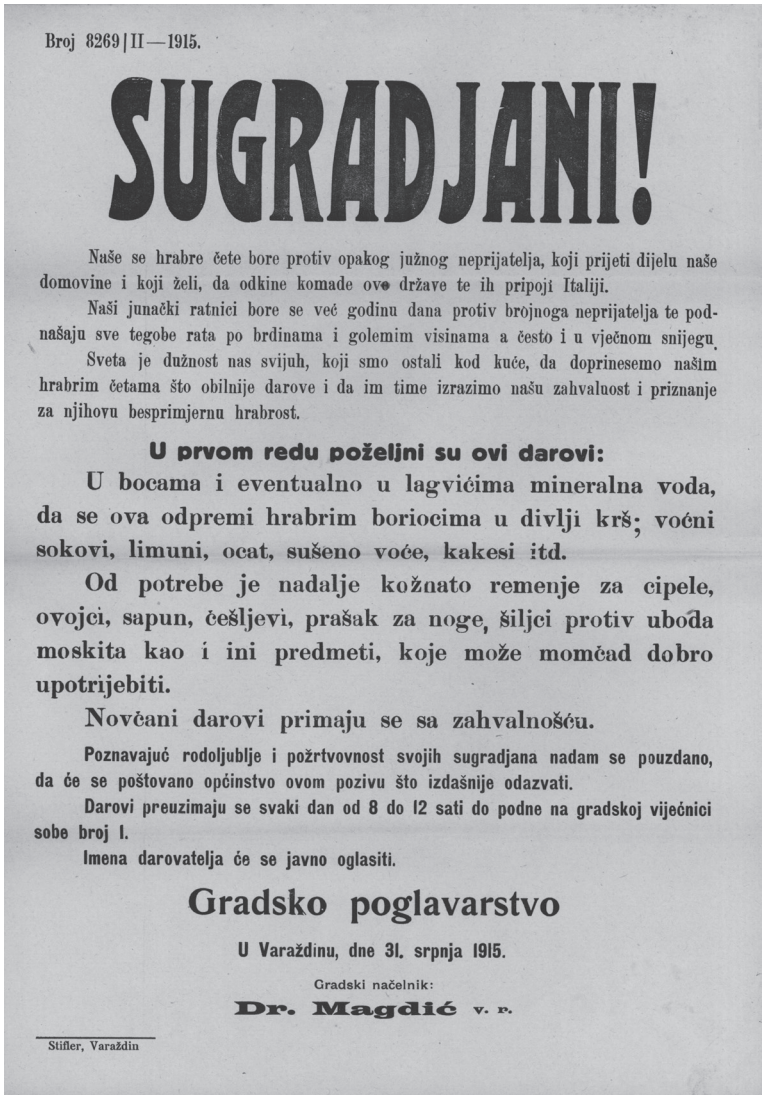

Broj 8269 | II — 1915.

SUGRADJANI!

Naše se hrabre čete bore protiv opakog južnog neprijatelja, koji prijeti dijelu naše domovine i koji želi, da odkine komade ove države te ih pripoji Italiji.

Naši junački ratnici bore se već godinu dana protiv brojnoga neprijatelja te podnašaju sve tegobe rata po brdinama i golemim visinama a često i u vječnom snijegu.

Sveta je dužnost nas svijuh, koji smo ostali kod kuće, da doprinesemo našim hrabrim četama što obilnije darove i da im time izrazimo našu zahvalnost i priznanje za njihovu besprimjernu hrabrost.

U prvom redu poželjni su ovi darovi:

U bocama i eventualno u lagvićima mineralna voda, da se ova odpremi hrabrim boriocima u divlji krš; voćni sokovi, limuni, ocat, sušeno voće, kakesi itd.

Od potrebe je nadalje kožnato remenje za cipele, ovojci, sapun, češljevi, prašak za noge, šiljci protiv uboda moskita kao i ini predmeti, koje može momčad dobro upotrijebiti.

Novčani darovi primaju se sa zahvalnošću.

Poznavajuć rodoljublje i požrtvovnost svojih sugradjana nadam se pouzdano, da će se poštovano općinstvo ovom pozivu što izdašnije odazvati.

Darovi preuzimaju se svaki dan od 8 do 12 sati do podne na gradskoj vijećnici sobe broj 1.

Imena darovatelja će se javno oglasiti.

Gradsko poglavarstvo

U Varaždinu, dne 31. srpnja 1915.

Gradski načelnik:

Dr. Magdić v. r.

Stifler, Varaždin

Prilog 3. Oglas poglavarstva kojim pozivaju građane da daruju namirnice i novac za vojnike na bojištima. HR-DAVŽ-16. GPV, redovni spisi, 8 269/1915.

Uz žito i brašno u proljeće 1915. u gradu se pojavila nestašica mesa koja se ranije nije spominjala. Tržni nadzornici u ljeto i jesen podnose poglavarstvu izvješća o brojnim kršenjima naredbi, svađama i sukobima prekupaca na sajmu te krijumčarenju svinja u Ugarsku zbog koje se smanjivala ponuda mesa u gradskim mesnicama. Zbog toga je Magdić početkom listopada pozvao na sastanak domaće i strane trgovce svinjama s kojima je postigao sporazum o snabdijevanju mesom.[60] Nestašicu mesa poglavarstvo je nastojalo nadoknaditi nabavom divljači. U listopadu je objavilo da je u svrhu aprovizacije nabavilo 150 zečeva i druge divljači koja će se prodavati svaki dan na placu.[61]

Ujesen 1915. uz nestašicu brašna i mesa, pojavit će se nestašica jaja i masti. Snabdijevanje jajima poglavarstvo je pokušalo osigurati ugovorom s trgovcem Hermanom Trommerom koji je u studenom 1915. u grad dopremio 76 535 jaja.[62] Mast je poglavarstvo pokušalo nabaviti u Beču, kako navode u pismu upravi ugljenokopa Ivanec od 25. listopada, ali iz Beča je stigao odgovor da masti tamo nema.[63]

[60] DAVŽ, GPV, redovni spisi, 10 840/1915.
[61] Isto, 10 694/1915.
[62] Isto, 13 467/1915.
[63] Isto, 11 629/1915.

Krajem 1915. godine ponovno je prijetila potpuna nestašica brašna, o čemu svjedoči dopis od 19. prosinca Gospodarskog opskrbnog udruženja iz Zagreba u kojem ih obavještava da je, znajući za njihovu veliku potrebu, poslalo tri vagona brašna koje su nabavili iz vojnog skladišta u Budimpešti, ali ne znaju pod kojim uvjetima vojne vlasti brašno ustupaju civilnim oblastima. Trebaju računati s 1 % provizije, a ne zna se kakva će biti cijena, jesu li to stare zalihe po staroj maksimiranoj cijeni ili nove. Poglavarstvo odgovara da su primili tri vagona, ali zbog velike nestašice mole još pet.[64] Dopis potvrđuje izjavu varaždinskih trgovaca brašnom iz siječnja 1915. o zalihama brašna u Budimpešti, ali i visokim provizijama koje treba dati posrednicima. Kupovanje preko posrednika omogućuje korupciju i privilegiranje određenih oblasti na štetu ostalih. Obavijest Kraljevskog ministarstva za unutarnje poslove u Beču iz travnja 1915. pokazuje da je rat bio zajednički problem, ali u borbi za preživljavanje svatko je gledao vlastiti interes. Ministarstvo je pozivalo sve organizacije koje se bave pomaganjem, prehranom ili posredovanjem, obavještavanjem ili bilo kakvim pomaganjem nezaposlenih i potrebitih da jednako postupaju prema austrijskim i ugarskim državljanima. Dopis istog sadržaja poslalo je i ugarsko ministarstvo za unutarnje poslove.[65]

Svi napori poglavarstva nisu uspjeli da se bar na neko vrijeme osiguraju dovoljne količine brašna. Načelnik je na posljednjoj sjednici zastupstva u 1915. godini opširno izvijestio o poduzetim aktivnostima, opisao sve svoje intervencije kod vlade i njihove rezultate. Unatoč tome nestašica brašna je velika, ali nije kriv ni on ni Odjel za narodno gospodarstvo Vlade, već ratne prilike i slaba žetva. Obećanje da će i ubuduće ustrajati kako bi se grad što prije, a naročito povodom božićnih blagdana, mogao brašnom opskrbiti pa zato moli zastupnike da umire građanstvo.[66]

Početkom rata pojavit će se nestašica nafte, odnosno petroleja potrebnih za proizvodnju električne struje, rasvjetu i pokretanje dizelskih motora obrtnika. Problemi u snabdijevanju strujom pojavili su se odmah nakon proglašenja djelomične mobilizacije. Zaposlenici gradske *munjare* bili su mobilizirani pa uprava *munjare* traži od načelnika da kod vojnih vlasti ishodi oslobođenje od vojne obaveze barem jednog zaposlenika (prilog 4).[67] Magdić je obavijestio vojno zapovjedništvo da će mobilizacijom osoblja gradske *munjare* grad ostati bez struje. Moli zapovjedništvo da barem neke činovnike oslobodi vojne dužnosti. Jesu li vojne vlasti udovoljile molbi, nije poznato, ali poglavarstvo je u dopisu od 29. srpnja pozvalo upravu *munjare* da učini sve kako bi kroz cijelu noć *sve* žarulje svijetlile.

U gradu se nalazi mnogo vojnika koji su raspodijeljeni po cijelom gradu te je javna rasvjeta neophodna za vojničke ophodnje i održavanje mira i poretka.[68] Otežana je bila i nabava petroleja, o čemu svjedoči molba tvrtke Marcus Broch iz Beča u kolovozu 1914. da poglavarstvo izda certifikat kako bi mogli za aprovizaciju grada povući jedan vagon petroleja iz Trsta.[69] Problemi su se nastavili i 1915. godine. Već 9. siječnja dolazi novi dopis u kojem uprava *munjare* obavještava poglavarstvo da su zalihe nafte za generator za proizvodnju struje iscrpljene te su stoga prisiljeni u pogon staviti parne strojeve. Ti strojevi ne mogu proizvoditi struju za redovite potrebe građana i gospodarstva te traže dogovor s poglavarstvom o načinu na koji će se struja štedjeti i racionalno trošiti.[70] Istog dana Magdić je uputio dopis zapovjedništvu obrazlažući da se u sadašnjim prilikama električnom strujom može snabdijevati samo polovica grada, a druga će ostati u mraku, a u pitanje dolazi i rasvjeta u javnim zgradama, prema tome i vojnim, pa moli zapovjedništvo da u vojnom interesu naruči dva vagona

[64] Isto, 12 619/1915.
[65] Isto, 4 818/1915.
[66] DAVŽ, PGV, zapisnici, 1915.–16.
[67] DAVŽ, GPV, redovni spisi, 8 610/1914.

po 15 tona ulja za Dieselove strojeve od *Fiumaner Oel-Raffinerienaktien Geselschaft* koje je dotad snabdijevalo varaždinsku *munjaru* naftom, ali je ministarstvo za zemaljsku obranu rafineriji zabranilo da prodaje naftu privatnicima.[71]

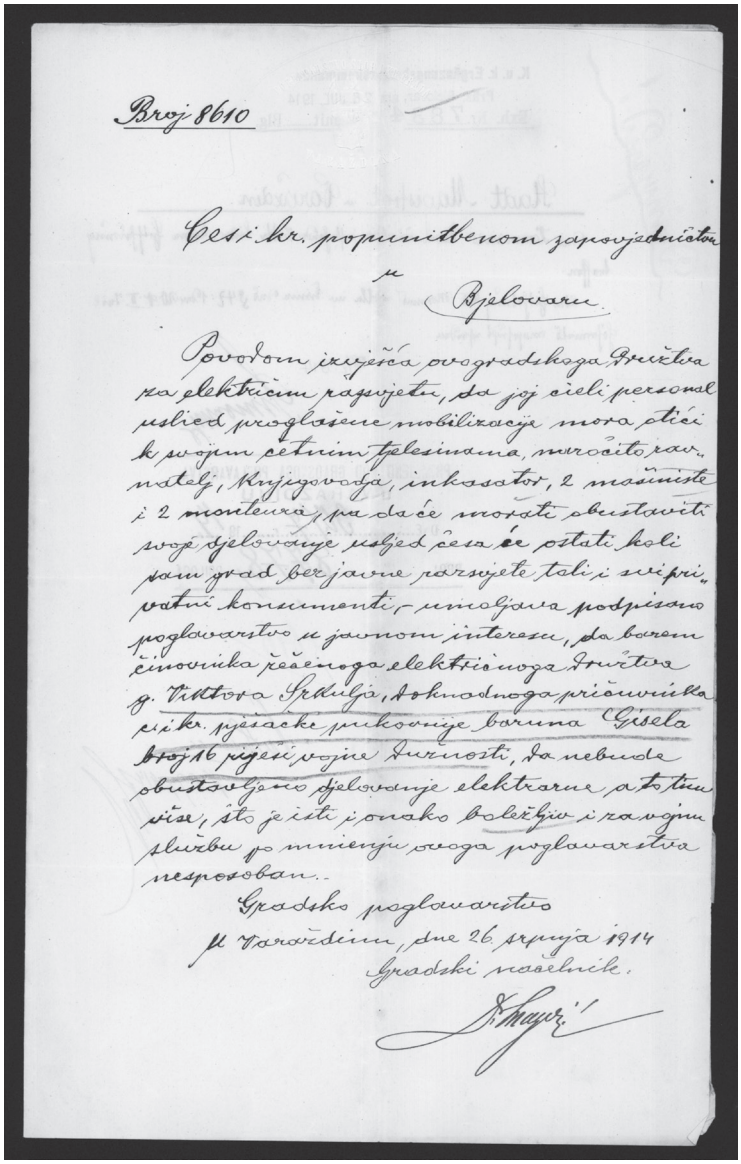

Broj 8610

Cesi. kr. popunitbenom zapovjedništvu

u

Bjelovaru

Povodom izvješća ovogradskoga Društva za električnu razsvjetu, da joj sieli personal usled proglašene mobilizacija mora ići k svojim četvrtim tjelesnama, naročito rav., natej, knjigovoja, inkassator, 2 mašiniste i 2 montera, pa da će morati obustaviti svoj djelovanje usljed čega će ostati školi sam grad bez javne razsvjete, tako i svi privatni konsumenti, umoljava podpisano poglavarstvo u javnom interesu, da bi se imovnika spomenutoga električnoga Društva g. Viktora Srdulja, dokodnoga pričuvnika c. i k. pješačke pukovnije barona Gisela broj 16 pošlo vojne dužnosti, da nebude obustavljeno djelovanje električne, a to tim više, što je isti jedan od najboljih i za vojnu službu po mnienju svoga poglavarstva nesposoban.

Gradsko poglavarstvo

u Varaždinu, dne 26. srpnja 1914

Gradski načelnik.

Dr. Magdić v.r.

Prilog 4. Dopis Magdića vojnom zapovjedništvu o mobilizaciji zaposlenika ***munjare*** HR-DAVŽ-16. GPV, 8 610/1914.

Poglavarstvo je tražilo i dobilo dozvolu ministarstva rata da naruči naftu za pokretanje dizel motora u gradskoj *munjari*, ali zbog nestašica nafte u rafinerijama nije uspjelo dozvolu realizirati. Rafinerija Rijeka 30. siječnja obavještava poglavarstvo da ne mogu poslati 5 000 kg sirovog ulja za koje poglavarstvo ima dozvolu jer su njihove zalihe potpuno potrošene (prilog 5).[72] Nakon ovog dopisa više nema zabilježenih aktivnosti poglavarstva oko nabave nafte i petroleja. Struje je u gradu bilo, što potvrđuje dopis koji je *munjara* 8. lipnja 1915. poslala vojnom zapovjedništvu. Kako su od proljeća 1915. pojačani napori poglavarstva oko nabave ugljena, može se zaključiti da su se u proizvodnji struje koristile stare parne turbine.

[68] Isto, 8 764/1914.
[69] Isto, 9 791/1914.
[70] Isto, 302/1915.
[71] Isto, 350/1915.
[72] Isto, 1 217/1915.

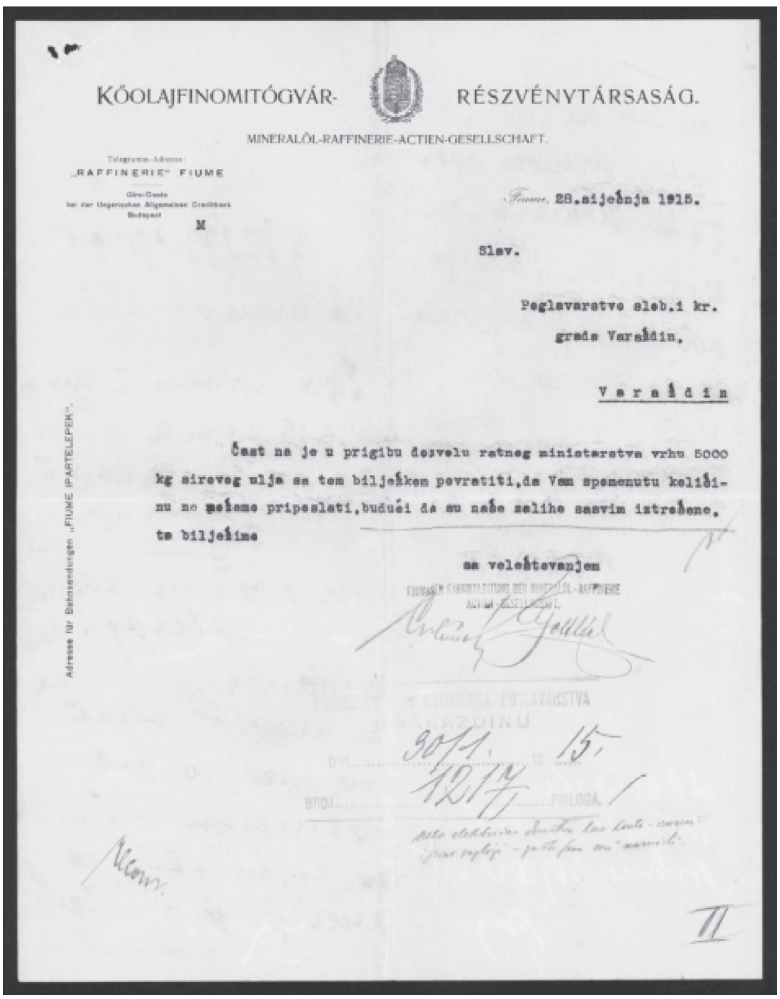

KŐOLAJFINOMITÓGYÁR- RÉSZVÉNYTÁRSASÁG.

MINERALÖL-RAFFINERIE-ACTIEN-GESELLSCHAFT.

„RAFFINERIE" FIUME

Fiume, 28.siječnja 1915.

Slav.

Poglavarstvo sleb.i kr.
grada Varaždin,

V a r a ž d i n

Čast na je u prigibu dozvolu ratnog ministerstva vrhu 5000 kg sirovog ulja sa tem bilješkom povratiti,da Vam spomenutu količinu ne možemo pripeslati,budući da su naše zalihe sasvim istrošene, te bilješkimo

sa veleštovanjem

Prilog 5. Odgovor rafinerije Rijeka poglavarstvu o potrošenim zalihama sirove nafte HR-DAVŽ-16. GPV, redovni spisi, 1 217

Iako je i nabava ugljena sve češće dolazila u pitanje, blizina zagorskih ugljenokopa ipak je pružala veće šanse da se ugljen dopremi u grad. Poglavarstvo je već ujesen 1914. preuzelo nabavku ugljena iz ugljenokopa Ivanec kojim je snabdijevalo činovnike gradske i državne uprave i učitelje gradskih škola. Početkom prosinca dopremljeno je 11 vagona ugljena.[73] Do jeseni 1915. nije bilo većih problema sa snabdijevanjem ugljenom, ugljen je iz ivanečkih ugljenokopa i Konjšćine stizao najmanje jednom mjesečno, što potvrđuju računi gradske blagajne.

Na skupštini gradskog zastupstva održanoj 23. srpnja 1915. načelnik je upoznao zastupnike s mjerama koje je poglavarstvo poduzelo kako bi osiguralo građanima ogrjev. Do ljeta 1915. poglavarstvo je naručilo 134 vagona ugljena, a ima narudžbu za još 45. Ugljen je dobavljen po najnižoj cijeni i prodavan građanima bez provizije. Problem je nabava drva. Poglavarstvo je uputilo poziv vlasnicima šuma da dostave ponude za prodaju drva, ali odjeka nije bilo jer zbog ratne rekvizicije konja i kola drva se ne mogu izvlačiti iz šuma. Poglavarstvo predlaže zastupstvu da se drvo siječe u gradskim šumama i prodaje građanima. Načelnik je dobio odobrenje zastupnika da se iz gradske blagajne podigne 5 000 kruna za kupnju kola. Konji bi se nabavili od vojne uprave i smjestili u staje vatrogasnog doma.[74] Poglavarstvo je uputilo 26. srp-

[73] Isto, 15 073/1914.
[74] DAVŽ, PGV, zapisnici, 1915. - 1916.

nja 1915. dopise općinama Delnice, Fužine, Vrbovsko, Gerovo, Čabar, Lič, Mrkopalj, Grobnik, Moravice i Ravna Gora s upitom postoje li na njihovom području radnici koje bi unajmili za sječu šuma jer je u Varaždinu nestašica radne snage, a mladež i nije navikla na rad u šumi. Poglavarstvo općine Moravice odgovara da u Moravicama nema raspoloživih radnika jer su svi muškarci od 19 do 42 godine s tog područja otišli pod oružje osim onih koji su zaposleni na željeznici. Slični su odgovori stigli iz općine Fužine, Grobnik, Vrbosko, Mrkopalj i Delnice. Na vijest iz općine Čabar da tamo ima radnika, poglavarstvo je uputilo gradskog nadlugara Eugena Szalokyja da pronađe šumske radnike. Kako se vidi iz izvješća gradske blagajne o isplati, Szaloky je našao petnaest radnika koji su došli u Varaždinske Toplice i u gradskoj šumi Kresovica obavili posao.[75]

Uz sve napore poglavarstva grad je ušao u drugu ratnu zimu s poluprazним skladištima brašna, sve nesigurnijom nabavom ugljena, drva za ogrjev i snabdijevanje strujom.

Maksimiranje cijena

Zakonski članak br. LXIII o iznimnim mjerama u slučaju rata[76] iz 1912. godine, dopunjen 23. prosinca 1914., omogućuje maksimiranje cijena živežnih namirnicama i rekviriranje viškova kako bi se spriječila skupoća, nestašice i glad.[77] Banov dopis od 30. srpnja 1914. o cijenama u ratnim okolnostima navodi da će zbog rata porasti potražnja za živežnim namirnicama, a time i cijene, pa će biti potrebno da oblasti utvrde najviše cijene za najnužnije namirnice, brašno, kruh i pecivo, mlijeko, vrhnje, maslac i sir, slanina (čvarci), jaja, kukuruz, krumpir, povrće i zelenje, voće, jela i pića.[78]

Poglavarstvo je, da bi spriječilo rast cijena, već 10. kolovoza objavilo cjenik četrnaest namirnica i proizvoda neophodnih građanstvu.[79] U proglasu građanstvu poglavarstvo navodi da je svjesno problema koji su se pojavili i njihov cilj je spriječiti povećanje cijena i nestašice namirnica te spriječiti špekulante da se time okoriste. Poglavarstvo je čulo da su prodavači živežnih namirnica ničim opravdano povisili cijene. Apelira na ljubav i očinsku brigu za opće dobro građana te da takvi postupci ne povećavaju bijedu koju uzrokuje rat. Cijene se ne smiju povisiti bez dozvole poglavarstva. Upozoravaju kućanice da ne kupuju namirnice na veliko jer je to uzrok povišenju cijena, a mjerodavni faktori će se pobrinuti da skladišta u Varaždinu budu puna.[80]

Naredbama i maksimiranjem cijena nije se zaustavio njihov rast. Grupa varaždinskih trgovaca 3. prosinca 1914. šalje dopis poglavarstavu i traže povišenje cijena brašnu, šećeru, masti, petroleju jer cijene koje je poglavarstvo objavilo 18. prosinca ne mogu pokriti ni nabavnu cijenu.[81] U proljeće 1915. gradskom poglavarstvu svaki dan stižu pritužbe na mesare i trgovce živeži koji ne poštuju maksimalne cijene. Izvješće gradskog kapetana Antunovića govori o kaotičnom stanju u trgovanju živežnim namirnicama. Predlaže da se tjedno utvrđivanje cijena prepusti posebnom odboru sastavljenom od građana i gradskih zastupnika, kako je to uređeno u drugim gradovima.[82]

Poglavarstvo je 23. srpnja 1915. osnovalo Odbor za tržne cijene živežnim namirnicama i u rujnu objavilo novi oglas o najvišim cijenama. U oglasu se pozivaju na

[75] DAVŽ, GPV, redovni spisi, 8 081/1915.
[76] *Sbornik zakona i naredaba,* 1913.,142 - 143.
[77] DAVŽ, GPV, redovni spisi, 8 687/1914.
[78] Isto, 8 873/1914.
[79] Isto, 9 238/1914.
[80] *Naše pravice,* 6. 08. 1914., br. 32, 3.
[81] DAVŽ, GPV, redovni spisi, 14 460/1914.
[82] Isto, 7 819/1915.

naredbu bana od 30. srpnja 1914. kojom je trebalo spriječiti porast cijena i nestašice hrane i drugih potrepština te izrabljivanje stanovništva i vojske (prilog 6). Odbor građana i gradskih zastupnika ispitivat će cijene živežnih namirnica te savjetovati poglavarstvo. Cjenikom su obuhvaćene osnovne živežne namirnice, kava, svijeće i petrolej.

Poglavarstvo zabranjuje kućarenje, prodaju ispred mitnica ili na bilo kojem drugom mjestu izvan trgovina i sajmišta.

Zbog nadzora cijena i proglašenih mjera poglavarstvo je ovlastilo neke građane, koji će na lijevoj ruci nositi crvenu vrpcu, da svaku nepravilnost prijave tržnom nadzorniku ili redarstvu. Poglavarstvo poziva i građane da prijavljuju osobe koje se ne pridržavaju cijena i mjera jer je to u njihovom interesu i samo na taj način će se zaustaviti rast cijena.[83]

Iako donesene mjere nisu spriječile rast cijena, uključivanjem građana u Odbor omogućen je nadzor javnosti i otklanjanje sumnji u neopravdanost podizanja cijena i pogodovanja poglavarstva trgovcima.

Gradski fizikat

Zdravstvo i zdravstvene službe u Hrvatskoj i Slavoniji pred Prvi svjetski rat bile su uređene *Zakonom o uređenju zdravstvene službe u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, od 24. siječnja 1894.* i *Zakonom o zdravstvu i odredbe tičuće se liečničke službe, od 25. ožujka 1906.* koje je donio Hrvatski sabor. Poslovima zdravstva bavio se Odjel za unutarnje poslove Zemaljske vlade u kojem je osnovan Zdravstveni odsjek na čelu sa zemaljskim vrhovnim liječnikom. Savjetodavno tijelo bilo je Zemaljsko zdravstveno vijeće. Na temelju *Zakona o ustrojstvu Zemaljske vlade* naredbe iz područja zdravstva mogao je donositi i ban. Prema *Zakonu od 24. siječnja 1894.* gradsko poglavarstvo bila je niža zdravstvena upravna oblast koja obavlja poslove zdravstva iz vlastitog djelokruga i poslove koji su u prenesenom djelokrugu povjereni općini. Član poglavarstva je gradski *fizik* kao stručna osoba. Savjetodavno tijelo je Zdravstveni odbor koji u slučaju pojave zaraznih bolesti postaje *Pošastni* odbor. Odbor čine četiri gradska zastupnika, gradski fizik, gradski kotarski liječnik, duhovnik, ljekarnik, gradski veterinar i gradski mjernik.[84]

Zakon od 21. lipnja 1895. u § 89. određuje da je dužnost poglavarstva uređivati, održavati i pribavljati sredstva za zdravstvene potrebe.[85] Prema *Statutu* grada Varaždina iz 1896. poslove zdravstva obavljala je Zdravstvena referada koja je brinula o gradskoj bolnici, zdravstvenom osoblju, cijepljenju protiv boginja, likvidaciji recepata i mrtvozorništvo. Dio referade bilo je zdravstveno redarstvo koje je u vrijeme epidemija obavljalo poslove izolacije oboljelih i prevenciju, pregledavalo ljekarne i liste lijekova, sprečavalo nadriliječništvo, neovlaštenu prodaju otrova, kontrolu jela, pića i posuđa, sudjelovalo pri spašavanju života i nadziralo tovljenje svinja i gusaka u gradu. Referada je obavljala i poslove veterinarskog nadzora. Voditelj referade bio je gradski fizik. Godine 1914. gradski fizik bio je dr. Hinko Blau, rođen 1866. u Varaždinu.[86]

[83] Isto, bez služb. br., 1915.

[84] Jozo IVIČEVIĆ, Javna uprava zdravstvom u (sjevernoj) Hrvatskoj 1868.–1928. godine, *Arhivski vijesnik*, No. 36 (1993), Hrvatski državni arhiv, Zagreb 1993., 117 – 123.

[85] *Sbornik zakona*, 1895., 23.

[86] DAVŽ, GPV, redovni spisi, 8 863/1915.

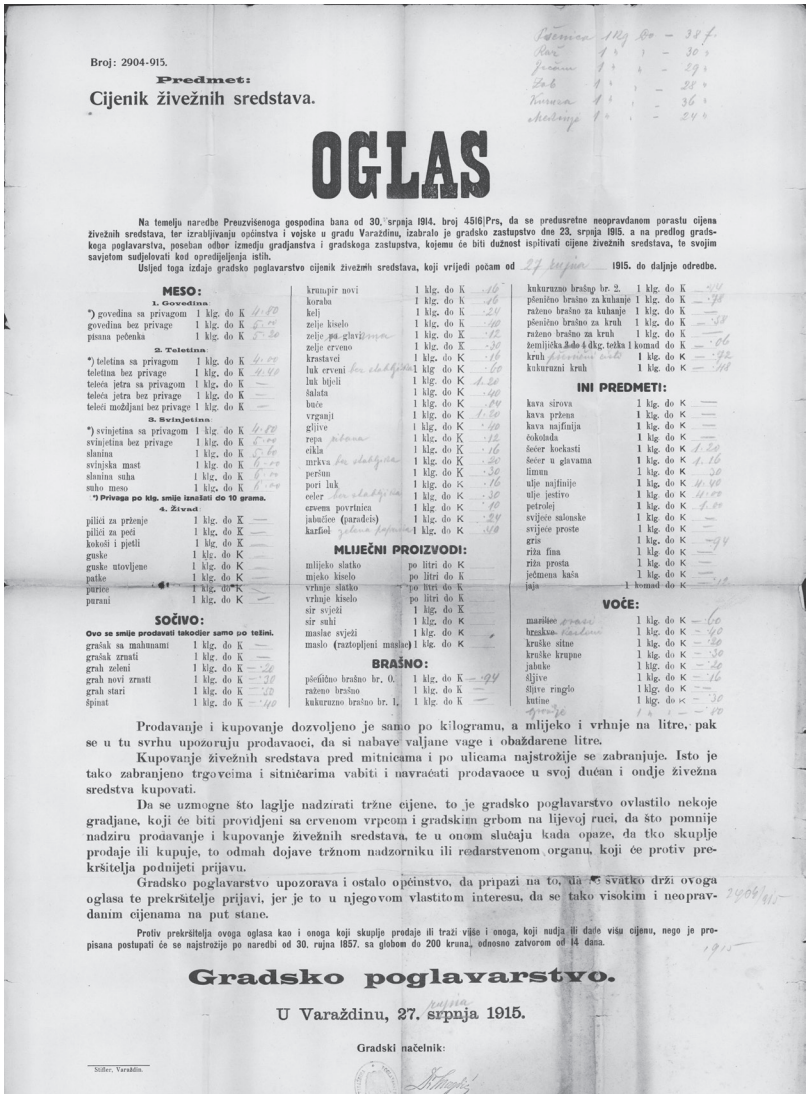

Broj: 2904-915.

Predmet:
Cijenik živežnih sredstava.

OGLAS

Na temelju naredbe Preuzvišenoga gospodina bana od 30. srpnja 1914. broj 4516|Prs, da se predusretne neopravdanom porastu cijena živežnih sredstava, ter izrabljivanju općinstva i vojske u gradu Varaždinu, izabralo je gradsko zastupstvo dne 23. srpnja 1915. a na predlog gradskoga poglavarstva, posebан odbor između gradjanstva i gradskoga zastupstva, kojemu će biti dužnost ispitivati cijene živežnih sredstava, te svojim savjetom sudjelovati kod opredjeljenja istih.

Usljed toga izdaje gradsko poglavarstvo cijenik živežnih sredstava, koji vrijedi počam od 27 kolovoza 1915. do daljnje odredbe.

MESO:

1. Govedina

*) govedina sa privagom	1 klg. do K	1·40
govedina bez privage	1 klg. do K	1·—
pisana pečenka	1 klg. do K	1·20

2. Teletina

*) teletina sa privagom	1 klg. do K	1·—
teletina bez privage	1 klg. do K	1·40
teleća jetra sa privagom	1 klg. do K	—
teleća jetra bez privage	1 klg. do K	—
teleći mozdjani bez privage	1 klg. do K	—

3. Svinjetina

*) svinjetina sa privagom	1 klg. do K	1·60
svinjetina bez privage	1 klg. do K	1·—
slanina	1 klg. do K	1·60
svinjska mast	1 klg. do K	1·—
slanina suha	1 klg. do K	1·—
suho meso	1 klg. do K	1·—

*) Privaga po klg. smije iznašati do 10 grama.

4. Živad

pilići za prženje	1 klg. do K	—
pilići za peći	1 klg. do K	—
kokoši i pjetli	1 klg. do K	—
guske	1 klg. do K	—
guske utovljene	1 klg. do K	—
patke	1 klg. do K	—
purice	1 klg. do K	—
purani	1 klg. do K	—

SOČIVO:

Ovo se smije prodavati također samo po težini.

grašak sa mahunami	1 klg. do K	—
grašak zrnati	1 klg. do K	—
grah zeleni	1 klg. do K	—
grah novi zrnati	1 klg. do K	—
grah stari	1 klg. do K	—
špinat	1 klg. do K	—

krumpir novi	1 klg. do K	—
koraba	1 klg. do K	—
kelj	1 klg. do K	—
zelje kiselo	1 klg. do K	—
zelje po glavi	1 klg. do K	—
zelje crveno	1 klg. do K	—
krastavci	1 klg. do K	—
luk crveni	1 klg. do K	—
luk bijeli	1 klg. do K	—
šalata	1 klg. do K	—
buče	1 klg. do K	—
vrganji	1 klg. do K	—
gljive	1 klg. do K	—
repa	1 klg. do K	—
cikla	1 klg. do K	—
mrkva	1 klg. do K	—
peršun	1 klg. do K	—
pori luk	1 klg. do K	—
celer	1 klg. do K	—
crvena povrtnica	1 klg. do K	—
jabučice (paradeis)	1 klg. do K	—
karfiol	1 klg. do K	—

MLIJEČNI PROIZVODI:

mlijeko slatko	po litri do K	—
mleko kiselo	po litri do K	—
vrhnje slatko	po litri do K	—
vrhnje kiselo	po litri do K	—
sir svježi	1 klg. do K	—
sir suhi	1 klg. do K	—
maslac svježi	1 klg. do K	—
maslo (raztopljeni maslac)	1 klg. do K	—

BRAŠNO:

pšeničnо brašno br. 0.	1 klg. do K	—
raženo brašno	1 klg. do K	—
kukuruzno brašno br. 1.	1 klg. do K	—
kukuruzno brašno br. 2.	1 klg. do K	—
pšenično brašno za kuhanje	1 klg. do K	—
raženo brašno za kuhanje	1 klg. do K	—
pšenično brašno za kruh	1 klg. do K	—
raženo brašno za kruh	1 klg. do K	—
žemljička 3 do 4 dkg. teška	1 komad do K	—
kruh	1 klg. do K	—
kukuruzni kruh	1 klg. do K	—

INI PREDMETI:

kava sirova	1 klg. do K	—
kava pržena	1 klg. do K	—
kava najfinija	1 klg. do K	—
čokolada	1 klg. do K	—
šećer kockasti	1 klg. do K	—
šećer u glavama	1 klg. do K	—
limun	1 klg. do K	—
ulje najfinije	1 klg. do K	—
ulje jestivo	1 klg. do K	—
petrolej	1 klg. do K	—
svijeće salonske	1 klg. do K	—
svijeće proste	1 klg. do K	—
gris	1 klg. do K	—
riža fina	1 klg. do K	—
riža prosta	1 klg. do K	—
ječmena kaša	1 klg. do K	—
jaja	1 komad do K	—

VOĆE:

marišće	1 klg. do K	—
breskve	1 klg. do K	—
kruške sitne	1 klg. do K	—
kruške krupne	1 klg. do K	—
jabuke	1 klg. do K	—
šljive	1 klg. do K	—
šljive ringlo	1 klg. do K	—
kutine	1 klg. do K	—

Prodavanje i kupovanje dozvoljeno je samo po kilogramu, a mlijeko i vrhnje na litre, pak se u tu svrhu upozoruju prodavaoci, da si nabave valjane vage i obaždarene litre.

Kupovanje živežnih sredstava pred mitnicama i po ulicama najstrožije se zabranjuje. Isto je tako zabranjeno trgovcima i sitničarima vabiti i navraćati prodavaoce u svoj dućan i ondje živežna sredstva kupovati.

Da se uzmogne što lagljе nadzirati tržne cijene, to je gradsko poglavarstvo ovlastilo nekoje gradjane, koji će biti providjeni sa crvenom vrpcom i gradskim grbom na lijevoj ruci, da što pomnije nadziru prodavanje i kupovanje živežnih sredstava, te u onom slučaju kada opaze, da tko skuplje prodaje ili kupuje, to odmah dojave tržnom nadzorniku ili redarstvenom organu, koji će protiv prekršitelja podnijeti prijavu.

Gradsko poglavarstvo upozorava i ostalo općinstvo, da pripazi na to, da se svatko drži ovoga oglasa te prekršitelje prijavi, jer je to u njegovom vlastitom interesu, da se tako visokim i neopravdanim cijenama na put stane.

Protiv prekršitelja ovoga oglasa kao i onoga koji skuplje prodaje ili traži više i onoga, koji nudja ili dade višu cijenu, nego je propisana postupati će se najstrožije po naredbi od 30. rujna 1857. sa globom do 200 kruna, odnosno zatvorom od 14 dana.

Gradsko poglavarstvo.

U Varaždinu, 27. srpnja 1915.

Gradski načelnik:

Stiller, Varaždin.

Prilog 6. Oglas o najvišim cijenama od 27. 09. 1915. HR-DAVŽ-16. GPV, redovni spisi, bez služb. br.

Jadna od prvih obaveza poglavarstva i njegovog fizikata nakon početka rata bilo je osiguranje prostora za pričuvne vojne bolnice za smještaj ranjenika i osiguranje dovoljnog broja liječnika s obzirom na to da je dio liječnika i drugog medicinskog osoblja bio mobiliziran. Već 4. kolovoza 1914. Vladin je povjerenik obavijestio poglavarstvo o brzojavu Vlade kojim se traži da se školske zgrade koje su određene za vojne bolnice odmah predaju vojnim vlastima.[87] Prvi transport od 407 ranjenika sa srpskog bojišta stigao je u Varaždin 28. kolovoza.[88] Ranjenici će i dalje stizati u grad pa se krajem prosinca 1914. u vojnim bolnicama nalazilo 1 710 ranjenika.[89] Dio ranjenika zbrinut je u vojnim objektima, cijeli prvi kat gradske bolnice bio je namijenjen ranjenicima, ali bolnički kapaciteti nisu bili dovoljni za brojne ranjenike koje je trebalo zbrinuti. Već u prvoj polovici rujna zgrade gimnazije, više djevojačke i pučke dječačke škole bile su pretvorene u bolnice.[90] Zbog toga je nastava u gradskim školama počela 1. listopada u privremenim prostorima na više lokacija.[91]

[87] Isto, 8 990/1914.
[88] *Hrvatsko pravo*, 29. 08. 1914., br. 10, 5.
[89] DAVŽ, GPV, redovni spisi, 15 118/1914.
[90] Isto, 10 752/1914.
[91] Isto, 11 267/1914.

Prisutnost vojske u gradu, dolazak i zbrinjavanje ranjenika i interniraca zahtijevalo je brzu reakciju poglavarstva i donošenje preventivnih mjera kako bi se spriječilo unošenje i širenje zaraznih bolesti. Mobilizirane gradske liječnike i ljekarnike trebalo je hitno zamijeniti novim osobljem. Gradski kotarski liječnik dr. Stjepan Stanković i sekundarni liječnik gradske bolnice dr. Stojan Dević mobilizirani su kao i mr. pharm. Slavko Stepinski i Stjepan Milčetić iz ljekarna *K zlatnom angjelu* i *Hoffman i Vañek*. Mobilizirani su i upravitelj bolnice Rudolf Sabljak, bolničar Stjepan Šebrek i kotloložac Vinko Matijek.[92] U ljekarni *K zlatnom angjelu* zaposlena je kao asistentica mr. pharm. Zlata pl. Somogy rođena u Sanskom Mostu 24. prosinca 1891. i promovirana 30. srpnja 1913. na Zagrebačkom sveučilištu u magistru farmacije. Ljekarnički vježbenik Franjo Vañek zaposlen je u ljekarni *Hoffman i Vañek*. U istoj ljekarni zaposlen je 1. kolovoza kao ljekarnički vježbenik Milan Nöthig.[93] Gradski i kotarski liječnici koji nisu bili mobilizirani preuzeli su brigu o ranjenicima u vojnim i civilnim bolnicama pa je, unatoč naporima poglavarstva, nedostatak liječnika trajno prisutan.

Kako su već početkom kolovoza 1914. u gradu zabilježeni slučajevi šarlaha, 28. kolovoza sazvana je sjednica Zdravstvenog odbora kojoj je predsjedao načelnik dr. Magdić. Na prijedlog dr. Blaua na dnevnom redu bile su dvije točke, mjere protiv širenja šarlaha i mjere protiv širenja kolere.[94] Izvješće dr. Blau pokazuje da se na čelu gradskog fizikata nalazila stručna i odgovorna osoba, njegova analiza širenja šarlaha, povezanost s ratnom situacijom i boravkom vojske u gradu potvrđuje da je bio iskusan liječnik upućen u prevenciju i liječenje zaraznih bolesti. U opširnom izvješću dr. Blaua Odjelu za unutarnje poslove Vlade početkom listopada o mjerama koje je poglavarstvo poduzelo protiv kolere, Blau navodi da je *pošastna bolnica* (kolerna baraka) u sklopu gradske bolnice spremna za prijem bolesnika, na željezničkoj postaji su pripremljena sredstva za *raskužbu* i nosila. Upozorava Odjel da poglavarstvo dosad nije uspjelo pronaći liječnika koji bi primio službu u bolnici za koleru jer su svi gradski liječnici odbili molbu.[95]

Izolacija je bila prva i najvažnija mjera sprečavanja širenja zaraznih bolesti. U redovnim spisima GPV nalazi se zapisnik od 16. rujna 1914. o sastanku povjerenstva sastavljenog na zahtjev mjesnog zapovjedništva koje je trebalo pronaći prostorije za izolaciju oboljelih u domobranskim vojničkim odjelima smještenim u zgradi više djevojačke i gradske dječačke pučke škole. Povjerenstvo je obišlo odjele i zaključilo da su pretrpani te nema prostorija koje bi se mogle koristiti za tu svrhu. Nemoguće je u tim prostorijama urediti sobu za zaražene jer se nikako ne bi mogla postići izolacija. I zgrada gimnazije je pretrpana iako tu postoje velike zračne prostorije. Najbolje bi bilo da se takva zgrada uredi izvan središta, na periferji u dogledno vrijeme.[96] Osigurati treba i liječnike i zdravstveno osoblje pa je na sjednici Zdravstvenog odbora, koji je proglašen i Pošasnim odborom, održanog istog dana zatraženo posredovanje Vlade kod vojnih vlasti kako bi dr. Stjepan Stanković, gradski kotarski liječnik bio premješten iz Osijeka u Varaždin. Dr. Blau sam obavlja zdravstvenu službu na području grada i preopterećen je. Gradsko poglavarstvo smatra da nije potrebno navoditi koje bi kobne posljedice mogle nastati u slučaju da se pojavi kolera, a grad koji je na tromeđi nema dovoljan broj liječnika.[97]

[92] Isto, 9 875/1914.
[93] Isto, 9 083/1914.
[94] Isto, 10 017/1914.
[95] Isto, 11 756/1914.
[96] Isto, 10 752/1914.
[97] Isto, 11 707/1914.

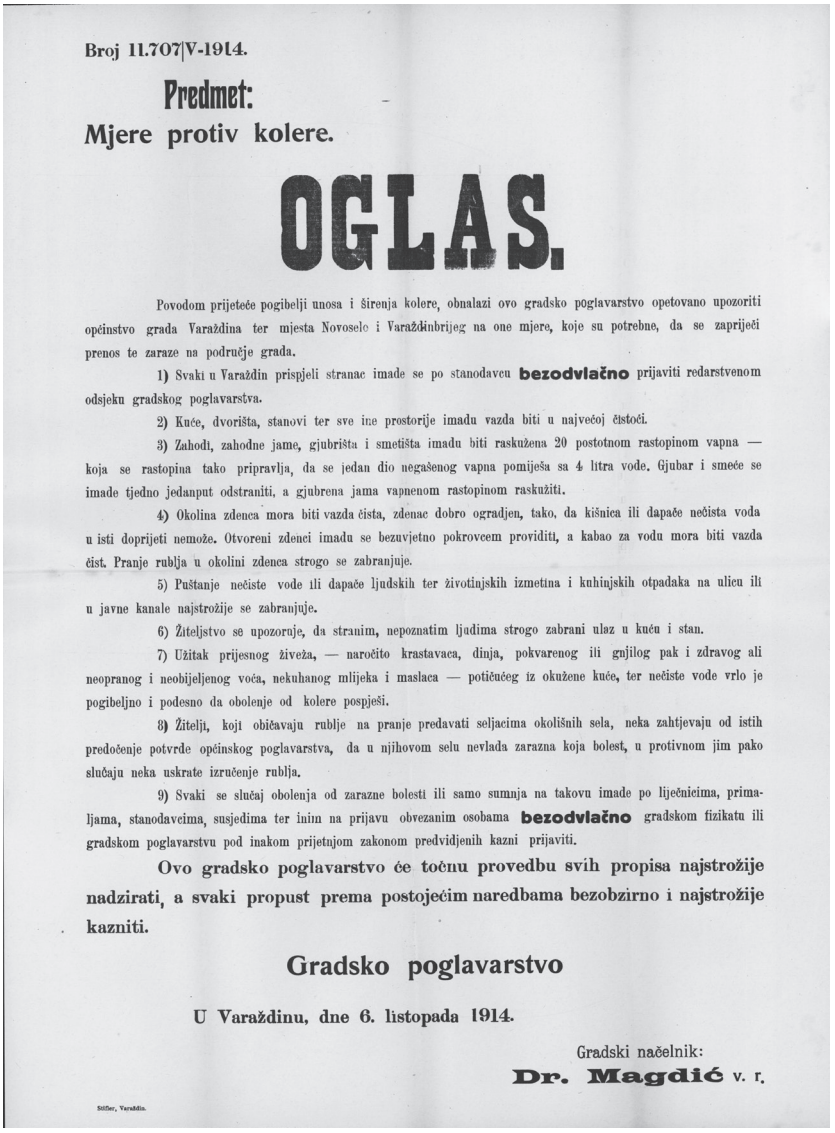

Broj 11.707|V-1914.

Predmet:
Mjere protiv kolere.

OGLAS.

Povodom prijeteće pogibelji unosa i širenja kolere, obnalazi ovo gradsko poglavarstvo opetovano upozoriti općinstvo grada Varaždina ter mjesta Novoselec i Varaždinbrijeg na one mjere, koje su potrebne, da se zapriječi prenos te zaraze na područje grada.

1) Svaki u Varaždin prispjeli stranac imade se po stanodavcu **bezodvlačno** prijaviti redarstvenom odsjeku gradskog poglavarstva.

2) Kuće, dvorišta, stanovi ter sve ine prostorije imadu vazda biti u najvećoj čistoći.

3) Zahodi, zahodne jame, gjubrišta i smetišta imadu biti raskužena 20 postotnom rastopinom vapna — koja se rastopina tako pripravlja, da se jedan dio negašenog vapna pomiješa sa 4 litra vode. Gjubar i smeće se imade tjedno jedanput odstraniti, a gjubrena jama vapnenom rastopinom raskužiti.

4) Okolina zdenca mora biti vazda čista, zdenac dobro ogradjen, tako, da kišnica ili dapače nečista voda u isti doprijeti nemože. Otvoreni zdenci imadu se bezuvjetno pokrovcem providiti, a kabao za vodu mora biti vazda čist. Pranje rublja u okolini zdenca strogo se zabranjuje.

5) Puštanje nečiste vode ili dapače ljudskih ter životinjskih izmetina i kuhinjskih otpadaka na ulicu ili u javne kanale najstrožije se zabranjuje.

6) Žiteljstvo se upozoruje, da stranim, nepoznatim ljudima strogo zabrani ulaz u kuću i stan.

7) Užitak prijesnog živeža, — naročito krastavaca, dinja, pokvarenog ili gnjilog pak i zdravog ali neopranog i neobijeljenog voća, nekuhanog mlijeka i maslaca — potičućeg iz okužene kuće, ter nečiste vode vrlo je pogibeljno i podesno da obolenje od kolere pospješi.

8) Žitelji, koji običavaju rublje na pranje predavati seljacima okolišnih sela, neka zahtjevaju od istih predočenje potvrde općinskog poglavarstva, da u njihovom selu nevlada zarazna koja bolest, u protivnom jim pako slučaju neka uskrate izručenje rublja.

9) Svaki se slučaj obolenja od zarazne bolesti ili samo sumnja na takovu imade po liječnicima, primaljama, stanodavcima, susjedima ter inim na prijavu obvezanim osobama **bezodvlačno** gradskom fizikatu ili gradskom poglavarstvu pod inakom prijetnjom zakonom predvidjenih kazni prijaviti.

Ovo gradsko poglavarstvo će točnu provedbu svih propisa najstrožije nadzirati, a svaki propust prema postojećim naredbama bezobzirno i najstrožije kazniti.

Gradsko poglavarstvo

U Varaždinu, dne 6. listopada 1914.

Gradski načelnik:
Dr. Magdić v. r.

Stifter, Varaždin.

Prilog 7. Oglas poglavarstva o mjerama protiv kolere iz listopada 1914.
HR-DAVŽ-16. GPV, redovni spisi, 11 707/1914.

Na vijest o pojavi kolere u Ugarskoj u rujnu 1914. poglavarstvo je 4. listopada 1914. objavilo oglas o mjerama koje moraju provoditi građani za sprečavanje širenja kolere i drugih zaraza. Mjere su opsežne i odnose se na prijavljivanje svih stranaca koji stignu u grad ili osoba za koje postoji sumnja da su zaraženi. Velika se pažnja posvećuje higijeni i čistoći kuća, dvorišta, zdenaca, ulica, odlagališta smeća, zahodskim jamama, pranju voća i povrća te rublja (prilog 7).[98] Ozbiljnost provođenja ovih mjera pokazuju bakteriološki nalazi vode iz pojedinih bunara, zahtjevi da se očiste zahodske jame u vojarnama i bolnicama kao i otvoreni kanali koji su potencijalni izvor zaraza.

Tržni nadzornik obišao je sve staje u gradu koje je odredio veterinar i provjerio jesu li ih građani dobro raskužili. Zbog opasnosti širenja kolere s južnog ratišta ograničeno je putovanje u to područje. Belošević je 2. siječnja 1915. uputio poglavarstvu bansku naredbu o zabrani izdavanja putnih iskaznica za željezničku prugu Vinkovci - Inđija - Ujvidek - Zemun - Vukovar – Rača - Ruma - Klenak osim za službena puto-

[98] Isto, 11 707/1914.

vanja.[99] Kolera se ipak u Varaždinu pojavila u veljači 1915., ali samo u jednom slučaju koji je unesen, a zdravstvene vlasti su odmah poduzele potrebne mjere.[100]

Uz koleru velika opasnost za civile i vojsku bio je tifus. U listopadu 1914. pojavio se trbušni tifus u vojnoj pričuvnoj bolnici među ranjenicima koji su u bolnicu već stigli zaraženi.

Dr. Blau je 5. siječnja 1915. sastavio tekst oglasa poglavarstva o provođenju mjera protiv prenošenja i širenja tifusa (prilog 8).

Ponovno se upozorava na opasnost kontakata sa strancima i održavanje čistoće kuća, raskuživanje zahoda i zahodskih jama. Dvorišta moraju biti uvijek čista, a smeće i gnoj treba redovito odvoziti. Najveća se pažnja mora posvetiti čistoći bunara i njihove okoline, zaštititi ih od kišnice i nečistoće, otvorene bunare zatvoriti poklopcem, kabao za vodu mora biti čist, a pranje rublja u blizini bunara je zabranjeno. Zabranjeno je puštanje nečiste vode ili otpadaka te ljudskog i životinjskog izmeta na ulicu. Štetna je uporaba ukiseljenog i pljesnivog mlijeka te gnjile i pokvarene hrane. Svaku sumnju na zarazu treba prijaviti gradskom fizikatu. Fizikat će obaviti preventivno dobrovoljno i besplatno cijepljenje građana. Za sve osobe koje dolaze u dodir s bolesnicima i ranjenicima, vatrogasce, članove građanske čete, dobrovoljne bolničarke i posjetioce bolnica cijepljenje je obavezno. Poglavarstvo se nada da će građani poduprijeti mjere za čuvanje javnog zdravlja.[101]

Početkom veljače 1915. pojavio se u pričuvnoj i zaraznoj bolnici pjegavi tifus. *Pošastni odbor* sastao se 3. veljače 1915. Iscrpno izvješće o kretanju zaraznih bolesti od početka rata podnio je dr. Blau. Gradski fizikat je poduzeo sve da se spriječi širenje bolesti, uz izolaciju bolesnika provodi se dezinfekcija prostorija, pažnja se posvećuje čistoći bunara i njihove okoline, higijeni živežnih namirnica u trgovinama i na tržnici. Pučanstvo je upoznato oglasom o mjerama zaštite. Za oboljele od pjegavog tifusa otvorit će se posebna zarazna bolnica u zgradi na uglu Optujske ulice koju je ustupila vojna oblast.[102] Pojavom tifusa gradski fizikat je započeo preventivno cijepljenje. Poziv očito nije naišao na veći odaziv među građanima pa Odjel za unutarnje poslove i Odjel za bogoštovlje i nastavu okružnicama podsjeća na naredbu Vlade od 17. travnja 1915. o cijepljenju protiv tifusa. S obzirom na to da se tifus širi, preventivno treba cijepiti ukućane i osobe koje su došle u dodir s oboljelima. To posebno vrijedi za internate, radničke kolonije i sl. Pozivaju uprave škola da budu na usluzi liječnicima, a poglavarstvo da s naredbom upoznaju sve ravnatelje škola.[103]

U proljeće 1915. poglavarstvo je adaptiralo i dogradilo kolernu baraku u Milićkoj ulici br. 55 i izgradilo posebnu mrtvačnicu za umrle od zaraznih bolesti na gradskom groblju.[104] U izvješćima koje je Odjel za unutarnje poslove mjesečno dostavljao svim oblastima o obolijevanju od zaraznih bolesti u Hrvatskoj i Slavoniji vidljivo je da od travnja 1915. opada broj oboljelih.

Od ljeta do kraja 1915. godine u spisima poglavarstva nema više podataka o aktivnostima gradskog fizikata i sjednicama *Pošastnog odbora* pa se može zaključiti da su se donesene mjere uspješno provodile što je spriječilo širenje zaraznih bolesti među građanstvom.

[99] Isto, 63/1915.
[100] *Hrvatsko pravo,* 13. 02. 1915., br. 7, 4.
[101] DAVŽ, GPV, redovni spisi, 178/1915.
[102] Isto, 1 605/1915.
[103] Isto, 5 165/1915.
[104] Isto, 7 434/1915.

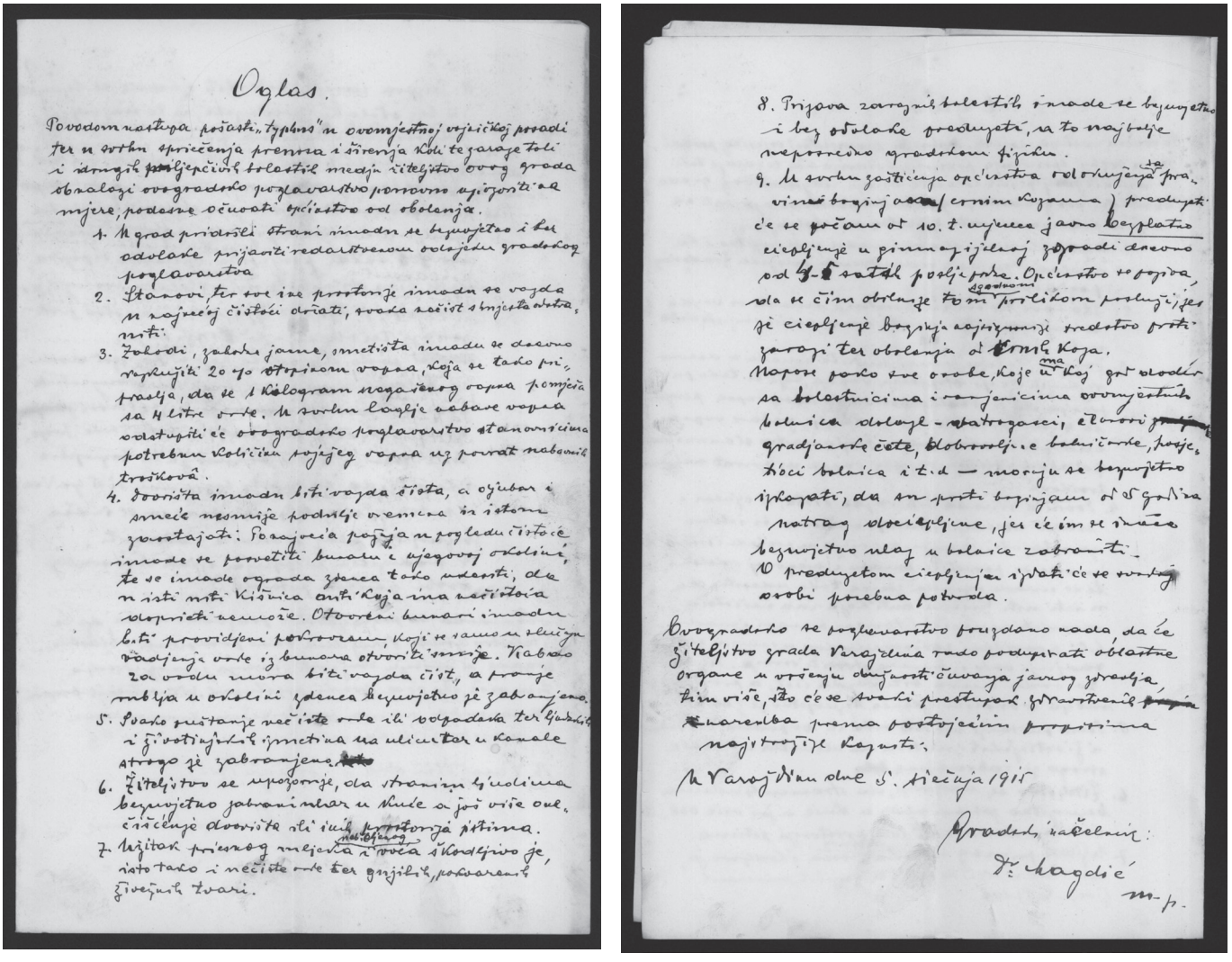

Oglas.

Povodom nastupa pošasti „typhus" na ovomjestnoj vojničkoj posadi ter u svrhu spriečenja prenosa i širenja kuge te zaraze tolike i strogih preventivnih tolastrih mjera čitelyitvo ovog grada obzalozi ovogradsko poglavarstvo ponovno upozorit'ava mjere, podesne očuvati općinstvo od obolenja.

1. U grad pridošli stranci imadu se bezuvjetno i bez odvlake prijaviti redarstvenom odsjeku gradskog poglavarstva
2. Stanovi, ter sve ine prostorije imadu se vazda u najvećoj čistoći držati, svaka nečist s hnjila otstra, niti.
3. Zahodi, zahodne jame, smetišta imadu se dosmo vapnuti 20 %o otopinom vapna, koja se tako pri, pravlja, da se 1 Kilogram negašenog vapna pomješa sa 4 litre vode. U svrhu lakše nabave vapna odstupiti će ovogradsko poglavarstvo stanovnicima potrebnu količinu pojačeg vapna uz povrat nabavnih troškova.
4. Dvorišta imadu biti vazda čista, a ognjišta i smeće nesmije podnjeti vremena u istom zaostajati: Sobzirom pojnja u pogledu čistoće imade se povetiti bunara i njegovoj okolini, te se imade ograda zgnoja tako udesiti, da u isti neti Kišnica ani Kuja ina nečistoća dospjeti nemože. Otvoreni bunari imadu biti providjeni poklopcem, koji se samo u slučaju zahtjenja vode iz bunara otvoriti smije. Kabao za vodu mora biti vazda čist, a prama mu okolina zgnoja bezuvjetno je zabranjena.
5. Svako puštanje nečiste vode ili vodgadava ter gadnih i životinjskih izmetina na ulice ter u kanale strogo je zabranjeno.
6. Žitelyitvo se upozorje, da stranim tvrdkama bezuvjetno zabrani ulaz u kuće a još više one, u čišćenje dvorišta ili ine prostorije pitima.
7. Uzitak prisnog mlieka i voća škodljivo je, isto tako i nečiste vode ter gnjilih, pokvarenih životinjskih tvari.

8. Prizova zarazni bolestih imade se bezuvjetno i bez odvlake predujeti, a to najbolje neposredno gradskom fizikusu.
9. U svrhu zaštićenja općinstva odlučuje za pravi bezuvjetno (crnim Rozanna) predujeti će se počam od 10. t. mjeseca javno besplatno cieplenje u gimnazijalnoj zgradi danono od 4-5 sati poslie podne. Općinstvo se pozivа, da se čim obolenje tomu (zgodnom) prilikom poslužuje, jer će cieplenje bezuvjetno najsigurnije sredstvo protiv zaraze ter obolenja od tomu Koja.
Napose poziva sve osobe, koje u (ona) koj grt oboljeli sa bolestnicima i ranjenicima ovomjestnih bolnica dolaze - vatrogasci, članovi gradjanske čete, bolničarke, koje, tkoi bolnica i t.d — moraju se bezuvjetno izkopati, da su protiv bezuvjetno 10 godina natrag obcieplenje, jer će im se inače bezuvjetno ulaz u bolnice zabraniti.
10 predujetom cieplenja izpatiće se svakoj osobi potrebna potvrda.

Ovogradsko se poglavarstvo pouzdano nada, da će žitelyitvo grada Varaždina rado podupirati oblastne organe u vršenju dužnosti čuvanja javnog zdravlja, tim više, što će se svaki prestupak protivnih naredba prema postojećim propisima najstrožje kaznit.

U Varaždinu dne 5. siečnja 1915

Predsjednik:
Dr. Magdić
m. p.

Prilog 8. Koncept oglasa koji je sastavio dr. Hinko Blau o mjerama zaštite protiv tifusa HR-DAVŽ-16. GPV, redovni spisi 178/1915.

Zaključak

Rat je nametnuo poglavarstvu nove obaveze, ali smanjio ovlast. *Iznimnim mjerama* suspendiran je *Zakon od 21. lipnja 1895.* u dijelu koji utvrđuje autonomiju gradskih općina. Djelovanje poglavarstva određivale su naredbe, okružnice viših upravnih vlasti koje gradsku upravu pretvaraju u administrativno tijelo u funkciji rata. Ban je preko Vladinog povjerenika potpuno nadzirao rad gradske uprave.

Početkom rata sva je aktivnost poglavarstva bila usmjerena prema poslovima mobilizacije. Međutim, nestašica koja se ubrzo pojavila i strah od pojave i širenja zaraza odredile su nove prioritete. Aprovizaciji grada i zaustavljanju rasta cijena načelnik i poglavarstvo posjećuju punu pažnju. Spisi poglavarstva pokazuju brojne kontakte Magdića s Vladinim povjerenikom, Vladinim Odjelima, vojnim vlastima i proizvođačima bez čije suradnje nije bilo moguće dopremiti u grad potrebne namirnice. Možemo pretpostaviti da je Magdić kao potpredsjednik Sabora i zastupnik u

Zajedničkom hrvatsko-ugarskom saboru imao kontakte s političkim i gospodarskim krugovima Zagreba i Budimpešte, ali u ratnim okolnostima to je bilo nedovoljno. Poglavarstvo je poduzimalo mjere u okviru svojih ovlasti, ali rat sa svim svojim negativnim učincima na gospodarstvo i život stanovništva, pomorska blokada Antante s ciljem da se izazovu ozbiljni poremećaji u ratnoj privredi i izgladnjuje stanovništvo izazvali su trajnu nestašicu, špekulaciju, bujanje crnog tržišta i sve češće mjere rekvizicija. Brojne naredbe proglašene kao mjere za normaliziraciju opskrbe civilne vlasti nisu se mogle provesti. Njihova brojnost pokazuju nemoć vlada u Budimpešti i Zagrebu da osiguraju osnovne potrepštine za vojsku i civile. Restrikcije i rekvizicije dodatno su smanjile proizvodnju. Osnivanje centralnih ureda i udruženja 1915. godine, koja su preuzela poslove aprovizacije, neće opskrbu poboljšati jer centralna tijela nisu imala potpun uvid u probleme u snabdijevanju i potrebe stanovništva na lokalnoj razini, ali će, s druge strane, omogućiti različite oblike zlouporabe.

Poglavarstvo je sve teže izvršavalo financijske obaveze. Stalno su dolazili novi zahtjevi vojnih i civilnih vlasti i novoosnovanih zaklada za skupljanje različitih oblika ratne pomoći. Sve siromašniji građani u gradskoj blagajni također vide spas od siromaštva i bijede u koju ih je doveo rat. Poglavarstvo i gradsko zastupstvo nastoje udovoljiti zahtjevima, ali gradski prihodi ne mogu pokrivati sve veće rashode. Nova poreska opterećenja su privremeno mogla namaknuti potrebna sredstva, ali ona smanjuju gospodarsku aktivnost već oslabljene gradske privrede, koja ni u mirnodopskom razdoblju nije mogla akumulirati kapital za veća ulaganja i proizvodnju koja bi mogla podnijeti nova opterećenja.

Tijekom prvih dviju ratnih godina poglavarstvo i njegov fizikat uspješno provode mjere prevencije od zaraznih bolesti i pokazuju profesionalnost i visok stupanj organiziranosti u tadašnjim okolnostima. Pripreme za slučaj pojave zaraza, opremanje zaraznih bolnica za izolaciju oboljelih, posebno groblje za umrle i mjere kod njihovih pogreba, cijepljenje kao prevenciju, ali i stalno obavještavanje i poduka građana uspješno su provedene i spriječile su širenje zaraza među gradskim stanovništvom.

Ključne osobe koje su podnijele glavni teret brige za grad i njegovo stanovništvo su načelnik dr. Pero Magdić i gradski fizik dr. Hinko Blau. U svojim obraćanjima građanima Magdić pokazuje razumijevanje i suosjećanje s onima koji najteže podnose teret rata, a pismima i molbama koje upućuje civilnim i vojnim vlastima zabrinutost za teške posljedica koje rat ostavlja u životu jednog grada. Mjere koje predlaže dr. Hinko Blau kao organizator ratne zdravstvene službe u gradu pokazuju da je stručna i odgovorna osoba svjesna vremena u kojem djeluje. Aktivnosti i mjere koje provodi gradski fizikat uspješno su zaštitile gradsko stanovništvo u ove prve dvije ratne godine od epidemija jer su razmjeri i posljedice pojave epidemija u gradu punom vojnika i ranjenika nesagledive.

Izvori

1. HR-DAVŽ - 2. Poglavarstvo grada Varaždina, Zapisnici, 1895.
2. HR-DAVŽ - 2. Poglavarstvo grada Varaždina, Zapisnici, 1912.–1914.
3. HR-DAVŽ - 2. Poglavarstvo grada Varaždina, Zapisnici, 1915.–1916.

4. HR-DAVŽ - 16. Gradsko poglavarstvo Varaždin , redovni spisi, 1914.
5. HR-DAVŽ - 16. Gradsko poglavarstvo Varaždin, redovni spisi, 1915.
6. *Statut slobodnog i kraljevskog Varaždina ob unutarnjem uređenju gradske uprave po zakonu od 12, lipnja 1895.*, Tiskara Platzerova u Varaždinu, 1910.
7. *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1912.*, Tisak kraljevske zemaljske tiskare, Zagreb 1913.
8. *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1914.*, Tisak kraljevske zemaljske tiskare, Zagreb 1915.
9. *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1915.*, Tisak kraljevske zemaljske tiskare, Zagreb 1916.

Novine

1. Naše pravice, br. 27 – 33, 1914.
2. Hrvatsko pravo, br. 6 – 27, 1914.
3. Hrvatsko pravo, br. 2 – 52, 1915.

Literatura

1. Branka BOBAN, Socijalni problemi i njihov utjecaj na raspoloženje najširih slojeva u Banskoj Hrvatskoj prema stvaranju jugoslavenske države 1918. godine, *Međunarodni skup Dijalog povjesničara-istoričara; sv. 6* / Fleck, Hans-Georg; Graovac, Igor (ur.), Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2002.
2. Vilma BRODNIK, Preskrba Ljubljane med 1. svetovno vojno, *Prispevki za novejšo zgodovino,* letnik XXIX, br. 2, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 1989.
3. Ivan BULIĆ, Politika Hrvatsko – srpske koalicija uoči Prvog svjetskog rata 1907. – 1913., *Časopis za suvremenu povijest,* Vol. 44 No. 2, Hrvatski institut za povijest Zagreb, 1912.
4. Đurđica CESAR, „Pregled povijesti Varaždina u prvoj polovici dvadesetog stoljeća", u: *Franjo Košćec i njegovo djelo 1882.-1968.*, (urednik Šicel Miroslav, Spevec Branko), Zagreb - Varaždin: Zavod za znanstveni rad HAZU Varaždin - Gimnazija Varaždin – Gradski muzej Varaždin - Hrvatsko entomološko društvo, 2008.
5. Dalibor ČEPULO, Položaj i ustroj hrvatskih gradova prema zakonu o uređenju gradskih općina iz 1881., *Hrvatska javna uprava*, god. 2 (2000.), br. 1.
6. Josip HORVAT, *Politička povijest Hrvatske,* August Cesarec, Zagreb, 1989.
7. Josip HORVAT, *Prvi svjetski rat: panorama zbivanja 1914.–1918.,* Stvarnost, Zagreb, 1967.
8. Siniša HORVAT, „Povijest grada Varaždina u razdoblju od 1880. do 1918. godine" u: *Gimnazija – SC - Gabriel Santo 1636.–1986.* (glavni i odgovorni urednik Runjak Josip), Varaždin: Savjet SC „Gabriel Santo", 1986.
9. Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, Varaždin: Zavod za znanstveni rad HAZU Varaždin i Grad Varaždin, 1993.

10. Jozo IVIČEVIĆ, Javna uprava zdravstvom u (sjevernoj) Hrvatskoj 1868.–1928., *Arhivski vijesnik*, god. 36, 1993., Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 1993.
11. Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, Doprinos Podravine prehrani Hrvatske u Prvom svjetskom ratu, *Podravina*, Vol. 10, br. 19, Koprivnica 2011.
12. Magdalena LONČARIĆ, *Politički i stranački život Varaždina 1861.–1941.* (katalog izložbe), Gradski muzej, Varaždin 1994.
13. Milan POJIĆ, Ustroj austro-ugarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868.–1914., *Arhivski vijesnik*, god. 43 (2000).
14. Pierre RENOUVIN, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, Golden marketing, Zagreb, 2008.
15. Spomenka TEŽAK, „Varaždinska gradska vlast u 20. stoljeću", u: *800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina 1209.–2009.* (urednik Šicel Miroslav, Kaštela Slobodan), Zagreb - Varaždin: Zavod za znanstveni rad Varaždin HAZU, 2009., str. 159 - 168. (pregledni rad)

Sažetak

Djelovanje poglavarstva grada Varaždina u ratnim godinama 1914. i 1915.

Djelovanje poglavarstva u vrijeme Prvog svjetskog rata određivale su naredbe i okružnice viših upravnih vlasti koje gradsku upravu pretvaraju u administrativno tijelo u funkciji rata.

Rat je nametnuo poglavarstvu nove obaveze, ali smanjio ovlast. *Iznimnim mjerama* suspendiran je *Zakon od 21. lipnja 1895.* u dijelu koji utvrđuje autonomiju gradskih općina.

Početkom rata sva je aktivnost poglavarstva bila usmjerena prema poslovima mobilizacije. Kako su se odmah nakon početka rata pojavile nestašice živežnih namirnica i drugih potrepština, poglavarstvo je svoje aktivnost usmjerilo prema aprovizaciji grada i zaustavljanju rasta cijena. Poglavarstvo je poduzimalo mjere u okviru svojih ovlasti, ali rat sa svim svojim negativnim učincima na gospodarstvo i život stanovništva, pomorska blokada Antante s ciljem da se izazovu ozbiljni poremećaji u ratnoj privredi i izgladnjuje stanovništvo izazvali su trajne nestašice, špekulacije, bujanje crnog tržišta i sve češće mjere rekvizicije. Restrikcije i rekvizicije dodatno su smanjile proizvodnju. Poglavarstvo je sve teže izvršavalo financijske obaveze. Zahtjevi vojnih i civilnih vlasti i novoosnovanih zaklade za skupljanje različitih oblika ratne pomoći bili su sve veći teret za gradsku blagajnu. Sve siromašniji građani u gradskoj blagajni također vide spas od siromaštva i bijede u koju ih je doveo rat. Nova poreska opterećenja kojima se nastoji pokriti manjak u blagajni dodatno su osiromašili stanovništvo. Tijekom prvih dviju ratnih godina poglavarstvo i njegov fizikat uspješno provode mjere prevencije od zaraznih bolesti i pokazuju profesionalnost i visok stupanj organiziranosti u tadašnjim okolnostima. Pripreme za slučaj pojave

zaraza, opremanje zaraznih bolnica za izolaciju oboljelih, posebno groblje za umrle i mjere kod njihovih pogreba, cijepljenje kao prevenciju, ali i stalno obavještavanje i poduka građana uspješno su provedene i spriječile su širenje zaraza među gradskim stanovništvom.

Ključne riječi: poglavarstvo; načelnik; mobilizacija; aprovizacija; maksimiranje cijena; gradski fizikat.

Summary

Activities of the Varaždin town government during the war years 1914 and 1915

During World War I, the town government was acting on the orders and circulars of higher administrative authorities and was turned into an administrative body for war purposes.

The war imposed new obligations and resposibilities on the local authority but their powers decreased. By special measures, the law of 21 June 1895 was suspended in the part which regulated the question of municipal autonomy.

With the outbreak of war, mobilization became the main focus of the town government, but because of food shortages, which followed soon after, and with other necessities in short supply, the town authorities directed their efforts towards price pegging and providing supplies for the town. Even though the town goverment was taking all appropriate measures within their authority, the war with its negative impact on the economy and people's lives, and the Entente's naval blockade which was intended to cause serious economic difficulties and starvation, resulted in permanent shortages, requisitions, speculations and a thriving black market. The ongoing restrictions and requisitions only contributed to a further decline in production. It became increasingly difficult for the town government to fulfill their financial obligations. The demands of both military and civil authorities, as well as those of newly established foundations raising funds for war relief, placed a significant burden on the town budget. All those facing poverty also saw the town treasury as a way out of the hardship and misery brought upon them by the war. The new taxes, introduced to cover the budget deficit, put an additional financial strain on the population. During the first two war years, the town governement and its health department managed a successful implementation of preventive measures against infectious diseases, in which process they demonstrated professionalism and, considering the circumstances, maintained a high level of organization. The contingency measures included equipping the hospitals to be able to receive and isolate those infected, providing a separate cemetery for the deceased and the precautions to be taken at their burials. Along with vaccinations and constant efforts to inform and educate the public, these measures helped prevent the spread of disease.

Key words: town government; mayor; mobilization; provision of supplies; price pegging; health department.

Madeleine KUKEC
Varaždin

UDK 711.4(497.523Varaždin)“1910/1920“
Pregledni članak
Review

Urbani razvoj grada Varaždina od 1910. do 1920. godine

U ovom će se članku prikazati urbani razvoj grada Varaždina u periodu između 1910. - 1920. godine, istaknuti na koji je način Prvi svjetski rat utjecao na gradnju i širenje samoga grada te do kakvih je preinaka došlo u pogledu njegova urbanističkog plana.

Uvod

Iako o urbanom razvoju grada Varaždina postoji veći broj znanstvenih i stručnih radova, period od deset godina (1910.–1920.) unutar kojih je došlo do velikih i u ono vrijeme nezamislivih oružanih sukoba, ostaje nekako zapostavljen. Ukoliko se prouči literatura koja se primarno bavi urbanim razvojem grada kroz povijest, razvojem gospodarstva ili nekog drugog segmenta društva, najčešće su tematske podjele na vremenske periode od 19. stoljeća do kraja II. svjetskog rata te nakon II. svjetskog rata na dalje pri čemu se period netom prije Prvog svjetskog rata, za vrijeme njegova trajanja i vrijeme neposredno nakon njega obrađuje tek sporadično. S obzirom da u postojećoj literaturi dolazi do kontinuiranog ponavljanje jednih te istih građevina koje su građene u vremenskom razdoblju interesantnom za ovaj rad, ovog se puta više radilo na izvornom materijalu - nacrtima koji prikazuju novogradnju, adaptaciju ili preinaku postojećih nekretnina od 1910.–1920. godine u gradu Varaždinu. Dakako, s obzirom na važnost nekih građevina, svakako će se spomenuti i one o kojima se već istraživalo i za koje je poznato kako su nastale u počecima 20. stoljeća. Glavna je ideja ovog članka pokušati predočiti urbani razvoj grada Varaždina u 10-tim godinama 20. stoljeća, opisati koje je bilo područje njegova širenja, do kakvih je preinaka došlo na postojećem urbanom planu grada te da li je i kako je Prvi svjetski rat utjecao na urbanizam i umjetnost u gradu Varaždinu.

Varaždin početkom 20. stoljeća

Grad kao urbana sredina, formira se pod utjecajem različitih prilika i događaja. Varaždin kao takav po tome nije iznimka. Na samom početku stoljeća u gradu se otvara nekoliko tvornica[1] što će uzrokovati postepene migracije stanovništva iz okolnih sela u grad Varaždin. To će stanovništvo polagano napuštati dotadašnje bavljenje poljoprivredom i počet će se zapošljavati kao radna snaga u novim gradskim tvornicama. S vremenom će u gradu, na dotad nenaseljenim livadama, početi graditi svoje kuće. Osim samih radnika, u Varaždin je došao i određen broj imućnog stanovništva koji

[1] Npr. Tivar, Tvornica savijenog pokućstva (kasnije nazvana Mundus) itd.

će biti raspoređen na vodećim pozicije u novo otvorenim tvornicama. Neki će od njih u gradu dati podignuti svoje vile u kojima će otad obitavati.

Jedna od najvažnijih novina u Varaždinu, još krajem 19. stoljeća, svakako je bilo njegovo povezivanje s drugim dijelovima sjeverne Hrvatske takozvanom „Zagorskom željeznicom".[2] Nakon što je željeznička pruga koja je povezivala Čakovec-Varaždin-Zaprešić dovršena 1886. godine[3] postalo je jasno u kojem će se smjeru grad početi širiti. Osobe koje su imale svoja zemljišta na potezu centra grada i novootvorenog željezničkog kolodvora, svakako su postale svjesne atraktivnosti lokacija. U prvim godinama 20. stoljeća u ulicama, koje su spajale te dvije točke grada, kuće su nicale jedna za drugom. Tako još i dan danas u Varaždinu stoje neki od najljepših primjeraka domaćih arhitekata s početka 20. stoljeća od Južnog grabišta preko Anine i Kolodvorske ulice do samog gradskog kolodvora.[4] No, u 10-im godinama 20. stoljeća grad se širio i u nekim drugim pravcima. Tako se proučavajući nacrte novogradnje ili adaptacije kuća može zaključiti kako se u tom periodu grad širio na sjever prema rijeci Dravi na područje danas poznato kao Banfica, te prema jugu u smjeru Biškupca. Istovremeno se radilo na projektiranju novih ulica koje su trebale gradski kolodvor povezati s tim „novo-podignutim" područjima grada. Kada proučavamo spomenute nacrte, interesantno je za vidjeti kako se 1911. godine za ulice južno od željezničkog kolodvora, koje se tek planiraju izgraditi, navode nazivi „Projekt ulica I", „Projekt ulica II" i „Projekt ulica III" što zapravo upućuje na to da se navedene godine tek pripremao urbanistički plan tog područja grada i da navedene ulice još nisu imale svoje konkretne nazive. Gradsko je poglavarstvo Varaždina na samom početku 1911. godine izglasalo promjene naziva postojećih gradskih ulica.[5] Ova se mikro promjena svakako mora sagledati na makro razini. Treba se proučiti povijesna situacija u kojoj se u to vrijeme nalazila Hrvatska, a samim time i grad Varaždin te pokušati shvatiti razlozi zbog kojih je došlo do takve promjene. Borba za očuvanje hrvatskog integriteta u Austro-Ugarskoj Monarhiji svakako je jedan od razloga ove promjene. No, ne treba se isključiti još jedan razlog promjene naziva ulica u gradu. Varaždin se, nakon puštanja u promet željezničke pruge, polagano počeo širiti. U već postojećim ulicama dolazi do popunjavanja livada i praznih mjesta između već postojećih kuća. S vremenom je bilo potrebno napraviti novi plan grada u koji će se uvrstiti nove ili stare ulice koje će se razdijeliti na dvije, kao što je to bio primjer s Dravskom ulicom. Upravo je to bio savršen „izgovor" promjeni tolikom broju naziva. Veliki će broj ulica od 1911. godine poprimiti ime nekih važnih povijesnih ličnosti, umjetnika ili osoba koje su zadužile hrvatski narod.[6] Mirela Slukan Altić u *Povijesnom atlasu gradova*, sv. V donosi kompletan popis promjene naziva ulica: „*Banski trg od tada postaje Trg bana Jelačića, Kapucinski trg postaje Strossmayerov trg, Franjevački trg se od tada zove Petrovićev trg, stara Dućanska ulica mijenja naziv u Gundulićevu ulicu, Kazališna ulica postaje Franjevačka ulica, Poštanska ulica je preimenovana u Draškovićevu ulicu, Nova ulica postaje Kačićeva ulica, Zelena ulica mijenja naziv u Patačićevu ulicu, Gradska ulica postaje Bakačeva, Mesnička ulica dobiva ime Augusta Šenoe, Opatička ulica dobiva naziv Uršulinska ulica, Šetališna ulica mijenja naziv u Frankopansku ulicu, Vidovska ulica postaje Blažekova, Mlinarska ulica postaje Kurelčeva, Livadska ulica je nazvana Špinčićevom ulicom, Dravska ulica dobiva dvostruki naziv – u svojem donjem dijelu se zove Kukuljevićeva ulica, a u gornjem Međimurska cesta. Mađarska ulica je razdijeljena na Trenkovu, Mađarsku i Koprivničku ulicu, Solarska ulica se nazvala Zrinskom ulicom, Duga ulica postaje Zagrebačka cesta, Užarska*

[2] Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za znanstveni rad Varaždin i grad Varaždin, Varaždin, 1993, 416.

[3] Bernard STULLI, „Željezničko pitanje u sjeverozapadnoj hrvatskoj do 1941. godine", *Varaždinski zbornik, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Varaždinu od 1. do 3. listopada 1981. godine povodom obilježavanja 800. godišnjice grada*, gl. ur. Andre Mohorovičić, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Varaždin, 1983, 290.

[4] Danas Ulica Augusta Cesarca.

[5] Boris RATKOVIĆ, *Varaždin – putovanje u prošlost*, Mediem d.o.o., Varaždin, 2012, 193.

[6] Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 498.

[7] Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Povijesni atlas gradova*, sv. 5 - Grad Varaždin, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Državni arhiv Varaždin, Zagreb, Varaždin, 2009, 162.

ulica sada postaje Mihanovićeva ulica, Istočno grabište Preradovićeva ulica, Južno grabište Jagićeva ulica, a Zapadno grabište Vrazova ulica".[7] 1912. godine Kovačka ulica mijenja naziv u Ulicu Ivana Padovca. Nakon završetka Prvog svjetskog rata, 1918. godine dotadašnje Jelisavino šetalište[8] postaje Šetalište kralja Petra I. Oslobiditelja.

Osim nacrta koji govore o urbanom razvoju središta grada u prvim godinama 20. stoljeća, u Državnom se arhivu u Varaždinu nalazi nacrt koji upućuje i na aktivnosti Gradskog poglavarstva izvan samog grada. Naime radi se o nacrtu visokonaponskog zračnog dalekovoda Turčin - Varaždin iz 1911. godine.[9] Taj nam nacrt govori o tome da se elektrifikacija iz Varaždina, u prvim godinama 20. stoljeća širila izvan grada prateći željezničku prugu u smjeru Zaprešića. O izgradnji drugih dalekovoda u okolici Varaždina nema nacrta – barem ne u vremenu od 1910.–1920. godine.

Zgrade mješovite namjene

Iako se veći broj autora u svojim radovima dotaknuo izgradnje i umjetničke vrijednosti nekretnine u koju se trebala useliti Austro-ugarska banka, Rudolf Horvat u knjizi *Povijest grada Varaždina* donosi detaljniji opis slijeda povijesnih događaja u vezi s njezinim podizanja. Kako je Austro-ugarska banka 1909. godine kupila nekretnine na uglu Duge ulice i Južnog grabišta[10] te su nekretnine bile srušene, a na njihovom je mjestu, prema projektu budimpeštanskog arhitekta Huberta[11] i arhitekta Valenta Morandinija koji je projekt u Varaždinu izvodio, 1910. godine podignuta nova jednokatna uglovnica.[12] Razlika između današnje zgrade i zgrade iz 1910. godine jest u tome što je oko prvotne nekretnine stajala željezna ograda koja je s vremenom maknuta.

Slika 1. Zgrada Austro-ugarske banke izgrađena 1910. godine prema projektu arhitekta Huberta i Valenta Morandinija

[8] Danas šetalište Vatroslava Jagića.

[9] Državni arhiv u Varaždinu (dalje: DAVŽ), Gradsko poglavarstvo Varaždin (dalje: GPV), građevni odjel, 1907.–1912., kut. 4, dok. 6452.

[10] Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 484.

[11] Lea LJUBA KOCIJAN, „Arhitektura secesije u Varaždinu", *800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina 1209.–2009., Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog 3. i 4. prosinca 2009. godine u Varaždinu*, gl. ur. Miroslav Šicel i Slobodan Kaštela, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Grad Varaždin, Varaždinska županija, Varaždin, 2009, 750.

[12] Mira ILIJANIĆ, *Urbanizam, graditeljstvo i kultura*, Zbornik radova, Grad Varaždin i Gradski muzej Varaždin, Varaždin, 1999, 196.

[13] Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 485.

[14] Isto, 507.

Rudolf Horvat piše kako je gradska općina 1909. godine „na kraju" Optujske ulice darovala veliko zemljište na kojem je počela izgradnja nove vojarne za domobransku husarsku pukovniju.[13] Ondje su se trebale podići i urediti zgrade za tri satnije domobranskih husara, jašionica te paviljon za stanovanje časnika i podčasnika, no još ni 1913. godine nije došlo do završetka te izgradnje.[14]

Kada govorimo o podizanju društvenog života u Varaždinu, svakako je važno za spomenuti 1910. godinu i otvaranje prvog kinematografa[15] u gradu. Lokacija na kojoj su se vršile projekcije u prvom je trenu bila preuređena dvorana restauracije „K vujčeku",[16] no svega nekoliko godine kasnije u Semeništnoj ulici,[17] u postojećoj kući unutar koje dolazi do prenamjene prostora, otvara se novi kinematograf.[18] U Državnom arhivu u Varaždinu postoji nacrt preinake kinematografa u kući Adele Ludwig i Julia Tomasia iz 1920. godine.[19] Projekt preinake kinematografa je proveden prema nacrtu Valenta Morandinija. Arhitekt Josip Ribić je 1911. godine napravio nacrt vrhu novogradnje kuglane za Josipa Dumića na Kolodvorskoj cesti.[20]

Osim kinematografa i kuglane, u periodu između 1910. i 1920. godine došlo je do adaptacije i dogradnje nekih gostioničarskih objekata. Tako zahvaljujući nacrtima iz 1910. i 1911. godine saznajemo da su se navedenih godina izvršile određene dogradnje za gospodina Dragutina Slavika na kavanu „Pomoz-bog,"[21] pri čemu su se na postojeću nekretninu nadogradile veće dvorane. I te su nadogradnje provedene prema nacrtu Valenta Morandinija.[22] U neposrednoj blizini glavnog gradskog trga, Luka Novak oko 1911. godine kupuje zgradu dotadašnjeg svratišta „K divljem čovjeku", ruši je i gradi novi hotel koje će biti otvoren 1913. godine.[23] Nacrt za novi hotel je napravio arhitekt Josip Ribić 1912. godine.[24] Hotel je nazvan prema njegovom vlasniku „Grand hotel Novak".[25]

Ako skrenemo pogled na nekretnine u kojima su se otvorile neke obrtničke radnje, želim istaknuti da se 1910. godine u Miličkoj ulici[26] započinje graditi kuća za gospodina Tomu Šimeka koji je imao tokarsku radionicu.[27] Rudolf Horvat u *Povijest grada Varaždina* piše kako je Hugo Gregl 1910. godine u Dravskoj ulici[28] uredio malu tvornicu limenih mjera.[29] 1920. godine dolazi do dogradnje bravarske radionice gospodina Ladislava Mlinarića[30] u Ludbreškoj ulici.[31] Ivy Lentić Kugli u knjizi *Zgrade varaždinske povijesne jezgre* piše kako je 1912. godine gospodin Cepanec djelomično srušio staru baroknu kuću i dao izgraditi jednokatnicu u stilu secesije.[32] Ta je kuća ujedno bila i stambena kuća, ali i prostor u kojemu je gospodin Cepanec izrađivao, popravljao, ali i prodavao kišobrane. Još je jedna kuća spomenuta u navedenoj knjizi. Radi se o nekretnini u Pavlinskoj ulici koja se nadovezuje na zgradu Gimnazije. Naime, o toj kući u *Zgrade varaždinske povijesne jezgre* piše kako je građena početkom 20. stoljeća, no točna godina njenog stvaranja nije navedena. Ivy Lentić Kugli piše kako je glavno pročelje zgade izmijenjeno naknadno, nakon adaptacije lokala mesnice koji se nalazio u navedenoj zgradi.[33] S druge strane, ako pogledamo knjigu *Varaždinske razglednice*, ondje postoji prikaz razglednice za koju se navodi da je iz 1913. godine,[34] a kuća koja je u središtu ovog razmatranja se nalazi na njoj. Shodno tome, zaključak oko izgradnje ove kuće jest da je ona nastala u periodu od prvih godina 20. stoljeća do 1913. godine.

U Državnom se arhivu u Varaždinu čuva nacrt Valenta Morandinija iz 1920. godine prema kojemu je on projektirao obnovu dućanske i stambene zgrade gospodina Tome Košića u Gundulićevoj ulici.[35] Stara je zgrada srušena, a na njenom

[15] Union-kinematograf.
[16] Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 488.
[17] Danas Ulica Jurja Habdelića.
[18] Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Povijesni atlas gradova*, sv. 5 - Grad Varaždin, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Državni arhiv Varaždin, Zagreb, Varaždin, 2009, 162.
[19] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1913.–1920., kut. 5, dok. 6778.
[20] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1907.–1912., kut. 4, dok. 7591.
[21] Danas restoran „Park".
[22] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1907.–1912., kut. 4, dok. 140.
[23] Mirela SLUKAN ALTIĆ, Povijesni atlas gradova, sv. 5 - Grad Varaždin, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Državni arhiv Varaždin, Zagreb, Varaždin, 2009, 162.
[24] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1907.-1912., kut. 4, dok. 9372.
[25] Boris RATKOVIĆ, *Varaždin – putovanje u prošlost*, Mediem d.o.o., Varaždin, 2012, 205.
[26] Danas Ulica braće Radića.
[27] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1907.-1912., kut. 4.
[28] Danas Kukuljevićeva ulica.
[29] Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 488.
[30] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1913.–1920., kut. 5, dok. 1358.
[31] Danas Ulica kralja Petra Krešimira IV.
[32] Ivy LENTIĆ KUGLI, *Zgrade varaždinske povijesne jezgre*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2001, 64.
[33] Isto, 119.
[34] *Varaždinske razglednice*, iz zbirke Zorana Borića, Vall 042, Varaždin, 2003, 41.
[35] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1913.–1920., kut. 5, dok. 3706.

je mjestu podignuta nova kuća koja se svojim izgledom potpuno uklopila u staru gradsku jezgru.

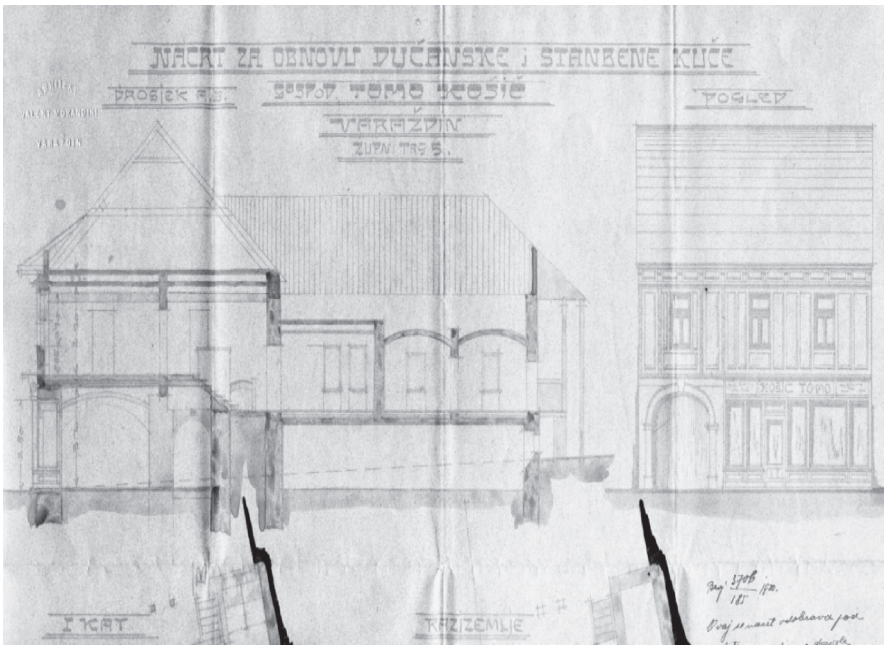

Slika 2. Nacrt Valenta Morandinija iz 1920. godine za kuću Tomu Košića u današnjoj Ulici Ivana Gundulića (DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1913.-1920., kut. 5, dok. 3706.)

Arhitekt Franjo Habulan iste godine radi nacrt kovačnice gospodina Stjepana Ruheka u Koprivničkoj ulici.[36] Još je jedna kuća izgrađena s ciljem plasiranja i prodaje proizvoda. U Cintorskoj ulici[37] se 1920. godine krenulo s izgradnjom tzv. Magazina u sklopu kojega se nalazila stolarska radionica.[38]

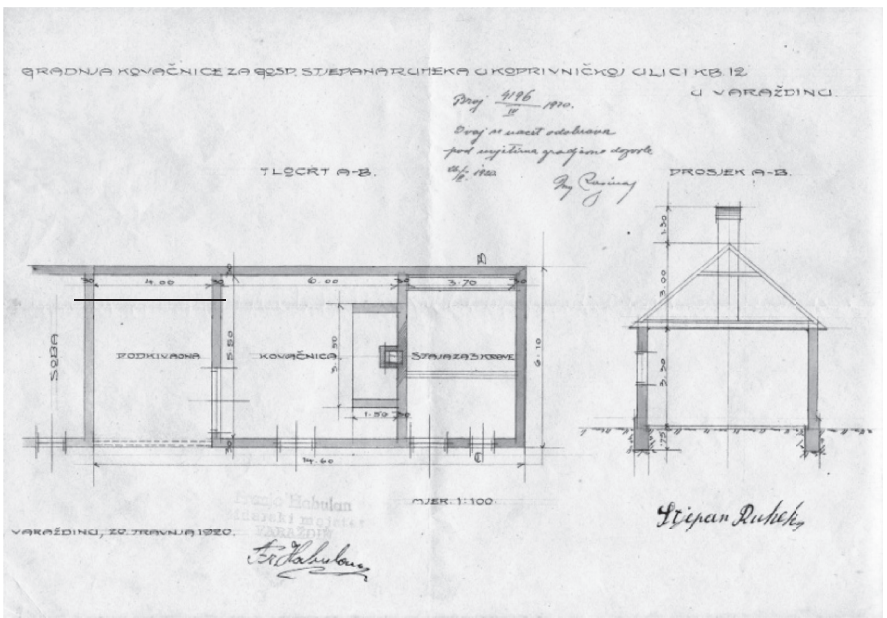

Slika 3. Nacrt arhitekta Franje Habulana iz 1920. godine za kovačnicu Stjepana Ruheka u Koprivničkoj ulici (DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1913.-1920., kut. 5, dok. 4196.)

[36] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1913.-1920., kut. 5, dok. 4196.
[37] Danas Hallerova aleja.
[38] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1913.-1920., kut. 5, dok. 6665.

Početkom 1910. godine odlučeno je da će se oko crkve Sv. Vida napraviti ograda za čiju izgradnju je bio odgovoran graditelj Tito Venchiarutti.[39] U varaždinskom je Jelisavinom šetalištu 1911. godine postavljen meteorološki stup koji, za razliku od glazbenog paviljona koji se nije uspio očuvati, i dalje svakodnevno služi građanima za proučavanje meteoroloških parametra.[40] Meteorološki stup je izveden prema nacrtu arhitekta Valenta Morandinija.[41] Osim dosad navedenih, došlo je do još nekih promjena u varaždinskom šetalištu tijekom 1910-ih godina. Na inicijativu Društva za proljepšavanje grada, gradske su vlasti 1913. godine odlučile zatrpati kanal koji je tekao gradskim šetalištem, te se tako izgled samog parka na određen način promijenio.[42] U Državnom arhivu u Varaždinu postoji nacrt iz 1915. godine prema kojem je Valent Morandini napravio projekt za izgradnju slastičarnice na Jelisavinom šetalištu.[43]

Sve navedene nekretnine ili arhitektonski objekti koji su obrađeni u ovom poglavlju, govore o aktivnom radu građana grada Varaždina, uređenju društvenih lokacija poput samog gradskog šetališta i intenziviranju društvenog života uređenjem gostionica ili nekih drugih lokacija na kojima se građanstvo moglo zabaviti. Ako pogledamo godine izgradnje, prenamjene ili čiste adaptacije tih objekata, može se zaključiti, barem prema dosad poznatim i obrađenim izvorima, kako je društveni život grada na određen način cvjetao do početka Prvog svjetskog rata i potom ponovno započeo svoj polagani uzlet tek godinu-dvije nakon njegova završetka. Gospodarstvo i ekonomija grada Varaždina su tijekom rata, isto kao i u ostatku zemlje, bile u određenoj stagnaciji. Kako su se financijska sredstva usmjerila na neke druge potrebe, logično je za očekivati kako će urbani razvoj grada privremeno stati. Dakako, takvi zaključci nisu ni po čemu spektakularni, već predstavljaju sistematizirani pregled očekivanog tijeka urbanog razvoja grada u pogledu zgrada mješovite namjene koje se ponajviše tiču obrta, trgovine i društvenog života.

Izgradnja stambenih zgrada 1910.–1920. godine

Podizanje stambenih zgrada u gradu Varaždinu se provodilo u istom smjeru i na sličnim lokacijama kao i zgrade mješovite namjene. To su prije svega bile lokacije između gradskog kolodvora i centra grada, područje prema rijeci Dravi danas poznato kao Banfica, te prema jugu u smjeru Biškupca. Više stambenih zgrada nego onih mješovite namjene je od 1910.–1920. godine podignuto u Optujskoj ulici i u ulici Petra Preradovića. Željela bi istaknuti kako se u Državnom arhivu u Varaždinu nalazi veći broj nacrta novogradnje i adaptacije kuća na prostoru Varaždin Brega, posebice u periodu nakon Prvog svjetskog rata. Arhitekti i zidarski radnici koji su u najvećoj mjeri radili nacrte i sudjelovali u nadgledanju izgradnje stambenih kuća su: Valent Morandini, Josip Ribić, Josip Rauš, Tito Venchiarutti i Franjo Habulan.

Mirela Slukan Altić piše kako je gradsko poglavarstvo 1909. godine dozvolilo Antunu Bardorferu[44] gradnju nove kuće u ondašnjoj Florijanskoj ulici.[45] Ta je jednokatnica rad mađarskog arhitekta Nygea.[46] U Biškupečkoj ulici[47] je, prema nacrtu zidarskog obrtnika Josipa Rauša, 1910. godine podignuta prizemna kuća za sestre Mariju Dolinec i Katarinu Maršić rođenu Dolinec.[48] Iste godine je arhitekt Josip Ribić napravio nacrt za novogradnju vlastite kuće i novogradnje kuće gospodina B. Svobode na Kolodvorskoj cesti.[49] U knjizi *Secesija u Hrvatskoj*, kao reprezentativan primjerak

[39] Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 489.
[40] Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Povijesni atlas gradova*, sv. 5, 162.
[41] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1907. - 1912., kut. 4.
[42] Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Povijesni atlas gradova*, sv. 5, 162.
[43] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1913. - 1920., kut. 5, dok. 5783.
[44] Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Povijesni atlas gradova*, sv. 5, 160 - 161.
[45] Danas Ulica B. Vodnika.
[46] Mira ILIJANIĆ, *Urbanizam, graditeljstvo i kultura*, Zbornik radova, Grad Varaždin i Gradski muzej Varaždin, Varaždin, 1999, 196.
[47] Danas Ulica Krešimira Filića.
[48] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1907.–1912., kut. 4, dok. 4106.
[49] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1907.–1912., kut. 4, dok. 6473.

tog umjetničkog smjera navodi se jednokatna vila iz 1910. godine čiji je projektant bio Artur Kaderžavek.[50] Osim te vile, još se jedna kuća na Kolodvorskoj cesti pripisuje inženjeru Arturu Kaderžaveku.[51] U Državnom arhivu u Varaždinu postoji nacrt preinačenog tlocrta novogradnje kuće za gospodina Valentina Šatovića.[52] Ta je kuća podignuta u Dugoj ulici. Ivy Lentić Kugli u knjizi *Zgrade varaždinske povijesne jezgre* piše o kući koja se nalazi na uglu Mesničke i Pavlinske ulice.[53] Ona navodi kako obitelj Magdić 1910. godine temeljito pregrađuje staru prizemnicu i gradi današnju visoku uglovnicu.[54] U Ludbreškoj je ulici bila preinačena postojeća kuća Ljudevita Voseka prema nacrtu arhitekta Valenta Morandinija, a Josip Ribić je pred kraj 1910. godine napravio nacrt za dvije, međusobno povezane, jednokatnice u Aninoj ulici.[55]

Slika 4. Jednokatnica arhitekta Josipa Ribića đena 1910. godine u Aninoj ulici

Slika 5. Jednokatnica arhitekta Josipa Ribića izgra- izgrađena 1910. godine u Aninoj ulici

Prva stambena kuća za koju saznajemo proučavajući nacrte u Državnom arhivu u Varaždinu iz 1911. godine jest kuća Marie Mayer u Pavlinskoj ulici.[56] Ta se kuća nalazi na uglu današnje Pavlinske ulice i Ulice Alojzija Stepinca. Također, zahvaljujući postojećim izvorima saznajemo da se kroz 1911. godinu veći broj adaptacija provodio na kućama u Biškupečkoj ulici. Adaptacije koje se najčešće spominju su dogradnja gospodarskih zgrada, izgradnja ograda ili podizanje kuća u razinu potkrovlja. U Državnom arhivu u Varaždinu postoji izvor iz kojega saznajemo kako je arhitekt Tito Venchiarutti prema želji gospodina Franje Čanakija 1911. godine napravio nacrt novogradnje prizemne kuće na Međimurskoj cesti.[57]

[50] *Secesija u Hrvatskoj: Muzej za umjetnost i obrt Zagreb, 15. 12. 2003. - 31. 3. 2004.*, ur. Anđelka Galić, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2003, 54.

[51] Mira ILIJANIĆ, *Urbanizam, graditeljstvo i kultura*, Zbornik radova, Grad Varaždin i Gradski muzej Varaždin, Varaždin, 1999, 196.

[52] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1907.–1912., kut. 4, dok. 14873.

[53] Danas Ulica Augusta Šenoe.

[54] Ivy LENTIĆ KUGLI, *Zgrade varaždinske povijesne jezgre*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2001, 139.

[55] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1907.–1912., kut. 4, dok. 18983.

[56] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1907.–1912., kut. 4, dok. 6999.

[57] Katastarska čestica broj 2419/1 - DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1907.–1912., kut. 4, dok. 8901.

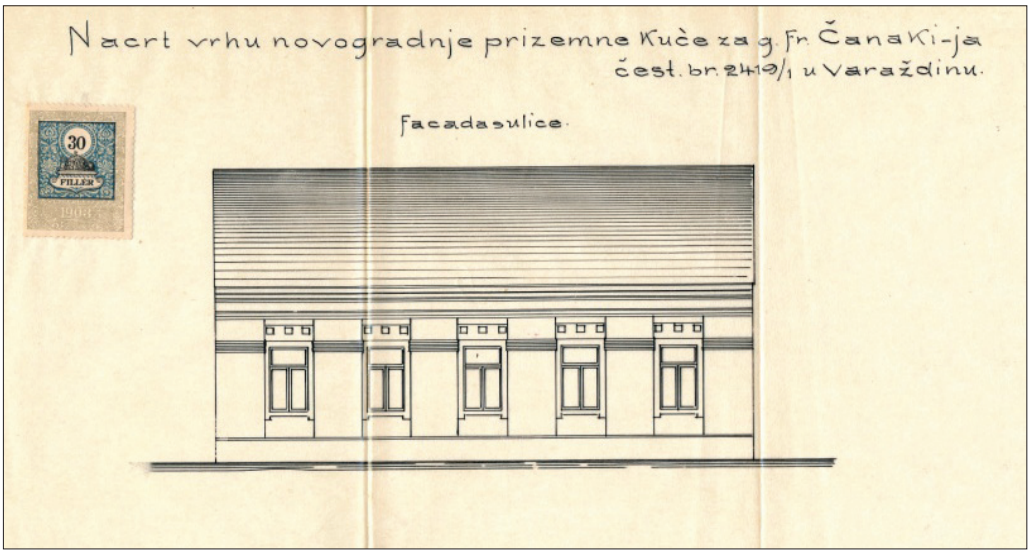

Slika 6. Nacrt Tita Venchiaruttija iz 1911. godine za kuću Franje Čanakija (DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1907. - 1912., kut. 4, dok. 8901.)

Nerijetko su arhitekti posjedovali veći broj zemljišta na kojima bi potom prema vlastitim nacrtima podigli kuće te ih dali na prodaju ili bi ih jednostavno izgradili za svoju obitelj. Tako su prema vlastitoj narudžbi radili Josip Rauš, Josip Ribić i Valent Morandini. Josip Rauš je 1911. godine napravio nacrt vlastite kuće koja je trebala biti podignuta u Optujskoj ulici. S druge strane, Josip Ribić je 1911. godine projektirao, a 1912. godine napravio niz kuća u Projekt ulici I.[58] U Državnom arhivu postoje nacrti tih četiriju kuća i zahvaljujući tome se za dvije, od četiri spomenute, sa sigurnošću može tvrditi kako još i danas stoje u gradu Varaždinu. Iako u arhivu ne postoje nacrti drugih kuća iz Projekt ulice I, prema umjetničkom izgledu i arhitektonskom obliku nekolicine kuća koje ondje danas postoje, slobodno možemo pretpostaviti kako su izgrađene u sličnom vremenskom periodu kao i četiri navedene. Josip Ribić je napravio nacrt još jedne vlastite kuće, one u Aninoj ulici.

Slika 7. Kuća u današnjoj Ulici Frane Supila izgrađena 1912. godine prema projektu arhitekta Josipa Ribića

[58] Danas Ulica Frana Supila; DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1907.-1912., kut. 4, dok. 14414.

Slika 8. Kuća u današnjoj Ulici Frane Supila izgrađena 1912. godine prema projektu arhitekta Josipa Ribića

U Fabijanskoj ulici je 1912. godine podignuta kuća Ljudevita Košaka.[59] Iste godine je u Franjevačkoj ulici[60] podignuta nova kuća za gospodina Franju Rauša.[61] Iz 1913. godine postoje nacrti koji govore o izgradnji visoke prizemnice za gospodina Srećka Schrenka na Kolodvorskoj cesti.[62] Izgradnju te kuće vodio je arhitekt Josip Ribić. Na sajmištu, na oranici zvanoj „Banfica", 1913. godine izgrađena je jednostavna kuća za stanovanje po narudžbi gospodina Imbre Kranjčeca. Iste je godina na Murvenjaku[63] svoju nekretninu dao izvesti Tomo Brlek, a u Biškupečkoj ulici je izgradnju svoje nove kuće naručio gospodin Jakob Slenger.[64]

U literaturi, na nekoliko različitih mjesta, susrećemo crtice o prošlosti i izgradnji kuće Milković[65] izgrađene na Župnom trgu.[66] Na mjestu nekadašnje jednokatnice, podignuta je nova kuća čiji izvorni nacrt novogradnje iz 1913. godine postoji u Državnom arhivu u Varaždinu.[67] Projekt i nadgledanje izgradnje je provodio arhitekt Josip Ribić.

Slika 9. Kuća Milković izgrađena prema nacrtu arhitekta Josipa Ribića iz 1913. godine

[59] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1907.–1912., kut. 4, dok. 09504.
[60] Danas Ulica Silvija Strahimira Kranjčevića.
[61] Danas se u toj kući nalazi restoran Verglec.
[62] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1913.-1920., kut. 5, dok. 838.
[63] Danas vjerojatno Trg Matije Gupca.
[64] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1913.-1920., kut. 5, dok. 4274.
[65] Danas Trg slobode.
[66] Ivy LENTIĆ KUGLI, ***Zgrade varaždinske povijesne jezgre***, Naklada Ljevak, Zagreb, 2001, 219.
[67] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1913.-1920., kut. 5, dok. 6756.

O idućoj kući koja se nalazi u današnjoj Ulici Ivana Milčetića saznajemo iz dva izvora. Prvi je arhivski izvor, nacrt novogradnje izveden od strane arhitekta Josipa Ribić pred kraj 1913. godine, a drugi je natpis na samoj građevini – 1914. godina, godina završetka izgradnje. Iz izvora saznajemo da je naručitelj izgradnje kuće u Novo-otvorenoj cesti iz Kolodvorske ceste bio gospodin Dragutin Kefel.[68] Godine koje smo mogli pronaći na nekim kućama u Varaždinu, pružale su uvid u točno vrijeme njihove izgradnje. Velika je šteta da su pri adaptacijama velikog broja nekretnina te oznake maknute ili su zamijenjene godinom posljednje obnove. Na taj se način uništio još jedan potencijalni izvor praćenja urbanog razvoja grada.

Slika 10. Kuća Dragutina Kefela u današnjoj Ulici Ivana Milčetića prema nacrtu Josipa Ribića iz 1913. godine

U istoj je četvrti 1914. godine podignuta još jedna kuća, danas poznata kao Dvor Ratimir. Tu je vilu za sebe projektirao Josip Ribić.[69] Kolodvorska cesta je sama po sebi bila iznimno interesantna lokacija zbog njezinog položaja i funkcije povezivanje centra grada sa gradskim kolodvorom, pa je iz tog razloga i Valent Morandini napravio nacrt za još jednu vlastitu nekretninu na tom potezu.

Slika 11. Nacrt Josipa Ribića za Dvor Ratimir iz 1914. godine (DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1913.–1920., kut. 5, dok. 402.)

[68] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1913.–1920., kut. 5.
[69] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1913.–1920., kut. 5, dok. 402.

Još je nekoliko novih kuća podignuto na Murvenjaku 1914. godine. Nacrt za izgradnju tih kuća je napravio zidarski majstor Franjo Habulan po narudžbi gospodina Stjepana Klasta i gospodina Mirka Pucka.[70] U Optujskoj ulici je prema nacrtu Josipa Ribića, završenog iste godine kao i prethodno navedene kuće, podignuta visoka prizemnica gospodina Augusta Schoka.[71] Josip Bistrović je sredinom 1914. godine naručio nacrt novogradnje kuće u Koprivničkoj ulici, a taj je nacrt u Državnom arhivu ujedno i posljednji nacrt koji govori o izgradnji novih kuća na području grada Varaždina netom prije početka Prvog svjetskog rata. Nakon što je rat započeo, kroz arhivske se izvore vrlo jasno vidi, kako je ujedno započela i stagnacija novogradnje i adaptacija na području grada. Rat je zaustavio bilo kakva privatna i javna ulaganja i izgradnju. Sve je postalo podređeno potrebama novonastale situacije. Civilni je željeznički promet gotovo u potpunosti obustavljen, jer je željeznica sav svoj napor usmjerila za vojne potrebe. Situacija u društvu je bila itekako nestabilna i nikome nije bilo do izgradnje velebnih vila, novih stambenih kuća ili bilo kakvih drugih rezidencija. O vremenu ratnog razdoblja pronalazimo tek nekolicinu arhivskih izvora koji svjedoče o izgradnji gospodarskih zgrada i manjeg broja stambenih kuća i u tim teškim trenucima. Jedan od takvih izvora je nacrt koji je izveo Valent Morandini 1915. godine, a radi se o kući u tadašnjoj Miličkoj ulici.[72] Projekt kuće je napravljen prema narudžbi gospodina Viktora Horvata. Još i danas na toj prizemnici stoji metalna zastava na kojoj se nalazi godina završetka izgradnje kuće – 1915. godina.

Slika 12. Kuća u današnjoj Ulici Braće Radić prema nacrtu Valenta Morandinija iz 1915. godine

Iz 1916. godine u Državnom arhivu u Varaždinu ne postoji niti jedan nacrt izgradnje nekretnina u Varaždinu, a iz 1917. godine postoji samo jedan nacrt novogradnje skladišta za gospodina Ivana Kefelja koje je izgrađeno u Kukuljevićevoj ulici.[73]

Od 1918. godine primjećuje se postepeno povećanje ulaganja u gradnju nekretnina. Iz nacrta se može iščitati kako su se dvorišne i gospodarske zgrade gradile u Optujskoj ulici i na Župnom trgu. Arhitekt Josip Ribić 1919. godine ponovno radi nacrt za jednu vlastitu kuću koja je smještena na Novo-otvorenoj cesti iz Kolodvorske ceste.[74] Ta je

[70] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1913.-1920., kut. 5.
[71] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1913.–1920., kut. 5, dok. 6577.
[72] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1913.–1920., kut. 5.
[73] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1913.–1920., kut. 5, dok. 3773.
[74] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1913.–1920., kut. 5, dok. 6536.

kuća bila smještena pored prije spomenute kuće gospodina Dragutina Kefela. Tako se Novo-otvorena cesta počela popunjavati novo izgrađenim stambenim zgradama.

U ulici Petra Preradovića, na kućnom broju 20, 1920. godine dolazi do izgradnje kuće Andre Repalusta prema nacrtu Franje Habulana.[75] Iz literature saznajemo da je zgrada Pravoslavne parohije, smještena u istoj ulici, također nastala u vremenskim okvirima interesantnima za ovaj rad.[76] Iako nije poznato točno vrijeme njezinog podizanja, zna se da je to bilo u početku 20. stoljeća. Projekt njezine izgradnje je vodio arhitekt Bernard Vandrej. Još je za jednu kuću, u Ulici Petra Preradovića, točna godina podizanja nepoznanica, iako iz literature saznajemo kako se završetak njezine gradnje smješta u početak 20. stoljeća.[77] Radi se o zgradi na kućnom broju 4. U knjizi Ivy Lentić Kugli, *Zgrade varaždinske povijesne jezgre*, piše kako je obitelj Szanto 1920. godine kupila postojeću prizemnicu u Kačićevoj ulici te su je pregradili u jednokatnu uglovnicu.[78]

Ako usporedimo broj podignutih zgrada mješovite namjene i broj stambenih zgrada koje su niknule između 1910. i 1920. godine u gradu Varaždinu, možemo zaključiti kako je, barem što se tiče onih poznatih i otkrivenih, veći broj druge kategorije nekretnina. Dakako, tijekom 1910-ih godina vlasnici zgrada mješovite namjene su u njima nerijetko imali svoje stambene prostore, posebice u kućama u kojima su se nalazile trgovačke ili obrtničke radnje. No, ukoliko takve kuće shvatimo kao kuće u kojima su se obavljale neke društvene funkcije, nećemo ih promatrati isključivo kao stambene zgrade. Kao što je kroz ovo poglavlje vidljivo, u vremenu ratnog razdoblja gotovo da nije bilo izgradnje novih stambenih zgrada, a njihovo ponovno podizanje, u nekim malo širim razmjerima, započinje tek nekoliko mjeseci do godine nakon njegova završetka.

Otvaranje novih ulica u gradu Varaždinu

S obzirom na kontinuirano proširivanje stambenih zgrada i zgrada mješovite namjene u gradu Varaždinu se 1910-ih godina[79] javlja potreba za stvaranjem novog prostornog plana u koji bi se uvrstile neke nove ulice kojima bi se neki dotad cestama nepovezani dijelovi grada sada povezali. U Državnom arhivu u Varaždinu postoji nacrt alternative za novu cestu iz Koprivničke ulice prema kolodvoru iz 1911. godine.[80] Poglavarstvo grada Varaždina, tada je postalo svjesno kako se grad postepeno počeo širiti prema rijeci Dravi na područje nazvano „Banfica" i kako bi taj dio grada cestovno trebalo povezati sa gradskim kolodvorom. Tako je prema tom nacrtu trebalo napraviti cestu koja bi išla iz Koprivničke ulice preko Ludbreške ulice do gradskog kolodvora. Do izgradnje te ceste je u narednom vremenu i došlo.

S druge strane, otvaranje novih ulica je omogućilo gradnju nekretnina na dotad nezamislivim lokacijama za građane Varaždina. Jedna od takvih cesta, 1910-ih godina, je postala Novo-otvorena cesta do koje se došlo iz Kolodvorske ceste. Pred kraj desetljeća će ulaganje u nekretnine postati sve češće, a cestovna povezanost sa ostalim dijelovima grada, ključni faktor odabira lokacije za novogradnju.

[75] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1913.-1920., kut. 5.

[76] Ivy LENTIĆ KUGLI, *Povijesna urbana cjelina grada Varaždina*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, knjiga XXIV, Zagreb, 1977, 87.

[77] Ivy LENTIĆ KUGLI, *Zgrade varaždinske povijesne jezgre*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2001, 124.

[78] Ivy LENTIĆ KUGLI, *Zgrade varaždinske povijesne jezgre*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2001, 76.

[79] Ukoliko se izuzme izvanredno četverogodišnje ratno stanje.

[80] DAVŽ, GPV, građevni odjel, 1907.-1912., kut. 4.

Zaključak

Proučavajući arhivske izvore u Državnom arhivu u Varaždinu i relevantnu literaturu za ovu temu, došlo se do zaključka kako je novogradnja u gradu Varaždinu bila česta do nesretne 1914. godine kada su adaptacije postojećih nekretnina ili podizanje novih kuća počele stagnirati. Takvo je stanje trajalo do kraja Prvog svjetskog rata nakon čega se društvo počelo postepeno oporavljati. Od sredine 1919. godine primjećuje se povećanje broja novo podignutih zgrada. Grad Varaždin se u periodu između 1910. i 1920. godine širio na područje prema rijeci Dravi danas poznato kao Banfica, te prema jugu u smjeru Biškupca. I u gradskoj je jezgri došlo do rekonstrukcije i novogradnje nekolicine nekretnina. Postepena urbanizacija je dovela do otvaranja novih cesta koje će povezivati glavne gradske točke. Takav je slijed događaja omogućio stvaranje gradskih četvrti koje će se u narednim godinama popunjavati novim zgradama mješovite namjene, stambenim kućama i gospodarskim zgradama.

Tablica 1. Prikaz ulica 1910-ih godina i danas prema pojavljivanju u arhivskim izvorima

Ulice grada Varaždina 1910-ih godina	Ulice grada Varaždina danas
Semeništna ulica	Ulica Jurja Habdelića
Južno grabište	Ulica Augusta Cesarca
Murvinska ulica	?
Istočno grabište	Ulica Petra Preradovića
Kolodvorska cesta	Kolodvorska ulica
Duga ulica	Zagrebačka ulica
Anina ulica	Anina ulica
Biškupečka ulica	Ulica Krešimira Filića
Svilarska ulica	Ulica Miroslava Krleže
Šetališna ulica	Ulica Alojzija Stepinca
Jelisavino šetalište	Šetalište Vatroslava Jagića
Ludbreška ulica	Ulica Petra Krešimira IV.
Milička ulica	Ulica Braće Radića
Pavlinska ulica	Pavlinska ulica
Dravska ulica	Ulica Ivana Kukuljevića Sakcinskog/ Međimurska ulica
Optujska ulica	Optujska ulica
Projekt ulica I.	Ulica Frana Supila
Projekt ulica II.	Ulica Hinka Krizmana
Projekt ulica III.	Ulica Frana Supila
Bolnička ulica	Ulica Franca Prešerna
Fabijanska ulica	Fabijanska ulica
Florijanska ulica	Ulica Branka Vodnika
Solarska ulica	Ulica Vladimira Nazora
Mesnička ulica	Ulica Augusta Šenoe
Franjevačka ulica	Ulica Silvija Strahimira Kranjčevića

Ulice grada Varaždina 1910-ih godina	Ulice grada Varaždina danas
Zapadno grabište	Ulica Stanka Vraza
Široke ledine	Ulica Široke ledine
Murvenjak	Trg Matije Gupca(?)
Mlinska ulica	Ulica Franje Kurelca
Livadska ulica	Ulica Ognjena Price
Poštanska ulica	Draškovićeva ulica
Novo-otvorena cesta	Ulica Ivana Milčetića
Cintorska ulica	Hallerova aleja
Marofska ulica	Ulica Ivana Meštrovića(?)
Gradska ulica	Bakačeva ulica
Dućanska ulica	Gundulićeva ulica
Kovačka ulica	Ulica Ivana Padovca
Streljačka ulica	Ulica Vatroslava Lisinskog
Nova ulica	Ulica Andrije Kačića Miošića
Mađarska ulica	Trenkova ulica
Opatička ulica	Uršulinska ulica
Zelena ulica	Ulica Ivana Cankara

Izvori i literatura

Arhivska građa:

1. Državni arhiv u Varaždinu, Gradsko poglavarstvo Varaždin, građevni odjel, 1907.–1912., kut. 4.
2. Državni arhiv u Varaždinu, Gradsko poglavarstvo Varaždin, građevni odjel, 1913.–1920., kut. 5.

Knjige i članci:

1. Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za znanstveni rad Varaždin i Grad Varaždin, Varaždin, 1993.
2. Mira ILIJANIĆ, *Urbanizam, graditeljstvo i kultura*, *Zbornik radova*, Grad Varaždin i Gradski muzej Varaždin, Varaždin, 1999.
3. Ivy LENTIĆ KUGLI, *Povijesna urbana cjelina grada Varaždina*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, knjiga XXIV, Zagreb, 1977.
4. Ivy LENTIĆ KUGLI, *Zgrade varaždinske povijesne jezgre*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2001.
5. Lea LJUBA KOCIJAN, „Arhitektura secesije u Varaždinu“, *800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina 1209.–2009., Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog 3. i 4. prosinca 2009. godine u Varaždinu*, gl. ur. Miroslav Šicel i Slobodan Kaštela, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Grad Varaždin, Varaždinska županija, Varaždin, 2009, 745 - 755.

6. Boris RATKOVIĆ, *Varaždin – putovanje u prošlost*, Mediem d.o.o., Varaždin, 2012.
7. *Secesija u Hrvatskoj: Muzej za umjetnost i obrt Zagreb, 15. 12. 2003. - 31. 3. 2004.*, ur. Anđelka Galić, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2003.
8. Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Povijesni atlas gradova*, sv. 5, Grad Varaždin, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Državni arhiv Varaždin, Zagreb, Varaždin, 2009.
9. Bernard STULLI, „Željezničko pitanje u sjeverozapadnoj hrvatskoj do 1941. godine", *Varaždinski zbornik, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Varaždinu od 1. do 3. listopada 1981. godine povodom obilježavanja 800. godišnjice grada*, gl. ur. Andre Mohorovičić, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Varaždin, 1983, 289 - 294.
10. *Varaždinske razglednice*, iz zbirke Zorana Borića, Vall 042, Varaždin, 2003.

Sažetak

Urbani razvoj grada Varaždina od 1910. do 1920. godine

Cilj ovoga rada je pokazati koje su se građevine podigle u gradu Varaždinu u vremenskom periodu između 1910. i 1920. godine. Samim time dobivamo uvid i u prostore na koje se grad tada širio. S druge strane, to je vrijeme unutar kojeg je došlo do Prvog svjetskog rata pa je bilo interesantno za proučiti kako je ta teška politička situacija utjecala na intenzitet gradnje u Varaždinu. U radu je objašnjeno do kojih je promjena došlo gledajući prostorno uređenje ulica grada te je istaknuta novogradnja objekta mješovite namjene i stambenih zgrada. Kako bi se olakšao rad budućim istraživačima, uz gotovo svaku je nekretninu navedeno kada je uređena i koji je arhitekt ili zidarski graditelj radio na njezinom podizanju ili preuređenju.

Ključne riječi: Varaždin; arhitektura; urbanizam; Prvi svjetski rat; Valent Morandini; Josip Ribić; Josip Rauš; Franjo Habulan.

Zusammenfassung

Urbanistische Entwicklung der Stadt Varaždin vom Jahre 1910. bis 1920.

Das Ziel dieser Arbeit ist es, zu zeigen welche Gebäude in der Stadt Varazdin in der Zeit zwischen dem Jahre 1910 und 1920 erbaut wurden. So erhalten wir einen Einblick in die Bereiche, in denen sich die Stadt dann verbreitete. Auf der anderen Seite, ist das die Zeit in der es zum Ersten Weltkrieg kam, so war es interessant zu untersuchen, wie die schwierige politische Situation auf die Intensität des Bauen in Varazdin beeinflusste. In dieser Arbeit wird erklärt, zu welchen es Veränderungen kam, beobachtet auf Planung der Straßen in der Stadt und sind vorgestellt die neu gebaute Anlagen und gemischte genutzte Wohngebäude. Um die Arbeit der Forscher in der Zukunft zu erleichtern, neben fast jeder Eigenschaft wird angegeben wann die gebaut wurde und welcher Architekt oder Baumeister Maurer an ihrem Anheben oder Umlagerung arbeitete.

Schlüsselwörter: Varaždin; Architektur; Urbanismus; Stadtentwiclkung; Erster Weltkrieg; Valent Morandini; Josip Ribić; Josip Rauš; Franjo Habulan.

Ana KANIŠKI
Varaždin

UDK 008:7:94(497.523Varaždin)"1914/1918"
Prethodno priopćenje
Preliminary communication

Kulturni i umjetnički život grada Varaždina za Prvoga svjetskog rata*

Autorica u članku obrađuje temu kulturnoga i umjetničkoga života grada Varaždina za Prvoga svjetskog rata. Uvid u temu dobiven je istraživanjem novina koje su u vrijeme rata izlazile u Varaždinu*: Naše pravice* (do 1914.), *Hrvatsko pravo* (1914.–1918.) i *Volja naroda* (1918.–1922.). Novinski zapisi potkrijepljeni su sačuvanom arhivskom građom, sa spisima Gradskoga poglavarstva Varaždin i vizualno predočeni primjerima sačuvane muzejske građe nastale i izrađene prije, tijekom ili neposredno nakon rata. Smatra se da se kulturni i umjetnički život grada Varaždina usprkos ratu i ratnim prilikama nije ugasio potpuno. U tom razdoblju u Varaždinu na kulturnome i umjetničkome polju ističe se rad i djelovanje varaždinskih društava, rad kinematografa *Tomasijev kino* (1915.), otkrivanje ratnoga spomenika 1915., osnutak *Gradskoga kazališta u Varaždinu* (1915.), početak organiziranja pučko - prosvjetnih predavanja u Varaždinu i okolici (1917.). Ističe se i važnost podliska novina *Hrvatsko pravo* o povijesti i kulturnoj baštini grada i županije, uloge gradske vlasti u nabavi skulpture *Varaždinski ulan* Roberta Frangeša - Mihanovića i slikarskih početaka Ive Režeka, odnosno, recepcije publike na njegove samostalne izložbe 1917. i 1919. Člankom se nastojalo sveobuhvatno i cjelovito pristupiti navedenoj tematici, stoga se u prvome djelu prikazuje širi kontekst kulturnih i umjetničkih događaja u Europi i Hrvatskoj u prvoj četvrtini XX. stoljeća.

Uvod

Tijekom četverogodišnjega razdoblja Prvoga svjetskog rata, neprekidnih političkih i ratnih previranja suprotstavljenih država članica Antante i Centralnih sila željnih ostvarenju njihovih političkih i teritorijalnih aspiracija, strahovitih i brojčanih gubitaka ljudskih života na europskim i svjetskim bojišnicama, strepnji onih koji su ostali u svojim domovima bojeći se za živote svojih ljubljenih, svijet je iz temelja izmijenjen – ne samo politički, gospodarski i društveno, nego su temeljite promjene zahvatile i njegov kulturni i umjetnički život. Europa i svijet su nakon sveobuhvatnoga svjetskog rata svjedočili postupnom raspadu i propasti četiriju prijašnjih autokratskih carstava: revolucijom zahvaćenu Rusiju, poraženu Njemačku, raspadnutu multinacionalnu državu Austro - Ugarsku i propalo Osmansko Carstvo, a pritom su sudjelovala u stvaranju novih država, ili su to uvjetovale. Među novonastalim državama našla se i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (1918.–1929.). U četverogodišnjemu ratnom razdoblju, kulturni i umjetnički život sviju izrazito je bio ovisan o političkim i gospodarskim prilikama, kao takav iznenadno je prekinut ili ograničen ili se pak razvio kao reakcija na suvremene prilike. Kulturni i umjetnički

* Urednička napomena: zbog opsežnog sadržaja bilješki, iste se nalaze na kraju teksta.

život grada Varaždina u ratnom razdoblju ovise o raznim političkim i vojnim prilikama u Kraljevini Hrvatskoj, pripojenoj ugarskome djelu Austro - Ugarske te o kulturnim i umjetničkim događanjima u Europi i Hrvatskoj. S obzirom na temu članka, potrebno je osvrnuti se na postojeću bibliografiju u kojoj je rat 1914. - 1918. obrađen s povijesnog, društvenog, kulturnog i umjetničkog stajališta i potrebno je dati sažeti prikaz kulturnih i umjetničkih događanja u Europi i Hrvatskoj u prvoj četvrtini XX. stoljeća.

Najopsežniji prikaz Hrvatske u vrijeme Prvoga svjetskog rata i njezinome položaju u dualističkoj Austro - Ugarskoj, dao je Josip Horvat [1967.] u knjizi *Prvi svjetski rat: panorama zbivanja 1914.–1918.*, pregledu europskih i svjetskih zbivanja s vojnoga i političkoga gledišta. U poglavlju „Rat i umjetnost" sažeo je prikaz dostignuća nekolicine europskih umjetnika za rata, ali nisu izostavljena ni umjetnička djela hrvatskih autora, poput impozantne slike *Crne zastave* (1916.) Ljube Babića.[1] Na temu Prvoga svjetskog rata varaždinski autori osvrtali su se u okviru veće tematske cjeline iz povijesti Varaždina o kojoj su pisali, smještajući je u širi kontekst. Imajući na umu vrijednost tih značajnih radova, važno je navesti neke od njih. U radu *Povijest grada Varaždina u razdoblju od 1880. do 1918. godine* u monografiji o varaždinskoj gimnaziji, Siniša Horvat [1986.] se osvrnuo na društvene i obrazovne dosege u Varaždinu za rata.[2] Rudolf Horvat [1993.] je knjigu *Povijest grada Varaždina* zaključio prikazom događanja u gradu početkom Prvoga svjetskog rata s nekoliko crtica iz društvene povijesti, kulture, umjetnosti.[3] Prikaz ratnih zbivanja uključila je Đurđica Cesar [2008.] u radu, svojevrsnome povijesnom okviru života i djela prof. Franje Košćeca.[4] Ističe se muzejska izložba Magdalene Lončarić [1994.] *Politički i stranački život Varaždina 1861.–1941.*, u kojoj je Prvi svjetski rat bio uključen u šire vremensko razdoblje.[5]

O raznim segmentima umjetničkoga djelovanja za Prvoga svjetskog rata istraživači su pisali posljednjih dvadesetak godina. Jedni su ih integrirali u širi okvir pregleda hrvatske umjetnosti, što je učinio Milan Prelog [1999.] u knjizi *Studije o hrvatskoj umjetnosti*.[6] Drugi su autori ratno razdoblje kronološki postavili ispred pojave avangardnih tendencija 1920-ih u hrvatskoj umjetnosti. Katalog izložbe *Avangardne tendencije u Hrvatskoj*, koja je održana 2007., okupio je tekstove, poput Tvrtka Jakovine o povijesnom okviru pojave avangardizama od 1920-ih do 1970-ih, Zvonka Makovića, Marije Tonković, Ane Lederer i Branimira Donata: o likovnim umjetnostima, fotografiji, kazalištu i književnosti toga razdoblja.[7] Recentno su se javili autori koji su temi Prvoga svjetskog rata pristupili cjelovito. Tu se ističe knjiga autorica Branke Hlevnjak i Ree Ivanuš [2008.], *Hrvatska antiratna fotografija: Prvi svjetski rat, Drugi svjetski rat i Domovinski rat*, gdje je razdoblje 1914.–1918. vizualno predočeno dokumentarnim fotografijama novaka i časnika austro - ugarske vojske.[8] Izdvaja se katalog istoimene izložbe *Dadoh zlato za željezo,*[9] u kojemu je to ratno razdoblje dosad najopsežnije povijesno opisano u okviru austro - ugarskih i europskih prilika, s osvrtima i na tadašnju kulturu i umjetnost.

Kultura i umjetnost u ozračju 1914.–1918.: od Europe do Varaždina

Uz istovremeno trajanje secesije, u umjetnostima početkom XX. stoljeća prekinuta je tradicija ukusa XIX. stoljeća, jer su avangardisti težili odbacivanju starih uzora i

preobrazbi umjetnosti, kulture i društva. Ističu se neke osobnosti, grupe, pojave i događaji.

U umjetničkome pogledu, razdoblje do početka Prvoga svjetskog rata 1914. iznimno je plodno. Godine 1905. fovisti su održali prvu izložbu u Parizu, u Dresdenu je osnovana grupa *Die Brücke*, prva manifestacija njemačkog ekspresionizma. Godine 1907. Pablo Picasso naslikao je *Gospođice iz Avignona,* koje označavaju pojavu analitičkog kubizma; osnovan je *Deutscher Werkbund*. Gaudí je projektirao remek - djela španjolske modernističke arhitekture, a u Beču se širilo ime arhitekta Adolfa Loosa. Objavom *Futurističkoga manifesta* 1909. Filippo Tommaso Marinetti pozivao je na „razaranje muzeja" i emancipaciju umjetnosti, a 1911. Vasilij Kandinski je u Münchenu osnovao drugo udruženje njemačkih ekspresionista, *Der Blaue Reiter*. Godinu 1913. označio je Kazimir Maljevič prvom suprematističkom slikom *Crni kvadrat na bijeloj podlozi*, a Igor Stravinski baletom *Posvećenje proljeća*, trećim baletom koji je skladao za Rusa Sergeja Djagiljeva, vođu baletne trupe *Ballets Russes*. Arnold Schönberg se proslavio inovacijama u atonalnoj glazbi, u ciklusu ekspresionističkih pjesama *Pierrot Lunaire* (1912.). Pred početak Prvoga svjetskog rata, Marcel Proust dovršio je *Put k Swannu*, prvi od sedam romana iz ciklusa *U traganju za izgubljenim vremenom*, a James Joyce je objavio *Dublince*. Godine 1915. Kafka je objavio pripovijetku *Preobražaj*. Rat je prekinuo dotadašnju kulturnu dominaciju Pariza, Berlina i Münchena, a nova središta umjetničkoga života postali su gradovi u ratu neutralnih država. Godine 1916. u Zürichu je osnovan *Cabaret Voltaire* kao sastajalište slobodoumnih dadaista, čiji je cilj bilo sablažnjavanje građanske publike. Godine 1917. Marcel Duchamp izložio je svoj slavni *ready - made*, obrnuto postavljeni pisoar nazvan *Fontana*, a u Nizozemskoj Piet Mondrian osnovao je pokret *De Stijl*. Nakon ratnih strahota, pripadnici njemačkog *Neue Sachlichkeita* koristili su umjetnost kao sredstvo društvene kritike slikajući stvarnost, ratne invalide, nasilje, zločine. U njemačkom filmu ekspresionizam se očituje u ostvarenjima Roberta Wienea *Kabinet dr. Caligarija* (1920.) i Fritza Langa, *Metropolis* (1927.). Ubrzo su se 1920-ih javili nadrealisti, među kojima se ističu umjetnik Salvador Dalí.

Prva tri desetljeća XX. stoljeća umjetničkoga rada u Hrvatskoj obilježilo je jenjavanje historicizma, uz istodobnu pojavu secesije, te se polako naziralo uvođenje modernizma i avangarde. Bela Čikoš - Sesija, Menci Klement Crnčić i Oton Iveković predavali su na Višoj školi za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu (danas Akademija likovnih umjetnosti). Robert Frangeš - Mihanović je 1906. izradio skulpturalnu skupinu *Spomenik smrti* na grobnici Leitner u Varaždinu, a Ivan Meštrović je 1915. održao izložbu u Londonu. Mladi slikari Miroslav Kraljević, Vladimir Becić, Josip Račić i Oskar Herman vratili su se sa studija u Münchenu i u domaću umjetnost uveli europsko moderno slikarstvo. Omogućili su postupnu afirmaciju avangardizama sudjelovanjem na izložbama *Proljetnoga salona* koje su od svoga osnutka 1916., prema Milanu Pelcu [2012..], bile „sabirališta najvažnijih osoba i tendencija u likovnoj umjetnosti toga politički nimalo lakog razdoblja."[10] Ističe se i uloga koju su u drugoj i trećoj fazi djelovanja *Proljetnoga salona* imali članovi *Praške četvorke* – Varlaj, Uzelac, Trepše, Gecan, kao nosioci ekspresionizma u slikarstvu. Ekspresionizam u hrvatskoj književnosti se javlja sa časopisom *Kokot* Ulderika Donadinija (1916.), a u tom kontekstu ističu se i časopisi *Vijavica* (1917.) i *Juriš* (1919.) Antuna Branka Šimića. U ratnim godinama Miroslav Krleža je napisao *Kraljevo*, svoju ekspresionističko - naturalističku dramsku jednočinku. Neki su

umjetnici za vrijeme rata bili mobilizirani: Becić je na solunskom bojištu radio kao dopisnik i ratni slikar za pariški časopis *L'Illustration*,[11] dok je Ivo Režek poslan na rusku bojišnicu u Galiciju.[12] To je razdoblje, prema Ivi Škrabalu [1998.], dalo temelje hrvatskoj kinematografiji, osnutkom *Croatia filma* 1917.[13] Poratno razdoblje u slikarstvu označile su pojave raznih *izama* (kubizma, futurizma, konstruktivizma, dadaizma i sl.). Poratnu fotografiju obilježio je rad zagrebačkih profesionalnih ateljea, među njima i *Foto Tonka* koji je osnovala mlada Varaždinka Antonija Kulčar - Vajda, a čije su fotografije bile „osebujna kronika društvenoga i posebice kazališnoga života".[14] Dok su jedni foto - dokumentirali kazališni svijet, drugi su ga mijenjali. Ana Lederer [2007.] je istaknula kako se poslije rata javljaju osobe koje su kazalište osuvremenile u duhu avangardnih tendencija, poput dramaturga Milana Begovića, redatelja i teatrologa Branka Gavelle, glumca i redatelja Tita Strozzija, te Ljube Babića u ulozi kazališnoga scenografa.[15]

Političke prilike u gradu Varaždinu u predratnome razdoblju određivala je otvorena borba za prevlast u gradskoj vlasti koje su vodile dvije najsnažnije političke stranke. Đurđica Cesar [2006.] navela je da je to „veliko rivalstvo između pravaša i pristaša Hrvatsko - srpske koalicije, ponekad [bilo] i na štetu interesa grada".[16] Magdalena Lončarić [1994.] je istaknula da je Hrvatsko - srpska koalicija (1905.–1918.) bila najsnažnija politička stranka u Hrvatskoj i zagovarala „stvaranje zajedničke južnoslavenske države".[17] Član stranke i žestoki protivnik mađaronstva u Varaždinu bio je dr. Pero Magdić, koji se politički obračunavao i u novinama *Naše pravice* koje je pokrenuo 1904. u Platzerovoj tiskari. Posljednji broj novina tiskan je 13. kolovoza 1914., ni dva mjeseca nakon službenoga početka Prvoga svjetskog rata.[18] U tom se razdoblju grad Varaždin razvijao kulturno i umjetnički. Arhitekt Valent Morandini gradio je secesijske kuće i vile.[19] Godine 1909. osnovano je *Hrvatsko pjevačko društvo „Sveta Cecilija", Društvo za orkestralnu glazbu u Varaždinu* i gimnazijsko društvo *Svačić* u čijem su sklopu bili pjevački i tamburaški zbor, kako je primijetio Rudolf Horvat [1993.]. On je naveo i da je 1910. otvoren prvi stalni kinematograf, *Union-kinematograf*.[20] U kazalištu su gostovale njemačke trupe, te zagrebačko, osječko i slovensko kazalište.[21] U ožujku 1914. Magdić je izabran je za gradonačelnika, dužnost koju će obnašati za rata.

Značaj varaždinskih novina i građe 1914.–1919.

Posljednji brojevi novina *Naše pravice* donose vijesti o prilikama u gradu Varaždinu nakon službenog početka rata. Broj od 2. srpnja 1914. nosi udarnu naslovnu vijest *Atentat na Nadvojvodu Franju Ferdinanda i vojvotkinju Sofiju od Hohenberga*. Četiri tjedna poslije, novine su prenijele objavu Franje Josipa I. *Rat mojim narodima* i obavijest o mobilizaciji u Varaždinu. Banskom naredbom od 27. srpnja ukinut je zakon o slobodi tiska, uvedena je preventivna cenzura, ukinuto je porotno suđenje te određen redoviti sudski progon, ne samo za zločine počinjene tiskopisom, nego i za prekršaje, a svi su se časopisi podnosili na kontrolu tri sata prije cenzuriranja. Drugom naredbom ukinuto je pravo sastajanja i udruživanja, zabranjene su javne skupštine i sastanci, obustava rada i osnivanje društava, a naređena je obustava i određenih listova diljem Hrvatske. Naslovnica pretposljednjega broja nosi vijest *Svjetski rat*.[22]

Daljnja događanja tijekom rata prate se iz tjednika Stranke prava, *Hrvatsko pravo: list za politiku i narodno gospodarstvo* koji je počeo izlaziti 27. lipnja 1914. u Tiskari Brus i Stein.[23] U njemu piše da su *Naše pravice* prestale izlaziti „odlukom bana kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 17. kolovoza, prema iznimnim mjerama za slučaj rata, zato jer sadržajem ugrožavaju interese ratovanja".[24] Frankovačke novine *Hrvatsko pravo* bile su jedine novine koje su izlazile u Varaždinu za Prvoga svjetskog rata, što ih čini izvorom za sva događanja u gradu. Njima se pred kraj izlaženja petoga godišta, pridružuju još jedne novine, *Volja naroda: glasilo jugoslavenske narodne stranke*, koje pod uredništvom Hinka Krizmana počinju izlaziti 4. srpnja 1918. u Tiskari Stjepana pl. Platzera u Varaždinu.[25]

Naše pravice, *Hrvatsko pravo* i *Volja naroda* – glasila različitih političkih stranaka (!), najznačajniji su izvor podataka o životu grada Varaždina u vrijeme Prvoga svjetskog rata. Cilj ovoga članka je, ograničavajući se pritom od političkih interpretacija, pokazati da se za Prvoga svjetskog rata u Varaždinu, iako u malenome broju, održavaju kulturna i umjetnička događanja. Tvrdnja se temelji na pomnom pregledu brojeva novina *Naše pravice* iz 1914., regularnih i brojeva posebnih izdanja *Hrvatsko pravo* od 1914. do 1918. i brojeva *Volja naroda* od prvog izlaska u srpnju 1918. do travnja 1919. S obzirom na brojnost članaka, događanja na kulturnome i umjetničkome polju podijeljena su u osam cjelina: djelovanje varaždinskih društava, osnutak i rad kinematografa *Tomasijev kino* (1915.), postavljene ratnoga spomenika 1915., osnutak *Gradskoga kazališta u Varaždinu* (1915.–1922.), početak organiziranja pučko-prosvjetnih predavanja u gradu Varaždinu i okolici. Ističe se važnost podliska *Hrvatskoga prava* o povijesti i kulturnoj baštini grada i županije, uloge gradske vlasti u nabavi skulpture *Varaždinac* Roberta Frangeša - Mihanovića i slikarskih početaka Ive Režeka, to jest, recepcije publike na samostalne izložbe 1917. i 1919. Točnost novinskih podataka o tome, gdje je god bilo moguće, provjeravana je sa sačuvanim arhivskim gradivom, a same teme predočene su i sačuvanim primjercima muzejske građe nastale prije, tijekom ili neposredno nakon rata.

Varaždinska društva

Djelatnost varaždinskih društava i udruženja, klubova i zadruga osnovanih u drugoj polovici XIX. i na početku XX. stoljeća, prekinuo je početak rata 1914. Naglome prestanku rada oduprla su se rijetka društva, a djelovala su povremeno. Osujetivši svršetak rata, rad su počela obnavljati u drugoj polovici 1918., povrativši svoj sjaj u mirnoj 1919. godini.

Novinski stupci *Naših pravica* u zadnjoj godini izlaženja vrve obavijestima o plesnim zabavama i vjenčićima, proslavama jubileja i godišnjica, svečanim koncertima, većinom u organizaciji varaždinskih društva. U subotu 3. siječnja 1914., *Akademski ferijalni klub „Tomislav"* je u dvorani gradskoga kazališta priredio koncert s plesom u korist hrvatskih škola, „Družbe sv. Ćirila i Metoda" (slika 1.).[26] Svi prihodi su uplaćeni pri Gradskom poglavarstvu Varaždin.[27] *Podčasnički zbor c. kr. poveljne uniformirane građanske čete u Varaždinu* je pod pokroviteljstvom nadvojvode Leopolda Salvatora 1. veljače 1914., priredio plesnu zabavu u prostorijama kazališne restauracije.[28] Na istome mjestu, ali tjedan dana poslije *Radničko naobrazbeno društvo „Sloboda"* priredilo je kostimiranu zabavu s plesom.[29] Prostorije kazališta bile su omiljeni prostor za održavanje zabava, pa je ondje, *Hrvatsko pjevačko društvo „Vila"* 9.

veljače priredilo koncert s plesom (slika 2.).[30] U gradu su djelovala sokolska društva koja su prema Ivanu Krištofiću [2009.], osnivala „zabavne odbore s nadzornikom plesova i uvode plesne vježbe, na kojima se ima čestito naučiti hrvatsko salonsko kolo, četvorka i drugi plesovi. Salonske godine u pravilu počinju velikim angažmanom gospođa i gospođica u organizaciji plesnih svečanosti, koje su bile pripremane s velikom pozornošću […].”[31] Dobrotvornu priredbu kostimiranog sokolskog plesnog vjenčića održao je *Hrvatski sokol* 14. veljače 1914. u velikoj dvorani kazališta, a sudjelovali su ormoški sokolaši.[32] Druga društva priredila su izlete po varaždinskom kraju. *Koturaško društvo „Sloga”* je u 24. svibnja 1914. priredilo društveni izlet u Ormož, a dva dana poslije održalo je cestovnu utrku Varaždin – Petrijanec – Vratno – Vinica – Vidovec - Varaždin.[33]

Nakon izbijanja rata, djelatnost društava skoro je nestala. U novinama *Hrvatsko pravo* izostaju obavijesti i izvješća o plesovima i zabavama, a društvena i kulturna događanja su rijetka. Povremeno se javlja vijest o nekom događaju koje je prilagođeno ratnim prilikama u gradu, poput poklada 1915. Tekstopisac članka svjedočio je da su poklade „tek neopaženo nastupile. Ne priređuju se zabave, nema plesova, pa ni u našim manjim gostionicama nema nedjeljom muzike ni onoga *tanca* koji je za tzv. *male ljude* jedinom zabavom bio. Bilježimo to sa zadovoljstvom, jer se vidi da i naše općinstvo znade svoj život tako udesiti da odgovara ozbiljnom vremenu u kojemu živimo”.[34] Tijekom 1915. i 1916. priređeno je par dobrotvornih koncerata u korist „Crvenoga križa”, poput koncerta operne pjevačice Ljerke Kočonde.[35] Glavninu malobrojnih koncerata koji su održani tijekom 1916. i 1917. priredila je gimnazijska mladež pod pokroviteljstvom župana Stjepana pl. Belošević, u korist invalida, udovica i djece poginulih vojnika, slijepih vojnika iz varaždinske županije. O prvoj izvedbi 17. veljače 1916. *Hrvatsko pravo* je pisalo: „Liepa i bogata narodna naša pjesma i popijevke, narod, naše umiljato glazbalo tamburica dva su gotovo puna sata u skladnom i čuvstvenom predavanju naših gimnazijalaca priveli otmjeno općinstvo što je napunilo kazalište najskrovitijim stranama riznice našeg narodnog blaga”.[36] Koncerti u izvedbi gimnazijskoga tamburaškog zbora *Svačić* bili su prireñivani i u Ivancu i Krapini.[37] U siječnju 1918. banskom naredbom zabranjeno je „ [s] obzirom na ozbiljno sada[š]nje doba održavanje plesnih zabava u javnim lokalima, pa i u slučaju, ako se priređuju u dobrotvorne svrhe”.[38] Unatoč tome, varaždinski knjigotiskari priredili su zabavu na pokladnu nedjelju 1918., dok su na uskrsni ponedjeljak 1918. tipografi održali zabavnu večer za udovice i siročad poginulih vojnika.[39]

Naziranjem konca Prvoga svjetskog rata u drugoj polovici 1918., mnoga varaždinska društva prekinula su svoje četverogodišnje mirovanje. U *Volji naroda* sve češće se pojavljuju obavijesti i izvješća o obnovljenoj društvenoj, kulturnoj i umjetničkoj aktivnosti tih društava, da bi se već krajem 1918. i prvih par mjeseci 1919. javljala redovito. Društva su objavljivala obavijesti o obnovi djelovanja te su na to pozivala svoje starije i nove članove.[40] Organizirala su se hodočašća u Mariju Bistricu i Majci Božjoj na Trškom Vrhu u kolovozu 1918.,[41] izleti varaždinskih srednjoškolaca u Zagorje, na Ivanščicu, u Lobor i Zlatar.[42] Novinski članci na početku 1919. vrvjeli su vijestima o sjajnim plesovima i zabavama. *Prvi hrvatski vatrogasni zbor u Varaždinu* je 1. veljače 1919. priredio sjajni ples za građanstvo, pozvanike je obavijestio pozivnicama koje je oblikovao Ivo Režek (slika 4.).[43] Posjećenost toga

događanja novine su opisale: „Zabava, koja je bila dupkom posjećena, odisala je pravim demokratskim duhom. Uz činovnika i časnika bio je tu trgovac, obrtnik i radnik zabavljajući se u potpunom skladu i veselju do zore".[44] Obnovu društvenog i kulturnog života u Varaždinu dočarava živopisnost poklada 1919. Tekstopisac članka ju je doživio: „Ove godine osobito razveseli koledar sve vesele ljude, koji vole zabave i razonode, jer nam je pružio dugo, gotovo nepregledno dugo doba poklada. (…) naš grad, u kojem je za četiri i po ratnih godina i najljućeg ropstva, gotovo sav društveni život zamro, probudio se i živo razmahao u prvoj slobodnoj godini. Još nije ni po pokladnog vremena prošlo, a zabava na sve strane, plesova i igranka dnevno".[45]

U Gradskome muzeju Varaždin čuva se desetak pozivnica i plesnih redova iz Prvoga svjetskog rata, među njima i akademskoga kluba *Tomislav*, društva *Vile*, gimnazijske mladeži i vatrogasnoga društva. Tiskane su u varaždinskim tiskarama Srećka Hartmanna, Stjepana Platzera te Ivana Krstitelja Stiflera. U ulozi umanjenih plakata, vrsni su primjeri pozivnica oblikovanih u secesije, koja se na području oblikovanja plakata u Hrvatskoj zadržala „sve do polovice trećeg desetljeća XX. stoljeća kada je zamah i polet stila već bio uvelike jenjavao".[46] Uz secesijsku tipografiju, pozivnicu kluba *Tomislav* (slika 1.) resi motiv graciozne žene u personifikaciji grčke muze plesa i pjesništva Terpishore. Prikazana je do pojasa u vrtložnoj kompoziciji, prignuta naprijed svira liru obuhvaćajući je nježnim rukama. *Vilinu* pozivnicu asimetrične kompozicije krasi cvijećem ovjenčana Terpishora u pripijenoj dugoj haljini koja joj otkriva putene grudi i vitko graciozno tijelo, kojoj je u trenutku okretaja tijela i podizanja lovorovih grančica, s ruke skliznula tkanina vijoreći se na vjetru (slika 2.). Kraj nogu joj je svitak sa štitom s ugraviranim prikazom njezina atributa, lire. Figuralni prikaz je izrađen tehnikom suhotiska, dodirom se može osjetiti dočarana ženstvenost lika, razigranost linije tijela, gustih nabora haljine. Secesijski elementi, osim tipografije, izostali su na pozivnicama izrađenim tijekom rata, na kojima, poput one gimnazijske mladeži iz 1916., prevladava tekst. O trajanju secesije u ratnome i poslijeratnome razdoblju pokazuju pozivnice izrađene nakon 1918. Plesni red vatrogasnoga društva iz 1919. oblikovao je Ivo Režek i potpisao: „*R.*" (slika 3.). Žena u smeđe - zelenoj zvonolikoj haljini pognute glave i raširenih te blago podignutih ruku, pleše i „izlazi" iz polukružnoga okvira, a koji iznad i ispod čine zelene vitice i tekst *PLES*, ispisan secesijskim slovima vitičastih završetaka. Prikaz žene jednostavnim linijama, pročišćenost ukrasa i obojane plohe elementi su modernističke umjetnosti.

Kinematograf *Tomasijev kino*

U Varaždinu je u vrijeme Prvoga svjetskog rata radio kinematograf, *Tomasijev kino*, koji je 1912. otvorio Ljudevit Tomasi. Rudolf Horvat [1993.] je naveo da je u tom kinu „svaki dan bila po jedna predstava, koja je trajala od 7 do 10 sati na večer, a u nedjelju poslije podne još jedna predstava od 3 do 6 sati".[47] Na početku 1914., *Naše pravice* prenijele su vijest o senzacionalnom talijanskom filmu *Gloria*, s Lydijom Borelli u glavnoj ulozi.[48] Popularnost historijskih filmova u Italiji opala je izbijanjem svjetskoga rata, a prema Georgesu Sadoulu [1962.], talijanska kinematografija u poratnome razdoblju teško je osvajala strana tržišta, pogotovo s novim „mondenim dramama" u kojima su glumile slavne glumice, „lijepe žene plemenitih crta lica",

poput Lydije Borelli.[49] Pišući o prilikama u hrvatskoj kinematografiji za Prvoga svjetskog rata, Ivo Škrabalo [1999.] je zaključio: „Ratne su prilike donijele porast interesa za kinom, ali i smanjenje broja filmova. U Njemačkoj je uvoz stranih filmova bio zabranjen, a u Monarhiji drastično smanjen. Otpali su francuski, talijanski i filmovi iz drugih neprijateljskih zemalja, ali ostali su njemački, skandinavski (danski i švedski) i – domaći!"[50]

O radu kinematografa pred sam početak i za vrijeme rata doznaje se iz novina gdje je objavljivano radno vrijeme, filmski program i cjenik ulaznica. *Tomasijev kino* bilo je u koraku s aktualnim zbivanjima u europskoj kinematografiji, što se pak odrazilo u ponudi filmskoga programa u ratnome razdoblju 1915. i 1916. U siječnju 1915. prikazivale su se dvije drame u tri čina, *Karakter*, s najslavnijim danskim glumcem Valdemarom Psilanderom te *Pustolovka* s glumicom Betty Nansen.[51] Potonji film rad je danskoga poduzeća za proizvodnju filmova *Nordisk*, a koji je od osnutka 1906. svojim uspješnim filmovima, „otvorio put" u Njemačku i srednju Europu. Uz ove, Georges Sadoul [1962.] navodi da se je u danskoj kinematografiji pojavila mlada glumica Asta Nielsen, a koja je na filmskome platnu utjelovila vamp - žene.[52] Stoga je u *Tomasijev kinu* 5. kolovoza 1915. na rasporedu bio prikazan film s Astom Nielsen.[53] U ratno doba pokazivali su se „prvi znakovi budućeg umjetničkog napretka u njemačkom filmu".[54] Varaždinska publika je u svibnju 1915. gledala njemački film *Put života* s glumicom Henny Porten.[55] Iako je francuski film u vrijeme rata skoro propao, europska kinematografija se još uvijek sjećala francuskih skečeva, lake komedije i filmova potjera u kojima je glavnu ulogu imao Francuz Max Linder, pa se u kolovozu 1915. prikazivala šala *Max kao posteljnik*.[56] Obavijesti o *Tomasijev kinu* u novinama iz 1916. sve su rjeđe, tiskala se vijest da će u svibnju vlasnik kina održati besplatnu predstavu za ranjenike.[57] Česti spisatelj novina *Hrvatsko pravo* kritičar društvenog života u gradu, *Monte* je kritizirao rad kinematografa: „Kad god čitam rasporede Tomasijeva kinematografa, uvijek se moram zgražati nad hrvaštinom, kojom su oni pisani. Upozoravam na to upravu kina, pa se nadam, da će slijedeći raspored osvanuti u duhu hrvatskog jezika, prost od germanizama i barbarizama". Njegova kritika iz 15. srpnja 1916. posljednji je novinski tekst o *Tomasijev kinu* za Prvoga svjetskog rata.[58] S obzirom na to da novine koje su izlazile nakon rata ne sadrže nikakve zapise o kinematografu, može se pretpostaviti da je nakon rata promijenio ime ili prestao raditi.

Gradsko kazalište u Varaždinu – „naši marni diletanti"

Nositelj glavnine društvenoga, kulturnoga i umjetničkoga života u gradu Varaždinu u ratno doba bilo je novoosnovano *Gradsko kazalište u Varaždinu* (1915. - 1922.). U ratnoj 1914. i 1915. novine su tiskale nekoliko obavijesti da se u kazalištu održavaju koncerti ljubljanske operetne i dramske družine, te predstave dramatskoga ansambla kraljevskoga zemaljskoga hrvatskog kazališta u Zagrebu.[59] Važnu ulogu u osnutku *Gradskog kazališta u Varaždinu* imao je ravnatelj opere u Osijeku Andre Mitrović. Ulogu osnivača, repertoar i najvažnije izvedbe, iscrpno je prikazao Marijan Varjačić [1993.]. Istaknuo je jedinstvenost kazališta: „osnovano [je] za vrijeme svjetskoga rata; nije mi poznat istovjetan slučaj tada u Europi. Zatim, bilo je to onda jedno od svega triju hrvatskih profesionalnih kazališta na cijelom povijesnom prostoru Hrvatske, osim u Varaždinu, stalna kazališta postojala su

još samo u Zagrebu i Osijeku […] djelovalo je kao dramsko i glazbeno - scensko kazalište (izvođene su, prema tadašnjoj razdiobi, drame, opere, operete i vodvilji, pučki igrokazi s pjevanjem, igrokazi za djecu i kabaret). Upravo u to vrijeme […] je stvorena varaždinska kazališna publika i začeo se ako se tako može reći varaždinski kazališni ukus".[60] Na temelju novinskih članaka o *Gradskom kazalištu u Varaždinu*, zaključuje se da su u kazalištu izvođena djela stranih i domaćih autora, neka su praizvedena, libreto nekih je kajkaviziran, a neki su umjetnici i glazbenici održali dobrotvorne koncerte. Krešimir Filić [1973.] navodi da je kritika bila većinom „benevolentna, uviđa poteškoće, s kojima se mora uprava boriti, a poznaje još bolje domaću publiku, o kojoj je stvarno ovisio prosperitet samoga kazališta. Nijesu ti kritičari bili na nekoj naročitoj književnoj visini, ali su često dobro uočili i dobre i slabije strane glume, kao i repertoirea".[61] Stoga se u nastavku prikazuje recepcija novina i kritičara o djelatnosti kazališta, ona najčešća vezana je za izvedbe iz prve sezone.

Prva izvedba varaždinske kazališne družine bila je lakrdija u tri čina *Nevjerni Tomo*, koju su „naši marni diletanti" priredili u subotu, 25. rujna 1915.[62] Tjedan dana prije izvedbe, tekstopisac novinskoga članka bio je prisutan na glavnom pokusu i objavio je da je lakrdija „vrlo zabavna stvar, što je glavno, da je dobro naučena jer naši diletanti upravo majstorski igraju. Tko hoće da se od srca nasmije, doći će večeras u kazalište […]". U idućem broju izvijestio je da se je općinstvo „obje večeri ugodno pozabavilo, te naše diletante obilno podarilo odobravanjem, dok su dame primile cvijeća".[63] Još u statusu „diletantskoga zbora", članovi budućega kazališta krajem listopada djeci su priredili priču *Ivo i Marica*. O izvedbi novine su pisale: „Naši mališani, koji su uz svoje roditelje dupkom napunili kuću ražarenih su lica i pritajena daha pratili slikovite zaplete i rasplete poznate te priče. Usklici udivljenja i zaprepaštenja, zgražanja i smijeh iz puna grla nisu bili rijetka stvar".[64] Novine su početkom studenoga 1915. objavile da zagrebačko kazalište namjerava u Varaždinu osnovati vlastitu podružnicu, vijest koju je u nadolazećem broju novina Andre Mitrović demantirao, tvrdeći da je riječ o osnutku stalnog kazališta.[65] Prva izvedba stalnoga *Gradskoga kazališta u Varaždinu* bila je opereta *Vjerni ratni drug*, priređena 11. prosinca 1915. (slika 4.).[66] Radnja je suvremena ratnim prilikama: majka očekuje sina koji se ima vratiti iz rata, umjesto poginuloga sina dolazi njegov vjerni ratni drug, majka ga zabunom zamijeni za sina, drug se zaljubljuje u prijateljevu sestru i prizna istinu, zaručuje s djevojkom, a majka se tješi u kćerkinoj sreći. Novine su pisale da je izvedba napunila kazalište i da se je vrlo dobro glumilo i pjevalo.[67]

Brojne drame, operete, opere i druga djela naišla su na pozitivnu recepciju publike pa ih je ravnateljstvo češće uvrštavalo u budući program. Slučaj je to sa šaljivom i komičnom operetom *Mam'zelle Nitouche*, prvi puta prikazanom 26. prosinca 1915. Za jednu od izvedbi 4. travnja 1916. sačuvan je plakat.[68] U toj je izvedbi prvi puta nastupila Varaždinka gđica. Silvija Polansky, početnica s lijepim glasom zbog čega je glumica „ubrala i na otvorenoj sceni opetovano odobravanje, a bila je obilno nagrađena i cvijećem".[69] Usto, za izvedbu lakrdije *Charleyova tetka* 28. svibnja 1916. novine su pisale da će „nedvojbeno napuniti kuću", a stekla je toliku popularnost da se je često pojavila na programu, pa i dvije godine poslije. Sačuvan je plakat za izvedbu 2. veljače 1918. (slika 5.).[70]

No, kritika o djelatnosti kazališta nije bila samo pozitivna. Tijekom 1916. u novinama se pojavio *Monte*, kritičar rijetkih riječi pohvale. U srpnju 1916. dao je objaviti svoje mišljenje o djelatnosti kazališta: „Dne 16. lipnja svršila je prva sezona novog novoosnovanog Talijinog hrama. Uspjeh prve sezone bio je jako lijep, iako se je opažalo dosta nedostataka. Većinom se gojila komedija. Kod izbora baš nije bila uprava uvijek sretne ruke. Davano je dosta komada slabije književne vrijednosti, pa je šteta što se na ovakve komade trošilo vrijeme. Hrvatski je repertoar bio najmršaviji, a i ono što se je iznijelo, bilo je većinom ili zastarjelo ili slabe ili nikakve literarne vrijednosti. Opereta je davano samo osam, a što je za jednu sezonu jako malo. Uzimljem, da je tome kriv premalen broj glumaca. Umjetničko osoblje bilo je odviše zaposleno, što je bilo često uzrokom, da uloge nisu bile dostatno naučene, ili da stvar uopće nije onako uspjela, kako bi morala […] Uprava nam je bila također obećala na početku česta gostovanja. Ali tog se obećanja baš nije držala, jer je gostovanja bila veoma malo. Orkestar je također bio jako slab. Zbor je pak bio ispod svake kritike, osobito muški, koji je sve prije, negoli pjevao. Ovaj je nedostatak upravi neoprostiv. Ali ipak u cijelosti uzevši postignuto je više, nego li što se je očekivalo".[71] Usprkos takvim kritikama, recepcija varaždinske publike bila je iznimno dobroćudna, inače *Gradsko kazalište u Varaždinu* ne bi u ratnome razdoblju ostvarilo zavidnu plodnu djelatnost, takvu da je svaki tjedan održavalo po jednu praizvedbu i ponavljalo izvedbe, koje su publiku najviše oduševile.

Ratne, gospodarske prilike, oskudica – među ostalim – tiskovnog materijala odrazila se na dizajn kazališnih plakata. Sačuvani plakati koje je *Gradsko kazalište u Varaždinu* dalo tiskati u Tiskari Slavoljub Brus, iskazuju jednake oblikovne značajke (slika 4.-5.). U zaglavlju plakata skoro jednakih dimenzija, otisnut je naziv kazališta s varaždinskim gradskim grbom, ispod datum, broj održavanja i naslov predstave, popis lica i glumaca, najava slijedećih predstava i cijene karata te informacije o početku predstave. Tekst je unutar stiliziranoga okvira, ispod donjeg ruba stoji signatura tiskare. Tekst je otisnut pismom *Bodoni*, korištenim za opsežan i sitan tekst, a pismom *Grotesk* otisnuti su naslovi predstava. Ovakvo oblikovanje podsjeća na plakate tiskane 1890-ih u Hrvatskoj. Takvi su plakati su po likovnom konceptu, prema Ladi Kavurić [1999.], „tipografskom tehnikom svedeni na dvije dimenzije i umnoženi da bi bila postavljeni u javni vanjski prostor. Naručioci tih plakata u pravilu su bile kazališne kuće i putujuće cirkuske družine […]".[72] Naspram pozivnica varaždinskih društava (slika 1.-3.), uočljive su razlike u oblikovanju kazališnih plakata: u nedostatku secesijskih značajki, trodimenzionalnog figuralnog prikaza i bogatstva ukrasa kojih nema zbog većih dimenzija plakata ili jer si naručitelj u vrijeme rata nije mogao priuštiti takvu izradu.

Ratni spomenik 1915.

Na varaždinskome Franjevačkom trgu, pred ulaz u crkvu 1915. postavljen je kameni ratni spomenik. U studenome i prosincu novine su objavile par vijesti o izradi spomenika kod arhitekta Artura Kaderaveka, njegovom prvotnom otkrivanju 2. prosinca 1915. da bi *Odbor za podignuće ratnoga spomenika u gradu Varaždinu* i predsjedavajući Stjepan pl. Belošević, donijeli odluku da se on ima predati gradu i otkriti 11. prosinca nakon čega će se u nj moći ukucavati čavli. Ukucavanje čavala, koji su se mogli kupiti za 1 krunu, vršilo se svaki dan (10 - 14 i 15 - 17 sati), novac je

bio namijenjen zakladi Varaždinske županije i grada Varaždina za nemoćne vojnike, njihove udove i siročadi iz svjetskoga rata.[73] Riječ je o dobrotvornoj akciji, poput brojnih koje su se proširile po austro - ugarskim gradovima gdje su se iz drveta izrađivali najčešće križevi i postavljali na istaknutim mjestima u gradovima. Ratni spomenik je pobudio interes zagrebačke publike; varaždinske novine prenijele su članak *Narodnih novina* s opisom spomenika.[74] U Gradskome muzeju Varaždin pohranjen je isječak iz nekih njemačkih novina s fotografijom spomenika, a koji je naslovljen *Kriegsdenkmal in Warasdin (Kroatien), errichtet von Warasdiner Buergern*.[75] Sudeći prema fotografiji (slika 6.), spomenik je bio izrađen od kamena i postavljen pred ulaz u franjevačku crkvu. Dvije stepenice su vodile do visokog podnožja nad kojim se izdizao središnji, uspravljeni masivni kvadar, u donjemu dijelu okružen sa četiri manja kvadra. Gornji dio triju stranica središnjega kvadra imao je udubljeni kvadrat koji je nosio jedan ratni križ od lipova drva, u koji su se ukucavali zlatni, srebreni, bakreni i željezni čavli. Vrhovi stranica nosili su u željezu izlijevana godišta rata *1914.*, *1915.*, *1916.*; njih i kvadrate uokvirivao je željezni lanac. Nad središnjim kvadrom izdizala se krnja piramida, prednje stranice s natpisom „SVJETSKI RAT", a iznad koje su isklesani grbovi Varaždinke županije i Varaždina nadvišeni krunom sv. Stjepana. Na vrhu spomenika bio je globus okružen sa četiri orla. Na tom mjestu danas se nalazi skulptura *Grgura Ninskoga*, postavljena 1931., upućujući da je do tad spomenik bio srušen. Istraživanja iz 2008. su pokazala da se ostaci spomenika nalaze ispod Meštrovićeve skulpture.[76]

„Pučka - prosvjetna predavanja" i Kosta Strajnić

Usred ratnih zbivanja u jeseni 1917. varaždinski sveučilištarci, tj. akademci okupljeni oko *Akademskoga društva „Tomislav" u Varaždinu* pokrenuli su održavanje pučkih predavanja, to jest, „zgoda pružena svim građanima, kako će se najlakše upoznati velike istine – znanosti – i mnogu korisnu riječ čuti, koja će zasijati u sve grane narodnoga života: u gospodarstvo, financiju, narodnu ekonomiju, povijest, literaturu, umjetnost i glazbu".[77] Postavili su temelje *Pučkome sveučilištu u Varaždinu* (1917. - 1919.). Pravaško *Hrvatsko pravo* organizatore je nazvalo *varaždinskim akademičarima*, *Volja naroda* ih je nazivala *jugoslavenskom akademskom omladinom*. Svoje političke stavove jugoslavenske orijentacije varaždinski akademičari javno su izrekli na prvom javnom nastupu, 28. i 29. rujna priredbom dobrotvorne dramske i koncertne večeri narodnoga karaktera kada je bila izvedena drama „*Ilirci*" o sukobu iliraca i mađarona 1845.[78] Od studenog 1917. počeli su održavati sveučilišna predavanja, od jeseni 1918. godine, postupno su uveli analfabetske tečajeve i cikluse pučkih predavanja za seosku inteligenciju u okolici Varaždina i Zagorju.[79] U namjeri da obrazuju narodne slojeve mladi akademičari su pozivali brojne predavače – profesore, znanstvenike, književnike, kritičare, konzervatore, liječnike – da dođu i besplatno održe svoja predavanja. O njihovom radu najdetaljnije je pisao Branko Svoboda [1967.] naglasivši da su uz predavanja „počesto priređivani i koncerti, a nakon koncerata, politički komersi. To su uvijek bile nacionalne manifestacije".[80] Gradska vlast je često cenzurirala i zabranjivala predavanja. Odredbom 4. listopada 1918. je zabranila „svako predavanje, koje imade bilo u temi samoj, bilo u izradi iste, ma i samo jednu dodirnu točku s nacionalnom i socijalnom politikom", a povukla ju je već idući tjedan.[81]

Osim općih podataka i češćih kritika ili pohvala, novine su iznimno rijetko donijele siže pučkih predavanja. Unatoč tome, može se pretpostaviti sižee predavanja povjesničara umjetnosti i kritičara Koste Strajnića. Predavanje *O mladim jugoslavenskim umjetnicima* je bilo cenzurirano i zabranjeno mu je bilo spomenuti ime Ivana Meštrovića.[82] Razlog je u njegovim nastojanjima da promiče lik i umjetnički rad člana *Jugoslavenskoga odbora*, koji se je zalagao za ujedinjenje jugoslavenskoga naroda u zajedničku, slobodnu i nezavisnu državu.[83] Dana 11. veljače 1918. Kosta Strajnić je održao predavanje *O ruskoj likovnoj umjetnosti* koje je popratio projekcijama, publika se oduševila i „nagradila ga živahnim pljeskom".[84] Sižee predavanja može se rekonstruirati prema istoimenom eseju koji je Strajnić objavio u svojoj knjizi *Studija* (1918.). Opisao je novgorodsku arhitekturu, umjetnost za vladavine cara Ivana IV. Groznog, sažima prikaz novgorodskog i ruskoga slikarstva, ističući slikara Andreja Rubljova. Opisuje umjetnost za vladavine cara Petra Velikoga, petrogradske i moskovske profane arhitekture klasicističkih značajki, pojavu profanoga zidnog slikarstva, baroknoga i rokoko portretnog slikarstva, žanr slikarstva nastalog pod utjecajem njemačkog romantizma i Nazarenaca, pojavu *empirea* početkom XIX. stoljeća u Moskvi, povijesnoga portretnog slikarstva, ističući slikara Ilju Jefimovića Rjepina. Osvrnuo se na impresioniste i secesijske umjetnike. Esej je završio mišlju da se europska avangarda ne može zamisliti bez ruskih ličnosti.[85] Pred sto godina, predavanjem o ruskoj umjetnosti od kraja XIV. do početka XX. stoljeća, koje je popratio projekcijama umjetničkih djela, Kosta Strajnić je publici pružio priliku da upoznaju i dočarao umjetnost toga slavenskog naroda.

Podlisci *Hrvatskoga prava* – o povijesti i umjetničkoj baštini

Hrvatsko pravo objavljivalo je novinske priloge o raznim temama, koje upućuju na to da je urednik zasigurno bio upoznat sa značajem tema i širim kontekstom na koji su se odnosile – povijest Varaždina i umjetničku baštinu i umjetnički obrt u varaždinskoj županiji. U listopadu 1914., tiskani su podlisci *Iz povijesti našega grada*, pod čijim su naslovom novine donijele povijesne crtice iz prošlosti Varaždina preuzete iz knjige Ladislava Ebnera *Historisch statistisch topographisce Beschreibung der König[lichen] Freystadt Warasdin*.[86] Prvu monografiju o povijesti Varaždina varaždinski gradski senator i sudac napisao je na njemačkome jeziku. S obzirom na to da on nije prevedena – izvadci *Jedna epizoda iz staroga ratnog vremena grada Varaždina*, *Ime našega grada* te *Starost grada Varaždina* – jedini su prijevod na hrvatski jezik.

Novine su tri godine poslije, 8. rujna 1917. objavile pretisak *Čipkarstvo u Lepoglavi* koji je napisala Zlata pl. Šufflay, kustosica zbirki tekstila Muzeja za umjetost i obrt.[87] Nekadašnja voditeljica čipkarskoga tečaja u gradu Lepoglavi (1894. - 1897.) je kao stručnjakinja za tekstil u MUO počela sustavno obrađivati i prikupljati čipku, posebice lepoglavsku. Andrea Klobučar [2009.] je navela da njezini radovi podijeljeni u devet mapa u zbirci čipaka MUO, svjedoče o „uspješnom ostvarenju njenih zamisli […] o stvaranju jedinstvene hrvatske autorske čipke nastale na temelju proučavanja i interpretiranja motiva i ornamenata preuzetih iz narodnoga tekstilnog rukotvorstva".[88] U rujanskom prilogu Zlata pl. Šufflay opisuje stanje čipkarskoga tečaja u Lepoglavi i želi da se lepoglavska čipka podigne na višu razinu umjetničkoga obrta, usporedivu s briselskom. Od kraja listopada sve do

sredine prosinca 1917. tiskani su prilozi Miroslava Vanina o djelovanju isusovaca u Varaždinu i povijesti izgradnje isusovačke crkve i samostana.[89] Nešto ranije iste 1917., Vanino je priloge objavio u *Katoličkom listu*. Sedamdeset godina poslije objavio je proširenije poglavlje o povijesti isusovačkoga samostanskog sklopa u Varaždinu, u knjizi *Isusovci i hrvatski narod II*, plodu njegovih dugogodišnjih istraživanja.[90] U tom svjetlu, otkriva se značaj podliska, koji je, uz zagrebački časopis, početak Vaninovih istraživanja o isusovačkoj baštini u Varaždinu.

Varaždinski ulan Roberta Frangeša - Mihanovića

Gradsko poglavarstvo Varaždin 1917. kupilo je skulpturu od proslavljenoga kipara Roberta Frangeša - Mihanovića (slika 7.).[91] Dana 24. ožujka novine su opisale da je skulptura *Varaždinec na konju* izložena u kiparovom ateljeu u Zagrebu, a po dolasku u Varaždin bit će izložena u prostorijama poglavarstva.[92] Robert Frangeš - Mihanović je u vrijeme rata, od 1915. do 1918. služio na talijanskoj bojišnici u umjetničkoj grupi gdje izrađivao brončane i sadrene radove s ratnim prizorima; zajedno čine, prema Ivi Šimatu Banovu [*s.a.*], tzv. *Ratni ciklus*.[93] Osim ožujske vijesti, novine nisu objavile više podataka. Tijekom istraživanja za ovaj članak, u Državnome arhivu u Varaždinu, pronađena je službena korespondencija između kipara i gradonačelnika Pere Magdića oko kupnje skulpture. Prema njoj, kipar je brončanu skulpturu izradio još 1916. Naime, Frangeš - Mihanović je tu broncu izložio na kraljevskoj ratnoj izložbi slika i skulptura, održane 1916. u Zagrebu, pa su organizatori izložbe pismeno predložili dr. Magdiću da otkupi skulpturu koja predstavlja junaštvo varaždinskih vojnika.[94] Ponuđena je bila cijena od 4500 kruna, kipar je 19. ožujka pristao prodati broncu po cijeni od 3500 kruna. Grad je skulpturu službeno kupio 14. svibnja 1917., a Frangeš - Mihanović osobno je došao u Varaždin donijeti skulpturu gradonačelniku.[95] Prema ostatku korespondencije, 21. listopada 1917. Frangeš - Mihanović se obratio Magdiću s molbom da mu posudi *Varaždinca* kako bi ga mogao izložiti na ratnoj izložbi u Beču, koja se imala održavati u proljeće 1918. Molbi je još i priložio poziv organizatora izložbe pisan na njemačkom jeziku; molba je odobrena. Frangeš - Mihanović pisao mu je drugi put podsjećajući ga da mu broncu na vrijeme posudi.[96] Nema daljnje korespondencije o posudbi, zasigurno zato jer se bečka izložba „izjalovila".[97]

Stasit, brkati i kratkokosi varaždinski vojnik lica usahlih jagodica jaše osedlanoga konja. Ukočenim pogledom promatra pred sobom, sjedi na malome sedlu i podsedlici koje je obuhvatio ispruženim nogama. Šakom svoje položene ljevice čvrsto napinje uzde i uz sitne korekcije mamuzama usmjerava konja unaprijed. Šakom blago povišene desnice u razini torza uspravljeno drži pušku, ali cijevi blago spuštene. Nosi vojničku kapu, vojničku odoru s dugim hlačama i čizme, zaogrnut je kratkim kaputom koji je pričvrstio oko ramena i opasan vojničkim remenom, o koji je uz lijevi bok prikačio sablju i torbicu za pištolj. Preko vrha sedla i leđa životinje položio je bisage. Stupajući u kasu, konj ima podignutu prednju lijevu i stražnju desnu nogu. Usred povlačenja uzdi pognuo je glavu, zaklopio oči i naćulio uši. Snažno usmjerenje vojnika i konja unaprijed kipar je postignuo postavljanjem skulpturalne skupine na mali trapezoidni postament, uglačane površine, na prednjoj strani s urezanim potpisom „Frangeš - Mihanović". Konj glavom izlazi i

prednjom lijevom nogom iskoračuje izvan „ruba" postamenta dajući snažan dojam kretanja unaprijed koji dodatno naglašava položaj puške uzdignute unaprijed.

Prikaz konja u kasu otkriva kipara kao vrsnoga poznavatelja anatomije ove životinje, prikazane u naponu snage, krepka i snažna, mišićava i glatkoga tijela, realistički modelirane glave, njuške, očiju i naćuljenih uši. Realističke prikazane engleske uzde i pršnjak, realistički detalji dijelova vojničke odore – puška, sablja, remen, kroj gornjeg dijela odore – upućuju na to da je Frangeš-Mihanović skulpturu vjerojatno radio prema živome modelu na talijanskoj bojišnici. Usporedi li se s glavom konja, glava čovjeka nije modelirana s mnogo detalja, oni izostaju, na licu pravilnih crta sumarno su oblikovane oči, usahnule jagodice i brkovi – nema ostalih facijalnih karakteristika. S obzirom na naznačeni izgled vojničke odore, pogotovo kape sa središnjom značkom, zasigurno je riječ o ulanskom časniku.[98] Namjera kipara bila je oblikovati lice s kojim se mogu poistovjetiti vojnici, poginuli u ratu i preživjeli Varaždinci, a koje ta skulptura i predstavlja. Ovu namjeru kipar je iznio u pismu Peri Magdiću: „Meni je uvijek draže da moji radovi u Hrvatskoj ostaju nego li da odilaze izvan domovine, a osobito radnje koje sam za vrijeme rata u – našu – spomen na to veliko doba izradio ponajviše kako '*Varaždinca*', koga sam baš i namislio gradu koji se s hrabrošću svojih sinova u prvom redu može ponositi" (slika 7a.).[99]

Varaždinci o izložbama Ive Režeka 1917. i 1919.

U vrijeme rata počeo je djelovati slikar Ivo Režek (Varaždin, 1898. – Zagreb, 1979.). Godine 1917. i 1919. organizirao je izložbe svojih radova u predvorju kazališne zgrade. Par kritika Varaždinaca o izložbama primjer su vrednovanja slika, promatranih izvan konteksta cjelovitoga slikareva opusa. Režek je bio mobiliziran u svibnju 1916., a 1917. poslan na rusku bojišnicu u Galiciji. Nakon povratka u rodni grad, htio je nastaviti studij slikarstva u Parizu, ali Beograd mu je odbio molbu za stipendiju i vizu za Francusku, pa je iduće godine studij upisao na praškoj akademiji.[100] Početkom prosinca 1917. Ivo Režek je priredio svoju prvu samostalnu izložbu svega 23 radova, crteža, pastela, ulja i akvarela. *Hrvatsko pravo* objavilo je datum izložbe priređene u dobrotvorne svrhe i pozdravilo namjere „nadobudnog slikara, za kog su mnogo liepa čuli i koji se lanjske godine u Zagrebu svojim radnjama na izložbi liepo istaknuo, te odnio pohvalu i priznanje naših najuvaženijih slikara umjetnika",[101] aludirajući na njegovu suradnju na *Proljetnome salonu*. Dvije godine poslije, dok je bio upisan na praškoj akademiji, Ivo Režek je priredio drugu samostalnu izložbu, od 25. ožujka do 5. travnja 1919. Interes publike bio velik zato jer je „umjetnik već lani svojim prvim istupom sjajno uspio i upravo nas iznenadio svojim početničkim radnjama".[102]

U najopsežnijoj monografiji o varaždinskom slikaru, autorica Ivanka Reberski [2001.] je navela slijedeće: „O slikarskim počecima Ive Režeka znade se još manje nego o njegovim ishodišnim polazištima. Tek su istraživanja za retrospektivnu izložbu iskopala nekoliko najranijih radova nastalih još u Varaždinu, ili na samom početku studija u Pragu […] Po stilu i načinu slikanja u njima se mladi slikar oslanja na tradiciju, karakterističnu za krug i ozračje prvih početaka *Proljetnoga salona*. Pronađene slike nastale su uglavnom oko 1918. nakon povratka s fronte, po motivima zaključujemo da su slikane u Varaždinu. Nakon ratne traumatiziranosti

vratio se zavičajnom ambijentu i tu je u pitoresknom zagorskom kraju opet slobodno proslikao. U prostoru svoga djetinjstva, gdje su mu iskonski korijeni na kojima će i kasnije, kao i tih poslijeratnih godina, obnavljati akumulacije i tražiti nadahnuća".[103] Tražeći slike za retrospektivnu izložbu, Ivanka Reberski je pronašla tri pejzaža, crtež *Stari Varaždin*, ulje na platnu *Iz okolice Varaždina* i akvarel *Ladanje Dolnje*, koji je pun „impresionističkih doživljaja" (slika 8.).[104]

Povodom izložbe 1917., *Hrvatsko pravo* je tiskalo kritiku stanovitog *B. Draganića*. On je njegova djela podijelio na ratna i „narodna", podrazumijevajući pod time djela s naslikanim varaždinskim motivima. Prije nego što je Režek otišao na studij u Prag, kritičar je već u zimi 1917. Režekova „narodna" djela usporedio s radovima Pražana ili Poljaka koji su slikarstvo studirali na praškoj akademiji i bili djelatni u drugoj polovici XIX. i početkom XX. stoljeća. Radove mu je usporedio s romantizmom Josefa Manésa, simbolizmom Adolfa Leibschnera, historijskim slikarstvom Jaroslava Čermáka, impresionističkim slikarstvom Vaclava Brožika, i djelima Jaroslava Věšínom koje krase prizori svakidašnjice i narodni motivi. Draganić je poetsku kritiku završio mišlju da mladi Režek „može biti zadovoljan s moralnim uspjehom, koji mu pokloniše njegovi sugrađani".[105]

Povodom otvorenja izložbe 1919., učitelj i ljubitelj umjetnosti Lujo Pihler objavio je u novinama *Volja naroda* mišljenje o slikarovim radovima. Dobronamjernom kritikom htio je potaknuti početnika da usavrši slikarski izraz. Između tridesetak radova, pejzaža, portreta, crteža, karikatura, akvarela, Pihler se osvrnuo na i karikature: „[…] savjetovao bi Režeku, da toliko ne ističe nekoje momente. Ova je vrsta umjetnosti veoma osjetljiva; traži oprez, finesu osjećaja i francusku duhovitost izražaja. Porodimo li je sa dramom, to je karikatura nalik komediji, ali koja lako može da posrne u lakrdiju. Molièra ima malo, ali i Goya; Doréa i Daumiera. Nešto više povučenosti, da se ublaži maska, pa će Režek lijepo napredovati i na tom polju".[106] Pihlerova primjedba o karikaturi nije iznenađujuća. Naime, od 1916. do 1918. Ivo Režek je u *Ilustrovanome listu* objavljivao karikature uz ilustracije pjesama, pripovjedaka, romana u nastavcima. Frano Dulibić [2011.] je naveo da je Ivo Režek tražio „vlastiti izraz pa se na […] karikaturama i ilustracijama mogu opaziti elementi različitih stilskih pravaca, ponajviše secesijski i ekspresionistički".[107] Tako se Pihler osvrnuo i na taj segment Režekova umjetničkog djelovanja, koji je do izražaja najviše došao tijekom suradnje sa spomenutim listom u razdoblju od 1934. do 1938.

Nakon ove, tjedan dana poslije u novinama *Slobodni građanin* izašla je kritika učitelja gimnazije i crtanja Stevana Drakulića. Tvrdeći da je predgovor Zvonka Milkovića u katalogu izložbe subjektivan,[108] izraz osobne simpatije prema Režeku, smatrao je slijedeće: „Posjetio sam lani, evo i ove godine izložbu pak moram iskreno reći da sam našao neki napredak i izreći ću objektivni sud o radovima I. Režeka".[109] Nastavio je s tvrdnjama da je crtež dobar, pejzažu nedostaje perspektive, karikature su stilizirane, kolorit u pejzažu je tvrd bez osjećaja, bez zraka i topline, ali da se Režek rado zaustavlja na boji kao glavnom atributu koji mu pruža priroda, dok izražaj osjećaja uvijek ostaje hladan. *Ladanje Dolnje* smatrao je njegovim najuspjelijim radom iz kojeg može „zaključiti da je gosp. Režek u razvoju, a iz tih i ostalih vidi se velika marljivost i volja za postignućem". Iz ovih triju kritika, vidljivo je da je varaždinska publika srdačno pozdravila umjetnički rad Ive Režeka u ratnom i poratnom razdoblju.

Zaključak

Kulturni i umjetnički život grada Varaždina za Prvoga svjetskog rata nije se potpuno ugasio. U tim ratnim prilikama i dalje je tinjao, povremeno, na nekim područjima je ostvario zavidna dostignuća. Neka varaždinska društva, poput gimnazijske mladeži nastavila su s tradicionalnim radom, organizirajući koncerte u dobrotvorne svrhe, a nakon rata postojeća društva djelatnost su ubrzo počela obnavljati. Bogat doseg u području kazališne umjetnosti postiglo je *Gradsko kazalište u Varaždinu*, osnovano 1915., koje je život varaždinske publike nastojalo razvedriti koncertnim i dramsko - operetnim radom. Kinematograf *Tomasijev kino* prikazivao je na filmskome platnu europske uspješnice. Varaždinska akademska mladež organizirala je pučka predavanja i analfabetske tečajeve, pa je s namjerom podučavanja svih slojeva stanovništva udarila temelj *Pučkom sveučilištu u Varaždinu.* Na području umjetnosti istakla se uloga gradske vlasti, koja je potaknula izgradnju i postavljanje ratnoga spomenika 1915., spomena vojnicima, žrtvama rata i poginulim vojnicima, a usred lošijih ekonomskih prilika kupila je skulpturu *Varaždinec* (1916.) Roberta Frangeša - Mihanovića. Kritike izložaba Ive Režeka svjedoče da je varaždinska publika poznavala suvremene događaje u europskoj i u hrvatskoj umjetnosti.

Novine, arhivska i muzejska građa:

1. *Naše pravice*, 1. siječnja 1914.-13. kolovoza 1914., god. XI., br. 1.-33.
2. *Hrvatsko pravo*, 27. lipnja 1914., god. I., br. 1. – 29. lipnja 1918., god V., br. 26.
3. *Volja naroda*, 4. srpnja 1918., god. I., br. 1. – 30. travnja 1918., god. II., br. 8.
4. *Slobodni građanin*, 12. travnja 1919., god. I., br. 3.
5. *Državni arhiv u Varaždinu, [0016] Gradsko poglavarstvo Varaždin – Varaždin (1850.-1918.], Redovni spisi.* Za godine: 1914.-1918.
6. *Gradski muzej Varaždin: Galerija starih i novih majstora, Kulturnopovijesni odjel* i *Povijesni odjel* (skulptura, tiskana građa: isječci novina, plakati, plesni redovi, pozivnice).

Bibliografija:

1. *Avangardne tendencije u Hrvatskoj (katalog izložbe)*, Galerija Klovićevi dvori, ur. Zvonko Maković i Ana Medić, Zagreb, 2007.
2. Đurđica CESAR, „Pregled povijesti Varaždina u prvoj polovici dvadesetog stoljeća", *Franjo Košćec i njegovo djelo 1882.–1968.: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 13. i 14. studenoga 2008. u Varaždinu*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za znanstveni rad Varaždin, Gradski muzej Varaždin, Gimnazija Varaždin i Hrvatsko entomološko društvo, ur. Miroslav Šicel i Branko Spevec, Zagreb – Varaždin, 2008., 1. - 13.
3. *'Dadoh zlato za željezo': Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja (katalog izložbe)*, Hrvatski povijesni muzej, ur. Jelena Borošak Marijanović, Zagreb, 2011.
4. Frano DULIBIĆ, *Povijest karikature u Hrvatskoj do 1940. godine*, Leykam International, Zagreb, 2009.
5. Krešimir FILIĆ, „Divan kutić starog Varaždina: povodom proširenja gradskog šetališta", *Varaždinske vijesti*, 17. ožujka 1955, br. 471, str. 5.

6. Krešimir FILIĆ, „Između htjenja i zbilje: Varaždinsko kazalište 1873.–1941.", *100 godina kazališta u Varaždinu*, Narodno kazalište „August Cesarec" Varaždin, ur. Igor Mrduljaš, Varaždin, 1973., 15. - 30.
7. Dragica HAMMER TOMIĆ, *Jugoslavenstvo Ivana Meštrovića*, Srednja Europa, Zagreb, 2011.
8. Branka HLEVNJAK i Rhea IVANUŠ, *Hrvatska antiratna fotografija: Prvi svjetski, Drugi svjetski i Domovinski rat*, Udruga za promicanje oblikovanja i umjetnosti, Design Art i Centar za kulturu i obrazovanje „Zagreb", Zagreb, 2008.
9. Josip HORVAT, *Prvi svjetski rat: panorama zbivanja 1914.–1918.*, Stvarnost, Zagreb, 1967.
10. Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za znanstveni rad Varaždin i Grad Varaždin, Varaždin, 1993.
11. Siniša HORVAT, „Povijest grada Varaždina u razdoblju od 1880. do 1918. godine", *Gimnazija – SC – Gabriel Santo 1636.–1986.*, Savjet SC „Gabriel Santo" Varaždin, gl. ur. Josip Runjak, Varaždin, 1986., 33. - 48.
12. Mira ILIJANIĆ, „Arhitektura secesije u Varaždinu", Urbanizam, graditeljstvo, kultura: zbornik radova, Grad Varaždin i Gradski muzej Varaždin, gl. ur. Andre Mohorovičić, Varaždin, 1999., 193.-197.
13. „Fotografija", *Enciklopedija hrvatske umjetnosti 1: A-Nove*, gl. ur. Žarko Domljan, Zagreb, 1995., 260-261. [Želimir Košćević i Marija Tonković].
14. Katalog kolektivne izložbe slika Ive Režeka, Narodna tiskara Varaždin, Varaždin, 1919., bez paginacije.
15. Lada KAVURIĆ, *Hrvatski plakat do 1940.*, Institut za povijest umjetnosti, Nacionalna i sveučilišna knjižnica i Horetzky, Zagreb, 1999.
16. Andrea KLOBUČAR, „Čipke naše – dragulji naši: Zlata Šufflay i počeci autorskog oblikovanja čipke u Hrvatskoj", Музеј примењене уметности Београд, *ЗБОРНИК. Издавач. Главни и одговорни уредник: Иванка Зорић*, 04-05/ 2008.-2009., 2009., 73-84.
17. Ivan KRIŠTOFIĆ, *Varaždinski sokol i plakatom kroz povijest*, Državni arhiv u Varaždinu, Varaždin, 2009.
18. Ana LEDERER, „Avangardne tendencije u hrvatskom kazalištu: dvadesete, pedesete, sedamdesete", *Avangardne tendencije u Hrvatskoj (katalog izložbe)*, Galerija Klovićevi dvori, ur. Zvonko Maković i Ana Medić, Zagreb, 2007., 195.214.
19. Magdalena LONČARIĆ, „Novinstvo u Varaždinu od njegovih početaka do 1945. godine", *Novinstvo Varaždina (Uz 50. obljetnicu izlaženja „Varaždinskih vijest")*, TIVA – Tiskara Varaždin, Varaždin, 1995., 5. - 24.
20. Magdalena LONČARIĆ, *Politički i stranački život Varaždina 1861.–1941. Katalog izložbe s kronološkim pregledom važnijih političkih zbivanja (katalog izložbe)*, Gradski muzej Varaždin, Varaždin, 1994.
21. Zdenka MARKOVIĆ, *Frangeš-Mihanović: Bibliografija kao kulturno-historijska slika jedne epohe hrvatske likovne umjetnosti*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1954.
22. Milan PELC, *Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2012.
23. Milan PRELOG, *Studije o hrvatskoj umjetnosti*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1999.
24. Ivanka REBERSKI, *Ivo Režek: realizam kao slikarska konstanta*, Institut za povijest umjetnosti, Gradski muzej Varaždin i Skener Studio, Zagreb – Varaždin, 2001.

25. Georges SADOUL, *Povijest filmske umjetnosti: od prvih početaka do naših dana*, Naprijed, Zagreb, 1962.
26. Kosta STRAJNIĆ, *Studije sa 68 reprodukcija*, Naklada Gjorgja Ćelapa, Zagreb, 1918.
27. Branko SVOBODA, „Pučko sveučilište u Varaždinu (1917.-1919.)", *Prilozi historiji Varaždina*, Narodno sveučilište „Braća Ribar" i Ogranak Matice hrvatske, Varaždin, 1967., 100. - 107.
28. Ive ŠIMAT BANOV, *Robert Frangeš Mihanović*: *prilog povijesti modernog hrvatskog kiparstva*, Art Studio Azinović, Zagreb, *s.a.*
29. Ivo ŠKRABALO, *101 godina filma u Hrvatskoj 1896.-1997.*: *Pregled povijesti hrvatske kinematografije*. Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1998..
30. *Umjetnička izložba c. i kr. konaka ratne štampe*, Kraljevska i zemaljska tiskara u Zagrebu, Zagreb, 1916.
31. Miroslav VANINO, *Isusovci i hrvatski narod II: Kolegiji dubrovački, riječki, varaždinski i požeški*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu i Štamparski zavod „Ognjen Prica" Zagreb, Zagreb, 1987.
32. Marijan VARJAČIĆ, „Gradsko kazalište kao stalno hrvatsko kazalište u Varaždinu, Hrvatsko narodno kazalište u Varaždinu, *Kazalište: Hrvatsko narodno kazalište u Varaždinu: 120. obljetnica HNK u Varaždinu*, 1/1993., 5. - 16.
33. I[gor] VRBANIĆ, „Kakve tajne krije Franjevački trg: Iskopani kosturi i dio spomenika", *Varaždinske vijesti*, 6. kolovoza 2008., br. 3305., str. 80.

Sažetak

Kulturni i umjetnički život grada Varaždina za Prvoga svjetskog rata

Uvid u kulturni i umjetnički života grada Varaždina za Prvoga svjetskog rata dobiven je istraživanjem triju novina različitih političkih orijentacija koje su u ratno vrijeme izlazile u Varaždinu: *Naše pravice* (do 1914.), *Hrvatsko pravo* (1914.-1918.) i *Volja naroda* (1918.–1922.). Na temelju novinskih članaka o kulturnim i umjetničkim događajima u Varaždinu, a koji su potkrijepljeni sačuvanom arhivskom građom Gradskoga poglavarstva Varaždin, te vizualno predočeni primjerima sačuvane muzejske građe iz Gradskoga muzeja Varaždin nastale prije, tijekom ili neposredno nakon rata, zaključuje se da kulturni i umjetnički život grada Varaždina usprkos ratu i prilikama u gradu, nije zamro i ugasio potpuno, a u nekim je područjima ostvario zavidna dostignuća. Varaždinska društva, poput gimnazijske mladeži povremeno su priređivala zabavne večeri i koncerte u dobrotvorne svrhe, a tek nakon rata postojeća društva djelatnost su ubrzo počela obnavljati. Pod ravnateljstvom Andre Mitrovića, novoosnovano *Gradsko kazalište u Varaždinu* (1915.) nastojalo je život varaždinske publike razvedriti koncertnim i dramsko-operetnim radom, razvijajući kazališnu umjetnost u Varaždinu. Kinematograf *Tomasijev kino*, djelatan u razdoblju 1915.-1916. prikazivao je na filmskome platnu suvremene europske uspješnice. Varaždinski akademci su s namjerom podučavanja svih slojeva društva od 1917.

priređivali pučka-prosvjetna predavanja i analfabetske tečajeve. U području umjetnosti istakla se uloga gradske vlasti: potaknula je izgradnju i postavljanje ratnoga spomenika vojnicima, žrtvama rata i poginulim vojnicima (1915.) te je kupila skulpturu *Varaždinski ulan* (1916.) Roberta Frangeša-Mihanovića. U ratno vrijeme počeo je djelovati slikar Ivo Režek, čije je samostalne izložbe 1917. i 1919. varaždinska publika srdačno pozdravila i u njemu prepoznala budućeg uspješnog slikara.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat 1914.–1918.; Varaždin, kultura i umjetnost; rad društava; ratni spomenik 1915.; kinematograf *Tomasijev kino*; *Gradsko kazalište u Varaždinu*; pučko-prosvjetna predavanja; Kosta Strajnić; Robert Frangeš-Mihanović; Ivo Režek; pozivnice i plakati.

Summary

Culture and Art in Varaždin in World War I

This paper provides insight into the culture and art scene of Varaždin in World War I, by drawing from three politically dissimilar newspapers published in the city at the time: *Naše pravice* (published until 1914), *Hrvatsko pravo* (1914.–1918.) and *Volja naroda* (1918.–1922.). The information gathered from press reports of artistic and cultural events in Varaždin was corroborated by archival materials from the Varaždin City Council archive, and illustrated by museum materials from the Varaždin City Museum dating from the war (or immediately before and after it), thus supporting a conclusion that the culture and art scene did not die out completely during the war. On the contrary, in some areas the period brought about outstanding cultural and artistic achievements. The association of youth attending the local grammar school and other local societies occasionally organized fund raisers and benefit concerts, continuing with their usual activities immediately after the war ended. Varaždin City Theatre, founded as recently as 1915 with Andro Mitrović as director, also attempted to brighten the lives of the local audiences by putting on concerts, plays and operettas, developing the local theatre scene. Additionally, the cinema, *Tomasijev kino* which was active from 1915 to 1916 showed numerous popular films of the period. Since 1917, the intellectuals of Varaždin organized lectures for the wider public and writing courses for the illiterate, with the intention of providing education for all levels of the society. The city fathers played a major part in supporting the arts, by building a monument to the fallen soldiers and other victims of the war (1915) and buying Robert Frangeš Mihanović's sculpture, *Varaždinski ulan* (1916). The painter Ivo Režek also began his career around that time, and his first two solo exhibitions, held in 1917 and 1919, were greeted warmly by the public.

Key words: World War I 1914.–1918.; culture and art; war monument of 1915; *Tomasijev kino*; the activity of the societies and associations; *Varaždin City Theatre;* educational lectures for the public; Kosta Strajnić; Robert Frangeš-Mihanović; Ivo Režek; invitations and posters.

Prilozi:

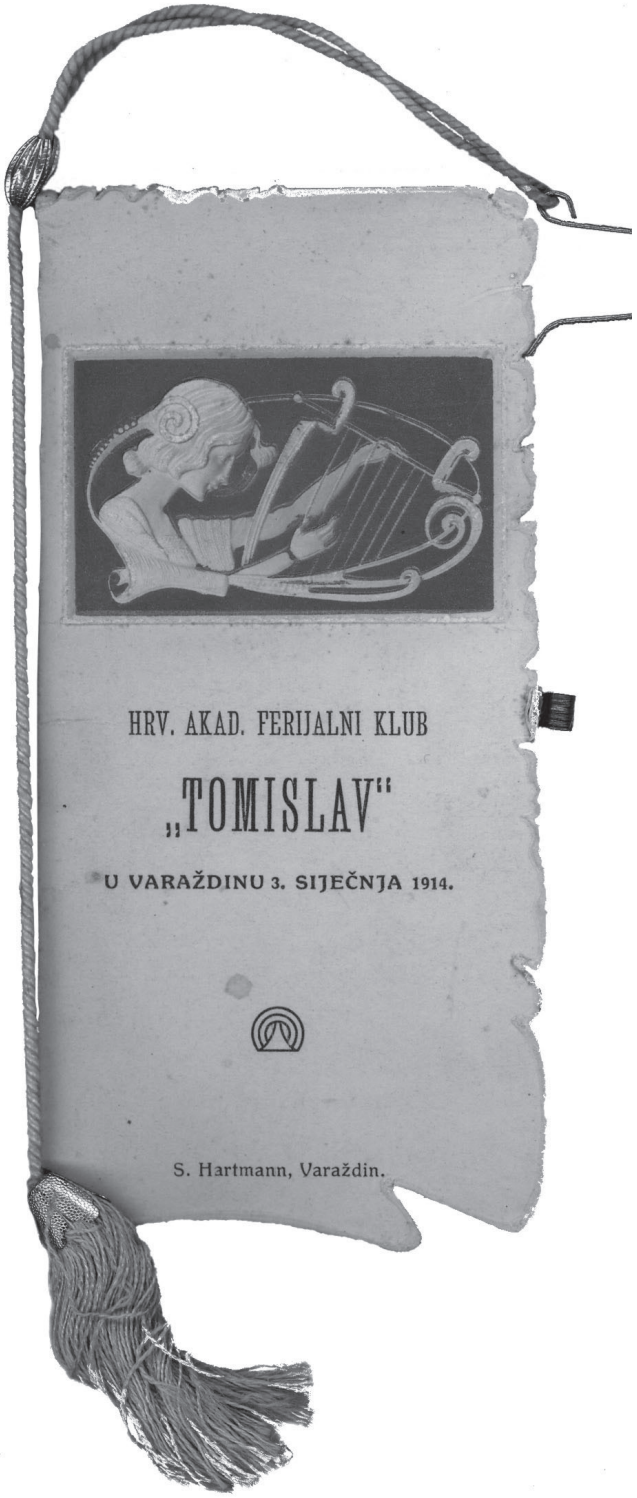

Slika 1. Plesni vjenčić *Akademskoga kluba „Tomislav"* za koncert 3. siječnja 1914.[110]

Slika 2. Pozivnica *Hrvatskoga pjevačkog društva „Vila"* za koncert s plesom 2. veljače 1914.[111]

Slika 3. I. Režek, Plesni red *Prvoga hrvatskog vatrogasnog zbora u Varaždinu* za ples 1. veljače 1919.[112]

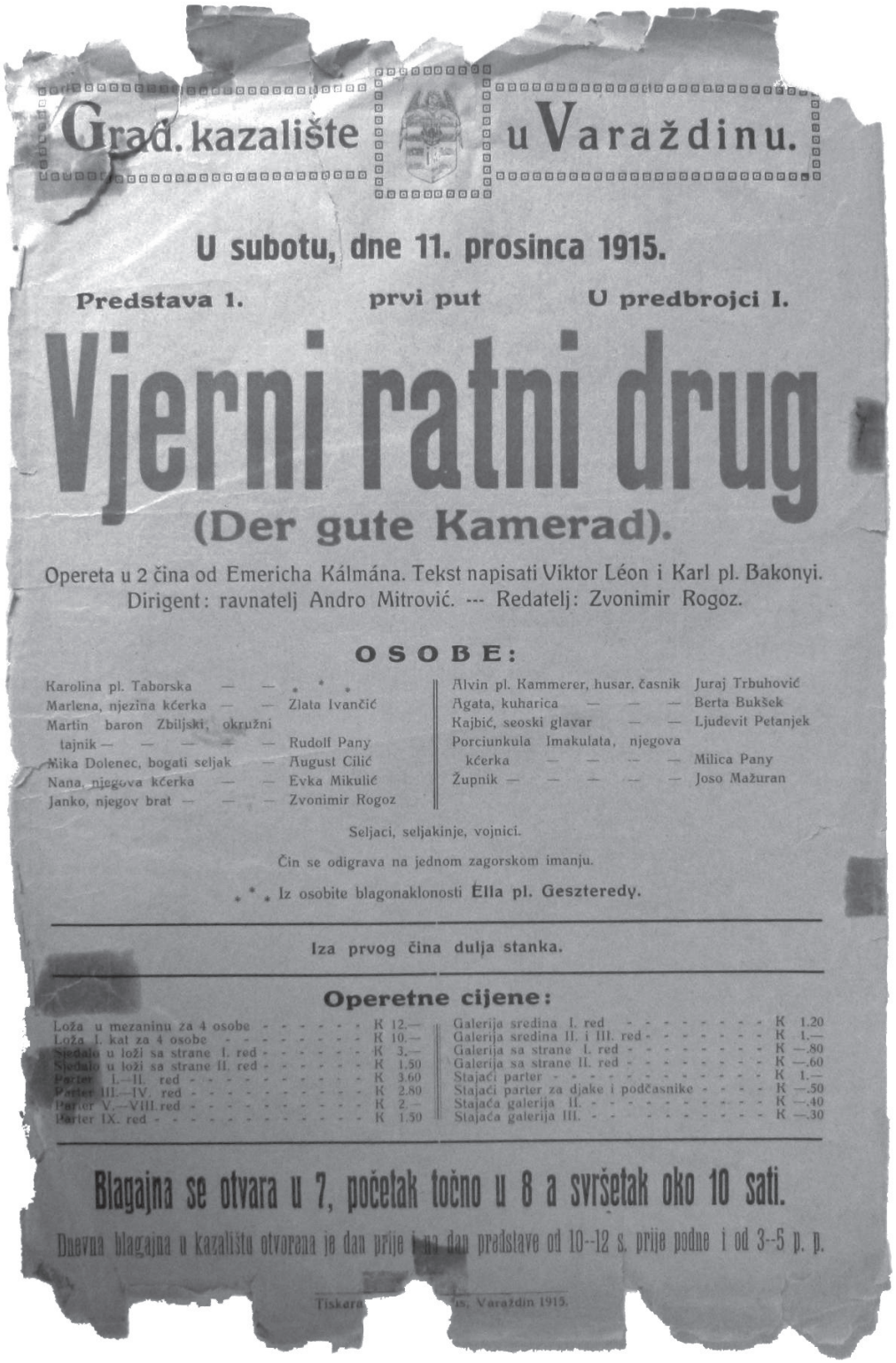

Grad. kazalište u Varaždinu.

U subotu, dne 11. prosinca 1915.

Predstava 1. prvi put U predbrojci I.

Vjerni ratni drug

(Der gute Kamerad).

Opereta u 2 čina od Emericha Kálmána. Tekst napisati Viktor Léon i Karl pl. Bakonyi.
Dirigent: ravnatelj Andro Mitrović. --- Redatelj: Zvonimir Rogoz.

OSOBE:

Karolina pl. Taborska — — * * *
Marlena, njezina kćerka — — Zlata Ivančić
Martin baron Zbiljski, okružni tajnik — — — — — Rudolf Pany
Mika Dolenec, bogati seljak — August Cilić
Nana, njegova kćerka — — Evka Mikulić
Janko, njegov brat — — — Zvonimir Rogoz

Alvin pl. Kammerer, husar. časnik Juraj Trbuhović
Agata, kuharica — — — Berta Bukšek
Kajbić, seoski glavar — — Ljudevit Petanjek
Porciunkula Imakulata, njegova kćerka — — — — — Milica Pany
Župnik — — — — — Joso Mažuran

Seljaci, seljakinje, vojnici.

Čin se odigrava na jednom zagorskom imanju.

* * * Iz osobite blagonaklonosti Ella pl. Geszteredy.

Iza prvog čina dulja stanka.

Operetne cijene:

Loža u mezaninu za 4 osobe	K 12.—	Galerija sredina I. red	K 1.20
Loža I. kat za 4 osobe	K 10.—	Galerija sredina II. i III. red	K 1.—
Sjedalo u loži sa strane I. red	K 3.—	Galerija sa strane I. red	K —.80
Sjedalo u loži sa strane II. red	K 1.50	Galerija sa strane II. red	K —.60
Parter I.—II. red	K 3.60	Stajaći parter	K 1.—
Parter III.—IV. red	K 2.80	Stajaći parter za djake i podčasnike	K —.50
Parter V.—VIII. red	K 2.—	Stajaća galerija II.	K —.40
Parter IX. red	K 1.50	Stajaća galerija III.	K —.30

Blagajna se otvara u 7, početak točno u 8 a svršetak oko 10 sati.

Dnevna blagajna u kazalištu otvorena je dan prije i na dan predstave od 10—12 s. prije podne i od 3—5 p. p.

Tiskara [illegible] s. Varaždin 1915.

Slika 4. Plakat *Gradskoga kazališta u Varaždinu* za izvedbu operete *Vjerni ratni drug* 11. prosinca 1915.[113]

GRADSKO KAZALIŠTE U VARAŽDINU.

Predstava 61. III. sezona. Izvan predbrojke.

U subotu 2. veljače 1918.
U 8 sati na večer.

Charleyova tetka

Lakrdija u tri čina. Napisao Brandon Thomas. Preveo Adam Mandrović.
Redatelj: Mato Bonačić.

OSOBE:

Sir Francis Chesney, baronet, bivši pukovnik n indijskoj vojsci		Vatroslav Hladić	Brosset, faktotum u kolegu		Venceslav Štefanek
Stephon Spettigue, odjetnik u Oxfordu		Josip Martinčević	Donna Lucia d' Alvadorez, Charleyova tetka		Berta Bukšek
Jack Chesney	djaci u Oxfordu	Zvonimir Rogoz	Anny, Spettigueova nećakinja		Štefica Lenska
Lord Francourt Babberley	djaci u Oxfordu	Mato Bonačič	Kitty Verdun, Spettigueova štićenica		Mica Hadžić
Charley Wykeham	djaci u Oxfordu	Pero Kokotović	Ella Delahay, siroče		Wally Ćurić
			Mary, sobarica		Ljubica Tropp

U pripremi „ŠUMA“ od Petrovića.

Prije početka predstave i u medju činovima koncertira orkestar gradske glazbe, pod ravnanjem kapelnika F. A. Koseka.

Umoljavaju se gg. abonenti, da podmire pretplatu za III. seriju do srijede 6. veljače o. g.
Pretplate i novi abonenti primaju se u ravnateljskoj kancelariji.

Dramske cijene:

Loža u mezzaninu za 4 osobe	K 14.—	Parter III.—VII. red	K 3.—	Balkon sa strane II. red	K 1.20
Loža u I. katu za 4 osobe	K 12.—	Parter VIII.—IX. red	K 2.50	Parter za stajanje	K 1.20
Sjedalo u ložu u mezzaninu	K 4.—	Balkon sredina I. red	K 1.80	Parter za djake	K —.60
Sjedalo u ložu u I. katu	K 3.50	Balkon sredina II.—III. red	K 1.50	Galerija I.	K —.50
Parter I.—II. red	K 3.50	Balkon sa strane I. red	K 1.50	Galerija II.	K —.30

Ulaznice se u nijednom slučaju ne rezerviraju. — Kupljene ulaznice ne primaju se natrag, osim u slučaju kad se predstava otkaže ili zamjeni sa drugom predstavom. — Sjedala u ložama mogu se kupiti samo ¼ sata prije početka predstave, u koliko nisu lože rasprodane. — Za petu i svaku daljnju osobu u loži plaća se ulaznica K 1·—

Blagajna se otvara u 7½, početak točno u 8, a svršetak oko 10 sati.

Dnevna blagajna u kazalištu otvorena je od 10 s. prije podne do 1 sat po podne.

Tiskara Slavoljuba Brusa, Varaždin 1918.

Slika 5. Plakat *Gradskoga kazališta u Varaždinu* za izvedbu lakrdije *Charlyjova tetka* 2. veljače 1918.[114]

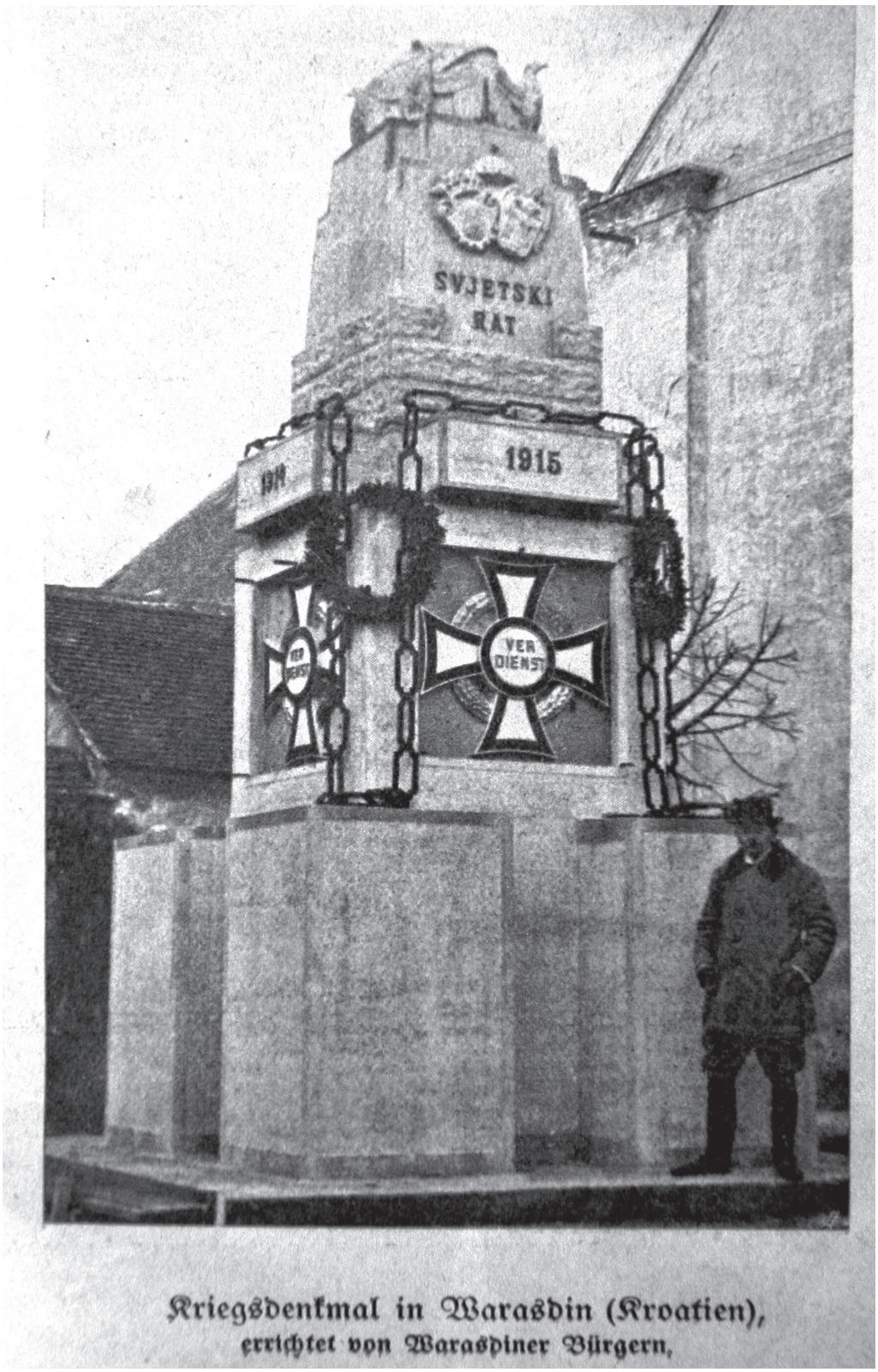

Slika 6. Isječak njemačkih novina sa snimkom ratnog spomenika 1915.[115]

Slika 7. Robert Frangeš-Mihanović, *Varaždinec, 1916.*[116]

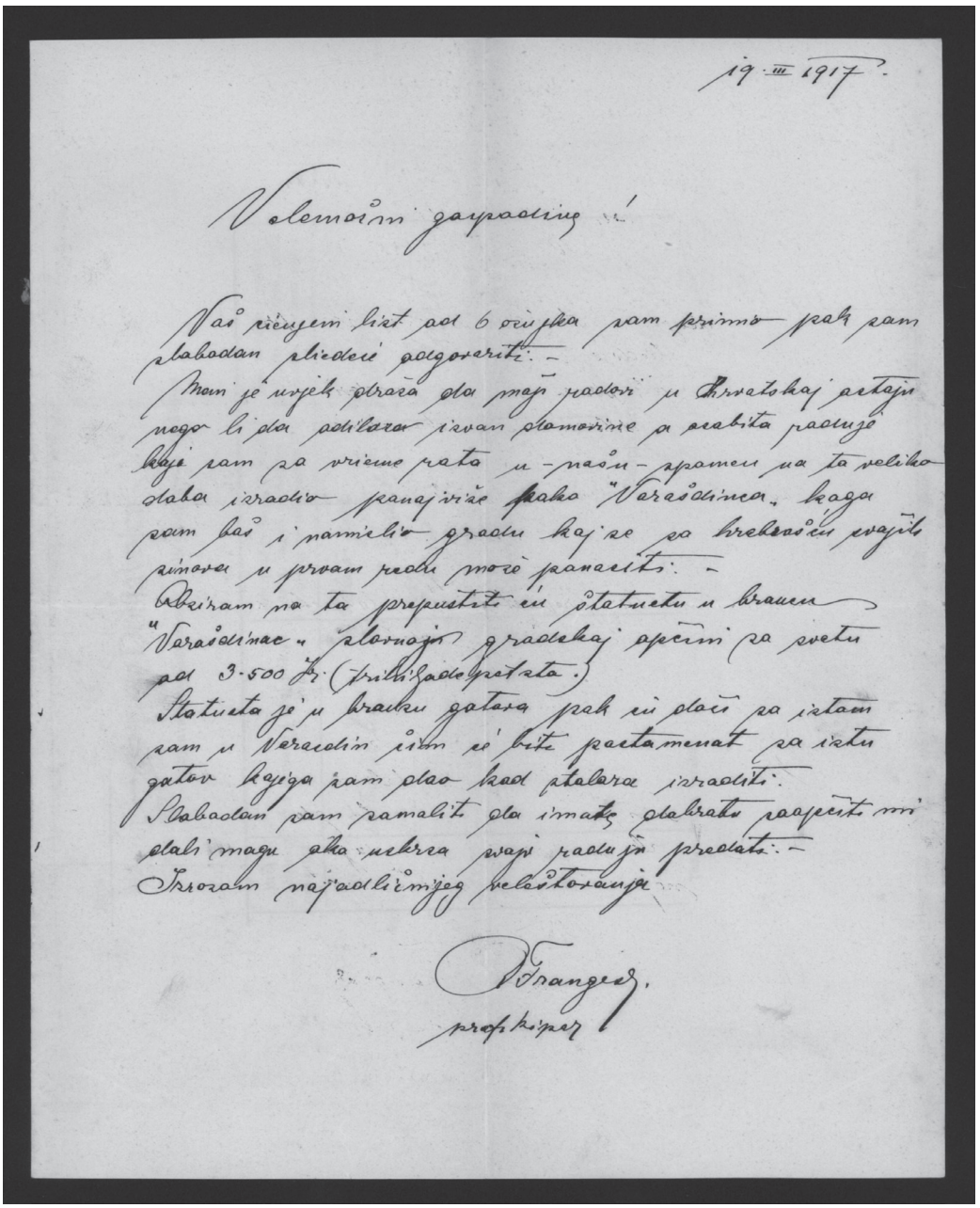

19. III 1917.

Veleučeni gospodine!

Vaš cijenjeni list pod 6 ov. mj. sam primio, pak sam slobodan pitodeći potvrditi. –
Moj je uvijek želja bila moju radnju u Hrvatskoj zadržati nego li bila potiskana izvan domovine a prebita radnja koju sam za vrieme rata u pašu spomen na to veliko doba izradio, spomenik iže pako „Varaždinca“, koga sam baš i namislio gradu kojise za brzovešću svojih sinova u prvom redu moće ponositi. –
Usudjujem se na to prepustiti ću statueta u brončanu „Varaždinac“ slavnoj gradskoj upravi za svotu pod 3.500 K. (tritisućpetsto.)
Statueta je u kratko vrieme gotova pak ću platu za istu sam u Varaždin ići ili biti zastupnik za istu gotov kojega sam plac kod ptalara izraditi.
Slobodan sam zamoliti da imadem blagorodno potvrdu mi dati, mogu dok nekreta svoj radnju predati. –
S brzoglasom najodličnijeg poštovanja

Frangeš,
prof. kipar

Slika 7a. *Pismo Roberta Frangeša - Mihanovića gradonačelniku dr. Peri Magdiću,* 19. ožujka 1917.[117]

Slika 8. Ivo Režek, *Ladanje Dolnje*, 1918.[118]

Bilješke:

[1] Josip HORVAT, *Prvi svjetski rat: panorama zbivanja 1914. - 1918.*, Stvarnost, Zagreb, 1967., 241. - 244.

[2] Kratko ističe rad *Gradskoga kazališta u Varaždinu* i akcije varaždinske akademske mladeži. Siniša HORVAT, „Povijest grada Varaždina u razdoblju od 1880. do 1918. godine", *Gimnazija – SC – Gabriel Santo 1636.–1986.*, Savjet SC „Gabriel Santo" Varaždin, gl. ur. Josip RUNJAK, Varaždin, 1986., 33. - 48.

[3] Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za znanstveni rad Varaždin i Grad Varaždin, Varaždin, 1993., 509. - 513.

[4] Đurđica CESAR, „Pregled povijesti Varaždina u prvoj polovici dvadesetog stoljeća", *Franjo Košćec i njegovo djelo 1882.-1968.: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 13. i 14. studenoga 2008. u Varaždinu*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za znanstveni rad Varaždin, Gradski muzej Varaždin, Gimnazija Varaždin i Hrvatsko entomološko društvo, ur. Miroslav ŠICEL i Branko SPEVEC, Zagreb – Varaždin, 2008., 1. - 13.

[5] Magdalena LONČARIĆ, *Politički i stranački život Varaždina 1861. - 1941. Katalog izložbe s kronološkim pregledom važnijih političkih zbivanja (katalog izložbe)*, Gradski muzej Varaždin, Varaždin, 1994.

[6] Milan PRELOG, *Studije o hrvatskoj umjetnosti*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1999., 88.

[7] *Avangardne tendencije u Hrvatskoj (katalog izložbe)*, Galerija Klovićevi dvori, ur. Zvonko MAKOVIĆ i Ana MEDIĆ, Zagreb, 2007. Vidi članke Tvrtka JAKOVINE, Zvonka MAKOVIĆA, Marije TONKOVIĆ, Ane LEDERER.

[8] Branka HLEVNJAK i Rhea IVANUŠ, *Hrvatska antiratna fotografija: Prvi svjetski, Drugi svjetski i Domovinski rat*, Udruga za promicanje oblikovanja i umjetnosti, Design Art i Centar za kulturu i obrazovanje „Zagreb", Zagreb, 2008., 24.

[9] *Dadoh zlato za željezo: Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja (katalog izložbe)*, Hrvatski povijesni muzej, ur. Jelena BOROŠAK MARIJANOVIĆ, Zagreb, 2011.

[10] Milan PELC, *Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2012., 457.

[11] B. HLEVNJAK i R. IVANUŠ, *Hrvatska antiratna fotografija*, 25.

[12] Ivanka REBERSKI, *Ivo Režek: realizam kao slikarska konstanta*, Institut za povijest umjetnosti, Gradski muzej Varaždin i Skener Studio, Zagreb – Varaždin, 2001., 12.

[13] Ivo ŠKRABALO, *101 godina filma u Hrvatskoj 1896.-1997.*: *Pregled povijesti hrvatske kinematografije*. Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1998., 40. - 48.

[14] „Fotografija", *Enciklopedija hrvatske umjetnosti 1: A - Nove*, gl. ur. Žarko DOMLJAN, Zagreb, 1995., 260. [Želimir KOŠČEVIĆ i Marija TONKOVIĆ].

[15] A. LEDERER, „Avangardne tendencije u hrvatskom kazalištu", *Avangardne tendencije u Hrvatskoj (katalog izložbe)*, Galerija Klovićevi dvori, ur. Zvonko MAKOVIĆ i Ana MEDIĆ, Zagreb, 2007., 198.

[16] Đ. CESAR, „Pregled povijesti Varaždina u prvoj polovici dvadesetog stoljeća", 3.

[17] M. LONČARIĆ, *Politički i stranački život Varaždina 1861.–1941.*, 4,39.

[18] Magdalena LONČARIĆ, „Novinstvo u Varaždinu od njegovih početaka do 1945. godine", *Novinstvo Varaždina (Uz 50. obljetnicu izlaženja* Varaždinskih vijesti*)*, TIVA - Tiskara Varaždin, Varaždin, 1995., 14.

[19] Mira ILIJANIĆ, „Arhitektura secesije u Varaždinu", Urbanizam, graditeljstvo, kultura: zbornik radova, Grad Varaždin i Gradski muzej Varaždin, gl. ur. Andre MOHOROVIČIĆ, Varaždin, 1999., 193. - 197.

[20] R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, za društva vidi: 483. - 486., za kinematografe vidi: 488., 502.

[21] S. HORVAT, „Povijest grada Varaždina u razdoblju od 1880. do 1918. godine", 45.

[22] „Ukinuće slobodne štampe", „Mobilizacija u Varaždinu", „Zabranjeni listovi", „Obustava prava sastajanja i udruživanja", *Naše pravice,* 30. srpnja 1914., br. 31, 3 - 4.

[23] Poslije ima podnaslov *Pučki ilustrovani list Stranke prava za političko gospodarstvo, pouku i zabavu*. Prvo ga uređuje pjesnik i novinar Mihovil Danko (do 10. broja), a potom do kraja izlaženja, do listopada 1918. godine Srećko Gruber. Vidi: M. LONČARIĆ, „Novinstvo u Varaždinu", 16.

[24] „Naše pravice prestale izlaziti", *Hrvatsko pravo*, 22. kolovoza 1914., br. 9., str. 5. - 6.

[25] M. LONČARIĆ, „Novinstvo u Varaždinu", 16.

[26] Plesni vjenčić: 6,5 cm x 11 cm, obojeni tisak i suhotisak na papiru, tisak S. Hartmann, GMV KPO 3307. Pohranjeno u zbirci Kulturnopovijesnog odjela Gradskoga muzeja Varaždin (dalje GMV KPO).

[27] *Akademičar*, „Koncerat i ples hrv. akad. fer. kluba Tomislav za hrv. škole", *Naše pravice*, 8. siječnja 1914., br. 2., bez paginacije. O uplati svote vidi: Državni arhiv u Varaždinu (dalje DAVŽ), [0016] Gradsko poglavarstvo Varaždin – Varaždin (1850. - 1918.], Redovni spisi. (dalje GPV): 218/1914.

[28] „Ples građanske čete", *Naše pravice*, 15. siječnja 1914., br. 3., bez paginacije.
[29] „Radničko naobrazbeno društvo 'Sloboda' u Varaždinu", *Naše pravice*, 5. veljače 1914., br. 6., bez paginacije.
[30] „Vilina zabava", *Naše pravice*, 12. veljače 1914., br. 7., bez paginacije. Za ustupanje prostora „*Vila*" je tražila Gradsko poglavarstvo Varaždin. Vidi: DAVŽ, GPV 445 / 1914. Pozivnica: 11,2 x 17,6 cm, tisak i suhotisak na papiru, Tiskara Stjepana Platzera, GMV 63158 / 227. Pohranjeno u zbirci Povijesnoga odjela Gradskoga muzeja Varaždin (dalje GMV PO).
[31] Ivan KRIŠTOFIĆ, *Varaždinski sokol i plakatom kroz povijest*, Državni arhiv u Varaždinu, Varaždin, 2009., 183.
[32] „Sjajni kostimirani plesni vjenčić", *Naše pravice*, 19. veljače 1914., br. 8., bez paginacije; „Pretplate prigodom sjajnog kostimiranog sokolskog plesnog vjenčića", *Naše pravice*, 26. veljače 1914., br. 9., bez paginacije.
[33] „Koturaško društvo Sloga", *Naše pravice,* 21. svibnja 1914., br. 21., bez paginacije; „Koturaško društvo Sloga u Varaždinu", *Naše pravice*, 16. srpnja 1914., br. 29., bez paginacije.
[34] „Poklade", *Hrvatsko pravo*, 24. siječnja 1915., br. 4., str. 3.
[35] „Koncert u korist Crvenoga križa", *Hrvatsko pravo*, 15. svibnja 1915., br. 20., str. 4.
[36] „Koncert gimnazijske mladeži", *Hrvatsko pravo*, 19. veljače 1916., br. 8., str. 3. Vidi pozivnicu, 13 x 16,8 cm, tisak na papiru, GMV PO 3295. Pohranjeno u zbirci GMV PO.
[37] „Hrvatska mladež u Ivancu", *Hrvatsko pravo*, 19. veljače 1916., br. 8., str. 3., „Krapina", *Hrvatsko pravo*, 18. ožujka 1916., br. 12., str. 2., „Koncert gimnazijske mladeži", *Hrvatsko pravo*, 24. veljače 1917., br. 8., str. 5.
[38] „Zabrana održavanja plesnih zabava", *Hrvatsko pravo*, 2. veljače 1918., br. 5., str. 4.
[39] „Zabavna večer varaždinskih knjigotiskarskih drugova", *Hrvatsko pravo*, 16. veljače 1918., br. 7., str. 3.; „Uskrsna zabavna večer varaždinskih tipografa", *Hrvatsko pravo*, 30. ožujka 1918., br. 13., str. 4.
[40] „Dozvoljeno djelovanje hrv. 'Sokola'" i „Društvo za orkestralnu glazbu", *Volja naroda*, 24. listopada 1918., br. 18., str. 3.; „Građanski športski klub", *Volja naroda*, 24. travnja 1919., br. 17., str. 3.
[41] „Hodočašće u Mariju Bistricu", *Volja naroda*, 11. srpnja 1918., br. 12., str. 4.; „Zavjetna procesija grada Varaždina k Majci Božjoj na Trškom Vrhu", *Volja naroda*, 25. srpnja 1918., br. 4., str. 3.
[42] „Izlet naših srednjoškolaca", *Volja naroda*, 18. srpnja1918., br. 3., str. 4.; *Volja naroda*, 1. kolovoza 1918., br. 5., str. 4.
[43] Plesni red: 7,5 x 12 cm, kolorirani tisak na kartonu, tisak: Rožanovski i drug u Zagrebu, oblikovao Ivo Režek, GMV KPO 7964. Pohranjeno u GMV KPO.
[44] „I. hrv. vatrogasni zbor u Varaždinu", *Volja naroda*, 31. siječnja 1919., br. 5., str. 2. ; „Vatrogasni ples", *Volja naroda*, 6. veljače 1919., br. 6., str. 2.
[45] "Poklade", *Volja naroda,* 13. veljače 1919. br. 7., str. 3.
[46] Lada KAVURIĆ, *Hrvatski plakat do 1940.,* Institut za povijest umjetnosti, Nacionalna i sveučilišna knjižnica i Horetzky, Zagreb, 1999., 100.
[47] R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 502. Kinematograf se nalazio u današnjoj Habdelićevoj ulici 2.
[48] „Senzacija u kinematografiji", *Naše pravice*, 12. veljače 1914., br. 7., bez paginacije.
[49] Georges SADOUL, *Povijest filmske umjetnosti: od prvih početaka do naših dana*, Naprijed, Zagreb, 1962., 95.
[50] Ivo ŠKRABALO, *101 godina filma u Hrvatskoj 1896.–1997.*, 41.
[51] „Tomasijev kino", *Hrvatsko pravo*, 1. siječnja 1915., br. 18., str. 2.
[52] G. SADOUL, *Povijest filmske umjetnosti*, 68. i 84.
[53] „Tomasijev kino", *Hrvatsko pravo*", 31. srpnja 1915., br. 31., str. 3.
[54] G. SADOUL, *Povijest filmske umjetnosti*, 87.
[55] „Tomasijev Kino", *Hrvatsko pravo*, 15. svibnja 1915., br. 20., str. 5.
[56] „Tomasijev Kino", *Hrvatsko pravo*, 28. kolovoza 1915., br. 35., str. 3.
[57] „Predstava za ranjenike u Tomasijevom kinu", *Hrvatsko pravo*, 20. svibnja 1916., br. 21., str. 2.
[58] „Raspored Tomasijeva kina", *Hrvatsko pravo*, 15. srpnja 1916., br. 29., str. 3.
[59] „Koncert operetne i dramske družine iz Ljubljane", *Hrvatsko pravo*, 4. studenog 1914., br. 19-3., str. 2.; „Gostovanje Hrvatske drame u našem gradskom kazalištu", *Hrvatsko pravo*, 22. svibnja 1915., br. 21., str. 4. Puni naziv doznaje se iz dopisa koji je redatelj Nučić uputio Gradskome poglavarstvu Varaždin, obavješćujući o svom dolasku. DAVŽ, GPV 5796 / 1915.
[60] Marijan VARJAČIĆ, „Gradsko kazalište kao stalno hrvatsko kazalište u Varaždinu, Hrvatsko narodno kazalište u Varaždinu, *Kazalište: Hrvatsko narodno kazalište u Varaždinu: 120. obljetnica HNK u Varaždinu*, 1 / 1993., 5.

[61] Krešimir FILIĆ, „Između htjenja i zbilje: Varaždinsko kazalište 1873. - 1941.", *100 godina kazališta u Varaždinu*, Narodno kazalište „August Cesarec" Varaždin, ur. Igor Mrduljaš, Varaždin, 1973., 25. - 26.

[62] U Gradskom muzeju Varaždin čuva se letak za izvedbu lakrdije. Na prednjoj stranici tiskani su podaci o samoj lakrdiji, mjestu i vremenu izvedbe, a na poleđini kratak sadržaj. GMV 68056; 1915.; 30 x 40,7 cm; tisak na papiru; Tiskara Slavoljub Brus.

[63] „Kazališne predstave u Varaždinskom gradskom kazalištu", *Hrvatsko pravo*, 18. rujna 1915., br. 38., str. 2.; „Diletantske predstave u gradskom kazalištu", *Hrvatsko pravo*, 25. rujna 1915., br. 38., str. 2.; „Nevjerni Tomo", *Hrvatsko pravo*, 2. rujna 1915., br. 40., str. 2.

[64] „Kazališne vijesti", *Hrvatsko pravo*, 30. listopada 1915., br. 44., str. 2.; „Dječja predstava", *Hrvatsko pravo*, 6. studenog 1915., br. 45., str. 2.

[65] „Stalno kazalište u Varaždinu", *Hrvatsko pravo*, 6. studenoga 1915., br. 45., str. 2.; „Uoči osnutka stalnog gradskog kazališta", *Hrvatsko pravo*, 20. studenoga 1915., br. 47., str. 3.

[66] Plakat 24,5 x 37,2 cm, kolorirani tisak na papiru, Tiskara Slavoljub Brus, GMV 68058. Pohranjeno u GMV PO.

[67] „Vjerni ratni drug", *Hrvatsko pravo*, 11. prosinca 1915., br. 50., str. 4.; „Vjerni ratni drug", *Hrvatsko pravo*, 18. prosinca 1918., br. 51., str. 3.

[68] Plakat: 32,7 x 42 cm, tisak na papiru, Tiskara Slavoljub Brus, GMV 68059. Pohranjeno u GMV PO.

[69] O prvoj izvedbi operete i izvješću te izvedbe vidi „Gradsko kazalište", *Hrvatsko pravo*, 24. prosinca 1915., br. 52., str. 3. i „Gradsko kazalište", *Hrvatsko pravo*, 1. siječnja 1916., br. 1., str. 4., a o izvješću izvedbe iz 4. travnja 1916. vidi „Gradsko kazalište", *Hrvatsko pravo*, 8. travnja 1916., br. 15., str. 2. Plakat 31,7 x 42 cm, tisak na papiru, Tiskara Slavoljub Brus, GMV 68059. Pohranjeno u GMV PO.

[70] „Gradsko kazalište", *Hrvatsko pravo*, 27. svibnja 1916., br. 22., str. 4. Plakat 37,2 x 47,5 cm, tisak na papiru, Tiskara Slavoljub Brus, GMV 68061. Pohranjeno u GMV PO.

[71] „Gradsko kazalište (Kratki osvrt na prvu sezonu)", *Hrvatsko pravo*, 15. srpnja 1916., br. 29., str. 4. Ostale oštre kritike *Montea* vidi: „Kazalište / Radosti svoga doma", *Hrvatsko pravo*, 16. rujna 1916., br. 38., str. 3.-4.; „Kazalište / Barun Franjo Trenk", *Hrvatsko pravo*, 2. rujna 1916., br. 38., str. 3.-4. *Monte* komentira: „Da se stvar nije iznijela bilo bi mnogo bolje".

[72] L. KAVURIĆ, *Hrvatski plakat do 1940.*, 97.

[73] „Ratni spomenik", *Hrvatsko pravo*, 13. studenog 1915., br. 46., str. 3.; „Ratni spomenik u Varaždinu", *Hrvatsko pravo*, 4. prosinca 1915., br. 49., str. 3.; „Zabijanje čavala u ratni spomenik", *Hrvatsko pravo*, 18. prosinca 1915., br. 51., str. 2.

[74] „Kako izgleda varaždinski ratni spomenik", *Hrvatsko pravo*, 18. prosinca 1915., br. 51., str. 2.

[75] Opis spomenika u novinama odstupa spomeniku ovjekovječenom na fotografiji, vidi: *Kriegsdenkmal in Warasdin*, 9 x 14,5 cm, tisak na papiru, GMV 54451. GMV PO. Isječak je bio izložen na izložbi, ali nije bio reproduciran u katalogu: M. LONČARIĆ, *Politički i stranački život Varaždina 1861. - 1941*, 22.

[76] I[gor], VRBANIĆ, „Kakve tajne krije Franjevački trg? Iskopani kosturi i dio spomenika", *Varaždinske vijesti*, 6. kolovoza 2008., br. 3305., str. 80.

[77] „Nova akcija varaždinskih akademičara", *Hrvatsko pravo*, 28. listopada 1917., br. 43., str. 4.; „Pučka sveučilišna predavanja", *Hrvatsko pravo*, 3. studenog 1917., br. 44., str. 6.

[78] „Koncert naših akademičara", *Hrvatsko pravo*, 3. rujna 1917., br. 36., str. str. 5.; „Koncert naših akademičara", 22. rujna 1917., br. 38., str. 4., „Dramatsko - glazbena večer sveučilišne omladine u Varaždinu dne 28. i 29. rujna", *Hrvatsko pravo*, 13. 10. 1917., br. 41., str. 5.

[79] Navedena mjesta za buduća predavanja. „Jugoslavenska akademska omladina u Varaždinu", *Volja naroda*, 25. srpnja 1918. – 4. kolovoza 1918., br. 4. - 5., str, 4.

[80] Branko SVOBODA, „Pučko sveučilište u Varaždinu (1917 - 1919)", *Prilozi historiji Varaždina*, Narodno sveučilište „Braća Ribar" i Ogranak Matice hrvatske, Varaždin, 1967., 104.

[81] „Zabranjena pučka predavanja", *Volja naroda*, 10. listopada 1918., br. 15., 1918. str. 2.; „Dignuta zabrana pučkih predavanja", *Volja naroda*, 24. listopada 1918., br. 18., str. 3.

[82] B. SVOBODA, „Pučko sveučilište u Varaždinu (1917.–1919)", 105.

[83] Dragica HAMMER TOMIĆ, *Jugoslavenstvo Ivana Meštrovića*, Srednja Europa, Zagreb, 2011., 5.

[84] „Pučka sveučilišna predavanja", *Hrvatsko pravo*, 9. veljače 1918. br. 6., str. 4.; „Sveučilišna predavanja", *Hrvatsko pravo*, 16. veljače 1918. br. 7., str. 4.

[85] Kostra STRAJNIĆ, *Studije sa 68 reprodukcija*, Naklada Gjorgja Ćelapa, Zagreb, 1918., 110.

[86] „Podlistak / Iz povijesti našega grada", *Hrvatsko pravo*, 12. listopada 1914., br. 16 - 1., str. 2.; 13. listopada 1914., br. 16 - 2., str. 2.; 19. listopada 1914., br. 17 - 1., str. 2. Vidi: Ladislav EBNER, *Historisch statistisch topographisce Beschreibung der könig. Freystadt Warasdin 1827.*, Warasdin bey J.

Sangilla, 19,5 x 21,5 cm, 203 stranica, tisak na papiru i uvez, GMV Knjižnica 256. Pohranjeno u GMV.

[87] Zlata pl. ŠUFFLAY, „Podlistak / Čipkarstvo u Lepoglavi", *Hrvatsko pravo*, 8. rujna 1917., br. 36., str. 4. Pretisak je iz zagrebačkih *Novina*, 29. 08. 1917., br. 196.

[88] Andrea KLOBUČAR, „Čipke naše – dragulji naši: Zlata Šufflay i počeci autorskog oblikovanja čipke u Hrvatskoj", Музеј примењене уметности Београд, *ЗБОРНИК. Издавач. Главни и одговорни уредник: Иванка Зорић*, 04-05/ 2008.-2009., 2009., 77.

[89] Miroslav VANINO, „Podlistak / Povijest Isusovačke crkve u Varaždinu (1632.–1773.) (pavlinske crkve)", *Hrvatsko* pravo, 28. listopada 1917. – 15. prosinca 1917., br. 43. - 50., str. 3 - 4.

[90] Miroslav VANINO, *Isusovci i hrvatski narod II: Kolegiji dubrovački, riječki, varaždinski i požeški*, 1987., 323 - 500.

[91] Robert Frangeš-Mihanović, *Varaždinec*, 1916., d. 37 x š. 15 x v. 43 cm, postolje: d. 36 x š. 19,5 x v. 2,5 cm, bronca, GMV GS 14. Pohranjeno u Galeriji starih i novih majstora Gradskoga muzeja Varaždin.

[92] „Varaždinska gradska općina nabavila jednu Frangešovu umjetninu", *Hrvatsko pravo*, 24. ožujka 1917., br. 12., str. 3.

[93] Ive ŠIMAT BANOV, *Robert Frangeš Mihanović*: *prilog povijesti modernog hrvatskog kiparstva*, Art Studio Azinović, Zagreb, *s.a.*, 21.

[94] Izložba je od 4. listopada do 2. studenoga 1916. priređena u velikoj čitaonici i jednoj bočnoj prostoriji Državnoga arhiva u Zagrebu. Katalog izložbe: *Umjetnička izložba c. i kr. konaka ratne štampe*, Kraljevska i zemaljska tiskara u Zagrebu, Zagreb, 1916., 3. - 5.; Za pismo vidi: DAVŽ, GPV 11598 / 1916. Pismo priređivačkoga odbora kraljevske ratne izložbe u Zagrebu 1916., tipkopis datiran 2. listopada 1916.

[95] Vidi: DAVŽ, GPV 2572 / 1917. Gradsko poglavarstvo Varaždin nudi novčanu svotu od 3500 Kruna za otkup skulpture, rukopisno pismo, 6. ožujka 1917.; DAVŽ, GPV 3180 / 1917. Odgovor Frangeš-Mihanovića da pristaje na cijenu, rukopisno pismo datirano 19. ožujka 1917.; DAVŽ, GPV 5356/1917. Naredba Pere Magdića gradskoj blagajni da isplati svotu Frangešu-Mihanoviću, rukopis datiran 14. svibnja 1917.; DAVŽ, GPV 5446 / 1917. Brzojav Frangeš - Mihanovića, urudžbirano 17. svibnja 1917.

[96] DAVŽ, GPV 11993 / 1917. Poziv organizatora ratne izložbe u Beču Frangešu - Mihanoviću, tipkopis datiran 10. listopada 1917., Pismo Frangeša - Mihanovića Peri Magdiću, rukopis datiran 21. listopada 1917. Prilog spisima, iako neoznačen, je pismo Frangeša - Mihanoviću Peri Magdiću da mu posudi skulpturu, rukopis datiran 6. studenoga 1917.

[97] Zdenka MARKOVIĆ, *Frangeš - Mihanović: Bibliografija kao kulturno - historijska slika jedne epohe hrvatske likovne umjetnosti*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1954., 219.

[98] Usporedi portret Franza Ottenfelsa Gschwinda, „ulanskoga časnika s karakterističnom ulanskom kapom s frizom značaka po oplošju, ogrnut kratkim zimskim kaputom, u ratnoj bluzi s opasačima i torbicom za pištolj izrađenim od smeđe kože i mjedenom kopčom na pojasu". Vidi sliku br. 10, u: *Dadoh zlato za željezo': Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, 140.

[99] GPV 3180 / 1917. Rukopisno pismo Frangeš - Mihanovića, datirano 19. ožujka.

[100] I. REBERSKI, *Ivo Režek: realizam kao slikarska konstanta*, 274.

[101] „Izložba slika Varaždinca u Varaždinu", *Hrvatsko pravo*, 8. prosinca 1917., br. 49., str. 2.

[102] „Izložba slika", *Volja naroda*, 27. veljače 1919., br. 9., str. 3.; „Izložba slika Ive Režeka", *Volja naroda*, 13. ožujka 1919. – 27. ožujka 1919., br. 11. - 13., str. 3.

[103] Vidi reprodukcije navedenih djela. I. REBERSKI, *Ivo Režek: realizam kao slikarska konstanta*, 15.

[104] Ivo Režek, *Ladanje Dolnje*, 1918., 23 x 15 cm, akvarel na papiru, sign. d.l.k. Ladanje dolnje, sign. d.d.k. Ivo Režek, privatno vlasništvo, Zagreb. Vidi: *Isto*, 61.

[105] B. DRAGANIĆ, „Izložba slika Ive Režeka", *Hrvatsko pravo*, 15. prosinca 1917., br. 50., str. 2 - 3.

[106] Lujo PIHLER, „Kolektivna izložba Ive Režeka", *Volja naroda*, 3. travnja 1919., br. 14., str. 4.

[107] Frano DULIBIĆ, *Povijest karikature u Hrvatskoj do 1940. godine*, Leykam International, Zagreb, 2009., 219.

[108] *Katalog kolektivne izložbe slika Ive Režeka*, Narodna tiskara Varaždin, Varaždin, 1919., bez paginacije.

[109] St[evan] DRAKULIĆ, *Slobodni građanin*, 12. travnja 1919., br. 3., str. 3.

[110] GMV KPO 3307.

[111] GMV 63158/227, Gradski muzej Varaždin (Foto: Davor Puttar).

[112] GMV KPO 7964, Gradski muzej Varaždin (Foto: Davor Puttar).

[113] GMV 68058, Gradski muzej Varaždin (Foto: Ana Kaniški).
[114] GMV 68061, Gradski muzej Varaždin (Foto: Davor Puttar).
[115] GMV 54451, Gradski muzej Varaždin (Foto: Davor Puttar).
[116] GMV GS 14, Gradski muzej Varaždin (Foto: Davor Puttar).
[117] GPV 3180/1917. Državni arhiv u Varaždinu. (Foto: Kruno Sudec).
[118] Ivanka REBERSKI, *Ivo Režek: realizam kao slikarska konstanta*, Institut za povijest umjetnosti, Gradski muzej Varaždin i Skener Studio, Zagreb – Varaždin, 2001., 61.

Siniša HORVAT
Prva gimnazija Varaždin

UDK 371.8:94(497.523Varaždin)"1914/1918"
Prethodno priopćenje
Preliminary communication

Djelovanje varaždinske sveučilišne i srednjoškolske mladeži tijekom Prvoga svjetskog rata

U tekstu je razmatrana uloga varaždinske sveučilišne i srednjoškolske mladeži u prijelomnim zbivanjima tijekom Prvog svjetskog rata. Okupljena oko Akademskog ferijalnog kluba Tomislav, mladež je organizirala intenzivnu humanitarnu djelatnost, raznolik i bogat kulturno-prosvjetni rad i vrlo značajnu nacionalno-političku aktivnost koja je u konačnici pridonijela radikalnim političkim promjenama koje su nastale kao posljedica svjetskog sukoba na ovim prostorima.

Predratno razdoblje

Početkom 20. stoljeća Hrvatskom je kao ban još uvijek vladao slavonski Mađar Karlo pl. Khuen-Hedervary, provodeći pritom politiku Dvojne Monarhije. Njegovom povlačenju iz Hrvatske pridonijela je nova generacija hrvatskih političara okupljena oko nekadašnje *napredne omladine* koja je 1895., prilikom otvaranja zgrade Hrvatskog narodnog kazališta, javno spalila mađarsku zastavu i potaknula snažne protumađarske demonstracije. Njeni su pripadnici potom protjerani sa zagrebačkog sveučilišta te su studije bili prisiljeni nastaviti u drugim sveučilišnim središtima, ponajviše u Pragu u austrijskom dijelu Dvojne Monarhije. Tu su se susreli s *panslavizmom,* ali i sa spoznajom o zajedničkoj borbi s ostalim slavenskim narodima protiv austrijske i mađarske dominacije. Upravo pod njihovim utjecajem i građanske stranke pristale su na suradnju sa socijaldemokratima u zajedničkom otporu Hedervaryju i mađarizaciji. Nakon što je Ugarski kraljevinski odbor odbio zahtjev za korekcijom financijske nagodbe u korist Hrvatske, 1903. godine nastala je skupina koja je u Banskoj Hrvatskoj od ožujka do kolovoza organizirala masovne demonstracije i narodni pokret, zahtijevajući financijsku samostalnost Hrvatske, opće pravo glasa i ostale političke slobode. Na narodnim zborovima spominjala se čak i samostalna hrvatska država.[1] Ovoga puta su potporu Zagrebu pružili i Hrvati u ostalim hrvatskim zemljama, neovisno o dijelu Monarhije u kojem su se nalazili. Bio je to najsnažniji protumađarski pokret do tada. Stanje se toliko zaoštrilo da je u Banskoj Hrvatskoj ukinut ustavni poredak i uveden

[1] Darko DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća,* 1. dio, Zagreb 2005., str. 215 - 216.

komesarijat. Khuen je u međuvremenu napustio Hrvatsku te je ubrzo imenovan za ugarskog ministra predsjednika kako bi pomogao u rješavanju krize u Ugarskoj koja je sve više težila k potpunoj samostalnosti i time dovodila u pitanje samu bit Dvojne Monarhije.

U hrvatskoj politici je ubrzo nakon toga uslijedila korjenita promjena zvana *politika novoga kursa* čiji su neposredni ciljevi bili: da se postojeća kriza dualizma što više iskoristi za korjenito isticanje i zadovoljavanje hrvatskih nacionalnih interesa, da se nastoji uspostaviti suradnja s Mađarima radi zajedničkog nastupa protiv germanskog ekspanzionizma te da se na hrvatskom prostoru postignu hrvatsko-srpska politička sloga i pomirenje s Talijanima. U Banskoj Hrvatskoj je ubrzo bio položen temelj Hrvatsko-srpskoj koaliciji koja će dominirati hrvatskom političkom scenom gotovo do samog kraja Dvojne Monarhije. Budući da je suradnja s Mađarima i Talijanima propala, središta Monarhije smatrala su suradnju Hrvata i Srba najvećom opasnošću te su od tada na različite načine progonili Hrvatsko-srpsku koaliciju.

Posebno se opasnom ova suradnja pokazala u ozračju *aneksijske krize*. Austro-Ugarska aneksija Bosne i Hercegovine i zaoštravanje odnosa između Monarhije i Srbije, koje su prijetile čak i izbijanjem rata, obilježavali su politički život u čitavoj Monarhiji, pa i u Hrvatskoj. U sjeni aneksije odvijali su se teški obračuni između središnje vlasti Dvojne Monarhije i *Koalicije*. To je bilo vrijeme banovanja Pavla Raucha koji je, pokušavajući uništiti *Koaliciju*, imao zadaću apsolutističkim metodama pripremiti teren za aneksiju. Prvo je bilo odgođeno sazivanje Hrvatskog sabora, a nakon toga su protiv članova *Koalicije* pokrenuta dva sudska procesa. Tijekom prvog tzv. *Veleizdajničkog procesa*, uhićeni su i procesuirani srpski članovi *Koalicije*. Protiv hrvatskog dijela *Koalicije*, a posebno njezinog vodećeg političara Frana Supila, pokrenut je tzv. *Friedjungov proces*, nazvan tako po novinaru koji je u bečkim novinama optužio hrvatske zastupnike. U oba se slučaja na osnovi nedovoljno provjerenih dokumenata pokušalo članove *Koalicije* optužiti da su potajno pomagali i zastupali interese Srbije, no sud je pokazao da su optužbe bile izmišljene. Ipak, zbog tih je procesa Frano Supilo napustio *Koaliciju*, a vodeće mjesto u njoj zauzeo je Svetozar Pribićević. *Koalicija* je kao svoj osnovni cilj istaknula ujedinjenje svih hrvatskih pokrajina u jedinstvenu političku cjelinu kojoj bi se priznao poseban status. Kako je nakon priključivanja Bosne i Hercegovine postojala opasnost da se postavi zahtjev za ujedinjenjem svih južnoslavenskih zemalja u Dvojnoj Monarhiji u jednu političku cjelinu, nakon čega bi u zemlji bio uveden trijalizam, monarhijske središnje vlasti odlučile su se boriti protiv toga. Budući da nije uspio, ban Rauch je bio smijenjen, a novi ban, dr. Nikola Tomašić, pokušao je *Koaliciju* pridobiti proširivanjem izbornog prava, ali se s njom ubrzo posvađao te je dao ostavku.

U siječnju 1912., na položaj bana imenovan je Slavko Cuvaj, nekadašnji visoki upravni činovnik, podžupan, veliki župan, podban, poznat po svojoj krutosti u provođenju naloga pretpostavljenih. Od njega se i na banskoj dužnosti u uvjetima lažne ustavnosti očekivalo provođenje politike *čvrste ruke.* Nastojao je razbiti oporbu, ali mu to nije polazilo za rukom. Kad su u ožujku 1912., *Koalicija* i Stranka prava sklopile izborni sporazum, to je, na njegov prijedlog, iskorišteno kao povod da se ukine ustavno stanje. Kao mađarski ministar predsjednik, Khuen je uspio postići da kralj opet ukine ustavno uređenje i Cuvaja postavi za komesara, što je početkom travnja 1912. bilo učinjeno. Dotadašnji ban, kao komesar raspustio je Sabor i odmah se okomio na

oporbeni tisak, uvodeći visoke kaucije, preventivnu cenzuru, ukidajući kolportažu. Zabranio je održavanje političkih skupova i postavljao povjerenike pojedinih općina i gradova. No odlučan otpor njegovoj samovolji naveo je vrhove Monarhije da u ozračju Balkanskih ratova, razmišljaju o ukidanju apsolutističkog režima u Hrvatskoj koji bi za Monarhiju u postojećim okolnostima mogao biti opasan.[2] U prosincu 1912. Cuvaj je bio povučen s dužnosti komesara. Do imenovanja novoga komesara, poslovi Komesarijata povjereni su činovničkoj vladi, a od srpnja 1913. novi komesar postao je Ivan Skerlecz koji je s *Koalicijom* nastojao postići sporazum. Kako bi se domogla vlasti, *Koalicija* je u međuvremenu postala spremna žrtvovati mnoge svoje političke ciljeve. Potkraj 1913. sa Skerleczom je dogovoreno da *Koalicija* neće ustrajati na rješavanju prijepornih pitanja u hrvatsko-ugarskim odnosima, a ugarska je vlada ukinula komesarijat i prijepornu *Željezničku pragmatiku*. Na temelju sporazuma potkraj 1913. bili su raspisani izbori za Sabor. Očekivani pobjednik ovih izbora bila je *Koalicija* koja je od tada postala pouzdana suradnica režima.

U međuvremenu se, kao reakcija na politiku vrhova Monarhije i na nastojanje vodstva *Koalicije* da postigne kompromis s režimom te da se dokopa vlasti, pojavila nova generacija mladeži poslovično sklone borbi protiv svakog autoriteta i tiranije bilo koje vrste. Premda nedovoljno organizirani i nejedinstveni u ideologiji i metodama koje su bili spremni primjenjivati u političkoj borbi, oni su upravo u periodu koji je prethodio svjetskom sukobu, utjecali na radikalizaciju političkih prilika, ne samo u Banskoj Hrvatskoj nego i na širem prostoru. Neki od njih pokušavali su se svojim radom nadovezati na politiku *sitnih koraka*, razvijajući bogatstvo raznovrsnih kulturno-prosvjetnih aktivnosti u nastojanju da se potakne i oblikuje nacionalna svijest širih slojeva stanovništva. No mnogi od njih bili su skloniji primjeni znatno agresivnijih postupaka poput javnih protesta, demonstracija i štrajkova, dok se kao posljedica režimskog političkog nasilja i sve dubljeg nezadovoljstva zbog teškog položaja hrvatskog naroda u oba dijela Monarhije i na ovim prostorima kao sredstvo otpora, pojavio i politički atentat. Tome je osobito bila sklona radikalno usmjerena hrvatska i srpska *nacionalistička omladina* koja je zahtijevala beskompromisno ujedinjenje svih Južnih Slavena, odnosno stvaranje ujedinjene jugoslavenske države i jedinstvenog jugoslavenskog naroda. Pripadnici ovih omladinskih skupina upravo su Dvojnu Monarhiju smatrali glavnom zaprekom ujedinjenju te su željeli njezino uništenje. Zbog toga su sve one koji su kao i *Koalicija*, pristajali na kompromis, optuživali za izdaju, tražeći radikalnija rješenja. Još prije izbijanja Prvog balkanskog rata, oni su u travnju 1912., organizirano posjetili Beograd gdje im je priređena topla, masovna dobrodošlica, koja se pretvorila u manifestaciju narodnog jedinstva i sloge Hrvata i Srba[3]. Nakon toga oni su postali pobornici i propovjednici povezivanja jugoslavenskog nacionalističkog pokreta u Monarhiji sa Srbijom,[4] dok je istjerivanje Osmanlija iz najvećeg dijela njihovih dotadašnjih europskih posjeda, kod njih izazvalo veliko oduševljenje i nadu da je moguće skoro ostvarenje njihovog cilja.

Vrhovi Dvojne Monarhije procijenili su da je stanje izmaknulo nadzoru te da ga treba rješavati izvanrednim mjerama. Na pokušaj da se prilike u Banskoj Hrvatskoj uravnoteže politikom *čvrste ruke*, *nacionalistička omladina* odgovorila je radikalno, organizirajući diljem Hrvatske masovne štrajkove studentske i srednjoškolske mladeži. No kada je na štrajkaški pokret mladeži, ban Slavko Cuvaj reagirao krajnjim mjerama, njihov su odgovor bili atentati. Bosanski Hrvat Luka Jukić je 8. lipnja 1912. godine,

[2] Isto, str. 216.
[3] *Naše pravice*, br. 17, od 25. IV. 1912., str. 4.
[4] Josip HORVAT, *Pobuna omladine 1911.–1914.*, SKD Prosvjeta, Zagreb 2006., str. 23.

pucao na komesara Cuvaja, a Stjepan Dojčić koji se s istim ciljem sa zakašnjenjem vratio iz Amerike, 18. kolovoza 1913. pokušao je atentat na njegovog nasljednika Ivana Skerlecza.[5]

Početkom 20. stoljeća i Varaždin je još uvijek bio pod čvrstom kontrolom Khuenovog režima koji je tijekom 20-ak godina predstavljao Radoslav Rubido Zichy, veliki župan Županije Varaždinske i najistaknutija osoba varaždinskih *mađarona*. Budući da se na prijelazu stoljeća ubrzao proces industrijalizacije, donekle ga je pratio i proces urbanizacije. Prema popisu stanovništva iz siječnja 1901. u Varaždinu je živjelo 13141 žitelja organizirano u 2905 domaćinstava, dok je 10-ak godina kasnije broj stanovnika porastao na 13592 organiziranih u 2886 domaćinstava smještenih u 1090 kuća. S obzirom da je politička pozornica zemlje i grada početkom stoljeća bila izložena stalnim krizama, izgradnja urbane infrastrukture sporo je napredovala pa je Varaždin u ovom razdoblju dobio vrlo mali broj objekata od općeg značaja. U središtu grada, na mjestu starog svratišta *K divljemu čovjeku*, otvoreno je novo, moderno opremljeno svratište s 30-ak soba i kavanom, a ujesen 1908., dovršeno je proširivanje željezničkog kolodvora koji je tom prilikom dobio lijevu i desnu prigradnju i željezni peron.[6] Zahvaljujući Hermanu Halleru koji je 1905. preuzeo upravu varaždinskog groblja, počelo je njegovo preoblikovanje u park čija ljepota će mu kasnije priskrbiti atribut *najljepšeg u Evropi*. U veljači 1910., Varaždin je dobio prvi stalni kinematograf,[7] a neposredno pred izbijanje Prvog svj. rata povećan je i kapacitet gradske bolnice.[8]

Prijelomna zbivanja 1903. godine, nisu presudno utjecala na dominaciju *mađarona* u Varaždinu. Položaj i moć velikog župana barem u početku činili su se neoborivim. Opstanku njegovog sustava znatno su pripomogle suprotnosti u oporbenom taboru čiji su nositelji bili odvjetnik Pero Magdić, prvak *Hrvatske stranke prava* i veletrgovac Josip Milković, sljedbenik Frankove *Čiste stranke prava*. Ipak je oporba na svim poljima nastavljala bespoštednu borbu protiv postojećeg režima. Konačno je, prilikom ponovljenih izbora za varaždinskog saborskog zastupnika 1906. godine, *mađaron* Imbro Josipović zbog raspada svoje stranke, odustao od kandidature pa je taj položaj pripao *koalircu* Franu Vrbaniću.[9] Ovakav tok događaja prisilio je velikog župana na odstupanje te se on odrekao svoje funkcije i 1. srpnja 1906. godine, napustio Varaždin. Na gradskoj političkoj pozornici ostale su dvije dominantne političke grupacije. Jedna su bili nacionalno usmjereni *frankovci* koji su uglavnom okupljali većinu varaždinskog svećenstva i odvjetnika. Drugu, koja je u ovom periodu prevladavala, predstavljala je Hrvatsko-srpska koalicija u čijem su se okrilju okupljali: činovnici, suci, profesori, učitelji, a u početku i radnici. Njihova glasila, frankovačka *Hrvatska straža* i Magdićeve *Naše pravice*, vodila su vrlo oštru polemiku, a njihova politička suprotstavljenost dovodila je do podjele građanstva i ometala normalan rad gradske uprave. Pero Magdić se neprestano nastavljao boriti za prevlast u gradskom zastupstvu, ali su se sukobi između pristalica *Koalicije* i Frankovih sljedbenika vodili i za položaje u varaždinskoj županiji i funkciju varaždinskog saborskog zastupnika.

Premda je u Varaždinu nakon stjecanja elementarnog obrazovanja u pučkoj školi i djevojkama i mladićima bilo moguće nastaviti obrazovanje u stručnim školama, samo je varaždinska Gimnazija davala solidan temelj za nastavak obrazovanja na akademskoj razini. Brojni njezini polaznici, nakon uspješno položenog ispita zrelosti, upisivali su studije mahom na zagrebačkom sveučilištu, ali i u ostalim sveučilišnim središtima Dvojne Monarhije. Tradicionalno su se organizirali u tamošnjim student-

[5] J. HORVAT, *Pobuna omladine 1911.-1914.*, str. 246 - 255.

[6] Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina,* Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad Varaždin i Grad Varaždin, Varaždin, 1993., str. 481.

[7] Isto, str. 488.

[8] Gustav PIASEK, *Hospitali i razvoj bolničke djelatnosti u Varaždinu*, Godišnjak GMV br. 6, Varaždin 1981., str. 67.

[9] R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina,* str. 475.

skim klubovima, no sve do početka 20. stoljeća nisu osnovali studentsku organizaciju u samom Varaždinu. S obzirom da su potekli iz Gimnazije, studenti su s njezinim učenicima i nekim profesorima i ubuduće nastavljali održavati veze i prenositi u Varaždin nove ideje i gibanja koja su početkom stoljeća zahvaćala širi hrvatski i južnoslavenski prostor. Stoga se podrazumijevalo da su se varaždinski sveučilištarci nakon pokretanja organizirane aktivnosti, oslanjali i blisko surađivali sa srednjoškolskom mladeži, posebice s gimnazijalcima iz čijih su se redova i ubuduće novačili.

Varaždinska gimnazija

Početak 20. stoljeća varaždinska je Gimnazija dočekala kao gimnazija klasičnog tipa. Nakon što je 1899. godine umro izuzetno poštivani ravnatelj Franjo Pongračić, uslijedile su česte promjene ravnatelja, dok se u profesorskom zboru odvijala nova postupna smjena generacija. Međutim, upravo tada su se u Varaždinu i u samoj Gimnaziji počele događati ključne promjene koje su obilježile cijelo sljedeće razdoblje. Došlo je do postupnog oslobađanja od pritiska Khuenovog režima, što se osjetilo i u Varaždinu, gdje su pod pokroviteljstvom profesora Ivana Milčetića upravo maturanti 5. rujna 1903. priredili vrlo uspješan i u javnosti dobro prihvaćen koncert i predstavu u gradskom kazalištu čiji je čisti prihod bio namijenjen osnutku gradske pučke knjižnice.[10] Nakon što je 1906. režimska *Narodna stranka* konačno izgubila na izborima, a Khuenov eksponent, varaždinski veliki župan Rubido, napustio svoj položaj, ove su promjene još više potakle slobodu djelovanja pa se uskoro osjetila sve veća živost među gimnazijskom mladeži. Učenici su osnivali udruge i uključivali se u kulturne i političke aktivnosti. Na početku 20. stoljeća u Gimnaziji je djelovao pjevački klub *Kreštalica* od kojeg je kasnije osnovan varaždinski akademski ferijalni klub *Fidelitas*.[11] Mladež je 1906. osnovala tamburaški zbor koji je već sljedeće godine uspješno nastupao u Gimnaziji, a 1909. službeno je prihvaćen kao Gimnazijsko tamburaško društvo *Svačić* koje je pred Prvi svj. rat znatno intenziviralo svoje djelovanje na kulturno–umjetničkom i humanitarnom području.[12] Djelovalo je pod vodstvom prof. Milana Stahuljaka koji je u okviru društva organizirao kvalitetan pjevački i tamburaški zbor pa su povremeno bili priređivani koncerti i dramske predstave. Njihovi su programi često morali biti ponavljani jer je zanimanje za njihove nastupe bilo veliko.[13] Zahvaljujući višegodišnjem zalaganju prvog stalnog učitelja gimnastike Ljudevita Filipca, od šk. g. 1908./09. u varaždinskoj je Gimnaziji gimnastika bila uvedena kao obvezan predmet. Iste je godine počeo djelovati Varaždinski gimnazijski športski klub (V.G.Š.K.). Upravo zahvaljujući njemu u Varaždinu je započeo nagli razvoj sporta, posebno nogometa, ali i drugih sportskih disciplina, poput rukometa, mačevanja, boćanja, a neposredno pred Prvi svjetski rat i streljaštva.[14]

Odlukom Zemaljske vlade 1910. godine u niže razrede varaždinske Gimnazije počelo je uvođenje realnih odjeljenja.[15] Time je započeo proces njezine transformacije u realnu gimnaziju koji je bio dovršen neposredno pred kraj Prvog svj. rata. Kao i u ranijem razdoblju, Gimnazija je koristila samo istočno krilo gimnazijske zgrade, dok je južno krilo i dalje bilo na raspolaganju *Nižoj pučkoj dječačkoj školi* i *Šegrtskoj školi*. Inicijativom Zemaljske vlade, 1910./11. i u ovoj su se gimnaziji počeli sazivati masovni roditeljski sastanci radi poboljšanja suradnje škole i roditelja kako bi se postigao što bolji odgojno–obrazovni učinak. Prvi takav sastanak okupio je stotinjak ljudi, pa se nametnulo pitanje odgovarajućeg prostora za održavanje takvih skupova.[16]

[10] *Varaždinski viestnik*, br. 37 od 12. IX. 1903., str. 3.
[11] *Spomenica i zapisnici varaždinskog pjevačkog društva „Tomislav“*, str. 2.
[12] Krešimir FILIĆ, *Varaždinska gimnazija 1636.-1936.*, Varaždin 1936., str. 110.
[13] R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, str. 484.
[14] Isto, str. 484.
[15] *Izvještaj kr. velike gimnazije u Varaždinu za školsku godinu 1910./ 11.*, str. 100.
[16] Isto, str. 104.

Organiziranje i rad varaždinskih sveučilištaraca

Početkom 20. stoljeća varaždinski studenti još uvijek su se organizirali u okrilju akademskih klubova i društava na zagrebačkom sveučilištu ili na ostalim sveučilištima na kojima su studirali. U samom Varaždinu organizacija sveučilištaraca nije bilo sve do 1905. godine kad su demokratski opredijeljeni studenti grada Varaždina osnovali prvi akademski klub *Fidelitas*[17] koji je izrastao iz gimnazijskog pjevačkog kluba *Krištalica* i u početku je brojio 20-ak članova.[18] Prema zapisnicima za akademsku godinu 1905./06., prvo rukovodstvo ovog kluba, činili su: predsjednik Artur Krajanski, potpredsjednik Gustav Kuhar, tajnik Vladoj Pongračić, blagajnik Mavro Steiner, kućedomaćin Ljudevit Jurinac te odbornici: Josip Klinc, Mirko Kuzmić, Ivan Baboselec, Ernest Krajanski i Marko Altstadter.[19] Pod ovim je imenom klub djelovao u prve dvije godine da bi nakon toga bio preimenovan u Hrvatski akademski ferijalni klub *Tomislav* i pod tim je imenom djelovao u periodu od 1907. do 1923. godine.[20] Prema klupskim *Pravilima* odobrenim 18. svibnja 1907., njegova je svrha razvijanje društvenosti, širenje prosvjete među članovima i narodom putem literarnih sastanaka i javnih predavanja i razvijanje raznih vrsta sportova.[21] Varaždinski sveučilištarci poneseni idejama sustavnog i kontinuiranog *sitnog rada* u narodu, odlučili su pokrenuti raznovrsnu i bogatu pučko-prosvjetnu aktivnost. Premda je varaždinski studentski klub u početku na tom području zaostajao za nekim drugim prosvjetnim organizacijama poput zagrebačke ili sušačke, varaždinski su sveučilištarci ubrzo razvili raznovrsne oblike rada od osnivanja čitaonica i knjižnica, održavanja pučkih predavanja, organiziranja tečajeva za opismenjavanje i raznih drugih obrazovnih tečajeva, osnivanja putujućih seoskih knjižnica, priređivanja kulturno-prosvjetnih priredaba, koncerata ili amaterskih predstava. Kako bi njihov rad bio učinkovitiji i raznovrsniji i Akademski klub *Tomislav* uključio se u ABC-ov prosvjetni savez koji je akademskim udrugama pružao tehničku i organizacijsku pomoć i koordinirao rad na širem prostoru.[22]

Premda je nastojala zadržati političku neutralnost kako bi njezin pučko-prosvjetni rad bio što učinkovitiji, mladež se svojim aktivnostima neizbježno uključivala i u politička zbivanja. Nailazeći na ometanje u djelovanju, povremeno je dolazila u sukob s predstavnicima režima i političkim grupacijama koje su ga podržavale. Stoga je njihov rad povremeno bio izložen otvorenoj kritici iz frankovačkih krugova.[23] U okviru svojih kulturno-prosvjetnih programa, oni su organizirali i neku vrstu političkih okupljanja, tzv. *komerse*. No vrhunac njezine političke aktivnosti pred Prvi svj. rat bio je masovni učenički štrajk protiv Cuvajevog režima. Budući da je policija brutalno reagirala protiv sarajevskih demonstranata, pri čemu je teško ranjen učenik Šahinagić,[24] glas o tim događanjima munjevito se pronio čitavom Hrvatskom. Podržana od građana, mladež se odlučila izraziti solidarnost sa sarajevskim kolegama i prosvjedovati protiv upotrebe oružja protiv golorukih te je sredinom ožujka, masovno napustila nastavu i proglasila generalni štrajk svih srednjih škola u Hrvatskoj.[25]

Premda su Cuvajevom banovanju otpor pružile gotovo sve političke grupacije u Varaždinu, posebno oštro je protiv njega istupila mladež. Buntovničko raspoloženje su među varaždinske srednjoškolce prenijeli sveučilištarci koji su se pred rat obično okupljali u prostorima varaždinskog *Starog grada*.[26] Varaždinski gimnazijalci odlučili su se pridružiti vršnjacima širom Hrvatske te su u četvrtak 14. ožujka 1912. u povorci prodefilirali gradskim ulicama. Potom su prihvatili rezoluciju zagrebačkih srednjoš-

[17] *Spomenica i zapisnici varaždinskog pjevačkog društva „Tomislav“*, str. 2.

[18] Branko SVOBODA, *Narodna revolucionarna omladina za prvog svjetskog rata u Varaždinu*, Rukopis u posjedu Knjižnice i čitaonice *Metel Ožegović*, str. 43.

[19] Isto, str. 63.

[20] *Pravila Hrvatskog akademskog ferijalnog kluba „Tomislav“*, Varaždin 1909.

[21] Isto, čl. 3.

[22] *Naše pravice*, br. 29 od 16. VII. 1914., str. 4.

[23] *Hrvatske pravice*, br. 14 od 31. VIII. 1907., str. 10.

[24] J. HORVAT, *Pobuna omladine 1911.–1914.*, str. 113.

[25] *Naše pravice*, br. 11, od 14. III. 1912., str. 2.

[26] Branko SVOBODA, *Nekadašnji revolucionarni rad zagorske omladine*, Zagorski kolendar 1967., str 108.

kolaca od 10. ožujka i zaključili da će se i varaždinska mladež priključiti generalnom štrajku protiv bana Cuvaja.[27] Najavljeni masovni učenički štrajk uslijedio je 19. ožujka 1912. godine, a potaknuli su ga varaždinski sveučilištarci koji su prethodno obišli gimnazijske učionice i učenike nagovarali na štrajk. Tadašnji neomiljeni ravnatelj Gimnazije dr. Adolf Jurinac, nastojeći preduhitriti događaje, neuspješno je tražio od policije da uhapsi neke sveučilištarce i srednjoškolcima otme zastavu.[28] Uz gimnazijalce štrajku su se pridružile učenice gradske *Više djevojačke škole*, *Ženske stručne škole* te neke učenice više djevojačke škole u uršulinskom samostanu.[29] Nakon svrstavanja u povorku, preko četiristo štrajkaša pod hrvatskom trobojnicom demonstriralo je gradskim ulicama, pjevajući ilirske budnice, kličući ranjenom učeniku Šahinagiću, učeničkoj slozi i štrajku, pozivajući na narodno jedinstvo. Nakon obilaska grada sudionici su priredili protestni skup na kojem im je bio rastumačen uzrok štrajka i iskazana želja da se u zahtjevima ustraje sve dok vlada ne udovolji traženjima hrvatskih srednjoškolaca.[30]

Dana 3. travnja 1912. Slavko Cuvaj bio je imenovan na dužnost komesara u Hrvatskoj i Slavoniji. Uslijedilo je raspuštanje gradskih zastupstava u svim gradovima u kojima je oporba imala većinu pa je takva sudbina pogodila i Varaždin. Upravu grada preuzeo je vladin povjerenik Ernest Spies.[31] No, situacija se uskoro izmijenila jer vlastodršcima nije odgovaralo da u zategnutoj situaciji izazvanoj atmosferom Balkanskih ratova u Hrvatskoj ostave omraženi Cuvajev režim. Ponesena idejama južnoslavenskog jedinstva i suradnje u vrijeme Balkanskih ratova i varaždinska mladež je oduševljeno podupirala akciju Južnih Slavena protiv osmanlijske hegemonije, priređujući javne priredbe u korist Crvenog križa balkanskih država.[32] Bilo je primjera da su varaždinski mladići poput Mladena Belčića, člana Akademskog kluba *Tomislav*, bježali iz Hrvatske i prijavljivali se kao dobrovoljci u vojsku balkanskih saveznika.[33] No upravo u ovom razdoblju politička borba se intenzivirala i na širem prostoru, poprimajući sve radikalnije oblike. U Mađarskoj je radništvo proglasilo generalni štrajk, redarstvo je oporbu nasilno izbacilo iz peštanskog parlamenta, a 7. lipnja 1912. uslijedio je i pokušaj atentata na predsjednika ugarskog parlamenta.[34] U Zagrebu je omladinac Luka Jukić pucao na komesara Cuvaja. Balkanske prilike natjerale su režim na pokušaj dogovora s *Koalicijom*, a ubrzo je uslijedio atentat i na novoga kraljevskog komesara Ivana Skerlecza, što je u konačnici dovelo do nagodbe *Koalicije* i režima. No pokušaj mađarske vlade da izvlasti hrvatsku obalu izazvao je upravo pred izbijanje Prvog svj. rata, masovno nezadovoljstvo i začetak novog skupštinskog pokreta, poput onog iz godine 1903.[35]

Razdoblje Prvoga svjetskog rata

Nakon što je stari car Franjo Josip I, ne mogavši se oduprijeti pritiscima, potpisao objavu rata Kraljevini Srbiji, prema njegovoj naredbi je u noći 25. na 26. srpnja 1914. godine bila izvršena djelomična mobilizacija pa su u nedjelju 26. srpnja i na varaždinskim ulicama osvanuli crveni plakati pozivajući na oružje sve vojne obveznike do 37. godine starosti.[36] Dva dana kasnije službeno je započeo Prvi svjetski rat, a u novim ratnim okolnostima u čitavoj Habsburškoj Monarhiji, a time i u Hrvatskoj i Slavoniji, nastupilo je izvanredno stanje kojim je paraliziran politički život, dok je u javnom životu prevladala volja vojnih vlasti. Premda su ugarsko vodstvo i javnost bile sklone

[27] *Naše pravice*, br. 12, od 21. III. 1912., str. 1.
[28] *Naše pravice*, br. 12, od 21. III. 1912., str. 1.
[29] B. SVOBODA, *Narodna revolucionarna omladina za prvog svjetskog rata u Varaždinu*, str. 5.
[30] *Naše pravice*, br. 12, od 21. III. 1912., str. 1.
[31] R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina,* str. 502.
[32] B. SVOBODA, *Nekadašnji revolucionarni rad zagorske omladine*, str. 110.
[33] B. SVOBODA, *Narodna revolucionarna omladina za prvog svjetskog rata u Varaždinu*, str. 6.
[34] J. HORVAT, *Pobuna omladine 1911.–1914.*, str. 318.
[35] Isto, str. 330 - 331.
[36] R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina,* str. 511.

što većoj samostalnosti, bečki režim, pozivajući se na potrebu jedinstvenog vodstva, odlučio je u prvom ratnom razdoblju vladati diktatorski. U zemlji su bila ukinuta ustavna prava i zabranjene javne manifestacije. Na taj način se društveni i politički život, pomoću surovog ratnog zakonodavstva, nastojao svesti na minimum, a cjelokupno stanje u zemlji prilagoditi novim ratnim prilikama.

Banskom naredbom od 27. srpnja 1914. godine, bilo je obustavljeno djelovanje svih društava i korporacija u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, dok je osnivanje novih bilo zabranjeno. Porotno suđenje bilo je ukinuto, a uvedeni su prijeki sudovi. Isto tako bio je ukinut i Zakon o slobodi tiska i uvedena preventivna cenzura,[37] dok je dan kasnije, na području Hrvatske i Slavonije, bubnjevima bio oglašen prijeki sud.[38] Želeći očuvati red u gradu, tadašnji varaždinski gradonačelnik Pero Magdić povećao je broj članova redarstva, pozivajući sve članove *Varaždinske narodne garde*, koji još nisu bili mobilizirani, da se stave na raspolaganje gradskom kapetanu Antunu Antunoviću. S obzirom da je grad bio proglašen ratnim područjem u Varaždinu se sve nastojalo prilagoditi potrebama rata. Tome je bila podvrgnuta i domaća proizvodnja, pa je varaždinska tvornica tkanina između ostalog, morala početi proizvoditi sanitetski materijal,[39] dok je u varaždinskoj stručnoj školi bila šivana rubenina za ranjene vojnike.[40] Premda je gradska bolnica bila proširivana neposredno pred rat, ukazala se potreba za novim, pa makar i nesavršenim bolničkim prostorom. Stoga su neke veće javne zgrade bile pretvorene u privremene vojne bolnice. Toj svrsi su poslužile domobranska vojarna, u kojoj je bio osiguran prostor za prihvat šesto ranjenika i zgrada varaždinske gimnazije koja je bila pripremljena za zbrinjavanje približno četiri stotine osoba. Ove preinake bile su napravljene još prije početka školske godine 1914./15.[41]

Neposredno pred Prvi svjetski rat dužnost ravnatelja varaždinske Gimnazije preuzeo je poduzetni dr. Vjekoslav Pacher koji se u vrlo kratkom predratnom periodu, pobrinuo za značajno upotpunjavanje profesorske i učeničke knjižnice i gimnazijskih nastavnih zbirki. Budući da je gimnazijsku zgradu počela koristiti vojska, ona je bila ispražnjena, a školske zbirke bile su iz sigurnosnih razloga, pohranjene u dvorani varaždinskog kazališta. Zbog spomenutih prilagodbi, nastava je počela sa zakašnjenjem, tek 8. listopada 1914. godine u prostorima *Niže djevojačke škole.*[42] S obzirom da zamjenski prostor u mnogočemu nije udovoljavao potrebama, grad je Gimnaziji dao na korištenje tri prostorije u općinskoj zgradi nasuprot njezinoj. Dio prosvjetnog kadra i na varaždinskom području bio je podvrgnut mobilizaciji. Već početkom rata su primjerice, kao pričuvni časnici u vojnu službu bila pozvana čak sedmorica gimnazijskih profesora.[43] Namjesni učitelj Milovan Bakliža poginuo je već 23. rujna 1914. godine, dakle na samom početku rata,[44] dok su profesor Josip Lacković, Nikola Očigrija i Blaž Rukavina bili kasnije zarobljeni pa su se vratili tek na kraju rata.[45] Budući da zbirke nastavnih pomagala i sredstava nisu bile dostupne, nastavu se u Gimnaziji i bez njih nastojalo što bolje organizirati. Pri obučavanju je pod vodstvom mlađih profesora, veća važnost bila posvećivana organiziranju stručnih izleta u bližu, a ovisno o mogućnostima i u dalju okolicu grada.[46] Nastojalo se pojedinačno pratiti uspjeh učenika unošenjem opaski u posebne kataloge, što je olakšavalo ocjenjivanje i izvještavanje roditelja.[47] Tijekom Prvog svj. rata su se, uz mladiće u varaždinsku Gimnaziju upisale prve gimnazijalke, od 1914./15. kao izvanredne,[48] a potkraj rata i kao redovne učenice.[49] Krajem rata bio je završen i proces transformacije u realnu gimnaziju pa je varaždinska Gimnazija od tada funkcionirala kao gimnazija realnog tipa.[50]

[37] *Naše pravice*, br. 31, od 30. VII. 1914., str. 5.

[38] R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina,* str. 511.

[39] Ivan KURTALJ, *Postanak i razvoj varaždinske tekstilne industrije - Varaždin*, Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin br. 1, Varaždin 1961., str. 70.

[40] *Hrvatsko pravo*, br. 10 od 29. VIII. 1914., str. 3.

[41] *Izvještaj kr. velike gimnazije u Varaždinu za školsku godinu 1914.–1915.*, str. 83.

[42] Isto, str. 83.

[43] Siniša HORVAT, *Povijest varaždinske Gimnazije od utemeljenja do obilježavanja 350. obljetnice njezina djelovanja*, Gimnazija u Varaždinu 1636.–2006., Varaždin 2006., str. 36.

[44] *Izvještaj kr. velike gimnazije u Varaždinu za školsku godinu 1914.–1915.*, str. 83 - 84.

[45] Isto, str. 8 - 12.

[46] *Hrvatsko pravo*, br. 22 od 2. IV., 1917., str. 5.

[47] *Izvještaj kr. velike gimnazije u Varaždinu za školsku godinu 1914.–1915.*, str. 86.

[48] Isto, str. 122.

[49] *Izvještaj kr. velike gimnazije u Varaždinu za školsku godinu 1910./11.*, str. 100.

[50] *Izvještaj kr. velike gimnazije u Varaždinu za školsku godinu 1917.–1918.*, str. 110.

U prilikama prouzročenim ratom i u Varaždinu je uslijedilo drastično pogoršavanje stanja ljudskih prava i sloboda popraćeno kućnim premetačinama i progonima. Pretragama su bile izvrgnute prostorije radničkog društva *Sloboda* i *Hrvatskog sokola.*[51] *Slobodi* i Akademskom ferijalnom klubu *Tomislav* bila je zaplijenjena imovina, čak i inventar. Većina mladeži bila je poslana u rat pa je u gradu ostao minimalan broj sveučilištaraca. Neki od njih našli su se na udaru režima pa je primjerice, Oto Šantel, jedan od članova Akademskog ferijalnog kluba *Tomislav*, inače časnik, bio degradiran i utamničen.[52] Organizacija varaždinskih sveučilištaraca bila je znatno oslabljena, a njezin legalni rad kao i rad ostalih građanskih udruga, bio je zakonom zabranjen. Posljednje vodstvo Akademskog ferijalnog kluba *Tomislav* bilo je izabrano za akademsku godinu 1913./14., dok za sljedeću, ratnu 1914./15. godinu, više nije birano.[53] Daljnja aktivnost varaždinskih sveučilištaraca u novim ratnim okolnostima mogla se nastaviti samo ilegalno.

Postupne promjene u vanjskoj i u unutarnjoj politici Dvojne Monarhije nastupile su tek nakon što je, 21. studenog 1916., umro car Franjo Josip I. Promjena na prijestolju je svega par dana kasnije potakla austrijsku akciju za sklapanje separatnog mira.[54] Sve teže opće prilike prisilile su njegovog nasljednika, cara Karla i monarhijske vrhove da dozvole obnovu parlamentarnog sustava i liberalizaciju političkog i društvenog života u zemlji. Zahvaljujući tome i u Dvojnoj Monarhiji su u posljednje dvije ratne godine ojačale ideje samoodređenja naroda pa su češki i južnoslavenski zastupnici u *Carevinskom vijeću*, čim se za to pružila prilika, objavili deklaracije u kojima su zatražili priznavanje nacionalnih sloboda. U ime *Jugoslavenskoga kluba*, koji je tijesno surađivao s Česima, dr. Anton Korošec je na sjednici od 30. svibnja 1917., pročitao tzv. *Svibanjsku deklaraciju* u kojoj je bilo zahtijevano da se unutar granica postojeće Monarhije ujedine sve zemlje u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi.

Premda su sve do kraja 1916. godine radili neorganizirano, bez službeno izabranog vodstva, varaždinski sveučilištarci su se nakon toga počeli organizirati, ali i dalje bez službenog vođenja zapisnika o djelovanju. U novonastalim okolnostima oni su u proljeće 1917. godine, izabrali novo ilegalno vodstvo.[55] Za predsjednika ilegalnog odbora izabran je Oskar Lypolt, a za potpredsjednika, Božo Jambrešak. Tajnik je postao Branko Svoboda, dok je na dužnost blagajnika bio izabran Emanuel Polak-Poljanić. Članovi ovog odbora postali su Vladimir Janković, Miroslav Posmodi i Nikola Weisz. Potaknuti političkim prilikama i razvojem ratnih događanja, varaždinski sveučilištarci su ubrzo po objavljivanju *Svibanjske deklaracije*, započeli živu društvenu, humanitarnu i političku aktivnost usmjerenu na rješavanje nacionalnog pitanja Južnih Slavena u novonastalim okolnostima raspadajuće Monarhije.[56] U tu svrhu oni su u Varaždinu i njegovoj široj okolici organizirali izuzetno bogat i sustavni humanitarni i kulturno-prosvjetni rad, a usporedo s time poduzimali su i brojne nacionalno-političke aktivnosti. Povezali su se i s varaždinskim srednjoškolcima, primajući u svoju ilegalnu organizaciju prvenstveno one koji su prethodno prisegnuli da će raditi na rušenju Monarhije i na ujedinjavanju Južnih Slavena.[57] Posebno uspješna bila je već tradicionalna suradnja s polaznicima varaždinske Gimnazije iz čijih su se redova varaždinski sveučilištarci uglavnom novačili i koji su svojom masovnošću često podupirali njihove akcije, dok se manja skupina mlađih gimnazijskih profesora osobno angažirala i surađivala s organizacijom varaždinske mladeži. Nakon što je na čelo Akademskog ferijalnog kluba *Tomislav* izabran dosadašnji tajnik, student prava Bran-

[51] *RKUD „Sloboda" u Varaždinu 1905.–1955.*, Varaždin 1955., str. 60.

[52] B. SVOBODA, *Nekadašnji revolucionarni rad zagorske omladine*, str. 113.

[53] B. SVOBODA, *Narodna revolucionarna omladina za Prvog svjetskog rata u Varaždinu*, str. 66.

[54] Josip HORVAT, *Politička povijest hrvatske*, August Cesarec, Zagreb 1989., 1. dio, str. 360.

[55] B. SVOBODA, *Narodna revolucionarna omladina za Prvog svjetskog rata u Varaždinu*, str. 66.

[56] *Spomenica i zapisnici varaždinskog pjevačkog društva „Tomislav"*, str. 2.

[57] B. SVOBODA, *Narodna revolucionarna omladina za Prvog svjetskog rata u Varaždinu*, str. 10.

ko Svoboda, aktivnost ove udruge se u zadnjoj godini svjetskog sukoba, posebno intenzivirala.[58]

Humanitarni rad

Okolnosti u kojima se Dvojna Monarhija našla zahvaljujući ratu, s vremenom su se sve više pogoršavale. Situacija na bojištima nije joj išla u prilog, dok je cjelokupno stanje unutar njenih granica svakim danom postajalo sve teže. Prehrambene prilike u Austro-Ugarskoj već su 1915. bile izuzetno teške. Kao posljedica gladi i neimaštine, počeli su i štrajkovi radništva. Posebno teško bilo je u austrijskom dijelu jer je granica između njega i zemalja krune Sv. Stjepana postala carinskom granicom, dok je ugarska vlada onemogućavala prebacivanje hrane u drugu polovicu države, bez obzira na to što je ona tamo kronično nedostajala. Osim prehrambenih proizvoda, za potrebe civilnog stanovništva nedostajalo je i drugih vrsta sirovina, civili su primjerice, nosili cipele s drvenim đonovima.[59] S vremenom je i vojska sve lošije opremana, dok je nestašica hrane bila sve osjetnija čak i na bojištima. Humanitarna aktivnost u ovakvim je okolnostima bila ne samo poželjna, već su je vlasti nastojale stimulirati u svim slojevima stanovništva pa čak i među školskom mladeži. Studentska i srednjoškolska mladež često se samoinicijativno uključivala u humanitarni rad i poduzimala akcije humanitarnog karaktera neovisno o zahtjevima vlasti. No, ove su se aktivnosti isto tako često neizbježno ispreplitale s njihovim nacionalno-političkim i kulturno-prosvjetnim radom, što kod vlasti, ne samo da nije bilo odobravano, nego je nailazilo na ometanja, a vrlo često i na otvoren zabranu.

Varaždinska mladež se od samog početka marljivo uključivala u brojne aktivnosti humanitarnog karaktera ili ih je nerijetko i sama organizirala. Među učenicima svih škola tijekom rata su u različite svrhe redovito bili prikupljani dobrotvorni prilozi. Povodom pojedinih blagdana sakupljalo se za ratnike na bojištima, ranjenike, ratnu siročad i obitelji poginulih vojnika, invalide, prehranu siromašnih učenika, zbrinjavanje učenika iz Međimurja i sl. I u školama je redovito bio upisivan ratni zajam,[60] a kako bi prikupljanje sredstava bilo što učinkovitije, sam ban je svim ravnateljstvima viših pučkih i srednjih škola uputio okružnicu u kojoj je apelirao na prosvjetne djelatnike da potiču mladež na rodoljublje i sudjelovanje u toj akciji.[61] Isto tako je primjerice, okružnicom *Službenog lista*, školska mladež poticana da za potrebe vojske, pod vodstvom svojih učitelja, prikuplja ljekovito bilje.[62] Posebno poduzetnim se pokazao već spominjani gimnazijski ravnatelj dr. Vjekoslav Pacher koji je općenito podupirao učeničke aktivnosti pa je učeničko društvo *Svačić* tijekom ratnih godina nastavljalo organizirati koncerte s plesom za prikupljanje humanitarnih priloga. Čisti prihod priređenih dobrotvornih koncerata i priredaba najčešće je bio namijenjen zbrinjavanju ratnih stradalnika. Tako je 17. veljače 1916. godine, pod pokroviteljstvom župana i kr. povjerenika Stjepana pl. Beloševića u varaždinskom gradskom kazalištu bio priređen koncert gimnazijske mladeži čiji je čisti prihod bio namijenjen zakladi za invalide, udovice i siročad poginulih ratnika Županije varaždinske.[63] Program je obuhvaćao narodne popijevke u izvedbi *Svačićevog* mješovitog i tamburaškog zbora pod ravnanjem prof. Tomislava Miškulina koji je neposredno pred početak rata preuzeo njegovo vođenje.[64] Kritika je vrlo povoljno ocijenila humanitarnu svrhu, financijski učinak i kvalitetu izvedenog programa.[65] U organizaciji ivanečke mladeži, *Svačićev*

[58] Isto, str. 66.
[59] J. HORVAT, *Politička povijest hrvatske*, str. 361.
[60] Gimnazijska *Izvješća* u razdoblju od 1914. do 1918.
[61] *Hrvatsko pravo*, br. 18 od 29. IV. 1916., str. 2.
[62] *Hrvatsko pravo*, br. 28 od 14. VII. 1917., str. 5.
[63] *Hrvatsko pravo*, br. 7 od 12. II. 1916., str. 3.
[64] *Izvještaj kr. Velike gimnazije u Varaždinu za školsku godinu 1913.–14.*, Učiteljski zbor, str. 10.
[65] *Hrvatsko pravo*, br. 8 od 19. II. 1916., str. 3.

gimnazijski tamburaški zbor 26. veljače 1916. godine, priredio je u svratištu *Ivančica* u Ivancu, koncert u korist hrvatskih slijepih vojnika.[66] U slične svrhe bili su priređeni i koncert održan u gradskom kazalištu 16. veljače[67] i 26. travnja 1917. godine.[68]

Dr. Pacher potaknuo je osnivanje učeničke štedionice,[69] dok je gimnazijsko *Potporno društvo* tijekom rata pojačalo brigu za siromašne učenike kojima se nastojalo pružiti besplatno liječenje i olakšati nabavljanje hrane, odjeće, obuće, lijekova i školskih knjiga.[70] Izbijanjem rata, na njegovu je inicijativu bila organizirana i udruga skauta koji su pod vodstvom predavača higijene, dr. Aleksandra Ernsta, završili i tečaj prve pomoći. Tijekom prve ratne godine dobrovoljna aktivnost gimnazijskih skauta bila je korištena kao pomoć pri javnim službama ili pri prijenosu ranjenika.[71] Tako su primjerice, skauti, uz suradnju varaždinskih sveučilištaraca, pomagali kod prebacivanja ranjenika iz željezničkih vagona u kola koja su zatim, neovisno o vremenskim uvjetima, pratili u bolnicu, za što su im se ranjeni vojnici čak i putem novina javno zahvaljivali.[72] No zbog straha od mogućeg širenja zaraznih bolesti, njihova aktivnost kasnije je bila obustavljena.

Ovoj aktivnosti se ilegalno, bez službeno registrirane organizacije, priključila i varaždinska sveučilišna mladež, pružajući pomoć pri zbrinjavanju ranjenih vojnika koji su s ratišta dovoženi u varaždinske vojne bolnice. Varaždinski sveučilištarci su, zajedno s gimnazijskim skautima, prenosili ranjenike i pratili ih do bolničkih prostora.[73] I dok se takva aktivnost s pohvalom i odobravanjem podržavala, pomaganje internircima vlasti sigurno nisu pozdravljale. Uskoro nakon izbijanja rata i u Varaždin je bilo dopremljeno mnoštvo interniranih Srba iz Vojvodine i Srijema. Prvi takav transport stigao je na varaždinski željeznički kolodvor u prijepodnevnim satima 12. listopada 1914. godine i obuhvaćao je stotinu i tri osobe obaju spolova iz rumskog kotara, optužene za veleizdaju. Dopraćenici su bili vrlo lošeg izgleda te su, prema ocjeni prisutnih, budili vrlo neugodan dojam. Vlasti su ih obično smještale po vlastelinskim imanjima u varaždinskoj okolici gdje su tijekom ratnih godina, prinudnim radom osiguravali svoju egzistenciju.[74] Kasnije je uslijedilo još takvih transporta čiji su sudionici pod vojničkom pratnjom bili otpremani na svoja odredišta diljem Zagorja. Za razliku od *frankovaca* koji su, čim su ih žandari izveli iz teretnih vagona, na njihovu prisutnost reagirali pljuvanjem, mladež ih je nastojala pratiti kako bi saznala za mjesto njihovog smještaja te im pokušala pružiti pomoć.[75] Usprkos žandarmerijskim i policijskim stražama, sveučilištarci su s internircima uspostavljali veze, donoseći im hranu i odjeću i potajno su s njima komunicirali kako bi im mogli pružiti odgovarajuću podršku.[76]

Budući da je nestašica hrane s vremenom postajala jedan od najizraženijih problema u čitavoj Dvojnoj Monarhiji pa i u mnogim hrvatskim krajevima, varaždinski studenti odlučili su u tu svrhu pokrenuti rad organizacije koja bi u Varaždinu i njegovoj široj okolici, preuzela brigu oko zbrinjavanja siročadi iz najugroženijih područja zahvaćenih glađu i neimaštinom. Ustanovljeno je da su djeca u nekim krajevima poput Dalmacije i Bosne bila izvrgnuta raznim bolestima, a zbog kroničnog nedostatka hrane, neka su *oglušila i oslijepila*. Kako je pomor u nekim pasivnim područjima, već 1917. godine, poprimio zabrinjavajuće razmjere u Hrvatskoj je odmah iniciran pokret za spašavanje glađu ugrožene djece, koji se tijekom 1918. godine raširio čitavom zemljom.[77] U Varaždinu je na poticaj sveučilištaraca, već 1917. godine, bio osnovan *Odbor varaždinskih žena za jugoslavensku siročad* čija je prva predsjednica bila Zora

[66] *Hrvatsko pravo*, br. 8 od 19. II. 1916., str. 2.
[67] *Hrvatsko pravo*, br. 7 od 17. II. 1917., str. 4.
[68] *Hrvatsko pravo*, br. 19 od 12. V. 1917., str. 6.
[69] *Izvještaj kr. velike gimnazije u Varaždinu za školsku godinu 1915.–1916.*, *Ljetopis*, str. 81.
[70] *Izvještaj kr. velike gimnazije u Varaždinu za školsku godinu 1914.–1915.*, str. 113.
[71] Isto, str. 87. – 89.
[72] *Hrvatsko pravo*, br. 13/5 od 24. IX.1914., str. 2.
[73] *Hrvatsko pravo*, br. 13/4 od 24. IX. 1914., str. 2.
[74] *Hrvatsko pravo*, br. 216 od 13. X. 1914., str. 2.
[75] B. SVOBODA, *Narodna revolucionarna omladina za Prvog svjetskog rata u Varaždinu*, str. 8.
[76] Ivan ESIH: *Narodna revolucionarna omladina Hrvatskog zagorja prije pedeset godina*, Zagorski kolendar 1966., str. 148 -154.
[77] *Hrvatska država*, br. 163 od 6. VIII. 1918., str. 2.

Magdić.[78] Spomenuti odbor je u ovim krajevima preuzeo brigu oko smještaja, prehrane i odgoja ove siročadi, a sveučilištarci su s njim kvalitetno surađivali i materijalno ga pomagali. Kako bi suradnja bila što učinkovitija, sveučilištarci su u taj odbor već prve godine delegirali svoje članove Branka Svobodu i Emanuela Polaka-Poljanića, dok je sljedeće godine, uz Svobodu, tu ulogu preuzeo Miroslav Posmodi.[79] Isto tako sveučilištarci su i tijekom rata nastavili voditi brigu o međimurskim učenicima koji su se školovali u Varaždinu.[80] Sredstvima prikupljenim priređivanjem humanitarnih priredaba, pomagali su oko njihove prehrane, opskrbe, školovanja te pronalaženjem odgovarajućih stanova za njihov smještaj. Slična pomoć bila je pružana i međimurskoj mladeži koja je u Varaždinu tražila mogućnost naukovanja ili zapošljavanja kod ovdašnjih obrtnika.[81]

Kulturno-prosvjetni rad

Premda su djelovali bez legalne potvrde njihovog vodstva, varaždinski sveučilištarci su nastojali iskoristiti sveukupnu situaciju izazvanu liberalizacijom političkog života u Dvojnoj Monarhiji. U tu svrhu su u razdoblju od 1917. do 1919. godine u Varaždinu i njegovoj široj okolici, organizirali bogatu pučko-prosvjetnu djelatnost kojom su nastojali u najširim slojevima stanovništva proširiti vlastite, vlastima često nepoćudne socijalne i političke ideje. Prvi njihov otvoreni istup u javnosti, bila je glazbeno-dramska priredba upriličena u Varaždinu 28. rujna 1917. godine, čiji je čisti prihod bio namijenjen osnivanju pučke knjižnice i uzdržavanju siromašnih međimurskih učenika koji su se školovali u Varaždinu. Zbog velikog zanimanja javnosti ova je manifestacija dan kasnije morala biti ponovljena.[82] Studenti su u okviru pripremljenog programa, izveli tročinku *Ilirci* Vladimira Lunačeka koja je tom prilikom prvi put prikazana. Predstavu su sami režirali i prema uputama *Tomislavaša* Franje Maixnera, izradili scenarij. Urednik zagrebačke *Hrvatske države* dr. Budislav Anđelinović tom je prigodom održao predavanje o historijatu ideje narodnog jedinstva, što je zapravo bilo prvo pučko javno predavanje koje je u ratnim okolnostima bilo namijenjeno širim građanskim slojevima. Nakon toga je predstavnik sveučilištaraca na tzv. političkom *komersu* javno iznio ideju o ujedinjavanju Hrvata, Srba i Slovenaca i naglasio da je cilj njihovog rada probuditi nacionalnu i političku svijest kako bi se spremno dočekalo slobodu i ujedinjenje svih Južnih Slavena.[83] Uslijedio je koncertni dio večeri sastavljen od južnoslavenskih skladbi koji je vrlo temeljito pripremio dirigent varaždinskih sveučilištaraca, Ernest Krajanski.[84] Premda se ogradilo od proklamiranih ideja i izrazilo sumnju u opravdanost njihovih namjera, kvalitetu programa potvrdilo je i frankovačko *Hrvatsko pravo.*[85]

Sveučilištarci su se u mnogim svojim aktivnostima povezivali i oslanjali na srednjoškolsku mladež, posebno na gimnazijalce, iz čijih su se redova uglavnom novačili budući članovi Akademskog ferijalnog kluba *Tomislav*. Stoga je razumljivo da su im *Tomislavaši* pružali svu moguću pomoć i vodili računa o njihovom radu. Gimnazijalci su primjerice, imali klupske prostorije koje im je plaćao Akademski klub *Tomislav,* koji je imenovao i posebnog referenta zaduženog za brigu o njima,[86] a njihova suradnja dolazila je do izražaja na više različitih područja. Razina obrazovanosti cjelokupnog pučanstva bila je i nadalje relativno niska, što se prvenstveno očitovalo u velikom broju nepismenih. Zbog toga je jedan od važnijih ciljeva koje su si sveučilištarci

[78] B. SVOBODA, *Narodna revolucionarna omladina za Prvog svjetskog rata u Varaždinu*, str. 14.

[79] Isto str. 67.

[80] B. SVOBODA, *Nekadašnji revolucionarni rad zagorske omladine*, str. 120.

[81] *Volja naroda*, br. 11 od 12. IX. 1918., str. 4.

[82] *Hrvatska država*, br. 25 od 2. X. 1917., str. 3.

[83] Aleksandar KOVAČIĆ: *Pedeset godina narodnog sveučilišta u Varaždinu*, Pedeset godina narodnog sveučilišta u Varaždinu (1917. – 1967.), separat *Obrazovanje odraslih* br. 9-1'0/1967., str. 63.

[84] *Spomenica i zapisnici varaždinskog pjevačkog društva „Tomislav"*, str. 3.

[85] *Hrvatsko pravo,* br. 41 od 13. X. 1917., str. 5.

[86] B. SVOBODA, *Narodna revolucionarna omladina za Prvog svjetskog rata u Varaždinu*, str. 17.

postavili, bilo njezino suzbijanje. Studenti su u tu svrhu, vlastitim sredstvima, organizirali praćenje stvarnog stanja na ovom području, dodjeljujući za taj posao svakom općinskom nadgledniku po jednog srednjoškolca. Pritom je ustanovljeno kako je u Varaždinu, ne ubrajajući vojnike, još uvijek bilo nekoliko stotina analfabeta.[87] Posebno se pogodnim za poduzimanje konkretnih akcija na tom planu pokazao period oporavka nepismenih ranjenih vojnika u varaždinskim vojnim bolnicama. Stoga su u svrhu iskorjenjivanja nepismenosti, za njih bili organizirani uspješni analfabetski tečajevi,[88] a ubrzo su uslijedili i tečajevi za radnike u tvornici stolaca, koje su vodili srednjoškolci.[89]

Značajan uspjeh postigla je i akcija za suzbijanje *švapčarenja* koju je podupro i domaći tisak.[90] U selima varaždinske okolice bila je primjenjivana metoda vođenja tečajeva opismenjavanja od strane pismenih seljaka, što je u nekim mjestima urodilo vrlo dobrim rezultatima. Kao što smo već spomenuli i tijekom rata je bila nastavljena akcija za utemeljenje varaždinske pučke knjižnice. Kako bi se tu ideju nakon višegodišnjih nastojanja, konačno provelo u djelo, sveučilištarci su u odbor za njezino utemeljenje uključili svoje delegate: Zvonimira Lypolta, Rudolfa Maixnera, Nikolu Pečornika i Hinka Weinbergera (Vinskog),[91] ali je akcija uspješno privedena kraju tek neposredno nakon završetka Prvog svjetskog rata.[92] No bilo je uređeno nekoliko putujućih knjižnica koje su tijekom zime u posebnim ormarićima slane u okolna sela.[93] Uspjeh te djelatnosti bio je vrlo velik, a ulogu knjižničara obično su obavljali pojedini seljaci.

Od rujna 1918. do svibnja 1919. godine sveučilištarci su uz prigodnu cijenu i prilagođeno vrijeme održavanja, namijenjeno prvenstveno zaposlenim širim slojevima pučanstva, organizirali produžnu večernju školu za trgovačku naobrazbu i tzv. pučke tečajeve. Pritom su organizirani higijenski tečaj i tečajevi za učenje francuskog i češkog jezika.[94] Osim navedenih aktivnosti, priređivani su koncerti, *Tomislavovog* pjevačkog zbora, dok su, uz njihove nastupe u: Ivancu, Varaždinskim Toplicama, Bjelovaru, Križevcima, Krapini i Koprivnici, bila priređivana i javna predavanja.[95]

Organiziranjem pučkih javnih predavanja s raznorodnom tematikom sveučilištarci su, uz podizanje cjelokupne obrazovne razine stanovništva, pokušavali utjecati i na oblikovanje nacionalne svijesti i političkih stavova stanovništva. U tu svrhu su utemeljili *Odbor za priređivanje pučkih predavanja* kojem je na čelu bio Branko Svoboda, aktualni predsjednik ilegalne organizacije varaždinskih sveučilištaraca.[96] Time je bio postavljen temelj tzv. *Pučkom sveučilištu* koje je u početku priređivalo pojedinačna javna predavanja u gradskom kazalištu u trajanju od jednog sata, što je polako prerastalo u neku vrstu sustavnog obrazovanja odraslih. Prema odredbi gradskog zastupstva, sveučilištarci su bili prisiljeni sami plaćati svjetlo, ogrjev i čišćenje kazališnog prostora u kojem su se javna predavanja priređivala.[97] Stoga je bila ubirana ulaznina čija je visina ovisila o kvaliteti mjesta za koje je bila kupljena karta pa se ova aktivnost tim putem samofinancirala. No zbog naplate, siromašnijim slojevima bio je otežan pristup predavanjima. U strahu od burnih reakcija slušateljstva na provokativne ideje i asocijacije koje su pojedina predavanja pobuđivala, besplatna stajaća mjesta vlasti su često zabranjivale čime je dijelom bila dovedena u pitanje primarna svrha ovih predavanja.

Usprkos navedenim poteškoćama u prvih godinu dana provođenja ove aktivnosti bilo je priređeno 46 pučkih javnih predavanja[98] i postignut odaziv od prosječno

[87] B. SVOBODA, *Narodna revolucionarna omladina za Prvog svjetskog rata u Varaždinu*, str. 16.

[88] *Hrvatsko pravo*, br. 20 od 13. V. 1916., str. 2 - 3.

[89] Rudolf MAIXNER, *Akademsko društvo "Tomislav" u Varaždinu*, Zbornik za pučku prosvjetu br. 1 - 2, Zagreb 1922., str. 68.

[90] B. SVOBODA, *Pučko sveučilište u Varaždinu (1917.–19)*, Prilozi historiji Varaždina 1967., Varaždin 1967., str. 104.

[91] B. SVOBODA, *Narodna revolucionarna omladina za prvog svjetskog rata u Varaždinu*, str. 67.

[92] *Hrvatska država*, br. 45 od 25. X. 1917.

[93] R. MAIXNER, isto.

[94] B. SVOBODA, *Narodna revolucionarna omladina za prvog svjetskog rata u Varaždinu*, str. 22 - 23.

[95] *Spomenica i zapisnici varaždinskog pjevačkog društva „Tomislav"*, str. 5 - 6.

[96] B. SVOBODA, *Narodna revolucionarna omladina za prvog svjetskog rata u Varaždinu*, str. 66 - 67.

[97] Branko SVOBODA, *Pedeset godina opstanka prvog hrvatskog narodnog sveučilišta u pokrajini*, Zagorski kolendar 1967., str. 165.

[98] B. SVOBODA, *Pučko sveučilište u Varaždinu (1917.-19.)*, Prilozi historiji Varaždina 1967., Varaždin 1967., str. 100.

200 slušatelja po predavanju.[99] Obrađivane teme bile su vezane uz različita područja, poput poboljšavanja gospodarskih i higijenskih prilika, agronomije, raznih područja znanosti, umjetnosti, kulture povijesti i sl. Predavači su bili liječnici, svećenici, književnici. publicisti, muzealci studenti, srednjoškolski i sveučilišni profesori i slikari. Među predavačima posebno su aktivni bili mlađi gimnazijski profesori: Matej Potočnjak, Stjepan Kropek, Franjo Košćec, Krešimir Filić, Vladimir Deduš i Milan Kaman od kojih su neki vrlo aktivno pridonosili radu spomenutog Odbora za priređivanje javnih predavanja. Uz domaće predavače, na koje se Varaždin uvijek nastojao oslanjati, ovisno o potrebi i mogućnostima, dovođeni su i predavači iz Zagreba. U nedostatku novca, vanjskim predavačima bi se, kad god bi to bilo moguće, pronašlo besplatno prenoćište ili im se plaćalo samo sobu, a umjesto honorara plaćali su im u naturi u obliku živežnih namjernica poput: jaja, brašna, zeca, peradi i sl. koje su u doba ratne neimaštine bile rado primane.[100]

Budući da su sveučilištarci svojom djelatnošću nastojali obuhvatiti što šire područje i što veći broj ljudi, osim u Varaždinu u prvih godinu dana djelovanja održano je i 81 pučko predavanje u okolnim selima.[101] Kako bi intenzivirali svoj rad na selu, sveučilištarci su ujesen 1918., po selima započeli s osnivanjem *prosvjetnih odbora*.[102] Predavačkom aktivnošću bili su obuhvaćeni: Bartolovec, Biškupec, Bjelovar, Ilija, Ivanec, Kneginec, Koprivnica, Krapina, Križevci, Križovljan, Ludbreg, Mač, Maruševec, Nova Ves, Petrijanec, Radovan, Sračinec, Varaždinske Toplice, Vidovec i Vinica. Ubrzo se zanimanje seljaka za javna predavanja toliko povećalo da sveučilištarci nisu bili u mogućnosti osigurati dovoljno predavača ni vremenskih termina potrebnih za njihovo organiziranje. Posjećenost je ponegdje dosezala i do 400 slušatelja po predavanju,[103] a gotovo redovita pojava na predavanjima bile su diskusije u koje su se nastojali uključiti svi prisutni.

Tablica 1) *Pučka predavanja Akademskog društva „Tomislav" izvan Varaždina*

Mjesto	Bartolovec	Biškupec	Bjelovar	Sv. Ilija	Ivanec	Kneginec	Koprivnica	Krapina	Križevci	Križovljan	Ludbreg	Mač	Maruševec	Nova Ves	Petrijanec	Radovan	Sračinec	Varaždinske Toplice	Vidovec	Vinica
Broj predavanja	6	13	1	5	7	2	1	1	1	1	2	1	10	2	6	4	5	6	4	3

U nastojanju da se pojedine teme obrade s raznih stajališta te da se obuhvate svi aspekti zadane teme, sveučilištarci su počeli priređivati i cikluse predavanja. Premda je planom bilo predviđeno više takvih ciklusa, uz uključivanje eminentnih stručnjaka za pojedina područja i konkretnu tematiku, od jeseni 1918. godine, bila su priređena ukupno tri ciklusa predavanja na temu: O Istri, Stari Varaždin i Češka.[104]

Budući da je Akademski ferijalni klub *Tomislav* već tada imao kvalitetan pjevački zbor, varaždinski sveučilištarci su povremeno priređivali vrlo atraktivne i izuzetno dobro posjećene koncerte.[105] Veliko oduševljenje slušateljstva potaknuo je *Tomislavov*

[99] A. KOVAČIĆ, *Pedeset godina narodnog sveučilišta u Varaždinu*, str. 65.

[100] B. SVOBODA, *Narodna revolucionarna omladina za Prvog svjetskog rata u Varaždinu*, str. 55.

[101] B. SVOBODA, *Pučko sveučilište u Varaždinu (1917.-19.)*, Prilozi historiji Varaždina 1967., Varaždin 1967., str. 100.

[102] B. SVOBODA, *Narodna revolucionarna omladina za Prvog svjetskog rata u Varaždinu*, str. 23.

[103] A. KOVAČIĆ, *Pedeset godina narodnog sveučilišta u Varaždinu*, str. 65.

[104] *Volja naroda*, br. 15 od 1. IX. 1918., str. 4.

[105] B. SVOBODA, *Pedeset godina opstanka prvog hrvatskog narodnog sveučilišta u pokrajini*, str. 160.

Slavenski koncert priređen 17. siječnja 1918. u varaždinskom gradskom kazalištu, čija je dvorana bila ispunjena do posljednjeg mjesta pa je program morao biti ponovljen i sljedeće večeri.[106] Krajem siječnja ovaj je program bio ponovljen i u Ivancu, gdje je također bio odlično prihvaćen.[107] Budući da je zbor bio sastavljen isključivo od sveučilištaraca koji su svoje nastupe mogli pripremati i intenzivno uvježbavati samo za vrijeme sveučilišnih praznika, nova serija *Tomislavovih* koncerata čiji je program, namjerno i planski, bio sastavljan uglavnom od kompozicija slavenskog porijekla, uslijedila je tek u ljetnim mjesecima 1918. godine. U okviru koncerta održanog 28. srpnja 1918. godine u Varaždinskim Toplicama, *Tomislavov* muški zbor izveo je primjerice, desetak južnoslavenskih i dvije slovačke narodne pjesme koje su oduševile slušateljstvo,[108] Slijedio je koncert u Krapini 11. kolovoza 1918.,[109] a zatim višednevna turneja u Križevce, Bjelovar i Koprivnicu koja je započela 29. kolovoza 1918. godine i svuda je dočekivana s vrlo izraženim oduševljenjem slušateljstva.[110] Intenzivno djelovanje *Tomislavovog* pjevačkog zbora bilo je nastavljeno i u poslijeratnom razdoblju u sasvim novim političkim i društvenim okolnostima, a kvaliteta njegovog rada ubrzo ga je uzdigla u kategoriju najkvalitetnijih pjevačkih zborova u novostvorenoj državi.

Nacionalno - politički rad

Iako su u predratnom periodu nastojali sačuvati političku neutralnost, što im nije uvijek u potpunosti polazilo za rukom, varaždinski sveučilištarci su u ratnim okolnostima sve odlučnije zauzimali antirežimsku stranu. Nesklona tuđinskom njemačkom i mađarskom utjecaju mladež je tijekom noći povremeno zamrljala i porazbijala ploče s mađarskim i njemačkim natpisima na varaždinskim radnjama, dućanima i hotelima. Isto tako su meta njihovih antirežimskih akcija postajali izlozi u kojima su bile istaknute zemljopisne karte koje su iz propagandnih razloga, predstavljale navodne uspjehe vojske *Centralnih sila* na bojištima.[111] Još za vrijeme ratne 1917. godine, varaždinski sveučilištarci započeli su ilegalnu političku aktivnost u Međimurju koje je desetljećima ostajalo pod mađarskom upravom, premda je etnički nesumnjivo pripadalo Hrvatskoj. Kad su se tijekom ratnih godina, varaždinski *Tomislavaši* kao rezervni časnici vraćali na bojište, vozeći se vlakom Međimurjem, kroz prozor vagona bacali su promidžbene letke namijenjene hrvatskom življu. Održavali su veze u samom Međimurju kamo su potajno unosili ilegalnu literaturu i letke u kojima su propagirane slobodarske ideje. Povezivali su se s međimurskim aktivistima u Zagrebu. Kad je primjerice, Simo Miljuš zbog ilegalnog rada u Međimurju, bio utamničen u zagrebačkom vojnom sudu, varaždinski su studenti, čim su o tome bili obaviješteni, odlučili pružiti svu moguću pomoć pa je njihov predstavnik u sudskoj istrazi svjedočenjem dobrovoljno pomogao u unaprijed dogovorenoj obrani.[112] Poticali su održavanje kontakta s Varaždinom, pozivajući međimurske studente na dogovore u Varaždin radi provođenja zajedničkih akcija.

Nakon što je *Svibanjska deklaracija* bila javno obznanjena, varaždinski sveučilištarci su je namjeravali iskoristiti u političkoj propagandi protiv Monarhije. Stoga su svuda započeli akciju za njezino potpisivanje.[113] No ubrzo se pokazalo da njezini dosezi više ne odgovaraju aktualnim prilikama pa su početkom siječnja 1918. godine, upravo varaždinski studenti objavili rezoluciju koju je potpisalo dvadeset osam potpisnika u kojoj se, na temelju samoodređenja naroda, izjašnjavaju za samostalnu

[106] *Spomenica i zapisnici varaždinskog pjevačkog društva „Tomislav“*, str. 4.
[107] Isto, str. 5.
[108] *Volja naroda*, br. 5 od 1. VIII. 1918., str. 4.
[109] *Volja naroda*, br. 7 od 15. VIII. 1918., str. 5.
[110] *Spomenica i zapisnici varaždinskog pjevačkog društva „Tomislav“*, str. 6.
[111] B. SVOBODA, *Nekadašnji revolucionarni rad zagorske omladine*, str. 115 - 116.
[112] I. ESIH, *Narodna revolucionarna omladina Hrvatskog zagorja prije pedeset godina*, str. 151.
[113] B. SVOBODA, *Nekadašnji revolucionarni rad zagorske omladine*, str. 117.

državu svih Hrvata, Slovenaca i Srba i *osuđuju svaki pokret, rad ili program, koji bi neposredno i otvoreno ili posredno, i u tajnosti stavljao zapreke potpunom ostvarenju narodnih težnji ili unosio cjepkanje u narodne redove te pretpostavljao stranačke i osobne interese općim narodnim.*[114] Zanimljivo je napomenuti kako je na tragu ove studentske akcije, varaždinska srednjoškolska mladež, uglavnom iz viših razreda, isto tako objavila Izjavu u kojoj traži *posebnu i neovisnu državu Hrvata, Srba i Slovenaca na temelju samoodređenja naroda.*[115] Ovi javni iskoraci varaždinskih sveučilištaraca i srednjoškolaca bili su svojevrsna najava i poticaj studentima svih četiriju fakulteta koji su tada sačinjavali zagrebačko sveučilište da na ovom području učine i korak dalje. Dana 24. siječnja 1918. godine, dakle tri tjedna kasnije, zagrebački studenti su donijeli rezoluciju u kojoj su izraženi slični stavovi koji su označili početak novog političkog buđenja sveučilišne mladeži svih krajeva iz kojih su se studenti okupili na zagrebačkom sveučilištu.[116] Time je nesumnjivo bio označen početak opće nacionalne koncentracije, neovisno o stranačkim opredjeljenjima i razlikama koja je u skoroj budućnosti najavila raspad vjekovne Monarhije i stvaranje nove višenacionalne tvorevine u kojoj su Južni Slaveni pokušali pronaći zadovoljavajuće rješenje nacionalnog pitanja.

Spomenuta studentska rezolucija odjeknula je širom čitave Monarhije, izazivajući reakcije na svim sveučilištima na kojima su se školovali južnoslavenski studenti koji su u svojim rezolucijama izražavali solidarnost sa zagrebačkom. Oduševljeno su je pozdravili i varaždinski sveučilištarci.[117] Nakon što je kao izraz stavova južnoslavenskih političara s područja Dvojne Monarhije, početkom ožujka bila objavljena čuvena *Zagrebačka rezolucija*, 12. svibnja 1918. godine u Zagrebu je bio održan sastanak stranački neopredijeljenih hrvatskih i srpskih intelektualaca iz Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Međimurja, Istre, Trsta te Bosne i Hercegovine. Sastanku su prisustvovali predstavnici varaždinskih sveučilištaraca pa su njegove stavove poduprli posebnom *Izjavom varaždinskih sveučilištaraca* od 24. svibnja 1918., a njihov primjer su ubrzo slijedile i druge studentske organizacije.[118]

Predstavnici varaždinskih sveučilištaraca intenzivno su se uključivali u aktivnosti koje su razvijale slavensku uzajamnost i suradnju. Tako je predstavnik varaždinske studentske organizacije u svibnju 1918. godine, sudjelovao u proslavi 50-te obljetnice *Narodnog Divadla* u Pragu. Tim povodom su se u Pragu okupili slavenski delegati političkih i narodnih organizacija iz svih krajeva sad već raspadajuće Monarhije, među kojima i brojna delegacija studenata s lavovskog i zagrebačkog sveučilišta.[119] Ovo okupljanje bilo je iskorišteno za održavanje kongresa narodnih i političkih organizacija, a među njima i Kongresa slavenskih studenata na kojem je sudjelovalo tridesetak sveučilištaraca porijeklom iz južnoslavenskih područja. Ovaj je Kongres između ostalog, donio rezoluciju, koja je zastupala slavensku uzajamnost, samoodređenje naroda i oblikovanje triju samostalnih slavenskih nacionalnih cjelina, južnoslavenske, poljske i čehoslovačke.[120] U radu Kongresa sudjelovao je i predstavnik varaždinskih studenata.[121] Šestorica delegata varaždinskih sveučilištaraca sudjelovala je u radu sastanka slavenske mlade inteligencije koji je 24. na 25. kolovoza 1918. godine, bio održan u Zagrebu. I na ovom skupu slavenske mladeži bilo je zaključeno da se mladi slavenski naraštaj opredjeljuje za što prisniju suradnju svih Slavena i traži slobodu svih podjarmljenih naroda.[122] Ovisno o okolnostima u kojima su se našli, zahvaljujući ratnim prilikama, pojedini sveučilištarci su se pokušavali angažirati i na mnogim drugim područjima. Neki varaždinski sveučilištarci, ratni zarobljenici,

[114] *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba*, br. 6 od 7. I. 1918.
[115] *Hrvatska država*, br. 31 od 11. II. 1918., str. 2.
[116] *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba*, br. 19 od 25. I. 1918.
[117] *Hrvatsko pravo*, br. 5 od 2. II. 1918., str. 4.
[118] *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba*, br. 100 od 24. V. 1918., str. 1.
[119] *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba*, br. 96 - 99.
[120] *Volja naroda*, br. 10 od 5. IX. 1918., str. 2.
[121] I. ESIH, *Narodna revolucionarna omladina Hrvatskog zagorja prije pedeset godina*, str. 150.
[122] *Volja naroda*, br. 10 od 5. IX. 1918., str. 2.

dobrovoljno su se prijavili u *Jugoslavensku dobrovoljačku diviziju*, koja je sudjelovala kod proboja *Solunskoga fronta* godine 1918.[123]

Osim uključivanja u opća politička događanja na širem planu, varaždinski studenti potpomognuti srednjoškolskom mladeži u ovom su razdoblju nastavili intenzivno politički djelovati i na lokalnom prostoru. Nakon završetka kulturno-umjetničkih priredaba koje su se sastojale od dramskih i koncertnih programa, obično su slijedili tzv. politički *komersi* popraćeni odgovarajućim tematski provokativnim pučkim javnim predavanjem. S obzirom da su to redovito bile nacionalno obojene manifestacije koje su ujedno predstavljale neposrednu opasnost za postojeći režim raspadajuće Austro-ugarske monarhije, ne treba čuditi da su vlasti rad varaždinskih sveučilištaraca promatrale sa sumnjom i nastojale ga onemogućiti. Tako je primjerice u Koprivnici cenzura tražila na pregled predavanje profesora Krešimira Filića na temu *O zadacima naše inteligencije*,[124] dok ga je u Križevcima odlučila zabraniti, smatrajući ga nepoćudnim.[125] Vlast je povremeno zbog njihovog sadržaja ili porijekla autora,cenzurirala pjesme pojedinih pjesnika predviđene u okviru *Tomislavovih* literarnih programa.[126] Policija je plijenila koncertne objave jer se u njima navodilo kako su na programu kompozicije i popijevke iz Srbije, Slovenije ili Međimurja.[127] Organizatorima je bilo izravno naređeno da predavanja moraju imati isključivo znanstveni i poučni karakter pa su pojedina predavanja bila cenzurirana, tekstualno mijenjana ili čak zabranjivana.[128]

Posebno oštar je bio istup režima prigodom obilježavanja stote obljetnice rođenja Petra Preradovića koju su sveučilištarci organizirali 18. na 19. ožujka 1918. godine. Tim povodom je u organizaciji sveučilištaraca, Varaždin bio okićen nacionalnim zastavama, a spomenuti dani obilovali su bogatstvom događanja i manifestacija. Jedan od najupečatljivijih bilo je izuzetno posjećeno predavanje čuvenog varaždinca dr Branka Vodnika Drechslera o razvoju slavenske ideje u hrvatskoj književnosti, popraćeno odgovarajućim literarnim programom. Sljedećeg dana nastavak proslave bio je zabranjen jer su po završetku školske proslave, sveučilištarci srednjoškolce ispred gimnazijske zgrade, svrstali u povorku te su pod velikom hrvatskom trobojnicom pošli ulicama pjevajući hrvatske davorije, kličući Preradoviću, domovini, ali i narodnom jedinstvu, te izražavajući *simpatije za Srbe pa čak i Talijane*, što je u konačnici policiju prisililo na intervenciju.[129] Pokretači i odbor studenata bili su uhapšeni.[130] Policija je zabranila izvođenje *Tomislavovog* najavljenog koncerta, a gostu predavaču, sveučilišnom profesoru Viktoru Novaku, onemogućila je održavanje već odobrenog predavanja na temu: *Preradović i njegovi odnosi prema našim kompozitorima*. Uslijedila je i kraća zabrana održavanja javnih predavanja, a tadašnji varaždinski gradonačelnik Pero Magdić, prema riječima samog Branka Svobode, zaprijetio je predsjedniku Odbora za priređivanje pučkih predavanja upućivanjem na rusko bojište ukoliko ne prestane s prevratničkim radom.[131]

Još polovinom 1918. godine, sveučilištarci su raspravljali o suradnji s radničkom organizacijom. Namjeravali su osnovati i *Radničko sveučilište*. U svrhu zajedničkog rada nastojali su se povezati s cjelokupnom varaždinskom mladeži neovisno o njezinom socijalnom porijeklu te su u doba prevrata 1918. godine, uputili apel radničkoj i obrtničkoj mladeži.[132] Želeći prevladati usku granicu studentske organizacije i povezati se sa svom omladinom, sazvali su skupštinu Akademskog ferijalnog kluba *Tomislav* na koju su pozvali radničku i građansku omladinu grada Varaždina, ukazu-

[123] I. ESIH, *Narodna revolucionarna omladina Hrvatskog zagorja prije pedeset godina*, str. 152.

[124] *Spomenica i zapisnici varaždinskog pjevačkog društva „Tomislav“*, str. 8.

[125] B. SVOBODA, *Pučko sveučilište u Varaždinu (1917.-19)*, Prilozi historiji Varaždina 1967., Varaždin 1967., str. 101.

[126] *Hrvatska država*, br. 55 od 12. III. 1918., str. 3 i br. 58 od 15. III. 1918., str. 3.

[127] *Hrvatska država*, br. 31 od 11. II. 1918., str. 3.

[128] B. SVOBODA, *Narodna revolucionarna omladina za prvog svjetskog rata u Varaždinu*, str. 24 - 25.

[129] *Hrvatsko pravo*, br.12 od 23. III. 1918., str. 2.

[130] B. SVOBODA, *Pedeset godina opstanka prvog hrvatskog narodnog sveučilišta u pokrajini*, str. 163.

[131] B. SVOBODA, *Pučko sveučilište u Varaždinu (1917-19)*, Prilozi historiji Varaždina 1967., Varaždin 1967., str. 106.

[132] *Volja naroda*, br. 20 od 31. X. 1918., str. 3.

jući na potrebu osnutka jedinstvene omladinske organizacije,[133] što u konačnici ipak nije uspjelo. Varaždinski sveučilištarci aktivno su se uključili i u presudna događanja vezana uz raspad Dvojne Monarhije. Nakon što je u Varaždinu bio osnovan mjesni odbor *Narodnog vijeća* u njega su bili uključeni i predstavnici studenata. Predstavnik Akademskog kluba *Tomislav* bio je izabran na dužnost tajnika odsjeka *Narodnog vijeća* za agitaciju i propagandu. Čim je u Varaždin doprla vijest o odlukama Hrvatskog sabora 29. listopada 1918. godine, varaždinsko građanstvo, mladež i časnici svrstali su se u popodnevnim satima pred Vatrogasnim domom u nepreglednu povorku, koja je uz poklike slobodi, pjevajući budnice i davorije, dostojanstveno prodefilirala gradskim ulicama. S balkona gradske vijećnice okupljenima su se obratili predsjednik mjesnog odbora, stari kanonik Milan Kučenjak i predsjednik Akademskog kluba *Tomislav* Branko Svoboda,[134] obučen u tada zabranjenu odoru *Hrvatskog Sokola*, a sudionici skupa otpjevali su *Ljepu našu*. Mladi časnici i sveučilištarci okupili su se nakon toga u odvjetničkoj pisarni dr. Hinka Krizmana gdje su članovi odbora *Narodnog vijeća*, dijelom nekadašnji *Tomislavaši*, sastavili proglas za narod. Zaključeno je da valja istupiti protiv oružanih snaga u postajnom zapovjedništvu, na pošti, na kolodvoru, u vojarnama i vojnim barakama te preuzeti vlast u gradu. U međuvremenu su upravo pripadnici varaždinske mladeži u prisutnosti brojnih građana Varaždina, bez obzira na mađarske vojnike, koji su s uperenim puškama i bajunetama, čuvali objekte, na kolodvoru, na pošti i na zgradi financija skinuli mađarske zastave i izvjesili hrvatske trobojnice.[135] Na inicijativu odbora Narodnog vijeća u noći od 29. na 30. listopada 1918. godine, bio je izvršen vojni udar. Prevrat je provela u djelo nekolicina mlađih časnika i varaždinskih sveučilištaraca koji su u ime mjesnog odbora *Narodnog vijeća* razoružali straže, mađarske i njemačke vojnike i preuzeli komandu u postajnom zapovjedništvu te svim mjesnim i vojnim zapovjedništvima. Pritom su zaskočili sve strane vojne zapovjednike u njihovim privatnim stanovima i prisilili ih na predaju. U zoru je prevrat bio dovršen, a Varaždin pod kontrolom novoosnovanih vojnih snaga *Narodnog vijeća*, dok su časnici madžarske i njemačke narodnosti internirani i tijekom poslijepodneva, zajedno s vojnicima strane narodnosti, poslani preko Drave.[136]

Premda je dr. Ivan Novak zastupao Međimurje u plenumu Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, ono nije ušlo u novoformiranu prijelaznu *Državu Slovenaca, Hrvata i Srba*. U njemu je i nakon uspješnog prevrata u Zagrebu, ostajala mađarska uprava. Usprkos tome, ideja o povratku Međimurja matičnoj zemlji ostajala je i nadalje živa i prisutna u Varaždinu. Tumačeći raspoloženje stanovništva, članovi varaždinskog mjesnog odbora *Narodnog vijeća*, počeli su odmah nakon 29. listopada 1918. godine, poticati predsjedništvo zagrebačkog Narodnog vijeća na poduzimanje konkretnih koraka u tom smislu. To je bilo nužno i zbog toga što su nakon raskida s Dvojnom Monarhijom ujesen 1918. godine, mađarska nasilja u Međimurju dostigla kulminaciju u pokolju hrvatskog stanovništva. Varaždinci su 8. studenog 1918. izvijestili predsjedništvo kako su iz Međimurja pristigli prvi bjegunci i u mjesnom odboru ispričali da su mađarski vojnici i žandari opkolili Mursko Središće, ušli u mjesto i stali progoniti ljude. Mađarski vojnici koji su došli preko Mure i iz Čakovca objesili su usred sela jednu ženu i ustrijelili dva međimurska seljaka. Proširile su se glasine o progonima i iz drugih međimurskih mjesta. Sve te vijesti potvrđivali su bjegunci iz Murskog Središća. U nekim mjestima seljaci su bili opljačkani, a mađarski učitelji sakupljali su potpise za mađarsku državu kako bi se iznudio plebiscit u prilog

[133] *Volja naroda*, br. 21 od 7. XI. 1918., str. 4.
[134] *Volja naroda*, br. 20 od 31. X. 1918., str. 3.
[135] Nikola METZ, *Sjećanje na davne dane*, Zagorski kolendar 1967., str. 126 - 127.
[136] *Volja naroda*, br. 21 od 7. XI. 1918., str. 4.

Mađarske.[137] Ljudi su se u strahu razbježali po šumama da izbjegnu progone i krvoproliće, a Međimurci koji su tog dana u velikom broju stigli u Varaždin iz raznih međimurskih sela, zamolili su mjesni odbor za pomoć.[138] Nastavak izvanrednih prilika naveo je varaždinskog gradonačelnika dr. Peru Magdića da samoinicijativno poduzme nedovoljno pripremljenu akciju. U dogovoru s majorom Ivanom Tomaševićem, 12. studenog 1918. godine, okupili su dobrovoljce te je u noći uslijedio prelazak Drave i napredovanje u pravcu Čakovca. U ovom pohodu i sveučilištarci su organizirali svoju dobrovoljačku četu. U Macincu su se dobrovoljci pod komandom rezervnog časnika, varaždinskog studenta Stanka Hitreca, sukobili s mađarskim žandarima koje su tom prilikom porazili.[139]

Čitava akcija nažalost je doživjela neuspjeh jer su već sljedećega dana iz Kaniže u Čakovec bila upućena mađarska pojačanja, a malobrojne Tomaševićeve snage bile su prisiljene da se u neredu i uz gubitke povuku preko Drave, dok je mađarska konjica stigla do samog varaždinskog mosta.[140] No ova je akcija uzbunila javnost i pokrenula Narodno vijeće SHS da 24. prosinca 1918. godine, povede akciju oslobađanja, ne samo Međimurja, nego i Prekomurja. U sastavu regularnih postrojbi koje su ovu akciju provele u djelo, sudjelovao je i odjel varaždinskih sveučilištaraca.[141]

Zaključak

Varaždinska sveučilišna mladež okupljena oko Akademskog ferijalnog kluba *Tomislav,* kontinuirano podupirana od srednjoškolaca, od samih početaka svoga djelovanja pokrenula je raznovrsnu i vrlo kvalitetnu kulturno-prosvjetnu aktivnost. Njezin neposredni cilj očitovao se u podizanju opće razine obrazovanosti domaćeg pučanstva kako bi se na taj način potaknulo oblikovanje njegove nacionalne svijesti, ali isto tako i pomoglo u njegovom otporu tuđinskom utjecaju. Ova razgranata i bogata djelatnost dosegla je vrhunac u posljednje dvije ratne godine kad je prerasla u svojevrsno pučko sveučilište i postala ključni čimbenik u neformalnom obrazovanju širih slojeva stanovništva čiji je cilj bio da ova u mnogočemu zaostala područja približi Europi. U njezinom radu mladeži se neprestano nametao problem nedostatka materijalnih sredstava. Organizatorske poslove i materijalne troškove brojnih aktivnosti, sveučilištarci su u nedostatku novca, nastojali obaviti uz što manje izdataka ili su ih često pokrivali vlastitim sredstvima. Prilikom organiziranja amaterskih predstava i pučkih javnih predavanja, obično je bila naplaćivana ulaznina, a priređivanje koncerata i zabava s plesom bili su korišteni i za prikupljanje dobrotvornih priloga. Iz toga proizlazi kako je jedan od važnijih zadataka pri provođenju ove aktivnosti, bilo i prikupljanje dodatnih novčanih sredstava potrebnih za njezino ostvarivanje kao i za provođenje drugih aktivnosti koje su sveučilištarci poduzimali.

Izuzetno značajna bila je njihova humanitarna djelatnost koja se posebno intenzivirala nakon izbijanja Prvog svjetskog rata. Sveučilištarci su je nastojali usmjeravati svima koji su je trebali neovisno o stavu, ocjeni, a često i usprkos protivljenju službenih vlasti. Pomoć je bila pružana gladnim učenicima, nezbrinutim obiteljima, ratnoj siročadi, ranjenim vojnicima, no isto tako potajno međimurskim učenicima i internircima, što su vlasti nastojale spriječiti. Njezina učinkovitost ovisila je o sredstvima s kojima je sveučilišna mladež raspolagala, ali zbog ometanja od strane vlasti i o snalažljivosti pri njezinom pružanju.

[137] *Volja naroda*, br. 22 od 14. XI. 1918., str. 1.
[138] Bogdan KRIZMAN, *Oslobođenje Međimurja 1918. godine*, Kaj br. 1, Zagreb 1968., str. 55.
[139] B. SVOBODA, *Narodna revolucionarna omladina za prvog svjetskog rata u Varaždinu*, str. 50.
[140] B. KRIZMAN, str. 56.
[141] B. KRIZMAN, str. 60.

Premda im politička aktivnost u početku nije predstavljala primarni cilj te su u javnosti čak pokušavali zadržati privid političke neutralnosti, to im nije u potpunosti uspjelo niti u predratnom razdoblju. No izbijanjem svjetskog rata, oni su se jasno opredijelili i zauzeli antimonarhijski stav. Stoga su nositelji ove djelatnosti očekivano nailazili na niz smetnji u svom radu. Progonio ih je austro-ugarski režim koji je, želeći spriječiti proklamiranje njemu nepoželjnih ideja i provođenje za režim pogubnih aktivnosti, cenzurirao i zabranjivao pojedine aktivnosti, ometao i otvoreno onemogućavao njihovo djelovanje. To se posebno jasno pokazalo nakon što se liberalizacijom društvenog i političkog života u Monarhiji, njihova aktivnost ponovno razgranala. Premda su mnoge akcije predstavljali kao kulturno-prosvjetne, odabir tema, stavovi koje su predavači zastupali, asocijacije koje su kroz predavanja budili kod slušateljstva, nesumnjivo su bile politički obojene, a vlasti su ih doživljavale kao napad na vlastiti integritet. Slično su sveučilištarci postupali i prilikom sastavljanja literarnih i glazbenih dijelova svojih programa, provocirajući vlasti odabirom autora i sadržaja koji su porijeklom ili porukom režimu bili neprihvatljivi. Iako nisu pripadali agresivnom dijelu omladinskog pokreta te su nastojali ostati na razini politike *sitnih koraka*, približavanje završetku svjetskog rata i varaždinsku je mladež potaknulo na radikalnije izražavanje stavova. Sve su zastupljenije bile akcije koje potiču slavensku uzajamnost i suradnju, južnoslavensko jedinstvo i naglašavaju potrebu rješavanja hrvatskog nacionalnog pitanja izvan granica Dvojne Monarhije. Na samom kraju svjetskog sukoba pripadnici varaždinske sveučilišne mladeži otvoreno su se uključili u akciju rušenja monarhijskog poretka, dajući svoj nezaobilazni doprinos uspostavljanju nove jugoslavenske državne zajednice u okviru koje su uvjeti za objedinjavanje hrvatskog nacionalnog prostora i daljnji opstanak hrvatskog naroda u povijesnim okolnostima prouzročenim rezultatima Prvog svjetskog rata, barem u početku bili najpovoljniji.

Literatura

1. Darko DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne europe 19. i 20. stoljeća,* Zagreb, 2005.
2. Ivan ESIH, *Narodna revolucionarna omladina Hrvatskog zagorja prije pedeset godina*, Zagorski kolendar, 1966.
3. Krešimir FILIĆ, *Varaždinska gimnazija 1636.-1936.*, Varaždin, 1936.
4. *Prilozi historiji Varaždina 1967.*, Varaždin, 1967.
5. Josip HORVAT, *Pobuna omladine 1911.-1914.*, Zagreb, 2006.
6. Josip HORVAT, *Politička povijest hrvatske*, Zagreb, 1989.
7. Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina,* Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za znanstveni rad Varaždin i Grad Varaždin, Varaždin, 1993.
8. Siniša HORVAT, *Povijest varaždinske Gimnazije od utemeljenja do obilježavanja 350. obljetnice njezina djelovanja*, Gimnazija u Varaždinu 1636.-2006., Varaždin, 2006.
9. Aleksandar KOVAČIĆ, *Pedeset godina narodnog sveučilišta u Varaždinu*, Pedeset godina narodnog sveučilišta u Varaždinu (1917.–1967.), 1967.
10. Bogdan KRIZMAN, *Oslobođenje Međimurja 1918. godine*, Kaj br. 1, Zagreb, 1968.
11. Ivan KURTALJ, *Postanak i razvoj varaždinske tekstilne industrije - Varaždin*, Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin br. 1, Varaždin, 1961.

12. Rudolf MAIXNER, *Akademsko društvo "Tomislav" u Varaždinu*, Zbornik za pučku prosvjetu br. 1 - 2, Zagreb, 1922.
13. Nikola METZ, *Sjećanje na davne dane*, Zagorski kolendar, 1967.
14. Gustav PIASEK, *Hospitali i razvoj bolničke djelatnosti u Varaždinu*, Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin br. 6, Varaždin, 1981.
15. Branko SVOBODA, *Nekadašnji revolucionarni rad zagorske omladine*, Zagorski kolendar, 1967.
16. Branko SVOBODA, *Pedeset godina opstanka prvog hrvatskog narodnog sveučilišta u pokrajini*, Zagorski kolendar, 1967.

Sažetak

Djelovanje varaždinske sveučilišne i srednjoškolske mladeži tijekom Prvoga svjetskog rata

Početkom 20. stoljeća varaždinski su sveučilištarci osnovali svoju udrugu koja je od 1907. godine djelovala pod nazivom Akademski ferijalni klub *Tomislav*. Od samog početka razvijali su raznovrsnu i bogatu društvenu, kulturnu i prosvjetnu aktivnost u Varaždinu i njegovoj široj okolici. Premda je i njihov rad tada bio službeno zabranjen, početkom Prvog svj. rata oni su svoju djelatnost nastavili ilegalno i sve više je usmjeravali protiv postojećeg poretka Austro-Ugarske monarhije. Oslanjajući se i na srednjoškolsku mladež, posebno gimnazijalce, varaždinski su sveučilištarci nakon liberalizacije političkog života u Monarhiji, razvili vrlo bogatu kulturno-prosvjetnu djelatnost koja se manifestirala u raznovrsnim oblicima rada od priređivanja kulturno-prosvjetnih priredaba, koncerata ili amaterskih predstava, osnivanja čitaonica, održavanja pučkih javnih predavanja, organiziranja prosvjetnih tečajeva i osnivanja putujućih seoskih knjižnica.

Kao posebno značajna u ratnim uvjetima bila je humanitarna aktivnost varaždinske mladeži usmjerena na pružanje pomoći ratnim stradalnicima i svim ostalim socijalno ugroženima s područja Varaždinske županije, ali iz drugih neimaštinom pogođenih krajeva. Približavanjem kraja ratnog sukoba varaždinska je mladež sve intenzivnije djelovala na nacionalno - političkom području koje je nužno bilo usko vezano uz ostale oblike njihovog djelovanja. Sveučilištarci su razvijali nacionalnu svijest stanovništva, mobilizirajući ga za ideju nacionalnog jedinstva i jugoslavenske suradnje. Konačno su se otvoreno angažirali u procesu rušenja Austro - Ugarske monarhije i oblikovanja Kraljevstva SHS.

Ključne riječi: Omladinski pokret; Akademski klub *Tomislav*; učenički štrajk; Prvi svjetski rat; Pučko sveučilište.

Summary

Activities of the Varaždin university and high - school youth during the First World War

In the early 20th century, students from the town of Varaždin founded an association whose official name since 1907 was the Academic Youth Club Tomislav (*Akademski ferijalni klub* Tomislav). Since its very beginning the association was dedicated to the development of a rich and multifarious social, cultural and teaching activity in Varaždin and its surroundings. Although their activity was at that time prohibited, at the onset of World War I they continued illegally with their activities and shifted their focus towards an opposition against the ruling Austro - Hungarian Monarchy regime. After the liberalization of political life within the Monarchy, supported by the high-school population – especially grammar school students – Varaždinian students dedicated themselves to a bustling cultural and teaching activity which manifested itself through various forms of engagement – cultural and school events, concerts, amateur shows, founding of reading rooms, delivering public lectures for general public, organizing teaching courses and founding village libraries.

One of the key areas of the activity of the Varaždin youth, especially at times of war, was the humanitarian work directed at casualties of war and all other socially challenged people from the Varaždin county and other poor regions. Towards the end of the war, the Varaždin youth became more active on the national and political level, which was necessarily entangled with other forms of their engagement. The students were developing national consciousness of the population by means of mobilizing people in the direction of creating a national unity idea as well as the idea of Yugoslav cooperation. Ultimately, they were actively engaged in the process of abolishing the Austro - Hungarian Monarchy and the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

Key words: Youth movement; Academic Club Tomislav; student strike; First World War; Public University.

Jasna POŽGAN
Državni arhiv za Međimurje, Štrigova

UDK 930.2:94(497.524)"1914/1918"
Prethodno priopćenje
Preliminary communication

Prilike u sjeverozapadnom dijelu Međimurja u razdoblju *Velikog rata* – izvori iz crkvenih (župnih) i privatnih arhiva*

U prilogu je dan opis društvenih, gospodarskih, vjerskih i demografskih okolnosti u sjeverozapadnom dijelu Međimurja tijekom Prvog svjetskog rata na osnovi izvora iz privatnih i crkvenih arhiva. U prilogu su, između ostalog, dane obavijesti o dokumentaciji, odnosno arhivskim izvorima koji se odnose na navedeno razdoblje.

Uvod

Međimurje je od 1861. do 1918. godine u upravno-teritorijalnom pogledu pripadalo županiji Zala u današnjoj Mađarskoj te je bilo, kao takvo, uključeno u sustav mađarskih javnih institucija (uprava, pravosuđe, školstvo). Kao teritorijalna cjelina bilo je ustrojeno od dva kotara – Čakovec i Prelog.[1]

Od 1791. do 1923. godine Međimurje je posjedovala obitelj grofova Festetića, odnosno uz njih je postojalo međimursko plemstvo te niz istaknutijih obitelji koje su posjedovale imanja u Međimurju.[2]

Što se tiče crkveno-upravne pripadnosti, Međimurje je od samog početka njezina utemeljenja pripadalo Zagrebačkoj biskupiji (kasnije nadbiskupiji) kao arhiđakonat Bekšin koji je do 1776. godine, uz Međimurje, obuhvaćao i Prekmurje. Od 1776. godine Prekmurje je izdvojeno iz sastava Zagrebačke biskupije i pripojeno mađarskoj biskupiji u Szombathelyu, a Međimurje i dalje priznaje jurisdikciju Zagrebačke biskupije. Arhiđakonat Bekšin ustrojen je od dva dekanata – gornjomeđimurskog i donjomeđimurskog.[3]

Sjeverozapadni dio Međimurja uoči *Velikog rata*

Sjeverozapadni dio Međimurja (župe u Štrigovi, Gornjem Mihaljevcu, Sv. Martinu na Muri, Selnici i Sv. Jurju na Bregu) je prema upravno-teritorijalnom ustroju pripadao kotaru Čakovec, a prema crkveno-upravnom ustroju Gornjomeđimurskom podarhiđakonatu, odnosno dekanatu.[4]

* Urednička napomena: zbog opsežnog sadržaja bilješki, iste se nalaze na kraju teksta.

Župa Sv. Martin na Muri prvi je put dokumentirana u zapisnicima kanonskih vizitacija u 17. stoljeću, iako postoji publiciran podatak o prvom spomenu župe 1334. godine.[5] 1912. godine je, osim župne crkve Sv. Martina, na području župe postojala i filijalna kapela Sv. Margarete u naselju Kapelšćak. Patronatske ovlasti nad župom vršio je grof Festetić.[6]

Župa Selnica prvi je put dokumentirana u zapisnicima kanonskih pohoda u 17. stoljeću, iako je publiciran podatak o spomenu župe u popisima međimurskih župa iz 1334. i 1501. godine.[7] 1912. godine je, uz župnu crkvu Sv. Marka, na području župe postojala filijalna kapela Sv. Ladislava u Murskom Središću. Patronatske ovlasti nad župom vršio je grof Festetić.[8]

Župa Sveti Juraj na Bregu je prvi put dokumentirana u zapisnicima kanonskih pohoda u 17. stoljeću, iako je prvi spomen župe zabilježen u popisu međimurskih župa iz 1501. godine.[9] 1912. godine je patronatske ovlasti nad župom vršio grof Festetić.[10]

Župa Gornji Mihaljevec prvi je put dokumentirana potkraj 18. stoljeća kada je utemeljena izdvajanjem iz Župe Sv. Juraj na Bregu u čijem se sastavu dotada nalazila.[11] 1912. godine je umjesto patrona postojala vjerska zaklada.[12]

Župa Štrigova prvi je put dokumentirana u popisu župa Zagrebačke biskupije iz 1334. godine.[13] Od 18. stoljeća župa je obuhvaćala i područje današnje župe Raskrižje u Sloveniji. 1912. godine su, uz župnu crkvu Sv. Marije Magdalene, postojale kapela Sv. Jeronima i filijalna kapela Sv. Ivana Nepomuka u Raskrižju. Navedene crkve imale su vlastite zaklade.[14]

Što se tiče stanja u vezi opremljenosti inventarom i izgleda unutrašnjosti župnih crkvi, u navedenim je župama u dostupnim izvorima iz 1912. godine konstatirana činjenica o dobroj opremljenosti, primjerenoj čistoći i dobrom stanju. Usprkos općem stanju crkvenih objekata u župama poput Sv. Jurja na Bregu, Štrigove i Sv. Martina na Muri, konstatirana je činjenica o solidnom stanju istih, a u župama Gornji Mihaljevec i Selnica loše stanje istih.[15]

U svih pet župa utvrđeno je da se župnici pridržavaju crkvenih propisa u pogledu obavljanja vlastitih dužnosti te načina života, odnosno da od strane njihovih župljana nije bilo primjedbi ili prigovora. U svim župama, s iznimkom župe u Štrigovi, župnici su obavljali katehizaciju u školama i u crkvi. Na području župa u Sv. Jurju na Bregu i Sv. Martinu na Muri postojala je jedna škola u sjedištu župe, a na području župa u Selnici i Gornjem Mihaljevcu postojale su dvije škole: u Selnici i Murskom Središću, odnosno Gornjem Mihaljevcu i Preseki. Na području župe u Štrigovi postojalo je šest škola: jedna u Štrigovi i Stanetincu, dvije u Železnoj Gori i dvije u Raskrižju.[16]

Što se tiče nacionalne i vjerske pripadnosti, u svim je župama konstatirana dominacija katoličke većine uz par pripadnika drugih vjeroispovijesti (Židovi, protestanti), a iako decidirano nije iskazano, može se zaključiti da je većina stanovnika bila hrvatske nacionalnosti. U svakodnevnoj komunikaciji stanovnici župa, uz hrvatski jezik, kao službeni jezik koriste i mađarski, ponegdje čak i njemački jezik. U svih pet župa konstatirano je da nema mješovitih brakova.[17] U svim župama utvrđeno je da župljani obavljaju svoje vjerske obveze i dužnosti, da nema zabilježenih izvanbračnih zajednica, s izuzetkom župe Selnica, te da nema zabilježenih skandala niti nemoralnog ponašanja.[18]

U svim župama utvrđeno je da župnici ažurno i savjesno skrbe o dokumentaciji te da uredno vode župne arhive iako je kod nekih zabilježena i konstatacija o nepostojanju župnih spomenica, a ponegdje čak i matičnih knjiga.[19]

Što se tiče upravljanja župnom imovinom i nadarbinom, u svim je župama konstatirano da ista nije zamijenjena, rasprodana niti opterećena hipotekama, kao i da nema nikakvih sudskih parnica. U pojedinim je župama pitanje vlasništva nad župnom nadarbinom i imovinom bilo uređeno i provedeno u zemljišnim knjigama, a u pojedinima je isto bilo neriješeno. Prilikom vizitacije je u svim župama utvrđeno da je pitanje uzdržavanja crkvenih objekata riješeno uspostavom pripadajućih zaklada, odnosno ulaganjem sredstava kod novčarskih institucija i isplatom određenih kamata. Što se tiče stanja župnog dvora i pripadajućih zgrada, u pojedinim je župama (Selnica, Gornji Mihaljevec) konstatirano loše stanje, no u ostalim je župama zabilježeno dobro stanje. U pogledu uzdržavanja župnika po župama, u svima je utvrđeno da im glavni izvor prihoda predstavlja kongrua, čiji je iznos varirao, a u pojedinima je dodatni izvor prihoda predstavljalo lukno u novčanom ili naturalnom obliku.[20]

Što se tiče odnosa između župnika navedenih župa i državnih institucija, utvrđeno je da većina, s iznimkom župnika u Štrigovi, nema evidentiranih nikakvih sudskih parnica koje bi nastale kao rezultat otpora prema sveopćoj mađarizaciji.[21]

Sjeverozapadni dio Međimurja u razdoblju Prvoga svjetskog rata – izvori iz crkvenih i privatnih arhiva

O tematici Međimurja u Velikom ratu postoji rijetka publicistika koja se tom tematikom donekle detaljno bavila. Što se tiče arhivskog gradiva koje se odnosi na isto razdoblje i koje je sačuvano, ono se još uvijek čuva razasuto u raznim institucijama (javna uprava, prosvjetne ustanove, pravosuđe). Uz navedene institucije se, kao značajni izvor informacija, može koristiti i gradivo nearhivskih institucija poput muzeja i knjižnica, gradivo vjerskih zajednica (crkveni arhivi, župni uredi) te eventualno gradivo u privatnim zbirkama.[22] Iako gradivo navedenih institucija može poslužiti za proučavanje navedene tematike, pojavljuje se problem rijetko sačuvanih dokumenata o navedenom razdoblju, kao i šturih zapisa o istom razdoblju, odnosno nepostojanju istih.

Što se tiče informacija sadržanih u arhivskom gradivu vjerskih zajednica koje se odnosi na razdoblje Prvog svjetskog rata u sjeverozapadnom dijelu Međimurja, potrebno je napomenuti da znatan dio župa karakterizira šutnja, odnosno nepostojanje zapisa o navedenom razdoblju. U jednoj župi je isto razdoblje opisano sa zabilješkom od jedne do dvije rečenice o investicijama na crkvenim objektima, odnosno devalvacijom uloženog novca zbog ratnih zbivanja, kao i nabavka novih crkvenih zvona koja su bila oduzeta rekvizicijama tijekom rata.[23] O ratnom razdoblju se najviše informacija može naći u spomenici župe Gornji Mihaljevec koja, pored zabilješki o općim društvenim i političkim okolnostima, daje opise zbivanja na području same župe tijekom čitavog rata.

U 1914. godini su, uz neke opće činjenice (atentat u Sarajevu, izbijanje rata, smrt pape Pia X.), spomenuti podaci vezani uz samu župu, poput regrutacije na području župe prilikom koje je 400 muškaraca u dobi između 20. i 42. godine poslano na ratišta. Uz navedeno, spomenuta je i činjenica o prosječnom urodu poljoprivrednih kultura (i vinograda), lošem urodu voća i blagoj zimi te provedba katastarske izmjere. Za

1915. godinu su, uz opće činjenice (ratovanje na zapadnom ratištu, uspjesi Centralnih sila, poraz Srbije), dani i opisi općih prilika na području župe, poput prosječnog uroda poljoprivrednih kultura, slabog uroda vinograda zbog tuče i nestašice sredstava za prskanje, pojave skupoće i nestašice radne snage. Između ostalog, napomenuto je da te godine nije bilo nijednog vjenčanja na području župe. Kao i 1914. i 1915. godine, napomenuto je da župljani vode uzoran život te da nema primjera nemoralnog života (s ponekim iznimkama). Za 1916. godinu su, uz opće činjenice (nastavak rata, poraz Crne Gore, smrt Franje Josipa, krunidba Karla IV. ugarsko-hrvatskom krunom), zabilježene prirodne nepogode poput tuče i suše, loš urod poljoprivrednih kultura i voća, kao i oštra i obilna zima. Uz navedeno, spomenuta je pojava zaraznih bolesti poput kolere i dizenterije te, posljedično tome, i povećanje smrtnosti na području župe. Kao značajna obavijest u 1916. godini, zabilježena je rekvizicija crkvenih zvona (dva na župnoj crkvi, jedno na kapeli) u ratne svrhe uz isplatu simbolične odštete od 4 krune po kilogramu od vojnih institucija. Uz rekviziciju zvona zabilježena je i rekvizicija poljoprivrednih proizvoda u ratne svrhe. U 1917. godini su, uz opću situaciju (rat na talijanskom bojištu, oktobarska revolucija), zabilježene primjedbe vezane uz situaciju na području župe, poput pojave suše i lošeg uroda poljoprivrednih kultura, s izuzetkom dobrog uroda voća i vinograda, blage zime s malo padalina te pojačan pad životnog standarda zbog skupoće. Između ostalog, župi je rekvirirano preostalo zvono u kapeli u Preseki uz simboličnu odštetu od 4 krune po kilogramu. U 1918. godini opisane su opće činjenice vezane uz završetak rata i poratne okolnosti (poraz Centralnih sila, raspad Njemačke i Austro-Ugarske, pojava novih država), kao i pojava anarhije na području zemalja bivše Austro-Ugarske koja se ispoljavala u obliku pljački, razbojstava i nemira. Navedeni nemiri izbili su i u Međimurju početkom studenog, a nakon smirivanja uslijedile su represivne mjere mađarskih institucija usmjerene protiv međimurskog stanovništva, koje su se manifestirale u obliku progona, zlostavljanja i likvidacija. Nemiri koji su izbili u studenom 1918. godine bili su usmjereni protiv predstavnika mađarskih institucija (javni službenici i činovnici), plemstva, Židova i predstavnika srednjeg sloja (obrtnici, trgovci, poduzetnici). Nemiri koji su zahvatili i područje župe Gornji Mihaljevec manifestirali su se u pljački i uništavanju imovine nadšumara i bilježnika te pljački i uništavanju trgovine, kao i napadu i pljački vinograda i podruma u državnom vlasništvu u Vugrišincu. Uz opis navedenih događaja, zabilježena je i pojava španjolske gripe koja je utjecala na povećanje stope smrtnosti na području župe te teške materijalne prilike kod stanovništva. Nemiri i represivne mjere mađarskih institucija trajali su gotovo do dolaska hrvatskih i srpskih postrojbi koje su ušle u Međimurje na Božić iste godine te ga oslobodile od mađarske uprave.[24]

Zbog nepostojanja zapisa, odnosno oskudnih i šturih informacija, u župnim spomenicima Selnice, Sv. Martina na Muri, Štrigove i Sv. Jurja na Bregu se o ratnim godinama može razaznati na temelju rijetkih i oskudnih zapisa iz školskih spomenica na području navedenih župa. U spomenici štrigovske škole zabilježena je napomena o uništavanju općinske pismohrane u zgradi općine u nemirima početkom studenog 1918. godine, kao i uništavanju školske pismohrane, inventara i pomagala u školskoj zgradi te pljački javnih zgrada i trgovina u Štrigovi. Zbog nestanka školske dokumentacije u nemirima je rekonstrukcija podataka o školi učinjena na temelju prikupljanja istih od starijih mještana. U spomenici Državne narodne škole Stanetinec zabilježena je primjedba o uništavanju mađarske školske spomenice 1918. godine od strane hrvat-

skog nastavnika.[25] U školskoj spomenici u Sv. Jurju na Bregu zabilježena je primjedba o nestanku školske pismohrane u nemirima u studenom 1918. godine te pljački i devastaciji školske imovine.[26] U spomenici selničke škole nema nikakvih zabilješki o razdoblju Velikog rata, s izuzetkom primjedbe o bogatoj opremljenosti ustanove inventarom i opremom u razdoblju mađarske uprave, no oni su uništeni u nemirima 1918. godine.[27] Spomenica škole u Sv. Martinu na Muri ne sadrži nikakve informacije o razdoblju Velikog rata.[28]

Iz sačuvane korespondencije dr. Ivana Novaka s članovima njegove obitelji tijekom rata može se saznati o životnim prilikama prosječne obitelji u Međimurju. Tako je u korespondenciji iz 1917. godine zabilježeno zatvaranje mlinova po nalogu institucija te, sukladno tome, nedostatak brašna i kruha. Uz navedeno, zabilježena je i nestašica sredstava poput petroleja, svijeća, drva te najprije racionalizacija šećera, odnosno njegova nestašica. U pismu iz 1918. godine članovi obitelji se žale na pomanjkanje brašna, nestašicu mlijeka i šećera.[29] Od ostale dokumentacije koja se odnosi na ratno razdoblje sačuvane su korespondencije, dopisi i naredbe koje se odnose na događaje u studenom 1918. godine, a odnose se na provedbu represivnih mjera usmjerenih protiv međimurskih Hrvata, inicijative vezane uz organizaciju vojne akcije za oslobođenje Međimurja od mađarske uprave te svjedočenja o počinjenom nasilju i represiji mađarskih postrojbi na području sjeverozapadnog dijela Međimurja.[30]

Demografske prilike u razdoblju *Velikog rata* u sjeverozapadnom dijelu Međimurja

Što se tiče neposrednog utjecaja Velikog rata na opće prilike u sjeverozapadnom dijelu Međimurja, temeljem sačuvanih zapisa iz pismohrana vjerskih zajednica, on se može tumačiti iz raznih aspekata.[31] Iz uglavnom sačuvanog gradiva vjerskih zajednica uočljivi su neposredni utjecaji na životne okolnosti stanovništva u sjeverozapadnom dijelu Međimurja koje je donosio rat. Tu se podrazumijevaju prvenstveno negativne značajke poput racioniranja i nestašice namirnica, regrutacije i odlaska muške populacije na ratišta, smanjenja poljoprivredne proizvodnje, pojave crnog tržišta, pojave zaraza i bolesti, stradanja članova obitelji na ratištima, manifestacija nepravdi u raznim oblicima te uvođenje rekvizicija i pojava gladi. Sve te značajke su samim odmicanjem rata postupno pojačavale osjećaj nezadovoljstva. Iako se na području Međimurja nisu vodile nikakve ratne operacije, stanovnici sjeverozapadnog dijela, kao i ostatka Međimurja, bili su uključeni u ratne operacije sudjelujući u njima kao pripadnici austrougarskih postrojbi na ratištima na kojima je ratovala Austro-Ugarska. Stanovništvo koje nije neposredno sudjelovalo u ratnim operacijama osjetilo je sve, ranije navedene, nedaće.[32]

Iz zabilježenih podataka vjerskih matičnih knjiga Sv. Jurja na Bregu, Gornjeg Mihaljevca, Sv. Martina na Muri i Štrigove mogu se uočiti određena odstupanja što se tiče smrtnosti tijekom ratnih godina. U župama Sv. Juraj na Bregu i Gornji Mihaljevec uočljivo je povećanje smrtnosti od početka izbijanja rata do njegova završetka za 30 - 50%. U župi Sv. Martin na Muri uočljiv je pad smrtnosti od početne ratne godine do 1917. godine, s izuzetkom 1918. godine kada je zabilježeno povećanje smrtnosti cca 30%. U župi Štrigova smrtnost se nije značajnije povećavala tijekom trajanja rata, s izuzetkom 1918. godine kada je zabilježeno povećanje od 30 %.[33]

U ranije navedenim župama je, s obzirom na dobne skupine, tijekom trajanja rata uočljiv gotovo podjednak broj zabilježenih smrtnih slučajeva među djecom i adolescentima kao i starijom populacijom iznad 60 godina, dok je među stanovništvom srednje dobi zabilježena najniža stopa smrtnosti.[34] U Štrigovi i Sv. Martinu na Muri je 1918. godine povećan broj smrtnih slučajeva među populacijom srednje dobi, a u Gornjem Mihaljevcu je iste godine zabilježen manji broj smrtnih slučajeva među stanovnicima srednje dobi.[35]

Uzroci povećane smrtnosti među skupinama stanovništva poput djece, adolescenata i staraca mogu se tumačiti prvenstveno kao posljedica loših životnih uvjeta pogoršanih ratnim okolnostima poput nestašice namirnica uslijed lošeg uroda, pojave crnog tržišta te rekvizicija koje su u konačnici rezultirale pojavom gladi i iscrpljenosti. Takve pojave utjecale su na zdravstveno stanje stanovništva, a kategorije stanovnika poput djece, adolescenata i staraca su, samim time što su osjetljivije, bile podložnije obolijevanju od raznih zaraza i bolesti.

Što se tiče uzroka smrtnih slučajeva zabilježenih na području gotovo svih župa (s izuzetkom Selnice), oni se mogu opisati kao vrlo raznoliki. Tu se podrazumijevaju uzroci smrti poput prirodne smrti, starosti, nesretnih slučajeva (utapanja, smrti nakon operativnih zahvata), duševnih bolesti i psihičkih poremećaja, slabosti i nemoći, ponekih kardiovaskularnih i zloćudnih bolesti (karcinom, zastoj srca, infarkt), raznih drugih bolesti poput astme, gihta, reumatske groznice, epilepsije, angine pectoris te vrlo rijetkih slučajeva samoubojstava. Što se tiče zaraza i bolesti koje su bile neposredno vezane uz ratne nedaće, najviše su dominirale bolesti dišnog sustava (difterija, upala pluća/gripa, španjolska gripa) i crijevne zaraze (dizenterija, tifus) te vrlo rijetki slučajevi zaraznih bolesti poput kozica, šarlaha ili kolere.[36] Navedene bolesti su zahvaćale stanovništvo koje je bilo iscrpljeno i pothranjeno zbog nekvalitetne i oskudne prehrane uzrokovane lošim urodima agrarnih kultura i učestalim rekvizicijama te lošim životnim uvjetima i, u konačnici, pojavom gladi kako se rat primicao svom završetku. Tijekom rata je prosječan broj smrtnih slučajeva od bolesti dišnih putova iznosio je od 10 do 40%, a od crijevnih bolesti od 5 do 10%, ovisno o pojedinoj župi.[37] Što se tiče zabilježenih smrtnih slučajeva pod opisom nasilne smrti, koji bi nastali kao posljedica sudjelovanja u ratnim sukobima tijekom trajanja rata, oni su iznimno rijetki, a jedini izuzetak čine slučajevi nasilnih smrti nastalih prilikom provođenja represivnih mjera mađarskog režima usmjerenih protiv Hrvata u jesen 1918. godine.[38]

Iz dostupnih izvora za pojedine župe je, što se nataliteta tiče, uočljiv znatan pad istog, ukoliko se kompariraju zabilježeni podaci za početnu, 1914., i završnu, 1918. godinu, te razlika iznosi od 47 do 57%, što se može pripisati jednom od negativnih značajki rata.[39]

Što se tiče nacionalne strukture stanovništva na prostoru sjeverozapadnog dijela Međimurja, iako se u zapisnicima vizitacija izričito ne spominje, može se ustvrditi da je stanovništvo u više od 90% slučajeva bilo hrvatske nacionalnosti. U prilog tome svjedoči sačuvano gradivo prosvjetnih ustanova, poput školskih imenika iz razdoblja rata, iz kojih je vidljivo da su polaznici u 95 – 99% slučajeva bili hrvatske nacionalnosti, a da je pripadnika mađarske nacionalnosti po razrednim odjeljenjima bilo od 1 do 5% u odnosu na ukupan broj učenika. Učenici hrvatske nacionalnosti u istom su postotku bili pripadnici rimokatoličke vjeroispovijesti. Osim učenika mađarske nacionalnosti, među učenicima je bilo Židova i Slovenaca, od kojih se većina izjašnjavala kao rimoka-

tolici, uz pojedinačne izuzetke koji su se izjašnjavali kao protestanti, odnosno evangelici. Većina učenika hrvatske nacionalnosti bila su pretežno djeca poljoprivrednika ili nadničara, dok su roditelji preostalih 1 – 5% učenika ostalih nacionalnosti uglavnom spadali u obrtnička zvanja (ugostitelj, trgovac, krojač, brijač) ili u javne službenike (činovnik, žandar, upravitelj pošte, učitelj) ili specifična zanimanja poput rudara.[40]

Zaključak

Područje sjeverozapadnog dijela Međimurja je od 1861. do 1918. godine prema upravno-teritorijalnom ustroju ulazilo u sastav kotara Čakovec, a prema crkveno-upravnom ustroju u Gornjomeđimurski podarhiđakonat, odnosno arhiđakonat Bekšin u Zagrebačkoj nadbiskupiji. Među najstarije župe spadaju župe u Štrigovi i Sv. Martinu na Muri, čije je postojanje dokumentirano u 14. stoljeću, dok je postojanje župa u Selnici, Sv. Jurju na Bregu i Gornjem Mihaljevcu dokumentirano u 17. i 18. stoljeću. Patronatske ovlasti nad župama sjeverozapadnog dijela Međimurja tijekom prošlosti su vršili njegovi vlasnici. U gore navedenim župama dominiralo je hrvatsko stanovništvo koje je ujedno pripadalo rimokatoličkoj vjeroispovijesti. Ponegdje je bilo zabilježenih pripadnika drugih nacionalnosti (Mađara, Slovenaca, Židova), kao i drugih konfesija, poput protestanata i židovske vjeroispovijesti. Izbijanjem rata je stanovništvo sjeverozapadnog dijela Međimurja osjetilo posredne i neposredne utjecaje na vlastitu svakodnevicu, poput regrutacija, stradanja na bojištima, lošeg uroda agrarnih kultura, porezne represije, rekvizicije, podložnosti zaraznim bolestima, raznih oblika nepravdi te pojave gladi. Uz iznimku vrlo rijetkih zapisa, razdoblje Velikog rata među sačuvanom dokumentacijom, koja se čuva u nearhivskim institucijama (arhivi vjerskih zajednica), obilježava šutnja, odnosno nepostojanje zabilješki, čak i u dokumentaciji javnih institucija poput prosvjetnih ustanova. Rijetke i šture zabilješke u gradivu poput spomenica odnose se na zadnje mjesece 1918. godine, a tiču se nemira posredno i neposredno izazvanih besperspektivnošću i nezadovoljstvom životnim prilikama pogoršanim ratnim nedaćama, kao i provedbe represije od strane mađarskog režima usmjerene protiv hrvatskog stanovništva u Međimurju. O samom utjecaju Velikog rata, iako posredno, više obavijesti daju matične knjige vjerskih zajednica.

Izvori i literatura

1. Josip BUTURAC, *Povijest uprave vjerskih organizacija u Hrvatskoj od 10. – 20. stoljeća*, Zagreb, 1970.
2. Rudolf HORVAT, *Poviest Međimurja*, Matica hrvatska, Čakovec, 1993. (pretisak).
3. Vladimir KALŠAN, *Međimursko plemstvo (XVII. – XIX. st.),* Muzej Međimurja Čakovec, Čakovec, 1999., katalog izložbe.
4. Vladimir KALŠAN, *Međimurska povijest*, Čakovec, 2006.
5. Vladimir KAPUN, *Međimurje 1918*., Zrinski, Čakovec, 1982.
6. Juraj KOLARIĆ, Blaž TOTA, Stanko JELIĆ, Sveti Martin na Muri, Nova misao, Zagreb, 1996.
7. Državni arhiv za Međimurje, 274., Osnovna škola Selnica (1893. –).

8. Državni arhiv za Međimurje, 131., Osnovna škola Štrigova (1649. – ?).
9. Knjižnica "Nikola Zrinski" Čakovec, Ostavština dr. Ivana Novaka (1884.–1934.).
10. Nadbiskupijski arhiv Zagreb, 200., Zapisnici kanonskih pohoda Zagrebačke nadbiskupije (1615.–1913.).
11. Matični ured Štrigova, Matična knjiga umrlih župe Gornji Mihaljevec 1900 –1924., Matična knjiga rođenih župe Gornji Mihaljevec 1899.–1926.
12. Matični ured Štrigova, Matična knjiga umrlih župe Štrigova 1912.–1935., Matična knjiga rođenih župe Štrigova 1911.–1926.
13. Osnovna škola Sveti Juraj na Bregu, Spomenica Osnovne škole Sveti Juraj na Bregu (1919.–1968.), Spomenica Narodne osnovne škole u Zasadbregu (1925.–1957.).
14. Osnovna škola Sveti Martin na Muri, Spomenica Osnovne škole Sveti Martin na Muri (1935.–1968.)
15. Osnovna škola Štrigova, Spomenica Osnovne škole Štrigova, Spomenica Državne narodne osnovne škole u Stanetincu.
16. Župni ured Gornji Mihaljevec, Spomenica župe Gornji Mihaljevec.
17. Župni ured Selnica, Spomenica župe Selnica, Matična knjiga rođenih župe Selnica 1908.–1922.
18. Župni ured Sveti Juraj na Bregu, Spomenica župe Sveti Juraj na Bregu, Matična knjiga umrlih župe Sveti Juraj na Bregu 1900.–1917.
19. Župni ured Sveti Martin na Muri, Matična knjiga rođenih župe Sveti Martin na Muri 1909–1934., Matična knjiga umrlih župe Sveti Martin na Muri 1898.–1924.
20. Župni ured Štrigova, Spomenica župe Štrigova.

Sažetak

Prilike u sjeverozapadnom dijelu Međimurja u razdoblju *Velikog rata* - izvori iz crkvenih (župnih) i privatnih arhiva

Područje sjeverozapadnog dijela Međimurja spadalo je prema upravno-teritorijalnom ustroju od 1861. do 1918. godine u kotar Čakovec u županiji Zala u Ugarskoj, a prema crkveno-upravnom ustroju u Gornjomeđimurski podarhiđakonat odnosno arhiđakonat Bekšin u Zagrebačkoj nadbiskupiji. Župe u Štrigovi i Svetom Martinu na Muri dokumentiraju svoje postojanje od 14. stoljeća, a župe u Selnici, Sv. Jurju na Bregu i Gornjem Mihaljevcu u 17. odnosno 18. stoljeću. Patronatske ovlasti nad navedenim župama vršili su vlasnici Međimurja tijekom prošlosti. U sjeverozapadnom dijelu Međimurja kao većinsko stanovništvo dominirali su Hrvati koji su u istom postotku pripadali rimokatoličkoj vjeroispovijesti iako je bilo zabilježenih i pripadnika drugih nacionalnosti (Mađari, Slovenci) i konfesija poput protestanata i Židova, ali u sitnom postotku. Za većinsko hrvatsko stanovništvo primarni izvor prihoda predstavljala je poljoprivreda dok su pripadnici ostalih nacionalnosti pretežno spadali u obrtnička zvanja, specifična zvanja poput rudara ili su spadali u javne službenike. Kao službeni jezik u svakodnevnoj komunikaciji koristio se mađarski jezik. Izbijanjem Prvog svjetskog rata stanovniš-

tvo sjeverozapadnog dijela Međimurja je neposredno osjetilo sve negativne značajke poput regrutacija muške populacije, stradanja na bojištima (Galicija, Srbija, Italija), poreznu represiju, rekvizicije, razne oblike nepravdi, pojavu zaraznih bolesti (upala pluća, španjolska gripa, dizenterija), nestašice životnih namirnica, te pojavu gladi. Većinu izvora poput arhiva vjerskih zajednica (župi) o navedenom razdoblju Velikog rata obilježava šutnja ili čak nepostojanje zabilješki uz pojedine iznimke. One rijetke iznimke koje sadrže zabilješke vezane uz Veliki rat odnose se prije svega na jesen 1918. godine, te izbijanje nemira neposredno izazvanih nezadovoljstvom i besperspektivnošću zbog ratnih nedaća i provedbu represivnih mjera od strane mađarskih institucija usmjerenih protiv hrvatskog stanovništva u Međimurju. O neposrednim utjecajima Velikog rata na demografske prilike u sjeverozapadnom dijelu Međimurja može se posredno uočiti kroz arhivske izvore poput matičnih knjiga vjerskih zajednica.

Ključne riječi: župa; arhiđakonat; nadbiskupija; kotar; institucija; rat; represija.

Zusammenfassung

Umstände im nordwestlichen teil von Međimurje im ersten Weltkrieg - urkunden aus den kirchlichen und privaten archiven

Der nordwestliche Teil von *Međimurje* gehörte von 1861 bis 1918 einerseits zum Verwaltungsbezirk Čakovec, Gespannschaft Zala in Ungarn (nach territorialem Verwaltungsaufbau), andererseits zum Archidiakonat *Gornje Međimurje*, Erzarchidiakonat Bakšin, Zagreber Erzbistum in Kroatien (nach kirchlichem Aufbau). Die Pfarren *Štrigova* und *Sveti Martin* sind im 14.Jahrhundert zum ersten Mal in Urkunden erwähnt. Die Pfarren *Selnica , Sveti Jural na Bregu und Gornji Mihaljevec* sind im 17. und 18. Jahrhundert zum ersten Mal erwähnt. In der Geschichte herrschten die sog. Patronen über diese obengenannten Pfarren, die zugleich *Besitzer von Međimurje* waren.

Im nordwestlichen Teil von *Međimurje* lebten und dominierten in Mehrheit die Kroaten, die im gleichen Prozentsatz römisch – katholischer Konfession waren. Hier lebten aber auch Angehörige anderer Nationalitäten (Ungarn, Slowenen) und konfessionen wie z. B. Protestanten, Juden, aber im geringen Prozent.

Für die kroatische Mehrheit war Landwirtschaft die wichtigste und primäre Einkommensquelle, während Angehörige anderer Minderheiten Handwerker, Bergbauer oder Angestellte von Beruf waren.

In alltäglicher Kommunikation benutzte man Ungarisch als Amtssprache.

Während des Ersten Weltkrieges spürte die Bevölkerung im Nordwesten von *Međimurje* alle negativen Folgen: Rekrutieren der Männer, Tote auf der Front (Galizien, Serbien, Italien), Repression durch Steuern, Requisition, verschiedenartiges Unrecht, ansteckende Krankheiten – Seuchen (Lungenentzündung, die sog. Spanische Grippe, Dysenterie), Mangel an Nahrungsmitteln und schliesslich Hungersnot. In den meisten Urkunden in den Pfarren herrscht Stille oder gibt es keine Notizen , was diese Zeitpe-

riode des Ersten Weltkrieges betrifft. Doch es gibt Ausnahmen. Die Notizen über den Ersten Weltkrieg sind selten und beziehen sich vor allem auf Herbst 1918.und Aufbruchstimmung, Ausschreitungen, die durch Unzufriedenheit und Aussichtslosigkeit wegen des Krieges hervorgerufen wurden und weil repressive Massnahmen seitens der ungarischen Institutionen gegenüber der kroatischen Bevölkerung durchgeführt wurden.Man kann in den Archivurkunden und Akten wie z.B. in den Registern verschiedener Religionsgemeinschaften bemerken, dass der 1. Weltkrieg Einfluss auch auf den demografischen Wandel hatte.

Schlüsselwörter: die Pfarre; das Archidiakonat; das Erzbistum; Der Verwaltungsbezirk; die Institution; der Krieg; die Repression.

Bilješke:

[1] Rudolf HORVAT, *Poviest Međimurja*, Matica hrvatska, Čakovec, 1993., 269. – 273. (pretisak izdanja iz 1944. godine), Vladimir KALŠAN, *Međimurska povijest*, Čakovec, 2006., 225. – 228.

[2] Vladimir KALŠAN, *Međimursko plemstvo (XVII. – XIX. stoljeće)*, Muzej Međimurja Čakovec, Čakovec, 1999., 17. – 65., (katalog izložbe), V. Kalšan, Međimurska povijest, 197., 277. – 279. Među značajnije obitelji koje su posjedovale imanja u Međimurju spadale su grofovi Andrassy i Batthyany-Strattman, knezovi Esterhazy te baruni Kneževići.

[3] Josip BUTURAC, *Povijest uprave vjerskih organizacija u Hrvatskoj od 10. – 20. stoljeća*, Zagreb, 1970., 40.

[4] Nadbiskupski arhiv u Zagrebu (NAZ), 200., Zapisnici kanonskih pohoda Zagrebačke nadbiskupije (1615.–1913.), Arhiđakonat Bekšin, 1912., Selnica (88/XIX, 405), Pomorje (88/XIX, 397), Gornji Mihaljevec (88/XIX, 377), Sv. Juraj na Bregu (88/XIX, 369), Štrigova (88/XIX, 413).

[5] Rudolf HORVAT, *Poviest Međimurja*, 34., 58., 84. Autor navodi podatak o spomenu župe u popisima iz 1334. i 1501. godine. Juraj KOLARIĆ, Blaž TOTA, Stanko JELIĆ, Sveti Martin na Muri, Nova Misao, Zagreb, 1996., 49. U monografiji je naveden podatak o dokumentiranom postojanju župe u zapisniku vizitacije iz 1640. godine. U Poviesti Međimurja je dokumentirana župa u vizitaciji iz 1660. godine.

[6] NAZ, 200., Zapisnici, Arhiđakonat Bekšin, 1912., Pomorje (88/XIX, 397).

[7] Rudolf HORVAT, *Poviest Međimurja*, 33., 58., 84. Kanonska vizitacija je dokumentirala stanje iz 1660. godine.

[8] NAZ, 200., Zapisnici, isto, 1912., Selnica (88/XIX, 405).

[9] Rudolf HORVAT, *Poviest Međimurja*, 58., 84. Kanonska vizitacija je dokumentirala stanje iz 1660. godine.

[10] NAZ, 200., Zapisnici, isto, 1912., Sv. Juraj na Bregu (88/XIX, 369).

[11] Rudolf HORVAT, Poviest Međimurja, 233., 234. Župa u Gornjem Mihaljevcu je utemeljena 1789. godine, a prva kanonska vizitacija je obavljena 1793. godine.

[12] NAZ, 200., Zapisnici, isto, 1912., Gornji Mihaljevec (88/XIX, 377).

[13] Rudolf HORVAT, *Poviest Međimurja*, 32.

[14] NAZ, 200., Zapisnici, Arhiđakonat Bekšin, 1912., Štrigova (88/XIX, 413). Budući da nisu imale patrona, navedene crkve su se uzdržavale iz vlastitih zaklada.

[15] NAZ, 200., Zapisnici, isto, 1912. U župi Selnica konstatirano je loše stanje župne crkve, koje je iziskivalo popravak, dok je filijalna kapela sv. Ladislava u Murskom Središću bila u dobrom stanju. U župi Gornji Mihaljevec također je konstatirano loše stanje župne crkve, a filijalna kapela u Preseki je bila u dobrom stanju.

[16] NAZ, isto; Osnovna škola Štrigova, Spomenica Osnovne škole Stanetinec, Spomenica Osnovne škole Štrigova. Škola u Preseki bila je državna, kao i škola u Stanetincu. U Stanetincu je škola utemeljena odlukom mađarske vlade 1884. godine. Što se tiče katehizacije na području župe u Štrigovi, istu je obavljao kapelan umjesto župnika. Što se tiče škole u Štrigovi, u spomenici je spomenut podatak da je prvobitno škola bila konfesionalna, u drugoj polovini 19. stoljeća škola je postala općinskom, a od 1874. godine potpala je pod nadležnost države. U zapisniku vizitacije spomenut je podatak da je škola u Gornjem Mihaljevcu bila konfesionalna, a u Preseki državna. Osnovna škola Sv. Juraj na Bregu, Spomenica Osnovne škole Sv. Juraj na Bregu. U spomenici je naveden podatak da je škola do ljeta 1914. godine bila konfesionalna, a navedenu informaciju je 1. prosinca 1924. godine zabilježio tadašnji hrvatski nastavnik na osnovu usmenih propitivanja. Državni arhiv za Međimurje (DAM), 274., Osnovna škola Selnica (1893. –), Dokumentacija o ustanovi, Spomenica Osnovne škole Selnica 1925.–1961., kut. br. 1. U spomenici nema podatka o razdoblju prije 1918. godine osim primjedbe da je škola u razdoblju mađarske uprave bila bogato opremljena pa se iz te primjedbe može zaključiti da je škola spadala pod nadležnost države. Podatak u spomenici datira iz 1925. godine.

[18] NAZ, 200., isto. Što se tiče Selnice, zabilježena je primjedba da postoje izvanbračne zajednice te da školski obveznici slabije pohađaju nastavu.

[19] NAZ, 200., Zapisnici, isto. Nepostojanje župne spomenice utvrđeno je u župama Sv. Juraj na Bregu i Selnica. U župi Selnica uočeno je i da nedostaju pojedine matične knjige.

[20] NAZ, 200., isto. U župi Gornji Mihaljevec župnik je dobivao kongruu u iznosu od 94 krune i 20 filira, u župi Sv. Juraj na Bregu u iznosu od 120 kruna, u Sv. Martinu na Muri 1072 krune i 80 filira, u Selnici 94 krune, a u Štrigovi 21 krunu i 36 filira. U župi Štrigova i Sv. Juraj na Bregu župnici nisu dobivali lukno. U župi Selnica župnik je dobivao lukno od 40 filira, u Sv. Martinu na Muri pola vagona raži, a u Gornjem Mihaljevcu lukno od pšenice i heljde.

[21] NAZ, 200., Zapisnici, isto, 1912. U zapisniku je evidentirano da je župnik Ivan Ivko po dolasku u župu imao više sudskih parnica. Župni ured Sv. Juraj na Bregu, Spomenica župe Sv. Juraj na Bregu. U spomenici je napomenuto da je župnik Zvonimir Jurak proveo dva mjeseca u zatvoru bez optužnice zbog svog protivljenja uvođenju institucije civilnog braka.

[22] Rijetke publikacije koje su se uopće bavile problematikom Međimurja tijekom Prvog svjetskog rata, odnosno događajima u jesen 1918. godine, su: Vladimir KAPUN, *Međimurje 1918*., Zrinski, Čakovec, 1982., Dragutin, FELETAR, *Iz povijesti Međimurja*, Ogranak Matice hrvatske, Čakovec, 1978., Rudolf HORVAT, *Poviest Međimurja*, Matica hrvatska, Čakovec, 1993. (pretisak) te prilozi dr. Zvonimira Bartolića o 1918. godini objavljeni u autorovoj knjizi *Za vuglom provincija*, Zrinski, Čakovec, 1978. i u zborniku radova iz 1981. godine povodom skupa održanog u Murskoj Soboti. Vidi V. Kapun, *Međimurje 1918.*

[23] U župnim spomenicama Štrigove, Sv. Jurja na Bregu i Sv. Martina na Muri nema nikakvih zapisa o razdoblju Prvog svjetskog rata. Što se tiče spomenice župe Sv. Martin na Muri, trenutno nije bila dostupna za korištenje, a započinje sa zapisima od početka 30-ih godina dvadesetog stoljeća. U župnoj spomenici župe Selnica spomenute su investicije na župnoj crkvi, poput popravka i postavljanja novog oltara te nabavke novih orgulja u Mariboru. Navedene investicije provedene su uoči rata, 1913. godine, s napomenom da su financirane novcem iz vjerske zaklade župne crkve uloženim u štedionice te da je time spriječena njegova devalvacija tijekom Prvog svjetskog rata koja je očito pogodila mnoge župe.

[24] Župni ured Gornji Mihaljevec, Spomenica župe Gornji Mihaljevec. U opisima nemira na području župe kod napada i pljačke državnog vinograda, odnosno podruma u Vugrišincu, zabilježena je primjedba o količini od 3000 vedara vina koje je otuđeno te pljački vinogradara Gašpara Pallera. Navedeni događaji na području Međimurja u studenom 1918. godine vrlo su detaljno i analitički opisani u monografiji V. Kapuna *Međimurje 1918.*

[25] Osnovna škola Štrigova, Spomenica OŠ Štrigova, Spomenica Državne narodne škole u Stanetincu. U spomenici OŠ Štrigove spomenuta je primjedba o uništavanju općinske dokumentacije i katastarskog gradiva. U spomenici škole u Stanetincu napomenuto je uništavanje mađarske školske spomenice do 1918. godine od strane hrvatskog nastavnika zbog mržnje prema mađarskom režimu. Također je napomenut podatak o nepostojanju zapisa vezanih uz školu od 1918. do 1925. godine iz nepoznatih razloga.

[26] Osnovna škola Sv. Juraj na Bregu, Spomenica OŠ u Sv. Jurju na Bregu (1919.–1968.). U zapisu iz 1924. godine o navedenom razdoblju, zabilježenom od strane učitelja Bartolomeja Šanteka, navedeno je otuđenje školske dokumentacije iz razdoblja do 1918. godine te razbijanje prozora na školskoj zgradi tijekom nemira 1918. godine. U spomenici Narodne osnovne škole u Zasadbregu (1925.–1957.) nema nikakve zabilješke o razdoblju Prvog svjetskog rata, s izuzetkom napomene o provedbi mađarizacije do 1918. godine te nepostojanju školske ustanove zbog nepovjerenja stanovništva prema predstavnicima mađarskih institucija, odnosno nedostatku autoriteta istih (učitelji, liječnici).

[27] DAM, 274., Osnovna škola Selnica (1893. –), Dokumentacija o ustanovi, Spomenica Osnovne škole Selnica 1925.–1961., kut. br. 1.

[28] Osnovna škola Sv. Martin na Muri, Spomenica OŠ Sv. Martin na Muri (1935. – 1968.). Spomenica nema nikakvih zapisa o razdoblju prije 1935. godine.

[29] Knjižnica "Nikola Zrinski" Čakovec, Ostavština dr. Ivana Novaka, Novakova pisma rodbini, omot br. 10, Pismo od prosinca 1917., Pismo od 10. prosinca 1917., Pismo od 23. listopada 1917., Pismo od siječnja 1918. godine. U navedenim pismima dr. Ivan Novak dopisivao se sa svojom sestrom Marijom. Dr. Ivan Novak bio je pravnik, publicist i političar rodom iz Macinca.

[30] Knjižnica "Nikola Zrinski" Čakovec, isto, Novinski izresci, omot br. 18. Naredba husarskog puka od 6. studenog 1918. o dodjeli oružja dr. Novaku zbog održavanja reda u Međimurju, Prijava žandarmerijske stanice iz Štrigove od 13. siječnja 1919. o zločinima mađarske vojske u studenom 1918. godine. U prijavi iz 1919. godine nabrojeno je i ukratko opisano 28 slučajeva raznih vrsta nasilja od strane mađarskih postrojbi počinjenog nad stanovnicima na području Štrigove; od pljački imovine, zlostavljanja, mučenja i likvidacija. Naredba husarskom puku iz Varaždina bila je izdana od strane Vojnog zapovjedništva Narodnog vijeća SHS iz Zagreba o suradnji s dr. Novakom radi uspostave javnog reda u Međimurju, odnosno mogućeg prijenosa oružja razoružanih postrojbi iz Čakovca u Varaždin.

[31] Tu se podrazumijevaju sačuvane matične knjige u župnim uredima Selnice, Sv. Jurja na Bregu, Gornjeg Mihaljevca, Sv. Martina na Muri i Štrigove, odnosno prvenstveno matične knjige umrlih.

[32] Vjerske matične knjige umrlih s područja Štrigove i Gornjeg Mihaljevca čuvaju se u Matičnom uredu u Štrigovi. Matična knjiga umrlih Sv. Jurja na Bregu čuva se u župnom uredu te sadrži za-

bilježene osobne podatke do završetka 1917. godine. Matične knjige umrlih Selnice i Sv. Martina na Muri čuvaju se u Biskupijskom arhivu u Varaždinu.

[33] U Sv. Jurju na Bregu je 1914. godine zabilježen 41 smrtni slučaj, 1915. – 105, a 1917. godine 76 smrtnih slučajeva. U Gornjem Mihaljevcu je 1914. godine zabilježeno 38 smrtnih slučajeva, 1915. – 60, a 1918. godine 67. U Sv. Martinu na Muri je 1914. godine zabilježeno 90 smrtnih slučajeva, 1915. – 84, a 1918. godine 131 smrtni slučaj. U Štrigovi je 1914. godine zabilježeno 137 smrtnih slučajeva, 1915. – 143, a 1918. – 197 smrtnih slučajeva. Za župu Selnica nema sačuvane matične knjige umrlih za razdoblje prije 1922. godine.

[34] S obzirom na ukupan broj zabilježenih smrtnih slučajeva, mlada i starija populacija su svaka zasebno bilježile gotovo 30 do 40 % umrlih. Tako je, primjerice, 1917. godine u župi Sv. Juraj na Bregu među populacijom do 19 godina zabilježeno 26 slučajeva, a među starijom iznad 60 godina 31 slučaj. U župi Gornji Mihaljevec je iste godine među mladom populacijom zabilježeno 14 slučajeva, a iznad 60 godina 24 smrtna slučaja. U Sv. Martinu na Muri je iste godine zabilježeno 27 slučajeva kod mladog stanovništva te isto toliko među starijom populacijom. U Štrigovi je 1917. godine zabilježeno 38 smrtnih slučajeva među populacijom do 19 godina, a među starijom populacijom 45 slučajeva od ukupnog broja smrtnih slučajeva.

[35] U Sv. Martinu na Muri je 1918. godine među populacijom od 20 do 59 godina zabilježeno 50 slučajeva, a istovremeno su među mladim stanovnicima zabilježena 52 smrtna slučaja. U Štrigovi je 1918. godine zabilježeno 60 slučajeva među populacijom srednje dobi, a među mladim stanovnicima 76 slučajeva. U Gornjem Mihaljevcu je iste godine među stanovnicima srednje dobi zabilježeno 17 slučajeva, a među mladim stanovnicima 23 smrtna slučaja.

[36] Zbog nepostojanja matične knjige umrlih za župu Selnica nema podataka iz razdoblja prije 1922. godine. Na području župe Gornji Mihaljevec zabilježena su dva smrtna slučaja uzrokovana šarlahom 1916. godine. U župi Sv. Juraj na Bregu zabilježen je jedan slučaj kozica, odnosno malih boginja. Na bolesti dišnih putova najčešće su se odnosile zabilježene primjedbe poput inflamatio pulmonitis, incendium pulmosa, pftisis, pneumonia, tuberculosium pulmonium, sušica, prehlada. Na crijevne bolesti odnosile su se zabilješke poput dizenterije/griže, inflamatio viscerum, typhus abdominalis, tifus. U župi Sv. Martin na Muri zabilježen je jedan smrtni slučaj uzrokovan kolerom 1914. godine.

[37] Tako je u župi Gornji Mihaljevec 1914. godine od bolesti dišnih putova bilo zabilježeno 13 slučajeva od ukupnog broja umrlih, 1915.–16, 1916.–31, 1917.–24, 1918.–14, a od crijevnih bolesti 1915. 1 slučaj, 1916.–21, 1917.–6 te 1918. – 5 slučajeva. U župi Sv. Juraj na Bregu 1915. godine je od bolesti dišnog sustava zabilježeno 8 slučajeva, 1916. – 6, 1917.–13 slučajeva, a od crijevnih bolesti 1915. 1 slučaj, 1916.–32, 1917.–5 slučajeva. U župi Sv. Martin na Muri 1914. godine je od bolesti dišnog sustava zabilježeno 28 slučajeva od ukupnog broja umrlih, 1915.–26, 1916.–31, 1917.–32, 1918.–67 slučajeva, a od crijevnih bolesti je 1914. godine zabilježen 1 slučaj. U župi Štrigova su od bolesti dišnog sustava 1914. godine zabilježena 34 slučaja od ukupnog broja umrlih, 1915.–31, 1916.–29, 1917.–26, 1918.–79 slučajeva, a od crijevnih bolesti 1914. godine 6 slučajeva, 1915.–6, 1916.–4, 1917.–0, 1918.–25 slučajeva.

[38] Tako je u župi Sv. Juraj na Bregu zabilježen jedan smrtni slučaj poginulog vojnika od 28 godina 1916. godine. U župi Gornji Mihaljevec zabilježen je 1918. godine jedan slučaj nasilne smrti zbog sukoba s vojnicima. U župi Sv. Martin na Muri je 1918. godine zabilježeno 5 smrtnih slučajeva nasilne smrti proizašlih iz sukoba s vojnicima. U župi Štrigova je 1918. godine zabilježeno 9 nasilnih smrti nastalih zbog provedbe represalija. Za župu Sv. Juraj na Bregu nema sačuvanih zabilješki za 1918. godinu.

[39] Matična knjiga rođenih župe Gornji Mihaljevec 1899.–1926. 1914. zabilježeno je 104 rođenih, a 1918. 49.; Matična knjiga rođenih župe Sv. Martin na Muri 1909.–1934. 1914. zabilježeno 120 rođenih, 1918. 69.; Matična knjiga rođenih župe Selnica 1908.–1922. 1914. zabilježeno 173 rođenih, 1918.–93.; Matična knjiga rođenih župe Štrigova 1911.–1926. 1914. je zabilježeno 179 rođenih, 1918.–89.

[40] DAM, 274., Osnovna škola Selnica (1893.–), Pedagoška dokumentacija, Imenici o polasku i napretku učenika 1913.–1918.; 131., Osnovna škola Štrigova (1649.– ?), Matične knjige učenika 1914.–1917. Među pojedinačnim slučajevima polaznika u Štrigovi ima iznimki pa se, primjerice, može naći primjer pripadnika židovske manjine koji se izjašnjavaju kao Hrvati i rimokatolici, ali i pripadnika iste manjine koji se po nacionalnosti izjašnjavaju kao Mađari. Među polaznicima ima i primjera Mađara i Slovenaca koji su po vjeroispovijesti protestanti. Na području Selnice među školskim polaznicima nema zabilježenih slučajeva pripadnika židovske ili slovenske nacionalnosti. Što se pripadnika mađarske nacionalnosti tiče, oni su bili uglavnom rimokatoličke vjeroispovijesti. Za područje Štrigove nema sačuvane matične knjige iz 1918. godine.

Borka BUNJAC
OŠ I. G. Kovačića,
Sveti Juraj na Bregu

UDK 82-1:94(497.524)"1914/1918"
Prethodno priopćenje
Preliminary communication

Ratne pjesme na hrvatskom jeziku tijekom Prvoga svjetskog rata u listu *Muraköz-Medjimurje*

Autorica obrađuje ratne pjesme iz Prvoga svjetskoga rata u jedinom tjedniku koji je izlazio u Međimurju do 1918. godine. Analizira sadržaj 450 dostupnih pjesama i izvlači zaključke o raspoloženju i osjećajima stanovnika Međimurja tijekom rata. Osobitu pažnju posvećuje pitanju služenja vojnoga roka, nacionalne osviještenosti, jezika, svakodnevice i ulozi žena.

Uvod

Stanovništvo Međimurja u Prvome svjetskom ratu sudjeluje na strani Centralnih sila. Muškarci su kao državljani Austro-Ugarske mobilizirani u carsku ili mađarsku vojsku i većinom se bore na bojištima istočne i jugoistočne Europe i u Italiji. Prikupljanje vojnika u Međimurju započinje već 2. kolovoza 1914., a tada je i objavljena prva ratna pjesma u dvojezičnom listu *Muraköz-Medjimurje* pod nazivom „Medjimurkam!" koju potpisuje pisac pod pseudonimom Gornji Graničar.[1]

Tematiku pučkih pjesama u Međimurju do sada su sustavno proučavali folkloristi pišući općenito o pučkoj narodnoj pjesmi, pa i ratnoj, sa stajališta jezičnoga aspekta i njenoga narodnog-nacionalnog porijekla. Puno su o tome pisali Vinko Žganec, Zvonimir Bartolić, Stjepan Hranjec, Ivan Zvonar, Andrija Strbad i drugi. Kao povijesne izvore, ratne pjesme je koristio Vladimir Kapun pišući o Međimurju i prilikama koje su vladale u Međimurju pred revoluciju koja se dogodila u studenome 1918. godine.

Ovim radom pokušat ću na temelju analize pjesama objavljenih u listu *Muraköz-Međimurje* opisati raspoloženje ljudi u Međimurju tijekom rata, analizirati dnevnu politiku mađarizacije i njen utjecaj na stanovništvo, kao i nagovještaj političkih promjena koje su nastupile nakon potpisivanja primirja.

List *Muraköz-Medjimurje* je od 1884. do 1918. godine bio jedini tjednik u Međimurju, koji je obrađivao raznovrsne teme, od politike do kulture, uz sustavne pokušaje da afirmira lokalne i regionalne autore. Novine su bile dvojezične, a dio na hrvatskom jeziku u pravilu je manje informativan od mađarskoga, koji se uvijek nalazio na prvim stranicama. Hrvatski dio novina bio je napisan na specifičnom dijalektu koji odstupa od hrvatskoga kajkavskog jezika i forsira jezičnu praksu s područja Međimurja uz unos pojedinih mađarskih riječi koje se koriste umjesto hrvatskih termina.[2] Margitai

[1] „Medjimurkam!", *Muraköz-Medjimurje*, br. 31, 2. VIII. 1914.

[2] Zvonimir BARTOLIĆ, *Sjevernohrvatske teme*, Čakovec, 1980., 1, 162.

József, urednik novina, bio je najgorljiviji zagovornik ideje o međimurskom jeziku koji se razlikuje od hrvatske kajkavske tradicije. Nazivao je stanovnike Međimurja „Međimurcima" kako bi time pokazao da su oni u nacionalnom smislu nešto drugo od Hrvata. Margitai je bio pomađareni Hrvat koji je marljivo radio na asimilaciji hrvatskog stanovništva Međimurja u mađarski nacionalni korpus.[3]

Autori pjesama u novinama *Muraköz-Medjimurje*

List *Muraköz-Međimurje* u razdoblju od 1914. do 1918. objavljuje pjesme uglavnom ratnoga sadržaja, većinom pisane na hrvatskom jeziku, točnije međimurskom kajkavskom narječju. Jedan dio pjesama objavljivan je i na mađarskom jeziku, ali je obimom bitno manji od hrvatskih, osobito brojem suradnika. Obično su mađarske pjesme objavljivane na prvoj stranici *Muraköza*, dok se hrvatske nalaze na stranicama *Medjimurja* zajedno s vijestima o stanju na frontama. Novine *Muraköz-Medjimurje* objavljuju pjesme koje odgovaraju ideji mađarske nacionalne države čiji je Međimurje sastavni dio.

Broj sačuvanih pjesama iz vremena Prvoga svjetskog rata iznimno je velik. Stoga se prvenstveno postavlja pitanje otkuda dolazi velika popularnost pisanja pjesama tj. zašto suvremenici koriste upravo liriku za opis ratnih događaja? Karakteristika lirike je da se brzo stvara, a politički i ratni događaji mogu se komentirati stihovima, a uz to još i širiti ideje. Budući da se lirika brže proizvodi, nego li proza ili drama, dostupnija je za publiciranje. Osobine pjesme kao što su pjevnost i ritam prenose se i u govornom obliku i time se sadržaj pjesme popularizira.[4]

Ukupno je analizirano 450 pjesama. Većina pjesama je hrvatska, ukupno 306, a 144 su napisane mađarskim jezikom. Od 9 pjesama iz 1914. godine, njih 6 su hrvatske. Pri tome su obrađene pjesme iz 6 izdanja lista, i to brojevi 31, 33, 38, 41, 48 i 52. Za godište 1915. analizirane su pjesme svih brojeva od 1. do 52., osim broja 5, 6 i 13. Obrađene su ukupno 122 pjesme, od kojih je 89 hrvatskih, a 33 mađarske. Za godište 1916. obrađeno je 172 pjesama, i pri tome su uzeti u obzir svi brojevi novina od 1 do 53. Od toga 109 pjesama su hrvatske. Za godinu 1917. obrađeno je 76 pjesama, s time da su analizirane pjesme iz brojeva 1 do 25. Čak 53 pjesama je hrvatskog porijekla. Za godinu 1918. analizirana je 71 pjesma iz brojeva od 1 do 27, zatim 31, 33, 34, 36, 37. Broj 35 objavljen je bez pjesme, a brojevi 48 i 49 izlaze nakon rata. Od tog broja 49 pjesama je pisano na hrvatskom jeziku.

Novine *Muraköz-Medjimurje* okupljaju ljude koji su imali književnih ambicija, a hrvatska usmena poezija ima u Međimurju dugu tradiciju narodnog stvaralaštva. Zato će u vrijeme kriznih godina Prvoga svjetskog rata kroz ratne pjesme ponovno izaći na površinu duh međimurske narodne pjesme koja uvijek jača u teškim i dramatičnim događajima.

Tradicija vojničkih pjesama postoji od turskih vremena, a sad se u novim uvjetima Velikoga rata ponovo nastavlja, obogaćuje i nanovo stvara. Vidljivo je to u početnim stihovima-karakterističnim formulama kojima najčešće započinju pjesme:

„Jezero osemsto sedamdeset osmo
Ravno se pisalo te leto žalosno."[5] *Ili:*
„Jezero devetsto i četirinajsto
Kak se piše vezdaj to tekuče leto."[6]

[3] Branimir BUNJAC, „Gramatike „međimurskoga" jezika iz 1942.", *Filologija*, 61., 69 - 70.

[4] Nicolas DETERING, Michael FISCHER, Aibe-Marlene GERDES, *Populäre Kriegslyrik im Ersten Weltkrieg*,Waxman, 2013., 10.

[5] Ivan ZVONAR, Stjepan HRANJEC, Andrija STRBAD, *Usmena narodna književnost na tlu Međimurja* II., Čakovec, 1987., 189.

[6] Ivan KRANJČEC, „Pesma od mladih junakov", *Muraköz-Medjimurje*, br. 38, 20. IX. 1914.

Zapravo postoje određene stvaralačke konvencije koje je određeni narodni kolektivitet izgradio, a u pučkoj književnosti postoji točno određena formulativnost.[7] Jedan od najpoznatijih i najkvalitetnijih narodnih pjesnika koji se koristi zadanim stvaralačkim konvencijama, ali istodobno piše i vrlo osebujne pjesme je Florijan Andrašec iz Dekanovca. U sedmom broju *Medjimurja* iz 1915. objavljena je njegova pjesma „Pesma od tabora" u kojoj koristeći zadane forme govori o dolasku na front, ostavljanju najmilijih kod kuće.[8] Pišući o Florijanu Andrašecu i o počecima njegovoga pjesničkog stvaranja, Zvonimir Bartolić govori da je boraveći na ruskoj fronti napisao i jednu od svojih najljepših pjesama, „Mesec", koja je vjerojatno nastala tijekom njegova liječenja nakon ranjavanja na fronti. Pjesma izražava čežnju za domom, ali nije objavljena u *Medjimurju*.[9]

Pored imena i prezimena pisaca pjesama ponekad se navodi i njihovo zanimanje, civilno i vojno, odvojeno ili zajedno. Među civilnim zanimanjima najčešće pronalazimo obrtnike (poput krčmara, čizmara) ili službenika (birov), dakle osobe boljega socijalnoga položaja. Tim oznakama se isticala važnost pisca, jer istovremeno se nitko nije potpisao kao osoba zaposlena u poljoprivredi ili na drugim fizičkim poslovima. Uz vojnike se ističu njihovi činovi ili status kao što su husar, kanonir, feldkanonir, telegrafist, nepfelkelő-domobran, tizedes-desetar, szakaszvezető ili zugsführer-narednik, itd.

Novine *Muraköz-Međimurje* izlaze svakih sedam dana, i to nedjeljom, a urednik novina Margitai József izabire pjesme koje šalju čitatelji; prepravlja ih ili objavljuje u izvornom obliku, o čemu svjedoče njegovi izdvojeni komentari pod nazivom „Urednikova pošta". Suradnici Margitaia pri uređivanju novina su Zrinyi Károly, Pataki Viktor i Sráy Ferencz. Izdavač i vlasnik novina bio je Strausz Sándor. Mađarske pjesme najčešće objavljuju pisci suradnici lista, dok hrvatske šalju vojnici s fronte, njihovi prijatelji i rođaci, žene i djevojke. Još u vrijeme prije rata u novinama objavljuju i pučki pjesnici, kao što je Martin Kutnjak iz Raskrižja kod Štrigove. On postaje jedan od autora pjesama o Prvome svjetskom ratu. Poznati narodni versifikator - sastavljač pjesama je bio i Martin Selina, seljak iz Donje Dubrave koji je za *Medjimurje* sastavljao i vojničke pjesme, „regrutske".[10] Jedan dio pjesama je, u oba dijela novina, ostao anoniman, potpisan samo inicijalima, nadimkom, prezimenom i sl., što donekle otežava analizu. Ipak, može se ustvrditi da su pisci, koji su napisali najveći broj pjesama na mađarskom jeziku u vrijeme Prvoga svjetskoga rata bili Zombory Gyula, Bezerédy Lajos, poznati kipar, Fenyves Dániel i Szivoncsik Antal.

Najčešći hrvatski autori pjesama su Novak Valent, vojnik iz Podturna, Hajdarović Ivan, također iz Podturna, Zadravec Valent iz Podturna, Ficz Ernő koji se potpisuje samo kao vojnik s bojnog polja, Selina Martin iz Donje Dubrave, Vincetić Agata iz Donjeg Vidovca i Druško Štefanija iz Štrigove.

Autori dolaze iz svih župa u Međimurju, izuzev Legrada, a ponajviše je pjesama objavljeno iz Podturna, njih 18, zatim iz Čakovca[11] 14, Donje Dubrave 13, Donjega Mihaljevca i Nedelišća 11, Štrigove 10 itd.

Od 306 hrvatskih pjesama spol autora poznat je za njih 265. Zanimljivo je primijetiti da su autorice 61 objavljene pjesme žene, što daje naslutiti ubrzani proces emancipacije koji se obično veže uz završetak Prvoga svjetskoga rata.

[7] Zvonimir BARTOLIĆ, *Međimurski pjesnik, slikar, kipar i skladatelj Florijan Andrašec*, Njivice, otok Krk, 2008./2009., 10.

[8] Florijan ANDRAŠEC, „Pesma od tabora", *Muraköz-Medjimurje*, br. 7, 14. II. 1915.

[9] Zvonimir BARTOLIĆ, *Međimurski pjesnik, slikar, kipar i skladatelj Florijan Andrašec*, 23. i 114. Za sada nije poznato da li je pjesma poslana u novine radi objavljivanja.

[10] Ivan ZVONAR - Stjepan HRANJEC, *Usmena narodna književnost na tlu Međimurja*, Čakovec, 1980., 110.

[12] Područje današnjeg Čakovca.

Odnos stanovnika Međimurja prema pojmu nacije u vrijeme Prvoga svjetskog rata

Uredništvo novina često je objavljivalo ratne pjesme jer je u njima vidjelo mogućnost razvijanja mađarskoga nacionalnog osjećaja kod hrvatskoga stanovništva u Međimurju. Mađarska propaganda vidljiva je u sadržaju pjesama u kojima se iskazuje pripadnost kruni Svetoga Stjepana, naglašavanje vjernosti kralju i mađarskoj domovini, u isticanju pripadnosti mađarskoj naciji. Imena mjesta pisana su mađarskim imenima, a isto tako i pisci pjesama imaju mađarizirana imena. Urednik lista ponekad zaboravi na te formalnosti pa objavi pjesmu ispod koje stoji hrvatsko ime sela odakle dolazi pisac pjesme.[12] Ovi rijetki primjeri daju naslutiti da je korištenje hrvatskih naziva bilo i češće, a podlijegalo je uredničkim korekcijama.

Pjesme iz Međimurja tijekom ratnih godina pokazuju da međimurski Hrvati početkom 20. stoljeća još uvijek nisu nacionalno osviješteni.

„Pjesme koje nastaju u novije doba imaju pečat mađarske pučke popijevke" ističe Vinko Žganec pišući za novine članak o nacionalnoj svijesti Međimuraca. Oblik pjesama je određen osjećajem koji se iznosi u pjesmi. Iako je Međimurac zatvoren, pjesmom iskazuje ono što misli. Žganec ističe da se sentimentalna rezignacija povlači u svim pjesmama, a svojim osjećajem on nije ni Mađar, ni Hrvat.[13]

Pisac Martin Kutnjak iz Raskrižja u mađarizatorskom duhu naziva Hrvate iz Međimurja „Međimurčanima koji marširaju protiv Rusa".[14] I pjesnik Gabor Oletić iz Svetog Martina na Muri u „Taborskoj popevki" se obraća svojoj braći koja ratuju za Mađarsku:

„Brati! Vsaki izmed nas
Naj včini Magjarskoj glas!"

Vrlo rijetko se spominje ime Hrvat ili Hrvatska. Na jednome mjestu u pjesmi „Na talijanskoj granici" lik iz pjesme postavlja pitanje neprijateljskom vojniku kojega je zarobio na hrvatskom jeziku:

„(…) Po horvatski sem ga pital
Kak je bombe med nas hital (…)"[15]

Radilo se o vojniku koji je ratovao protiv Srba u Srbiji, a onda je prebačen na ratište u Italiju.

Teme pjesama

U prvoj godini rata entuzijazam prilikom odlaska u rat je veliki. Prva pjesma je, kako je već navedeno, objavljena 2. 8. 1914., a nosi naslov „Medjimurkam". U stihovima pjesme ističe se „želja da se nosi puška za domovinu."[16] U mnogim pjesmama se ističe datum kada je počeo rat za obične ljude. U tim stihovima se daje naslutiti da većina ljudi nije bila svjesna toga da će doći do rata. Rat je bio neugodno iznenađenje.

U mnogim pjesmama se podiže borbeni moral vojnika, ali i čitatelja novina, navodima „da će se braniti Franza Jozefa do zadnje kapi krvi".[17] Atmosfera prvih godina rata je svugdje slična: regrutacija, odlazak u rat, oproštaj od svih koji su ostali u Međimurju (oca, majke, žene, djece, susjeda, prijatelja i rodbine), ispraćaji na željezničkim stanica-

[12] Tako se u *Muraközu-Medjimurju* br. 44 od 31. X. 1915. nakon pjesme navodi ime autora Lukacsics Tamása, nepfelkelő-a iz Novakovca, ili u br. 13. od 1. IV. 1917. spominje se da je pjesmu napisao Derk Vida, vojnik iz Frketinca.

[13] Vinko Žganec, „O Medjimurju i o medjimurskoj popijevci", *Medjimurske novine*, br. 15, 13. IV. 1919.

[14] *Muraköz-Medjimurje*, br. 27, 4. VII. 1915.

[15] „Na Talijanskoj granici", *Muraköz-Medjimurje*, br. 45, 7. XI. 1915.

[16] „Medjimurkam!", *Muraköz-Medjimurje*, br. 31, 2. VIII. 1914.

[17] „Pesma junačka", *Muraköz-Medjimurje*, br. 36, 5. IX. 1915.

ma uz muziku. Ide se u rat kako bi se služilo kralja, da se nadvlada neprijatelj i zasluži medalja.[18] Zanimljivo je pročitati u kratkim obavijestima pored pjesama kako se mole žene da pomognu vojnicima. Primjerice, u jednoj molbi upućenoj međimurskim ženama apelira se da pomognu u sakupljanju domaće tkanine koja dobro može poslužiti umjesto vate prilikom zaustavljanja krvarenja: „Svrho toga prosimu naše domoljubne ženske, naj takve falačke od domačega platna, koje več za nikakav barat ne nucaju, naj skup pobereju i naj po deci vu školu pošleju".[19]

Česti su opisi puta, na primjer dolazak u Češku, silazak u Pilsenu, boravak na različitim bojištima kao što su Rusija, Srbija, Tirol,[20] koji se nastavljaju i u 1915. godini uz sve učestalije spominjanje ratnih stradanja, prvenstveno borbi i ranjavanja.

Regrutacija se u početku vršila do 42 godine starosti, što je značilo između 25 i 42. godine života jer su vojnici između 21 i 24. godine već služili redovni vojni rok.[21] U novinama iz 1915. već pronalazimo informaciju da se vrši regrutacija i od 1872-og godišta, pa čak i rođenih 1865. godine. Dakle, već i pedesetogodišnjaci počinju služiti vojsku.[22] Takvu pjesmu o regrutaciji piše i poznati sastavljač pjesama Martin Selina iz Donje Dubrave:

„Sad do petdeset let ljudi
Pozivlju se stari
A nisu vun z toga vzeti
Niti obšitari."[23]

Vojnici sastavljači pjesama ponajviše opisuju iskustva rovova, bitaka ili stanja nakon borbe. Potrebno je i naglasiti da veliki dio pjesama šalju i sastavljaju žene, pri čemu su te pjesme specifične po tematici jer odslikavaju patnju onih koji su u pozadini rata i čekaju njegov kraj. Tipična misao takvih ženskih stihova je:

„Svaka žena samo to si ve želeje,
Da se jeni par zdrav pak dimo povrne"[24]

U prvoj godini rata česti motivi pjesama su uzroci rata, a glavni krivci su pronađeni u postupanju Srbije i Rusije. Prema vlastitom razumijevanju sastavljača pjesama koji su najčešće apolitični, kao uzrok rata navode emocije neprijatelja usmjerene prema Centralnim silama a to su zavist, laž i mržnja. Povremeno se kroz stihove provlače socijalno-darvinistička uvjerenja o nužnosti borbe između naroda.[25] Podgorelec Martin iz Banfija izražava ovu borbu na smrt ili život stihovima:

„Naj se sablja još zablisne
Nemcem, turčinom i nam!
Naj se vrag u morje stisne:
Francuz, Anglez, Srb, Taljan!"[26]

Borbeni duh je i u sljedećoj godini ostao snažan, a u stihovima se ističe da se ne boje ni Talijana ni ostalih jer je u njima mađarski duh.[27] Ali, već potkraj druge ratne godine u novinama se po prvi puta izriču i želje da se pomiri Europa, da svi budu braća i žive u miru.[28]

U trećoj godini rata, dakle 1916., iščitava se iz pjesama kritika Talijanima koji su 23. svibnja 1915. promijenili stranu i pristupili silama Antante. Većina Međimuraca je te

[18] „Taborska pesma", *Muraköz-Medjimurje*, br. 48, 6. XII. 1914.
[19] „Prošnja", kratka vijest, *Muraköz-Medjimurje*, br. 48, 6. XII. 1914.
[20] „Pesma vojnička", *Muraköz-Međimurje*, br. 50, 12. XII. 1915.
[21] Branimir BUNJAC, *Ratne i poratne žrtve sjeverozapadnog Međimurja 1914-1947.*, Čakovec, 2013., 89 - 90.
[22] „Pesma junačka", *Muraköz-Medjimurje*, br. 36, 5. IX. 1915.
[23] „Pesma do 50 let starih regrutov", *Muraköz-Medjimurje*, br. 48, 28. XI. 1915.
[24] „Tužna pesma taborska", od Preložnjak Regine iz Nedelišća, *Muraköz- Medjimurje*, br. 24, 13. VI. 1915.
[25] Hans-Otto BINDER, *Zum Opfern bereit: Kriegsliteratur von Frauen*, 114.
[26] *Muraköz-Medjimurje*, br. 52, 26. XII. 1915.
[27] Isto, br. 26, 27. VI. 1915.
[28] Isto, br. 40., 3. X. 1915.

godine prebačena na talijansko ratište, što je razlog da se sada pojavljuju u većem broju pjesme sa toga područja.[29]

„Dugih deset mescev su nas skanjuvali
I nevernost svoju vezda pokazali."[30]

Pri kraju 1916. godine daje se ipak iščitati da se raspoloženje za daljnji rat kao i entuzijazam smanjuju, jer se u vijestima objavljenima u prosincu čita da su kralj Karlo IV. i Wilhelm II. ponudili mir Antanti preko njenih neutralnih organa, s objašnjenjem da Centralne sile nije moguće nadvladati i stoga su molili da se sklopi pošteni mir.[31] Ovdje dolazi do izražaja austrougarska propaganda koja je radila sa nesmiljenom žestinom i uporno sve do kraja rata.

Ali sve više pjesama iskazuju također i molitvu za mir. U „Pesem od mira" već se u prvim stihovima zaziva mir.[32]

Pjesme izražavaju i intimne tragedije pojedinaca na fronti, kao i izvan njega. Tako vojnik na fronti razmišlja o kratkoći života koji je sada još i kraći, a boji se umrijeti u najljepšim godinama.[33] Vugrinec Ivan iz Vularije, rođen 1887. umire 1915. u Karpatima, dakle u 28. godini, a tijelo mu je vlakom odvezeno u Beč i tamo pokopano.[34] Pretpostavljam da su o njemu pisale majka i sestra ili supruga. U novinama od 7. 3. 1915. u bečkoj bolnici piše lijevom rukom vojnik Legin Ladislav koji je izgubio desnu ruku u sukobu s Rusima.[35]

Dok je urednik novina Margitai József tijekom 1914. i 1915. objavljivao gotovo sve poslane pjesme, u napomeni od 27. 8. 1916. piše da se pjesme identičnih stihova više neće objavljivati, da će sada vršiti selekciju. Produkcija pjesama bila je masovna, a na osnovu ove Margitajeve napomene možemo ustvrditi da su mnoge pjesme bile bez neke umjetničke vrijednosti, bez pravoga autorstva. Zapravo ima dosta pjesama koje se mogu označiti kao amaterske. Možemo dodati da uspješne pjesme potječu od autora koji su aktivno publicirali djela i prije rata, a među njima ima i onih koji su pišući za novine već dokazali izvjestan stupanj spisateljske profesionalnosti.

Radi se ovdje o poznatim narodnim sastavljačima pjesama koji su već i prije bili suradnici *Muraköz-Medjimurja*, a razlikuju se od mnogih drugih svojim originalnim pjesmama. Već spomenuti Martin Selina iz Donje Dubrave, u „Zimskoj pesmi" dočarava zimu, njenu veličanstvenost, mirnoću i svakodnevicu međimurskih ljudi, da bi tek u zadnjim strofama spomenuo rat i njegov neizvjestan kraj kojega tijekom 1917. godine svi priželjkuju.

Život u pozadini. Žene tijekom rata

Iz kratkih napomena urednika novina o objavi pjesama, daje se iščitati da se vrši selekcija pjesama i zbog sadržaja koji nije primjeren za objavljivanje. Tako se kritizira autora pjesme „Mužka žalost, žensko veselje", jer se ne slaže s tvrdnjama te pjesme da su žene iskvarene i nisu vjerne svojim muževima koji su daleko na bojišnicama. S dolaskom rata sad su svi muški poslovi pali na leđa žene, djece i staraca. A sve poslove je trebalo uraditi jednako dobro i temeljito jer je trebalo i sada jesti. Povećavao se porez zbog rata, a učestale su bile i rekvizicije.[36] Margitai komentira da ima i takvih slučajeva, ali većina žena radi i bori se za svagdašnji kruh i istodobno brinu o djeci. Ipak, možemo zaključiti da je rat razorio čvrste strukture tradicionalnih obitelji. Kako je rat duže trajao, to je če-

[29] B. BUNJAC, *Ratne i poratne žrtve sjeverozapadnog Međimurja 1914.-1947.*, 62.

[30] „Neverni Taljani", *Muraköz-Medjimurje*, br. 33, 15. VIII. 1915.

[31] *Muraköz-Medjimurje*, 17. XII. 1916.

[32] Isto, br. 19, 13. V. 1917.

[33] „List iz Rusko-Poljske", *Muraköz-Medjimurje*, br. 44, 31. X. 1915.

[34] „Pesma od mladoga junaka", napisale su u Novom Mestu Vugrinec Rozi i Marija, *Muraköz-Medjimurje*, br. 46, 14. XI. 1915.

[35] „Pozdrav iz špitala", *Muraköz-Medjimurje*, broj 10, 7. III. 1915.

[36] Vladimir KAPUN, *Međimurje 1918.*, Čakovec, 1981., 68.

šće dolazilo do lomova u obiteljima koje su se same bez prijeko potrebne muške snage borile da bi preživjele. Druško Štefanija iz Štrigove koja je za novine pisala veći broj pjesama, osjeća potrebu da ovu pojavu komentira u članku „Ženske i boj!"[37] Smatra da većina žena teško živi u skupoći boreći se da prehrane djecu, ali i da ima onih koje su podlegle pritisku neizvjesnosti, straha i samoće i nisu bile vjerne svojim muževima. Tijekom rata po prvi puta su žene same ulazile u krčme, što je do tada bilo nezamislivo.[38] Neke su novac koje bi dobivale kao potporu zbog odsutnosti muških članova trošile tamo.

O težini položaja žena tijekom rata govori i vijest koja je objavljena u *Medjimurju* 1917. u proljeće a govori o tome da se i žene i djeca moraju mobilizirati i raditi na polju kako bi se osigurao kruh.[39] Naime, radi se o posebnoj odredbi vlasti nastaloj kao posljedica nedostataka radne snage. Takva odredba je mogla i posebno iritirati stanovništvo Međimurja, jer se time htjelo postići da se obrađuje gospodska zemlja koje je bilo mnogo. Naročito među gospodom bilo je onih koji su plaćali svoje oslobođenje od vojne obaveze, a onda im je još zakon omogućavao da se njihova zemlja može besplatno obraditi i to radnom snagom onih koji su već bili hendikepirani odlaskom svojih hranitelja u rat, naime žena i djece.[40] A iz „Pesme tugujuće žene" iščitava se drama kod kuće u odsutnosti muža koji je već tri godine u strašnom ratu, a nitko ne zna kada će tome kraj. Ona radi na polju, ali u smanjenom obimu, komora sa žitom je prazna, a prisiljena je plaćati foringaše-težake kako bi se zemlja mogla obraditi i dati uroda:[41]

„A ja domaj tužna
S dečicom se mučim
Te drage težake
Foringaše plačam"

Treću godinu rata, dakle 1916. vodi se grčevita borba za opstanak na svim bojištima, a u pjesmi „Jedna mati" već spomenute Druško Štefanije iz Štrigove, stihovi to iskazuju na ovaj način:

"Naj imati nigdar straha
Dušmana vudri do praha
Samo seči, vudri, koli
Tvoja mati za te moli!"[42]

Na ovome mjestu se može i dodati da je pišući pjesmu o ratu, žena-majka često podvojenih osjećaja između intimne tragedije zbog gubitka sina, ili mogućeg gubitka, a s druge strane ovdje se radi i o zajedničkom kolektivnom interesu da se neprijatelj pobijedi. Imperativ je u svim pjesmama da se pojedinac žrtvuje za kolektiv, žrtva je zbog budućnosti domovine, a smrt vojnika je žrtva za kasnije generacije. Iako zapravo ove pjesme imaju i funkciju utjehe u teškim vremenima, kroz njih se svakako popularizira i proizvodi ideologija.[43] Na ovome mjestu moglo bi se dodati da žene smatraju svoje vojnike junacima, a ispod razine izrečenoga u stihovima skriva se činjenica koja se zbog straha od smrti svojih najbližih ne iskazuje glasno, a to je da i njihovi muževi i sinovi ubijaju svoje protivnike.

[37] *Muraköz-Medjimurje*, br. 33, 18. VIII. 1918.
[38] V. KAPUN, isto, 60.
[39] *Muraköz-Medjimurje*, br. 10., 11. III. 1917.
[40] V. KAPUN, isto, 72.
[41] „Pesma tugujuće žene", *Muraköz-Medjimurje*, br. 8, 25. II. 1917.
[42] *Muraköz-Međimurje*, br. 51, 17. XII. 1916.
[43] Nicolas DETERING, *Kriegslyrik im Ersten Welkrieg-Germanistische Perspektive, Populäre Kriegslyrik im Ersten Weltkrieg*, 39.

Raspoloženje vojnika na bojištima i zadnja godina rata

Pjesnik pjesme „Na ruskoj fronti" bodri vojnike:

„Al za věru, Kralja i Dom hočem život dati."

Piše o borbama koje se vode u Galiciji, Karpatima, ismijava rusku vojsku:

„Z Karpata Rusi leteli, kak z topola vrane."[44]

Sličnog sadržaja s jakom notom odlučnosti i želje za borbom je pjesma istog autora Ficz Ernő-a koji u pjesmi „Kak su se Srbi spravljali u boj" ismijava Srbe i Srbiju, a Srbiju uspoređuje s malom žemljom. Piše kako Srbi bježe iz Beograda i Niša, bodri svoju vojsku ističući kako su:

„Trepet svim nam i strahota,
Makar stari smo dečki."[45]

Zsidov Pál iz Hemuševca navodi u pjesmi činjenice s fronte u ljeto 1916. godine, a to su zauzeće Poljske od strane Centralnih sila, zauzeće Srbije, dok je istovremeno prijatelj Nijemac blizu Pariza i bombardira Verdun, a oni u ratu protiv Italije. No, pojavljuje se i nada u sklapanje mira iz koje se iščitava samouvjerenost:

„Tak nas mira skoro budu prosili."[46]

Poruka čitaocima pjesme je i da je potrebno biti strpljiv i stoga moli Međimurce u domovini:

„Budite jošče jedno malo strpljivi."

Iz ovih stihova izlazi na vidjelo poželjna osobina žena koje su prema općem mišljenju pasivno čekale kod kuće kraj rata, a to je strpljenje.

Suprotno mišljenju da bi se ratna lirika mogla s godinama ratnih događanja pacificirati, iz ovih je stihova vidljivo da se idealizira herojska žrtva i spremnost na nju. Zapravo lirika heroizira izdržljivost vojnika na fronti i etablira se pravilno i očekivano patriotsko postupanje prema žalosti i patnjama vojnika. Intonacija većine pjesama je i tijekom 1917. godine odlučnost. Hvali se borbenost „Medjimurčana", kako se nazivaju Međimurci. Tako Josip Horvat iz Kuršanca, fegyvermester iz 30. honvedske regimente šalje pozdrav svim čitateljima novina i poručuje da završavaju svoj posao pošteno, a na kraju slijede stihovi na mađarskom jeziku:

„Muraköznek nincsen parja
Fényes nap ragyog reája (…)"[47]

Već hvaljeni pjesnik Martin Selina ponovo ugodno iznenađuje svojim stihovima o crkvenim zvonima koja su uzeta da bi se pretopila u tvornicama oružja. Uspoređuje zvona s ljudima naglašavajući kako su i ona izginula za domovinu, postali su mučenici za dom i kralja.[48]

Među pjesmama objavljenim u novinama iz 1918. godine ističe se poema napisana u tri dijela pod imenom „Bitka vu Karpatu od 4. do 28. jula 1916." od Mije Kocijana iz Male Subotice. Pjesma vrlo plastično opisuje strahote fizičkih patnji vojnika tijekom ranjavanja, a slična pjesma do tada nije objavljena u novinama:

„Tam ti drugi, žalost gledat prava
Leži mrtev, a gde mu je glava?
Glave nema, granat ju raznese
Ter po zraku sobom ju odnese (…)"[49]

[44] *Muraköz-Međimurje*, pjesnik je Ficz Ernő, br. 21, 21. V. 1916.
[45] Isto, br. 24., 11. VI. 1916.
[46] Isto.
[47] Isto, br. 7, 18. II. 1917., "Nitko se ne može uspoređivati s Međimurcima Sunce na njih sija."
[48] Isto, br. 17., 29. IV. 1917.
[49] Isto, br. 3 i 5, 20. I. i 3. II. 1918.

Još 1. prosinca 1918. u novinama je objavljena pjesma vojnika Pavla Grahovca iz koje nije moguće vidjeti da je rat završen. Pjesma je iste intonacije i duha kakav se proteže kroz sve pjesme objavljivane u *Medjimurju* kroz rat.[50] Ali u političkim raspravama u novinama toga datuma vidljivo je da se već naveliko spekulira o tome kome će pripasti Međimurje. Moglo bi se zaključiti da je razlog takvom sadržaju pjesama isto uredništvo novina na čelu sa Margitaiem, koje ne prihvaća novo političko stanje. U mađarskom dijelu novina objavljenom 8. prosinca 1918. ponovo se iz riječi urednika novina čita rasprava o nacionalnosti stanovnika Međimurja koja se i ovdje navodi kao „međimurska".[51]

Zaključak

Iako je proučavanje narodnih pjesama o ratu dugo vremena bilo predmet istraživanja lingvistike, književnosti, kao i etnologije, ratne pjesme u časopisu *Muraköz-Medjimurje* tijekom Prvoga svjetskog rata mogu nam poslužiti kao odličan povijesni izvor povijesti svakodnevice i mentaliteta. Također i kao pokazatelj stupnja nacionalne integriranosti međimurskih Hrvata početkom 20. stoljeća u hrvatsko nacionalno tijelo.

Kroz sve pjesme se tijekom cijelog rata provlače iste riječi kao što su boriti, štititi, izdržati, a ponavljaju se i simboli kolektivne identifikacije kao što su car, kralj, Bog, domovina, mađarski „ország".

Vojnici u Velikom ratu morali su biti poslušni, hrabri, vjerni i odvažni, a branili su temeljne vrijednosti kao što su obitelj, roditelje, vlasništvo-posjed. Za vojnike „starih armija" vrijedilo je pravilo „Bog, car i domovina!" Također vojnik ne razmišlja o politici koju vode vladari njegove domovine, već slijede kralja bez pogovora.

Rat se općenito u pjesmama predstavlja kao zlo, kao nešto užasno čemu ljudi toga vremena do tada nisu imali prilike svjedočiti. Sve do kraja rata inzistira se na obrani, a tek pod kraj rata izbijaju na vidjelo osamljeni glasovi koji zahtijevaju prekid rata čak i pod svaku cijenu. Ta tvrdoglavost u tonu pjesama koje inzistiraju na obrani i borbi do zadnjega daha, odraz su vladajuće ideologije austrougarskih vlasti čiji su nosioci bili i urednici lista *Muraköz-Medjimurje*. Tek je iz vijesti pokraj pjesama vidljivo da se politička situacija u prosincu 1918. promijenila.

Međimurski Hrvati početkom 20. stoljeća nisu u potpunosti nacionalno integrirani u hrvatsku naciju što se vidi po nazivima za stanovnike Međimurja koji se koriste u stihovima pjesama, a to su „Međimurčani, Međimurci". Istina je da se često navodi da su podanici mađarske domovine i njeni sinovi, čak i Mađari, ali ponajviše ipak je u opticaju naziv Međimurci. Ipak, oni su se mogli u ratnom sukobu sa Srbijom i sporazumjeti riječima sa Srbima, a jezik kojime su to učinili nije bio mađarski, ni „međimurski" već hrvatski. I sama struktura pjesama sa elementima narodne slavenske tradicije, kao i mađarske, potvrđuje gore navedene činjenice. Među mnogobrojnim stihovima ratnih pjesama ipak se pažljivim iščitavanjem nalaze i dva stiha pjesme Ladislava Legina, gdje je on pišući u ratnoj bolnici u Beču pjesmu jasno razlikovao Međimurce od Mađara:

„Batrivni smo bili uvek megjimurci
S nami tak magjari zalamegjeanci."[52]

Jedan od pjesnika ratnih pjesama, već spomenuti Florijan Andrašec, je 1920. postao novi kantor u Dekanovcu, a to mjesto je još od 1. siječnja 1917. bilo prazno, jer je dota-

[50] „Pesma vojnika", *Muraköz-Medjimurje*, br. 48, 1. XII. 1918.

[51] Isto, br. 49., 8. XII. 1918., pod naslovom „Külföldi hangok rólunk". A sam naziv članka je „Hol vannak itt a megmagyarositott muraköziek?"

[52] „Pozdrav iz špitala", *Muraköz-Medjimurje*, br. 10, 7. III. 1915. Autor navodi da pjesmu piše u bečkoj bolnici, ali ne navodi mjesto svoga porijekla u Međimurju.

dašnji mađarski orijentirani Koloman Tiszai odbio pjevati nove hrvatske pjesme kako je od njega tražio tadašnji župnik Juraj Lajtman. U to vrijeme je brigu oko crkvenog pjevanja u nedostatku kantora vodio poznati etnomuzikolog Vinko Žganec, a poznato je da je zbog toga zadnja dva mjeseca 1918. godine imao mnogo problema s mađarskom Čakovečkom narodnom gardom. Naime, međimurski mađaroni su mu zamjerali zbog njegovog crkvenog zbora jer se na probama pored starih međimurskih crkvenih popijevki, mogla naći i pokoja novouvedena „ilirska" ili horvatska.[53]

Citirana literatura:

Arhivska građa:

Periodika:

1. Medjimurske novine
2. Muraköz-Medjimurje

Knjige:

1. Zvonimir BARTOLIĆ, *Međimurski pjesnik, slikar, kipar i skladatelj Florijan Andrašec*, Njivice, otok Krk, 2008./2009.
2. Zvonimir BARTOLIĆ, *Sjevernohrvatske teme 1*, Čakovec, 1980.
3. Branimir BUNJAC, *Ratne i poratne žrtve sjeverozapadnog Međimurja 1914.–1947.*, Čakovec, 2012.
4. Nicolas DETERING, Michaell FISCHER, Aibe-Marlene GERDES, *Populäre Kriegslyrik im Ersten Weltkrieg*, Münster, 2013.
5. Vladimir KAPUN, *Međimurje 1918.*, Čakovec 1981.
6. Miroslav VUK-CROATA, *Hrvatske crkvene i svjetovne popijevke Florijana Andrašeca kantora u Dekanovcu u Međimurju*, Zagreb, 2002.
7. Ivan ZVONAR, Stjepan HRANJEC, *Usmena narodna književnost na tlu Međimurja*, Čakovec, 1987.
8. Ivan ZVONAR, Stjepan HRANJEC, Andrija STRBAD, *Usmena narodna književnost na tlu Međimurja II.*, Čakovec, 1987.

Članci:

1. Hans-Otto BINDER, „Zum Opfern bereit: Kriegslitaratur von Frauen, 1997. in Kriegserfahrungen". *Studien zur Sozial-und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkrieges*, hg. Von G. Hirschfeld, G. Krumeich, D. Langewiesche, H.-P. Ullman,107-128., Essen.
2. Branimir BUNJAC, „Gramatike „međimurskog„ jezika iz 1942.", *Filologija*, 61.
3. Vinko ŽGANEC, „O Medjimurju i o medjimurskoj popijevci", *Medjimurske novine*, br. 15, 13. IV. 1919.

[53] Miroslav VUK-CROATA, *Hrvatske crkvene i svjetovne popijevke Florijana Andrašeca kantora u Dekanovcu u Međimurju*, Zagreb, 2002., 281 - 282.

Sažetak

Ratne pjesme na hrvatskom jeziku tijekom Prvoga svjetskog rata u listu *Muraköz-Medjimurje*

Autorica na temelju ratnih pjesama koje su izlazile u glasilu *Muraköz- Medjimurje* tijekom Prvoga svjetskog rata analizira raspoloženje hrvatskog stanovništva Međimurja prema ratu i ratnim događajima, dnevnu politiku mađarizacije, kao i stupanj nacionalne osviještenosti međimurskih Hrvata početkom 20. stoljeća. Stvaranje pjesama karakteristika je narodne tradicije svih naroda Europe, a u velikom broju nastaju u vrijeme kriznih situacija kao što su ratovi.

Ukupno je analizirano 450 pjesama, od kojih je 306 hrvatskih, a 144 mađarskih. Pjesme u svojim stihovima prate sve važne događaje tijekom ratnih godina: početak rata, vizitacije, odlaske u rat, stradavanja na bojištima, ranjavanja, bolnice, vojničku svakodnevicu, a prati i život onih koji su ostali kod kuće. Stihovi izriču povijesne činjenice koje se mogu pratiti i potvrditi iz različitih povijesnih izvora, ali i ljudske misli o ratu i osjećaje koji u takvim izvorima izostaju.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat; Međimurje; narodne pjesme; mađarizacija.

Zusammenfassung

Die Kriegslieder in der Zeitung *Muraköz-Medjimurje* während des ersten Weltkrieges

Auf Grundlage der Kriegslieder, die in der Zeitung Muraköz-Megjimurje während des ersten Weltkrieges erschienen, analysiert die Autorin die Stimmung der kroatischen Bevölkerung in Međimurje zum Krieg und zu den Kriegsereignissen sowie die tägliche Magyarisierungpolitik. Ebenso, soll auch der Grad des Nationalbewusstseins der Kroaten in Međimurje zu Beginn des 20. Jahrhunderts betrachtet werden. Kennzeichnend für alle Volksgruppen in Europa ist die Produktion von Liedern, besonders aber in grösserer Menge in Entscheidungssituationen, wie es beispielweise Kriege waren.

Insgesamt wurde 450 Lieder analysiert, von denen 306 kroatischen Ursprungs waren. 144 Lieder sind, auf der ungarischen Sprache erschienen. In den Versen der Volkskriegslieder kann man alle wichtige Ereignisse der Ersten Weltkriges nachverfolgen. Das sind der Ausbruch des Krieges, Visitationen, Kriegsabzüge, Schlachtfeldleiden, Verwundungen, Krankhäuser wie auch der Militäralltag. Die Verse erzählen auch von denjenigen, die zu Hause geblieben sind. Die Lieder sprechen von historischen Tatsachen, die verschiedene Quellen bestätigen können. Anderseits, sprechen die Verse auch von den Gedanken und Gefühlen der Menschen an den Krieg, die nicht aus den Militärberichten ablesbar sind.

Schlüsselwörter: der erste Weltkrieg; Međimurje; Volkslieder; die Magyarisierung.

Popis pjesama iz novina *Muraköz-Medjimurje*. Pjesme na hrvatskom jeziku.			
Godina, datum, broj novina	**Ime autora**	**Naslov pjesme**	**Naselje**
1914.2.VIII., 31.	„Gornji Graničar“	Medjimurkam	nepoznato
1914.16.VIII., 33.	Senčar Magdalena	Megjimurska pesma	Štefanec
1914.20.IX., 38.	Kranjčec Ivan	Pesma od mladih junakov	Sivica
1914.11.X., 41.	Novak Matija	Vojnička pesma	Sivica
1914.6.XII., 48.	J. J.	Taborska pesma	
1914.27.XII., 52.	Senčar Magdalena	Pesma novih regrutov	Štefanec
1915.10.I., 2.	Sileček Elek	Pesem od novih regrutov	nepoznato
1915.17.I., 3.	Preložnjak Mihael	Pesma junačka iz tabora	Pretetinec
1915.24.I., 4.	Marđetko Marton	Pesma od kralja	Kotoriba
1915.21.II., 8.	M. Franjo	Pesma tugujućega medjimurca	
1915.21.II., 8.	Murković A., muški	Pesma od novih regrutov	Sivica
1915.28.II., 9.	Sabol Mariška	Pesma taborska	Pribislavec
1915.7.III., 10.	Marđetko Marton	Težka vremena	Kotoriba
1915.7.III., 10.	Legin Ladislav	Pozdrav iz špitala	
1915.14.III., 11.	Dodlek Lukač	Tugujući vojnik	Držimurec
1915.14.III., 11.	Vrančić Franjo	nedostaje	U ruskoj zemlji
1915.14.II., 7.	Andrašec Florijan	Pesma od tabora	Dekanovec
1915.28.III., 12.	Novak Tamas	Kraljevska pesem	Grabrovnik
1915.28.III., 12.	Kovačić Mihael	Pesma taborska	Sveti Martin na Muri
1915.4.IV., 14.	Lisjak Josip	Pesem od mladih junakov	Novakovec
1915.4.IV., 14.	Oletić Matija	Pesem za regrute svetomartinske	Sveti Martin na Muri
1915.4.IV., 14.	Zadravec M.S.	Izpričanje	
1915.11.IV., 15.	Vincetić Agata	Pesma taborska	Gornji Vidovec
1915.11.IV., 15.	Kutnjak Ana	Pesem Taborska	Raskrižje
1915.18.IV., 16.	Oletić Josip	Spričavanje regruta	Marof
1915.18.IV., 16.	Žganec Josipa	Pesma težkog vremena	Pribislavec
1915.25.IV., 17.	Šubić Đurđica	Na smrt pripravljen junak	nepoznato
1915.25.IV., 17.	Nepoznato	Molbena pesma za vojnike na bojnom polju	nepoznato
1915.2.V., 18.	H.Elek	Pesem iz taborskog polja	nepoznato
1915.2.V., 18.	Oletić Gabor	Taborska popevka	Sveti Martin na Muri
1915.9.V., 19.	F.	Tugujući regrut	Sveti Juraj na Bregu
1915.9.V., 19.	Oletić Gabor	Spričanje mladih Martinskih Regrutov	Sveti Martin na Muri
1915.16.V., 20.	Z.I. žena	Pesma taborskih žena	Pribislavec
1915.16.V., 20	Novak Rok	Iz tabora	Dekanovec
1915.23.V., 21.	Bujanić Juliška	Pesma taborska	Gornji Pustakovec
1915.23.V., 21	Jakopić Stjepan	Pesma taborska jednoga bake	Donja Dubrava
1915.30.V., 22.	Moharić Petar	Pesem mladoga regruta	Dragoslavec selo
1915.30.V., 22.	Vincetić Agata	Žalostna vremena	Gornji Vidovec
1915.6.VI., 23.	Lajtman	Pesma od naših junakov	Šenkovec
1915.6.VI., 23.	Selina Martin	Protuletna pesma	Donja Dubrava
1915.13.VI., 24.	Kraljić Franjo	Pesma mladoga vojnika	Selnica
1915.13.VI., 24.	Preložnjak Regina	Tužna pesma taborska	Nedelišće
1915.20.VI., 25.	Marđetko Martin	Prošnja za mir	Kotoriba

1915.20.VI., 25.	Kranjčec Jakov	Pesma tugujućih regrutov	Gornji Vidovec
1915.27.VI., 26.	Podgorelec Martin	Vesela pesma murašikloskih regrutov	Vratišinec
1915.27.VI., 26.	Jakopić Aga i Novak Ilona	Pesma od mladih regrutov	Žabnik
1915.4.VII., 27.	N.K.	Pesem taborska	Štefanec
1915.4.VII., 27.	Kutnjak Martin	Našim vojnikom	Raskrižje
1915.11.VII., 28.	K.O.	Pesma od Bosnije	
1915.11.VII., 28.	Munda Blaž	List iz tabora	„Vu Galiciji na bojnom polju“
1915.18.VII., 29.	Mesarić Stjepan i Pintarić Valent	Pesma od pajdaša koji je v boju vumrl	Mali Mihaljevec
1915.18.VII., 29.	Andrašec Ivan	Pesma staroga vojnika	Piše iz Beča
1915.25.VII., 30.	Podgorelec Martin	Branimo si domovinu	Vratišinec
1915.25.VII., 30.	V.J.	Pesma iz tabora	Brezje, piše iz Bukovine
1915.1.VIII., 31.	Levačić Marija	Pesma medjimurska	nepoznato
1915.1.VIII., 31.	Levačić P.	Pesma mladoga regruta	Zasadbreg
1915.1.VIII., 31.	Horvat Franjo i Varga Ivan	Pesem mladih regrutov	Ivanovec
1915.VIII.8., 32.	Levačić Marija	Pesma tugujuće majke od svoje pokojne kćerke Elizabete	Mursko Središće
1915.15.VIII., 33.	Ilonka L.	Neverni taljani	
1915.15.VIII., 33.	Čavlek Pavle	Pesma iz vojske	Čakovec
1915.22.VIII., 34.	Vincetić Agata	Pesma tugujuća	Gornji Vidovec
1915.22.VIII., 34.	Šubić Đuro	Pesem junakov	Sv. Martin na Muri
1915.29.VIII., 34.	Varga Ivan	Spričavanje	Gornji Kraljevec
1915.29.VIII., 35.	N.M.	Pesem tugujuće majke	nepoznato
1915.5.IX., 36.	Marđetko Martin	Žalosten stališ življenja	Kotoriba
1915.5.IX., 36.	L.J.	Pesma junačka	Nedelišće
1915.12.IX., 37.	Ficz Ernő	Pesma népfölkelője	
1915.12.IX., 37.	Lukačić Tamaš	List iz Rusko,Poljske	Novakovec
1915.19.IX., 38.	Hajdarović Ivan	Pesma iz Češke	Pilzen
1915.19.IX., 38.	Šegović Mihael	Molitva	nepoznato
1915.26.IX., 39.	Hajdarović Ivan	Pesem putna	Podturen
1915.26.IX., 39.	Jug Verona	Bojna vremena	Gibina
1915.3.X., 40.	Balašič Remuš	Pesma totserdaheljskih vulkov	Totszerdahely
1915.3.X., 40.	Munda Blaž	Pesem od boja Europejskoga	Na bojnom polju
1915.10.X., 41.	Franjo Klobučarić	Spomenek iz bojnog polja	Prhovec
1915.17.X., 42.	Ficz Ernő	Pesma na bojnom polju	Vu taboru
1915.17.X., 42.	Andrašec Ivan	Iz bojnog polja	Goričan
1915.24.X., 43.	K.M.	Starček	nepoznato
1915.24.X., 43.	Anton Peter	Taborska pesma	nepoznato
1915.31.X., 44.	Lukačić Tomaš	List iz Rusko-Poljske	Novakovec
1915.31.X., 44.	Zs.Marija	O grešniki tu je vreme	nepoznato
1915.7.XI., 45.	Golenja Ivan	Na talijanskoj granici	Goričan
1915.14.XI., 46.	Vincetić Agata	Spričavanje	Gornji Vidovec
1915.14.XI., 46.	Vugrinec Rozi i Marija	Pesma od mladoga junaka	Vularija
1915.21.XI., 47.	Mikolaj Ivan	Pesma	
1915.21.XI., 47.	Habuš Andraš	Pozdrav iz ruske zemlje	Donji Mihaljevec
1915.28.XI., 48.	Tišić Marko	Ti nesrećni ruski narod	Na bojnom polju, Podturen

1915.28.XI., 48.	Selina Martin	Pesma do 50 let starih regrutov	Donja Dubrava
1915.5.XII., 49.	Nepoznato	List iz tabora	nepoznato
1915.12.XII., 50.	Sz.I. vojnik	Pesma vojnička	nepoznato
1915.19.XII., 51.	Brodar Đuro i Halić Florijan	Pesma taborska	Mursko Središće i Mala Subotica
1915.12.XII., 50.	Nepoznato	Pozdrav iz bojnog polja	nepoznato
1915.19.XII., 51.	Goričanec Mihael	Iz Južnog Tirola	Donji Kraljevec
1915.26.XII., 52.	Andrašec Florijan	Spomen letošnjega Božića	Dekanovec
1915.26.XII., 52.	Podgorelec Martin	Božićna pesma	Banfi
1916.9.I., 2.	Hajdarović Ivan	Mala pesem	Podturen
1916.9.I., 2.	Preložnjak Mihael	Pesma ranjenog vojnika	nepoznato
1916.16.I., 3.	Vincetić Agata	Spričavanje dobrih prijateljah	Donji Vidovec
1916.16.I., 3.	Goričanec Mihael	Iz južnog Tirola	Donji Kraljevec
1916.23.I., 4.	P.I.	Tugujući junak	Donji Pustakovec
1916.30.I., 5.	Kuti Blaž	Pesem starih regrutov	nepoznato
1916.30.I., 5.	Kanižaj Vinko	Vu boju	Sveta Marija na Muri
1916.30.I., 5.	Jedan stari obšitar	Stari Obšitari	nepoznato
1916.6.II., 6.	Dubravec F.	Naši neprijatelji	nepoznato
1916.6.II., 6.	Tot Gašpar	Kak stojimo vu taboru?	Domašinec
1916.13.II., 7.	Fodor Martin	Pesma od tabora	Pribislavec
1916.13.II., 7.	Novak Valent	Pesma junačka	Podturen
1916.20.II., 8.	Šprajc Ladislav	Pesma mladoga junaka	Zebanec
1916.20.II., 8.	Ružić Ivan	Pesem od Rusije	Dekanovec
1916.27.2, 9.	P.A. i D.A.	Iz špitala	nepoznato
1916.27.II., 9.	Hamer Franjo	Pesem vojnička	Štrukovec
1916.5.III., 10.	Tišić Marko	Iz ruskoga fronta	Podturen
1916.5.III., 10.	Trstenjak Ana	Pesma Ferenca soldata	Peklenica
1916.5.III., 10.	Totta Štefan	Pozdrav iz Hrvatske	V.Toplice
1916.12.III., 11.	Zadravec Jože	Pesma od jednoga vojnika	Križovec
1916.12.III., 11.	Vincetić Agata	Spričavanje starih i mladih regrutov	Gornji Vidovec
1916.12..III., 11.	C.E.	Pesma tugujuče žene	nepoznato
1916.19.III., 12.	Kraljić Franjo	Spričavanje mladoga vojnika	Selnica
1916.19.III., 12.	Šubić Đurđica	Pesem junaka putujučega na bojno polje	Sveti Martin na Muri
1916.26.III., 13.	Totta Stjepan	Pesma taborska	Draškovec
1916.26.III., 13.	Pongrac Mihael i Sokač Mara	Spričavanje jednoga vojnika	Donji Mihaljevec
1916.26.III., 13.	Zadravec Valent	Ljubav domovine	Podturen
1916.26.III., 13.	Totta Stjepan	Pesma taborska	Draškovec
1916.26.III., 13.	Sokač Mara	Spričavanje jednoga vojnika	Donji Mihaljevec
1916.2.IV., 14.	Levačić Antal	Pesem junačka	„Vu Hallskom špitalu“
1916.2.IV., 14.	Zadravec Valent	List iz tabora	Podturen
1916.9.IV., 15.	Jalšovec Rozalija	Pesma roditeljska	Miklavec
1916.9.IV., 15.	Bez potpisa	Tužno razmišlavanje	nepoznato

1916.9.IV., 15.	K.P.	Spričavanje od prijatelja	Nedelišće
1916.16.IV., 16.	Novak Ivan	Vojnik na straži	Na bojnom polju
1916.16.IV., 16.	Taradi Matija	Stari vojnik vu ropstvu	Orehovica
1916.16.IV., 16.	Munda Blaž	Pesma od rata	Čepin Slavonija
1916.25.IV., 17.	Kalšan Franjo	Na talijanskom frontu	Prelog
1916.25.IV., 17.	Novak Andraš	Protuljetna pesem	Gornji Pustakovec
1916.30.IV., 18.	Oletić Matija	Žalostna pesma	Sv. Martin na Muri
1916.30.IV., 18.	Hajdinjak Valent	Pesma od tabora	Mačkovec
1916.7.V., 19.	Glavak Stjepan	Od starih regrutov i obštitarov	Donja Dubrava
1916.7.V., 19.	Ficz Ernő	Pesma na bojnom polju	nepoznato
1916.14.V., 20.	Lukša Đuro	List iz bojnog polja	„Vu leipničkom baraku“
1916.21.V., 21.	Ružić Magica i Rozika	Majka i vojujući sinek	nepoznato
1916.21.V., 21.	Ficz Ernő	Na ruskoj fronti	Na bojnom polju
1916.28.V., 22.	Ficz Ernő	Ide muska vun s Karpata	Wladimir, Wolinski
1916.28.V., 22.	Jambrović Stjepan	Pesem taborska	Iz bojnog polja
1916.28.V., 22.	Kranjčec Franjo, Lisjak Mihael, Vrban Ivan, Brosz György	Medjimurski kanoneri	Goričan, Donja Dubrava, Belica i Fityéház
1916.4.VI., 23.	Ficz Ernő	Pesma iz bojnog polja	Vu taboru
1916.4.VI., 23.	C.E.	Pesma taborska	Draškovec
1916.11.VI., 24.	Totta Stjepan	Poslušajte bratja	V.Toplice, Draškovec
1916.11.VI., 24.	Ficz Ernő	Kak su se Srbi spravljali u boj	
1916.11.VI., 24.	Židov Pal	Pesme bartivosti	Draškovec, bolnica Komárom
1916.18.VI., 25.	Hunjadi Magda	Najmo se žalostiti	Mala Subotica
1916.25.VI., 26.	Šarić Franca	Pesma tužna	Mihovljan
1916.25.VI., 26.	Petković Josip	Ta primorska zemlja	nepoznato
1916.2.VII., 27.	Hamer Franjo	Pesma od jednoga vojnika	Štrukovec
1916.2.VII., 27.	Črep Ivan	Četiri brati vu taboru	Ivanovec
1916.2.VII., 27.	Kutnjak Anika	Pesma od dobre prijateljice	Raskrižje, nije ratna
1916.9.VII., 28.	Tomašić Jelena	Pesma od mira	Domašinec
1916.9.VII., 28.	Sz.M.	Pesma od junakov	Donji Mihaljevec
1916.9.VII., 28.	Balašič Remuš	Pesem od mladoga junaka	Totszerdahely
1916.16.VII., 29.	Novak Vinko	Pesem iz bojnog polja	Podturen
1916.16.VII., 29.	B.M.	Dve male taborske pesme	Donji Mihaljevec
1916.23.VII., 30.	Šprajc Ladislav	Pesma od mladih regrutov	Zebanec
1916.23.VII., 30.	Nepoznato	Pesma devojke	nepoznato
1916.30.VII., 31.	Selina Martin	Gratulacija	Donja Dubrava
1916.30.VII., 31.	Šimunić Josip	Pesem od regrutov 1872. leta	Podturen
1916.6.VIII., 32.	Novak Franciška	Pesma tugujuća	Peklenica
1916.6.VIII., 32.	Marđetko Lajoš	Spričavanje mladih regrutov	Draškovec
1916.13.VIII., 33.	Kocijan Mihael	Našim vojnikom	Mala Subotica
1916.20.VIII., 34.	Klobučarić Franjo i Strahija Antun	List iz bojnog polja	Prhovec i Čakovec
1916.20.VIII., 34.	Balašič Remuš	Spričavanje Andraša soldata	Tothszerdahely
1916.27.VIII., 35.	Kovačić Treza	Pesma mladih devojakah	Mačkovec
1916.27.VIII., 35.	Habuš Andraš	Pozdrav iz tabora	Donji Mihaljevec
1916. 3.IX., 36.	Druško Štefanija	Brat	Štrigova
1916. 3.IX., 36.	Rošoci Mihael	Pesma junačka	Szombathelyi, husar

1916.10.IX., 37.	Novak Vinko	Pesem iz Tirola	U Tirolu
1916.17.IX., 38.	Bratuša Peter	Pesma vojačka	Na talijanskom frontu
1916.17.IX., 38.	T.K.	Letna taborska pesma	nepoznato
1916.24.IX., 39.	Veselko Ladislav	Iz ruskog fronta	nepoznato
1916.24.IX., 39.	Strbad Mihael	Pesem iz špitala	Donji Mihaljevec
1916.1.X., 40.	Vugrinec Ivan i Levačić Franjo	Pesma taborska	Mursko Središće
1916.1.X., 40.	Glatt Adam	Žalostna pesem iz ruske zemlje	Goričan
1916.8.X., 41.	Šoltić Franjo	List iz tabora	Palinovec
1916.8.X., 41.	Horvat Antun, mlađi	Pesem tugujućega regruta	Mala Subotica
1916.15.X., 42.	Šajnović Andrija	List od gibinskih vojnikov	Banfi
1916.15.X., 42.	Novak Valent	Na putu vu tabor	Podturen
1916.15.X., 42.	Zadravec Stjepan i Borković Ladislav	Pesem od mladoga junaka	Donji Kraljevec i Belica
1916.22.X., 43.	Kozar Franjo	Iz Srbije, šala	U Srbiji
1916.29.X., 44.	Žižek Andrija	Pesma iz bojišča	Krištanovec
1916.29.X., 44.	Slamek Franjo	Iz ruskog fronta	Sivica
1916.29.X., 44.	Pavlic Ladislav i Novak Josip	List iz tirolskog fronta	Sveta Marija i Pribislavec
1916.5.XI., 45.	D. J.	List iz tabora	nepoznato
1916.12.XI., 46.	Novak Vinko	Taborska pesma iz Rusije	Podturen
1916.19.XI., 47.	Herman Ivan i Novak Antun	Nekaj medjimurcom	Belica i Nedelišće
1916.19.XI., 47.	Nepoznato	Pesma jednoga „nepfelkelöja“	nepoznato
1916.19.XI., 47.	Pisala je susjeda	Pesem od opaloga junaka	Orehovica
1916.26.XI., 48.	L.F.C. Alexius Rhosoczy	nepoznato	U Pilsenu
1916.3.XII., 49.	Habuš Andrija	Na frontu	Donji Mihaljevec
1916.10.XII., 50.	Kutnjak Ana	Pesma vu tabor odhadjajučega vojnika	Raskrižje
1916.10.XII., 50.	Dravec Franjo	Od roditeljov	Podturen
1916.17.XII., 51.	Druško Štefanija	Jedna mati	Štrigova
1916.17.XII., 51.	Novak Vinko	Pesma vojnika	Podturen
1916.24.XII., 52.	D. A.	Složno!Složno!	Štrigova
1916.24.XII., 52.	Preksavec Franjo	List iz tabora	Podturen
1916.31.XII., 53.	Jakopić Aga	Smrt mladoga junaka	Žabnik
1917.7.I., 1.	Tomašić Nikola	Pri Isonzou	Prelog
1917.7.I., 1.	Vincetić Agata	Pesma od muža i žene	Gornji Vidovec
1917.14.I., 2.	Herc Mihael	Pozdrav junački	Donji Mihaljevec
1917.14.I., 2.	Vincetić Agata	Tuga moja	Gornji Vidovec
1917.21.I., 3.	Druško Štefanija	Pesem od dohana	Štrigova
1917.21.I., 3.	Zadravec Valent	Ljubav domovine	Podturen
1917.28.I., 4.	Klobučarić Franjo	Iz rumunjskog bojnog polja	Prhovec
1917.4.II., 5.	Strbad Mihael	Iz Rusije vu Taljansku	Donji Mihaljevec
1917.4.II., 5.	Trstenjak Marija	Pesem od mladoga junaka	Gornji Mihaljevec
1917.11.II., 6.	Derk Vid	List iz bojnog polja	Ferketinec
1917.11.II., 6.	Tomašić Jelena	Pesem devojke	Domašinec
1917.18.II., 7.	Leček Marica	Pesma od naših milih junakov	Nedelišće
1917.18.II., 7.	Tomašić Nikola	Božić na taljanskom frontu	Prelog
1917.25.II., 8.	Nepoznato	Pesma tugujuće žene	Donja Dubrava

1917.25.II., 8.	Novak Josip	Pesem od rezervistov	nepoznato
1917.4.III., 9.	Kovačić Ignac	Iz bojnog polja	Mačkovec
1917.4.III., 9.	Igrec Ivan	List iz Rusije	Donji Mihaljevec
1917.11.III., 10.	Mikec Magdalena	K zarobljeniku	Donji Kraljevec
1917.11.III., 10.	H.I.	Majka svojemu sinu	Podturen
1917.18.III., 11.	Selina Martin	Zimska pesma	Donja Dubrava
1917.18.III., 11.	Novak Vinko	Pesem od regrutov	Podturen
1917.25.III., 12.	Novak Franjo	List iz Taljanske	Orehovica
1917.25.III., 12.	Nepoznato	Smrt mladoga junaka	nepoznato
1917.1.IV., 13.	Vojković Ivan	Pozdrav	Novakovec
1917.1.IV., 13.	Tišler Ivan	Glasi iz tabora	Kotoriba
1917.8.IV., 14.	Pevec Eva	Svojemu tovarašu	Orehovica
1917.8.IV., 14.	Selina Martin	Smrt Režek Franje	Donja Dubrava
1917.15.IV., 15.	Židov Pavel	Pesma žalostnog stališa	Hemuševec
1917.22.IV., 16.	Tromba E.	Pesma taborska	Nedelišće
1917.22.IV., 16.	Marčec Josip	Pesem mladoga regruta	Nedelišće
1917.29.IV., 17.	Selina Martin	Mili naši zvoni	Donja Dubrava
1917.29.IV., 17.	Leček Marica	Protuletna pesma	Nedelišće
1917.6.V., 18.	Druško Štefanija	Junak	Štrigova
1917.6.V., 18.	Kutnjak Anika i Pintarić Cecilija	Pesem od mladih regrutov	Veščica
1917.6.V., 18.	Jalšovec Julijana	Sestra svojemu bratu	Macinec
1917.13.V., 19.	Novak Franciška i Š.E.	Pesma od mira	Peklenica
1917.13.V., 19.	J.G.	Pesem za devojke	Pribislavec
1917.13.V., 19.	S.F.	Spomen jednoga vojnika	Mihovljan
1917.20.V., 20.	Druško Štefanija	Dalko od doma	Štrigova
1917.20.V., 20.	L.I.	Pesem majuška	Sveti Martin na Muri
1917.27.V., 21.	Tromba E.	O regruti mladi	Nedelišće
1917.27.V., 21.	Pevec Tamaš	Vu rumunjskom taboru	Vularija
1917.3.VI., 22.	Varga Ivan	Iz tabora	Donja Dubrava
1917.3.VI., 22.	Druško Štefanija	Na groblju	Štrigova
1917.3.VI., 22.	Krnjak Đuro	nepoznato	Iz bolnice u Ogulinu
1917.10.VI., 23.	Gombor Imbre	Pesma zarobljenika	Pribislavec
1917.10.VI., 23.	Hajdinjak Valent	Pesma mladoga junaka	Mačkovec
1917.10.VI., 23.	Novak Vinko	Iz ruske zemlje	Podturen
1917.17.VI., 24.	Mikec Marica	Pesma devojačka	Donji Kraljevec
1917.17.VI., 24.	Vugrinec Marko	Pesem mladoga junaka	Baila Slanica
1917.17.VI., 24.	Požgan Juliška	Vtešenje i pozdravi	Štrigova
1917.24.VI., 25.	Leček Marica	Pesma tužna	Nedelišće
1917.24.VI., 25.	L.J.	Pesem od mladoga junaka	nepoznato
1918.6.I., 1.	Skoliber Josip	Vojnikov grob pri Uszoku	Čakovec
1918.6.I., 1.	Novak Franjo	Pesma	Orehovica
1918.13.I., 2.	Žižek Andrija i Vadlja Đuro	Taborska pesma	Krištanovec i Hodošan
1918.13.I., 2.	Krnjak Đuro	Pesem iz rumunjskog fronta	Novakovec
1918.20.I., 3.	Kocijan Mijo	Bitka vu Karpatu od 4. do 28.jula 1916., (2 dijela)	Mala Subotica
1918.27.I., 4.	Škoda Stjepan	Vu novome letu	Kotoriba
1918.3.II., 5.	Markač Antun	Broščova Jalža pere	Hodošan

1918.3.II., 5.	Kocijan Mijo	3. dio poeme „Bitka vu Karpatu od 4.do 28. jula 1916.“	Mala Subotica
1918.10.II., 6.	Bakač Mirko	Taborska pesma	Mursko Središće
1918.17.II., 7.	Leček Tomo	Pesma međimurska	nepoznato
1918.24.II., 8.	Magdalenić Franjo	Iz bojnog polja	nepoznato
1918.24.II., 8.	Krnjak Đuro	Pesem iz tabora	Novakovec
1918.3.III., 9.	Novak Andrija	Iz Taljanske	nepoznato
1918.3.III., 9.	Maltarić Ivan	List iz života junaka	Donji Kraljevec
1918.10.III., 10.	Habjan Jeromoš	Iz Rumunjske	nepoznato
1918.10.III., 10.	Vinko Novak	Pesem iz bojnog polja	Podturen
1918.17.III., 11.	Habjan Jeromoš Novak Đuro i Meglić Pavle	Pesma od Ljubice	nepoznato
1918.17.III., 11.	B.J. i A.N.	Iz taljanske zemlje	M.Središće i Nedelišće
1918.24.III., 12.	Klinec Jakob i Venodja Bedeni	Šaljiva pjesma koja nije ratna	nepoznato
1918.24.III., 12.	Hraščanec Jakob	Iz bojnog polja	nepoznato
1918.31.III., 13.	K.A.	Na Vuzem	Vojnik iz bolnice u Črnovicu
1918.31.III., 13.	Panić Jakob	Pesma, ljubavna	Vukanovec
1918.7.IV., 14.	Podgorelec Martin	Pesma od stare devojke	Štrigova
1918.14.IV., 15.	Vincetić Agata	Pesma imena Jezuša	Gornji Vidovec
1918.14.IV., 15.	Vugrinec Gustav i Horvat Ivan	bez naslova	Mala Subotica
1918.21.IV., 16.	Vajdić Elizabeta, žena Golenje Ivana	Pesem taborskog življenja	nepoznato
1918.21.IV., 16.	Glavak Stjepan	Smrtno pripečenje jdnoga junaka	Donja Dubrava
1918.28.IV., 17.	Nepoznato	List iz čehske zemlje	nepoznato
1918.28.IV., 17.	Sakač Franjo	Pesem želne budućnosti	Peklenica
1918.5.V., 18.	Novak Đuro	Taborska pesma	Mačkovec
1918.12.V., 19.	Klinec Jakob	Tu je već protuletje, ljubavna	nepoznato
1918.12.V., 19.	Klinec Jakob	Spomen Tot Kate	nepoznato
1918.19.V., 20.	Novak Valent	Pesem žalostna	Varaždin
1918.19.V., 20.	Klinec Jakob	Bojna pesma	nepoznato
1918.26.V., 21.	Ficz Ernő	Pesma medjimurska	Invalid, nepoznato
1918.26.V., 21.	Novak Valent	Šalno pripečenje	Iz varaždinske bolnice
1918.2.VI., 22.	Panić Jakob	Zeleni vrt, ljubavna	Vukanovec
1918.9.VI., 23.	Kuzma Maga i Klarić Elizabeta	Pesem od zsedenyskoga zvona	Žiškovec
1918.16.VI. 24.	Mikulan Vinko	Pesem iz bojnog polja	Donja Dubrava
1918.23.VI., 25.	Klinec Jakob	Meni zvoni, meni vetri,ljubavna	nepoznato
1918.30.VI., 26.	Filipić Tomo	Život junaka	Prelog
1918.7.VII., 27.	Jalšovec Mihael	Pri Piavi vodi	Novakovec
1917.4.VIII., 31.	Habuš Petar	Pesem iz tabora	Na talijanskom frontu
1918.18.VIII.,	Zs.I.	Pesma žalostna	Pribislavec
33.	Druško Štefanija	„Ženske i boj“, novinski članak	Štrigova
1918.18.VIII.,33.	Špicar Ivan	Iz Ukrajine	Nedelišće
1918.25.VIII.,34.	Novak Franciška	Naši zvoneki	Peklenica
1918.8.IX., 36.	Varga Tomo	Molitva	Sveta Marija na Muri
1918.15.IX., 37.	Brunec Stjepan	Pod taljanskom malinom	
1918.I.XII., 43.	Pal Grahovec	Pesma vojnika	Mačkovec

Pjesme na mađarskom jeziku.

Godina, broj novina	Ime autora	Naslov pjesme	Naselje
1914.16.VIII., 33.	Zombory Gyula	Harci dalok	
1914.15.XI., 45.	Zombory Gyula	A szivárvány	
1914.27.XII., 52.	Szaboleska Mihaly	Kurácsony estéjén	
1915.17.I., 2.	VD.	Szeretn k	
1915.4.IV., 14.	Bezeredy Layos	Kedves Édes Anyám	
1915.11.IV., 15.	Hajdinjak Sándor	Iliju kivansagom	
1915.25.IV., 17.	Zombory Gyula	Haborus versek –Lével a harctérröl	
1915.II.V., 18.	Bezeredy Lajos	Feltamadt ido	
1915.9.V., 19.	Nagy Lajos	A sapkatok	
1915.16.V., 20.	Gyóni Géza	Magyar katonák dala	
1915.23.V., 21.	F.D.	Temetés	
1915.6.VI., 23.	nepoznato	I…hoz	
1915.13.VI., 24.	Zombory Gyula	Üzenet a kórógyból	Báránd
1915.20.VI., 25.	Lujo Bezerédy	Két kéz	Čakovec
1915.27.VI., 26.	Zombory Gyula	Keresztek Felfák	
1915.4.VII., 27.	Zombory Gyula	Csatakép	
1915.11.VII., 28.	Lajos Bezerédy	Rád gondolok	
1915.18.VII., 29.	Zombory Gyula	A végrendelet	
1915.25.VII., 30.	Parragh Adám	Messze Gácsországból	
1915.1.VIII., 31.	Lajos Bezerédy	Azt mondtátok	
1915.8.8., 32.	Fenyves Dániel	Tábortűznél	
1915.29.VIII., 34.	Fenyves Dániel	Visszavágyom	
1915.5.IX., 36.	Neusiedler Jenő	Kutyabecsület	
1915.11.IX., 37.	Szinvoncsik Antal	A vittés magyarok	
1915.19.IX., 38.	Zsombory Gyula	Dalok	
1915.26.IX., 39.	Ifl. Sivončik Antal	Muraközi dal	
1915.17.X., 42.	Fenyves Daniel	A menetszázad	
1915.24.X., 43.	Ilf. Sivončik Antal	Csata után	
1915.31.X., 44.	Szabo József	Mindszentek estéjén	
1915.7.XI., 45.	Sivončik Antal	Petar kiraly	
1915.21.XI., 47.	Fenyves Dániel	Odahaza…itt	
1915.28.XI., 48.		Muraközy legény	
1915.,5.XII., 49.	Fenyves Dániel	Az Isonzó partján	
1915.12.XII., 50.	Sivončik Antal	Az öreg népfőlkelő	
1915.19.XII., 51.	Fenyves Dániel	Az én kedveskéim	
1915.26.XII., 52.	Mold Anna	Karacsony éjjelén Orbánne	
1916.9.I., 2.	Szivoncsik Antal	Ha magyar vagy	
1916.16.I., 3.	Fenyves Dániel	Fedezékben	
1916.23.I., 4.	Ifj. Szivoncsik Antal	A hős	
1916.30.I., 5.	nepoznato	A mi karácsonyunk	
1916.6.II., 6.	Ifj. Szivoncsik Antal	Népfőlkelő	
1916.13.II., 7.	Lázár Alajos	Keresztek, hantok	
1916.20.II., 8.	nepoznato	Doberdól levél	
1916.27.II., 9.	Hajdinyak Sándor	A legdragább szerzemény	
1916.5.III., 10.	Lázár Alajos	Egy hős honvéd halálára	

1916.12.III., 11.	Neusiedler Jenő	1916. március 15.	
1916.19.III., 12.	Bezerédy Lajos	Marciusi reggel	
1916.26.III., 13.	Szivoncsik Antal	Tünődés	
1916.2.IV., 14.	nepoznato	Az én drága kis családomhoz!	
1916.9.IV., 15.	Fenyves Dániel	Level egy széke leányhoz	
1916.9.IV., 15.	Zombory Gyula	Mese egy futó kiralyról	
1916.16.IV., 16.	Zombory Gyula	Tavaszi éjszakós	
1916.25.IV., 17.	Perhács György	Tavasz első napjás	Sveti Martin na Muri
1916.30.IV., 18.	Zombory Gyula	Husvétkor	
1916.7.V., 19.	F.D.	Beteg vagyok	
1916.7.V., 19.	Bezerédy Lajos	A Kárpáti falvak	
1916.14.V., 20.	Lázár Alajos	Visszhang Márciusi reggel re	
1916.21.V., 21.	Fenyves Dániel	Doberdól romok között	
1916.28.V., 22.	Zombory Gyula	A cár	
1916.28.V., 22.	Kormány E.	Visszavarázsolás	
1916.4.VI., 23.	Lázár Alajos	A csomag	
1916.11.VI., 24.	Fenyves Dániel	Doberdón	
1916.,18.VI., 25.	Lázár Alajos	Álom: valóság	
1916.18.VI., 25.	Zombory Gyula	Huszár bravur	
1916.2.VII., 27.	Ifj. Szivoncsik Antal	Veled, oh édesem	
1916.2.VII., 27.	nepoznato	A lépcső	
1916.9.VII., 28.	Fenyves Dániel	nepoznato	
1916.16.VII., 29.	Kormány Endre	Nyári gondolatok	
1916.16.VII., 29.	Zombory Gyula	Katona hüség	
1916.16.VII., 29.	Krištofić Reszö	Harctér hadapród	
1916.23.VII., 30.	Hajdinyák Sándor	Mikor lesz már egyszer ünnep	
1916.30.VII., 31.	Fenyves Dániel	Ketten voltak	
1916.30.VII., 31.	Herboly Z.	Éjtél utás	U Puli
1916.6.VIII., 32.	Ifj. Szivoncsik Antal	Nikita	
1916.13.VIII., 33.		Mondják	
1916.20.VIII., 34.	Szivoncsik Antal	Az angol blokád	
1916.27.VIII., 35.	Lázár Alajos	Á honvéd	
1916.10.IX., 37.	Zombory Gyula	Rindő	
1916.17.IX., 38.	nepoznato	Egy szép aszonyhoz	
1916.24.IX., 39.	Herboly Zoltán	Csata után	
1916.1.X., 40.	Zombory Gyula	Erdély veszedelme	
1916.1.X., 40.	Lázár Alajos	Egy, egy magyar?	
1916.8.X., 41.	Szivoncsik Antal	A lányka	
1916.15.X., 42.	Szenteh Dezsöne	Ne sirjatok	
1916.15.X., 42.	Vamplin István	Oláhok	
1916.22.X., 43.	Ifj. Szivoncsik Antal	Ilju özvegy dala	
1916.22.X., 43.	Fenyves Dániel	Circumdederunt me	
1916.29.X., 44.	Fenyves Dániel	Verrózsák, vérvirágok	
1916.5.XI., 45.	Bezerédy Lajos	Hallgatok	
1916.12.XI., 46.	Lázár Alajos	Mi kellene nekünk?	Volinija

1916.19.XI., 47.		Szomorű, vasarnap délután	
1916.26.XI., 48.	Nemecs K.	Fohász!	
1916.3.XII., 49.	Fenyves Dániel	Doberdól temető	
1916.10.XII., 50.	K.	Amiota	
1916.10.XII., 50.	Zombory Gyula	Összel	
1916.17.XII., 51.	Szivoncsik Antal	Vitéznek született	
1916.24.XII., 52.	nepoznato	Intermezzo	
1916.24.XII., 52.	nepoznato	Karacsony előtt	
1916.31.XII., 53.	Szivoncsik Antal	Murakozi legenyek	
1917.14.I., 2.	Kelemen Ferenc	Üres a kis lakás	
1917.21.I., 3.	Bakács Imre	A vitéz magyar harcosokhoz	
1917.28.I., 4.	Koloman Ferenc	A pilótu	
1917.28.I., 4.	Zombory Gyula	Sárga levél	
1917.4.II., 5.	Bezerédy Lajos	Béke	
1917.17.II., 7.	Kelemen Ferenz	Az imakönyiv	
1917.4.III., 9.	Bezerédy Lajos	Az uzsoki szorosban minden csendes	
1917.11.III., 10.	Kelemen Ferenz	A közös sir	
1917.18.III., 11.	Lázár Alajos	Ami fájó	
1917.25.III., 12.	Ferke Ágost	Honvéd roham nóta	
1917.1.IV., 13.	Zombory Gyula	A rokkant	
1917.1.IV., 13.	Unger Vilmos	Hozzáad	
1917.8.IV., 14.	Rózsa Ernő	Dal az olasz frontról	
1917.15.IV., 15.	Klobucsárics Ferenc	Román frontról	Prhovec
1917.15.IV., 15.	Zombory Gyula	Ötletek	
1917.29.IV., 17.	Kelemen Ferenz	Aszivem…	
1917.6.V., 18.	Zombory Gyula	Nóták	
1917.13.V., 19.	Kelemen Ferenz	Cstakép	Dobronoć
1917.20.V., 20.	Kis öcsém	Lala	
1917.27.V., 21.	Kelemen Ferenz	Rongyos már a kunyhó	Galicia 1916.
1917.3.VI., 22.	Szenteh Dezsöné	Hála	
1917.3.VI., 22.	Zombory Gyula	Népdal	
1917.10.VI., 23.	Herboly Zoltán	Két lap	
1918.13.I., 2.	K.F.		
1918.13.I., 2.	Szivoncsik Antal		
1918.27.I., 4.	Zombory Gyula		
1918.3.II., 5.	K.F.		
1918.10.II., 6.	Szivoncsik Antal		
1918.17.II., 7.	Greguss Pal		
1918.24.III., 12.	Ungar Vilmos		
1918.31.III., 13.	Zombory Gyula		
1918.31.III., 13.	Greguss Pal		
1918.21.IV., 16.	Szivoncsik Antal		
1918.28.IV., 17.	Greguss Pal		
1918.5.V., 18.	Greguss Pal		
1918.19.V., 20.	Zombory Gyula		
1918.26.V., 21.	Szivoncsik Antal		

1918.16.VI., 24.	Zombory Gyula		
1918.16.VI., 24.	Bezerédy Lajos		
1918.23.VI., 25.	Ferke Agost		
1918.7.VII., 27.	Szivoncsik Antal	Melegen tüz már	
1918. 4.VIII., 31.	Szivoncsik Antal	Gondolsz,e majd	
1918.18.VIII., 33.	Szivoncsik Antal	Muraközben	
1918.15.IX., 37.	Barkács Imre	Éjszakák a csatatéren	Mursko Središće
1918.1.XII., 43.	Zombory Gyula	A napi események hallatára	

Magdalena LONČARIĆ
Varaždin

UDK 061.235:94(497.523Varaždin)"1914/1918"
Prethodno priopćenje
Preliminary communinaction

Dobrotvorna djelatnost i humanitarne akcije u Varaždinu i Županiji varaždinskoj tijekom Prvoga svjetskog rata

Tijekom I. svjetskog rata u gradu Varaždinu i Županiji varaždinskoj obavljana je intenzivna dobrotvorna djelatnost u svrhu pomoći i potpore vojnicima na ratištu, a posebne su se humanitarne akcije provodile za zbrinjavanje ranjenika te za potporu obitelji stradalnika.

1. Opće prilike u Varaždinu i Županiji uoči Rata

Početkom 20. stoljeća, u vrijeme izbijanja tzv. Velikog rata, Varaždin je s prigradskim naseljima imao 14.316 stanovnika.[1] Kao u tradicionalno vojničkom gradu, u njemu se nalazio primjeren broj vojnih građevina, nastambi i opreme sa stalnom vojnom posadom. Upravo potkraj 19. stoljeća u Gradu je adaptirano i sagrađeno nekoliko novih vojarni te je uređena suvremena vojna bolnica.[2] Grad je i u to vrijeme bio sjedište Županije varaždinske koja je postojala još od srednjeg vijeka. Pred sam Rat, prema ustroju iz 1886. god., Županija se sastojala od osam kotareva i to: Ivanec, Klanjec, Krapina, Ludbreg, Novi Marof, Pregrada, Varaždin i Zlatar.[3]

1.1. Objava mobilizacije u Varaždinu

Kada je kralj Franjo Josip I. 25./26. srpanja 1914. naredio djelomično vojačenje vojnih obveznika austro-ugarske vojske i djelomičan poziv tzv. pučkog ustanka, i u Varaždinu su započele pripreme za ratno stanje. U nedjelju 26. srpnja osvanuli su u Gradu crveno obojani oglasi koji su pod oružje pozivali sve vojne obveznike do 37. godine starosti, a istodobno je zeleno obojanim oglasima proglašena mobilizacija *pučkih ustaša* do 42. godine starosti.[4] Bubnjanjem po varaždinskim ulicama i trgovima 28. srpnja 1914. proglašen je i uveden prijeki sud koji je vrijedio za područje cijele Hrvatske i Slavonije i to za zločinstva kao što su bune, umorstva, razbojstva, palež i slično.[5]

[1] Stjepan BELOŠEVIĆ, *Zagorskom željeznicom i njezinim pobočnim prugama*. Narodna tiskara B. Svobode - Varaždin, 1932., 42.

[2] Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina,* Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad Varaždin i Grad Varaždin, Varaždin, 1993., 434 - 435, 437 - 438.

[3] Magdalena LONČARIĆ, „Županija Varaždinska od 12. do 20. stoljeća" (9) „Županijske reorganizacije", *Varaždinske vijesti*, 1. rujna 1993., br. 2537., str. 10.

[4] R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 511.

[5] Isto.

1.2. Uvođenje cenzure tiska

Gotovo u isto vrijeme Varaždinci doznaju za naredbu kojom je 27. srpnja 1914. hrvatski ban dr. Ivan barun Škrlec (Skerlecz) suspendirao Zakon o slobodi tiska, ukinuo tzv. *porotno sudovanje* te uveo preventivnu cenzuru odredivši redoviti sudbeni progon ne samo za zločine *počinjene tiskopisom*, već i za tiskovne prijestupe i prekršaje.[6] Pod udar cenzure došao je tada i varaždinski tjednik *Naše pravice*,[7] jedan od dva u to vrijeme u Varaždinu izlazeća tjednika. Listu je zabranjeno daljnje izlaženje, a u banskom je obrazloženju između ostalog stajalo: „(...) budući da se sadržajem tog tiskopisa ugrožavaju interesi ratovanja (...) tko određeni povremeni tiskopis izdaje ili raširuje, kaznit će se zbog prekršaja (...) globom do 600 kruna i zatvorom do dva mjeseca dana".[8] Posljednji broj *Naših pravica* izišao je 13. kolovoza 1914.[9]

Drugi list koji je u Varaždinu izlazio u to vrijeme, bilo je *Hrvatsko pravo*, glasilo Stranke prava,[10] koje je nastavilo izlaziti cijelo vrijeme rata. List je donosio uz redovite izvještaje s ratišta i sve značajnije informacije o zbivanjima u Varaždinu, u Županiji i Hrvatskom zagorju, pa je stoga posebno važan i vrijedan izvor za proučavanje tadašnjih zbivanja na tome području. U prvoj ratnoj godini 1914. je od rujna do sredine studenog, kako bi bio aktualan, izlazio čak 6 puta tjedno.

1.3. Imenovanje povjerenika i uvođenje daljnjih zabrana

Za vrijeme trajanja *iznimnih mjera*, Ban je imenovao velikog župana Stjepana pl. Belošević vladinim povjerenikom za grad Varaždin i Županiju varaždinsku.[11] Banskom naredbom stavljena je izvan zakona Odredba o pravu okupljanja i udruživanja, zabranjene su javne skupštine i *pouzdani* sastanci, nisu se smjele osnivati nove udruge, a postojećima je naređena obustava svakog rada. Od 30. srpnja 1914. željeznice su služile gotovo jedino u vojne svrhe, naročito za prevoženje vojnika, a redarstvenu službu na području grada Varaždina obavljala je Građanska četa.[12]

1.4. Pripreme za prihvat i smještaj ranjenika

Kada je car i kralj Franjo Josip I. 28. srpnja 1914. u 16,30 sati u posebnom izdanju službenih novina *Wiener Zeitung* navijestio rat Srbiji, koji će započeti rano sljedećeg jutra, u Varaždinu su se odmah počele obavljati pripreme za prihvat i smještaj ranjenika i to na taj način da su se u pojedinim zgradama u Gradu prostorije prilagođavale i preuređivale u improvizirane pričuvne vojne bolnice. U gimnazijskoj je zgradi primjerice pripremljeno 400, a u *Domobranskoj vojarni* 600 mjesta za prijem ranjenika s bojišta.[13] Samo mjesec dana nakon proglašenja ratnog stanja, u Varaždin će sa Srpskog ratišta biti dopremljeni prvi ranjenici.[14]

Iako se rat vodio na frontama daleko od Varaždina, u Gradu i Županiji je vrlo brzo zavladala atmosfera teškog ratnog stanja: ispračaj vojnika na bojišta, dopremanje ranjenika s fronte, vijesti o pogibiji poznatih ili rođaka, pomanjkanje živežnih namirnica, pomanjkanje roba, skupoća, neimaština, siromaštvo, bijeda i glad (...) sve je to postajala varaždinska svakodnevica.

[6] Isto.
[7] *Naše pravice*, Glasilo Ujedinjene samostalne stranke, počele su izlaziti 1904.
[8] „*Naše pravice* prestale izlaziti". *Hrvatsko pravo,* 22. kolovoza, 1914.; br. 9., str. 5.
[9] Magdalena LONČARIĆ, *Novinstvo Varaždina,* www.library.foi.hr/nv/
[10] Hrvatsko pravo, Tjednik Stranke prava u Varaždinu, list za politiku i gospodarstvo, počeo je izlaziti 17. lipnja 1914. Izlazio je cijelo vrijeme rata do listopada 1918. Od 1917. nosi podnaslov Pučki ilustrovani list Stranke prava za politiku, gospodarstvo, pouku i zabavu.
[11] „Domaće vijesti". *Naše pravice*, 30. srpnja., 1914., br. 31., str. 5.
[12] Isto.
[13] R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 512.
[14] Isto.

Slika 1. Stjepan Belošević, veliki župan i vladin povjerenik, sa ženom Melanijom, predsjednicom Podružnice DCK, i obitelji (vlasnik D. Putar)

2. Društvo crvenog križa (DCK) i druge dobrotvorne udruge

Uz to što je Varaždin, kako je rečeno, bio tradicionalno vojnički grad sa stalnom vojnom posadom, u njemu je osim toga postojala i duga tradicija opće humanitarne aktivnosti, svijesti o potrebi pomaganja potrebitima - nemoćnima, ubogima i siromašnima, svijest koja također seže do u srednji vijek.[15] U vrijeme izbijanja Svjetskog rata u Varaždinu su djelovale brojne građanske dobrotvorne udruge koje su bile utemeljene tijekom 19. i početkom 20. stoljeća.[16] Osim toga je u Gradu djelovalo i Društvo Crvenog križa, kao Podružnica središnje udruge Crvenog križa.[17]

2.1. Podružnica DCK u Varaždinu

Udruga hrvatskog središnjeg Crvenog križa osnovana je 1878. god. sa sjedištem u Zagrebu pod punim nazivom *„Društvo crvenog križa u zemljah svete krune Ugarske Kraljevinah Hrvatske i Slavonije"*.[18]

U Varaždinu je utemeljena udruga Crvenog križa kao Podružnica DCK na prijedlog velikog župana Županije varaždinske Radoslava Rubida Zichyja 20. siječnja 1887. god. Za prvu predsjednicu Društva izabrana je Henrieta Schmidegg, a za potpredsjednika Imbro pl. Josipović, vlastelin iz Jalkovca.[19] Zadaća je Društva u vrijeme rata bila „da po mogućnosti ublažuje patnje onih vojnika, koji su usred rata

[15] Krešimir FILIĆ, „Xenodochium vel domus hospitalis liberae ac regiae civitatis varasdinensis", *Vjesnik Hrvatskog državnog arhiva,* Knjiga XI, Ur. Josip Matasović, Zagreb, 1945., 165 –186.

[16] Magdalena LONČARIĆ, *Varaždinska dobrotvorna društva 1828.-1945.*, Gradski muzej Varaždin, Povijesni odjel, Varaždin, 2001.

[17] Više o početcima i djelovanju Crvenog križa u Hrvatskoj i Varaždinu vidi u: Vladimir ČAVEC. Stoljeće humanosti, Općinska organizacija Crvenog križa Varaždin. Izdano povodom proslave 800-te godišnjice Varaždina, Varaždin, studeni 1981.

[18] Pravila Društva Crvenog križa u zemljah sv. krune Ugarske, Kraljevinah Hrvatske i Slavonije, Zagreb, 1897.

[19] R. HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, 419.

postradali". Osim toga zadaća Podružnice bit će „za vrijeme rata pružiti što izdašniju pomoć i njegu ranjenim i oboljelim članovom carsko-kraljevske vojske, kraljevskog domobranstva i carsko-kraljevske mornarice na ratištu samom kano i onim, koji su pali u sužanstvo, podupiruć i dopunjujuć tako opskrbu državnu".[20] Nadalje, Društvo će skrbiti o vojnicima „koji su u ratu za rad nesposobni postali, skrbiti za njihove obitelji dok se oni nalaze na bojištu i pomagati udove i siročad poginulih ili od bolesti uslijed rata preminulih".[21] Već 26. siječnja, iste godine kad je osnovana, varaždinska Podružnica DCK moli Gradsko poglavarstvo da joj za potrebe „periodičnih sastanaka i odborskih sjednica" ustupi jednu sobu u gimnazijskoj zgradi i to onu koju ovomjesno Društvo za podupiranje bolesnikah posjeduje".[22] Vjerojatno se radi o *Prvom hrvatskom pripomoćnom društvu za bolesne i sprovode u Varaždinu*, utemeljenom 1872. god. Od 1911. god. to društvo mijenja naziv u *Prvo hrvatsko potporno društvo za bolesnike i sprovode u Varaždinu*.[23]

Humanitarna i dobrotvorna djelatnost Podružnice DCK za vrijeme Rata se proširila i odvijala i po većim mjestima Županije varaždinske. U županijskim kotarskim središtima osnivale su se ponajprije ženske sekcije Društva, tzv. *Gospojinski odbori,* koji će postupno prerastati u odbore i podružnice. Članice odbora ili podružnica će za vrijeme rata prikupljati novac i raznorazne potrepštine za potrebite vojnike – bolesne i ranjenike, a u nekim će se kotarskim središtima čak i osnivati bolnice za ranjenike.

2.2. Zabrane i otežano djelovanje drugih dobrotvornih udruga

Brojnim dobrotvornim udrugama koje su u Varaždinu postojale i djelovale prije Rata,[24] bit će tijekom rata otežano djelovanje i zbog izvanredog stanja koje je proglasio ban Škrlec (Skerlecz) 27. srpnja 1914. Tim je proglašenjem izvanrednog stanja zabranjeno među ostalim djelovanje svim udrugama, pa tako i humanitarnima. Takva je odredba svakako unijela zabunu i prvotno nesnalaženje udruga u novonastalim prilikama. Nastalo otežano djelovanje udruga vidljivo je primjerice iz zapisnika Društva za prehranu siromašne školske mladeži.[25] Društvo je najprije 15. kolovoza 1914. uručilo zamolbu vladinom povjereniku Stjepanu Beloševiću za „dozvolu društvenog poslovanja". Od njega je najprije dobilo usmeno, a tek nakon provedene procedure i pisano dopuštenje. S tim je dopuštenjem moralo potom najaviti svoje djelovanje gradskoj redarstvenoj oblasti, tako da je svojom aktivnošću moglo započeti tek 5. studenoga 1914., dakle gotovo 3 mjeseca kasnije. To je Društvo, prema zaključku skupštine, premda je već početkom rata bila znatna skupoća, opskrbljivalo hranom stotinu djece, 50 učenika i 50 učenica.[26]

Upravo zbog donošenja mjera zabrane djelovanja svih udruga, postojeća su se dobrotvorna društva pridruživala humanitarnim akcijama koje je organizirala varaždinska Podružnica DCK. Jedina dobrotvorna udruga koja je uz Društvo crvenog križa ostala samostalno aktivna tijekom cijelog vremena rata, bilo je Društvo za prehranu siromašne mladeži pučkih škola. Ono je cijelo vrijeme rata siromašnu djecu u gradu Varaždinu opskrbljivalo jednim dnevnim obrokom.[27] Društvu su redovne prihode osiguravali stalni podupiratelji, među njima sam osnivač Društva Stjepan pl. Leitner i svih pet štedionica u Gradu, a stanoviti dio troškova bio je podmirivan i iz društvene članarine.[28]

[20] „Gradske i županijske viesti" (Crveni krst u Varaždinu), Hrvatska straža, 1. siječnja 1887., br. 1., str. 2.

[21] Isto.

[22] DAVŽ, GPV Redovni spisi 890/1887. Zanimljivo da je na dopisu u zaglavlju okrugli pečat s križem u sredini i nazivom društva *Hrvatsko patriotičko pripomoćno društvo Podružnica Varaždin*. Moguće da je to prvotni naziv Društva crvenog križa s obzirom da je ono te godine osnovano. U dokumentima iz kasnijeg vremena taj se naziv ne koristi.

[23] M. LONČARIĆ, *Varaždinska dobrotvorna društva,* 7.

[24] Isto.

[25] DAVŽ, Spomenica Društva za prehranjivanje siromašne mladeži pučkih škola u Varaždinu 1902.-1931.

[26] Isto.

[27] Isto.

[28] Isto.

3. Humanitarne aktivnosti za vrijeme Rata

3.1. Raznovrsne početne dobrotvorne aktivnosti

Podružnica DCK se aktivirala već prigodom tzv. *ajnrikanja* (od. njem. einrücken – stupati u vojnu službu) tj. odlaska vojnika na bojište. Aktivisti Društva dijelili su siromašnim mobiliziranim vojnim obveznicima prikupljene lijekove i toplu odjeću.[29] Uspostavljena je veza s Prometnim uredom na željeznici - dočekivani su i ispračivani transporati s vojnicima koji su odlazili na ratište, volonterke Podružnice dijelile su vojnicima darove koje su prikupile u svojim sabirnim akcijama.[30] Suradnja je bila uspostavljena i s vatrgascima, ali i s gimnazijalcima. Na poticaj ravnatelja Vjekoslava Pachera da pomognu vojsci, varaždinski su se gimnazijalci organizirali u neku vrst skauta.[31] Tako su volonteri već od prvog dana Rata obavljali razne službe na kolodvoru i pošti, kao i kod Sudbenog stola, Državnog odvjetništva, Kotarskog suda te u poslovnici Podružnice DCK. U varaždinskim su bolnicama skauti kao biciklisti, tzv. *koturaši*, pomagali liječnicima i bolesnima. Gimnazijalci su osim toga poslije završenog tečaja, koji je održao tjekom kolovoza 1914. god. dr. Aleksandar Ernst, predavač higijene na gimnaziji, obavljali i bolničarsku službu u pojedinim bolnicama.[32]

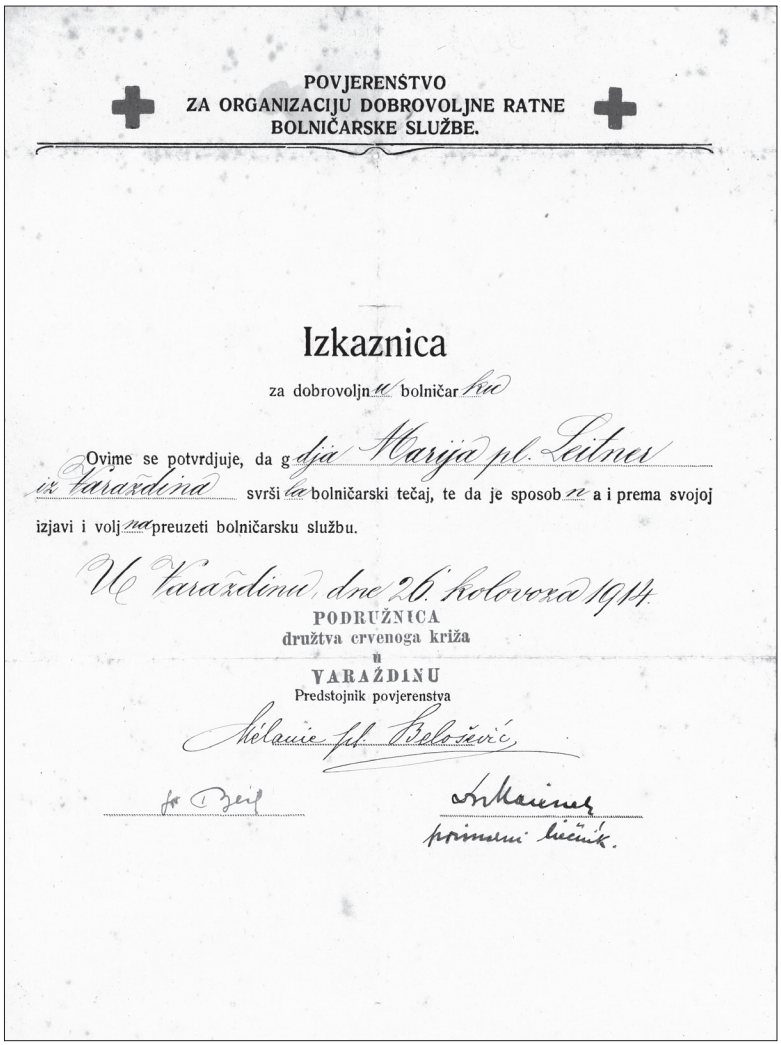

POVJERENŠTVO
ZA ORGANIZACIJU DOBROVOLJNE RATNE
BOLNIČARSKE SLUŽBE.

Izkaznica

za dobrovoljn*u* bolničar*ku*

Ovime se potvrdjuje, da g*dja* Marija pl. Leitner
iz Varaždina svrši*la* bolničarski tečaj, te da je sposob*na* a i prema svojoj
izjavi i volj*na* preuzeti bolničarsku službu.

U Varaždinu, dne 26. kolovoza 1914.

PODRUŽNICA
družtva crvenoga križa
u
VARAŽDINU
Predstojnik povjerenstva

Slika 2. Iskaznica dobrovoljne bolničarke Marije pl. Leitner (GMV PO 3293)

[29] V. ČAVEC, 29.
[30] Isto.
[31] „Skautsko udruženje". Izvještaj Kr. velike gimnazije u Varaždinu za šk. god. 1914.-1915., 87.
[32] Isto.

Slika 3. Marija pl. Leitner (1876.–1937.)
Gradski muzej Varaždin

3.2. Tečaj za bolničarke-volonterke varaždinskog DCK

Koncem 1914. god. počeo je u organizaciji varaždinske Podružnice DCK prvi tečaj za pomoćne bolničarke koji je završio u siječnju 1915. Osposobljeno je 26 pomoćnih bolničarki, većinom djevojaka.[33] Predavači na tečaju bili su vojni i civilni liječnici, a program je bio prilagođen njezi bolesnika i ranjenika.[34] Prema pisanju *Naših pravica* za taj prvi tečaj prijavilo se oko 70 „gospođa i gospođica" koje je predavač dr. Ivan Meixner, ravnatelj gradske bolnice, podjelio u dvije skupine. Jedna je skupina predavanja slušala na hrvatskom, a druga na njemačkom jeziku. Tečaj je obuhvaćao poduku o njezi i *podvorbi* bolesnika, a predavanja su se održavala svaki dan u popodnevnim satima u Gradskoj bolnici.[35] Drugi tečaj za pomoćne bolničarke održan je 1915. god.[36]

3.3. Druge humanitarne aktivnosti varaždinske Podružnice

U tijeku 1915. god. dočekano je i ispraćeno iz Varaždina jedanaest vojnih transporta s ranjenicima na proputovanju u matične zemlje odakle su bili ranjenici. Tijekom 1915. i 1916. god. organizirano je 9 akcija većih razmjera prikupljanja raznih predmeta, odjeće, posteljine te novca.[37] Koliko je prikupljenih stvari imala Podružnica 1916. god., govori podatak da je za smještaj prikupljenih stvari i predmeta uputila 16. listopada 1916. zamolbu Gradskom paglavarstvu da joj iznajmi dio podruma u *Horvatičkinoj kući*, na pola godine odnosno od 1. studenog 1916. do konca travnja 1917. god., uz najamninu od 20. kruna.[38] Gradsko je poglavarstvo udovoljilo toj zamolbi Podružnice na svojoj sjednici od 10. studenog 1916. god.[39] U podrumu Horvatičkine kuće DCK je spremao posteljinu, rublje, krevete, sanitetski materijal i lijekove.[40]

Kako se rat sve više zahuktavao, vrijednost novca sve je više padala te se sve manje za njega moglo kupiti. Stoga je Podružnica odlučila da što manje od daro-

[33] V. ČAVEC, *Stoljeće humanosti*, 31.
[34] Isto.
[35] „Rad Varaždinskog crvenog krsta", *Naše pravice*, 13. kolovoza 1914., br. 33., 2.
[36] V. ČAVEC, *Stoljeće humanosti*, 34.
[37] Isto, 34.
[38] DAVŽ, GPV, Redovni spisi 11694/1916.
[39] DAVŽ, GPV, Redovni spisi 17897/1916.
[40] V. ČAVEC, *Stoljeće humanosti*, 33.

vatelja prikuplja novac, tako da se u posljednoj ratnoj godini novčani prilozi uopće više nisu prikupljali. Nastavilo se uglavnom s prikupljanjem lijekova, odjeće te u manjoj mjeri posteljine. U prigradskim su se selima uglavnom prikupljale namirnice – krumpir i kukuruz. Učinci akcija prikupljanja postajali su međutim sve skromniji zbog sveopće nestašice.[41]

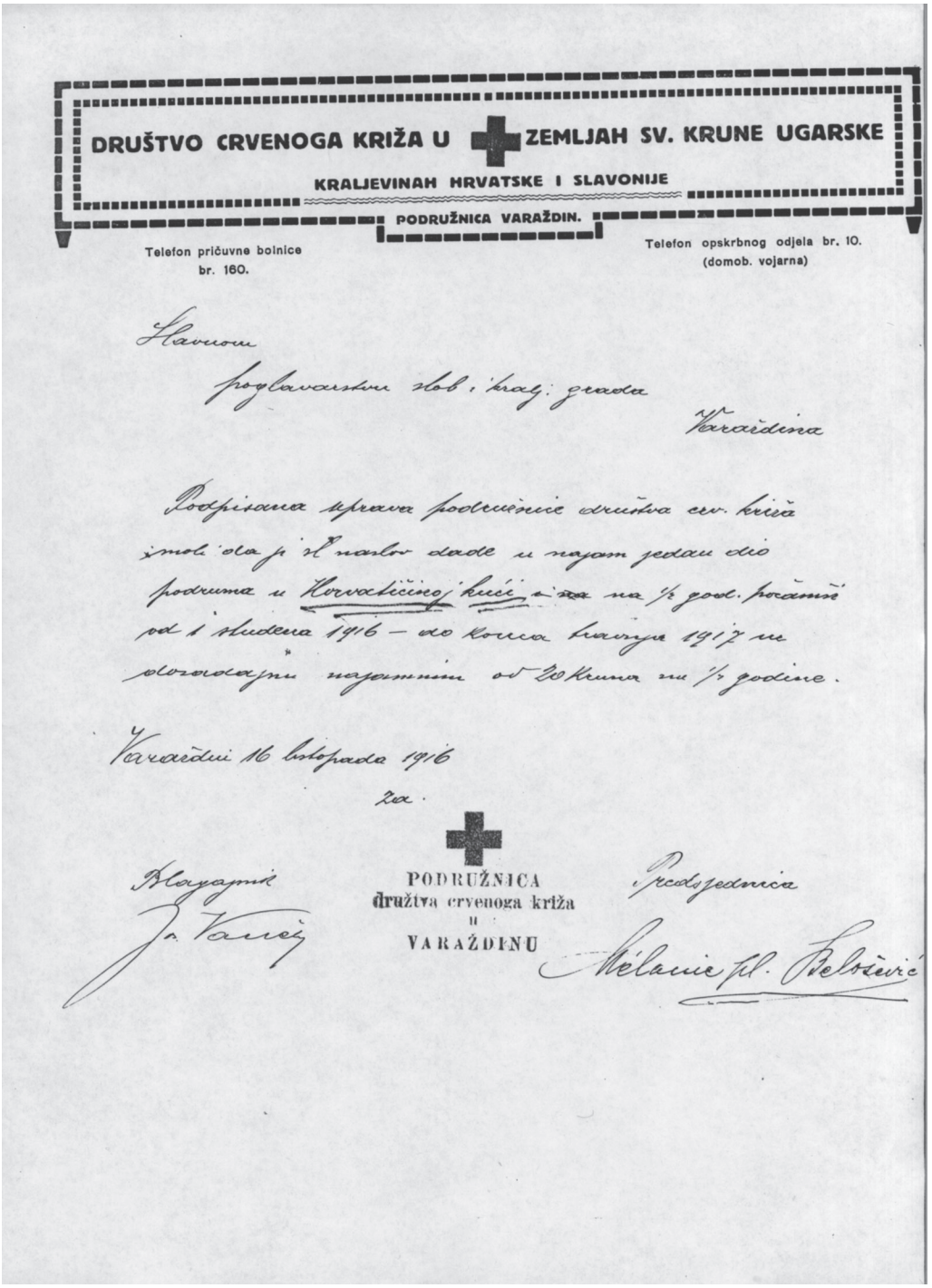

DRUŠTVO CRVENOGA KRIŽA U ZEMLJAH SV. KRUNE UGARSKE
KRALJEVINAH HRVATSKE I SLAVONIJE
PODRUŽNICA VARAŽDIN.

Telefon pričuvne bolnice br. 160.

Telefon opskrbnog odjela br. 10. (domob. vojarna)

Slavnom
poglavarstvu slob. kralj. grada
Varaždina

Podpisana uprava podružnice društva crv. križa
imala je čast nanov dade u najam jedan dio
podruma u Kovačičinoj kući na ½ god. počamši
od 1 studena 1916 – do konca travnja 1917 uz
obvezatnu najamninu od 20 kruna za ½ godine.

Varaždin 16 listopada 1916

za

PODRUŽNICA
družtva crvenoga križa
u
VARAŽDINU

Blagajnik
Ja. Vanić

Predsjednica
Melanie pl. Belošević

Slika 4. Dopis Podružnice Društva crvenog križa Poglavarstvu grada Varaždina od 16. listopada 1916. godine (DAVŽ GPV Redovni spisi 11694/1916, digitalizirao K. Sudec)

[41] V. ČAVEC, *Stoljeće humanosti*, 34.

3.4. Osnivanje odbora DCK i prikupljanje priloga u Ivancu

I u kotarevima Županije varaždinske osnivali su se i djelovali odbori ili podružnice DCK. U Ivancu je i prije osnivanja odbora kao volonterka Društva 1914. god. priloge za varaždinske domobrane koji su se nalazili na ratištu prikupljala Nada Klein.[42] *Hrvatsko pravo* iz tog vremena primijećuje da je tom prigodom bila zapažena „već dobro poznata darežljivost ivanečkih gradjana".[43] Već u listopadu 1914. osnovan je, na prijedlog kotarskog predstojnika Aneta, tzv. *Gospojinski odbor* DCK, tj. odbor žena, sa svrhom „raznovrsnim darovima priskočiti u pripomoć... vojsci i ranjenicima". U Odbor su izabrane „gospodje" Klara pl. Kukuljević-Sakcinska, Greta pl. Jurjević, Valerija pl. Ceboci, Zora Vac, Krista Kriglović, Dragica Plasaj, Gizela Wünschbach i Malvina Grünwald, te „gospodjice" Mieika Schnur, Anka Bukovec, Zlata Kralj i Danica Cingula. Odmah nakon osnivanja krenule su odbornice u prikupljanje dobrovoljnih priloga u Ivancu i okolici. Premda siromašni, stanovnici su se odazvali akciji obilnim prilozima, tako da su odbornice u deset dana prikupile čak 444 krune. Od te svote poslano je 200 kruna vladinom povjereniku Beloševiću za „ratnike domaće 16. pukovnije", 200 kruna poslano je Županiji varaždinskoj za nabavu i pripremu zimskih potrepština, a 44 krune su ostale za daljnje potrebe. Odbornice su isto tako skupile dosta posteljine, odjeće i drugih stvari koje su spakirane u šest kovčega i poslane Podružnici DCK u Varaždinu.[44]

3.5. Osnivanje Podružnica DCK u Zlataru i Ivancu

U Zlataru je Podružnica DCK osnovana već 26. rujna 1914. na inicijativu kotarskog predstojnika Mirkovića, a za njezinu je predsjednicu izabrana Šimica Mirković.[45] U veljači 1916. je i u Ivancu, na poticaj tamošnje poštanske službenice Zlate Schnur, osnovana Podružnica DCK. U predsjedništvo su izabrani: Klara pl. Kukuljević, za predsjednicu, za potpredsjednika Edvin Anet, kotarski predstojnik, za tajnicu Marina pl. Kukuljević, a za blagajnicu Zlata Schnur.[46] U Krapini je Podružnici varaždinskog DCK križa, uplatom godišnje članarine od 2 krune, pristupilo 1914. čak 217 osoba.[47]

3.6. Akcije prihvata i zbrinjavanja ranjenika s ratišta

3.6.1. Akcija prihvata ranjenika u Varaždinu

U Varaždin je već 28. kolovoza 1914., dakle samo mjesec dana nakon objave rata, stiglo prvih 407 ranjenika s Južnog ili srpskog ratišta koji su smješteni u pričuvnu bolnicu u tzv. *Topničkoj vojarni.*

Drugi je transport od 120 ranjenika prispio 19. rujna. Varaždinci su oba transporta dočekali s velikim pijetetom, a Varaždinke su kao bolničarke-volonterke skrbile o ranjenicima u improviziranim bolnicama.[48]

Već početkom kolovoza, građanima su se u ime odbora Podružnice u Varaždinu obratili predsjednica Melanija pl. Belošević i predsjednik Dragutin Kiss Šaulovečki zamolbom za potporu. Mole se „gospođe i gospđice grada Varaždina i okolice" da pristupe kao članice Podružnici u svrhu njege ranjenih vojnika kad oni budu dopremljeni u Varaždin. S obzirom da je zadaća Podružnice DCK da podupire i „siro-

[42] „Darežljivost Ivančana", *Hrvatsko pravo*, 29. rujna 1914., br. 14/2, str. 2.
[43] Isto.
[44] „Ivanečki mješćani za ranjenike", *Hrvatsko pravo*, 17. listopada 1914., br. 17., str. 2.
[45] „Podružnica Crvenog križa u Zlataru", *Hrvatsko pravo*, 3. listopada 1914., br. 15., str. 3.
[46] „Podružnica Crvenog križa u Ivancu", *Hrvatsko pravo*, 26. veljače 1916., br. 9, str. 2.
[47] „Sitne domaće vijesti", *Hrvatsko pravo,* 10. rujna 1914., br. 11/4., str. 2.
[48] R. HORVAT. *Povijest grada Varaždina,* 511 - 512.

mašne udove te siročad onih vojnika, koji su (...) pali ili su usljed ozljeda za privredu nesposobni postali", moli se „rodoljubno i požrtvovno građanstvo, općinstvo i velevlasteline županije varaždinske za što bržu i izdašniju potporu".[49] Podružnica također poziva građane da se jave dobrovoljci koji mogu prihvatiti i smjestiti ranjenike, ako u bolnicama ne bude mjesta. Na prijedlog dr. Meixnera Podružnica je na svoj trošak smjestila 20 ranjenih časnika u Gradsku javnu bolnicu.[50]

Slika 5. Dr. Alexandar Ernst (1875.–1936.), liječnik (vlasništvo obitelji Ernst)

Slika 6. Vojnici i bolničarke pred rezervnom bolnicom Varaždin 7. svibnja 1917. iz: Vladimir Nöthig: Austro-ugarska vojska u Varaždinu 1868.–1918., str. 159.

[49] „Sugrađani", *Naše pravice*, 6. kolovoza, br. 32, str. 2.

[50] „Kod varaždinskog Crvenog krsta", *Naše pravice*, 13. kolovoza 1914. br. 33, str. 2.

3.6.1.1. Opis akcije prihvata ranjenika na kolodvoru

Kako su izgledale dopreme ranjenika i kakva je bila opća angažiranost Varaždinaca oko njihova prihvata, najbolje govori napis u *Hrvatskom pravu* od 24. rujna 1914. pod naslovom *Jutrašnji dovoz ranjenika.* „Danas u jutro, u 2 sata 25 časaka stigao je opet novi transport ranjenika. (...) dopremljeno je 104 naših ratnika i to većim dijelom sa srpskog ratišta. Na kolodvoru su poduzete još jučer na večer sve pripreme, da prevoz ranjenika brzo i nesmetano uslieditи uzmogne. U tu svrhu skupio se je i stavio crvenom križu na dispoziciju bezbroj kočija varaždinskih kočijaša i privatnika. Uz za prenos po postajnom zapovjedničtvu opredijeljeni broj momčadi našli su se tu prvi kao i svakom zgodom naši sveučilištarci i skauti, zatim članovi Crvenog križa, vatrogasci, dio gradjanske čete ter gradski nažigači stavljajući se dragovoljno i požrtvovno u službu samaritansku. Za počašćenje naših ranjenika toplim okriepnim pilom i hranom postarale su se brižno i velikim samopriegorom članice Crvenog križa, gdje. Blau, Berger, Vanjek, grofica Poezay, Riedl, Gelert, Kraus, Marković, te gdjice Križan i Štamberger, sa svojom neumornom i požrtvovnom predsjednicom (...) gdj. Melanijom pl. Belošević na čelu. Iste su unatoč kasne noći, svoju službu i uz najveći napor vjerno i zdušno obavljale. Dočeku ranjenika prisustvovali su uz veliki broj gradjanstva od civilnih oblasti gg. vladin povjerenik Stjepan pl. Belošević, podžupan Gaj, kapetan Antunović, gradski fizik Dr. Blau, a od strane postajnog zapovjedničtva (...) poručnik Stjepan pl. Leitner i posadni liečnici. Čim je vlak ušao u stanicu odpočeli su svoj blagoslovan rad naši sveučilištarci i skauti predvodjeni po ravnatelju gimnazije gosp. Vjekoslavu Pacheru, ter profesorima gg. Zlohom, Paukovićem i Koščecom. Ranjenici su iz vagona prenašani u prostorije čekaonica, gdje su ih gospodje od Crvenog križa počastile toplom kavom, čajem, ter zakusci (...) Iza okriepe odpremljeni su ranjenici na kola, kojima su preveženi u bolnice. U roku od jednog sata može se reći bili su svi ranjenici spremljeni pod krov bolnica. Za brzinu kojom je to učinjeno ide uz sve ostale velika zasluga (...) poručnika g. Stjepana pl. Leitnera, koji je obzira punim i spretnim odredbama u velike čitav ovaj golemi humanitarni posao u interesu ranjenika... u velike pospješio“.[51]

3.6.1.2. Popis ranjenika smještenih u bolnice

U lokalnom su tisku objavljeni i iskazi ranjenika i bolesnih vojnika koji se nalaze na liječenju u Varaždinu u tzv. *Posadnoj bolnici* i improviziranoj bolnici u *Topničkoj vojarni*. Popis pak je ranjenika od ukupno 335 imena objavljen u četiri nastavka od 4. do 15. rujna 1914.[52] Uz redne brojeve, imena i prezimena, navodi se i vojni čin ranjenika te oznaka jedinice kojoj on pripada.[53] I dalje su do kraja 1914. god. objavljivana imena pridošlih, ali i otpuštenih vojnika iz bolnica. Do konca 1914. god. prispjelo je u Varaždin još pet transporta s ranjenicima. Sredinom studenog stigli su transporti s 394 ranjenika, većinom Hrvata. Jedan od njih otpremljen je u Čakovec.[54] Tijekom 1914. god. u Varaždin je stiglo ukupno osam transporta s ukupno 2155 ranjenika.

3.6.2. Smještanje ranjenika u bolnici u Krapini

U kotarskom mjestu Krapini također je uređena bolnica za ranjenike u koju su prvi ranjenici, njih 40, dopremljeni vlakom iz Zagreba navečer 31. listopada 1914. Na kolodvoru su ih dočekali građani s kotarskim predstojnikom Aurelom Vukovarcem i načelnikom Krapine Vilibaldom Slugom,[55] koji je dao na raspolaganje svoju kuću

[51] „Jutrašnji dovoz ranjenika“, *Hrvatsko pravo*, 24. rujna 1914., br. 13/4, str. 2.

[52] Vidi *Hrvatsko pravo* od navedenog datuma.

[53] Isto.

[54] „Novi transporti ranjenika“, *Hrvatsko pravo*, 15. studenog 1914., br. 21., str. 3.

[55] „Doprema ranjenika u Krapinu“, *Hrvatsko pravo*, 8. studenog 1914., br. 20, str. 3.

za preuređenje u pričuvnu bolnicu. U kući je uređeno osam soba za ranjenike. U opremanje bolnice uključili su se brojni građani Krapine. Stolari su izradili besplatno dvadeset novih kreveta, a sav namještaj darovao je vlasnik pilane Ferdo Lamer.[56] Drugih dvadeset kreveta te posteljinu za sve krevete i rubeninu za ranjenike darovale su grofica Fanika Kulmer, Terezija pl. Halper i Pavla Wolfi. One su ujedno preuzele cjelovitu opskrbu i skrb svaka za po dva ranjenika, dok je opskrbu ostalih 14 ranjenika preuzelo četrnaest drugih žena. Za preostalih 20 ranjenika osigurana je opskrba u svratištu „Zagreb" uz pogođenu pristojbu. Ostale troškove za uzdržavanje, kao i ogrijev za sve prostorije te podvorbu, čišćenje, pranje rublja i dr. preuzeli su građani[57]. Uprava i nadzor nad bolnicom povjereni su *Odboru za skrb ranjenih vojnika* u Krapini. Organizirana je i tzv. *stalna služba* koju je obavljala po jedna članica *Gospojinskog odbora*. Dvije ženske osobe, djevojke Deutsch i Hudjek, obavljale su uz liječnika dr. Crkvenca sanitarnu službu u bolnici.[58]

3.6.3. Smještanje ranjenika kod plemića

Od ranjenika koji su dopremljeni u Varaždin 1914. god. i tu smješteni dijelom u tzv. *Posadnu*, a dijelom u bolnicu u *Topničkoj vojarni*, preuzeli su na kućnu skrb i njegu njih 20 grof Erdödy u Novi Marof te njih 12 grof Bombeles u Vinicu.[59]

3.7. Osnivanje bolnice Crvenog križa u Varaždinu

3.7.1. Aktivnosti oko dobivanja zgrade i opremanja bolnice

Premda je u Varaždinu početkom Rata bilo pripremljeno više pričuvnih bolnica za prihvaćanje i liječenje ranjenika, Podružnica DCK je odlučila ustrojiti i opremiti još jednu bolnicu, kapaciteta oko 50 kreveta, koju će sama voditi i financirati vlastitim sredstvima.[60] Odbor Podružnice odlučio se za zgradu Stare gimnazije u Pavlinskoj ulici u kojoj je u to vrijeme bila smještena Viša djevojačka škola.[61] Tu je zgradu još 1900. god. obnovila i uredila Gradska općina kako bi u nju smjestila Višu i Nižu gradsku djevojačku školu te Žensku stručnu školu.[62] Da bi ostvario tu svoju zamisao, Odbor Podružnice, koji su sačinjavali dr. Gustav Beil, tajnik, Melanija pl. Belošević, predsjednica, Dragutin pl. Kiss Šaulovečki, potpredsjednik i Josip Vanjek, blagajnik, se obratio 21. rujna 1914. za pomoć stanovništvu, *gradjanstvu i općinstvu*, grada Varaždina i Županije varaždinske, da ga u tom njegovom humanitarnom poduhvatu podupre doprinosima i to „koli za kućni uredjaj, toli za dnevnu obskrbu".[63] Uz obraćanje građanstvu priložen je i iscrpan popis potrepština za uređenje i opremanje bolnice.[64] Podružnica je za svoju zamisao dobila i podršku Gradske općine.[65] Problem održavanja nastave za djevojačku školu riješen je dogovorom Gradskog poglavarstva s poglavaricom Uršulinskog samostana na taj način što su uršulinke pristale da će se od 1. listopada nastava za djevojačke škole održavati u zgradi Uršulinske djevojačke škole.[66] Kako je kralj Franjo Josip I. bio pokrovitelj Središnjice Društva crvenog križa, upriličeni su otvorenje i blagoslov bolnice za 4. listopada, za njegov imendan.[67] Od tada, dakle, Podružnica DCK u Varaždinu ima dvije bolnice, jednu za smještaj 400 ranjenika u gimnazijskoj zgradi te drugu novouređenu za smještaj 60 ranjenika.[68] U novouređenoj bolnici bilo je 5 soba s 46 postelja za obične ranjenike i dvije sobe s 5 kreveta za teško ranjene. Uz to je u njoj bila uređena soba za operacije s operacijskim stolom, koji je Podružnici na korištenje ustupio liječnik dr.

[56] Isto.
[57] Isto. Svi aktivno uključeni građani u poslove oko djelovanja bolnice poimence su navedeni.
[58] Isto.
[59] „Od ranjenika", *Hrvatsko pravo*, 12. rujna 1914., br. 12., str. 2-3. U listu Hrvatsko pravo objavljena su imena i prezimena ranjenika.
[60] „Zamolba", *Hrvatsko pravo*, 27. rujna 1914., br. 14., str. 2.
[61] Danas je to zgrada Varaždinske biskupije.
[62] Magdalena LONČARIĆ, „Zgrada stare gimnazije u Varaždinu, Spor oko vlasništva", Spomenica GMV-a, 1925.-1995., Gradski muzej Varaždin, 1997., 31 - 34.
[63] „Zamolba", *Hrvatsko pravo*, 27. rujna 1914., br. 14., str. 2.
[64] Isto.
[65] Isto.
[66] „Školske vijesti". Ljetopis zavoda. Izvještaj o Višoj i Nižoj Pučkoj djevojačkoj školi Uršulinskog samostana u Varaždinu za školsku godinu 1914.-15., str. 4.
[67] „Poziv", *Hrvatsko pravo*, 3. listopada 1914., br. 15., str. 3.
[68] „Crveni križ u Varaždinu", *Hrvatsko pravo*, 3. listopada 1914., br. 15., str. 3.

Aleksandar Ernst. Bolnica je imala i popratne prostorije – kupaonicu, sobu za bolničare, kuhinju sa smočnicom kao i pisarnicu. Doznajemo i to da su „(...) prostorije prostrane i zračne, a kreveti udobno i svrsishodno namješteni i uredjeni... svaka soba ima i stol za blagovanje“.[69] Rad na uređenju zgrade Djevojačke škole i adaptaciji u bolnicu obavljao se na volonterskoj osnovi.[70] Svojim dopisom od 18. studenog 1914. Podružnica DCK moli Gradsko poglavarstvo „da nadoknadi trošak instaliranja elektrike, jer će ona iseljenjem bolnice ostati na korištenje gradu“.[71] Poglavarstvo udovoljava toj zamolbi uz uvjet da nakon napuštanja bolnice od strane Podružnice sve rasvjetne instalacije ostaju vlasništvo gradske općine.[72] Bolnica u Djevojačkoj školi označena je kao Bolnica br.1, a bolnica u Gimnazijskj zgradi kao Bolnica br. 2. Školska nastava Djevojačke škole odvijat će se, prema prethodnom dogovoru Poglavarstva i poglavarice samostana, u Uršulinskom samostanu.[73]

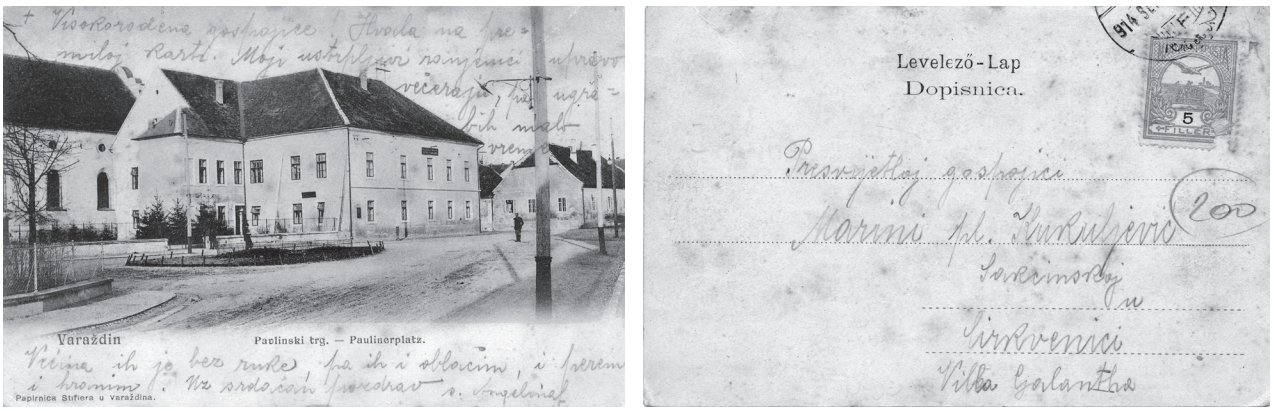

Slika 7. Dopisnica s prikazom zgrade Djevojačke škole koja je preuređena u Bolnicu Crvenog križa (DAVŽ, digitalizirao K. Sudec)

3.7.2. Odlikovanja bolničkog osoblja

Za požrtvovni rad u bolnici za vrijeme Rata odlikovani su odličjima Crvenog križa zaslužni liječnici i bolničarke-volonterke u varaždinskoj pričuvnoj bolnici i to: s počasnim znakom II. razreda s ratnom dekoracijom liječnici dr. Franjo Kozlovsky, gradski fizik dr. Hinko Blau, primarius dr. Ivan Maixner, dr. Edo Spitzer, dr. N. Traub, nadliječnik dr. Požony i dr. pharm. Artur Krajanski te sestre volonterke Marija pl. Leitner i Zora Blau. Sa srebrnom kolajnom s ratnom dekoracijom odlikovane su volonterke Ema Antunović, Milada Kozlovsky, Katica Marković, Anka Šmidinger i Gabriela Vanek te s brončanim kolajnama časne sestre Fenetiana, Vincenzia i Franciska.[74]

3.8. Akcije prikupljanja dragocijenosti

3.8.1. Varaždinska akcija „Za željezo dadoh zlato“

Pod tim su se geslom prikupljale zlatne dragocijenosti, posebice zlatno prstenje, u svrhu prodaje i pružanja novčane pomoći varaždinskim ratnim stradalnicima i njihovim obiteljima.

U Varaždinu je ta akcija krenula već u ljetu ratne 1914. god. pod nazivom „Za željezo dadoh zlato“. List Hrvatsko pravo u broju od 22. kolovoza 1914.[75] objavio

[69] „Blagoslov novouređene pričuvne bolnice podružnice Crvenog križa“, *Hrvatsko pravo*, 6. listopada 1914., br. 15/2., str. 2.
[70] V. ČAVEC, *Stoljeće humanosti*, 31.
[71] DAVŽ, GPV, Redovni spisi 13912/1914.
[72] DAVŽ, GPV, Redovni spisi 802/1915.
[73] Isto kao br. 64.
[74] „Odlikovani liečnici i bolničarke u Varaždinu“, *Hrvatsko pravo*, 11. prosinca 1915., br. 50., str. 3.
[75] „Za željezo dadoh zlato“, *Hrvatsko pravo*, 22. kolovoza 1914., br. 9., str. 5.

je da su njegovom uredništvu počele pristizati razne zlatne dragocijenosti, posebno zlatno prstenje, namijenjene za pomoć udovicama i siročadi na ratištu poginulih Varaždinaca. Stoga se uredništvo obraća kraljevskom povjereniku Stjepanu pl. Beloševiću zamolbom za dopuštenje daljnjeg prikupljanja takvih dragocijenosti u spomenutu svrhu. Za takve bi darove uredništvo Hrvatskog prava izdavalo priznanice, a kada bi se prikupilo dovoljno takvih darova, izlili bi se u grumen zlata, koji bi se potom uručio velikom županu. Nakon unovčenja takvog grumena zlata, veliki bi župan uručio odgovarajuću novčanu pomoć udovicama i siročadi palih Varaždinaca. Uredništvo ujedno predlaže da se darovatlje vjenčanog zlatnog prstenja simbolički obešteti željeznim prstenom u vrijednosti od kojih 90 filira po komadu, a trošak da se pokrije iz utrška prikupljenog zlata. U istom broju lista objavljeno je 28 imena darovatelja i vrsta zlatnog dara koji su darovatelji predali. I u idućim će brojevima lista, sve do polovice listopada, biti objavljivana imena darovatelja te vrsta njihovog dara, tako da je objavljeno ukupno 76 imena.[76] Odgovor od kraljevskog povjerenika Beloševića Uredništvo je primilo 6. rujna 1914. U njemu on potvrđuje da je Ban Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije otpisom od 2. rujna 1914. dopustio da se mogu i dalje prikupljati zlatne dragocijenosti u korist udovica i siročadi na ratištu poginulih Varaždinaca. Naglašava da se u pozivu, kojim će se čitatelji pozivati na davanje priloga, treba spomenuti bansku odluku te da se prikupljene dragocijenosti imaju predavati njemu na daljnji postupak. Belošević ujedno navodi da se u Zagrebu osniva središnji odbor, također sa svrhom prikupljanja dragocijenosti, koji će darovateljima, za uzvrat kao priznanje, uručivati željezni prsten. Stoga bi bilo uputno, navodi Belošević, da *Hrvatsko pravo* pričeka s uručivanjem željeznih prstenova dok središnji odbor ne donese odluku o jedinstvenom uzorku prstenova za cijelu zemlju.[77]

3.8.2. Zemaljska akcija pod geslom „Zlato za željezo“

Po uzoru na varaždinsku akciju prikupljanja priloga za ratne udovice i ratnu siročad u obliku zlatnih dragocijenosti, koji je pod sloganom „Za željezo dadoh zlato“ već primjenjivalo uredništvo varaždinskog lista Hrvatsko pravo, u Zagrebu se u listopadu 1914. krenulo sa sličnom, ali proširenom akcijom pod sloganom „Zlato za željezo“. Po dopuštenju Zemaljske vlade, njezin povjerenik za organizaciju dobrovoljne bolničarske službe, naložio je akciju prikupljanja darova u obliku zlatnih predmeta, gotovog novca i *inih vrijednina* na području Kraljevina Hrvatske i Slavonije. Nakon procjene i izdavanja pisane potvrde, darovateljima se za uzvrat uručivao željezni prsten s naznakom vrijednosti dara. Najmanja vrijednost mogla je biti 5 kruna. Svrha te akcije bila je također prikupljanje priloga za ratne stradalnike i njihove nedovoljno zbrinute obitelji. Središte sabirne akcije nalazilo se u prostorijama Prve hrvatske štedionice u Zagrebu, a prilozi su se prikupljali u njezinim podružnicama ili su ih zaprimale ovlaštene osobe u manjim mjestima. U željezne prstenove bio je utisnut tekst „Dadoh zlato za željezo 1914.“, a bili su zaštičeni i žigom Povjerenstva za organizaciju dobrovoljne ratne bolničarske službe u Zagrebu.[78]

[76] „Za željezo dadoh zlato“, *Hrvatsko pravo*, 11. listopada 1914., br. 16., str. 2.

[77] „Zlato za željezo“, *Hrvatsko pravo*, 14. rujna 1914., br. 12/1., str. 2.

[78] „Dadoh zlato za željezo“, Katalog izložbe, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 2006., 536.

4. Akcije prikupljanja priloga za stradalnike rata

4.1. Akcija osnivanja Zaklade za nemoćne vojnike

Na izvanrednoj skupštini Županije varaždinske održane 9. veljače 1915. veliki župan Stjepan Belošević predložio je osnivanje i obrazložio potrebu osnivanja *Zaklade* iz koje će se pomagati one „koji su u ratu izgubili zdravlje i privrednu sposobnost." „Ima mnogo njih koji bi unatoč državne pomoći bili prepušteni najvećoj bijedi, naša je dužnost da im pomognemo i osiguramo budućnost".[79] Tako je nakon njegovog obrazloženja na županijskoj skupštini već istog dana, a na gradskom zastupništvu Varaždina 20. veljače donesena odluka da se osnuje *Zaklada za nemoćne vojnike iz svjetskog rata od god. 1914.–1915. županije varaždinske i kr. i slob. grada Varaždina*.[80] Odlučeno je da se prilozi za Zakladu prikupljaju u dobrovoljnim akcijama, a potporu će *nemoćnim vojnicima* dodjeljivati odbor od šest članova. Tri će člana biti iz županijske skupštine te tri iz gradskog poglavarstva, a na čelu odbora bit će podžupan i gradonačelnik. Odluku županijske skupštine proslijedio je Belošević gradskom načelniku dr. Peri Magdiću te tzv. *Popunidbenom zapovjedništvu* u Bjelovaru. U dopisu potonjem Belošević obrazlaže da mu je na srcu velika briga i skrb za unesrećene pa se stoga odlučio obratiti na sve urede, trgovačka društva, industrijska poduzeća i vlastelinstva varaždinske županije, da mu priopće svoje uvjete pod kojima bi htjeli primiti u službu nemoćnike „bud za kakav posao".[81] Veliki se župan povodom osnivanja Zaklade obratio 21. veljače 1915. i javnosti sa zamolbom da se prilozi za Zakladu šalju Županijskoj oblasti u Varaždinu s naznakom: u korist „Zaklade za nemoćne vojnike županije varaždinske i grada Varaždina". U svom obračanju između ostalog ističe hrabrost i junaštvo vojnika s područja Županije varaždinske, od kojih su mnogi izgubili zdravlje i sposobnost privređivanja te zaključuje da je opća dužnost da im se oduži i da im se olakša težak položaj. Apelira na stanovništvo Županije i grada Varaždina da se odazove sabirnoj akciji svojim prilozima za Zakladu te naglašava da će se imena darovatelja javno oglasiti.[82]

Gradsko pak je poglavarstvo donijelo odluku da za osnovanu Zakladu *votira*, kao doprinos Grada, 10.000 kruna.[83] Treba naglasiti da su se tijekom rata održavale i različite druge priredbe, posebno kazališne predstave, koncerti i slično u svrhu prikupljanja sredstava za Zakladu.

4.2. Podizanje Ratnog spomenika u Varaždinu

U svrhu prikupljanja priloga ukucavanjem čavlića za *Zakladu za nemoćne vojnike iz svjetskog rata od god. 1914.-1915. županije varaždinske i kr. i slob. grada Varaždina* podignut je Ratni spomenik.[84] Postavljen je na Franjevačkom trgu, na prostoru između Franjevačke crkve i palače Herzer,[85] a otkriven je 11. prosinca 1915.[86] Spomenik je izradio ing. Artur Kaderavek[87] od umjetnog kamenja. Dvije stube vodile su do 1,5 m visokog postamenta na kojem se uzdizao kubus. U kubus su s tri strane bili umetnuti križevi oblika *vojničkog križa za zasluge* s ratnom dekoracijom. Bili su izrađeni od mekana lipova drveta, kako bi se u njih mogli lakše ukucavati čavlići, a obojani su bili istim bojama kao i odličje vojničkog križa.[88] U te su križeve građani zabijali, ovisno o visini uplaćenog priloga u korist Zaklade, zlatne, srebrne, bakrene ili željezne čavliće. Nad križevima su u željezu ispisane godine rata 1914. i 1915. Četvrtasti

[79] DAVŽ, PGV, redovni spisi 1936/1915.
[80] Isto.
[81] Isto.
[82] GMV Povijesni odjel 3294.
[83] „Sjednica Gradskog zastupstva", *Hrvatsko pravo*, 28. veljače 1915., br. 9., str. 2.
[84] „Ratni spomenik u Varaždinu", *Hrvatsko pravo*, 4. prosinca 1915., br. 49., str. 3.
[85] Spomenik se nalazio na mjestu na kojem se danas nalazi spomenik Grguru Ninskom koji je tu postavljen 1931. Prigodom uređenja trga 2008. pronađeni su fragmenti Spomenika iz Prvog svjetskog rata.
[86] „Posveta ratnog spomenika", *Hrvatsko pravo*, 11. prosinca 1915., br. 50., str. 1 - 2.
[87] „Ratni spomenik", *Hrvatsko pravo*, 3. studenoga 1915., br. 46., str. 3.
[88] Križ za zasluge kao odlikovanje utemeljio je car Franjo Josip I. 1849.

kubus okruživali su debeli željezni lanci. Na veliki se kubus nastavljao manji, na kojem su s prednje strane bili uklesani povezani grbovi Grada i Županije, iznad njih se nalazila kruna Sv. Stjepana, a ispod natpis "Svjetski rat". Vrh spomenika završavao je globusom koji su okruživala četiri orla.[89]

Na otkrivanju spomenika prve zlatne čavliće zabili su veliki župan Belošević, ističući da u Zakladu polaže 5000 kruna i dodaje još 100 kruna u ime Bana, te gradonačelnik dr. Magdić, uz polog od 500 kruna. Potom su se redali i drugi podupiratelji Zaklade.

Na sam dan otkrića spomenika prikupljena je svota od 6.017 kruna za Zakladu te preko 2.000 kruna za troškove podizanja spomenika.[90] Na svečanosti otvorenja govorili su veliki župan Belošević, u svojstvu ratnog povjerenika i predsjednika Odbora za podignuće spomenika, te gradonačelnik Magdić koji je preuzeo spomenik pod gradsku zaštitu. Belošević je u svom govoru naglasio da se slični spomenici u svrhu podupiranja stradalnika podižu po cijeloj Monarhiji. Ukucavanje čavlića u križeve na Ratnom spomeniku obavljalo se svakodnevno u određeno vrijeme. Svaki čavlić vrijedio je jednu krunu do siječnja 1916., a od tada mu je cijena smanjena na 10 filira.[91] Sniženjem cijene čavlića omogućeno je i školskoj djeci sudjelovanje u ukucavanju čavlića. Jedan je učitelj iz Ivanca, primjerice, doveo odjednom na ukucavanje čavlića čak 450-ero školske djece.[92] I po drugim se mjestima provodila akcija zabijanja čavlića bilo u spomen-lipu, u spomen-križ ili u neki drugi u tu svrhu prilagođen predmet.

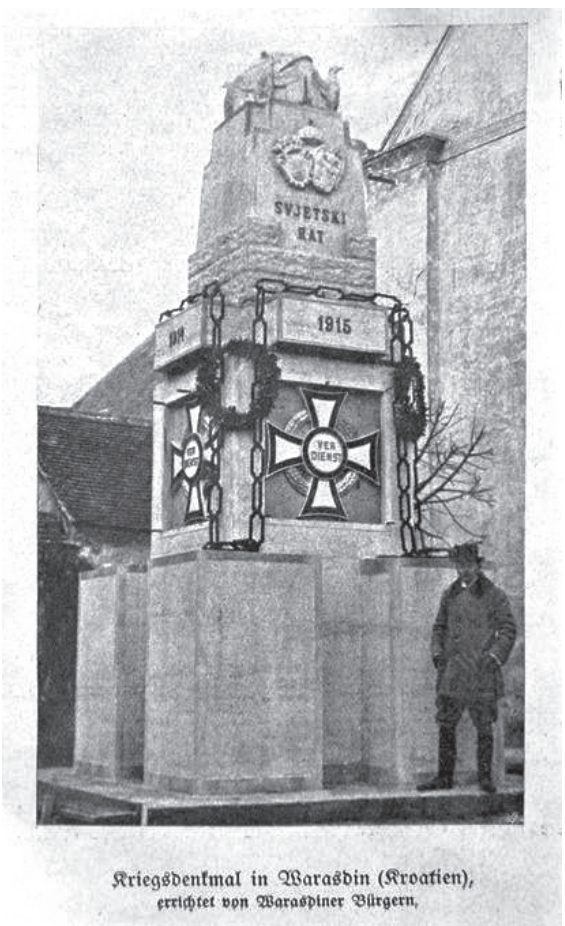

Slika 8. Ratni spomenik u Varaždinu (GMV 54451)

[89] „Kako izgleda varaždinski ratni spomenik", *Hrvatsko pravo* od 18. prosinca 1915.; br. 51, str. 3.

[90] „Sjednica gradskog zastupstva", *Hrvatsko pravo,* 18. prosinca 1915., br. 51., str. 2.

[91] „Zabijanje čavala u ratni spomenik", *Hrvatsko pravo*, 24. prosinca 1915., br. 51, str. 3.

[92] „Seoska mladež iz Ivanca pred Ratnim spomenikom u Varaždinu", *Hrvatsko pravo,* 24. ožujka 1916., br. 13, str. 2 - 3.

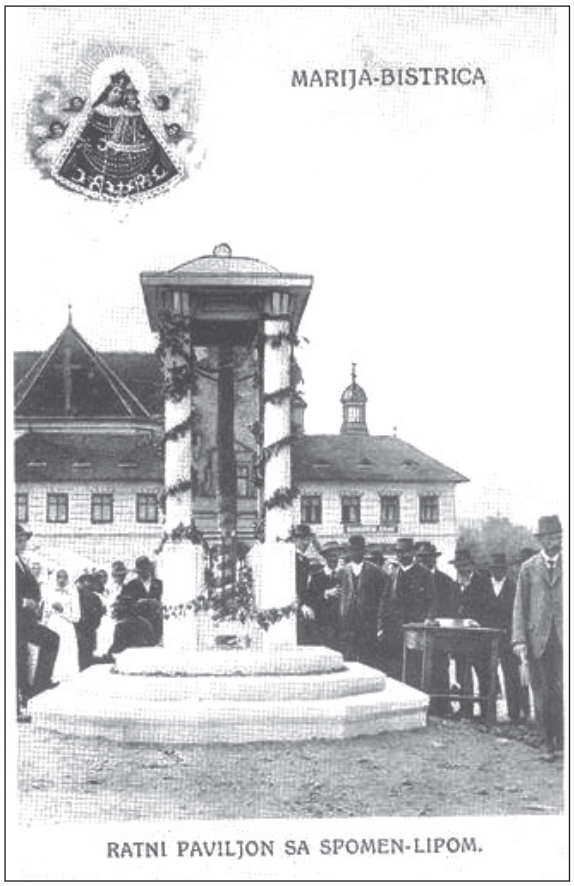

Slika 9. Dopisnica sa spomen-lipom u Mariji Bistrici (preuzeto iz kataloga izložbe Zagorsko lice boga rata, Muzeji Hrvatskog zagorja, Gornja Stubica, 2014.)

4.3. Uređenje Spomen-lipe u prošteništu Mariji Bistrici

U Mariji Bistrici je 25. srpnja 1915. oformljena i prilagođena spomen-lipa sa svrhom pribijanja zlatnih i srebrnih čavlića u korist Zaklade za ratne stradalnike. S obzirom na brojne hodočasnike, računalo se s isto tako brojnim prilozima za Zakladu. Oko lipe je kasnije podignut paviljon. Stablo lipe u svrhu prenamjene u Spomen-lipu i uz crkvu smještenu zidanu zgradu poklonili su Bistričanima barun i barunica Hellenbach.[93]

4.4. Podizanje „Križnog drveta“ u Jalžabetu

U mjestu Jalžabet u spomen palima na ratištu podignuto je u listopadu mjesecu 1916. „križno drvo“ „sa lijepom slikom koja podsjeća na svjetski rat“. Za podizanje tog spomenika u obliku križa posebno se založio župljanin Marko Cesarec, a novčano su podizanje spomenika posebno poduprli barun Emil Kušević, Antun Horvat te Stjepan Filipašić. Na dan Svih svetih mjesni župnik Gabriel Janković poveo je do Spomenika procesiju i održao je govor „spomenuvši medju ostalim da je (...) spomenik postavljen u spomen na bojištima palim junacima ove župe“.[94] Nakon župnikovog govora gđa Marija Pokornik položila je „u počast palim junacima na podnožje križa krasan vijenac (...)“. „Još kasno u večer stajali su pobožni seljaci pod križem (...)“.[95]

[93] *Hrvatsko pravo,* 3. lipnja 1916., br. 23., str. 2.
[94] *Hrvatsko pravo,* 11. studenoga 1916.; br. 46., str. 4.
[95] Isto.

5. Humanitarna djelatnost plemstva iz okolnih mjesta

U dobrotvornim udrugama Županije varaždinske koje su djelovale prije Rata, kao njihovi osnivači, pokrovitelji ili velikodušni dobrotvori i podupiratelji isticali su se plemići. Oni svoje dobrotvorne aktivnosti ne zapostavljaju ni za vrijeme Rata. Dapače svoje humanitarne akcije nastavljaju i proširuju te ih prilagođavaju mnogo zahtjevnijim ratnim prilikama i potrebama. Kada se započelo s prikupljanjem potpore za ratne stradalnike, plemstvo se isticalo u svim poduzimanim potpornim akcijama. Donacije plemića uvijek su bile najveće, što je zapravo bilo i za očekivati s obzirom na njihovo imovinsko stanje. Osim novčane pomoći, česte su bile i velike donacije plemstva u živežnim namirnicama i drugim materijalnim potrepštinama. Plemstvo je pokazivalo i veliku sućut prema ratnim stradalnicima te ih je primalo na njegu i skrb. Ono je pokazalo i puno razumijevanja za gladnu djecu, pružajući joj pomoć ili je preuzimajući na cjelokupnu skrb. Na području grada Varaždina i Varaždinske županije darežljivošću su se i humanitarnim poduhvatima isticale plemičke obitelji Erdödy, Bombeles, Oršić, Rauch, Kiš Šaulovečki i druge.

5.1. Humanitarna djelatnost plemićke obitelji Erdödy

Grof Rudolf Erdödy iz Novog Marofa bio je poznati dobrotvor i redovno je sudjelovao svojim potporama i dobrotvornim prilozima u aktivnostima Podružnice DCK Varaždin[96]. Na popisima darovatelja gotovo se uvijek nalazio na prvom mjestu, a to je istodobno značilo da je u akcijama sudjelovao i najvećim novčanim prilogom. Početkom rujna 1914. mu se varaždinska Podružnica DCK primjerice javno *najtoplije zahvaljuje* na *ponovnom plemenitom daru* od 5000 kruna u društvene svrhe. Uz novčanu potporu stavio je Podružnici na raspolaganje dnevno 50 litara mlijeka.[97] Samo mjesec dana ranije, Društvu je darovao također svotu od 5000 kruna.[98] Za ratni je zajam, kao dobrotvornu posudbu, upisao grof Erdödy svotu u visini čak 100.000 kruna.[99]

I grofica Lujza Erdödy, supruga grofa Rudolfa, bila je već od prije poznata kao donatorica i dobrotvorka, a svojom je humanitarnom aktivnošću nastavila i tijekom rata.[100] O njezinoj prijeratnoj humanitarnoj djelatnosti posebno svjedoči podizanje i opremanje bolnice 1890. god. u Novom Marofu te plaćanje liječnika namještenog u toj bolnici.[101] Za vrijeme rata grofica je od dopremljenih ranjenka s ratišta u Varaždin preuzela njih 20 na kućnu njegu i opskrbu na svoje imanje u Novom Marofu. O ranjenicima su vodili posebnu brigu i skrb kako sama grofica, tako i bolnički liječnik dr. Dočkal s bolničarkama, časnim sestrama milosrdnicama. Grofica je ranjenike redovno obilazila, donosila im je novine i poslastice, tješila ih je, a i sama ih je često posluživala. Za groficom nije svojom brigom za ranjenike mnogo zaostajao ni njezin muž Rudolf. Oboje su se čak bavili zamisli da dodatno na isti način zbrinu još 15 stradalnika s ratišta.[102]

5.2. Humanitarne akcije grofovske obitelji Oršić

I grofovska obitelj Oršić, supruzi Valerija i Gjuro, iz Oroslavja bili su velikodušni donatori vojnika i ratom pogođenog stanovništva. Preko kotarske oblasti u Stubici

[96] Od 1891. pokrovitelj Društva dobročinstva u Varaždinu. Vidi M. Lončarić: Dobrotvorna društva, str. 15.

[97] „Zahvala“, *Hrvatsko pravo*, 4. rujna 1914., br. 10/5., str. 2.

[98] Izkaz prinosa za društvo Crvenoga križa (...), *Naše pravice*, 6. kolovoza 1914., br. 32., str. 3.

[99] „Novimarof“, *Hrvatsko pravo*, 28. studenog 1914., br. 23., str. 3.

[100] M. LONČARIĆ. *Dobrotvorna društva, str.* 4 i 15.

[101] Više o bolnici vidi: Gustav Piasek. Bolnica „Saluti“ u Novom Marofu. *Liječnički vjesnik* 1975(97); br. 2., str. 106 - 110.

[102] „Velikodušna hrvatska velikašica“, *Hrvatsko pravo*, 17. rujna 1914., br. 12/4., str. 2.

uplatili su svotu od 2000 kruna u korist siromašnih obitelji mobiliziranih vojnika, a dodatno je na inicijativu grofice u istu svrhu u okolici Stubice prikupljeno još 3000 kruna.[103] Grof Gjuro, koji je u ratu služio kao dobrovoljac automobilist, čak je izveo 1914. neobičan podvig. Predvodio je kolonu automobila koja je čak do ruskog ratišta odvezla toplu odjeću za naše vojnike. Navodno se pripremao za isto takav podvig s istom namjerom i za južno ratište.[104]

5.3. Donatorstvo vlastelina Pongraca iz Maruševca

Maruševečki vlastelin Oskar pl. Pongratz, kako je javilo varaždinsko *Hrvatsko pravo* od 19. prosinca 1914., darovao je za vojne ranjenike smještene u varaždinskim bolnicama 50 komada fazana, a za božićne blagdane uručio je pukovnijskom liječniku dr. Kozlovskyju 300 kruna u svrhu „da ih prema svojoj uvidjavnosti za (...) ranjenike u Varaždinu upotrebi".[105]

5.4. Zaklada Pavla Raucha za ratne invalide

Prigodom udaje svoje kćeri barunese Jelisave za kotarskog predstojnika dr. Vuka pl. Vučetića, bivši ban Pavao Rauch utemeljio je Zakladu za ratne invalide općine Martijanec i Jalžabet. U tu je Zakladu prvi položio svotu od 20.000 kruna. Općinsko mu je zastupstvo u Martijancu na svojoj sjednici od 31. rujna 1915. „zapisnički (...) izreklo svoju najveću zahvalnost na ovom rodoljubnom daru".[106]

6. Upis ratnog zajma kao dobrotvorna potpora

Prema podatcima lista Hrvatsko pravo, 3. ratni zajam, kao dobrotvornu potporu domovini, upisali su sljedeći „velikaši i odličnici" iz Hrvatskog zagorja: barun Pavao Rauch, bivši ban i vlastelin u Martijancu 70.000 kruna; Dionis barun Hellenbach iz Marije Bistrice 25.000 kuna; Stjepan pl. Leitner, vlastelin u Jalkovcu, 20.000 kruna; David Moses iz Gornje Rijeke 10.000 kruna i J. J. Badl iz Dubrave 8.000 kruna.[107]

7. Zbrinjavanje gladne djece s juga Hrvatske u Varaždinu i Županiji

7.1. Muškarci na ratištu, zemlja neobrađena, velika suša

U trećoj ratnoj godini zbog loše obrađene zemlje, jer je većina muškarca bila na ratištu, te zbog velike suše tijekom proljeća 1917. god. i zbog slabe prometne povezanosti, zavladala je na jugu Monarhije velika glad.[108] U vojsci odnosno na ratištu se nalazilo „(...) sve od 17. do 50. godine". Cijena hrane je stalno rasla, a nije je ni bilo dovoljno.[109] Posebno teško stanje gladi zavladalo je u Istri, Hrvatskom primorju, Dalmaciji te Hercegovini i Bosni. U Hrvatskom zagorju pak je zavladala epidemija dizenterije od koje je umirao veliki broj stanovništva, a najviše djece.[110] U jesen u sjeverni dio Hrvatske iz južnih krajeva stižu vijesti da „narod jede koru, šumsko lišće i travu, a djeca umiru od gladi".[111]

[103] „Plemeniti zagorski velikaši", *Hrvatsko pravo*, 3. listopada 1914., br. 15., str. 3.

[104] „Plemeniti zagorski grof i naši ratnici", *Hrvatsko pravo,* 28. studenoga 1914., br. 23, str. 3.

[105] „Maruševečki vlastelin za naše ranjenike", *Hrvatsko pravo,* 19. prosinca 1914, br. 26.; str. 2.

[106] *Hrvatsko pravo,* 7. kolovoza 1915., br. 32., str. 3.

[107] *Hrvatsko pravo,* 23. listopada 1915., br. 43., str. 2.

[108] O tome više vidi: Mira KOLAR: *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvog svjetskog rata*, Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonjie, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2008.

[109] Ivan MILČETIĆ, „Spasavanje djece Slavenskog juga 1917-1918.", Zagorski kolendar 1959., Kulturno - prosvjetno društvo hrvatskih zagoraca „Matija Gubec" u Zagrebu, 131. - 133.

[110] Bolest dizenterija ili srdobolja, u Hrvatskom Zagorju zvana *griža*, naročito je pogodila okolicu Varaždina pa je Gradsko poglavarstvo odredilo posebne zdravstvene mjere za spriječavanje te bolesti.

[111] I. MILČETIĆ, isto.

7.2. Osnivanje Odbora za zbrinjavanje gladne djece

Na takve su se tužne vijesti iz južnih krajeva u svim većim gradovima sjeverne Hrvatske počeli osnivati *Odbori za zbrinjavanje... siročadi*.[112] I u Varaždinu je osnovan Odbor koji je kasnije preustrojen u *Društvo varaždinskih gospodja za zaštitu djece iz Hrvatskog primorja, Istre, Dalmacije, Bosne i Hercegovine.* Odbor se u svibnju 1918. god. obratio varaždinskim građanima moleći za pomoć i potporu u zbrinjavanju gladne djece, bilo da ih se smjesti u obiteljima ili da im se pomogne novčanim prilozima. Apel su građanstvu uputili Zora Magdić, supruga gradonačelnika, kao predsjednica Odbora i dr. Bruno Steiner, kao tajnik.[113]

Slika 10. Odbornice *Društva Varaždinskih žena za zaštitu djece*. (M. Lončarić, Varaždinska dobrotvorna društva 1828.-1945., str. 20)

O tome koliko je gladne djece stiglo te godine u Varaždin, nalazimo različite podatke. Stjepan Belošević piše da je u Varaždin stiglo ukupno pet transporta s djecom iz Trsta, Gorice i Dalmacije.[114] Dalje navodi da je od ukupnog broja u Varaždin prispjele djece njih 195-oro smješteno u Gradu i okolici.[115] *Društvo varaždinskih gospodja za zaštitu djece...* se brinulo za opskrbu udomljene djece odjećom i obućom pribavljajući novac prikupljanjem dobrovoljnih priloga, organiziranjem pučke i velike plesne zabave, uplatom članarine i prikupljanjem poklona u naravi.[116] Prema podatku pak iz tjednika *Hrvatsko pravo* od 15. lipnja, doznajemo da je početkom lipnja 1918. stiglo u Varaždin s jutarnjim vlakom iz okolice Trsta pedesetero slovenske djece koja su smještena „dielom kod varaždinskih gradjana, a dielom u okolici varaždinskoj". List također navodi da su djecu na kolodvoru dočekali i pozdravili predsjednica *Odbora varaždinskih gospodja* i tajnik dr. Bruno Steiner. Iz Bolnice Crvenog križa, gdje su djeca najprije bila smještena i pogošćena, preuzeta su od građana na zbrinjavanje. List dalje navodi da su sva djeca mali Slovenci odnosno Slovenke, a pučku su školu polazila u Vrdeli. Djecu su u Varaždin dopratili njihov učitelj Germek i izaslanik „Središnjeg zemaljskog odbora" nadzornik Jurčić. Šesnaestero djece je smješteno kod obitelji u samom Varaždinu, a ostala su razmještena u općini Vidovec.[117]

[112] Isto.
[113] M. LONČARIĆ, *Varaždinska dobrotvorna društva*, str. 9.
[114] Stjepan BELOŠEVIĆ, „Županija varaždinska i slob. i kralj. Grad Varaždin", Zagreb, 1926., Vlastita naklada, 169 - 170.
[115] Isto.
[116] M. LONČARIĆ, *Varaždinska dobrotvorna društva*, str. 9.
[117] „Istarska djeca u Varaždinu", *Hrvatsko pravo*, 15. lipnja 1918., br. 24., str. 6.

Prema navođenju Ivana Milčetića, u Gradu je smješteno 51 dijete, a preko stotinu smješteno je u okolnim selima.[118] Od svih kotareva nekadašnje Županije varaždinske, na smještaj i skrb najveći broj djece preuzeo je kotar Ludbreg, s obzirom da je gospodarski najbolje stajao, dok su se drugi kotarevi Županije i sami već borili s glađu.[119]

Za Županiju varaždinsku sačuvan je popis 250 obitelji kod kojih su bila smještena djeca.[120] Kod tih 250 obitelji smješteno je prema objavljenom popisu 289-ero djece, jer su neke obitelji smjestile više od jednog djeteta: kod 20 su obitelji bila smještena po 2 djeteta, kod baruna Emila Kuševića u Sračincu čak 9-ero djece, kod istog baruna u Šemovcu 8-ero, kod časnih sestara milosrdnica u Vinici troje te kod baruna Inkeyja troje djece.[121]

Po završetku rata, djeca su se polako vraćala svojim kućama, tako da ih je 1919. god. na brizi *Društva varaždinskih gospodja...* ostalo oko 60. Od tih 60, 10 srednjoškolaca je bilo smješteno u Franjevačkom i Kapucinskom samostanu. Iste se godine *Društvo varaždinskih gospodja...* počelo skrbiti i o varaždinskoj siromašnoj djeci te je već tada opskrbilo oko stotinu potrebite djece odjećom.[122]

8. Zaključak

Za vrijeme Rata Varaždinci i stanovništvo Županije varaždinske pokazali su visoki stupnj solidarnosti kako sa samim ratnim stradalnicima, tako i s obiteljima stradalih ili poginulih na ratištu. Gotovo svaki broj tada izlazećega varaždinskog lista Hrvatsko pravo bilježi neku dobrotvornu aktivnost ili akciju u Gradu ili na području Županije.

Za prihvat i smještaj stradalih na ratištu uređivane su pričuvne bolnice i osposobljavano je osoblje za skrb i brigu o stradalnicima koje je dobrovoljno provodilo prihvatne akcije; za potporu i pomoć ratnim invalidima i obiteljima stradalih organizirane su akcije prikupljanja dobrovoljnih priloga; za gladnu djecu s juga Zemlje osiguran je smještaj kod obitelji u Varaždinu i u okolici. Da bi se izbjegla preopširnost i preopsežnost članka obrađivane teme, u ovom radu nisu obuhvaćene ni obrađivane prigodne dobrotvorne akcije uoči Božića. Takve su akcije poticali *Ratni pripomoćni uredi* u Beču i Budimpešti, a svrha im je bila prikupljanje prigodnih darova i osiguravanje bolje hrane za božićne blagdane ratnim stradalnicima smještenima u bolnicama.

Popis literature i izvora

1. Stjepan BELOŠEVIĆ, *Zagorskom željeznicom i njezinim pobočnim prugama*. Varaždin, Narodna tiskara B. Svobode, 1932.
2. Stjepan BELOŠEVIĆ, *Županija varaždinska i slob. i kralj. grad Varaždin*. Zagreb, Vlastita naklada, 1926.
3. Vladimir ČAVEC, *Stoljeće humanosti*, Općinska organizacija Crvenog križa Varaždin, Izdano povodom proslave 800. godišnjice Varaždina, Varaždin, studeni 1981.

[118] I. MILČETIĆ, „Spasavanje djece Slavenskog juga 1917-1918.“, Zagorski kolendar 1959., Kulturno-prosvjetno društvo hrvatskih zagoraca „Matija Gubec“ u Zagrebu.

[119] Mira KOLAR, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*.

[120] Isto.

[121] Prema tvrđenju M. Kolar, popis je prepravljan te su tom prilikom izbrisana imena plemića koji su primili na zbrinjavanje veći broj djece. Nav. dj. str. 126 – 127.

[122] M. LONČARIĆ, *Varaždinska dobrotvorna društva*, str. 9.

4. Krešimir FILIĆ, „Xenodochium vel domus hospitalis liberae ac regiae civitatis varasdinensis“, *Vjesnik Hrvatskog državnog arhiva,* Knjiga XI, ur. Josip Matasović, Zagreb, 1945.
5. Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad Varaždin i Grad Varaždin, Varaždin, 1993.
6. Mira KOLAR, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvog svjetskog rata*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonjie, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2008.
7. Magdalena LONČARIĆ, „Županija varaždinska od 12. do 20. stoljeća“ (9), „Županijske reorganizacije“, *Varaždinske vijesti*, 1. rujna 1993., br. 2537., str. 10.
8. Magdalena LONČARIĆ, *Varaždinska dobrotvorna društva 1828.- 1945.,* Gradski muzej Varaždin, Povijesni odjel, Varaždin, 2001.
9. Magdalena LONČARIĆ, *Novinstvo Varaždina, www.library.foi.hr/nv/*
10. Magdalena LONČARIĆ, „Zgrada stare gimnazije u Varaždinu; Spor oko vlasništva“, Spomenica GMV-a 1925.-1995., Gradski muzej Varaždin, 1997.
11. Ivan MILČETIĆ, „Spasavanje djece Slavenskog juga 1917.-1918.“, *Zagorski kolendar 1959*., Kulturno-prosvjetno društvo hrvatskih zagoraca „Matija Gubec“ u Zagrebu, 131 – 133.
12. Katalog izložbe „Dadoh zlato za željezo“. Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja. Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 2011.
13. *Hrvatsko pravo*, Tjednik Stranke prava u Varaždinu, list za politiku i gospodarstvo, počeo je izlaziti 17. lipnja 1914. i izlazio je cijelo vrijeme rata do listopada 1918. Od 1917. nosi podnaslov *Pučki ilustrovani list* Stranke prava za politiku, gospodarstvo, pouku i zabavu.
14. *Naše pravice*, Glasilo Ujedinjene samostalne stranke, počele su izlaziti 1904., a zabranjene su naredbom od 27. srpnja 1914. Zadnji je broj izašao 13. kolovoza 1914.

Sažetak

Dobrotvorna djelatnost i humanitarne akcije u Varaždinu i Županiji varaždinskoj tijekom Prvoga svjetskog rata

U radu autorica prikazuje djelovanje dobrotvornih, humanitarnih, društava u Varaždinu i Županiji varaždinskoj tijekom Prvoga svjetskog rata od 1914.-1918. godine. Što je Rat duže trajao, sve je više rasla potreba za raznovrsnom pomoći i potporom - ranjenim i bolesnim vojnicima, obiteljima stradalih vojnika te općenito stanovništvu, koje je sve više siromašilo i postajalo ovisno o tuđoj skrbi i pomoći. Prikupljanje i podjela pomoći odvijala se ponajprije preko Podružnice Društva crvenog križa Varaždin, ali i preko organiziranih aktivnosti drugih dobrotvornih udruga, koje su u Varaždinu djelovale već i prije Rata, a sada su samo prilagodile svoje aktivnosti i djelatnost ratnim potrebama. Osim toga su se uvodili i novi oblici dobrotvorne i humanitarne pomoći i potpore koji su bili potrebni stradalim vojnicima ili njihovim obiteljima. Takve su primjerice bile humanitarne akcije *Dadoh zlato za željezo*, osnivanje *Zaklade za nemoćne vojnike svjetskog rata 1914.- 1915.* te organiziranje prikupljanja novčane pomoći ukucavanjem *spomen-čavlića* u Ratni spomenik, u Spomen-lipu i u Spomen-križ. Građanstvo i *općinstvo* se pozivalo i poticalo i na druge načine da pruži pomoć i potporu ratnim stradalnicima i osiromašenom stanovništvu. Poticalo se ne samo one bogatije – plemiće, vlasteline i veletrgovce, nego i manje imućne pojedince koji su pokazali solidarnost s ratnim stradalnicima te koji su suosjećali s njima zbog svih nedaća koje su ih u ratno vrijeme pogodile. Posebna je briga za vrijeme rata vođena o siromašnoj i gladnoj djeci te o ratnoj siročadi. Veliki odaziv građanstva bio je pod kraj rata kada se provodila humanitarna akcija spašavanja gladne djece s juga Hrvatske. Mnogo građana Varaždina i Županije, premda samo pogođeno oskudicom i neimaštinom, prihvatilo je i preuzelo na brigu i skrb gladnu djecu s juga.

Ključne riječi: dobrotvorna djelatnost; humanitarne akcije; Prvi svjetski rat; Varaždin; Županija varaždinska.

Zusammenfassung

Wohltätige und humanitäre Arbeit in Varaždin und in der Varaždiner Gespanschaft während des Ersten Weltkrieges

In der Arbeit schildert die Autorin die Tätigkeit der wohltätigen, humanitären, Gesellschaften in Varaždin und im Varaždiner Komitat während des Ersten Weltkrieges 1914-1918. Je länger der Krieg dauerte, desto mehr wuchs das Bedürfnis nach verschiedenartiger Hilfe und Unterstützung den verwundeten und kranken Soldaten, den Familien der verunglückten Soldaten und der Bevölkerung überhaupt, die immer ärmer und von fremder Fürsorge und Hilfe abhängig wurde. Das Sammeln und die Verteilung von Spenden wurde vor allem von der Zweigstelle des Roten Kreuzes Varaždin, aber auch durch die organisierten Aktivitäten anderer Wohltätigkeitsgesellschaften, die in der Stadt schon vor dem Krieg tätig waren und jetzt ihre Aktivitäten und ihre Tätigkeit den Kriegsbedingungen angepaßt haben, durchgeführt. Es wurden aber auch neue Formen von wohltätiger und humanitärer Hilfe und Unterstützung, die die verunglückten Soldaten oder ihre Familien benötigten, eingeführt. Solche waren es beispielsweise die humanitären Aktionen *Ich gab Gold für Eisen*, dann die Gründung der *Stiftung für die invaliden Soldaten des Weltkrieges 1914-1915* und das Veranstalten von Geldspenden durch das Einschlagen der *Erinnerungsnägel* in das *Kriegerdenkmal* (Ratni spomenik), in die *Erinnerungslinde* oder ins *Erinnerungskreuz*. Die Bürgerschaft und Bevölkerung wurde auch auf andere Arten daran erinnert und angeregt, den im Krieg Verunglückten und der verarmter Bevölkerung Hilfe und Unterstützung zu bieten. Angeregt wurden nicht nur die Reicheren – Adeligen, Großgrundbesitzer und Großkaufleute, sondern auch die weniger wohlhabenden Personen, die die Solidarität mit den Kriegsverunglückten und das Mitleid mit ihnen, wegen ihren im Krieg erlebten Unglückseligkeiten, gezeigt haben. Besondere Sorge wurde während des Krieges über die armen und hungernden Kinder und Kriegswaisen getragen. Ein großes Echo hat bei der Bevölkerung die humanitäre Rettungsaktion der hungernden Kinder aus dem Süden der Monarchie gefunden. Viele varaždiner Bürger und Komitatsbewohner, obwohl selbst durch Bedürftigkeit und Armut betroffen, haben die hungernden Kinder in ihren Familien untergebracht und versorgt.

Schlüsselwörter: Wohltätige Arbeit; humanitäre Tätigkeit; Erster Weltkrieg; Stadt und Gespanschaft Varaždin.

Siniša HORVAT
Prva gimnazija Varaždin

UDK 331.109.32(497.523Varaždin)"19"
Prethodno priopćenje
Preliminary communication

Štrajk varaždinske mladeži protiv bana Cuvaja

U članku je predstavljen masovni učenički štrajk varaždinskih srednjoškolaca usmjeren protiv novopostavljenog bana Slavka Cuvaja i njegovog načina vladanja. Premda su jezgru srednjoškolskog pokreta u Varaždinu predstavljali gimnazijalci, varaždinska srednjoškolska mladež predvođena sveučilištarcima ovom je prilikom pokazala do tad neviđenu povezanost i jedinstvo.

Uvod

Početkom dvadesetog stoljeća hrvatske zemlje našle su se u sklopu sustava dvojne Austro-Ugarske monarhije uspostavljenog 1867. godine, što je uvjetovalo njihovu međusobnu izoliranost i razjedinjenost hrvatskog nacionalnog prostora. Dok su se Dalmacija i Istra, međusobno odvojene, svaka sa zasebno organiziranom upravom, nalazile u sastavu austrijskog dijela Monarhije tzv. *cislajtanije*, Banska Hrvatska, Međimurje i Rijeka bile su u sastavu ugarskoga dijela tzv. *translajtanije*. Oba dijela Monarhije funkcionirala su kao posebne državne cjeline povezane samo: osobom vladara, zajedničkom vanjskom politikom, obrambenim sustavom i financiranjem zajedničkih poslova. Odlukom Berlinskog kongresa iz 1878. godine, Dvojnoj Monarhiji bila je priključena i Bosna koja međutim nije postala niti dijelom postojećeg sustava *cislajtanije* niti *translajtanije*, već je u njoj bila uspostavljena zajednička uprava kako se ne bi ugrozio već uspostavljeni balans u državnoj zajednici.

U okviru *translajtanije*, Međimurje je bilo uključeno u ugarski županijski sustav, dok je Rijeka bila tretirana kao zaseban autonomni teritorij u sklopu *zemalja ugarske krune*. Banska Hrvatska je na temelju *Hrvatsko-ugarske nagodbe* iz 1868. godine, jedina uživala samoupravu na području pravosuđa, unutarnje uprave, bogoštovlja i prosvjete, te je u izvjesnom smislu zadržala obilježja vlastite državnosti. Zakonodavnu vlast iz djelokruga samouprave u banskoj Hrvatskoj obavljao je hrvatski *Hrvatski sabor*, dok je najviši izvršni organ zemaljske vlasti bila *Zemaljska vlada*, na čelu koje je bio ban, imenovan od monarha Dvojne Monarhije, na prijedlog i uz supotpis ministra predsjednika zajedničke budimpeštanske vlade.

Nakon što je sredinom prosinca 1911. godine *Stranka narodnog napretka* bana Nikole Tomašića doživjela poraz na izborima za Hrvatski sabor, on je 19. prosinca 1911. podnio ostavku, a na banskoj stolici zamijenio ga je stari pouzdanik Khuena Hedervaryja i bespogovorni izvršitelj naloga vladajućeg režima, Slavko Cuvaj koji

[1] Darko DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*, 1. dio, Zagreb 2005., str. 215 - 216.

je službeno imenovan 10. siječnja 1912. godine. Po stupanju na dužnost on je odmah poduzeo odgovarajuće mjere za uvođenje apsolutističkog režima. Odlukom ugarske vlade i na temelju kraljeva odobrenja, Cuvaj je reskriptom od 27. siječnja 1912. raspustio Hrvatski sabor ne dajući mu priliku niti da se sastane kako bi saslušao ukaz o raspuštanju, dok su saborski zastupnici ovu odluku saznali iz službenih novina.[1] Budući da im je na taj način bio oduzet zastupnički imunitet, neki od njih su odmah bili izvrgnuti pravosudnim progonima, a političke stranke bile su ucijenjene prijetnjom o zabrani djelovanja ukoliko ne revidiraju svoje programe.[2] Tadašnji tisak također se ubrzo našao na udaru režima jer je Cuvaj svoje banovanje započeo uvođenjem preventivne cenzure.[3] Tijekom sljedeće tri sedmice bilo je na tom planu izvršeno približno dvije stotine zapljena.[4]

Premda su se mnogi protivili Cuvajevom banovanju, posebno oštro je protiv njega istupila mladež. Izazvani ovako otvorenim diktatorskim metodama, zagrebački sveučilištarci su 1. veljače 1912. godine, sazvali protestnu skupštinu koju je redarstvo zabranilo budući da je Cuvaj želio spriječiti studentske nemire. Usprkos tome studenti su skupštinu odlučili održati u predvorju sveučilišne zgrade, a kad je tadašnji rektor zagrebačkog sveučilišta Julije Domac, želeći je onemogućiti, dao zatvoriti ulazna vrata sveučilišta, studenti su skupštinu odlučili održati u sveučilišnom vrtu.[5] U pet sati popodne, kad je student Paja Obradović s improvizirane govornice na stubištu otvorio skupštinu, policija je s isukanim sabljama provalila u sveučilišni vrt, što se nije događalo čak niti za vrijeme Khuenovog i Rauchovog banovanja. Tom prilikom bilo je ranjeno petnaestoro studenata, a raštrkana mladež cijelu je večer demonstrirala gradskim ulicama, napadajući policijske snage kamenjem i *žabicama* duboko u noć.

Sljedećeg dana studenti su proglasili štrajk. Preko tri stotine studenata, što je u to vrijeme predstavljalo gotovo dvije trećine sveukupnog broja upisanih, provalilo je u sveučilišnu zgradu, gdje su se utvrdili i na pročelju izvjesili crnu zastavu, uz zakletvu da neće napustiti zgradu sve dok im ne bude pružena zadovoljština.[6] S obzirom da je većina građanstva s njima bila solidarna, studenti su bili potajno, snabdijevani preko zida i kroz vratašca u dvorištu obližnjeg ženskog samostana Sv. Vinka pa je opsada potrajala sljedećih trideset šest sati. Pribojavajući se daljnjeg zaoštravanja sukoba, Cuvajev režim ga je odlučio riješiti na što bezbolniji način te je iskoristio profesore kao posrednike. Policija se povukla, a studentima je na kraju ipak bila pružena zadovoljština. Na nagovor profesora Josipa Šilovića, koji im je obećao da ih se neće progoniti, studenti su slobodno napustili sveučilišnu zgradu bez daljnjih progona, no usprkos tome, demonstracije protiv Cuvajeva režima nastavile su se ponavljati i sljedećih večeri.[7]

Vjerojatno u nadi da će ugarsku vladu primorati na raspisivanje novih izbora, što bi ojačalo njezin položaj, vodstvo *Hrvatsko - srpske koalicije* odlučilo je iskoristiti postojeće napetosti. Pokušavajući napakostiti Cuvaju, ono je poticalo studente na nove akcije. Na njihov poticaj, vodstvo *nacionalističke omladine* odlučilo se na pobunu širih razmjera. Uz pomoć svojih izaslanika i mreže omladinskih kružoka, postojeće nezadovoljstvo namjeravali su usmjeriti u opći nacionalni pokret protiv postojećeg dualističkog režima.

Prve značajnije akcije u tom smjeru bile su ostvarene u Sarajevu gdje su u periodu od 18. do 21. veljače '1912. godine, izbile masovne demonstracije mladeži neovisno o vjeri i narodnosti. Potaknuli su ih izaslanici zagrebačkih sveučilištaraca Tartaglia,

[1] Josip HORVAT, *Politička povijest hrvatske*, August Cesarec, Zagreb 1989., 1. dio, str. 314.
[2] Josip HORVAT, *Pobuna omladine 1911.–1914.*, SKD Prosvjeta, Zagreb, rujan 2006., str. 97.
[3] *Naše pravice*, br. 12, od 21. III. 1912., str. 4.
[4] J. HORVAT, *Pobuna omladine 1911.-1914.*, str. 97.
[5] *Povijest Hrvata*, Druga knjiga, Školska knjiga, Zagreb 2005., str. 565.
[6] J. HORVAT, *Pobuna omladine 1911.–1914.*, str. 105.
[7] Isto, str. 105-106.

Baričević i Kirina koji su svojim vatrenim govorima raspalili sarajevsku mladež. Sve je započelo velikom protestnom skupštinom protiv politike koju je Dvojna monarhija vodila u Hrvatskoj, a u njezinom su radu sudjelovali predstavnici svih oporbenih stranaka, bez obzira na narodnu i vjersku pripadnost. Skupština je ubrzo prerasla u demonstracije koje je predvodio student zagrebačkog pravnog fakulteta i budući atentator na komesara Cuvaja, mladohrvat Luka Jukić. Policija je i ovog puta reagirala prekomjernim korištenjem grube sile, što je između ostalog, rezultiralo teškim ranjavanjem učenika Saliha Šahinagića, a prilikom uspostavljanja reda na ulice je bila pozvana i vojska.[8]

Zahvaljujući vijestima o sarajevskim događanjima nezadovoljstvo mladeži širom hrvatskih zemalja pretvorilo se u konkretne masovne antirežimske aktivnosti. Prvo je uslijedio četverodnevni učenički štrajk na Sušaku. Masovne učeničke demonstracije planule su 3. ožujka 1912. godine, nakon što su sušački učenici izostali iz škole, održali skupštinu i priredili ophod gradskim ulicama. Policija je zabranila njihovu skupštinu i zatvorila nekoliko srednjoškolaca, a školske vlasti su ih namjeravale isključiti iz škole.[9] Mladež je odgovorila štrajkom, zahtijevajući za sve jednake kazne, ali bez isključivanja iz škole, a podršku su im pružili i polaznici Pomorske škole u Bakru.[10] U međuvremenu se nezadovoljstvo proširilo, a nemiri su uz Zagreb, ubrzo zahvatili srednjoškolce u Karlovcu, Mitrovici, Vinkovcima, Zemunu, Brodu, Požegi, Virovitici, Senju, Petrinji, Sisku, Krapini, Vukovaru, Bjelovaru Gospiću, Osijeku i Varaždinu.[11]

Nakon zatvaranja zagrebačkog sveučilišta prouzročenog studentskim nemirima u veljači u Zagrebu su buntovnost održali i poveli srednjoškolci koji su sa studentima održavali bliske veze. Zahvaljujući tome i u Zagrebu su ubrzo izbile nove demonstracije koje su obuhvatile velik broj škola, a koje su bile podupirane i iz Dalmacije i Istre. Akciju je 8. ožujka 1912. godine, započela Gornjogradska gimnazija, a pridružile su joj se realka i Trgovačka akademija. Zagrebačkim ulicama prodefilirale su povorke srednjoškolaca, pjevajući stare ilirske budnice, kličući Šahinagiću i sušačkim drugovima. Popodne su demonstracije bile prekinute, no 10. ožujka bile su nastavljene, a ovoga puta pridružile su im se i ženske škole: licej, te stručna i viša djevojačka škola. Pred zgradom kazališta bila je organizirana javna skupština. Budući da im je obećano da na Sušaku nitko neće biti isključen, što je bilo zatraženo i za vinkovačke srednjoškolce koji su u međuvremenu stupili u štrajk, na skupštini je bila donesena odluka da se sljedećeg dana prekine s štrajkom.

Premda su se učenici u skladu sa svojom odlukom vratili na predavanja, sljedećega dana štrajk se ipak ponovo rasplamsao. Na temelju neprovjerenih informacija da se na Sušaku i u Bakru protiv štrajkaša vodi istraga, a da su u Vinkovcima neki učenici već izbačeni iz škole, srednjoškolci su u uvjerenju da vlada nije održala zadana obećanja, ponovno masovno izašli na ulicu. Ponovo je bila održana skupština pred kazališnom zgradom, zagrebački Centralni odbor srednjoškolske mladeži donio je odluku o pokretanju generalnog učeničkog štrajka svih srednjih škola u zemlji.[12] Štrajk je u periodu od 14. do 16. ožujka, bio proveden i u Dalmaciji, Istri, te Bosni i Hercegovini.[13] Tako je, uz obilatu podršku svih slojeva građanstva, mladež po prvi puta u povijesti, masovno napustila nastavu i proglasila generalni štrajk svih srednjih škola u Hrvatskoj, što je proizvelo političku senzaciju i skandal koji su pratile gotovo sve važnije evropske novine.

[8] J. HORVAT, *Politička povijest hrvatske*, str. 315 - 316.

[9] *Svi i sve proti Cuvaja, Naše pravice*, br. 11, od 14. III. 1912., str. 2.

[10] J. HORVAT, *Pobuna omladine 1911.-1914.*, str. 114.

[11] *Štrajkovi i štrajkovanja, Naše pravice*, br. 12, od 21. III. 1912., str. 1.

[12] J. HORVAT, *Politička povijest hrvatske*, str. 316.

[13] J. HORVAT, *Pobuna omladine 1911.-1914.*, str. 120.

Prilike u Varaždinu

Cuvajevom banovanju pružile su otpor gotovo sve političke grupacije u Varaždinu. Već 3. ožujka 1912. godine, na današnjem *Kapucinskom trgu* bila je organizirana javna skupština na kojoj se okupilo približno pet tisuća nezadovoljnika, a podržali su je svi varaždinski pravaši, koalirci i socijaldemokrati. Na skupštini su kao govornici istupili predstavnici pojedinih oporbenih stranaka, pa je u ime varaždinskih socijaldemokrata okupljenima govorio Juraj Demetrović, a u ime *Hrvatsko - srpske koalicije* prvak hrvatske samostalne stranke, dr. Henrik Krizman. U ime pravaša skupu se obratio odvjetnik, dr. Ljudevit Šolc, dok je u ime varaždinske sveučilišne omladine istupio predsjednik *Hrvatskog akademskog kluba „Tomislav"*, pravnik Đuro Kraljek.[14] Nakon zaključivanja skupa sudionici skupštine su zapjevali hrvatsku himnu, a potom su se svrstali u golemu povorku koja je pod hrvatskim zastavama prodefilirala gradskim ulicama, pjevajući domoljubne pjesme i rugalice banu Cuvaju. Povorka se razišla na Jelačićevom trgu, a da redarstvo nije imalo potrebe uredovati, premda se za to dobro pripremilo, postavljajući u husarsku vojarnu dvije satnije ulana i dvadeset oružnika.[15]

No i u Varaždinu je protiv bana Slavka Cuvaja i postojećeg dualističkog režima, posebno oštro istupila mladež. Buntovničko raspoloženje među varaždinske srednjoškolce prenijeli su varaždinski sveučilištarci organizirani u *Hrvatskom akademskom klubu „Tomislav"*.[16] Sa srednjoškolskom, posebno s gimnazijskom mladeži, iz čijih su se redova uglavnom novačili njihovi budući članovi, oni su redovito održavali čvrste veze. Stoga je razumljivo da su im *Tomislavaši* pružali svu moguću podršku i vodili ih prilikom provođenja njihovih aktivnosti. Gimnazijalci su primjerice, koristili klupske prostorije koje im je plaćao *Hrvatski akademski klub "Tomislav"*, koji je imenovao i posebnog referenta zaduženog za brigu o njima,[17] a njihova suradnja s vremenom se razvijala i dolazila je do izražaja na više različitih područja.

Varaždinski su se gimnazijalci prvo odlučili jednodnevnim izostankom iz škole priključiti složnom pokretu svojih vršnjaka širom Hrvatske te su u četvrtak 14. ožujka 1912. godine, umjesto odlaska na nastavu, u povorci marširali gradskim ulicama. Potom su održali skupštinu na kojoj su, nakon govora pravnika Somogjia, prihvatili rezoluciju zagrebačke srednjoškolske mladeži od 10. ožujka. Tom prilikom bilo je zaključeno da će se i varaždinski srednjoškolci priključiti generalnom štrajku srednjoškolaca protiv bana Cuvaja ukoliko u međuvremenu ne budu uklonjeni razlozi njegovog izbijanja.[18]

Prema odluci zagrebačkog Centralnog odbora srednjoškolske mladeži, najavljeni učenički štrajk u Varaždinu, ipak je uslijedio pet dana kasnije u utorak 19. ožujka 1912. godine.[19] I ovoga puta su ga potaknuli varaždinski sveučilištarci koji su prethodno obišli gimnazijske učionice i učenike nagovarali na štrajk. Kako bi se osiguralo organizacijsku učinkovitost, prema svjedočenju Branka Svobode, jednog od sudionika ovoga štrajka i učenika tadašnjeg petog razreda varaždinske gimnazije, za svaki razredni odjel bili su imenovani posebni povjerenici iz redova gimnazijalaca, koji su u dogovoreno vrijeme učenike svojeg razreda trebali povesti iz gimnazijske zgrade. Redarstvene snage koje inače nisu imale potrebu intervenirati, ipak su nastojale omesti pripremu štrajka pa je primjerice, Đuru Kraljeka, predsjednika *Hrvatskog akademskog kluba „Tomislav"* koji je, obilazeći učionice bodrio štrajkaše, po čitavoj gimnazijskoj zgradi gonio i na kraju proveo u zatvor, sam šef varaždinske policije, kapetan Antun Antunović.[20]

[14] *Sjajna narodna skupština u Varaždinu*, *Naše pravice*, br. 10, od 7. III. 1912., str. 1.

[15] Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, Varaždin 1993., str. 501.

[16] Branko SVOBODA, *Nekadašnji revolucionarni rad zagorske omladine*, Zagorski kolendar 1967., str. 108.

[17] Branko SVOBODA, *Narodna revolucionarna omladina za prvog svjetskog rata u Varaždinu*, Rukopis u posjedu Knjižnice i čitaonice *Metel Ožegović* u Varaždinu, str. 17.

[18] *Naše pravice*, br. 12, od 21. III. 1912., str. 1.

[19] R. HORVAT, n. dj., str. 501.

[20] B. SVOBODA, n. rkp., str. 5.

Slika 1. Povorka srednjoškolaca u ophodu gradskim ulicama u vrijeme učeničkog štrajka 1912. godine

Uz gimnazijalce, štrajku su se pridružile učenice gradske *Više djevojačke škole*, *Ženske stručne škole* te neke učenice više djevojačke škole u uršulinskom samostanu.[21] Sudionici štrajka su se, oko osam sati ujutro, pod zastavom prvo okupili pred zgradom Gimnazije. Tom prilikom je kolovođu buntovnika petog razreda koji je pazio da i posljednji gimnazijalac napusti zgradu, gimnazijski kateheta Karlo Zloch zaključao u učionici, pa je učenik, prilikom iskakanja kroz prozor na ulicu, gotovo pao na glavu jednom profesoru. Tadašnji kraljevski podžupan Milan Brezinšćak dao je uhapsiti vlastitog sina, vođu štrajkaša šestog razreda, pribojavajući se da mu sin ne napravi neki opasniji prijestup s dalekosežnijim posljedicama.[22]

Nakon što su se svrstali u povorku, više od četiri stotine štrajkaša pod hrvatskom trobojnicom demonstriralo je gradskim ulicama, pjevajući ilirske budnice, kličući učeničkoj slozi i štrajku, učeniku Šahinagiću, teško ranjenom u sarajevskim demonstracijama, pozivajući na narodno jedinstvo. Povorci su se pridružili i varaždinski sveučilištarci, a podršku i otvorene simpatije prema njihovom činu pokazalo je i brojno varaždinsko građanstvo. Nakon obilaska grada sudionici ophoda su se okupili kod nedavno podignutog meteorološkog stupa i priredili protestnu skupštinu na kojoj je sudionicima bio rastumačen uzrok štrajka i iskazana želja da se u zahtjevima ustraje: *te da će se iskazi i ophodi tako dugo opetovati, niti će varaždinska srednjoškolska omladina polazak škole nastaviti, dok vlada pravednim zahtjevima srednjoškolske hrvatske omladine ne udovolji.*[23] U popodnevnim satima ophod gradom bio je ponovno održan, a u kasnije ponavljanim ophodima sudjelovali su i varaždinski trgovački i obrtnički naučnici koji su također napustili školsku zgradu te su pod barjakom obilazili gradom u povorci kličući složnom i ustrajnom pokretu srednjoškolske mladeži. Valja napomenuti kako

[21] *Naše pravice*, br. 12, od 21. III. 1912., str. 1.
[22] B. SVOBODA, n. rkp., str. 5.
[23] *Naše pravice*, br. 12, od 21. III. 1912., str. 1.

su se u to vrijeme u varaždinskoj gimnaziji školovali i u ovim događanjima sudjelovali neki kasnije poznati varaždinski i hrvatski javni i kulturni djelatnici. Uz već imenovanog Branka Svobodu, između ostalih valja spomenuti kasnije poznate književnike Gustava Krkleca i Zvonka Milkovića, zatim doktora fizike Zvonimira Lypolta i glasovitog bakteriologa, upravitelja Doma zdravlja i varaždinske Bakteriološke stanice, Miroslava Posmodija. Potrebno je istaknuti da je brojno varaždinsko građanstvo cjelokupni pokret mladeži srdačno pozdravilo i davalo mu podršku.[24] Prema pisanju tadašnjeg tiska, prigodom ophoda i protestnog skupa vladao je uzoran red i ozbiljnost pa policija, koja je redovito pratila štrajkaše, nije imala razloga intervenirati.

Slika 2. Dr. Adolf Eugen Jurinac ravnatelj varaždinske gimnazije

Tijekom ovih događanja zanimljivim su se pokazale reakcije ravnatelja varaždinske gimnazije, ustanove čiji su učenici predstavljali jezgru ovog štrajka. Dr. Adolf Eugen Jurinac, neosporni stručnjak te poznat i marljiv javni djelatnik, zbog svoje je pretjerane strogosti bio neomiljen među učenicima, zbog netolerantnosti, neprihvaćen među kolegama, a zbog političkih stavova i teške naravi, izrazito nepopularan u varaždinskoj javnosti. Pokušavajući utjecati na pripremu učeničkog štrajka, on je 17. ožujka, dakle dva dana prije izbijanja generalnog štrajka, prvo sazvao masovni sastanak roditelja, staratelja i stanodavaca na kojem je prisutnima naglašavao potrebu suradnje škole i roditelja za uspješnost odgoja i obrazovanja. Posebno je istaknuo da se utjecaj škole na učenike svodi samo na vrijeme njihovog relativno kratkog boravka u školi, dok su kućnom odgoju učenici podložni znatno duže. No na sastanak se odazvalo jedva pedesetak pozvanih.[25] Potom je, nastojeći još jednom preduhitriti događaje, bezuspješno od policije tražio da uhapsi neke sveučilištarce koje je smatrao odgovornima za organizaciju štrajka, a srednjoškolcima

[24] *Naše pravice*, br. 12, od 21. III. 1912., str. 1.

[25] *Izvještaj kr. velike gimnazije u Varaždinu za školsku godinu 1911. - 12.*, *Ljetopis zavoda*, str. 84.

da otmu zastavu.[26] A kad je štrajk ipak izbio i kad se pred gimnazijskom zgradom počela organizirati učenička povorka, iz zgrade je izjurio iziritirani ravnatelj Jurinac koji je, svjestan da više ništa ne može izmijeniti, zastavu istrgnuo iz ruke sveučilištarca i predao je jednom učeniku šestog razreda gimnazije govoreći: *kad je tako, neka je nosi gimnazijalac, a ne akademičar*![27] Zahvaljujući svemu navedenom Jurinac je bio izvrgnut oštrim napadima, žestokoj kritici i porugama oporbenog tiska.

Završetak štrajka

Premda do tada učenici niti na jednoj školi nisu bili posebno kažnjavani zbog sudjelovanja u opisanim događanjima, učenice varaždinske *Više djevojačke škole* su, odlukom učiteljskoga zbora Škole, bile kažnjene sa deset sati zatvora.[28] Učiteljski zbor *Više djevojačke škole* kaznio je svoje učenice zato jer su navodno demonstrirale protiv svojeg učiteljskoga zbora, iako za to nije bilo nikakvih čvrstih dokaza. No na intervenciju varaždinskog gradonačelnika Pere Magdića koji se povodom toga obratio vladi i ravnateljstvu Škole, kazna je ipak na kraju bila poništena.[29] Kako bi se oslabilo udarnu snagu učeničkog nezadovoljstva, učenici koji nisu Varaždinci, to jest čiji roditelji ne stanuju u Varaždinu, morali su u roku od četrdeset osam sati napustiti grad, dok je Varaždincima bio zabranjen izlazak na ulicu.[30] Povodom ovih događanja u Gimnaziji je, prema naredbi br. 6829. od 14. ožujka 1912. godine, dana 20. ožujka bila obustavljena nastava.[31] Ravnateljstvo kraljevske velike gimnazije varaždinske uputilo je učenicima ozbiljnu opomenu: *da se za vrijeme izbivanja iz škole vladaju prema propisima disciplinarnoga reda, jer će za svoje vladanje odgovarati školi, kad se vrate*.[32]

U međuvremenu je Centralni štrajkaški odbor srednjoškolske omladine u Zagrebu zaključio da se učenici poslije Uskrsa odazovu pozivu vlade i vrate u školske klupe. Odluku su obrazložili sljedećim konstatacijama: *Budući da su naši vinkovački drugovi isključenje šestorice vinkovaćkih djaka izlučili sami iz pitanja štrajka, čime je otpao jedan od najzaoštrenijih. povoda za štrajk, i budući da je djaštvo ne doduše obvezatno, ali s vjerodostojne strane dobilo uvjerenje, da protiv njega ne će biti drakonskih progona, to je centralni odbor stvorio zaključak, da se djaštvo poslije Uskrsa odazove pozivu vlade i pokoravajući se disciplinarnim propisima povrati u školu*.[33] Prekid nastave u Gimnaziji, prema naredbi br. 8702 od 4. travnja, potrajao je sve do 10. travnja 1912. godine kad je bila nastavljena redovna nastava. Izgubljeno vrijeme bilo je nadoknađeno produžetkom školske godine te je ona bila službeno završena tek 14. srpnja 1912. godine.[34]

Prema sveučilištarcima, koji su se prigodom jednodnevnoga štrajka od 14. ožujka 1912. godine, kao pokretači štrajka, pridružili srednjoškolcima, policija je postupala daleko oštrije. Predsjednik *Hrvatskog akademskog kluba „Tomislav"*, Đuro Kraljek, bio je sudski kažnjen sa 100 kruna globe. *Tomislavov* tajnik Vinko Grčević, odbornik Franjo Hrnčić i pravnik Somogji bili su isto tako osuđeni na novčanu kaznu u iznosu od 10, a pravnik Margetić na 5 kruna globe.[35]

Ubrzo nakon ovih burnih događanja čiji su nositelji širom hrvatskih zemalja bili pripadnici mlade generacije, a podržali su je gotovo svi slojevi građanstva, uslijedila je najava ujedinjavanja *Stranke prava* sa *Hrvatsko - srpskom koalicijom*. Reagirajući na to, car Franjo Josip I., na prijedlog ugarskog ministra-predsjednika Dragutina Khuen-Hedervaryja, 31. ožujka potpisao je dekret kojim je ban Slavko Cuvaj dobio komesarske ovlasti. Zagrebački tisak objavio je to 3. travnja 1912. godine,[36] a istoga su

[26] *Naše pravice*, br. 12, od 21. III. 1912., str. 1.
[27] B. SVOBODA, n. rkp., str. 5.
[28] *Naše pravice*, br. 13, od 28. III. 1912., str. 4.
[29] *Naše pravice*, br. 13, od 28. III. 1912., str. 5.
[30] *Naše pravice*, br. 12, od 21. III. 1912., str. 5.
[31] *Izvještaj kr. velike gimnazije u Varaždinu za školsku godinu 1911. - 12., Ljetopis zavoda*, str. 86.
[32] *Naše pravice*, br. 13, od 28. III. 1912., str. 5.
[33] *Naše pravice*, br. 15, od 12. IV. 1912., str. 3.
[34] *Izvještaj kr. velike gimnazije u Varaždinu za školsku godinu 1911. - 12., Ljetopis zavoda*, str. 86.
[35] *Naše pravice*, br. 12, od 21. III. 1912., str. 5.
[36] J. HORVAT, *Pobuna omladine 1911.-1914.*, str. 121.

dana službene *Narodne novine* objavile komesarov proglas kojim je obustavljeno svako autonomno zakonodavstvo, kao i pripreme za izbor novoga narodnog zastupstva. Cenzura, neograničena bilo kakvim odredbama, bila je predana u ruke policiji. Dekret o ukidanju slobode tiska bio je drastičniji nego u bilo kojoj evropskoj državi u to vrijeme, osim u carističkoj Rusiji. Ujedno je upućeno upozorenje da će svaki otpor biti suzbijen svim sredstvima, a bio je ukinut i zakon o pravu slobodnog okupljanja.

Ovim je mjerama u Banskoj Hrvatskoj ponovo bio uveden potpuno apsolutistički način vladanja koji je u gradovima umjesto zakonito izabranih načelnika, uveo imenovane povjerenike.[37] Nakon toga su uslijedila raspuštanja gradskih zastupstava u svim gradovima u kojima je oporba imala većinu, pa je takva sudbina pogodila i Varaždin. Premda je varaždinskom gradskom općinom, umjesto domoljubno orjentiranog gradskog zastupstva na čelu s podnačelnikom, apotekarom Josipom Vanjekom, već upravljao vladin povjerenik Pejčić, komesar Slavko Cuvaj je 17. srpnja 1912. godine u službenim *Narodnim novinama* objavio da se gradsko zastupstvo u Varaždinu raspušta, dok se za vladinog povjerenika imenuje varaždinski kotarski predstojnik dr. Ernest Spies.[38]

Zahvaljujući ovako drastičnim potezima režim je nastavio povećavati broj i nezadovoljstvo svojih protivnika. Posebnu osjetljivost pokazala je mladež unutar čijih redova je sve više jačao ekstremizam. Njegovi su nositelji bili članovi takozvane *nacionalističke omladine* čije su akcije krenule posve novim smjerovima i koji su sve češće posezali za radikalnim metodama političke borbe poput političkog atentata. Jedan od ciljeva takvog, doduše neuspješno izvedenog atentata, između ostalih je ubrzo postao i sam omraženi komesar Slavko Cuvaj.

Zaključak

Premda je prerastao u svojevrsnu političku senzaciju i proizveo evropski skandal, generalni štrajk hrvatske mladeži, organiziran 1912. godine, protiv banovanja Slavka Cuvaja, zapravo je bio nedovoljno koordiniran i loše vođen. Zahvaljujući tome on se nije preobrazio u općenarodni pokret protiv postojećeg sustava Dvojne Monarhije, kako su to priželjkivali predstavnici *Hrvatsko - srpske koalicije*, već je ostao na razini masovnog javnog protesta protiv omraženog bana kao simbola režima. Budući da je bio neugodno iznenađen događanjima, režim je nastojao protiv štrajkaša ne poduzimati drastičnije mjere, tražeći izlaz u izbjegavanju izravne konfrontacije sa štrajkašima. Centralni odbor srednjoškolske mladeži, zadovoljavajući se izostankom drakonskih kazni protiv organizatora, odlučio je na kraju ipak pozvati na prekidanje štrajka i povratak učenika u školske klupe.

Varaždinska srednjoškolska mladež, predvođena kvalitetno organiziranim klubom domaćih sveučilištaraca, pokazala je prilikom realizacije štrajka zavidno jedinstvo varaždinske mladeži. Osim polaznika varaždinske gimnazije koji su predstavljali jezgru ove akcije u štrajku su sudjelovali i dali mu potporu polaznici svih ostalih varaždinskih srednjih škola, što se do tada nije događalo. Iako sam štrajk nije polučio značajnije rezultate, jasno je pokazao kvalitetu suradnje varaždinske mladeži koja je predvođena od domaćih sveučilištaraca u nadolazećim godinama odigrala nezaobilaznu ulogu u društvenom, političkom i kulturnom životu Varaždina.

[37] *Povijest Hrvata*, n. dj., str. 565.
[38] R. HORVAT, n. dj., str. 502.

Literatura

1. *Povijest Hrvata*, Školska knjiga, Zagreb 2005.
2. Josip HORVAT, *Pobuna omladine 1911.-1914.*, SKD Prosvjeta, Zagreb 2006.
3. Josip HORVAT, *Politička povijest hrvatske*, August Cesarec, Zagreb 1989.
4. Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, Varaždin 1993.
5. Branko SVOBODA, *Nekadašnji revolucionarni rad zagorske omladine*, Zagorski kolendar 1967.
6. *Sjajna narodna skupština u Varaždinu, Naše pravice*, br. 10, od 7. III. 1912.
7. *Svi i sve proti Cuvaja, Naše pravice*, br. 11, od 14. III. 1912.
8. *Štrajkovi i štrajkovanja, Naše pravice*, br. 12, od 21. III. 1912.

Sažetak

Štrajk varaždinske mladeži protiv bana Cuvaja

Nakon što je novoimenovani ban Slavko Cuvaj 1912. godine, počeo provoditi metode diktatorskog vladanja, nezadovoljstvo je najradikalnije izrazila mladež. Pokrenula je val demonstracija i nemira koje su prerasle u generalni štrajk srednjoškolaca podržan i u svim ostalim hrvatskim zemljama. Varaždinski srednjoškolci, predvođeni i organizirani od domaćih sveučilištaraca, prvo su se, jednodnevnim izostankom iz škole, 14. ožujka priključili općem valu nezadovoljstva. Potom su se 19. ožujka 1912. godine, odazvali pozivu Centralnog odbora srednjoškolske mladeži iz Zagreba i stupili u generalni učenički štrajk protiv bana Cuvaja i postojećeg dualističkog režima. Osim izostajanja iz škole akcija je bila popraćena demonstracijama i organiziranjem masovnih okupljanja. Budući da je želio izbjeći žešći sukob sa štrajkašima, režim je nastojao ne poduzimati drastičnije mjere, što je i vodstvu štrajka omogućilo popuštanje. Ipak je uslijedio službeni trotjedni prekid nastave, dok je završetak školske godine zbog toga bio odgođen.

Ključne riječi: Slavko Cuvaj; srednjoškolski štrajk; varaždinska gimnazija; Adolf Eugen Jurinac.

Summary

The Strike of Varaždin youth against Viceroy Cuvaj

After the newly-elected viceroy Slavko Cuvaj started to implement dictatorship ruling methods in 1912, the social group which showed most resentment was the young population. They sparked a wave of public protests and turmoil which ultimately led to a general strike of high school students spreading all over the Croatian territory. Led and organized by local university students, High school students from Varazdin joined the social upheaval by failing to attend their lessons on the 14th of March. After that, on 19 March 1912 they responded to a call from the Central Committee of high school students in Zagreb and joined the general strike directed towards viceroy Cuvaj and the actual dualist regime. Along with not attending classes, their action consisted of demonstrations and the organization of mass gatherings. In an attempt to avoid severe conflicts with the strikers, the regime tried not to take any drastic measures, which eventually led to abatement on behalf of the strike leaders. Anyhow, classes remained officially dismissed for three days and the official end of school year had to be postponed.

Key words: Slavko Cuvaj; high school strike; Varaždin high school; Adolf Eugen Jurinac.

Suzana JAGIĆ
OŠ Ivana Kukuljevića Sakcinskog, Ivanec

UDK 37:94(497.523Ivanec)"1914/1918"
Prethodno priopćenje
Preliminary communication

Prilike u školstvu kotara Ivanec u vrijeme Prvoga svjetskog rata*

U ovome radu autorica prikazuje prilike u školstvu kotara Ivanec u vrijeme Prvoga svjetskog rata pojašnjavajući posljedice mobilizacije koja se odrazila na polazak nastave, materijalni položaj učitelja, njihov izvanškolski rad te kakvo je u ratno vrijeme bilo stanje školskih zgrada.

Školske prilike uoči rata

Iako je većina osnovnih škola u kotaru Ivanec utemeljena prije 1874. godine, tek su reformom bana Ivana Mažuranića (1873.–1880.) i donošenjem *Zakona ob ustroju pučkih škola i preparandija* konačno stvoreni uvjeti za modernizaciju školstva pa tako i cjelokupnog društva u Hrvatskoj.[1] Područje kotara Ivanec samo je djelomično pratilo promjene u školstvu te je uoči početka Prvoga svjetskog rata u tom smislu kotar zabilježio izvjesne pomake.[2] Oni se uočavaju komparativnom metodom usporedbe kotara Ivanec sa Varaždinskom županijom i ostalim županijama Banske Hrvatske pri čemu se kao parametri koriste: broj škola, broj učenika obveznika i učenika polaznika, broj učitelja, nastavna sredstva i pomagala, stanje školskih zgrada i vrtova. Kvantitativni podatci za kotar Ivanec u nekim segmentima, kao što je broj polaznika, a s time u vezi i postotak pismenosti, doprinose pozitivnom učinku reforme školstva.[3] Donekle tome doprinosi i broj školskih vrtova. Međutim, brojevi obveznika, polazak djevojčica, opremljenost škola, broj igrališta sa spravama, stanja školskih zgrada, a posebice broj škola i broj učitelja, a među njima i učiteljica, u kotaru Ivanec uoči početka rata zaostaju u svom razvitku i za stanjem u Varaždinskoj županiji, a još više za stanjem u Banskoj Hrvatskoj pa su učinci reforme u tim segmentima vrlo slabi i jedva zamjetni.[4]

Školstvo kotara Ivanec 1914.–1918.

Izbijanje Velikog rata 1914. i nove političke okolnosti utjecale su na život u pozadini, a time i na rad škola, posebice u seoskim sredinama kakve su bile škole kotara Ivanec. Mnogobrojne poteškoće uzrokovane ratom još više su otežavale i onako teške školske prilike. Izbijanje rata i njegov povod zabilježili su u školskim spomenicama pojedini učitelji kotara Ivanec. „Dne 28. lipnja t. g. stigla je u večer oko osam sati u Ivanec potresna vijest, da je prejasni nadvojvoda prijestolonasljednik Franjo Ferdinand zajedno sa suprugom vojvotkinjom Hochenberg pao žrtvom atentata, što ga je na njima, prigodom boravka u Sarajevu, izveo neki djak. Tim povodom izvješena je na

* Urednička napomena: zbog opsežnog sadržaja bilješki, iste se nalaze na kraju teksta.

škol. zgradi crna zastava, a školska mladež učestvovala je u manifestacionoj povorci i prisustvovala službi božjoj dne 7. srpnja".[5] Atentat u Sarajevu, djelomičnu mobilizaciju i objavu rata Srbiji 1914. bilježe učitelji u Bednji i Gornjoj Voći.[6]

Početkom rata, posebice nakon uvođenja mobilizacije, započelo je veoma teško razdoblje za siromašan kraj ivanečkog kotara koje će se uvelike odraziti na izrazito nazadovanje školskih prilika. „Nastao je opći jauk i plač, žene spremale svoje muževe u boj, ostajale plačući i narikujući kraj puta i tude po vas dan tugovale. Sve se uzbunilo, a najvećma šk. mladež, kojoj je makar tko morao na vojnu. O kakovom daljnjem radu u školi, nije bilo više ni govora".[7] Iako je naredbom Vlade od 21. kolovoza 1914., br. 21.997, naređeno da nastava treba početi točno 1. rujna,[8] početak nastave bio je upitan, ponajviše zbog nedostatka učitelja. Iz istog je razloga naredbom do daljnjega bila odgođena nastava u *opetovnici* i *šegrtskoj* školi.[9] Tako su se nastavili problemi neredovitog polaženja *opetovnice* uočeni pred početak rata zbog čega je Kraljevsko – županijska oblast u Varaždinu odredbom od 28. ožujka 1909., br. 5.489, *opetovnicu* u Varaždinskoj županiji skratila s 3 na 2 godine.[10] Početkom rata ti su problemi rezultirali njezinim ukidanjem, ne samo zbog nedostatka učitelja, već i radi toga što su školska djeca starijih godišta morala pomagati u različitim gospodarskim poslovima „jer su starci i majke u pomankanju radnih sila trebali djecu"[11], odnosno „s razloga potrebe odrasle djece kod kuće".[12]

Pravi se problemi za odvijanje nastave javljaju mobilizacijom učitelja čiji je broj i prije rata na području kotara Ivanec i cijele županije bio ograničen. Učitelj u Kamenici, Nikola Pintarić, odmah je mobiliziran pa je škola ostala bez učitelja skoro 4 mjeseca kada je na školu postavljen „završeni kandidat učiteljstva" Mijo Vinceljak. On je, također, ubrzo mobiliziran te u njegovu zamjenu dolazi „neosposobljeni učenik" 7. razreda gimnazije Ivan Pevec koji je ubrzo završio u bolnici jer su ga noževima izboli „neki Podgorčani, rafinirani žepokradice" kad se učitelj umiješao u njihovu svađu u namjeri da ih smiri i utiša.[13] Stoga se u školi Kamenica često nije održavala nastava sve dok se iz vojske 20. listopada 1916. nije vratio Nikola Pintarić. Fizički i psihički uništen ratnim strahotama zatekao je školu u totalno zapuštenom stanju što ga je još više pogodilo pa je u školskoj spomenici zapisao svoje dojmove: „(…) kakovom voljom i veseljem primiti se natrag mukotrpnog rada?! Treba i više godina, da se sve stavi u one prilike predratnog stanja".[14] Početkom rata bio je od 26. kolovoza do 21. prosinca 1914. mobiliziran učitelj u Donjoj Voći - „Tad bi na predlog oblasti kao za školu potreban, odpušten".[15] Zamjenjivao ga je pripravnik Vl. Brajdić. Ponovno je bio „u ratnom stanju" od 14. prosinca 1915. do 14. veljače 1916. kada se vratio, ponovno na traženje Kotarske oblasti. U vrijeme njegove mobilizacije nastavu je održavao kapelan Novak.[16] U Ivancu su oba ivanečka učitelja bila mobilizirana, no učitelj Mile Valentić bio je na prijedlog velikog župana oslobođen iste. Mobiliziranog učitelja Vilima Puljka zamijenit će dekretom Županijske oblasti u Varaždinu od 27. kolovoza 1914., broj 18.988, učiteljica pripravnica Zlata Kralj.[17] Iz *Izvješća* o stanju i djelovanju nastavnih i kulturnih zavoda u zemlji za vrijeme rata koja su se vodila za potrebe Odjela za bogoštovlje i nastavu, a prema naredbi Županijske oblasti od 30. travnja 1915., vidljivo je da je ravnatelj ivanečke dječačke škole, Mile Valentić, „pučki ustaša 2. poziva, oprošten je od pridolaska pod oružje temeljem čl. 30. zak. o puč. ustašama, kao neophodno potreban na svom službovnom mjestu", dok je „privremeni učitelj, Vilim Puljko, pričuvnik 53. pješ. pukovnije pozvan pod oružje, čim je buknuo rat, stupio u časničku školu 25.

domobr. pješ. pukovnije, te nakon izobrazbe, u svojstvu kadet – aspiranta pridjeljen na službovanje u Sisak, odakle je koncem veljače pošao na sjeverno ratište, gdje mu je nestao trag".[18] Tijekom 1915. g. saznalo se da se učitelj Puljko nalazi u ruskom zarobljeništvu (od travnja 1915. do kolovoza 1917. g. kada se vratio u domovinu kao ratni invalid). Prvobitno je bio zatočen u Čeljabinsku, a zatim u Arzamasu, u Nižegorodskoj guberniji. U školu se ponovno vratio 21. siječnja 1919.[19] Radi stalne mobilizacije učitelja koja se nastavila i nakon rata, nastava je posebice stradala u Cvetlinu. Učitelj Stjepan Stanešić na dužnost je stupio 5. svibnja 1918. jer je tek 29. travnja bio demobiliziran, no ponovno je mobiliziran 1. srpnja 1918. te ga je do 23. siječnja 1919. zamjenjivala učiteljica Ana Markušić.[20] Učitelj u Višnjici 1914. nije bio mobiliziran, „ali je kao pučki ustaša pronadjen sposobnim za oružje, pa će vojničkoj dužnosti udovoljiti, kad bude pozvan".[21] Škola u Gornjoj Voći bila je tijekom proljeća 1916. zatvorena 6 tjedana jer je učitelj Milan Golubić radi nejasnog razloga „napustio službu", nakon čega ga zamjenjuje učiteljica Barbara Vedrin.[22] U seoskim je školama tijekom rata često radila, dakle, samo jedna učiteljica iako za školske vlasti to i nije bilo najsretnije rješenje. Školske spomenice kotara Ivanec ne bilježe, međutim, zatvaranja škola na duže vrijeme zbog mobiliziranih učitelja, niti zbog zauzeća školskih zgrada u vojne svrhe. Školska zgrada u Donjoj Voći nije bila zaposjednuta ni kada se 1914. izrađivao katastar Voće Gornje, već je kod učitelja stanovala obitelj koja je vršila katastarske izmjere.[23]

Naprotiv, političke promjene utjecale su vrlo brzo na odluku da se u školama više ne uči ćirilica. Učitelj u Višnjici, Šime Šimić, često je u školskoj spomenici isticao pitanje ćirilice i s veseljem je konstatirao da se naredbom Vlade od 3. listopada 1914. ona konačno ukida u školama s katoličkom većinom pučanstva.[24] Na ratne su prilike podsjećali i pucnjevi topova koji su se početkom prosinca 1915. g. čuli s talijanskog ratišta.[25] Najteža posljedica mobilizacije muške populacije bio je veliki nedolazak učenika u školu tijekom rata, što će, nadalje, imati teške posljedice glede odgojno – obrazovnog rada u školama.

Polazak nastave tijekom rata

Naročito teška situacija u pogledu polaska škola kotara Ivanec nastupila je početkom Prvoga svjetskog rata šk. god. 1914./1915. *Izvješće* škole Višnjica Županijskoj oblasti u Varaždinu od 12. lipnja 1915. navodi kako škola nije bila upotrijebljena u vojne svrhe već je nastavila radom iako je smanjen polazak učenika u školu, osobito one viših godišta „jer moraju da u poljskom radu zamjene na bojnom polju za kralja i domovinu borećeg se oca".[26] Zaostala poljoprivredna proizvodnja uvelike je ovisila o muškoj radnoj snazi koju početkom rata zamjenjuje ženska populacija, oslanjajući se na pomoć starijih članova obitelji i djece. Već prve godine rata, 1914., učenici su neredovito dolazili u školu radi novih i većih obveza kod kuće. „Polazak škole bio je dosta nemaran tim više, jer su mnogi i mnogi roditelji škol. mladeži otišli u ratno stanje, a djeca su kod kuće pripomagala u poslu mataram".[27] Sljedeće, 1915. godine: „Polazak škole bio je prilično nemaran uslijed odsuća očeva u ratno stanje".[28] Učitelj u Kamenici navodi kako je uslijed ratnih prilika, mobilizacije očeva i jer se mnogi nalaze na radu u Americi „polazak škole spao (je) na minimum".[29] Vrlo slab polazak škole učitelj bilježi i za šk. god. 1916./1917., 1917./1918., 1918./1919., prvenstveno zbog toga jer su djeca pomagala u svim gospodarskim poslovima.[30]

Situacija glede polaska škole u Cvetlinu donekle se popravila neposredno pred izbijanje rata iako je polazak i u tom razdoblju vrlo slab tj. ispod 50%.[31] Izbijanjem rata prilike su se katastrofalno pogoršale što će se odraziti na veoma slab uspjeh ostvaren u školi. U usporedbi s prijeratnim godinama šk. god. 1914./1915. polazak škole još je više pogoršan - „Žene i djeca rade sve – zato je i polazak škole vrlo nemaran".[32] Uzroci neredovitog polaženja škole, pogotovo zimi, bili su uz to i velika udaljenost raštrkanih naselja – Jamna, a osobito Brezove Gore. „Imade takovih mjesta da djeca dodju jedva i to s najtežim naporom za dobra 2 sata u školu. Osim toga jest ta nevolja, što djeca ne mogu ići skupno u školu, pošto o skupu kuća nema ni govora".[33] Visoki snježni zapusi koji su bili prisutni gotovo svake zime po dva mjeseca, polazak nastave više su nego prepolovili. Slab polazak praćen je slabim uspjehom pa je šk. god. 1915./1916. učitelj kao razloge naveo: „I. najnemarniji polazak što se dade u opće zamisliti, II. daljina, III. poljski rad, tako da se u opće nije ni dalo raditi. Znalo se dogoditi da je u lipnju došlo na dan u školu svega 10 – 20 učenika. Najviše je dakako tome kriv taj nesretni rat koji još uvijek traje. Nadajmo se u bolju budućnost".[34] Bolja vremena, nažalost, nisu dolazila pa je učitelj u jesen 1916. g. bio prisiljen ujutro raspustiti ono malo učenika koji su došli u školu – došlo je ukupno 5 učenika – jer je bilo jako hladno i školska se peć nije mogla ložiti. I sljedeća, 1917. g. ne donosi poboljšanje: 16. siječnja 1917. zapao je veliki snijeg te je nastava bila prekinuta radi zime, snijega i nestašice obuće i odjeće do 2. ožujka 1917. g. „Pošto je ova zima potrajala neobično dugo, zaostali su u velike poljski poslovi. Taj se zaostatak opaža i u školi, jer djeca istu ne polaze skoro nikako. Od III., IV. i V. razreda dođe ih u školu 2 – 5, a od I. i II. razreda po 15 -20. Odraslija djeca rade – mlađa čuvaju na paši".[35] Učitelj za razdoblje 1917. – 1919. niti ne navodi brojčane podatke o polasku škole. Školske su godine 1918./1919. u školi bila samo dva razreda, I. i II. razred, jer je škola bila u katastrofalno zapuštenom stanju, a djeca je radi ranije navedenih razloga, skoro i nisu polazila. Nepolazak je vidljiv i u godinama nakon rata.[36]

Uoči početka rata u Donjoj Voći 20 - 30 upisanih učenika i nije završavalo godinu jer, ili nisu uopće dolazili u školu ili su bili bolesni, a neki su umrli ili se odselili. Slabe rezultate poučavanja dokazuju i rasprave održane na kotarskim skupovima učitelja o nepismenima i otvaranje tečajeva za nepismene u školi Donja Voća uoči rata. Takav je ljetni tečaj otvoren od 1. srpnja do 15. kolovoza 1913., a zimski od 1. studenog 1913. do 1. ožujka 1914., a zatim ljetni i zimski od 1. ožujka do 25. kolovoza 1914. godine. Tečajevi potom više nisu bili održavani radi ratnih prilika.[37] Nepismenima su češće ostajale djevojčice.[38] Vrbno je 1917. bilo pogođeno velikom sušom koja je sve spržila, a presušili su svi zdenci, izvori i potoci pa se javila nestašica pitke vode – „narod upravo zdvaja".[39] Nova školska godine 1917./18. počela je stoga sa zakašnjenjem jer su ljudi u jesen sijali oziminu bojeći se ponovne suše, a djeca su morala pasti stoku jer radi suše nije bilo sijena.[40]

Dječji se rad uvelike koristio kod sezonskih radova pa su i vlasti morale tolerirati te izostanke tako da su primjerice pomicale početak i završetak školske godine već prema potrebama. Tako je šk. god. 1917./1918. nastava započela tek 15. listopada „s razloga, da mladež kod kuće pripomaže uslijed nesretnog rata".[41] I u Donjoj se Voći škola prilagođavala lokalnim prilikama i dopuštala djeci izostajanje s nastave prema kućnim potrebama pa je u jesen 1915. u vrijeme berbe nastava bila prekinuta 8 dana, a u proljeće 1916. za vrijeme okopavanja kukuruza također 8 dana. Sam se učitelj

sa školskom djecom uključivao u takve poslove pomažući obiteljima gdje nije bilo muškaraca u „sušenju sijena i otave, branju jabuka, šljiva i graha“.[42] Županijske su se vlasti isto tako morale prilagođavati lokalnim prilikama pogotovo ako se radilo o velikim udaljenostima pojedinih sela od škole (što je upravo slučaj sa školom u Donjoj Voći). Razumijevanje za izostanke učenika naglašavala je i Uprava škole u Višnjici gdje se radi određenih poslova povremeno prekidala i redovna nastava.[43] Zaključkom Školskog odbora nastava je od 26. travnja do 7. svibnja 1915. bila prekinuta u dječačkoj školi u Ivancu.[44] Veliko siromaštvo kraja pojačano ratnim zbivanjima razlog su činjenici da učitelji ne prijavljuju kotarskim vlastima neopravdane izostanke s nastave, niti su radi neprijavljivanja bili kažnjeni. Školu su češće napuštale djevojčice, posebice u višim godištima.[45] Da bi se ublažili izostanci radi ratnih uvjeta Vlada je izdala naredbu od 24. ožujka 1917., br. 7.090, kojom je određivala „da se u školama sa cjelodnevnom obukom može uvesti nerazdijeljeno obučno vrijeme radi obavljanja gospodarskih poslova“ što je zapravo bilo ispunjenje zahtjeva za uvođenjem isključivo prijepodnevne nastave.[46] Zahtjev je ujedno trebao pridonijeti poboljšanju materijalnih uvjeta učitelja.

Materijalni položaj učitelja

Nedovoljna briga vlasti za položaj učitelja rezultirala je 1911. odlukom hrvatskog učiteljstva o *pasivnoj rezistenciji*, što je značilo snižavanje učiteljskog rada u školi u okvirima zakonskog minimuma, odnosno prekidanje izvanškolskog rada na gospodarskom, humanitarnom i drugim područjima koji su do tada učitelji besplatno obavljali, uključujući i prekid obavljanja orguljaške službe. Konačno je u lipnju 1914. Vlada predložila Hrvatskom saboru povišenje plaća učiteljima, što je Sabor jednoglasno prihvatio i bez ijednog ispravka zakon poslao kralju na sankciju.[47] Učitelj u Ivancu, Mile Valentić, navodi kako je konačno bila sankcionirana osnova o regulaciji učiteljskih primanja te je stupila na snagu 1. siječnja 1915. godine. – „Tim je jedna velika nepravda po učiteljski stališ otstranjena, a hrvatski narod riješen velike jedne sramote. – Hrvatski će učitelj moći slobodnije dahnuti, vedrijim pogledom pogledati u budućnost i smiren glede vlastite i svojih milih ezistencije, intenzivnije poraditi na polju narodne prosvjete, koja je u posljednje vrijeme, baš radi nesređenih prilika učiteljevih počela rapidno nazadovati“.[48] Učiteljska plaća bila je povećana na iznos od 1.700 kruna.[49] Pozitivna gibanja glede položaja učitelja prekinuo je početak rata.

U uvjetima prevelike skupoće kad primjerice „par cipela stoji 150 – 200 kruna, jednostavno odijelo 500 – 600 kruna, 1 kg govedine 8 – 10 kruna, 1 kg svinjetine 15 – 18 kruna, 1 kg masti 30 kruna i više, 1 vagan kukuruza (50 litara) - kod seljaka 160 kruna, pšenice do 200 kruna, 1 hl vina 400 kruna, 1 mtc sijena 150 - 200 kruna itd.“, ratna potpora Vlade učiteljima u iznosu od 600 kruna 1916. i 500 kruna 1917. samo je donekle poboljšala njihov materijalni položaj.[50] U cilju poboljšanja položaja siromašnih učenika također je u svrhu ratne potpore određena svota od 100 kruna za nabavljanje školskih knjiga za šk. god. 1917./1918.[51] Dječačkoj školi u Ivancu šk. god. 1916./1917. povećana je *drvarina* na 400 kruna za svaku učionicu, a ravnatelj je za svoj uspješan rad bio nagrađen sa 100 kruna, dok je učiteljica dobila ratnu pripomoć od 200 kruna.[52] U teškim ratnim prilikama određenu brigu za položaj učitelja pokazala je, dakle, i sama ivanečka općina.

O materijalnom položaju učitelja raspravljalo se i na učiteljskim sastancima, primjerice takav je sastanak za učitelje grada Varaždina, kotara Ivanec i Novi Marof bio održan 2. lipnja 1915.,[53] iako je „učiteljsko pitanje" bilo goruće i još više aktualno završetkom rata pa je o toj temi održao predavanje ivanečki ravnatelj Mile Valentić na izvanrednoj učiteljskoj skupštini navedenih kotareva u Varaždinu krajem 1918. godine.[54]

Izvanškolski rad učitelja

Uz političku podobnost, državna je vlast tražila od učitelja da u ratno vrijeme aktivno sudjeluju u svim propagandnim i humanitarnim aktivnostima, ali isto tako tražila je da preuzmu brigu oko državnih pomoći, rekvizicije i aprovizacije. Početkom šk. god. 1914./15. učitelj u Vrbnu objasnio je učenicima uzroke rata te ih pozvao da jedni drugima pomažu u svim poslovima, posebno onim obiteljima gdje nije bilo muških članova. Učenicima je potom objasnio i kako se priprema pekmez i rakija iz šljiva. Općenito, učitelj je pučanstvo upućivao na „mirno i trijezno življenje, štednju i međusobnu pomoć", a njegove su upute bile i prihvaćene „jer u cijelome kraju vladao mir i ljubav, jedan je drugome rado pomogao pri težačkome poslu, a i hranom".[55] Učiteljstvo škole Višnjica također se angažiralo da pučanstvo u svojoj okolici, a osobito vojne obveznike, upućuje u važnost rata i „da se u slučaju poziva u rat bore hrabro i oduševljeno za svoga kralja i domovinu, da se izvojšti što sjajnija pobjeda nad neprijateljima krune i domovine".[56] Ulogu hrvatskog vojnika u borbi za slobodu hrvatske domovine, ali i njihovih članova obitelji, naglasio je, uvijek prohrvatski nastrojeni učitelj Šime Šimić: „U tom svjetskom ratu zastupaju dostojno mjesto hrvatski sinovi. Kao lavovi bore se Hrvati u prvim redovima vojske. Krvlju hrvatskih sinova polivene su ratne poljane neprijateljske; Kosti Hrvata – junaka – prosute su po svim razbojištima daleko od domovine. Sa oduševljenjem srta Hrvat proti dušmanu ne mareć, što mu prvo neprijateljsko tane istočiti krv iz plemenitog srca njegova, što mu prva šrapnela ili granata može raznijeti kosti na sve četiri strane svijeta. Krv svoju toči Hrvat u tom groznom ratu, jer je svom svojom dušom i bićem odan uzvišenom svom vladaru i dinastiji, jer ljubi svoju domovinu Hrvatsku, jer je tu odanost, tu ljubav naslijedio od plemenitih svojih pređa, jer sa sigurnošću računa, da ta krv nije uzalud polivena, nego da će donijeti Hrvatskoj slobodu, blagostanje i samostalnost. Velika je duša, plemenito je srce u Hrvata! Dok se jedni sinovi Hrvatske bore na ratnim poljanama, dokle drugi, koji su kod kuće, istom požrtvovnošću nastoje svim duševnim i fizičkim silama, da obezbjede život obitelji ratnika, a njima da barem donekle ublaže teški položaj".[57]

Svi su se učitelji kotara Ivanec uključili u humanitarni rad, osobito usmjeren pomaganju vojsci i stradalnicima rata. Učitelji su sa školskom djecom tijekom čitavog rata, tijekom svakog mjeseca, skupljali kupinovo lišće za čaj, koprive, suhe šljive, vunene, gumene i metalne predmete, novčane prinose za zimsku odjeću vojnicima na fronti i ranjenicima, udovicama i za siročad, doprinose za božićni dar.[58] U tim su se aktivnostima uvelike angažirale učiteljice preko *gospojinskih društava*, odbora za sabiranje i izradu tople odjeće i Crvenog križa.[59] Primjerice, niža pučka škola Lepoglava i učiteljica Pavica Gužvinec sakupila je s učenicima suhe šljive za ranjenike,[60] dok su učitelj i školska djeca u Višnjici sakupili 10 kg kupinova lišća, a za božićne darove vojnicima 30 kruna i 16 filira. Sakupljeni su i dobrovoljni prinosi za ratne invalide u

mjesecu svibnju u iznosu od 16 kruna i 48 filira, a svota je bila odaslana Kraljevskoj županijskoj oblasti. Škola je 10. studenog 1915. sakupila i poslala 20 kruna za nabavku toplih odijela vojnicima, odnosno 25 kruna i 20 filira za ratne invalide, a 3. prosinca 12 kruna i 74 filira kao božićni dar. Nadalje, 23. siječnja 1916. poslala je u korist fonda za invalide Varaždinske županije 35 kruna i 40 filira, a 14. srpnja 1916. za siročad palih vojnika 6 kruna i 98 filira. Prinose za božićne darove vojnicima škola je poslala i 4. prosinca 1916. u iznosu od 23 krune i 74 filira, a za siročad palih vojnika 6 kruna.[61]

Značajni iznosi sakupljeni su u obje ivanečke osnovne škole, što je ujedno dokaz nešto povoljnijeg materijalnog položaja Ivanca i njegove neposredne okolice. Tako su učenici ivanečke dječačke škole pod rukovodstvom svojih učitelja od jeseni 1914. do proljeća 1915. sabrali i sasušili 40 kg kupinova lista, a prodavali su i sami kupovali ratne znakove. U ime božićnoga dara vojnicima skupili su 59 kruna i 07 fil. Nadalje, skupili su 22 kg metala, kao i pomoć hrvatskim ratnim invalidima u iznosu od 10 kruna i 81 fil. koja je u tu svrhu otpremljena Županijskoj oblasti u Varaždinu.[62] Učenice djevojačke škole u Ivancu u korist „Crvenog križa" izvele su 25. lipnja 1916. šaljivu igru „Školska groznica" u jednom činu.[63] Iste je godine 450 učenika i učenica ivanečkih škola sa svojim učiteljima, župnikom i kapelanom obišlo ratni spomenik grada Varaždina, uz značajni prinos Ivančana za potrebe ratnih invalida.[64] Nadalje, prigodom proslave 50 – godišnjice djelovanja sestara milosrdnica u Ivancu,[65] 19. studenoga 1917., ali i radi sakupljanja pomoći za ratnu siročad općine Ivanec, učenice su pripremile malu zabavu na koju je bilo pozvano Poglavarstvo općine. Tom je prilikom bila sakupljena svota od 325 kruna od dobrovoljnih ulaznica, a učenice su još dodatno sakupile 61 krunu. Izvodile su igru „Majčin imendan".[66] Velika uloga ivanečkog učiteljstva, posebice učitelja Mile Valentića, vidljiva je povodom Dana ratne siročadi u Ivancu kada je sakupljen iznos od 600 kruna.[67]

Škola u Cvetlinu uključila se prve godine rata u sakupljanje novčanih prinosa za božićnicu vojnicima - sakupljeno je 6 kruna i 31 filir, a za to je škola primila *Spomenice* koje su bile razdijeljene učenicima.[68] Međutim, veliko siromaštvo cvetlinskog kraja vidljivo je i iz činjenice da se prilikom sakupljanja novaca za „siročad i udove u ratu palih vojnika" koje se provodilo 22. travnja 1917. sakupilo među pučanstvom samo 80 filira, a među školskom djecom 18 filira. Inteligencija Cvetlina pri tome nije dala ni jedan filir pa je učitelj osobno morao dati još 9 kruna i 2 filira „da bar svotu od 10 K poslati uzmogne".[69] Isto tako, za Uskrs 1915. školska djeca u Vrbnu nisu mogla sakupiti nikakav dar za vojnike radi „skrajnjeg siromaštva ovoga pučanstva, koje i u normalno vrijeme vrlo oskudno žive, a nekamo li u to ratno doba, gdje su sve životne namirnice i po više struko u cijeni poskočile, a najviše žive taj svijet od krajcare tj. sve kupuje u dućanu, jer ničega ne producira kod kuće u dovoljnoj mjeri".[70] Godine 1916./17. učenici su sakupljali kupinovo lišće za vojsku, dok novac i druge stvari nisu mogli skupljati zbog siromaštva i „što bi za taj narod trebalo sakupljati!"[71] Škola Višnjica za dobrotvorni je rad pohvaljena *Okružnicom* hrvatskoga bana,[72] dok je dječačka škola u Ivancu bila nagrađena *Spomen – listovima*. Sadržaj *Okružnice* iz 1915. učitelj je u cijelosti zapisao u školsku spomenicu.[73]

Siromašno pučanstvo kotara Ivanec i u neratnim je prilikama žitarica i krumpira imalo samo do mjeseca prosinca, a dalje ga je morao kupovati. Najviše se radilo o kukuruzu koji je bio osnovna žitarica u prehrani pučanstva. Uslijed ratnih prilika žitarice su se vrlo teško nabavljale te se učiteljstvo kotara angažiralo u nabavci žita

kako ne bi došlo do gladi.[74] Uslijed obavljenih rekvizicija pučanstvo Višnjice i Cvetlina nije moglo kupiti kukuruz u okolici Varaždina već je to morao obavljati rekvizicioni odbor općine Bednja. Naručeni kukuruz, međutim, još u svibnju 1915. nije bio stigao te je pučanstvo bilo prisiljeno ići svaki drugi dan u Lepoglavu gdje je moglo kupiti kukuruz u kaznionici, ali u ograničenim količinama (po 10 – 25 kg.). Tešku situaciju ublažit će učitelj Šime Šimić iz Višnjice tako da će putem Hrvatske seljačke zadruge u Višnjici i putem Hrvatske poljodjelske banke, čiji je on bio blagajnik „i duša te zadruge" naručiti dovoljno, tj. 600 mtc kukuruza koji je došao na vrijeme te je podijeljen pučanstvu župa Višnjica i Cvetlin.[75] Učitelj Mile Valentić u Ivancu obavljao je funkciju zamjenika pročelnika u Gospodarskom odboru za mjesto Ivanec i okolicu. Sudjelovao je, nadalje, kod popisa potrebnog žita i ostalih životnih namirnica, rekvizicije, kao i kod aprovizacije kukuruza.[76] *Okružnicom* vlade od 15. ožujka 1917., br. 18.166, učiteljima je u škole pristigla naredba da trebaju sudjelovati kod rekvizicije „živeža" pa je šk. god. 1917./1918. učitelj u Višnjici provodio rekviziciju kukuruza i krumpira.[77]

Stanje školskih zgrada – ulaganja u škole

Ratne su prilike prosvjetna pitanja stavile na samo dno državnih prioriteta što se posebice odrazilo na stanje školskih zgrada u kotaru Ivanec, koje su i prije rata uglavnom spadale u kategoriju loših.[78] Problem nedostatka prostora u školama kotara Ivanec koji je za posljedicu imao nemogućnost upisivanja sve djece u školu, tako se još više produbio.[79] Tijekom rata ne dolazi do gradnje novih školskih zgrada, a rijetki su bili popravci školskih i gospodarskih zgrada, odnosno nadogradnje. Naročito je teška situacija glede stanja školske zgrade bila u Cvetlinu jer je bila vrlo loše građena. Nakon što je dvije godine učitelj vlastima slao molbe za popravak, 26. kolovoza 1916. na školu je stigao izaslanik Kraljevskog građevinskog ureda u Varaždinu, gospodin Slezak, kako bi načinio troškovnik za nužne popravke na školi. Popravaka je, međutim, bilo toliko potrebno, da bi se više isplatila gradnja potpuno nove škole. Primjerice, ulazna su se vrata na hodniku uslijed trulosti srušila i skoro su ubila učitelja i nekoliko školske djece. „Poradi loše gradnje hoće se porušiti hodnik školski – zid najme (hodnika) počiva na jednom ('jelovom'!) balvanu. Taj je balvan istrunuo i sada se cijeli zid slegao i popucao".[80] Ni 1917. godina nije donijela željene i potrebne popravke na školi pa su uvjeti rada i života učitelja (koji je imao malo dijete) bili doista katastrofalni. „Zima je tu. Toplomjer nam kaže -4, a peć je u školi u tako derutnom stanju, da se ni ložiti neda, pa već par dana radi toga nema škole. Ulazna vrata u stan učitelja sva su polupana i rastrgana, tako da se ni zatvoriti ne dadu, pa vjetar po miloj volji duva u hodnik i dalje u sobe i kuhinju, jer su sva vrata bez brava i sva na sve strane (osobito kod praga) puštaju vjetar u sobe, tako, da se sobe unatoč mnogog loženja u isto tako razlupanim pećima jedva ugriju, a čim se prestane ložiti već se opet odmah ohlade (…)"[81] Učitelj upućuje kritiku vlastima da su se samo izgovarali da nema majstora za popravke i da nisu činili ništa usprkos desetak upućenih spisa kotaru i županiji, usprkos činjenici da je Kraljevska županijska oblast naredila izvođenje popravaka i činjenici što je županijski inženjer već napravio troškovnik za popravke. Krajem rata, škola je izgledala gotovo zapušteno.[82]

Upravni odbor Varaždinske županije dostavio je 1917. školama u Višnjici i Gornjoj Voći *Osnovu za podizanje novih i proširenje postojećih nižih pučkih škola*. Prema toj *Osnovi* dvorazredna škola u Višnjici trebala se proširiti u trorazrednu i otvoriti jedno novo učiteljsko mjesto za učitelja rimokatoličke vjere. Ovu školsku općinu sačinjavala bi mjesta: Višnjica Donja, Višnjica Gornja, Bednjica, Založje, Jazbina. Trebala se osnovati nova jednorazredna škola u Zlogonju te bi se otvorilo radno mjesto za učitelja rimokatoličke vjere. Tu školsku općinu sačinjavala bi sela: Zlogonje i Rijeka Voćanska (općina Maruševec).[83] Do kraja rata, međutim, ne dolazi do rečenog proširenja, odnosno izgradnje nove škole.

Pod teretom snijega porušila se 14. veljače 1917. gospodarska zgrada kod škole u Višnjici koju je koristio učitelj pa je Školski odbor zatražio da se podigne nova. Iako je ubrzo napravljen provizorni proračun i nacrt koji je poslan Općinskom poglavarstvu u Bednji na odobrenje, „na urgiranje škole, da se požuri oblastno odobrenje toga zapisnika i pristupi gradnji, odgovara općinsko poglavarstvo, da se je taj spis negdje izgubio i stvar zaspala. Krasna svjedodžba upravi!“[84] Upravni odbor Varaždinske županije konačno je 29. kolovoza 1918. izdao odluku glede novogradnje gospodarskih zgrada škole.[85]

Štednja prema školama vidljiva je iz *Okružnice* vladina Odjela za bogoštovlje i nastavi o štednji s grijanjem škola.[86] Iz navedenih je primjera vidljivo kako su ulaganja u škole svedena na minimum pa su doista rijetki slučajevi nabavke novih knjiga i časopisa za knjižnice. Tako je Općinsko poglavarstvo u Ivancu školu pretplatilo iznosom od 50 kruna na „Zlatnu knjigu Naroda Hrvatskoga“, a tijekom šk. god. 1916./17. i na časopis „Sv. Cecilija“.[87] Škola u Vrbnu šk. god. 1915./16. nabavila je harmonij novcima iz proračuna za nastavna pomagala i pomoću Župnog ureda, pod uvjetom da se taj harmonij bude koristio i u kapeli koja se trebala sagraditi u Vrbnu.[88] Početkom rata, šk. god. 1914./1915. bio je iskopan zdenac za školu u Donjoj Voći u blizini crkve.[89]

Na kraju se zaključuje kako su se ratna zbivanja od 1914. do 1918. negativno odrazila na školske prilike u cijeloj Austro – Ugarskoj Monarhiji, posebice u ruralnim i agrarno prenapučenim područjima, kakvo je bilo područje kotara Ivanec. Početkom rata dolazi do mobilizacije muške populacije što se odrazilo ponajprije na polazak škola jer se uvelike koristio dječji rad u domaćinstvu i poljoprivredi. Državne vlasti prilagođavale su se ratnim prilikama pa su tolerirale izostanke učenika s nastave, kao i povremene prekide redovne nastave. Slabi rezultati poučavanja direktna su posljedica toga. Težak materijalni položaj učitelja još više je radi velike skupoće pogoršan tijekom rata, što je seoske učitelje dovodilo na sam rub egzistencije. Istovremeno, od učitelja se uz političku podobnost zahtijevao angažman u svim propagandnim i humanitarnim aktivnostima, kod rekvizicije i aprovizacije. Kako su ratne prilike prosvjetna pitanja stavile na samo dno državnih prioriteta, u ratno vrijeme stanje školskih zgrada na području kotara Ivanec postaje loše jer su na tom polju ulaganja bila minimalna.

Izvori i literatura

Izvori

a) neobjavljeni:

1. Arhiv OŠ Bednja
   - *Spomenica za nižu pučku školu u Bednji*
2. Arhiv OŠ Donja Voća
   - *Spomenica Obće pučke učione na Voči*
3. Arhiv OŠ Ivanec
   - *Spomenica djevojačke škole u Ivancu*
   - *Spomenica ivanečke dječačke škole*
4. Arhiv OŠ Kamenica
   - *Spomenica Obće pučke škole u Kamenici*
5. Arhiv OŠ Klenovnik
   - *Spomenica Obće pučke škole Klenovničke*
6. Arhiv OŠ Maruševec
   - *Školska Spomenica Maruševec*
7. Arhiv OŠ Višnjica
   - *Spomenica za nižu pučku školu u Višnjici*
8. Arhiv PŠ Gornja Voća
   - *Spomenica pučke škole Gornja Voća*
9. Arhiv PŠ Cvetlin
   - *Spomenica za nižu pučku školu u Cvetlinu*
10. Arhiv PŠ Vrbno
    - *Spomenica za nižu pučku školu u Vrbnu*

b) objavljeni:

1. Antun CUVAJ, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije VI.* (Zagreb, 1910. - 1913.).
2. „Dan ratne siročadi u Ivancu“, *Hrvatsko pravo*, 28. IV. 1917., br. 17., str. 4.
3. „Darovali za Crveni križ Varaždin“, *Hrvatsko pravo*, 13. XII. 1914., br. 25, str. 3.
4. “Dječja predstava u korist društva crvenog križa“, *Hrvatsko pravo*, 15. VII. 1916., br. 29, str. 2.
5. „Djevojačka pučka škola u Ivancu“, *Hrvatsko pravo*, 24. XI. 1917., br. 47, str. 3.

   Izvješće upravnog odbora i kr . Podžupana županije Varaždinske ob urednom djelovanju pomenutoga odbora. kr. Županijske i područnih joj Kotarskih oblasti (Varaždin, 1900. - 1908.).
6. „Jesenska skupština županije varaždinske“, *Hrvatsko pravo*, 24. XII. 1915., br. 52, str. 3
7. „Proslava jedne 50 – godišnjice“, isto, 1. XII. 1917., br. 48, str. 5.
8. „Seoska mladež iz Ivanca pred ratnim spomenikom u Varaždinu“, *Hrvatsko pravo*, 24. III. 1916., br. 13, str. 3.

9. *Statistički Godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I*, 1905. (Zagreb, 1913.).
10. *Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od njegova početka do konca godine 1895.* (Zagreb, 1896.).
11. „Štednja s grijanjem škola“, *Hrvatsko pravo*, 21. X. 1916., br. 43, str. 4.
12. „Ukinuće ćirilice u pučkim školama“, *Hrvatsko pravo*, 7. X. 1914., br. 315, str. 2.

Literatura

1. Dragutin FRANKOVIĆ, *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj* (Zagreb, 1958.).
2. Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske* (Zagreb, 1986.).
3. Suzana JAGIĆ, *Pučko školstvo u kotaru Ivanec od sredine XIX. stoljeća do 1918. godine* (Zagreb, 2008.), neobjavljeni magistarski rad.

Sažetak

Prilike u školstvu kotara Ivanec u vrijeme Prvoga svjetskog rata

Pozitivne rezultate Mažuranićeve reforme pučkog školskog sustava u kotaru Ivanec, vidljive tek uoči 1914., prekinut će početak Prvoga svjetskog rata. Poteškoće uzrokovane ratom još više su otežavale i onako teške školske prilike. Redovno odvijanje nastave onemogućila je mobilizacija učitelja i muške populacije općenito, što se prvenstveno odrazilo na smanjeni polazak učenika u školu. Mušku radnu snagu uvelike je zamijenio dječji rad što su tolerirale i same državne vlasti. Veoma slab polazak nastave tijekom rata uzrokovao je slabe rezultate poučavanja. U uvjetima velike inflacije još više pogoršan je materijalni položaj učitelja od kojih se istovremeno očekivao maksimalni angažman u svim propagandnim i humanitarnim aktivnostima, odnosno da budu najvjerniji oslonac vlasti u širenju austrijske državne ideje. Stanje školskih zgrada kotara Ivanec tijekom rata bilo je loše jer su ulaganja u školske zgrade, kao i općenito u opremu škole, bila svedena na minimum.

Ključne riječi: kotar Ivanec; Prvi svjetski rat; školske prilike.

Zusammenfassung

Verhältnisse im Schulsystem des Bezirks Ivanec zur Zeit des ersten Weltkrieges

Positive Resultate der Mažuranić-Reforme des Grundschulsystems im Bezirk Ivanec, die erst ab 1914 deutlich waren, wird der Anfang des Ersten Weltkrieges unterbrechen. Durch den Krieg entstandene Schwierigkeiten haben sowieso schwere Schulverhältnisse erschwert. Regelmäßige Entwicklung des Unterrichts hat die Mobilisation der Lehrer und Männer allgemein behindert. Männliche Arbeitskraft wurde durch Kinderarbeit ersetzt und das haben auch die Staatmächte toleriert. Sehr schwacher Unterrichtbesuch verursachte auch schlechte Resultate bei der Belehrung. In den Inflationskonditionen wurde die materielle Lage der Lehrer schlechter und von denen wurde zur selben Zeit erwartet, dass sie maximal an Propaganda- und Humanitäraktivitäten teilnehmen, bzw. von denen wurde erwartet, dass sie die stärkste Stütze der Idee des österreichischen Staates seien. Die Investitionen in die Schulgebäuden waren niedrig und das führte dazu, dass die Zustände im Bereich der Schulausrüstung schlimm waren.

Schlüsselwörter: Bezirk Ivanec; Erster Weltkrieg; Schulverhältnisse.

Bilješke:

[1] Antun CUVAJ, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Naklada Kr. Hrv. – Slav. – Dalm. Vlade, Odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1910.–1913., VI., 435. - 454.; Dragutin FRANKOVIĆ, *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj,* Pedagoško – književni zbor, Zagreb, 1958., 164. - 166.; Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske*, Globus, Zagreb, 1986., 404. - 405.

[2] Administrativne granice kotara (kasnije općine) Ivanec poklapaju se s prirodnom cjelinom nazvanom Ivanečki kraj.

[3] Temeljem: *Izvješća upravnog odbora i kr. Podžupana županije Varaždinske ob urednom djelovanju pomenutoga odbora. kr. Županijske i područnih joj Kotarskih oblasti* (*Izvješća*), Varaždin, 1900.–1908.; *Statistički Godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I*., 1905. (*Statistički godišnjak* I.), Zagreb, 1913.; *Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od njegova početka do konca godine 1895*., Zagreb, 1896.; školske spomenice: *Školska spomenica za nižu pučku školu u Bednji, Spomenica Obće pučke učione na Voči*, *Spomenica ivanečke dječačke škole, Spomenica djevojačke škole u Ivancu, Spomenica Obće pučke škole u Kamenici, Školska Spomenica Maruševec, Spomenica za nižu pučku školu u Višnjici, Spomenica pučke škole Gornja Voća, Spomenica za nižu pučku školu u Cvetlinu, Spomenica za nižu pučku školu u Vrbnu, Spomenica Obće pučke škole Klenovničke.* Iste su školske spomenice korištene kao povijesni izvor i za razdoblje 1914.–1918. osim za OŠ Klenovnik u kojoj su istrgnuti listovi školske spomenice vođene tijekom Prvoga svjetskog rata. Pretpostavka je da su bilježenja kasnije ocijenjena kao kompromitirajuća i neprimjerena. Takvim ih je mogao smatrati sam učitelj ili nadležne vlasti. Župnik u Donjoj Voći, Josip Drvoderić, u vezi toga dodaje kako se župne spomenice u vrijeme rata najčešće i nisu pisale, već po njegovom završetku (op. a).

[4] Suzana JAGIĆ, *Pučko školstvo u kotaru Ivanec od sredine XIX. stoljeća do 1918. godine*, Filozofski fakultet, Zagreb, 2008., neobjavljeni magistarski rad, str. 278. – 282.

[5] Arhiv OŠ Ivanec (AOŠI), *Spomenica ivanečke dječačke škole,* 1914.
[6] Arhiv OŠ Bednja (AOŠB), *Školska spomenica za nižu pučku školu u Bednji*, 1914.; Arhiv PŠ Gornja Voća (APŠGV), *Spomenica pučke škole Gornja Voća*, 1914.
[7] Arhiv PŠ Vrbno (APŠVR), *Spomenica za nižu pučku školu u Vrbnu*, 1914.
[8] Arhiv OŠ Višnjica (AOŠVI), *Spomenica za nižu pučku školu u Višnjici*, 1914.
[9] Isto.
[10] AOŠVI, *Spomenica (…)*, 1909.; AOŠB, *Školska spomenica (…)*, 1909.
[11] Arhiv OŠ Kamenica (AOŠK), *Spomenica Obće pučke škole u Kamenici*, 1914./1915.
[12] Arhiv OŠ Donja Voća (AOŠDV), *Spomenica Obće pučke učione na Voči*, 1914.
[13] AOŠK, *Spomenica (…)*, 1914.
[14] Isto, 1916.
[15] AOŠDV, *Spomenica (…)*, 1914.
[16] Isto, 1916.
[17] AOŠI, *Spomenica (…)*, 1914.
[18] Isto, 1915.
[19] Isto, 1915., 1919.
[20] Arhiv PŠ Cvetlin (APŠC), *Spomenica za nižu pučku školu u Cvetlinu*, 1918./1919.
[21] AOŠVI, *Spomenica (…)*, 1914.
[22] APŠGV, *Spomenica (…)*, 1916.
[23] AOŠDV, *Spomenica (…)*, 1914.
[24] AOŠVI, *Spomenica (…)*, 1914.; „Ukinuće ćirilice u pučkim školama“, *Hrvatsko pravo*, 7. X. 1914., br. 315, str. 2.
[25] APŠC, *Spomenica (…)*, 1915.
[26] AOŠVI, *Spomenica (…)*, 1915.
[27] AOŠDV, *Spomenica (…)*, 1914.
[28] Isto, 1915.
[29] AOŠK, *Spomenica (…)*, 1914.
[30] Isto, 1916. – 1919.
[31] S. JAGIĆ, *n. dj.*, str. 225. – 226.
[32] APŠC, *Spomenica (…)*, 1914./1915.
[33] Isto, 1915.
[34] Isto, 1915./1916.
[35] Isto, 1916., 1917.
[36] Isto, 1918./1919.
[37] AOŠDV, *Spomenica (…)*, 1914.
[38] S. JAGIĆ, *n. dj.*, str. 196., 200.
[39] APŠVR, *Spomenica (…)*, 1917. Veliku sušu i nerodicu 1917. navode i učitelji u školskim spomenicama Višnjice, AOŠVI, *Špomenica (…)*, 1917. i Gornje Voće, APŠGV, *Spomenica (…)*, 1917.
[40] APŠVR, *Spomenica (…)*, 1917./1918.
[41] AOŠDV, *Spomenica (…)*, 1917./1918.
[42] Isto, 1916.
[43] AOŠVI, *Spomenica (…)*, 1915. Zbog berbe grožđa nastava je bila prekinuta od 8. do 16. listopada 1915. godine.
[44] AOŠI, *Spomenica ivanečke dječačke (…)*, 1915.
[45] S. JAGIĆ, *n. dj.*, 252. – 255.
[46] AOŠVI, *Spomenica (…)*, 1917.
[47] AOŠK, *Spomenica (…)*, 1914.
[48] AOŠI, *Spomenica ivanečke dječačke (…)*, 1915.
[49] AOŠDV, *Spomenica (…)*, 1915.
[50] AOŠVI, *Spomenica (…)*, 1916., 1917. Školska spomenica dječačke škole u Ivancu navodi jednokratnu pomoć od 400 kruna 1916. godine. AOŠI, *Spomenica ivanečke dječačke (…)*, 1916.
[51] AOŠVI, *Spomenica (…)*, 1917.
[52] AOŠI, *Spomenica ivanečke dječačke (…)*, 1916.
[53] APŠC, *Spomenica (…)*, 1915.

[54] AOŠI, *Spomenica ivanečke dječačke (…)*, 1918.
[55] APŠVR, *Spomenica (…)*, 1914.
[56] AOŠVI, *Spomenica (…)*, 1914.
[57] AOŠVI, *Spomenica (…)*, 1915.
[58] Isto, 1914. – 1918., AOŠI, *Spomenica ivanečke dječačke (…)*, 1914. – 1918., Arhiv OŠ Maruševec (AOŠM), *Školska Spomenica Maruševec,* 1914. – 1918., AOŠB, *Spomenica (…)*, 1914. – 1918., APŠC, *Spomenica (…)*, 1914. – 1918.
[59] AOŠI, *Spomenica ivanečke dječačke (…)*, 1915.
[60] „Darovali za Crveni križ Varaždin", *Hrvatsko pravo*, 13. XII. 1914., br. 25, str. 3.
[61] AOŠVI, *Spomenica (…)*, 1915. Škole uglavnom u školske spomenice veoma detaljno bilježe sve sakupljene prinose.
[62] AOŠI, *Spomenica ivanečke dječačke (…)*, 1915.
[63] AOŠI, *Spomenica djevojačke škole u Ivancu*, 1916.; "Dječja predstava u korist društva crvenog križa", *Hrvatsko pravo*, 15. VII. 1916., br. 29, str. 2.
[64] „Seoska mladež iz Ivanca pred ratnim spomenikom u Varaždinu", *Hrvatsko pravo*, 24. III. 1916., br. 13, str. 3.; AOŠI, *Spomenica ivanečke dječačke (…)*, 1916.; Ratni spomenik podignut je iz troškova Zaklade invalida županije varaždinske, a za unapređenje imovine Zaklade. Ratni spomenik sadržavao je grbove županije i grada te drvene plohe u koje su se zabijali zlatni, srebrni i željezni čavli. Otkriće spomenika bilo je 11. prosinca 1915., „Jesenska skupština županije varaždinske", *Hrvatsko pravo*, 24. XII. 1915., br. 52, str. 3.
[65] „Djevojačka pučka škola u Ivancu", *Hrvatsko pravo*, 24. XI. 1917., br. 47, str. 3; „Proslava jedne 50 – godišnjice", isto, 1. XII. 1917., br. 48, str. 5.
[66] AOŠI, *Spomenica djevojačke (…)*, 1917.
[67] „Dan ratne siročadi u Ivancu", *Hrvatsko pravo*, 28. IV. 1917., br. 17., str. 4.
[68] Jedna se čuva i u školskoj spomenici Cvetlin.
[69] APŠC, *Spomenica (…)*, 1917.
[70] APŠVR, *Spomenica (…)*, 1915.
[71] Isto, 1916./1917.
[72] AOŠVI, *Spomenica (…)*, 1915.
[73] AOŠI, *Spomenica ivanečke dječačke (…)*, 1915.
[74] Da se ublaži siromaštvo školske djece u Cvetlinu pomogla je i barunica Natalija Jordis, veleposjednica u Vidovcu, tako što je učitelju darovala 100 kruna i „mnogo razna živeža da se prehrane siromašna školska djeca ove škole." APŠC, *Spomenica* (…), 1915.
[75] APŠC, *Spomenica* (…), 1915.; AOŠVI, *Spomenica* (…), 1915.
[76] AOŠI, *Spomenica ivanečke dječačke* (…), 1915.
[77] AOŠVI, *Spomenica* (…), 1917.
[78] S. JAGIĆ, *n. dj.*, 260.
[79] OŠ Maruševec 1916./1917. ističe veliki problem nedostatka prostora te nemogućnost upisivanja djece u školu. AOŠM, *Spomenica* (…), 1916./1917.
[80] APŠC, *Spomenica* (…), 1916.
[81] Isto, 1917.
[82] Isto, 1918.
[83] AOŠVI, *Spomenica* (…), 1917.; APŠGV, *Spomenica* (…), 1917.
[84] AOŠVI, *Spomenica* (…), 1917.
[85] Isto, 1918.
[86] „Štednja s grijanjem škola", *Hrvatsko pravo*, 21. X. 1916., br. 43, str. 4.
[87] AOŠI, *Spomenica ivanečke dječačke* (…), 1915., 1916.
[88] APŠVR, *Spomenica* (…), 1915./1916.
[89] AOŠDV, *Spomenica* (…), 1914.

Tomislav BOGDANOVIĆ
OŠ Vladimir Nazor, Križevci
SŠ Ivan Seljanec, Križevci

Valentina PAPIĆ BOGADI
Visoko gospodarsko učilište, Križevci

UDK 378.6:94(497.525.1Križevci)"1914/1918"
Prethodno priopćenje
Preliminary communication

Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata*

Osnivanjem Kraljevskog višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcima otvoreno je tada jedino poljoprivredno učilište na čitavom južnoslavenskom području Austro-Ugarske Monarhije. U prvom dijelu rada govori se o osnivanju učilišta, njegovim reorganizacijama te djelatnostima koje je obavljalo. Rad učilišta i ratarnice za vrijeme Prvoga svjetskog rata s naglaskom na probleme i poteškoće u organiziranju redovite nastave i ostalih poslova vezanih za funkcioniranje učilišta i ratarnice tema je drugog dijela.

1. Križevačka ratarnica i Gospodarska škola

Potreba za institucijom koja bi osposobljavala buduće gospodarstvenike pojavila se u Hrvatskoj još u prvoj polovici 19. stoljeća iako se o poljoprivredi pisalo i puno ranije. Razlog je, dakako, bio zaostalost hrvatskog gospodarstva.[1] Tek se u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda ozbiljnije pristupilo rješavanju toga problema. hrvatskog gospodarstva. Prvi pokušaj modernizacije bilo je osnivanje Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva.[2] Najvažnija posljedica revolucionarnih zbivanja 1848./49. godine za hrvatsko društvo bila je ukidanje kmetstva i tlake. Raspadom feudalnih posjeda na veleposjedničku i kmetsku zemlju otvorilo se pitanje modernizacije i unapređivanja poljoprivrede. Za komercijalizaciju agrara i prijelaz na modernu obradu zemlje bila je nužna gospodarska naobrazba. Opće poljoprivredne škole već su bile osnovane u Ugarskoj, Češkoj i Austriji.[3] Premda je prijedloga za osnivanje poljoprivredne škole u Hrvatskoj i Slavoniji bilo i ranije, to pitanje postavilo se tek 1852. godine u zagrebačkoj Trgovačkoj i obrtničkoj komori. 22. studenoga 1853. godine tadašnji ministar unutarnjih poslova Aleksandar Bach uputio je dopis banu Josipu Jelačiću u kojem ga poziva da poradi na osnivanju gospodarske škole za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju.[4]

Nakon dugih pregovora bečke i banske vlade oko smještaja i financiranja škole otvoreno je Gospodarsko-šumarsko učilište u Križevcima 19. studenoga 1860. godine.[5] Učilište u Križevcima bilo je jedino poljoprivredno učilište na čitavom

* Urednička napomena: zbog opsežnog sadržaja bilješki, iste se nalaze na kraju teksta.

južnoslavenskom području, a bilo je i jedino učilište u Habsburškoj Monarhiji na kojem se predavalo hrvatskim jezikom. Mojsije Baltić,[6] savjetnik Kraljevske zemaljske vlade, prigodom svečanoga otvaranja učilišta ponosno je izjavio da je time *narodni naš jezik proglašen jezikom učevnim*.[7]

Prvi ravnatelj učilišta bio je Dragutin Lambl, a među profesorima mogu se naći imena stručnjaka poznatih i izvan učilišta kao što su Fran Kesterčanek, pisac prvih šumarskih udžbenika na hrvatskom jeziku, kemičar Vladimir Njegovan, mineralog Mijo Kišpatić, agronom Gustav Bohutinsky, liječnik Fran Gundrum Oriovčanin,[8] agronomi Oton Frangeš i Vinko Mandekić, kemičar i književnik Milutin Cihlar Nehajev i još mnogi drugi.[9]

Otvaranjem Gospodarsko-šumarskog učilišta u Križevcima položen je temeljni kamen za gospodarski napredak kraljevina Hrvatske i Slavonije.[10] Prvo uređenje učilišta određeno je pravilima Kraljevskog hrvatsko slavenskoga namjesničkog predsjedništva od 19. svibnja 1860. godine. Tim pravilima određeno je da učenici dobiju znanja iz gospodarstva i šumarstva potrebna za rad na srednje velikim gospodarstvima te u državnim ili drugim šumama. U razdoblju od 1860. do 1877. godine na učilištu se počela razvijati gospodarska nastava, osnivale su se znanstvene zbirke i postepeno nabavljala potrebna nastavna sredstva i učila. Učilište je tada imalo naslov *Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcu u kraljevini Hrvatskoj*. Učilište se sastojalo iz Višeg gospodarskog te šumarskog odjela i iz Nižeg odjela koji je nazvan *ratarnica*.[11] U Više odjele upisivali su se učenici s 4, a kasnije sa 6 razreda niže opće ili realne gimnazije, a *ratarnica* je primala seoske mladiće s osnovnom školom i barem 16 navršenih godina.[12] Dvogodišnje Gospodarsko - šumarsko učilište osposobljavalo je stručni kadar uglavnom za feudalni posjed i državnu službu, a polaznici *ratarnice* su nakon 3 godine školovanja dobili zvanje *gospodar* i bili osposobljeni za vođenje svojih seoskih gospodarstva.[13] Reorganizacijom rada mijenja naziv u *Kraljevsko gospodarsko i šumarsko učilište* (1887.–1902.). Zbog otvaranja Šumarske akademije pri Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu (1898.) došlo je 1899. godine do ukinuća Šumarskog odjela u Križevcima. Prema zakonu od 16. travnja 1902. godine učilište je preuređeno pod nazivom *Kr. više gospodarsko učilište*, koje se sastojalo od Višeg gospodarskog učilišta, ratarnice i znanstvenih zavoda.[14] Očekivala se još jedna reforma, ali do nje nije došlo. Osnivanjem Poljoprivrednog fakulteta u Zagrebu 1919. godine ukinuto je Više gospodarsko učilište u Križevcima i osnovana je Srednja gospodarska (poljoprivredna) škola koja radom počinje 20. kolovoza 1920. godine.[15] Otvaranjem Kr. višeg gospodarskog učilišta Hrvatska i Slavonija nisu dobile samo školovane poljoprivrednike i šumare, nego su znanstvenim djelovanjem različitih poljoprivrednih postaja, zavoda, odsjeka i stanica u sklopu učilišta ubrzano napredovale u modernizaciji i unapređivanju gospodarstva.[16]

2. Poljoprivredne postaje, odsjeci, zavodi, stanice

Zadaća gospodarskih znanstvenih postaja i instituta je da promiču gospodarstvo u cijelom njegovom obsegu, tj. ne samo gospodarstvo u užem smislu, već i tehnički obrt, koji stoji u svezi sa gospodarstvom. To se može ostvariti samo ako se u postajama i institutima provode istraživanja na području eksaktnih znanosti, a dobiveni rezultati da se primjenjuju koliko je to moguće u praksi. Daljnja je njihova zadaća, da živom riječi i poukom potiču na napredno gospodarenje i tako u svopćem interesu podižu opću kulturu.[17]

2.1. Postaja za istraživanje sjemena

Potkraj 19. stoljeća osnovano je nekoliko stručnih ustanova unutar Kraljevskog gospodarskog i šumarskog učilišta. Tako je naredbom Kraljevske zemaljske vlade od 10. srpnja 1893. godine, broj 14.902., osnovana Postaja za istraživanje sjemena.[18] Predstojnikom postaje imenovan je profesor Andrija Lenarčić.[19] Službeno je otvorena 19. rujna 1893. godine. 12. siječnja 1906. godine mijenja naziv u Kr. hrv. slav. zemaljska postaja za istraživanje sjemena u Križevcu.

U djelokrug postaje spada:

1. istraživanje apsolutne kvalitete sjemena (čistoća, klijavost, težina apsolutna, volumna i specifična, porijeklo, istinitost itd.),
2. istraživanje kakvoće sjemena s obzirom na suvrste,
3. istraživanje kakvoće sjemena s obzirom na naše domaće klimatske prilike,
4. analize sijena i raznih kriepkih krmiva,
5. kontrola trgovine vezana za prodaju gospodarskog sjemena naročito djeteline,
6. upoznavanje stanovništva sa sjemenjem kulturnog bilja i sa biljem samim te napretkom znanosti vezano za uzgoj bilja i sjemena,
7. istraživanje biljnih bolesti i upoznavanje stanovništva.

Kr. hrv. slav. zemaljska postaja za istraživanje sjemena u Križevcu zadobila je veliku važnost od 1898./99. godine kada je Kr. zemaljska vlada izdala naredbu kojom se sve trgovine sjemenjem stavljaju pod oblastnu kontrolu. Oblasti su uzimale uzorke sjemena od trgovaca i slale ih postaji na analizu kakvoće.[20]

Nakon Andrije Lenarčića ulogu ravnatelja preuzeo je Gustav Bohutinsky (1906.- 1912.).[21] U tom vremenu postaja za istraživanje sjemena bilježi najveći zamah. Uz Lenarčića i Bohutinskog u postaji za istraživanje sjemena radili su: profesor Mijo Graho, asistenti Antun Häusler, Gavro Crlenjak, Ognjan Haiman, Slavoljub Ilić i vježbenik Ivan Hižar. Od 1906. godine postaji su dodijeljeni: učitelj Fran Hajdak i vježbenici Vilim Novotny, te Vinko Mandekić.[22]

Nakon unutarnje reorganizacije Kr. višeg gospodarskog učilišta (1902. godine) u ustanovama učilišta omogućena su ne samo stručna, nego i znanstvena istraživanja. U razdoblju od 1902. do 1919. godine osnovana su dva nova zavoda: Bakteriološki i Agrikulturno - kemijski.[23]

2.2. Hrvatsko–slavonski zemaljski bakteriološki zavod

Bakteriološki zavod osnovan je naredbom Kraljevske zemaljske vlade 10. svibnja 1901. godine, uredbom broj 41.105. ex 1902., kao najstarija veterinarska ustanova na južnoslavenskom području.[24] Zavod je osnovan za potrebe znanstvenog i praktičnog rada na preventivi i kontroli širenja zaraznih bolesti stoke. Ostale zadaće zavoda su:

1. istraživati poslani mu materijal kao: dijelove lešina, izmetine, exudate itd. na uzročnike raznih životinjskih bolesti,
2. istraživati životinjsku hranu i piće te jesu li s bakteriološkog gledišta upotrebljiva, štetna ili pokvarena,

3. istraživati vrijednost načina, sredstava i pristroja za raskuživanje, steriliziranje, filtriranje itd.,
4. izdavati pravovaljane potvrde i svjedodžbe te strukovna mišljenja i savjete u pogledu veterinarske bakteriologije,
5. praviti bakteriološke produkte za veterinarsku i gospodarsku upotrebu, a prema potrebi i okolnostima i druge proizvode potrebne u veterini i gospodarenju,
6. pratiti znanstveni rad u bakteriologiji, baviti se znanstvenim bakteriološkim pitanjima, a korisne novosti praktično primjenjivati,
7. pitanjima bakteriološke naravi iz struke ljudske higijene i lječništva zavod će se baviti samo na posebni zahtjev zdravstvenog odsjeka Kr. hrv. - slav. - dal. zemaljske vlade.

Prvi predstojnik Bakteriološkog zavoda bio je dr. Ferdo Kern.[25] U vremenu od 1901. do 1920. godine zavod je razvio brojne aktivnosti. Bio je moderno opremljen i posjedovao je sve što je bilo potrebno za znanstveno bakteriološko ispitivanje hrane i raznih uzoraka, kao i za pripremanje raznih bakterioloških cjepiva (tuberkulin, mallein, cjepivo protiv šuštavca, kolere, svinjskog vrbanca i bakteriološkog, za ljude i stoku neotrovnog kuživa protiv miševa i štakora).[26] Uz dr. Ferdu Kerna u zavodu su radili i dr. Andrija Hupbauer, Fran Gabrek i ostali.

2.3. Hrvatsko–slavonski zemaljski agrikulturno–kemijski zavod

Uredbom br. 4318 od 25. ožujka 1902. godine određeno je da se u prostorijama učilišta ima ustrojiti agrikulturno - kemijska postaja.[27] Za predstojnika postaje imenovan je dr. Milan Metelka.[28] Stručnjaci ovog zavoda bavili su se:

1. znanstvenim i praktičnim gospodarskim svrhama,
2. proučavanjem gospodarskih pitanja koja ulaze u kemijsku struku, naročito onih vezanih za gnojidbu prirodnim i umjetnim gnojivima, životinjsku hranu,
3. istraživanjem kemijskog sastava, čistoće, štetnosti po zdravlje poljoprivrednih proizvoda (šljivovica, vino, mlijeko, kruh, pivo, med itd.),
4. istraživanjem kemijskog sastava ostalih materijala koji su važni za razvoj i napredak gospodarstva (npr. voda, tlo, gnojiva itd.),
5. ispitivati pojave u tehnici gospodarstva, koje su u uzročnoj vezi s klimom u Hrvatskoj i Slavoniji te osebujnosti našeg tla.

Radile su se dvije vrste istraživanja. Prva je bila obavljanje analize za privatne i javne svrhe kao ovlašteni zavod za kontrolu poljoprivrednih sirovina, poluproizvoda i gotovih proizvoda. Druga zadaća bile su kemijske analize koje služe kao osnova znanstvenim istraživanjima.[29]

Kontrolni rad se sastojao u istraživanju gospodarskih predmeta da bi se utvrdio kemijski sastav, čistoća i eventualna štetnost po zdravlje. Analize su tražile ne samo državni organi, nego i privatnici, i to analize tla, ali i umjetnih gnojiva koje namjeravaju primjenjivati. Znanstveni rad se sastojao uglavnom u proučavanju domaćih gospodarskih produkata kao što su vino, mlijeko, rakija, kruh itd. Zavod je od 1902. do 1910. godine provodio, po nalogu vlade, statistiku čistih prirodnih vina da bi se

pratila kakvoća grožđa koje se uzgaja na našem području.[30] Osnivanjem Enološkog zavoda u Zagrebu ova su ispitivanja u Križevcima prekinuta.

Od godine 1903. zavod ima dva odsjeka: Odsjek za istraživanje tla i hranidbu bilja i Agrokemijski odsjek.[31] Za uspjeh Agrikulturno-kemijskog zavoda zaslužni su njegovi djelatnici: dr. Milan Metelka, Ivan pl. Kuria Bogitich, Vladimir Njegovan,[32] Marko Mohaček, Dragutin Strohal, dr. Milutin Cihlar Nehajev,[33] dr. Kornel Eisenhut i ostali.

2.4. Stanica za proizvodnju i selekciju bilja i Agrometeorološka stanica

Uz Postaju za istraživanje sjemena, Bakteriološki zavod te Agrikulturno - kemijski zavod od velikih značenja bile su i Meteorološka postaja i Gospodarsko pokušalište koje je najveći zamah dobilo pod upraviteljstvom dr. Gustava Bohutinskog.

Kao preteča ove stanice je *Gospodarsko biljevište i pokušalište* koje je osnovano 1885. godine. U ovoj stanici izvodila su se razna istraživanja iz ratarstva. Godine 1902. osamostaljuje se u radu, a 1904. godine mijenja naziv u u Stanicu za proizvodnju i selekciju bilja.[34]

Agrometeorološka stanica osnovana je 1891. godine i dugo je djelovala pod nazivom Meteorološka postaja. Stanica je održavala vezu sa Središnjim meteorološkim zavodom u Budimpešti, a kasnije s Meteorološkim opservatorijem u Zagrebu.[35]

Poslije 1920. godine raniji zavodi pretvoreni su u poljoprivredne stanice, ali su profesori, u ovim stanicama kao i drugim oblicima rada, nastavili dotadašnju djelatnost i radili na unapređenju poljoprivredne proizvodnje i znanstveno - istraživačkog rada. Rad Gospodarskg i šumarskog učilišta kao i odsjeka, zavoda i stanica bio je poznat i izvan granica Hrvatske i Slavonije. Tako su se u Križevcima osposobljavali i učenici (slušatelji - studenti) iz raznih europskih zemalja: Češke, Slovačke, Mađarske i Bugarske. Na taj je način križevačko učilište postalo jezgra razvoja gospodarske i šumarske znanosti, naročito na južnoslavenskom području.

3. Rad učilišta za vrijeme Prvoga svjetskog rata

Za vrijeme Prvoga svjetskog rata Kr. gospodarsko učilište u Križevcima sastojalo se od Kr. višega gospodarskog učilišta i ratarnice. Vrhovnu upravu nad učilištem od 1. srpnja 1914. godine ima Kr. zemaljska vlada, Odjel za narodno gospodarstvo. Na čelu učilišta je ravnatelj, koji predsjeda profesorskom i gospodarskom zboru. Profesorski zbor čine profesori i docenti višega učilišta, a odlučuju o svim važnijim pedagoško - didaktičkim i teoretsko - praktičnim pitanjima, o nabavi stručnih časopisa i knjiga, o primanju izvanrednih slušatelja i gostiju, raspodijeli predmeta za vrijeme odsutnosti nekih profesora i docenata za vrijeme rata te o drugim važnim pitanjima vezanim za nastavu i obuku slušatelja. Gospodarski zbor vijeća na redovitim sjednicama o svim važnijim pitanjima, koja se tiču uprave i unapređenja zavodskog gospodarstva, a članovi su mu: ravnatelj, upravitelj gospodarstva, docent za šumarstvo, učitelj poljodjelstva, učitelj vinogradarstva, pivničarstva i

voćarstva, učitelj živinarstva, učitelj živinogojstva, učitelj za gospodar. upravu i zavodski tajnik.[36]

Obuka na višem učilištu traje dvije godine te obuhvaća teoriju i praksu.[37] Višem učilištu zadaća je:

1. da odgaja i obrazuje poljoprivredne stručnjake više i niže stručne spreme,
2. da znanstvenim radom i istraživanjem unaprijeđuje poljoprivrednu nauku,
a. da praktičnim pokusnim radom ispituje nove racionalne metode gospodarenja,
3. da suvremenim metodama rada na svom gospodarstvu pruži zoran primjer drugim poljoprivrednim gospodarstvima kako treba moderno proizvoditi.

Zadaća ratarnice je praktično obrazovati seoske mladiće za valjane seoske gospodare i za nadzorne organe niže vrste za srednji i veliki posjed kao: nadvornike, špane, vinogradare, sirare, povrćare. Obuka traje dvije godine, te je u prvom redu praktična, a teorije se uči toliko, da pitomci mogu razumijeti praksu.[38]

Unutar učilišta osim već spomenuta tri znanstvena zavoda djelovala je i knjižnica. Knjižnica je u školskoj godini 1914./1915. imala 5774 djela, brošura i časopisa. Broj djela i časopisa do kraja školske godine 1918./19. dosegnuo je brojku od 6300 svezaka. Predstojnik knjižnice bio je dr. Ljudevit Prohaska.[39] Osim knjižnice unutar učilišta postojao je kemijski laboratorij, kabineti za agrikulturnu kemiju i gospodarsku kemijsku tehnologiju, veterinarski, živinogojski, tehnički te kabinet za bilinogojstvo, livadarstvo, ratila i strojeve. Od zbirki koje je učilište posjedovalo valja izdvojiti: prirodopisnu, vinogradarsku i voćarsku, šumarsku te fizikalnu zbirku.[40]

Ratari su svoju praksu odrađivali na zavodskom gospodarstvu. Zavodsko gospodarstvo bilo je moderno uređeno i u vrijeme Prvoga svjetskog rata sastojalo se od: dvorišta, oranica, livada, pokušališta, vrtova, cjepinjaka, voćnjaka, vinograda, perivoja, vrbika, zavodske šume, šumskog vrta te ribnjaka koji su se prostirali na 290 ha. Od stoke na zavodskom gospodarstvu uzgajala se perad, goveda, konji i svinje.[41]

Profesori Kr. višeg gospodarskog učilišta svoje su radove objavljivali u inozemnim stručnim časopisima, kao i hrvatskim tj. *Gospodarskom listu* te *Gospodarskoj smotri* koja je tiskana u Križevcima.[42] Izdavanjem *Gospodarske smotre* članovi profesorskog zbora Višeg gospodarskog učilišta u Križevcima odigrali su neobično vrijednu ulogu u širenju stručne i znanstvene poljoprivredne misli, izobrazbe poljoprivrednih stručnjaka i uopće širenju poljoprivredne kulture u Hrvatskoj. Koliko je *Gospodarska smotra* bila značajna najbolje pokazuje i novčana potpora kojom ju je pomagala i sama Kr. zemaljska vlada. Urednici časopisa za vrijeme rata su bili dr. Gustav Bohutinsky (umro od kolere 12. rujna 1914.) i dr. Ljudevit Prohaska do rujna 1919. godine kada je časopis prestao izlaziti.[43] U godini 1914. *Gospodarska smotra izlazi* u dva pojedinačna broja 3. i 4. i pet dvobroja 1/2, 5/6, 7/8, 9/10 i 11/12 na 276 stranica. U godini 1915. izašlo je tri dvobroja 1/2, 3/4 i 5/6 i dva trobroja 7/9 i 10/12 na 276 stranica. U VII godištu za 1916. godinu izlazi 4 trobroja 1/3, 4/6, 7/9 i 10/12 na 368 stranica. Časopis u svojem VIII godištu za godinu 1917. ima jedan trobroj 1/3 i jedan šesterobroj 4/12 na svega 178 stranica. Godište za 1918. godinu ima tri četverobroja 1/4, 5/8 i 9/12 sa 250 stranica.[44] Najviše članaka u razdoblju od 1914. do 1918. godine objavili su prof. dr. Ljudevit Prohaska, prof. dr. Vinko Mandekić,

prof. Milutin Urbani, prof. Stjepan Jurić, prof. dr. Vladimir Njegovan i dr.[45] *Gospodarska smotra* kontinuirano je izlazila 1914.–1918. godine unatoč ratnom razdoblju. Najveći problemi oko izlaženja *Gospodarske smotre* u ratnim godinama javljali su se zbog otežane suradnje s ostalim autorima i suradnicima, a veliki problem bile su i financije.[46] *Gospodarska smotra* prestala je izlaziti nakon 10 godišta 1919. godine. U izdavanju *Gospodarske smotre* sudjelovali su pioniri poljoprivredne struke Hrvatske, članovi Profesorskog zbora Višeg gospodarskog učilišta u Križevcima, koje je odigralo neobično vrijednu ulogu u širenju stručne i znanstvene poljoprivredne misli, izobrazbe poljoprivrednih stručnjaka i uopće širenju poljoprivredne kulture u Hrvatskoj.[47]

Svo vrijeme trajanja Prvoga svjetskog rata (šk. godine od 1914. do 1919.) učilište i ratarnica kao i sva tri zavoda (kr. hrv. slav. zemaljska Postaja za istraživanje sjemena, kr. hrv. slav. zemaljski Bakteriološki zavod i kr. hrv. slav. zemaljski Agrikulturno - kemijski zavod) unatoč poteškoćama uspjeli su organizirati svoj rad.[48]

Detaljan izvještaj za rad *Gospodarskog pokušališta u kr. višem gospodarskom učilištu u Križevcima* (Kr. hrv. slav. zemaljska postaja za istraživanje sjemena) za vrijeme Prvoga svjetskog rata objavio je u *Gospodraskoj smotri* dr. V. Mandekić.[49] U istom broju je i izvještaj o radu kr. hrv. - slav. zem. Agrikulturno - kemijskog zavoda u Križevcima za 1916. godinu koju je napiso M. Mohaček.[50] Isti je objavio i izvješće za godine 1914. i 1915.[51] Iz ovih izvještaja vidljivo je da su zavodi zbog reorganizacije, poskupljenja radnika i materijala radili smanjenim intenzitetom. Smanjen je i sam razvoj zavoda, kao i kontrolno djelovanje. U izvješću kr. hrv.-slav. zem. Agrikulturno - kemijskog zavoda za 1916. godinu stoji da je *treća godina rata utisnula u opseg analitičkog zavoda još jasniji biljeg ratnih prilika nego li prva i druga godina*. *Da ne i spominjem poteškoće, s kojima se zavod morao boriti kod dobave različitih potrepština, u čemu su prilike postale još teže nego 1915 (...).*[52] Problem je bio i manjak stručnog osoblja. Na gospodarskom pokušalištu bio je samo jedan profesor koji je uz to vršio i svoju profesorsku službu na učilištu.[53] Najveće poteškoće ipak zahvatile su kr. hrv. slav. zemaljski Bakteriološki zavod. Naime, stručno i pomoćno osoblje križevačkog kr. zem. Bakteriološkog zavoda bilo je mobilizirano i time je rad zavoda bio obustavljen.[54] Međutim, prema odredbi bana, predstojnik zavoda dr. Ferdo Kern je sa *zavodskim spravama, oruđem i posuđem, za vrijeme rata i pogibelji nastupa kolere*, u Osijeku osnovao ambulantni bakteriološki zavod.[55] Na osječkom ambulantnom bakteriološkom laboratoriju obavljeni su poslovi tog laboratorija, ali i poslovi križevačkog zavoda kao i bakteriološke radnje u vojničkim bolnicama i oblastima koje je predstojnik zavoda dogovorio s osječkim stožernim nadliječnikom, a koje je dr. Kern obavljao u svoje slobodno vrijeme i potpuno besplatno.[56]

Problemi u redovitom radu učilišta javljali su se i zbog mobilizacije, kako profesora i pomoćnog osoblja, tako i slušatelja tj. polaznika učilišta i ratarnice. Kabineti i laboratoriji su se zbog ratnog stanja slabo opremali. Nabava učila, naročito knjiga i kemikalija bila je otežana i vrlo skupa. Tako da su se nabavljali samo nužni i potrošni predmeti (kemikalije, reagencije, stakleno posuđe, papir i dr.).[57]

Za vrijeme rata u vojnu je službu mobilizirano osam članova redovitog profesorskog zbora i osam članova iz osoblja ratarnice, pomoćnog i tehničkog osoblja te podvornika. Iako je učilište dobilo zamjene za odsutne profesore i osoblje, gubitak

stručnog osoblja itekako se osjetio u samom radu i ugledu. Iz profesorskog zbora mobilizirani su sljedeći profesori i asistenti:[58]

1. Dr. Gustav Bohutinski, profesor, dodijeljen Narodno - gospodarskom odjelu Kr. zem. vlade s činom pučko - ustaškog poručnika. 12. rujna 1914. umro u bolnici u Mostaru. Pokopan 14. rujna 1914. na mostarskom groblju.

2. Dr. Vinko Mandekić, pravi učitelj X. čin. razreda extra statum. Kao zastavnik u pričuvi nastupio je poradi mobilizacije u vojnu službu. Šk. godine 1914./15. nije predavao. Zamijenio ga je prof. F. Hajdak. U ožujku 1916. oprošten je na neodr. vrijeme od djelatne vojne lužbe, te je od šk. godine 1916./17. ponovo predavao.

3. Filip Stipčić, kot. šumar imovne općine križevačke sa sjedištem u Bjelovaru, docent za opće šumarstvo. Poradi mobilizacije nastupio u vojnu službu, te nije predavao šk. godine 1914.–1918.

4. Vilim Novotny, kr. gospodarski pristav, dodijeljen Postaji za istraživanje sjemena mobiliziran i nalazi se u vojnoj službi 1914.–1918. godine.

5. Ferdo Kern, profesor VIII. čin. razreda, predstojnik kr. zemaljskog bakteriološkog zavoda, gradski zastupnik. 3. listopada 1914. dodieljen je na službovanje ambulantnom bakteriološkom laboratoriju u Osijeku, kao predstojnik toga laboratorija. Unovačen od 24. kolovoza 1915. do 17. svibnja 1916. godine.

6. Dr. Andrija Hupbauer, kr. kot. veterinar, u vojnoj službi 1914.–1918.

7. Julijan Emil Servaci, kr. gospodarski pristav. Dodijeljen na službovanje kr. zem. oblasti u Zagreb kao akcesist kod vojno opskrbnog odjela 1914.–1918. godine.

8. Teodor Žmara, računar - vježbenik, obavljao je do 27. srpnja 1914. godine poslove tajnika. Od 27. srpnja 1914. perovođa profesorskog zbora. Od dana mobilizacije u vojnoj službi kao pričuvni kadet - aspirant. Za vrijeme rata postao zastavnik, zarobljen na bojištu u Mačvi.

Iz osoblja ratarnice, pomoćnog i tehničkog osoblja te podvornika tijekom rata mobilizirano je osam članova i svi su od dana mobilizacije nastupili u vojnu službu:[59]

1. Václav Beneš, vrtlar
2. Mijo Djeković, nadvornik
3. Tomo Horvat, kovač
4. Josip Hudja, lugar
5. Eugen Söjtöry, pivničar i podrumar (umro 30. listopada 1918. godine)
6. Josip Car, noćobdija
7. Vilim Grloci, pomoćni podvornik
8. Ivan Pinter, laborant u bakteriološkom zavodu

Osim mobilizacije tj. odlaska na bojišta i ostale vojne položaje članova profesorskog zbora, ratarnice, pomoćnog i tehničkog osoblja normalno funkcioniranje učilišta i ratarnice otežavala je i hrv. zemaljska vlada koje je stručnjake premještala na druga rada mjesta. Tako je npr. prof. Milutin Urbani dodijeljen na službovanje zagrebačkoj gradskoj plinari, upravitelj gospodarstva i glavni učitelj ratarnice Martin Šajnović dodijeljen je kr. županijskoj oblasti u Varaždinu i ujedno imenovan gospodarskim povjerenikom te županije.[60] Dr. Gustav Bohutinski prije mobilizacije dodijeljen je narodno - gospodarskom odjelu Kr. zem. vlade, a dr. Ferdo Kern odlazi na službovanje kao upravitelj ambul. bakteriološkog laboratorija u Osijeku itd.[61]

Ratni uvjeti osjetili su se i u broju polaznika učilišta i ratarnice. U odnosu slušatelja upisanih prije rata i onih upisanih tijekom rata nema većih odstupanja, ali razlika se vidi u odustajanju od školovanja zbog ratne situacije, bolesti i neimaštine kao i činjenici da je veliki broj upisanih slušatelja mobiliziran i poslan na ratište. Tako je npr. u školskoj godini 1914./15. I. tečaj upisalo šet redovitih slušatelja i jedan gost, dok je II. tečaj višeg učilišta upisalo osam redovnih i dva izvanredna studenta. Prvi tečaj završilo je pet slušatelja, a drugi tečaj devet. Dva slušatelja prvog tečaja su prekinuli obrazovanje zbog bolesti ili vojništva, dok je jedan slušatelj drugog tečaja istupio krajem prvoga polugodišta zbog vojne službe.[62] Ratarnicu je upisalo dvadeset i sedam slušatelja. Od tri upisanih u I. godište dva slušatelja su unovačena. U drugo godište upisano je dvadeset i četiri ratara od kojih su dvojica istupila, pet ih je unovačeno tijekom školske godine, jedan je sam istupio, jedan umro, a jedanaestorica polaznika nalazi se na ratištu. Tako da je na kraju školske godine ratarnicu polazilo samo pet slušatelja, jedan I. tečaj i četiri II. tečaj.[63]

Tablica 1. Broj upisanih slušatelja Kr. višeg gospodarskog učilišta i ratarnice za razdoblje školskih godina 1909./1919.64

	učilište		ratarnica	
šk. god.	I. tečaj	II. tečaj	I. godište	II.godište
1909./1910.	22	13	12	2
1910./1911.	24	22	8	6
1911./1912.	10	24	5	6
1912./1913.	14	6	4	5
1913./1914.	18	11	23	3
ukupno=	**88**	**76**	**52**	**22**
1914./1915.	8	10	3	24
1915./1916.	8	7	1	4
1916./1917.	12	5	9	2
1917./1918.	26	12	18	4
1918./1919.	36	27	14	10
ukupno=	**90**	**61**	**45**	**44**

Školske godine 1915./16. učilište je upisalo petnaest slušatelja. I. tečaj upisalo je sedam slušatelja od toga šest redovnih, jedan izvanredan te jedan gost. II. tečaj upisalo je pet redovnih studenata, jedan izvanredan i jedan gost. Učilište su tijekom godine napustila tri slušatelja od kojih su dvojica nastupili u vojnu službu, a jedan slušatelj se upisao u idućem proljeću.[65] Ratarnicu je upisalo pet slušatelja. Jedan u prvo godište (upisao se 26. travnja 1916.) i četiri u II. godište. Tri slušatelja su istupila zbog vojne službe, dok se četvrti[66] upisao 23. ožujka 1916. godine.[67] Deset slušatelja upisalo je I. tečaj višeg učilišta šk. god. 1916./17. Njima su u drugom semestru iz vojne službe pridošla još dva slušatelja, dok su dvojica istupila zbog nastupa vojne službe. II. tečaj upisalo je četvero slušatelja, a u drugom semestru pridružio im se i jedan gost iz Mostara kao i jedan volonter na zavodskom gospodarstvu.[68] Ratarnicu je upisalo 11 ratara. U I. godište je upisano devet slušatelja od kojih su se petorica nalazila na ratištu ili napustila školovanje zbog obiteljskih razloga tako da

je nastavu pohađalo samo četiri slušatelja. U II. godište upisana su samo dva slušatelja.[69] 1917./18. godine učilište je upisalo sedamnaest redovitih polaznika I. tečaja, tri gosta i jedan izvanredni student koji je istupio koncem prvog semestra. U drugom semestru pridružila su im se dva polaznika pridošla iz vojske dok su istupila tri slušatelja. Jedan zbog vojne službe, a dvojica zbog bolesti. U II. tečaj upisano je jedanaest slušatelja i jedan gost.[70] Na ratarnicu je primljeno u I. godište osamnaest ratara od kojih je pet istupilo. Četiri polaznika upisana su u II. godište od kojih su dvojica istupila s naukovanja.[71] Posljednju ratnu školsku godinu 1918./19. upisalo je je trideset i jedan redoviti polaznik od kojih je sedmero istupilo u I. semestru i dvoje slušatelja koji su se priključili u II. semestru. Uz njih I. tečaj polazilo je i troje izvanrednih slušatelja. U II. tečaj upisano je četrnaest redovitih studenata, jedan je istupio u drugom semestru i jedan je pridošao iz vojske. U II. tečaj upisano je i četiri izvanrednih studenata te sedam gostiju.[72] Ratarnicu I. godište je polazilo četrnaest slušatelja od kojih je četvero istupilo, dok je II. godište polazilo deset slušatelja.[73]

3.1. Školska godina 1914./15.

Zbog ratnih prilika upisivanje slušatelja obavljeno je je tek od 20. do 31. prosinca 1914. godine. Nastava je počela u ratarnici 6. studenog 1914. godine, a 4. siječnja 1915. godine na višem učilištu.[74] Tijekom ove šk. godine održano je šest redovitih sjednica prof. zbora i jedna izvanredna, dok je gospodarski zbor vijećao u dvije redovite sjednice.

Proglašenjem sveukupne vojne spreme u vojnoj službi našao se i dio profesorskog zbora i činovničkog osoblja tj. sedam članova, kao i 8 članova iz osoblja ratarnice, pomoćnog i tehničkog gospodarskog osoblja te podvornika. Da bi učilište i dalje moglo funkcionirati za njihove odsutnosti organizirane su zamjene od strane Kr. zem. vlade ili samog učilišta.[75]

Naučni izleti održani su 1. svibnja 1915. godine i 8. lipnja 1915. godine. Na prvom izletu slušatelji I. i II. tečaja su pod vodstvom učitelja M. Mohačeka obišli zemaljsko dobro u Božjakovini, gdje su razgledali pecaru za žestoka pića, gospodarske staje i stoku, botanički perivoj, povrtnjak i umjetni pašnjak, prisustvovali su procesu hlađenja mlijeka, a razgledali su i udaljenije gospodarske objekte (vinograd, matičnjak i cjepiljnjak). Drugim naučnim izletom slušatelji I. i II. tečaja su pod vodstvom prof. I. Radića i učitelja M. Mohačeka posjetili zagrebačku dion. pivovaru i tvornicu slada, gdje su se upoznali sa svim tvorničkim namještajem za varenje piva te električnim pogonom pokretane strojeve za automatsko ispiranje, punjenje i začepljivanje boca te pasteriziranje piva u bocama. Istog dana razgledali su i nadb. dobro Maksimir i nadb. podrum u Ilici. Zbog izvanrednih ratnih prilika ove godine nije bilo održano veliko naučno putovanje.[76]

Učilište su u šk. godini posjetili predstavnici kr. zemaljskog zemljarinskog povjerenstva, predsjednik centrale Crvenog križa, apostolski administrator Biskupije križevačke, kr. banski savjetnik, Franjo Haladi, upravitelj strukovnog gospodarskog odsjeka Kr. zem. vlade gospodin Andrija Lenarčić, vojni zapovjednik general-major Josip Seipka u pratnji glavara generalnog stožera Hansa Mascona i stožernog nadliječnika dr. Tritscha. Učilište i cjelokupno gospodarstvo 10. srpnja 1915. godine razgledao je i kr. veliki župan bjelovarsko - križevački Ladislav pl. Labaš, u pratnji kr. podžupana Mirka Lugarića.[77]

Semestralni ispiti održani su početkom I. semestra od 3. do 9. listopada 1914., koncem I. semestra od 22. do 31. ožujka 1915., a koncem II. semestra od 8. do 26. srpnja 1915. Pismeni konačni ispiti u ljetnom roku obavljeni su od 19. do 21. srpnja 1915., a usmeni 29. i 30. srpnja 1915. Usmeni konačni ispit u jesenskom roku održan je 17. listopada 1914. godine.

Prvi semestar zaključen je 31. ožujka, a drugi je započeo 7. travnja 1915.; školska godina zaključena je 31. srpnja 1915. godine.[78]

3.2. Školska godina 1915./16.

Upisivanje slušatelja u kr. više gospodarsko učilište obavljeno je od 1. do 10. resp. do 20. listopada 1915. godine. Školska godina 1915./16., pedeset šesta od osnutka zavoda, a četrnaesta od osnutka kr. višeg gosp. učilišta , započela je 1. listopada 1915. sazivom Duha svetoga i sv. Misom u župnoj crkvi sv. Ane.

Redovita predavanja započela su u kr. višem gospodarskom učilištu dana 18. listopada 1915. godine. U ratarnici nije ove godine bilo obuke, jer se prijavio samo jedan ratar.[79]

U učiteljskom i gospodarskom zboru te među činovničkim osobljem zbog ratnih prilika bilo je promjena, jer su mnogi od njih bili mobilizirani, dodijeljeni na druge dužnosti ili poslani na ratište. Tako se u vojnoj službi nalazilo od profesorskog zbora i činovničkog osoblja šest članova, kao i šest članova iz osoblja ratarnice, pomoćnog i tehničkog gospodarskog osoblja te podvornika.[80] Za njih su na učilištu organizirane zamjene.

Tijekom šk. godine 1915./16. održano je šest redovitih sjednica prof. zbora. Gospodarski je zbor vijećao u dvije redovite sjednice i jednoj izvanrednoj.

Dana 22. lipnja 1916. godine slušatelji I. i II. tečaja su pod vodstvom učitelja M. Mohačeka posjetili koprivničku tvornicu sumporne kiseline, superfosfata i modre galice *Danicu.* Razgledali su tvornički namještaj i način proizvodnje modre galice u svim stadijima industrijske proizvodnje. Velikog znanstvenog putovanja zbog ratnih prilika nije bilo ni ove šk. godine.[81]

U posjetu i pregledu učilišta i ove je školske godine bilo predstavnika ces. i kr. dvorskih savjetnika, vojnih zapovjednika, liječnika te ravnatelj muške učiteljske škole iz Zagreba.[82]

Semestralni ispiti održani su početkom I. semesta od 3. do 9. listopada 1915. godine, od 21. do 29. veljače 1916. godine, na kraju I. semestra te krajem II. semestra od 7. do 19. srpnja 1916. godine. Pismeni konačni ispiti u ljetnom roku obavljeni su od 15. do 18. srpnja 1916., a usmeni 22. srpnja 1916. godine. Usmenim konačnim ispitima predsjedao je ravnatelj učilišta Mijo Graho, dok je kao izaslanik Kr. zem. vlade u završnim ispitima sudjelovao upravitelj strukovnog gospodarskog odsjeka Kr. zem. vlade gospodin Milan Hržić.[83]

3.3. Školska godina 1916./17.

Upisivanje slušatelja u kr. više gospodarsko učilište obavljeno je od 1. do 10. resp. do 20. listopada 1916. godine. Školska godina 1916./17., pedeset sedma od osnutka zavoda, a petnaesta od osnutka kr. višeg gosp. učilišta, započela je 1. listopada 1916. sazivom Duha svetoga i sv. Misom u župnoj crkvi sv. Ane.

Redovita predavanja započela su u kr. višem gospodarskom učilištu dana 23. listopada 1915. godine, a u ratarnici dana 8. studenog 1916.[84]

U vojnoj službi nalazilo se ove šk. godine pet članova iz profesorskog zbora i činovničkog osoblja, a šest članova iz osoblja ratarnice, pomoćnog i tehničkog gospodarskog osoblja i podvornika.[85]

Održano je šest redovitih sjednica prof. zbora i jedna izvanredna žalobna sjednica prof. zbora i činovnika kr. gospodarskog učilišta.[86] Gospodarski zbor vijećao je u dvije redovite i jednoj izvanrednoj sjednici.[87]

Od 16. do 26. lipnja poduzeli su slušatelji I. i II. tečaja pod vodstvom dr. Vinka Mandekića i dr. Ljudevita Prohaske naučno putovanje u Slavoniju i Ugarsku.[88]

U šk. godini 1916./17. učilište su 27. rujna 1916. pohodili: ban kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije dr. Ivan barun Skerletz, predstojnik kralj. vladinoga odjela za narodno gospodarstvo Zvonimir Žepić, Ladislav pl. Labaš kr. veliki župan Županije bjelovarsko - križevačke, Mirko Lugarić kr. podžupan i vladin tajnik dr. Vladimir Havliček. Dana 28. rujna 1916. pohodio je i pregledao zavod kr. sveučilišni profesor u Zagrebu i dvorski savjetnik dr. Karlo (Dragutin) Gorjanović - Kramberger. Kasnije su učilište posjetili i kanonik Biskupije zagrebačke dr. Franjo barun Salis - Saevis i banski savjetnik vitez reda Leopoldova Franjo Haladi.[89]

Semestralni ispiti održani su od 19. do 28. veljače 1917. i od 9. do 26. srpnja 1917. godine. Konačni pismeni ispiti u ljetnom roku održani su od 17. do 19. odnosno od 23. do 25. srpnja 1917. godine, a usmeni kojim su predsjedali Mijo Graho kao ravnatelj učilišta i Milan Hržić kao izaslanik Kr. zem. vlade.[90]

3.4. Školska godina 1917./18.

Upisi slušatelja u školsku godinu 1917./1918. odvijali su se od 1. do 10. dotično do 20. listopada 1917. godine. Nastava je započela 1. listopada 1917. godine misom u župnoj crkvi sv. Ane, a redovita predavanja započela su u kr. višem gospodarskom učilištu dana 23. listopada, a u ratarnici 18. studenoga 1917. godine.[91]

U školskoj godini 1917./1918. u vojnoj službi nalazilo se pet članova profesorskog zbora i činovničkog osoblja kao i pet članova iz osoblja ratarnice, pomoćnog i tehničkog gospodarskoga osoblja te podvornika učilišta i s njim spojenih znanstvenih zavoda.[92]

U ovoj školskoj godini održano je sedam redovitih sjednica prof. zbora i dvije izvanredne sjednice na kojima se odlučivalo o pitanjima teoretske i praktične obuke na učilištu, nabavi stručne literature, razdiobi naučnih predmeta za vrijeme odsutnosti nekih profesora i docenata, pitanjima uprave i unapređenja gospodarstva i ratarnice kao i početku obuke u ratarnici itd.[93]

Naučni izleti zbog poteškoća s putovanjem i opskrbom nije organiziran.[94] U pohodu učilištu dolazili su V. Durchanek nadzornik Botaničkog vrta u Zagrebu s naučnicima vrtlarstva, preuzvišeni gospodin Dr. Dragutin Unkelhäuser, pravi tajni savjetnik Njegova Veličanstva u pratnji s presvijetlim gospodinom biskupom Julijem Drohobeczkym i svojim sinom Ernestom Unkelhäuserom kr. ug. husarskim poručnikom.[95] Kr. više gospodarsko učilište i s njim spojene znanstvene zavode, te cjelokupno zavodsko gospodarstvo posjetili su još i presvijetli gospodin Zlatko

Rauer u pratnji dr. R. Krištofa i svojim tajnikom Z. Flöglom, pripravnici Kr. muške učiteljske škole u Zagrebu pod vodstvom profesora Fr. Lassmanna, M. Jagrović i V. Durachanek. Zavod i zavodsko gospodarstvo više puta posjetio je presvijetli gospodin Ladislav pl. Labaš kr. veliki župan Županije bjelovarsko - križevačke.[96]

Semestralni ispit u ratarnici za ratare i invalide održan je dana 6. travnja 1918. godine, a na višem učilištu krajem I. semestra od 4. do 13. ožujka 1918. godine, a krajem II. semestra od 8. do 26. srpnja 1918. godine. Konačni pismeni ispiti u ljetnom roku održani su od 16. do 18., a usmeni od 24. i 25. srpnja 1918. godine.[97]

3.5. Školska godina 1918./19.

Upisivanje slušatelja u Kr. više gospodarsko učilište obavljeno je od 1. do 10. Dotično do 20. listopada 1918. godine. Školska godina 1918./19., pedeset i deveta od osnutka zavoda, a sedamnaesta od osnutka Kr. višeg gosp. učilišta, započela je 1. listopada 1918. godine. Redovita predavanje započela su u Kr. višem gospodarskom učilištu dana 23. listopada, a u ratarnici dana 10. studenog 1918.[98]

Odredbom Kr. zem vlade Odjela za narodno gospodarstvo od rujna 1918. br. I.A. 33684 održana je petomjesečna zimska gospodarska škola spojena s ratarnicom.[99]

U tijeku školske godine u vojnoj su se službi nalazila još dva zaposlenika učilišta, jedan član iz profesorskog zbora (F. Stipčić) i jedan član činovničkog osoblja (T. Žmara - u zarobljeništvu u Italiji).[100]

Tijekom šk. godine 1918./19. održano je devet redovitih sjednica prof. zbora i tri izvanredne sjednice. Gospodarski je zbor vijećao o različitim pitanjima uprave i unapređivanja gospodarstva i ratarnice.[101]

Naučni izlet je proveden 24. lipnja 1919. godine u Zagreb gdje su slušatelji II. tečaja s prof. M. Mohačekom i docentom za tehničku struku I. Vodom posjetili Zagrebačku pivovaru. Kroz tvornicu su ih proveli g. Mašek i Formanek, strukovni namještenici pivovare. Iz Zagreba su izletnici otputovali na zemaljsko dobro Božjakovinu gdje su razgledali poljsko - gospodarsku pecaru žeste, postupak umjetnog hlađenja mlijeka, gospodarsku zgradu i stoku te motorni plug u pogonu. Velikog naučnog putovanja zbog *abnormalnih* prilika ove školske godine nije bilo.[102]

Učilište je pohodilo dana 9. i 11. ožujka 18 jugoslavenskih veterinara sa županijskim veterinarom dodijeljenim Kr. zem. vladi M. Njemčićem i N. Ritzoffijem. Među posjetnicima učilišta bili su zastupnici gotovo sviju krajeva kraljevsta SHS. (Banata, Bosne, Dalmacije, Slovenije, Srbije i Hrvatske). Razgledali su zavodsku stoku i gospodarstvo. Dana 1. srpnja 1919. godine zavod su pregledali P. Todorović, načelnik u Ministarstvu poljoprivrede u Beogradu i Sreta A. popović, urednik poljoprivrednog časopisa *Težak*.[103]

Semestralni ispit u ratarnici za ratare i za polaznike petomjesečnog zimskog gospodarskog tečaja držan je 12. travnja 1919. godine, a prisustvovali su mu osim redovitih profesora i ravnatelj F. Lukas i profesor I. Ivakić - oba s Trgovačke akademije u Zagrebu, koji su u Zim. gospodarskoj školi predavali domaću i svjetsku povijest, te hrvatsku književnost.

Semestralni ispiti održani su u višem učilištu koncem I. semestra u dva roka i to od 1. do 8. i od 24. do 30. travnja 1919., a koncem II. semestra od 14. do 21. srpnja 1919. godine. Konačni pismeni ispiti u izvanrednom roku bio je 5., 6. i 7., a usmeni 10.

svibnja 1919. godine. Pismeni konačni ispiti u redovnom ljetnom roku obavljeni su od 24. do 26., a usmeni kojim su predsjedali Mijo Graho kao ravnatelj učilišta i Milan Novaković kao izaslanik Kr. zem. vlade od 28. do 30. srpnja 1919. godine.[104]

4. Zaključak

U povijest križevačkoga učilišta utkan je rad mnogih generacija đaka i profesora. Svaka je nova generacija nastavljala rad na tekovinama svojih prethodnika, a svoja je vlastita iskustva ostavljala u baštinu novim generacijama. Mnogi su učeći i radeći utkali mnogo vlastita truda i vremena u ovo učilište, te u kulturni život grada i njegove okolice. Kr. više gospodarsko učilište s ratarnicom je zbog toga od samog početka steklo dobar glas. Uzoran rad učilište je proslavio i izvan granica Hrvatske pa su se u Križevcima školovali i stručno osposobljavali i učenici - slušatelji iz Češke, Slovačke, Mađarske, Bugarske itd.

Osim u nastavi i stručnoj praksi profesori su pokazali izvanrednu sposobnost u dobro organiziranim stručnim ekskurzijama, održavali su različite tečajeve i predavanja, a kontinuirano su objavljivali stručne i znanstvene članke, udžbenike te izdavali *Gospodarsku smotru.*

Razdoblje Prvoga svjetskog rata na Kr. višem gospodarskom učilištu ostavilo je dubok trag. Iako su profesori i djelatnici uspjeli održati učilište otvoreno i u funkciji tijekom čitavog rata, gubitak najboljih predavača koji su mobilizirani ili kojima je zemaljska vlada u izvanrednim situacijama dodijelila druge dužnosti, dovelo je do toga da je nestao onaj ugled po kojemu je učilište bilo nadaleko poznato. Zbog ratnih uvjeta i smanjenih financija otežano su djelovali i znanstveni zavodi, a nestaje i gospodarska aktivnost koja je bila toliko značajna do Prvoga svjetskog rata. Sve to dovelo je do ukinuća Kr. višeg gospodarskog učilišta u Križevcima 1919. godine i otvaranjem Gospodarsko - šumarskog fakulteta u Zagrebu. Križevci su tako postali običan grad, a nekada poznato križevačko učilište dobilo je *položaj standardne srednje škole* (Emil Bohutinski, arhitekt).

Prilog 1. Predmeti na Kr. višem gospodarskom učilištu šk. god. 1914./19.[105]

PREDMET	Tečaj			
	I.		II.	
	semestar			
	1	2	3	4
	popodneva na tjedan			
B. Vježbe				
1. Tlovidno i graditeljsko crtanje	-	-	I	I
2. Prirodopisne vježbe	I	I	-	-
3. Analitička kemija i analitičke vježbe	-	I	I	I
4. Zemljomjerstvene vježbe	-	I	-	-
5. Bakteriologija i mikroskopija	-	-	I	I
6. Živinogojstvene vježbe	-	-	-	I
7. Voćarske i vinogradarske vježbe	I	I	-	-
8. Pivničarske vježbe	-	-	I	-
9. Bilinogojstvene vježbe	-	-	I	I
10. Konzervatorij svaki tjedan jedamput	-	-	I	I
Ukupno popodneva=	II	IV	VI	VI

PREDMET	Tečaj			
	I.		II.	
	semestar			
	1	2	3	4
	sati na tjedan			
A. Predavanje				
1. Botanika	3	3	-	-
2. Opća i gospodarska zoologija	3	2	-	-
3. Mineralogija	3	-	-	-
4. Meteorologija	-	2	-	-
5. Opća kemija	4	4	-	-
6. Agrikulturna kemija	-	-	4	-
7. Gosopdar. kem. tehnologija	-	-	2	3
8. Bilinogojstvo	-	-	4	4
9. Bolesti bilja	-	-	-	2
10. Gospodarski strojevi	2	2	-	-
11. Živinogojstvo	-	-	4	3
12. Anatomija i fiziologija domaćih životinja	-	4	-	-
13. Mljekarstvo	-	-	-	2
14. Veterinarstvo	-	-	3	-
15. Zemljomljerstvo	2	2	-	-
16. Kulturna tehnika	-	-	2	-
17. Gospodarsko graditeljstvo	-	-	2	2
18. Narodno gospodarstvo	3	2	-	-
19. Gospodarska uprava i taksacija	-	-	3	3
20. Gospodarska trgovina i statistika	-	-	-	3
21. Gospodarsko knjigovodstvo	-	-	2	-
22. Zakonoslovlje	3	-	-	-
23. Opće šumarstvo	3	-	-	-
24. Vinogradarstvo	2	2	-	-
25. Voćarstvo i povrćarstvo	2	2	-	-
26. Pivničarstvo	-	-	2	1
27. Kužne bolesti domaćih životinja	-	-	1	1
28. Gnojidba bilja	-	-	-	2
Ukupno=	**30**	**25**	**29**	**26**

Prilog 2. Osoblje na Kr. višem gospodarskom učilištu 1914./19.[106]

a) Ravnatelji:

1. Andrija Lenarčić, ravnatelj VI. čin. razreda, dodijeljen narodno - gospodarskom odjelu Kr. zem. vlade. Predavao nije ništa.[107]
2. Mijo Graho, ravnatelj VII. čin. razreda, zamjenik predsjednika ispitnog povjerenstva za prijamni ispit kandidata kr. višeg učilišta, predsjednik i član povjerenstva za ispit kandidata za osposobljavanje učitelja na ratarnicama te vinogradarskim i voćarskim školama, zemaljski kulturni vijećnik, član županijskog stočarskog povjerenstva, začasni član i potpredsjednik gospodarskog društva kao zadruge i marvogojstvene zadruge u Križevcima, povjerenik društva Crvenog Križa u zemljama krune ugarske, odlikovan počasnim znakom II. razreda sa ratnom dekoracijom – za zasluge stečene oko unapređenja interesa društva Crvenog Križa.[108]

Predavao je narodno gospodarstvo, gospodarsku upravu, organizaciju i taksaciju.

b) Učitelji Kr. višeg gospodarskog učilišta:

1. Ivan pl. Radić, profesor VIII. čin. razreda, član povjerenstva za za ispit kandidata za osposobljavanje učitelja na ratarnicama te vinogradarskom i voćarskim školama, gradski zastupnik.

Predavao je u Kr. višem gospodarskom učilištu vinogradarstvo, voćarstvo i pivničarstvo, te je držao vinogradarske, voćarske i pivničarske vježbe. Upravljao je zavodskim vinogradom, voćnjacima i pivnicom.

2. Milutin Urbani, profesor VIII. čin. razreda, član ispitnog povjerenstva za prijamni ispit kandidata Kr. višeg gospodarskog učilišta, predstojnik Meteorološke postaje, starješina *Hrvatskog sokola* u Križevcima. Za vrijeme rata dodijeljen je na službovanje gradskoj plinari u Zagrebu.

Predavao je botaniku, mineralogiju i meteorologiju te je držao prirodopisne vježbe.

3. Dr. Ferdo Kern, profesor VIII. čin. razreda, predstojnik kr. zemaljskog bakteriološkog zavoda, gradski zastupnik.

Unovačen 24. kolovoza 1915. godine i dodijeljen je za vrijeme rata na službovanje ambulantnom bakteriološkom laboratoriju u Osijeku, kao predstojnik toga laboratorija.[109] Na neodr. ogr. vrijeme oprošten od djelatne vojne službe.

Šk. godine 1914./18. nije predavao. Zamijenili su ga kr. kot. veterinar H. Degen i prof. dr. Ljudevit Prohaska.

4. Kosta Ilibašić,[110] profesor VIII. čin. razreda. Dodijeljen kr. župan. oblasti u Varaždinu za vođenje agenda gospodarskoga povjerenika županije varaždinske.
5. Dr. Ljudevit Prohaska, profesor IX. čin. razreda, član povjerenstva za ispit kandidata za osposobljavanje učitelja na ratarnicama te vinogradarskim i voćarskim školama. Prigodom pučko - ustaške predodžbene smotre 17. XII. 1914. unovačen, na neodr. ogr. vrijeme oprošten od djelatne vojne službe.

Predavao je živinogojstvo, anatomiju i fiziologiju domaćih životinja, trgovinu i statistiku gospodarstva i zoologiju, te je držao živinogojstvene vježbe. Upravljao je zavodskom knjižnicom.

6. Fran Hadjak, profesor IX. čin. razreda. Upravlja kr. zem. postajom za istraživanje sjemena.

Predavao je gospodarske strojeve, gospodarsko knjigovodstvo, bilinogojstvo i bolesti bilja te je rukovodio bilinogojstvene vježbe i od 27. VII. 1914. do 31. VII. 1915. obavljao poslove zavodskog tajnika.

7. Dragutin Strohal, profesor X. činov. razreda extra statum. Dodijeljen kr. zem. kemičko - analitičkom zavodu u Zagrebu.
8. Dr. Vinko Mandekić, pravi učitelj X. čin. razreda extra statum, član povjerenstva za ispit kandidata za osposobljavanje učitelja na ratarnicama te vinogradarskim i voćarskim školama. Dodijeljen postaji za istraživanje sjemena.

Kao zastavnik u pričuvi nastupio je poradi mobilizacije u vojnu službu. Šk. godine 1914./15. nije predavao. Zamijenio ga je prof. F. Hajdak. U ožujku 1916. oprošten je na neodr. ogr. vrijeme od djelatne vojne lužbe, te je od šk. godine 1917./18. predavao bilinogojstvo, gnojidbu bilja i bolesti bilja i rukovodio bilinogojstvene vježbe.[111]

9. Marko Mohaček, pravi učitelj X: čin. razreda, upravitelj kr. zem. agrikulturno - kemijskog zavoda.

Predavao je agrikulturnu kemiju, gospodarsku kemijsku tehnologiju, opću kemiju, analitičku kemiju i mljekarstvo te je držao analitičke vježbe u kem. laboratoriju.

Docenti:

10. Milan pl. Eisenthal, kr. kultur. - tehnički savjetnik, član ispitnog povjerenstva za prijamni ispit kandidata kr. višeg gospodarskog učilišta; docent za geodeziju, graditeljstvo, kulturnu tehniku i graditeljsko risanje te dotične zemljomjerstvene vježbe.
11. Josip Kovačić, kr. kot. pristav I. razreda, docent za gospodarsko zakonoslovlje.
12. Filip Stipičić, kot. šumar imovne općine križevačke sa sjedištem u Bjelovaru, docent za opće šumarstvo. Poradi mobilizacije nastupio vojnu službu, te nije predavao šk. godine 1914. - 198. Zamjenjivao ga nadšumar imovne općine križevačke Matej Kovačina.
13. Dr. Fran S. Gundrum, grad. fizik, književnik, zdravstveni savjetnik i zavodski kućni liječnik, docent za higijenu.
14. Gustav I. Voda, kr. nadinžinjer, docent za geodeziju, graditeljstvo, kulturnu tehniku i graditeljsko risanje te dotične zemljomjerstvene vježbe (docent od 31. siječnja 1919.godine, zamjenio Milana pl. Eisenthala).
15. dr. Žiga pl. Šugh, kr. kotarski liječnik i zavodski kućni liječnik, docent za higijenu (docent od šk. godine 1918./1919., zamjenio dr. Frana S. Gundruma).

c) Osoblje znanstvenih zavoda:

1. **Postaja za istraživanje sjemena:**

Upravitelj: Fran Hajdak, profesor, kao naprijed.

Dodijeljeni: Vilim Novotny, kr. gospodarski pristav, poradi mobilizacije nastupio vojnu službu; Dr. Vinko Mandekić, učitelj, kao naprijed.

2. Bakteriološki zavod:

Predstojnik: Dr. Ferdo Kern, profesor, kao naprijed.

Dodijeljen: Dr. Andrija Hupbauer, kr. kot. veterinar, poradi mobilizacije nastupio u vojnu službu.

3. Agrikulturno - kemijski zavod:

Upravitelj: Marko Mohaček, pravi učitelj, kao naprijed.

Pristav: Dr. Milutin Cihlar

d) Osoblje ratarnice i zavod. gospodarstva:

9. Martin Šajanović, upravitelj gospodarstva i glavni učitelj ratarnice.

Upravljao je zavodskim gospodarstvom i ratarnicom. Zamjenjuje ga od šk. god. 1917./18. Štiglić Andrija.

10. Dragutin Matijašić, kateheta više pučke škole.

Poučavao je vjeronauk ratarsku mladež rimokatoličke vjeroispovijesti.

11. Svetozar Grubač, protoprezbiter križevački.

Poučavao je vjeronauk ratarsku mladež grčko - istočne vjeroispovijesti.

12. Vilim Novotny, gosp.pristav kao naprijed. Dodijeljen postaji za istraživanje sjemena.
13. Julijan Emil Servaci, kr. gospodarski pristav. Dodijeljen na službovanje kr. zem. oblasti u Zagreb, poradi mobilizacije nastupio vojnu službu.
14. Václav Beneš, vrtlar, poradi mobilizacije nastupio vojnu službu.
15. Josip Prevarić, vinogradar i voćar.

Rukovodio je radnje u zavodskim vinogradim i voćnjacima.

16. Milan pl. Grloci, gospodarski pristav, dodijeljen na službovanje zem. dobru u Božjakovini. Od šk. godine 1915./1916. dodijeljen na službovanje kr. zem vladi u Zagreb.

e) Gospodarski zbor

Predsjednik: Mijo Graho.

Perovođa: Teodor Žmara.*[112]

Članovi: Milan pl. Eisenthal, dr. Ferdo Kern, dr. Vinko Mandekić, dr. Ljudevit Prohaska, Ivan pl. Radić, Martin Šajnović (od 1917. Andrija Štiglić), Filip Stipčić.

f) Zavodska pisarna

Predstojnik: Mijo Graho.

Tajnik: Dušan pl. Mladenović. Dodijeljen kr. zem. vladi odjelu za narodno gospodarstvo.

Poslove tajnika obavljao je do 27. srpnja 1914. ovamo dodijeljeni računar. Vježbenik Teodor Žmara (na dan mobilizacije nastupio vojnu službu kao kadet u pričuvi). Od 27. srpnja 1914. obavljao je tajničke poslove prof. F. Hajdak.

Kancelelista: Franjo Božić, poradi mobilizacije nastupio vojnu službu.

g) Pomoćno gospodarsko i tehničko osoblje.

Mijo Djaković*,[113] nadvornik; Ivan Mihalić, strojar; Ivan Zukanović, sirar; Imbro Bedovec, kolar; Tomo Horvat*, kovač; Josip Hudija*, lugar; Eugen pl. Söjtöri*, pivničar i podrumar (umro 30. listopada 1918. godine, od 31. siječnja 1919. godine zamjenio ga je Josip Barlović); Josip Car*, noćobdija.

h) Podvornici višeg učilišta i s njim spojenih znanstvenih zavoda:

Šimun Orel, pomoćni podvornik.

Vilim pl. Grloci*, pomoćni podvornik.

Stjepan Siladi, laborant u agro - kem. zavodu.

Ivan Pinter*, laborant u bakteriološkom zavodu.

Antun Prožek, laborant u kemijskom laboratoriju do 15. 10. 1914.

Tomo Vulgač, laborant u postaji za istraživanje sjemena i gospodar. pokušalištu.

Služinčad: 5 konjara, 2 kravara, 2 volara, 1 telićar, 2 svinjara, 1 peradarica.

Izvori

1. DABJ, inv br. 103., Matica za slušatelja I i II gospodarskog tečaja za školsku godinu 1916./1917.
2. DABJ, inv br. 104., Matica za slušatelja I i II gospodarskog tečaja za školsku godinu 1917./1918.
3. DABJ, inv. br. 102., Matica za slušatelja I i II gospodarskog tečaja za školsku godinu 1915./16.
4. DABJ, inv. br. 107., Matična knjiga za ratare kraljevskog i šumarskog učilišta u Križevcu, 1892.–1921.
5. *Gospodarska smotra*, God. V. - X (1914.–1919.).
6. *Izviješća o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školske godine 1910./1911.; 1911./1912.; 1912./1913.; 1913./1914.; 1914./1915.; 1915./1916.; 1916./1917.; 1917./1918.; 1918./1919.* Knjigotiskara Gust. Neuberg, Križevci.
7. Josip Lajer, *Otvaranje gospodarskog učilišta*, Gospodarski list, Zagreb 8/1860, 48, 222.
8. Spomenica o devedesetoj obljetnici postojanja Agrokulturno - kemijskog zavoda u Križevcima, Poljoprivredni institut Križevci i Ogranak Matice hrvatske Križevci, Križevci, 1993.
9. *Spomenica o pedesetogodišnjem postojanju Kr. Višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu*, Izdao profesorski zbor Kr. višeg gospodarskog učilišta, Tisak Gust. Neuberg, Križevci, 1910.
10. Veterinarski vjesnik 1917., br. 1.

Literatura

1. *150 godina poljoprivrednog školstva u Križevcima*, ur: Renata HUSINEC, Vinko PINTIĆ, Visoko gospodarsko učilište, Srednja gospodarska škola u Križevcima, Križevci, 2010.
2. F. ŠATOVIĆ, Gospodarska smotra 1909.-1919. povodom 80. obljetnice izlaženja 1909.-1989, 60 obljetnice prvog obnavljanja 1929.-1989. i 50. obljetnice drugog obnavljanja 1939.-1989., *Poljoprivredno znanstvena smotra*, Vol. 55, br. 1 - 2 (1990), str. 209 - 215.
3. Franjo HUSINEC, *Dr. Fran Gundrum Oriovčanin*, Matica hrvatska Križevci, 2001.
4. Ferdo KERN, O ratnom djelovanju kr. zem. bakteriološkog zavoda u Križevcima (ambul. Bakteriološkog zavoda u Osijeku) tijekom godine 1915., *Gospodarska smotra*, God VII, svezak 10 - 12, str. 357 - 359.
5. Hrvatski biografski leksikon, Jugoslavenki leksikografski zavod, Zagreb, 1983.
6. Ivan TODORIĆ, 110 godina poljoprivrednog školstava i istraživanja poljoprivrede u Križevcima, *Križevački zbornik I*, Ogranak Matice hrvatske - Križevci, Križevci, 1970., str. 48 - 85.
7. Jelena BALOG, *Doprinos u proučavanju povijesti i važnosti Visoke gospodarske škole u Križevcima*, *Podravina*, Volumen 5, broj 10, Koprivnica 2006., str. 100. - 110.
8. Marko MOHAČEK, Izvještaj o radu kr. hrv. - slav. zem. Agrikulturno - kemijskoga zavoda u Križevcima za godinu 1916., *Gospodarska smotra*, God VIII, svezak 4. - 12., str. 13 - 18.
9. Marko MOHAČEK, Izvještaj o radu kr. hrv. - slav. zem. Agrikulturno - kemijskoga zavoda u Križevcima za godinu 1914. i 1915., *Gospodarska smotra*, God VII, svezak 4. - 6., str. 127 - 135.
10. Olga MARUŠEVSKI, Križevci u 19. stoljeću, u: Žarko Domljan (ur.), *Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993., str. 51 - 75.
11. Rade MILOSAVLJEVIĆ, *Leksikon Križevčana*, Križevci 1988.
12. Renata HUSINEC, Petar DELIĆ, *Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima*, Ogranak Matice hrvatske, Križevci, 1995.
13. Vinko MANDEKIĆ, Minuli i nakanjeni rad „Gospodarskog pokušališta u kr. višem gospodarskom učilištu u Križevcima", *Gospodarska smotra*, God VIII, svezak 4. - 12., str. 81 - 90.
14. Zvonimir PUŠKAŠ, Bibliografija radova i članaka objavljenih u Gospodarskoj smotri, Godina I - X, (1909.–1919.), *Poljoprivredno znanstvena smotra*, 30 (40), Zagreb, 1973., str. 165 - 194.

Sažetak

Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata

Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima osnovano je 1860. godine i bilo je to jedino poljoprivredno učilište na čitavom južnoslavenskom području Habsburške Monarhije. U prvom dijelu rada autor opisuje osnivanje i djelatnosti Kr. višeg gospodarskog učilišta i ratarnice. Opisana je organizicija nastave i zadaće znanstvenih zavoda, postaja i stanica osnovanih unutar učilišta. Drugi dio govori o radu učilišta i ratarnice za vrijeme Prvoga svjetskog rata s naglaskom na probleme i poteškoće u organiziciji redovite nastave i ostalih poslova vezanih za funkcioniranje istog. Autori zaključuju da je razdoblje Prvoga svjetskog rata na Kr. višem gospodarskom učilištu i ratarnici ostavilo dubok trag. Iako su profesori i djelatnici uspjeli održati učilište otvoreno i u funkciji tijekom čitavog rata, gubitak najboljih predavača koji su mobilizirani ili kojima je zemaljska vlada zbog izvanredne situacije dodijelila druge dužnosti, dovelo je do toga da je 1919. godine Kr. više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima ukinuto. U Zagrebu je osnovan Gospodarsko - šumarski fakultet koji preuzima glavnu funkciju gospodarske naobrazbe u Hrvatskoj.

Ključne riječi: Gospodarsko i šumarsko učilište; ratarnica; Križevci; Prvi svjetski rat; znanstveni zavodi; mobilizacija.

Summary

Royal Agriculture and Forestry College and Ratarnica in Križevci during World War I

Royal agriculture and forestry college in Križevci was founded in 1860 as the only agricultural college on the entire South Slavic area of the Habsburgs Monarchy. In the first part of the paper the author describes the foundation and activities of the Royal agriculture and forestry college and Ratarnica providing an overview of educational activities, as well as tasks of scientific institutes, stations and units founded within the College. The second part of the paper is related to the work of the College and Ratarnica during the World War I with emphasis on problems and difficulties regarding organisation of regular teaching activities and other accompanying tasks. The author concludes that the period of World War I left a deep mark on Royal agriculture and forestry college. Although the teachers and employees managed to keep the College open and functioning throughout the war, the loss of best teachers, who were mobilised or reassigned to other duties by the national government due to exceptional circumstances, resulted in closing of the Royal agriculture and forestry college in 1919. Agriculture and forestry faculty was subsequently founded in Zagreb, assuming the main role of agricultural education in Croatia.

Key words: Agriculture and forestry college; Ratarnica (agricultural practicum); Križevci; World War I; scientific institutes; mobilisation.

Bilješke:

[1] Jelena BALOG, *Doprinos u proučavanju povijesti i važnosti Visoke gospodarske škole u Križevcima*, Podravina, Volumen 5, broj 10, Koprivnica 2006., str. 100 - 110., na str. 104.

[2] Prijelaz na modernu obradu zemlje strojevima i komercijaliziranje agrara značilo je prijelaz iz feudalnih u nove kapitalističke odnose. Tu modernizaciju gospodarstva u Hrvatskoj poticalo je Hrvatsko- slavonsko gospodarsko društvo (HSGD) osnovano 24. studenoga 1841. godine. Cilj društva bio je širenje znanja o poljoprivredi veleposjednicima i puku. Društvo od 1842. godine izdaje *Gospodarski list*, a iste godine osnovana je i Gospodarska podružnica Križevci zahvaljujući Nikoli pl. Zdenčaju potpredsjedniku HSGD - a od 1841. do 1847. godine; Nikola Zdenčaj (Veliki Raven pokraj Križevaca, 6. prosinca 1775. - Veliki Raven, 28. travnja 1854.), hrvatski političar, pravnik i podžupan Križevačke županije. Završio je studij prava u Zagrebu, te je od 1794. godine bio veliki odvjetnik i bilježnik Križevačke županije. 1827. godine izabran je za križevačkog podžupana, da bi od 1830. godine bio hrvatski poslanik na Ugarskom saboru. Godine 1836. imenovan je upraviteljem kraljevske komore u Zagrebu, a 1838. velikim županom Zagrebačke županije. Kao veliki župan zagrebački pridonio je izbornoj pobjedi iliraca nad mađaronima. Bio je jedan od osnivača i potpredsjednik Hrvatsko - slavonskoga gospodarskog društva (do 1847.). Umro je u 79. godini na svom imanju u Velikom Ravnu. Više u Zoran HOMEN, *Doprinos očuvanju imena Nikole Zdenčaja*, Cris, god. V., br. l/2003., str. 61 - 66., na str. 61 i 62.

[3] Prve poljoprivredne škole u Europi osnovane su u Engleskoj (Oxford, 1790.), u Ugarskoj (Viša poljoprivredna škola Georgikon, Keszthelj, 1797.), u Njemačkoj (Moglin, 1806.) i u Francuskoj (Grignon, 1827.).

[4] *Spomenica o pedesetogodišnjem postojanju Kr. višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu*, Izdao profesorski zbor Kr. višeg gospodarskog učilišta, Tisak Gust. Neuberg, Križevci, 1910. str. 2 - 6.; Renata HUSINEC, Petar DELIĆ, *Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima*, Ogranak Matice hrvatske, Križevci, 1995., str. 20.; Ivan TODORIĆ, 110 godina poljoprivrednog školstava i istraživanja poljoprivrede u Križevcima, *Križevački zbornik I*, Ogranak Matice hrvatske - Križevci, Križevci, 1970., str. 48 - 85., na str. 48 - 51.

[5] 1857. godine križevački gradonačelnik Janko Gašpary ponudio je Namjesništvu u Zagrebu zemljište grada Križevaca za potrebe osnivanja gospodarskog učilišta. Zasluge da se učilište baš osnovalo u Križevcima pripadaju još i grofu Ivanu Coroniniju (dal. - hrv. - slav. banu u razdoblju 1859. - 1860.), Mojsiju Baltiću koji se zalagao za otvorenje učilišta u Križevcima, ali i da nastavnici budu iz slavenskih dijelova Monarhije; *Spomenica o pedesetogodišnjem postojanju Kr. višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu*, Izdao profesorski zbor Kr. višeg gospodarskog učilišta, str. 19 - 22., Renata HUSINEC, Petar DELIĆ, *Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima*, str. 23; *150 godina poljoprivrednog školstva u Križevcima*, ur: Renata HUSINEC, Vinko PINTIĆ, Visoko gospodarsko učilište, Srednja gospodarska škola u Križevcima, Križevci, 2010., str. 11.; I. Todorić, 110 godina poljoprivrednog školstava i istraživanja poljoprivrede u Križevcima, str. 48 - 51.

[6] Mojsije Baltić, krajiški upravni oficir i privredni stručnjak (Gora kod Petrinje, 19. veljače 1804. - Zagreb, 31. listopada 1897.). Osnovno školovanje završava u Glini, a vojnu školu u Petrinji (1825.). Školovanje nastavlja u Grazu. Bio je savjetnik Kraljevske zemaljske vlade, ilirac i prijatelj Ljudevita Gaja. Surađivao je u mnogim časopisima.

[7] Josip LAJER, *Otvaranje gospodarskog učilišta*, Gospodarski list, Zagreb 8/1860, 48, 222.

[8] Fran Gundrum, liječnik i publicist, (Oriovac pored Slavonskog Broda, 9. listopada 1856. - Križevci, 24. srpnja 1919.). Osnovnu školu pohađao je u Oriovcu, a gimnaziju u Osijeku, Zagrebu i Požegi, gdje je i maturirao. Studirao je medicinu u Beču, te se nakon završetka studija zaposlio kao sekundarni liječnik u Slavonskom Brodu. Bio je nemirna duha, te je od 1889. do 1894. godine boravio u Bugarskoj gdje je radio u Trnavi Jamboli i Varni. Kraće vrijeme radio je u manjim mjestima u Hrvatskoj, dok nije postao gradski fizik u Križevcima. Među prvim liječnicima svog vremena uočio je negativne pojave u sredini gdje je živio pa ih je pokušao ispraviti. U svojim knjigama popularizirao je potrebu higijenskog standarda. Kao pisac higijeničar objavio je još niz kompilatorskih djela o njezi zubi i kose, o obrtničko – radničkom zdravstvu, kao i nizu izvještaja značajnih za proučavanje povijesti zdravstva u oriovačkom kraju. Posebno mjesto u njegovom radu zauzima zbirka djela namijenjenih školi i zdravstvu koja predstavlja pionirski rad naših liječnika na tom području. Radi se o sljedećim radovima: *Plivanje*, Zagreb, 1908., *Nešto o tjelesnom odgoju djece*, Zagreb, 1909., *Tjelovježba i sportovi za ženskinje*, Zagreb, 1909., *Sušica u školi*, Zagreb, 1911., *Suzbijanje kužnih bolesti u školi*, Zagreb, 1912. Osim medicine veoma se intenzivno bavio arheologijom. Pisao je o nalazu krune u Malinu, o povijesti Križevaca i o latinskom rukopisu svećenika Dalmatinca iz XV. stoljeća. Vidi više u: Franjo Husinec, *Dr. Fran Gundrum Oriovčanin*, Matica hrvatska Križevci, 2001.

[9] Olga MARUŠEVSKI, Križevci u 19. stoljeću, u: Žarko DOMLJAN (ur.), *Umjetnička topografija Hrvatske*, Križevci grad i okolica, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993., str. 51 - 75., na str. 60.

[10] *I za veće narode bilo bi historijskim dogadjajem podignuće gospodarske i šumarske škole, koja se tijekom vremena razvija u najviši te vrste učevni zavod; s tim više bio je to dogadjaj za nas, za mali narod, u kojem je tek trebalo stvarati prve uvjete za shvaćanje racionalnog gospodarenja (...) Može se bez pretjerivanja kazati, da je povijest križevačkog zavoda u isti mah i povijest čitavog našeg gospodarskog napredovanja*, *Spomenica o pedesetogodišnjem postojanju kr. višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu*, Izdao profesorski zbor Kr. višeg gospodarskog učilišta, str. 1.

[11] *150 godina poljoprivrednog školstva u Križevcima*, str. 12.

[12] *Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školsku godinu 1914./1915.*, Knjigotiskara Gust. Neuberg., Križevci, 1915., str. 3 - 5.; I. TODORIĆ, *110 godina poljoprivrednog školstva i istraživanja poljoprivrede u Križevcima*, str. 55.

[13] Isto, str. 12. i 13.

[14] R. HUSINEC, P. DELIĆ, *Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima*, str. 30; U sklopu Gospodarskog i šumarskog učilišta u Križevcima djelovala su tri kulturno - umjetnička i humanitarna društva: *Plug* koji je imao literarnu zadaću; *Slavuj* - hrvatsko slušateljsko pjevačko društvo i *Društvo za potporu ubogih slušatelja na Kr. gospodarskom i šumarskom učilištu u Križevcima* koje je imalo humanitarni karakter.

[15] Isto. str. 34.; Srednja poljoprivredna škola postojala je od 1920. do 1960. godine, a svoj rad nastavila je kao Viša poljoprivredna škola i Srednja poljoprivredna škola od 1960. do 1979. godine. Od 1979. do 1993. godine djeluje pod nazivom Poljoprivredni institut za usmjereno obrazovanje i znanstveni rad, unutar kojeg djeluje više usmjereno obrazovanje i srednje usmjereno obrazovanje. Iz Poljoprivrednog instituta 1993. godine izdvaja se srednja poljoprivredna škola i mijenja ime u Srednja gospodarska škola koja zasebno djeluje i danas. Poljoprivredni institut prestaje s radom 1998. godine, a umjesto njega osnovano je Visoko gospodarsko učilište s trogodišnjim studijem.

[16] Brojni vrhunski hrvatski i europski znanstvenici, ratari, stočari, veterinari, ekonomisti, pedolozi, geodeti prošli su kroz križevačko Gospodarsko i šumarsko učilište, najstarije u ovom dijelu Europe. Križevci su sa svojim učilištem postali kolijevka Veterinarskog, Agronomskog, Ekonomskog i Šumarskog fakulteta u Zagrebu. U nekadašnjem Bakteriološkom zavodu, osnovanom 1907. godine, samo nekoliko godina poslije Pasteurovog instituta u Parizu, počela je proizvodnja cjepiva i seruma za domaće životinje. Od 1948. godine Križevci su i sjedište Centra za reprodukciju u stočarstvu koji unapređuje umjetno razmnožavanje stoke za proizvodnju mesa i mlijeka.

[17] *Spomenica o pedesetogodišnjem postojanju Kr. Višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu*, str. 109.

[18] Isto, str. 84.

[19] Andrija Lenarčić (Vrhnika, 22. rujna 1859. – Zagreb, 26. prosinca 1936.) agronom i pedagog. Visoke poljoprivredne škole završio u Beču i Halleu. U Križevcima na Gospodarskom učilištu bio najprije profesor, a zatim i ravnatelj (1898. - 1911.). Napisao nekoliko stručnih knjiga (*Predavanja iz bilinogojstva, ratarstva i livadarstva; uzgoj bilja; Spomenicu Gospodarskog učilišta 1860. - 1910.)*, a bio je i jedan od urednika *Gospodarske smotre.*

[20] *Spomenica o pedesetogodišnjem postojanju Kr. Višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu*, str. 85.

[21] Gustav Bohutinsky (Szokola Hutta, Mađarska, 16. lipnja 1877. – Mostar, 12. rujna 1914.) agronom. Diplomirao (gosp. studij) i doktorirao (kultura tla) u Beču. Prof. Višega gosp. učilišta u Križevcima (od 1902.) i Šumarske akademije u Zagrebu (od 1912.). Stručnjak za uzgoj i oplemenjivanje bilja, prvi u nas takve pokuse izvodio na temelju Mendelovih genetskih zakona. Uzgojio sortu pšenice *sirban prolifik* koja se ubrzo proširila u Hrvatskoj. Bavio se i primjenom mineralnih gnojiva. Pokrenuo i uređivao *Gospodarsku smotru*.

[22] *Spomenica o pedesetogodišnjem postojanju Kr. Višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu*, str. 93.

[23] R. HUSINEC, P. DELIĆ, *Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima*, str. 46.

[24] *Spomenica o pedesetogodišnjem postojanju Kr. Višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu*, str. 96.

[25] Ferdo Kern (Budimpešta, 25. svibnja 1872. – Zagreb, 9. listopada 1960.) veterinar, prvi hrvatski bakteriolog. Diplomirao je na Veterinarskoj akademiji u Beču 1890., a doktorirao 1905. godine. U Križevcima je bio profesor na Gospodarskom učilištu (1899. - 1922.), kasnije jedan od osnivača Bakteriološkog zavoda (od 1920. dio Veterinarskog zavoda). Autor je mnogih znanstvenih i stručnih djela. Najpoznatije djelo *Prva pomoć.* Na spomen ploči koju su postavili Križevčani još za njegova života piše: *Prof. dr. Ferdo Kern, prvi bakteriolog i osnivač Veterinarskog zavoda u Križevcima, koji je u velikoj mjeri unaprijedio veterinarstvo naše zemlje.*

[26] R. HUSINEC, P. DELIĆ, *Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima*, str. 46.

[27] Spomenica o devedesetoj obljetnici postojanja Agrikulturno - kemijskog zavoda u Križevcima, Poljoprivredni institut Križevci i Ogranak Matice hrvatske Križevci, Križevci, 1993., str. 10.

[28] Milan Metelka (Zagreb, 1875. - Zagreb, 1949.), predstojnik Kr. hrv. - slav. zemaljskog agrikulturno - kemijskog zavoda i učitelj u Kr. višem gospodarskom učilištu u Križevcima. Bio je II. tajnik stalnog zemaljskog povjerenstva za istraživanje vina u Zagrebu.

[29] Isto, str. 12.

[30] Isto, str. 12. i 13.

[31] R. HUSINEC, P. DELIĆ, *Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima*, str. 47.

[32] Vladimir Njegovan (Zagreb, 28. travnja 1884. - Zagreb, 25. lipnja 1971.), hrvatski kemičar. Nakon studija u Zagrebu i Beču Njegovan je otišao na vlastitu zamolbu u Križevce na Kraljevsko gospodarsko i šumarsko učilište, gdje 1908. godine postaje učiteljem. Nakon toga odlazi na usavršavanje u Beč gdje je i doktorirao 1912. godine. Bavio se analitičkom kemijom, fizikalnom kemijom, termodinamikom, kemijom poljoprivrednih proizvoda te poluindustrijskim i industrijskim procesima. Bio je vrlo aktivan u prevođenju stranih udžbenika i pisanju knjiga. Najveći njegov doprinos je idejno, a zatim i stvarno utemeljenje studija kemijskog inženjerstva i kemijske tehnologije u Hrvatskoj. Odigrao je i bitnu ulogu u dovođenju prof. Vladimira Preloga na mjesto profesora organske kemije na tadašnjoj Visokoj tehničkoj školi, a također ostvario je i znatan doprinos u razvoju industrije u Hrvatskoj između dva rata.

[33] Milutin Cihlar Nehajev (Senj, 25. studenoga 1880. - Zagreb, 7. travnja 1931.), hrvatski književnik i novinar.Studirao je kemiju u Beču te radio kao profesor na Gospodarskom učilištu u Križevcima od 6. veljače 1909. do 13. prosinca 1916. godine. 1905. Godine pokrenuo je list *Lovor*, a zatim bio član uredništva časopisa *Obzor* u Zagrebu i *Balkan* u Trstu. Kao novinar radio je u *Jutarnjem listu, Obzoru i Agramer Tagblattu*, a bio je i dopisnik iz Pariza, Beograda i Praga. Jedan je od najznačajnih predstavnika književnosti hrvatske moderne. Veliki uspjeh postigao je novelama sakupljenim u zbirici *Veliki grad* u kojima fiksira moderne dekadentne intelektualce koji ne nalaze smisla u životu, nego se pasivno prepuštaju snatrenjima i lamentacijama. Povijesnoj tematici okrenuo se u romanu *Vuci* u kojem je interpretirao događaje iz hrvatske prošlosti i dao psihološki portret kneza Frankopana. Roman je najzanimljiviji s književnoteorijskoga gledišta jer se upravo u njemu rastače šenoinska struktura povijesnoga romana i nagovještava dvadesetostoljetni tzv. novopovijesni roman.

[34] I. TODORIĆ, *110 godina poljoprivrednog školstva i istraživanja poljoprivrede u Križevcima*, str. 70.

[35] Isto, str. 70.

[36] Isto, str. 57.; *Izviješća o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školske godine 1914./1919.*

[37] Nakon provedene reforme 1902. godine.

[38] I. TODORIĆ, *110 godina poljoprivrednog školstva i istraživanja poljoprivrede u Križevcima*, str. 58.; *Izviješća o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školske godine 1914./1919.*

[39] *Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školsku godinu* 1914./1915. str. 50. i 51; 1915./1916. str. 42. i 43; 1916./1917. str. 46. - 48; 1917./1918. str. 40. - 41; 1918./1919. str. 41. i 42.

[40] *Izviješća o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školske godine 1914./1919.*

[41] Isto.

[42] R. HUSINEC, P. DELIĆ, *Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima*, str. 55.; Od 1887. do 1890. godine u Križevcima je povremeno izlazio časopis *Viestnik za gospodarstvo i šumarstvo* čiji je urednik bio Ivan Potočnjak. Ovaj časopis bio je preteča *Gospodarske smotre*. *Gospodarska smotra* izlazi od 1909. do 1919. godine i bila je naš prvi poljoprivredni znanstveni časopis u kojem se *pribiru znanstveni radovi domaćih gospodarskih stručnjaka*. Glavni urednici bili su profesori s učilišta: Andrija Lenarčić (1909.–1913.), Gustav Bohutinsky (1913.–1914.) i Ljudevit Prohaska (1914. - 1919.). U razdoblju od 1909. do 1919. godine objavljeno je ukupno 2580 stranica od 68 autora. Časopis izlazi od 1929. godine pod nazivom *Poljoprivredna znanstvena smotra*, a izdavač je Agronomski fakultet u Zagrebu.

[43] Zvonimir PUŠKAŠ, *Bibliografija radova i članaka objavljenih u Gospodarskoj smotri, Godina I - X, (1909.–1919.)*, Poljoprivredno znanstvena smotra, 30 (40), Zagreb, 1973., str. 165 - 194., na str. 165.

[44] F. ŠATOVIĆ, *Gospodarska smotra 1909.-1919. povodom 80. obljetnice izlaženja 1909.-1989, 60 obljetnice prvog obnavljanja 1929.-1989. i 50 obljetnice drugog obnavljanja 1939.-1989.*, Poljoprivredno znanstvena smotra, Vol. 55, br. 1 - 2 (1990), str. 209 - 215., na str. 212.

[45] Isto, str. 212.

[46] *Gospodarska smotra*, God. V. - X (1914.–1919.).

[47] Zvonimir PUŠKAŠ, *Bibliografija radova i članaka objavljenih u gospodarskoj smotri godina I - X (1909.-1919.),* Poljoprivredno znanstvena smotra, Vol. 30 (40), 1973, str. 165 – 196., na str. 165.

[48] *Izviješća o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školske godine 1914. - 1919.*

[49] Vinko MANDEKIĆ, Minuli i nakanjeni rad Gospodarskog pokušališta u kr. višem gospodarskom učilištu u Križevcima, *Gospodarska smotra*, God VIII, svezak 4. - 12., str. 81 - 90.

[50] Marko MOHAČEK, Izvještaj o radu kr. hrv. - slav. zem. Agrikulturno - kemijskoga zavoda u Križevcima za godinu 1916., *Gospodarska smotra*, God VIII, svezak 4. - 12., str. 13 - 18.

[51] Marko MOHAČEK, Izvještaj o radu kr. hrv. - slav. zem. Agrikulturno - kemijskoga zavoda u Križevcima za godinu 1914. i 1915., *Gospodarska smotra*, God VII, svezak 4. - 6., str. 127 - 135.

[52] Marko MOHAČEK, Izvještaj o radu kr. hrv. - slav. zem. Agrikulturno - kemijskoga zavoda u Križevcima za godinu 1916., *Gospodarska smotra*, God VIII, svezak 4. - 12., str. 13.

[53] Vinko MANDEKIĆ,Gospodarsko pokušališta u kr. višem gospodarskom učilištu u Križevcima, *Gospodarska smotra*, God VIII, svezak 4. - 12., str. 81 - 90., na str. 82.

[54] Ferdo KERN, O ratnom djelovanju kr. zem. bakteriološkog zavoda u Križevcima (ambul. bakteriološkog zavoda u Osijeku) tijekom godine 1915., *Gospodarska smotra*, God VII, svezak 10 - 12, str. 357 - 359., na str. 359.; vidi i *Veterinarski vjesnik* 1917., br. 1. Kr. kotarski veterinar Dr. Andrija Hupbauer nalazi se od početka rata u vojničkoj službi te obavlja kao c. Kr. podveterinar frontnu službu kao i zavodski laborant i pisar koji su također u vojnoj službi od početka rata.

[55] Isto, str. 357.

[56] Isto, str. 357.

[57] *Izviješća o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školske godine 1914. - 1919.*

[58] Isto.

[59] *Izviješća za školske godine 1914.–1919.*

[60] *Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školske godine 1916./1917.*, str. 36 - 37.

[61] *Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školske godine 1914./1915.*, str. 36 - 37.

[62] Isto, str. 55. i 57.

[63] Državni arhiv Bjelovar, (dalje DABJ) inv. br. 107., Matična knjiga za ratare kraljevskog i šumarskog učilišta u Križevcu, 1892.–1921.; *Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školske godine 1914./1915.*, str. 73 - 75.

[64] *Izviješća o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školske godine 1909./1919.*

[65] DABJ, inv. br. 102.,Matica za slušatelja I i II gospodarskog tečaja za školsku godinu 1915./16.; *Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školske godine 1915./1916.*, str. 48 - 50.

[66] Ratar Andrija Pintarić iz Založja u Hrvatskoj, rkt., bio je na ratarnici od 29. listopada 1913. do 16. rujna 1914. godine. Poradi vojne službe prekinuo nauke. Vratio se kao invalid i nastavio naukovanje 23. ožujka 1916.; *Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školske godine 1915./1916.*, str. 67.

[67] DABJ, inv. br. 107., Matična knjiga za ratare kraljevskog i šumarskog učilišta u Križevcu, 1892. - 1921.; *Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školske godine 1915./1916.*, str. 67 - 68.

[68] DABJ, inv br. 103., Matica za slušatelja I i II gospodarskog tečaja za školsku godinu 1916./1917.; *Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školske godine 1916./1917.*, str. 52. i 55.

[69] DABJ, inv. br. 107., Matična knjiga za ratare kraljevskog i šumarskog učilišta u Križevcu, 1892. - 1921.; Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školske godine 1916./1917., str. 70 - 71.

[70] DABJ, inv br. 104.,Matica za slušatelja I i II gospodarskog tečaja za školsku godinu 1917./1918.; Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školske godine 1917./1918., str. 47 - 50.

[71] DABJ, inv. br. 107., Matična knjiga za ratare kraljevskog i šumarskog učilišta u Križevcu, 1892.–1921.; Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školske godine 1917./1918., str. 66 - 65.

[72] *Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školsku godinu* 1918./1919., str. 48 - 53.

[73] DABJ, inv. br. 107., Matična knjiga za ratare kraljevskog i šumarskog učilišta u Križevcu, 1892. - 1921., Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školske godine 1918./1919., str. 67 - 68.

[74] *Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školsku godinu 1914./1915.*, str. 36.
[75] Isto, str. 37.; U *Izviješćima o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školske godine 1914./1919.* navedene su promjene u učiteljskom i gospodarskom zboru, kao i promjene u činovničkom osoblju ratarnice i zavodskog gospodarstva, kojima je uzrok bio rat i druge službene prilike. Do promjena je dolazilo rješenjima ili naredbama Kr. zem. vlade koje su datirane i numerirane. Naredbe i rješenja su se odnosile na mobilizaciju, zamjene djelatnicima učilišta koji se nalaze na ratištu ili su dodijeljeni na druga radna mjesta i dužnosti.Vidi prilog 2.
[76] Isto, str. 39.
[77] Isto, str. 39. i 40.
[78] Isto, str. 40.
[79] *Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školsku godinu 1915./1916.*, str. 30.
[80] Isto, str. 32. i 33.
[82] Isto, str. 34.
[83] Isto, str. 34.
[84] *Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školsku godinu 1916./1917.*, str. 36.
[85] Isto, str. 38.
[86] Žalobna sjednica održana je 30. studenog 1916. godine povodom smrti kralja Franje Josipa I.
[87] *Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školsku godinu 1916./1917.*, str. 39.
[88] Isto, str. 39.
[89] Isto, str. 40.
[90] Isto, str. 40.
[91] *Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školsku godinu 1917./1918.*, str. 30.
[92] Isto, str. 32.
[93] Isto, str. 32.
[94] Isto, str. 33.
[95] Isto, str. 33.
[96] Isto, str. 33.
[97] Isto, str. 33. i 34.
[98] *Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školsku godinu 1918./1919.*, str. 32.
[99] Isto, str. 32.
[100] Isto, str. 32.
[101] Isto, str. 34.
[102] Isto, str. 34.
[103] Isto, str. 35.
[104] Isto, str. 35.
[105] *Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školske godine 1914. - 1919;* u školskim godinama 1916./17., 1917./18. i 1918./19. nema predavanja za predmet opće šumarstvo u I. semestru nego se predmet držao u II. semestru. Tako da satnica za I semestar iznosi 27 sati, a u II. semastru 28 sati.
[106] *Izviješća o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školske godine 1914. - 1918.*
[107] U šk. godini 1915./1916. više ne vrši dužnost ravnatelja zbog dužnosti u narodno - gospodarskom odjelu kr. zem. vlade. Na mjestu ravnatelja učilišta zamjenjuje ga Mijo Graho.
[108] *Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školsku godinu 1917. - 1918.*, str. 35.
[109] Isto, str. 36.
[110] Preminuo 14. lipnja 1916. godine; vidi više † Prof. Ilibašić Kosta, Gospodarska smotra, god. VII, sv. 4 - 6, str. 158 - 159.
[111] *Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školsku godinu 1917.-1918.*, str. 36.
[112] Od dana mobilizacije u vojnoj službi.
[113] Svi s oznakom* od dana mobilizacije u vojnoj službi.

Klaudija (Ana) ĐURAN
Uršulinski samostan Varaždin

UDK 271.974:94(497.523Varaždin)"1914/1918"
Prethodno priopćenje
Preliminary communication

Doprinos Uršulinskog samostana u Varaždinu za vrijeme *Velikog rata* 1914.–1918.

Članak opisuje stanje i djelovanje samostana i njegovih škola za vrijeme i neposredno nakon Prvog svjetskog rata, neminovne poteškoće i nepokolebljivu nadu u bolju budućnost, zauzetost činiti dobro na svaki način. Posebno ukazuje na djelovanje dviju glavarica i njihovo iznalaženje sredstava za život, ali i za daljnji napredak škola na kulturnom i humanitarnom planu. U tom vidu neumorno su i redovnice i učenice pomagale aktivne i ranjene vojnike i njihove obitelji, ali su jednako tako pomagale i siromašnim učenicama i ostaloj ugroženoj djeci. U tom su im nastojanju pomagale brojne osobe i ustanove: nadbiskup Antun Bauer, gradsko poglavarstvo, dobrotvorne udruge, školski katehete i mnogi građani.

Uvod

Početak školske godine 1914./1915. započeo je za cijelu Hrvatsku, pa stoga i za uršulinski samostan i njegove škole, u velikim neprilikama i žalosti. Redali su se nemili događaji nakon 28. lipnja, kada je u Sarajevu bio izvršen atentat na prijestolonasljednika Ferdinanda i njegovu trudnu suprugu Sofiju, nakon čega je 28. srpnja 1914. Austro - Ugarska objavila Srbiji rat. U taj su rat, u koji su se odmah uključile velike, i to ne samo europske sile, bile uvučene tisuće Hrvata. Bila je zahvaćena i varaždinska regija, te su mnoge žene i majke bile u neizvjesnosti zbog sudbine svojih muževa i očeva djece od koje je izvjestan broj bio i u uršulinskim školama. Uz tu ogromnu nesreću rata nadošla je i žalost zbog smrti Pape Pija X., mirotvorca kojega nisu poslušali (vidi Slika 1). Taj je veliki Papa, promatrajući dugogodišnje prilike Europe i svijeta, „prorekao rat već 1911. godine, a onda se u više navrata na nj navraćao i silno trpio. Kad se te godine od njega opraštao brazilski veleposlanik, zaželio je Papi dug život. No Papa ga je prekinuo riječima: „O ne! Godine 1914. buknut će veliki rat. Učinit ću sve da ga spriječim, ali neću uspjeti, neću preživjeti (…)". Nekoliko mjeseci prije njegove smrti dojaviše mu da je diplomatski zbor pri Svetoj Stolici otišao na praznike i da će se vratiti u listopadu. „Ne, ne, odvrati, diplomatski zbor pri Svetoj Stolici neće se vratiti, jer će u listopadu već bijesniti rat" (…) „Trpim zbog svih onih koji umiru na ratnom polju; trpim zbog njihovih duša, trpim zbog njihovih obitelji." Ili opet: „Milijuni ljudi će umrijeti. Volio bih da sam ga mogao spriječiti (…), ali nisam mogao. Ostaje mi samo bol (…) Žrtvujem svoj život Bogu za život mojih sinova!" Njegovi

suradnici tvrde da je doista umro od tuge.[1] A umro je 20. kolovoza 1914. godine. Budući da je i sam potjecao iz siromašne obitelji, bio je pravi otac sirotinje, pun sućuti i razumijevanja prema rubnima, te je najviše zbog te Kristove dobrote bio proglašen svetim 1954. godine. Uz to, imao je posebno razumijevanje za djecu i dopustio im ranu svetu pričest, a svim vjernicima dao mogućnost česte, svagdašnje pričesti. Uršulinske su učenice zahvalno cijenile taj njegov dar i neke su od njih, posebno pitomice, svaki dan pristupale k stolu Gospodnjem.

No već 2. rujna izabran je papa Benedikt XV., koji je, iako tjelesno vrlo slab, iznio teret toga rata kao patnički otac tolikih milijuna vjernika uključenih u rat, ne samo na bojnom polju nego i u osobnom životu zebnje, gladovanja i stradavanja svake vrste.

Stanje u školama Uršulinskog samostana tijekom rata

Školska godina 1914./15. započela je radom sa zakašnjenjem, ne 1. već 15. rujna, jer je u gradu harao šarlah. Nakon nekoliko dana redovite obuke pojavio se on i među školskom djecom, tako da je obuka bila obustavljena od 30. rujna do 12. listopada. Te je godine bilo upisano u nižu i višu pučku školu 339 učenica. Uz njih je bila u internatu (konviktu ili gojištu) još 71 učenica: 3 seminarke ili kandidatkinje, 40 solventica, t. j. onih koje su plaćale stan i opskrbu, 4 „privatistice“ ili djevojke koje su nakon završenog 8. razreda učile određene predmete u vidu usavršavanja. Tako su Jelena Dina iz Beograda, Hrnjak iz Otočca i Josipa Porschinsky iz Stubice učile razne tehnike ručnog rada; Erna Hasslacher iz Osretka uz ručni rad učila je francuski i njemački jezik. Uz njih je bilo 11 „štipendistica“, djevojaka koje su dobivale stipendiju od neke zaklade. Te su godine četiri učenice primale još iz zaklade carice Marije Terezije: Marija pl. Domjanić Zelinska, Vjera pl. Labaš, Josipa Porschinsky i Nada Gostiša; četiri iz zaklade nadbiskupa stožernika (kardinala) Jurja Haulika: Hermina Krklec, Vjekoslava Kapetanić, Blanka Klepić i Miroslava Mahin. Zlata Ričar primala je od biskupa Maksimilijana Vrhovca, Mira Češković od posvećenog biskupa Ivana Kralja, a Mira Kovačević od posvećenog biskupa Pavla Guglera. Svih ratnih godina samostan je besplatno uzdržavao 12 do 15 djevojčica, pretežito onih koje su ostale bez oca u ratu, ili čak bez oba roditelja. To je činio i od svojih početaka uzdržavajući na svoj račun u konviktu šest do osam djevojčica. Vanjska škola bila je uvijek besplatna, a u vrijeme kriza djevojčice bi plaćale minimum, uglavnom za ogrjev (vidi Slika 2).

Broj učenica tijekom rata je varirao. Te ratne godine 1914/15. bilo je 410 upisanih, od toga 9 je ostalo neispitanih, 29 ih je izostalo tijekom školske godine, a djevojčica Marija Belić iz prvog razreda umrla je od upale pluća. Opetovnice te godine nije bilo. Na početku 1915./16. g. u konviktu je bilo između 115 i 118 konviktica! U 1916./17. broj se znatno smanjio. Manje je privatistica, a solventice su posve izostale zbog opće nesigurnosti, jer su uglavnom bile u internatu daleko od obitelji. Za učiteljsku školu nema podataka.

Za godinu 1917./18. nemamo evidenciju, jer se od 1917. do 1932. nisu tiskali školski izvještaji zbog teškog ekonomskog stanja u zemlji, a samostan ne posjeduje ni imenike ni glavni registar koji su oduzeti 1945. godine.

[1] s. Klaudija ĐURAN, *Stupanje Uršulinskog samostana sv. Uršule u Rimsku uniju, I,* Varaždin 2002., str. 95 - 96.

Razred	Broj upisanih 1914/15; 1915/16; 1916/17	Neispitane	Izostale	Umrle
1. razred	67 77 54	2 3 2	7 10 3	1
2. razred	71 57 67	3 8	3 5 3	
3. razred	49 74 42	1 2 4	9 3 3	
4. razred	37 32 69	3 3 2	1 2 1	
5. razred	35 37 25	2 1	3 2 3	
6. razred	29 32 28		1 3	
7. razred	19 30 18		3 1	1
8. razred	32 24 28	1 1	2 1 1	
Opetovnica	25 11			
Učiteljska šk.	13 13 + (?); (?)			
Privatistice	4 22 8			
Stipendistice	11 11 10			
Solventice	40 72			
Seminarke - kandidatkinje	3 2			
Ukupno	**410 508 360**	9 12 17	29 24 17	1 1

Budući da su uslijed ratnog vihora u Varaždin bili dopremani ranjenici, gradska viša i niža pučka djevojačka škola bila je određena za privremenu bolnicu. „Ravnateljstvo (uršulinskih škola) je ususret pošlo gradskom poglavarstvu i tako bi zaključkom ovoga dne 22. rujna 1914. određeno, da će spomenute škole već od 1. listopada početi obuku u samostanskoj zgradi. Ujedno se odredilo da u 8 razrednih soba ima obuka biti cjelodnevna i to za svaku školu samo tri dana t. j. ponedjeljkom, srijedom i petkom za gradsku, a utorkom, četvrtkom i subotom za Uršulinsku djevojačku školu. Radi toga su s dozvolom vis. kr. zemaljske vlade na prijedlog gradskog poglavarstva neki predmeti reducirani na manji broj sati, pa je tako u svemu bilo na nižoj pučkoj školi u I. i II. razredu po 15, u III. i IV. po 18, a na višoj u V. i VI. razredu po 18, u VII. i VIII. po 19. sati na tjedan“.[2] Reducirano je i trajanje pojedinog sata. Prvi i drugi razredi imali su obuku samo do 31. ožujka. Isti je raspored ostao i za naredne godine. Te je 1914. godine i po treći puta izbio šarlah u jednom prvom razredu, te je za nj ponovno bila prekinuta obuka od 30. studenoga do 8. prosinca. Da se prištedi na novcu, sestre su same krečile školske prostorije i raskuživale podove i namještaj. No to su činile i tijekom cijelog razdoblja prisutnosti u gradu i ne samo zbog neimaštine, nego u vidu očuvanja zdravlja. Stoga je na utjehu što je u varaždinskoj uršulinskoj školi i u internatu bilo manje smrtnih slučajeva od tuberkuloze, šarlaha ili drugih priljepčivih bolesti, a posebno u usporedbi sa školama u drugim zemljama. Zdravstvena je inspekcija bila uvijek zadovoljna uvjetima, osim što je primijećeno da je u razredima previše djece.

Iste je 1914. godine, kako je spomenuto, 21. kolovoza do daljnjega ukinuta *opetovnica,* ali se pojavila već 1915./16. s 25 učenica. Bio je te 1914. otvoren 1. tečaj *privatne učiteljske škole*. „S dopuštenjem vis. kr. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu u Zagrebu, od 3. ožujka 1915., broj 3543, učile su na ovom zavodu privatno 1. tečaj učiteljske škole i koncem školske godine podvrgle se na preparandiji u

[2] Izvještaj o višoj i nižoj pučkoj djevojačkoj školi Uršulinskoga samostana u Varaždinu za školsku godinu 1914. – 1915., str. 4.

Zagrebu godišnjem ispitu sljedeće pripravnice".[3] Slijedi popis trinaest pripravnica, od kojih je šest bilo iz Varaždina, te po jedna iz Rogatice u Bosni, Karlovca, Tuhlja, Petrinje, Sošica, Vivodine, a jedna čak iz Berlina. Ta privatna učiteljska škola djelovala je tek nekoliko godina, da ne bude hiperprodukcije učiteljskih sila, kojih je već bilo dovoljno za Hrvatsku.[4] Školska *„Spomenica" I.*, na str. 84 bilježi da su učenice Stanka Eršeg i Jelisava Ladić „učile privatno na ovom zavodu *Merkurovu školu* i potom izvan samostana pred posebnim povjerenstvom položile ispit s dobrim uspjehom".

Upravo te ratne godine uz uršulinske škole spominje se napose *dječje zabavište.* Kasnije se nazivalo sklonište, obdanište, danas vrtić, s nekoliko djevojčica, no broj se počeo uvećavati. Na molbu roditelja bili su primani i dječaci, tako da je već 1930. to mješovito zabavište dobilo i pravo javnosti i djelovalo je do 1946. godine. No, začetke zabavišta nalazimo već u šk. g. 1872./73. kada su u „Maticu učenica više djevojačke škole bile ubilježene djevojčice od 5 i 6 godina. Tako su upisane *Filipina Deutsch* i *Hermina Pollak* (izr.), kćeri varaždinskih trgovaca, te *Pavica Stražimir,* kćerka kr. sudca i vlastelina u Varaždinu: imaju 5 godina. Filipina ima sestru Ljubicu (14 g.), a Pavica sestru Ivanku (11 g.). U opasci stoji podatak da su u *zabavištu* I., odnosno II. godine. *Adela Blühweiss* (izr. sa sestrama Henrijettom, 13 g., i Josipom, 13, g.) i *Anka Linbacher* također su kćeri trgovaca. *Antuna Prausa* i *Pavica Gradwol* kćeri su udovica, *Zlata Somođy* sa sestrom Marijom od 12 g. i Slavom od 9, kći je varaždinskog bilježnika, dok je *Anka pl. Ožegović* kći savjetnika sudbenog stola u Križevcu, i ona je u konviktu. Jednako su u konviktu *Marija Walter,* kći c. k. pukovnika u Beču, sa sestrom Antunom, 8 g., i *Josipa Weidinger,* kći vlastelina u Brezju. I one imaju 6 godina. S Josipom je u konviktu starija sestra Ljudevita od 9 godina, koja je solventica. Pavica Gradwol bila je sa sestrom Augustom od 7 i s Marijom od 14 godina, koja je u konviktu kao stipendistica Haulikove zaklade. S Ankom pl. Ožegović su dvije starije sestre u konviktu: Zlata, 13 g., i Irta od 16. Možemo pretpostaviti da su im majke bile bolesne pa su bile prinuđene udaljiti na neko vrijeme te male djevojčice da ne obole.

Suradnja samostana s dobrotvornim društvima i s gradskom upravom

U svim tim nedaćama vrlo je utješno što su se tolike osobe angažirale u djelatnu pomoć na svim područjima. Nevolja i zajednički križ povezaše ljude u pravo zajedništvo gdje se sve dijeli. To nam može dočarati i naš Domovinski rat u kojem je hrvatsko srce pokazalo koliko je bilo oblikovano duhom Evanđelja: „Što god ste učinili jednome od ovih malenih, meni ste učinili" (Mt 25,40).[5] I uršulinske su se učenice brinule za potrebnike uvučene u rat ili pogođene ratnim posljedicama, ali su se zato razni dobročinitelji brinuli jednako za potrebe škola.

a) Dobročinitelji škola

Tako čitamo u školskom *izvješću* za tu godinu: „Društvo za potporu uboge školske mladeži darovalo je ljetos 60 pari zimske obuće i 80 toplih opravica, koje je *kao i svake godine* sašila samostanska krojačica č. Mater Blandina (Skibovsky) sa svojim pomoćnicama".[6] Ili ovo: „Slavno gradsko poglavarstvo darovalo je za nabavu spomen-slika prvopričesnicama 20 K, za nagradne knjige odličnim učenicama 63 K, za školske knjige i ručni rad siromašnim učenicama 126,41 K, pa i mnogo drugih

[3] Isto, str. 25.

[4] Odlukom carice Marije Terezije 1777., uz višu djevojačku školu uspostavljena je i tzv. glavna djevojačka učiona koja je osposobljavala učiteljice za cijelu Hrvatsku. Djelovala je više - manje do otvaranja učiteljske škole sestara milosrdnica u Zagrebu 1847. godine. Nakon nekoliko pokušaja, samostan je dobio dopuštenje za otvaranje učiteljske škole s pravom javnosti tek 1941. godine. Prve su učiteljice zbog čestih uzbuna za vrijeme Drugog svjetskog rata polagale ispite u podrumu od 26. travnja do 5. svibnja 1945. i pokazale izvanredne rezultate. No, jer su završile školu u samostanu, dobivale su radna mjesta uglavnom u zabačenim mjestima.

[5] Uz Prvi svjetski rat rado bih povukla paralelu s Domovinskim ratom. Između tolikih drugih zaslužnih osoba spomenula bih bivšu uršulinsku učenicu, gđu Ružicu Juras, koja je s drugim gospođama neumorno pomagala naše Branitelje i ohrabrivanjem i konkretnom pomoći. One su isplele na stotine rukavica, kapa, šalova, pulovera i drugih stvari i slale na bojišnice popративši pošiljke pismima potpore i pokojom pjesmom o ljubavi i dobroti i podržavale s njima vezu. Idimo i dalje, 2012. godine, u noći prije oslobođenja naših haških zatočenika, gospode generala Gotovine i Markača, probdjele su cijelu noć u molitvi za njih, unatoč visokim godinama, unatoč načeta zdravlja. Ljubav ih je tjerala na djelovanje i ništa im nije bilo teško.

[6] Izvještaj o višoj i nižoj pučkoj djevojačkoj školi Uršulinskoga samostana u Varaždinu za školsku godinu 1914/15., str. 5.

prinosa davalo je za uzdržavanje ove niže pučke škole (…) Presvijetli gosp. dr. Pero Magdić gradski načelnik poklonio je 20 K za opravice dvjema siromašnim učenicama naše pučke škole, a 10 za nagradne knjige dvjema učenicama više djevojačke škole koje najbolje uče hrvatski jezik."[7]

„Prve nedjelje svibnja (1915.) primilo je 56 učenica II. razreda prvu svetu pričest. Poslije svečane sv. mise imale su sve prvopričesnice zajutrak u blagovaonici Uršulinskog konvikta, priređen samostanskim troškom. Na spomen ove radosne zgode dobila je svaka prvopričesnica i jednu lijepu spomen-sliku".[8] Taj se običaj ponavljao svake godine i nekad su se našli i drugi dobročinitelji da razvesele djecu. I u drugim zgodama školu su uz samostan izdašno pomagali školski katehete i ostali svećenici. *Potporno društvo za siromašnu školsku mladež, Društvo varaždinskih žena* (kasnije *Društvo jugoslavenskih žena*) *ili Društvo za prehranu školske mladeži*. Ovo je društvo tijekom tjedna pružalo topli obrok za različiti broj djece (od 30 do 60 i više), zavisno o mogućnostima.

No najveći dobročinitelj samostana i škole, bio je zagrebački nadbiskup i metropolit, dr. Antun Bauer (vidi Slika 3). On je bio ministrant u uršulinskoj crkvi, u njoj je imao svoju mladu misu, a kad je bio u Rimu na posvećenju za biskupa, čuo je za smrt svoga oca koji je godinama bio nadglednik samostanskih imanja. Nadbiskup je svoju prvu biskupsku misu imao opet u uršulinskoj crkvi za dušu pokojnog oca, 31. siječnja 1911. godine. Jednom je otkrio veliko siromaštvo sestara te im je dao izvjesnu svotu za poboljšanje i njihove prehrane. Nije bilo potrebe gdje nije uskočio, ako je ikako mogao. Dobro je poznato koliki je bio mecena za brojne kulturne i humanitarne ustanove u Hrvatskoj.

b) Humanitarna djelatnost učenica

Učenice su se uvelike uključivale u humanitarni rad. Školska spomenica izvješćuje: „Prema okružnicama gospodina bana i kr. vel. župana nastojalo je učiteljstvo, da povjerena mu mladež činima požrtvovnosti dokaže svoje domoljubno osjećanje (…) prema hrabroj vojsci. S tim u savezu ističe se ovdje da je mladež marljivo sakupljala kupinovo lišće, da je izradila 117 komada vunene robe, kapa, dokoljenica i orukvica i da je pridonijela 200 K božićnih darova za ratnu pripomoć, odaslala 95 kruna kao iznos za poslanih 300 žepnih (sic!), 30 blok koledara i 50 papirnatih vojnika, da je za 'Zakladu za nemoćne vojnike grada Varaždina' i županije varaždinske iz svjetskog rata 1914-15 sakupila 88 kruna, da je marljivo sakupljala razne kovine, da je nabavila 50 komada ratnih spomen-znakova 'Mladež domovini 1914-15' uz cijenu 50 fil po komadu i napokon da je za ratne invalide Kraljevina Hrvatske i Slavonije sakupila u mjesecu svibnju i lipnju svotu od 120 kruna".[9] Za sljedeće godine piše slično kao i za spomenutu.

Učenice su uz kovine (željezo, mjed i drugo) sabirale i staru vunu, odjeću, gumu, papir i sve to unovčile. Za šk. g. 1917./18., pod naslovom „Darovi školske mladeži našoj vojsci" Spomenica bilježi ovo: „Sakupilo se: 180 K 20 fil za 1500 bojnih dopisnica, što su učenice ili sebi nakupile, ili rasprodale drugima. Višak od 5.50 kruna narastao je, što su mnogi malim prodavačicama i nad određenu cijenu po komad plaćali;[10]

2. Studenoga 26. otpravila je uprava škole sabranog 14 kg 20 dkg ljekovitog bilja i 95 kg 20 dkg divljeg kestena, te šljivinih i breskvinih koštica;

[7] Školska Spomenica, I, str. 87.
[8] Isto, str. 6.
[9] Školska spomenica I., str. 87-88.
[10] Iz ovog podatka je vidljivo da su se u akciju prodavanja uključivale i manje učenice pučke škole.

3. VII. ratni zajam potpisale su Zdenka Goger i Malvina pl. Ladenhauser, svaka po 100 kruna;
4. Invalid-koledar po 1 K naručilo je 35 učenica;
5. U dobrotvornu lutriju platile su 84 učenice svaka po 1 krunu;
6. Čisti prihod predstave dne 30. travnja11 sa sabranim svotama prigodom dana 'Ratne siročadi' i 'Dječjeg dana' te s godišnjim prinosima školske mladeži, ukupno 2165 K 30 fil odaslalo se Središnjem odboru za zaštitu porodica mobilizovanih (sic!) i u ratu poginulih vojnika iz Kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu".

Godinu dana ranije učenice su sakupile 94 kg knjiga iz beletristike i časopisa za vojnike na ratištu i odaslalo ih Odboru vojničkih čitaonica. Za božićne darove za vojsku preko Crvenog križa uputile su 594,59 K.

Ta je ljubav učenica prelazila i granice Hrvatske, te su 1921. i 1922. poslale 600 odnosno 680 Dinara za rusku siročad i za gladne u Rusiji.

A kad je siromaštvo jako steglo, posebno u prvim godinama nakon rata, onda su i same učenice, posebno one iz viših razreda, sabirale između sebe za pomoć gladnoj djeci. U tu svrhu davale su i mnogobrojne priredbe, a 24. 4. 1922., na „Dan siročadi", čak su, naravno uz dopuštenja gradskog poglavarstva, sabirale novac i po gradu.[12] Skupile su svotu od 1570 K!

Jedan vid te delikatne pažnje i pomoći bilo je i *šivanje.* Učenice više škole naučile su uz pomoć sestara nastavnica šivati rublje, te su šile i za ratnike kao i za siromašne učenice, posebno za manje koje si još ne znaju šivati (vidi Slika 4).

Metražni materijal za šivanje darivali su dobro stojeći građani, posebno koji su imali trgovine. Neki su davali gotove odjevne predmete, a drugi hranu. Sestre su sa svojim mladim pomoćnicama same šivale da se prištedi, a to je bilo korisno i za same djevojke, koje su se tako izvježbale da su znale šivati i zimske kapute, što im je kasnije dobro došlo u životu. Dobivale su materijale i iz varaždinskog Tivara i tvornice vune, od mariborske predionice u Varaždinu, koja je davala platno. Učenice su šile i ručnike za djevojčice da mogu prati ruke kad se vrate od ručka. Izvješća spominju da su šivale čak i vreće za pijesak u ratne svrhe za zaštitu (samo jedne godine 70 komada). Čakovečka privatna tvornica čarapa također se uključivala. Darove su donosile i supruge gradskih službenika raznih razina, kao Emilija Jurinac, Otilija Suppan. I sam samostan uspostavio je svoju „uršulinsku zakladu".

Za ranjenike učenice su skupljale hranu, slatkiše, otkupljivale za njih od raznih udruga korisne knjige za čitanje, krunice, križeve i sve čime bi im uljepšale dane.

Svaka je pomoć dobro došla u tim preteškim danima, jer su cijene vrtoglavo rasle. Spomenuto je da je vanjska škola uvijek bila besplatna, no za vrijeme rata morala se uvesti mala školarina: početkom rata bila je 2 krune, a 1920. bila je 17 kruna, u visini 3 jajeta (usp. tablicu niže).

Uloga dviju glavarica u karitativnom i kulturnom životu škola za vrijeme Prvoga svjetskog rata

Na samom početku rata bila je glavaricom Majka Josipa Köröskenyi. Tu je službu vršila od 1906. do 1915. godine, kada je 7. listopada bila izabrana M. Klaudija Boellein.

[11] Spomenuta predstava bila je „Nagrađeno milosrđe", prema djelu Ivane Brlić Mažuranić, i jedna opereta „Dan-danas biti kuharica". Usp. popis predstava. Spomenica, I., str. 98 - 99.

[12] Taj običaj darivanja učenica posebno je dolazio do izražaja za Nikolinje. Desetljećima su učenice viših razreda predstavljale sv. Nikolu i darivale manje djevojčice. Da bi se zadržao i dalje, 27. studenoga 1930. godine, zbog ekonomske krize, ravnateljstvo uršulinske škole uputilo je „Slavnome gradskom načelstvu" zamolbu pozivajući se na tu praksu: „U uršulinskoj školi bio je već od mnogo godina taj lijepi običaj da su najstarije učenice darivale o sv. Nikoli učenice osnovne škole raznim darovima. Ali ove godine su upravo najstarije učenice dosta siromašne, te ne bi mogle iz vlastitih sredstava to plemenito djelo poduzeti. Umoljava se stoga slavni naslov, da dopusti, te se kod veledušnih (sic!) dobrotvora u gradu sabiraju (sic!) dobrovoljni prilozi. Prilažemo sabirni arak, te se nadamo da će slavni naslov uslišati ovu molbu" (odaslano pod br. 357/1930). Stoga nije čudo da su uršulinske učenice cijeli svoj život bile iznimno osjetljive na potrebe siromašnih i podržavale koliko god su mogle dobrotvorne akcije.

M. Josipa je bila tiha i vrlo diskretna osoba, ali je poduzimala sve da se što manje osjeti rat sa svojim zlima. Nabavila je razne strojeve da se nadoknadi manjak muške radne snage, jer su sluge zadužene za veliko imanje potrebno za život samostana, konvikta i škola bili pozvani u rat. Ostale su same sestre sa ženskim osobljem pri obradi zemlje i kod uzgoja životinja. Kako nije bilo odgovornih muškaraca na imanju, mnogo je toga bilo pokradeno i sa njiva i iz voćnjaka. Jednom je bila ispražnjena i sušionica mesa na samom majuru pokraj samostana (uz Vrazovu ulicu). No M. Josipu mučile su i druge brige uz gore navedene nakon početka rata. Već je 29. siječnja 1915. godine preminula jedna suradnica, „č. Mater Antonija Volčić, koja je kroz 44 godine djelovala na ovoj nižoj pučkoj školi, te je i zato u priznanju stečenih zasluga na polju odgoja i nastave bila Previšnjim rješenjem Njeg. ces. i kr. apostolskoga Veličanstva dne 6. svibnja 1902. odlikovana „Jelisavinom kolajnom". Sprovod časne pokojnice dne 31. siječnja blagoizvolio je pratiti i sam presvijetli gosp. Stjepan Belošević, kr. vel. župan, kao i mnogo druge odlične gospode i gospođa. A osim učenica ovoga zavoda prisustvovahu sprovodu i vanjska gradska viša i niža djevojačka kao i dječačka škola sa svojim ravnateljstvom i učiteljstvom. Dne 30. siječnja bijahu čitane zadušnice za dušu pokojnice".[13] Tijekom rata uslijedile su smrti i drugih sestara pa i sestara nastavnica, a umrle su i dvije učenice. Djeca su se već od početaka učila sudjelovati i u radostima i u žalosti svoje škole i njihovih dragih učiteljica, jer je po zamisli sv. Anđele Merici, utemeljiteljice uršulinki, odgoj bio majčinski, kao u obitelji (vidi Slika 5). Djeci su redovnice imale biti majke, posebno onima koje su nekoliko godina bile u internatu, jer im je internat bio dom. I vanjske su učenice, t. j. Varaždinke, trebale osjetiti svu zauzetost odgojiteljica oko njihova dobra. Da su to iskusile, pokazale su svojom privrženost svojim učiteljicama kroz cijeli život. Stoga su učenice u vrijeme rata sudjelovale i u molitvama i misama za ratnike i njihove obitelji, za ranjenike, za ratne invalide, za prestanak ratnih grozota, „za pokojne junake". Zato im nije bilo teško ići i na sprovode, što mi danas malo teže razumijemo. Sv. otac Benedikt XV. odredio je da školska mladež nedjeljom i blagdanom nakon sv. mise moli litanije Svih Svetih za prestanak rata i ublaženje posljedica. Domoljubna je nota uvijek bila prisutna u školi.

Uza svu nesigurnost koju donosi rat, u školama je vladala radost; svaka situacija bila je popraćena nekom priredbom, veselicom za stvaranje ozračja bezbrižnosti u školskom ambijentu, ili pak kojim ozbiljnim komadom kojeg su davali roditeljima, građanima pa i gradskom i županijskom poglavarstvu. Ovi su pak u to ime davali i poveće priloge na razne humanitarne nakane, što je opet bio novi stimulans za djelovanje učenica. Tako je 30. travnja 1918. izvedena drama u 4 čina „Nagrađeno milosrđe" popraćena veselom operetom donijela za ratnu siročad 712 K. Prvih 100 K položio je prvi na sabirni pladanj veliki župan Franjo grof Kulmer, a njegov su primjer slijedili i drugi. O tome će biti govora kasnije.

Druga glavarica za vrijeme rata bila je M. Klaudija Boellein (vidi Slika 6). Zapravo, 1915. g. bila je izabrana M. Margarita Blanquios, no kako je bila Francuskinja, nije mogla biti potvrđena, jer je još vladala Austro-Ugarska monarhija, koja je bila u sukobu s Francuskom. Tada je nadbiskup Bauer odredio M. Klaudiju za tu odgovornu dužnost. Iako je to bila osoba posve uronjena u molitvu, bila je ipak vrlo praktična i otvorena prema svim osobama i događajima, te dovitljiva u pronalaženju sredstava potrebnih ne samo za dobro, nego i za odlično funkcioniranje samostana i škola. Tada

[13] Spomenica I, str. 87.

je, naime, glavarica bila ujedno i ravnateljica škole. Budući da je potjecala iz dvije ugledne obitelji, Hrvat i Boellein, od obje je naslijedila veliku darovitost. Djed Mirko Hrvat bio je pravnik i sabornik te deset godina predsjednik Hrvatskog sabora (1883. - 1893.), na kojoj je dužnosti i umro od upale pluća. Drugi djed, Dragutin Boellein, bio je osobni prijatelj biskupa Strossmayera i upravnik svih đakovačkih biskupskih imanja. Kao takav imao je i glavnu brigu pri gradnji katedrale. Otac Janko bio je djelatnik u đakovačkoj štedionici i s djedom Dragutinom jedan od utemeljitelja trećeg pjevačkog društva u Đakovu.[14] Sama majka Klaudija bila je glazbeno i umjetnički vrlo nadarena i dobro je poznavala Sv. pismo. Poznata varaždinska uršulinka, m. Anđela Zemljak izjavila je da nije bilo priredbe u kojoj ona nije dala svoj znatan doprinos. Stoga nije čudo da su upravo u to najteže vrijeme rata i poraća, koje se poklapa s njezinim šestogodišnjim mandatom (1915.–1921.), bili izvođeni vrlo kvalitetni komadi kojima su se podupirala karitativna djela, a u školi su stvarali duh vedrine, poleta i nade. Tako se ujedno održavao na visini i kulturni život škola.

Evo samo nekih naslova:

Naziv djela	Autor	Datum izvedbe	Svrha	Vrsta djela	Izvode
Sv. Filomena	M. Klaudija Boellein (?)	08.12.1915.	Pomoć ratnicima	Duh. igra u 3 čina	Viša djevoj. škola
Predstava (?)		6. i 8.12.1916.	Za ratne nemoć-nike, 164 K		Viša djev. šk.
Sveč. akad. sa živim slikama	M. Klaudija	02.02.1917.	Predaja diploma počas. čl. kongr.		kongrega-nistice
Sveč. glazbeno-deklamatorska akademija sa živim slikama	M. Klaudija	08.12.1917.	Zlat.jubil. mons. Matije Stepinca		pitomice
Tko je sluga?		24.02.1917. (18.?)	Imendan vjerouč. Matije Prošteni-ka	Izvorna đačka šala jednočinka	VII.r. više djev. šk.
Sv. Agneza	Wilim Pailer	24.04.1918.	Uz imendan M. Klaudije za ratnu siročad, 287 K	Drama u 3 čina	Viša djev.šk.
Nagrađeno milosrđe	Prema I. B. Mažuranić	30.04.1918.	Za ratne invalidei njihove obitelji 712 K!	Drama u 4 čina	Viša dj. škola konvikt
Dan-danas biti kuharica	Dijaloška scena - viša djev. šk.	30.04.1918.	Za ratne invalide	Šaljiva opereta	Viša djev. šk.
Ružica Okićgradska	M.A.Zemljak prema K. Smidu	26.04.1919. **4x!** 11. i 13.05.1936.	Imendan Majke Klaudije za ratnu siročad	Drama u 5 čina	Viša dj.šk. + **Tambur.zbor „Milozvuk“**

[14] Pjevačka su društva imala uz kulturnu i rodoljubnu zadaću te su i okupljala domoljube. Prvo takvo društvo utemeljeno je u rodoljubnom Karlovcu 1858. godine pod naslovom „Zora“, drugo u Zagrebu 1863., „Kolo“, a treće 1863., „Sklad“ u Đakovu.

Naziv djela	Autor	Datum izvedbe	Svrha	Vrsta djela	Izvode
Sveč. akademija uz prijenos kostiju Petra Zrinskog i Franje K. Frankopana	M. Klaudija	30.04.1919.	Za sve učenice		
Sv. Anđela Merici	A. Wiltberger, op.119	30.05.1919.	300.obljetnica Papine bule	kantata	Bivše i sadašnje pitomice
Moderna gospođica	Napisano 21.04.1919.	16.02.1920. Svibanj 1926.	Poklade Dječji dan (?)	Komedija u 2 čina	Viša dj. šk.
Mirozov o zlatnom jubileju krapinskog suca Čuture		16.02.1920.	Poklade	Šaljivi komad	Viša dj. šk.
Zavod za namještanje služinčadi		17.02.1920. Svibanj 1926.	Poklade	Vesela igra u 1 činu	Viša dj. šk.
Boj na Jelačićevom trgu	Glazba: M. Legov	17.02.1920. Ponavljano više x	Poklade	Šaljivi glazbeni tercet	Viša dj. šk.
300 ljeta	M. Pija Lončar	30.04.1920.	Dan Zrinskih i Frankopana	Poema uz sveč. akademiju	Viša dj. šk.
U danima kušnje-Engl. kr. Elizabeta		16. i 17.05.1920.	Progon katolika u Engleskoj	Drama u 3 čina	Kongregan.
Pod okriljem Marijinim	o. Miroslav Vanino, DI, 02.04.1920.	31.05.1920.	Blagdan svete Anđ.-primanje u Kongregaciju	Alegorija u 4 prizora	Kongregan.
Kongregacija moj štit i moja jakost		08.12.1920.	Bezgrj. začeće	Dramatski prikaz u 2 č.	Kongreg.
Uršulinske Mučenice	m. Anđela Zemljak	20.21.i 22.11.1920. Ponavljano kasnije	Beatifikacija Mučenica	Drama u 3 č.	Viša dj. šk. pitomice
Dvije stare znanke		06.07.i 08.02.1920.	Poklade	Komedija jednočinka	Viša dj. šk. pitomice

Moglo bi se još nizati raznih prikaza iz god. 1920. i 1921. Za vrijeme drugog mandata M. Klaudije: 100. obljetnica rođenja biskupa J. J. Strossmayera (4. veljače 1921.), proslava Mahnićeva dana (13. lipnja), Dani Zrinskih i Frankopana, te imendani i rođendani cara Franje Josipa I., poslije Karađorđevića, školskih kateheta, glavarica… No i ovo pokazuje i obilje proslava i visinu izvedbi, jer su i odličnici grada dali najviše pohvale. Mnoge od predstava bile su izvedene i više puta, pa i nakon dvadesetak godina. Tako je predstava 'Konstancija ili vjerna do smrti' davana četiri puta za imendan M. Klaudije. U to vrijeme u ratne svrhe skinuta su sa zvonika sva tri zvona: ono najljepše i najstarije iz 1761. godine već 1916. Kako ljudi nisu imali

ure, a nisu čuli poziv na misu iz uršulinske crkve, nisu tu ni dolazili, te je i redovno mala milostinja za potrebe crkve bila još više reducirana. Stoga je sabrani novac bio određen za nabavku prvog zvona.

U veljači 1919. M. Klaudija osniva u samostanu tzv. *patronaže*, nedjeljne zabavno-poučne sastanke. Okupljale su učenice više djevojačke škole ali i starije. Tu su čitale lijepe knjige, učile krojiti i šivati, skladale i pisale pjesme i veselile se. Sestre nastavnice imale su također svake nedjelje svoje sastanke da jedne drugima prenesu pokoje (pokusno) predavanje i da izmijene odgojna iskustva (vidi Slika 7).

Unatoč raznih nevolja, Varaždin i u njemu uršulinski samostan uživahu relativan mir i spokoj u odnosu na frontu gdje su naši ljudi ginuli. Da, Hrvati su ginuli, opet za tuđina i nametnuto od tuđina. Različite su procjene poginulih. Prema Miroslavu Krleži bilježi se 190.000 poginulih,[15] a samo malo Međimurje dalo je 4363 žrtve.

Kako to da je u samostanu vladala smirenost i da su djevojke bile toliko pune elana da čine dobro? Odgovor možemo naći velikim dijelom u blagom liku M. Klaudije, koju su svi vrlo voljeli i smatrali svetom još za života. I onda su je nazivali Dobra Majka Klaudija. Iz nje je doista izbijala Božja dobrota i topla blizina. Jedna paralela s Drugim svjetskim ratom. M. Klaudija provela je dio rata u varaždinskom, a dio u zagrebačkom samostanu. Djeca u podrumu u Zagrebu plakala su od straha pod uzbunama. Tada ulazi jedna konviktica studentica i kaže: „Deca, zakaj plačete? Ovdje je Majka Klaudija, a gdje je ona tu sigurno bomba neće pasti". I djeca su se doista umirila. Slično je djelovala i u Varaždinu, tješila, no ne toliko riječima koliko smirenim i blagim nastupom i nježnošću. Ulijevala je pravi Kristov mir. To je bila njezina metoda. Istina, za vrijeme Prvog svjetskog rata nije bilo bombardiranja grada, ali tolike nevolje mogle su biti izvor velikog straha i nemira, no tolika djela dobrotvornosti i tolike predstave i šale posve demantiraju postojanje strahova i očaja.

Iz jednog pisma možemo malo dublje ući u život jednog drugog teško iskušanog uršulinskog samostana.

Majci Klaudiji stizala su zahvalna pisma s bojišta od vojnih kapelana koji su zahvaljivali na *poslanom misnom ruhu* što su dolično mogli slaviti sveta otajstva i na bojnom polju i tako krijepiti duh svojih vojnika. Jedno takvo lijepo ali potresno pismo stiglo je 1916. godine, pisano u predvečerje blagdana sv. Uršule, kada se svećenik Mijo Jurić sjetio uršulinskog samostana u Kolomiji u Ukrajini, koji je bio pretvoren u vojnu bolnicu. Tamo je ležao posve iscrpljen od tifusa. Pismo spominje i naše borce iz Zagorja. Vlč. Mijo pripadao je „Bojnom dušobrižništvu kruga 27. domobranske pješačke pukovnije". Bio je mrak, nije znao ni gdje je, i on se dao na razmišljanje:

„Bilo nas je u sobi sedmorica (…) Gdje su moji hrabri junaci – gdje su moji mili siromašni zagorci? Bog zna što se od njih u ovim krvavim bojevima desilo. Dok sam ja bio, dnevno ih je jačao Isus u sv. Misi, koju sam samo za njih služio – kad na jednom u tim mislima u dubokom sumračju odjeknu jakim čistim zvukom zvono sa tornja crkve koja se nalazila preko puta te ogromne vojničke bolnice". Tada je ušla redovnica koja mu je rekla gdje je. Ona je već čula da je stigao svećenik, te mu je, piše, počela govoriti o školama i sestrama. A o čemu bi inače mogla govoriti jedna uršulinka ako ne o djeci, o sestrama, o dušama za koje živi, moli i radi! Mogao je služiti i sv. misu. I vlč. Mijo piše: „Oh, sveta Misa vrlo žuđena slijedi polagano, sveto. Molio sam se – i to samo za siromašne ove časne sestre zaručnice Isusove, a sljedbenice sv. Uršule. Ta ja

[15] Miroslav KRLEŽA, *Zastave*, knjiga treća, Naklada Ljevak, Zagreb, 2000.; navedeno na internetskim stranicama, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, str. 17.

sam znao njihovu teškoću, ta cijela naša vojska tjerala je gorde Ruse preko Kolomeje. One sirote koje se nisu udaljavale od doma svoga morale su trpjeti strahote rata, kugle i granate i strah od Rusa. Da, u zidinama odijeljene od svijeta, služile su, radile su samo za nebeskog zaručnika svoga Isusa. A sada – izvrgnute zloći svijeta. To mi je bilo poznato – zato sam vruće molio. Poznavajući red, govorio sam samo nužno i ispitivao prilike ruske invazije. Opazio sam kako su sretne kod svete Mise, osobito kad su saznale da se kod oltara nalazi onaj, koji je podnosio sve teškoće rata. Zadnja sv. Misa bila je opet oproštaj. Zaželiv glavarici zaštitu Isusovu, otišao sam, a bilo je to oko 4. veljače do 11. veljače 1916. I sad se nalazim na bojnim poljanama ako ne tako blizu, a to nije baš ni jako daleko od časnih sestara sv. Uršule – opet sam se bacio na razmišljanje o ovim Mučenicama, na to me je potaklo u brevijaru čitanje i molitva sv. Uršuli…"Vlč. Mijo završio je svoje pismo pozivajući varaždinske uršulinke da mole za svoje mučeničke sestre u Kolomiji riječima: „Časna sestro vrhovna glavarice i ostale časne sestrice! Zato sam evo napravio ovu uvodnu historiju i zato upravljam ovaj list na Vas da Vam Vaše sestrice preporučim u osobitu zaštitu, a ta je zaštita molitva i sv. pričest za ove Mučenice. S druge strane da Vam predočim sreću, koju uživaju duše Bogu posvećene, koje su daleko od ratne vreve – od rike topova. Koliko sam puta uzdahnuo i rekao: Sretnih li naših redovnica, i to onih redovnica koje su sasvim zatvorene od svijeta i ne gledaju zlobu, zloću, pokvarenost ljudsku (…) A evo, i redovnice sv. Uršule u Kolomeji trpe. Sve im je oduzeto, dapače i ono malo dvorišta i slobodnog zraka kud su hodale i slavile zaručnika nebeskog Krista. Oduzeti su im i ležaji – sve – a one sirote krvare od strelica surovih ljudi (…) Kako su sretne naše sestrice u Varaždinu kada u miru pune ljubavi Božje s pjesmama izvode hvalu Presv. Trojstvu, zaručniku Isusu i miloj presvetoj Gospi.

Časne sestrice! Ne zaboravite mile si drugarice u svetoj molitvi. Molite i prema mojoj nakani(…) Težak je život svećenika na ratištu. Buran. On mora biti svima utjeha – uzor. Poradi tih teškoća preporučam Vašim anđeoskim molitvama i sebe. Svećenici moraju biti sveti Bogu svome i ne smiju imati ništa na duši što bi se protivilo Svetosti.

Uz molitvu moja vjera jest živa – čvrsta, jer sam iskusio toliko puta u teškim časovima, a i svaki dan gledam moć molitve osobito svete Mise – Žrtve Isusa u Presvetom oltarskom Sakramentu.

Moj skromni pozdrav u Isusu svima vama. Gospodin Isus vas čuvao i sačuvao za život vječni. Amen!

Hvaljen Isus i Marija!

Najnevredniji Isusov sluga Mijo Jurić".

Te sestre, koje svećenik Mijo naziva mučenicama, bile su poljske uršulinke. Ali tek za vrijeme Drugog svjetskog rata mogle su doista dobiti taj slavni naslov. Glavarica, M. Klemensa Staszewska, jer je pomagala Židovima i drugim patnicima, bila je odvedena u koncetracijski logor u kojemu je umrla, a druge dvije, s. Kajusa i s. Akwilla, bile divljački mučene dok su se opirale obeščašćenju. Prva je proglašena blaženom sa još 107 Poljaka, a za ove dvije vodi se kanonski proces.

Donosimo primjer još jedne nedužne patnice rata, ali i drage brige Providnosti.

„Središnji zemaljski odbor za zaštitu porodica mobilizovanih i na ratištu palih vojnika iz kraljevine Hrvatske i Slavonije u Zagrebu od 28. IX. 1918. br. 9612, zamolio

je zavod, da li bi primio besplatno siroče bez oca i majke, Veru pl. Marković, uč. IV, razreda niže pučke škole. Samostan je učinio to dobro djelo.

Otac, bilježnik u Josipdolu, pošao je najme da sabira za ratni zajam. Putem ga zlikovci iz zasjede napali i sasjekli. Oduzeli mu sav novac i on jadnik nakon nekoliko sati umre. Žena mu već otprije boležljiva doskora umre od žalosti. Ostalo je petero nejake djece. Zavod je 11 godišnju Vjericu primio i skrbio za sve njezine potrebe. Pojavila se je španjolska groznica. Umire sve, djeca i starci. U studenome 1918. Dobismo vijest da nam je umrla jedna 16 godišnja učenica koja je polazila zavod da se izobrazi u glazbi. Jadna majka piše jednoj učiteljici: „Ne mogu nikako da se utješim bez moje jedinice. Pripravna sam uzeti za svoje jedno tuđe dijete, kad bih samo znala za nj." Nekoga dana dođe ta čestita obitelj u samostansku govornicu, da se malo utješi i porazgovori s učiteljicom njihove mile pokojnice. U razgovoru spomene im ta učiteljica da bi znala za dijete, koje bi im moglo da nadoknadi gubitak njihove Vilme. Plemeniti su supruzi odmah zaželjeli da vide dijete. Dovedosmo im malu Vjericu. Već na prvi pogled osjete u srcu ljubav i sućut. Prve riječi bile su: 'Hoćeš li ti mene za svoju mamicu?' Vjerica je samo plaho gledala i na ponovno pitanje šapnula: „Jest!'" Ali kad ju je jedna od učiteljica sjetila, kako je srećna, što je našla tako dobru i plemenitu majčicu i oca, da joj je tu sreću sigurno isprosila na nebu njena pokojna majčica, briznula je mala u plač. Mi smo svi zaplakali. Naskoro se smirila i plaho gledala svoje nove dobročinitelje".[16]

I Spomenica nastavlja kako je brižno oko gđe Josipe Peschl odmah vidjelo što djevojčici treba, ponudila joj je satove sviranja, što je Vjerica rado prihvatila. Gospođa joj je pisala iz Ivanca, posjećivala ju, te je mala polako prihvaćala tu nenadano ponuđenu ljubav i na nju odgovorila ljubavlju i zahvalnošću. Budući da je glavarica bila M. Klaudija Boellein, a preko glavarice se uređuju sve glavne stvari, sigurno je ona Vjerici našla roditelje kao što ju je i primila u internat. Kao vrsni glazbeni pedagog, možemo pretpostaviti da ju je osobno prihvatila za vježbe sviranja, kako bi joj ukazala na svijetlu budućnost unatoč jada.

Poraće

Rat je završio 11. studenoga 1918., ali njegove teške i žalosne posljedice i dalje su svom težinom pritiskale stanovništvo. Hrvatska je ušla u novu tvorevinu. Školska se spomenica na to osvrće i kao da nešto predosjeća za budućnost:

„Dne 29. listopada bio je prelom Hrvatske sa Austro-Ugarskom. Veselo su zaorile slavjanske pjesme. Ori se gora i dol. Obuke toga dana a i dva naredna nije bilo. Svagdje su radosne manifestacije. Barjaci se naši svuda vili. Mladež zanosno pjeva: „Hrvatska nam slavna stoj." – Presto je jaram mađarskoga silnika. U veselje kapnula je i koja gorka. Sad se pitamo: „Hoće l' svanut žuđena sloboda – il nas možda novi gori čekaju jadi?" (nagl. autor) – On sam znade koji zemljom trese, a mi samo molimo se Bogu za dom mili i za slogu i jedinstvo pravo… U nedjelju iza toga pjevao se Te Deum u svim crkvama. Bilo Bogu na slavu, a domu na spas".[17]

No, cijene su rasle i rasle. M. Klaudija je sve bilježila iz godine u godinu. Oskudica je bila velika. Da bi doskočila manjku šećera, odnosno skupoći, jer je 1 kg stajao 90 kruna, nabavila je za 100 K tri roja pčela, a kanonik i dobročinitelj Milan Kučenjak poklonio je još jedan. On je istodobno uveo u pčelarstvo učiteljicu i glazbenicu, M.

[16] Spomenica I., str. 111 - 112.
[17] Isto, str. 101.

Viktoriju Hanl. Još pred kraj rata M. Klaudija nabavila je i nekoliko koza da djeca imaju zdravo mlijeko, jer je harala i tuberkuloza i španjolska groznica. Nabavila je i mladu kravu te jednog jakog vojničkog konja. Kupila je i motor za rezanje drva, jer su nakon rata otišli ruski zarobljenici koji su vrlo lijepo surađivali s njom i obavljali teške poslove. Kronika piše da su bili marljivi i dobri. No ni drva se nisu mogla dobiti, te je od Božića 1919. do 21. siječnja 1920. bio prekid rada u školama. Vagon ugljena stajao je 7000 K! Budući da je petrolej bio vrlo skup, uvela je struju u prostorije samostana i škole gdje je još nije bilo. Da bude nevolja još veća, ugibali su i konji i ostale domaće životinje, no prodavala se koža za pravljenje obuće, odnosno predavala se za štavljenje. Kako je već spomenuto, siromašnoj su djeci potporna društva darovala obuću, no također se obuća i popravljala jer je bila jako skupa. U samostanu su uvijek postojale i redovnice koje su znale izrađivati i popravljati cipele, što je u tim vremenima bila prava blagodat. Jedna je sestra naučila taj obrt kod svog oca. U cijeloj je Hrvatskoj prijetila glad zbog suše, posebno u Dalmaciji i Hercegovini, te su i ta djeca bila prihvaćana po sjevernoj Hrvatskoj. Brašno je bilo čak 15 K po kilogramu.

Ova tablica pokazuje cijene barem nekih od artikala nužnih za život:

RAZNA ROBA	Prije rata	1917.	1918.	1919.	1920.
Meso kg	4 Kruna	8 K	16		
Mlijeko l	16 filira	1.60 K			4 K
1 jaje	10 fil	50 fil	60 fil	70 fil	6 K
Vino litra		12 K			
1 litra graha		4 K			
Hvat drva		380 K			880 K
Dovoz 1 hvata	6 – 7 K	100 K			200 K
1 m sukna		300 K		500 K	
1 krava	1900 K	3000 K			
Plaća težacima	1 K/dan	14 K			
Obrtnici	2 - 3 K/dan	20 + košta			
Par cipela		150 K		700-1000	
1 petroleja	8 K	12 K		24 K	28 K
Konvikt	200 K			350 K	
Poduka glasovira	25 K mjesečno	40 K		60 K	
Školarina		2 K			17 K

Ovdje bismo spomenuli jedno od brojnih djela ljubavi koja su išla i onkraj granica Hrvatske. Bio je to čin djevojčice Anđele Haller. Spomenica bilježi ovo:

„Dne 6. siječnja (1919.) ubrao je Previšnji u malom perivoju kongregacije niže pučke škole učenicu IV. razreda Anđelu Gretu Haller. 30. siječnja prebivale su sve učenice od I. do VIII. razr. u 8 sati svetoj misi, koja se služila za pokojnicu. Mjesec dana prije smrti čitala je poziv za srbijanske male i velike patnike. Puna milosrđa pokupila je dozvolom svojih roditelja sve svoje što je mogla. Odjeća, obuća i iste svoje igračke. A da osladi svoj dar, priložila je milo pisamce sa svojom slikom, da bude dar onoj, koja bude te darove primila. – Jelena Dukić, učenica IV. razreda osnovne škole, odgovori joj 15. veljače te godine iz Beograda dirljivim pismom. Nju bo je

zapao taj dar. Kad je pismo stiglo, Anđela je već snivala slatki san u grobu. – Anđelini roditelji poklonili su kongregaciji 380 K, koje je Anđela imala uložene u štedionici. Kongregacija će to vazda zahvalno spominjati".[18]

Unatoč svemu, školski se život odvijao uglavnom bez većih problema. Školska spomenica piše na kraju 1918./19. o glazbenom Društvu "Milozvuk" ovo:

„Svršio se rat. I ako se nije u zavodu prestala gojiti glazba, tamburice ipak umukoše, barem prvih najstrašnijih godina rata. Pomalo se ipak izvodio po koji ozbiljniji komad.

Dne 16. veljače 1919. Oživje nanovo naše omiljelo tamburaško društvo 'Milozvuk'. Upisalo se 15 članova. Izabrale su sebi za predstojnicu Boženu Novak, VIII. r., za tajnicu Dragicu Kovačić, VIII. r., a za blagajnicu Mariju Mance, VIII. – I sada se razliježe zavodskim prostorijama sitan cilik omiljeloga našeg narodnog glazbala. Uoči godovna svojih poglavara čuje se vesela podoknica, koju naša mladež izvodi na tamburici" (str. 115).

M. Klaudija Boellein potrudila se da kod Narodne tiskare u Varaždinu 1921. g. izda *Kratku teoriju glazbe i pjevanja*, što je po svoj prilici sama pripremila. U uvodu piše da je iscrpljena naklada školskih glazbenih teorija i da nema nade da će uskoro izići novo izdanje, stoga je „priređena ova teorija, koja sadržaje najvažnije definicije glazbe". Također je kod istog izdavača i iste godine izdala i *Zajedničke molitve gojenica Ursulinskoga samostana u Varaždinu*. To je kratki molitvenik malog formata na 26 stranica prvenstveno za gojenice, no sigurno su se njime služile i ostale učenice.

Iako je samostan oskudijevao, već je 1917. godine M. Klaudija nabavila iz Austrije vrlo ljupki kip Bezgrješne Djevice kao zavjet za što skoriji svršetak rata i molitvenu pomoć svim stradalnicima. Kip je nakon blagoslova bio postavljen u crkvu. Jednako tako, na prijedlog nadb. Antuna Bauera, zajednica se 3. veljače 1918. g. posvetila Presv. Srcu Isusovu. M. Klaudija je zamolila nastavnicu slikanja, M. Uršulu Bratoljić, da naslika sliku Srca Isusova, koja je doista uspjela. Posvetile su se i učenice i obnavljale svake godine svoju posvetu.

Zaključak

Moglo bi se još mnogo toga reći o životu u samostanu i u školama, no i rečeno dovoljno govori o nepobjedivom duhu redovnica koje nisu ni u jednom času klonule. Dizale su djevojčice, djevojke i njihove roditelje moralno i pomagale materijalno, a same su priznavale da im je Bog bio uvijek sigurna stijena i utočište u nevolji, da im nije nikada uzmanjkalo ono najpotrebnije, te su iz te sigurnosti prelijevale na učenice mir i povjerenje u budućnost pod okom Božje providnosti. Ni kulturni život nije nipošto zamro. Gradsko poglavarstvo uz ranije spomenuto posebno je još pomagalo u nabavci novih knjiga, a i samostan je živo nastojao oko toga. Čak su se i učenice uključivale u darivanje svoje knjižnice raznim djelima. Tako je, na primjer, u godini 1917./18., uz izvjestan broj hrvatskih i njemačkih, pa i francuskih časopisa, na početku školske godine u učiteljskoj knjižnici bilo 1109 djela u 1606 svezaka. K toj su knjižnici bile pripojene i knjige gospojinske Marijine kongregacije. Na kraju se broj povećao na 1425 djela u 2028 svezaka. Zastupane su knjige iz mnogih područja. Učenička knjižnica je od 786 djela u 968 svezaka na početku imala na kraju 823 djela u 1014 svezaka.

[18] Spomenica I., str. 101.

Dolazi mi na pamet povijesna usporedba:

Dok su Turci pokoravali dio po dio naše zemlje, rekli bismo da su naši preci predvođeni svojim biskupima, držali mač u jednoj ruci, a knjigu u drugoj. To nam pokazuje izdanje prvotiska veličanstvenog glagoljskog Misala iz 1483. godine: jedva je prošlo 28 godina od prvotiska Gutenbergove Biblije 1455. godine (vidi Slika 8)! Ne znam koji je narod u svojoj povijesti tako brzo i u takvim uvjetima tiskao svoje knjige.

Možemo se samo pokloniti pred genijem svoga naroda, i klanjati se Bogu u zahvalnosti za sve darove koje nam je dao. Mali ali neslomljivi Narod ukorijenjen u katoličkoj vjeri pod okriljem Božjim i Marijinim.

Literatura

1. s. Klaudija ĐURAN, *Stupanje Uršulinskog samostana sv. Uršule u Rimsku uniju, I.,II.,* Varaždin, 2002., računalna obrada.
2. s. Klaudija ĐURAN, *Igrokazi u školama uršulinskog samostana u Varaždinu,* računalna obrada, Varaždin, 1998.
3. August FRANZEN, *Pregled povijesti crkve,* KS i GK, Zagreb, 1970.
4. Internetski članci o Prvom svjetskom ratu, početci, uzroci, posebno: *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*.
5. Izvještaji o višoj i nižoj pučkoj djevojačkoj školi uršulinskoga samostana u Varaždinu za školsku godinu 1914./15., 1915./16., 1916./17. (tiskani).
6. Samostanska kronika, II, rukopis na njemačkom i hrvatskom jeziku.
7. s. Marija Assumpta SVALINA – s. Klaudija ĐURAN, *Hrvatske uršulinke,* Varaždin, 1979.
8. Školska spomenica I.

Sažetak

Doprinos Uršulinskog samostana u Varaždinu za vrijeme *Velikog rata* 1914.–1918.

U velikom metežu koji je zahvatio gotovo cijelu sjevernu polutku Zemlje i odnio desetke milijuna ljudskih života, pogođena je mnogim zlima i Hrvatska, ni kriva ni dužna, kako je to često doživljavala tijekom svoje mnogostoljetne povijesti na ovim prostorima. Platila je danak s desetcima tisuća ubijenih, s brojnim ranjenicima od kojih toliki ostadoše invalidi, s tolikom djecom bez jednog ili oba roditelja. Tu je svoje mjesto milosrdnog Samaritanca pronašao i uršulinski samostan sa svojim učenicama. Unatoč neizvjesnosti ishoda rata i sve većeg zahuktavanja siromaštva, u samostanu i u njegovim školama život se odvijao u smirenosti i u predanom radu u korist brata čovjeka. Možemo se danas diviti kako su se svi udružili u stvaranju ozračja solidarnosti na djelu, kada je postojalo pravo takmičenje tko će kome iskazati dobro. Gradska uprava, svećenici sa svojim nadbiskupom dr. Antunom Bauerom, brojne ustanove,

građanstvo i samostan pokušali su ublažiti siromaštvo i očaj na sve moguće načine. Posebno su im bili na srcu „hrabri vojnici na ratištu“, invalidi, udovice i siročad. I uršulinska škola dobivale je razne oblike pomoći za djecu u nižim razredima pučke škole. Učenice su pak sa svoje strane iskazivale velikodušnost i slobodno vrijeme žrtvovale u sabiranju sredstava za izravnu pomoć: čajevi, stari materijali za preradu, novac. Tolike su naučile šivati te su se uključile sa sestrama u šivanje rublja za vojnike, ručnika, vreća za pijesak u vidu stvaranja obrambenih nasipa, plele su im pulovere, kape, šalove, čarape, rukavice. Za siromašne djevojčice šivale su uz rublje haljine pa i kapute.

No ni kulturni život nije nipošto zamro: nabavljale su se knjige i časopisi, a nekoliko puta godišnje učenice su izvodile lijepe predstave, akademije, šaljive komade. U većini slučajeva dobivale su i znatniju svotu novca koja bi odlazila za najugroženije. Posebnu ulogu tu je odigrala M. Klaudija Boellein, glavarica samostana i ravnateljica škole svojom nenametljivom prisutnošću koja je jačala i hrabrila, svojom sposobnošću u upravljanju duhovnim i materijalnim dobrima, ukazujući svima na činjenicu da Bog sve vodi i da onima koji Boga ljube sve se skupa okreće na dobro, kako nas uči sv. Pavao (Rim 8, 28).

Ključne riječi: viša djevojačka škola; konvikt; M. Klaudija Boellein; humanitarno djelovanje.

Résumé

Contribution du Couvent des Ursulines de Varaždin Pendant la *Grande Guerre* 1914.–1918.

Dans le grand tumulte de la Première guerre mondiale, qui a englobé presque tout l'hémisphère nord, et a qui a enlevé des dizaines de millions des vies humaines, la Croatie a également été atteinte de maux multiples sans la moindre faute de sa part. Elle a vécu souvent cette expérience au cours des longs siècles de son histoire. Elle a payé cher par des dizaines de milliers de tués, de blessés, dont un grand nombre sont restés invalides, par un grand nombre d'enfants sans un ou sans les deux parents. Dans ce désastre le couvent des Ursulines de Varaždin avec ses élèves a trouvé sa place de Samaritain miséricordieux. Malgré l'incertitude par rapport à l'issue de la guerre et malgré la croissance menaçante de la pauvreté, la vie au couvent et dans ses écoles se déroulait dans le calme et dans un travail dévoué pour le bien des frères. Aujourd'hui nous pouvons admirer leurs efforts communs pour réaliser une athmosphère de solidarité dans l'action, où existait une vraie compétition à faire du bien aux autres. La municipalité, les prêtres avec leur Archevêque Antun Bauer, les nombreuses institutions, le couvent avec les citoyens ont tâché d'adoucir la pauvreté et le désespoir de toutes les manières possibles. Tous ont eu soin des braves soldats du champ de bataille et des invalides, des veuves et des orphelins. Aussi les écoles recevaient-elles différentes sortes d'aide surtout pour les enfants d'école primaire. Pendant tout le temps de la Guerre les élèves de l'école supérieure ont vécu une vraie générosité et ont sacrifié leur temps libre pour trouver des moyens d'aider directement: ramasser des plantes à tisane, des vieux matériaux à récycler, de

l'argent. Elles étaient nombreuses à apprendre à coudre auprès des religieuses avec lesquelles elles cousaient pour les soldats linge, essuie-mains, sacs à sable en vue des barrages de protection. Elles tricotaient des gillets, des bonnets, des écharpes, des bas, des gants. Pour les fillettes pauvres elles faisaient des robes, et même des manteaux.

De plus, la vie culturelle n'était pas non plus négligée: plusieurs fois pendant l'année scolaire les élèves préparaient de belles représentations, fêtes, des pièces humoristiques. En général, elles recevaient une somme assez importante destinée aux plus menacés. M. Klaudija Boellein, prieure du couvent et directrice de l'école, y jouait un rôle particulier, par sa présence discrète qui fortifiait et encourageait, par ses capacités à gouverner la vie spirituelle mais aussi les biens matériels, en soulignant le fait que Dieu dirige tout et que „tout contribue au bien de ceux qui aiment Dieu" (Rom 8,28).

Mots-clés: école supérieure de jeunes filles; pensionnat; Mère Klaudija Boellein; activité humanitaire.

Prilozi:

Slika 1. Crtež: M. Marie de l'Incarnation Vendomois

Samostan Uršulinki u Varaždinu.
(Iz Cuvajeve „Građe za povijest školstva".)

Slika 2. Uršulinski samostan početkom 20. stoljeća

Slika 3. Nadbiskup dr. Antun Bauer

Slika 4. Učenice pri izradi ručnih radova u razne svrhe

Slika 5. M. Benedikta Rasperger Sv. Anđela Merici

Slika 6. M. Klaudija Boellein

Slika 7. Viša djevojačka škola 1919. godine

Slika 8. Gutenberg pokazuje prvu tiskanu Bibliju 1455. godine

Iva POTOČNIK
Varaždin

Jelena RANČIĆ
Gradski muzej Varaždin

UDK 2-523:262.2(497.523Sveti Ilija)
Prethodno priopćenje
Preliminary communication

Nova župna crkva u Svetom Iliji*

U ovom radu prikazani su rezultati arhivskog i terenskog istraživanja župne crkve Sv. Ilije izgrađene 1914. godine. Crkvu je projektirao arhitekt Kraljevske zemaljske vlade Vinko Rauscher u neobaroknom stilu, a opremana je u teškim okolnostima za vrijeme i nakon Prvog svjetskog rata.

Srednjovjekovna župna crkva

Mjesto Sveti Ilija, nedaleko od Varaždina, spominje se u najranijem sačuvanom pisanom izvoru iz 13. stoljeća kao posjed Obrež.[1] U tom izvoru, uz imena posjeda i plemića, stoji i ime sveca koje je tijekom novoga vijeka postalo toponimom. Staro ime Obrež (Obreš) ipak se zadržalo i nadovezivalo uz novo sve do 20. stoljeća, kada polako nestaje iz jezične i administrativne upotrebe.

S obzirom na to da je riječ o prvom sačuvanom spomenu Svetoga Ilije na tom području, možemo pretpostaviti da je već tada postojala župa. No, prvi spomen koji se može dovesti u izravnu vezu s postojanjem župe i sakralne građevine popis je župa iz 1334. godine, u kojem se spominje isključivo crkva svetog Ilije.

Kako ta građevina danas više ne postoji, njezin izgled nemoguće je u potpunosti rekonstruirati i datirati. Poznati su opisi crkve iz kanonskih vizitacija, sačuvane fotografije, a provedena istraživanja i tlocrt govore da je bila riječ o jednobrodnoj građevini čije je poligonalno svetište s potpornjacima bilo jednako široko kao i lađa. Izvori govore da je 1675. dobila novi svod u lađi i sakristiju sa sjeverne strane. Toranj kroz koji se ulazilo nalazio se s istočne strane uz pročelje, što znači da je to bila tipična srednjovjekovna sakralna građevina barokizirana tijekom 17. i 18. stoljeća.[2] Građena je bila od kamena, svođena opekom, popločana klesanim kamenom. U svetištu se nalazio jedan kružni prozor, u sakristiji dva kvadratna. Bočna kapela Majke Božje na desnoj strani imala je također dva kvadratna prozora, a niža lijeva kapela Sv. Tri Kralja jedan kvadratni prozor.[3]

Krajem 19. stoljeća crkva je bila u veoma lošem stanju.[4] Ni župni dvor ni gospodarski objekti u njegovoj blizini nisu zadovoljavali potrebne uvjete za život i rad zbog čega ih je tadašnji župnik Antun Švarić odlučio obnoviti.[5] Sve zgrade popravljene su 1894. godine, uključujući i crkvu, čija je unutrašnjost nanovo uređena. Postavljeni su novi glavni oltar i propovjedaonica, a zidove je freskama oslikao slikar Marko Antonini iz Zagreba.[6] No, već iduće godine u travnju područje naselja pogodio je jak potres znatno oštetivši župnu crkvu,[7] tako da su 1889. godine vršeni popravci crkvenog tornja.[8]

* Urednička napomena: zbog opsežnog sadržaja bilješki, iste se nalaze na kraju teksta.

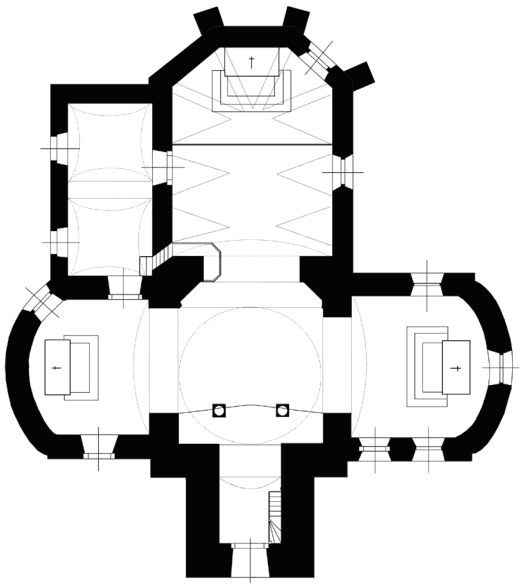

Slika 1. Shematski prikaz tlocrta stare crkve napravljen prema tlocrtu sačuvanom u Tehničkom operatu iz 1906. godine.[9]

Sačuvani Tehnički operat Kraljevske zemaljske vlade iz 1906. godine daje najpodrobniji prikaz građevinskog stanja crkve.[10] Gotovo je sve tada bilo oštećeno i zapušteno. Službeni vještak predložio je niz popravaka: od nove fasade, nove žbuke u čitavoj unutrašnjosti, novoga crijepa i krovne konstrukcije, zatvaranja velikih pukotina u lađi i zidovima tornja do popravaka vrata i prozora.[11] Iste godine održana je sjednica Upravnog odbora Županije varaždinske, na kojoj se raspravljalo o potrebi osiguravanja sredstava za obnovu crkve. Odlučeno je da se prikupi potreban iznos od 3000 kruna od kolatora: polovicu bi osigurao Rudolf Erdödy (vlastelin Greben-Novomarofski), a ostatak u jednakim dijelovima Dragutin pl. Kiss (vlastelin u Šaulovcu), Ferdo Sladović (vlastelin u Sv. Iliji), Imbro pl. Josipović (vlastelin u Jalkovcu) i grof Adolf Schmissing-Kerssenbrock (vlastelin u Seketinu). Prema odluci Odbora, župljani bi bili dužni osigurati radnike za izvođenje radova.[12]

Iako su prilozi bili prikupljeni, Tehnički operat iz 1911. godine svjedoči da se unatrag četiri godine ništa nije ulagalo u obnovu crkve te da je njezino stanje bilo mnogo gore nego 1906. godine.[13] Navodi se da je lađa na raznim mjestima bila puna pukotina, a u tornju su pukotine sezale od temelja do kupole. Po cijeloj debljini napukao je i zid u svetištu, kao i lukovi na njegovu svodu, ali i na svodu tornja. Krovna konstrukcija bila je trula, nije imala ni žljebove ni odvodne cijevi zbog čega je bila u potpunosti vlažna, a krov obrastao mahovinom.

Od predloženih popravaka odustalo se najviše iz razloga što je već krajem 19. stoljeća crkva postala premala u odnosu na broj župljana, a zahvati proširenja i popravaka prešli bi granicu financijskih mogućnosti i vjerojatno ne bi ispunili očekivanja. Kako su kolatori imali dužnost održavati staru crkvu, ali ne i graditi novu, nezadovoljni župljani već su iduće godine počeli prikupljati dobrovoljne priloge s ozbiljnom namjerom da se izgradi nova, veća župna crkva.[14]

Projekt i izgradnja nove crkve

Novu crkvu projektirao je 1912. godine arhitekt Vinko Rauscher,[15] školovan na bečkoj Akademiji likovnih umjetnosti u klasi istaknutog historicističkog arhitekta Friedricha von Schmidta.[16] Prije rata afirmirao se kao vodeći arhitekt neostilskih sakralnih građevina nakon Hermanna Bolléa. U prva dva desetljeća 20. stoljeća kao zaposlenik Građevinskog odjela Zemaljske vlade projektirao je više rimokatoličkih i pravoslavnih crkava.

Do Sv. Ilije po službenom je nalogu otputovao u drugoj polovici 1912. godine kako bi razmotrio tijek rušenja stare crkve,[17] a sam administrativni postupak početka izgradnje pokrenut je u travnju 1913.[18]

Župnik Švarić iste je godine početkom srpnja uputio zamolbu nadbiskupu Antunu Baueru za dozvolu izgradnje nove župne crkve,[19] a Nadbiskupskom duhovnom stolu poslao je nacrte i zamolio ih da ne obustavljaju proces jer je rušenje postojeće građevine već bilo u tijeku.[20] Ubrzo, već 15. srpnja, Nadbiskupski duhovni stol poslao je dopuštenje za izvedbu građevinskih radova.[21]

Rušenje i gradnju vodio je graditelj Bernard Wandrey iz Varaždina.[22] Ukupni troškovi iznosili su 100.000 kruna. Polovicu su platili kolatori, a drugu su polovicu vlastitim prilozima osigurali župljani. Gradnja crkve dovršena je 1914. godine,[23] a posvetio ju je po završetku rata nadbiskup Antun Bauer 10. listopada 1919., kojom prigodom je u mjestu priređeno veliko slavlje.[24] Na ceremoniji dugoj pet sati, skupio se veliki broj župljana, a na obredu je sudjelovalo i lokalno svećenstvo.[25]

Nova župna crkva jednobrodna je građevina s tri para bočnih kapela, dvije sakristije, tornjem uz lađu s jedne strane te trijemom sa suprotne.[26]

Iz statičkih je razloga crkva orijentirana jugozapad-sjeveroistok.[27] Glavni je ulaz u crkvu sa jugozapadne strane, a sporedni ulazi nalaze se sa jugoistočne i sjeveroistočne strane (kroz toranj). Unutrašnjost je jednostavna i skladna. Iznad ulaza nalazi se kor, a lađa podijeljena na tri traveja, artikulirana je pojasnicama na kupolastom svodu, koje podupiru plitki pilastri. Izvana poligonalno, a iznutra polukružno svetište je uže od broda, izduženo i pojasnicom odijeljeno u dva dijela. Dvije iznutra polukružne, a izvana poligonalno zaključene kapele, poput transepta snažno izbijaju iz korpusa crkve. Nadsvođene su kupolastim svodom, a svaka od njih nalazi se između dvije plići kapele pravokutnog tlocrta. Kružni prozori u lađi i u bočnim kapelama ravnomjerno osvjetljavaju unutrašnjost lađe i kora.

Simetrično zasnovano pročelje odgovara unutarnjem prostoru. U središnjem dijelu flanikiranom dvostrukim pilastrima nalazi se portal u obliku edikule zaključene segmentnim zabatom, iznad koje je polukružni izduženi prozor. Gornji dio završen je trapezoidnim zabatom s okulusom.

Bočni dijelovi pročelja širinom odgovaraju plitkim kapelama i jednostavno su dekorirani lučnim segmentima zida s akroterijem. Dvokatni je toranj postavljen uz korpus crkve između sakristije i kapele. Zanimljivo je rješenje i malen trijem pozicioniran s jugoistočne strane između bočne kapele i sakristije, zapravo zrcalno postavljen u odnosu na toranj, čime je dodatno naglašena tlocrtna simetrija.

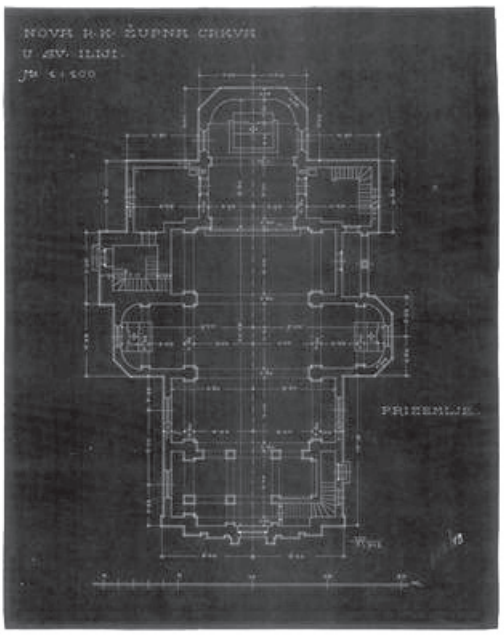

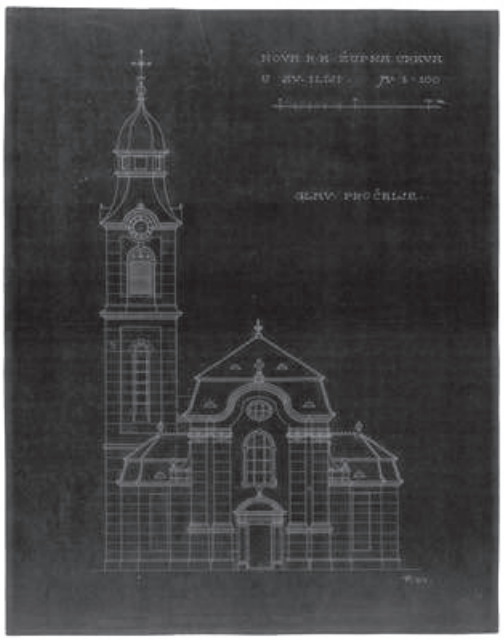

Slika 2. i 3. Tlocrt i idejni projekt pročelja nove crkve.[28]

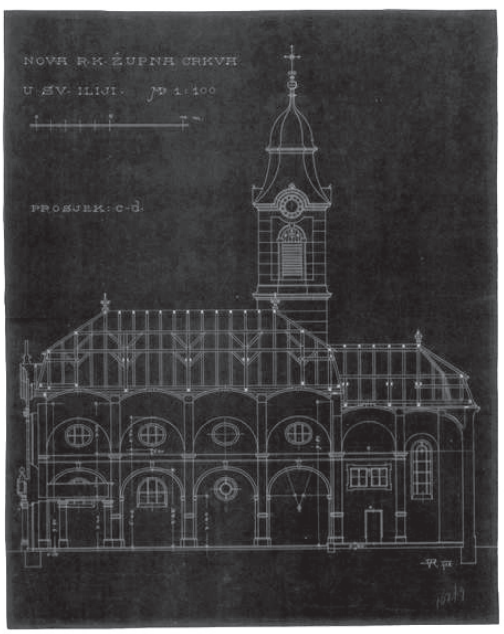

Slika 4. Presjek nove crkve[29]

Nova crkva građena je u kasnohistoricističkom neobaroknom stilu. Projektna dokumentacija kao i izvedeno stanje upućuju da je Rauscher polazište za projekt našao u baroknom sakralnom graditeljstvu. Kako je poznavao tlocrt i izgled porušene crkve, kompozicija arhitektonskih elemenata u osnovnom rasporedu podsjeća na tlocrt crkve koju je zatekao 1912. godine. Dvije bočne kapele i poligonalno svetište porušene crkve reinterpretirao je u svojoj varijanti neostilskog rješenja ponovivši prostornu dispoziciju s istaknutim bočnim kapelama. Povećao je volumen lađe u odnosu na upola niže bočne kapele, a dodao je pritom i još jednu sakristiju. Toranj je smjestio uz korpus između sakristije i bočne kapele.

Iako je u eksterijeru volumen svetišta niži od volumena lađe, lađa i svetište iznutra su iste visine, čime je reminiscirana postridentska težnja povezivanja mjesta za vjernike i svećenstvo. Unutrašnji prostor crkve ritmizira se kupolastim svodovima sa pojasnicama, plitkim pilastrima i polukružnim otvorima kapela.

Pročelje crkve, zamišljeno kao jedinstvena ploha raščlanjena pilastrima s jonskim kapitelima s girlandama zaključena konkavno-konveksnim zabatom, što direktno ukazuje na srednjoeuropske barokne uzore, nije izvedeno prema projektu, vjerojatno zato što nije izvedeno niti mansardno krovište koje je definiralo izgled pročelja.

Slika 5. i 6. Župna crkva sv. Ilije; fot. I. Potočnik 2013.

U drugom desetljeću 20. stoljeća Rauscher je radio na mnogim adaptacijama baroknih crkava, što ga je vjerojatno potaknulo na odmak od projektiranja u neogotičkom stilu, kao i činjenica da u to vrijeme neobarok postaje prihvatljivi izraz u oblikovanju sakralne novogradnje.[30] Krajem 19. stoljeća neobarokni je stil u srednjoeuropskoj arhitekturi bio tek u začecima, no kasnije, početkom 20. stoljeća prihvaćen je i u domaćoj sakralnoj arhitekturi.[31]

Budući da Rauscherov opus još uvijek nije cjelovitije istražen, crkvu Sv. Ilije moguće je svrstati u kategoriju njegovih neobaroknih radova.

Opremanje unutrašnjosti

Nakon dovršetka građevinskih radova 1914. godine,[32] započelo je opremanje crkvene unutrašnjosti novim namještajem (oltarima, propovjedaonicom, ispovjedaonicama i sitnijim inventarom), zidovi su pobijeljeni, a prozori dobili vitraje.[33] Izbijanje prvog svjetskog rata, kao i teške prilike nakon njega, otežali su nabavu orgulja, kao i realizaciju zidnog oslika, tako da je uređenje crkve dovršeno gotovo dva desetljeća nakon same izgradnje.

Podatke o nabavi inventara i radovima u unutrašnjosti crkve doznajemo iz Župne spomenice i Imovnika Župe sv. Ilije.[34] Sukladno tada važećoj odluci o nabavi crkvene opreme kod domaćih obrtnika,[35] glavni oltar i propovjedaonica nabavljeni su od Josipa Kaplana[36] u Zagrebu 1914. godine.

Slika 7. Glavni oltar sv. Ilije; fot. J. Rančić 2013.

Glavni oltar sv. Ilije proroka drveni je polikromirani oltar tektonskog tipa, postavljen na zidani stipes s kamenom menzom. Prema tipu oltara radi se o neostilskom retablu tipa edikule zaključene segmentnim zabatom, izvedene iz antičkih oblika i korištene u renesansnoj arhitekturi, grobnim kapelama i oltaristici, ali prisutnoj i u maniričkim i baroknim varijacijama. Oblikom oltar podsjeća na ulazni portal crkve.[37]

Marmoriziran crvenkasto-ružičastim tonovima sa svjetlijim žilama, oltar je bogato dekoriran pozlaćenom reljefnom ornamentikom klasičnih i vegetabilnih motiva. Retabl je vertikalno i horizontalno trodijelno podijeljen, a tlocrtna dispozicija predele s prostornim obratima poštuje se u cijeloj elevaciji oltara. Predela s istaknutim kubusima, nosačima stupovlja, uvučena je prema središtu, a sa strana je zaključena bočnim volutno oblikovanim konzolnim krajevima. Na njih se u zoni retabla nastavljaju plohe volutnih završetaka ispred kojih su postavljene skulpture sv. Petra i Pavla. Dobro proporcionirane skulpture karakterizira mirnoća, ograničena pokrenutosti bez torzija tijela i frontalni stav bez dramatičnosti u pokretu ili gesti. Vješto su rezbareni, obojeni uljanim bojama sa shematski pozlaćenim bordurama na draperiji.

Središnji dio retabla zauzima oltarna pala s prikazom sv. Ilije proroka na brdu Karmel. Visinom figure lik sveca zauzima gotovo cijelu sliku, prikazan je u poluprofilu u stojećoj pozi, s rukama dijagonalno postavljenim u vis i pogleda uprtog u nebo obasjano munjama kako zaziva Boga da prihvati njegovu žrtvu. U donjem desnom dijelu slike nalazi se figura mladića okrenutog leđima.[38] Slika je rad nepoznatog autora, u donjem desnom uglu signirana inicijalima K.R. Oltarna pala polukružnoga luka uokvirena je ukrasnim ornamentom cilindričnih i sfernih perla. Flankirana je sa svake strane stupom kompozitnog reda čija je donja trećina glatke površine astragalom odijeljena od gornjega kaneliranog dijela. Površine retabla uz sliku, ispunjene su pozlaćenim lisnim i florealnim ornamentom, kao i umeci između lučnih krakova u kojima su kružni medaljoni sa slikom anđela. Na zonu retabla nastavlja se gređe, koje je u zoni nosača istureno, a u zoni oltarne pale uvučeno. Bogato je dekorirano klasičnim arhitektonskim elementima (triglif, lezbijska kima i denti) i zaključeno segmentnim zabatom u čijem se središtu nalazi medaljon sa slikanim prikazom anđela. Tabernakul ukrašen ornamentom vinove loze i žita, ponavlja segmentni zabat na čijem se središtu nalazi raspelo s po jednim anđelom adorantom sa strane.[39]

Drvena polikromirana propovjedaonica[40] sastoji se od prilaznog balkona, poligonalne govornice i plošnog, plitkog baldahina koje spaja paravanska stijena. Ograda prilaznog balkona izrađena je od tokarenih stupova. Propovjedaonica je marmorizirana i jednostavno ukrašena ukladama oslikanim florealnim motivom i pozlaćenim ornamentalnim ukrasom.

U desnoj bočnoj kapeli crkve nalazi se oltar Presvetog Srca Marijinog, a u lijevoj kapeli oltar posvećen Presvetom Srcu Isusovom. Oltari su nabavljeni u dolini Gröden u Tirolu, sredstvima župljana i grofice Luise (Alojzije) Erdödy, vjerojatno u vrijeme izgradnje crkve. Istovjetni po kompoziciji i dekoraciji, ovi neostilski oltari koji oživljavaju elemente renesansnih i baroknih oltara, postavljeni su na zidani stipes sa štuko-mramornim stupovima s kamenom menzom. Jednostavna marmorizacija oltara akcentirana je pozlaćenim ukrasima.

Slika 8. i 9. bočni oltar Presvetog Srca Isusovog u lijevoj i Presvetog Srca Marijinog u desnoj kapeli; fot. J. Rančić 2013.

Niska predela oltara s plitkim obratima, ukrašena je ukladama ispunjenim pozlaćenom ornamentikom koja evocira motive kasne manirističke, već plitke i simetrične hrskavice. U gornjem dijelu oltara četiri kompozitna pilastra odjeljuju bočne niše polukružnog luka s motivom renesansne školjke od više središnje u čijem se zaglavlju nalazi pozlaćena skulptura kerubina. Vijenac oltara na krajevima se nastavlja u segmentni zabat forme tzv. labuđeg vrata, a u središtu poprima zaobljenu, polukružnu formu. Uz kip Srca Marijina na oltaru se nalaze kipovi sv. Ivana Evanđelista i sv. Josipa s djetetom, a na lijevom bočnom oltaru uz kip Srca Isusova stoje kipovi sv. Antuna Padovanskog i sv. Valentina.[41]

Iz stare su župne crkve u novu prenesene dvije stare ispovjedaonice i oslikani reljefi Križnoga puta s pozlaćenim svijećnjacima, blagoslovljeni 4. ožujka 1898. godine.[42] Ustanovljeno je da su postaje križnoga puta rezbarene prema grafičkim predlošcima Martina Rittera von Feuersteina (1856-1931), njemačkog slikara i profesora na münchenskoj Akademiji.[43] U to su vrijeme načinjene i dvije nove ispovjedaonice.[44]

U bočnoj kapeli uz propovjedaonicu postavljena je drvena polikromirana krstionica poligonalnog presjeka s poklopcem na kojem stoje drvene polikromirane figure sv. Ivana Krstitelja i Isusa, nabavljena u Grödenu u Tirolu. Krstionica je postavljena na baluster kružnoga presjeka, a u njoj se nalazio bakreni kotlić za vodu, ampulica i tri posudice za sveto ulje.[45]

Od samostojećih skulptura crkva je imala kip Uskrslog Spasitelja (tzv. Aleluja) i kip Krista za Božji grob.

Nabava orgulja planirana je već tijekom 1916. godine, kada su u nekoliko navrata donirana sredstva.[46] Ratne prilike i neimaština onemogućile su realizaciju kupnje novih orgulja pa se u crkvi muziciralo na harmoniju. Nakon posvećenja crkve 1919. godine, vođeni su pregovori o nabavci instrumenata koje je izradila radionica Josepha Brandla u Mariboru, ali neslogom župljana orgulje nisu plaćene te su prodane župnoj

crkvi Sv. Jurja na Bregu u Međimurju. Orgulje je naposljetku za 140.000 dinara izradila tvrtka „Lindauer i Majdak" iz Vrapča, a kupljene su i postavljene tek u kolovozu 1931.[47]

Teške ratne godine su Župi sv. Ilije, uz stradanja župljana i neimaštinu, donijele i rekvizicije crkvenih zvona koja su se izrađivala od bronce, u ratu tražene sirovine, od koje su se lijevali i topovi.[48] Stara je crkva, prema zapisniku vizitacije župe iz 1899. godine,[49] imala četiri zvona od kojih je jedno bilo rad iz 18. stoljeća.[50] Iz župne crkve sv. Ilije rekvirirana su po dva zvona, kao i iz iz kapela u Beletincu i Črešnjevu, plaćena četiri krune po kilogramu.[51] Nakon rata sačuvalo se veliko brončano zvono teško 12 centi koje je o trošku župljana 1849. godine u Varaždinu izlio zvonoljevač Josip Papst i manje, izliveno 1834. godine u radionici Grassmayr iz Innsbrucka, koje je platio Ivan Nepomuk pl. Kiss Šaulovečki.[52]

Što se tiče bogoslužnog posuđa, crkva je imala jednu pokaznicu od bakra, tri kaleža s patenama (jedan srebrni, a dva bakrena pozlaćena), dva ciborija (kupa je srebrna, a stalak bakren pozlaćen), tri posudice za sveto ulje (u krstionici), krizmarij od srebra za bolesničko pomazanje, dvije srebrne posudice za nošenje popudbine, dva mjedena kotlića za svetu vodu i jedan posrebreni aspergil (škropilo), dvije ampulice sa srebrnim poklopcem, jednu kadionica, željezo za hostije, jedan pozlaćeni pacifikal, jedan drveni processional, dva lampaša za bolesnike, šest lampaša za tijelovsku procesiju.

Dva pozlaćena lustera (manji sa osamnaest i veći sa dvadeset četiri svijeće) nabavljena su donacijom Ane pl. Kiss Šaulovečki i Karoline Vodopiuc kod pojasara Karela Tratnika u Mariboru.[53]

Na zvoniku se 1928. godine u ormaru izrađenom od hrastovine s ladicama čuvalo jedanaest kazula (tri bijele, dvije crvene, jedna zelena, dvije plave i tri crne). Uz tri kazule navode se donatori, a s obzirom na to da se radi o tadašnjim kolatorima, obiteljima pl. Kiss i pl. Schmissing-Kerssenbrock te o daru Bratovštine svećenika klanjatelja, vjerojatno su bile nove i nabavljene početkom 20. stoljeća.

Od ostalog ruha crkva je posjedovala dvije dalmatike (crna i bijela), bijeli velum, četiri pluvijala (jedan je bijeli dar Kongregacije svećenika klanjatelja euharistije u Zagrebu), petnaest stola, sedam albi, cingula, tri rokete i sedam amikta, četrnaest korporala i purifikatorija, dva ručnika, pet oltarnjaka i antependija, tri pokrivala za oltare, dvije rokete i tri odijelca za ministrante, baldahin s četiri ručke, barjak Bratovštine Prečistog Srca Marijinog, barjak Kongregacije Marijinih djevojaka, tepih ispred glavnog oltara i dva manja ispred bočnih oltara (dar obitelji pl. Kiss).[54]

Zaključak

U godini posvećenja i tijekom 20-ih godina na novoizgrađenoj su crkvi izvođeni manji popravci,[55] a 1929. godine tadašnji je župnik Josip Godrijan za oslikavanje unutrašnjosti o vlastitom trošku angažirao slikara Lovru Sirnika iz Trškog Vrha.[56] To je bila (uz nabavu orgulja 1931.godine) i posljednja ozbiljna dekorativna intervencija kojom su zapravo dvadesetogodišnji napori vezani uz gradnju i opremanje privedeni kraju. Budući da su pripreme za izgradnju crkve trajale devet godina te da je cijeli pothvat ostvaren uz iznimno velik trud župnika, župljana i kolatora u nestabilnom vremenu prije početka Prvog svjetskog rata, izgradnja nove crkva bila je veliko postignuće, ne samo u mjerilima župe, nego i cijele nadbiskupije.[57]

S obzirom na arhitekturu i oblikovanje, crkva Svetog Ilije jedinstvena je po tome što je jedina neobarokna među brojnim neostilskim sakralnim građevinama sjeverozapadne Hrvatske i zasad jedini poznati neobarokni projekt arhitekta Vinka Rauschera.

Sažetak

Nova župna crkva u Svetom Iliji

U mjestu Sv. Ilija (Obrež) kod Varaždina do početka je 20. stoljeća stajala stara župna crkva, čiji spomen nalazimo u popisu župa iz 1334. godine. Riječ je bila o srednjovjekovnoj (gotičkoj) građevini sa poligonalnim svetištem jednako širokim kao i lađa. Krajem 19. i početkom 20. st., naselje su pogodila dva jača potresa koja su znatno oštetila i crkvu. U dva navrata razmatrano je bilo o njenoj obnovi, no kako su njeni prostorni kapaciteti bili premali za potrebe tada velikog broja župljana, početkom je 1913. godine počelo rušenje stare crkve i izgradnja nove. Zaslugom župljana, kolatora i župnika crkva je dovršena 1914. godine, netom prije početka rata. Nacrt je projektirao student Friedricha von Schmidta na bečkoj Akadamiji arhitekt Vinko Rauscher u neobaroknom stilu, a gradnju je izveo varaždinski graditelj Bernard Wandrey. Nakon završetka gradnje, započelo je i njeno opremanje, u kojem su najviše sudjelovali kolatori crkve (plemićke obitelj Erodody, Kiss-Šaulovečki, Schmissing-Kerssenbrock). Opremanje je nakon dovršetka gradnje trajalo narednih 20-tak godina. Osim nešto nasljeđene opreme iz porušene crkve, dobila je nove oltare, propovjedaonicu, ispovjedaonicu, dio bogoslužnog posuđa i crkvenog ruha. I nakon rata, u nekoliko su navrata na njoj vršeni popravci, koji su do danas rezultirali oblikovanjem jedinstvene neohistoricističke građevine u okolici Varaždina.

Ključne riječi: Nova gradnja; Župna crkva Sv. Ilije; Neobarok; arhitekt v. Rauscher; Ckvena umjetnost; kultura u 20. stoljeću

Zusammenfassung

Neue Pfarrkirche in Sv. Ilija

Bis Anfang des 20. Jahrhunderts stand im Ort Sv. Ilija (Obrez) bei Varazdin, eine alte Pfarrkirche deren erstmalige Erwähnung auf das Jahr 1334. zurück zu verfolgen ist. Hierbei handelt es sich um einen mittelalterlichen (gotischen) Bau, mit einem polygonalen Chorschluss der ebenso breit ist wie die Kirche selbst. Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts wurde der Ort von zwei schweren Erdbeben heimgesucht, bei denen die Kirche stark beschädigt wurde. In zwei Anläufen wurde übe eine Instandsetzung nachgedacht. Anfang 1913 wurde die alte Bau abgetragen und an ihrer Stelle eine neue und größere Kirche errichtet, da die Kapazität des alten Gebäudes für die damals große Gemeinde zu klein wurde. Unter Mithilfe der Gemeindemitglieder, Gönnern und des Pfarrers wurde die Kirche 1914, kurz vor Beginn des 1. Weltkrieges, fertiggestellt. Entworfen wurde diese vom Architekten Vinko Rauscher von der

Wiener Akademie, Student Friderichs von Schmidt, im neobarocken Stil, erbaut vom varazdiner Bauherrn Bernard Wandrey. Nach der Errichtung der Kirche, begann auch die Ausstattung der Einrichtung, größtenteils durch Gönner aus den Adelsfamilien Erodody, Kiss-Šaulovecki, Schmissing-Kerssenbrock. Die Ausstattung dauerte die darauf folgenden 20 Jahre.

Der Kirchenbau bekam neben Gegenständen aus der alten Kirche, neue Altare, eine Beichtstuhl, eine neue Kanzel und einen Teil christlichen Geschirrs und kirchliche Textilien. Nach Ende des Krieges wurde sie mehrmals renoviert was zu ihrem heutigen aussehen führte. Heute ist sie ein einzigartiger neugeschichtlicher Bau im Umkreis Varazdins.

Schlüsselwörter: Neubau; Pfarrkirche Hl. Elias; Neobarock; Architekt V. Rauscher; Kirchenkunst; Bildhauerei des 20. Jahrhunderts.

Bilješke:

[1] Ivana PEŠKAN, Vesna PASCUTTINI-JURAGA, „Neka srednjovjekovna naselja i župe južnog varaždinskog područja", *Starohrvatska prosvjeta,* III. serija, svezak 39/2009, 425. – 442.

[2] Diana VUKIĆEVIĆ-SAMARŽIJA, *Gotičke crkve hrvatskog zagorja,* Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993., 238 – 239.

[3] HDA, fond. 80, Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade (BINZV), kut. 589/80, Svezak IV/54, Tehnički operat za ustanovljenje glavnice za otkup patronatskih građevnih tereta za župnu crkvu i župni dvor u Sv. Iliji, sastavljen 2. siječnja 1911.

[4] HDA, fond. 80, Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade (BINZV), kut. 501/80, Svezak VII, Upravni odbor županije Varaždinske Kraljevskoj kotarskoj oblasti, u Varaždinu 10. studenog 1906.

[5] Varaždinski glasnik, broj 23, 5.6.1885., str. 2., objavljen dopis: *Naša mila župna crkva nije već bog zna kako dugo pobeljena, a krov od pleha na tornju tako je iztrošen i hrdjav, da je sbilja već skrajna potreba da se ponovi, i križ stoji takodjer na jednu stranu. Sve ovo dalo bi se sa par stotinah forintah ponoviti. Mi smo osvjedočeni, da bi i naši kolatori, kao poznati dobročiniteljdobri kršćani rado na pomoć pritekli za ovu crkvenu potrebu, te bi jim za ovu dobrotu narod zahvalio i za njihovu žrtvu Bog obilno platio. Sada dok je lietno vrieme moglo bi se to lahko izvesti, a osobito krov na tornju sa plehom ponovit*i.

[6] Švarić Antun (1861. – 1931.), nakon što je tri godine proveo kao duhovni pomoćnik Josipu Lahu i Nikoli Milčiću u Mađarevu, župnikom u Sv. Iliji postaje 1890. godine na prijedlog kolatora crkve Rudolfa Erdödyja. Godine 1931. postao je počasni kanonik, a potom i dekan. U matici umrlih svećenika zapisano je o njemu da je bio uzoran svećenik, sjajan župnik, revan katehet i pravi otac svojim kapelanima. To je jednodušno mišljenje o njemu sviju koji su ga poznavali., Podatke o njemu ustupio je vlč. Stjepan Razum, Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu (dalje: NAZ).

[7] Spomenica župe.

[8] Spomenica župe, Župni ured Sv. Ilija; Mišo KIŠPATIĆ, „Dvadeseto potresno izvješće za godinu 1902." Rad JAZU, Zagreb, 1902., 178 - 198. Snažan potres 11. ožujka 1902. g. uz mnoga manja naselja u okolici Varaždina pogodio je i naselje Sv. Ilija.

[9] Hrvatska straža 13. srpnja 1889., br. 28, str. 2. Izvještaj tehničkog izvjestitelja u Izvještaju o javnoj upravi u županiji varaždinskoj za godinu 1889.

[10] HDA, fond. 80, Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade (BINZV), kut. 501/80, Svezak VII, Upravni odbor županije Varaždinske Kraljevskoj kotarskoj oblasti, u Varaždinu 10. studenog 1906.

[11] HDA, fond. 80, Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade (BINZV), kut. 501/80, Svezak VII, Tehnički operat za ustanovljenje glavnice za otkup patronatskih građevnih tereta za župnu crkvu i župni dvor.

[12] HDA, fond. 80, Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade (BINZV), kutija 501/80, Svezak VII, Upravni odbor županije Varaždinske Kraljevskoj kotarskoj oblasti, u Varaždinu 10. studenog 1906.

[13] HDA, fond. 80, Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade (BINZV), kut. 501/80, Svezak VII, Tehnički operat za ustanovljenje glavnice za otkup patronatskih građevnih tereta za župnu crkvu i župni dvor u Sv. Iliji.

[14] HDA, fond. 80, Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade (BINZV), kut. 589/80, Svezak IV/54, Tehnički operat za ustanovljenje glavnice za otkup patronatskih građevnih tereta za župnu crkvu i župni dvor u Sv. Iliji, sastavljen 2. siječnja 1911.

[15] HDA, fond 79., Odjel za unutarnje poslove, odsjek za građevinarstvo (UOZV IX), Urudžbeni zapisnik 633/79, r. br. 5068/110957, datum 29. 5. 1912., Novogradnja crkve Sv. Ilije potpis arhitekt V. Rauscher; fond 905 zbirka građevinskih nacrta, XXXII. 44., nacrt crkve Sv. Ilije iz 1912. g. sa potpisom arhitekta; Vincenz (Vinko) Rauscher, arhitekt iz Salzburga, jedan od hrvatskih učenika Friedricha von Schimidta uz Hermanna Bollea, Josipa Vancaša, Janka Holjca, Martina Pilara i Janka Josipa Grahora. Od kvalitetnijih radova ističu se rimokatoličke crkve u Dalju, Grižanima i Novom Vinodolskom, pravoslavne u Voćinu i Marindolu u Sloveniji te grkokatolička u Srijemskoj Mitrovici. Po Bolleovu je projektu dovršio kapelu Krista Kralja na Mirogoju, a projektirao je i pučke škole u Krapini, Vinkovcima, Topuskom, Našicama i Korenici. U svojim je projektima pimjenjivao neogotički stil po uzoru na Schmidta i Bollea, te češće varijante neorenesansnog i neobaroknog stila. Radio i projekte za oltare i ikonostase., vidi: Dragan DAMJANOVIĆ, *„Bečka akademija Likovnih umjetnosti i hrvatska arhitektura historicizma. Hrvatski učenici Friedricha von Schmidta"* katalog izložbe, HAZU Gliptoteka, Zagreb, 2011., isti, „Radovi hrvatskih arhitekata u časopisu *Wiener Bauhutte"*, Radovi instituta za povijest umjetnosti, br. 30, Zagreb, 2006., str. 233, Daria

RADOVIĆ-MAHEČIĆ, „Pučka škola arhitekta Vincenza Rauschera u Krapini, Peristil – zbornik radova za povijest umjetnosti, br. 42-43, Zagreb, 1999.-2000., str. 134 – 135.

[16] Zaposlenje Friedricha von Schmidta 1859. na arhitektonskom odjelu Akademije u Beču izazvalo je preokret u poimanju i projektiranju suvremene arhitekture na području cijele Habsburške monarhije. Kao veliki štovatelj srednjovjekovne arhitekture, a naročito gotičke, Schmidt je izučio brojne arhitekte koji će na području monarhije postati vodeći projektanti. Na taj način neogotički stil proširio se velikom brzinom ne samo u sakralnoj arhitekturi već i u profanoj. Vidi: Dragan DAMJANOVIĆ, „Arhitekt Hermann Bolle", Leykam International, MUO, Zagreb, 2013.

[17] HDA, fond 79., Odjel za unutarnje poslove, odsjek za građevinarstvo (UOZV), Urudžbeni zapisnik 634/79, godina 1912., r.br. 8002/15074, 30. 7. 1912., Rauscher Vinko ovl. civil. arh. – putni račun za Sv.Iliju (obrež), zaprimila 4. 8. 1912. županijska oblast u Varaždinu.

[18] HDA, fond 80., Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade (BINZV), kut. 589/80, svezak IV/54, Predmet: Sv. Ilija – novogradnja crkve, od 30. 4. 1913. odobrio Josip Chvala.

[19] Pismo Antunu Baueru, dana 5. srpnja 1913. godine, Nadbiskupski duhovni stol (dalje: NDS), NAZ, 4369/1913, 4211/1913, 4212/1913.

[20] Pismo Nadbiskupskom duhovnom stolu, dana 10. srpnja 1913. godine, NDS, NAZ, 4369/1913.

[21] Pismeno dopuštenje župniku Švariću za izgradnju, dana 15. srpnja 1913. godine, NDS, NAZ, 4369/1913.

[22] Spomenica župe; Do danas je slabo poznata djelatnost ovog graditelja, majstora zidara i tesara, koji je živio u Špinčićevoj ulici u Varaždinu. Izgradio je i vojno kupalište na Dravi, a umro je u travnju 1918. g. u Varaždinu u dobi od 61. godine. Prema: Hrvatske pravice, God. II, br. 35, 1908., str. 5, Hrvatsko pravo, br, 15., 1915., str. 3 ; br. 15, 1918. str. 6 i br. 19, 1918., str. 6.

[23] Crkva je na zadovoljstvo kolatora i župljana dovršena na vrijeme. Predviđena financijska sredstva bila su dostatna, što kasnije ne bi bio slučaj, jer cijene su se građevinskog materijala nakon rata podvostručile. vidi: Spomenica.

[24] Slobodni građanin, br. 26, 1919., str. 3.

[25] Propovijed je održao kanonik Milčić iz Varaždina, a prisustvovali su i župnik Švarić, Tomislav Štefanec, župnik iz Biškupca, župnik Mirko Novak iz Kneginca, Leopold Rusan, župnik Karlo Zabavnik iz Vidovca, franjevac p. Vjenceslav, kapucini p. Augustin i p. Kujundžić te nadbiskupski tajnik dr. Dočkal. NAZ, Dnevnik nadbiskupa Antuna Bauera.

[26] Izgradnja i opremanje nove crkve do danas nije istraživano. Gjuro Szabo početkom je 20-ih godina u rukopisu Spomenici kotara Varaždin zapisao samo da je ondje zatekao novogradnju, što napominje i u svojem djelu „Kroz Hrvatsko zagorje" Zagreb, 1939., Vlč. Vladimir Kolarić istražujući povijest župe u svom diplomskom radu „Povijest župe sv. Ilije, Obrež" iznio sažeti prikaz izgleda nove crkve, KBF, Katedra za povijest, Zagreb, 1991.

[27] HDA, fond br. 130, Građevinska direkcija Zagreba (GDZ), kut. 48/130, Tehnički operat za župnu crkvu i župni dvor u Sv. Iliji 1919. g., Kako je teren u smjeru zapad-istok (u kojem je stara crkva bila orijentirana) bio nestabilan i klizan, bilo je potrebno u slučaju novogradnje napraviti preorijentaciju. Stoga su stari potporni zidovi tada srušeni i izvedeni novi te je snižen brežuljak na kojem je stajala stara crkva.

[28] Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-905, XXXII. 44.

[29] Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-905, XXXII. 44.

[30] Olga MARUŠEVSKI, „Bazilika srca Isusova u Zagrebu", Obnovljeni život, Vol.46. br. 3 - 4. 1991., str. 348.

[31] Vidi: Dragan DAMJANOVIĆ, „Historicističke katoličke grobljanske kapele u Osijeku", Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, Sv. 22, Osijek, 2006. str. 169 - 170.

[32] U Spomenici župe navodi da je crkva dovršena prije početka rata 1914., međutim članak o novoizgrađenoj i novopremljenoj crkvi Sv. Ilije pod naslovom „Novi hram" izašao je tek 1916. godine. U članku se navodi: *Marom i trudom dičnoga velevrijednog i prečastnog gosp. župnika i podarcidjakona Antuna Švarića, a doprinosom plemenite gg. kolatora i naroda, podignut je ovdje veoma lijepi hram na čast Boga velikoga. Uredjen je posve izvana i iznutra osim orgulja, koje će za koji mjesec biti doprinosom župljana postavljene*. Vidi u: Hrvatsko pravo, broj 6, 5. 2. 1916., str. 2.

[33] Sredstva u iznosu 1420 Kr za prozore u svetištu s prikazom Sv. Karla Boromejskog i Sv. Ane donirali su Ana i Dragutin (Karlo) pl. Kiss; sredstva za kružne prozore u bočnim kapelama s prikazom Sv. Trojstva (Prijestolja milosti) donirao je Stjepan pl. Leitner, a s prikazom Sv. Tri Kralja Ferdo pl. Sladović. Prozor s prikazom Isusa Dobrog Pastira dar je župnika Antuna Švarića. Sredstva za izradu prozora s prikazom zaštitnice rudara Sv. Barbare prikupili su radnici Prvog zagorskog rudokopnog društvo za ugljen u Beletincu. Uz prikaz svetaca nalazi se natpis s imenima donatora ili grb donatora. Podaci o tvrtci koja je prozore izradila nisu poznati.

[34] Imovnik sastavio župnik Antun Švarić 9. listopada 1928., odobrio Nadbiskupski duhovni stol 22. siječnja 1930. god., pronađen u Župnom arhivu Sv. Ilija.

[35] Od 1910. godine postavlja se pitanje o zaštiti domaće umjetnosti i industrije od uvoza crkvenog inventara tirolskih umjetnika i obrtnika. Prema raspravama i preporukama Povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u Hrvatskoj i Slavoniji, Saveza hrvatskih obrtnika, Društva inžinira i arhitekata i Visoke škole za umjetnost i obrt, Kr. zemaljska vlada, Odjel za bogoštovlje i nastavu izdala je dana 16. X. 1912. naredbu br. 16.022—1912 o nabavi crkvenog namještaja kod domaćih obrtnika za sve crkve koje su podpatronatom vjerozakonske zaklade, cara, države ili općine. vidi: Gjuro SZABO, "Izvještaj o radu zemaljskoga povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u godinama 1912. i 1913.", Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 13 No.1, 1914., str. 323 - 25.
Usp.: Olga MARUŠEVSKI, "O vrednovanju i čuvanju neostilske crkvene opreme - u povodu obnove crkve Sv. Križa u Sisku", Radovi IPU br. 20, 1996., str. 155. i Olga MARUŠEVSKI, "Franjevačke crkve u obzoru devetnaestog stoljeća, u: Mir i dobro : umjetničko i kulturno naslijeđe Hrvatske franjevačke provincije Sv. Ćirila i Metoda o proslavi stote obljetnice utemeljenja, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 12. siječnja - 23. travnja 2000., Zagreb, Galerija Klovićevi dvori, 2000., str. 266 - 7.

[36] Josip Kaplan navodi se u stručnoj literature, novinskim oglasima i člancima kao kipar i slikar, ali je sigurnija njegova uloga trgovca i dobavljača crkvenog inventara. Trgovinu slikama, kromolitografijama i zrcala, zidnih satova i ostalih potrepština, zajeno sa kiparsko-pozlatarskom radionom imao je u Zagrebu u Dugoj ulici br. 12. Oglašavao se u raznim časopisima (pr. Samoborski list br. 4. 1906.). vidi: Jasmina JERGOVSKI, "Sakralna baština župe sv. Ivana Krstitelja u Novom Čiču" u *Croatica Christiana Periodica*, Vol. 59., 2007., str. 112.

[37] Prema dosadašnjim istraživanjima dr.sc. Dragana Damjanovića, arhitekt Vinko Rauscher bavio se i izradom nacrta i oblikovanjem crkvene opreme. Zbog sličnosti s portalom crkve moguće je da je glavni oltar izrađen i po njegovom nacrtu. Rauscher je dizajnirao crkveno pokućstvo, raspela, škropionice, pričesne klupe, svijećnjake, rasvjetna tijela, umjetno ostakljenje, zvona, križeve na krovu, crkveno ruho te razni sitni pribor potreban za liturgiju. Vidi u: Arijana KOPRČINA, "*Griesbach i Knaus*, prva zagrebačka tvornica zlatne i srebrne robe (1925.–1939.) – radionička i unikatna produkcija", Radovi Instituta za povijest umjetnosti, br. 33, Zagreb, 2009., str. 264.

[38] Ikonografski prikaz sv. Ilije nije tipičan. Prorok je prikazan bez atributa (gavrana, plamenog mača, kola), a na samom brdu nije naslikan žrtvenik. Nije jasno koga predstavlja drugi lik u slici te da li se možda radi o štovatelju Baala.

[39] Oltar je nabavljen sredstvima kolatora, a osam mjedenih svijećnjaka na glavnom oltaru darovala je obitelji pl. Kiss. Posvećen je kada i crkva, a prvi puta je prebojan 1929. godine, kao i propovjedaonica. vidi: Imovnik i Spomenicu.

[40] Načinio J. Kaplan u Zagrebu, vidi: Imovnik, str. 3.

[41] Problematikom historicizma i valorizacijom graditeljstva i umjetnosti na prijelazu iz 19. u 20 stoljeće bavila se povjesničarka umjetnosti Olga Maruševski, a istraživanjima neostilske sakralne skulpture i oltarne arhitekture u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, nastale od strane tirolskih i domaćih radionica i autora bavi se povjesničarka umjetnosti dr. sc. Irena Kraševac.

[42] Četrnaest je postaja Križnoga puta blagoslovio vikar varaždinski p. Kvirin Purgarić. vidi: Imovnik, str. 3.

[43] Križni put koji je prema njegovim predlošcima kopiran u mnogim crkvama Feuerstein je izradio za župnu crkvu Sv. Ane u Lehlu, München. Große Bayerische Biographische Enzyklopädie, K. G. Saur Verlag GmbH & Company, izdavač: Walter de Gruyter, 2005., str. 510 - 511.

[44] Bez detaljnijih podataka o načinu i mjestu nabave.

[45] Prema podacima iz Imovnika župe, krstionica je: „Nabavljena od Rudigera u St. Grödenu u Tirolu", za kojeg nisu nađeni podaci. Možda se radi o kiparu-drvorezbaru iz obitelji Runggaldier, koja je djelovala u dolini Gröden. U toj su radionici varaždinski franjevci nabavili kipove za crkvu, a Uršulinska crkva u Varaždinu opremljena je 1894-1904. novim oltarima i kipovima iz ove radionice. Vidi: Kraševac Irena, „Tirolska sakralna skulptura i oltari na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u sjevernoj Hrvatskoj", Anali Galerije Antuna Augustinčića, 26/2006., Zagreb, 24.

[46] Sredstva je između ostalih donirala Ana pl. Kiss Šaulovečka 500 K, Varaždinska štediona 40 K, od kojih je 10 K donirao dr. Beil, Slavna opća štedovno-predujmovna zadruga u Varaždinu 100 K, Josip Milković 50 K uz lijepu čestitku g. župniku i župljanima na krasnom Božjem hramu, gg. Franjo Horvat, župnik u Vrapču 10 K i Milan Geci, činovnik 10 K. Vidi u:.Hrvatsko pravo, broj 6, 5. 2. 1916., str. 2; Hrvatsko pravo, broj 17, 22. 4. 1916., str. 5.

[47] Spomenica župe, str. 164, 175 - 6.

[48] Više o rekvizicijama naređenim u rujnu 1915. i 1917. godine vidi u: Viktor HOFFILER, „Osvrt na rekviziciju zvona u Hrvatskoj", Sveta Cecilija broj 1, 1919., str. 7 - 11.
Obavijesti o rekviziciji crkvenih zvona izišle su dva puta u časopisu Hrvatsko slovo: *Koje (zvono) ne će biti oslobodjeno, ostaviti će toranj, susjedstvo oblaka i gromova, ali sasma drugčije nego Schilerovo zvono, te će postati topom, ganjati neprijatelja i dijeliti smrt.* vidi: Hrvatsko pravo, broj 39, 25. 9. 1915., str. 3. i broj 23, 9. 6. 1917. str. 3.

[49] NAZ, Protokoli kanonskih vizitacija, Arhiđakonat Varaždinski, protokol br. 176/XVII, god. 1899, str. 58.

[50] Angerer Josip zvonoljevač iz Zagreba godine 1777. izradio je veće zvono za župnu crkvu Sv. Ilije i manje zvono za kapelu svih Svetih u Beletincu. Vidi: Franjo Š. KUHAČ, „Prilog za poviest glasbe južnoslovjenske", Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Knjiga LXII, 1882., str. 182. Ivan Kukuljević Sakcinski navodi natpis na zvonu: *FVDIT ME ZAGRABIAE 1777 IOSEPHVS ANGERER*. Vidi: Ivan KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, „Natpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih zgradah itd. u Hrvatskoj i Slavoniji / sabrao Ivan Kukuljević-Sakcinski. Impresum Zagreb: Knjižara Jugoslavenske Akademije, 1891., str. 153.

[51] Spomenica župe, str. 163.

[52] U Imovniku župe navedena je signatura na zvonu *Mich Gross*, zvonoljevačnice Grassmyr. Usp:s. Lina Slavica PLUKAVEC, Zvona zagrebačke prvostolnice - integralni dio europske kulturne baštine, Crkvena kulturna dobra", broj 2, Zagreb, 2004.

[53] Tratnik Karel, pojasar i zlatar (29. 10. 1869. Vrhpolje kod Kamnika - 31. 1. 1935. Zagreb). Pojasarki obrt izučio je 1882–6. kod Matevža Schreinera i brata Leopolda u Ljubljani (1888.–9.). Dvije godine radio je u srebrarskoj industriji u Beču (Rumwolf, Hermann) i u Berndorfu. 1893. godine preuzeo je vođenje bratove podružnice u Marboru, a 1894. se osamostalio. Radio je za slovenske, hrvatske i mađarske naručioce, a nakon 1918. za naručioce u cijeloj Jugoslaviji. Vidi: Vlado VALENČIĆ, „Karel Tratnik", Slovenski biografski leksikon 1925–1991. Elektronsko izdanje. Ljubljana: SAZU, 2009.

[54] Imovnik, str. 4 - 5.

[55] HDA, fond 130, Građevinska direkcija Zagreba (GDZ), kut. 48/130, Tehnički operat za ustanovljenje odkupne glavnice patronatskih građevnih tereta, god. 1919., 1922. i 1924.

[56] Spomenica župe.

[57] Zahvaljujemo na suradnji župniku Izidoru Fereku i vlč. Siniši Blatariću, koji su nam omogućili istraživanje dokumentacije u župnom arhivu.

Sonja POLJAK
OŠ Ivana Kukuljevića Sakcinskog, Ivanec

UDK 291.4:94(497.523Ivanec)"1914/1918"
Prethodno priopćenje
Preliminary communication

Vjerski život u kotaru Ivanec u razdoblju Prvoga svjetskog rata

U ovom radu nastoji se prikazati utjecaj Prvoga svjetskog rata na vjerski život u župama Kotara Ivanec. Prvenstveno na temelju Spomenica župa Ivanec, Bednja, Kamenica, Višnjica i Margečan napravljen je pregled zbivanja u navedenim župama te utjecaj rata na svakodnevni život stanovništva.

Kada govorimo o Prvom svjetskom ratu, govorimo o prvom sukobu koji je imao razmjere kakve svijet do onda još nije upoznao. Rat koji se vodio u zaleđu, ali je ipak utjecao na sve aspekte ljudskog života; političke, gospodarske, kulturne i vjerske. Isto tako, ako govorimo o ratu, ne možemo govoriti samo o ratnim sukobima, zbivanjima na ratištu već i o ljudima u pozadini i kako je rat utjecao na njihove živote. To su ljudi koji su se suočavali s nizom životnih nedaća. Oskudicom hrane, neimaštinom, siromaštvom, bolestima. Usprkos svemu tome bili su spremni pomoći drugima; ranjenima, invalidima, djeci ulijevajući im na taj način nadu u bolje sutra. Tu su bili važni „mali ljudi", učitelji, svećenici i dr.

U ovom radu bavit ću se vjerskim prilikama i stajalištima Crkve na prostoru Kotara Ivanec za vrijeme Prvog svjetskog rata s obzirom na prilike u državi te kako je Crkva gledala na ratna zbivanja i promjene koje je on donio u životima stanovnika pojedinih župa na tom području.[1]

Moram napomenuti i to da, nažalost, o toj temi postoji vrlo malo podataka, bilo u literaturi ili izvornoj građi. Literatura koja se bavi navedenim razdobljem pretežno se oslanja na politička i gospodarska pitanja dok se vjerskog života dotiče samo u crticama. Nešto podataka sam uspjela naći u novinama koje su izlazile u Varaždinu u ratnom razdoblju. Najbolji izvor podataka o vjerskom životu u pojedinim župama su Spomenice tih župa, tako da sam svoj rad temeljila pretežno na podatcima iz župnih Spomenica.[2]

Usprkos tome što su bojišta bila dosta udaljena od ivanečkog kraja, u cenzuri tiska primijetila sam da su svećenici bili vrlo dobro upućeni u politička zbivanja u Austro – Ugarskoj Monarhiji i Europi. Stajališta su naravno različita. Kod konzultiranih izvora vidi se zajednička crta, svi žale za smrću prijestolonasljednika Franje Ferdinanda i njegove supruge[3] jer se hrvatski narod nadao da će se njegov položaj unutra Monarhije popraviti dolaskom novog vladara. Neki spominju da je tome tako jer je Ferdinandova supruga grofica Hohenberg bila rodom Čehinja pa od tuda veća sklonost prema Slavenima nego Mađarima.[4]

[1] Postoji razlika u teritorijalnoj podjeli varaždinske županije (obuhvaća područje uz rijeke Bednju i Dravu i planine Ivanščica i Kalnik) i varaždinske biskupije (utemeljena 1997. g., a obuhvaća područje varaždinske i međimurske županije, veći dio Podravine i sjeverni dio Hrvatskog Zagorja). U ovom radu obraditi ću župe kotara Ivanec koje su danas sastavni dio varaždinske biskupije(župe Ivanec, Lepoglava, Kamenica, Bednja, Višnjica i Margečan; druge župe na žalost ne posjeduju Spomenice vezane za razdoblje Prvog svjetskog rata).

[2] Župne Spomenice se u najvećim djelom počinju pisati sredinom 19. st. u njima su župnici bilježili najvažnije događaje u župi, za svaku godinu. Neke župe nemaju svoje najranije Spomenice jer su ih tamošnji svećenici posuđivali bez ikakvih pisanih potvrda.

[3] Iz *Spomenice* župe Ivanec, 67; Višnjica, 28; Kamenica, 33; Bednja, 56; Margečan, 82.

[4] Iz *Spomenice* župe Višnjica, 28.

Isto tako, temeljem analiziranih izvora, možemo uočiti kako svećenici zauzimaju isti stav oko činjenice da su za atentat krivi Srbi, tj. njihove hegemonističke težnje, ali i mržnja prema katoličkim vjernicima.[5] No navode i prevrtljivost Italije koja prelazi na stranu Antante kako bi se domogla naše obale.[6] Svjesni su razmjera rata, država koje su ušle u rat te da će, iako se očekivao kratkotrajni rat, potrajati dugi niz godina.[7] Iako se Austro - Ugarska Monarhija, svojom politikom prodora na istok, dugo spremala za taj sukob pokazalo se da osvajanje Kraljevine Srbije nije bilo tako jednostavno.

Početkom Prvog svjetskog rata nije bilo propisa o općoj mobilizaciji. S obzirom da je što prije trebalo pridobiti što više dobrovoljaca, najveću su ulogu odigrali propaganda (radio, novine, oglasi) te crkva, tj. svećenici svojim pozivima na misama. U našem ivanečkom kraju pozivu na mobilizaciju odazvali su se gotovo svi vojno sposobni muškarci. Neki su pokušali izbjeći mobilizaciji pa su državne službe provodile vizitu muškaraca od 28 do 36 godina starosti proglašenih nesposobnima za rat. Redovito se radilo o oženjenim muškarcima iz obitelji s mnogo djece.[8] U početku je kod mobiliziranih vladao veliki entuzijazam jer su svi željeli osvetiti smrt prijestolonasljednika vjerujući u brzi kraj rata i pokoravanje Srbije. S obzirom da se radilo pretežno o seoskim župama gdje je vjera imala puno veće značenje nego u većim gradskim sredinama, stanovnici su se pouzdali u Božju pomoć te su muškarci prije odlaska na bojište izvršili vjerske obveze, ispovjedi, pričesti i svete mise.[9] U Varaždinu su bili mobilizirani svi vojni obveznici do 37 godina starosti, pučki ustaše do 42 godine starosti i svi gradski stražari koji nisu prošli 42 godine starosti. Nakon toga Grad je donio odluku da se svi stražari koji nisu na bojištu moraju staviti na raspolaganje Gradu kako ne bi u pitanje došla redarstvena služba.[10]

No prvobitni entuzijazam je brzo splasnuo, rat je prerastao iz brzog u dugotrajni. Hrvatski vojnici su osim na srpsko bojište bili raspoređeni na rusko i talijansko bojište. Sve je više bilo mrtvih. Rat se odrazio i na život ljudi koji su ostali kod kuća, javila se glad i neimaština. Nešto je bilo uvjetovano prirodnim nepogodama, primjerice: 1917. godine bila je zabilježena duga zima koja je uzrokovala zakašnjelu sadnju na poljima, nakon toga je nastupilo sušno razdoblje koje je također nepovoljno djelovalo na urod. Obiteljima s malim posjedima ostajalo je jedva za život. Nešto je uvjetovano i time što je većina namirnica i dr. potrepština odlazila za vojsku, uslijedili su pozivi vlade i nadbiskupa na skupljanje milodara za pomoć vojnicima i njihovim obiteljima, također se skupljalo rublje za vojnike, a Papa šalje poziv za skupljanje hrane, cigareta i vina za uskrsne poklone za vojnike.[11] Oduzimala se i stoka za vojne potrebe (konji i tegleća stoka), no za nju se dobivala novčana naknada.[12]

Drugi problem bio je taj što su kod kuća ostale žene, djeca i starci te se održavanje poljoprivrednih površina „svalilo" njima na leđa. Žene koje su do sad brinule o domaćinstvu i „mutile djecu" sad su trebale preuzeti brigu oko održavanja stoke, vinograda te poljoprivrednih dobara.[13] Nadbiskup Antun Bauer šalje Okružnicu župama u kojoj poziva stanovništvo na solidarnost, međusobnu pomoć, a navodi, u slučaju potrebe, uvođenje prisilnog rada kako poljoprivreda ne bi propala i država došla u još veću krizu. Isto tako opominje i na obvezu plaćanja poreza jer se rat vodio i oružjem i novcem.[14]

Spomenice navode da je duhovni život sve više rastao, kako kažu: „Svako zlo za neko dobro!"[15] Crkve su bile uvijek pune župljana, služile su se svete mise za mir, redovito su se dijelili sakramenti i održavale procesije za Uskrs i Tijelovo.

[5] Iz *Spomenice* župe Ivanec, 67; Višnjica, 28.

[6] *Iz Spomenice* župe Bednja, 59; Margečan, 83.

[7] Isto.

[8] Navodi se da je u tim slučajevima komisija za procjenu uzimala 75%, ali se ne navodi konkretno o čemu se radi. Vjerojatno su dobivali nekakvu naknadu za procjenu invalidnosti pa su taj postotak davali komisiji. Iz *Spomenice* župe Ivanec, 69.

[9] Iz *Spomenice* župe Bednja, 57.

[10] Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina,* Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za znanstveni rad Varaždin i Grad Varaždin, Varaždin, 1993., 511.

[11] Arhiv župe Ivanec, Ostali spisi, *Okružnica kraljevske zemaljske vlade odjela za bogoštovlje i nastavu*, 16. studenoga 1917.; „Nadbiskupska okružnica", *Hrvatsko pravo*, 22. 8. 1914., br. 9, str. 6; „Papa za naše zarobljenike", *Hrvatsko pravo*, 7. 4. 1917., br. 14, str. 5.

[12] Ivanec, 71; Kamenica, 34.

[13] Iz *Spomenice* župe Kamenica, 34.

[14] Arhiv župe Ivanec, Ostali spisi, *Okružnica na svećenstvo, da djeluje u odborima za prisilni rad i da upućuje vjernike na dobrovoljno plaćanje dužnih poreza i javnih daća,* 11. studenoga 1914.

[15] Iz *Spomenic*e župe Kamenica, 34.

Jedno što se promijenilo i na selu bio je položaj žena, što uočavaju i svećenici. One preuzimaju ulogu u vođenju gospodarstva te su isto tako morale samostalno donositi važne odluke za opstanak obitelji. Svake četvrte godine dobivale su novčanu naknadu za odsustvo muškaraca (očeva i sinova). Novčana potpora je ovisila o broju djece u obitelji. No, pokazalo se da neke žene nisu znale gospodariti novcem. Umjesto da čuvaju za teške dane ili plaćaju račune dio žena je većinu novca trošilo na sebe, na dotjerivanje (odjeća, frizure i dr.). Dugove, porez državi, nisu plaćale jer su očekivale da će im nakon rata biti oprošteni. Zašto je tome tako? Kao što sam rekla, do tog vremena žene nisu imale nikakvog utjecaja niti su same raspolagale novcem, a muškarci iz seoskih sredina nisu marili za njihovo dotjerivanje. S druge strane žena je bila potpuno podređena muškarcu koji je donosio sve važne odluke. Sada su se žene našle same u poslovima i s odlukama o kojima do tada nisu trebale voditi brigu niti preuzimati odgovornost. Odjednom su se osjetile važnima i situaciju su nastojale iskoristiti sebi u korist najbolje kako su mogle i znale. Svećenici su naravno očekivali da će se više davati crkvi, no bilo im je drago što se usprkos svemu još držalo do ćudoređa. S vremenom se situacija promijenila. Žene su navikle na svoju samostalnost te im je dolazak muškaraca na dopust predstavljalo svojevrsnu smetnju u njihovoj svakodnevici. Osobito kada se javio problem dezertiranja, žene su same prijavljivale svoje muževe koji su došli na dopust kako ne bi ostale bez prihoda, ali i slobode. No i ponašanje nekih žena se promijenilo. Tako je u župi Kamenica bio zabilježen veći broj pijančevanja, raskalašenog života kod žena čime se povećao i broj vanbračne djece.[16]

Žene udovice su se nakon rata našle pred drugim problemom. U slučaju da su se željele preudati radi lakšeg života ili nekog drugog razloga nedostajala im je službena pismena potvrda o smrti supruga. Najčešće su potvrdu, neslužbeni dokument, o smrti supruga na bojištu dobivale od suboraca koji su se vratili na dopust ili kao obavijest vojne vlasti s bojišta. Najveći broj takvih zahtjeva za udaju javio se u 20-im i 30-im godinama 20. stoljeća kada su udovice tražile bilo kakvu službenu potvrdu o smrti supruga ili odobrenje od strane crkve na temelju riječi suboraca da se mogu ponovno udati.[17] U ratno doba javljaju se i tzv. "ratna vjenčanja" radi kojih se vojne vlasti obraćaju crkvi i svećenicima da budu fleksibilni što se tiče oziva zbog kratkoće dopusta na koji vojnici dolaze.[18] Zagrebački nadbiskup dr. Antun Bauer izdao je Okružnicu kojom je ovlastio župnike i župne upravitelje da svojim župljanima koji su se željeli vjenčati daju oprost od sva tri navještaja i oprost od zabranjenog (svetog) vremena jer se u ratnom vremenu ti oprosti nisu mogli pravodobno ishoditi od duhovne oblasti.[19]

Kako bi se zadržao privid normalnog duhovnog života, tijekom čitavog ratnog razdoblja, svećenici su nastojali obnavljati crkve, kapele, kipove. Dio obnavljaju vlastitim novcem, dio novcem dobročinitelja. Tako su se obnavljale župne crkve u Bednji i Margečanu.[20] Ivanečka crkva dobiva kipove Presvetog srca Isusova i Presvetog srca Marijina, a donacijom Izidora Negoveca u Ivanečkoj Željeznici podignuto je raspelo.[21] Nadbiskup je novčanim poklonima pomagao uršulinski i kapucinski samostan u Varaždinu.[22] Skupljao se milodar za udovice i siročad poginulih vojnika.[23] Prate se sva vjerska zbivanja.

Godina 1914. donijela je promjene i u samom vodstvu crkve. Umro je zagrebački nadbiskup Juraj Posilović, a novim nadbiskupom postao je Antun Bauer. Rođen je 1856. u Breznici, varaždinski kraj. Srednju školu pohađao je u Varaždinu i Zagrebu. Nakon završenog Filozofsko – teološkog fakulteta, službu kapelana obavljao je

[16] Isto, 35.

[17] Arhiv župe Ivanec posjeduje određeni broj pismenih zahtjeva od strane ratnih udovica za ponovnom udajom.

[18] Oziv je crkveno oglašavanje braka. Oglašava se tri puta na nedjeljnoj misi.

[19] „Ratna vjenčanja", *Hrvatsko pravo*, 10. 6. 1916., br. 24, str. 3.

[20] Iz *Spomenice* župa Bednja, 60; Margečan, 81.

[21] Iz *Spomenice* župe Ivanec, 77.

[22] „Nadbiskupov dar Uršulinkama", *Hrvatsko pravo*, 11. 9. 1915., br. 37, str. 3.; „Nadbiskupov dar varaždinskom kapucinskom samostanu", *Hrvatsko pravo*, 29. 4. 1916., br. 18, str. 2.

[23] Arhiv župe Ivanec, Ostali spisi, *Okružnica o skupljanju milodara za udove i sirote poginulih junaka*, 7. studenoga 1914.

u Crkvi sv. Marka u Zagrebu, zatim u Ivancu i Samoboru. Nakon smrti nadbiskupa Posilovića, 1914. imenovan je na tu dužnost.[24] Iste godine nadbiskup Bauer je pohodio varaždinski kraj te je darovao Varaždinskoj gimnaziji zastavu koju je osobno blagoslovio. U istom posjetu blagoslovio je i dogradnju varaždinske Gradske bolnice.[25] Zabilježen je i njegov posjet župama Margečan i Ivanec gdje je podijelio sakrament sv. potvrde.[26] Osobito svečano je bio obilježen nadbiskupov dolazak u Ivanec, s okićenim ulicama i velikim dočekom kojeg su upriličili učenici s učiteljima, okolni svećenici te predstavnici vatrogasnog društva, obrtne zadruge i bratovštine rudokopa, a bili su prisutni županijski i kotarski zastupnici. Doček je bio osobito svečan jer je on svoju svećeničku dužnost, kao kapelan, započeo u Ivancu, a sada se vratio kao nadbiskup kako bi podijelio sakrament sv. potvrde djeci kojoj je kao kapelan podijelio sakrament sv. krštenja.[27] Iste je godine došlo do promjene vjerskih poglavara, umro je papa Pio X. a zamijenio ga je papa Benedikt XV.

Što se novina tiče (*Hrvatsko pravo*, *Naše pravice*, *Slobodni građanin*, *Volja naroda*) ona su se naravno bavile aktualnim političkim zbivanjima, ali su pratila i zbivanjima na bojištima. Izvještavale su o nizu crkvenih aktivnosti, ali to su bile uobičajene aktivnosti; mise, obilježavanje blagdana, sakramenti, obilježavanje obljetnica pojedinih svećenika ili redovnika. Crkva se nastojala što je moguće više, orijentirati na stanovništvo i na pomoć potrebitima dajući im putem molitva i slavlja utjehu i nadu. Zamijetila sam da su se služile mise na sve obljetnice (rođenja, krunidbe, imendani, smrt) kraljevske obitelji na kojima je uvijek prisutna svjetovna i crkvena vlast, predstavnici pojedinih institucija, učenici i učitelji te sugrađani. Primjerice, u svim je crkvama bio služen svečani Requiem povodom smrti prijestolonasljednika Franje Ferdinanda,[28] kao i povodom smrti kralja Franje Josipa I.[29] Također se služe mise povodom imendana kralja Franje Josipa I.[30] i kraljice Jelisave.[31] Slavio se rođendan kralja te se služila misa zadušnica za kraljicu Jelisavu.[32] Iz svega se toga dade iščitati lojalnost prema Monarhiji. Pokazatelj da je tome tako je i prisustvo ivanečkog župnika Juraja Čveka, kao izaslanika varaždinske županije, u Beču povodom proslave 85. rođendana kralja Franje Josipa I.[33] Izaslanstvo županije, kulturnih institucija i hrvatskih gradova na čelu s nadbiskupom Antunom Bauerom također je prisustvovalo sprovodnoj svečanosti povodom smrti kralja Franje Josipa I. Uz veliku lojalnost Monarhiji osjećalo se i veliko domoljublje spram odnosa prema Srbiji, početkom rata 1914., kada se nastoji zaštiti hrvatska vjera, jezik i kultura.[34]

U crkvi su se također oglašavale sve važne obavijesti koje su dolazile od strane vlade ili Pape, o mobilizaciji, skupljanju milodara, skupljanju pomoći za vojnike i sl.[35] Isto se tako pozivaju svi bolničari i liječnici da se odazovu pozivu na bojišta. Pojedini su se svećenici također zaputili na bojišta kako bi se našli vojnicima na pomoć, bilo u svojoj službi ili neki čak u službi bolničara.[36] Dopisnik za novine *Hrvatsko pravo* Stjepan Vrček javio se s besarabijskog bojišta na kojem su se nalazili varaždinski vojnici pod nazivom „vražja divizija" izvještavajući kako je Božić protekao u miru i da su varaždinski vojnici u obližnjem selu u crkvi bili prisutni na svetoj misi na kojoj su svojim pjevanjem dali svečani ugođaj.[37]

Probojem bojišta u Galiciji, 1914. godine, varaždinski franjevci su pružili utočište redovnicima sv. Bazilija Velikog te su ti redovnici svoje grkokatoličke obrede vršili u franjevačkom samostanu.[38] Tu se u stvari vidi bit vjere. Nije bitno koje su vjere, rase i nacionalnosti, u ratu treba svima pomagati. Papa u svojim poslanicama također pozi-

[24] Franjo ŠANJEK, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1996., 441-2.
[25] Rudolf HORVAT, n. dj., 510.
[26] Iz *Spomenice* župa Margečan, 81; Ivanec, 65-66.
[27] Iz *Spomenice* župe Ivanec, 65.
[28] Isto, 67.
[29] Isto, 74.
[30] Arhiv župe Ivanec, Ostali spisi „*Kraljev imen dan – dan molitve i dobrih djela*", 27. 9. 1914.
[31] „Misa za blagopokojnu kraljicu", *Hrvatsko pravo*, 21. 11. 1914., br. 22, str. 3.
[32] „Proslava kraljeva rođendana", *Hrvatsko pravo*, 18. 8. 1915., br. 133, str. 2.
[33] Iz *Spomenic*e župe Ivanec, 71.
[34] Isto, 70.
[35] Iz *Spomenice* župa Ivanec, 71b; Margečan, 81-83; Kamenica, 35; Arhiv župe Ivanec, Ostali spisi, „*Okružnica o sabiranju milodara za udove i sirote poginulih junaka*", 7. 11. 1914.; Isto, Bogoslužni spisi, „*Okružnica nadbiskupa Antuna Bauera*", 19. 9. 1916.
[36] „Poziv liječnicima i bolničarima da pođu na ratište u Srbiju", *Hrvatsko pravo*, 22. 8. 1914., br. 9, str. 6.; „Biskup dvori ranjene", *Isto,* 13. 10. 1914., br. 216, str. 2.; „Božić varaždinaca na ratištu", Isto, 13. 10. 1917., br. 2, str. 2.
[37] „Božić varaždinaca na ratištu", *Hrvatsko pravo*, 13. 1. 1917., br. 2, str. 2.
[38] „Bazilijanci u Varaždinu", *Hrvatsko pravo*, 25. 10. 1914., br. 18, str. 3.

va svećenike da se jednako odnose prema svima bez obzira na vjeru i nacionalnost.[39] Crkva je bila mjesto utjehe i nade koja je u to vrijeme bila najviše potrebna svakom čovjeku.

Krajem 1916. rat je direktno pogodio i župe. One su također morale platiti danak ratovanja. Trojni savez sve je više gubio, iscrpljivao svoje zalihe oružja. Donesena je zakonska odluka vojne uprave da crkve moraju darovati svoja zvona koja će se zatim pretopiti u topove. Svaka crkva je mogla zadržati 1/3, a predati 2/3 zvona. Dobile su novčanu naknadu i to tako da se 1 kg zvona plaćao 4 krune. Kod preuzimanja zvona trebao je biti prisutan jedan časnik ili vojni činovnik koji će sastaviti protokol s imenom i mjestom crkve. Nisu se dirala samo ona zvona koja su imala povijesno značenje i bila starija od 1800.godine. U praksi, crkvama je ostavljeno po jedno zvono (oduzimana su zvona i na kapelama), a svećenici su radili detaljne zabilješke o izgledu, starosti i težini zvona potkrepljujući zapise fotografijama zvona. Primjer sukoba oko te odluke vidljiv je u župi Ivanec gdje se tamošnji župnik Juraj Čvek sukobio s tesarom Prebegom i zidarom Jovićem koji su došli skinuti zvona, ali bez prisustva službene osobe niti su željeli napraviti zapisnik, kako je bilo određeno službenim spisom. Velečasni Čvek je intervenirao nazvavši čak samog varaždinskog župana Stjepana Beloševića. Nakon toga, sljedećeg dana došao je u Ivanec predstavnik vojnog zapovjedništva koji je sastavio zapisnik. Velečasni Čvek se opravdao da nije imao namjeru zadržati zvona već da je to trebalo biti izvršeno na zakonit način.[40] Oduzimanje zvona odrazilo se i na stanovnike. Zvona su označavala poziv na molitvu i misu te su stanovnici znali reći „Vidiš, zvona što su narod zvala na molitvu i službu Božju, upotrijebit će se da ubijaju narod!“[41] Krajem 1917. i početkom 1918. godine oduzeta su crkvama i posljednja zvona, a počela je i rekvizicija crkvenih orgulja. Ratno ministarstvo donijelo je odluku o rekviziciji crkvenih orgulja, tj. uzimale su se kositrene cijevi, osim kod onih orgulja koje su imale izuzetnu povijesnu vrijednost.[42] Rekla bih očajnički čin da se namakne minimalna količina oružja.

Nadalje na župe, dolaze poslanice od Pape i nadbiskupa za molitvama za mir i spas domovine, za skupljanje milodara za vojnike i siromašne. Papa u svojim poslanicama poziva na mir kod čega s jedne strane naglašava neutralnost Crkve i pružanje pomoći svima u potrebi, no s druge strane svoje molitve upućuje prvenstveno katoličkim zemljama u ratu.[43] Odlukom nadbiskupa Antuna Bauera počinje se sakupljati tzv. “Petrov novčić“ namijenjen ratnim invalidima i njihovoj djeci.[44] Ivanečki župnik Juraj Čvek uspio je u svojoj župi sakupiti svotu od 200 kruna, k tome je dodao još svojih 100 kruna i iz seljačke zadruge darovano je još 100 kruna. Zajedno s učenicima, učiteljem Valentićem te vjeroučiteljicama posjetili su u Varaždinu ratni spomenik. Nakon svečanosti koju su priredili u gradu pjevajući domoljubne i svete pjesme, razgledali su grad te su se vlakom vratili u Ivanec. Njihov posjet i novčani doprinos skupljen akcijom „Petrov novčić“ pohvalile su svjetovne i crkvene vlasti kao primjer dobrog odgoja i domoljublja. Uz to je varaždinska mladež bila ukorena jer se nisu udostojali niti pozdraviti ivanečku mladež.[45]

Crkva je raznim akcijama nastojala privući vjernike da doprinesu za pomoć udovicama, siročadi i invalidima. Kao što je već spomenuto, pokrenuto je i skupljanje hrane te odjeće za vojnike. No, sve to je bilo slabog odaziva zbog siromaštva, ali nešto i zbog nezadovoljstva sveopćom situacijom koju su obilježili dugotrajnost rata, veliki broj poginulih i ranjenih te skupoća.

[39] „Papa nadbiskupu u Kölnu“, *Hrvatsko pravo*, 29. 10. 1914., br. 418, str. 2.

[40] Iz *Spomenice* župe Ivanec, 72-73.

[41] Iz *Spomenice* župe Višnjica, 31.

[42] „Rekvizicija orgulja“, *Volja naroda*, 12. 9. 1918., br. 11, str. 5.

[43] *Vidi, 38.*

[44] Arhiv župe Ivanec, Bogoslužni spisi, „*Okružnica nadbiskupa Antuna Bauera*“, 19. 9. 1916.

[45] „Seoska mladež iz Ivanca pred ratnim spomenikom u Varaždinu“, *Hrvatsko pra*vo, 24. 3. 1916, vol. III, br. 13, str. 3.

Sve je veći priljev ranjenika koji dolaze u Varaždin sa srpskog bojišta te se smještaju u posadnu, a djelom i u improviziranu topničku bolnicu. Zbog njihovog sve većeg broja u Varaždinu su u bolnicu pretvorene sve velike zgrade kao i varaždinska Gimnazija.[46] Dio ranjenika bio je smješten na kućnu njegu. Zbog manjka smještaja u pomoć priskaču i pojedini plemići. Tako grof Edrödy na svoj posjed u Novi Marof prima 20 ranjenika, a grof Bomballes na posjed Vinica 12 ranjenika.[47] Pomagale su plemićke obitelji na razne načine pružajući financijsku pomoć, ali i utočište djeci koja dolaze u Varaždin. Na inicijativu barunice Marije Hellenbach podignuta je u Mariji Bistrici „Spomen lipa" u koju su hodočasnici zabijali čavle čime se prikupljao novac namijenjen ratnim invalidima.[48]

Tijekom rata odvijala se akcija spašavanja gladne djece iz Dalmacije, Slovenskog primorja, Istre i Bosne i Hercegovine u bogatije krajeve sjeverne Hrvatske. Brigu oko zbrinjavanja djece preuzeo je Središnji odbor u Zagrebu, ali uz pomoć županijskih odbora i povjerenika. Varaždinska županija imala je 796 povjerenika te je dio djece utočište našlo u Varaždinu i Varaždinskoj županiji.[49] No, Varaždinska županija je najmanje sudjelovala u tim akcijama. Dok su ostale županije udomljenu djecu uzimale u nauk za obrtnike i trgovce za Varaždinsku županiju nemamo takvih podataka.[50] To iznenađuje s obzirom na dugu tradiciju obrtništva u Varaždinu. Razlog tomu možemo tražiti u činjenici da je Varaždinska županija u to vrijeme i sama imala dosta problema sa siromaštvom i prehranom vlastitog stanovništva. Tako da je broj obitelji koji je mogao primiti djecu na stan bio mnogo manji nego u drugim županijama. No, imamo primjer barunice Lile Inkey koja je na svoj posjed u Rasinji smjestila 10 istarskih djevojčica. Djevojčice su ubrzo bile preseljene u Ivanić jer je posjed barunice zapao u dugove. Barun Pavao Rauch pružio je utočište djeci iz Trsta.[51]

Nakon rata djeca se vraćaju svojim domovima. Nastankom nove države kontrolu povratka djece obavljale su srpske vlasti koje su se različito odnosile prema djeci s obzirom na nacionalno podrijetlo i vjeroispovijest. Time su se pokušali uništiti svi pozitivni rezultati ove humanitarne akcije.

Kako je rat odmicao kraju, tako se javljalo sve veće nezadovoljstvo među stanovnicima. Vjerski život više nije najvažniji, molitva također. Sve se češće traže krivci za loš položaj stanovnika, pa se tu na udaru osim veleposjednika našla i Crkva. Širi se nemoral među mladima. „Crkve su sve praznije, birtije sve punije".[52] Crkva i svećenici dolaze u sve lošiji položaj. Narod ih optužuje da su oni krivi za rat, da brinu za svoju dobit. Optuživali su ih da su oni krivi za prodaju zvona, a da su novac stavili sebi u džep.[53] Javlja se sve veća potreba za osvetom i pobunom. Stanovništvo izmoreno stalnim brigama, neizvjesnošću, neimaštinom, tražilo je krivca. Prilike pogoršavaju i bolesti koje se javljaju: svrab, griža (dizenterija), kozice, crne kozice, koje je smanjilo i tako već desetkovano stanovništvo. Od griže je umro i sam margečanski župnik Mijo Mrkša, kojeg je odmah zamijenio novi župnik Petar Berislavić.[54] Krajem 1918. u ivanečkom kraju zabilježena je i bolest „španjolska gripa" od koje su u razdoblju od 1. 10. do 31. 10. 1918. preminula 123 ivanečka župljanina.[55]

Crkva je također tražila krivca nastojeći sebe zaštiti. Primjerice, kanonik Matija Stepinac se tako obrušio svojim komentarima na oglas koji poziva u školu plesa u vrijeme korizme navodeći da zbog takvih grešnih ljudi rat još uvijek traje.[56] Sljedeće godine našla se na udaru kritika glazbeno - dramska večer sveučilištaraca, predstava „Ilirac". Poruka predstave je bila da onaj tko služi Bogu ne može istodobno služiti i

[46] Rudolf HORVAT, n. dj., 512.
[47] „Iskaz ranjenih i bolesnik br. 7", *Hrvatsko pravo*, 12. 9. 1914., vol. I, br. 12, str. 4.
[48] „Svečano posvećenje paviljona za „Spomen lipu" u Mariji Bistrici", *Hrvatsko pravo*, 3. 6. 1916., br. 23, str. 2.
[49] Mira KOLAR - DIMITRIJEVIĆ, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvog svjetskog rata*, Slavonski Brod, 2008., 52.
[50] Isto, 65.
[51] Isto, 126.
[52] Iz *Spomenice* župe Kamenica, 35.
[53] Iz *Spomenice* župe Višnjica, 31.
[54] Iz *Spomenice* župe Margečan, 84.
[55] Iz *Spomenice* župe Ivanec, 78.
[56] „Bilješka na poziv na plesni tečaj", *Hrvatsko pravo*, 15. 4. 1916., br. 16, str. 2.

domovini. To je izazvalo mnoge kritike ističući da su mnogi znameniti ilirci potekli baš iz crkvenih krugova.[57]

S obzirom na to da se rad bavi pretežno seoskim sredinama, vrlo su važne bile vremenske prilike o kojim je ovisio urod tijekom godine. Osobito je to bilo važno tijekom ratnih godina kada je sve poskupjelo, a dio se morao davati za vojsku te udovice i siročad. Stoga su i svećenici u Spomenicama veliku pažnju posvećivali vremenskim prilikama, urodu te skupoći i siromaštvu. Svi su ti čimbenici utjecali na kvalitetu života stanovnika. Uočava se da je sve manje djece koja su polazila školu. Povećava se siromaštvo i smrtnost župljana. Iz godine u godinu prehrambeni su proizvodi bili sve skuplji. Cijene su se povećale i do 100%. Tako je npr. cijena za 1kg goveđeg mesa 1917. g. iznosila 4 - 8 kruna, a 1918. g. 16 - 20 kruna. Cijena za par čizmi je s 200 kruna narasla na 500 kruna.[58] Bolje su, naravno, prolazili oni seljaci koji su imali veće posjede pa su mogli svoje proizvode prodati po skupljoj cijeni. No, to su bili rijetki, većina ih je imala jedva toliko da prehrane sebe i obitelj.[59] Svećenici su nastojali pomoći kako su mogli, pa su nabavljali vinovu lozu i voćke po što jeftinijoj cijeni.[60] Ipak, situacija nije bila laka te su svećenici strahovali od mogućih pobuna.[61] Krajem 1916. godine svećenicima je odaslana obavijest da moraju povesti brigu o djeci i njihovoj obvezi pohađanja škole do 14-te godine života.[62] Već se 1914. godine uočilo da sve manje djece pohađa školu, što zbog siromaštva što zbog potrebe rada na poljima, a tome je svakako doprinijela i veća smrtnost djece.

Završetkom rata vojnici se vraćaju svojim domovima,[63] no to ne donosi toliko željeni mir i blagostanje. Povećavaju se razbojstva, pljačke, osobito usmjereno prema posjedima bogatih seljaka i crkve. Agrarna reforma, koja se počela provoditi nakon rata, za cilj je imala ukidanje plemićkih posjeda te poboljšanje položaja seljaka. S istim se ciljem ukidaju i plemićki naslovi. Seljaci počinju zaposjedati plemićke veleposjede.[64] Cilj im je bio „uništiti bogatu gospodu".[65]Agrarna reforma se vrlo nepovoljno odrazila na Crkvu i njezine posjede. Dodatne probleme stvarao je i tzv. "zeleni kadar". Zbog silnog nezadovoljstava, nereda i pljački država je bila prisiljena uvesti prijeki sud. Situacija se smirila do proljeća 1919.[66] Usprkos svemu, pojedini svećenici u Spomenicama navode da je kraj rata donio radost u obitelji te je Božić u župama bio proslavljen u velikoj radosti.

Rat je završio 1918. te se krenulo prema reformama za stabilizacijom državnog i vjerskog života. Župljani su počeli prikupljati novce kako bi kupili nova zvona. U ivanečku župu dolaze isusovci iz Zagreba kako bi se putem duhovne obnove pomoglo narodu da se pribere i vrati vjeri.[67] No, ubrzo su se javili novi problemi i nezadovoljstva. Stvaranje nove Države Slovenaca, Hrvata i Srba izazvalo je veliku radost, povodom čega su se slavile i mise. No, ubrzo je svećenicima bilo zabranjeno da govore o politici već su trebali zauzeti nepristran stav što je trebalo stvoriti pozitivno ozračje među narodom za stvaranje buduće Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Ako se vratimo na početak rata i negativan stav Hrvata prema Srbima, vidimo da onda to nikome nije smetalo, situacija se promijenila, s njom i politika. Crkva kao okupljalište vjernika nastoji se u oba slučaja iskoristiti u političke svrhe. Vrlo se brzo uvidjelo da je nova država u stvari zadovoljila hegemonističke težnje Srbije gdje su se Hrvati i katolička vjera našli u podčinjenom položaju. Nezadovoljstvo je izazvalo i žigosanje novaca što je opet povećalo skupoću i siromaštvo. Seljaci su čekali spas u obećanoj agrarnoj reformi, no i ona se provodila polako, nemarno i sebično. Tako da je i ta nada seljaka propala.

[57] „"Priposlano", *Isto,* 28. 10. 1917., br. 43, str. 5 - 6.
[58] Iz *Spomenice* župe Ivanec, 75-77.
[59] Iz *Spomenice* župe Kamenica, 34; Višnjica, 29.
[60] Arhiv župe Ivanec, Ostali spisi, 1916., 1918.
[61] Iz *Spomenica* župe Višnjica, 32.
[62] Arhiv župe Ivanec, Ostali spisi, 1916.
[63] Neki su uspijevali pobjeći iz zarobljeništva. Tako imamo podatke da se Juraj Žimbrek vratio u Bednju. Uspio je sa još 16-oricom pobjeći iz ruskog zarobljeništva preodjeven u žensku odjeću, a put je trajao tri mjeseca. Iz ruskog zarobljeništva na isti način u Salinovec se vratio Adam Kunštrek. „Iz okolice",*Hrvatsko pravo*, 12. 1. 1918., br. 1 - 2. str. 3.
[64] Mira KOLAR - DIMITRIJEVIĆ, n. dj. 23.
[65] Iz *Spomenice* župe Margečan, 85.
[66] Isto.
[67] Iz *Spomenice* župe Ivanec, 82.

Zaključak

Prvi svjetski rat sve je iznenadio, svojim trajanjem i intenzitetom. Zemlje Trojnog saveza nisu bile dovoljno spremne za rat što je išlo u korist zemljama Antante, ali ne i stanovnicima zemalja Trojnog saveza. To smo vrlo dobro mogli vidjeti prateći zbivanja u ivanečkom kraju. Ratne godine obilježili su mrtvi, nestali i ranjeni vojnici, skupoća, glad i siromaštvo, prouzrokovano prirodnim nepogodama, ali i stalnim potraživanjima državne vlasti. Uloga crkve je bila velika, trebalo je držati narod u vjeri i nadi u bolje sutra, ali ga isto tako poticati na solidarnost i milosrdnost, što je sve manje uspijevalo kako je rat odmicao. Sve je više raslo nezadovoljstvo koje se onda odrazilo i na crkvu. Osobito pojavom tzv. "zelenog kadra" i pljačkama kao i provođenjem agrarne reforme. Nastankom nove države, Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, položaj Katoličke crkve se mijenja jer tadašnjoj vlasti ona nije potrebna tako da se i njezina uloga gubi, tj. svodi se na redovnu službu; mise, krštenja, vjenčanja, sprovodi i dr. sakramenti bez bilo kakvog većeg utjecaja na državna zbivanja.

Popis literature

Izvori

Spomenica župe Bednja

Spomenica župe Ivanec

Spomenica župe Kamenica

Spomenica župe Margečan

Spomenica župe Višnjica

Dokumenti iz Arhiva župe Ivanec

Novine

Hrvatsko pravo (1914.-1918.)

Naše pravice (1904.-1914.)

Volja naroda (1918.-1922.)

Literatura

1. Ivan DAMIŠ, *Ulomci za povijest Katoličke crkve u Hrvata*, HKD sv. Jeronima (sv. Ćirila i Metoda), Zagreb, 1995.
2. Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za znanstveni rad Varaždin i Grad Varaždin, Varaždin, 1993.
3. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvog svjetskog rata*, Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2008.
4. Slavko PAVIČIĆ, *Hrvatska vojna i ratna povijest i prvi svjetski rat*,Mato Lovrak, Zagreb, 1943.

5. Tomislav Janko ŠAGI – BUNIĆ, *Euharistija u životu crkve kroz povijest*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1984.
6. Franjo ŠANJEK, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru : pregled religiozne povijesti Hrvata (7-20 st)*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1996.

Sažetak

Vjerski život u kotaru Ivanec u razdoblju Prvoga svjetskog rata

U ovom radu nastoji se prikazati utjecaj Prvoga svjetskog rata na vjerski život u župama kotara Ivanec.

Između raznih tragedija koje pogađaju ljudski rod rat je svakako najveća tragedija koja se odražava na sve aspekte ljudskog života. U radu se nastoji dati slika prvenstveno vjerskog života u župama kotara Ivanec. Također se nastoji procijeniti u kojoj je mjeri crkva utjecala na svakodnevni život stanovništva i na njihove svakodnevne aktivnosti za vrijeme rata. Crkva u to vrijeme održava korektan odnos prema državnim vlastima ne odstupajući od temeljnih interesa Katoličke crkve i njezinih vjernika.

Problem u obradi ove teme je što nema sustavnog istraživanja iste u postojećoj literaturi te autorica zaključke temelji prvenstveno na Spomenicama župa Ivanec, Bednja, Višnjica, Kamenica i Margečan.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat; kotar Ivanec; crkva; svećenici; svakodnevni život; vjerski život.

Summary

Religious Life in the Ivanec district during World War I

Thispaperwants to showtheimpactofthe First World War on thereligiouslifeinparishesof Ivanec district .

Amongthevarioustragediesthataffecthumanity, war is certainlythegreatesttragedythatreflects on all aspectsof human life. Thispaperattempts to provide images, primarilyofreligiouslifeintheparishesof Ivanec district. Italsotries to assesstheextent to which the churchin fluenced the daily lives of people and their daily activities during thewar. The church at that time maintained a correctattitudetowardsthestateauthoritie sanddidn't deviate from thefundamentalinterest softhe Catholic Churchanditsfaithful.

The problem inworking on thisresearch is thatthere is no systematic study of itin the existing literature, sothe aut horbased the conclusions primarily on Memorial sof parishes Ivanec, Bednja, Višnjica, Kamenica and Margečan

Key words: World War I; district Ivanec; church; priests; everydaylife; religiouslife.

Biserka VLAHOVIĆ
Varaždin

UDK 614.842.83(497.5):94(100)"1914/1918"
Prethodno priopćenje
Preliminary communication

Razvoj i djelovanje dobrovoljnih vatrogasnih društava na području sjeverozapadne Hrvatske u periodu od 1914. do 1918. godine

Tema geografski pokriva područje sjeverozapadne Hrvatske tj. današnjih županija Varaždinske, Međimurske, Krapinsko-zagorske i Koprivničko-križevačke, a donosi stanje u dobrovoljnom vatrogastvu neposredno prije, za vrijeme Prvog svjetskog rata kao i u godinama nakon rata. Činjenica je, da je ova regija jedna od najrazvijenijih što se odnosi na povijesni ustroj i utemeljenje brojnih najstarijih dobrovoljnih vatrogasnih društava iz druge polovice 19. st. koja ovdje djeluju, a bila su uzor i poticaj za utemeljenje novih dobrovoljnih vatrogasnih društava kako u regiji tako i diljem Hrvatske. Upravo brojni mobilizirani članovi tih dobrovoljnih vatrogasnih društava dali su neprocjenjiv doprinos u Velikom ratu, sudjelujući direktno u ratnim aktivnostima, gubeći svoje živote ili ostajući trajno narušena zdravlja (invalidi). Vjerni svojim starim vatrogasnim devizama: „Jedan za sve svi za jednoga", i „Bogu na slavu, bližnjem na izbavu!" stavili su vatrogasci svoje znanje, snagu i živote u službu domovine.

Prvi svjetski rat unio je temeljne promjene u strukturi dobrovoljnog vatrogastva. Povijesni pojam vatrogastva kao humanitarne organizacije proširen je i nadopunjen novim sadržajima (sanitet, služba spašavanja i prijevoz ranjenika), koji iako su zadirali u humanitarni rad, za većinu su hrvatskih dobrovoljnih vatrogasnih društava bili novina.

Pregled stanja u vatrogastvu u zemljama Austro-ugarske monarhije prije, za vrijeme i nakon *Velikog rata*

U austrijskoj polovici Habsburške države vatrogastvo je pretrpjelo veliki gubitak danom mobilizacije 31. kolovoza 1914. i našlo se u nezavidnoj situaciji jer je veliki dio aktivnih vatrogasaca pozvan u rat. Upravo zbog teške situacije organiziranja vatrozaštite npr. u slučaju potresa, kod elementarnih nepogoda, poplava i sl., a u situaciji nedostatka stručnog kadra prišlo se već početkom rata s uključivanjem mladih, ali i žena u aktivno članstvo dobrovoljnih vatrogasnih društava (kao pomoćna služba). Npr. u Kremsu je već 1914. osnovana gimnazijska vatrogasna postrojba, u Salzburgu 1916. zaključeno da

se dječaci ispod 14 godina starosti ne mogu aktivirati u vatrogastvu, a starija mladež trebala dozvolu roditelja i školskih vlasti. Od 1914. sve je više žena počelo djelovati u vatrogastvu, međutim nije poznat broj tih ženskih zamjenskih snaga. Procjenjuje se da se radilo o nekoliko tisuća aktivnih vatrogaskinja (Feuerwehrfrauen). U direktna ratna zbivanja na ratištima diljem Europe uključen je veliki broj dobrovoljnih vatrogasaca od kojih su brojni poginuli, mnogo je nestalih i izrazito velik broj ranjenih. Oni članovi koji su ostali u svojim matičnim DVD-ima brinuli su o vatrozaštiti, organizirali vatrogasne straže i vršili službu dežurstva, dok je ostali dio uključen u službu saniteta i službu transporta ranjenika.

U *Češkoj* je za vrijeme rata u vojsku pozvano 85 000 dobrovoljnih vatrogasaca, od toga je palo 11.150 (13.7%), 2.543 je umrlo od posljedica ratnih ozljeda, a 1.571 je nestao.

U *Mađarskoj* je prije početka Prvog svjetskog rata postojalo 2.451 dobrovoljno vatrogasno društvo. Mobilizacijom je veći dio mađarskih vatrogasaca povojničen. Sva prevozna sredstva pa tako i vatrogasne štrcaljke, kola i konje oduzela je vojska. Za potrebe ratne industrije skupljan je metal, a skinuta su i crkvena zvona. Tek nakon rata s radom je mogao nastaviti Zemaljski vatrogasni savez.

U *Sloveniji* su također vatrogasci uvučeni u uništavanja Prvog svjetskog rata. Vrlo mali broj vatrogasaca obavljao je službu vatrozaštite i poslove spašavanja. U sačuvanim kronikama upisana je žalosna vijest da su gotovo svi vatrogasci povučeni na front. Austrijska vlada pozvala je 1916. godine sva dobrovoljna vatrogasna društva da svoju imovinu tj. sprave iz bakra i mesinga osobito cijevi spojnice, ručne štrcaljke, nastavke hidranata, kacige, svjetiljke i ostalo predaju. U godinama između 1914. i 1918. u dogovoru slovenskih vatrogasaca i Crvenog križa prevožene su tisuće ranjenih i bolesnih vojnika od željezničkih stanica uglavnom u Ljubljanu i Maribor. Oni su pružali prvu pomoć, snabdijevali logore, radili u službi javnog zdravstva, dezinfekcija (raskuživanje) i bili bolničari u okviru spasilačkih kolona. U Idriji je već 1912. godine osnovana prva ženska jedinica na ovim prostorima.

Početkom Prvog svjetskog rata u *Hrvatskoj* su djelovala 224 dobrovoljna vatrogasna društva, od toga su 143 bila učlanjena u Hrvatsko-slavonsku vatrogasnu zajednicu i većina je društava u tom ratnom periodu bila u jednoj vrsti mirovanja. Uslijed rata i mobilizacije primarna djelatnost vatrogasaca svedena je na minimum što znači da u to vrijeme nisu održavane redovite sjednice i vježbe, vatrogasna oprema nije kupovana, a vatrogasne uniforme koje su bile u spremištima zaplijenila je vojska. U tom periodu nije osnovano niti jedno dobrovoljno vatrogasno društvo. Činjenica je, da je vatrogastvo dobilo dodatne obaveze djelovanja u sanitetu, službi spašavanja i prijevoza. Isto tako vatrogastvo je dobilo i posebnu ulogu kod zračnih napada. Uslijedile su upute kako se treba zaštiti od bomba, eksplozija i plinova. Završetkom rata 1918. vratili su se nekadašnji vatrogasci ponovo u svoja društva i nastavili djelovati u dobrovoljnom vatrogastvu u novim okolnostima.

Stanje u dobrovoljnom vatrogastvu u Varaždinskoj županiji uoči Prvoga svjetskog rata do mobilizacije i tijekom rata

Već 1913. godine u Varaždinu su počele opsežne pripreme za proslavu 50. godišnjice postojanja i kontinuiranog djelovanja jednog od najstarijih dobrovoljnih vatrogasnih Društava u ovom dijelu Europe, Prvog hrvatskog dobrovoljnog vatrogasnog zbora u

Varaždinu, koja se planirala održati 15. i 16. kolovoza 1914. godine. U sklopu proslave trebao se održati i Kongres hrvatskog vatrogastva i Skupština svih dobrovoljnih vatrogasnih društava Hrvatsko-slavonske vatrogasne zajednice. Ovoj vatrogasnoj svečanosti trebali su nazočiti brojni gosti iz zemlje i inozemstva. Među njima bio je prijavljen i Savez čeških vatrogasaca koji je trebao predvoditi češke vatrogasce. Kao jedan od popratnih sadržaja uz ovaj značajni jubilej hrvatskog i varaždinskog vatrogastva trebala je biti tiskana i Povijest Prvog hrvatskog dobrovoljnog vatrogasnog zbora u Varaždinu koju je izuzetnim marom pripremio prof. varaždinske gimnazije Julije Janković. Izbijanjem rata proslava nije održana u onom obimu kako je bila planirana, a nije bila tiskana ni povijest Zbora.

Slika 1. Spomen medalja DVD-a Varaždin iz 1914.

Slika 2. Članovi Prvog dobrovoljnog vatrogasnog zbora u Varaždinu 1914.

Do početka mjeseca kolovoza 1914. godine društveni život odvijao se sasvim normalno što znači da su održavane sjednice, kupovala se vatrogasna oprema (prema mogućnostima), održavane su vatrogasne vježbe, međudruštvena natjecanja i druženja,

vodila se društvena arhiva i dr. Proglašenjem mobilizacije 31. kolovoza 1914. nastupilo je teško stanje u cjelokupnom hrvatskom vatrogastvu. Odlaskom brojnih vatrogasaca na ratište u dobrovoljnim se vatrogasnim društvima smanjio broj aktivnog članstva gotovo za polovicu. Upravo je bio to razlog što dobrovoljna vatrogasna društva nisu djelovala kao u mirnodopsko vrijeme. U skromnoj društvenoj arhivi, brojnih pregledanih društava, vidljiv je smanjeni broj sjednica, rijetko su evidentirane godišnje skupštine, vatrogasna oprema nije nabavljana, a društvene svečanosti, ako su i održavane, svedene su na minimum. U Varaždinu se i tih ratnih godina obilježava vatrogasni patron sv. Florijan, u skromnijem obliku odlaskom vatrogasaca na svetu misu u Crkvu sv. Florijana. Rijetka su dobrovoljna vatrogasna društva koja su u periodu od 1914. do 1918. godine povećala broj aktivnih članova (DVD Vidovec, DVD Ivanec, DVD Đurđevec i dr.). Tijekom četiri ratne godine kontinuirano je djelovala Hrvatsko-slavonska vatrogasna zajednica što potvrđuje pregledana i sačuvana društvena arhiva istraživanih vatrogasnih društava. Zanimljivo je da je većina društvenih tajnika u službenu arhivu na početku ratne godine 1914. upisala: „Rat je. Društvo nije djelovalo» ili «Društvo nije djelovalo od 1914. do 1918. godine. Dogodilo se to u trenutku kad je uslijed rata banskom naredbom obustavljeno svako okupljanje, udruživanje i održavanje javnih skupština, odborskih sjednica i svako djelovanje društava. Ipak je kr. vladin povjerenik i veliki župan Stjepan pl. Belošević dozvolio daljnje djelovanje vatrogasnih društava početkom kolovoza. Činjenica je, da su današnji autori povijesti hrvatskog vatrogastva vođeni ovim podatkom zaista vjerovali da dobrovoljna vatrogasna društva tijekom rata nisu djelovala, što nije u skladu sa sačuvanom arhivom Hrvatsko-slavonske vatrogasne zajednice i prepiskom naslovljenom na sva dobrovoljna vatrogasna društva u ratnom periodu. Konačno to potvrđuje i glasilo Hrvatsko-slavonske vatrogasne zajednice „Vatrogasni vjesnik“ u br. 17. od 1914. koji donosi tekst „*Vatrogasci u ratno doba*“ koji daje upute vatrogascima što učiniti i kako postupiti nakon provedene mobilizacije. „(…) Uslijed sveopće mobilizacije nestalo je u mnogim našim dobrovoljnim vatrogasnim četama mladjih vatrogasnih sila u penjačkim i štrcarskim odjelima, a tijem se uveliko smanjila javna sigurnost odbrane u slučajevima pojavivših se požara. Iskustvom je dokazano, da se u ratno doba umnože i požarne pogibli, kadno su u mnogim domovima ostali starci i žene s nejakom djecom, od kojih se u slučaju požarne nezgode ne može očekivati izdašna prva pomoć i uspješna odbrana (…) Da se može bitnim požarnim nezgodama i štetama za vremena predusretne, dužnosti naših općina i uprava vatrogasnih društava pobrinuti se da se ispražnjeni redovi u našim vatrogasnim četama popune bilo to isluženim pričuvnicima ili inim starijim građanima i općinarima. U takvim teškim časovima dužnost je svakom općinaru da za vrijeme rata stavi svoje sile u korist svoga bližnjega i domovine. Uz dozvolu oblasti neka se pozovu općinari na pristup u vatrogasnu četu, pa bilo to privremeno. Ispražnjena časnička mjesta neka se potpune pričuvnicima, časnicima ili neka se ta mjesta potpune rojnicima (…) (Iste treba odmah uvježbati u podvorbi štrcaljki i polaganju cjevina te uputiti kako će moći uz starije članove vršiti službu straže na garištu. Osobitu pažnju treba posvetiti urednom izdržavanju štrcaljki i cjevina, a ne manje za izdašnu dobavu za gašenje potrebne vode). „Humanitarni rad vatrogasaca izdašno može podupirati i školska odrasla mladež, gdje takove ima. Takovom zgodom neka se uredi i noćna vatrogasna straža i predprega za dovoz gasila i vode na garište“.[1] „Mjeseca kolovoza ušli smo u strašno doba, kakova svijet do danas ne doživje i nevidje“ zapisao je kroničar DVD-a Varaždin profesor Janković.[2]

[1] Vatrogasni vjesnik, br. 17., 1914., 131.

[2] Društvena arhiva za 1914. godinu.

Od 84 člana Prvog hrvatskog dobrovoljnog vatrogasnog zbora Varaždin na ratište je već 1914. godine otišao 31 član, od toga 2 časnika a tijekom 1915. mobilizirano je 39 članova. Jedan dio preostalog članstva stavljen je na raspolaganje ovomjesnom vojnom zapovjedništvu kojem su predana i vatrogasna kola i sanitetski materijal. Tako se vatrogasna služba pretvorila u sanitetsku, koju su većinom obavljali stariji članovi. Preostali raspoloživi članovi brinuli su o vatrozaštiti jer opasnost od požara bila je veća ne samo zbog velike mijene pučanstva, doseljenja bjegunaca i evakuiranih, već i s druge strane s obzirom na prijevoz bolesnika koje su stariji članovi prevozili od željezničke stanice u bolnice. Upravo zbog svega toga služba vatrogasaca DVD-a Varaždin postala je veoma tegotnom kako po danu tako i po noći. Počevši od 30. srpnja 1913. željeznice služe gotovo jedino u vojne svrhe za prevoz vojske.[3]

Značajnu ulogu, tijekom dugih i teških ratnih godina, odigrao je jedan broj vatrogasaca koji je obavljao službu spašavanja prevozeći i zbrinjavajući brojne ranjenike od željezničke stanice do bolnica ili lječilišta, dok je drugi dio bio uključen u sanitet i obavljao sanitetsku službu u okviru Crvenog križa tj. vodio brigu o njezi ranjenika u bolnicama kao pomoćno osoblje, a bilo je i onih koji su djelovali u javnom zdravstvu u službi dezinfekcije (raskuživanje). Velika zasluga pripada i vrlo malom broju vatrogasaca koji su i tijekom rata nastavili svoju službu u okviru matičnih vatrogasnih društava i nisu bili mobilizirani, pa su i dalje obavljali službu vatrozaštite, brinuli o ispravnosti vatrogasnih sprava i štrcaljki, vodili brigu o imovini građana koji su im često izlazili u pomoć zbog nedostatka vatrogasnog kadra. Neprocjenjivu pomoć pritom dali su i mladići, djevojke kao i žene koji su svesrdno i nesebično pomagali. „Žene i djevojke koje su već na prvu vijest o mobilizaciji započele živu akciju da se i one okupe i organiziraju na domoljubni rad. Prva i glavna briga bila je da se otvore tečajevi za bolničarke. Već u mjesecu srpnju 1914. počinju tečajevi za bolničarke koje drže brojni hrvatski liječnici za veliki broj slušačica (bilo je žena i djevojaka iz različitih slojeva društva od učiteljica, žena plemićkog porijekla i dr. op. a.). U bolnicama Crvenog križa tečajeve za bolničare polažu i skauti koji djeluju i kod prijevoza ranjenika, ali pomažu i u poslovima na selu berba kukuruza i sl., a u slobodno vrijeme polaze obuku u vježbanju i baratanju puškama, kako bi mogli biti na korist…“[4] Svojim iskustvom veliku su pomoć pružali i hrvatski „sokolaši“, koji su bili u isto vrijeme i članovi brojnih drugih društava u kojima su djelovali kao npr. u dobrovoljnom vatrogastvu, a pomoć su pružali i iskusni članovi dobrovoljnog bolničkog Malteškog reda.

Zaslužna bolničarka. Donosimo sliku gdje. Anke Béleznaj, bolničarke u pričuvnoj bolnici u dom. vojarni u Varaždinu. Gdja. Beleznaj, supruga puk. krojača i uglednog gradjanina u Varaždinu, djeluje kao bolničarka od početka rata, pa sve do sada. Svojim neumornim, radom, te iskazanom dobrotom napram ranjenim i bolesnim vojnicima, zadobila je svestrane simpatije cijelog varaždinskog stanovništva, a svoju osobitu zahvalnost iskazaše joj vojnici, prigodom svog nedavnog odlaska iz spomenute bolnice time, što joj izručiše spomenicu zahvalnosti potpisanu sa preko 200 potpisa. — Tom prilikom nagradjena je vijencem i lovor-vijencem sa hrvatskom trobojnicom.

Slika 3. Anka Béleznaj bolničarka u pričuvnoj bolnici u domobranskoj vojarni u Varaždinu 1915.

[3] Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, Zavod za znanstveni rad Hrvatske akademije u Varaždinu i Grad Varaždin, 1993., 512.

[4] Ilustrovani list, br. 34., Zagreb, 22. kolovoza 1914., God I., 802.

Iz povijesti hrvatskog vatrogastva, ali i europskog, poznato je da su najstarija dobrovoljna vatrogasna društva od samih početaka djelovanja imala u svom sastavu (prema Statutu društva) i društvene liječnike. Primarna zadaća tih liječnika bila je briga o zdravstvenom stanju vatrogasne momčadi i poduka članstva u pružanju prve pomoći (samarićani). U Varaždinu je uoči Prvog svjetskog rata djelovao društveni liječnik dr. Hinko Blau – gradski fizik, koji je tu službu revno obavljao 25 godina tj. od 1891. godine i dobro poznavao zdravstveno stanje svakog člana DVD-a Varaždin. U društvenoj arhivi nalazi se podatak da je i prije izbijanja rata spomenuti liječnik, obično navečer u Vatrogasnom domu, podučavao vatrogasce u pružanju prve pomoći, previjanju rana, zbrinjavanju i prijevozu ozlijeđenih i sl. Upravo su ta stečena znanja bila od velike pomoći varaždinskom članstvu u ratu koji je uslijedio. Trenutak je da za povijest vatrogastva grada Varaždina i Hrvatske zapišemo nekoliko bitnih podataka koji se odnose na djelovanje vatrogasnog liječnika dr. Hinka Blaua. Rođen je 1866. godine u Varaždinu od oca Ludwiga i majke Nutti. Nakon završenog studija medicine u Beču obavlja službu gradskog fizika u Varaždinu. Interesi njegova djelovanja bili su izraženi u brojnim djelatnostima od kulturnih, sportskih, dobrotvornih, glazbenih i drugih, ali prije svega bio je liječnik i jedna od najuglednijih ličnosti u gradu Varaždinu. U djelovanju brojnih dobrotvornih društava istaknuo se brigom i ljubavi prema onim ljudima kojima je pomoć bila potrebna, posebno prema siromasima koje je liječio besplatno. Vezano uz temu ovog rada dr. Blau bio je 25 godina liječnik varaždinskih vatrogasaca i tu je dužnost obavljao s velikim marom i ljubavlju za što je u periodu od 1914.-1918. godine primio brojna visoka odlikovanja kao npr. Hrvatsko-slavonske vatrogasne zajednice, Crvenog križa Austro-Ugarske Monarhije, odlikovanje kralja Franje Josipa I. i dr. Prema tome možemo reći da je njegova zasluga što je kvalitetno pripremio vatrogasce za obavljanje odgovornih dužnosti u ratnoj službi saniteta i na taj način olakšao njihovo djelovanje u novim ratnim okolnostima. U komunikaciji s vatrogascima bio je izraziti autoritet, ali pravedan i omiljen. O njegovoj veličini najbolje govori vijest o njegovoj smrti, što je u gradu Varaždinu izazvalo opću žalost te ga je do zadnjeg počivališta na

Slika 4. Dr. Hinko Blau 1866.-1928., dugogodišnji vatrogasni liječnik, GMV, PO

Slika 5. Zora Blau, supruga dr. Blaua, poznata varaždinska dobrotvorka, GMV, PO

Židovsko groblje 1928. godine ispratio nezapamćen broj Varaždinaca. U humanitarno dobrotvornom radu istaknula se i njegova supruga Zora Blau, djelujući u brojnim društvima, a posebno u organizaciji prikupljanja financijskih sredstava za kupnju vatrogasnog automobila. „Počevši od 7. kolovoza 1914. u trajanju od 12 dana dr. Blau je predavao momčadi navečer u 8 sati o postupku s ranjenicima, o transportu bolesnih i ranjenih i uopće o *vidarstvu*. Kad su bili izvježbani toliko da su mogli kao nosioci i vidari služiti, morali su u noćno doba pa sve do jutra prevoziti ranjenike od stanice u određene bolnice i lječilišta".[5]

U društvenoj arhivi čitamo da je taj posao više puta obavljao cijeli Zbor, a više puta nekoliko članova. Zanimljivo je da je kod svakog transporta sudjelovao „gasilanar" Antun Režek koji je svojim trudom, zalaganjem i marljivošću zavrijedio sve pohvale, a tim više što je u svojoj zvaničnoj službi imao razmjerno više posla jer je mnogo podčasnika i časnika otišlo u rat te je umjesto njih trebao obavljati više poslova. Godine 1914. bilo je 18 prijevoza ranjenika, a 1915. 29 transporta. Ovu izuzetno tešku službu prijevoza poginulih, ranjenih i bolesnih često su obavljali pod nadzorom društvenog zapovjednika Bogdana Svobode i društvenog liječnika dr. Blaua. Tijekom ratnih godina održano je u Varaždinu 27 praktičnih i 24 teoretske vježbe s vojnicima. Uz nedostatak aktivnog članstva za gašenje požara veliki problem predstavljalo je i pomanjkanje konja potrebnih za pretpregu kola kao i prijevoz vatrogasne momčadi (rekviririrani), pa se u gašenje požara manjih ili većih uključuje mladež, žene i starci. Te godine zabilježeno je 8 manjih požara (dimnjaci, sijeno i sl.) kao i nedostaci vode u bunarima npr. u Turčinu. Osim svih navedenih obaveza u vrijeme blagdana i nedjelja održavane su u Vatrogasnom domu i vatrogasne straže, a zbog pomanjkanja vatrogasaca bili su prinuđeni za straže uzimati tzv. rezervu.

U nedostatku podataka za istraživano područje sjeverozapadne Hrvatske o dolasku prvih ranjenika s ratišta ilustracije radi donosimo podatak za prvi transport ranjenika sa srpske granice u Zagreb. Dana 18. kolovoza 1914. prije 3 sata „sakupilo se pred zgradom južnog kolodvora brojno općinstvo dok je sam trg pred ulazom u zgradu bio pun nosiljaka, automobila, fijakerista, omnibusa i tramvajskih kola, čime su se ranjenici imali otpremati u grad. Gradjani svih slojeva označeni crvenim križem na rukavu kaputa kao dobrovoljni bolničari prigledali su oko posljednjih priprema za prijenos ranjenih (…) Nešto prije 3 sata pojavio se na pruzi kraj Savske ceste dugački vlak s dvije lokomotive i mnoštvom vagona označenih crvenim križem na bijelom polju. Točno oko 3 sata ušao je vlak vrlo polaganim tempom u stanicu i stao na svom odredištu. Dubok muk pozdravio je ranjenike, od kojih se lakše ranjeni s povezanim rukama i ostalim dijelovima tijela pojaviše na peronu vlaka. Lica ranjenika blijeda i nepomična, nijesu održavala drugo do jedine želje za počinkom. Znatiželjnici okupiše ranjene sa pitanjima: „Gdje ste bili ?- Kako je bilo? Gdje su vas ranili? (...)" Većina ranjenih mogla je poći bez nosiljaka, opirući se tek o dobrovoljne bolničare, dok su teže ranjeni smješteni u nosiljke. Na peronu kolodvora dočekale su ranjene mnoge otmjene zagrebačke gospodje, koje su vojnike darivale mlijekom, ostalim hladnim napitcima, te cigaretama i jelom. Zaista je bio lijep i nezaboravan prizor čovječnosti. Zanimljivo je, da su vojnici najvolili uzimati piće i cigarete dok se na jestvine nijesu toliko obazirali. Smjestivši lakše ranjene u tramvaje, automobile i ostala razna kola, krenu ranjeni. Putem pozdravljalo ih je veliko mnoštvo naroda, većinom žena zaplakanih očiju (…)"[6] Za pretpostaviti je, da je gotovo ista situacija bila i u Varaždinu, Čakovcu, Koprivnici, Križevcima, Krapini i

[5] Društvena arhiva DVD-a Varaždin za 1914. godinu.

[6] Ilustrovani list, br. 34, Zagreb, 22. kolovoza 1914., God I., 801.

drugim gradovima gdje je bio organiziran prijevoz u bolnice. Sljedeći transport došao je u Zagreb 23. kolovoza.

U skromnoj društvenoj arhivi nalazimo Poziv na 51. glavnu skupštinu Prvog hrvatskog dobrovoljnog vatrogasnog zbora u Varaždinu sazvanu za 9. svibnja 1915. u prostorijama Vatrogasnog doma s uobičajenim dnevnim redom. Društvenu upravu u ovo ratno vrijeme činili su: Bogdan Svoboda, zapovjednik, dr. Henrik Krizman, tajnik i Franjo Horvat blagajnik.

U želji da saznamo još poneku zanimljivost vezanu uz obavljanje službe saniteta čitamo: "*Vatrogasci kao pomoćnici u bolno-ratničkoj službi.*" Zbog povijesnog značaja za vatrogasno-sanitetsku službu tekst donosimo u cijelosti: „Društvo Crvenog križa započelo je svoju rodoljubivu humanitarnu i plemenitu djelatnost. Ono sabire za ranjenike, za njihove obitelji, brine se oko izobrazbe bolničarka i bolničara, za njegu bolesnih i ranjenih ratnika te nastoji da bude u svemu na pomoći u ovim sudbonosnim časovima (…) Potrebno bi bilo da i vatrogasci pružaju pomoć prijavljujući se društvima Crvenog križa, kojima se neka stave na raspolaganje (…) Vatrogasna društva, već po svojim zadacima, služe svom bližnjemu u nevolji, pa će pružati rado i objeručke i pomoć hrabrim vojnicima.

Kako će se po mnogim mjestima naše domovine smještati ranjeni vojnici, naši vatrogasci moći će uspješno djelovati kod prijevoza ranjenih ratnika, a jednako i kod njege. Društveni će ih liječnik rado poučiti u svemu što im valja znati o humanitarnoj čovjekoljubivoj akciji (…) Poznato je da su do sada u službu Crvenog križa ušli DVD u Varaždinu i ono u Samoboru, a bit će sigurno i više njih".[7] Povjerenstvo za organizaciju dobrovoljačke ratne bolničarske službe pod predsjedanjem presv. g. Miroslava grofa Kulmera uredilo je odmah nakon mobilizacije i dobrovoljačke čete za prijenos ranjenika. U kratkom roku od 2 dana prijavilo se u samom Zagrebu za tu službu oko 400 osoba, koje su razvrstane u 40 četa. Na čelu svake čete stoji vodja, kojemu su u svrhu lagljeg i bržeg obavljanja službe dodijeljeni pojedini skauti. Svima četama zapovijeda grad. zastupnik i predsjednik trg.-obrt. komore g. arh. Vjekoslav Heinzel. Služba u tim četama je počasna i besplatna.

Od 1872. godine u zagrebačkoj vatrogasnoj organizaciji djelovao je poznati zagrebački liječnik dr. Ivan Kosirnik poznat kao osnivač klizačkog sporta i planinarstva u Hrvatskoj. Djelujući u DVD-u Zagreb čvrsto je bio vezan uz vatrogastvo kao društveni liječnik pa je i njegova knjiga (priručnik) iz prve pomoći pod nazivom: „ Prva pomoć kod nenadanih nesreća" bila namijenjena vatrogascima.

Što se tiče „Crvenog križa" kao humanitarne organizacije poznato je da od 1878. do 1918. godine Crveni križ u Hrvatskoj djeluje u sklopu Crvenog križa Austro-Ugarske Monarhije. Prema tome u godinama Prvog svjetskog rata u skladu s naredbama i propisima koji vrijede za Monarhiju djeluje npr. pružanje pomoći ranjenicima, bolesnima i unesrećenima, izbjeglicama, pružanje pomoći u organizaciji transporta kao i zbrinjavanja ranjenih do bolnica Crvenog križa. Organizirano skupljanje pomoći, briga o djeci, markiranje zgrada i prijevoznih sredstava, organiziranje sanitetskih tečajeva za pomoć u bolnicama i pomaže u nabavi potrebnog sanitetskog materijala. U svim akcijama Crvenog križa sudjeluju brojni volonteri koji svojim humanitarnim radom ljubavi prema čovjeku i solidarnošću doprinose pomaganju osobama u potrebi i provedbi brojnih aktivnosti Crvenog križa.[8]

[7] Isto, br. 17, 130.

[8] Biserka VLAHOVIĆ, *Die geschichtliche Entwicklung des Sanitäts- und Rettungsdienstes bei den Feuerwehren der Varaždiner Gespanschaft,* u Zbornik CTIF-a: „Sanität und Rettungsdienst bei den Feuerwehren„ Pribyslav – Češka od 9-12 listopada 2013; Pribyslav, 2013; 105 - 111.

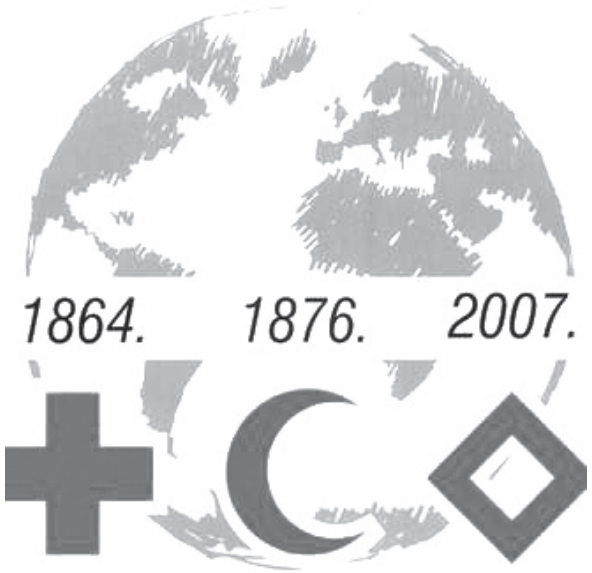

Slika 6. Povijesni razvoj simbola međunarodne federacije Crvenog križa, crvenog polumjeseca i crvenog kristala

Dana 16. srpnja 1916. u 10 sati ujutro društveni tajnik DVD-a Varaždin podijelio je devetorici varaždinskih vatrogasaca brončane medalje koje je vatrogascima dodijelio nadvojvoda Franjo Salvator za rezultate postignute u radu Crvenog križa. Kako se zapovjednik Bogdan Svoboda u to vrijeme nalazio na liječenju, zastupao ga je tajnik Zbora, pa je i njemu dodijeljena srebrna medalja i čestitka. Brončanu medalju dobili su sljedeći članovi Zbora: Martin Besak, Viktor Gregl, Marko Majdak, Julio Kriško, Antun Režek, Franjo Švarc, Mato Valjak, Franjo Velđi i Josip Žućo. I da se vratimo i pojasnimo tko je Franjo Salvator. Nadvojvoda Franjo Salvator vrhovni je nadzornik Crvenog križa za Monarhiju. Dana 25. lipnja 1914. posjetio je Zagreb s ciljem pregleda Crvenog križa te humanitarne institucije kod nas i u svijetu. Dočekan od bana baruna Skerletcza, ministra grofa Pejaćevicha, grofa Jankovicha, člana predsjedništva Crvenog križa i gradonačelnika Holjca i drugih. Tijekom posjete Zagrebu „više se puta povoljno izrazio o Zagrebu i njegovoj okolini kao i o uredbama hrvatskog Crvenog križa. U pratnji bana Skerletcza i odbora za doček nadvojvoda Franjo Salvator razgledao je i prostorije i zgradu Crvenog križa.[9] Drugi posjet nadvojvode Salvatora Zagrebu uslijedio je 20. listopada 1914. kad je također dočekan od zagrebačkih gradskih dužnosnika. Nadvojvoda je za boravka u Zagrebu inspicirao sve institucije Crvenog križa, posjetio bolnice u kojima se na liječenju nalaze vojnici i razgledao prostorije Društva za prehranu siromašnih obitelji u umjetničkom paviljonu.[10] Za pretpostaviti je da su varaždinski vatrogasci odlikovanja dobili nakon jedne posjete nadvojvode Salvatora Zagrebu, što je bila za Varaždin i kvalitetno djelovanje vatrogasaca u novim uvjetima izuzetno velika čast.

Godine 1916. Zbor je bio dobro prorijeđen, a oni članovi koji nisu bili mobilizirani obavljali su službu spašavanja (Rettungsdienst). Dana 9. srpnja javljeno je telefonom da je sin gradskog vrtlara S. Nestla na Trgu Franje Josipa slomio nogu. Dežurni gasilanar

[9] Ilustrovani list, br. 43., Zagreb, 24. listopada 1914., 1016.
[10] Isto, br. 44., Zagreb, 31. listopada 1914.

je s kolicima za prijevoz ranjenika te uz pomoć još dvojice vatrogasaca prevezao unesrećenog u bolnicu. Ista služba prevezla je i gradskog kapetana Schnappa 1915. godine kući kad ga je udarila kap. Djelovali su i u slučaju čovjeka nađenog u nesvijesti na cesti, prevezavši ga kući.[11] Dana 28. svibnja 1916. u 9 sati ujutro nazočila je deputacija Vatrogasnog zbora službi Božjoj u pavlinskoj crkvi i u procesiji gradom za što skoriji svršetak groznog prolijevanja krvi tj. rata. Činjenica je, o kojoj pišu i današnji austrijski povjesničari vatrogastva, da se već na početku rata vjerovalo u pobjedu Austro-Ugarske i planirao povratak vojnika kućama već za Božić 1914.[12]

Slika 7. Posjet nadvojvode Franje Salvatora Zagrebu 1914. godine

„Oni koji se zanimaju više za opremu naše vojske, dive se praktičnosti i vrstnoći vojničke opreme, dok osobitu pažnju pobuđuju najmodernije uredjene kuhinje, koje mogu prigotavljati ručak za vojnike i onda kada su u kretanju. Izvrstan vojnički duh naših ljudi vidi se u tome, što ne vidiš u vojnika snuždenih lica. Tu i tamo, kad nijesu jošte u vojnoj odori, nadje se medju pričuvnicima koja suza, no čim obuku vojničko odijelo nestane i posljednjeg traga tuge. Na licima tih ljudi čita se ponajviše osjećaj vojničke dužnosti, što uostalom vojsku čini pravom vojskom. Naši ljudi polaze u rat mirno i neustrašivo. Zato i nije čudo, što su Hrvati nadaleko i široko poznati kao izvrsni vojnici“.[13]

Mnogi naši vojnici bili su upućeni kao pitomci na vojne akademije radi stjecanja potrebnog znanja, pa su tijekom rata obučeni skraćenim programima. U Ratnu školu u Bečkom Novom Mjestu koju je osnovala carica Marija Terezija godine 1752. kao Vojnu akademiju primali su se kao pitomci oni sa stanovitim predznanjem na godinu dana, nakon čega su izlazili iz zavoda kao poručnici. „Radi ratnih prilika ovogodišnji tečaj završio je mnogo ranije no obično. U ovogodišnjem tečaju bilo je 140 pitomaca među njima više Hrvata, a većina ih je već sudjelovala u boju, gdje je do sada palo do 10 od ovih časnika“.[14]

[11] Društvena arhiva DVD-a za 1916. godinu.

[12] Adolf SCHINNERL, Hans Gilbert MÜLLER, Johann SALLABERGER i drugi autori pišu o toj temi.

[13] Ilustrovani list, br. 32., Zagreb, 8. kolovoza 1914., God. I., 752 -753.

[14] Isto, br. 44., Zagreb, 13. listopada 1914., God. I., 1044.

Slika 8. Medalja Franje Josipa I. za 25-godišnju djelatnost u vatrogastvu i službi spašavanja dodijeljena dr. Hinku Blau (iz zbirke Zvonka Pintara, Varaždin)

Godine 1917. 6. svibnja održana je 53. skupština u Vatrogasnom domu u Varaždinu. Skupštinom predsjeda zapovjednik Zbora Bogdan Svoboda. U pozdravnom govoru žali se što se Zbor ne razvija u tehničkom pogledu kako bi trebao i mogao, jer je veliki broj članova u ratnoj spremi. Šteta što tajnik nije zapisao koliko se vatrogasaca nalazi na ratištu 1917. godine (op. a.). Usprkos teških ratnih uvjeta spomenuo je subvenciju gradske općine i druge darove pojedinaca, uz čiju se pomoć Zbor drži na visini. Kako je ratno vrijeme vatrogasne se potrepštine ne nabavljaju (ili ih nema, ili su loše kvalitete), pa se zato novac čuva za bolja vremena. Novih članova nema, jer sve što je zdravo i mlado odlazi u vojsku. Poput ostalih zemalja u ratu i ovdje se potiče snubljenje mladića koji i nisu još za ratnu službu, pa čak i 16. godišnjaci, učenici srednjih škola i studenti. Od ostalih zanimljivosti zapovjednik izvješćuje skupštinu da je kralj Franjo Josip I. odlikovao kolajnom za 25-godišnje službovanje članove varaždinskog vatrogasnog Zbora i to: Martina Turkovića i Valenta Novaka, dok je Hrvatsko-slavonska vatrogasna zajednica srebrnom kolajnom odlikovala Ivana Vrhovca za 15-godišnji rad u vatrogastvu. Više o tome piše „Vatrogasni vjesnik" pa tako čitamo da je i dugogodišnji vatrogasni liječnik dr. Hinko Blau odlikovan od Zajednice i kralja Franje Josipa I.

Dobrovoljno vatrogasno društvo Vinica, osnovano 1889. godine

Kakvo je stanje bilo u ostalim DVD-ima u Varaždinskoj županiji doznat ćemo iz sljedećih primjera: „Godine 1917. evidentirana su dva požara od kojih je prvi bio katastrofalan, a u kronologiji viničkih požara kroz povijest Vinice zasigurno i najteži, jer osim ogromne materijalne štete imamo registriranu i prvu ljudsku žrtvu. Požar o kome je riječ, dogodio se nesrećom 31. srpnja 1917. godine u vrijeme kad se većina muškaraca sposobnih za vojsku nalazila u Prvom svjetskom ratu. Izazvala su ga djeca igrajući se šibicama i zapalila štagalj. Vatra se širila velikom brzinom zbog jakog vjetra tako da je ubrzo cijela Vinica bila u plamenu. Uskoro je plamena stihija zahvatila i kuće koje su od samog žarišta bile udaljene oko 400 metara tj. Goricu. Važno je spomenuti da je te godine vladala suša zbog koje su i bunari vjerojatno presušili. Stariji muškarci i žene obavljali su žetvene radove u polju. Mali broj vatrogasaca koji se nalazio kod svojih kuća, s nerazvijenom vatrogasnom tehnikom ni uz najveće napore nije uspio lokalizirati i ugasiti požar. Za vrlo kratko vrijeme stigla su u pomoć susjedna vatrogasna društva i stanovništvo iz okolnih sela, ali svi zajedno nisu mogli ukrotiti vatrenu stihiju, koja je nemilosrdno gutala sve do čega je stigla. Mještani čije su kuće bile udaljene od mjesta požara, ne znajući da je u isto vrijeme jak vjetar prenio vatru na velike udaljenosti i da istovremeno dok oni gase požar i spašavaju imovinu svojih mještana, već gore i njihove kuće, te da im nema spasa. Tako je od Vinice ostalo samo garište, a ljudi bez krova nad glavom i bilo kakve imovine. Zna se da je u požaru nestalo 70 kuća i gospodarskih zgrada, a u „Matičnoj knjizi umrlih od 1904.- 1929. pod red. br. 33. za godinu 1917. stoji zapisano: 1917. srpnja 31. Ana Gjuras r. Cestar seljanka, vjere rimokatoličke, stara 50 godina, umrla, prigodom velikog požara izgorjela, pokopana na župnom groblju 1. kolovoza. U koloni Opazke mjesni kapelan je zapisao: „31./VII. dogodio se nesrećan veliki požar u Vinici. Pokojnica da si nešto spasi od svoje sirotinje skoči u svoju sobu, ali ju zahvati plamen i sasvim izgori. Izvućeno je iz ognja tek par kosti." Iz Matične knjige rođenih saznajemo da je žrtva Ana Gjuras r. Cestar, rođena 24. ožujka 1867. u Vinica

Trgu br. 57.“ U tim teškim trenucima kad se Vinicom razlijegao plač i jauk, a posvuda dim i pucketanje proždiruće vatre, mještanima priskače u pomoć Vjekoslava Dolanski organiziranjem kolektivne kuhinje za 50 „pogorelaca“, dok je grof Marko Bombelles poklonio potrebnu opeku i građevno drvo. Izvan općine skupljeno je milodara u iznosu od 379 K i 80 f.[15] Poslije tog događaja u kojem su gotovo u cijelosti uništene sve kuće, trgovačke i zanatske radnje u Vinici Dobrovoljno vatrogasno društvo Vinica još marljivije i intenzivnije radi na svom stručnom uzdizanju i tehničkom opremanju. Društvo dobiva na poklon zahvaljujući dobročiniteljici grofici Tereziji Erdödy, vlastelinski iz Banjskih Dvora novu mehanički savršeniju vatrogasnu špricu koja je mogla istovremeno dobavljati vodu iz bunara i prenositi na garište“.[16]

Veliki požar s ogromnom materijalnom štetom nalazimo i sljedeće godine 7. ožujka 1918. kad je uništeno glavno pročelje dvorca (južno i zapadno krilo) Banjski Dvori, a sačuvalo se samo istočno krilo s tornjem. U ovom je požaru „nestao veliki dio inventara neprocjenjive vrijednosti, jer su Banjski Dvori bili riznica europske umjetnosti zahvaljujući Tereziji Raczynsky poljskoj grofici i njenom suprugu (…)“[17] Vijest o požaru javljena je telefonom iz Maruševca u pola 3 sata ujutro da su pljačkaši zapalili grad Banjski Dvori grofa Festetića. Nekoliko vatrogasca pohrlilo je jednom štrcaljkom uz pogibelj vlastitog života jer su pljačkaši pucali. Bila je to pobuna ljudi u tom kraju (rudara i seljaka), odnosno refleksije raspada Austro-Ugarske Monarhije“.[18]

Vrijeme rata za DVD Vinicu značilo je svojevrsno „mirovanje“ zbog čega je primarna djelatnost vatrogasnog društva gotovo svedena na minimum. Brojni vatrogasci bili su na ratištima, a oni koji nisu bili mobilizirani kao i domaće stanovništvo aktivno su bili angažirani u vatrozaštiti, dakle gašenju brojnih manjih i većih požara, ali i katastrofalnih požara poput onih u gornjim primjerima. Svi su pomagali u gašenju i drugih požara koji su se pojavljivali u okolici Vinice o čemu podatke čitamo u društvenoj arhivi.

Ludbreški vatrogasni zbor osnovan 1869. godine

U društvenoj arhivi piše: „Tijekom Prvog svjetskog rata naši su ljudi mobilizirani na razna bojišta, a njihove obitelji živjele su u bijedi i neimaštini. Prorijedili su se i vatrogasci, a zamrle su sve aktivnosti, osim zaštite od manjih požara. Nakon rata život se normalizirao i Društvo je prionulo svojoj obnovi“.[19]

Dobrovoljno vatrogasno društvo Varaždinske Toplice osnovano 1889. godine

Godine 1914. DVD Varaždinske Toplice trebalo je obilježiti 25-tu društvenu obljetnicu. Iako u društvenoj arhivi nema nekih naznaka o ovoj proslavi ipak se može pretpostaviti da se nešto u Društvu planiralo, „što potkrepljuje podatak da je topličko Vatrogasno društvo zatražilo od Središnjeg odbora Vatrogasne zajednice u Zagrebu kolajne za djelovanje u vatrogastvu svoja tri člana. U „Vatrogasnom vjesniku“ br. 10. od 20. svibnja 1914. godine XIX u Zagrebu na str. 75. u kolni društvene vijesti čitamo: „Podijeljene kolajne na molbu upravnog odbora vatr. dr., a za dugotrajno neprekidno i pohvalno službovanje podijelila je Zajednica za odlikovanje njihovih zaslužnih članova propisane službene kolajne. Odlikovani su i u Varaždinskim Toplicama za 10-godišnje službovanje bakrenom kolajnom: Ivan Grabnik, Ivan Bahunek i Gjuro Varga. Potvrdu

[15] Izvješća o javnoj upravi u Županiji varaždinskoj za 1917. g., Knjižnica i čitaonica Metel Ožegović, Varaždin.

[16] Biserka VLAHOVIĆ, *Povijesni razvoj vatrogastva viničkog kraja 1889.-1989., Vinica, 1989., 34.*

[17] Spomenica O. Š. Ivan Murković Vinica 1785.- 1985., Vinica, 1985., 148.

[18] Isto, 36.

[19] Stjepan BELOVIĆ i Božidar ĐEKIĆ, *Ludbreški vatrogasni zbor 130-1869.-1999.*, Ludbreg, 1999., 27.

za navedene podatke nalazimo u istom izvoru na str. 130. U „Zapisniku sjednice Sr. odbora Zajednice - Izvještaj Kolarićev o podijeljenim kolajnama – Varaždinske Toplice: 3 bakrene kolajne, a kolajne za odlikovanje članova zatražila su i brojna društva kao npr. Ivanec, Ludbreg, Varaždin, Vinica i drugi".[20]

Činjenica je da su odlikovanim članovima zaslužena odlikovanja uručena u vrijeme kad je rat već počeo. U Knjizi zapovjedi piše da je zbog izbijanja Prvog svjetskog rata društvo u stanju mirovanja, pa nije radilo godina 1915., 1916., 1917. i 1918. radi mobilizacije i rata jer su većinom članovi bili u vojničtvu".[21]

Nažalost nema podataka o broju mobiliziranih članova topličkog društva. Znamo da je godine 1913. DVD Toplice imalo 29 izvršujućih i 42 podupirajuća člana. Međutim sa sigurnošću možemo konstatirati da su članovi koji nisu bili na ratištu, dakle koji su ostali kod kuća obavljali vatrozaštitnu službu, čemu u prilog govori društvena arhiva kao i brojne obavijesti, naredbe i sl. koje Društvu šalje Hrvatsko-slavonska vatrogasna zajednica tijekom ratnih godina (op.a.). Prema najnovijim istraživanjima vezanima uz djelovanje Bolnice Crvenog križa u Varaždinskim Toplicama u vrijeme Prvog svjetskog rata koja je zbrinjavala ranjenike koji su transportirani vlakovima s ratišta do željezničke stanice u Turčinu ili do stanice u Novom Marofu i dalje prevoženi kolima do bolnice u Toplicama ili Sukromne bolnice u Novom Marofu gdje su bili smještani uglavnom laganiji ranjenici. Sigurno je da je nekoliko vatrogasaca i u Toplicama obavljalo tu složenu, ali nadasve humanu i odgovornu djelatnost. Konačno služba spašavanja i prijevoz ranjenika bila je u to ratno vrijeme zadaća vatrogasaca isto kao i služba saniteta (Crveni križ).

Dobrovoljno vatrogasno društvo Vidovec, osnovano 1890. godine

I dok za većinu vatrogasnih društava vrijeme od 1914. do 1918. znači svojevrsno „mirovanje" zbog mobilizacije i rata, jer su i vatrogasci povojničeni u DVD Vidovec u tom periodu nalazimo nešto drugačiju situaciju. U sačuvanoj društvenoj arhivi u zapisniku od 11. lipnja 1916. čitamo: „U svemu pristupilo 9 članova obzirom na ratno stanje koje traje od 1914. (…), a u zapisniku od 20. svibnja 1917.: „U svemu pristupilo 11 članova obzirom na ratno stanje (…) zapisao je tajnik društva".[22] I ovaj period za DVD Vidovec nije prošao bez požara. Članovi vidovečkog društva priskaču u pomoć vatrogascima u Vinici, gase požar na vlastelinstvu u Zamlači, u Radovanu i dr. U požaru u Zamlači stradala je vatrogasna šprica, pa je zaključeno da se popravi o trošku vlastelinstva Zamlača u vlasništvu grofa Erdödya. Cijeli ratni period održavane su vatrogasne vježbe i to svake druge nedjelje, a po jedna mokra vježba s vodom održana je u Nedjeljancu, Cargovcu i Plitvici. Zanimljivo je da se u to ratno vrijeme obnavljaju i nabavljaju uniforme i bluze, a popravljaju se kape i kupuju nove. Prema tome ovo je još jedna zanimljivost u odnosu na druga pregledana dobrovoljna vatrogasna društva za potrebe ovog rada i prava je rijetkost jer ovo društvo povećava broj članova za 20 (1916. i 1917.). Kako društveni tajnik nije zapisao broj mobiliziranih vatrogasca, može se pretpostaviti da se radilo o većem broju unovačenih članova pa je zbog nužde došlo do povećanja broja članova.

[20] Biserka VLAHOVIĆ, *Dobrovoljno vatrogasno društvo Varaždinske Toplice 1889.-2009., Varaždinske Toplice, 2009.*, 120., 26.

[21] Isto, 26.

[22] Knjiga zapisnika sjednica DVD-a Vidovec od 19. lipnja 1910.-30. kolovoza 1935. i Matična knjiga DVD-a Vidovec od 1916. - 1972.

Dobrovoljno vatrogasno društvo Ivanec, osnovano je 1888. godine

„(…) Društveni rad odvijao se tek toliko da se samo društvo održi na okupu. Skupštine se za vrijeme rata nisu održavale, a upravni odbor pod čijim je vodstvom društvo stupilo u ratne godine (Nestor Borovečki, predsjednik, Franjo Šumira, vojvoda, Mile Valentić, tajnik) brinuo se da se barem inventar spasi, kako bi vatrogasna momčad koja ni u najtežim godinama nije izgubila osjećaj dužnosti mogla izvršavati svoj zadatak.“[23] Radi bolje ilustracije prilika u kojima se društvo nalazilo u ratnim godinama spominjemo, da su prostorije vatrogasnog doma pretvorene u spremište živežnih namirnica, a malo zatim smješteno je u njih pučko ustaško zapovjedništvo rudarskih radnika. Pored svega toga i općinsko zastupstvo prestalo je 1916. godine isplaćivati svoj doprinos vatrogascima u iznosu od 700 kruna godišnje. Prve ratne godine pristupili su društvu kao članovi i utemeljitelji nadbiskup dr. Ante Bauer i ivanečki župnik Jure Čvek… Na ratištu 19 vatrogasaca i 1 časnik, te 5 vatrogasaca iz DVD-a Lepoglava (podružnica Ivanec). Dok su predratne prilike uglavnom bile sređene. Moglo se govoriti čak o blagostanju u društvu, dok su poratne bile kaotične i vrtoglavo se kretale nizbrdo ususret teškoj ekonomskoj krizi. „Rad društva nije mogao biti pošteđen ovih nedaća, bio je veoma otežan. Trebalo je u prvom redu održati i obnoviti barem ono što je preostalo i tim se probiti kroz teškoće prvih poratnih mjeseci, a tek kasnije moglo se pristupiti pokušajima da društvo krene s mrtve točke u smjeru kakvog takvog napretka …“[24]

Dobrovoljno vatrogasno društvo Donji Martijanec, osnovano 1896. godine

DVD Donji Martijanec osnovano je na inicijativu vlastelina bana Pavla baruna Raucha od Nyeka koji je bio predsjednik i zapovjednik ovog društva, veliki donator vatrogasaca. U sačuvanoj arhivi čitamo: „(…) Mnogi članovi odvučeni su na razna bojišta, društvo se prorijedilo, a poslije rata broj članova ponovo raste. Tek što se društvo polagano oporavilo od posljedica rata, suočeno je sa gospodarskom krizom (…)“[25]

Dobrovoljno vatrogasno društvo Petrijanec, osnovano 1911. godine

Mlado dobrovoljno vatrogasno društvo Petrijanec osnovano, gotovo, pred rat, 1911. godine. Djeluje na prikupljanju financijskih sredstava za potrebnu vatrogasnu opremu i planira odlazak na proslavu 50. obljetnice Prvog hrvatskog dobrovoljnog vatrogasnog zbora u Varaždinu 1914. Na toj vatrogasnoj manifestaciji žele sudjelovati s novom društvenom zastavom kojoj je kuma trebala biti grofica Marija udova Bombellles iz Vinice, a planirana je i izgradnja vatrogasnog doma. U spomenici društva piše: “(…) do nabave vatrogasnog barjaka i izgradnje tornja nije došlo jer je 26. srpnja buknuo Prvi svjetski rat (…)” Mnogi muškarci pozvani su u vojsku, pa se broj vatrogasaca smanjio na minimum (1915.). Mnoge aktivnosti nisu se održavale. Održana je samo jedna javna vježba. Zanimljivu bilješku nalazimo za ratne godine 1916., 1917. i 1918.- nisu održavane godišnje skupštine ni sjednice upravnog odbora, ali unatoč ratnoj situaciji blagajnik Antun Telebar, redovito je vodio blagajničko poslovanje.

[23] Društvena arhiva DVD-a Ivanec za godinu 1914.

[24] Ivan ČANIN, *Spomenica dobrovoljnog vatrogasnog društva u Ivancu 1888.-1938.*,Ivanec, 1939., 31- 33.

[25] Redakcija: *100 godina dobrovoljnog vatrogasnog društva Donji Martijanec 1896., Donji Matijanec, 1997., 15.*

Dobrovoljno vatrogastvo na području koprivničke Podravine u vremenu Prvog svjetskog rata

O vatrogastvu na području koprivničke Podravine za ovaj rad korišteni su iz društvene arhive nekoliko starih dobrovoljnih vatrogasnih društava: DVD Koprivnica, DVD Križevci i DVD Đurđevac. Na taj način dobili smo osnovne podatke o razvoju i djelovanju vatrogasnih društava prije, za vrijeme i nakon Prvog svjetskog rata.

Dobrovoljno vatrogasno društvo Koprivnica, osnovano 1874. godine

DVD Koprivnica osnovano 1874. godine je centralno društvo ove regije. Prvi svjetski rat zaustavio je razvoj, napredak i djelovanje dobrovoljnih vatrogasnih društava i na ovom području. Tek po završetku rata 1918. dolazi do ponovnog okupljanja vatrogasaca i novih aktivnosti u okviru njihovih društava, kao npr. obnavljanje i popravak vatrogasne tehnike. Dani rata ostavili su i na ovom području vidljive tragove razaranja, pustošenja uništavanja svega, pa čak i vatrogasne opreme i društvene arhive do brojnih ljudskih tragedija i gubitka najmilijih. Tijekom rata dobrovoljna vatrogasna društva dala su neprocjenjiv doprinos izvršavajući odgovorne zadatke usprkos zastarjeloj vatrogasnoj opremi i malom broju vatrogasaca koji nije bio mobiliziran. U teškim danima gasili su požare, te štitili imovinu koprivničkih građana. Sudjelovali su u zbrinjavanju vojnika na povratku s ratišta, pružajući im pomoć u svakom trenutku kada je to bilo potrebno i moguće. U dnevnom tisku nalazimo podatke o humanitarnom djelovanju u koprivničkom društvu kao i u samoj Koprivnici.

Slika 9. Pogled na novoizgrađeni vatrogasni dom s bedema tvrđave, prije 1914.

Na prvoj odborskoj sjednici DVD-a Koprivnica nakon završetka rata 8. prosinca 1918. g. iskazana je čast izvršujućim članovima društva koji su kao vojnici, njih 19, pune

4 godine bili na ratištu, ali su se svi sretno vratili svojim kućama.[26] Šteta što i u ovom primjeru u društvenoj arhivi nisu popisani imenima i prezimenima hrabri vojnici-vatrogasci koji su se u ovom slučaju živi vratili svojim obiteljima.

I ovdje treba napomenuti da su se i u Koprivnici u vrijeme Prvog rata organizirale različite akcije za pomoć vojnicima na ratištu, ali i njihovim obiteljima, ženama i djeci za koje se prikupljala hrana, odjeća, obuća i dr. Potporu u toj organizaciji pružale su brojne koprivničke obitelji, školska djeca i učitelji kao što je bio slučaj i u drugim mjestima.

Redovita 45. glavna godišnja skupština održana je prvi put po završetku rata 18. svibnja 1919. godine u vatrogasnom domu nakon svečane službe božje u Crkvi sv. Florijana. Bila je to prilika da okupljeno članstvo iskaže zahvalu poginulim vatrogascima kao i onima koji su se sretno vratili kućama, a također je izražena zahvala i sjećanje na nedugo preminulog predsjednika društva (nadvojvodu) Josipa Vargovića koji je od 1906. do 1913. bio gradonačelnik slobodnog kraljevskog grada Koprivnice i predsjednik koprivničkog društva. Po završetku rata dolazi do novih aktivnosti koprivničkih vatrogasaca što se prije svega odnosilo na popunjenje društva novim članstvom, te obnavljanje, popravak i nabavku vatrogasne tehnike uz pomoć gradskog poglavarstva i sl.

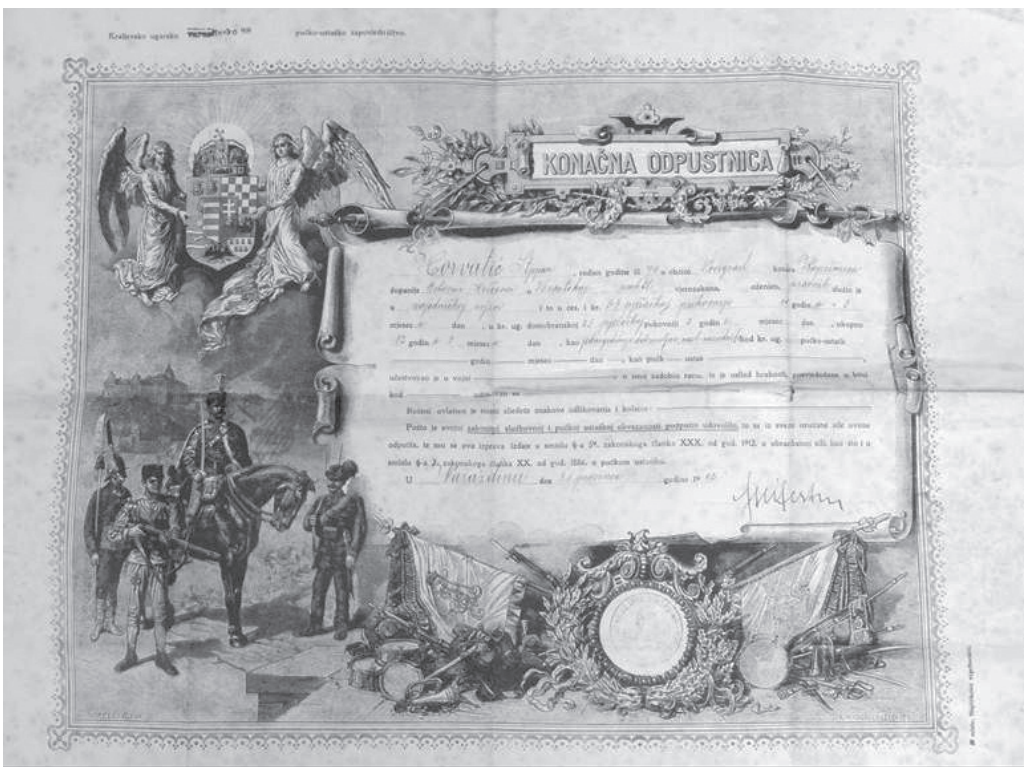

Slika 10. Otpusno pismo iz 1912. Stjepana Horvatića, pravnika koji je služio vojsku u 53. pješačkoj pukovniji (zbirka Marijana Dominka, Varaždin)

Dobrovoljno vatrogasno društvo Križevci, osnovano 1874. godine

Već tijekom 1913. počele su pripreme za proslavu 40. društvene obljetnice. U sklopu proslave ovog vatrogasnog jubileja bila je planirana i posveta nove društvene zastave

[26] Branko GERČER, *Dobrovoljno vatrogasno društvo Koprivnica 1874.-2004., Koprivnica, 2004,* 28-29.

zakazane za 25. i 26. srpnja 1914. godine. U znaku priprema za obilježavanje ove značajne obljetnice bila je i 1914. godina. Međutim 26. srpnja proglašena je opća mobilizacija pa je pomno pripremana proslava ometena surovom stvarnošću.

Slika 11. DVD Križevci 1914. godine

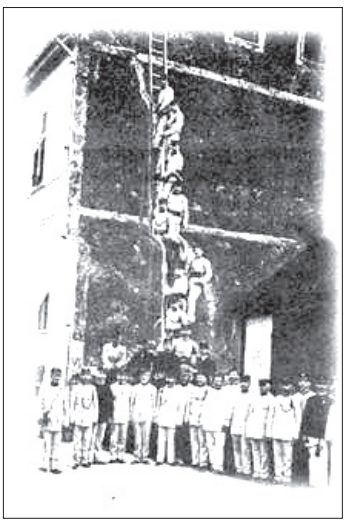

Slika 12. Javna vježba prigodom proslave 40. godišnjice 1914.

Većina članova DVD-a Križevci raspršena je ratnim vihorom Prvog svjetskog rata. „Tokom rata u vatrogasne prostorije smjestila se vojska koja je nemilosrdno razvukla i razbacala, do tada pomno čuvanu, društvenu arhivu. Kakva je time šteta nanijeta ne treba posebno isticati. Neposredno po svršetku rata okuplja se preživjelo članstvo s namjerom da djelatnost vatrogasnog društva što prije oživi. Iz tajničkog izvještaja podnijetog na skupštini vidljivo je da društvo broji 107 članova i da su u vremenu od 1914.-1918. godine bila tri veća požara u Križevcima.: Paromlin „Moster", gospodarski objekti Eugena Vukića i tvornica „Schwarz". Radi što veće sigurnosti za mogućnost intervencija kod požara, osnovani su tzv. dežurni vatrogasni odjeli koji su naizmjence bili u stanju pripravnosti i odlazili na gašišta. Više podataka o ratnim prilikama u Križevcima nalazimo u Ilustrovanom listu 1914. godine. Iz priloga je vidljiv prijevoz prvih ranjenika u transportu do bolnice u Bjelovaru. Vagoni vlaka obilježeni su znakom Crvenog križa, a vlak je dočekalo mnoštvo Križevčana koji su ranjenicima nudili hranu, okrijepu, cigarete i sl. U istom listu čitamo podatak o križevačkim skautima tj. skuautskom udruženju „Vranilac" koje djeluje od početka rata i aktivno se uključuje u različite poslove: pomoći prijevoza ranjenika, obavljanja sanitetskih dužnosti pa sve do skupljanja hrane za pomoć potrebitima, ali pružaju pomoć i seljacima u poljoprivrednim radovima. Uz sve to nalaze vremena za polazak bolničarskog tečaja kako bi bili korisni i u bolnici Crvenog križa u Križevcima.

Nakon rata ulažu se veliki napori u okupljanje što većeg broja članova, održavaju se tečajevi za vatrogasce, a novoizabrani članovi moraju u roku 2 mjeseca položiti ispit kako bi društvo vratilo ugled kakav je i prije imalo. Već 1921. godine društvo okuplja 250 članova.[27]

[27] Izdavački odbor: *Dobrovoljno vatrogasno društvo Križevci-125.-a obljetnica 1874.–1999.*, Križevci, 1999., 22 - 23.

Dobrovoljno vatrogasno društvo Đurđevac, osnovano 1880. godine

„U godinama neposredno prije rata, za vrijeme rata, i još dugo vremena poslije njega ulaže se veliki trud da se poboljša nezavidan položaj u kome se našlo DVD Đurđevac. Spremište prokišnjava, oprema je propala, općinska potpora izostaje, mobilizacija u rat oduzima društvu najvitalniji dio članstva. Dana 20. prosinca 1914. godine u jednoj beznadnoj situaciji upravni odbor DVD-a na prijedlog Stjepana Dolenčića sastavlja proglas za pučanstvo da u što većem broju pristupi DVD-u kao izvršujući članovi jer je „povodom mobilizacije velik dio izvršujućih aktivnih članova otišao na bojište, a potrijeba aktivnih članova jest u ovo ratno doba veća negoli ranije“.[28] Iz Knjige zapisnika vidljivo je da se upravni odbor DVD-a sastajao u ratnim godinama jednom godišnje. Nije održana niti jedna skupština, a na sjednicama su se rješavali problemi koje je nametnuo život u ratnom stanju. Prema zapisniku, u to vrijeme održana je jedna glavna „zaključna vježba“ i to 7. studenoga 1916. godine. Dana 12. kolovoza 1917. iz nepoznatih je razloga prekinuta sjednica upravnog odbora, dok se na idućoj iste godine raspravljalo o financijskoj problematici. Posljednja ratna izvanredna sjednica u. o. održana je pod predsjedanjem nadvojvode dr. Petra Majera 20. listopada 1918. i posvećena je uspomeni na preminulog vojvodu Martina Pavca.

U razdoblju nakon rata društvo se pomalo počinje oporavljati i jačati, posebno u ljudstvu. Oko godine 1921. broji 58 članova utemeljitelja i 50 podupirajućih što je više nego do tada. Kako bi se riješio problem spremišta i stalnih vatrogasnih prostorija, društvo ulaže velike napore, jer činjenica je da su štrcaljke i ostala vatrogasna oprema bili pohranjeni na neodgovarajućim mjestima, izloženi propadanju.

Vatrogastvo Međimurske županije u Prvom svjetskom ratu

Dobrovoljno vatrogastvo nastalo je i razvijalo se u Međimurju u vrlo specifičnim uvjetima. U prvim desetljećima djelovanja međimurski su vatrogasci bili vezani uz vatrogastvo Mađarske, točnije uz vatrogasnu organizaciju Zaladske županije. Nije bilo posebnih kontakata s hrvatskim vatrogasnim društvima preko Drave, jer su Mađari budno pazili da ih i ne bude. Službeni jezik bio je mađarski, dok su zapisnici i pravila pisani i na hrvatskom jeziku. Vatrogasne zapovjedi izdavane su na mađarskom i hrvatskom jeziku. Činjenica je da su dobrovoljna vatrogasna društva bila „prve moderne društvene organizacije u međimurskim selima“, dok se u drugoj polovici 19. stoljeća u trgovištima Prelog, Donja Dubrava i gradu Čakovcu javljaju i brojna kulturno umjetnička društva, čitaonice, zborovi, sportska društva i sl.[29] Osnivači dobrovoljnih vatrogasnih društava u Međimurju bili su gotovo kao i u svim drugim dijelovima Hrvatske: učitelji, župnici, plemstvo, i Židovi koji su izdašno podupirali plemenitu ideju vatrozaštite i pomoći bližnjemu u nevolji.

Međimurje je u vrijeme Prvog svjetskog rata stvarno i pravno pripadalo Mađarskoj pa su Međimurci kao redovni mađarski vojnici ulazili u sastav mađarske vojske služeći u vojnim rodovima infanteriji (pješadija), kavaleriji (konjica), artiljeriji i pontoneriji. Za čitavu austro-ugarsku vojsku komanda je bila na njemačkom jeziku što je značilo da su Međimurci morali znati pored mađarskog i njemački jezik. „Kako to nije bilo lako jer su generacije rođene do 1885. godine još uvijek u međimurskim školama slušale

[28] Vinko MARTINČIĆ, Marijan KICIVOJ, Božidar ŠKURDIJA, *115 godina Dobrovoljnog vatrogasnog društva Đurđevac*, Đurđevac, 1995., 27.

[29] Đuro HRAŠĆANEC, Vladimir KALŠAN, *Povijest dobrovskog vatrogastva Donja Dubrava*, Donja Dubrava, 2011, 25.

veći dio predmeta na hrvatskom jeziku, pa nisu znali ni mađarski ni njemački jezik, smatrali su ih primitivnima i priglupima. Činjenica je da su stoga vrlo rijetko postizali vojne i časničke činove. Posebno su se grubo prema njima odnosili Mađari koji su bili vječno iskompleksirani svojim odnosom prema Austrijancima pa su se stoga osvećivali onima koji su bili niže po nacionalnim pravima. Ipak naši ljudi brzo su ovladali osnovnim komandama i pravilima službe i tako postali ravnopravni među onima koji su bili određeni da poginu za interese crno-žute zastave i njegova carsko-kraljevskog veličanstva Fernc Józefa".[30]

Slika 13. Zapovjednici DVD-a Zaladske županije na radnom sastanku u Nagykanizsi 1910. godine

Dobrovoljno vatrogasno društvo Donja Dubrava, osnovano 1888. godine

„Nakon što je Varmegjinska naredba br. 6065/543 ob. sigurnosti od ognja ili Županijska naredba o zaštiti od požara, Ministarstva unutrašnjih polova u Budimpešti preko županijskih vlasti Zaladske županije postala izvršna u mnogim su mađarskim selima općinske vlasti počele nabavljati opremu za gašenje požara. U nekim mjestima usporedo s nabavom opreme počela je i organizacija dobrovoljnih vatrogasnih postrojbi. U razvijenijim sredinama kao što je Donja Dubrava dobrovoljno je vatrogasno društvo odmah osnovano".[31] Poput nabavke vatrogasne opreme u Hrvatskoj i ovdje se vatrogasna oprema nabavljala iz različitih izvora: donacijama bogatih mještana, prikupljanjem dobrovoljnih novčanih priloga u selu, od organizacija raznih zabava i financijskog proračuna općina. DVD Donja Dubrava osnovano je na poticaj braće Jakoba i Maxa Hirschlera 18. veljače 1888. godine. U Katastru društvenih organizacija Zaladske županije registrirano je pod mađarskim nazivom 1889. godine. Kako su požari bili svakodnevni, vrlo često katastrofalni brojne općine kupovale su vatrogasne sprave i prije nego li su vatrogasna društva bila osnovana ili još nisu bila registrirana. I najstarija međimurska vatrogasna društva kasnila su sa registracijom poput onog u Prelogu (1875.), a tek je dvije godine kasnije ono i registrirano. Čakovečki tjednik Međimurje-Muraköz donosi vijest o gašenju požara u srpnju 1890. u Kotoribi i Legradu koje su gasili i vatrogasci iz Donje Dubrave.[32] Unatoč brojnim intervencijama vatrogasaca pomoć mještana je uvijek dobrodošla, posebno u uvjetima kad je požar potpirivan vjetrom pa se vatra brzo širila

[30] Ivan ZVONAR, *Mjesto i župa Donji Vidovec (1226.–1996.)*, Donji Vidovec, 1996., 37.
[31] Isto, 40.
[32] Muraköz – Međimurje, od 6. i 13. srpnja 1890. godine.

selima. Tijekom Prvog svjetskog rata došlo je do zastoja u ovom društvu zbog odlaska brojnih aktivnih članova na bojište, dok su oni kod kuće obavljali vatrozaštitnu dužnost. Uprava društva se sastajala rijetko, godišnje skupštine nisu održavane, a požari su se javljali i dalje, pa je 1918. još u tijeku rata izgorjela gotovo cijela ulica. Nakon rata 9. siječnja 1921. društvo je ponovo osnovano. Iste godine uz donaciju brojnih mještana članstvo je dobilo bluze i kape a sljedeće godine 16 je vatrogasaca dobilo nove uniforme. Zanimljivo je, da u društvenoj arhivi nema nikakvih bilješki po završenom ratu niti, komemorativnih skupova, niti misa za poginule. Isto tako nema podataka o sanitetskoj službi kao niti onih o zbrinjavanju i transportu ranjenika.

Učitelj hrvatskog vatrogastva Mirko Kolarić piše: „Čim prestanu grozote sadanjega rata morat će nestati nehaj, koji sprečava podizanje i čuvanje narodne privrede i povećanje narodnog blagostanja, pa će trebati i vatrogastvu mjerodavni faktori i sam narod posvetiti više brige i pažnje.“[33]

Dobrovoljno vatrogasno društvo Donji Vidovec, osnovano 1884. godine

U ratnom vihoru najprije su na ratište otišli oni Međimurci koji su u to vrijeme bili na odsluženju vojnog roka. Već 12. kolovoza 1914. Austro- ugarska vojska našla se na ratištu u Srbiji gdje je doživjela težak poraz. Pri povlačenju preko Drine mnogi su se vojnici utopili, brojni su bili ranjeni, a bilo je i poginulih i nestalih. Za neuspjeh su austrougarski oficiri optužili Hrvate, jer se „navodno nisu htjeli boriti protiv Srba (u čemu je vjerojatno bilo istine). Stoga su kasnije gotovo svi prebačeni na galicijsko i talijansko ratište. Galicija obuhvaća dio današnje Poljske i Ukrajine, a prostire se po sjevernim obroncima i predgorju Karpata. Od 1795. ona je pod austrijskom upravom, a od 1815. nakon Napoleonovih ratova, postaje austrijska krunska zemlja.“[34] Na galicijskom frontu gubici su s jedne i druge strane u ljudstvu bili stravični. Austro-Ugarska je izgubila bitku i 400.000 ljudi, a Rusija 230 000 ljudi. Nakon ovih gubitaka, a tek na početku rata Austro-Ugarska je bila prisiljena na regrutaciju rezervista na teritoriju Austrije i Mađarske u starosti do 45 godina, dok je ta granica u Hrvatskoj iznosila 35 godina.

Detalje iz rata pričali su vojnici po povratku kućama kao npr. Stjepan Zvonar-Peneščec (1873.-1966.) iz Donjeg Vidovca koji je u Prvom svjetskom ratu bio pune tri godine. Brojni donjovidovčani svjedočili su po povratku u Međimurje o izrazito teškom stanju na ratištima: Ivan Tkalčec (1897-1963.), Mijo Grivec, Dragutin Plačko (Karol) kovač, Mijo Vojvoda i dr. Šture informacije donosi i međimurski tjednik „Međimurje“ koji je u to vrijeme izlazio u Čakovcu, a skromne su vijesti i u cenzuriranim pismima koja su obitelji dobivale rijetko s ratišta.

Svu težinu rata Međimurci su osjećali po stalnim novačenjima (regrutacijama), po nasilnom oduzimanju živežnih namirnica, konja, duhana, tekstila i rekvizicije, tako ratne operacije nisu vođene u blizini Međimurja. O stanju na ratištima govore i primjeri muškaraca koji zbog nekih tjelesnih nedostataka ili zdravstvenih problema nisu služili vojsku, a sada su nakon tromjesečnih priprema svi završili na ratištima.

Znaci raspada Austro-Ugarske Monarhije osjećali su se već 1917. godine što se prije svega vidjelo na vojnicima (iscrpljivanje ljudstva, nedostatak hrane i ratnog materijala), pa su sve češće pobune cijelih jedinica koje su otkazivale poslušnost. Brojni su vojnici

[33] Vatrogasni vjesnik, br. 19-20/1918.

[34] Ivan ZVONAR i suradnici, *Mjesto i župa Donji Vidovec*, Donji Vidovec, 1996., 38.

dezertirali skrivajući se po šumama, a kako bi preživjeli pljačkali su sve što im se našlo na putu. Poznati su pod nazivom „zeleni kadar". Svaki pokušaj pobune i neposluha Austro-Ugarske vlasti strogo su kažnjavale i gušile u krvi.

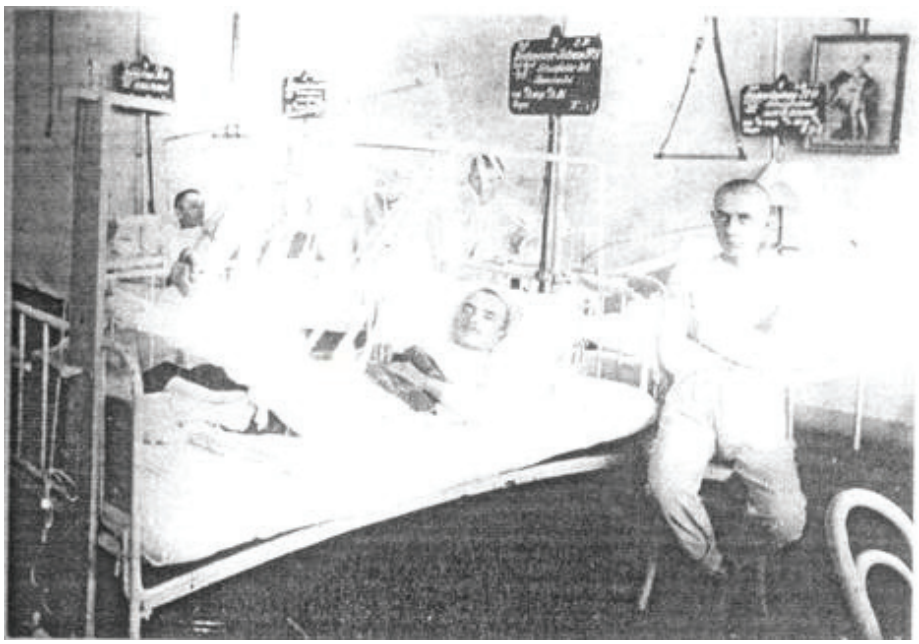

Slika 14. Teško ranjeni Stjepan Kedmenec na liječenju u vojnoj bolnici u Beču, ostao doživotni invalid rata

Slika 15. Infanterist (pješak) Stjepan Zvonar-Peneščec snimljen u Pilzenu 1917.

U posebno teškom stanju bilo je stanovništvo kod kuća, tako da su i svi radno sposobni Međimurci bili pod nekim vidom mobilizacije (1917.). O tome tekst donosi list „ Međimurje" pod naslovom „Mobilizirane žene i djeca".[35]

Svetim misama župnici su se s mještanima opraštali od rekviriranih crkvenih zvona koja su korištena za ratnu industriju, plač i suze zbog gubitka zvone govore o takvom oproštaju. Osim zadaće u crkvi zvona su imala i važnu ulogu u naviještanju požarne opasnosti, odnosno o okupljanju vatrogasaca i miještana radi djelovanja u vatrozaštiti. Potkraj 1918. godine došlo je do dramatičnih događaja u Međimurju. Preko tog kraja, posebno na relaciji Ormož-Čakovec-Donji Kraljevec-Kotoriba-Murakerestur neprestano prolaze transportni vlakovi, gotovo bez ikakvog voznog reda, pa često i po nekoliko dana stoje na stanicama Mala Subotica, Donji Kraljevec i Kotoriba.[36] Naime, na povratku s brojnih ratišta, željni mira u krugu svojih obitelji i liječničke brige u zbrinjavanju bolesti i rana brojni su međimurski vojnici ostali zatvoreni u željezničkim vagonima bez hrane i okrijepe u teškim higijenskim uvjetima. Stoga su napuštali vagone i pribjegavali pljačkama i provalama, a potrebnu disciplinu i red nisu mogli održati malobrojni oficiri u pratnji tih kolona. Zbog tih teških prilika cijelo je Međimurje planulo 2. i 4. studenog 1918. godine.

[35] Međimurje 10/34 - 1. ožujka 1917.

[36] Ivan ZVONAR i suradnici, *Mjesto i župa Donji Vidovec,* Donji Vidovec, 1996., 41.

Slika 16. Četa mađarske pješadije potkraj 1917. prije odlaska na gušenje Lenjinove revolucije u Rusiji, Stjepan Zvonar Peneščec kleči desno od časnika s medaljom odličnog strijelca

„Digli su se svi: muško i žensko, mlado i staro, zdravo i nemoćno. Krenulo se na općine, žandarmerijske postaje, vlastelinske dvorce, dućane, gostionice, šumarije, pa čak i škole. U dućanima su nađene velike zalihe robe koje nije bilo na tržištu, pa je stoga bila skupa. Bili su tu sanduci žigica, bačve petroleja, vreće šećera, soli, brašna, duhana i dr. Iz krčmarskih je podruma otuđeno vino, a na željezničkim postajama provaljivani su vagoni ukoliko se posumnjalo da u njima ima nečega što je do tada nedostajalo. Vlasti još uvijek Austro-Ugarske odmah odgovaraju prijekim sudom. Pojačane jedinice žandara i mađarske vojske po selima privode i ubijaju osumnjičene. „U nekoliko je dana pohapšeno i pobijeno (vješanjem i streljanjem) vrlo mnogo ljudi iz čitavog Međimurja. Revolucionarni istup naroda protiv mađarskih vlasti osjećao se u Kotoribi, Donjoj Dubravi, Svetoj Mariji, Nedelišću, dok je u Donjem Vidovcu revolucionarni istup završio miroljubivo. Spomen ploča na fasadi Vatrogasnog doma u Nedelišću svjedoči o događaju koji se dogodio u mjesecu studenom 1918. kad je na području Međimurja ubijeno preko 100 ljudi, od toga 10 mještana Nedelišća. Svi popisani članovi zapisani su imenom i prezimenom, a ploču je podigla mjesna zajednica Nedelišće.

Dana 24. prosinca 1918. trupe Narodnog Vijeća zauzele su Međimurje prešavši kod Varaždina i Hrženice Dravu. Tako je i taj najistureniji dio sjeverozapade Hrvatske pripao Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.

Na kraju rata Međimurje je zahvatila „španjolska groznica“ (jedna vrsta gripe) koja je poharala više života nego Prvi svjetski rat. Poumirale su čitave obitelji posebno siromašnijeg i nedovoljno ishranjenog stanovništva“.[37]

[37] Isto, 42.

Dobrovoljno vatrogasno društvo Mala Subotica, osnovano 1893. godine

Poticaj za utemeljenje DVD-a bili su česti manji požari, veći, ali i oni katastrofalni koji su stanovništvu nanosili ogromne materijalne štete. Na Osnivačkoj skupštini 7. svibnja 1893. okupilo se 33 mještana koji su međusobno izabrali inicijativni odbor, a za predsjednika društva izabrali su Imrey Ferenca, tadašnjeg župnika župe Mala Subotica. Iz vremena mađarske okupacije Međimurja čuva se kao prava rijetkost zapisnik s Osnivačke skupštine DVD-a Mala Subotica pisan na mađarskom jeziku. Mađarizacijom Međimurja u sve državne službe i škole uveden je mađarski jezik pa se na taj način nastojala zatrti svijest o pripadnosti hrvatskom narodu. Išlo se tako daleko da se plaćalo onima koji su mađarizirali svoje prezime. Usprkos progonima u narodu su se njegovali hrvatski običaji, a katoličko je svećenstvo uspjelo sačuvati vjeru i nacionalni identitet Međimurja.

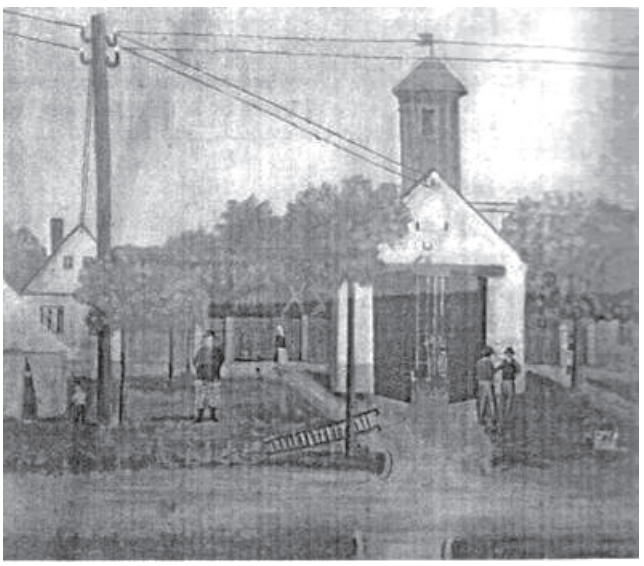

Slika 17. Stari vatrogasni dom u Maloj Subotici

Slika 18. Vatrogasna vježba DVD Mala Subotica

Što se tiče vatrogastva u Međimurju u periodu od 1875. do 1918. osnovano je 18 dobrovoljnih vatrogasnih društava, od kojih su većina djelovala za vrijeme rata, dok su neka prekinula djelovanje i nisu izvršila registraciju u Budimpešti kao jedan vid bunta za neodgovorno ponašanje mađarskih vlasti prema vatrogascima. Vatrogasne tečajeve trebali su polaziti u Mađarskoj. Zbog povijesti hrvatskog vatrogastva donosimo popis DVD-a u ratnom periodu s godinom osnutka: DVD Čakovec i Prelog 1875., DVD Selnica i Mursko Središće 1882., Mala Subotica 1893., Donji Vidovec 1884., Cirkovljan, Kotoriba, Donja Dubrava i Goričan 1888., Donji Kraljevec 1889., Hodošan 1890., Orehovica 1891., Mala Subotica 1893., Benkovac 1901., Nedelišće 1908., Putjane 1912. i Črečan 1919. godine.

Ako izvršimo komparaciju između dobrovoljnih vatrogasnih društava u Hrvatskoj u vrijeme Prvog svjetskog rata kad je vatrogastvo dobilo nove dodatne zadatke o kojima je bilo riječi na početku ovog rada (sanitet i služba spašavanja) u usporedbi s međimurskim vatrogastvom u brojnim pregledanim društvenim arhivama, ali i u usmenim

razgovorima s današnjim vatrogasnim dužnosnicima i nekoliko svećenika rečeno je: „Sva vatrogasna arhiva je u Mađarskoj“, što znači da su potrebna daljnja sistematska istraživanja u mađarskim arhivima. Nažalost doznali smo i o primjeru iskidanih stranica župne spomenice u to vrijeme. Šteta, vjerojatno je cenzura mađarskih vlasti uništila ono što nije bilo u skladu s propisima.[38]

Dobrovoljno vatrogasno društvo Donji Kraljevec, osnovano 1889. godine

Među najstarija dobrovoljna vatrogasna društva pripada i DVD-e Donji Kraljevec koje je osnovano davne 1889. godine na inicijativu učitelja Pavla Habuša i žitelja Donjeg Kraljevca upravo zbog učestalih katastrofalnih požara. Kontinuitet djelovanja društva nastavlja se i u ratnim godinama Prvog svjetskog rata što potvrđuje i društvena arhiva. Činjenica je da je veliki broj članova otišao u vojsku pa društvo nije djelovalo kao prije Prvog svjetskog rata. Međutim s aktivnim radom nastavlja spremištar Đuro Kovač „sa svojim sinovima i nekim drugim mlađim pomagačima, nađoše se smjesta na mjestu požara, te požrtvovno i neustrašivo brinuli o dobru bližnjega.“ U djelovanju ovog Društva pomagali su brojni stanovnici ovog mjesta bez obzira na iskustvo u vatrogasnoj djelatnosti. Prije rata ovo je društvo imalo 36 članova, a nakon završenog rata godine 1919. društvo se nanovo reorganiziralo i brojilo je 30 članova. Te je godine osnovana i vatrogasna glazba sa 6 članova.[39]

Dobrovoljno vatrogasno društvo Nedelišće, osnovano 1908. godine

DVD Nedelišće osnovano pred rat, jedno je od rijetkih vatrogasnih društava s područja Županije međimurske koje čuva arhivu od početka djelovanja društva na mađarskom jeziku pa od značajnijih dokumenata izdvajamo zapisnik s Osnivačke skupštine i pravila DVD-a iz 1909. godine koja su verificirana u Budimpešti.

Slika 19. Vatrogasni dom u Nedelišću

[38] Zahvaljujem tajniku Vatrogasne zajednice Međimurske županije Dragutinu Trupkoviću kao i svim dužnosnicima DVD-ova na pomoći u prikupljanju podataka za ovaj rad (op. a.).

[39] Društvena arhiva DVD-a Donji Kraljevec za 1914. do 1919. godine.

Dobrovoljno vatrogastvo u Krapinsko-zagorskoj županiji u vrijeme Prvoga svjetskog rata

Dobrovoljno vatrogasno društvo Krapina, osnovano 1875. godine

Dobrovoljno vatrogasno društvo Krapina jedno je od onih hrvatskih dobrovoljnih vatrogasnih društava koje je u povijesti hrvatskog vatrogastva ostavilo značajan trag, zahvaljujući upravo vatrogasnim autoritetima, izvanrednim organizatorima koji su u vatrogastvu prepoznali snagu društveno-organiziranog djelovanja na humanom poslu, s ciljem razvijanja osjećaja organiziranosti u borbi s vatrenom stihijom, gdje je čovjek kao pojedinac nemoćan. Tijekom djelovanja ovo je društvo vršilo značajan utjecaj na razvoj vatrogasne misli kao i vatrogasne organizacije na širem krapinskom području. Kao najstarije društvo u ovom dijelu Hrvatskog zagorja služilo je primjerom pri osnivanju brojnih vatrogasnih društava po selima i u industrijskim kolektivima posebno u izobrazbi vatrogasnih kadrova.

Ovu činjenicu potrepljuje i veliki broj članova DVD-a Krapina koji su pred rat 1914. odlikovani za dugotrajno neprekidno i pohvalno službovanje u vatrogastvu od Hrvatsko-slavonske vatrogasne zajednice za 20, 15 i 10-godišnje službovanje u vatrogastvu. Vijest o tome donosi Vatrogasni vjesnik od 5. lipnja 1914. (pozlaćena, srebrna i bakrena odlikovanja).[40] Kontinuirano djelovanje ovog društva možemo pratiti i tijekom ratnih godina od 1914. do 1918. godine. Uoči rata 1913. godine DVD Krapina imalo je 120 izvršujućih, 40 utemeljitelja i 123 podupirajuća člana. Poput ostalih vatrogasnih društava i djelovanje ovog društva u ratnim godinama gotovo je zamrlo, zbog odlaska većeg broja vatrogasaca na ratište. Ovu činjenicu potkrepljuje i „vijest donosi o tome „ Vatrogasni vjesnik“ u broju od 20. lipnja 1915. na stranici 93. da se u ratnoj službi iz vatrogasnog društva Krapina nalazi 48 vatrogasaca.“ Od ostalih vijesti izdvajamo odlikovanje krapinskog vatrogasca Milana Kosovića koji je odlikovan velikom srebrnom medaljom za hrabrost. Isti izvor donosi i tužnu vijest o pogibelji člana DVD-a Krapina Mirka Žigmana. Iz Spomen-lista na bojnom polju palim vatrogascima vidljivo je da je vatrogasac Mirko Žigman, zastavnik 53. p. p. pao junačkom smrću na bojnom polju 30. kolovoza i pokopan kod gr. kat. crkve u Jezierzanima. Zbog izuzetnih vojničkih vrlina i hrabrosti za života odlikovan je srebrnom kolajnom, a posmrtno za junačka djela u ratu zlatnom kolajnom koja je uručena njegovoj supruzi. Zbog povijesne istine donosimo pismo sućuti satnijskog zapovjednika Pavića upućenog udovici Mirka Žigmana u cijelosti kako je objavljeno u Vatrogasnom vjesniku.

Slika 20. Vatrogasac Mirko Žigman

[40] Prvu „Službovnu kolajnu“ utemeljila je Hrvatsko-slavonska vatrogasna zajednica 1891. godine (op.a.).

SPOMEN-LIST

na bojnom polju palim vatrogascima.

Novo Čiče: Josip Gellner, tajnik i narednik 53. pješ. puk. zadobivši tesku boljetieu na bojnom polju kod Dnjestra, preminuo je 1. rujna t. g. u pričuvnoj vojničkoj bolnici u Šopronju.

Krapina: Vatrogasac Mirko Zigman, zastavnik 53. p. p. pao je junačkom smrću na bojnom polju dne 30. kolovoza i pokopan kod gr. kat. crkve u Jezierzanima.

Zagreb: Rojnik štrcarskog odjela Dragutin Valentić, vodnik 53. p. p., pao je na bojnom polju dne 27. kolovoza t. g. kod sela Zadasova u Galiciji nedaleko rijeke Zlota Lipa.

Slava drugovima i svijetla im uspomena!

Pismo satnijskog zapovjednika o palom vatrogascu.

Kako gore izvješćujemo, pao je vatrogac Mirko Zigman iz Krapine junačkom smrću na bojištu. Svojim vojničkim vrlinama i hrabrosti pokojnik se tako istakao, da je odlikovan iznajprije srebrnom kolajnom za hrabrost, a poslije i zlatnom kolajnom za hrabrost Njegova gdja. supruga primila je pismo satnijskog zapovjednika g. Pavića, koje takodjer dokazuje, kako je Žigman bio neustrašiv i hrabar vojnik. Pismo donosimo u cijelosti:

Cijenjena gospodjo!

Sigurno je već do Vas stigla prežalosna vijest o junačkoj smrti Vašeg ljubljenog supruga.

Primite prigodom tog i za mene preteškog gubitka moje najiskrenije saučešće i budite uvjereni, da s Vama ne dijelim samo ja, njegov bivši komandant satnije, već i cijela pukovnija taj gorak udarac sudbine.

Nezaboravne su mu njegove izvrsne vojničke vrline, koje je on u tolikim i tolikim bojevima dokazao i istakao se.

Njegova junačka djela priznata su nesamo po meni, već i na višim mjestima, te je već i odlikovan srebrenom kolajnom za hrabrost, a mogu Vam danas u Vašoj dubokoj boli javiti lijepu vijest, da su njegova nada sve junačka djela u ratu okrunjena zlatnom kolajnom za hrabrost koju je on danas na žalost već nakon svoje smrti primio.

Nenadoknadiv je za Vas taj težak gubitak i gorka bol, koja je Vaše srce snašla, ali u oči tih za nas teških i velikih vremena primite od njegovog zapovjednika satnije, koji ga je visoko cijenio, ovu slabu utjehu: „On je pao kao pravi hrvatski junak za svog kralja i ljubljenu domovinu. — Neka mu bude vječna slava i zahvalnost domovine!"

Smrtni ostaci hrabrog junaka leže pokopani kod gr. kat. crkve u Jezierzanima, i ako mi milostivi Bog u tom žurkom hrvanju sačuva život, ne ću iz zahvalnosti i uspomene radi, na grob u kojemu počiva takav junak zaboraviti.

Za sada označuje skroman drveni križ a poslije neka ljepše bude ukrašeno to junačko počivalište.

Sa izrazom osobitog štovanja bilježim se

odani

Pavić v. r.

Društvene vijesti.

† **Eugen Schlangenberg**, podvojvoda dobrovoljnog vatrogasnog društva u Zagrebu u pričuvi, dimnjačarski obrtnik, posjednik srebrne kolajne za 15-godišnje službovanje, preminuo je nakon dugo-

Vatrogasni vjesnik, br. 20., god. XX., Zagreb, 20. listopad 1915.

Slika 21. Spomen-list i pismo satnijskog zapovjednika o palom vatrogascu na bojnom polju Mirku Žigmanu iz Krapine

Od skromnih podataka vezanih uz djelovanje prve privremene bolnice u Krapini u vremenu od 1914. do 1918. godine donosimo podatke vezane uz „Pomoćni bolničarski odjel Samarićasnki“ utemeljen na „uspješnim tradicijama dobrotvorne organizacije Crvenog Križa (…) U ovom odjelu uspješno su djelovali: Mirko Hirš, Jelena Sučić, rođ. Postl, Cvjeta Hudjek, Marija Vrence, rođ. Wochel dok ih je u pružanju prve pomoći podučavao dr. Mirko Crkvenac. Nije poznato koliko je još Krapinščana bilo uključeno u službu saniteta i spašavanja pri prijevozu (transportu) ranjenika s ratišta do smještaja u bolnice i lječilišta. Za pretpostaviti je da su u ovu službu bili uključeni i krapinski vatrogasci (što je bila obaveza u vrijeme rata op. a.) posebno stoga što je u Krapini bila željeznička stanica, poznato Kneippovo lječilište, a u blizini su i Krapinske Toplice. U vojne svrhe otpočetka rata se koriste gotovo jedino željeznice za prijevoz vojnika, invalida i bolesnih s ratišta, dok su ostali dio službe pri transportu obavljali članovi Crvenog križa - sanitet, dragovoljci, skauti i malteški bolničari.

Slika 22. Kneippovo lječilište u Krapini

Nakon završetka Prvog svjetskog rata rad ovog društva ponovo je oživio. Na 44. godišnjoj skupštini održanoj 4. svibnja 1919. ponovo je za predsjednika izabran Vilibaldo Sluga dugogodišnji predsjednik DVD-a Krapina – sigurno najzaslužniji vatrogasni organizator krapinskog vatrogastva kroz 40 godina djelovanja (1891.-1931.).

U vrijeme kad se društvo oporavlja od ratnih strahota i pustošenja počinje postupno normalno funkcionirati, pa u to vrijeme ima 86 izvršujućih, 96 podupirajućih i 45 utemeljiteljnih članova. Već sljedeće 1920. broj izvršujućih članova povećao se na 137. „Na takvo omasovljenje članstva znatno su utjecale prilike napretka obrtničke djelatnosti i prvi koraci industrijalizacije poslije Prvog svjetskog rata. Osim toga rukovodstvo se vrlo angažiralo, ukazujući članovima na raznolik sadržaj i aktivnosti (…)“[41]

[41] Antun KOZINA, *Naša obljetnica 110-Dobrovoljno vatrogasno društvo Krapina 1875.-1985.*, Krapina, 1985., 27.

Humanitarno-dobrotvorno djelovanje u vrijeme Prvoga svjetskog rata

Prema brojnim konzultiranim izvorima, za potrebe ovog rada vidljiva je izuzetno velika briga i osjećaj za potporu i pomoć hrvatskim vojnicima na ratištima diljem Europe. Početkom rata vjerovalo se da će rat vrlo brzo završiti. Međutim stvarnost je bila drugačija. Već prvih ratnih mjeseci 1914. kućama se vraćaju prvi bolesnici, ranjenici, invalidi, pa i poginuli. Uvjeti u kojima se živjelo kako na bojištima tako i kod kuća postaju sve teži i sve složeniji. O vrlo teškom stanju pišu i današnji austrijski povjesničari vatrogastva Johann Sallaberger, Adolf Schinnerl, Hans Gilbert Müller, Erwin Calupar, Petar Krajasich i dr. skrećući pozornost na potrebu organiziranja različitih oblika pomoći. Ako spomenuto usporedimo sa situacijom u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji možemo zaključiti da je gotovo isto stanje bilo diljem cijele Austro-Ugarske Monarhije. Zbog nedostatka brašna, kruh se pravio od zobi. Sve se više povećavao broj bezmesnih dana. Dok je na početku rata vojnički obrok bio kvalitetan, produljenjem rata i na njemu se štedi. U vojne svrhe trebalo je svakodnevno dobavljati velike količine mesa, a glavna hrana vojske u ratu je goveđe meso. „Da ne bude narod odviše opterećen uzima se u pojedinim krajevima za opskrbu vojske onaj prirod, kojim dotični kraj obiluje. Tako jedan kraj daje konje, drugi rogato blago, treći sijeno, žito itd.“[42] „Poznatom naredbom Kr. povjerenika za grad Zagreb odredjeno je, da se od 26. srpnja 1915. na području grada Zagreba ne smije na dane utorka i petka u tjednu niti sječi, niti prodavati, niti u gostionama kuhati ni peći govedje, teleće i svinjsko meso i to iz razloga štednje s blagom.“[43] Tih dana klupe i šatori „telećara“ na Dolcu i šatora na Kaptolu gdje se sjekla svinjetina bili su prazni. Dozvoljena je samo prodaja sušenog (dimljenog) mesa. Umjesto toga bila je dozvoljena prodaja ribe, koja je u to vrijeme također poskupjela. Mesni i besmesni dani kontrolirani su strogo od žandarmerije. Za živežne namirnice odobrene su priznanice (potvrde). Svaka osoba mogla je dobiti krajnje malene količine kruha i mlijeka, masti i mesa. Također je i opskrba i njegovanje vojnika postalo nepotpuno, nedostatno, a na kraju rata i površno. Vatrogasci na području cijele Monarhije organizirano šalju borcima različite poklone npr. za Božić. Sačuvana arhiva govori o brojnim akcijama u kojima su podjednako sudjelovali stari i mladi, bogati i siromašni, ujedinjeni svi s istom željom da se pomogne. U nastojanju da se prikupi što više vrijednih podataka za ovaj period pregledane su spomenice više župa i spomenice osnovnih škola. Tako je dobiven uvid u brojne akcije koje su poduzimane i priređivane ne samo za pomoć ranjenicima već i njihovim obiteljima, udovicama kao i siročadi palih junaka.

Posebnu zanimljivost u vrijeme rata od 1914. do 1918. nalazimo u Spomenicama obćih pučkih učiona (škola) u Varaždinskim Toplicama, Vinici i Vidovcu. Naime, sva tri izvora donose podatke vezane uz ratnu temu opisujući teško stanje u kojem je živjelo stanovništvo. Neimaština, loša prehrana, bolesti koje su vladale, nisu utjecale na veliku marljivost učenika i učitelja u organiziranju različitih sakupljačkih akcija. Najtemeljitije podatke zapisao je ravnajući učitelj u školi Vidovec, a odnose se na brojne okružnice, naredbe i sl. iz različitih nivoa vlasti, lokalnog, županijskog pa i visokih ureda Kr. zem. vlade u Zagrebu, brojnih ministarstava, a bilo je i onih upućenih iz Budimpešte i Beča. U svom prilogu ilustracije radi daje temeljiti prikaz događaja vezanih uz ratne godine kako su zabilježeni u Spomenici te škole. Već za Božić 1914. za nabavu božićnice za vojnike na ratištu, skupljani su među školskom djecom dobrovoljni prilozi kojima su se priključili i učitelji te brojni darovatelji.

[42] Ilustrovani list, br. 42., Zagreb, 17. listopada 1914., 1000.
[43] Isto, br. 32., Zagreb, 7. kolovoza 1915.

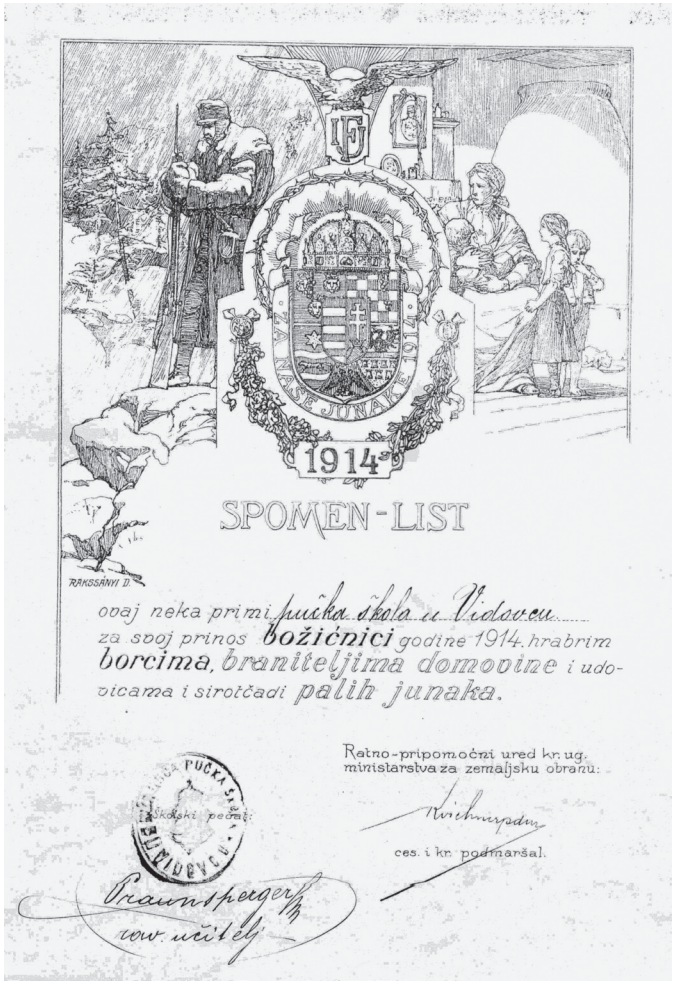

Slika 23. Spomen-list pučke škole iz Vidovca iz 1914. za skupljeni iznos škole dodijeljen od Ratnog-pripomoćnog ureda u Budimpešti

Skupljeni iznos škole su poslale Ratnom-pripomoćnom uredu u Pešti koji je nakon toga obavijestio sve škole o provedenoj akciji, zahvalio učiteljima Kraljevine Hrvatske i Slavonije na uloženom trudu tijekom „sabiranja darova" i dodijelio svakom djetetu i svakoj školi bez obzira na darovani iznos „Spomen-list". Iz Okružnice je vidljiv iznos skupljen u školama u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. U akciji je sudjelovalo 102129 učenika (sabirni arci), a skupljeno je 39.033 K 58 f, dok je od privatnika skupljeno 37.934 K i 71 f ili svega 76.970 K i 29 f. Iz teksta na „Spomen-listu" vidljivo je da je sakupljeni novac namijenjen hrabrim borcima, udovicama i siročadi palih junaka, a u potpisu je Ratno-pripomoćni ured Kr. ug. ministarstva za zemaljsku obranu, potpis nečitak. Škole su bile obavezne jedan list istaknuti na vidljivom mjestu, jedan pohraniti u Spomenicu, dakle arhivu škole, a ostale podijeliti učenicima. Zahvaljujući ovoj naredbi sačuvani su u nekoliko škola ovi Spomen-listovi kao vrijedna povijesna svjedočanstva vezana uz ratno vrijeme.

Školske godine 1914./1915. sve je više učitelja pozvano „pod oružje" pa je „naredbom Kr. žup. oblasti od 29. rujna br. 20.988 određena poludnevna obuka zbog manjka učiteljskog kadra u svim razredima. Od početka rata naređeno je „sabiranje" kupinova lišća za pravljenje čaja potrebitog za vojsku (Naredba Kr. zem. vlade od 26. rujna 1914. br. 25.156). U O. Š. Vidovec skupljeno je 20 kg kupinovog lišća.

Slika 24. Učenici u berbi kupinovog lišća za čaj vojnicima

Naredbom Kr. žup. oblasti od 23. rujna 1914. br. 20.654 odredjuje se da se što više izradi toploga odijela za našu vojsku i da se sabere što više dobrovoljnih prinosa. U tu svrhu sabrano je medju škol. mladeži 20 kr. koja je svota ovostranim otpisom od 13. listopada 1914. br. 101 otposlana Kr. žup. oblasti za nabavu vune. Od te vune sačinile su djevojčice: 10 pari narukvica, 8 kapa, 1 par dokoljenica, koji su predmeti otpremljeni ovostranim dopisom od 8. prosinca 1914. br. 141. Kr. žup. oblasti.

Otpisom od 18. listopada 1914. br. 3938 izvješćuje opć. poglav. da je pod točkom 52. isplatilo 50 Kr. za nabavu vune. Ista je svota otposlana Kr. žup. oblasti, od koje je primila škola 4 kg i 700 gr vune, te je razdjeljena polovica školi u Vidovcu, a druga polovica školi Radovan. Drugi put je otposlano: 20 pari narukvica i 20 para dokoljenica (…)

Okružnica povjerenstva za organizaciju dobrovoljne ratne bolničarske službe od 13. listopada 1914. br. 160 glede priredjivanja šerpije iz platna. U tu svrhu sakupilo se među školskom mladeži domaćeg platna od kojeg se priredila šerpija od 12 kg te je otposlana odboru zagrebačkih gospodja za ratnu pripomoć dopisom 1. prosinca 1914. br. 137.

Okružnica bana od 13. studenoga 1914. br. 28.932 u pogledu sabiranja prinosa božićnih darova našim vojnicima. U tu svrhu sabralo se medju škol. mladeži 45 Kr. 20 fil. koja je svota pod br. 138. otposlana ratno-pripomoćnom uredu Kr. ugar. ministarstva za zemaljsku obranu u Budimpeštu (…)

Okružnica Kr. hrv. slav. dalm. zem. vlade, odjela za narodno gospodarstvo od 7. veljače 1915. br. VI./209. O prehrani pučanstva u ratno doba pročitana u svakdanjoj i opetovnoj školi (…)

Naredba Kr. hrv. slav. dalm. vlade odjela za unutarnje poslove od 23. ožujka 1915. br. 9.804 o sabiranju kovnih predmeta, proglašena u školi, te sabrani kovni predmeti otposlani opć. poglav. pod br. 59. od 5. lipnja 1915. Ova naredba o sakupljanju predmeta od bakra, mjedi i ostalih kovina na snazi je bila za cijelu Monarhiju, pa su vatrogasci za ratne potrebe trebali iz svoje imovine izdvojiti one predmete koje više ne koriste npr. ručne štrcaljke, nastavke hidranata, cijevi spojnice, kacige, svjetiljke i sl. za što su dobili skromnu novčanu naknadu. U ovoj akciji skupljana su i crkvena zvona za potrebe rat-

ne industrije. Podatke o istima koristimo npr. iz Spomenice župe Sv. Barbare (kraj Vinice) gdje nalazimo 3 po vojsci skinuta zvona „varaždinskih zvonoljevača". Činjenica je, da je na taj način uništen/izgubljen vrijedan dio crkvene kulturno-povijesne baštine, o kojoj danas možemo naći vrlo skromne podatke (op.a.). I u Spomenici župe Ljubeščica (kraj Varaždinskih Toplica) čitamo: „Za Prvog svjetskog rata 1914. do 1918., 6. svibnja 1916. godine u 11,30 sati skinuto je srednje zvono iz 1889. godine dar Franje Josipa koje je stajalo 300 forinti."[44] Sljedeće godine 1917. produženjem rata i teškim prilikama na ratištu, za vojne svrhe skinuto i crkveno zvono iz 1880. godine. „(…) Od toga dana ostadosmo bez ijednog zvona pa tako nastupa u Župi muk velikog tjedna (…)" – Zapisao je u Spomenici župe župnik.

Da se vratimo u Spomenicu škole Vidovec, u kojoj čitamo:

Otpisom od 28. travnja 1915. br. 13.116 saopćila je Kr. zem. vlada odio za bogošt. I nastavu da je pretstojništvo ratno-pripomoćnog ureda Kr. Ug. ministarstva za zem. obranu u Budimpešti stavilo u promet „Znak za školsku mladež". Isti je otpis pročitan i protumačen u školi, te se prijavilo 20 učenika. Prema tome je svota od 10 kruna pod br. 52/1915. otposlana u Kr. kot. oblast.

Među važnijim dopisima i naredbama čitamo Okružnicu Kr. zem. vlade odjel za bog. I nastavu od 12. kolovoza 1915. br. 26.029. u pogledu priređivanja vreća za pijesak za ratne svrhe. Odaslalo je ravnateljstvo škole u Vidovcu gostioničarskom savezu u Zagrebu 3 vreće za pijesak i 4 Kr. gotovine.

Kr. hrv. slav. dalm.zem. vlada od 27. rujna 1915. br. 28.559 dostavlja okružnicu u predmetu sabiranja šišaka po školskoj mladeži. U odgovoru piše da vidovečki župljani ne posjeduju šume i da naredbi ne mogu udovoljiti.

Okružnica bana od 4. listopada 1915. br. 9.307 u pogledu pletenja slamnatih pletenica za vojsku. Otpremljeno je 27 kg slamnatih pletenica 30. studenoga 1915. na Militärverpflegungsmagazin Ljubljana.

Kr. hrv. slav.dalm. zem. vlada od 15. listopada 1915. br. 30.777 dostavlja okružnicu Bana od 15. listopada 1915. u pogledu sabiranja tople odjeće za vojsku. Školska mladež darovala je 21 kr., opć. poglav. 39 kr, svega 60 kruna. Koja je svota otpremljena na „das K. u. K. Kriegsministerium, Zentralevidenz für Armeeliferung „ za 3 kg vune.

Zemaljska središnja veresijska udruga u Zagrebu od 8. studenoga 1915. dostavlja okružnicu glede sabiranja prnjaka. U tu svrhu nije se ništa sabralo jer tražene stvari narod ne posjeduje.

Kr. hrv. slav. dalm. vlada od 22. listopada 1915. br. 30.878 dostavlja okružnicu Kr. ugar. ministarstva u pogledu sabiranja stvari od vune i kaučuka. Nije se sabralo ništa jer narod ovakvih ne posjeduje.

Okružnica br. 435. Pr. velikog župana Županije varaždinske u predmetu zabijanja čavala u ratni spomenik u korist fonda za invalide Županije varaždinske. U tu svrhu sabralo se među školskom mladeži 41 Kr. i 10 f. koja je svota otposlana Županu 16. veljače 1916. br. 5.

Otpis Kr. kot. oblasti od 13. studenog 1915. br. 13.014 glede sabiranja kopriva u ratne svrhe. Sakupljeno je 29 kg i 500 gr. što je otpremljeno na c. i kr. vojno zapovjedništvo u Zagrebu br. 97/1916.

[44] Josip VRAGOVIĆ, Ivanka RATKOVIĆ i suradnici, *Ljubeščica povijest župe, mjesta i narodni običaji,* Ljubeščica, 2005., 7.

28. ožujka 1916. otpremila je škola na K. u. K. Kriegsministerium Kriegsfürsorgeamt Gruppe VI Wien, 12 pari dokoljenica prigotovljenih po učenicama od 3 kg dostavljene vune.

I dalje se svake godine sakupljala za božićne darove našim vojnicima topla odjeća, bundevske koštice, pomoć za ratne vojne invalide, knjige za potrebe vojničkih čitaonica naših Hrvata na ratištu, za ratnu siročad uz obilježavanje Dana ratne siročadi, za potrebe Društva Crvenog križa, a raspisan je i državni ratni zajam. Okružnica Kr. hrv. slav. dalm. vlade od 23. rujna 1918. br. 27.096 kojom se preporuča sakupljanje odijela za djecu iz Dalmacije, Bosne, Hercegovine, Istre i Kranjske. Sakupljeno je 80 Kr. i ta svota otposlana je Kot. oblasti 1918.

Dana 31. kolovoza 1918. u Knjizi zapovjedi nalazimo Naredbu o skupljanju cvijeta lipe, lišća kupina i jagoda za potrebe vojske. Skupljeno lišće i cvijet treba poslati na: „An die Verfplegungsfassungsstelle des K. u. K. Epidemiespital Nr. 1“.[45]

Prvi svjetski rat uvečava nevolje stanovništva što se osjeća i u radu i životu škola. Smanjen je broj polaznika, posebno muške djece koju roditelji koriste kao radnu snagu. Učenice rade u polju i u kućama pa je polazak u Djevojačku školu nemaran zbog ratnih prilika. Pogoršanje higijenskih prilika, bolesti i slaba ishrana jedni su od značajnih faktora za nepolazak nastave. Među djecom vlada tifus, šarlah, upala pluća i ospice pa je polazak škole neredovit. U Školskoj spomenici Osnovne škole Vinica zapisano je da domaće plemstvo grofica Ida Festetić, plemićka obitelj Bombelles i vinička veleposjednica i dobročiniteljica Slava Dolanski daruju djecu odjećom i obućom. Škola organizira ratnu pripomoć: pletu se čarape i kape, skupljaju namirnice, a sve se šalje potom u Varaždin i Zagreb. U mjesecu prosincu 1916. škola priređuje zabavu na kojoj je skupljen prilog za ranjenike. Za organiziranje pomoći ratnicima udovicama i siročadi učenici također dobivaju „Spomen-list“ od Ministarstva obrane u Budimpešti.

O sličnom stanju podatke nalazimo i u Spomenici škole Natkrižovljan (područna škola Vinica op.a.). Unatoč siromaštvu školska mladež prikuplja pomoć za božićne darove vojsci. Školske godine 1914./1915. sakupljeno je 13 Kr., a 1917./1918. za ratnu siročad skupljeno je 11 Kr. isto toliko i za invalide, a za Crveni križ 8, dok je u mjesecu travnju 1918. skupljeno 50 Kr. za siročad Bosne, Dalmacije i Istre. Školske godine 1919./1920. škola se morala zatvoriti i raskužiti jer je učitelj Ivan Bančić umro od upale pluća i španjolske bolesti. Iste školske godine učitelji su s mladeži 17. travnja 1920. prisustvovali misi zadušnici za pale borce. U Spomenici osnovne škole Varaždinske Toplice br. 2. piše: „I mnogi dječji trud služio je svrhama: mladež je sabrala 15 kg i 40 dkg vunenih otpadaka, 3 kg kaučuka, 2 kg kovinskih predmeta, načinila 48 kg slamnatih pletenica za vojsku, za invalide Županije varaždinske priposlano je 6 Kr. 60 fil., za hrvatske invalide 37 Kr. 41 fil., za siročad u ratu palih vojnika 4 Kr. 76 fil. Kupinova lišća sabrano je više kila i načinjeno je 97 vreća za pijesak. Od ostalih zanimljivosti izdvajamo dječju zabavu organiziranu 29. travnja 1917. koja se sastojala od male predstave, deklamacija, sviranja i pjevanja skupljeni dobrovoljni prilozi namijenjeni su bili za ratnu siročad. Službujući ravnatelj upisao je za školsku godinu 1917./1918. „(…) Premda je vladala velika oskudica u ovo ratno vrijeme na obući i odjeći bio je polazak škole slab, ali se bilo nadati da će biti još i slabiji (…)“[46]

Školske spomenice su ne samo dokumenti od trajne važnosti za školsku ustanovu već su i vrijedni spomenici, kronologije vremena u koje se bilježe svi značajni datumi i zbivanja, bolesti, pa čak i vremenske prognoze (potresi, suša, bunari presušili, najezda

[45] HDA Zagreb, Carsko-kraljevsko vojno zapovjedništvo u Zagrebu -K. u. k. Militärkommando in Zagreb Nr. 137., Zagreb am 31. August 1918.

[46] Spomenica osnovne škole Varaždinske Toplice br. 2.

skakavaca) i sl., ali isto tako one prate i ljudsku humanitarnu djelatnost u određenim vremenskim periodima bez obzira da li se odnose na učenike i kolektiv škole ili čak na cijela mjesta.

U narodu postoji priča kako se navečer u brojnim kućama molilo za naše vojnike, a uz to su žene plele čarape, veste, kape, rukavice i ostale odjevne predmete i u narodu se skupljala novčana pomoć. Konačno u gradovima i većim mjestima gdje su djelovala različita društva pa i dobrotvorna kao npr. u Varaždinu „Dobrotvorno društvo" i „Zaklada za nemoćne vojnike iz svjetskog rata", sakupljala se također pomoć i brinulo se o ranjenicima i teškim invalidima. Organizirana je i pomoć njihovim obiteljima i ratnoj siročadi uz organizaciju Društva Crvenog križa i pomoć skauta, hrvatskih sokola i malteškog bolničarskog dobrovoljnog društva.

Slika 25. Primjeri dviju dopisnica ratnih zarobljenika iz Odese, s oznakom Crvenog križa (pretpostavljamo da su liječeni u bolnici Crvenog križa, op. a.)

Diljem Austro-Ugarske Monarhije nalazimo pisane tragove o organiziranju pomoći vojnicima na ratištu. U toj su pomoći sudjelovali i župnici sa svojim župljanima, vatrogasci, domaće plemstvo i dr. Tako npr. čitamo u Župi Hagenberg (Austrija) i Dobrovoljnom vatrogasnom društvu Hagenberg koji su redovito tijekom ratnih godina organizirali akcije prikupljanja pomoći za 81 vojnika na ratištu, kako bi svoje ratnike obradovali npr. za Božić. U tu svrhu 29. studenoga organizirali su dobrotvornu lutriju, a s velikom brigom u akciji su sudjelovali svi mještani pa i plemićka obitelj Dürchheim koji su sve sakupljeno uspjeli spakirati u prikladne sandučiće, a kako bi njihovi vojnici bili obaviješteni o događajima u zavičaju u svaki su paket dodali i „Linzer Volksblatt" (novine) u kojima su mogli naći sve zanimljivosti vezane uz grad i okolicu.[47]

U rijetkim trenucima, kad nije bilo ratnih djelovanja, vojnici su pisali pisma svojim najdražima, družili se, čitali vijesti s ratišta, s nestrpljenjem očekivali poštu i pakete iz domovine, vodili brigu o održavanju osobne higijene što na ratištu nije bilo moguće svakodnevno, pa su stoga organizirane improvizirane kupaonice, tuševi i sl. „Kiša, vjetar, zima, snijeg - sve to nije smetalo kad na bojištu nakon duljeg ratovanja i boravljenja u šančevima naiđu na čistu vodu, da se operu".[48]

[47] Johann SALLABERGER, *125 Jahre Freiwillige Feuerwehr Hagenberg 1875-2000.,* Hagenberg, 2000., 68 - 71.

[48] Isto, br. 49., Zagreb, 1914., 1168.

Odjeća i obuća poginulih skidana je i dezinficirana, a za poginule što je vidljivo iz zapovjedi Vojnog zapovjedništva Zagreb naručene su „Totenhemden aus Papier-Flachgarn (…)“[49]

Od brojnih zapovjedi Carsko kraljevskog vojnog zapovjedništva u Zagrebu izdvajamo one koje se odnose na istraživano područje ovog rada, a vezane su uz bolesti ljudi i životinja. „Tijekom ratnih godina zbog pojave zaraznih bolesti kod civila zatvorena su u Varaždinskoj županiji za odmor sljedeća mjesta: Klenovnik, Magjarevo, Ljubeščica, Horvatićevi jarki (Landesregierung Nr. 22.940 von 15./4.1918). Nakon mjesec dana zbog zaraznih bolesti među civilnim stanovništvom za odmor su u Varaždinskoj županiji zatvorena mjesta: Šljivarsko, Bezirk Ivanec, Poljana, Ludbreg, Drenovez, Leskovec, Horvatićevi jarki (Zapovijed br. 89.).

Zarazne bolesti evidentirane su i kod vojnih osoba npr. u Varaždinu 2 slučaja crvenog vjetra i 1 slučaj mumsa (MK Befehl Nr. 72 vom 20. April 1918.).

Kod životinja na području Varaždinske županije u mjestima: Klanjec, Trgovišće, Krapina, Začretje, Hrašćina Trgovišće, Pregrada i Krapinske Toplice zabilježene su zarazne bolesti kao npr. svinjska kuga, crveni vjetar, bjesnoća i dr“.[50] Potrebno je naglasiti, da je tijekom ratnih godina pojačan veterinarski nadzor nad zdravstvenim stanjem životinja. Naime, za potrebe vojske i vatrogasne službe potrebne su bile zdrave, snažne životinje - konji, pa se u nekim vremenskim periodima strogo kontroliralo klanje životinja, i to ne samo konja, već i svinja i rogate stoke (op. a.).

Hrvatski vojnici s područja sjeverozapadne Hrvatske na ratištima Prvoga svjetskog rata

Ratno je vrijeme. Domaće novine koje izlaze „donose vijesti s ratišta što narod zlotumači, jer svatko hoće u sporednim činjenicama naći odgonetku velikih dogadjaja (...)“[51] Naredbom hrvatskog bana dr. Škrleca i Ratnog ministarstva odmah na početku rata obustavljeno je izlaženje vojsci nepoćudnih novina (cenzura op. a.).

O životu i djelovanju hrvatskih vojnika porijeklom iz sjeverozapadnog dijela Hrvatske koje je predmet ovog rada, podatke nalazimo diljem Europe u rijetkim dnevnim novinama što su izlazile u tom ratnom periodu. Tako npr. u „*Vatrogasnom vjesniku*“ koji je uz stručne tekstove iz područja vatrogastva donosio i informacije o našim vatrogascima/vojnicima, ali i u tjedniku „Ilustrovani list“ koji je izlazio svake subote u Zagrebu nalazimo zanimljivosti sa svih ratišta s brojnim dokumentarnim fotografijama i materijalom. Isti list donosi popise palih hrvatskih junaka s europskih ratišta kao i onih koji su nakon teških ozljeda i bolesti zbrinuti u bolnicama diljem Monarhije, a nakon oporavka sretno se vratili svojim obiteljima. Raduje nas što su naši Varaždinci glazbom nastojali zaboraviti sve grozote rata, osnovavši tamburaški zbor „Varaždinec“.

Šteta što nisu za povijest zabilježena i njihova imena, a kako je vijest objavljena u br. 3. od 19. siječnja 1918. za pretpostaviti je da su završetak rata dočekali živi i zdravi u dobrom raspoloženju. Pozornost privlači časopis „*Unsere Soldaten*“ („Naši vojnici“), koji je pisan njemačkim jezikom (goticom), a donosi kao što piše u podnaslovu Episoden aus dem Kämpfen der österreichisch-ungarischen Armee im Weltkrieg 1914/1915 (Zgode iz borbi austro-ugarske vojske u svjetskom ratu 1914./1915.). Urednik ovog zanimljivog časopisa je general infanterije (pješadije) Emil von Wojnovich, direktor k. i k. ratnog arhiva u Beču, član kraljevske akademije znanosti. Listajući gore navedeni

[49] HDA, 1697 Carsko kraljevsko vojno zapovjedništvo Zagreb (K. u. k. Militärkommando-befehl in Zagreb 1916.-1918. br. 24. I. Nr. 34 729.

[50] Isto, Nr. 131, am 17. August 1918.

[51] Ilustrovani list, br. 33., Zagreb 15. kolovoza 1914., God. I., 776.

časopis nalazimo brojne zanimljivosti koje svjedoče o hrabrim djelima austro-ugarske vojske na ratištima, o spašavanju civila iz gorućih kuća, o pomoći naroda ranjenicima u transportu, u hrani i okrijepi, kad se tražio komad kruha i malo mlijeka, a odgovor je bio „Neprijatelj je sve uzeo!". U takvoj ratnoj situaciji nalazimo priču pod naslovom „Warasdiner wie einst" koja se događa na srpskom ratištu, a govori o Martinu Trputcu, vodniku Varaždinske pješačke pukovnije br. 16. koji je još uz dva prijatelja poslan u noćno izviđanje. Zajedno s hrabrim vodnikom Josefom Markovićem uspjeli su zarobiti 12-toricu srpskih vojnika. Za izuzetnu hrabrost koju su pokazala spomenuta dvojica vojnika na ratištu odlikovani su *srebrnom medaljom za hrabrost prvog reda* (Silberne Tapferkeits Medaille).

Tamburaški zbor „Varaždinec" na fronti.

Za odmora od boja ljuta i kreševa, nastoje si naši ratnici svakojako prikratiti, odnosno zasladiti vrijeme. Služe tome vojnički domovi i neposredno iza fronte, a služe tome i neki što pjevački, što glazbeni zborovi. Tako su si i naši hrvatski junaci slavne varaždinske pješačke pukovnije uredili mali tamburaški zbor i okrstili ga dakako „Varaždinec". Nisu to tambure iz tvornica, već napravljene na bojnom polju na poznati ratni način, ali kad se slože, onda ciliču ko prave u domovini. Hrvata pjesma ne ostavlja ni na bojnom polju, pa njom i zaboravlja često i često puta na sve tegobe i nevolje ratne. Naša slika prikazuje tamburaški zbor „Varaždinca".

Slika 26. Tamburaški zbor „Varaždinec" na ratištu

Sljedeći primjer donosi opis požara koji je zahvatio nekoliko kuća pokrivenih slamom u kojima je stacionirana I. četa jedanaestog bataljona s ranjenicima - mjesto Szezurawa, ali i ukućani, pretežno žene. Bila je hladna veljačka noć, ranjenici svi promrzli i gladni, smješteni na slami što je bila još veća dodatna opasnost za širenje vatre. Vatrogasna štrcaljka koju je selo posjedovalo nije bila ispravna za gašenje pa su vodnici Kasimir Winicki i Leon Hollenberg, te kaplar Josef Ladowski organizirali gašenje vatre kantama. Pet kuća koje je zahvatila vatra izgorjelo je do temelja. Dobrom organizacijom hrabri vojnici evakuirali su sve ranjenike i civile iz gorućih kuća i uspjeli iznijeti uz velike napore sve na sigurno. Za ovo djelo sva četvorica odlikovana su *srebrnim križem za zasluge.*

U drugom slučaju u požaru koji je zahvatio salaš u kojem su bili smješteni ranjenici i vojnik Dohi s teškim promrzlinama nogu u pomoć su priskočili prijatelji vojnici 5. pješadijske pukovnije Georg Turzuli i Georg Gaspar. Po život opasnoj situaciji spašavali su iz kuće nešto od inventara (namještaj) koji pet žena nije htjelo prepustiti vatrenoj stihiji. Veliku pomoć u evakuaciji ljudi pružao je i kaplar Johann Hajduk. Za hrabrost i pomoć u spašavanju ljudskih života Georg Turzuli i Georg Gaspar odlikovani su *srebrnim križem za zasluge*. Zanimljiv primjer nalazimo u anegdoti hrabrog pratitelja-vojnika male kolone kola koja su prevozila municiju i kola sa živežnim namirnicama. Riječ je o vodniku Franzu Župančiću koji je uspio uz pomoć svojih pratitelja sačuvati cijelu kolonu kao i teret o kojem su brinuli od napada Kozaka. Iako je u tom okršaju ranjen u nogu, Župančić se hrabro borio kako ne bi dospio u zarobljeništvo. Za ovaj poduhvat odlikovan je *srebrnom medaljom za hrabrost drugog reda* koju može nositi isto kao i podoficiri pukovnije.

Analiziramo li prezimena koja su spomenuta u anegdotama s ratišta možemo zaključiti da se radi o vojnicima Hrvatima, Mađarima, Austrijancima, Česima i Slovacima (?) u ratnim djelovanjima na sjeveroistočnom ratištu.

Uz već spomenute novine i časopise koji su izlazili tijekom ratnih godina, a u kojima se moglo pročitati i doznati barem nešto o našim vojnicima na ratištima pozornost skrećemo na izuzetno vrijednu povijesnu građu koju čuva Hrvatski državni arhiv u Zagrebu. Riječ je o „*Gieslovim ratnim dnevnicima* „pisanim na ratištima gdje se našla Varaždinska pješačka pukovnija. Ukupno osam dnevnika, rukopisa pisanih njemačkom goticom s kvalitetno ucrtanim ratnim planovima (situacijama) u boji, s vrlo temeljitim opisima bitaka, a zabilježeni su i ostali podaci kao npr. bolesti vojnika, transporti ranjenika, popisi poginulih i ranjenih i sl. U trenucima kad nije bilo ratnih operacija zapisano je: „Vojska se odmara.“ Listajući ovaj vrijedan materijal čitamo prezimena varaždinskih vojnika: Turkalj, Šestak, Pavliček, Majetić, Bauman i dr.[52]

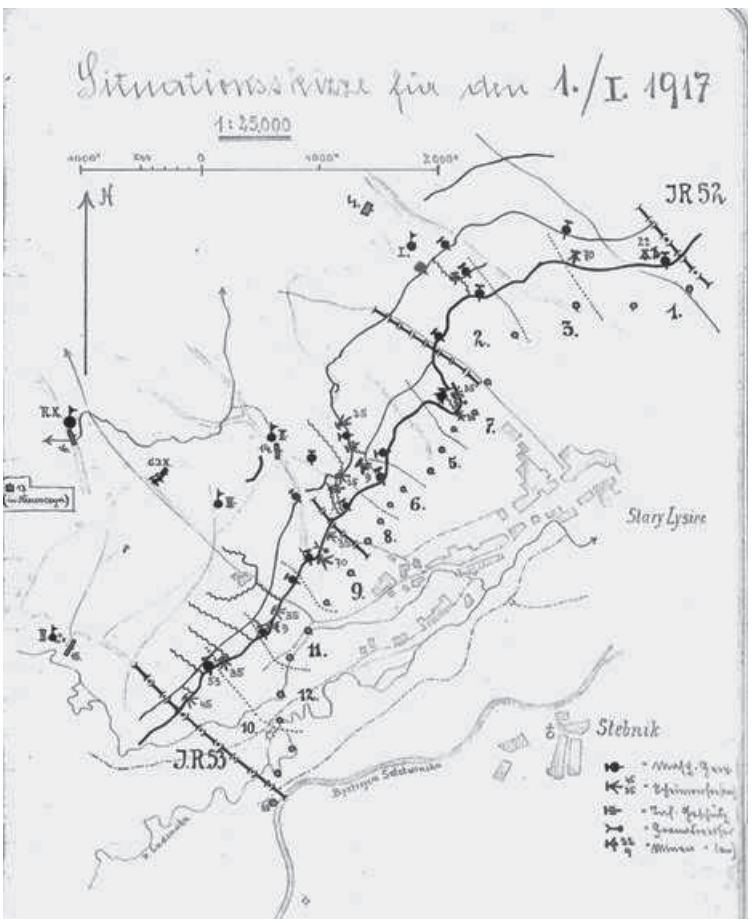

Slika 27. Jedna od brojnih ratnih skica iz Gieslovih ratnih dnevnika za 1917. godinu (rukopis)

S obzirom da se radi o Varaždinskoj pješačkoj pukovniji, držimo da bi bilo zanimljivo i korisno istražiti i obraditi ovu rijetku dosad neobrađenu rukopisnu ostavštinu, a pripada sigurno u najvredniju ratno-povijesnu građu nastalu u teškim ratnim uvjetima Prvog svjetskog rata.

[52] HDA, 190:/16, Varaždinska pješačka pukovnija (Infanterieregiment), Nr. 16.-1914.-1918.

Slika 28. Baron Giesl podzapovjednik carske i kraljevske Varaždinske pukovnije br. 16., autor sačuvanih ratnih dnevnika odlikovan medaljom (zbirka Zvonka Pintara, Varaždin)

U želji da se dođe do što više podataka o vojnicima s područja sjeverozapadne Hrvatske, koji su se tijekom ratnih godina našli na ratištima diljem Europe nalazimo: „Ovo neobično junačko i hrabro držanje naših Hrvata valja neprestano isticati zato, što se baš sa srpske strane često i prečesto nastojalo nas gornje Hrvate, osobito Zagorce, prikazivati ljudima bez snage i kakove veće vrijednosti. A baš eto ti prezirani Zagorci pokazali su na srpskom tlu junaštvo i ustrajnost kakvu rijetko bilježi povijest ratova. 16. varaždinska regimenta, koja je prva jurnula i duboko se zasjekla u neprijateljsko tlo, sastoji se većinom od marljivih Podravaca i ustrajnih Zagoraca, dok se u 53. sakupilo našeg naroda unaokolo Zagreba. Gotovo da ne bi čovjek vjerovao, da ti naši ljudi pluga i motike, miroljubivi radnici sa varaždinskih i posavskih ravnica, te zagorskih brežuljka i bregova, mogu se najednoć prometnuti u neustrašive lavove. Sada znamo, što prije nijesmo ni slutili, kakova sila i poštenje leži u tom našem narodu…“[53] Još jedna zanimljivost vezana uz junaštvo varaždinske 16. pješačke pukovnije odnosi se na imenovanje austro-ugarske male ratne lađe koja nosi ime „Warasdiner“ prozvane upravo tako zbog izuzetne hrabrosti i junaštva ove vojne postrojbe.[54]

Pali hrvatski junaci s područja sjeverozapadne Hrvatske na ratištima 1914. godine prema podacima objavljenima u Ilustrovanom listu godine 1914. za Varaždinsku i Koprivničku županiju

Tablica 1.

Ime i prezime	Mjesto rođenja	Vojno zanimanje	Mjesto i dan pogibije	Odlikovanja
Milovan Bakliža kr. profesor u Varaždinu	Varaždin	poručnik u prič. 25. domobr. Pukovniji	poginuo od 3 hica u Srbiji na Gučevu brdu	-
Samuel Koschut	Varaždin	zastavnik u pričuvi 25. domobr. pukovnija u Varaždinu	pao u Srbiji 11. rujna 1914.	-

[53] Isto, br. 36., Zagreb, 5. rujna 1914., 36.
[54] Isto, br. 47., Zagreb, 21. studenoga 1914. godine.

Ime i prezime	Mjesto rođenja	Vojno zanimanje	Mjesto i dan pogibije	Odlikovanja
Ivo Mallin kr. financijalni perovođa	Varaždin	pričuvni poručnik 27.domobr. pukovnije	pao na prelazu Drine 13. rujna 1914., prenesen je i sahranjen u blizini sela Batora u Bosni	-
Gjuro Horvat rođ. 1892.	Varaždin	-	poginuo 1918. prigodom oslobođenja Međimurja (spomenik na groblju u Varaždinu)	-
Julije Tomasi	Varaždin	-	poginuo na srpskom ratištu 1914.	-
Stjepan Schlenger	Varaždin	-	poginuo na srpskom ratištu 1914.	-
Fran Galović hrv. pjesnik i prof.	19. srpnja 1887. u selu Peteranec	zastavnik u pričuvi 27. domobr. pješ. pukovnije	poginuo u Srbiji, tijelo je prevezeno u Zagreb, a sahranjen je 31. listopada 1914. na Mirogoju u nazočnosti brojnih vojnih i crkvenih dostojanstvenika	-

Pali i ranjeni hrvatski junaci s područja sjeverozapadne Hrvatske prema podacima objavljenima u Ilustrovanom listu godine 1915.

Tablica 2.

Ime i prezime	Mjesto rođenja	Vojno zanimanje	Mjesto i dan pogibije	Odlikovanja
Jakob Malčić	Bednja	desetnik 25. zagr. dom. pješ. pukovnije	pao je 15. listopada 1914. na Crnom Vrhu u Srbiji	-
Josip Novosel, postolar	Gornja Rijeka (Novi Marof)	razvodnik 16. pješ. pukovnije	pao kod Valjeva u Srbiji	-
Josip Zgorelec	Gornja Rijeka	topnik poljsko-topničke 39. pukovnije	poginuo 19. kolovoza 1914. na ratištu Srbije	-

Ime i prezime	Mjesto rođenja	Vojno zanimanje	Mjesto i dan pogibije	Odlikovanja
Karlo Šponar, student phil., mat. i fizike	Varaždin ?	dobrovoljac 39. poljsko-topničke pukovnije u Varaždinu	umro od tifusa na srpskom ratištu 1915.	-
Grga Otroški, krojač	Beletinec kraj Varaždina	desetnik 37. poljsko- topničke pukovnije	-	dva puta odlikovan srebrnom kolajnom II. razreda i jednom brončanom
Aleksandar Senica, trgovački pomoćnik	Varaždin	desetnik u puk. Celje	umro 13. veljače 1915. u vojničkoj bolnici u Celju od tifusa i tuberkuloze zadobivene u Karpatima	-
Branko Kropek, ces. i kr. kadetska škola u Karlovcu	Varaždin 1896.	poručnik 53. pješ. pukovnije	ranjen u nogu 18. lipnja na ruskom ratištu, prevezen u bolnicu u Zagreb	odlikovan srebrnom kolajnom I. razreda i vojničkim križem III. razreda
M. Petrinjak, kadetaspirant	Ivanec	kadetaspirant 16. pješ. pukovnije	ranjen je i nalazi se na oporavku u Bjelovaru	odlikovan srebrnom kolajnom I. reda
Franjo Frček	Koprivnica	pričuvni razvodnik 25. dom. pukovnije	poginuo na srpskom ratištu u Batoru kraj Drine 18. rujna 1914.	predložen je za odlikovanje za hrabrost
Martin Petričević	1887. u Gotalovu opć. Gola	-	teško ranjen na srpskom ratištu, transportiran u Beč gdje je umro 25. prosinca 1914.	-
Stjepan Janeš, knjigovođa star 24 godine	Hlebinama, kotar Koprivnica	poručnik 16. pješ. pukovnije	ranjen je 20. kolovoza 1914. na srpskom ratištu, dovezen u časničku bolnicu u Zagreb, vratio se na ratište u Galiciju gdje je poginuo 1915. i pokopan je u selu Wiezbowiec	-

Ime i prezime	Mjesto rođenja	Vojno zanimanje	Mjesto i dan pogibije	Odlikovanja
Josip Cmrk	Peteranec, kotar Koprivnica	desetnik 16. pješ. pukovnije	boravio na ratištu u Srbiji a zatim na ruskom ratištu gdje je poginuo 23. veljače 1915., pokopan kod Stanislavova	-
Martin Kelenc, pučki ustaša	Grabovnica u Podravini	vojnik pješ. pukovnije	sudjelovao na ratištu u Bukovini od 15. ožujka 1915., ranjen je 2. rujna 1915. i umro u bolnici u Eperješu 8. rujna 1915.	-
Gjuro Sudar, brijački obrtnik	Križevci	kod podvozne čete 13. zbora	ranjen u studenom 1914. u Srbiji, na sjevernom ratištu zadobio tifus te je preminuo 7. svibnja 1915. u Kapošvaru – Mađarska	-
Mirko Žigman, vatrogasac	Krapina	stožerni narednik 53. pješ. pukovnije	sudjelovao u rat. aktivnostima na Čar planini, od 15. siječnja 1915. na ratištu je u Galiciji, poginuo 30. kolovoza 1915.u Galiciji	odlikovan je srebrnom medaljom za hrabrost za života, i zlatnom kolajnom za hrabrost posmrtno
Fabijan Trčak, postolarski obrtnik	Poznanovcu, Zagorje	53. pješ. pukovnija	sudjelovao na ratištu u Srbiji, ranjen kod Valjeva, liječen u bolnici u Zvorniku gdje je podlegao teškim ranama 4. prosinca 1914.	-
Milan Stoos	Lukavec opć. Kraljevec na Sutli	desetnik 25. dom. pješ. pukovnije	sudjelovao na ratištu u srbiji 1914. i dalje na ruskom ratištu	odlikovan kolajnom za hrabrost
Stjepan Ivanuš, dimnjačarski pom.	Gredicama, kotar Klanjec	vojnik 53. pješ. pukovnije – strojno puščani odio	poginuo u Karpatima u siječnju 1915.	-
Blaž Ivanuš (brat)	-	-	zarobljen u Rusiji	-

Ime i prezime	Mjesto rođenja	Vojno zanimanje	Mjesto i dan pogibije	Odlikovanja
Rudolf Neral, postolar	Gredica, kotar Klanjec	53. pješ. pukovnija	u bitci kod Igrišta poginuo 10. listopada 1914.	-
Janko Vajdić, razvodnik	Tomaševec, opć. Klanjec	razvodnik 25. dom. pješ. pukovnije	Pao na bojnom polju u Dobronotzu (Galicija) 11. svibnja 1915.	-
Milan Kosović, vatrogasac	Krapina	-	-	odlikovan velikom srebrnom medaljom

Poginuli i ranjeni vatrogasci iz Varaždina na bojnom polju prema podacima objavljenima u "Vatrogasnom vjesniku"

Tablica 3.

Ime i prezime	Mjesto rođenja	Vojno zanimanje	Mjesto i dan ranjavanja i pogibije	Odlikovanja
Vatroslav Habek,rođen 1884., vatrogasni glazbar	Varaždin	25.dom. pješačka pukovnija	Poginuo 1914. u Srbiji (spomenik na varaždinskom groblju)	-
Mijo Glavnik, vatrogasni glazbar	Varaždin	25.dom. pješačka pukovnija	umro od kolere u Zemunu	-
Dragutin Gotal	Varaždin	desetnik c. i kr. 16. pj. pukovnije	-	-
Josip Gotal, rojnik štrcara	Varaždin	pješak kr. ug. 25. dom. pješ. pukovnija	-	-
Franjo Rauš	Varaždin	pješak kod 53. pješ. pukovnije	bolestan u Zagrebu	-
Vjekoslav Gotal	Varaždin	pješak c. i kr. 16 pukovnije	-	-
Franjo Kociper, štrcar	Varaždin	pješak saper. bataljuna br.13.	-	-
Stjepan Keliš, glazbar	Varaždin	desetnik kr. ugr. 25. dom pješ. pukovnije	liječen u bolnici u Beču	-
Pavao Šalamon, glazbar	Varaždin	glazbenik 27. pješ. pukovnije u Grazu	ranjen u Galiciji	-
Josip Zaplatić vatrogasac	Ivanec	podzapovjednik	pao na bojnom polju	-

Ime i prezime	Mjesto rođenja	Vojno zanimanje	Mjesto i dan ranjavanja i pogibije	Odlikovanja
Bartol Friščić vatrogasac	Ivanec	strožerni trubljar	pao na bojnom polju	-
Fabijan Jagetić vatrogasac	Ivanec	-	ranjen u ratnoj službi	-

Slika 29. Izbor medalja iz Prvoga svjetskog rata iz zbirke Zvonka Pintara (Varaždin), među kojima su i medalje spomenute u tekstu ovog rada

brončana

Medalja za hrabrost cara Karla mala srebrna

velika srebrna

Počasna medalja za 25-godišnju zaslužnu djelatnost u vatrogasnoj i spasilačkoj službi

Vojni križ za zasluge

Mala srebrna medalja za hrabrost s pločicom za drugu dodjelu

brončana

Medalja za hrabrost cara Franje Josipa I. mala srebrna

velika srebrna

jedno ranjavanje

Ranjenička medalja dva ranjavanja

tri ranjavanja

Završetak rata i vrijeme nakon toga

Početno oduševljenje ratom završilo je temeljitim kaosom, neimaštinom, glađu i drugim nevoljama. Doduše zavladao je mir, ali posljedice rata osjećale su se i bile vidljive posvuda (brojni poginuli, nestali, ranjeni, udovice, ratna siročad…). Konačno je prestala borba među narodima, raspala se Monarhija, a ostatak je Austrija. Na kraju rat je pokazao također jedan pozitivan rezultat, a to je da su nestale sve nacionalne razlike, da su njemačka i slavenska vatrogasna društva zaboravila na sve razlike i da su se posvetila skladnom surađivanju u pružanju pomoći vojnicima na ratištima. Vladalo je uvjerenje i postojala čvrsta nada da će se ta suradnja i djelovanje nastaviti i po završetku rata.

Potpisivanjem primirja 3. studenoga 1918. završio je strašan rat za prijevoz i transport ranjenika, u okviru vatrogasne službe spašavanja (Rettungsdienst), dok je služba saniteta (Sanitätdienst) nastavila svoje djelovanje.

Dana 31. ožujka 1919. objavio je predstojnik ratne službe transporta Reginald Czermack „poznat kao otac službe spašavanja“ posljednji izvještaj br. 268, a 2. se travnja 1919. oproštajnom okružnicom oprostio od ove službe nakon gotovo petogodišnjeg neprekinutog ratnog djelovanja. Prema njegovom končanom izvješću statistički podaci su sljedeći: „7, 466.681 ranjenih i bolesnih je preveženo, 8,684.696 je tijekom rata njegovano (zbrinuto), a 74.726 ljudi je sanitetski zbrinuto, dok je u centrali u Beču riješeno 83.108 spisa. Među stotinama kolona između ostalih bilo je 822 kolone sastavljene od vatrogasaca u kojima su djelovali vatrogasci iz Njemačke, Češke, Slovenije, Hrvatske, Poljske, Italije i Rumunjske. Nakon toga što je podnio ovaj izvještaj Czermack je napustio svoj ured u Beču i vratio se u češke Teplitz, duboko razočaran novom češkoslovačkom državom, koja je prekinula sve vatrogasne veze s Njemačkom –Austrijom (Deutsch-Österreich), kao što su to učinile i brojne druge države.[55]

Brojna vatrogasna društva nakon rata počinju s vatrogasnim djelovanjem od početka. Okuplja se članstvo, održavaju se komemorativni skupovi i mise zadušnice za poginule i nestale, organiziraju se groblja Prvog svjetskog rata i podižu mramorne spomen-ploče.

Teške političko-socijalne i gospodarske prilike koje su uslijedile raspadom Austro-Ugarske Monarhije rezultirale su brojnim pljačkama i nezadovoljstvom naroda, pa je stoga trebala intervenirati Zemaljska vlada u Zagrebu kako bi uspostavila javni red i mir je provela zaštitu te građana i njihove imovine. Posljeratno razdoblje puno je zanimljivih događaja (velika gospodarska kriza, migracija stanovništva i dr.).

Rad završavam trećom kiticom pjesme “Dušni dan“ D. T. Vragoba (Prag)

„O dični sinovi naši,
Bila Vam zemljica laka
I majka hrvatska plače
Nad grobom svojih junak
A živi skrušeno mole
Nad mlakama krvi Vaše
Hrvatskom rodu
Zlatnu slobodu!“[56]

[55] Reginald Czermack jedan je od najpoznatijih proizvođača vatrogasnih štrcaljki, pumpa i vlasnik tvornice strojeva u Teplitzu u Češkoj.On je revan branitelj za dotjerivanje vatrogasne službe spašavanja, koje ne obuhvaća samo vatrozaštitu već i djelovanje prilikom elementarnih nepogoda i nesreća svake vrste pa prema tome i djelovanje u ratnom periodu.

[56] Ilustrovani list, br. 44., Zagreb, 30. listopada 1915., God. III.

Literatura

1. Hrvatski državni arhiv Zagreb

Carsko kraljevsko vojno zapovjedništvo u Zagrebu (Kr. k. Militärkommando in Zagreb) Zagreb 1916.-1918.: kut 1; 0, 1.AP.(1697)

K. u. k. Kriegsministerium Verlustliste Nr.1., 12.August 1914, Wien, 1914 Inv. br. 2680, XXIIA1

Varaždinska pješačka pukovnija (Infanterie Regiment Nr.16)- Bjelovar 1914./1918.:knj. 11, kut 1.02 SI (1190) 16.

Zajedničke austrijske/austrougarske vojne postrojbe do 1918/ od 1914.- 1918. C2.1.

2. Državni arhiv Varaždin

   Ilustrirani list Zagreb br.3., 9. siječnja 1918. God.V.

   Vatrogasni vjesnik, godišta od 1914.-1918.

   Volja naroda br. 8., 1918.

   Volja naroda br. 4., 1919.

   Volja naroda br. 33., 1919.

   Woinovich Emil: Unsere Soldaten – Episoden aus den Kämpfen der österreichisch-ungarischen Armee im Weltkrieg 1914/1915, Verlag der Manzschen k. u. k. Hof-Verlag und Universität –Buchhandlung , Wien, 1915

3. Osnovna škola Antuna i Ivana Kukuljevića Sakcinskog

   Spomenica za nižu pučku školu u War. Toplicah br. 2. 1914.- 1918.

4. Osnovna škola Vidovec

   Spomenica za nižu pučku školu u Vidovcu 1914.- 1918.

5. Osnovna škola Vinica

   Spomenica za nižu pučku školu 1914.-1918.

6. Zavičajni muzej Varaždinske Toplice

   Društvena arhiva DVD-a Varaždinske Toplice za godine od 1914.-1918.

7. Župna crkva sv. Marka Biskupa

   Župna spomenica za 1914.- 1918.

8. Knjige

   Stjepan BELOVIĆ, Božidar ĐEKIĆ, Ludbreški vatrogasni zbor 130/1869.-1999., Ludbreg, 1999.

   Erwin CALUPAR, Siegfried HOLLAUF, MÜLLER H. G., 120 Jahre Österreichischen Feuerwehrverband 1889-2009

   Ivan ČANIN, Spomenica DVD-a u Ivancu 1888.- 1938., Ivanec, 1939.

   Dražen ERNEČIĆ, Dobrovoljno vatrogasno društvo Koprivnica 1874.-2004., Koprivnica, 2004.(katalog)

   Branko GERČER, Dobrovoljno vatrogasno društvo Koprivnica 1874.- 2004., Koprivnica, 2004.

   Grupa autora, 100 godina Dobrovoljnog vatrogasnog društva Donji Martijanec, Donji Martijanec 1997.

   Stjepan HAJDUK, Dobrovoljno vatrogasno društvo Varaždinske Toplice – 100 godina 1889.-1989., Varaždinske Toplice, 1989.

   Rudolf HORVAT, Povijest grada Varaždina, Varaždin 1993.

   Đuro HRAŠČANEC, Vladimir KALŠAN, Povijest Dobravskog vatrogastva, Donja Dubrava, 2011.

Izdavački odbor: Dobrovoljno vatrogasno društvo Križevci 125. obljetnica 1874.-1999., Križevci, 1999.

Peter KRAJASICH, Peter WIDER x, Die Freiwilligen Feuerwehren des Burgenlandes -60 Jahre Burgenländischen Landesfeuerwehrverband 1923-1983, Eisenstadt, 1983

Miroslav KIRINČIĆ, Antun NOVAK, Hrvatska vatrogasna zajednica 1876.- 2006., Zagreb, 2006.

Antun KOZINA, Naša obljetnica 110 Dobrovoljno vatrogasno društvo Krapina 1875.-1985., Krapina, 1985.

Antun KOZINA i suradnici, 120 godina Dobrovoljnog vatrogasnog društva Krapina 1875.- 1995., Krapina 1995.

Vinko MARTINČIĆ, Marijan KICIVOJ, Božidar ŠKURDIJA, 115 godina Dobrovoljnog vatrogasnog društva Đurđevac, Đurđevac, 1995.

Vlado MIHALJEVIĆ, Općina i župa Mala Subotica, Mala Subotica, 1997.

SALLABERGER, 125 Jahre Freiwillige Feuerwehr Hagenberg 1875-2000, Oberösterreich.

Johann SCHINNERL x, Das Salzburger Feuerwehrwesen – 125 Jahre Landes Feuerwehr Verband Salzburg, 1881-2004, Salzburg.

Marijan TENŠEK, Dragutin KOZINA, Dobrovoljno vatrogasno društvo Krapina 1875.-2005., Krapina, 2005.

Biserka VLAHOVIĆ, Geschichte der Feuerwehr im Königreich Kroatien –Slawonien vom 18. Jahrhundert bis 1918, str. 155- 159, u Katalogu izložbe: „Feuerwehr gestern und heute, Burgenländische Landessonderaustellung 29. April-31. Oktober 1998, Schloss Halbturn.

Biserka VLAHOVIĆ, Povijesni razvoj vatrogastva viničkog kraja 1889.-1989., Vinica, 1989.

Biserka VLAHOVIĆ, Povijesni razvoj vatrogastva vidovečkog kraja 1890.-1990., Vidovec, 1993.

Biserka VLAHOVIĆ, Dobrovoljno vatrogasno društvo Varaždinske Toplice 1889.-2009., Varaždinske Toplice, 2009.

Biserka VLAHOVIĆ, Sanität und Rettungsdienst bei den Feuerwehren der Varaždiner Gespanschaft, str. 105- 111., u Zborniku: Die Geschichtliche Entwicklung des Sanitäts und Rettungsdienstes, CTIF- Pribyslav, 2013.

Josip VRAGOVIĆ, Ivanka RATKOVIĆ i suradnici, Ljubeščica- Povijest župe, mjesta i narodni običaji, Ljubeščica, 2005.

Zbornik Hrvatsko vatrogastva - Prvi hrvatski dobrovoljni vatrogasni zbor u Varaždinu - Kolijevka hrvatskog vatrogastva 1864.- 1994., Varaždin, 1994., Knjiga I.

Ivan ZVONAR i suradnici, Mjesto i župa Donji Vidovec (1226.-1996.), Donji Vidovec, 1996.

Sažetak

Razvoj i djelovanje dobrovoljnih vatrogasnih društava na području sjeverozapadne Hrvatske u periodu od 1914. do 1918. godine

Početkom Prvoga svjetskog rata u Hrvatskoj su djelovala 224 dobrovoljna vatrogasna društva, od toga su 143 bila učlanjena u Hrvatsko-slavonsku vatrogasnu zajednicu kao najvišu vatrogasnu instituciju koja je s kontinuitetom djelovanja nastavila i tijekom ratnih godina.

Usprkos tome što je u arhivama dobrovoljnih vatrogasnih društava upisano da od 1914. do 1918. godine društva nisu djelovala zbog ratnih aktivnosti, temeljitim pregledom društvene arhive vidljivi su drugačiji rezultati, što znači da je društvena aktivnost bila svedena zbog na minimum zbog mobilizacije djelovanja. Veći broj sposobnih vatrogasaca pozvan je u vojsku, pa se u to vrijeme članstvo u DVD-ima gotovo prepolovilo. Nova društva nisu osnivana, a rijetka su ona koja su u to vrijeme povećala broj aktivnih članova (DVD Vidovec, DVD Ivanec, DVD Đurđevac i dr.). Sjednice nisu redovito održavane kao niti vježbe, vatrogasna oprema nije nabavljana, a opremu koja je bila u vatrogasnim spremištima oduzela je vojska kao i vatrogasna kola, štrcaljke i konje. Rijetka su društva koja su tih ratnih godina obilježavala skromnim svečanostima Dan sv. Florijana - vatrogasnog patrona.

Uoči rata u Varaždinu su obavljane pripreme za proslavu 50. godišnjice postojanja i djelovanja jednog od najstarijih dobrovoljnih vatrogasnih društava u ovom dijelu Europe Prvog hrvatskog dobrovoljnog vatrogasnog Zbora u Varaždinu. Zbog izbijanja rata proslava nije održana 15. i 16. kolovoza 1914. u onom obimu kako je bila planirana 1913. godine. Slično je bilo i u DVD-ima Križevci i Koprivnica gdje su pripreme za obilježavanje 40- te društvene obljetnice počele već 1913. godine.

U svim zemljama Austro-Ugarske Monarhije vladali su gotovo isti teški uvjeti u kojima su djelovala dobrovoljna vatrogasna društva. Osim toga dobrovoljno je vatrogastvo bilo suočeno s novim dodatnim poslovima u okviru službe saniteta (Crveni križ) i službe spašavanja i prijevoza ranjenika od željezničkih stanica do bolnica i lječilišta. Činjenica je da je povijesni pojam vatrogastva kao humanitarne organizacije koja ima cilj prvenstveno obranu i zaštitu od požara te brigu o imovini građana i dr. proširen tj. nadopunjen novim sadržajima, koji iako su zadirali u humanitarni rad, za većinu hrvatskih dobrovoljnih vatrogasnih društava bili su novina. Prema tome Prvi svjetski rat unio je temeljne promjene u strukturi dobrovoljnog vatrogastva. Upravo stoga uložen je značajan trud kako bi se određeni broj članova osposobio putem kraćih tečajeva (sanitet) za obavljanje djelatnosti u sanitetu i službi spašavanja.

Od 84 članova DVD-a Varaždin na ratište je odmah početkom rata otišao 31 član, od toga 2 časnika, a godine 1915. mobilizirano je sveukupno 39 članova. Situacija je i u ostalim društvima na istraživanom području bila ista. Broj aktivnih članova smanjen je na polovicu kao npr. u Varaždinu, Ludbregu, Ivancu, Krapini, Koprivnici, Križevcima, Čakovcu, Prelogu, Donjem Vidovcu i dr. Zbog pomanjkanja aktivnog članstva u pomoć priskaču muškarci, žene i mladi, dok su preostali članovi društava koji nisu bili mobilizirani brinuli o vatrozaštiti, te održavali i organizirali praktične i teoretske vježbe s vojskom, vatrogasne straže blagdanima i nedjeljom u Vatrogasnom domu i sl.

Poznato je da su najstarija dobrovoljna vatrogasna društva od početaka djelovanja imala u svom sastavu i društvenog liječnika što je bilo u skladu s društvenim statutima, a čija je primarna zadaća bila briga o zdravstvenom stanju momčadi, ali i poduka članstva u pružanju prve pomoći. Uoči Prvog svjetskog rata u Varaždinu je djelovao društveni liječnik dr. Hinko Blau (gradski fizik) koji je tu službu revno obavljao 25 godina i dobro poznavao zdravstveno stanje svakog člana varaždinskog DVD-a. I prije rata spomenuti je liječnik podučavao, obično navečer, u Vatrogasnom domu vatrogasce u pružanju prve pomoći, zbrinjavanju ozlijeđenih i unesrećenih, previjanju rana i sl. Upravo ova stečena znanja bila su od velike pomoći članstvu koje je obavljalo službu saniteta i spašavanja u ratu. Pod nadzorom društvenog liječnika i društvenog zapovjednika Bogdana Svobode grupa zadužena za sanitet često je u ratno vrijeme sudjelovala u teškoj i odgovornoj službi prevozeći i zbrinjavajući poginule, ranjene i bolesne ratnike od željezničke stanice do bolnica i lječilišta. U pomanjkanju bolničkog smještaja organizirane su pričuvne bolnice (vojne bolnice, bolnice Crvenog križa, civilne i specijalizirane bolnice za prijem bolesnika oboljelih od zaraznih bolesti), a za te potrebe korištene su zgrade škola, dvorci, lječilišta, samostani i dr. U transportu ranjenika sudjelovali su 1914. godine 18 puta, a 1915. 29 puta.

Za posebne zasluge zbog postignutih rezultata u radu službe spašavanja i saniteta, a u suradnji s Crvenim križem nadvojvoda Franjo Salvator, vrhovni nadzornik Crvenog križa Monarhije odlikovao je 9 članova DVD-a Varaždin brončanim medaljama, a zapovjednika Svobodu srebrnom. Godine 1917. kralj Franjo Josip I. odlikovao je za 25- godišnje djelovanje u vatrogastvu 2 člana DVD-a Varaždin, a sljedeće 1918. odlikovan je i društveni liječnik Hinko Blau za 25 godina službovanja u vatrogastvu. Usprkos izrazito teškim ratnim uvjetima i Hrvatsko-slavonska vatrogasna zajednica dodijelila je vatrogascima medalje za rad u vatrogastvu, o čemu piše i vatrogasno glasilo „Vatrogasni vjesnik“. Iz pregledane društvene arhive vidljivo je da je članstvo i u ostalim dobrovoljnim vatrogasnim društvima bilo odlikovano brojnim odličjima za određeni broj godina provedenih u vatrogastvu kao npr. Varaždinske Toplice, Varaždin, Vinica, Ivanec, Ludbreg, Vidovec i dr.

Međimurje je u vrijeme Prvog svjetskog rata bilo pod vlašću Mađarske, u sklopu Zaladske županije pa se i vatrogastvo razvijalo u skladu s tadašnjim propisima, u vrlo specifičnim uvjetima, koji nisu bili skloni slobodnom udruživanju građana, pa makar to bile humanitarne službe odn. društva za pomoć bližnjemu. Statistički podaci govore da je u Međimurju od 1875.-1918. osnovano 18 DVD-a, od čega samo 4 u prvim desetljećima 20. stoljeća. Brojna vatrogasna društva, tek što su bila osnovana, prestala su raditi zbog neodgovornog ponašanja mađarskih vlasti, dok su brojni veći ili manji pa čak i katastrofalni požari uništavali cijela sela. Službeni jezik bio je mađarski i njemački, što je još više otežavalo cijelu situaciju. Činjenica je, da su u međimurskim selima DVD-i bila „prve moderne društvene organizacije“. Za potrebe provedenog istraživanja pregledana je veća količina društvene arhive, župnih spomenica, starih novina i dr., ali nađeni podaci više su nego skromni dok se u razgovoru s vatrogasnim dužnosnicima i župnicima moglo saznati samo to da se cjelokupna arhiva i svi dokumenti vezani uz Međimurje nalaze u mađarskim arhivima.

U radu se redaju povijesne činjenice o humanitarnom radu dobrovoljnih vatrogasnih društava na području sjeverozapadne Hrvatske u ratnom periodu, a koje su bile u skladu sa starim vatrogasnim devizama kao što su: „Svi za jednoga, jedan za sve“,

ili „Bogu na slavu, bližnjem na izbavu!“. Vezano uz temu provedena je organizacija humanitarno-dobrotvorne pomoći u kojoj je vidljiva solidarnost i želja da se pomogne vojnicima na ratištu, udovicama poginulih, ratnoj siročadi, izbjeglicama i dr. U tom humanom radu sudjelovao je velik broj građana, učenika, učitelja, pripadnika plemićkih obitelji i ostalih koji su s velikim marom reagirali na svaku okružnicu vlasti i sakupljali sve što je bilo od koristi; hrana, odjevni predmeti, higijenske potrepštine pa i knjige za potrebe ratnih knjižnica. Ovdje treba istaknuti humanitarnu djelatnost škola tijekom svih ratnih godina, posebno učitelje i učenike koji su s velikim marom i domoljubnom odgovornošću prikupljali velike količine ljekovitog bilja za čaj. Organizirali su i brojne koncerte, igrokaze, a o Božiću „Božićno drvo“ s ciljem prikupljanja financijske pomoći vojnicima na ratištima, udovicama palih junaka i ratnoj siročadi. Treba spomenuti i učiteljice ručnog rada koje su sa svojim učenicama plele veste, čarape, kape, i sve slale na ratište. Za ovaj vid djelatnosti svim školama i učenicima dodijeljeni su Spomen-listovi u znak zahvalnosti koje je dodijelio Ratno-pripomoćni ured kr. ug. ministarstva za zemaljsku obranu u Budimpešti.

U brojnim gradovima i mjestima diljem Monarhije zahvaljujući ženama i djevojkama organizirane su krojačnice u kojima se uz financijsku potporu plemstva šivala i popravljala odjeća za potrebe vojnika.

Od početka rata od posebnog je značaja bila pomoć žena koje su se uključivale u tečajeve Crvenog križa kako bi kao volonterke bolničarke pomagale u bolnicama u njezi bolesnika, a često puta i u transportu ranjenika.

Slično su bili organizirani i skauti, hrvatski „sokoli“ i članovi dobrovoljnog bolničarskog malteškog reda, a svi s jedinstvenom željom da se pomogne.

Potpisivanjem primirja 3. studenog 1918. završio je strašni rat za prijevoz ranjenika, dok je sanitetska služba nastavila svoje djelovanje i dalje.

Po završenom ratu u dobrovoljna se vatrogasna društva vraćaju vatrogasci, popunjava se broj članova i nastavlja se s djelovanjem tamo gdje se stalo 1914. godine. Na prvim društvenim sjednicama održavaju se komemorativni skupovi za poginule i nestale, a odaje se i počast članovima društava koji su bili na ratištu i živi se vratili kućama. Za poginule i nestale služe se mise zadušnice, podižu se spomenici i spomen-ploče te organiziraju groblja Prvog svjetskog rata. Rijetka su dobrovoljna vatrogasna društva na području cijele Monarhije u kojima nije bilo poginulih. Među takva npr. pripada DVD-Koprivnica u koje se sretno vratilo nakon pune 4 ratne godine 19 vojnika-vatrogasaca. Na prvoj odborskoj sjednici dana 8. prosinca 1918. svi članovi ovog društva iskazali su im dužnu zahvalnost. Za brojna dobrovoljna vatrogasna društva vrijeme nakon završetka rata značilo je novi početak. Brojna je vatrogasna imovina i oprema uništena, pa i društvena arhiva, što je zahtijevalo opet nove napore kako bi se oživio i pokrenuo do tada uspješan društveni rad.

U svim zemljama Monarhije bilo je izrazito teško socijalo-ekonomsko stanje. Svakodnevno je bio vidljiv nedostatak za život potrebnih namirnica. To se pogoršalo još više s produljenjem rata. Bilo je sve više je bolesnih i gladnih, posvuda neimaština i bijeda. Prisutne su brojne bolesti poput: tifusa, tuberkuloze, dizenterije, malarije i dr. koje su odnosile sve više ljudskih života. Na ratištu se štedjelo na hrani, odjeći i obući. Vojnici su bili slabo odjeveni i gladni. S poginulih vojnika skidala se vojna uniforma, odijelo i obuća, koja je potom dezinficirana i popravljana u krojačnicama kako bi se ponovo upotrijebila.

Prema posljednjem izvještaju br. 268 koji je objavio predstojnik službe za prijevoz ranjenika Monarhije Reginald Czermak poznat kao „otac službe spašavanja“ (Rettungsdienst), brojčani podaci bili su sljedeći: 7,466.681 ranjenih i bolesnih je transportirano u bolnice, 8,684.696 je njegovano i okrepljeno, a 74.726 ljudi je previjeno. Među stotinama kolona bilo je i 822 kolone sastavljene od vatrogasaca među kojima su bili vatrogasci iz: Njemačke, Češke, Slovenije, Hrvatske, Poljske i Rumunjske.

U Prvom je svjetskom ratu sudjelovalo 36 država, a ukupni gubitci bili su 37 milijuna ljudi. Austro-Ugarska imala je gubitak od 7 milijuna i 20 tisuća ljudi, što mrtvih, što nestalih i ranjenih. U Međimurju se krajem rata zbivaju dramatični događaji. Vojni bjegunci grupno, ili pojedinačno s nešto oružja provaljuju u željezničke vagone, gostionice, dućane, škole i ostale objekte, te pritom zlostavljaju i pljačkaju stanovništvo(„zeleni kadar“). Austro-ugarske vlasti reagiraju na ta zbivanja rigorozno pa je u nekoliko dana pohapšeno i poubijano vrlo mnogo ljudi diljem čitavog Međimurja. Dogodilo se to u Svetoj Mariji, Kotoribi, Donjoj Dubravi, u okolici Donjeg Vidovca, Nedelišću i drugim mjestima. Godine 1917./1918. Međimurje je zahvatila „španjolska groznica“ koja je pokosila više života nego Prvi svjetski rat.

Poslјeratno razdoblje puno je događaja. Nastupile su teške političke, socijalne i gospodarske prilike, a velika gospodarska kriza pospješuje migraciju stanovništva.

Ključne riječi: dobrovoljno vatrogastvo; služba saniteta; služba zaštite i spašavanja; služba transporta; humanitarna djelatnost.

Zusammenfassung

Entwicklung und Tätigkeit von Freiwilligen Feuerwehrgesellschaften im Nordwesten Kroatiens in der Zeitspanne von 1914 bis 1918

Zu Beginn des Ersten Weltkriegs, waren in Kroatien 224 Freiwillige Feuerwehrgesellschaften aktiv, von denen waren 143 die Mitglieder der Kroatisch-slawonischen Feuerwehrgemeinschaft, die die höchste Feuerwehrinstitution war, die auch in den Kriegsjahren die Kontinuität der Arbeit weitergeführt hat.

Trotz der Tatsache, dass in den Archiven der freiwilligen Feuerwehrunternehmen eingeschrieben ist, dass die Gesellschaften von 1914 bis 1918 wegen Kriegsaktivitäten nicht tätig waren, sind andere Ergebnisse sichtbar, was heißt, dass die gesellschaftliche Aktivitäten wegen Rekrutierung auf Tätigkeitsminimum reduziert waren. Eine größere Anzahl von qualifizierten Feuerwehrmänner war in die Armee eingezogen, und dadurch wurde die Mitgliedschaft in den freiwilligen Feuerwehrgesellschaften fast halbiert. Neue Gesellschaften wurden nicht gegründet, und es sind seltene Gesellschaften, die in dieser Zeit die Zahl der aktiven Mitglieder erhöhten (Freiwillige Feuerwehrgesellschaft Vidovec, Freiwillige Feuerwehrgesellschaft Ivanec, Freiwillige Feuerwehrgesellschaft Đurđevac u.a.). Die Sitzungen fanden nicht regelmäßig statt, noch die Übungen, die Feuerwehrausrüstung wurde nicht beschafft, und die Ausrüstung, die in

den Feuerwehrlagern war, sowie die Feuerwehwagen, Spritzen und Pferde entzog die Armee. Selten sind die Gesellschaften, die in diesen Kriegsjahren durch bescheidene Zeremonien den Tag des heiligen Florian, den Schutzpatron der Feuerwehr gefeiert haben.

Am Vorabend des Krieges wurden in Varaždin Vorbereitungen für die Feier des 50-sten Jubiläums des Bestehens und der Aktivität einer der ältesten freiwilligen Feuerwehrgesellschaften in diesem Teil Europas – des ersten kroatischen freiwilligen Feuerwehr-Korps in Varaždin durchgeführt. Wegen dem Kriegsausbruch, wurde die Feier nicht am 15. und 16. August 1914 und in dem Ausmaß, wie es im Jahr 1913, geplant wurde, gehalten. Ähnlich war es auch in den freiwilligen Feuerwehrgesellschaften Križevci und Koprivnica, wo die Vorbereitungen für das 40. Jubiläum der Gesellschaften bereits 1913 begannen.

In allen Ländern der Österreichisch-ungarischen Monarchie herrschten fast gleichen schwierigen Bedingungen, unter denen die freiwillige Feuerwehrgesellschaften tätig waren. Außerdem, wurde die freiwillige Feuerwehr mit neuen, zusätzlichen Arbeiten im Rahmen der Sanitäterdienst (Rotes Kreuz) und der Dienst der Rettung und Transport von Verwundeten von den Bahnhöfen zu den Krankenhäusern und Heilanstalten konfrontiert. Die Tatsache ist, dass der historische Begriff der Feuerwehr als humanitärer Organisation, die vor allem die Verteidigung von und den Schutz vor Brand und die Sorge über dem Eigentums der Bürger u.a. als Ziel hatte, durch neue Inhalte vervollständigt war, die, obwohl sie teilweise schon im Bereich der humanitären Arbeit waren, für die Mehrheit der freiwilligen Feuerwehrgesellschaten eine Neuheit waren. Demgemäß, brachte der Erste Weltkrieg grundlegende Änderungen in die Struktur der freiwilligen Feuerwehr. Gerade deswegen wurden wesentliche Anstrengungen investiert, um eine gewisse Anzahl von Mitgliedern durch eine Reihe von Kurzkursen (Sanität) für Durchführung von Tätigkeiten im Sanität- und Rettungsdiensten auszubilden.

Von den 84 Mitgliedern der Freiwilligen Feuerwehr Varaždin gingen gleich zu Beginn des Krieges 31 Mitglieder an das Schlachtfeld, davon 2 Offiziere, und im Jahr 1915 wurden insgesamt 39 Mitglieder mobilisiert. Die Situation in anderen Feuerwehrgesellschaften in dem geforschten Gebiet war gleich. Die Anzahl der aktiven Mitglieder wurde auf die Hälfte reduziert, wie in z.B. Varaždin, Ludbreg, Ivanec, Krapina, Koprivnica, Križevci Čakovec u.a.. Wegen des Mangels an aktiver Mitgliedschaft, stoßen Männer, Frauen und Jugendlichen zu Hilfe, während die übrigen Mitglieder der Gesellschaften, die nicht mobilisiert wurden, sich um Feuerschutz kümmerten, praktische und theoretische Übungen mit dem Militär, und Brandwache an Feiertagen und Sonntagen im Feuerwehrhaus pflegten und organisierten.

Es ist bekannt, dass die ältesten freiwilligen Feuerwehren von Beginn der Tätigkeit auch einen Gesellschaftsarzt in der Mannschaft hatten, was in Übereinstimmung mit dem Statut der Gesellschaften war, und deren primäre Aufgabe war, sich um die Gesundheit der Mannschaft zu kümmern, aber auch die Erste-Hilfe-Lektionen. Kurz vor dem Ersten Weltkrieg war in Varaždin der gesellschaftliche Arzt Dr. Hinko Blau (Stadtphysiker) tätig, der diesen Dienst 25 Jahre lang eifrig gemacht hat und den Gesundheitszustand von jedem Mitglied der Varaždiner freiwilligen Feuerwehr gut kannte. Noch vor dem Krieg, belehrte der obengenannte Arzt üblicherweise Abends im Feuerwehrheim die Feuerwehrmmänner in der Ersten Hilfe, Fürsorge für die

Verwundeten und Verletzten, Wunden Verbinden u.a. Gerade diese erworbene Kenntnisse waren eine große Hilfe für die Mitgliedschaft, die Sanitäts- und Rettungsdienst im Krieg geleistet haben. Unter der Aufsicht des Gesellschaftsarztes und des Gesellschaftskommandanten Bogdan Svoboda, nahm die für die Sanität zuständige Gruppe oft während des Krieges an der schwierigen und verantwortungsvollen Dienst des Transports und der Verpflegung der getöteten, verwundeten und kranken Kriegern vom Bahnhof zu den Krankenhäusern und Heilstätten teil. Im Falle des Mangels der Krankenhausunterkunft waren die Reservespitäler organisiert (Militärkrankenhäuser, die Krankenhäuser vom Roten Kreuz, Zivil-und Fachspitäler für die Aufnahme von Patienten mit Infektionskrankheiten), und für diesen Zweck, wurden Schul-, Schloss, Heilstätte- Klöster- und andere Räumlichkeiten verwendet. Am Transport der Verletzten nahmen sie im Jahr 1914 18 Mal, und im Jahr 1915 29 Mal teil.

Wegen die Ergebnisse in der Arbeit in der Rettungs- und Sanitätsdienst, und in Zusammenarbeit mit dem Roten Kreuz, zeichnete der Erzherzog Franz Salvatore, Amtsleiter des Roten Kreuzes der Monarchie 9 Mitglieder der Freiwilligen Feuerwehr Varaždin mit Bronzemedaillen und den Kommandanten Svoboda mit der Silbermedaille für besondere Verdienste aus. Im Jahr 1917 zeichnete der König Franz Joseph der Erste für die 25-jährige Tätigkeit in Brandbekämpfung 2 Mitglieder der Freiwilligen Feuerwehrgesellschaft Varaždin aus und im folgenden Jahr, 1918, wurde auch der Gesellschaftsarzt, Hinko Blau, für 25 Jahre Dienst in der Brandbekämpfung ausgezeichnet. Trotz den extrem schwierigen Kriegsbedingungen, verlieh die Kroatisch-slawonische Feuerwehrgemeinschaft den Feuerwehrmännern Medaillen für die Arbeit in Brandbekämpfung, worüber auch das Feuerwehrblatt „Vatrogasni vjesnik“ schreibt. Aus dem durchgesehenen Gesellschaftsarchiv ist es sichtbar, dass auch die Mitgliedschaft in anderen freiwilligen Feuerwehrgesellschaften mit zahlreichen Auszeichnungen für eine gewisse Anzahl von Jahren verbracht in der Feuerwehr ausgezeichnet war.

In der Arbeit werden historische Fakten über die humanitäre Arbeit der freiwilligen Feuerwehren im Nordwesten Kroatiens während des Krieges gereiht, die im Einklang mit den alten Feuerwehrdevisen wie: „Alle für einen, einer für alle“, oder „Dem Gott zu Ehre, dem Nächsten zur Rettung!“ waren. Zum Thema bezogen, wurde die Organisation der humanitär-gemeinnützigen Hilfe durchgeführt, in der die Solidarität und der Wunsch, den Soldaten auf dem Schlachtfeld, die Witwen der verstorbenen, den Kriegswaisen den Flüchtlingen u.a. zu helfen sichtbar ist. An dieser humaner Arbeit, nahm eine große Anzahl von Bürgern, Studenten, Lehrern, Mitgliedern der Adelsfamilien, und anderen teil, die mit großer Sorgfalt auf jedes behördliches Rundschreiben reagierten und alles sammelten, was nützlich war, sei es Nahrung, Kleidung, Hygienemittel oder auch Bücher für die Zwecke der Kriegsbibliotheken. Hier sollte die humanitäre Aktivität der Schulen während aller Kriegsjahre hervorgehoben werden, insbesondere die Lehrer und Schüler, die mit großer Sorgfalt und patriotischer Verantwortung große Mengen von Heilkräutern für Tee sammelten und auch eine Reihe von Konzerten, Theaterstücke, und, zu Weihnachten, „Weihnachtsbaum“ organisierten, mit dem Ziel finanzieller Hilfe für die Soldaten auf den Schlachtfeldern, Witwen der gefallenen Helden und Kriegswaisen. Man sollte auch die Handwerklehrerinnen erwähnen, die mit ihren Schülern Vesten, Socken, Mützen nähten, die alle auf das Kriegsfeld geschickt waren. Für diese Art der Tätigkeit wurden seitens des

Kriegsbeihilfebüros des Königlich-ungarischen Ministeriums für nationale Verteidigung in Budapest allen Schulen und Schülern Gedenkblätter als Zeichen der Dankbarkeit verliehen.

In vielen Städten und Ortschaften Monarchieweit wurden dank den Frauen und Mädchen Schneidereien organisiert, in denen, mit finanzieller Unterstützung des Adels, Kleidung für die Soldaten genäht und repariert wurde.

Seit dem Beginn des Krieges war die Unterstützung von Frauen von besonderer Bedeutung, die an den Kursen des Roten Kreuzes teilgenommen haben, um als ehrenamtliche Krankenschwestern in Krankenhäusern bei der Versorgung von Patienten und oft bei dem Transport von Verwundeten zu helfen.

Ebenso wurden die Scouts, die „Kroatische Falken" und die Mitglieder des ehrenamtlichen Krankenpflege-Malteserordens organisiert, alle mit einem einheitlichen Wunsch zu helfen.

Durch das Unterzeichnen des Waffenstillstandes am 3. November 1918. endete ein schrecklicher Krieg für den Transport der Verwundeten, während die Sanitäterdienst ihre Aktivitäten weiter fortsetzte.

Nach Beendigung des Krieges kehren die Feuerwehrmänner in die freiwillige Feuerwehrgesellschaften, die Zahl der Mitglieder steigert und es wird mit Aktivitäten, bei denen im Jahr 1914 aufgehalten war, fortgesetzt. Auf den ersten gesellschaftlichen Sitzungen werden Gedenkversammlungen für die Toten und Vermissten gehalten, und die Mitglieder der Gesellschaft, die auf dem Kriegsfeld waren und lebend, nach Hause zurückzukehrten werden verehrt. Für die Toten und Vermissten werden Totenämter gehalten, Denkmäler erhoben und Gedenktafeln aufgestellt und die Friedhöfe des Ersten Weltkriegs werden organisiert. Selten sind die freiwilligen Feuerwehrgesellschaften in ganzer Monarchie, in denen es keine Verstorbenen gab. Zu diesen gehört beispielsweise die Freiwillige Feuerwehr Koprivnica, in die nach vollen 4 Kriegsjahren 19 Soldaten-Feuerwehrleute glücklich zurückkehrten. Bei der ersten Ratsitzung am 8. Dezember 1918, bezeigten ihnen alle Mitglieder dieser Gesellschaft ihre Dankbarkeit. Für viele freiwillige Feuerwehrgesellschaften bedeutete die Zeit nach dem Kriegsende einen neuen Anfang. Zahlreiche Sachanlagen und Ausrüstung der Feuerwer, als auch Gesellschaftsarchiv, wurden zerstört, was neue Anstrengungen zur Wiederbelebung und Aktivierung bis dahin erfolgreicher Gesellschaftlichen Arbeit benötigte.

In allen Ländern der Monarchie ist eine extrem schwierige, gesellschaftswirtschaftliche Lage präsent, ein spürbarer Mangel an den notwendigen Lebensmitteln ist täglich sichtbar, der sich mit der Verlängerung des Krieges weiter verschlechtert hat. Es gibt immer mehr Kranken und Hungrigen, Armut und Elend überall. Zahlreiche Krankheiten sind präsent, wie Typhus, Tuberkulose, Ruhr, Malaria u.a., die immer mehr Menschenleben wegnehmen. Auf dem Kriegsfeld wurde auch an Militär, Nahrung, Kleidung und Schuhen gespart. Daher wurde von den gefallenen Soldaten die Militäruniform abgenommen, der Anzug und die Schuhe, die danach desinfiziert und in der Schneiderwerkstatt repariert wurden, um wieder verwendet zu werden.

Laut dem jüngsten Bericht Nr. 268, veröffentlicht von dem Vorsitzenden der Verwundetentransportdienst der Monarchie, Reginalt Czermak, bekannt als "Vater der Rettungsdienst" (Rettungsdienst). Numerische Daten waren wie folgt: 7,466.681 Verwundeten und Kranken wurden in Krankenhäuser transportiert, 8,684.696 wurden

gepflegt und erquickt und 74.726 Menschen wurden bandagiert. Unter den Hunderten von Reihen waren auch 822 Reihen der Feuerwehrmänner, unter welchen die Feuerwehrmänner aus Deutschland, Tschechien, Slowenien, Kroatien, Polen und Rumänien zusammengesetzt waren. Nachkriegszeit war voll von Ereignissen. Starke politische, soziale und wirtschaftliche Bedingungen traten ein, und die große Wirtschaftskrise beschleunigt die Migration der Bevölkerung.

Schlüsselwörter: Freiwillige Feuerwehr; Sanitätdienst; Notfall-und Rettungsdienst; Transportdienst; humanitären Aktivitäten.

Ivan VUK
Čakovec

UDK 94:329(497.524)"1914/1918"
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Varaždinsko Narodno vijeće i njegova uloga u upoznavanju Središnjega Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba sa stanjem u Međimurju za vrijeme i nakon „Međimurske revolucije"*

Na temelju arhivskog gradiva, novinskih izvještaja te stručne literature, autor u članku prikazuje dvotjedna događanja početkom studenoga 1918. godine u Međimurju. Prikazana je uloga koju je Varaždinsko Narodno vijeće imalo u upoznavanju Središnjega Narodnog vijeća u Zagrebu o događajima u Međimurju koji su uslijedili za vrijeme i neposredno nakon „Međimurske revolucije".

Uvod

Intencija je ovoga rada prikazati dvotjedna društveno-politička događanja koja su u Međimurju uslijedila nakon što je Austro – Ugarska Monarhija 27./28. listopada 1918. od Antante zatražila potpisivanje primirja. Točnije, nakon što je Hrvatski sabor na sjednici od 29. listopada proglasio prekid odnosa s Carevinom Austrijom i Kraljevinom Ugarskom te proglasio Državu Slovenaca, Hrvata i Srba (dalje: Država SHS) sa sjedištem u Zagrebu, na čelu sa slovenskim svećenikom Katoličke crkve Antonom Korošcem, u čiji je sastav htjelo ući i Međimurje koje je do toga trenutka bilo u sastavu ugarske županije Zala. Iako nije izravno bilo pogođeno ratnim operacijama, Međimurje je itekako osjećalo posljedice Velikoga rata. Ratne su strahote stanovnici ponajviše osjetili kroz neprestane rekvizicije te velikom broju Međimuraca koji su ratovali u sastavu austrougarske vojske. Generirajuće nezadovoljstvo svoj je epilog dobilo s prvim danima mjeseca studenoga 1918. kada je u Međimurju izbila prava mala revolucija. U radu se nastoji prikazati kakvu je važnost varaždinsko Narodno vijeće imalo u upoznavanju središnjega Narodnog vijeća u Zagrebu s događajima u Međimurju u proučavanom razdoblju. Shodno tome, naglasak je stavljen na korespondenciju između Varaždina i Zagreba, pritom nipošto ne zaobilazeći neposredno stanje u kraju između Mure i Drave. Kronološki je članak ograničen s datu-

* Urednička napomena: zbog opsežnog sadržaja bilješki, iste se nalaze na kraju teksta.

mom 13. studenim 1918. kada je potpisano tzv. Beogradsko primirje, a istovremeno je iz Varaždina pokrenuta akcija kojom se pokušalo osloboditi Međimurje.

Proučavano je razdoblje u domaćoj literaturi dosada slabo istraživano,[1] a svrha ovoga članka je doprinijeti sagledavanju ukupnosti hrvatske povijesti 20. stoljeća tj. Hrvatskoj i njezinoj ulozi u Prvome svjetskom ratu. U istraživanju su, uz domaću literaturu, korišteni arhivski spisi Hinka Krizmana iz Arhiva Jugoslavije u Beogradu i Fonda Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba koje se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Uz arhivsko gradivo, u pisanju članka korištene su i varaždinske novine *Volja naroda* koje su izlazile u navedenome razdoblju. Treba napomenuti kako je list bio jugoslavenske orijentacije, a s velikom naklonošću i zanimanjem praćeni su događaji u Međimurju. U takvom svjetlu treba sagledati i tekstove izašle u listu, s time da to nikako ne umanjuje vrijedne informacije koje je donosila *Volja naroda*.

Situacija u Međimurju do početka studenoga 1918. godine

Početkom 1918. godine kada su suprotstavljene sile još uvijek bile duboko uvučene u dotad nezapamćeni svjetski sukob, u Zagrebu je 2. ožujka 1918. održan sastanak predstavnika Hrvatske, Slavonije, Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Istre i Međimurja. Spomenuti je sastanak prekinula policija, međutim sudionici su već sljedeći dan u stanu liječnika dr. Ante Pavelića održali drugi sastanak.[2] Ti su sastanci prethodili onome od 5. listopada kada su u Zagrebu počela vijećanja o osnivanju Narodnoga vijeća, tijela koje je trebalo zastupati južnoslavenske zemlje unutar umiruće Austro – Ugarske Monarhije. Već sljedeći dan izabran je plenum Vijeća u koji je kao predstavnik Međimurja ušao dr. Ivan N. Novak.[3] Ipak, nisu odmah izabrani svi članovi Središnjega odbora, budući da se očekivao odgovor najjače stranke u to vrijeme Hrvatsko-srpske koalicije, koja je tek 16./17. listopada ušla u sastav Narodnoga vijeća. Nakon što su oformljeni Predsjedništvo i Tajništvo, odlučeno je da će isti organ zastupati Hrvatsku i Slavoniju, Dalmaciju, Rijeku, Bosnu i Hercegovinu, Sloveniju, Trst i Međimurje. U međuvremenu, 16. listopada car Karlo objavio je manifest u kojem je pokušao riješiti pitanje naroda unutar austrijskog dijela Monarhije.[4] Takav je prijedlog Središnji odbor odbacio, zahtijevajući cjelovito rješenje pitanja jugoslavenskih naroda unutar Monarhije, tj. ujedinjenje. Dana 19. listopada u tisku je potvrđen izbor Predsjedništva Narodnog vijeća, a nakon što je izabrano Predsjedništvo, Središnji odbor i plenum, Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba (dalje: Narodno vijeće SHS) postalo je službena politička organizacija za sve jugoslavenske zemlje u Austro-Ugarskoj Monarhiji te je isti dan objavljen i manifest Vijeća.[5]

U međuvremenu, na bojištu je Dvojna Monarhija trpjela poraz za porazom. Ipak, tek je talijanska ofenziva pokrenuta 24. listopada na rijeci Piavi te nezaustavljivo napredovanje savezničke vojske pod zapovjedništvom Francheta d' Espèreya iz pravca juga prisilile Austro-Ugarsku da između 27./28. listopada zatraži primirje.[6] Takav je rasplet dao poticaj Hrvatskome saboru da već sljedeći dan, 29. listopada, prekine sve državno-pravne veze s Bečom i Peštom te proglasi Državu SHS, a vođenje narodne politike preuzelo je Narodno vijeće SHS.[7] Ovakvom odlukom Hrvatski je sabor sebi uzeo pravo odlučivanja o pitanjima koja se tiču hrvatskih zemalja u sklopu sad već bivše Austro – Ugarske Monarhije, a sva je vlast prenijeta na Narodno vijeće. Država

SHS trebala je biti privremenoga karaktera[8] do budućega ujedinjenja s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom, a na sličan je način tj. kao prijelazno tijelo zamišljeno i Narodno vijeće SHS.

Za Međimurje, koje je završetak Velikoga rata dočekalo u sastavu ugarske županije Zala, netom okončani rat imao je katastrofalne posljedice. Naime, ako uzmemo u obzir da je u tome trenutku Međimurje bilo pretežito agrarno uređeno, a upravo su seljaci u najvećem dijelu novačeni u austrougarske postrojbe, lako se može zaključiti kako su patrijarhalno uređene međimurske obitelji ostajale bez hranitelja.[9] Također, kroz Međimurje se željeznicom u unutrašnjost Monarhije nakon završetka ratnih operacija počela vraćati vojska, a cijelim putem događali su se ispadi poput pljačkanja željezničkih stanica i slično.[10] Da takvi ispadi vojske nisu zaobišli ni Međimurje, govori nam tekst brzojava od 31. listopada koje je središnje Narodno vijeće poslalo Mađarskome narodnom vijeću, u kojem Zagreb apelira na mađarske vlasti da „zaštite narod u Međimurju".[11] Kada se tome doda siromaštvo, rekvizicije, korupcija, cjelokupna vlast sadržana u rukama Mađara te višegodišnje sustavno odnarođivanje, naziralo se kako je bio potreban samo povod da se hrvatsko stanovništvo krene obračunati s mađarskim vladajućim slojem.[12]

Narodni istupi i varaždinsko Narodno vijeće

Prvoga studenoga 1918. iz Legrada se u strahu od zelenoga kadra povlači mađarska vojska, a isto se događa i u Prelogu.[13] Navedene okolnosti dovele su do toga da se u noći 2./3. studenoga stanovništvo Goričana i Preloga krene obračunavati s Mađarima, a bunt se uskoro proširio na čitavo Međimurje. U nestašici svega masa je krenula na imovinu vladajućega sloja pa je tako provaljeno u općinske zgrade, žandarmerijske stanice, vlastelinske dvorce, marofe, bilježničke urede, gostionice i dućane. Ukratko, sve što socijalno i nacionalno nije bilo na hrvatskoj strani.[14] Ubrzo je na mnogim mjestima taj obračun prešao granice dopustivog i dobio obrise socijalne revolucije. Treba napomenuti da su se Hrvati okomili isključivo na imovinu Mađara, a u nekim slučajevima i Židova. *Volja naroda*[15] početak „Međimurske revolucije" opisuje ovako: „Ustanovljeno je, da su se magjarske oblasti i žandari počeli povlačiti iz Medjimurja još 3. studenoga čim je stigao glas, da je bivša Austrougarska monarkija sklopila sa antantom primirje. (...) Ovako je Medjimurje ostalo bez uprave, pa je u noći od 3. na 4. studenoga došlo do ustanka gotovo u svim medjimurskim selima. Seljaci su svagdje poskidali magjarske natpise i uništili sve, što je podsjećalo na magjarsko gospodstvo. Tom zgodom došlo je i do uništavanja privatnoga vlasništva, naročito nastradahu neki seoski trgovci, – većinom židovske vjeroispovijesti – koji su bili poznati kao glavni magjarski agitatori i doušnici".[16] Može se zaključiti da je „Međimurska revolucija" imala sljedeće značajke: 1. to je bio pokret seljaštva, gotovo u potpunosti njegovog najsiromašnijeg dijela; 2. bio je neorganiziran, spontan i bez pravih vođa; 3. imao je socijalni karakter i u srži mu je bila borba protiv eksploatacije; 4. išao je za pokušajem nacionalnog oslobođenja od mađarske dominacije.[17] S druge strane, Mađari su reagirali povlačenjem u Čakovec, gdje su osnovali svoje Narodno vijeće i pričekali na smiraj situacije. Iz toga je razloga Čakovec ostao jedino veće mjesto gdje nisu zabilježeni veći izgredi.[18]

Već 6. studenog putem telefonske obavijesti Narodnom vijeću u Zagreb javljeno je da su u Varaždin isti i prethodni dan došli naoružani međimurski vojnici 20. kraljevske i 48. carske i kraljevske pješačke pukovnije. U to su se vrijeme iz Međimurja već povukli mađarski vojnici, „a jedino držu čakovački kolodvor gdje su sakupili nešto vojnika narodni[h] gardista /rodjenih Madjara/ i žandara".[19] Pedesetak vojnika zatražilo je od tamošnjega Narodnog vijeća da u Međimurje što prije uđe jugoslavenska vojska. Istom su prilikom zatražili hrvatske zastave, koje su dobili, i vratili se preko Drave, a tek su četvorica vojnika ostavljena da pričekaju odluku Narodnoga vijeća u Zagrebu.[20] Za spomenute početne vijesti koje su poslane u Zagreb zajedničko je to što se u svima redom traži ulazak jugoslavenske vojske u Međimurje. Nesumnjivo, Međimurci su računali na pomoć novoproglašene Države SHS, a sa sigurnošću se može reći da je i to bio jedan od razloga zašto su se Hrvati u Međimurju odlučili suprotstaviti dotadašnjoj mađarskoj vlasti. Zanimljiv je podatak koji govori o tome da je mađarsku stražu na varaždinskome mostu razoružala varaždinska Narodna straža: „U čitavom Medjimurju rasplamtio se narodni pokret za ujedinjenje sa državnom Slovenaca, Hrvata i Srba. U ponedjeljak ostaviše Magjari od straha svoju stražu na Dravi, pak je jedna od naših predstraža zaplijenila njihovo oružje".[21]

Budući da su Mađari u Čakovcu uspjeli zadržali sve važnije institucije, ulogu posrednika između Zagreba i Čakovca preuzeo je grad Varaždin. Na taj je način glavni informator središnjega Narodnog vijeća u Zagrebu o događajima u Međimurju postalo varaždinsko Narodno vijeće. Privremeni Odbor varaždinskoga Narodnog vijeća činili su predsjednik Milan Kučenjak, potpredsjednik Bogdan Svoboda, tajnik Zvonko Milković te povjerenik dr. Henrik Krizman.[22] Nadalje, već 10. studenog Varaždinci su na Velikoj narodnoj skupštini izrazili potporu međimurskom pokretu te zatražili ulazak jugoslavenske vojske u Međimurje.[23] Iz zapisnika skupštine vidljivo je da je do toga trenutka Odbor varaždinskoga Narodnog vijeća već „potpomogao goloruke Međimurce".[24]

Prijeki sud ili štatarium

S druge strane, nakon *narodnih istupa*, nije dugo trebalo čekati na mađarski odgovor. Naime, nakon što se stanovništvo s 4./5. studenoga u potpunosti primirilo, Mađari su već poduzeli određene mjere radi osiguranja granice s Državom SHS i osiguranja nesmetanoga željezničkoga prometa, a u Međimurju su u nekoliko mjesta ustrojene tzv. narodne straže koje su bile pod paskom mađarskih vlasti.[25] To je svakako bio jedan od poticaja da 6. studenog 1918. Geza Bosnyák, koji je u to vrijeme bio veliki župan Zaladske županije, u konzultacijama s ministrom unutarnjih poslova i predstavnicima mađarskih vlasti u Međimurju proglasi prijeki sud ili *Štatarium*.[26] „Međimurska revolucija" ili *narodni istupi* trajali su od 2. do 4. studenog 1918. godine. Samo su se dva izolirana incidenta dogodila dan prije, tj. dan poslije 4. studenoga. Prema tome, može se zaključiti da se stanovništvo sa 5. studenim 1918. gotovo u potpunosti primirilo i barem prividno pokušalo vratiti svakodnevici.[27] Prijeki sud ustrojen je 6. studenoga te u tekstu napominje da se odnosi na zločine počinjenje „poslje razglašenja štatariuma". Dan ili dva prije proglašenja *Štatariuma* zabilježeni su zadnji *istupi*, prema tome, za zločine počinjene prije spomenutoga zakona trebao suditi redovan, a ne prijeki sud. U Varaždinu su spomenute događaje opisali ovako: „Navedosmo, da

je do pljačkanja došlo u noći od 3. na 4. studenoga, dakle tri dana prije proglašenja prekog suda. Prema tome se moglo seljake, koji su sudjelovali kod oštećivanja i pljačkanja magjarskih trgovina, suditi samo po redovitom sudu radi zlobne oštete tudjega vlasništva, odnosno radi bune".[28]

Povjerenik mađarske vlade u Nagykanizsi, Jenő (Eugen) Hamburger, u brzojavnoj vijesti Narodnom vijeću navodi da je zbog osiguranja pruge Pragerhof – Nagykanizsa odredio „statrialno stanje", budući da „pojedine osobe i medjimurski naoružani vojnici" ugrožavaju željeznički promet.[29] On nadalje navodi da ukoliko varaždinsko Narodno vijeće osigura nesmetan željeznički promet, da će odmah prekinuti „statrialno stanje". Vijest je prvo primilo varaždinsko Narodno vijeće, a dr. Krizman kao predstavnik tamošnjega Vijeća obavijestio je Središnji odbor u Zagrebu da će on u odgovoru dr. Eugenu Hamburgeru navesti da „za to mi nijesmo kompetentni, te neka se obrati na vladu SHS".[30] Nadalje, Krizman je Hamburgeru izrazio žaljenje zbog nemilih događaja te navodi kako: „Izgredi, koji su se dogodili u Medjimurju jednako kao i u drugim krajevima, a kojima je razlog u bezdušnim rekvizicijama nikako ne opravdavaju postupak madjarske žandarmerije i pomoćnih vojnih sila, koje bez svakog sudovanja vješaju, ubijaju i pljačkaju. To izaziva narod na otpor i očaj, te je jedini razlog sadanjeg stanja u Medjimurju".[31]

Dan nakon proglašenja prijekoga suda u Murskome Središću počele su prve represalije. Središnje je Vijeće za događaje saznalo već 8. studenog, jer su se stanovnici nastojali spasiti bijegom preko Drave u Varaždin, gdje su prenijeli vijesti o *Štatariumu*. „Počeli su stizavati iz Medjumurja iz Nedelišća bjegunci, koji javljaju, da je jutros došlo jedno odjeljenje dobrovoljaca, vojnika, Madj[ar]skih, u morsko središte, gdje su pohvatali više Hrvata, muškara[c]a, žena i mladića, te su ih usred sela koje vješali, koje streljali".[32] Zajedničko je to što su Međimurci od Odbora Narodnoga vijeća tražili „da im se bezodvlačno pošalje pomoć jugoslavenskih četa; jer su inače u opasnosti; da ih Magjarski vojnici i žandari bez milosti poubija-ju".[33] U međuvremenu je dr. Ivan Novak, kao povjerenik za Međimurje, odlučio posjetiti svoje rodno mjesto Macinec, a nakon što se upoznao sa situacijom na terenu, i vratio u Varaždin, nastavio je put Zagreba gdje je podnio izvještaj središnjem Narodnom vijeću.[34]

Istovremeno, vijesti koje je poslalo koprivničko Narodno vijeće, govore da su Mađari i u istočnom dijelu Međimurja već provodili prijeki sud. Naime, graditelj iz Kotoribe Josip Mison, govori da je u Kotoribu i Donju Dubravu došla skupina od 20[0] mađarskih mornara kojoj je na čelu bio kapetan i u oba mjesta ustrijelila po osam osoba. Spomenuti Mison iako na meti *Štatariuma*, uspio je pobjeći jer mu je žena javila da je osuđen na smrt pa se spasio bijegom preko Drave u Koprivnicu.[35] Paralelno sa slabašnim naporima varaždinskoga Narodnog vijeća, koje je nastojalo utjecati na središnje Vijeće u Zagrebu s ciljem da pošalje vojsku, u Međimurju su nastavljene egzekucije stanovništva. Vijest od 9. studenoga govori da je do tog datuma već provedeno 60 smrtnih kazni.[36] Shodno tome, središnje je Vijeće u Zagreb pozvalo troje svjedoka iz Pribislavca koji su među prvima svjedočili o mađarskim egzekucijama. Oni su poimence nabrojali četiri žrtve koje su obješene i šest žrtava koje su Mađari strijeljali, što je bilo prvo upoznavanje Narodnoga vijeća u Zagrebu sa samim akterima događaja koji su uslijedili nakon *narodnih istupa*.[37] Na kraju, ne može se sa stopostotnom sigurnošću utvrditi koliki je bio stvarni broj žrtava „Međimurske revolucije", jer različiti autori donose različite podatke pa tako Mađari donose brojke

koje se kreću od 50 pa 137, do čak 173 žrtve.[38] Ipak, najvjerodostojnije podatke o broju žrtava iznio je povjesničar Vladimir Kapun, koji je poimence nabrojao 103, odnosno 110 žrtava, s time da i on napominje da brojka nije konačna.[39]

U međuvremenu, točnije 11. studenoga u Beograd je s namjerom da potpiše novu vojnu konvenciju kao opunomoćenik mađarske vlade stigao vojni ministar Adalbert (Bela) Linder. Naime, potpisano primirje od 3. studenoga između sad već nepostojeće Austro-ugarske Monarhije i Antante iz Padove nije priznavao Franchet d'Espèrey kao glavni zapovjednik antantinih snaga na solunskoj fronti i Balkanu.[40] Međutim, general d'Espèrey nalazio se u to vrijeme u Solunu pa je zbog potpisivanja konvencije opunomoćio načelnika štaba srpske Vrhovne komande vojvodu Živojina Mišića i komandanta Francuske istočne vojske generala Paula Prospera Henrysa da to učine u njegovo ime. Konvencija o primirju potpisana je 13. studenoga nešto prije ponoći.[41] Tek nakon potpisivanja tzv. Beogradskoga primirja rijeka Drava i službeno je postala demarkacijska linija prema Mađarskoj. Na taj je način Međimurje i formalno ostalo u sastavu novoproglašene Mađarske te je ostavljeno na odluku budućoj mirovnoj konferenciji. Istovremeno, u Varaždinu je uvečer pokrenuta vojna akcija kojom se pokušalo osloboditi Međimurje. Međutim, vojska sastavljena od tristotinjak na brzinu prikupljenih dobrovoljaca kojom je zapovijedao neiskusan bojnik Ivan Tomašević pretrpjela je poraz. Naime, nakon što su hrvatske snage neometano prešle most na Dravi i došle nadomak Čakovcu, ujutro 14. studenoga su ih dočekale višestruko nadmoćnije mađarske vojne trupe koje su za tu bitku dopremljene željeznicom iz Nagykanizse. Rezultat okršaja bio je potpuni poraz, a Mađari su zauzeli oba mosta na Dravi te topništvom zaprijetili Varaždinu gdje je sudeći prema izvorima zavladala panika.[42] Već sljedeći dan u Varaždinu su se sastali predstavnici Zaladske i Varaždinske županije te je dogovoreno primirje.[43]

Zaključak

Nakon izbijanja „Međimurske revolucije" ili *narodnih istupa* u Međimurju, Mađari iz međimurskih sela reagirali su povlačeći se u Čakovec. Slijedom toga, grad Varaždin i tamošnje Narodno vijeće preuzelo je ulogu informatora o događajima u Međimurju izvještavajući o tome Zagreb tj. središnje Narodno vijeće. Varaždin je još i prije početka Velikoga rata bio centar strujanja ideje o pripojenju Međimurja ostatku hrvatskih zemalja, a nakon okončanja rata preuzeo je vodeću ulogu u takvim nastojanjima. Nakon smirivanja situacije, Mađarske su vlasti počele provoditi prijeki sud nad hrvatskim stanovništvom u Međimurju, a napadnuti su se stanovnici nastojali spasiti bijegom u Varaždin gdje su prenijeli vijesti o *Štatariumu*. Nakon početne zatečenosti novonastalom situacijom, u Varaždinu je 13. studenoga pokrenuta akcija kojom se pokušalo Mađare istjerati iz Međimurja, međutim akcija je zbog nedovoljne pripremljenosti propala, a Međimurje je ostalo izvan granica Države SHS. Slijedom navedenoga, grad Varaždin i tamošnji političari okupljeni u Varaždinsko Narodno vijeće uvelike su utjecali na odluke koje je Središnje Narodno vijeće donosilo u vezi s Međimurjem, a spomenuta su nastojanja konačno rezultirala pokretanjem akcije oslobođenja Međimurja na Badnjak 1918. godine.

Bibliografija

Izvori

1. *Fond Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb
2. *Fond Hinko Krizman*, Arhiv Jugoslavije, Beograd
3. *Ostavština dr. Ivana Novaka u Knjižnici i čitaonici Čakovec*, Knjižnica i čitaonica Čakovec
4. *Volja naroda*

Literatura

1. Mirko ANDROIĆ, „Revolucionarna i seljačkom krvlju natopljena 1918. u Međimurju“, *Kaj*, 2/ 10, Zagreb, 1969., 58. – 64.
2. Ljubo BOBAN, „Kada je i kako nastala Država Slovenaca, Hrvata i Srba“, *Časopis za suvremenu povijest,* vol. 24., br. 3., Zagreb, 1992., 45. – 60.
3. Branimir BUNJAC, *Ratne i poratne žrtve sjeverozapadnog Međimurja 1914.–1947.*, Povijesno društvo Međimurske županije, Čakovec, 2012.
4. Dragutin FELETAR, *Dva seljačka bunta*, Zrinski, Čakovec, 1973.
5. Péter HANÁK i suradnici, *Povijest Mađarske*, Barbat, Zagreb, 1995.
6. Rudolf HORVAT, *Poviest Međimurja,* Hrvatski rodoljub, Zagreb, 1944. Pretisak: Rudolf HORVAT, *Poviest Međimurja,* Matica hrvatska Čakovec, Zrinski, gl. ur. Zvonimir BARTOLIĆ, Dragutin TOMA, Čakovec, 1993.
7. Vladimir HUZJAN, „Varaždin u vrijeme Države Slovenaca, Hrvata i Srba – od 29. listopada do 1. prosinca 1918. godine“, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 22/ 2011., 249. – 281.
8. Petar JELAVIĆ i suradnici, *Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih krajeva Jugoslavije: Međimurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske,* Izdanje udruženja ratnih dobrovoljaca Međimurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske u Zagrebu, Zagreb, 1940.
9. Vladimir KALŠAN, *Međimurska povijest,* Tiskarnica Ritonja, Čakovec, 2006.
10. Vladimir KAPUN, *Međimurje 1918.*, Zrinski, Čakovec, 1982.
11. Livia KARDUM, *Suton stare Europe*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009.
12. Bogdan KRIZMAN, „Osnivanje ‚Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu' 1918“, *Historijski zbornik,* 7, 1–4/ 1954., 23. – 32.
13. Bogdan KRIZMAN, “Oslobođenje Međimurja 1918. godine“, *Kaj*, 1/ 1968., 54. – 62.
14. Bogdan KRIZMAN, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Školska knjiga, Zagreb, 1977.
15. Juraj LAJTMAN i suradnici, *Međimurje 1919-1959.*, Tiskara i knjigovežnica Čakovec, Čakovec, 1959.
16. Igor MRKALJ, *Pred zemaljskom komisijom: ustaški zločin u glinskoj pravoslavnoj crkvi u iskazima glinskih Hrvata i mjesnog župnika Franca Žužeka*, Istraživački esej, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, 2013.

17. Zoltán PAKSY, „Dejavnost vodilnih teles za Medžimurje in Pomurje v letih 1918–1919.“, *Zbornik soboškega muzeja 11 – 12*, Eurotrade Print, Murska Sobota, 2007., 7. – 22.
18. Pierre RENOUVIN, *Europska kriza i Prvi svjetski rat,* Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2008.
19. Đuro VILOVIĆ, *Tri sata*, Binoza, Zagreb, 1935.

Sažetak

Varaždinsko Narodno vijeće i njegova uloga u upoznavanju Središnjega Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba sa stanjem u Međimurju za vrijeme i nakon „Međimurske revolucije“

Nakon što je Hrvatski sabor 29. listopada 1918. prekinuo sve državno-pravne veze s dotadašnjom Austro – Ugarskom Monarhijom i proglasio ulazak hrvatskih zemalja u novonastalu Državu Slovenaca, Hrvata i Srba sa sjedištem u Zagrebu, Međimurje je ostalo izvan novih granica. Djelomično zbog tog razloga, ali ponajviše zbog osiromašenosti ratnim davanjima, prostor omeđen rijekama Murom i Dravom bio je krajem Prvoga svjetskog rata poprište revolucionarnih zbivanja. Lokalno hrvatsko stanovništvo spontano se pobunilo protiv dotadašnjeg vladajućeg mađarskog sloja. Da bi uspostavili red Mađari su uveli prijeki sud pa su slijedom toga nad Hrvatima provedene smrtne kazne. Kao izvor o događajima u Međimurju neposredno poslije Prvoga svjetskog rata u ovom su radu korišteni arhivski spisi te novinski izvještaji, a prikazana je politička aktivnost varaždinskog i središnjeg Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba.

Ključne riječi: Varaždinsko Narodno vijeće; Središnje Narodno vijeće; Država SHS; Međimurje; „Međimurska revolucija“; prijeki sud.

Summary

National council in Varaždin and its Role in introduction the Central National Council of Slovenes, Croats and Serbs whit the Situation in Međimurje during and after „Revolution in Međimurje“

On 29th October 1918 the Croatian Parliament broke all constitutional links with the former Austro – Hungarian Empire and declared the entrance of Croatian lands in the new State of Slovenes, Croats and Serbs, but the region of Međimurje remained outside the new borders. Partly for that reason, but mostly because of the poor con-

ditions due to the war, the land between rivers Mura and Drava was the scene of the revolutionary events at the end of World War I. The local Croatian population spontaneously rebelled against the ruling Hungarian high class. To establish the order Hungarians introduced martial court and death penalties were carried out against Croats. As a source of events in Međimurje immediately after World War I in this paper used archival documents and newspaper reports and shows the political activity of National Council of Slovenes, Croats and Serbs in Varaždin and Central National Council of Slovenes, Croats and Serbs in Zagreb.

Key words: Varaždin National Council; Central National Council; State of Slovenes; Croats and Serbs; Međimurje; "Revolution in Međimurje"; matrial court.

Bilješke

[1] Rudolf HORVAT, *Poviest Međimurja,* Hrvatski rodoljub, Zagreb, 1944. Pretisak: Rudolf, HORVAT, *Poviest Međimurja,* Matica hrvatska Čakovec, Zrinski, gl. ur. Zvonimir Bartolić, Dragutin Toma, Čakovec, 1993., 279. – 282.; Vinko ŽGANEC, „Međimurska revolucija u godini 1918.", *Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih krajeva Jugoslavije: Međimurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske,* Izdanje udruženja ratnih dobrovoljaca Međimurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske u Zagrebu, gl. ur. Petar Jelavić, Zagreb, 1940., 41. – 50.; Vladimir KALŠAN, *Međimurska povijest*, Tiskarnica Ritonja, Čakovec, 2006., 262. – 265.; Vladimir KAPUN, *Međimurje 1918.*, Zrinski, Čakovec, 1982., Juraj LAJTMAN i suradnici, *Međimurje 1919.–1959*., Tiskara i knjigovežnica Čakovec, Čakovec, 1959., 11. – 13.; Đuro VILOVIĆ, *Tri sata,* Binoza, Zagreb, 1935.; Mirko ANDROIĆ, „Revolucionarna i seljačkom krvlju natopljena 1918. u Međimurju", *Kaj,* 2, /10, Zagreb, 1969., 58. – 64.; Zoltán PAKSY, „Dejavnost vodilnih teles za Medžimurje in Pomurje v letih 1918.–1919.", *Zbornik soboškega muzeja 11 – 12*, Eurotrade Print, Murska Sobota, 2007., 7. – 17.

[2] Bogdan KRIZMAN, „Osnivanje ‚Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu' 1918", *Historijski zbornik,* 7, 1–4/ 1954., 24. – 25.

[3] Dr. Ivan Nepomuk Novak, kao predstavnik Međimurja, bio je prisutan i na sastancima iz ožujka 1918. godine.

[4] Car Karlo IV. Monarhiju je pokušao preurediti na trijalističkom principu s time da bi federalizirao samo austrijski dio prema kojem bi Austrija postala savezna država, dočim se u cjelokupnost zemalja koje su bile pod upravom Pešte ne bi diralo, a svakoj maloj narodnoj državi jamčila bi se samostalnost. Više o tome vidi u: Livia KARDUM, *Suton stare Europe*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009., 368.

[5] B. KRIZMAN, „Osnivanje", 26. – 32. Vidi također: Ljubo BOBAN, „Kada je i kako nastala Država Slovenaca, Hrvata i Srba", *Časopis za suvremenu povijest,* vol. 24., br. 3., Zagreb, 1992., 45. – 60.

[6] Iako austrougarska vojska nije imala nikakvoga motiva za nastavak borbi, talijanskoj su vojsci i u takvim okolnostima trebala četiri dana da prijeđe rijeku Piavu. Više o tome vidi u: L. KARDUM, *n. dj.*,, 366. – 369.; Pierre RENOUVIN, *Europska kriza i Prvi svjetski rat,* Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2008., 443. – 447.

[7] Bogdan KRIZMAN, "Oslobođenje Međimurja 1918. godine", *Kaj*, 1/ 1968., 54.

[8] L. KARDUM, *n. dj.,* 370.

[9] Više o tome vidi u: Branimir BUNJAC, *Ratne i poratne žrtve sjeverozapadnog Međimurja 1914–1947.,* Povijesno društvo Međimurske županije, Čakovec, 2012., 89. – 116.

[10] Arhiv Jugoslavije (dalje: AJU), Beograd, Hinko Krizman, 84, (dalje: 84), Ostali materijali, 47, br. 28. Više o tome vidi u: V. KAPUN, *n. dj*., 153. – 161.

[11] Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Zagreb, Fond Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, 124, (dalje: 124) Z–98, kut. 4, br. 16. Vijesti o povlačenju vojske donosi i *Volja naroda*: „Iz Medjimurja", *Volja naroda*, 7. studenoga 1918., god. I., br. 21., str. 5.

[12] Više o uzrocima revolucije vidi u: V. KAPUN, *n. dj.*, 39. – 161.

[13] Z. PAKSY, n. dj., 11.

[14] V. KAPUN, *n. dj.*, 164. – 165.

[15] Varaždinske novine *Volja naroda* s podnaslovom *Glasilo seljačke i građanske demokracije*, a od devetog broja s podnaslovom *Glasilo jugoslavenske demokratske stranke*, izlazile su od 4. srpnja 1918. do 1. travnja 1922. godine. List je bio u vlasništvu dr. Hinka Krizmana, koji je i bio glavni urednik. Godine 1922. list se spojio s čakovečkim *Glasom Međimurja* te je od tada kao tjednik počeo izlaziti pod nazivom *Glas Međimurja i Zagorja*.

[16] „Madjarska krvoprolića u Medjimurju", *Volja naroda*, 21. studenoga 1918., god. I., br. 23., str. 1.

[17] Dragutin FELETAR, *Dva seljačka bunta*, Zrinski, Čakovec, 1973., 11.

[18] „Ustanak u Medjimurju", *Volja naroda*, 14. studenoga 1918., god. I., br. 22., str. 1.; „Madjarska krvoprolića u Medjimurju", *Volja naroda*, 21. studenoga 1918., god. I., br. 23., str. 1.

[19] HDA, 124, Z–101, kut. 7, br. 444.

[20] HDA, 124, Z–101, kut. 7, br. 483. Iako se u telefonskoj obavijesti ne navodi točan datum kad je odaslana u Zagreb, nesumnjivo se radi o 5. ili 6. studenom 1918., što potvrđuje i druga telefonska obavijest poslana u Zagreb 6. studenog, a u kojoj se isto spominje grupa od „50 oboružanih Medjumuraca". HDA, 124, Z–101, kut. 7, br. 421. Ista vijest pojavljuje se i u: „Pokret u Medjimurju za sjedinjenje s Hrvatskom", *Volja naroda*, 7. studenoga 1918., god. I., br. 21., str. 3.

[21] HDA, 124, Z–101, kut. 7, br. 421.; „Pokret u Medjimurju", n. dj.

[22] AJU, 84, Zapisnici sednica narodnog odbora u Varaždinu, 41, br. 2. Vidi također: Vladimir HUZJAN, „Varaždin u vrijeme Države Slovenaca, Hrvata i Srba – od 29. listopada do 1. prosinca 1918. godine", Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 22/ 2011., 253.

[23] „Velika narodna skupština u Varaždinu", *Volja naroda*, 14. studenoga 1918., god. I., br. 22., str. 2. Vidi također: V. HUZJAN, n. dj., 262.

[24] AJU, 84, Ostali zapisnici i dr., 43, br. 6.

[25] V. KAPUN, *n. dj.*, 206. – 208. Prema: *Muraköz – Medjimurje*, 10. studenoga 1918., 45/35.

[26] *Isto*, 216. Tekst plakata na kojim je proglašen *Štatarium* glasi: Broj 7711-fi./ Od velikog župana Zalavarmegjije /OGLAS!/ Opunomočen od gospodina ug. ministra nutrašnjih poslov odredim / ŠTATARIUM/ (preki sud, Standrecht)/ na celo područje kotara Alsólendva, Csáktornya, Letenye, Nova, Perlak glede zločina pobune, uznemirivanja, nasilja proti osobom, ubojstva, hotimičnog ubijanja človeka, zločina proti obćem zdravlju ako z ovim nekomu smrt se zrokuje, razbojničtva (rauberije), zrokuvanja ognja (pogorela) ili poplave, zločina proti železnici, telegrafu, telefonu ili nekakvoj ladji./ Nek se čuva svaki ove zločine počiniti, jer svi ovi, koji vu spomenutim kotarima ove zločine poslje razglašenja štatariuma počiniju, spadaju pod štatarium, budu na smrt obsudjeni i odmah pogubljeni./ Zalaegerszeg, 6-og novembra 1918./ Bosnyák Géza v. r.,/ veliki župan Zalavarmegjije. *Ostavština dr. Ivana Novaka u Knjižnici i čitaonici Čakovec*, Knjižnica i čitaonica Čakovec, 16/21.

[27] V. KAPUN, *n. dj.*, 205. – 206.

[28] „Madjarska krvoprolića u Medjimurju", *Volja naroda*, 21. studenoga 1918., god I., br. 23., str. 1.

[29] HDA, 124, Z–97, kut. 3, br. 60–62.; HDA, 124, Z–102, kut. 8, br. 58.; AJU, 84, Ostali materijali, 46, br. 17.

[30] HDA, 124, Z–102, kut. 8, br. 216.

[31] AJU, 84, Ostali materijali, 46, br. 18.

[32] HDA, 124, Z–101, kut. 7, br. 553.; HDA, 124, Z–101, kut. 7, br. 593.; „Ustanak u Medjimurju", *Volja naroda*, 14. studenoga 1918., god. I., br. 22., str. 1.

[33] HDA, 124, Z–101, kut. 7, br. 594.

[34] HDA, 124, Z–101, kut. 7, br. 553., 613., 628.

[35] HDA, 124, Z–101, kut. 7, br. 552., 593.; „Ustanak u Medjimurju", *Volja naroda*, 14. studenoga 1918., god. I., br. 22., str. 1., navodi brojku od 20 mađarskih mornara što je vjerojatnije budući da je prijeki sud u pravilu sačinjavala grupa od 30–40 ljudi. Akademske godine 2012./2013. na Filozofskome fakultetu u Zagrebu pročitao sam istraživački esej kolege doktoranda Igora Mrkalja radnoga naziva: *Pred zemaljskom komisijom: ustaški zločin u glinskoj pravoslavnoj crkvi u iskazima glinskih Hrvata i mjesnog župnika Franca Žužeka*. U eseju, koji je temeljen na arhivskom gradivu iz Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu, Fond 306 – Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kutija 150, br. 890, Okružni NOO Banije, Okružna komisija za ratne zločine, Br. 1/44. Predmet: Pokolj u glinskoj crkvi, pojavilo se ime Josipa Misona. Nakon što se spasio sigurne smrti od strane *Štatariuma* bijegom u Koprivnicu, nisam uspio saznati koji je bio njegov točan životni put sljedećih dvadesetak godina, međutim sigurno je kako je Mison nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske bio u Glini. Veze s Glinom Mison je imao preko svoje žene koja je bila sestra dr. Jurja Reboka rodom iz Kotoribe, koji je u Glinu došao kao liječnik u ta-

mošnju bolnicu te je nakon proglašenja NDH postao jedan od vodećih ustaša u glinskome kraju. Vjerojatno je na sličan način s njime u Glinu došao i Mison. Kada su ustaše u ljeto 1941. u glinskoj pravoslavnoj crkvi masakrirale više stotina okolnih Srba iz Vrginmosta i Topuskog, Josip Mison, prema iskazima svjedoka, bio je jedan od najodgovornijih za navedeni zločin.

[36] HDA, 124, Z–101, kut. 7, br. 613.

[37] HDA, 124, Z–95, kut. 2, br. 110.

[38] V. KAPUN, *n. dj.*, 19., Prema: László KÖVÁGÓ, *A magyarországi délszlávok 1918 – 1919-ben*, Akadémiai kiadó, Budapest, 1964., 102. – 103.; Sándorné GÁBOR, *A Zala megyei munkásmozgalom 1918 – 1919-es történetéröl és, Hamburger Jenö szerepéröl, A Nagykanizsai Thúry György Múzeum jubileumi emlékkönyve, 1919-1969*, Thúry György Múzeum, Nagykanizsa, 1972., 146., 164.

[39] V. KAPUN, *n. dj.*, 329. – 332.

[40] Péter HANÁK i suradnici, *Povijest Mađarske*, Barbat, Zagreb, 1995., 212.

[41] Bogdan KRIZMAN, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Školska knjiga, Zagreb, 1977., 187. – 188.

[42] HDA, 124, Z–101, kut. 7, br. 709.; AJU, 84, Zapisnici sednica Narodnog odbora u Varaždinu, 41, br. 9.

[43] HDA, 124, Z–96, kut. 2, br. 295. – 297.

Željko MARTAN
Ivanec

UDK 94(497.522+497.523)"1914/1918"
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Ustanak „pokvarenih elementa" protiv „izrabljivačkih elemenata": nemiri u sjeverozapadnoj Hrvatskoj potkraj Prvoga svjetskog rata*

U ovome članku autor prikazuje društvene, ideološke i socijalne prilike u kojima se potkraj Prvog svjetskog rata, ali i za vrijeme njegova trajanja te neposredno nakon njega pronašao veliki dio hrvatskog seljaštva. Zajedno s vojnicima zelenoga kadra hrvatski su seljaci zbog teških životnih uvjeta, potkraj 1918., a posebice u studenome te godine, iskazali svoje nezadovoljstvo napadom na one društvene slojeve koje su smatrali izrabljivačkim, odnosno odgovornim za svoje nedaće. Naročit su fokus autorova interesa seljački nemiri i akcije zelenoga kadra na području sjeverozapadne Hrvatske, ponajprije Varaždinske županije i Hrvatskoga zagorja.

„Gospoda i narod, tj. seljaštvo, razdvojeni su odavna.
Mržnja, nepovjerenje, preziranje među gospodom i seljaštvom
vlada već stotine godina."[1]

Uvod

„Bilo je to doba beznađa i ogorčenja, ali i buntovnih raspoloženja.", piše Ivo Goldstein o posljednjim mjesecima 1918. godine u Hrvatskoj.[2] Doista, pred sam kraj *Velikoga rata*, dotadašnjeg najvećeg ratnog sukoba u povijesti čovječanstva, Hrvatsku je unutar tek osnovane Države Slovenaca, Hrvata i Srba obilježilo razdoblje nemira, pobuna i sukoba među različitim društvenim skupinama.[3] Ono što se najavljivalo tijekom cijele 1917. i 1918. godine, doseglo je svoj vrhunac početkom studenoga 1918. godine. Sa svih su se strana središnje i sjeverozapadne Hrvatske, a posebice Slavonije, mogle čuti pritužbe i vapaji za pomoć koje su upućivali svećenici, trgovci, državni činovnici, veleposjednici, feudalci i svi ostali iz struktura staroga režima ili bolje rečeno „izrabljivačkih elemenata na selu". Bio je to sukob dvaju međusobno preziranih društvenih realiteta, jedni demonizirani kao „pokvareni", a drugi kao „izrabljivački" elementi. Veleposjedi bogatijih seljaka, vlastelinstva starih feudalaca, trgovine, župni posjedi, općinski uredi, pošte i željezničke postaje pljačkali su

* Urednička napomena: zbog opsežnog sadržaja bilješki, iste se nalaze na kraju teksta.

„pokvareni elementi“, odnosno vojni dezerteri praćeni seljačkim masama, bilo da se radilo o siromašnim seljacima, seoskoj inteligenciji ili bilo o „gospođama i gospođicama iz najboljih krugova“ koje „idu za pijanom ruljom“.[4] Sve je izgledalo kao da se postojeći sustav vrijednosti, zastarjele hijerarhijske strukture te ukorijenjene društvene norme i zakoni, urušavaju pred gnjevom seljaka često praćenih naoružanim vojnicima iz okolnih šuma. Iluzorni snovi Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba,[5] sa svojim banketima i zdravicama usred Zagreba, obećavajući unitaristički govori i proglasi o slobodi, jednakosti i bratstvu triju naroda sukobili su se sa željama seljaka, jednostavnim „republikanskim“ željama koje su u većini slučajeva bile izjednačene sa svijetom bez poreza te gubitka voljenih i imovine. Kao što je Josip Horvat dobro primijetio: „U bezazlenim primitivnim mozgovima počela su se javljati kojekakva pitanja: zašto se ratuje, kome od rata koristi? Dnevni život pozadine razara ostatke ucijepljenih predodžba, stvarajući najprije tragičnu pozadinu u kojoj su se stali buditi zadrijemali instinkti, elementarni nagon za samoodržavanjem. Političari nisu osjetili ni zapazili taj problem u dušama masa, nisu se potrudili unijeti bilo što u prazninu duhova, prepuštajući ih sebi samima. I pod utjecajem povratnika iz Rusije i s bojišta, pod jekom političkih diskusija iz grada, počinju se u narodu buditi nove klice starih vjekovnih težnja: glad za zemljom, težnje za novim poretkom i novom pravicom, averzija prema državnoj vlasti uopće.“[6] Također, „i do sela su doprli fragmenti novoga evanđelja, koje veli da svi moraju biti jednaki, da narod mora sam odrediti svoju sudbinu, da više neće biti vojske ni poreza.“[7] Kako su mnogi tvrdili, zbog seljačkoga „krivog shvaćanja slobode“,[8] kao primjerice u Ludbregu, ubojstva, strahovi, pljačke, osvete, zavist i vatra obilježili su kraj *Velikoga rata* u Hrvatskoj te više nego ikada prije predočili mentalni i životni jaz između seljaka te političke i građanske elite. U samo nekoliko dana od proglašenja Države SHS situacija se toliko pogoršala da se nekoliko stoljeća nakon smrti seljačkoga vođe Matije Gupca opet počelo govoriti o „velikim bunama i užasnim danima, (...) uzbunjenim seljacima“,[9] a kasnije i o „ruskom boljševizmu“[10] te novom „socijalno-revolucionarnom pokretu siromašnog seljaštva“.[11]

Iako akcije vojnih bjegunaca i s njima pobunjenih seljaka možemo pratiti tijekom cijele 1918. godine na području središnje i sjeverozapadne Hrvatske te Slavonije, u ovom ću se radu usredotočiti na akcije pobunjenih vojnika i seljaka pred kraj Prvoga svjetskog rata u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Pritom će posebno težište biti na ondašnjoj Varaždinskoj županiji te području Hrvatskoga zagorja u okviru sjeverozapadne Hrvatske.[12] Uglavnom ću se fokusirati na posljednje mjesece 1918., odnosno studeni i prosinac te godine. Radi boljega razumijevanja i potpunije slike problematike koju rad obrađuje, u određenim ću se dijelovima rada dotaknuti i razdoblja prije studenoga i prosinca 1918., kao i početaka 1919. godine. U radu ću pokušati odgovoriti koji su bili razlozi vojnoga dezerterstva i pobune seljaštva uz „boljševizam“ revolucionarnog karaktera koji im se često pripisivao. Također, rad se bavi i glavnim „metama“ napada pobunjenih vojnika i seljaka, kao i mogućim razlozima njihova napada. Na kraju ću se osvrnuti na razloge zašto je došlo do iznenadnog sloma svojevrsnoga socijalnog pokreta kojeg su pokrenuli pobunjeni seljaci i vojnici te kakva je bila općenito sudbina hrvatskoga seljaka u narednim mjesecima i godinama. No, prije nego što krenem obrađivati ta pitanja, ukratko ću predstaviti pobunjene vojnike iz naroda, „pokvarene elemente“, poznate kao de-

zerteri, bjegunci, vojnici iz šume „ponekad nazvani komitadžijama ili komitima.“[13] Ipak, najpoznatiji su pod jednim nazivom koji su baštinili po šumovitim zelenkastim obroncima na kojima su se sakrivali kao pljačkaši, nositelji novih ideja ili vojni bjegunci koji su očekivali kraj rata i povrat svojim domovima. Svi su ti vojnici najpoznatiji pod samo jednim nazivom – zeleni kadar.

Zeleni kadar: razlozi dezerterstva i formiranja zelenoga kadra[14]

Kako saznajemo iz povjerljivog izvješća hrvatsko-slavenskoga oružničkog zapovjedništva podnesenog 12. siječnja 1918. Zemaljskoj vladi u Zagrebu, u Hrvatskoj je još 1917. godine bilo uhićeno oko 20 000 vojnih bjegunaca koji „počinjavaju svoja nedjelja i nasilja, gdje se pojave“ iako su takve pojave „u cijeloj Monarhiji skoro jednake.“[15] Dezerterstvo s bojišta tijekom Prvoga svjetskog rata, posebice s ruske fronte, bilo je često kod većine slavenskih vojnika. Hrvatski vojnici nisu predstavljali izuzetak. Već je sredinom lipnja 1916. godine s ruske fronte dezertiralo oko 15 000 jugoslavenskih vojnika koji su formirali Prvu jugoslavensku dobrovoljačku diviziju. Međutim, o tim se događajima u Hrvatskoj malo pisalo s obzirom na to da je na snazi bila vojna cenzura kojom se, među ostalim, zabranjivalo pisanje o vojnim dezerterima.[16] Tako 12. ožujka 1918. Zemaljska vlada u svojemu dopisu Državnom nadodvjetništvu u Zagrebu nalaže da se trebaju cenzurirati sve novinske vijesti o položaju ruskih zarobljenika i izjavama povratnika iz Rusije. Posebno se to odnosilo na moguće: „Optimistično crtanje stanja naših ratnih zarobljenika pod novim ruskim režimom“, koje bi dalo „potpuno krivu sliku o radu i moći boljševika, a crtanje njihovog postupka kao korisnog, humanog i valjanog“.[17] Među brojnim cenzurama, Odjel za unutarnje poslove Zemaljske vlade naredio je 29. travnja 1918. Državnom nadodvjetništvu da se zabrani pisanje o vojnim pobunama u kasarnama u Krakowu, Bielitzu, Brinu i Nagy-Varádu. Najstrože se zabranjivalo i pisanje o vojnoj pobuni te paljenju tvornice torpeda u St. Pölenu.[18] Međutim, iako je još 25. rujna 1918. Predsjedništvo Zemaljske vlade tražilo od Državnog nadodvjetništva da se cenzuriraju sve vijesti u kojima se spominje zeleni kadar, tada gotovo da više nije bilo mjesta u Hrvatskoj gdje se vojni bjegunci nisu sakrivali.[19]

Teško je ulaziti u razloge zbog kojih su vojnici napuštali bojišta. Međutim, pored različitih individualnih razloga možemo navesti neke općenite. Jedan od razloga dezerterstva bilo je sve veće razočaranje ratom koji je trebao biti kratak, a odužio se u beskrajna obzorja ratnih stradanja i velikih ljudskih gubitaka, bilo da se radilo o civilima bilo o vojnicima. Kod vojnika je sve više do izražaja dolazio protuaustrijski defetizam, sumnje u ispravnost rata koji se sve više, posebice potkraj 1918. godine, počeo percipirati kao tuđinski rat, rat viših društvenih slojeva i njihovih interesa s kojim se naročito „obični“, niskorangirani vojnici nisu mogli identificirati. Svakodnevna prijetnja, vlastita uništenja, brojne bolesti, borba za svaku kaloriju, neimaština vojnika, kao i mučne slike ubijenih u blatnjavim rovovima, samo su dodatno pogoršavale situaciju. O tome nam zorno svjedoči i vojno izvješće od 1. listopada 1918. poslano s talijanske bojišnice, odnosno iz štaba generala Svetozara Borojevića. Spomenut ću tek neke od brojnih vojničkih tegoba o kojima izvješće govori: „Teški bolesnici po bolesničkim sobama ili u divizijskim sanitetskim ustanovama imaju zagađeno, poderano rublje. Grozničavi od malarije oni moraju goli

čekati dok im se operu i osuše njihove prnje. O vojničkoj časti nema ni govora tamo, gdje se vrijeđaju najosnovniji osjećaji čovječnosti (…) Vojnici otvoreno priznaju, da su uzroci samovoljnih udaljenja od vojske i dezertiranja ne samo ratni umor, nego osobito slaba ishrana. Jer svaki dezerter – čak i onda, ako bi sakriven u šumi morao živjeti – može se bolje prehraniti u pozadini, nego li vojnik na fronti".[20] U izvještaju se također napominje kako su vojnici zabrinuti vijestima koje na bojišta nose „ruski povratnici" iz domovine u kojoj se „s obzirom na trgovinu, divlju špekulaciju, lihvarstvo, preobilje i izrabljivanje siromašnih i najgore plaćenih, mogu zapaziti sva obilježja kao u predrevolucionarnoj Rusiji".[21]

Jaz između većine vojnika iz „naroda" i austro-ugarskih oficira i podoficira, koji su često potjecali iz bogatijih ili plemićkih obitelji, također je postajao sve izraženiji. Kako primjećuje Ferdo Čulinović: „U toj se vojsci gledalo na sve ljude uglavnom i isključivo prema tome „koliko ima zvjezdica pod vratom" i po tome su se mjerilu utvrđivali razni odnosi u toj vojsci".[22] Disciplinske i često ponižavajuće kazne za neposlušne vojnike, bilo u kasarnama, bilo na bojištima, nisu djelovale nimalo odgojno ili motivirajuće. Posebice je kod vojnika bilo omraženo „vezivanje", jedna od najoštrijih disciplinskih kazni. Kažnjenog vojnika prvi bi privezali rukama za neki stup tako da viseći ne bi mogao nogama dodirnuti tlo. Zatim bi ga ostavili da tako visi satima u agoniji i boli jer mu je sva težina tijela bila o vezanim rukama. Kako su sati prolazili, bol je postajala sve izraženija, pa stoga ne čudi da je kod izvršenja te kazne često morao biti prisutan i vojni liječnik, naravno, ukoliko se kazna izvršavala u kasarni, a ne na bojištu.[23]

Miroslav Krleža, kao svjedok vremena o kojemu je ovdje riječ, u svojoj nam antiratnoj zbirci pripovijedaka *Hrvatski bog Mars* donosi psihološku i socijalnu sliku hrvatskih domobrana na stranim bojištima za vrijeme Prvog svjetskog rata. Slikoviti su opisi i nedaće njegovih običnih, „malih" ljudi, domobrana, „zagorskih rudara, podravskih vinogradara i stubičkih težaka, (...) unuka Matije Gupca" koji u Galiciji „stupaju vani u tmini" dok se, kako piše Krleža, ne vrate u pučku školu u Bistrici Lesnoj na mrtvozornički stol divizijskoga mrtvovoznika, studenta Palčića.[24] Uzalud u *Bitci kod Bistrice Lesne* Vid Trdak, domobran, seljak i očajni otac, u trenutku smrti brine što će biti s njegovom djecom, kao i domobran Štef Loborec, koji, nakon što je prebolio tifus i bio ponižen jer mu je oteto njegovo „sveto pravo", zajedno sa svojim drugovima pogiba na koti 313, kako je Krleža sarkastično napisao „u slavu hiljadugodišnjeg kraljevstva Sent Ištvana".[25] Student Vidović u Poljskoj (*Baraka Pet Be*) i zagorski mladić, gotovo dječak, Jambrek u Galiciji, a potom u dvorcu Belvedere (*Domobran Jambrek*) dodatno opisuju stradavanja hrvatskih (ali, i drugih) vojnika „čija su mladost, zdravlje i ljepota u ratovima žrtvovani za tuđe interese i profite" u feudalnoj tradiciji i kulturi koja se prema Barici Pahić Grobenski „u ratu otkriva kao kultura sebičnosti i „ljudožderstva".[26] Stoga ne čudi pjesma pronađena pred kraj rata kod domobrana Pavla Karteša koji je bio optužen za „socijalističku" agitaciju među vojnicima. Naslov te kratke pjesme bio je *Vjera*, a njezini stihovi zorno svjedoče o tome kako je spomenuti domobran percipirao svoj položaj u ratu, ali i ulogu radnika i seljaka te odnos viših društvenih elita prema vojnicima, odnosno narodu:

„Ne vjerujemo mi u tamne mase
Nit božanski zavjet svet

Vjerujemo to što je naše
Na našem radu živi svijet
Dočekasmo vas punih ruku
U to vjeruje od nas svak
A vi tajite našu muku
Uz to hvatamo prazan zrak.“[27]

Kao kod Krležinog lika Vida Trdaka, tako je i kod mnogih vojnika na bojištima jedan od razloga dezerterstva bila i žudnja za obitelji, bilo da se radilo o roditeljima, suprugama ili o djeci. U veoma nestabilnim vremenima, vojnici su se htjeli osloboditi stalne sumnje, osjećaja nesigurnosti i brige te se uvjeriti da su im najmiliji kod kuće preživjeli sve ratne nedaće. Mnogi su bolesni vojnici, ili oni koji su znali dobro „odglumiti“ bolest, često dobivali liječničke ispričnice kako bi se vratili svojim domovima. Redoviti su bili i slučajevi namjernoga samoranjavanja. Bile se uobičajene i dopusnice za vojnike koje se slalo na određeno, kraće vrijeme njihovim domovima, nakon čega su se opet trebali vratiti na bojište ili u kasarnu. Međutim, mnogi se zbog spomenutih otežavajućih razloga više nikada nisu vratili.

Budući da je dezerterstvo bilo kažnjavano smrću, vojnici koji se više nisu vratili na bojišnicu ili su je potajno napustili, sakrivali su se po šumama središnje i sjeverozapadne Hrvatske, ali i Slavonije, Baranje i Srijema. Krleža je pisao da su u njegovoj domobranskoj knjizi „svi junaci u duši zelenokaderaši...“[28] Tako je pred kraj samoga rata u početku relativno malen broj vojnika činio ozbiljan masovni pokret s proturatnim, revolucionarnim i nadasve socijalnim elementima.[29] Pretpostavlja se da je potkraj rata u jugoslavenskim zemljama Austro-Ugarske Monarhije bilo oko 200 000 pripadnika zelenoga kadra.[30] Što se tiče Hrvatske, najviše ih je bilo na području Petrove gore (oko 8 000 dezertera), zatim na Zrinskoj gori te na Fruškoj gori (oko 6 000 dezertera).[31] Daljnje koncentracije zelenoga kadra, iako daleko manje nego u istočnom dijelu Hrvatske, bile su na području Hrvatskoga zagorja, posebice oko Novoga Marofa, Klanjca i Varaždina. Nemire prouzrokovane akcijama zelenoga kadra i pobunjenih seljaka bilježimo i u šumama Gorskoga kotara i Like, osobito oko Gospića, Otočca, Brinja i Delnica, ali i u mjestima oko Karlovca, pa čak i Zagreba. Što se tiče Slavonije, najveći nemiri bilježe se u pograničnim područjima Slavonije s Bosnom i Hercegovinom, ali i u okolici Osijeka, posebice oko Dalja. Ivo Goldstein piše da je u studenome 1918. godine u sjeverozapadnome dijelu Hrvatske te u Slavoniji bilo najmanje 45 000 „neposlušnika“.[32] Na području Varaždinske županije, kao i u ostatku sjeverozapadne Hrvatske, točan broj pripadnika zelenoga kadra ne možemo precizno izračunati jer takvi podaci za sada nisu pronađeni. Znamo da je taj broj bio znatno manji nego u drugim hrvatskim regijama. Varaždinski je župan Franjo Kulmer 11. rujna 1918. pozvao Gradsko poglavarstvo Varaždina da uputi sva podređena općinska poglavarstva da vode točan popis vojnih bjegunaca koji su neovlašteno prekršili dopust te da ga ubuduće izvijeste o svakim „pojedinim slučajevima nedjela, zuluma ili zločinstava, što ih počinjaju vojni bjegunci.“[33] Sukladno županovom zahtjevu, gradonačelnik je 21. rujna 1918. dostavio dopis Redarstvenom odjelu Gradskog poglavarstva da je do tekućeg datuma u Varaždinskom kotaru uhvaćeno 44 vojnih bjegunaca i onih koji su neovlašteno prekoračili dopust. Posebno je kraj imena prebjega istaknuto da su dvojica vojnika „cigani“,

dok ih, prema izvješću, 14 boravi u Americi.[34] Mjesec dana nakon gradonačelnikova izvješća, 21. listopada 1918. oružnička postaja iz Vinice izvijestila je Vojno-postajno zapovjedništvo u Varaždinu o sukobima i uhićenju vojnih bjegunaca u selu Družbincu u općini Petrijanec. Naime, 18. listopada 1918. ophodnja iz oružničke postaje u Vinici stigla je u Družbinec kako bi izvidjela štetu nastalu zbog krađe kukuruza na posjedima viničkoga vlastelina, grofa Josipa Bombellesa. Tom se prilikom u selu okupilo oko 20 vojnih bjegunaca sa „zgrnutom svjetinom". Počeli su pucati u zrak i vikati: „Sve žandare treba poubijati".[35] Nitko nije ranjen, no tri dana kasnije, u akciji žandarmerije, ranjen je vojni bjegunac, odnosno kopljanik 5. kopljaničke pukovnije Tomo Rožmarić, a iz ondašnjih varaždinskih novina, *Volje naroda,*[36] saznajemo da su mladog seljaka Tomu Kovači ubili žandari.[37] Četvorica vojnih bjegunaca, odnosno Mato Köreži, Josip Siročić, Jakob Mihalina i Petar Rodeš bili su uhićeni.[38] Radilo se o mladićima koji su živjeli u Družbincu, a ni jedan od njih nije bio stariji od 20 godina. Svi su uhićeni izjavili da im nije bila namjera pucati ili vrijeđati žandare, već da su njihovi hici krivo protumačeni jer su spomenutog datuma svi slavili te u slavljeničkoj ekstazi pucali.[39] Međutim, iako je vrlo vjerojatno njihova izjava bila lažna, da bi se spasili od vojne kazne i zatvora, sigurno je da je krajem listopada, kada se dogodila krađa na njivama grofa Josipa Bombellesa, u Varaždinskoj županiji, kao i u ostatku Hrvatske, vladala velika nestašica hrane praćena glađu, kako na selu, tako i u gradu. Stoga su krađe i nemiri među osiromašenim stanovništvom, kao i sukobi sa žandarima, postojali sve učestaliji pa je tako do 1. prosinca 1918. u varaždinskome zatvoru bila zatočena 31 osoba.[40]

Jedan od razloga zašto je teško odrediti točno brojčano stanje zelenoga kadra jest, kako je navedeno u izvješću oružničke postaje iz Vinice, „zgrnuta svjetina". Naime, moram napomenuti da su vojnici zelenoga kadra rijetko sami obitavali u šumama. Naprotiv, često su bili okruženi svojim rođacima i poznanicima, a neki su čak i boravili na selu „gdje su, u dosluhu sa svojim obiteljima i uz prešutni pristanak suseljana, obrađivali zemlju s puškom u ruci, uvijek na oprezu pred žandarskim patrolama".[41] O tome nam govori i telefonska obavijest Stjepana Hrastovca, načelnika iz Dubrave kod Križevaca, koji je 2. studenoga 1918. javio NV SHS-u u Zagrebu „da su šume oko Dubrave pune razbojnika koje podupire i domaće stanovništvo".[42] Tome ide u prilog i već spomenuto izvješće hrvatsko-slavenskog oružničkog zapovjedništva Zemaljskoj vladi u Zagrebu od 12. siječnja 1918. u kojem se ističe da po pitanju zelenoga kadra „pučanstvo pobjegle vojnike općenito potpomaže koli hranom i davanjem konačišta, toli pravodobnim aviziranjem o u potrazi nailazećoj i pojavivšoj se oružničkoj ophodnji".[43] Spomenut ću i izvješće iz Đurđevca od 8. lipnja 1918. u kojem se poziva na oprez oko doticaja zelenoga kadra i pučanstva iz općina Molve i Virje „jer takovi vojnici mogu među ovim narodom, donekle uzrujanim i ozlovoljenim *radi rekvizicije specijalno marve*, izvesti svoj eventualni naum, odnosno dogovorno s pučanstvom izazvati nemire".[44] I upravo će ta simbioza ili bolje rečeno „savez" zelenoga kadra sa selom, kojega su u većini slučajeva i sami bili dio, poslije dovesti do katastrofalnog razaranja, bunta i osvete nad „elementima" staroga režima iako su se svi dezerteri nakon proglašenja Države SHS, tj. 30. listopada 1918., mogli slobodno vratiti svojim domovima, što su mnogi i učinili jer je tada zeleni kadar kao proturatni pokret počeo gubiti na svojemu značenju.[45] Međutim, nije izgubio svoje značenje kao izraziti socijalni pokret. Problemi

zelenoga kadra, odnosno nezadovoljnih vojnika bili su i problemi nezadovoljnih seljaka, a u određenoj mjeri i ratom osiromašenoga građanstva. Iako su neki autori pokušali u svojim radovima kategorizirati pripadnike zelenoga kadra, veoma je teško precizno odrediti pravu prirodu djelovanja zelenog kadra i s njima pridruženih seljaka, bilo da se radilo o zelenome kadru kao antiratnom pokretu, čistom razbojništvu ili socijalno-revolucionarnom karakteru djelovanja ili napada nezadovoljnih skupina.[46] Ovisno o situaciji, sve kategorije dolaze u obzir, međusobno su uzročne i nadopunjavaju se. Socijalna kategorija prevladava nad drugima, odnosno teški su uvjeti života pred kraj rata bili gotovo uvijek povod buntu, pljački i uništavanju onih koje su vojnici i seljaci smatrali krivcima za njihov težak socijalni položaj. Također, nemiri izazvani nezadovoljstvom seljaka i zelenoga kadra često su bili rezultat spontanih akcija, odnosno izraza bunta, nezadovoljstava i pljački. Veće su skupine zelenog kadra i njima pridruženih seljaka bile donekle organiziranije. Novija istraživanja dokazuju da su pripadnici zelenog kadra, pogotovo veće skupine, „pokazivali najosnovnije oblike organizacije“, da su „stvarali primitivne zakone“, „birali svoje vođe“, „imali svoje simbole vlasti u obliku zelene grane s konjskim repom“[47], te da su svojim skupinama davali različita imena (npr. skupina „Kolo gorskih tića“ koja je posjedovala i svoj „statut“), što je suprotno zastarjelim pretpostavkama da se zeleni kadar „nigdje nije razvio do stepena kakve organizacije“.[48] Štoviše, pripadnici zelenog kadra koji su se sakrivali po šumama oko Pavlovaca u Slavoniji razvili su čak i svoj poseban šifrirani govor.[49]

Jedna od važnijih karakteristika zelenoga kadra jest da su njegovi pripadnici zajedno sa seljacima pokušali riješiti osnovna egzistencijalna pitanja hrvatskoga sela, poput agrarnoga pitanja, tj. preraspodjele zemljišta, ali i oslobođenja seljaka od omraženih rekvizicija i drugih davanja. Oni su kod seljaka mogli biti percipirani kao njihovi zaštitnici, a na kraju bili su dio seljačkoga svijeta kao očevi, supruzi ili sinovi. To je posebice bilo vidljivo početkom studenoga 1918. godine, vremenu koje je zbog političkih promjena u zemlji kod seljaka i dezertera bilo općenito percipirano kao vrijeme promjena postojećih hijerarhijskih društvenih struktura iako su na vodećim pozicijama vlasti i dalje ostali većinom isti ljudi, počevši od bana, velikih župana pa do općinskih službenika, što je također mogao biti razlog nezadovoljstva i nemira. S vojnicima zelenoga kadra u pozadini, a često i bez njih, kod siromašnih je seljaka, ali i radnika te nižih državnih činovnika nakratko nestalo dugovječno poštovanje i strah prema tzv. seoskim „izrabljivačkim elementima“. Tako, primjerice, 1. studenoga 1918. žandarmerijski činovnik u Bednji, koja je bila jedna od najnaseljenijih i najsiromašnijih općina u Hrvatskome zagorju, javlja Oružničkom zapovjedništvu u Zagrebu da je pouzdano saznao „da vojnici koji su se od čete razbježali i koji se kao bjegunci nalaze te razne građanske osobe spremaju, da jednom na općinske činovnike, župni dvor, vlastelinstvo Trakošćan, te na razne bogataše i uplive osobe navale, u svrhu da im njihovo dobro raznesu, tobože da su se *svi ovi obogatili za vrijeme rata*, a oni da su se na fronti boriti morali, te da su općinski činovnici skrivali, da im se pojedina njihova goveda rekvirirati morala.“[50] Kao što primjećuje Ferdo Čulinović: „Glad, oskudica, svakodnevne ratne tegobe, zatim sve to opasniji val epidemije itd., pored sve većih ratnih ljudskih žrtava, sve je to pojačavalo pokret protiv rata i nosilaca ratoborne politike u Habsburškoj Monarhiji.“[51] Međutim, uzroci nezadovoljstva vojnika na bojištima bili su i uzroci nezadovoljstva

hrvatskoga sela. Bili su to razlozi za pobunu koja će u studenome 1918. godine gotovo cjelokupno područje ondašnje Hrvatske u sklopu Države SHS uvesti u dane u znaku izrazitih socijalnih previranja koja će se u blažem intenzitetu u Hrvatskoj nastaviti i u sljedećim godinama. Razmotrimo podrobnije te razloge.

Svakodnevnica „pokvarenih elemenata" – život seljaka uoči nemira i razlozi njihova nezadovoljstva

Kada analiziramo i pokušamo razumjeti razloge nezadovoljstva seljaka u jesen 1918. godine, nailazimo na splet razloga koji su međusobno dobro povezani i gotovo uvijek dobar preduvjet za nastanak nemira. Glad, rekvizicije, aprovizacije, oskudice, bolesti, ratna depresija, osjećaji straha, ljutnje i nesigurnosti, siromaštvo, ideologija, a na kraju i početak hladnijih mjeseci bili su uzroci teškoga stanja u kojem je živjelo seljaštvo, a dijelom i građanstvo. Te su pojave bile i razlozi nemirima u studenome 1918. godine iako one nisu bile u svim predjelima Hrvatske jednakoga intenziteta. Kao što je u kasnijim razdobljima primijetio Rudolf Bićanić, putujući pasivnim krajevima Hrvatske: „Nije isto, kad Srijemac kaže da gladuje i kad Bosanac to veli. Vojvođanin i Srijemac i Slavonac će reći da gladuje, kad ne može zaklati u jesen svinju od dvjesta kila, pa mora da živi „o suhom kruhu"".[52] Međutim, bez obzira na intenzitet tih pojava u pojedinim dijelovima Hrvatske, sablast se gladi u jesen 1918. godine nadvila nad cijelom Europom, pa tako i nad Državom SHS.

Kako saznajemo iz *Volje naroda*, jesen je 1918. godine, posebice u Hrvatskom zagorju, bila „mokra i hladna", dok je ljetina dodatno uništena lošim vremenom i tučom koja je pogodila Hrvatsko zagorje, naročito selo Mihovljan i okolna mjesta krajem kolovoza.[53] Početkom listopada došlo je do naglog zahladnjenja, Ivančicu je prekrio prvi snijeg, a ljudi su počeli odijevati zimsku odjeću.[54] Berba grožđa također je bila slabija nego prijašnjih godina.[55] Varaždin je imao veliki problem oko kupnje i snabdijevanja stanovništva, a posebice škola drvom za ogrjev. Iako je gradska šuma „Kresovica" bila udaljena od Varaždina oko 11 kilometara, nedostajala su prijevozna sredstva kojim bi se drva mogla dopremiti u grad.[56] Ceste su također bile u vrlo teškom stanju. Omražena rekvizicija, pred početak prerane zime, nije bila obustavljena. Banskim naredbama započeta je rekvizicija krumpira[57] i kukuruza,[58] osnovnih živežnih namirnica sela koje su bile prijeko potrebne za preživljavanje ionako gladnog stanovništva. Već je ranije rekvirirana stoka, poput konja, što je dodatno otežalo seljacima rad na polju, uz činjenicu da je u svim selima većinom nedostajalo vitalnih muškaraca s obzirom na to da su oni ili pali na bojištu ili se još s njega nisu vratili. Tako su primjerice u selu Kamenica na polju radile samo „žene, starci i nejaka djeca".[59] Međutim, kamenički su se seljaci mogli smatrati sretnima ako su uopće radili na poljima i imali sjemena koje bi mogli posijati. Naime, takve sreće nisu bili seljaci iz obližnje Bednje kojima su vlasti slale premalo sjemena ili u krivo vrijeme, jer umjesto da su seljaci dobili sjeme u travnju ili ožujku, sjeme je, primjerice 1917. godine poslano seljacima u Bednji u lipnju i srpnju čime se glad samo pogoršala jer seljaci praktički nisu zasijali ljetinu. Bolje nije bilo ni 1918. godine kada su se preživjeli vojnici počeli vraćati svojim domovima gdje se nisu mogli ni pošteno nahraniti.[60] Uz to je jaz između „gospode" i seljaka u tome mjestu postao sve izraženiji. Kako piše u članku u *Volji naroda* koji je potpisao neki anonimni „Bed-

njančan“: „Siromašna majka, gladna cio dan, djeca kod kuće, također gladna cio dan, hoda, pa napokon na veče donese kući 5 kg kukuruze ili ništa. Tko da nabroji sve njihove nevolje, da „sit gladnomu ne vjeruje“. Ne vjeruje il' neće vjerovati – neće narod razumjeti, a razumjeti i voditi seljaka neka je glavno svakomu, koji hoće da bude rodoljub. I baš ovaj dio Zagorja stoji na najnižim granama. Treba se na njega obazreti, jer zarazno djeluje na svoju okolinu i okolicu. Zato je ovaj vapaj iz Bednje – iz cijelog Zagorja, jer nitko se ne zanima, nitko ne čuje pravoga glasa toga bijednog zapuštenog kraja, jer će se sasvim odvojiti od ostalog naroda i zaostati će u kulturnom pogledu. S tim ljudima zlo se postupa od vjekova. To je izvor svoj nesreći. Narod treba putiti i voditi onako ljupko, bratski, jer kakav si prema njemu, takav je on prema tebi. Srca, pameti i poštenja treba onaj koji u narodu vrši vlast, a ne npr. – navest ću činjenicu – da viši oblasni činovnik dolazi među narod (u selo) s puškom o ramenu na uredovanje u 20. stoljeću. To je strašno. Kakav da bude onda seljak, kad mu poglavita gospoda tako prednjače (...)“[61] Narod se Bednje u takvoj situaciji, zajedno s vojnicima koji su se vratili s bojišnice, početkom studenoga, kao što smo mogli vidjeti na kraju prijašnjeg poglavlja, spremao na pobunu protiv dotadašnjih, u njihovoj percepciji, „izrabljivačkih elemenata“ svoga kraja.

Bolje nije bilo ni u drugim veoma siromašnim, a opet izrazito prenapučenim općinama Hrvatskoga Zagorja, poput Klanjca, Ivanca, Lepoglave ili Maruševca. „Prevelika naseljenost bit će da je glavni uzrok svemu“,[62] piše „Bednjančan“ u svome članku. I doista, novoosnovano NV SHS u Zagrebu nije uspjelo riješiti potrebnom brzinom demokratsko-agrarno pitanje zemlje na kojoj su još uvijek u nekim mjestima postojali odnosi slični feudalnim.[63] „Utjecaj Narodnog vijeća jedva je prolazio okvire gradova“.[64] Stoga je uzaludno povjerenik sekcije za agrar Središnjega odbora NV SHS-a, Stjepan Radić, napominjao u svojem govoru održanom 29. listopada 1918., referirajući se na kineskoga filozofa Konfucija, „da vladati znači u prvom redu *čuvati narod od bijede*“.[65] A posebice je u jesen 1918. godine stanovništvo Lepoglave i okolnih mjesta živjelo u bijedi jer je još uvijek preko polovice općinskoga zemljišta bilo u vlasništvu lepoglavskoga zatvora. Prema članku iz *Volje naroda* kojei su potpisali „žitelji lepoglavske župe“: „Narod je maran, kini se i muči od jutra do mraka, ali koja mu korist kad mu upravo tu, u ovom najgušće naseljenom kraju podigoše zemaljsku kaznionu, protiv koje ne bi imao nitko ništa, da unutar nekoliko godina nije ista zaokupila od čazmanskog kaptola sav najplodniji, za gospodarski razvoj i raseljavanje najplodniji dio zemljišta, te nas uvođenjem vlastite poljoprivrede, od koje mi ništa nemamo, skučila u našem razvoju, a što je najvažnije opstanku i prehrani, na koje mi kao starosjedioci imamo neprijeporno pravo. (…) Kazniona ako se ne kani premjestiti u koji bogatiji kraj, neka se bavi kućnim obrtom, tvornićarstvom ili industrijom, a nama prepusti poslove za koje smo mi zvani i koji povrh toga u nazočnom slučaju za nas znače životno pitanje“.[66] Taj su članak napisali „žitelji lepoglavske župe“ u prvoj polovici prosinca, odnosno u razdoblju nakon nemira koji su zahvatili okolicu Lepoglave u studenome 1918. godine kada je, zbog spomenutih agrarnih problema Lepoglave i okolnih mjesta, 6. studenoga 1918. oko 30 mlađih vojnika koji su se vratili iz ruskog zarobljeništva napalo lepoglavski zatvorski odjel u Čretu, razoružalo stražare i istjeralo kažnjenike iz njihovih soba. Naredili su im da krenu svojim kućama jer „da je sada sloboda i da stari zakoni po kojima su suđeni više ne vrijede“.[67] S obzirom na to da se vojnicima nije pridružilo

oko 30 naoružanih stranih vojnika koji su se u to doba sakrivali na Ivančici, vojnici su već sutradan bili rastjerani, dok je njih petero bilo uhićeno.[68]

Što se tiče siromaštva, a time i gladi u ostalim dijelovima Hrvatske, ali i okolnih zemalja, moram napomenuti da je iznimno dramatična situacija bila i u Dalmatinskoj zagori te Bosni i Hercegovini. Iz potonje je zbog gladi još 1917. godine smješteno oko 17 000 djece[69] kod imućnijih obitelji u Slavoniji i Srijemu, ali i u Hrvatskome zagorju iako im je sudbina uvijek bila na klimavim i „radnim" temeljima te su često iskorištavani kao radna snaga. Kako saznajemo iz jedne okružnice iz Zagreba poslane 23. rujna 1918. gradskim poglavarstvima diljem Hrvatske, pa tako i varaždinskome, do tekućeg je datuma u Hrvatskoj bilo smješteno 16 349 djece, od kojih je 12 270 bilo iz Bosne i Hercegovine.[70] Za njih se sakupljala pomoć bilo u hrani bilo u odjeći i to u školama jer su vlasti vjerovale „da će narod baš u škole, što se toga tiče, najviše povjerenja imati".[71] Prema okružnici, djeca iz krajeva u kojima je vladala izrazita glad došla su u Hrvatsku na ishranu. Međutim, kao što sam napomenuo, bili su često iskorištavani kao dodatna radna snaga na imanjima bogatijih seljaka ili ostalih veleposjednika. Posebice je znakovit bio slučaj jednog dalmatinskog djeteta iz sela Tužnog kraj Varaždina kojeg je pred Božić 1918. godine seljak Josip Samec izbacio iz kuće nakon što mu je dijete cijelu jesen radilo poljske poslove i paslo krave. Jednako su učinili i Juraj Stajpok i Franca Hajsik koji su gotovo golu i bosu djecu poslali u općinski ured u Vidovec. Prema izjavi Josipa Sameca: „Ja sam nemam vej v zima kaj delati, pa kaj bum onda još držal slugu koga bum cijelu zimu badava hranil, a nikakve hasne (koristi, op. a.) ne bum imal od njega".[72] Iako takav potez spomenutog seljaka može izazvati osjećaje nerazumijevanja i ljutnje, činjenica je da je hrana i opskrba hranom za vrijeme trajanja rata, posebice 1917. i cijele 1918. godine, bila izrazito skupa.

Cijene su neprestano rasle, bilo da se radilo o mesu, brašnu, masti, maslacu, šećeru, krumpiru i ostalim živežnim namirnicama bilo o petroleju, ugljenu, drvu, pa čak i mrtvačkim lijesovima. Primjerice, dok je još 1914. godine u Varaždinu kilogram masti koštao 160 filira, 1918. godine taj se isti kilogram popeo na cijenu od 50 kruna. Kilogram je bijelog brašna 1914. godine stajao 40 filira, a 1918. četiri krune. Dok je u Varaždinu 1914. godine muško odijelo koštalo još nekih 40 do 50 kruna, nova mu je cijena 1918. godine bila oko 1500 kruna, gaće su skočile s dvije na 50 kruna, dok se cijena košulje s četiri krune popela na 60 kruna.[73] Ravnateljstvo Opće javne gradske bolnice Franje Josipa I. u Varaždinu često se žalilo kako bolnica u najtežim trenucima nema ni dovoljno hrane kako bi okrijepila pacijente, a kamoli lijekova čija je cijena dvostruko porasla.[74] Iako je vlada raznim uredbama pokušala regulirati nerealne cijene živežnih namirnica, to je opet širom otvorilo vrata krijumčarenju robe i prodaju onima koji su za nju najviše nudili. U dopisu koji su 6. listopada 1918. poslali varaždinski mesari županu Varaždinske županije Franji Kulmeru navodi se kako usred epidemije španjolske gripe u gradu vlada velika nestašica mesa, posebice onog goveđeg, telećeg i svinjskog te da je već ugrožena aprovizacija svih bolnica, zavoda i ostalog pučanstva. Posebnom banskom odredbom mesarima nije bilo dozvoljeno kupovanje mesa u selima nego samo na sajmovima gdje su dolazili mesari sa svih strana pa su cijene nekontrolirano rasle. Nije bilo moguće kupiti ni trećinu životinja potrebnih za klanje, a dodatno su nezadovoljstvo stvarali bogatiji mesari, poput mesara Pappa iz Ludbrega koji je imao dozvolu od vlade da tjedno

otpremi 12 komada teladi u Rijeku. Međutim, varaždinski je župan udovoljio želji varaždinskih mesara i izdao im iskaznice kojima su iznimno mogli kupovati životinje po okolnim selima.[75] No, time je samo nakratko ublažen bijes stanovništva. Naime, kako saznajemo iz *Volje naroda* od 17. listopada 1918. u članku „Opskrba – Zločin proti narodu“, preko Drave se na vagonima krijumčarilo žito, grah, mast i stoka koja se slala u Austriju.[76] Osobito je veliki problem predstavljala potražnja za šećerom koji su vlasti u gradskoj vijećnici potajno krijumčarile, odnosno preprodavale imućnijim trgovcima. Nije ni čudno da anonimni autor završava spomenuti članak sljedećim prijetećim riječima: „Kud to vodi? Od kud svijetu strpljivost da sve to snosi? Do sad se pomagalo tim, da se pustilo jedan stalež izrabljivati drugi. Sad je i ta mudrost pri kraju. Trebat će brzog i radikalnog preokreta u organizaciji proizvodnje i potrošnje, ako se neće da se stara društvena zgrada sruši sama u sebi i pokopa i onaj namještaj kulture stoljeća, koji su ratne strahote poštedjele“.[77]

Glad čini čovjeka opasnim i nezadovoljnim, no glad ne caruje sama. Tu je i bolest. U doba loše medicinske njege, manjkave higijene, a pogotovo situacije na selu nakon rata, bolest je uzimala svoj danak, bilo u novorođenima, bilo u vitalnim muškarcima ili starijima. Uz mnoge bolesti koje su od pamtivijeka pustošile selom, poput kolere, velikih boginja, tuberkuloze, difterije ili dizenterije, tih je prijelomnih tjedana od listopada preko studenoga do prosinca 1918. godine Hrvatskom kao i velikim dijelom Europe harala španjolska gripa. Gripe nije bio pošteđen ni grad, pa je tih hladnih mjeseci u Hrvatskoj toj bolesti podleglo najmanje 20 000 ljudi.[78] „Po intenzitetu, brzini širenja i posljedicama koje je prouzročila može se ubrojiti u najteže epidemije zabilježene u hrvatskoj povijesti (…) od koje je oboljelo gotovo 90 posto stanovnika Hrvatske“.[79] „Primijetiti se mora, da niti jedne godine toliko mrtvaca nije bilo, koliko je započelo tijekom mjeseca listopada, a pomor je bio kako se vidi u gradu, u velikom stepenu i to ponajviše od bolesti „Pneumonia in Influenca“,“[80] piše u *Volji naroda* od 7. studenoga 1918. kada su prije toga u Varaždinu u razdoblju od 1. do 15. listopada 1918. preminule 54 osobe najvećim dijelom zbog španjolske gripe.[81] Bolja situacija nije bila ni u drugim okolnim krajevima. U Budinščini je od španjolske gripe svaki dan umiralo osam do deset ljudi.[82] Slično je bilo i u Ivancu,[83] Kelemenu[84] te u Kamenici.[85] Uz pošast španjolske gripe, Bednja i njezina okolica dodatno je stradala od griže, odnosno dizenterije.[86] U Krapini i njezinoj okolici došlo je do velikoga stradanja stanovništva uzrokovanog španjolskom gripom, dizenterijom i velikim boginjama.[87] Bolesti su se neprestano širile iz jednog naselja u drugo i zbog pomanjkanja liječnika. U Zlataru, koji je kao i cijela Hrvatska bio pogođen španjolskom gripom, harala je i zaraza velikim boginjama, uz tifus i difteriju.[88] Stanovništvo toga kotara koje je brojilo gotovo 50 000 ljudi, očajavalo je jer već četiri godine nije imalo stalnog i sposobnog liječnika.[89] Uz sve te nedaće, teško da se onih dana mogla naći obitelj koja nije bila izravno ili na neki drugi način dotaknuta tragedijom, depresijom rata. Tijekom Prvog svjetskog rata stradalo je oko 137 000 vojnika iz Hrvatske, dok je 109 000 stanovnika, uglavnom civila, umrlo od gladi i raznih bolesti.[90] Uz grad, definitivno je selo, gdje je živjela većina stanovništva, snosilo najteže posljedice s tisućama ožalošćenih roditelja, žena i djece koji su bili suočeni s činjenicom da im se najmiliji više neće vratiti, da je rat gotov, ali da im se život nije značajno promijenio i da ne žive u većem blagostanju nego prije rata. Razočarani seljaci nisu pronašli utjehu u činjenici da Monarhija više ne postoji jer nova vlast u

Zagrebu, „kaputari“, „cilindraši“, kako su ih pogrdno nazivali, nisu bili ništa bliže selu od nekadašnjega cara. Bila su to dva sasvim različita svijeta, a u tako kratkom vremenu postojanja NV SHS-a teško da se uopće moglo udovoljiti potrebama seljaka koji su očekivali brzo rješenje svojih problema. Iako izlazi iz geografskih okvira kojima se ovaj rad bavi, vrijedno je spomenuti kakvo je bilo raspoloženje seljaka i građana iz Ogulina nakon početka studenoga 1918., tj. u vrijeme nakon glavnih nemira. O njihovoj percepciji nove vlasti zorno svjedoči njihov zahtjev poslan NV SHS-u u Zagrebu: „Narod se sastaje i ljubopitljivo se interesira – kamo on spada sada. Gospoda se separiraju i ne pitaju narod ništa, već samo zapovijedaju. Svaki kaže – ta to je isti nasilni režim, kao i kad smo bili s Mađarima. (…) Danas se nas seljake od strane kapitalista i označene birokracije niti ne gleda, jer si ta gospoda misle – ovo su naše sluge i fukara, a mi ćemo opet zapovijedati“.[91]

Glad, rekvizicije, krijumčarenja, visoke cijene, nedostatak obradive zemlje, ratna depresija, bolest, a time i smrt dovoljan su razlog za pobunu. Međutim, da bi se velike mase mogle pokrenuti, potrebna je i psihološka perspektiva koja proizlazi iz nabrojenih tegoba većine ondašnjega hrvatskog stanovništva. Ta psihološka perspektiva uključuje osjećaj nesigurnosti, tjeskobe i straha. Brutalnosti i lekcije zastrašivanja nisu bile rijetke tih dana diljem Hrvatske, strah i panika osjećali su se na svakome koraku, a često pretjerane glasine o različitim zločinima nad seljaštvom produbljivale su i širile strah još od ratnih vremena pa do posljednjih dana nemira. Pritom se ovdje ne govori samo o strahu od smrti nego i o strahu od gubitka svega za što se jedan seljak cijeli život mučio, a sada mu prijeti pljačka od strane prolazećih vojnika, zelenoga kadra ili susjednih seljaka. Strah od silovanja nije bio rijedak, kao ni strah od ponovnog novačenja te zbunjenost namjerama „nove vlasti“. Strah od neizvjesne budućnosti bio je također sveprisutan. Mnoge su obitelji pale u stanje beznađa, posebice u mjestima koja su svakodnevno bila obilježena vonjem smrti, bilo radi španjolske gripe bilo radi stalnih vijesti o poginulim vojnicima.

„Strava i užas na selu ogromni su“,[92] riječi su Franje Novaka, Marije Zorčec i Mone Zorčec iz Pribislavca u Međimurju, nakon što su 12. studenoga 1918. došli u Zagreb svjedočiti o zlodjelima koje su činili mađarski vojnici i činovnici nad Hrvatima i nad velikim dijelom romske zajednice u Međimurju. Prvo su Romi opljačkali nekoliko dućana i dio jednoga vlastelinstva. U razloge pljačkanja, bili oni socijalni, ideološki ili motivirani pukim preživljavanjem, nećemo ulaziti jer nismo sigurni. No, zna se kako su zbog ukradenih prehrambenih namirnica i nekoliko stoke reagirali žandari i mađarska vojska: „U utorak ušlo je u selo oko 60, što žandara, što plaćenih četa mađarskih i počeše bez ikakvog razloga hvatati ljude krive i ne krive, tući ih kundacima i zatvarati; (…) pozvali su i prisilili čitavo selo, žene, djecu, starce i bolesnike da izađu na mjesto gdje su na murve objesili ženu. (...) Objesili su: Terezu Vrbanec oko 36 godina staru i tri muškarca. (…) Na istom mjestu postrijeljali su jednu ženu Veronu Zorčec i pet muškaraca. (…) Pripominjemo, da su sve poubijane prije isprebijali kundacima i ostavili ih obješene tri dana visjeti ne dozvolivši da ih se pokopa na groblju. (...) Glasa se da namjeravaju još ubiti“.[93] Doista, pred kraj Prvog svjetskog rata bilo je Međimurje, tada još u sastavu mađarske Zaladske županije, podvrgnuto kako nemirima izazvanim pobunama seljaka i zelenoga kadra, tako i nasilju mađarskih vojnika koji su nemire namjeravali nasilno okončati. Još je 31. listopada 1918. u *Volji naroda* bio tiskan anonimni članak iz Međimurja u kojem

je, među ostalim, pisalo: „Moramo se s tužnim okom gledati, kaj te velike mađarske glave znami delaju. Znami se sramujeju, niti se znami nećeju spominati. Samo onda smo dobri, gda je kojemu Mađaru kej treba. (…) Mi siromašni Međimurci imamo navek velike neprilike z Mađari. (…) Zabranjujeju nam našega lepoga hrvatskoga međimurskoga jezika. (…) Gde je kakva služba, Mađar je svigdi prvi. (…) Za sebe delaju dobro, za siromašni narod ne.“[94] Međimurski „izrabljivački elementi“ u koje su pripadali mađarski ili pomađareni „gospoda birovi, bilježnici, trgovci, odvjetnici, zemljoposjednici, zelenaši, gostioničari, (…) rat i ratne strahote nisu ni osjetili.“[95] Jednako tako, mađarska je vojska često provodila rekviziciju samo nad hrvatskim dijelom međimurskog stanovništva, a ne i nad mađarskim.[96] Stoga su većinom već dan nakon spomenutog članaka vojnike i međimurske „izrabljivačke“ elemente napali nezadovoljni seljaci i vojnici zelenoga kadra koji su se s njima počeli obračunavati radi gotovo „pedeset godina sustavnog izrabljivanja“[97] te pokušaja mađarizacije. U noći s 3. na 4. studenoga 1918. u Međimurju se dogodio vrhunac napada seljaka i zelenoga kadra.[98] S obzirom na takve nemire župan Zaladske županije Géza Bosnyák proglasio je prijeki sud za pobune koje su obuhvatile čitavo Međimurje. Time su mađarski vojnici započeli do tada neviđena krvoprolića u Međimurju, u kojima se našao i spomenuti Pribislavec.[99] Samo je u Štrigovi i okolici bilo ubijeno 58 ljudi, a prema varaždinskim novinama ukupan se broj ubijenih popeo na 138 žrtava uz veliki broj ranjenih i zlostavljanih.[100] Kako su Mađari pojačali represije nad domaćim stanovništvom, tako je sve više Međimuraca bježalo preko Drave prema Varaždinu i njegovoj okolici. Širili su vijesti o brojnim ubojstvima te su dodatno pojačali strah među stanovništvom Varaždinske županije, koja je u to doba već ionako bila u krizi izazvanoj nemirima nezadovoljnih seljaka i zelenoga kadra, dok se u samom Varaždinu djelomično pobunilo i građanstvo.

Kombinacija gladi, bolesti, smrti i straha, među važnijima, dovoljna je za stvaranje bilo kratkotrajnoga bilo dugotrajnoga delirija, anarhije, stanja srdžbe i bijesa. Međutim, da bi svemu tome dali jednu teorijsku podlogu, potrebna su nam u marksističkome diskursu obećanja o „boljem“ svijetu, svijetu „jednakih“ i „pravednosti“ gdje će svima biti „dobro“ jer će biti „slobodni“, a vlast u rukama radnika i seljaka. Bilo da se radilo o socijaldemokratima bilo o „povratnicima“, tj. vojnicima s ruske fronte, onih su se dana u narodu često mogli čuti gorljivi povici: „Na noge radni narode! Pokaži da si za narodnu slobodu i samoodređenje, da si punim srcem spreman na sve žrtve, koje veliki dani od tebe traže. (…) Naprijed za narodnu slobodu i bolji život.“[101] Uz činjenicu da je na selu postojala određena politička svijest, ni predratni utjecaj Stjepana Radića nije bio zanemariv, kao ni ideje seljačkoga republikanizma koji je, uz ideološke ideale, ponajprije bio izjednačen s idejom „punoga želudca“ te manjih poreznih i inih davanja. Tako su se primjerice za vrijeme nemira u studenome 1918. godine žitelji Donje Stubice i okolice izjasnili da su „većinom za republiku“[102] dok se u Desniću, Klanjcu i okolici Pregrade moglo čuti da narod želi uništiti svu gospodu te „stvoriti republiku po svom ćefu“.[103]

Nakon rata, kada je narod vidio da se nešto mijenja, da posjeduje neku novu slobodu, bodreni vojnicima s ruskoga bojišta koji su na svoj laički način prepričavali primamljive priče o Listopadskoj revoluciji, narodnoj vlasti, ubojstvima ili protjerivanjima feudalaca i bogataša, seljaci, koji su se osjećali potlačeno i zanemareno, zasigurno su pojednostavljeni oblik ideje boljševizma primili s određenom dozom

divljenja koja im je uz sve njihove probleme bila poticaj da, praćeni nezadovoljnom masom vojnika, uzmu stvari u svoje ruke. Međutim, uz pojednostavljene ideje boljševizma nimalo ne bismo trebali zanemariti i utjecaj ideja wilsonizma bilo na građanstvo ili na pučanstvo. Kako dobro primjećuje Josip Horvat: „Među svim narodima Austro-Ugarske Monarhije, Wilsonova poruka, njegova ideologija, jamačno je najjače djelovala na Hrvate. Prihvatili su odmah njegovu političku filozofiju svom žarkošću osjećaja. (…) Kao Krist nosi Wilson blagu vijest prvenstveno malima i slabima, poniženima i uvrijeđenima, nosi im ideju jednakosti. (…) *Građanskom elementu odgovara wilsonizam u prvom redu svojim istančanim, naglašenim osjećajem za pravo u politici; najširim pak narodnim slojevima svojim pacifističkim parolama, jer za čovjeka hrvatskog sela pobjeda pacifizma je vrlo konkretan, praktičan cilj: obećaje ukidanje vojske, a ovo nosi smanjenje poreza; riječi pak o slobodi i samoodređenju naroda imaju za čovjeka sela u prvom redu ekonomski sadržaj; vječna glad za zemljom steći će demonsku revolucionarnu snagu i – izazvati kasnije razlaz politike građanstva i seljaštva*“.[104] Među ostalim, wilsonizam kakav sam ovdje prikazao, mogli bismo spojiti sa spomenutom idejom seljačkoga republikanizma. Na kraju, kako saznajemo iz *Volje naroda* od 27. listopada 1918., nekoliko dana prije nemira u Međimurju – nije tjerao boljševizam Mađare iz Međimurja, već wilsonizam, odnosno kako piše u članku: „Tira ih (Mađare, op. a.) otud Wilson, pravični predsjednik slobodnog američkog naroda, ki se bori za istinu i pravicu“.[105]

Također, iako su od 4. listopada 1918. u Varaždinskoj županiji bila zabranjena pučka predavanja koja bi se tematski barem malo dotaknula nacionalne ili socijalne politike,[106] takva su se predavanja, uz negodovanje lokalnih vlasti, ipak održavala te su nacionalno, politički i socijalno osvješćivala seljake. Međutim, indirektno su takva predavanja mogla poticati seljake na nasilne mjere kojima bi se „riješili“ svojih socijalnih problema. Primjerice, 24.listopada 1918. pravnik Branko Svoboda održao je u Biškupcu pučko predavanje pod nazivom „O narodnoj slobodi“. „Prikazavši stoljetne muke našeg ispaćenog i izrabljenog naroda, upozorio je na naše narodne neprijatelje Nijemce i Mađare. Mladi je predavač na vrlo zanimljiv i nadasve ponizan način razložio narodu današnje prilike, kada čitavo čovječanstvo uzdiže glas za pravicom i slobodom sviju naroda. (…) Možemo reći, da je predavanje osobitim plodom urodilo jer se seljani uvelike zainteresiraše baš za naše narodnosne prilike i sa simpatijom pratiše misli predavača, da treba da se svi okupimo u jednu čvrstu falangu, jer nas onda neće moći nikakva sila uništiti ni rascjepkati“,[107] piše u *Volji naroda* o predavanju Branka Svobode. Iako je njegovo predavanje ponajprije bilo posvećeno nastanku buduće Države SHS, ono je u svojim elementima i svojevrsnim rječnikom uključivalo i negativan stav prema Mađarima i Nijemcima, onima koji su ionako u očima seljaka bili „drugačiji“, „strani“, „izrabljivački“, „gospoda“, poput brojnih mađarskih i njemačkih plemića iz okolice, trgovaca, željezničkih činovnika i mnogih drugih „stranaca“.

„Glavni uzrok toga općeg pljačkanja i paleža bio je ruski boljševizam“,[108] zaključit će dr. Đuro Kulčar u svome izvješću krajem studenoga 1918. nakon što je sa svojom izviđačkom ekipom proputovao nemirima obuhvaćena područja Hrvatske. Naivna izjava spomenutoga doktora koji realne probleme seljaka i njihov odgovor na njih izjednačava s boljševizmom dokazuje dubinu nerazumijevanja seljaka, jaz između većine ljudi koji su živjeli deset kilometara izvan Zagreba i onih u središtu

grada. Ideologija je bila samo posljednja karika koja će uz glad, bolest, smrt i strah, među važnijima, pokrenuti domino efekt događaja koji će nakratko pokazati stvarnu moć onih koje je „fina gospoda“ nazivala smrdljivom ruljom, nižima, priglupima, fukarama pa čak i „životinjama, a ne ljudima.“[109] U sljedećem ću se poglavlju baviti glavnim „metama“ pobunjenih seljaka i vojnika zelenoga kadra.

„Izrabljivački elementi na selu“ – mete napada pobunjenih seljaka i zelenoga kadra

Nemiri su počeli iznenada uoči proglašenja Države SHS, a svoj su vrhunac dostigli u prvome tjednu studenoga 1918. godine. Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, u kojem se nalazi arhiva Narodnog vijeća SHS, bogat je građom koja svjedoči o razdoblju nezadovoljstava koja su onih dana zahvatila dijelove Hrvatske. Arhiv posjeduje zavidan broj zapisanih telegrafsko-telefonskih obavijesti koje su stizale u Središnju kancelariju Narodnog vijeća i koje nam omogućuju kronološko praćenje izbijanja i smirivanja nemira. Po broju obavijesti čitatelj dobiva dojam da je gotovo svako mjesto u Hrvatskoj bilo zahvaćeno nemirima, pljačkama, bunama, ubojstvima pa čak i osnivanjem „seljačkih republika“, što nas daleko ne odvaja od riječi – revolucija. Prvi veći nemiri, „dani revolucije“ i „hiljade i hiljade hitaca“ predvođeni masama „seljaštva, zelenog kadra, fukare, cigana, itd.“,[110] započeli su 28. i 29. listopada 1918. u Osijeku, a kulminirali su diljem Hrvatske u prvome tjednu studenoga, da bi se potom sasvim stišali negdje oko 21. prosinca 1918. zadnjom viješću iz Požege. Posebice od 2. do 5. studenoga 1918., „činilo se kao da svatko sudjeluje u pljački“,[111] pa tako samo 3. studenoga bilježimo obavijesti o pljačkama, nemirima i razbojstvima iz Vukovara, Sunje, Jaske (Jastrebarskoga), Garešnice, Velikih Bastaja, Rasinja, Slunja, Križpolja, Klanjca, Vrpolja, Brinja, Osijeka, Gračaca, Okučana, Plaškog, Feričanca, Delnica, Kostajnice, Daruvara, Donjega Miholjca, Graduše, Čabra, Gospića, Začretja, Iloka, Ivanca, Čazme, Otočca, pa čak i Slivnice.[112] Pritom treba napomenuti da su spomenute obavijesti, tj. arhivski dokumenti vrlo jednostrani izvori jer su ih većinom pisale osobe koje je selo percipiralo „izrabljivačkim“ i koje su bile mete pobunjenih seljaka i zelenoga kadra.

„Velim vam nejte gledeti na „gospodu“ kak psi na mačke“,[113] umoljava se u *Volji naroda* 14. studenoga 1918. stanovnike Ivanca i okolice. Iako su postojale različite kategorije „gospode“, od gradonačelnika, učitelja, pravnika, svećenika, veterinara do žandara i javnog bilježnika, ipak su među najvećom gospodom bili vlastelini, odnosno stare feudalne obitelji. A, kako piše Ivo Banac, pred pohodom seljaka i zelenoga kadra plemstvo je „najviše trpjelo.“[114] Naime, početkom studenoga 1918. godine svijet „stare vlasti“ i plemićkih titula više nije bio nedodirljiv. Najviše su napada na plemićke posjede doživjeli Slavonija i Hrvatsko zagorje. Seljaci i zeleni kadar imali su brojne razloge za napade feudalnih posjeda. Iz kolektivne memorije nisu bila izbrisana sjećanja i pripovijetke o starim danima pod znakom „žezla i krune“, kao i feudalnih privilegija. Također, u burnim vremenima nestašica, rekvizicija i gladi, feudalci su živjeli u relativnom blagostanju u odnosu na seljake i odbjegle vojnike. U njihovom su posjedu bile velike šume, vinogradi, oranice, livade i lovišta divljači. Često su u hladnim mjesecima neki feudalci seljacima prodavali drva po pretjerano visokoj cijeni ili ih uopće nisu prodavali. I nakon nemira u studenome

1918. godine, u *Volji naroda* od 13. veljače 1919. seljaci Maruševca i okolice žalili su se da šume obiluju drvima koje im velikaška obitelj Pongrac nije htjela prodati ili im je nudila šume na udaljenim mjestima i po visokoj cijeni, pa su seljaci bili prisiljeni na smrzavanje ili na krađu.[115] Na to su bili prisiljeni i stanovnici Vinice i Petrijanca. Oni su početkom studenoga sječom opustošili šumu grofa Josipa Bombellesa, vlastelina dvorca Opeka u Vinici.[116] No, kako se priznaje u *Volji naroda*: „Segregacije su nepravedno i pristrano provedene, narod je ostao bez ogrjeva, a vlastelinstva i tuđi njihovi službenici postupali su kod prodaje drva seljaštvu tako da se nakupilo mnogo opravdanog ogorčenja".[117] Uz šume, „pljačkaški pokret" koji je predvodilo oko 20 vojnika zelenog kadra ugrozio je sve njegove zalihe.[118] Međutim, najviše su mu ipak stradala lovišta. Naime, vlastelinstvo grofa Bombellesa imalo je velika lovišta na zemljištu sela Družbinca, Petrijanca i Struneca. Stanovništvo tih sela imalo je svoje posjede neposredno do šuma grofa Bombellesa, a njegova je divljač neprestano pravila velike štete na poljima seljana. Kako vlastelinstvo nije bilo spremno seljacima platiti odštetu kakvu su tražili, u narodu je nastalo veliko neraspoloženje.[119] Međutim, kada je potkraj 1918. godine vlada ukinula dotadašnji strogi *Zakon o lovu*, više nije bila ugrožena samo divljač grofa Bombellesa, već općenito sva divljač u svim hrvatskim šumama. Pema izvatku iz dnevne postajne zapovijedi br. 36. od 3. prosinca 1918., vojnici varaždinske posade lovili su na gradskom lovištu takvim intenzitetom da je njih petero ili šestero pucalo na jednog zeca, a od silne pucnjave gradski lugari nisu mogli obavljati svoj posao.[120] Naravno, divljač su lovili i vojnici zelenoga kadra, ali i seljaci tako da se strahovalo da bi moglo doći do potpunog uništenja životinjskoga fonda hrvatskih šuma.[121]

Uz vlastelinstvo grofa Bombellesa, bila su napadnuta i brojna druga vlastelinstva diljem Zagorja. Tako je napadnuto vlastelinstvo Pongračevih u Maruševcu,[122] posjed baruna Vraniczanyja iz Oroslavlja,[123] vlastelinstvo Novi Dvori obitelji Bruckner u Klanjcu,[124] posjed vlastelina Raunera iz Belca, zatim vlastelinstvo veleposjednika Halpera iz Zajezde, imanje baruna Raucha u Martijancu te posjed obitelji Kiss u Šalovcu.[125] U Međimurju su najviše napadnuti posjedi grofa Eugena Festetića, pa je tako u Belici 3. studenoga 1918. napadnut i opljačkan njegov majur. Seljaci iz Nedelišća opljačkali su Festetićev posjed u Gornjem Hrašćanu, a također je bio opljačkan i njegov dvorac u Pribislavcu.[126] U Rasinji su pripadnici zelenoga kadra uz napade na stanovništvo, opljačkali i vlastelinstvo Mirka Inkeyja.[127] Možda je najtragičnija bila sudbina hrvatsko-ugarske velikaške obitelji Erdödy koja je raspadom Austro-Ugarske Monarhije doživjela početak svoga kraja. Varaždinskom je Gradskom poglavarstvu 5. studenoga 1918. stigla obavijest da je grof Rudolf Erdödy u bojazni za svoj život pobjegao u Mađarsku.[128] Njegova bojazan doista ne iznenađuje jer kako saznajemo iz varaždinskih tjednih novina *Slobodni građanin:*[129] „U Novom Marofu pokradoše pljačkaši veći broj rogate marve i krme na imanju grofa Erdödyja, a Jakopovcu zapališe, a dijelom odnesoše pljačkaši također nekoliko vagona žita. (…) U Zamlači pokradoše na Erdödyjevu imanju preko dva vagona kukuruza i mnogo vozova krumpira. (…) U Kamenoj Gorici zapališe zlobnici preko 30 vagona pšenice i zobene slame, vlasništvo grofa Erdödyja. U Ključu baciše neki dan na marof grofa Erdödyja ručne granate, čime je uništena jedna zgrada."[130] Napadnuto je i Erdödyjevo imanje u Budinšćini te raspušten njegov zvjerinjak u Možđencu.[131] Iako u *Volji naroda* od 24. prosinca 1918. piše da su takva razaranja

Erdödyjevih imanja bila posljedica „frankovštine i republikanizma“,[132] u istim novinama od 20. veljače 1919. saznajemo da je glavni razlog napada zelenoga kadra i seljaka bio izrazito visoka prodajna cijena drva iz Erdödyjevih šuma te omraženi ravnatelj dobra grofa Rudolfa Erdödyja, Lajosh Piroška, po narodnosti Mađar ili kako su ga seljaci nazivali – “tlačitelj naroda u Novom Marofu i hrvatožder“.[133] Narod mu je najviše zamjerao različite malverzacije oko prodaje drveta, prijevare radi povišenja cijena, ali i nehumano i brutalno ponašanje prema njegovim zaposlenicima i ostalim seljacima.

Kako piše Stjepan Belošević: „Za nekoliko trenutaka propadoše sjajne umjetnine i razletiše se u atome. Umotvorine, dragocjene knjige i umjetnine, što su ih tijekom stoljeća prikupljali hrvatski grofovi Erdödy, odnosno poljski grofovi Raczinsky sa svojim obiteljima, pretvoriše se u prah i pepeo“.[134] Doista, tragična je bila sudbina brojnih umjetnina, a napose Rubensovih, Dürerovih, Rembrandtovih, Kaulbachovih, Lenbachovih i mnogih drugih slika koje su izgorjele u Bajnskim dvorima početkom studenoga 1918. godine prilikom provale seljaka i rudarskih radnika iz obližnjeg ugljenokopa Ladanje Donje. Perzijski sagovi, sobe od ebanovine, figure od mramora, sve je to bilo uništeno pred gnjevom seljaka i rudara koji su u naletu bijesa dinamitom digli u zrak dijelove dvora nakon što su opustošili vinske podrume. Sve su to u danima „prevrata“ učinili zbog starih neplaćenih računa, a posebice zbog omraženog grofa Samuela Festetića od Tolne, nećaka u narodu cijenjene grofice Terezije Erdödy-Raczysky. Grof Samuel Festetić sa svojom obitelji nije toga dana stradao s obzirom na to da je već ranije pobjegao u Graz.[135] S druge stane u Bajnskim je dvorima intervencijom vojske stradalo 20 „pljačkaša“,[136] a mnogi pobunjeni seljaci i radnici iz obližnjega rudnika bili su ranjeni. Međutim, to nije bio ni vrhunac ni kraj napada pobunjenih seljaka i njima, ovisno o mjestu, pridruženih vojnika. Sljedeći koji su osjetili njihov gnjev bila je „gospoda“ koja je od sve „gospode“ bila najbliža seljaku – trgovci.

Još se 13. rujna 1918. stanovita „sirota ratnika iz Štörova marofa“ žalila varaždinskom Gradskom poglavarstvu, odnosno gradskoj blagajni i poreznom uredu u Varaždinu da u Kukuljevićevoj ulici br. 30 „bojadisarski“ obrtnik Franjo Kuftinec obavlja normalno svoj posao, skrivajući se od vojnih obaveza, dok njegova obitelj, ionako dobrostojeća, prima državnu potporu kao i sve druge obitelji mobiliziranih vojnika.[137] Spomenuta je „tužiteljica“ čin Franja Kuftinca, s obzirom na vlastiti socijalni položaj, doživljavala kao izrazito nepravedan te je naglasila da se potpora mora oduzeti „ovakvim nepoštenjakovićima“ te radije dati „sirotima i čija djeca su bez kruha.“[138] Tri dana nakon anonimne prijave „sirote ratnika iz Štörova marofa“, 16. rujna 1918., varaždinski se krojač Ivan Kranjec žalio Gradskom poglavarstvu da ne može plaćati punu cijenu najamnine za svoj dućan i radionicu u gradskoj kući Mayer jer su ga 12. srpnja 1918. „zlikovci“ opljačkali.[139] Međutim, takve pljačke nisu bile izdvojeni slučajevi. Bile su učestale tijekom cijele 1918. godine diljem Hrvatske, a razlozi su, bilo na selu bilo u gradu, najčešće bili socijalnog karaktera. Primjerice, usred epidemije španjolske gripe u Krapini, početkom listopada 1918. godine, bile su gotovo uobičajene provale i pljačke trgovaca Krapine i šire okolice. Tako je opljačkan trgovac tekstilom A. Gostl, dok je trgovcu u Petrovskom ukradeno više kilograma masti i velika količina kockastog šećera.[140] Posebice je krijumčarenje šećera izazvalo ogorčenje među stanovništvom. Naime, kako saznajemo iz *Volje naroda*

od 24. listopada 1918. na stotine je nezadovoljnih građana otišlo praznih ruku iz gradske vijećnice kada bi došli po šećer, a uz to su bili „na najprostačkiji način otjerani i uz najgadnije kočijaške kletve formano bacani van“,[141] dok se drugim imućnijim trgovcima koji nisu bili iz Varaždina šećer iz gradske aprovizacije preprodavao u ogromnim količinama. Dodatna je pritužba bila da varaždinski trgovci prividno nemaju robe za građanstvo, a s druge je strane potajno prodaju po „nevjerojatno“ visokoj cijeni seljacima.[142] U molbi koju je Gradskom poglavarstvu poslao varaždinski trgovac Gustav Moses, može se vidjeti da cijene proizvodima, napose masti, nisu padale ni kada građani nisu imali novca ni da je kupe na „knjižice“, štoviše, ona se i dalje prodavala po maksimalno ustanovljenim cijenama.[143] Uz korupciju povezanu s preprodajom šećera, dodatne optužbe i zaplijene ilegalnih proizvoda, kao kod varaždinskih trgovaca kožama Hermana Heryja, Jakoba Schlengera te trgovca i gradskog zastupnika Mavra Schlengera, samo su pogoršavale već ionako zagrijanu atmosferu. Također, blagonaklonost Gradskoga poglavarstva prema krijumčarima dodatno je izazvala ostatak građanstva i okolnih seljaka.[144]

Iako su varaždinski trgovci početkom studenoga 1918. godine uglavnom bili pošteđeni pljačkanja, jednako nije bilo u okolnim mjestima, kao ni u ostatku sjeverozapadne Hrvatske. U okolici Ludbrega počelo je pljačkanje seljaka i odbjeglih vojnika 1. studenoga 1918., prilikom čega je oko 300 ljudi napalo vlastelinstva i trgovce, posebice one židovskoga podrijetla. Opljačkani su svi trgovci u Selnici, Dubovici, Kutnjaku, Kapeli, Strugi, Svetom Đurđu, Martijancu i Poljancu. Prilikom napada na Ludbreg ranjeno je 20 „pljačkaša“, a u Malom Bukovcu jedna je osoba poginula, dok ih je osmero ranjeno. Ondašnje su vlasti tvrdile da su nemiri nastali zbog „krivog shvaćanja slobode“.[145] U Pregradi je 3. studenoga 1918., narod predvođen s oko deset vojnika krenuo nakon velike mise na glavni trg pred kuću trgovca i posjednika Josipa Tomboska te mu je ljutita rulja kamenovana kuću. Provalivši, porazbijali su „sve pokućstvo i do najmanje sitnice raznijeli, provalili u pivnicu, otvorili bačve, pili i raznijeli sve vino, a onda su navalili u istoj kući nalazeću se kotarsku štedionu, u njoj sve porazbijali, sve knjige uništili i na trgu iskurili. Provalili su blagajne, iznijeli ih van i razbijali“.[146] Bolje nije prošao ni trgovac Franjo Peterković, a ni Stjepan Celc kojem su slomili udove. Usred pomanjkanja vojnika koji bi mogli obraniti imovinu napadnutih, pljačkanje se nastavilo po čitavom mjestu, posebice po Klanjcu i Desniću gdje se klicalo republici bez „gospode“ koja im je počela prijetiti prijekim sudom, a koji su, u seljačkome diskursu „gospoda izmislila u strahu za svoju kožu i proglasili ga protiv seljaka“![147] Tom je prilikom ubijeno dvoje zelenokadrovca, a više njih je ranjeno.[148] Pljačkanje po Klanjcu i okolici nastavilo se do 6. studenoga 1918. kada je došla vojska, straža i oružnici koji su napravili raciju po mjestu i uhitili 60 osoba.[149] Uza sve to, u Pregradi je došlo do nesuglasica unutar Mjesnog narodnog odbora, pa su tako u Pregradi djelovala dva odbora, međusobno neprijateljski nastrojena. U Dubravi kod Križevaca oko 180 pobunjenih seljaka i pripadnika zelenoga kadra, obrušilo se na mjesto te su trgovcima Doneru i Fürstu pokrali robe u vrijednost od dva milijuna kruna. Razvukli su im deset vagona drvene građe, dva vagona željeza i veliku količinu robe iz dućana.[150]

„Iako su Židovi kao i ostali građani davali svoje živote, mladost i imovinu, pred kraj, ali i tijekom rata, razvijalo se drugačije mnijenje dijela javnosti (uglavnom kod seljaka i dezertera)“.[151] Kod dijela hrvatskoga stanovništva, ponajprije kod seljaka i

vojnika zelenoga kadra, ali često i među članovima Hrvatskoga sabora,[152] u ratnim je godinama, a posebice u listopadu, studenome i prosincu 1918. godine, došlo do izraženoga antisemitizma koji je do tada već bio sveprisutna međuratna europska pojava. Tako su u Stubici 3. studenoga 1918. porušeni židovski nadgrobni spomenici, a u Daruvaru je 7. studenoga 1918. 56 pripadnika vojske NV SHS-a zatražilo da se iz njihovih redova udalje svi Židovi, tj. „jedna paklena masa ljudi“.[153] Budući da su židovske obitelji često posjedovale trgovine, upravo su židovske trgovce, uz hrvatske, mađarske i njemačke trgovce, najžešće napadali i seljaci i zeleni kadar, ali i intelektualci te seoska „gospoda“ koja se često pridruživala pljačkama i huškanju narodnih masa. Dodatna optužba na račun Židova bila je optužba za „svjetsku zavjeru“ i podupiranje carske vlasti u Beču, kao i optužbe za izbjegavanje ratne obveze, zatim za zelenaštvo i kamatarenje te visoke cijene za vrijeme rata što je dodatno uzrujalo seljake. Također, često ih se doživljavalo kao strance, odnosno Mađare, Austrijance i Nijemce s obzirom na to da je manji dio židovske populacije još uvijek govorio mađarskim ili njemačkim jezikom.[154] Napadi na imovinu židovskih obitelji, posebice seoskih, događali su se na cijelom području zahvaćenom nemirima, pa tako i u Pakracu,[155] Daruvaru,[156] Iloku,[157] Đakovu,[158] Slatini,[159] „Vinkovcima, Osijeku, Našicama, Kutini, Novoj Gradiški, Donjem Miholjcu, Kostajnici, Petrinji, Vrbovcu, Slunju“[160] te velikom dijelu Hrvatskoga zagorja, Međimurja, pa čak i Like.[161] Posebice su u sjeverozapadnoj Hrvatskoj stradali židovski trgovci iz Međimurja, napose iz Domašineca, Svete Marije, Goričana, Donje Dubrave i Turčišća koje je narod percipirao, kako saznajemo iz *Volje naroda* od 21. studenoga 1918., kao „glavne mađarske agitatore i doušnike“.[162] Ako je vjerovati optužbi anonimnog članka u *Volji naroda* od 24. prosinca 1918., čakovečki su Židovi novčano nagrađivali one mađarske vojnike koji su ustrijelili i objesili kojeg Međimurca.[163] Međutim, takve optužbe možemo pripisati već naveliko raširenoj antisemitskoj atmosferi u narodu. Za slobodu Međimurja od mađarske vlasti borili su se i Židovi, pa je tako 13. studenoga 1918. u izvidnici u Međimurju na kolodvoru u Macincu poginuo Edo Strassberger koji je navršio tek 22 godine. Varaždinsko je židovsko groblje bilo premalo za mnoštvo građana koji su se okupili na sprovodu toga vojnika koji se četiri godine borio na bojišnici, i vrativši se kući, bio među prvim vojnicima iz Varaždina koji su se uputili u „oslobađanje“ Međimurja.[164]

Već prije spomenuti opljačkani trgovci u mjestima koja su okruživala Ludbreg bili su većinom Židovi. Za razliku od židovskih trgovaca Weissa i Sterna iz Velikog Bukovca koji su bili zaštićeni od napada seljaka i zelenog kadra, trgovcima Weissu iz Dubovice i Fischeru iz Kutnjaka i Selnice opljačkana je sva roba iz dućana. Kod trgovca Weiza čak se utaborio zeleni kadar. Iako su građani Ludbrega, ogorčeni spomenutim pljačkama napravili u mjestu barikade, mnoge su židovske obitelji bježale iz toga kraja. Krenuvši prema Varaždinu iz nemirnog Ludbrega, trgovac tekstilom Appler bio je u šumi kod Poljanca uhićen, opljačkan i na mrtvo isprebijan.[165] I u okolici Zaboka bio je orobljen jedan židovski trgovac kojemu je ukradeno sve što je posjedovao.[166] Ponekad se uopće nije gledalo na podrijetlo trgovaca, pa su tako „u mjestu Virovitica opljačkani bez iznimke svi dućani i svi stanovi trgovaca“.[167] Predrasude prema Židovima, radilo se o studenome i prosincu 1918. godine ili o kasnijem međuratnom periodu, opstat će i dalje „jer Židovi kod jednog dijela javnosti nisu uspjeli izgraditi pozitivnu sliku o sebi iako su značajno sudjelovali u

hrvatskom intelektualnom, kulturnom i političkom životu".[168] Da se antisemitizmu nakon završetka rata nije nazirao kraj dokazuje nam i antisemitsko[169] mnijenje dijela seljaka i vojnika, o čemu nam svjedoče i iskazi zatvorenika 1918. u Novoj Vesi u Zagrebu koji su bili optuženi za sudjelovanje u pljačkama u listopadu i studenome te godine.: „Mi koji smo radi pljačke optuženi ima nas dosta dosada i nismo zato Židove pljačkali, da što stečemo, nego radi osvete i gnjeva. Jer tko je više želio pobjedu austrijskog i njemačkog oružja nego Židovi. Ako n. pr. jedan Rosenzveig kukastim nosom može biti Jugoslaven, mi Jugoslaveni isto tako možemo biti Japanci".[170]

Kao što piše Krleža: „I činovnici i žandari, kasarne i oblasti, općine, spisi, uredi, sve je to našim junacima izgledalo kao stroj, koji je po gospodi doktorima samo zato izmišljen, da bi se bogečkom životu napipala žila i da bi se prebrojale seljačke vreće i svinje i kobile".[171] Sličnu su averziju prema njima imali i seljaci te vojnici zelenoga kadra, stoga su u mnogim mjestima državni činovnici bili izravna meta napada. U kasnijim razdobljima seljaci pasivnih krajeva u intervjuu Rudolfa Bićanića ovako su se žalili: „Najniži pisar ima barem trideset dinara dnevno, a ja nemam ni pet. Prvi težak u selu ne sastavi vagon žita radom cijele familije kroz godinu dana, a jedan pisarčić dobije na godinu plaće, koliko košta vagon i pol žita".[172] Međutim, 1918. godine niži su državni činovnici također bili suočeni s vlastitim socijalnim problemima, poput većine ostalih seljaka, a dijelom i građanstva. Anonimni autor članka iz Ivanca u *Volji naroda* od 23. siječnja 1919. napominje da je nepravedno od naroda što toliko napada „kaputaše" kad i oni sa svojom „kukavnom plaćom, kojom se hrane iz dana u dan" jedva spajaju kraj s krajem.[173] Međutim, iako su činovnici često bili dio samih seljaka, vrativši se na selo nakon školovanja u gradu, u percepciji većine seljaka kao lažna, prividna gospoda, smatrajući se boljima od ostalih, kao državni činovnici odgovorni za prikupljanje „poreza, novačenja i uvođenja prisilnog rada",[174] itekako su na sebe navukli gnjev narodnih masa. Javni su bilježnici naročito bili omraženi kod narodnih masa jer su često zloupotrebljavali svoj položaj kod aprovizacija. Od 3. do 4. studenoga, kada u Međimurju bilježimo najveće nemire izazvane zelenim kadrom i pobunjenim seljacima, uz trgovce, gotovo su u svim mjestima stradali i javni bilježnici, općine, pošte, a često i lugari kao u Dekanovu[175] i Domašinecu.[176] U Goričanu je napadnuta općina prilikom čega su svi općinski djelatnici zajedno s trgovcima pobjegli, a jednaka je situacija bila i u Donjoj Dubravi.[177] Jedan od razloga napada seljaka na općinske urede, pošte, ali i trgovine, bio je i taj da su seljaci uništavali i palili općinske knjige u kojima su bili zabilježeni njihovi dugovi, a u slučaju trgovaca i izdani krediti seljacima. Posebno je, međutim, u narodu bilo omraženo željezničko činovništvo, a osobito oni mađarske nacionalnosti. Stoga ne iznenađuju molbe iz novina upućene narodu da ne uništava željezničke postaje i da ne napadaju željezničke činovnike.[178] Kao i pošte, i željezničke su postaje često u svojim blagajnama imale znate količine novca. Tako je u okolici Đurđevca na željezničkoj postaji u Kataleni u noći s 29. na 30. listopada 1918. „banda razbojnika pod vodstvom Steve Lalića došla da orobi željezničku blagajnu."[179] Dan kasnije, 31. listopada 1918., uhićen je Stevo Lalić iz Garešnice zbog čega je masa organiziranih seljaka zaposjela i opljačkala kolodvor u Gradecu, a telefonskom je nadzorniku Halužanu iz Križevaca poručila, „neka im javi da li je njihov vođa još u Križevcu zatvoren, i spremaju se da ga oslobode".[180] Iz izvještaja velikog župana Virovitičke županije od 14. studenoga 1918. saznajemo da je u Virovitici opljačkan

općinski bilježnik Mozolovsky, dok je u općini Lukač bilo razoreno Općinsko poglavarstvo, a općinski bilježnik Jelić, zajedno sa župnikom, opljačkan.[181] Iako ispada iz geografski okvira ovoga rada, vrijedno je spomenuti i općinske činovnike iz Đakova. „Valjda nema goreg općinskog činovništva, nego što je baš bilo ovo u kotaru đakovačkome“,[182] zaključuje Mjesni odbor NV-a u Đakovu u svome izvještaju NV SHS-u u Zagrebu. Također, kao i Krleža u svojim pripovijetkama, tako i oni u svome izvješću daju naznake zašto je činovništvo bilo toliko omraženo u narodu: “Općinski činovnici ovoga kotara uz rijetke iznimke bili su tijekom ovoga rata najveći kajišari, koji su znali samo seljaka iscrpljivati i sebe obogaćivati, te koji su upravo demoralizirali narod“.[183] Slično je bilo i u Klanjcu gdje je jedan od razloga za napada na vlastelinstvo Novi Dvori, žandarmerijsku postaju i trgovce bilo „birokratsko-kuenovsko vladanje tamošnjeg činovništva“.[184]

Na kraju, iako nisu bili tako često napadani kao državni činovnici, ni svećenici nisu bili pošteđeni napada. U sjeverozapadnoj Hrvatskoj napadi na svećenike i nisu bilo toliko česti kao u ostalim dijelovima zemlje, premda je nezadovoljstvo njihovim materijalnim položajem bilo veliko. Također, svećenici su često bili u opreci sa seoskim učiteljima, pa je već iz njihovih međusobnih loših odnosa moglo doći do svađe i sukoba unutar nekoga mjesta. U objašnjenju zašto je za vrijeme nemira došlo do napada na svećenike diljem Hrvatske u jednom je izvještaju Izvidničkog odjela Vojnog odsjeka Narodnog vijeća primijećeno sljedeće: „Popovi koji su radili u korist države i zaglupljivali narod da mogu s njime bolje vladati, bili su uvijek u opreci sa slobodoumnim učiteljima koji su upućivali narod, pa sur adi toga dapače i denuncirali da rade protiv vjeri i državi“.[185] Međutim, iako ga nisu napali pobunjeni seljaci, a ni vojnici zelenoga kadra, možda je najgora sudbina u nemirima zahvaćenim područjima snašla međimurskoga župnika Crkvenčića iz Svetog Martina kojega su mađarski vojnici „odvukli u seosku krčmu, istukli ga i opet ga odveli u župni dvor, gdje su ga zatvorili“.[186] Spomenimo da je u pograničnim područjima između Hrvatske te Bosne i Hercegovine tijekom studenoga 1918. došlo do dodatnih nemira upadom muslimanskog stanovništva iz Bosne i Hercegovine kojom su također vladali nemiri, a u kojoj su se katolički i pravoslavni seljaci, praćeni vojnicima zelenoga kadra, sukobili s muslimanskim stanovništvom iz vjerskih i društvenih razloga. Među ostalim, bilo je u narodu i međunacionalnih napetosti diljem Hrvatske. Već su 29. listopada 1918., tek što je osnovana Država SHS, Srbi u Kutini obilježili početak njezina kraja tako što su „zapalili hrvatske zastave i klicali Velikoj Jugoslaviji“.[187] U *Volji naroda* od 7. studenoga 1918. negativno se piše o tzv. „crno-žutim intrigantima“ i „besavjesnim starim grešnicima“ koji pokušavaju uvjeriti narod da „ova sloboda, što nam sviće, nije sloboda, već da će u našoj državi gospodariti Srbi“[188] iako je Država SHS osnovana, kako se u novinama ističe, „na najslobodoumnijoj podlozi tako, da će biti isključena nadmoć kojega bilo plemena“.[189]

Smirivanje nemira: uspostava Narodne straže i dolazak srpske vojske u Hrvatsku

U najžešćim danima napada „pokvarenih elemenata“,[190] spomenuti elementi staroga režima, ali i podosta građanstva i mirnih seljaka, očito naklonjeni novoj vlasti, sa svih su strana Hrvatske preklinjali i obavještavali NV SHS u Zagrebu: „Moli-

mo za osiguranje života“,[191] „jučer je Kutina gorjela, a Pakrac još gori (…), ustaše se približavaju“,[192] „zeleni kader navalio na mjesto“,[193] „narod bez zaštite i oružja, ugrožen imutak i život građana“[194], „u pučanstvu vlada veliki strah (...), molimo hitno odaslati vojsku“.[195] U Zaboku je bespomoćno akademik Njemčić molio NV SHS u Zagrebu da pošalje pomoć jer su ljudi navaljivali na trgovca Randelija te su željeli upaliti petrolej, kao i razoriti tamošnji kolodvor.[196] U *Volji naroda* od 7. studenoga 1918. zbog takvih se brojnih izgreda upozorava da nitko ne smije dirati u tuđe vlasništvo ili život jer su takvi zločini nedostojni narodu koji teži biti slobodan te se dodaje da onaj tko radi nered potpomaže tuđince i narodne neprijatelje, pa time zaslužuje smrtnu kaznu.[197]

Međutim, tek novoosnovana Država SHS bila je nemoćna smiriti nemire jer su jednostavno, „nestankom Austro-Ugarske i austro-ugarske jedinice izgubile svaki legalitet, tako da je prostor Države SHS ostao bez regularne vojske i policije“.[198] Također, budući da se Država SHS samoproglasila, bez pokroviteljstva sila Antante, bila je među velikim silama nepriznata, a time i bez moguće pomoći u pozadini. Dodatni problem predstavljalo je i talijansko zauzimanje teritorija Države SHS na jadranskoj obali koji su Italiji bile obećale sile Antante tzv. Londonskim ugovorom 1915. godine.

„Narodno vijeće je organiziralo Narodnu stražu. To je bila respektabilna snaga od čak 10 000 ljudi koji su bili plaćeni, ali je to bilo nedovoljno“.[199] Kako saznajemo iz *Volje naroda* od 27. listopada 1918., u Varaždinu je većina članova Hrvatskog Sokola stupila u Narodnu stražu.[200] Slično se događalo i u drugim mjestima, kao primjerice u Vinici[201] i Ludbregu.[202] Međutim, gotovo su sva mjesta obuhvaćena nemirima tražila na desetke, pa čak i stotine vojnika i još više oružja koje im NV SHS u kraćem vremenskom roku nije moglo osigurati. Tako je primjerice kotarski predstojnik iz Daruvara tražio 500 do 600 pušaka, te dvije strojne puške i barem 50 pouzdanih vojnika.[203] Nadalje, Vrpolje je tražilo barem 100 vojnika,[204] Gračac 150,[205] Brinje barem 400,[206] dok je Slavonski Brod tražio čak oklopljeni vlak s 500 vojnika.[207] U Pregradi pripadnici Narodne straže u početku nisu imali ni pušaka ni municije.[208] Kada je u Klanjcu preko 60 naoružanih seljaka i vojnika zelenoga kadra napalo financijalnu stražu i vlastelinstvo Novi Dvori, Narodna straža uopće nije funkcionirala i bila je potpuno beskorisna.[209] Jedva da su im vlasti iz Zagreba mogle poslati osam pušaka s municijom.[210] Realne su mogućnosti Države SHS opskrbom oružjem i naoružanim vojnicima nemirima zahvaćenim područjima bile veoma skromne, stoga ne čudi da je Narodni odbor iz Varaždina sporazumno s NV SHS-om u Zagrebu 1. studenoga 1918. tražio da se Narodna straža ne popuni samo s dobrovoljcima, već i „prisilnim pozivima oproštenih i nesposobnjaka“.[211] Sve se mjesne odjele Narodnih straža pozivalo da u svojim akcijama postupaju sporazumno i da se međusobno podupiru.[212] Međutim, još ni 13. studenoga 1918. u Novome Marofu i Budinšćini Narodna straža nije bila osnovana jer je, navodno, socijalist Vatroslav Podhorsky osujetio osnutak straže.[213]

Dodatni problem predstavljali su i sami pripadnici Narodne straže, koji su često, daleko od središnje vlasti u Zagrebu i pod kontrolom mjesnih odbora i različitih interesnih skupina u njima, bili nepouzdani i neposlušni pa čak i raspoloženi za kriminalne radnje, često se pridružujući pobunjenicima (zelenokadrovcima) ili uzimajući zakon u svoje ruke. Također, kako saznajemo iz telefonske obavijesti dr.

Dečeka iz Ludbrega od 10. studenoga 1918., vlasti su bile veoma sumnjičave prema mjestima u kojima je bilo dosta pristaša Stjepana Radića, pa se savjetovalo da se u takvim mjestima Narodnoj straži uopće ne pošalje nikakvo oružje jer bi ga oni mogli upotrijebiti protiv „kaputaša“.[214] Pritom moramo uzeti u obzir činjenicu da su Narodnu stražu velikim dijelom sačinjavali muškarci sa sela koji su u njoj vidjeli priliku zarade, ali su bili itekako svjesni lošega stanja i situacije u kojoj su se nalazili seljaci s obzirom na to da su i sami bili dio toga staleža. Stoga ne čudi da su pripadnici Narodne straže često bili na strani upravo pobunjenih seljaka i dezertera. Tako primjerice,18. studenoga 1918., Matija Štefanić, predsjednik Mjesnoga odbora NV-a u Suhopolju, javlja vlasti u Zagrebu da su se u brojnim napadima pobunjenih seljaka „Narodne straže priključile pljačkašima“,[215] dok je u Dubravi bilo „oružaništvo i redarstvo sasma nemoćno“ jer „svjetina veli da ne pozna nikakve vlasti osim sebe i povlađuje pljačkašima“.[216] Zanimljiv je i primjer Virovitice gdje „je Narodna straža rastjerala mjesni odbor NV“.[217] Mnogi su vjerovali da će se nemiri smiriti zastrašivanjem, pa su smatrali nužnim osnivanje prijekih sudova te provedbi egzekucija na licu mjesta, vjerujući da će se „samo na takav način moći uspostaviti red“.[218]

Stoga je 5. studenoga na cjelokupnom nemirima zahvaćenom području Države SHS „proglašen prijeki sud za pobunu, bunu, umorstvo, grabež, palež, javno nasilje, zlobnu odštetu, siloviti otpor vojnoj sili“.[219] Do proglašenja prvih prijekih sudova došlo je u ondašnjoj Virovitičkoj, Požeškoj, Križevačko-bjelovarskoj i Srijemskoj županiji.[220] Iako je bilo podosta egzekucija, mješavine zelenokadrovaca, običnih seljaka i pravih razbojnika, teško da se onih dana moglo precizno znati tko je razbojnik, a tko nevin, tko pljačka zbog zle ćudi i pohlepe, a tko zbog čistoga preživljavanja. Ionako, u prvome tjednu studenoga 1918. godine Narodna se straža našla pred tolikom dilemom da se zbog masovnosti nemira više nije mogao provesti prijeki sud, o čemu nam svjedoči i iskaz predsjednika Mjesnoga odbora NV-a u Okučanima, Svetozara Popovića, od 4. studenoga 1918., koji javlja da „ne može provesti prijeki sud, jer bi onda morao da povješa čitavo selo“.[221] Međutim, kada je i prijeki sud bio uspostavljen, kao primjerice u Pregradi i okolici, odmah po njegovom uspostavljanju moralo se stati sa zatvaranjem seljaka jer se cijelo mjesto okrenulo protiv onih koji su došli suditi kako seljacima i pobunjenim vojnicima.[222]

Doista, neko je vrijeme izgledalo da Država SHS gubi bitku s nezadovoljnim seljacima i vojnicima. Uništenog integriteta od strane Italije, s neefikasnom Narodnom stražom, u državi je došlo do nicanja manjih, kratkotrajnih „seljačkih republika“ ograničenih na određeno mjesto, poput onih u Donjem Miholjcu, Feričancima, Petrijevcima ili poput malo poznate komune u Goričanu.[223] No sve su one uglavnom pale do 20. studenoga 1918. U situaciji koja je mogla eskalirati u nemire većih razmjera, poput mogućih međunacionalnih sukoba, rastućih socijalnih nemira i prijetnja revolucija, tj. dodatnoga rasta buntovništva, anarhije i pljačke te njihovog proširivanja, vlasti u Zagrebu su već 4. studenoga odlučile pozvati u pomoć savezničke vojnike. Slikovit prikaz straha koji je vladao ostavio nam je dr. Zdravko Kovačević koji je pred bojazni od naroda 6. studenoga izjavio sljedeće: „Narod se buni, vlada potpuna dezorganizacija, red može uspostaviti jedino entitetna vojska, i to srpska. (…) Spas je jedino srpska vojska. (…) Hrvati i Srbi u Slatini posve su složni, a samo par hiljada vojnika može uspostavit red među masom. Treba se staviti u sporazum sa srpskom vladom u Beogradu. (…) Narod ne shvaća slobode.

(…) Osijek je poslao pozvanike pred srpsku vojsku u Mitrovicu, da ju pozove u Osijek".[224] Srpskoj vojsci, pobjedničkoj vojsci nakon oslobođenja Beograda (1. studenoga 1918.), nije dugo trebalo da se odazove pozivu. Već su se 2. studenoga 1918. u blizini Srijemske Mitrovice u Vojvodini čuli „topovi Antantine vojske",[225] a 4. studenoga 1918. konjanički odred srpske vojske ušao je u Srijemsku Mitrovicu da bi napokon prve čete srpske vojske pristigle na područje današnje Hrvatske oko 10. studenoga 1918. u Borovu.[226] Slijedilo je „napredovanje" odreda srpske vojske kroz Hrvatsku tako da je dio išao kroz Slavoniju prema Zagrebu, a dio od Dubrovnika duž obale. Prema riječima Rudolfa Horvata, srpska je vojska okupirala Hrvatsku: „Okupiravši cijelu istočnu Slavoniju, uđe srpsko konjaništvo 13. studenoga u Požegu, a 14. studenoga u Viroviticu. Istodobno su okupirane Bosna, Hercegovina i južna Dalmacija".[227] Pritom može zvučati paradoksalno da je Hrvatska bila okupirana kada je sama pozvala na svoj teritorij saveznike, odnosno srpsku vojsku u pomoć. No, Horvatova „okupacija" označava i uvodi nas u neposredno razdoblje nakon nemira i stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca gdje je, prema riječima Mire Kolar, „dobar dio srpske vojske ujedinjenje poistovjetilo s tihom okupacijom".[228] Tako se već i prije 21. studenoga 1918. u Varaždinu nalazio jedan izvidnički odred srpske konjice koji je stigao iz Ludbrega.[229] Narodna je straža do 17. studenoga 1918. brojala 264 građana[230] čiju su jezgru, prema *Volji naroda* od 31. listopada 1918., trebali činiti srpski zarobljenici „koji nestrpljivo čekaju da ih se oboruža te da započnu službom narodu svomu".[231]

Manji seljački nemiri i akcije zelenoga kadra potrajati će sve do 1919. godine, no uglavnom se situacija nezadovoljstva stišava ulaskom srpske vojske u Hrvatsku. Iako mali članak u *Volji naroda* od 7. studenoga 1918. nije odgovarao potpunoj istini, već je i tada pisalo da u Varaždinskoj županiji i Zagorju vlada mir.[232] Međutim, specifičnost Klanjca i okolice toga mjesta bit će da će ono ostati među rijetkim područjima u Hrvatskoj koje neće ni nakon 17. studenoga 1918. biti potpuno mirno. Štoviše, pošta u tome mjestu i dalje neće moći normalno funkcionirati zbog brojnih pobunjenih sela koja su se nalazila kraj puta između Klanjca i Kraljevca.[233]

Mogli bismo tražiti mnoge razloge zaokreta situacije, no najvažniji je razlog slaba, nestabilna organiziranost spontano pobunjenih seljaka, kao i strah od nemaloga broja naoružanih srpskih vojnika, ali i prije spomenutih prijekih sudova. Zeleni kadar i pobunjeni seljaci nisu imali gotovu nikakvu podršku „inteligencije" da bi kao jedan socijalni pokret mogli duže opstati. Širenje uznemirujućih glasina postalo je kažnjivim djelom,[234] a NV SHS u Zagrebu poslalo je „poslanice" seljacima, najčešće u obliku inteligencije koja je držala pučka predavanja kako bi seljaci bolje razumjeli novo doba koje ih je sve „nespremne" zateklo.[235] Također, 14. studenoga 1918. NV SHS u Zagrebu svojim je proglasom nagovijestilo i toliko iščekivanu agrarnu reformu.[236] Isto tako, promijenila se i situacija s nedostatkom stražara i vojnika što je dodatno obeshrabrilo većinu seljaka u korist „elemenata staroga režima", tj. onih koje su seljaci i pripadnici zelenoga kadra napadali, a koji su srpsku vojsku dočekali s oduševljenjem, ponajprije iz društvenih i materijalnih interesa o čemu nam svjedoči i obavijest iz Požege od 13. studenoga 1918.: „Bili su oduševljeno dočekani. Požega izvjesila barjake i svečano raspoloženje".[237] Treba spomenuti da je dodatan čimbenik slabljenja seljačkih masa bilo i postupno međusobno razilaženje pripadnika zelenoga kadra koji su definitivno odlučili krenuti prema svojim domovima ili

se pridružiti regularnim vojnim postrojbama, posebice nakon spomenutoga ulaska srpske vojske na područje Države SHS, odnosno, 11. studenoga 1918., završetkom Prvog svjetskoga rata. Sredinom studenoga 1918. godine bila je proglašena i opća mobilizacija, a također su se i reorganizirale bivše jedinice austro-ugarske vojske. Uopće, prestankom rata zeleni je kadar izgubio svoje antiratno značenje, dok će njegova određena politička ideja, bila ona boljševističkog ili republikanskog karaktera, i dalje ostati dio novostečenog svjetonazora među dijelom vojnika, seljaka i radnika.

Kako su nemiri brzo i iznenada započeli, tako su i „vremena revolucija“ i „velikih buna“ ubrzo završila. S njima je i nakon nešto više od mjesec dana završilo postojanje Države SHS. Unatoč protivljenju i upozorenjima većine republikanaca,[238] među kojima je najistaknutiji bio Stjepan Radić, srpski je regent Aleksandar Karađorđević 1. prosinca 1918. prihvatio u Beogradu *Adresu* delegacije NV SHS-a i udružio Državu SHS s Kraljevinom Srbijom i Kraljevinom Crnom Gorom u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.[239] Sam čin ujedinjenja, poznat kao Prvoprosinački akt, učinjen je bez prethodnoga izjašnjavanja seljačkih i građanskih masa. Hrvatska je „prvoprosinačkim aktom izgubila svoj povijesni identitet.“[240] Sabor se više nije sastao, niti je ratificirao čin ujedinjena, a Narodno je vijeće do kraja prosinca također bilo raspušteno. Stoga ne čude negodovanja i očekivani prosvjedi Stranke prava (frankovaca)[241] nakon ujedinjenja: „Je li to pravedno? Je li to ustavno? Zar se tako provađa opće priznato samoodređenje naroda?“[242]

Iako je raštrkani pokret narodnih masa praćenih vojnicima zelenoga kadra doživio neuspjeh, ubrzo su se nakon Prvoprosinačkoga akta pojavile naznake republikanizma u redovnim vojničkim postrojbama odanima NV SHS-u. Kojega republikanizma? Onoga kojeg smo tijekom cijeloga ovoga rada spominjali, doslovno rečeno, odnosno u diskursu većine seljaka i vojnika, bio je to republikanizam koji je izvan visoke politike percipiran kroz bolji život i „puni trbuh“; republikanizam blagostanja, jednostavne percepcije neovisnosti, ali bez rata i novačenja. Taj je republikanizam izvan intelektualnih krugova i učenih definicija, odnosno u percepciji naroda bio doživljavan kao nešto novo, nešto obećavajuće, pravednije i bolje nasuprot prijašnjem sustavu stvarnosti u kojoj su živjeli. Prijašnji je sustav stvarnosti hrvatskoga naroda uključivo podložnost onome što su sada smatrali nečime čega su se oslobodili, nešto „staro“ što im se sada, posebice preko novina, nametnulo kao „novo“ u obliku srpskoga kralja. Već 3. prosinca 1918., dana kada su prve postrojbe srpske vojske stigle u Zagreb, tajnik odbora NV-a u Bjelovaru, Stevo Stojadinović, javlja: „Kad je danas posebnim izdanjem bjelovarskog tjednika bilo proglašeno združenje Srbije sa SHS državom, počeli su se vojnici buniti proti kralju i počeli klicati republici“.[243] Bila je to jedna od prvih otvorenih hrvatskih reakcija, u ovome slučaju reakcija vojnika protiv novostvorene jugoslavenske države, kao i uvod u puno veću pobunu koju je Josip Horvat nazvao „krvavim intermezzom“[244] – odnosno događajem na Jelačićevom trgu u Zagrebu poznatom pod nazivom Prosinačke žrtve.[245] Na kraju krajeva, od 1. do 5. prosinca 1918. i događaja koji će uslijediti, hrvatski je narod ostao bez atributa državnosti, dok je s druge strane većina srbijanskih političara s radikalima na čelu smatrala novo Kraljevstvo, odnosno Jugoslaviju „pukim proširenjem srbijanskog državnog područja“.[246] Prema Dragutinu Pavličeviću, Hrvatima je za vrijeme promjena starih režima po Europi i uspostavi

novih republika „nametnuta tuđa monarhija i dinastija, a to bez njegova Sabora i bana".[247] Svi ti događaji nakon petoprosinačkoga krvoprolića bit će samo uvod u izraziti centralizam, a poslije i diktaturu koja će uslijediti u Hrvatskoj. No, bio je to i novi poticaj za republikanske vođe, poput prvaka hrvatskoga republikanizma koji se za vrijeme tragičnoga događaja na Trgu nalazio u Pragu. Bio je to Stjepan Radić koji će se zbog isticanja republikanstva i svojega protumonarhističkog stava ubrzo naći pod brojnim represivnim udarima novoga režima. Iduće će godine za hrvatskoga seljaka, ali i narod uopće biti upravo suprotne od sustava stvarnosti kakvoga je Radić zamišljao i o kakvome je govorio 24. studenoga 1918. na sjednici Središnjeg odbora NV-a tvrdeći „da je hrvatski seljak, naprotiv, u ratu postao „potpun čovjek"i da neće više „nikomu robovati, ni tuđinu ni bratu ni tuđoj ni svojoj državi". On hoće svoju državu urediti na „slobodnom republikanskom i pravednom čovječanskom (socijalnom) temelju".[248] Međutim, ništa od toga nije bilo do kraja 1918. godine provedeno onako kako je to narod očekivao. Novi nemiri, štrajkovi i pljačke bili su time predprogramirani. Suprotno očekivanjima narodnih masa iz jesenskih mjeseci 1918., Hrvatska je u 1919. godinu ušla opustošena ratom, puna invalida, bolesnih, diskriminiranih, dodatno osiromašenih i ideološki razočaranih ljudi. Takva je i dugo ostala posebice po pitanju efikasnoga rješenja agrarnoga problema i nastojanja poboljšanja socijalnih i društvenih prilika seljaštva. Sukladno tome, ne iznenađuju brojni izgredi seljaka koji su uslijedili 1919., ali i 1920. godine. Među brojnim novim nemirima, posebice u Varaždinskoj županiji i Hrvatskome zagorju, primjer Varaždinskih Toplica doista odskače od ostalih. Stanovnici Varaždinskih Toplica i okolice toga kraja 4. ožujka 1919. po svojem su iskazivanju nezadovoljstva novim Kraljevstvom i novom dinastijom ostali zapamćeni po doista jedinstvenom događaju. Naime, oko podne na fašnik bivši je vojnik i „povratnik" iz ruskoga zarobljeništva Josip Drvarić iz Varaždinskih Toplica velikim limenim loncem od 50 litara paradirao mjestom i lupajući u njega glasno vikao neka narod u što većem broju dođe na sprovod u 15 sati. Naime, pokapala se srpska dinastija Karađorđevića. Kako iz centra Varaždinskih Toplica, tako i iz okolnih sela – narod se počeo okupljati u velikome broju. Okupilo se više stotina žitelja koji su ljutito počeli urlati te vilama i motikama mahati zrakom da bi svojim činom što više uvrijedili i ismijali kralja, ali i upozorili vlasti na svoj težak socijalni položaj te nezadovoljstvo novim državnim uređenjem u sklopu Kraljevine SHS. S drvenim su se lijesom uputili prema groblju. Na natpisu kojeg su seljaci nosili na početku povorke pisalo je „Smrt caru", dok je na lijesu stajao natpis „Pokop dinastije". Kako dalje kotarski činovnik izvješćuje, kad su seljaci napokon stigli do groblja, smjestili su se izvan groblja pokraj ceste i „pokopali su dinastiju na najnedostojniji način tako, da su si nekoji odvezali hlače i gače i činili primjer, da će se na dinastiju koju su pokopali p _ _ _ _ _ i".[249] Iako je kralj obećao zemlju siromašnim seljacima i bezemljašima, kao i opće pravo glasa, kako bi pridobio seljaštvo i radništvo na svoju stranu, provedba njegovih obećanja bila je suviše prespora i suviše neefikasna da bi na duže mogla zadovoljiti seljačke mase. Prema istraživanjima Rudolfa Bićanića tijekom 1935. godine kada je putovao pasivnim krajevima, odnosno seoskim mjestima Hrvatske, zaključeno je da čak tri četvrtine svih Hrvata nemaju vlastitog kreveta.[250] Bilo je to 16 godina nakon početka agrarne reforme u Hrvatskoj i vapaja većine seljaka za poboljšanjem njihovih teških životnih uvjeta.

Zaključak

Članak „Je li naš narod zreo za slobodu“, objavljen u *Volji naroda* 20. veljače 1919., dobro opisuje razloge napada pobunjenih seljaka i vojnika zelenoga kadra u jesen 1918. godine: „Govori se da je puk naš nezreo za slobodu, da ne shvaća što je za njegovo dobro, da se poslije rata razbjesnio, da pljačka, oblasti da ne sluša, slobodu da poima tako kao da mu je sad slobodno raditi što god hoće. Istina je, osobito mlađi dio puka raspojasao se. Tko je kriv, da je tako? To su prije svega posljedice dugotrajnog ovog rata. Sudjelovanje na fronti četiri godine, kod ubijanja i klanja ubilo je u tisućama osjećaj čovjeka; iza fronte pako, kod kuće, kad moraš gladovati, bez obuće, odijela i bez rasvjete u tmini cijelu zimu zimovati, uz to biti zlo gledan i gonjen od pretpostavljenih svojih, od nikoga ljubljen, pažen ni pomilovan, nalaziti se u tako zdvojnom gospodarstvenom stanju od kojega nigda gorega nije bilo, tko da tu ne izgubi pamet?“[251]

Uza sve te nabrojene nedaće većine ondašnjeg hrvatskog stanovništva, utjecaj boljševizma ne bismo trebali preuveličavati u našim krajevima jer ipak, ako se poslužimo marksističkim rječnikom, ta je riječ bila omiljena među višim društvenim slojevima, koji su je upotrebljavale uvijek kada bi se njihovi „klasni“ interesi i način života nalazili u opasnosti. Čak je i sićušan članak iz *Obzora* od 6. prosinca 1918. o „Krvavim danima u Zagrebu“ pokušaj pobunjenih vojnika da promijene novonastalo stanje nazvao „boljševističkim pokušajem“.[252] Kao što je dobro primijećeno u spomenutom članku „Je li naš narod zreo za slobodu“: „Pa ipak sva počinjena divljaštva i zločinstva još nisu oznaka novog boljševističkog doba, koja da bi sad nastupiti imalo. To su zablude, predrasude, kakovih vidimo i kod drugih kulturnijih naroda. Istina, mora se priznati, da med našim bivšim vojnicima ima i boljševizma kojim zavađaju i raspaljuju narod na domaćem ognjištu. Ali naš je narod poljoprivredni, zemljoradni narod, koji se kao takav ne može zagrijati za komunistička načela boljševističkog radništva“.[253] No, ne možemo odbaciti činjenicu da je na području Hrvatske, a kasnije i cijelog Kraljevstva SHS, rat i „trijumf“ Listopadske revolucije u Rusiji imao određen odjek koji će rezultirati osnutkom Komunističke partije Jugoslavije 1919. godine kao i porast broja pristaša socijaldemokrata.[254] Na kraju je i boljševizam o kakom su povratnici s ruske fronte pripovijedali, svaki na svoj način, bio samo karika razloga uz socijalne nejednakosti, bolesti, neimaštine i druge razorne elemente koji su otežavali život seljaka i vojnika, ali i sve većeg broja građanstva. Uz boljševizam, i druge su napredne ideje imale stanoviti utjecaj na mnijenje vojnika i ostaloga pučanstva te građanstva. Bila je to ponajprije ideja wilsonizma, zatim politički programi socijaldemokrata, a osobito republikanizam Stjepana Radića koji je na selu imao brojnih pristaša. Pritom je seljacima prije visoke politike bio važniji republikanizam kojeg sam nazvao seljačkim republikanizmom, praktičnom i vidljivom politikom koja je težila brzom i opipljivom poboljšanju socijalnih i životnih uvjeta seljaka – politici bez rata i politici „punih“ trbuha.

Prema lenjinskom dvobroju *Književne republike* iz 1925. godine i članku o palom domobranu Mirku Gebešu, isti je prema autoru članka još 1917. godine nadahnut Lenjinom uzvikivao da je „pravi rat onaj što se vodi po ulicama i dućanima, a ne na fronti!“[255] Uza to, životni je jaz između bogatih i siromašnih, „gospode“ i seljaštva, a sa seljaštvom i radništva, bio suviše velik i potencirao je sukobe. Kako je primije-

ćeno u *Volji naroda*: „Gospoda slabo su i dolazila u doticaj s narodom. Spram puka svoga bijasmo aristokrati. Ni rukovati se nismo htjeli sa seljakom rad opore i žuljave ruke njegove. Bilo je kotarskih predstojnika koji su zahtijevali da seljak svuče pred uredom čizme, kad je došao po blatnom putu. Neki poglavari kao da su postigli doktorat psovanja. Neki te neki uredi bile su prave škole prostote, neotesanosti i grubijanštine".[256] Stoga ne čudi da, kako smo u ovom radu mogli pročitati, ulice i dućani, odnosno svi oni „elementi" staroga režima bijahu mete napada seljaka i zelenoga kadra. Pritom je značaj tih napada najčešće bio socijalni iako je teško bilo razlučiti pljačku iz socijalnih razloga od čistoga razbojništva. Često je razlog seljaka za uništenje ili pustošenje vlastelinskih posjeda bio veliki osjećaj nepravde koja im je učinjena u prošlosti i koja se pred kraj rata trebala naplatiti. U *Volji naroda* to je bilo dobro primijećeno na primjerima devastacija vlastelinskih šuma: „Zagorca i Prigorčana mogao si čuti, kako je on uvjeren, da su vlastelinske zemlje njegove, njemu nekad protupravno otete. Pa znamo kako se je prije 30 – 40 godina postupalo prigodom segregacije šuma. Najbolje površine bile su dosuđena vlasteli, a goli vrhovi, pusti šumski klanci i goleti zapali bi seljaka".[257] Međutim, može se povući jasna linija između pljačkanja i razbojstva nemirnih mjeseci potkraj 1918. godine te onoga što će uslijediti u Slavoniji sve do 1923. godine djelovanjem razbojničke skupine preostalih pripadnika „Kola gorskih tića" pod vodstvom, kako su ga nazivali, slavonskoga Robina Hooda, Jovana Stanisavljevića Čaruge.

Nakon 1918. godine agrarno će pitanje, odnosno pitanje preraspodjele zemljišta i dalje ostati glavno socijalno, uopće životno pitanje seljaka. I kralj Aleksandar često je u svojim govorima, poput onog od 16. ožujka 1919. prilikom otvorenja Privremenog narodnog predstavništva, isticao potrebu „da se zemljoradnik posle hiljadu godina teškoga životarenja oslobodi veza, koje ga još čine zavisnim od vlasnika zemlje, koju on radi, i da on postane gospodar grude, koju natapa svojim znojem."[258] No, vlasti su se iskazale nesposobnima oko brze podjele zemlje seljacima kojima su životni uvjeti postajali sve gori, umjesto da se poboljšaju. U Novom Marodu, Ludbregu, Varaždinu i nekim drugim mjestima Hrvatskoga zagorja, seljaci su počeli sami dijeliti veleposjedničku zemlju zbog čega su dolazili u sukobe s vlastima.[259] Novi seljački nemiri, ali i vojne pobune tijekom cijele 1919. godine bile su neizbježne.[260] Drugačije nije bilo ni 1920. godine, a posebice pred jesen kako zbog slabog provođenja agrarne reforme, tako i zbog žigosanja stoke, štetne valutne politike te nezadovoljstva seljaka i radnika svojim nacionalno-političkim položajem.[261] Naročito je u Zagrebačkoj, Varaždinskoj i Bjelovarsko-križevačkoj županiji sve opet podsjećalo na 1918. godinu.[262]

Negativan stav prema srpskoj dinastiji, posebice u mjestima gdje su bili aktivni pristaše Stjepana Radića, također ne iznenađuje. Uz dugogodišnju demonizaciju Srba, kako u hrvatskim školama za vrijeme rata, tako i preko medija – širim je narodnim masama odjednom bilo teško promijeniti svoj cjelokupni životni realitet vjerovanja, tj. odjednom prihvatiti srpsku dinastiju kao onu koja vlada nad cijelim narodom. Kao što je bilo i naglašeno u spomenutom članku „Je li narod spreman za slobodu": „Sad najednom evo preokreta. Naš čovjek mora da sluša sad sve protivno od onoga, šta je morao slušati prije. Sad sluša da mu je Srbin brat, da Srbin nije nipošto surov, već da je junak na glasu. (…) Zar je lahko našem čovjeku sad se snaći?"[263] Uza sve to, ujedinjenjem 1918. godine, srpska je vojska u Srbiju „po-

čela odvlačiti sve što je za nju imalo određenu vrijednost“,[264] a prema riječima dr. Milivoja Jambrišaka iz veljače 1919. godine, kada se osvrće na političku situaciju u Hrvatskoj, saznajemo da „među hrvatskim građanstvom i inteligencijom imade barem 90 posto nezadovoljnika“.[265] Doista, tih su godina vladajući često zaboravljali na jednu važnu činjenicu koje se Stjepan Radić dobro prisjetio 29. listopada 1918. referirajući se na kineskoga filozofa Konfucija, „da vladati znači u prvom redu „čuvati narod od bijede“.[266]

Izvori i literatura:

Izvori:

a) arhivsko gradivo:

Hrvatski državni arhiv u Zagrebu

Fond:

1. Narodno vijeće SHS u Zagrebu: Središnja kancelarija NV SHS, kutije 6 i 7 (film 6 i 7), kutija 8 (film 8) do 14. dokumenta

Državni arhiv u Varaždinu

Fond:

1. Gradsko poglavarstvo Varaždin, redovni spisi 1918., kutije 9 601 – 10 000, 10 001 – 10 400, 10 401 – 11 200, 11 201 – 11 600, 11 601 – 12 000, 12 001 – 12 600

b) historijski prilozi i građe:

1. Bogdan KRIZMAN, „Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918.“, Povijesno društvo Hrvatske, *Historijski zbornik*, 10(1–4)/1957.
2. Josipa PAVER, Slavica PLEŠE, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba,* Arhiv Hrvatske (Virovitica: „Ognjen Prica“), Zagreb, 1993.
3. Josip I. VIDMAR, „Prilozi građi za povijest 1917.–1918. s osobitim osvrtom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas“, Narodna tiskara Varaždin, *Arhivski vjesnik*, 1/1958.
4. Josip I. VIDMAR, „Prilozi građi za historiju radničkog pokreta i KPJ 1919. godine“, Tiskara „Ivo Čubelić“ Dubrovnik, *Arhivski vjesnik*, 2/1959.
5. Marina ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, Zlatko MATIJEVIĆ, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918–1919.: izabrani dokumenti*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2008.

c) novine:

***Volja naroda* – datumi i brojevi:**

3. listopada 1918. (br. 14.)

10. listopada 1918. (br. 15.)

17. listopada 1918. (br. 16.)

24. listopada 1918. (br. 17.)

27. listopada 1918. (br. 18.)
31. listopada 1918. (br. 20.)
7. studenoga 1918. (br. 21.)
14. studenoga 1918. (br. 22.)
21. studenoga 1918. (br. 23.)
5. prosinca 1918. (br. 25.)
12. prosinca 1918. (br. 26.)
24. prosinca 1918. (br. 28.)
23. siječnja 1919. (br. 4.)
20. veljače 1919. (br. 8.)

***Slobodni građanin* – datum i broj:**

29. ožujka 1919. (br. 1.)

***Obzor* – datum i broj**:

6. prosinca 1918. (br. 2./6.)

Literatura:

Knjige:

1. Ivo BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb, 1988.
2. Marko BELINIĆ (et al.), *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, Školska knjiga, Zagreb, 1981.
3. Rudolf BIĆANIĆ, *Kako živi narod: život u pasivnim krajevima*, Pravni fakultet – Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1996.
4. Ferdo ČULINOVIĆ, *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima*, Izdavačko poduzeće „27. srpanj", Zagreb, 1957.
5. Stjepan BELOŠEVIĆ, *Županija varaždinska i slobodni i kraljevski grad Varaždin*, Vlastita naklada, Zagreb, 1926.
6. Dragutin FELETAR, *Dva seljačka bunta*, Zrinski, Čakovec, 1973.
7. Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska: 1918–2008.*, Novi Liber, Zagreb, 2008.
8. Josip HORVAT, *Politička povijest Hrvatske: drugi dio*, August Cesarec, Zagreb
9. Rudolf HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Školska knjiga, Zagreb, 1992.
10. Miroslav KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars*, Tipex, Zagreb, 1995.
11. Miroslav KRLEŽA, *Kraljevo – Hrvatski bog Mars,* Katarina Zrinski, Varaždin, 2011.
12. Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2003.

Članci:

1. Ivo BANAC, „I Karlo je o'šo u komite«: Nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.", Hrvatski institut za povijest, *Časopis za suvremenu povijest*, 23 (3)/1992.

2. Branka BOBAN, „Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskoga rata“, *1918. u hrvatskoj povijesti*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Palači Matice hrvatske 29. – 30. listopada 2008. pod pokroviteljstvo Sabora Republike Hrvatske, Matica Hrvatska, gl. ur. Romana HORVAT, Zagreb, 2012.
3. Tomislav BOGDANOVIĆ, „Kategorije zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju“, Povijesno društvo Koprivnica, *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, 23/2013.
4. Ivan BULIĆ, „Vojna cenzura u Hrvatskoj za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, *1918. u hrvatskoj povijesti*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Palači Matice hrvatske 29. – 30. listopada 2008. pod pokroviteljstvo Sabora Republike Hrvatske, Matica Hrvatska, gl. ur. Romana HORVAT, Zagreb, 2012.
5. Ljiljana DOBROVŠAK, „Fragmenti iz povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata (1914.–1918.)“, *1918. u hrvatskoj povijesti*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Palači Matice hrvatske 29. – 30. listopada 2008. pod pokroviteljstvo Sabora Republike Hrvatske, Matica Hrvatska, gl. ur. Romana HORVAT, Zagreb, 2012.
6. Mislav GABELICA, „Žrtve sukoba na Jelačićevom trgu 5. prosinca 1918.“, Hrvatski institut za povijest, *Časopis za suvremenu povijest*, 2/2005.
7. Ivo GOLDSTEIN, „Antisemitizam u Hrvatskoj“, *Zbornik Antisemitizam, Holokaust, Antifašizam*, Židovska općina Zagreb, gl. ur. Ivo GOLDSTEIN, Zagreb, 1996.
8. Vladimir KALŠAN, „Međimurje 1918. i 1919. godine“, *1918. u hrvatskoj povijesti*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Palači Matice hrvatske 29. – 30. listopada 2008. pod pokroviteljstvo Sabora Republike Hrvatske, Matica Hrvatska, gl. ur. Romana HORVAT, Zagreb, 2012.
9. Mira KOLAR, „Prehrana u Hrvatskoj tijekom 1918. godine“, *1918. u hrvatskoj povijesti*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Palači Matice hrvatske 29. – 30. listopada 2008. pod pokroviteljstvo Sabora Republike Hrvatske, Matica Hrvatska, gl. ur. Romana HORVAT, Zagreb, 2012.
10. Stanislava KOPRIVICA-OŠTRIĆ, „Vojnička pobuna u Varaždinu 23. VII. 1919. godine“, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske (Hrvatski institut za povijest), *Povijesni prilozi*, 2/1983.
11. Bogdan KRIZMAN, „O odjecima Oktobarske revolucije i zelenom kadru“, Povijesno društvo Hrvatske, *Historijski zbornik*, 10 (1−4)/1957.
12. Stjepan MATKOVIĆ, „Istraživačke dopune o pobuni 5. prosinca 1918. g.“, *Godina 1918.: prethodnice, zbivanja, posljedice*, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 4. i 5. prosinca 2008., Hrvatski institut za povijest, gl. ur. Zlatko MATIJEVIĆ, Zagreb, 2010.
13. Dragutin PAVLIČEVIĆ, „Uz 80. obljetnicu prosinačkih žrtava: Masakar hrvatskih domobrana na Jelačićevom trgu u Zagrebu 1918. godine“, *Hrvatski iseljenički zbornik*, Hrvatska matica iseljenika, gl. ur. Vesna KUKAVICA, Zagreb, 1999.
14. Ljudevit PIVKO, „Zeleni kadri“, Kragujevac 1921.–1940., *Vojni vjesnik*, 3/1922.
15. Zdenka ŠIMONČIĆ-BOBETKO, „Agrarna reforma na području Hrvatskog zagorja, Međimurja i Podravine u međuratnom razdoblju (1918-1941)“, Institut za historiju radničkog pokreta hrvatske (Hrvatski institut za povijest*), Povijesni prilozi*, 7/1988.

16. Ivica ZVONAR, „Pogled na 1918. iz perspektive djela istaknutih sudionika“, *1918. u hrvatskoj povijesti*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Palači Matice hrvatske 29. – 30. listopada 2008. pod pokroviteljstvo Sabora Republike Hrvatske, Matica Hrvatska, gl. ur. Romana HORVAT, Zagreb, 2012.

Sažetak

Ustanak „pokvarenih elementa“ protiv „izrabljivačkih elemenata“: nemiri u sjeverozapadnoj Hrvatskoj potkraj Prvoga svjetskog rata

Ovaj rad bavi se ideološkim, socijalnim i društvenim prilikama u kojima se pred kraj Prvoga svjetskog rata našla novoosnovana Država Slovenaca, Hrvata i Srba. Međunarodno nepriznatu državu, teritorijalno okupiranu i bez snažnoga vodstva, dodatno su oslabili nemiri unutar njezinih granica uzrokovani, kako vojnim dezerterima poznatijima kao zeleni kadar, tako i nezadovoljnom većinom njezinih stanovnika, odnosno seljaka.

Autor na temelju arhivskih i novinskih izvora te dosad objavljenih članaka i djela drugih istraživača nastoji odgovoriti na pitanja zašto je došlo do tolikoga nezadovoljstva u narodu te napada na „elemente staroga režima“. Pritom se autor posebice fokusira ponajprije na područje Sjeverozapadne Hrvatske, a naročito na Varaždinsku županiju i Hrvatsko zagorje za vrijeme rata, ali i u najintenzivnijem vremenu seljačkih nemira i akcija zelenoga kadra tijekom studenoga 1918. te u vremenu neposredno nakon rata. U članku se također raspravlja o agrarnome pitanju koji je naročito za siromašno seljaštvo predstavljao jedan od njihovih glavnih socijalnih problema i prepreku prema boljemu životu. Uza sve to, u radu se raspravlja i o ulozi različitih ideologija na osvješćivanje kako u početku vojnika zelenoga kadra, tako i seljaka, naročito pred kraj rata. Tako autor posebice naglašava važnost utjecaja boljševizma, wilsonizma, a naročito seljačkoga republikanizma na mnijenje seljaka i osvješćivanje njegova socijalna položaja, ali i političke moći.

Ključne riječi: sjeverozapadna Hrvatska; zeleni kadar; pobunjeni seljaci; seljački republikanizam; agrarno pitanje; 1918. godina.

Summary

The Uprising of the „Rotten Elements“ against „Exploitative Elements“: Unrest in Northwestern Croatia at the end of the First World War

This paper deals with the ideological and social conditions in which the newly formed State of Slovenes, Croats and Serbs found itself at the end of World War I. This internationally unrecognized state, territorially occupied and without strong leadership, was further weakened by the unrest within its borders caused by both

military defectors known as the zeleni kadar (green cadres) and by the discontented majority of its citizens and peasants.

The author, based on archival and newspaper sources and previously published articles and works of other researchers, tries to respond to questions about the reason for the discontent among the people, and their attacks on „elements of the old regime“. In doing so, the author predominantly focuses on the area of northwestern Croatia, particularly the Varaždin County and the Croatian zagorje during the war, but also during the most intense period of peasant unrest and zeleni kadar actions in November 1918. and in the period immediately after the war. The article also discusses the agrarian issue that, for the poor peasentry, represented one of their main social problems and an obstacle for a better life. Aside from this, the paper discusses the role of different ideologies on the awareness of green cadre soldiers, and also farmers, especially towards the end of the war. Thus, the author chiefly emphasizes the importance of the effect of Bolshevism, Wilsonism, and principally the peasant republicanism, on the opinion of the peasants and the raising of their social status, but also political power.

Key words: northwestern Croatia; green cadres; the rebel peasants; peasent republicanism; agrarian issue; 1918.

Bilješke:

[1] Riječi Ante Radića iz tumačenja programa Hrvatske seljačke stranke, preuzeto u: Rudolf BIĆANIĆ, *Kako živi narod: život u pasivnim krajevima*, Pravni fakultet – Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1996., 126.

[2] Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska: 1918.–2008.*, Novi Liber, Zagreb, 2008., 18.

[3] U nastavku koristim skraćeni naziv Država SHS. Država SHS osnovana je 29. listopada 1918. sa sjedištem u Zagrebu.

[4] Ivo BANAC, „I Karlo je o'šo u komite": Nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.“, Hrvatski institut za povijest, *Časopis za suvremenu povijest*, 23 (3)/1992, 29.

[5] U nastavku koristim skraćeni naziv NV SHS.

[6] Josip HORVAT, *Politička povijest Hrvatske: drugi dio*, August Cesarec, Zagreb, 1989., 29.

[7] Isto, n. dj., 29.

[8] Josipa PAVER, Slavica PLEŠE, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba,* Arhiv Hrvatske (Virovitica: „Ognjen Prica“), Zagreb, 1993., 128.

[9] Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (u nastavku: HDA), Fond Narodnog vijeća SHS u Zagrebu (u nastavku NV SHS): Središnja kancelarija NV SHS, film 6, kut. 7, br. 5., telefonske obavijesti primljene kod vojničkog odsjeka NV SHS u Zagrebu o situaciji u Osijeku, 30. listopada 1918.

[10] Izvještaj vojnom odsjeku NV od Izvidnog jašilačkog odjela, 28. prosinca 1918., vidi u: Marina ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, Zlatko MATIJEVIĆ, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918.–1919.: izabrani dokumenti*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2008., 519. – 523.

[11] F. ČULINOVIĆ, *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima*, 124.

[12] Pod sjeverozapadnom Hrvatskom u ovome radu podrazumijevam područje koje obuhvaćaju današnja Međimurska, Varaždinska, Krapinsko-zagorska, Koprivničko-križevačka i Zagrebačka županija zajedno sa gradom Zagrebom.

[13] I. BANAC, n. dj., 24.

[14] Na našem se području o zelenom kadru pisalo kako u znanstvenim časopisima, tako i u pojedinačnim znanstvenim publikacijama. Ipak, radi se o malom broju radova, od kojih je vrijedno spomenuti: Ferdo ČULINOVIĆ, *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima*, Izdavačko poduzeće „27.

srpanj", Zagreb, 1957.; Josip I. VIDMAR, „Prilozi građi za povijest 1917.–1918. s osobitim osvrtom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas", Narodna tiskara Varaždin, *Arhivski vjesnik*, 1/1958, 11. – 173. ; Bogdan KRIZMAN, „Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918.", Povijesno društvo Hrvatske, *Historijski zbornik*, 10(1–4)/1957, 111. – 129.; isti, „O odjecima Oktobarske revolucije i zelenom kadru", Povijesno društvo Hrvatske, *Historijski zbornik*, 10 (1–4)/1957, 149. – 157.; Bogumil HRABAK, „Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama u Prvom svjetskom ratu", Historijski institut Slavonije i Baranje, *Zbornik historijskog instituta Slavonije i Baranje*, 16/1979, 1. – 131., Ivo BANAC, „»I Karlo je o'šo u komite«: Nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.", Hrvatski institut za povijest, *Časopis za suvremenu povijest*, 23(3)/1992, 23. – 43., Tomislav BOGDANOVIĆ, „Kategorije zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju", Povijesno društvo Koprivnica, *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, 23/2013, 96. – 108.

15 J. I. VIDMAR, n. dj., 45.

16 Više o vojnoj cenzuri u Hrvatskoj za vrijeme Prvoga svjetskog rata vidi u: Ivan BULIĆ, „Vojna cenzura u Hrvatskoj za vrijeme Prvoga svjetskog rata", *1918. u hrvatskoj povijesti*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Palači Matice hrvatske 29. – 30. listopada 2008. pod pokroviteljstvom Sabora Republike Hrvatske, Matica Hrvatska, gl. ur. Romana HORVAT, Zagreb, 2012., 323. – 352.

17 J. I. VIDMAR, n. dj., 54.

18 Isto, 59.

19 Isto, 88.

20 F. ČULINOVIĆ, *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima*, 63.

21 Isto, 63.

22 Isto, 57.

23 Isto, 58.

24 Miroslav KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars*, Tipex, Zagreb, 1995., 39.

25 M. KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars*, 7.

26 Citirano prema osvrtu Barice Pahić Grobenski u metodičkoj raščlambi pripovijetke *Domobran Jambrek*, vidi u: Miroslav KRLEŽA, *Kraljevo – Hrvatski bog Mars,* Katarina Zrinski, Varaždin, 2011., 300. – 301.

27 J. I. VIDMAR, n. dj., 58.

28 M. KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars,* 423.

29 Više o razvojnim etapama zelenoga kadra vidi kod F. ČULINOVIĆ, *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima*, 123. – 126., te kritiku istoga od strane Bogdana KRIZMANA, „O odjecima Oktobarske revolucije i zelenom kaderu", n. dj., 149. – 157.

30 Izračun F. ČULINOVIĆ, *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim* zemljama, 97.

31 I. BANAC, n. dj., 24. Također, vidi: Ljudevit PIVKO, „Zeleni kadri", Kragujevac 1921.-1940., *Vojni vjesnik*, 3/1922, 23. – 24.

32 I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 20.

33 Državni arhiv u Varaždinu (dalje: HR-DAVŽ-16), Gradsko poglavarstvo Varaždin (dalje: GPV), redovni spisi 1918., kut. 9601 – 10 000, br. 9694.

34 HR-DAVŽ-16, GPV, red. spisi 1918., kut. 9 601 – 10 000, br. 9 694. (veza 11 180./1918.)

35 J. I. VIDMAR, n. dj., 97.

36 *Volja naroda* bile su tjedne novine grada Varaždina i varaždinskoga kraja koje su u Varaždinu počele izlaziti u mjesecima pred kraj Prvog svjetskog rata, odnosno od 4. srpnja 1918. To su bile novine jugoslavenske orijentacije, a uz svoj naziv imale su i podnaslov: *Glasilo seljačke i građanske demokracije*. Od devetoga broja novine su nosile novi podnaslov: *Glasilo jugoslavenske demokratske stranke*. Novine su izlazile do 1. travnja 1922., a nakon toga datuma spojile su se sa čakovečkim novinama *Glas Međimurja* u novi tjednik pod nazivom *Glas Međimurja i Zagorja*.

37 „Iz okolice – Vinica", *Volja naroda*, 31. listopada 1918., br. 20., str. 4.

38 Mato Köreži i Josip Siročić bili su pripadnici 16. pješačke pukovnije u Bjelovaru, dok je Jakob Mihalina bio pripadnik 6. domobranske topničke pukovnije u Zagrebu, a Petar Rodeš 25. domobranske pješačke pukovnije, također u Zagrebu.

39 J. I. VIDMAR, n. dj., 99.

[40] HR-DAVŽ-16, GPV, red. spisi 1918., kut. 11 201 – 11 600, br. 11 260.
[41] I. BANAC, n. dj., 24. Da su se pripadnici zelenoga kadra najradije kretali oko svojih sela, također vidi i kod F. ČULINOVIĆ, *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima,* 98.
[42] B. KRIZMAN, „Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918.“, n. dj., 116.
[43] J. I. VIDMAR, n. dj., 46.
[44] Isto, 61.
[45] Poslanica Narodnog vijeća SHS vojnicima, od 20. studenoga 1918., vidi u: M. ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, Z. MATIJEVIĆ, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918.–1919.: izabrani dokumenti*, 409. – 417.
[46] Vidi više u: T. BOGDANOVIĆ, n. dj., 99. – 104.
[47] I. BANAC, n. dj., 24. – 25.
[48] F. ČULINOVIĆ, *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima*, 98.
[49] J. I. VIDMAR, n. dj., 88.
[50] F. ČULINOVIĆ, *Odjeci oktobra u jugoslavenskim krajevima*, 102.
[51] F. ČULINOVIĆ, *Odjeci oktobra u jugoslavenskim krajevima*, 56.
[52] R. BIĆANIĆ, *Kako živi narod*, 68.
[53] „Iz okolice – Mihovljan“, *Volja naroda*, 27. listopada 1918., br. 17., str. 4.
[54] „Gradske stvari – Nagla promjena vremena“, *Volja naroda*, 10. listopada 1918., br. 15., str. 3.
[55] „Gradske stvari – Početak branja“, *Volja naroda*, 10. listopada 1918., br. 15., str. 3.
[56] HR-DAVŽ-16, GPV, red. spisi 1918., kut. 10 401 – 11 200, br. 10 758.
[57] „Gospodarstvo – Rok za dobrovoljnu predaju krumpira“, *Volja naroda*, 10. listopada 1918., br. 15., str. 6.
[58] „Gospodarstvo – Rekvizicija kukuruze“, *Volja naroda*, 10. listopada 1918., br. 15., str. 6.
[59] „Iz okolice – Kamenica“, *Volja naroda*, 24. listopada 1918., br. 17., str. 4.
[60] „Iz okolice – Bednja“, *Volja naroda*, 31. listopada 1918., br. 20., str. 4.
[61] „Iz okolice – Bednja“, *Volja naroda*, 31. listopada 1918., br. 20., str. 4.
[62] „Iz okolice – Bednja“, *Volja naroda*, 31. listopada 1918., br. 20., str. 4.
[63] F. ČULINOVIĆ, *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima*, 115.
[64] Ivo BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb, 1988., 130.
[65] Mira KOLAR, „Prehrana u Hrvatskoj tijekom 1918. godine“, *1918. u hrvatskoj povijesti*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Palači Matice hrvatske 29. – 30. listopada 2008. pod pokroviteljstvo Sabora Republike Hrvatske, Matica Hrvatska, gl. ur. Romana HORVAT, Zagreb, 2012., 91.
[66] „Iz okolice – Lepoglava“, *Volja naroda*, 12. prosinca 1918., br. 26., str. 5.
[67] J. I. VIDMAR, n. dj., 138.
[68] Isto, 137.–138.
[69] Izračun prema I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918–2008.*, 18. Goldstein posebno ističe da je iz Hercegovine zbog gladi u Hrvatskoj bilo smješteno preko 17 000 *hrvatske* djece, a sve u organizaciji fra Didaka Buntića. Mira Kolar smatra da je iz pasivnih krajeva (Bosne i Hercegovine, Dalmacije i Konavla) u sjeverne krajeve bilo smješteno preko 20 000 djece, ponajprije zahvaljujući širokobriješkim franjevcima, ali i dr. Josipu Šiloviću, dr. Đuri Basariček, podbanu Vinku Krišković te brojnim učiteljima i upravnim činovnicima. Prema M. Kolar: „Po prvi puta se preko socijalne brige za ugroženu djecu prešlo preko raznih administrativnih zapreka u kretanju između juga i sjevera, s tim da su se zbrinjavala ne samo katolička, već i pravoslavna i muslimanska djeca.“ Vidi više: M. KOLAR, n. dj., 86. – 87.
[70] HR-DAVŽ-16, GPV, red. spisi 1918., kut. 10 401 – 11 200, br. 10 097. Ostala su djeca bila iz Dalmacije, tj. Dalmatinske zagore (njih 1 385), zatim iz Istre (njih 2 105) te Slovenije (njih 389).
[71] HR-DAVŽ-16, GPV, red. spisi 1918., kut. 10 401 – 11 200, br. 10 097.
[72] „Iz okolice – Tužno“, *Volja naroda*, 5. prosinca 1918., br. 25., str. 5.
[73] „Opskrba – Zločin proti narodu“, *Volja naroda*, 17. listopada 1918., br. 14., str. 3.
[74] HR-DAVŽ-16, GPV, red. spisi 1918., kut. 10 000 – 10 400, br. 10 006.
[75] HR-DAVŽ-16, GPV, red. spisi 1918., kut. 10 000 – 10 400, br. 10 369.
[76] „Opskrba – Zločin proti narodu“, *Volja naroda*, 17. listopada 1918., br. 14., str. 3.
[77] „Opskrba – Zločin proti narodu“, *Volja naroda*, 17. listopada 1918., br. 14., str. 3.
[78] I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918.–2008.*, 17.
[79] Isto, 17.

[80] „Domaće vijesti – Umrli u gradu Varaždinu“, *Volja naroda*, 7. studenoga 1918., br. 21., str. 4.
[81] „Domaće vijesti – Umrli u gradu Varaždinu“, *Volja naroda*, 7. studenoga 1918., br. 21., str. 4.
[82] „Iz okolice – Budinščina“, *Volja naroda*, 10. listopada 1918., br. 15., str. 4.
[83] „Iz okolice – Ivanec“, *Volja naroda*, 10. listopada 1918., br. 15., str. 5.
[84] „Iz okolice – Kelemen“, *Volja naroda*, 3. listopada 1918., br. 14. str. 5.
[85] „Iz okolice – Kamenica“, *Volja naroda*, 24. listopada 1918., br. 17., str. 4.
[86] „Iz okolice – Bednja“, *Volja naroda*, 10. listopada 1918., br. 15., str. 5.
[87] „Iz okolice – Krapina“, *Volja naroda*, 17. listopada 1918., br. 16., str. 5.
[88] „Iz okolice – Zlatar“, *Volja naroda*, 17. listopada 1918., br. 16., str. 5.
[89] „Iz okolice – Zlatar“, *Volja naroda*, 17. listopada 1918., br. 16., str. 5.
[90] „Iz okolice – Zlatar“, *Volja naroda,* 17. listopada 1918., br. 16., str. 5.
[91] Zahtjev seljaka i građana iz Ogulina s proglasom „Neka nas se zlo ne shvati“ zagrebačkom NV SHS-u od 27. studenoga 1918., vidi u: J. I. VIDMAR, n. dj., 145. – 146.
[92] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 6, kut. 6, br. 18., iskaz dan u Zagrebu od strane očevidaca iz Međimurja od 12. studenoga 1918.
[93] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 6, kut. 6, br. 18., obavijest od strane očevidaca iz Međimurja u Zagrebu od 12. studenoga 1918.
[94] „Iz Međimurja – Glas iz Nedelišća“, *Volja naroda*, 31. listopada 1918., br. 20., str. 4.
[95] Vladimir KALŠAN, „Međimurje 1918. i 1919. godine“, *1918. u hrvatskoj povijesti*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Palači Matice hrvatske 29. – 30. listopada 2008. pod pokroviteljstvo Sabora Republike Hrvatske, Matica Hrvatska, gl. ur. Romana HORVAT, Zagreb, 2012., 141.
[96] „Međimurci, pamet v glavu“, *Volja naroda*, 27. listopada 1918., br. 18., str. 1.
[97] V. KALŠAN, n. dj., 142.
[98] „Mađarska krvoprolića u Međimurju“, *Volja naroda*, 21. studeni 1918., br. 23., str. 1.
[99] Više o represiji mađarskih vojnika nad međimurskim stanovništvom vidi u: „Ustanak u Međimurju“, *Volja naroda*, 14. studeni 1918., br. 22., str. 1. i „Mađarska krvoprolića u Međimurju“, *Volja naroda*, 21. studenoga 1918., br. 23., str. 1. i 2.
[100] „Mađarska krvoprolića u Međimurju“, *Volja naroda*, 21. studenoga 1918., br. 23., str. 2.
[101] Poziv Izvršnog odbora Socijal – demokratske stranke i radničkih organizacija zagrebačkim radnicima, 29. listopada 1918., vidi u: J. I. VIDMAR, 107.
[102] J. PAVER, S. PLEŠE, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba*, 118.
[103] Isto, 131.
[104] J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske: drugi dio*, 18. – 20. Dio citata pod kurzivom naglasio autor, Ž. M.
[105] „Međimurci, pamet v glavu“, *Volja naroda*, 27. listopada 1918., br. 18., str. 1.
[106] „Domaće vijesti – Zabrana pučkih predavanja“, *Volja naroda*, 10. listopada 1918., br. 15., str. 2.
[107] „Iz okolice – Biškupec“, *Volja naroda*, 24. listopada 1918., br. 17., str. 4.
[108] Izvještaj vojnom odsjeku NV od izvidnog jašilačkog odjela, 28. prosinca 1918., vidi u: M. ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, Z. MATIJEVIĆ, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918 – 1919.: izabrani dokumenti*, 522.
[109] I. BANAC, n. dj., 40.
[110] J. I. VIDMAR, n. dj., 121.
[111] I. BANAC, n. dj., 34.
[112] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 7, kut. 7, br. 203., 204., 208., 210., 211., 213., 216., 218., 236., 238., 247., 249., 253., 260., 263., telegrafsko – telefonske obavijesti od 3. studenoga 1918.
[113] „Iz okolice – Ivanec“, *Volja naroda*, 14. studeni 1918., br. 22., str. 5.
[114] I. BANAC, n. dj., 32.
[115] „Iz okolice – Maruševec“, *Volja naroda*, 13. veljače 1919., br. 7., str. 4.
[116] „Ne diraj tuđe dobro“, *Volja naroda*, 7. studenoga 1918., br. 21., str. 2.
[117] „Čuvajte šume!“, *Volja naroda*, 24. prosinca 1918., br. 28., str. 2.
[118] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 7, kut. 7, br. 489., telefonska obavijesti iz Varaždina od 6. studenoga 1918.
[119] „Iz okolice – Petrijanec“, *Volja naroda*, 24. prosinca 1918., br. 28., str. 5.

[120] HR-DAVŽ-16, GPV, red. spisi 1918., kut. 12 001 – 12 600, br. 12 231.
[121] „Zakon o lovu“, *Volja naroda*, 7. studenoga 1918., br. 21., str. 3.
[122] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 7, kut. 7, br. 489., telefonska obavijesti iz Varaždina od 6. studenoga 1918.
[123] J. PAVER, S. PLEŠE, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba*, 129.
[124] Isto, 126.
[125] „Pljačkanja“, *Slobodni građanin*, 29. ožujka 1919., br. 1., str. 3.
[126] Zdenka ŠIMONČIĆ-BOBETKO, „Agrarna reforma na području Hrvatskog zagorja, Međimurja i Podravine u međuratnom razdoblju (1918-1941)“, Institut za historiju radničkog pokreta hrvatske (Hrvatski institut za povijest*), Povijesni prilozi*, 7/1988, 35.
[127] Isto, 35.
[128] HR-DAVŽ-16, GPV, red. spisi 1918., kut. 11 201 – 11 600, br. 11 332.
[129] *Slobodni građanin* bile su tjedne novine grada Varaždina i njegove okolice čiji je prvi broj izašao 29. ožujka 1919. inicijativom varaždinskih oporbenjaka okupljenih u Građanskom demokratskom klubu. U prvom godištu izlaženja novine su nosile podnaslov *Neodvisno demokratsko glasilo*, dok im se u drugom godištu izlaženja podnaslov promijenio *Glasilo neodvisnog građanstva*. Novine su izlazile do 30. srpnja 1921., a nakon toga datuma bile su zabranjene.
[130] „Pljačkanja“, *Slobodni građanin*, 29. ožujka 1919., br. 1., str. 3.
[131] Marko BELINIĆ (et al.), *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, Školska knjiga, Zagreb, 1981., 50.
[132] „Iz okolice – Novi Marof“, *Volja naroda*, 24. prosinca 1918., br. 28., str. 5.
[133] „Iz okolice – Novi Marof“, *Volja naroda*, 20. veljače 1919., br. 8., str. 4.
[134] Stjepan BELOŠEVIĆ, *Županija varaždinska i slobodni i kraljevski grad Varaždin*, Vlastita naklada, Zagreb, 1926., 108.
[135] Isto, 107. – 108.
[136] „Pljačkanja“, *Slobodni građanin*, 29. ožujka 1919., br. 1., str. 3.
[137] HR-DAVŽ-16, GPV, red. spisi 1918., kut. 9 601 – 10 000, br. 9 634.
[138] Isto.
[139] Isto.
[140] „Iz okolice – Krapina“, *Volja naroda*, 17. listopada 1918., br. 16., str. 5.
[141] „Gradske stvari“, *Volja naroda*, 24. listopada 1918., br. 17., str. 2.
[142] Isto.
[143] HR-DAVŽ-16, GPV, red. spisi 1918., kut. 12 001 – 12 600, br. 12 404.
[144] „Gradske stvari – Kažnjeni trgovci kožama“, *Volja naroda*, 10. listopada 1918., br. 15., str. 3.
[145] J. PAVER, S. PLEŠE, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba*, 128.
[146] J. I. VIDMAR, n. dj., 118.
[147] Isto, 118.
[148] B. KRIZMAN, „Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918.“, n. dj., 118.
[149] Isto, 124.
[150] B. KRIZMAN, „Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918.“, n. dj., 116.
[151] Ljiljana DOBROVŠAK, „Fragmenti iz povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata (1914-1918)“, *1918. u hrvatskoj povijesti*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Palači Matice hrvatske 29. – 30. listopada 2008. pod pokroviteljstvo Sabora Republike Hrvatske, Matica Hrvatska, gl. ur. Romana HORVAT, Zagreb, 2012., 440.
[152] Isto, 441. – 442.
[153] I. BANAC, n. dj., 29.
[154] Lj. DOBROVŠAK, n. dj., 441.
[155] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 6, kut. 7, br. 1., telefonske obavijesti iz Bastaja od 30. listopada 1918.
[156] Isto.
[157] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 7, kut. 7, br. 260., telegrafsko – telefonske obavijesti iz Iloka od 03. studenoga 1918.
[158] J. I. VIDMAR, n. dj., 124.
[159] Isto, 126.
[160] I. BANAC, n. dj., 28.
[161] Lj. DOBROVŠAK, n. dj., 449.

[162] „Mađarska krvoprolića u Međimurju“, *Volja naroda*, 21. studenoga 1918., br. 23., str. 1.
[163] „Iz Međimurja – Čakovečki židovi…“, *Volja naroda*, 24. prosinca 1918., br. 28., str. 6.
[164] „Domaće vijesti – Sprovod Ede Strassbergera“, *Volja naroda*, 21. studenoga 1918., br. 23., str. 4.
[165] Lj. DOBROVŠAK, n. dj., 447. – 448.
[166] Isto, 448.
[167] J. I. VIDMAR, n. dj., 125.
[168] Lj. DOBROVŠAK, n. dj., 451.
[169] Iako većina seljaka i vojnika zelenoga kadra nije nikada čula ili bila svjesna riječi antisemitizma, problem mržnje imao je dakako dublje korijenje od optužba ratne lihve i nepoštenog profiterstva te ih možemo tražiti u samoj ljudskoj psihi, odgoju i tradicionalnom prijenosu mržnje, kao i iznimno negativnom utjecaju propagandnih antisemitskih intelektualaca, medija pa čak i političara, poput Stjepana Radića (vidi njegov članak „Židovstvo“), predsjednika jedine respektabilne hrvatske seljačke stranke u ono vrijeme. Vidi više u: Ivo GOLDSTEIN, „Antisemitizam u Hrvatskoj“, *Zbornik Antisemitizam, Holokaust, Antifašizam*, Židovska općina Zagreb, gl. ur. Ivo GOLDSTEIN, Zagreb, 1996., 28. – 30. Također, vidi: Lj. DOBROVŠAK, n. dj., 442. – 444.
[170] Pismo NV-u SHS u Zagrebu od strane zatvorenika zatvora u Novoj Vesi od 19. studenoga 1918., vidi u: M. ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, Z. MATIJEVIĆ, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918 – 1919.: izabrani dokumenti*, 517. –518.
[171] M. KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars*, 9.
[172] R. BIĆANIĆ, *Kako živi narod*, 122.
[173] „Iz okolice – Ivanec“, *Volja naroda*, 23. siječnja 1919., br. 4., str. 2.
[174] I. BANAC, n. dj., 31.
[175] „Mađarska krvoprolića u Međimurju – Dekanovac“, *Volja naroda*, 21. studenoga 1918., br. 23., str. 1.
[176] „Mađarska Krvoprolića u Međimurju – Domašinec“, *Volja naroda*, 21. studenoga 1918., br. 23., str. 1.
[177] Z. ŠIMONČIĆ-BOBETKO, n. dj., 35.
[178] „Narode!“, *Volja naroda*, 27. listopada 1918., br. 18., str. 2.
[179] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 6, kut. 7, br. 52., telefonska obavijest iz Katalene od 31. listopada 1918.
[180] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 6, kut 7, br. 58., brzojav iz Križevaca od 31. listopada 1918.
[181] J. I. VIDMAR, n. dj., 125.
[182] Izvještaj Mjesnog odbora NV u Đakovu upućen NV SHS u Zagrebu s posebnim osvrtom na revolt seljaka protiv općinskih činovnika od 23. studenoga 1918., vidi u: J. I. VIDMAR, n. dj., 139.
[183] Isto, 139.
[184] J. PAVER, S. PLEŠE, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba*, 126.
[185] M. ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, Z. MATIJEVIĆ, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu:1918-1919.:izabrani dokumenti*, 520.
[186] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 8, kut. 7, br. 923., telefonska obavijest iz Varaždina od 28. studenoga 1918.
[187] I. BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 130.
[188] „Neprijatelji narodne slobode“, *Volja naroda*, 7. studeni 1918., br. 21., str. 2.
[189] „Neprijatelji narodne slobode“, *Volja naroda*, 7. studeni 1918., br. 21., str. 2.
[190] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 7, kut. 7, br. 173., telefonska obavijest iz Grubišnog Polja od 2. studenoga 1918.
[191] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 7, film 6, kut. 7, br. 54., telefonska obavijest iz Slavonskog Broda od 31. listopada 1918.
[192] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 7, film 6, kut. 7, br. 113., telefonska obavijest sa Lonjske pruge od 1. studenoga 1918.
[193] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 7, film 7, kut. 7, br. 210., telefonska obavijest iz Križpolja od 3. studenoga 1918.
[194] B. KRIZMAN, „Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918.“, n. dj., 120.
[195] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 7, kut. 7, br. 173., telefonska obavijest iz Grubišnog Polja od 2. studenoga 1918.

[196] M. BELINIĆ (et al.), *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, 49.
[197] „Prijeki sud“, *Volja naroda*, 7. studenoga 1918., br. 21., str. 2.
[198] I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 16.
[199] Isto, 20.
[200] „Najnovije vijesti – Skupština hrv. Sokola u Varaždinu“, *Volja naroda*, 27. listopada 1918., br. 18., str. 2.
[201] „Narodni pokret u okolici – Vinica“, *Volja naroda*, 27. listopada 1918., br. 18., str. 2.
[202] „Narodni pokret u okolici – Ludbreg“, *Volja naroda*, 27. listopada 1918., br. 18., str. 2.
[203] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 7, kut. 7, br. 247., telefonska obavijest iz Daruvara od 3. studenoga 1918.
[204] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 7, kut. 7, br. 249., telefonska obavijest iz Vrpolja od 3. studenoga 1918.
[205] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 7, kut. 7, br. 218., telefonska obavijest iz Gračaca od 3. studenoga 1918.
[206] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 6, kut. 7, br. 59., telefonska obavijest iz Brinja od 31. listopada 1918.
[207] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 6, kut. 7, br. 54, telefonska obavijest iz Broda od 31. listopada 1918.
[208] B. KRIZMAN, „Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918.“, 120.
[209] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 7, kut. 7, br. 163., telefonska obavijest iz Klanjca od 2. studenoga 1918.
[210] J. I. VIDMAR, n. dj., 118.
[211] HR-DAVŽ-16, GPV, red. spisi 1918., kut. 11 201 – 11 600, br. 11 254.
[212] Isto.
[213] B. KRIZMAN, „Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918.“, 127.
[214] Isto, 125. – 126.
[215] J. PAVER, S. PLEŠE, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba*, 131.
[216] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 6, kut. 7, br. 59., telefonska obavijest iz Dubrave od 31. listopada 1918.
[217] B. KRIZMAN, „Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918.“, 121. – 122.
[218] Isto, 114.
[219] Više u: M. ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, Z. MATIJEVIĆ, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918–1919.: izabrani dokumenti*, 416.
[220] HR-DAVŽ-16, GPV, red. spisi 1918., kut. 11 201 – 11 600, br. 11 255.
[221] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 7, kut. 7, br. 267., telefonska obavijest iz Okučana od 4. studenoga 1918.
[222] J. I. VIDMAR, n. dj., 118.
[223] Dragutin FELETAR, *Dva seljačka bunta*, Zrinski, Čakovec, 1973., 63.
[224] B. KRIZMAN, „Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918.“, n. dj, 121.
[225] Isto, 116.
[227] B. KRIZMAN, „Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918.“, 126.
[228] M. KOLAR, n. dj., 94.
[229] „Domaće vijesti – Dolazak odreda srpske konjice u Varaždin“, *Volja naroda*, 21. studenoga 1918., br. 23., str. 4.
[230] „Domaće vijesti – Narodna straža“, *Volja naroda*, 21. studenoga 1918., br. 23., str. 4.
[231] „Domaće vijesti – Narodna straža u Varaždinu“, *Volja naroda*, 31. listopada 1918., br. 20., str. 4.
[232] „Domaće vijesti – Mir u Varaždinskoj županiji i Zagorju“, *Volja naroda*, 7. studenoga 1918., br. 21., str. 4.
[233] B. KRIZMAN, „Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918.“, 127.
[234] „Domaće vijesti – Protiv širenja uznemirujućih glasina“, *Volja naroda*, 7. studenoga 1918., br. 21., str. 4.
[235] „Domaće vijesti – Poslanica Narodnog vijeća seljacima“, *Volja naroda*, 21. studenoga 1918., br. 23., str. 4.
[236] T. BOGDANOVIĆ, n. dj., 101.

[237] HR-HDA, NV SHS: Središnja kancelarija NV SHS, film 7, kut. 7, br. 728., telefonska obavijest iz Požege od 14. studenoga 1918.

[238] Stranka prava (frankovci) se također izjasnila za republikansku državu, s posebnim fokusom na očuvanje elemenata hrvatske državnosti – bana i Sabora. Starčevićeva stranka prava bila je za ujedinjenje sa Kraljevinom Srbijom i Kraljevinom Crnom Gorom.

[239] U nastavku koristim skraćeni naziv Kraljevstvo SHS.

[240] Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2003., 67.

[241] Dana 28. studenoga 1918., Vijeće Stranke prava odlučilo je da će ista opet početi sa svojim radom nakon što je 29. listopada 1918. bila raspuštena s obzirom na promijenjene političke i ideološke okolnosti te stranke nakon raskida državno-pravnih odnosa s Austro-Ugarskom.

[242] Vidi: Proglas Stranke prava, u: R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 49. – 51.

[243] B. KRIZMAN, „Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918.“, n. dj., 128.

[244] J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske: drugi dio*, 136.

[245] Više o nemirima na Jelačićevom trgu u Zagrebu 5. prosinca 1918. vidi u: Mislav GABELICA, „Žrtve sukoba na Jelačićevom trgu 5. prosinca 1918.“, Hrvatski institut za povijest, *Časopis za suvremenu povijest*, 2/2005, 462. – 476., Dragutin PAVLIČEVIĆ, „Uz 80. obljetnicu prosinačkih žrtava: Masakar hrvatskih domobrana na Jelačićevom trgu u Zagrebu 1918. godine“, *Hrvatski iseljenički zbornik*, Hrvatska matica iseljenika, gl. ur. Vesna KUKAVICA, Zagreb, 1999., 132. – 144., Stjepan MATKOVIĆ, „Istraživačke dopune o pobuni 5. prosinca 1918. g.“, *Godina 1918.: prethodnice, zbivanja, posljedice*, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 4. i 5. prosinca 2008., Hrvatski institut za povijest, gl. ur. Zlatko MATIJEVIĆ, Zagreb, 2010., 129. – 147., J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske: drugi dio*, 136. – 139.

[246] I. BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 207.

[247] D. PAVLIČEVIĆ, n. dj., 144.

[248] Branka BOBAN, „Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskoga rata“, *1918. u hrvatskoj povijesti*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Palači Matice hrvatske 29. – 30. listopada 2008. pod pokroviteljstvo Sabora Republike Hrvatske, Matica Hrvatska, gl. ur. Romana HORVAT, Zagreb, 2012., 390.

[249] Josip I. VIDMAR, „Prilozi građi za historiju radničkog pokreta i KPJ 1919. godine“, Tiskara „Ivo Čubelić“ Dubrovnik, *Arhivski vjesnik*, 2/1959, 50.

[250] R. BIĆANIĆ, *Kako živi narod*, 94.

[251] „Je li naš narod zreo za slobodu“, *Volja naroda*, 20. veljače 1919., br. 8., str. 1.

[252] „Krvavi dani u Zagrebu“, *Obzor*, 6. prosinca 1918., br. 2./6., str. 1.

[253] „Je li naš narod spreman za slobodu“, *Volja naroda*, 20. veljače 1919., br. 8., str. 1.

[254] Određeni udio u socijalnom osvješćivanju seljaka i građanstva imala su i radnička vijeća koja su se u sve većem broju počela osnivati diljem Hrvatske potkraj rata, pa tako i u Varaždinu, 20. studenoga 1918. kojem je bila zadaća da „…na osnovi demokratske i socijalne pravednosti sudjeluje kod izrade nove države, i da će biti potpora odboru Narodnog vijeća u Varaždinu i Gradskom poglavarstvu u Varaždinu u svakom njihovom radu koji smjera na opću koristi, a naročito će brigu posvetiti opskrbi stradajućeg ovdašnjeg pučanstva.“ Vidi: HR-DAVŽ-16, GPV, red. spisi 1918., kut. 11 601 – 12 000, br. 11 871.

[255] M. KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars*, 426.

[256] „Je li naš narod spreman za slobodu“, *Volja naroda*, 20. veljače 1919., br. 8., str. 1.

[257] „Je li naš narod spreman za slobodu“, *Volja naroda*, 20. veljače 1919., br. 8., str. 2.

[258] Z. ŠIMONČIĆ-BOBETKO, n. dj., 37.

[259] Isto, 37.

[260] Među brojnim događajima koji su bili rezultat socijalnih i ideoloških nezadovoljstava seljaka, radnika i vojnika na području Hrvatske, vrijedno je istaknuti da je u Varaždinu 23. srpnja 1919. došlo do velike pobune radništva i vojnika Savskog konjičkog puka varaždinskog garnizona. Borbe su trajale tijekom cijelog dana, a nemiri su se proširili na okolna mjesta sve dok ih čete srpske vojske nisu do kraja dana ugušile. Uhapšeno je mnogo vojnika, radnika i seljaka. Jedan od ciljeva pobune bilo je stvaranje svojevrsne „sovjetske“ republike, odnosno republike vijeća radnika i seljaka. Prema Stanislavi Koprivici-Oštrić tom je pobunom po prvi puta na hrvatskome tlu postojala „revolucionarna mogućnost“, tj. „aktualnost revolucije“. Vidi više u: Stanislava KOPRIVICA-OŠTRIĆ, „Vojnička pobuna u Varaždinu 23. VII. 1919. godine“, Institut za historiju

radničkog pokreta Hrvatske (Hrvatski institut za povijest), *Povijesni prilozi*, 2/1983, 65. – 94.; J. I. VIDMAR, „Prilozi građi za historiju radničkog pokreta i KPJ 1919. godine“, n. dj., 159. – 171., 179. – 182., 190. – 194., 196. – 198.

[261] Z. ŠIMONČIĆ-BOBETKO, n. dj., 37.

[262] To je posebno uočljivo iz izvještaja hrvatskoga bana Matka Laginje iz kojeg saznajemo da su seljaci iz okolice Svetog Ivana Zeline ponovo početkom rujna 1920. napali i opljačkali brojne činovnike, tj. općinsko poglavarstvo, kotarsku oblast, kotarski sud, oružničku postaju, ali i trgovce i gostioničare, a sve zbog toga jer više nisu mogli izdržati neprestani teret rekvizicije koja im je sada prijetila žigosanjem stoke. S obzirom da je u nemirima bio ubijen jedan seljak, kod sela Hrastja su zarobili predstojnika kotara Svetog Ivana Zeline, Otona Spillera, te ga natjerali da na groblje nosi lijes i križ, a kad je tamo stigao, brutalno su ga zlostavljali i ubili. Vidi u: F. ČULINOVIĆ, *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima*, 129. – 130.

[263] „Je li naš narod spreman za slobodu“, *Volja naroda*, 20. veljače 1919., br. 8., str. 2.

[264] M. KOLAR, n. dj., 94.

[265] Ivica ZVONAR, „Pogled na 1918. iz perspektive djela istaknutih sudionika“, *1918. u hrvatskoj povijesti*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Palači Matice hrvatske 29. – 30. listopada 2008. pod pokroviteljstvo Sabora Republike Hrvatske, Matica Hrvatska, gl. ur. Romana HORVAT, Zagreb, 2012., 515.

[266] M. KOLAR, n. dj., 91.

Goran KOROV
Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

UDK 342.51(439:497.524)"1919"
Prethodno priopćenje
Preliminary communication

Utjecaj mađarskih revolucionarnih gibanja na Međimurje 1919. godine

Uvod

Međimurje je regija, koja se prostire u međuriječju rijeka Mure i Drave. Naseljeno pretežito hrvatskim stanovništvom, ono je do 1918. godine dugo vremena bilo dijelom Ugarskog kraljevstva, s izuzetkom kratkog razdoblja između 1848. i 1860. kada se nakratko našlo pod upravom Kraljevine Hrvatske. Mađarska vladavina u Međimurju potrajala je do 25. prosinca 1918. godine, kada su hrvatske snage pod vodstvom potpukovnika Slavka Kvaternika vojno zauzele teritorij regije. Dana 9. siječnja 1919. godine, u Čakovcu je iznesena Rezolucija o odcjepljenju Međimurja od mađarske države.[1] U idućih desetak dana, u Međimurje je ušla vojska i organizirala oružničke postaje.[2] Za to je vrijeme stanje u Mađarskoj bilo teško. Suočena s porazom u Prvom svjetskom ratu i gubitkom velikih dijelova teritorija na koje su pretendirale Rumunjska, Čehoslovačka i Kraljevina SHS, mađarska vlada je u isto vrijeme vodila diplomatsku borbu tijekom mirovne konferencije u Versaillesu. Mađarski političar Mihaly Karolyi dobio je 31. listopada 1918. godine mandat za sastavljanje nove vlade,[3] te je 16. studenog parlament proglasio novu, Demokratsku Republiku Mađarsku,[4] kako bi se na taj način pokazalo snagama Antante da ovo više nije stara vlast, odnosno da nova vladajuća garnitura nije zaslužila da ju se kazni na mirovnoj konferenciji. Tijekom ovih previranja, mađarski su komunisti osnovali Komunističku partiju Mađarske, koja će za nekoliko mjeseci biti predvodnik socijalističke revolucije u Mađarskoj. Suočena s objavom da je, među ostalim, Antanta dozvolila rumunjskoj vojsci okupaciju mađarskih područja do Debrecena, Szegeda i Makoa, Karolyijeva vlada podnijela je ostavku[5]. Karolyi je, ne nailazeći na suradnju Antante, iskoristio potencijalno posljednju opciju za opstanak Mađarske u predratnim granicama i tako povjerio vlast mađarskim revolucionarima. Oni su za njega u tom trenutku bili jedini za koje je vjerovao da se mogu suprotstaviti volji Antante,[6] a proleterski se internacionalizam činio kao jedino rješenje za izbjegavanje nacionalne katastrofe.[7] Karolyi je dotadašnje koalicijske partnere, socijaldemokrate, nagovorio da formiraju zajedničku vladu s komunistima, što je postignuto 21. ožujka 1919. godine.[8] Revolucionarnu klimu dodatno su osnaživali bivši ratni zarobljenici, povratnici iz boljševičke Rusije, koji su bili svjedocima Oktobarske revolucije. U takvim je uvjetima tih dana živjelo Međimurje; postojala je mogućnost da jedinice mađarske Crvene armije prije ili poslije dođu i do granica Međimurja te ga pokušaju integrirati u novu

[1] Branimir BUNJAC (ur.), *Pregled povijesti Međimurja*, Povijesno društvo Međimurske županije, Čakovec, 2007., 130.; Feiszt GYÖRGY, „Revolucionarni pokret u Prekmurju od 1918. do 1919." *Pomurje 1914.–1920.: zbornik radova.*, zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog 7. i 8. siječnja 2011. godine u Čakovcu, Povijesno društvo Međimurske županije, Grad Čakovec, gl. ur. Branimir Bunjac, 2011., 345.

[2] Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (dalje: HDA), Zemaljska vlada. Odjel za pravosuđe (dalje: UOZV), praes. spisi 1919., kut. 4674, br. 30.

[3] László KONTLER, *Povijest Mađarske: tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 2007., 334. - 335.

[4] Isto, 336.

[5] Isto, 339.

[6] Vuk VINAVER, *Jugoslavija i Mađarska 1918.–1933.*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1971., 48.

[7] L. KONTLER, *Povijest Mađarske*, 339.

[8] Isto, 340.

Mađarsku Sovjetsku Republiku. Zbivanja u Mađarskoj utjecala su i na pojedince u Međimurju koji su bili revolucionarno raspoloženi i simpatizirali revolucionarnu vladu u Budimpešti. I u Međimurju je također bilo povratnika iz boljševičke Rusije koji su donosili informacije o socijalizmu i vlasti boljševika. Međutim, sa gušenjem Mađarske revolucije, stišavanjem revolucionarnih nemira u Europi te zabranom legalnog djelovanja Komunističke partije Jugoslavije 1921., iščeznulo je i to malo revolucionarnog naboja među pojedincima i skupinama u Međimurju koje su simpatizirale komunistički pokret u Mađarskoj.

Utjecaj komunističkih ideja na pojedince

Kao što je već rečeno, revolucionarna previranja u Mađarskoj 1919. godine pretežno su utjecala na manje skupine i pojedince u Međimurju. Jedan od prvih službenih izvještaja o otkrivanju simpatizera komunističke vlade u Mađarskoj izdan je 23. svibnja. Zapovjedništvo IV žandarmerijske brigade u postaji Štrigova poslalo je izvještaj zapovjedništvu IV žandarmerijske brigade u Zagrebu o uhićenju postolara Antuna Benceka iz sela Gibina (tada dio općine Štrigova, danas u Sloveniji, općina Razkrižje). Naime, prema izvještaju, Bencek je prije mjesec dana vodio razgovor o boljševizmu s izvjesnim seljakom Vince Lopertom iz Štrigove, kojemu je izjavio: „A što se ti bojiš boljševizma, i ja sam boljševik, koji boljševizam će mo mi boljševici za koji dan po cijeloj Europi podignuti“, dok je seljaku iz Gibine, Ivanu Jugu, pomalo konspirativnim tonom rekao: „Kočija je gotova i konji su upregnuti, samo treba sjesti na kočiju i sa bičom konje potjerati i boljševizam je gotov“. Benceka su uhitili zapovjednik postaje u Štrigovi, podnarednik Pavao Märzweiler, i redovni vojnik Petar Todorović, te ga predali zapovjedništvu posade za Međimurje u Čakovcu.[9]

Poznato je da se na strani mađarske Crvene armije tada borio i 17-godišnji radnik iz Murskog Središća, Karlo Mrazović, kasnije sudionik Španjolskog građanskog rata, partizanski borac i hrvatski političar u socijalističkoj Jugoslaviji.[10]

Bilo je i primjera masovnijeg interesa za mađarsku komunističku revoluciju, posebno na području Legrada,[11] gradića koji se nalazi blizu granice s Mađarskom pa je stoga bio mjesto povoljno za prebacivanje preko rijeke Drave. Zapovjedništvo IV žandarmerijske brigade u postaji Mali Bukovac uputilo je 14. lipnja 1919. zapovjedništvu IV žandarmerijske brigade u Zagrebu izvještaj „Jantolek Tomo i dr. radi širenja boljševizma uhićeni.“ zapovjedništvu IV žandarmerijske brigade u Zagrebu. U izvještaju se navodi kako je ophodnja, koju su činili narednik Lazar Nikolić, žandar Milan Lotina, Dragoljub Krstadinović, Dragutin Vuličević i desetnik Dragutin Repić, u mjestu Župancu ustanovila kako su seljaci Tomo Jantolek, Grga Orehovac, Valent Halapija, Florijan Balaško, Grga Blatarić, Marko Krušelj i Rok Halapija, svi rodom iz Županca, „u kontaktu s mađarskom Crvenom armijom“, čije su se postrojbe tada nalazile s druge, mađarske strane Drave, te da su navedeni seljaci „protivnici današnje države“ i da su u kontaktu s časnikom Crvene armije čije prezime znaju (izvjesni Hárez). Svi poimence navedeni bili su uhićeni i predani kotarskom sudu u Legradu pred postupak.[12]

Još jedan primjer masovnog uhićenja simpatizera komunizma desio se istog mjeseca na istom terenu. Zapovjedništvo IV žandarmerijske brigade u postaji Mali Bukovac uputilo je 26. lipnja zapovjedništvu IV žandarmerijske brigade u Zagrebu izvještaj „Goca Josip i dr. boljševiki iz Legrada uhićeni.“ Prema izvještaju, njihovi su žandari 24.

[9] HDA, UOZV, spisi 1919., kut. 4675, br. 202.

[10] Karlo Mrazović (Gašpar, Czofek) rođen je 26. listopada 1902. godine u Murskom Središću. Nakon pada Kunove vlade u kolovozu 1919., jugoslavenske vlasti su ga po povratku uhitile i smjestile u zatvor. Mrazović je pobjegao iz zatvora i ponovno se prebacio u Mađarsku. Neko je vrijeme djelovao ilegalno za tijekom vladavine regenta Miklosa Horthyja, ali je nakon provale organizacije bio prisiljen vratiti se kući 1920. godine. Juraj LAJTMAN (ur.), *Prilog historiji radničkog pokreta i Narodnooslobodilačke borbe u Međimurju od 1919-1959. godine*, Tiskara i knjigovežnica Čakovec, 1959., 20. i 158.

[11] Iako je Legrad fizički od Međimurja ostao odvojen 1710. godine prilikom velike poplave Drave, on je teritorijalno pripadao kotaru Prelog. B. BUNJAC, *Pregled povijesti Međimurja*, 130.

[12] HDA, UOZV, spisi 1919., kut. 4675, br. 277.

istog mjeseca u Legradu uhitili osamnaest osoba koje su dobrovoljno služile u mađarskoj Crvenoj armiji, te su se sada vratili kući kako bi širili „boljševičku komunističku ideju". U izvještaju se navode imena svih osamnaest lica: Franjo Cvetnić, Gjuro Gres, Mijo Sabolić, Stefan Katana, Josip Gašpar, Ivan Košnjak, Štefan Stanko, Kalman Pavliček, Franjo Gjuras, Blaž Rumec, Antun Kolinić, Josip Goca, Stjepan Deždjek, Mikula Ujlaki, Mijo Mateček, Gjuro Čataj i Franjo Avaš, svi rodom iz Legrada, te posljednji, Kalman Kiš (navodno rodom iz *Nagy Szabadke* – vjerojatno iskrivljeno mađarsko ime / Nagyszombat/ slovačkog grada Trnave, op.a.), po zanimanju glazbenik, koji je izjavio da je pobjegao iz Crvene armije na područje Kraljevine SHS zbog „slabe hrane". Svi uhićeni bili su predani zapovjedništvu u Koprivnici.[13]

Vrhovno zapovjedništvo vojske kraljevine SHS je praktički odmah nakon uspostave revolucionarne vlade u Budimpešti odnosno 21. ožujka 1919. izdalo nalog da se poduzmu mjere opreza naspram Mađarske, ali nikako da im se pruži povod za sukob na granici.[14] Prema naređenju izdanom 26. ožujka, bile su prekinute sve veze željezničke i PTT veze s Mađarskom. Zbog toga je krijumčarenje preko granice tada bilo vrlo unosno, a njime se nisu bavili samo civili nego i vojna lica. Među ostalim, istim su se kanalima vjerojatno služili i komunistički simpatizeri koji su se željeli pridružiti mađarskoj Crvenoj armiji. Jedan od slučajeva krijumčarenja robe pripadnicima Crvene armije dogodio se 9. srpnja 1919. godine. Naime, u to su vrijeme mađarske postrojbe zauzele područje tzv. Prekomurske republike,[15] čije je vodstvo na čelu s lokalnim političarom Vilmošem Tkalcem, iako socijalistom, odbilo podržati budimpeštansku revolucionarnu vladu. Zapovjedništvo IV žandarmerijske brigade u postaji Mursko Središće uputilo je 10. srpnja zapovjedništvu žandarmerijskog voda u Čakovcu izvještaj „Pogodovanje kriomčarenju po vojničkoj straži na rijeci Muri.", u kojem navode da su u noći 9. srpnja prepadom natjerali na predaju dvojicu krijumčara, službujućeg vojnika u Murskom Središću, kaplara Franju Schrela, i izvjesnog trgovačkog pomoćnika Rudolfa Gutermanna. Schrel im je izjavio da ih je na krijumčarenje nagovorio izvjesni zapovjednik straže Jakov Potarčec, koji je zauzvrat od njih tražio mito u vrijednosti 500 kruna svaki put kad bi prelazili most preko Mure. Schrel je kao vojno lice predan zapovjedništvu posade Međimurja, a Gutermann kotarskoj oblasti u Čakovcu uz kaznenu prijavu. Potarčec je također bio ispitan, ali se, prema izvještaju, ponio osorno odnosno da on „nije dužan žandarima ništa kazivati, i da žandari nemaju pravo k mostu doći, dok se tamo njihova straža nalazi." Na kraju izvještaja izražena je zabrinutost za ovakve slučajeve, jer su svi stražari duž Mure sve sami Međimurci, od kojih je većina u dobrim odnosima s mađarskim vojnicima Crvene armije, te se poziva nadležne da se poduzmu potrebne mjere kako bi se ovakvi slučajevi u budućnosti spriječili.[16] Slučajevi krijumčarenja kod Murskog Središća ponovili su se još nekoliko puta tijekom postojanja Mađarske Sovjetske Republike, odnosno 14.[17] i 30. srpnja 1919. godine.[18]

Do kraja srpnja 1919. godine već je bilo jasno da Kunova vlada u Budimpešti neće još dugo opstati, jer su rumunjske trupe u svojoj ofenzivi bile sve bliže Budimpešti.[19] Unatoč tome, banska vlada u Zagrebu ipak je osjećala potrebitim da lokalne vlasti pripaze na potencijalne i stvarne komuniste kako ne bi dodatno destabilizirali mladu državu. Dr. Ivanu Novaku, kao tadašnjem građanskom povjereniku za Međimurje, bio je 26. srpnja 1919. upućen dopis iz ureda kraljevskog banskog savjetnika u Zagrebu o propustima lokalne administracije, ponajviše na polju izdavanja putnih legitimacija i isprava, ali je također upozoren da, među ostalim, obrati pozornost i na komunističku

[13] HDA, UOZV, spisi 1919., kut. 4675, br. 306.

[14] V. VINAVER, *Jugoslavija i Mađarska*, 49.; Vladi u Beogradu u tom trenutku nikako nije odgovarao sukob s Mađarskom zbog problema oko razgraničenja s Italijom, Albanijom i Bugarskom. Osim toga, ni Mađarska nije razvijala antagonizam prema kraljevini SHS. Proglas mađarske vlade od 22. ožujka pozvao je „mađarski narod na obranu od nasrtaja" Rumunjske i Čehoslovačke. Pojedini svjedoci su na budimpeštanskim ulicama viđali proglase protiv Rumunjske, ali ne i kraljevine SHS. Isto, 48. - 49.

[15] Prekomurska republika bila je proglašena 29. svibnja 1919. godine u Murskoj Soboti, a Vilmoš Tkalec izabran za predsjednika republike. Kada nje mađarska vlada doznala za ovaj čin, grupirali su svoje snage do 2. lipnja i pokrenuli napad na republiku. Snage republike poražene su do 4. lipnja. Sporazumom od 7. srpnja 1919. dogovoreno je da će Prekomurje pripasti kraljevini SHS, a službeno pripajanje izvršeno je 4. lipnja 1920. godine, potpisivanjem mirovnog sporazuma s Mađarskom u Trianonu. F. GYÖRGY, „Revolucionarni pokret u Prekmurju.", 345. - 349.

[16] HDA, UOZV, spisi 1919., kut. 4675, br. 383.

[17] HDA, UOZV, spisi 1919., kut. 4675, br. 397.

[18] HDA, UOZV, spisi 1919., kut. 4675, br. 439.

[19] L. KONTLER, *Povijest Mađarske*, 344.

aktivnost u pojedinim dijelovima Međimurja, jer se navodno „opaža neka ogorčenost među osobama radničkog staleža protiv kapitalistima a i čuju se glasovi da bi bilo dobro da ih boljševici malo prodrmaju.“ Tako se u dopisu spominje da boljševička agitacija daje najviše rezultata među ovdašnjim Židovima, te da u Varaždinu boljševizam navodno šire bivši mađarski službenik Kučko Anton (koji je u međuvremenu bio uhićen) i željeznički radnik, izvjesni Osaszar. Kao odgovorni za širenje komunističke propagande u Čakovcu, navedeni su izvjesni dr. Wolf (advokat, koji je prema izvještaju „bivši gradski sekretar pod komunističkom vladom u Mađarskoj“), te izvjesni knjižničar Bakanji.[20] Nad ovim licima je bila izvršena provjera, te je Predstojništvo kotarske oblasti u Čakovcu Povjereništvu za Međimurje u izvještaju od 31. prosinca 1919. godine izjavilo kako je malo vjerojatno da Wolf i Bakanji djeluju kao „propagatori boljševizma“.[21]

Stišavanje i nestajanje revolucionarne klime

Mađarska Sovjetska Republika je s krajem srpnja 1919. godine imala sve manje izgleda za opstanak; proturevolucionarna ofenziva ruskog generala Denjikina u Rusiji uništila je svaku nadu Mađara da će ruska Crvena armija pristići u pomoć mađarskim komunistima, a rumunjske snage su bile sve bliže Budimpešti. Komunistički krugovi u vladi popustili su 1. kolovoza pred zahtjevima sindikalista i socijaldemokrata da se formira nova vlada koja bi bila prihvatljivija Antanti, te da se na taj način izbjegne potpuna okupacija Mađarske. Bela Kun i ostali komunistički vođe pobjegli su u Beč, gdje su dobili politički azil. Komunističko-socijaldemokratsku vladu zamijenila je vlada sindikalnog vođe Gyule Peidla, ali je, pod pritiskom rumunjskih trupa koje su tada ušle u Budimpeštu, ova vlada podnijela ostavku 6. kolovoza. Vlast je preuzela Nacionalna vojska Miklosa Horthyja.[22] Komunistička partija Jugoslavije na izborima za Ustavotvornu skupštinu u studenom 1920. osvojila je 59 od 419 mandata, ali je njeno djelovanje ubrzo ograničeno Obznanom krajem 1920. godine.[23] Broj članova KPJ i njihovih simpatizera počeo je opadati, a legalno djelovanje partije konačno je zabranjeno Zakonom o zaštiti države 1921. godine. U periodičkim izvještajima, koje su predstojništva pojedinih kotarskih oblasti slala Povjereništvu za Međimurje u Čakovcu, konstantno je tijekom 1921. ponavljano da na njihovim područjima više nema zamijećene komunističke aktivnosti.[24] Stišavanje revolucionarne klime u Europi te zabrana KPJ u Kraljevini SHS potakli su osipanje članstva KPJ i smanjenje njihovih simpatizera.

Bibliografija

Izvorna građa

1. Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, fondovi *Zemaljska vlada. Odjel za pravosuđe*, *Periodička izvješća o kretanju komunizma*, *Teror vladajućeg režima*

Literatura

1. Branimir BUNJAC (ur.), *Pregled povijesti Međimurja*. Čakovec: Povijesno društvo Međimurske županije, 2003.

[20] HDA, Periodička izvješća o kretanju komunizma, praes, spisi 1919., kut. 1, br. 7739.

[21] HDA, Teror vladajućeg režima (dalje: TVR), praes. spisi 1919.-1921., kut 1, br. 142.

[22] L. KONTLER, *Povijest Mađarske*, 344. - 345.

[23] HDA, TVR, spisi 1919.–1921., kut. 1, br. 296.

[24] HDA, TVR, spisi 1919.–1921., kut. 2, br. 399.

2. Branimir BUNJAC (ur.), *Pomurje 1914.–1920.: zbornik radova*. Čakovec: Povijesno društvo Međimurske županije, 2011.
3. Laszlo KONTLER, *Povijest Mađarske: tisuću godina u Srednjoj Europi*. Zagreb: Srednja Europa, 2007.
4. Juraj LAJTMAN (ur.), *Prilog historiji radničkog pokreta i Narodnooslobodilačke borbe u Međimurju od 1919.–1959. godine*, Tiskara i knjigovežnica Čakovec, 1959.
5. Vuk VINAVER, *Jugoslavija i Mađarska 1918.–1933*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1971.

Sažetak

Utjecaj mađarskih revolucionarnih gibanja na Međimurje 1919. godine

Nakon raspada Austrougarske 1918. godine, nova mađarska republikanska vlada bila je poprilično dezorijentirana u razdoblju neposredno poslije Prvog svjetskog rata. Mađarska se nalazila na strani poraženih snaga, dok su Rumunjska i novoproglašena Čehoslovačke potraživale velike količine njezinog teritorija. Ovo je dovelo do krize u vladi: demokratska vlada Mihalyja Karolyija predala je vlast koaliciji mađarskih socijaldemokrata i komunista predvođenih Belom Kunom. U općoj klimi revolucionarnog vala koji je zahvatio velike dijelove Europe, nova vlada proglasila je Mađarsku Sovjetsku Republiku 21. ožujka 1919. godine. Ova vlada potrajala je do 1. kolovoza iste godine, kada su ju srušile rumunjske snage.

Mala regija Međimurje, koja je bila dio Ugarske do 1918., a nakon toga dijelom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, također je u određenoj mjeri bila zahvaćena utjecajem revolucionarne klime u Mađarskoj. Ovaj članak temelji se na uvidu u originalne dokumente tog razdoblja. Oni pokazuju da su ideje Mađarske Sovjetske Republike imale nekog utjecaja među određenim brojem pojedinaca u Međimurju.

Ključne riječi: Međimurje; 1919.; Mađarska Sovjetska Republika; mađarska Crvena armija; utjecaj komunističke ideologije.

Summary

Influence of Hungarian revolutionary stir on Međimurje in 1919

After the breakup of Austria-Hungary in 1918, new Hungarian republican government was quite disoriented in the post-World War One period. Hungary was on the side of defeated countries while Romania and newly established Czechoslovakia claimed large amounts of its territory. This led to the government crisis; democratic government of Mihaly Karolyi handed over the power to the coalition of Hungarian social democrats

and communists led by Bela Kun. In the general climate of revolutionary wave which overtook big parts of Europe, new government proclaimed Hungarian Soviet Republic on March 21st, 1919. This government lasted until August 1st of the same year, when Romanian troops toppled it.

Small region of Međimurje, which was part of Hungary until 1918 and after that part of Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, was also affected by Hungarian revolutionary climate in certain measure. This article is based on the insight into the original documents of that period. They are example that the ideas of Hungarian Soviet Republic had some influence among certain number of individuals in Međimurje.

Key words: Međimurje; 1919; Hungarian Soviet Republic; Hungarian Red army; influence of the communist ideology.

Božena FILIPAN
Varaždinske Toplice

UDK 94(497.523Varaždinske Toplice)"1914/1918"
Prethodno priopćenje
Preliminary communication

Uloga Varaždinskih Toplica u *Velikom ratu* 1914.–1918.

U radu autorica prikazuje utjecajne čimbenike na gospodarski i društveno-socijalni razvoj Varaždinskih Toplica i raspravlja o ulozi Varaždinskih Toplica u okviru teritorijalne organizacije Varaždinske županije u predratnom, ratnom i poratnom razdoblju.

Uvod

Sukob imperijalističkih težnji velikih sila na čelu s Njemačkom i Engleskom za novom podjelom svijeta prijetio je očekivanim ratom velikih razmjera, ali povod za njegov početak i mjesto sukoba bio je iznenadan i koban za narode Austro-Ugarske monarhije. Očekivani sukob europskih velesila početkom 20. st. nije izbio u središtu Europe, nego u perifernom dijelu nemirnog Balkana na kojem se *Balkanskim ratovima* lomila moć vjekovne osmanske imperije. Fitilj je zapaljen u Sarajevu 28. lipnja 1914. atentatorskim hitcem na austrijskog prestolonasljednika nadvojvodu Franju Ferdinanda i ratni se plamen munjevitom brzinom u lančanom nizu proširio u veliki europski i potom u svjetski požar. Zainteresirane europske velesile svrstavaju se u dva Trojedna saveza: 1. Središnje sile/Sile osovine: Njemačke, Austro-Ugarske i ucjenjivačke Italije, uz koje pristaje Bugarska; 2. Antanta : Francuska, Engleska i carska Rusija, kojima se priključuju Japan i 1917. američke države te je po tome ratna interesna zona poprimila svjetske razmjere.

Interes povjesničara za ulogu Varaždinskih Toplica u tome ratu pobudile su organizirane radničke i vojne pobune u mjestu i u Varaždinskoj županiji tijekom ratnih godina i proturežimskih buna u poraću do 1920. po kojima je ovo kupališno naselje ušlo i u interesni krug istraživača povijesti radničkog pokreta. Istraživanja su ukazala na dobru organizaciju, aktivnost i učinkovitost mjesnog Odbora Narodnog vijeća kojeg povjesničar Mirko Androić[1] drži za *pravu narodnu vlast* u Varaždinskim Toplicama. Sačuvana knjiga Zapisnika Narodnog radničkog vijeća i Knjiga članstva i članarine Radničkog vijeća pokazuju brojnost i raznolikost članstva Socijaldemokratske stranke uz začuđujuću brojnost aktivnih žena, *Topličkih družica* pod vodstvom revolucionarke Gizele Blažaić.[2] U Arhivskom vjesniku br. 1 i 2[3] objavljeni su službeni dokumenti istražnih postupaka iz 1919. protiv sudionika vojne pobune u Varaždinskoj županiji i topličkih antimonarhističkih socijaldemokrata, a Milan Brunović prikazuje njihovo sudjelovanje u partizanskom pokretu.[4] Međutim, ostala je neistražena geneza i povezanost seljačkih i radničkih nemira u kotaru Novi Marof i u Općini Varaždinske Toplice

* Urednička napomena: zbog opsežnog sadržaja bilješki, iste se nalaze na kraju teksta.

gdje je djelovalo svjetski poznato kupališno lječilište unutar kojeg je u ratno vrijeme organizirana vojna bolnica.

Varaždinske Toplice u predratnom, ratnom i poratnom stanju

Budući da su atentatori bili pripadnici srpske terorističke omladinske organizacije *Mlada Bosna*, Austrija je uz suglasnost svoje saveznice Njemačke objavila 23. srpnja Srbiji ultimativni zahtjev u kojem traži da se dopusti austrijskim opunomoćenim predstavnicima, redarstvenim i sudskim organima, da na srpskom teritoriju provedu istragu protiv krivaca. Srbija to nije prihvatila, na što je Austrija uzvratila 28. srpnja prekidom diplomatskih odnosa i objavom rata Srbiji. U Monarhiji je istodobno provedena opća mobilizacija. Početkom kolovoza Njemačka objavljuje rat Rusiji i Francuskoj, a Velika Britanija Njemačkoj; Crna Gora zaraćuje se s Austro-Ugarskom, a Austro-Ugarska objavljuje rat Rusiji. Slijedom toga se od sredine kolovoza 1918. otvaraju glavne europske bojišnice na zapadu, istoku i jugoistoku gdje se vode krvave Galicijske bitke i vrši ofenzivni prodor u Srbiju kojeg srbijanska vojska suzbija pod Cerom i već krajem godine prelazi u protuofenzivne borbe kojima započinje Austro-ugarski obrambeni rat. Italija je proglasila neutralnost, ali u proljeće druge godine rata otvara se prema Londonskom sporazumu i talijansko bojište. Tako se ratno područje postupno širilo i sljedećih godina kontinentom i svijetom te rat postaje svjetskim unutar kojeg je provedena 1917. i *Oktobarska revolucija* u Rusiji. Proturatni pokret u toj godini poprima šire razmjere. Upravo je godina 1917. bila odlučujuća, jer je te godine došlo do radikalnih promjena u odnosu sila zaraćenih država uslijed američkog ulaska u rat na strani Antante, a izlaskom iz rata carske Rusije u kojoj je prevladala boljševička revolucija. Vojno i financijski iscrpljena Austro-Ugarska upućuje samostalno 1918. poziv za mirovne pregovore svim zaraćenim državama, ali ih Antanta odbija i započinje saveznička ofenzivu na Solunskom frontu. Primirje između sila Antante i Austro-Ugarske u raspadanju potpisano je tek 3. studenoga 1918. kojim je završen austrougarski rat, ali umjesto mira su na ovim prostorima nastavljeni nemiri i revolucionarne pobune.[5]

Trgovište i kupališno naselje Općine Varaždinske Toplice u sastavu Kotara Novi Marof zatekao je *Veliki rat* u specifičnim prilikama.[6] Kupališno lječilište s velikim dijelom preostalog vlastelinstva i početnim oblicima kapitalističke privrede u poduzetničkim i obrtničkim djelatnostima u šumarstvu, drvodjelstvu i rudarstvu pripadalo je Zagrebačkom kaptolu, a upravna Općina Varaždinske Toplice pripojena je 1866. novoosnovanom kotaru Novi Marof. Kako su se na ratne nedaće nadovezale krajem rata i organizirane radničke i varaždinske vojne pobune uz sudjelovanje Zelenog kadra, razložno je raspraviti sljedeće probleme:

1. Utjecaj Austro-Ugarske nagodbe i njezine Revizije na razvoj Narodnog pokreta 1883. u Novomarofskom kotaru,
2. Utjecaj društvenih i gospodarskih prilika na razvoj radničkog pokreta u Novomarofskom kotaru i u Varaždinskim Toplicama,
3. Uloga kupališnog lječilišta i vojne bolnice Varaždinskih Toplica u prvom svjetskom ratu i u poslijeratnom razvoju hrvatskog lječilišnog turizma
4. Uloga političkih stranaka i društvenih organizacija u pružanju otpora velikosrpskoj politici.

Stoga su predmetom istraživanja sljedeći izvori: historiografski izvori o Velikom ratu i narodnom, posebno radničkom pokretu u Hrvatskoj, te izvorna građa o društveno-socijalnim i gospodarskim uvjetima za razvoj radništva i socijaldemokratskog pokreta u kotaru Novi Marof, pogotovo dokumentacija Odbora Narodnog vijeća u Varaždinskim Toplicama i Radničkog vijeća, kao i kupališnog lječilišta s vojnom bolnicom, te bio-bibliografska građa za istaknute članove topličkih republikanaca i topličkih družica.

Istraživanja izvorne građe su provedena u Državnom arhivu u Varaždinu (DAV) i Povijesnom odjelu Gradskog muzeja Varaždin, u Matičnim uredima Novog Marofa i Varaždinskih Toplica uz knjigu *Status animarum* topličke crkvene župe te u Institutu za povijest medicine HAZU u Zagrebu.

Istraženi podaci provjereni su metodom intervjua s Gizelom Blažaić-Magdić, Marijom Filipović-Posavec, Martinom Filipović, sa suradničkim obiteljima: Franje Dojčić iz Ludbrega, Šoković, Smiljan (Viktorom Smiljan, sinom Terezije Šmaguc-Smiljan), Varga, Dušak, Filipan, Šebrek i Car-Žnidarec, te s povjesničarima i direktorima navedenih varaždinskih ustanova, prof. Mirkom Androićem, prof. Josipom Runjakom i Milanom Brunovićem, autorom knjige Novi Marof. Fotografije i razglednice su prikupljene iz obiteljskih albuma autorice i navedenih ispitanika. Na postavljena problemska pitanja nastojat ćemo odgovoriti navedenim redoslijedom.

1. Utjecaj Austro-Ugarske nagodbe i njezine Revizije na razvoj Narodnog pokreta 1883. u Novomarofskom kotaru

a) Objavom Austro-Ugarske nagodbe (dalje Nagodbe) nastale su značajne promjene i u Varaždinskim Toplicama. Ivan Kukuljević Sakcinski, veliki župan zagrebački i banski namjesnik, prisilno je umirovljen te uslijed političkog i financijskog sloma prodaje 1867. očinsko dobro Tonimir Kaptolu zagrebačkom s nakanom da ga uprava pripoji kupališnom parku i uredi za lječilišno izletište. Kukuljević se povlači iz politike i posvećuje književnom i znanstvenom radu te u Matici hrvatskoj postaje 1874. njenim doživotnim predsjednikom. Nakon oštre borbe s mađaronskim banom Rauchom Hrvatski sabor je na zahtjev Narodne stranke izborio 5. rujna 1873. Reviziju Nagodbe i za nju 30. rujna primio kraljevsku sankciju. Padom mađaronske vlade i Izborom prvog narodnog bana Ivana Mažuranića, Kukuljević se vraća politici i u njegovoj vladi provodi značajne građanske reforme uz podizanje nacionalnih ustanova. U odsjeku za bogoštovlje i nastavu priprema i provodi prvi hrvatski Zakon o obaveznom školstvu, te se prema njegovim normativima potporom vlade podiže 1878. u Varaždinskim Toplicama najmodernija školska zgrada.[7] U kotaru Novi Marof oponira istaknutom mađaronu grofu Ivanu Nepomuku Erdödyu sa svojim suborcem Matijom pl. Mrazovićem iz plemićkog sela Visoko. Ogorčen banovanjem grofova Ladislava Pejačevića i Khuena Hedervaryja zbog provođenja mađaronske hegemonističke politike, suprotstavlja se kršenju usvojenih odredbi Nagodbe i njezine revizije kao i nabujaloj mađaromaniji u Hrvatskoj.[8] U svoj omiljeni topli čki zavičaj više ne svraća jer Varaždinske Toplice okružuju mađaronska vlastelinstva na kojima se provodi velikomađarska politika – kako jezična, tako i ekonomska– uslijed koje se Hrvatska financijski iscrpljuje.

Administrativno-teritorijalnom reorganizacijom županija 1886. područje vlastelinstva i kotara Novi Marof prelazi iz Križevačke u Varaždinsku županiju s kojom nesta-

je prirodna granica na rijekama Bednji i Lonji. Uz vlastelinski dvorac Erdödijevaca u Novom Marofu osnovan je u malom istoimenom naselju od 9 kuća i 19 stanovnika *Kotar Novi Marof* kojem se pripaja dio Varaždinske županije s Belom, Filipićima i Završjem, Topličkim kotarom i sudčijama Ključ, Hrastovec, Varaždinske Toplice, Tuhovec, Jakopovec u Kaštelanec; Iz Križevačke županije pripadnu mu sudčija Ljubeščica s bilježništvima za Ljubeščicu, Granu, Bisag, Granu, Kapelu Remetinec, Gornju Rijeku, Svibovec (Topličkі!), Vinično i Visoko, te dvije sudčije iz plemenitih kalničkih sela: Dropkovec i Kapela (Kalnička); iz Zagrebačke županije dobiva dio kotara Bistrica: sudčiju Ščepanje i dijelove sudčija Bedenice i Hraščine; iz kotara Zlatar pripaja mu se područje Podruta (Kamene Gorice).[9]

Mlado naselje uz vlastelinski dvor Novi Marof uskoro se razvilo u kotarsko upravno i gospodarsko središte za upravne općine Novi Marof, Varaždinske Toplice, Gornju Rijeku i Breznički Hum, u kojem se osnivaju prateće ustanove–kotarska oblast, sud, općina i pošta, dok su općina - sudčija, škola i župa ostale u naprednom selu Mađarevu.

Željeznička pruga od Mađarske preko Varaždina za Zagreb također je 1866. zaobišla Varaždinske Toplice jer je pruga zbog povoljnijeg položaja građena uz staru cestovnu prometnicu preko Novog Marofa u kojem se podiže velika željeznička postaja s postrojenjima za utovar drva i drvnih prerađevina iz kompleksa okolnih šuma, te ugljena i kamena iz obližnjih rudokopa.

b) Narodni pokret u Kotaru Novi Marof

Poslije narodne Mažuranićeve vlade, a pod banovanjem starog unioniste grofa Ladislava Pejačevića, ojačala je u Hrvatskoj mađarizacija poduprta 1. lipnja 1880. otvaranjem škole u Zagrebu za učenje mađarskog jezika kod direkcije financija za Hrvatsku i Slavoniju u kojoj će činovnici, da bi mogli *avansirati*, učiti mađarski jezik! Na ovu drskost odgovorio je Matija pl. Mrazović, poznati pravnik, političar i novinar iz Visokog u novomarofskoj općini Gornja Rijeka već iste godine osnivanjem *Neodvisne narodne stranke* sa glasilom *Obzor.*[10]

Ogorčenje naroda izazvala je nezakonita naredba iz kolovoza 1883. mađarskog ministra svim zagrebačkim zajedničkim financijskim i carinskim uredima za postavljanje grbova s natpisima na mađarskom i hrvatskom jeziku.[11] Izbili su narodni nemiri u Zagrebu i proširili se Hrvatskim zagorjem, Međimurjem, Banskom krajinom i drugim krajevima Hrvatske.[12] Novomarofski kotar poznat je po povijesti Narodnog pokreta u Hrvatskoj 1883. i velikoj narodnoj buni u kojoj je ondje sudjelovalo 1.500 pobunjenika, koji se bune protiv mađarskih grbova i „tabla" i protiv novih povećanih poreza, a u Ljubeščici i protiv židovskih trgovaca. Pobunjenici iz Novog Marofa, Ključa, Ljubešćice, Mađareva, Remetinca i Kamene Gorice (Podruta) okupili su se 8. rujna 1883. u Novom Marofu, gdje su prodrli u općinski ured tražeći mađarske grbove. Napali su i oružničku postaju, ali su žandari vatrenim oružjem rastjerali buntovnike tako da su u tom okršaju dvojica ustrijeljeni i deset njih ranjeno te su oni, a ne oružnici, optuženi za javno nasilje III. reda.[13]

Naprijed prikazana zbivanja dokazuju značajnu povezanost između društveno političkih zbivanja uslijed nametanja Austro-Ugarske nagodbe, kao i nepoštivanja njene Revizije, s razvojem Narodnog pokreta 1883. u Novomarofskom kotaru. Narodno nezadovoljstvo dualističkim uređenjem države i hegemonističkom politikom hrvatskih mađarona, a pogotovo zbog imperijalističkih postupaka Mađara i Austrijanaca na hr-

vatskom teritoriju, imalo je dalekosežne posljedice u narodnom i radničkom pokretu *pro futoro.*

2. Utjecaj društvenih i gospodarskih prilika na razvoj radničkog pokreta u Novomarofskom kotaru i u Varaždinskim Toplicama

Kotaru Novi Marof pripala je Općina Podrute (Kamena Gorica) bogata sirovinama za građevinski industriju. U sastavu Kotara ostaje od 1929. godine zasebna upravna općina Ljubeščica na čijem se području početkom 18. st. razvija trgovište za trgovinu stokom na velikim sajmovima, a krajem 19. st. djeluju i kalnički ugljenokopi u sastavu *Zagorskog ugljeničkog dioničarskog društva Concordija* i kamenolomi vapnenca i dolomita.

Uz ove privredno razvijene općine i novomarofsko vlastelinstvo je također organiziralo kapitalističke oblike privređivanja u šumarstvu i poduzetničkom građevinarstvu. Isto tako u trgovištu Varaždinske Toplice uz upravnu općinu i kaptolsko vlastelinstvo uklapa svoje tradicionalne poveljene sajmove u kapitalističke oblike trgovine sirovinama i prerađevinama, i naročito doprinosi privrednom razvoju novim oblicima kupališne i poduzetničke privrede. Na kaptolskom vlastelinstvu javljaju se već od 18. stoljeća uz rudarstvo i začetci industrijske proizvodnje stakla, poduzetnička proizvodnja opeke, eksploatacija kamenog ugljena iz vlastitih ugljenokopa, građevinskog kamena iz kamenoloma i poduzetnička proizvodnja vapna, drvne prerađivačke industrije, a uz to i poljoprivrednih prerađevina u mesarskoj, mlinarskoj i vinogradskoj proizvodnji pa je početkom 20. stoljeća započela i bankarsko-novčana privreda. Oko 1908. osnovana je *Pučka štedionica*.[14]

Privredni razvoj kočila je slaba prometna povezanost. Trgovište Varaždinske Toplice je nakon teritorijalne upravne reorganizacije ostalo općinsko upravno središte u kojem su svoja sjedišta imale Unutarnja općina za trgovište i Vanjska općina za područna sela, osim onih koja su pripadala staroj Križevačkoj županiji. Napori trgovišta i kupališne uprave za uključivanje Varaždinskih Toplica u planiranu željezničku mrežu Varaždin - Zagreb i Varaždin - Križevci nisu uspjeli, dok je Kaptol ishodio tek dozvolu za željezničku postaju Varaždinske Toplice u selu Turčinu na pruzi Varaždin – Novi Marof - Zagreb. Zbog toga je svakodnevni prijevoz za kupališne goste organiziran kočijama i redovnim autobusnim linijama za Varaždin i Zagreb.

Uprava kupališnog lječilišta pripojila je Tonimir kupališnom parku i na njemu uredila kupališno izletište te je 1868. otkupila, također u istu svrhu, i plemićki posjed s dvorcem Pišćanovec kojeg je pripojila svojoj šumariji čime je proširila svoju ponudu organiziranim izletišnim i lovačkim turizmom. Početkom stoljeća Kaptol je vršio pripreme za gradnju modernog hotela te je u tu svrhu kupališna uprava otkupila veliki dio posjeda u gornjem dijelu naselja i podigla novu vlastitu ciglanu u blizini posjeda u selu Pišćanovcu. Poduzeti građevinski radovi u 19. i 20. stoljeću privukli su na područje topličke općine radnike građevinske struke; eksploatacija ugljena i kamena tražila je rudare i vapnare, a eksploatacija šuma drvodjelce i *foringaše.*

Razvojem hotelskog smještaja kupališnih gostiju porasla je potreba za uslužnim djelatnostima i osposobljenim kupališnim osobljem, što je opet utjecalo na razvoj obrtništva i privatnog poduzetništva. Značajno mjesto u tim zanimanjima imala je ženska radna snaga. Elektrifikacija kupališnih hotela i mjesta zahtijevala je stručno osposobljeno osoblje.

Naprijed iznijeto dokazuje da su teritorijalno-upravna organizacija i novi oblici privrede na području kotara Novi Marof utjecali su na promjenu demografskog sastava stanovništva u kojem, uz prevladavajuće seosko, društveno-političku ulogu dobiva radništvo i seoski nadničari koje nadopunjuje mnogobrojna vlastelinska posluga, raznovrsni obrtnici, namještenici i željezničari raznovrsnih struka.

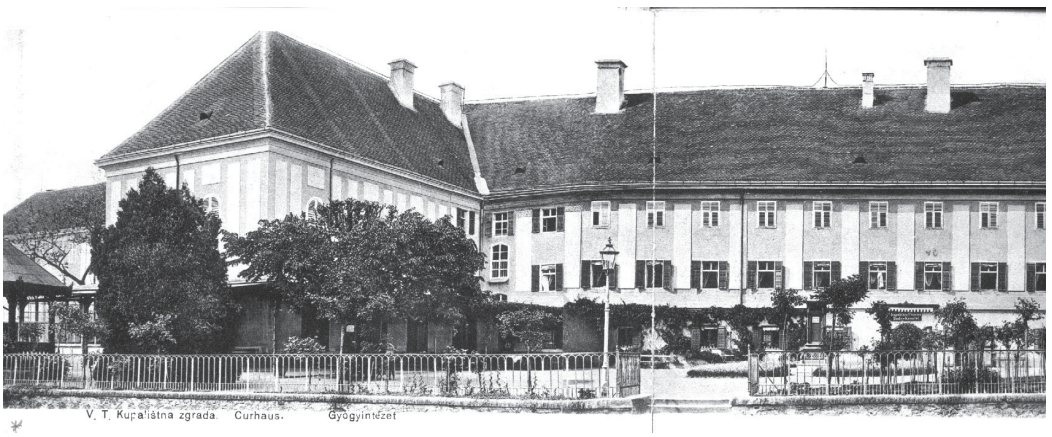

Slika 1. Konstantinov dom – dio preuređen za vojnu bolnicu

Slika 2. Hotel Josipova kupelj

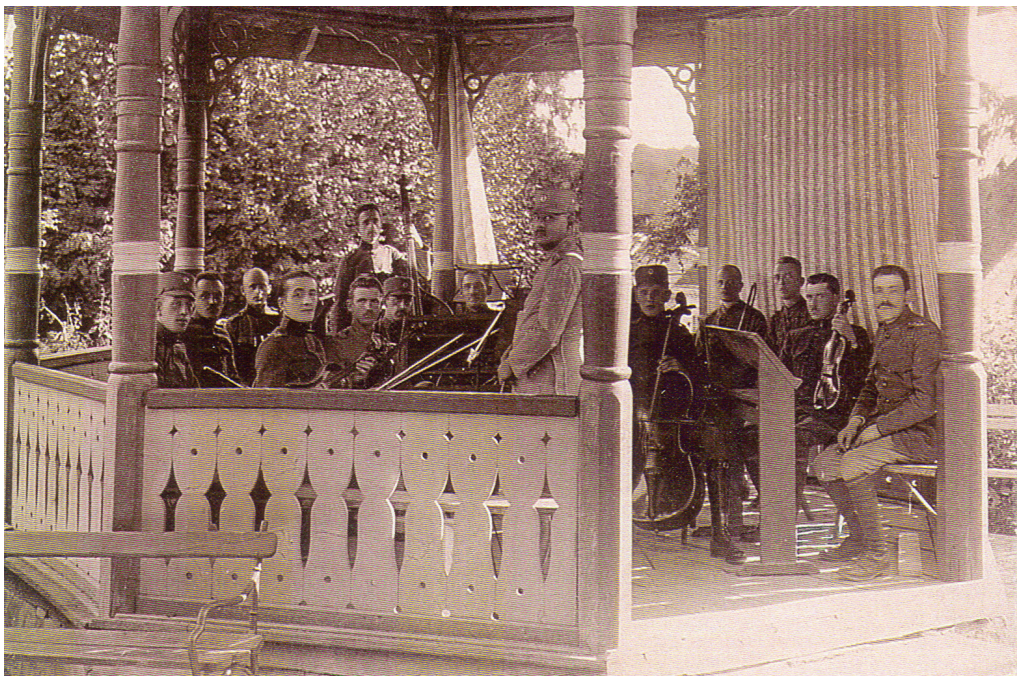

Slika 3. Vojna glazba u glazbenom paviljonu uz Konstantinov dom

3. Uloga kupališnog lječilišta i vojne bolnice Varaždinskih Toplica u Prvom svjetskom ratu i u poratnom razvoju hrvatskog lječilišnog turizma

Početkom XX. stoljeća nastaju u naselju trgovišta Varaždinske Toplice, kao i u kupališnom lječilištu velike promjene. Godine 1906. kupališna uprava ruši dotrajalu zgradu starog kupališta *Josipove kupelji* i otkupljuje obližnje posjede mještana uz južni rub kupališnog parka radi podizanja najmodernijeg hotela secesijskog stila s najsuvremenijom opremom i modernim kupkama; na kaptolskom posjedu podno brda Vidobornjaka u blizini sela Pišćanovca podiže kaptolsku ciglanu u kojoj se izrađuje cigla, a istovremeno provodi modernizaciju domaćih kamenoloma vapnenca i građevnog kamena radi pribavljanja vlastitoga kvalitetnoga građevnog materijala za gradnju hotela i uređenje glavnih pristupnica. Hotel je građen po projektu arhitekata Benedeka i Baranya koji je uključivao i projekt elektrifikacije hotela s električnim liftom, prvim takove vrste u ovom dijelu Hrvatske. Od sljedeće godine ovi centralni hoteli dobili su električnu rasvjetu iz vlastite male elektrane u parku- (*mašinhaus/ munjara*)

Luksuzni hotel je dovršen još za službe kupališnog liječnika Ivana Matkovića godine 1909. kada je već oglašen novim prospektom. Zbog povijesnog značenja staroga kupališta, hotel je nastavio kupališnu tradiciju pod istim imenom *Hotel Josipova kupelj.* Uz hotel su uređene aleje duž glavnih pristupnica i šetališta prema Konstantinovom domu i kupališnom parku, a prema jugu vidikovac prema bednjanskoj dolini i kalničkom gorju na kojem je uređena natkrivena terasa hotelske kavane. Druge ugostiteljske usluge hotel je koristio u prvorazrednoj restauraciji *Konstantinova doma/ Doma br. 1.*

Pred rat na službu kupališnog liječnika dolazi dr. Josip Lochert s mjesta općinskog liječnika u Vinici gdje se upoznao s obitelji Marka Smiljana, špana na vlastelinstvima u Vinici i Feštetićevim Banjskim Dvorima.[15] Podrijetlom Francuz, dr. Lochert je rođen u

Županji 2. siječnja 1871. godine.[16] Gimnaziju je završio u Vinkovcima, a studij medicine doktorirao 1898. u Gracu. Liječničku službu započeo je u Zagrebu, najprije kao sekundarni liječnik u Zakladnoj bolnici, zatim primarni liječnik u Vojnoj bolnici u Zagrebu i onda sekundarni liječnik u Bolnici Milosrdnih sestara. Od 1900. do 1908. bio je gradski liječnik u Bosanskoj Dubici. Za vrijeme prvoga Balkanskog rata vršio je dobrovoljno liječničku službu kroz dva mjeseca u Zaječaru. Na službu općinskog liječnika u Vinicu kraj Varaždina dolazi 1908. i uspješno je vrši do 1912. godine. Svjedočanstvo o njegovu humanom i domoljubnom radu iz toga vremena donosi dr. D. Čop.[17]

Slika 4. Dr. Josip Lochert, vojni liječnik

Ovu laskavu ponudu dr. Lochert nije mogao prihvatiti zato što bi ga poslaničko mjesto priječilo u zahtjevnim poslovima kupališnog liječnika kakve je od njega zahtijevalo moderno kupališno lječilište Varaždinske Toplice.

U Varaždinske Toplice doselila se i obitelj Smiljan s kojom je dr. Lochert ostao u prijateljskim odnosima. U vlastitoj kući nedaleko novoga hotela osnovali su restoran kojeg je vodila varaždinska ugostiteljica Terezija Smiljan, r. Šmaguc.

3.1. Varaždinske Toplice u ratnim okolnostima Prvoga svjetskog rata

Prvi svjetski rat zatiče Varaždinske Toplice u punoj ljetnoj sezoni s mnoštvom pacijenata i ugledne inozemne klijentele. Na dan objave rata carevine Austrije kraljevini Srbiji, 28. srpnja 1914. održavao se u lječilištu povodom kupališne svetkovine Sv. Ane tradicionalni elitni *Annenbal* koji su posjećivala i okolna vlastela. Svečanost su prekinula crkvena zvona zlokobnom zvonjavom *vriž.* Vijest je odjeknula i izazvala prometni kaos zbog proglašene mobilizacije prema kojoj su se vojni obveznici morali prijaviti u svojim stalnim boravištima. Mobilizirano domaće stanovništvo je isto tako bilo upućeno na bojišta prema vojnom rasporedu svojih zavičajnih vojnih komandi. Zavičajnici Varaždinskih Toplica potpali su pod ratno zapovjedništvo varaždinske i zagrebačke divizije. Prema narodnoj predaji, naseljima je odjekivala pjesma soldata *Pakuj, pakuj kufer moj,* koju je pratio plač njihove djece i rodbine. Kroz Varaždinske Toplice kretale su mnogobrojne *romarske* procesije prema zavjetnim prošteništima vapijući *Majko Božja Bistrička, moli se za nas!*

Topli̇čki su domobrani otpremani na kratkotrajne ratne vježbe i poslije vlakom od Zagreba dalje prema bojišnicama. Dr. Lochert mobiliziran je za vojnog liječnika i služio

u je vojnim bolnicama u Osijeku i u Varaždinu pa je tada i u Varaždinskim Toplicama pod njegovim vodstvom uređena *vojna bolnica* u dijelu Konstantinovog doma. Već 12. kolovoza 1914. otvara se Balkansko bojište na koje je upućena 5. Austrijska armija s 200.000 vojnika koji prodiru preko Save i Drine u Srbiju. Ovdje su vođene na području gore Cera od 15. do 20. kolovoza velike bitke pod zapovjedništvom austrijskoga generala Potioreka i srpskoga generala Živojina Mišića. Austrijske trupe su prijelazom Drine u Srbiju napredovale bez većih okršaja zbog moguće nepripremljenosti srpske vojske, ali iznenadni napad Mišićevog topništva s druge strane Cera na utaborenu vojsku u njenu podnožju može se objasniti generalovom taktikom uvlačenja neprijateljske vojske u dubinu bojišnice na kojoj se ispriječila planina Cer. Prema iskazu moga djeda Tome Šebreka, napad je započeo iznenada zatekavši ih na odmoru kada je pod drvetom brijao svoga *jargana*. Nakon eksplozije pogodila ga je šrapnela u prsa, probila džep na bluzi uniforme, ali se odbila od ugla presavinute dopisnice iz Marije Bistrice i skrenula prema uzdignutoj ruci kojom je brijao te mu razmrskala lakatni zglob. Zbog kompliciranе rane otpremljen je na bolničko liječenje.

Slika 5. Dopisnica iz Marije Bistrice s rupom od metka

Na prednjoj strani dopisnice su odvojene slike svetišta i kipa *Majke Božje Bistričke* između kojih je na srednjem dijelu preklopa iskinut dio pogođene karte.[18] Višednevne krvave bitke pod Cerom završile su teškim porazom Austro-Ugarske vojske uz gubitak 25.000 mrtvih i ranjenih vojnika, a u zarobljeništvo je palo 4.500 zarobljenih vojnika i oficira. General Potiorek bio je prisiljen na povlačenje preko Sandžaka u Bosnu iz koje su pripremali nove invazivne bitke na Balkanskom frontu. Među njima bio je u sanitetskoj jedinici i brat ranjenog djeda, Antun Šebrek koji je s medicinskom sestrom Karolinom, stručnom porodiljom iz Graca, zasnovao obitelj i ostao u bosanskoj zdravstvenoj službi u Livnu i u Travniku.

Slika 6. Sanitetska jedinica Antuna Šebreka

Drugi dio zdravih vojnika prebačen je krajem godine preko Srijema u Galiciju gdje su sudjelovali 1917- 1918. u teškim bitkama s velikim gubitcima. Njihovu hrabrost pohvalio je i predsjednik mađarske vlade grof Stjepan Tisza, ali stvarna stradanja hrvatskih domobrana na toj bojišnici i njihovo defetističko raspoloženje opisao je realistički hrvatski domobranski časnik na tom bojištu, književnik Miroslav Krleža. Dijelovi demoraliziranih vojnika su dezertirali, neki pak emigrirali i sudjelovali u antantinim snagama ili u ruskoj revoluciji, a veliki broj je pao u rusko zarobljeništvo.

Poraz austrijske vojske na srpskom bojištu prikazao austrougarski feldmaršal, grof Franz Conrad von Hotzendortf kao ratni uspjeh generala Potioreka opisujući ove bitke kao najbliži postavljeni cilj– spriječiti prodor Srbije u područje Monarhije. „*General Potiorek riješio je zadatak koji mu je bio postavljen.*"

Otvaranjem talijanske bojišnice 1915. godine premještani su na to područje pretežno hrvatski domobrani da bi obranili hrvatski i slovenski teritorij od imperijalističkih pretenzija Talijana. U bitkama na Soči sudjelovali su i Topličanci, među njima preživjeli mag. farmacije Josip Čabrian i moj djed Ivan Kic, a od poginulih Vjekoslav Car,[19] bratić Miroslava Krleže.[20] Starije mobilizirano stanovništvo uključeno je u pričuvne teritorijalne jedinice, a mlađa godišta su unovačena su postupno.

Ratne nepogode teško su podnosila ostarjela domaćinstva bez hranitelja i udovice s ratnom siročadi. Bez mlade radne snage nije se mogla razvijati niti rudarska i prijašnja robno-novčana, kao niti poduzetnička privreda. Topličke *Pučka štedionica,* fuzionirana sa Centralnom bankom u Krapini, skrahirala je i zajedno s njom poslije rata propala.

Poglavarstvo topličke općine organiziralo je Aprovizacijski odbor, a dobrotvorna društva i škole priređivali su dobrotvorne priredbe i izrađivali toplu dodatnu odjeću za vojnike. Neimaštinu su pogoršala uz slabu opskrbu robom i vremenske nepogode uslijed kojih je zavladala Hrvatskom 1917. opća glad. Zbog takvog stanja u državi, kao i

u pojedinim regijama razvio se *proturatni pokret*, učestala su dezerterstva, narodne bune i radnički štrajkovi, a u carskoj Rusiji izbila je revolucija. Takvo stanje nije zaobišlo niti općinu Varaždinske Toplice kojom su lutali nezaposleni demobilizirani bogalji i prosjaci dok su istodobno jačali domaći ratni profiteri.

3.2. Vojna bolnica u Konstantinovu domu

Petnaest ratnih mjeseci proveo je u Srbiji mobilizirani kupališni liječnik dr. Josip Lochert kao vojni liječnik u Čačku, a tijekom rata djelovao je u vojnim bolnicama u Osijeku i Varaždinu kada organizira vojnu bolnicu i u Varaždinskim Toplicama. Lakši ranjenici s Balkanskog ratišta na *cerskom bojištu* su transportirani u mađarsku vojnu bolnicu u Kapošvaru. Među ranjenicima u toj je bolnici liječen moj djed Tomo Šebrek.

Slika 7. Ranjenik Tomo Šebrek na bolničkom liječenju – prvi s lijeva u zadnjem redu

Iz vojnih bolnica su na daljnje liječenje i rehabilitaciju upućivani vojnici sa svih bojišnica u vojni odjel kupališnog lječilišta u Varaždinskim Toplicama gdje je liječeno nekoliko stotina vojnika i oficira koje su zbrinjavali uz vojne liječnike i dobrovoljno muško žensko pomoćno medicinsko osoblje.[21] Tako su ratnih godina uz starije civilne inozemne hotelske goste stizali u tu lječilišnu bolnicu i inozemni vojni bolesnici, *maroderi*. U glazbenim paviljonima svirala je vojna glazba. U to vrijeme sklapani su u Varaždinskim Toplicama i brakovi s domaćim djevojkama. Postupno su stizali i ratni zarobljenici kao zamjenska radna snaga na vlastelinstvu i po domaćinstvima. Poslije boljševičke revolucije ovdje je bila smještena i emigrantska skupina Rusa od kojih su ovdje neki našli stalno boravište. Domaći lakši ratni invalidi zbrinjavani su kao pomoćni službenici u kupalištu i *barbiri* u kućnoj radinosti, ali teži su ostali socijalno nezbrinuti, kao i brojna ratna siročad za koja su brinula dobrotvorna društva, ali se razvilo i prosjačenje.

Svršetkom rata stradalo je i topličko kupališno lječilište. Zgrada Konstantinovog doma s odjelom vojne bolnice je devastirana i opljačkana, a Hotel Josipovu kupelj punila su tada umjesto srednjoeuropske bogata skorojevićka građanska i oficirska klijentela iz Srbije. Dr. Lochert nije se vratio na mjesto kupališnog liječnika u Varaždinske Toplice, jer je u Zagrebu vršio od 1918. do 1919. dužnosti šefa - liječnika saniteta Narodnog vijeća. Godine 1919. stupa u zdravstveni odsjek Vlade Hrvatske i Slavonije, te od 1920. do 1925. kao šef istoga odjela vodi zdravstvenu politiku Hrvatske, ali je 1. siječnja 1925. brzojavno skinut s tog položaja *kao protudržavni elemenat*. U Varaždinske Toplice vraća se 1925. na mjesto šefa - liječnika kupališnog lječilišta i kao vodeći hrvatski balneolog odupire se srbijanskim zakonima te u suradnji s msg. Radičevićem razvija hrvatski lječilišni turizam u kojem tada topličko lječilište ima vodeće mjesto. Njegovom zaslugom Hrvatska dobiva prvi puta suvremeni zdravstveni budžet i Hrvatska vlada osniva povjerenstvo Zaklade za suzbijanje tuberkuloze te kupuje 1920. sanatorij u Kraljevici i vlastelinski dvor u Novom Marofu. Osobitu brigu za rudare iskazao je dr. Lochert na dužnosti šefa - liječnika Bratimske blagajne u Zagrebu i znatno podignuo zdravstvenu službu kod rudara i tuberkuloznih bolesnika zbog čega je bio obljubljen među radnicima.

Navedeni pokazatelji razvoja Varaždinskih Toplica u svjetski poznato kupališno lječilište dokazuju da je tome pridonio stručni sastav zaposlenika i prosvijećenih seljaka u svim granama privrede, kako u kupališnom naselju tako i u okolici. Za razvoj balneološke službe, lječilišnog turizma i vojne bolnice posebno je zaslužan dr. Josip Lochert. U Prvom svjetskom ratu toplički su domobrani sudjelovali ponajviše na istočnom, jugoistočnom i talijanskom bojištu. U vojnu bolnicu upućivani su na liječenje i rehabilitaciju vojnici i zarobljenici sa svih ratišta. U naselju i okolici bio je aktivan i Zeleni kadar.

4. Uloga političkih stranaka i društvenih organizacija u pružanju otpora velikosrpskoj politici.

Radnički pokret u kotaru Novi Marof

Uz buntovne seljake nadovezalo se krajem 19. stoljeća nezadovoljno radništvo koje se pod idejnim utjecajem njemačkih, austrijskih i mađarskih radničkih pokreta, o čijim su uspjesima donosili vijesti naši ekonomski emigranti i obrtnički pomoćnici sa svojih europskih usavršavanja u struci *vandranjem,* nastoji organizirati u radnička društva kakvo je u Hrvatskoj pokrenuto u Osijeku već 1867. Uspjeh javne prvomajske proslave u Zagrebu 1880. imao je široki odjek tako da se ona drži za početak socijalističkog pokreta u Hrvatskoj.[22] Uskoro su nakon Austro-ugarske nagodbe zaredali radnički štrajkovi u Rijeci već 1868., zatim od 1871. do 1872. u Zagrebu, s kojima su započela i prva radnička glasila, od rukopisnog *Glasnika zagrebačkih knjigotiskara* (1869) do zabranjivanih listova *Radničkog prijatelja* (1874-75) i *Radničkog glasnika* (1887-89). U Varaždinu se 1875. Osniva *Radničko izobrazovajuće društvo*, koje se nakon zabrane obnavlja 1889. kao *Radnička organizacija*.[23]

S druge strane je na političkom polju kršenje Austro-Ugarske Nagodbe i njezine Revizije nametanjem velikomađarske politike za Khuenova režima i političkih mjera njegovih nasljednika kojima su nastojali pacificirati Hrvatsku, izazvan otvoreni bunt radnika i seljaka.

Od 1894. Inicijativu preuzima Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije, *prva socijalisitička stranka na slavenskom jugu* pod utjecajem *Prve* i *Druge. Internacionale.* No, od sljedeće godine osim socijalista, djeluju kršćanski socijalisti i socijalisti. Početkom stoljeća, u selu Visokom na području Novomarofskog kotara, godine 1903. utemeljena je i *Hrvatska seljačka stranka* pod idejnim vodstvom Ante Radića, koju će oživotvoriti s bratom dr. Stjepanom Radićem. (Bibliografija - Horvat). U Varaždinskim Toplicama osnovana je 1907. godine *Hrvatska čitaonica.* U takvim prilikama djeluje među obrtnicima i radnicima već u predratno vrijeme socijalistička grupa.[24]

Ratna stradanja, prestrojavanja političkih silnica savezničkih blokova i ekonomska kriza 1917., kao i revolucija koja je krajem rata srušila Austrougarsku, utjecale su na osnivanje u Zagrebu 3. ožujka 1918. *Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (*NVSHS) kojem su pristupile sve političke stranke, osim frankovaca. Tada se u Narodno vijeće uključuje dr. Josip Lochert i preuzima dužnost šefa - liječnika vojnog saniteta. Car i kralj Karlo objelodanio je 16. listopada 1918. Manifest kojim javlja: [25](…) *„Austrija ima da prema volji svojih naroda postane savezna država, u kojoj svaki narod na svome teritoriju tvori vlastitu svoju državnu zajednicu. Nova izgradnja položaja, koja ni na koji način ne će dirati u cjelokupnost zemalja ugarske krune, ima da svakoj narodnoj zasebnoj državi zajamči njenu samostalnost" (*…) Narodno vijeće, kojem se tada priključila i Starčevićeva *Stranka prava*, duboko razočarano životom i položajem svojih naroda u *cjelokupnosti zemalja ugarske krune*, nije 19. listopada prihvatilo ovaj zakašnjeli manifest o federativnom uređenju Monarhije. Uslijed toga je propao posljednji pokušaj za spas dvodijelne monarhije, pa se car i kralj Karlo 11. studenoga 1918. odrekao vladarske krune. Hrvatski sabor je 29. listopada 1918. prihvatio Pašićev *prešni prijedlog* kojim prekida državni savez s Austrougarskom i prenio je vrhovnu državnu vlast na *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba (NVSHS)* ali nije tada, niti poslije proglasio ujedinjenje države Narodnog vijeća SHS s Kraljevinom Srbijom! Narodno vijeće SHS nisu priznale druge države, osim Kraljevine Srbije! Ali, uskoro je iz Beograda stigao u Zagreb potpukovnik Dušan Simović, izaslanik srbijanskog Vojnog zapovedništva, koji je ucjenjivački prenio njihov stav da Srbiji pripada po pravu oružja Bosna i Hercegovina te dio Slavonije i Dalmacije! *i da van te teritorije može se osnovati samostalna država,* ili da je takvu pripoje Kraljevini Srbiji. Potom je Odbor Narodnog vijeća užurbano izradio 24. studenoga 1918. prijedlog za ujedinjenje s time da do konstituante vrši provizornu državnu vlast *Državno vijeće SHS*. U stranačkim i odborskim raspravama jedini je dr. Stjepan Radić tražio zakonsku odluku Hrvatskog sabora za konfederalističko - federativno uređenje buduće države. Ali, dogodilo se suprotno: 1. prosinca 1918. proglasio je regent Aleksandar u ime kralja Petra I. jedinstvenu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca!

Iako je kapitulacijom Austrougarske i abdikacijom cara Karla završen rat između Austrougarske monarhije i Kraljevine Srbije, ratno stanje u sjevernoj zoni godine 1919., uključujući i nestabilni Zagrebački teritorij, još nije bilo završeno. Raspadom Monarhije nastalo je opće rasulo: dok ostaci regularne domobranske vojske zahtijevaju samostalnu demokratsku državu, ratni povratnici u anarhističkim skupinama robe, i razaraju i pljačkaju vlastelinska dobra i obogaćene ratne dobitnike; ovdašnji seljaci ogorčeni neprovedenom agrarnom reformom samovoljno dijele zemlju, ali svi zajedno zahtijevaju samostalnu republiku! Talijanska vojska u povlačenju sa Soče i Piave zaposjeda bez otpora Trst, Istru i gradove Zadar i Šibenik, a 19. studenoga Talijani su, osim Brača i Šolte, okupirali kvarnerske i dalmatinske otoke. Odlukom Ministarstva savjeta od 19.

V. 1919. *ukinuto je ratno područje i proglašeno je za pozadinsko za cijeli teritorij na desnoj obali Save, uključujući Zagreb i Srijem*.[26]

U tom općem, posebno vojnom rasulu demoralizirane vojske, pojavio se i u varaždinskotopličkom kraju *Zeleni kader* kakav odgovara Krležinom prikazu.[27]

4.1. Odbor Narodnog vijeća u Varaždinskim Toplicama

Narodno vijeće SHS uputilo je 23. listopada 1918. poziv gradovima i općinama da osnuju područne Odbore Narodnog vijeća. Tako je i u Varaždinskim Toplicama već istoga mjeseca 1918. organizirana javna manifestacija podrške Narodnom vijeću koje je bilo nosilac ideje ujedinjenja Hrvata Slovenaca i Srba u zajedničku demokratsku državu. U rad ih je uputio i s njima surađivao varaždinski socijalist Dragutin Šmaguc. [28] Ulicama je prolazilo mnoštvo okupljenog naroda pod radničkom crvenom zastavom te uz narodne pjesme klicalo: Živjela sloboda, jednakost, živjela Republika, živjela Jugoslavija, živio Vilson!. Manifestantima se priključio i okolni *Zeleni kader* okićen crvenim vrpcama koje su pripremile *topličke družice*. Javni skup je održan na školskom dvorištu gdje se je okupljenima uz organizatore obratio i član Narodnog vijeća SHS, dr. Josip Lochert.

4.2. Osnivanje Radničkog vijeća u Varaždinskim Toplicama

Već 1. prosinca 1918., na dan proglašenja Ujedinjenja u Kraljevstvo SHS, sastaje se mjesni Narodni odbor (*Odbor Narodnog vijeća Varaždinske Toplice*). Na tom sastanku drug Dušak Stjepan (trgovac) poziva sakupljene da se čvršće politički organiziraju, a Josip Drvarić potom predlaže da se osnuje i političko udruženje „Radničko vijeće u Varaždinskim Toplicama" kao podružnica varaždinske *Radničke organizacije*. Prijedlog je prihvaćen te je osnovan *Odbor radničkog vijeća* u sastavu: predsjednik Stjepan Dušak, potpredsjednik Josip Drvarić,tajnica Gizela Blažaić, blagajnik Antun Kanešić, te odbornici: Antun Matkun, Josip Varga i Stjepan Cahun. Prva javna pučka skupština Radničkog vijeća održana je 8. prosinca 1918. Govornici su bili Stjepan Dušak i socijalisti iz Varaždina Kovačić i Lechpamer. Skupština je osudila mimoilaženje narodne volje i zaključila da će „*svim sredstvima podupirati borbu za socijalističku republiku, te posvemašnje uništenje kapitalističkog poretka do potpune pobjede socijalizma.*"

Uskoro su pale na Jelačićevom trgu u Zagrebu prosinačke žrtve! Narodom je zavladalo ogorčenje i revolucionarno raspoloženje. Toplička radnička organizacija je usko surađivala s radničkim vijećima u Varaždinu i Zagrebu. Radničko vijeće je već 11. prosinca 1918., osnovalo „akcioni odbor" od dva člana sa svrhom opće brige za opskrbu stanovništva, posebno prehrane, s posebnim ovlastima da mogu vršiti premetačine kod trgovaca i drugih sumnjivih osoba, kao i nadzor nad radom aprovizacijskog odbora te je u tome smislu zatraženo odobrenje Kotara Novi Marof.

Zbog rascjepa u Radničkom vijeću, izabran je 5. siječnja 1919. novi radikalniji Odbor[29] u kojem predsjednikom postaje revolucionar Josip Drvarić, potpredsjednikom Gizelin otac Mirko Blažaić, Gizela Blažaić ostaje tajnica, dok su odbornici zamijenjeni proširenim sastavom: Andrija Bešenić, Stjepan Janušić, Đuro Hlebec, Ivan Grabnik, Marko Gajski, Josip Posavec i Đuro Hrženjak. Potom je održana naredna Skuština na kojoj su ponovno sudjelovali kao govornici varaždinski socijalisti Kovačić i Lechpamer,

Slika 8. Gizela Blažaić, krojačica i kitničarka

a od domaćih: Gizela Blažaić poziva na učlanjenje u *Socijalističku stranku* i na pretplatu lista *Sloboda,*[30] Josip Drvarić o prilikama u Rusiji i o boljševićkoj revoluciji; Lechpamer poziva žene da budu potpora svojim muževima i odgojiteljice svoje djece, a Josip Posavec o ulozi žena u borbi za socijalizam; Gizela Blažaić kritizirala je Narodni odbor kao sudionika nepravednih djela umjesto da bude zaštitnikom sirotinje, a njezin otac Mirko Blažaić poziva muškarce i žene u borbu za socijalizam. … uz *njeg će doći do potpune pobjede i slobode.*

Na toj skupštini je donesena rezolucija o protestu zbog talijanskog presizanja na našu obalu, te pozdravljeno *oslobađanje Međimurja.*[31] *So*cijaldemokratska stranka u Varaždinskim Toplicama imala je u 1919. godini upisanih 1039 članova od toga 773 muških i 266 ženskih, odnosno 25,60% *družica*.[32] U 5. broju lista *Bratstvo* objavljen je dopis predsjednika Drvarića koji zahtijeva od Kaptola da preda Općini u vlasništvo Pučku kupelj jer da je ista sagrađena na općinskom zemljištu i njihovim novcem za potrebe naroda.

U susjednoj Ljubešćici i među rudarima Ivanovog Polja djelovala je jaka socijalistička grupa pod vodstvom Florijana Maltara, prekaljenog borca za socijalizam koji je još pod Khuenovom vladom odležao pola godine u zatvoru. S njima su surađivali topli čki socijalisti. Zbog teških radnih uvjeta i niskih nadnica, rudari su 16. veljače 1919. su stupili u štrajk i tražili zaštitu Povjereništva za socijalnu skrb i Rudarskog satništva u Zagrebu. Nakon šestodnevnog štrajka dostavili su 22. veljače upravi Zagorskog ugljeničkog d.d. *Concordia* u Zagrebu *manifest* uz rok od četrnaest dana za rješenje njihovih zahtjeva s određenim iznosima plaća za pojedine vrste rudarskih poslova, no sve se oteglo do mjeseca travnja. Isto su tako topli čki socijalisti usko surađivali s organizatorima iz buntovnog Mađareva, rodnog mjesta Gizele Blažaić u kojem je *na grofoviji* bio zaposlen kao postolar njen otac Franjo Blažaić.[33]

4.3. Zbivanja u godini progona 1919. pratit ćemo prema dokumentima organa vlasti.[34]

Na otvorenu vojnu pobunu protiv srbijanskog režima i na borbu protiv kapitalista pozvala je Komunistička partija Jugoslavije proglasom.[35] *Ministar unutrašnjih dela* Svetozar Pribičević brzojavio je iz Beograda 7. ožujka banu Palečeku, da se sjeverna teritorija nalazi u ratnoj zoni, pa preporučuje da se zabrane zborovi, na kojima bi se govorilo protiv državnog oblika vladavine, kralja i vojske. Istog dana iz Novog Marofa izvješćuje kotarski predstojnik velikog župana Varaždinske županije, da je javna sigurnost ne-

povoljna i da povratnici iz Rusije šire boljševizam, a naročito da se ističu Josip Drvarić, Mirko Blažaić i njegova kćerka Gizela iz Varaždinskih Toplica i da su razvili veliku aktivnost za razdiobu vlastelinskih posjeda te da su seljaci iz sela Pišćanovca, Čurilovca i Hrastovca sami dijelili zemlju; da su seljaci prošlog prosinca pljačkali u Ključu te da je krajem veljače 60 žitelja razvalilo vlastelinski zvjerinjak u Novom Marofu, a u Varaždinskim Toplicama da su na poklade fašničkom povorkom pod barjakom s natpisom *Smrt carom* izvan groblja zakopali lijes na kojem je pisalo „*Pokop dinastije*".[36] Ovog mjeseca su na nagovor Drvarića i Blažaića 600 pobunjenika namjeravali provaliti u općinski ured Varaždinskih Toplica i opljačkati aprovizacijski ured i prostorije upravne općine. Poglavarstvo upravne općine prijavilo je 6. ožujka da žiteljstvu iz okolice brane sjetvu na kaptolskom vlastelinstvu i da su novomarofskom vlastelinstvu postavili rok 15. ožujka za razdiobu ili zakup vlastelinske zemlje.[37]

Tajnica Odbora Radničkog vijeća Gizela Blažaić i predsjednik Josip Drvarić pozivaju 7. ožujka topličkog župnika i učitelja da u školi ne raspravljaju o politici, a dva dana kasnije piše Gizela Florijanu Maltaru i socijalistima u Ljubeščici da će 30. ožujka krenuti pod crvenim barjacima i pratnjom tamburaša u Varaždin na Zagorski socijalistički kongres (zapravo, Županijsku socijaldemokratsku konferenciju) te ih poziva da se u što većem broju priključe. U odnosu na agrarnu reformu navodi njihove stavove prema kojima pristaju na vječnu arendu ili velike odštete. Javlja da su uputili stanovništvo da ne idu raditi na vlastelinske marofe, da vlastelinstvo traži pomoć vojske, ali oni namjeravaju stalnim podizanjem cijene nadnice ucijeniti kaptolsko vlastelinstvo, te poziva na solidarnost.

4.4. Progoni i sudske presude

Istinitost gornjih navoda potvrđuje već 11. ožujka 1919. Komanda IV armijske oblasti svojim izvještajem banu komande Savske divizijske oblasti o ozbiljnosti seljačkog pokreta u Varaždinskoj županiji. On je brižljivo pripremljen i za nj su zadobiveni skoro svi seljaci, piše komandant savske divizije. *Cilj pokreta nije bio samo pljačka, kako je izgledalo, nego uopšte anarhija i uništavanje, jer su seljaci palili i uništavali sve na šta su naišli, čak i ono što su mogli za svoju upotrebu odnijeti* (…). U Maruševcu je došlo do oružanog sukoba u kojem je 7 mrtvih i više ranjenih. Osim toga javlja da su jučerašnjeg dana bili sukobi i u Varaždinskim Toplicama, Šaulovcu i Jakupovcu.[38] Uopšte je zapaženo da je pokret najjači tamo gdje ima socijalista-rudarskih radnika koji nagovaraju seljake na pljačkanje i uništavanje. Uhapšenici, njih oko 50*, izjavljuju da oni znadu za namjeru vlade, da im se vlasnička imanja podele i veruju da će to i biti, ali su ogorčeni na vlastelu koja ih je kinjila i mučila, i ne će joj dati da iznese ma što sa imanja.* Na kraju mole bana: 1. da se u Varaždinsku županiju najhitnije uputi do 300 žandara (…) i 2. *da se nadležnom istragom pronađu pokretači gornjeg pokreta i sa njima odmah postupi po najstrožijem zakonu radi primjera ostalima.*[39]

Iz Varaždinskih Toplica je dostavljena 27. travnja Kotarskoj oblasti u Novom Marofu kaznena prijava žandarmerijske stanice protiv Josipa Drvarića, Josipa Posavca i Gizele Blažaić, jer su nedozvoljeno održali skupštinu, gdje su govorili protiv agrarne reforme i zahtijevali besplatnu podjelu zemlje. Pozvali su i na proslavu 1. maja. Na skupštinu su pozvali agitatora Dojčića iz Ludbrega. Pozvani Dojčić je govorio o svojim patnjama, o doživljajima u Americi i napadu na bana Škerleca te je govor završio povikom Živila socijalna republika![40] Okrivljeni Drvarić govorio je o nepravednoj agrarnoj reformi, pozvao radnike na proslavu 1. maja, o nepoštivanju osamsatnog rada, o

gospodskim činovnicima i odgovarao vojsku da ide protiv Mađara i Talijana, jer da su oni naša braća. Okrivljeni Posavec govorio je isto kao i Drvarić te apelirao da se nitko ne odazovu u vojsku, jer da su Talijani i Mađari naši istomišljenici. Okrivljena Gizela Blažaić podržala je prednje govornike i tvrdila da uopće ne treba vojske te je kritizirala cenzuru i tražila slobodu štampe. Iako im je javljeno da je skupština zabranjena u Varaždinskim Toplicama i u Ljubeščici, okrivljenici su pozvali narod na proslavu javnim oglasom, kojeg dostavljaju u prilogu.

Općinsko poglavarstvo Varaždinskih Toplica javlja 30. travnja Kotarskoj oblasti u Novom Marofu, da je Josip Drvarić dao pokidati sve oglase o zabrani proslave 1. maja i da je stoga bio uhapšen i priveden u općinski hodnik, ali je na intervenciju Franje Varga pušten zbog prijetnje da će ga osloboditi pobunjeni narod i pri tom porušiti zgrade u Varaždinskim Toplicama ili u Novom Marofu. Kako se je narod sve više skupljao u Toplicama, Drvarić je pušten na slobodu uz *obećanje da ne će ništa praviti*. (odnosi se na mjesta zatvora pri općinskom ili kotarskom poglavarstvu) (doc.49/str.85). *Prvomajska* proslava je održana usprkos zabrani prema Oglasu mirno i na dostojanstven način, pod paskom oružništva koje se tada nije usudilo uredovati. Ali, to je učinila vojska 10. svibnja po pismenom ovlaštenju podžupana. Komandir 5. čete V. pješadijskog puka izvijestio je toga dana Komandu mjesta u Varaždinu da je izvršeno hapšenje Drvarića i *drugova koji su propagatori boljševizma* te ih navodi poimence: Josip Drvarić, Franjo Varga, Mirko Blažaić, Gizela Blažaić, Franjo Blažaić, Jelka Bujanec, svi iz Varaždinskih Toplica, i Florijan Maltar iz Ljubešćice. Osim navedenog propagatorstva, okrivljeni su za izazivanje nereda i za prekid telegrafske veze. Pod oružničkom pratnjom uz 5 konjanika sprovedeni su u Varaždin *komadantu na dalnju nadležnost.* Uhapšeni su stavljeni u pritvor. Jelisava (Jelka) Bujanec puštena je iz zatvora 26. svibnja, dok su ostali zadržani (doc.57/str. 93-4) do 23. srpnja 1919., kad su oslobođeni od pobunjenika!

Sačuvan je Zapisnik o saslušanju Josipa Drvarića u Sudbenom stolu u Varaždinu 12. i 25. svibnja 1919. Na prijedlog drž. odvjetnika Sudbeni stol u Varaždinu proglasio se nenadležnim i ustupio je predmet Sudbenom stolu u Zagrebu. Viliam Bukšeg uputio je pritužbu *Ministru unutrašnih poslova* Svetozaru Pribićeviću zbog zadržanih optuženika iz Varaždinskih Toplica u istražnom zatvoru u Varaždinu. Ministar dostavlja iz Beograda 3. VII. 1919. u Zagreb tekst Bukšegove pritužbe povjereniku za unutrašnje poslove Zemaljske vlade dr. Tomislavu Tomljenoviću. Iz teksta Državnog nadodvjetništva se doznaje da je tadašnji općinski načelnik Mirko Balija (poslije blagajnik) izjavio u korist okrivljenog Franje Varge da uoči najavljene *prvomajske* proslave nije prijetio, nego samo upozorio na pogibelj, koja je nastala uslijed okupljanja naroda zbog uhapšenog Drvarića. Naloženo je stoga da se okrivljeni Varga odmah oslobodi. Budući da su zakoniti uvjeti za istražni zatvor dovršeni, za optužene Josipa Drvarića i Gizelu Blažaić Državno odvjetništvo predlaže da se sporazumno sa sucem istražiteljem mogu pustiti na slobodu i prije dovršenja istrage.

Oslobođena Gizela Blažaić piše pismo, prije 7. srpnja 1919., Mihovilu Danku, sekretaru socijaldemokratske organizacije Varaždinu i šalje ga „prilikom“ s molbom da oni dostavljaju također svoje dopise „prilikom“ jer da se redovni otvoreni listovi zabacuju.[41] Gizelino pismo u prijepisu dostavljeno je u Varaždin Janku Sokoliću, kr. podžupanu. Uz pismo je i obavijest o uhićenju Mihovila Danka prigodom pokušaja protudržavnog udara u Varaždinu, kao i Lechpamera, sastavljača i štampara oglasa kojim poziva sve muškarce, da se priključe buntovnicima. Nadalje javlja da mu je uspjelo također pro-

naći listinu na kojoj su *unešeni komuniste županije varaždinske, a na toj listini imade također unešena i Gizela Blažaić iz Var. Toplica, njezin brat Franjo Blažaić koji je sa oružjem sudjelovao u pobuni.* Gizela Blažaić je dijela oružje u „tridesetnici" vojarni. Na kraju nepotpisani dopisnik zaključuje: *kao što se iz gornjeg pisma razabire postoji jedna tajna organizacija, koja je svoju agitaciju proširila do Krapine. Članovi te tajne organizacije proviđeni su iskaznicama, koje ne glase na ime već imadu samo gornji otisak, koji je u originalu crvene boje.* (Doc. 85/ str. 139 - 141)

Podžupan varaždinske županije, Janko Sokolić javlja 31. srpnja 1919. predsjedništvu Zemaljske vlade o stanju javne sigurnosti i toku istrage povodom pobune u Varaždinu 23. srpnja 1919, (Doc. 113/ str. 179). Iz ovog opsežnog izvještaja izdvajam podatke o topličkim revolucionarima, Josipu Drvariću, Gizeli i Franji Blažaić, te o prispijeću vođe zagrebačkih socijalista i člana Narodnog predstavništva Bukšega u Varaždin gdje je posjetio dr. Krizmana.

Josipa Drvarića su na dan bune pustili iz zatvora sudbenog stola pobunjeni vojnici, a on je pojurio u Varaždinske Toplice, da tamo i po okolnim selima digne pobunu, no nakon sukoba sa vojništvom je netragom nestao, po pripovijedanju prebjegao je u Mađarsku pa je za njim izdana tjeralica. Nestala je i Gizela Blažaić s bratom Franjom te se i za njima marljivo traga. Njih je podupirao Kaurić iz Zagreba.

U zaključnom dijelu izvještaja o pobunjenicima u Varaždinskoj županiji i provedenim postupcima izvjestitelj piše:[42] Žandarmerijska pomoćnica javlja 2. kolovoza 1919. Komandi IV. žandarmerijske brigade, da je izvršena premetačina kod Josipa Drvarića i Franje i Gizele Blažaić, te je pronađena korespondencija, knjige i blagajnički dnevnik Odbora radničkog vijeća u Varaždinskim Toplicama.

Svestrana kućna premetačina je provedena 31. srpnja t. g. na usmeni poziv upravitelja redarstva u Varaždinu gosp. Huzjaka radi pronalaska boljševičkih agitacijskih spisa, novca i oružja. Kod Josipa Drvarića pronađeni su listovi i karte, neke bilješke o rasporedu članova Odbora, osobna dokumentacija i Proglas velike skupštine. Boljševički novac i oružje nisu pronađeni.

Kod Gizele i Franje Blažaić pronađena je korespondencija s M. Dankom i A. Ciligom, više socijalističkih knjiga, te konspirativni administrativni pribor sa žigom (crveno) te knjiga „Plaćevni dnevnik odbora radničkog vijeća u Varaždinskim Toplicama".[43] Boljševički novac i oružje nisu pronađeni. Franjo i Gizela ne nalaze se kod kuće.

4.5 Gizela Blažaić se nekoliko dana skrivala maskirana u štaglju, najprije u selu Tuhovcu, a potom u susjednom kaderaškom Lovrentovcu (Filipovići). Vojnici i žandari su je uporno tražili pa su je drugovi prebacili po najvećoj oluji k njenim rođacima u Srpsku Kapelu kraj Bjelovara gdje je bolovala mjesec dana i zatim je pobjegla u Zagreb i najposlije se prijavila nadležnim organima vlasti. Nakon tromjesečnog tamnovanja u Varaždinu prebačena je zajedno sa 127 komunista u vojni zatvor u Nišu. U niškom zatvoru su bili zatočeni ovi članovi topličke organizacije: Gizela Blažaić, krojačica, Josip Posavec, stolar, Blaž Filipović, poljoprivrednik, Ivan Filipović, poljoprivrednik, Stjepan Samobor, Đuro Keleminec, rudar, Stjepan Horžić, rudar, Stjepan Prstec, krojač, Petar Bešenić, rudar, Tomo Mikulčić, tesar, Andrija Detelj, zidar.[44] Vojni sud je u tom *Niškom procesu* osudio na smrt Gizelu Blažaić i socijalističke rukovodioce iz Varaždina: Gjuru Baruleka, Mihovila Danka i Franju Lechpamera. Uslijed sve žešćih protesta i

demonstracija radnika iz cijele zemlje, ove su osude kasnije ukinute. Ostali zatočenici su odležali po nekoliko mjeseci i zatim pušteni kućama. Među njima su bili Josip - Jože Posavec – Zeleni iz Tuhovca, dva zelenokaderaša iz Lovrentovca i tri rudara iz Hrastovca i Petkovca.

Gizela Blažaić je uspjela sačuvati u svojoj kući ispod podnica nezaplijenjeni dio dokumentacije Odbora radničkog vijeća.[45] U Varaždinskim Toplicama vjenčana je 1926. s Jakobom Magdićem, imućnim posjednikom iz Apatovca. U Zagrebu se bavila kitničarstvom, a u jednom od paviljona u Maksimiru uzgojem egzotičnih ptica i kaktusa. Posljednje godine života provela je kao cijenjena revolucionarka u Varaždinskim Toplicama živeći u obiteljskoj kući i svečano je sahranjena je 1971. u obiteljskoj grobnici Blažaić - Magdić. Revolucionar Josip - Jože Posavec, aktivni borac Kalničkog odreda, zarobljen je ranjen i takav utamničen u Zagrebu gdje je Vojni sud odredio pogubljenje strijeljanjem u Kalničkom Ivancu, ali je presuda izvršena zbog ratnih okolnosti 19. prosinca 1942. u Ivancu kraj Varaždina.[46]

Zaključak

Istražena i analizirana dokumentacija dozvoljava sljedeće odgovore na postavljene problemske zadatke:

1. Utvrđena je značajna povezanost između društveno političkih zbivanja uslijed nametanja Austro-Ugarske nagodbe, kao i nepoštivanja njene Revizije, s razvojem Narodnog pokreta 1883. u Novomarofskom kotaru. Narodno nezadovoljstvo dualističkim uređenjem države i hegemonističkom politikom hrvatskih mađarona, a pogotovo zbog imperijalističkih postupaka Mađara i Austrijanaca na hrvatskom teritoriju, imalo je dalekosežne posljedice u narodnom i radničkom pokretu *pro futoro.*

2. Teritorijalno-upravna organizacija i novi oblici privrede na području kotara Novi Marof utjecali su na socijalnu diferencijaciju stanovništva u kojem, uz prevladavajuće seosko, društveno-političku ulogu dobiva radništvo, raznovrsni obrtnici i službenici raznovrsnih struka.

3. Pokazatelji razvoja Varaždinskih Toplica u svjetski poznato kupališno lječilište dokazuju da je tome pridonio stručni sastav zaposlenika i prosvijećenih seljaka u svim granama privrede. Za razvoj balneološke službe, lječilišnog turizma i uređenja vojne bolnice posebno je zaslužan dr. Josip Lochert. Topličkи domobrani sudjelovali su u 1. Svjetskom ratu ponajviše na istočnom, jugoistočnom i talijanskom bojištu. U topličku vojnu bolnicu upućivani su na liječenje i rehabilitaciju vojnici i zarobljenici sa svih ratišta. U naselju i okolici bio je aktivan i Zeleni kadar. Narodno Radničko vijeće nastoji razvlastiti kaptolsku upravu od posjeda Pučke kupelji sa sumpornom vodom u korist Općine Varaždinske Toplice.

4. Uočena je uska povezanost između razvoja hrvatskih političkih stranaka koje su djelovale pod utjecajem europskih socijaldemokratskih partija, a od 1919. i revolucionarnih direktiva komunističke Internacionale i organizirane radničko - seljačke i vojne bune u Varaždinskoj županiji. Najbrojnije i najaktivnije političke podružnice djelovale su u Varaždinskim Toplicama prije i poslije Velikog rata. Među njima su se isticale u proturežimskoj i socijalnoj borbi žene, *topličke družice* i *republikanci.* Na vlastelinstvima seljaci i nadničari tražili su pravednu agrarnu reformu, radnici, obrtnici i službenici

bolje radne uvjete, osamsatno radno vrijeme i primjerene plaće, a svi zajedno republiku! Radničko vijeće u Varaždinskim Toplica i Socijaldemokratska partija, čiji se ogranci šire po svim većim naseljima, djelovali su u uskoj suradnji sa središnjicama u Zagrebu i Varaždinu.

5. Varaždinske Toplice su imale značajnu ulogu u predratnoj privredi i u organizaciji zdravstvene službe u *Velikome ratu* i poraću te u razvoju radničkog pokreta koji u poratnom razdoblju prelazi u revolucionarno djelovanje. Radnički pokret u Varaždinskim Toplicama je sastavni dio radničko- seljačke pobune podravsko-zagorskog i međimurskog kruga koji je prerastao u kratkotrajnu revoluciju u sklopu varaždinske vojne pobune, a skršen je tek objavom Obznane.

Literatura

1. Mirko ANDROIĆ, „Prije 50 godina'', *Kaj,* br. 3 - 4. Zagreb, 1968.
2. Mirko ANDROIĆ, „Socijalisti Varaždinskih Toplica u 1919.'', *Spomenica škole 1480.–1970/71.* Osnovna škola „Antun i Ivan Kukuljević" Varaždinske Toplice, Varaždinske Toplice, 1971.
3. Mirko ANDROIĆ, „Varaždinske Toplice i Ljubeščica godine 1918.-1919.'' Iz časopisa „Kaj" br. 7, Zagreb, 1973.
4. Mirko ANDROIĆ, „Rudari Ivanovog polja kraj Ljubeščice u burnoj tisuću devetsto devetnaestoj'', Čas. *Kaj,* br. 7. Zagreb, 1973.
5. Zvonimir BARTOLIĆ, „Hrvatski narodni pokret međimurskih Hrvata. Luka Purić. Sjeverno hrvatske teme VI. Nak. Feletar, Zagreb, 2001.
6. Stjepan BELOŠEVIĆ, *Županija varaždinska i slob. Kralj. Grad Varaždin*. Vlastita naklada. Zagreb, 1926.
7. Milan BRUNOVIĆ, (1976.) *Novi Marof u prošlosti, NOB-i i danas*. Izdavačko i propagandno poduzeće „Zagreb", Zagreb.
8. Enes ČENGIĆ, Post mortem 2. Svjetlost – Sarajevo, Mladost – Zagreb, 1990.
9. Josip ČABRIAN, „Pregled povijesti Varaždinskih Toplica'', *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* br. 5. Zagreb, 1966.
10. Ivan ČIZMIĆ, *Stjepan Dojčić, atentator na komesara Ivana bar. Škerlecza*. 1913. Ludbreg, 1983.
11. ČOP. dr. D. In memoriam. *Lječnički vjestnik* br. 5 - 6, 1946.
12. Dragutin FELETAR, *Podravina – Prinos poznavanju gospodarskog razvoja sjeverozapadne Hrvatske*, Koprivnica, 1973.
13. Dragutin FELETAR, „Dva seljačka bunta'', *Kunovečka buna* „Zrinski'' Čakovec, 1873.
14. Božena FILIPAN, „Prilog istraživanju biografije i obiteljsko-zavičajne motivike Miroslava Krleže'', *Radovi Zavoda za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Varaždin, 1989.
15. Božena FILIPAN, „Topličke „družice" 1918.–1919". *Žena 45(6*), Zagreb, 1987.

16. Božena FILIPAN, Pedagoške i psihološke postavke Antuna Radića. (Filozof i znanstvenik u politici), Zbornik radova, knj. 1. Kukuljevićevi dani u Varaždinskim Toplicama 1995.–2000. Matica hrvatska – Varaždinske Toplice, Varaždinske Toplice, 2002.
17. Božena FILIPAN, „Obiteljske ilirske i slobodarske ideje u novinarstvu i publicistici Branka Svobode'', Zbornik radova *Kukuljevićevi dani u varaždinskim Toplicama 2004-2006*.
18. Božena FILIPAN,. *Varaždinske Toplice u hrvatskoj povijesti i kulturi*, III pgl. Matica hrvatska, Varaždinske Toplice, 2010.–2011.
19. Ksaver Šandor GJALSKI, *Pronevjereni ideali*, Priredio Dubravko JELČIĆ, Matica hrvatska Ogranak Zabok, Zabok, 2004.
20. Stjepan HAJDUK, „Kotar Novi Marof'', Pabirci iz knjige Vinka Sabljara. Matica hrvatska Novi Marof. Novi Marof, 2000.
21. Stjepan HAJDUK, Ante LUETIĆ, Povijest naselja i razvoj balneološko-medicinske djelatnosti u Varaždinskim Toplicama, Varaždinske Toplice, 1981.
22. Željko HOLJEVAC, „Prvi svjetski rat. Hrvati između Srednje Europe i Balkana.'' *Hrvatska revija*. Časopis Matice hrvatske. Godište XII/2012, Matica hrvatska, Zagreb, 2012.
23. Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za znanstveni rad Varaždin i Grad Varaždin. Varaždin, 1993.
24. Rudolf HORVAT, „Poviest Međimurja'', *Hrvatski rodoljub*, Zagreb, 1944. Pretisak, Matica hrvatska Čakovec, TIZ Zrinski, Čakovec, 1993.
25. Rudolf HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Pretisak, Školska knjiga. Zagreb, 1992., 11 - 150.
26. Goran HUTINEC, , ur. „Prvi svjetski rat'', 1-6. *Povijest*, 16 knj. Prvi svjetski rat i poslijeratna Europa. Hrvatsko izdanje gl. ur. Goldstein. Jutarnji list, 2008.
27. Bosiljka JANJATOVIĆ, „Sindikalni pokret u Varaždinu u razdoblju između dva svjetska rata'' Varaždinski zbornik 1181.–1981., 553 - 555. JAZU i Skupština općine Varaždin, Varaždin, 1981.
28. Miroslav KRLEŽA, „Zeleni kader'', *Hrvatski bog Mars*, Pojmovnik. NIP, Oslobođenje, Sarajevo, 1973.
29. Miroslav KRLEŽA, „Ksaver Šandor Gjalski'', U: *Enciklopedija Jugoslavije*, III. Zagreb, 1968.
30. Miroslav KRLEŽA, *Deset krvavih godina i drugi eseji*. NIP Oslobođenje. Sarajevo, 1973.
31. Miroslav KRLEŽA, *Zapisi iz Tržića*. NIP Oslobođenje. Sarajevo, 1988.
32. Mladen KERSTENER, *Krleža i naši krajevi*. Ludbreg. 1983, 491 – 493.
33. *Književna kritika o Ksaveru Šandoru Đalskom*. Priredio Branimir DONAT, Matica hrvatska, Ogranak Zabok, Zabok 1998.
34. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ Mira. „Socijalna struktura stanovništva i položaj radnih slojeva između dva rata'', *Varaždinski zbornik 1181.–1981.* JAZU i skupština općine Varaždin, Varaždin, 1981.

35. Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, „Županija varašdinska i magjaromanija u Hrvatskoj i Slavoniji'', Skopačani dielovi Ugarske (Slavonia – Croatia). Napisao X. Bt. D. Albrechta, Zagreb, 1865.
36. Vladimir MAĐARIĆ, „Revolucionarsne tradicije i razvoj modernog naprednog i revolucionarnog pokreta u bivšem kotaru Ludbreg do 1941. godine'', Ludbreg, 1983, 281 - 287, fot. 285.
37. Božidar MURGIĆ, Život, rad i misli dr. Ante Radića (Posljednje riječi u politici) (144. – 150. str.), Zagreb, 1937.
38. „Radnički pokret do 1918". *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*. Školska knjiga, Zagreb, 1980.
39. Barica RUŠEC, Osnovna škola Visoko. U knjizi: *Pet stoljeća na rodne prosvjete i školstva u Varaždinskim Toplicama*. Školske novine. Zagreb, 1980.
40. Stanko LASIĆ, „Krleža'', Kronologija života i rada. Knj. I – III. Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1982. 1989.
41. Ferdo SMIČIKLAS, „Pregled povijesti hrvatskoga naroda'', Matica hrvatska, Zagreb, 1962.
42. Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb, 1997.
43. ''Povijest svijeta od početka do danas. Doba svjetskih ratova. Naprijed, Zagreb, 1977.
44. Branko SVOBODA, *Stare vinogradske kurije i klijeti*. II. Odbor biblioteke K. P. D. H. Z. „Matija Gubec" u Zagrebu, Zagreb,1967.
45. Milivoj REĐEP, Miroslav ŽUGAJ, „Nepoljoprivredna proizvodnja u varaždinskoj županiji početkom 20. stoljeća'', Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin BR. 3, Varaždin, 1989.
46. Milivoj REĐEP,. „Zajednička zemljišta u Hrvatskoj i Slavoniji na prijelazu 19. u 20. stoljeće s posebnim osvrtom na varaždinsku županiju. Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin 6 - 7, Varaždin, 1994.
47. Milivoj REĐEP, Olivera ISTER. Proces zemljorasterećenja i njegove posljedice na agrarne odnose na području varaždinske županije koncem 19. i početkom 20. stoljeća. Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin br. 12 - 13. Zagreb – Varaždin, 2001.
48. Ferdo ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Matica hrvatska, Zagreb, 1962., 458 – 460.
49. Josip VIDMAR. Radnički pokret 1918.–1919. Arhivski vjesnik I, II, Zagreb, 1959.
50. ZAKON od 14. Listopada 1874. Ob ustroju pučkih školah i preparandijah za pučko učiteljstvo u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji. Službeno izdanje. Zagreb, 1874.

Novine

1. *Naše pravice*
2. *Bratstvo, I. godište*. 1919. Dopisi članova RV. br: 1, 2, 10, 11, 12, 14.
3. *„Pučka sloboda"*, God. VII." Split, 2. IX., br. 21 - Zaplijenjeno!
4. *Start, Zagreb* ,„Dvadeseto stoljeće u životu Ante Cilige" (1) Hrvat između Srba i Hrvata, 69-74.

5. *Vjesnik*, 1988.„Dogodilo se na današnji dan.1918-1988.“
6. *Danas*, 126.6. 1990. „Odlazak dežurnog heretika“
7. Nedjeljni Jutarnji list - 10 Panorama, 28. srpanj 2013. Vlado Vurušić. Senzacionalno otkriće ukrajinskog kroatiste.

Dokumenti

1. Faksimili iz Matičnih knjiga, Matični ured Novi Marof i Matični ured Varaždinske Toplice.
2. *Status animarum* župe sv. Martina varaždinske Toplice - pregled.
3. Blagajnički dnevnik Radničkog vijeća Varaždinske Toplice. Ispitanika MNRV, br. 336, C 50, E 40 (ispis u svrhu analize).
4. Dokumenti sudskog progona članova Socijaldemokratske partije Varaždinske Toplice 1919. u izboru Josipa Vidmara (kopije).
5. Izjave i prilozi ispitanika: Marije Posavec, Gizele Blažaić, Viktora Smiljana, Ljerke Car-Žnidarec, Franje i Blaženke Dojčić, Martina Filipovića, Ljube i Ivke Šoković.
6. Oproštajno pismo Jože Posavca-Zelenog.
7. Fotografije iz obiteljskih albuma: Filipan Božene, Smiljan Vikora, Ljerke Car-Žnidarec i Silvije Ohnoutek – Car.

Sažetak

Uloga Varaždinskih Toplica u *Velikom ratu* 1914.–1918.

U radu autorica prikazuje utjecajne čimbenike na gospodarski i društveno-socijalni razvoj Varaždinskih Toplica i raspravlja o ulozi Varaždinskih Toplica u okviru teritorijalne organizacije Varaždinske županije u predratnom, ratnom i poratnom razdoblju.

Varaždinske Toplice bile su uoči rata elitno svjetski poznato kupališno lječilište. Objava rata i opća mobilizacija zatekla je usred ljetne sezone mnogobrojne kupališne goste iz svih dijelova Monarhije. Domaće mobolizirano stanovništvo upućeno je pretežno na istočno, jugoistočno i talijansko bojište, dok su inozemci hitno otpremani na pripadna bojišta svojih zemalja.

Kupališni liječnik dr. Josip Lochert postaje vojnim liječnikom na istočnom bojištu i službuje po gradskim vojnim bolnicama, a u Varaždinskim Toplicama organizira vojnu bolnicu u sklopu kupališnog lječilišta. Osim toga, zaslužan je i za socijalno-zdravstvenu skrb rudara te tuberkuloznih bolesnika nakon rata, a napose za razvoj hrvatske balneološke medicine i uređenje ljekovitih kupališta.

U sklopu ratnih zbivanja autorica ukazuje na međuodnos razvoja narodnih i radničkih pokreta u Kotaru Novi Marof, s posebnim osvrtom na zbivanja u Varaždinskim Toplicama u sklopu Prvoga svjetskog rata, i proturežimskih pobuna u poraću. Za to su zaslužne interakcije agilnog članstva i rukovodećih političkih struktura. Nastavljajući tradiciju predratne socijalističke organizacije, u Varaždinskim Toplicama aktivno su djelovali Odbori Narodnog i Radničkog vijeća kao najbrojnija i najaktivnija podružnica Radničkog društva u Varaždinu i Socijaldemokratske partije. Radničko vijeće

Varaždinskih Toplica traži od vlastelinstva da osim pravedne agrarne reforme poljoprivrednicima, preda u vlasništvo Općini Varaždinske Toplice Pučku kupelj sa sumpornom vodom. Uz vojne bolesnike i ranjenike, utjecaj na politička zbivanja u Varaždinskim Toplicama imali su povratnici iz ruskog zarobljeništva i aktivni *Zeleni kader* po okolnim selima i kalničkim šumama.

Neki su članovi Socijaldemokratske partije bili su uključeni i u konspirativnu Komunističku partiju. Istaknuti članovi Radničkog vijeća u Varaždinskim Toplicama i članovi Socijaldemokratske partije osuđeni su na vojnu zatvorsku kaznu u Nišu, gdje je u dugotrajnom *niškom procesu* izrečena smrtna kazna za Gizelu Blažaić uz socijalističke rukovodioce Gjuru Baruleka, Mihovila Danka i Franju Lechpamera iz Varaždina.

Uspomena na ratne žrtve Velikog rata iz topličke župe su spomen-ploče u kapeli Majke Božje Žalosne.

Ključne riječi: Narodni pokret; Odbor Narodnog vijeća; Radničko vijeće; radnički nemiri i bune; proturatni i proturežimski pokret; Zeleni kadar; dr. Josip Lochert, Prvi svjetski rat, Varaždinske Toplice.

Summary

Role of the Varaždinske Toplice in *The Great War* from 1914 to 1918

The article describes the dominant economic and socio-economic factors of the development of Varaždinske Toplice and discusses the role of Varaždinske Toplice within the territorial organization of the Varaždin County in the pre-war, wartime and post-war period.

On the eve of the Great War, Varaždinske Toplice were an elite world-famous health resort. The declaration of war and general mobilization caught many guests of the resort, who came from all parts of the Monarchy, by surprise. Mobilized municipal manpower was predominantly sent to the east, southeast and Italian front, while foreigners were urgently dispatched to the battlefields of the respective countries.

Resort physician Dr. Joseph Lochert became a military doctor on the Eastern front. He worked in the city military hospitals while in the same time in Varaždinske Toplice he organized within the resort a military hospital. In addition, Dr. Lochert was responsible for social and health care for miners and tuberculosis patients after the war and in particular for the development of Croatian balenological medicine and regulation of medicinal baths.

The author points out to the interrelationship between development of national and labor movements in the district of Novi Marof with particular reference to developments in Varaždinske Toplice during the First World War, and *contra*-regime rebellion in the post-war period. This was the consequence of the interaction between agile members and senior political structures. Continuing the tradition of pre-war socialist organizations, in Varaždinske Toplice were vigorously active the Committees of National and Workers´ Council, which was the largest and most active branch of the Varaždin´s Workers Society and Social Democratic Party. Workers Council of Varaždinske Toplice

demanded from the feudal manor, besides the just agrarian reform, the ownership of the spa bath with sulfuric water for Varaždinske Toplice municipality. Alongside hospitilized army personal, the impact on political developments in Varaždinske Toplice had prisioners who returned from the Russian captivity and active Green cadres in the surrounding villages and Kalnik forest.

Some members of the Social Democratic Party were involved in the conspirative Communist Party. Prominent members of the Varaždinske Toplice Workers Councilsand members of the Social Democratic Party were sentenced to military imprisonment in Niš, while Gizela Blažaić, Gjuro Barulek, Mihovil Danko and Franjo Lechpamer from Varaždin were sentenced to death in longlasting Niš process. .

The memory of war victims of the Great War from Varaždinske Toplice parochy is a memorial plaque in the chapel of Our Lady of Sorrows.

Key words: Varaždinske Toplice; People's Movement; Committee of the National Council; political parties; the Workers' Council; workers manifestations; agrarian reform; labor unrest and revolt; anti-war and anti-regime movement; Varaždinske Toplice republicans; Toplička companions; the Green cadres; Niš process; military hospitals; Dr. Joseph Lochert.

Bilješke

[1] Mirko ANDROIĆ, „Socijalisti Varaždinskih Toplica u 1919.'' *Spomenica škole 1480.–1970/71. Osnovna škola „Antun i Ivan Kukuljević" Varaždinske Toplice*, Varaždinske Toplice, 1971., str. 77–84.
[2] Božena FILIPAN, „Topličke *družice* 1918.–1919.,'' *Žena,* 45 (6), Zagreb, 1987., str. 45–60.
[3] Josip VIDMAR, „Radnički pokret 1918.–1919.,'' *Arhivski vjesnik*, I, II, Zagreb, 1959.
[4] Milan BRUNOVIĆ, Novi Marof u prošlosti, NOB-i i danas, "Zagreb", 39–43. Autor je 1976. preuzeo rad Mirka ANDROIĆA, „Varaždinske Toplice i Ljubeščica godine 1918.–1919.'' *Kaj,* br. 7, Zagreb, 1973.
[5] *Povijest svijeta od početka do danas. Prvi svjetski rat,* Suradnici hrvatsko-srpskog izdanja, Naprijed, Zagreb, 1997., 604–625; Željko HOLJEVAC, „Prvi svjetski rat. Hrvati između Srednje Europe i Balkana,'' *Hrvatska revija*, Časopis Matice hrvatske, Matica hrvatska, 36–51.
[6] Prikazano u knjizi Božene FILIPAN, *Varaždinske Toplice u hrvatskoj povijesti i kulturi*, III. Matica hrvatska Varaždinske Toplice, pogl. III., 164–227.
[7] Zakon od 14. listopada 1874. Ob ustroju pučkih školah i preparandijah za pučko učiteljstva u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji. Službeno izdanje. Zagreb, 1874.
[8] Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Županija varašdinska i magjaromanija u Hrvatskoj i Slavoniji. Skopčani dielovi Ugarske (Slavonia – Croatia),* Napisao X. Bt. D. Albrechta, Zagreb, 1865.
[9] Stjepan HAJDUK, *Kotar Novi Marof. Pabirci iz knjige Vinka Sabljara,* Matica hrvatska Novi Marof, Novi Marof, 2000., 14–21.
[10] Barica RUŠEC, „Osnovna škola Visoko,'' u knjizi *Pet stoljeća narodne prosvjete i školstva u Varaždinskim Toplicama,* Školske novine, Zagreb, 1980, 192–193.
[11] Ferdo ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Matica hrvatska, Zagreb, 1962., 458–460.
[12] Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb, 1980, 229.
[13] Isto, str. 235.
[14] Josip ČABRIAN, „Pregled povijesti Varaždinskih Toplica,'' *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, br. 5., Zagreb, 1966., 27.
[15] Informirao sin Viktor Smiljan, zubar.

[16] Dr. D. ČOP, „In memoriam", *Lječnički vjestnik*, br. 5–6 1946, str. 108–10.

[17] D. ČOP, n. dj. „Ugled koji je uživao kao hrvatski rodoljub vidi se najbolje iz pisma pok. Vođe i učitelja hrvatskog naroda Stjepana Radića od 5. XII. 1913, čije pismo radi njegove važnosti ovdje u cijelosti (i) donosimo: Odlični i dragi gospodine! Kada sam još pred dva mjeseca bio u Vinici i u Petrijancu čuo sam o Vama pripovijedati toliko dobra, da mi se to činilo upravo nevjerojatno, osobito s obzirom na tjesnogrudnost, a i sebičnost tolike naše inteligencije. Sad sam evo dobio u isti čas i pismo od kapelana Rušca i od povjerenika seljačke stranke Stjepana Dombaja, gdje mi javljaju, da su vama na sastanku dne 2. ov, mj. Ponudili kandidaturu na programu seljačke stranke i da je s Vama seljačkoj stranci pobjeda osigurana. Odgovaram obojici, da njihovu ponudu kandidature u ime glavnog odbora seljačke stranke odobravam i usvajam i da istodobno i Vama pišem moleći Vas, da bez oklijevanja prihvatite ponuđenu kandidaturu i stupite među prvake seljačke stranke, kad ovamo već i onako davno spadate po svom mišljenju i radu. U stalnoj nadi da ćete se rado i bezodvlačno odazvati narodnom pozivu i mojoj molbi ostajem s prijateljskim pozdravom i iskrenim poštovanjem Vaš Stjepan Radić Pretsjednik glavnog odbora HRSS."

[18] Na poleđini adresa glasi: „Domobrancu Tomi Šebrek – 8. satnije 25. pukovnije. Bojno poštansku ured Broj 68.'' Tekst: „Primi lepi pozdraf i vruče želje da te dragi Bog sačuva od neprijatelske šibe, neka čuva tebe i sve ostale na bojnom polju (?) Marija Bistrica neka ona drži svoju desnicu ruku iznad tebe da sretni sastanemo (?).'' U potpisu: „Pepa Varga.'' Dopisnica se čuva kao obiteljska relikvija u posjedu autorice (op. a.).

[19] Podatci s dopisnica: na zagrebačku adresu primio je pismo od prijatelja iz Beča, dat. 11. III. 1915. Adresa: Štovanom vojniku Alois Car. K. u. K. tren Division 13 Zagreb. Hrvatska.) Za drugog bratića Karla (Drageca) iz Graca sačuvan je podatak s dopisnice s fotografijom i natpisom: Graz. Landeskrankenhaus. njegove sestre Ilke (Helene) kojom javlja svojim roditeljima u Novi Marof o bratu Karlu: „Dragec bude soldat ali za sada netreba iči - moguče tekar na godinu jerbo radi za vojništvo.''

[20] Jelka – Ilka CAR, ud. Radey je sestrična Miroslava Krleže.

[21] J. ČABRIAN, n. dj. U stanje vojne bolnice bila je upućena i njegova obitelj Čabrian koja je vodila privatnu apoteku.

[22] „Radnički pokret do 1918.,'' *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, Školska knjiga, Zagreb, 1980., 467–470; 526–528.

[23] Mirko ANDROIĆ, „Rudari Ivanovog polja kraj Ljubeščice u burnoj tisuću devetsto devetnaestoj,'' *Kaj*, br. 7., Zagreb, 1973.

[24] J. ČABRIAN, n. dj., str. 28.

[25] Rudolf HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, pretisak, Školska knjiga, Zagreb, 1992., str. 11–150; Ž. HOLJEVAC, n. dj.

[26] J. VIDMAR, n. dj., doc. 15, 48.

[27] „Već prvih godina vlade posljednjeg Habzburgovca cara i kralja Karla Prvog (…) javljali su se u našim krajevima mnogobrojni i raznovrsni simptomi objektivne revolucionarne situacije. Sve su bolnice vrvjele maroderima i simulantima (…), svi su vozovi ličili na onaj iz „Hrvatske rapsodije", a po kasarnama javljalo se očito, glasno defetističko raspoloženje, koje je često poprimalo oblike krvavih, dramatskih sukoba, po ratištima i u pozadini sve se češće javljao pučkosarkastičan napjev: „Care Karlo i Carice Zita/ Što ratuješ kada nemaš žita?" (…)" U ono je vrijeme i na Jelačićevom trgu potekao potok krvi, a sve su se narodne snage jalovo trošile u bezglavom ustanku i u progonima antisemitskim i agrarnim. Zeleni kader, jedini punomoćni predstavnik (političke volje i svijesti) našega naroda za vrijeme rata, razbio je u ono vrijeme (kada je na čitavom kompleksu Centralne Evrope bila stvorena objektivna revolucionarna situacija u marksističkom smislu ove riječi) svoju glavu uzalud. Kao nikada doonda osjećao se kod nas potpun nedostatak politički inteligentnih sila. Zeleni kader stavio se izvan habszburških zakona bez određenog smjera, bez vođa i bez inteligencije… Zeleni kader je u buntovničkom, negativnom smislu pojava koja se podudara s historijskim pojmom „jacquerie"(…) Tako je Zeleni kader i kod nas godine 1917-18 spalio mnogobrojne barunske i plemenitaške dvorce, katastre, kotarske i općinske arhive, da nestane olujna prijetnja u obliku politički jalovih seljačkih nemira koji su po čitavoj zemlji trajali još do devetstotina dvadeset i druge (…). Socijalnorevolucionarna mješavina ratnog umora, političke neodređenosti i protuaustrijskog defetizma u tom se dokumentu vremena dodiruje s idealnim političkim pojmom boljševičkog aktivizma (…),'' Miroslav KRLEŽA, Hrvatski bog Mars, izvodi iz Pojmovnika, str. 370 - 379. Miroslav Krleža je dobro poznavao politička previranja u Novomarofskom kotaru i u općini Varaždinske Toplice preko tetke Karoline Car, r. Drožar i svojih sestrični Amalije - Ljubice Car, ud. Kos, kasnije nevjenčane žene općinskog načelnika pa potom blagajnika M. Balije u Varaždinskim Toplicama, i Jelke-Ilke Car, ud. Radey. Pobliže u radu:

Božena FILIPAN, „Prilog istraživanju biografije i obiteljsko-zavičajne motivike Miroslava Krleže", *Radovi Zavoda za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Varaždin, 1989, str. 237–246.

[28] Informacija od njegova nećaka, pok. Viktora Smiljana.

[29] Na toj skupštini traže odstup općinskog odbora u sastavu: Kuković, upravitelj kupališta i bogati posjednik; Zadravec, župnik i posjednik 100 j. šume; Šimek, gostioničar i bogati posjednik; Mayländer, židovski trgovac i posjednik; Stern, židovski trgovac i posjednik; Prstec i sve iz aprovizacije.

[30] Pobliže o listu Sloboda vidjeti u radu Božene FILIPAN: „Ilirske i slobodarske zasade u novinarstvu i publicistici Branka Svobode", *Zbornik radova Kukuljevićevi dani u Varaždinskim Toplicama 2004-2006*, str. 367–375.

[32] M. BRUNOVIĆ, n. dj. 42–43.

[33] Podatci Matičnog ureda Novi Marof.

[34] J. VIDMAR, n. dj.

[35] Cit: „Braća i drugovi! Znajte da svaki onaj narod koji guši i tlači druge narode, nikada slobodan ne može biti! Vi ste oslobodili Srbiju od ropstva, ujedinili ste sve Jugoslavene, Srbe, Hrvate i Slovence, Pa što hoće još od vas, vaše starešine? Punih šest godina vi ratujete i ko zna dokle ćete vi još ratovati to sve za tuđ račun! Krajnje je vrijeme, da se i vi jednom otresete od vaših zelenaša, kapitalista i razbojnika Aleksandra, koji vas jednako šilju u klaonicu. Braćo i drugovi! Nemojte više dozvoliti da vas regent Aleksandar u ime englesko - francuskih kapitalista i dalje izrabljuje! Okrenite vaše puške protiv onih koji vama zapovjedaju. Oslobodite se sami, uzmite svu vlast u svoje ruke! Stvarajte vojnička, radnička i seljačka veća! proganjajte iz vaše sredine gospodu oficire, zelenaše i kapitaliste. Znajte da vaša sloboda zavisi od vas samih. Zato napred za herojsku borbu protiv kapitalista. Živela sloboda sviju vojnika, radnika i seljaka! Živela treća internacionala! Jugoslavenska Komunistička Partija.''

[36] Ivo STRAHONJA, „Prvi maj u Var. Toplicama - Gizela Blažaić – glavni nosilac političke aktivnosti.,'' *Spomenica*, n. dj, str. 85–88.

[37] kojem je objavljena vrijedna građa za ocjenu djelovanja. Listu je 1919. g. topličkа organizacija dala prilog od 100 kruna.

[38] Odnosi se na posjed novomarofskog vlastelinstva.

[39] J. VIDMAR, n. dj. doc. 19, str.: 52–53, 83–84, 93–94; doc. 60, str. 101–102.

[40] Stjepan Dojčić, bojadisarski radnik iz Ludbrega je na istrazi izjavio da je bio toga dana slučajno kod svoje rodbine u Toplicama. Izjava sina njegova brata Franje u Ludbregu 17. VI. 1990. potvrđuje da se to odnosi na njegova oca Franju, kaptolskog paradnog kočijaša i prevoditelja za mađarski, talijanski i njemački jezik! Primila sam kopije fotografije braće Dojčić i novinske vijesti o atentatu u Listu Hrvatske pučke narodne stranke, God. VII. "Pučka sloboda", Split, 2. IX., br. 21 - zaplijenjeno!

[41] Citat iz pisma Gizele Blažaić: „Javlja mu da je kod nas mirno, samo što je *u toj narodnoj revoluciji na kolodvoru* jedan vojnik lakše ozlijedio našu družicu Bujanec i veli: – no bukne li uistinu revolucija, tada doduše ne ćemo niti mi mirovati kako svi tako i mi (…) ta htjeli bi nam mrsko *kraljevstvo* narinuti i još gorje okove od starih nametnut – volim slavno umrijeti no živjet sramotnim i ropskim životom (…) Ove hulje srpski vojnici ovdje upravo izazivlju naš narod no mi to sve strpljivo podnašamo no zaboravit tog nećemo. Kuju u zvijezde svog *Petra* i da on mora biti naš kralj. Kunu nam šokačke bogove da ćemo onda mi već pamtit kad dođemo pod *Srpsko carstvo* svi da moramo biti Srbi, Korača i Bukšega treba ustrijeliti – jedan se dapače izrazio, da će ga on prvom zgodom ustrijelit. Brutalni su do skrajnosti pretražuju kuće otimaju svilene marame (to barem nije vojničko) tuču kundacima ljude, a žene najrađe vežu i tjeraju sudu bez ikakva razloga (…) grozna mržnja nastaje tim činom na Srbe, sad nakon tih brutalnih čina pripovjedat o braći Srbima značilo bi navući mržnji a možda i batina – sve kaže da voli biti sa Mađari pod sovjetskom republikom nego sa razbojnici Srbi (…) Zadnji brojevi *Bratstva* nisu stigli ni privat ni poštom, što je s tim?'' U vezi agitacije traži upute i žali se na velike troškove za prijevoz kolima pa veli: „(…) ona mjesta bi poduzeli kud se vlakom može (…) U Gornjoj Rieci osnovan Odbor no njetko mora da ide da ih uputi u vođenje knjiga, tako će biti i s drugim mjestima i to je skopčanoi sa velikim troškom, ta sva mjesta su udaljena 6 sata ne mogu se nikud priključiti, uputite nas što da se tu učini (…).''

[42] Citat iz izvještaja Janka Sokolića: „Sve se više ispostavlja da su glavni začetnici varaždinske pobune emisari mađarskih boljševika bili napred spomenuti učitelj iz Međimurja njeki Ferenčak nazvan Šagovac, koji je prije 21. t. mj. boravio u Varaždinu i okolici, a sada je netragom nestao (…). Po svršetku policajskih izvida predati ću uglavljen krivce nadležnim sudovima na postupak, nu već sada proizlazi, da među okrivljenima ima notornih boljševika, koji su vođe i pokretači

ovakovih pokreta i pobuna, osobe za javni mir i red vrlo pogibeljne, ali kojima se ne će moći sada dokazati, da su u zadnjem sastanku učestvovali. Za ovakove bi bila prijeka potreba, da se iznenada pohvataju i na sigurno mjesto daleko odavde interniraju, da ne zarazuju dalje ovaj i onako dosta zaraženi kraj. (Doc. 113/ str. 179–197).

[43] Ante Ciliga je vodio socijaldemokratsku stranku u Križevcima, dolazio i Varaždinske Toplice i surađivao s Koraćem. Prema intervjuu *Hrvat između Srba i Hrvata* Marijana Jurleka i Zorana Petrovića – Piročanca.

[44] Podatke dao 1988. pok. Martin Filipović iz Lovrentovca, r. 1902. godine.

[45] Izjava autorici Ivke Šoković i Gizele Blažaić. Pomagala joj je susjeda, pok. Ivka Šoković, krojačica. Dokumentacija je predana Muzeju Varaždinskih Toplica, Faksimil 1. I zadnje stranice Imenika socijaldemokratske organizacije objavio Stjepan Hajduk 1981. u knjizi *Povijest naselja i balneološko medicinske djelatnosti u Varaždinskim Toplicama*, str. 45.

[46] Pero Posavec, (sin Jože Posavca) Josip Posavec – Zeleni, *Spomenica škole 1480 –1970/71.*, str. 88–91. Oproštajno pismo primila sam od njegove žene Marije Filipović, a faksimil objavio je Milan Brunović, n. dj., str. 144.

Ivana PUZAK
Ekonomska i trgovačka škola, Čakovec

UDK 050.9(497.524)''1920/1923''
Pregledni članak
Review

Godišnjak „Stari medjimurski kolendar'' iz Nagykanizse 1920.–1923.

Stari medjimurski kolendar koji izlazi na hrvatskom jeziku u Nagykaniszy (Mađarska) od 1920. do 1923. u izdanju „Kanjiškog prosvjetnog društva" imao je za cilj održati Međimurje kao mađarski kraj i nakon Prvog svjetskog rata. Zbog otpora Hrvata u Međimurju to nije uspjelo.

„Međimurski kolendar'' počeo je izlaziti 1884. u tiskari koju godinu dana prije u Čakovcu osniva Fischel Filip.[1] Osnivač i urednik ovoga godišnjaka bio je Margitai József, pomađareni Hrvat. Bez obzira na političko djelovanje Margitaia i istomišljenika, pojava „Međimurskoga kolendara'', kao i novina „Muraköz-Medjimurje'' iste godine, predstavljala je dobitak za hrvatski puk u tada mađarskom Međimurju. Stanovnici Međimurja su u ruke ipak dobili štivo koje je pisano njima razumljivim jezikom, a neki od njih su uzeli učešća i u njegovom stvaranju.[2] Uz manje prekide kalendar je izlazio do kraja Drugoga svjetskog rata, a u toj narodnoj knjizi trag su svojim perom ostavili značajni i utjecajni Međimurci kao akademik dr. Vinko Žganec, dr. Ivan Novak i drugi.[3] Nekoliko primjeraka tada preimenovanog „Kajkavskoga kalendara'' izašlo je u godinama pred i za vrijeme „hrvatskoga proljeća'' da bi 1972. on bio zabranjen. Zalaganjem Matice hrvatske od 1993. do danas u Čakovcu izlazi „Hrvatski kajkavski kolendar'' kao dokaz neuništivosti hrvatske riječi i hrvatskoga puka u Međimurju uopće.

„Medjimurski kolendar'' s Margitaiem kao urednikom izlazio je sve do sloma Austro-Ugarske. Uslijedio je vojni pohod oslobađanja Međimurja na Badnjak 1918. godine, izveden uz odobravanje većine stanovništva čime su prirodno i narodno pravo nadvladali nad povijesnim, što je proizlazilo iz Wilsonovih „14 točaka'' o samoopredjeljenju naroda. Mađarska se teško mirila s gubitkom Međimurja i na taj način pokušala održati kakve takve veze i kontinuitet s krajem koji je tada vraćen Hrvatskoj i pripao novonastalom Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca. Osobito su se nadali povratkom na staro u vrijeme dok još nije bio zaključen mirovni ugovor u Trianonu.[4]

U Nagykanizsi se osniva „Mađarska južno-zemska liga'' koja izdaje letke, brošure i novine te širi uznemirujuće glasine da se Međimurje vraća Mađarskoj. Kao reakcija na sve takvo što dolazi iz Mađarske je osnutak „Međimurskoga političkog društva'' u Čakovcu, a radi protiv mađarske promidžbe i nastoji suzbiti svaki oblik rovarenja protiv hrvatske države.[5]

[1] Dr. Dragutin FELETAR, „Kalendar – knjiga hrvatske opstojnosti u Međimurju'', *Hrvatski kajkavski kalendar*, 1993., 45 - 48.

[2] Zvonimir BARTOLIĆ, „Hrvatski narodni pokret međimurskih Hrvata'', *Sjevernohrvatske teme* VI, Zagreb, 2001., 8.

[3] Kalendar je u pravilu uvijek tiskan u čakovečkim tiskarama sve do danas.

[4] To se dogodilo 4. lipnja 1920.

[5] „Na oprez!'', *Međimurske novine*, 15, 8. travnja 1920., 1.

Osim toga, u Nagykanizsi se osniva i „Kanjiško međimursko društvo'' i započinje agitaciju, koja je umnogome podrazumijevala sustavno objavljivanje tekstova i na hrvatskome jeziku, kako su govorili „međimurskome.'' Jedan od takvih bilo je i izdavanje knjižice „Memorandum o Međimurju'', gdje se dokazivalo zbog čega Međimurje pripada Mađarskoj, a još i više zašto ne može pripasti Hrvatskoj.[6] Međutim, najvažniji projekt bilo je izdavanje tj. očuvanje „Međimurskoga kolendara'', kojim je trebalo okupiti izbjeglice iz Međimurja, ali ga i plasirati direktno u Hrvatsku, kako bi se pronašli istomišljenici spremni za prevrat. Njih je trebalo prije svega potražiti među nostalgičarima, uglavnom onima koji su imali poslovne interese u Mađarskoj. Ali, također i među vojnicima povratnicima, onima koji su se vratili kućama ili su se tek trebali vratiti npr. iz zarobljeništva, a koji su do jučer Srbe smatrali za smrtne neprijatelje, a ne za saveznike ili čak braću, kako se po novome tvrdilo.[7] Nove hrvatske vlasti u Međimurju shvaćale su važnost „Međimurskoga kolendara'' pa su ga po dolasku u Čakovec ne samo zaplijenile, već su ga nastavile izdavati, naravno, sa sasvim drugih polazišta. Koncepcija kalendara je, međutim, bila ista kao i ranije, pa su zato Mađari srdito govorili da su im Hrvati „ukrali'' novine, a radi prepoznavanja su svoje izdanje nazvali „Stari medjimurski kolendar.'' Taj kalendar izdavalo je „Kanjiško međimursko društvo'' u Nagykanizsi od 1920. do 1923. godine. Tiskan je u tamošnjoj knjižari Fischela Filipa (istoga vlasnika kao i u Čakovcu) i u početku prodavan po cijeni od 4 krune. Broj za 1921. godinu nije pronađen, ali je 1922. kalendar već koštao 10, a iz 1923. i 50 kruna. Kalendar je isprva imao 48 stranica, a iako mu je cijena rasla, format i broj stranica su se smanjivali da bi kalendar ubrzo prestao izlaziti.[8]

Autori „staroga'' kalendara od prvoga broja nastoje provesti reviziju po pitanju Međimurja. Upućuju kritike pobjednicima jer su svi zajedno po završetku rata potpisali protokol i obvezali se da više neće posezati za oružjem, a Hrvati se toga nisu držali i „vdrli su s pomoćjom srba preko Drave, pak osvojili našu lepu okolicu Medjimurje i njegov na dobrom glasu stojeći pošteni narod''.[9]

U prvom odnosno 36. broju[10] „za prestupno ljeto 1920'', u 37. godini izlaženja izraženo je žaljenje što je Međimurje postalo „srpsko'', te da Međimurci nisu dopustili da se „Međimurski kolendar'' za 1919. proširi po puku već je bio zaplijenjen. Kako su po mišljenju autora nove vlasti ukrale ime kalendaru, arhivu lista i stare slike „Kanjiško prosvjetno društvo'' nastavlja tiskati „pravi'' kalendar. Kao urednik novoga izdanja inicijalima je potpisan urednik KL, kojega prema pisanju „Međimurskih novina'' prepoznajemo kao Kozlika Lajoša.[11]

Imena ostalih autora u „starome'' kalendaru još je teže utvrditi jer su povremeno posve anonimni, nemaju niti inicijale. Vjerojatno većina i nije bila s prostora Međimurja, već su to bili stanovnici županije Zala i posebno Nagykanizse, gdje je i bio centar mađarske iredente.

U Međimurju se znalo za izlaženje „Staroga medjimurskog kolendara'' u Nagykaniszi i o tome pitanju se opširnije piše u „Međimurskim novinama'', lokalnom tjedniku koji donosi podosta informacija s obje strane Mure. Po autoru teksta kalendar iz Nagykanizse predstavlja samo pokušaj prisjećanja Mađara na lijepe dane provedene u Međimurju gdje su nekad živjeli kao gospoda. Isti se ruga stihovima „Medjimurci najte pozabiti da su vaša stara bratja magjari'' jer se zna kakva su Mađari „braća'', te zaključuje da je kalendar pisan da bi Međimurce pridobio na mađarsku stranu.[12] Ocjenjuje se da je kalendar bio jedno od promidžbenih sredstava kojim se služila ma-

[6] Branimir BUNJAC, „Gramatike međimurskoga jezika iz 1942. godine'', *Filologija*, 61, 75.

[7] Zanimljivo je da je upravo u Zalaegerszegu, bivšem županijskom središtu Međimurja, 1919. došlo do pokušaja stvaranja hrvatske dobrovoljačke legije za borbu protiv nove države. Mario JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, Zagreb, 2006., 44.

[8] Takva sudbina nije zadesila „Medjimurski kalendar'' koji je kontinuirano izlazio u Čakovcu sve do sloma Kraljevine Jugoslavije 1941. godine. Taj kalendar je imao i svoju publiku, ali i svoje financijere, koji bi povremeno oglasima zauzimali i polovicu izdanja.

[9] Našim čitateljem!, *Stari medjimurski kolendar*, 36. 1920., 2.

[10] Izlaženje *Kolendara* Mađari broje od 1884. i smatraju ga nasljednikom *Medjimurskog kalendara* tiskanoga u Čakovcu.

[11] Izlazile su u Čakovcu od 1919. godine.

[12] „Medjimurci'', *Stari medjimurski kolendar*, 38. 1922., 21.

đarska vlast da mađarizira hrvatsko stanovništvo u Međimurju, a samim time on više nema svrhe.[13]

Sačuvani brojevi „Staroga medjimurskoga kolendara'' imaju uobičajenu strukturu kakva postoji i danas. Počinju s mjesecima u godini, svecima i blagdanima, katoličkim imenima po danima, vremenom izlaska i zalaska Sunca i Mjeseca, mjesečevim mijenama kao i njegovim kretanjem kroz znakove horoskopa. Na kraju se nalazi i pučka prognoza vremena. Nalaze se tu i popisi sajmova i proščenja važni za međimurska mjesta, koja su navedena mađarskim nazivljem. Nisu izostali ni brojni članci razne tematike, savjeti za kućanstvo i gospodarstvo, pripovijetke, pjesme, podaci o preračunavanju starih mjera te ponešto aktualnosti popraćeno slikovnim materijalima. Ipak, glavna preokupacija urednika kalendara je gubitak Međimurja nakon Prvoga svjetskog rata čije se žaljenje provlači kroz sva tri sačuvana primjerka. U kalendaru za 1923. u uvodu piše da su prošle četiri godine od „najžalosnešega božiča'' i time se konačno javno priznaje gubitak teritorija na versajskoj mirovnoj konferenciji.[14] Mađari su Trianonskim ugovorom 4. lipnja 1920. izgubili dvije trećine svog teritorija i stanovništva. Na sjeveru Gornju Mađarsku, na istoku Erdelj, na zapadu Zapadnu Mađarsku, a na jugu Međimurje, Prekmurje i Banat – kako to Mađari pišu „četiri najlepšeg dela našeg jezeroletnog orsaga, koji su od njegovog tela odrezali, kakti da bi zdravom človeku ruke i noge odsekli''.[15] Mađari su u siječnju 1921. na Trgu slobode (Szabadstág – tér) u Budimpešti uz veliku svečanost podigli četiri skulpture od kojih je ona nazvana „Jug'' slikom i opisom predstavljena u kalendaru za 1923.[16] Ovaj gubitak se povezuje s francuskom gubitkom pokrajina Alzasa i Lotaringije u ratu protiv Pruske 1871. nakon čega je u Parizu postavljen „Strassburg-spomenik.'' Kako su iste pokrajine vraćene Francuskoj nakon Prvoga svjetskog rata autor teksta se nada da bi to moglo biti i u mađarskom slučaju!

Iako pisani hrvatskim jezikom i kajkavštinom kalendari pronose mađarski duh pa je na uvodnoj stranici primjerka iz 1920. hvalospjev mađarskoj državi i portret Miklósa Horthya, „kormanika'' Mađarske.[17] Tekst o Horthyu, ocu domovine, pisao je biskup Stjepan Zadravec, inače rođen u Čakovcu. Po njemu Srbi stavljaju križ na sebe kad čuju Horthyevo ime, jer kad on krene prema jugu mogao bi doći do Niša! Veličajući kult ličnosti, Zadravec piše o čovjeku koji je prema njemu najzaslužniji za opstanak Mađarske, a kojega je praktički on sam ustoličio na položaju.[18] U velikomađarskoj promidžbi jasno poručuje da bi Međimurje trebalo pripasti Mađarskoj.

U dodvoravanju Hrvatima u Međimurju Mađari idu korak dalje i u istom broju kalendara donose tekst o mađarskom ministru dr. Bleyer Jakobu čiji zakon nemađarima jamči slobodu pa mogu slobodno koristiti materinji jezik „pri sudu, vu občinskoj hiži, vu školi i svigdi'' što do tada nije bio slučaj.[19] Dr. Bleyer je bio na čelu tada novoosnovanog ministarstva za nemađarske narode, a njegova desna ruka je bio dr. Steuer Gjura, državni tajnik čija se susretljivost i dobronamjernost posebno naglašavaju. I pored očitih nacionalnih nastojanja Mađari se ovim putem nastoje predstaviti kao otvoreni i tolerantni prema manjinama. Kao i do tada, radilo se zapravo o krinci iza koje su se skrivale nimalo bezazlene namjere odnarođenja tj. umjetne promjene identiteta cijelog Međimurja sa stotinjak tisuća stanovnika.[20] Takva politika nije bila samo lokalnoga značaja već je kreirana i potporu dobivala u centru države, u Budimpešti, a međimurski Mađari i mađaroni, pristaše mađarskog nacionalizma, su je samo provodili. Kao dokaz tome služe i opće informacije o mađarskim aktualnim događajima i osobama većinom zastupljenima u kalendaru. Čitatelji kalendara mogli su razmisliti treba li hrvatski puk

[13] „I Magjari su izdali kalendar za Medjimurce'' *Međimurske novine*, 29. siječnja 1921., 1 - 2.

[14] Na novo leto, *Stari medjimurski kolendar,* 39. 1923., 15. Na Badnjak 1918. pukovnik Slavko Kvaternik vodio je vojsku pri oslobađanju Međimurja od Mađara što je rezultiralo vraćanjem Međimurja matici Hrvatskoj.

[15] „Sever, Istok, Jug i Zapad'', *Stari medjimurski kolendar,* 39. 1923., 31.

[16] Spomenik se sastoji od dva lika; ženski je obučen u nošnju „našeg kraja'', a muški sa sabljom je prikazan kao oslobodite.

[17] „Vernu ljubav tja do groba / Obečam Ti z duše, tela / Sve kaj imam i kaj jesam / Magjarska! Ti budi hvala!'' *Stari medjimurski kolendar,* 36. 1920. Isti tekst se nalazi na margini u kolendaru za 1922. godinu, str. 38.

[18] Upravo je biskup Stjepan Zadravec najzaslužniji za organiziranje tzv. Bijele vojske u Szegedinu, ali kako po svojoj funkciji tu istu vojsku nije mogao predvoditi, prepustio je zapovjedništvo u ruke Horthyju.

[19] *Stari medjimurski kolendar,* 36. 1920., 22.

[20] B. BUNJAC, Isto, 90.

u Međimurju upoznati ministra predsjednika grofa Bethlen Istvána ili mađarskog pisca Jókai-a, čiji je spomenik podignut u Budimpešti? Ima li za njih kakvu važnu ulogu i podsjećanje na stotu godišnjicu rođenja pjesnika Petőfi Sandora, mađarskog domoljuba koji „s perom i mačem služi svom narodu'' i radi na stvaranju velike Mađarske u revolucionarnim zbivanjima 1848. godine?

Kako su kalendari izlazili neposredno nakon Prvoga svjetskog rata teme su još uvijek bile ratne. Saznajemo da se do početka 1922. vratilo oko 6000 zarobljenika iz Rusije i da je mađarska narodna vojska preimenovana u „honvédsku.'' Vrlo su dojmljive pripovijetka s ruskoga bojišta kod Črnovica o prijateljstvu i požrtvovnosti Rudolfa i Pavla, kao i pjesma „Zarobljenik u Rusiji'', obje objavljene u kalendaru za 1920. godinu.[21] Posebno je nadahnuta priča s bojišta u Galiciji u pripovijetki „Mlinareva kćerka'' u kalendaru za 1922.[22] u kojem Lajoš Kozlik piše i tugujuću pjesmu „Medjimurski zarobljenik doma'' o povratku ratnika s bojišta kojeg boli nesreća domovine:

„Poslušajte majka! Kaj meni boli,
Boli nesreča domovine!
Kam god moje oko okoli gledi
Samo žalost vidim poljeg me.
Iz tužnog robstva sam ja došel nazaj,
A kaj me je doma dospelo?!
Iz robstva vu robstvo sem stupil nazaj
A to mi je volju odvzelo (…)''[23]

U jednom od brojeva „Staroga medjimurskoga kolendara'' našla se i kratka povijest Međimurja. U „Međimurskim novinama'' se zaključuje da u toj povijesti nema ništa znamenitoga tj. značajnoga za pročitati.[24] Ne prešućuje se Jelačićeva zasluga pripajanja Međimurja Hrvatskoj 1848. godine, ali se dodaje da su Mađari Hrvate opet „iztirali.'' Autor teksta kalendara za 1922. zaključuje da su „na božič leta 1918. su vu našu zemlju Medjimurje vdrli oni koji su nam naveke jalni bili,''[25] a sam pojam „naša zemlja'' trebao bi sugerirati da se u budućnosti očekuje novi prevrat.[26]

Kalendar je bio prilika da se kao dobri primjeri istaknu rođeni Međimurci koji su vjerno služili mađarskoj državi. Jedan od takvih je i dr. Stjepan Zadravec, vojni biskup čija je biografija i zasluge zapisane u kalendaru za 1920. Rođeni Čakovčanin, gdje je završio i osnovnu školu, Zadravec bi trebao postati novi Ivan Kapistran ili Marko Gašparić Kletuš[27] jer se bori da Međimurje spasi od „srpskoga'' jarma. Kao gvardijan samostana sv. Franje u Szegedinu koji je na brizi imao 30 000 duša suprotstavio se boljševizmu i bio uhićen, ali ne i osuđen. Dolaskom admirala Miklósa Horthya u Szegedin Zadravec je sudjelovao u rušenju Mađarske Sovjetske Republike, a istakao se i kao veliki govornik na pučkoj skupštini u Zalaegerszegu gdje je održao „značajan govor'' kojim je pozivao na „oslobođenje Međimurja.'' Prema preporuci autora kalendara Međimurci ga ne smiju zaboraviti jer on „nije rodjen od magjarskih roditeljov, niti mu je materinji jezik magjarski jezik, ali zato je dober sin domovine Magjarske.''

Uz brojne pripovijetke ističu se dvije autora Emila Kollaya koje je on poslao u tiskaru Fischel u Nagykanizsu da se objave u novinama „Muraköz''ili u „Starom medjimurskom kolendaru''.[28] Ipak autoru „Međimurskih novina'' je čudno kako se tamo mogao

[21] *Stari medjimurski kolendar,* 36. 1920., 30 - 36. Autorica teksta pripovijetke je Štefanija Druško, a pjesma „Zarobljenik u Rusiji'' potpisana je inicijalima L.V.

[22] *Stari medjimurski kolendar,* 38. 1922., 31 - 33.

[23] *Stari medjimurski kolendar,* 38. 1922., 28.

[24] „I Magjari su izdali kalendar za Medjimurce'' *Međimurske novine*, 29. siječnja 1921., 2.

[25] „Poviest Medjimurja vu kratkom'', *Stari medjimurski kolendar,* 38. 1922., 26.

[26] Mađari su se doista i vratili u Međimurje u razdoblju od 1941 - 1945. godine.

[27] Marko Gašparić Kletuš (1810-1853), franjevac rodom iz Cirkovljana, u vrijeme revolucije 1848-1849. borio se uz generala Móra Perczela u Međimurju.

[28] Na nekim mjestima se spominje da je „Kanjiško međimursko društvo'' nastavilo izdavati i tjednik „Muraköz-Medjimurje'', ali za sada nije pronađen sačuvan niti jedan broj.

naći jedan hrvatski pisac te smatra da je urednik Kozlik Lajoš to preuzeo iz nekog drugoga, izvora, bez suglasnosti autora![29]

U kalendaru se nastoje pratiti i neka aktualna zbivanja u Europi. Posebno se u „Starom medjimurskom kolendaru'' za 1922. godinu navode plaćanje njemačkih reparacija Francuskoj, glasovanje naroda u Koruškoj, Šleskoj i Tirolu, atentati na predsjednike vlada u Španjolskoj i Jugoslaviji. Prati se i dolazak bivšega kralja Karla za Uskrs u Budimpeštu, te se žali njegova smrt 1922. godine, jer njegovo „tijelo u stranjskoj zemlji leži'.'[30] Priča novinara koji je jedan dan bio kod kralja Karla u progonstvu u Švicarskoj donosi neke nove detalje iz njegova života nakon Prvoga svjetskog rata. S velikim se poštovanjem piše o bivšem kralju i caru, njegovoj obitelji kojemu narod Mađarske i njegova budućnost puno znače. Karlova čežnja za starim i boljim razdobljem prije rata uz ponešto domoljubnoga optimizma odgovaraju idejama nositeljicama „Staroga međimurskog kolendara.'' One se očituju u božanskoj intervenciji, u prizivanju Boga kao izvora koji će Mađarskoj pomoći u obnavljanju njezinih prava i nadasve Zemalja krune sv. Stjepana.

„Međimurske novine'' imale su komentar i na ovakve članke, pa su o Mađarima pisale: „Vu cirkvi ih ne smo vidli skorom nigdar. Prekrižiti se vnogi nesu šteli, a vnogi nisu niti znali. Boga moliti, to im je bila zadnja briga, a vezda su najempot strašno pobožni.''[31]

Daljnja rasprava više nije bila moguća, jer je „stari'' kalendar 1923. ukinut i do 1941. i povratka mađarskih okupatora u Međimurje se više nije obnavljao. Bilo je to dijelom zbog nove mađarske politike, koja je odlučila šutjeti o reviziji, ali prije svega zbog toga jer nije imao svoju publiku.[32] Ono što nedostaje u kalendaru i ostavlja veliku prazninu je nedostatak aktualnih zbivanja u Međimurju. Pisati o Međimurju, a ne spomenuti ljude, naselja i događaje u začetku je bilo osuđeno na propast. Mađari u Međimurju nisu uspijevali pronaći čak niti anonimne dopisnike, pa je sasvim jasno da nisu mogli pronaći ni čitatelje za svoj časopis. Stanovnicima Međimurja je itekako ostao u sjećanju mađarski teror svake vrste, a osobito onaj iz studenoga 1918. kada su nakon tzv. „Međimurske revolucije'' mnogi ljudi bili nevini ubijeni bez ikakvoga suda. Možda se nekome u Međimurju i nije sviđala zajednička država sa Srbijom, ali malo tko je iz toga razloga bio spreman za povratak u sastav Mađarske. Izlaženje „staroga'' kalendara tako se svelo na puko preživljavanje forme kao pokušaj Mađara da zadrže Međimurje pod svaku cijenu. Da nije bilo invazije njemačke vojske, Mađari se više nikada ne bi ni privremeno vratili u Međimurje.

Možemo zaključiti da su glavni cilj i svrha postojanja „Staroga međimurskog kolendara'' bili otvoreno nametanje mađarske nacionalne ideje međimurskim Hrvatima što im u konačnici nije uspjelo. Loš odabir metoda i pisanje o Međimurju bez Međimuraca predstavljali su tek kratku publicističku epizodu u razdoblju nakon Prvoga svjetskoga rata, koja je neslavno propala.

[29] „I Magjari su izdali kalendar za Medjimurce'', *Međimurske novine*, 29. siječnja 1921., 2.
[30] „Na novo leto'', *Stari medjimurski kolendar,* 39. 1923., 15.
[31] „Mrtvečke novine'' *Međimurske novine*, 5, 29. 1. 1920., 1 - 2.
[32] B. BUNJAC, Isto, 71.

Literatura

1. Zvonimir BARTOLIĆ, „Hrvatski narodni pokret međimurskih Hrvata'', *Sjevernohrvatske teme* VI, Zagreb, 2001.
2. Branimir BUNJAC, „Gramatike međimurskoga jezika iz 1942. godine'', *Filologija*, 61, Zagreb, 2013.

3. Dragutin FELETAR, „Kalendar – knjiga hrvatske opstojnosti u Međimurju'', *Hrvatski kajkavski kolendar*, 1993, 45-48
4. Medjimurski kolendar, Čakovec, 1884.–1918.
5. Medjimurski kalendar, Čakovec, 1920.–1941.
6. Međimurske novine, Čakovec, 1919.–1922.
7. „Stari'' medjimurski kolendar, Nagykanizsa, 1920.–1923.
8. Mario JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, Zagreb, 2006., 44.

Sažetak

Godišnjak „Stari medjimurski kolendar'' iz Nagykanizse 1920.–1923.

„Stari medjimurski kolendar'' izlazi na hrvatskom jeziku u Nagykanizsi (Mađarska) od 1920. do 1923. u izdanju „Kanjiškog međimurskog društva.'' Iako je Međimurje nakon Prvoga svjetskog rata pripalo Hrvatskoj, što je i službeno potvrđeno trianonskim mirovnim ugovorom 4. lipnja 1920. godine, Mađari se s time ne mire. Kolendar kojeg nazivaju „stari'' Mađarima i mađaronima služi kao simbol kontinuiteta u svrhu promidžbe i daljnjih pokušaja odnarođivanja etnički najhomogenijega hrvatskog kraja. Uz uobičajenu strukturu kolendar donosi sadržaje vezane uz poslijeratno razdoblje i aktualna zbivanja u Mađarskoj i Europi. Nedostaju sadržaji iz Međimurja čime kolendar ne ispunjava osnovnu zadaću i zbog toga prestaje izlaziti.

Ključne riječi: „Stari'' medjimurski kolendar; mađarizacija; Prvi svjetski rat; Trianon; Međimurje; biskup Stjepan Zadravec.

Summary

„Old Međimurje Calendar" Almanac from Nagykanizsa 1920–1923

The „Old Međimurje Calendar''in Croatian is published in Nagykanizsa (Hungary) from 1920 to 1923 by „Kanjiža Međimurje Association". Even though, after World War I, Međimurje was pertaining to Croatia, as officially stated by the Treaty of Trianon on June 04, 1920, Hungarians had a hard time agreeing with it. The Calendar referred to as „old" serves Hungarians as a symbol of continuity for the purpose of promotion and further attempts to dis-nationalize the most homogenous Croatian ethnic region. Along with the usual structure, the Calendar brings contents linked to the post war period and at the time current events in Hungary and Europe. However, since contents from Međimurje are missing, it is deemed that the calendar isn't fulfilling its basic function, and thus its publication is ceased. These bad intentions of the „Old" Calendar were described in the „Međimurje newspaper" issued at the same time in Čakovec. Simultaneously, the new Croatian government started to issue their own „Međimurje Calendar".

Key words: „Old'' Međimurje Calendar; Hungarization; World War I; Trianon; Međimurje; bishop Stjepan Zadravec.

Suradnici

Tomislav **BOGDANOVIĆ,** prof.
Osnovna škola Vladimir Nazor, Križevci
Srednja škola Ivan Seljanec, Križevci
tomislav.bogdanovic@kc.t-com.hr

Borka **BUNJAC,** prof. pov. i fil.
Osnovna škola Ivana Gorana Kovačića, Sveti Juraj na Bregu
borkabunjac@gmail.com

Višnja **BUREK,** prof.
Prva gimnazija Varaždin
vburek@yahoo.com

Đurđica **CESAR**, prof.
Prva gimnazija Varaždin
cesar.djurdjica@gmail.com

Klaudija (Ana) **ĐURAN**
Uršulinski samostan Varaždin
sr.klaudija.duran@gmail.com

Božena **FILIPAN**, prof.
Varaždinske Toplice
bfilipan@inet.hr

dr. stom. Zvonimir **FREIVOGEL**
Coburg, Njemačka
z.freivogel@t-online.de

prof. dr. sc. med., dr. sc. hist. Dubravko **HABEK**
Hrvatsko Katoličko Sveučilište, Zagreb
Klinika za ginekologiju i porodništvo Kliničke bolnice „Sveti Duh", Zagreb
dubravko.habek@os.t-com.hr

Siniša **HORVAT**, prof.
Prva gimnazija Varaždin
sinisa.horvat@vz.t-com.hr

dr. sc. Vladimir **HUZJAN**
Zavod za znanstveni rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Varaždin
vhuzjan@hazu.hr

dr. sc. Suzana **JAGIĆ**
Osnovna škola Ivana Kukuljevića Sakcinskog, Ivanec
suzana.jagic@skole.hr

Ana **KANIŠKI,** mag. hist. art.
Varaždin
ana.kaniski@gmail.com

Goran **KOROV,** mag. hist.
Institut za povijest umjetnosti, Zagreb
gkorov@ipu.hr

Madeleine **KUKEC**, mag. edu. pov., mag. muzeologije i upravljanja baštinom
Varaždin
madeleine.kukec@hi.t-com.hr

Magdalena **LONČARIĆ**, prof.
Varaždin
magdalena.loncaric@gmail.com

Željko **MARTAN,** mag. edu. pov. i fil.
Ivanec
zeljko.martan2010@gmail.com

Jasmin **MEDVED,** mag. hist.
Gradski muzej Varaždin
jmedved85@gmail.com

Valentina **PAPIĆ BOGADI**
Visoko gospodarsko učilište, Križevci
vpapic@vguk.hr

mr. sc. Sonja **POLJAK**
Osnovna škola Ivana Kukuljevića Sakcinskog, Ivanec
sonja.poljak@skole.hr

Iva **POTOČNIK,** mag. hist. art.
Varaždin
potocnik.iva@gmail.com

dr. sc. Jasna **POŽGAN**
Državni arhiv za Međimurje, Štrigova
jasnapozgan77@gmail.com

Ivana **PUZAK,** prof. arh. i pov.
Ekonomska i trgovačka škola, Čakovec
ivana.puzak@gmail.com

Jelena **RANČIĆ,** dipl. pov. umjet. i etn.
Gradski muzej Varaždin
spevica@gmail.com

Matjaž **RAVBAR,** mag.
Vojaški muzej Slovenske vojske, Maribor
matjaz.ravbar@mors.si

akademik Petar **STRČIĆ**
Zavod za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Rijeka
pstrcic@hazu.hr

prof. dr. sc. Vladimir **STRUGAR**
Zavod za znanstveno-istraživački rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Bjelovar
vladimir.strugar@bj.t-com.hr

Spomenka **TEŽAK,** prof.
Gradski muzej Varaždin
spomenka.tezak@gmv.t-com.hr

Biserka **VLAHOVIĆ**, prof.
Varaždin

Spomenka **VLAHOVIĆ,** dipl. arh.
Zavičajni muzej Varaždinske Toplice, Varaždinske Toplice
spomenka.vlahovic@vz.t-com.hr

Ivan **VUK**, mag. hist.
Čakovec
ivanvuk6@gmail.com

Nakladnik
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Zrinski trg 11, Zagreb

Za nakladnika
akademik Pavao Rudan, glavni tajnik

Tehnički urednici
dr. sc. Vladimir Huzjan
Aco Zrnić

Fotografija na prednjoj i stražnjoj stranici korice
Gradski muzej Varaždin 69574

Adresa uredništva
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Zavod za znanstveni rad u Varaždinu
Vladimira Nazora 14, 42 000 Varaždin
Tel./ fax. 042/ 214 – 503
e-mail: varazdin@hazu.hr

Lektura i prijevod
Lektura i prijevod objavljenih tekstova bila je obaveza autora

Izrada UDK
Knjižnica Fakulteta organizacije i informatike Varaždin
Bernarda Kos, mag. inf., dipl. knjiž., Ladislav Cvetko, mag. bibl.

Tisak
Tiskara Zelina

Naklada
400

Tiskano u srpnju 2014.

ISBN 978-953-154-270-8

300,00 kn bez PDV-a

9 789531 542708